

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1982

TARTALOM

E. ABAFFY ERZSÉBET: A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században 153. — <i>A teszen : tőn</i> típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében ...	416
ÁGOSTON MIHÁLY: Hozzászólás a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyának ügyéhez	476
ANTAL LÁSZLÓ: Még egyszer a feltételes mód jeléről	409
BAKOS FERENC: Pont	459
BAKOS JÓZSEF: XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyző-könyveiben	125
BALÁZS JÁNOS: Három szófejtés	169
BALOGH LAJOS: Kovács Margit kerámikusművész nyelvi regionalitása	476
BÁNKI JUDIT: Atom, atomus	96
BENKŐ LÁSZLÓ: Szaknyelvünk	466
BENKŐ LORÁND: Egy régi magyar pipafajta nyelv-, tárgy- és művelődéstörténetéről	311
BERNÁTH BÉLA: Ejtőzik	97
BÜKY LÁSZLÓ: Markó Imre Lehel, Kiskanizsai szótár	505
CÉEGLÉDY KÁROLY: Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozások forrásaihoz ..	456
DIENES ERZSÉBET: A Jordánszky kódex eredetéről	440
ÉDER ZOLTÁN: Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban	263
HAJDÚ MIHÁLY: A XXVIII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól 213. — A XXIX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól	487
HEGEDŰS ATTILA: A tanyanevekről	457
HERCZEG GYULA: Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában ...	19, 136
HERMAN JÓZSEF: Szociolingvisztika és nyelvtörténet	1
HONTI LÁSZLÓ: О. Б. Ткаченко, Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков	240
HORVÁTH MÁRIA: Egy növényjegyzék háttéréből	191
HUSZÁR ÁGNES: A félreértésen alapuló viccek nyelvi magyarázata	435
IMRE SAMU: Gondolatok a zárt <i>ē</i> „rehabilitáció”-járól	286
JAKAB LÁSZLÓ: A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelenének alakulása a Jókai-kó-dexben	297
KÁLMÁN BÉLA: Temesi Mihály, A magyar nyelvtudomány (Irányok és eredmények a felszabadulás óta) 109. — A XIV. nemzetközi névtani kongresszus 243. — Névtani Értesítő	502
KÁROLY SÁNDOR: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei 220. — Anyanyelvi nevelés a középiskolában	495
KIRÁLY PÉTER: Rovásábécé 1743-ból	250
KISS GABRIELLA: Tanuljunk magyarul. Учимо мадарски	508
KISS JENŐ: Annales, Sectio Linguistica: a budapesti tudományegyetem nyelvészeti évkönyve 113. — „Ketskeméten gyűjtött ritkább magyar szók” 1795-ből ..	253

KONTRA MIKLÓS: Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve	76
KOVALOVSKY MIKLÓS: Balázs János, Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell	106
LÁZS SÁNDOR: Javaslat nyelvemlékeink új kiadásához	47
A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	248
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVII. közgyűlése	116
MARTINKÓ ANDRÁS: A vak tyúk szemet keres	38
MÉSZÁROS ISTVÁN: <i>Nevel</i> szavunk jelentésének történeti változásai	181
MEZŐ ANDRÁS: <i>Török Bálint</i> és <i>Törökbálint</i>	175
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Dialektológiai szimpozium 114. — Nyelvjárási szöveg Tapolcafőről	218
A. MOLNÁR FERENC: Az Ómagyar Mária-Síralom értelmezéséhez	29
R. MOLNÁR EMMA: Hálódigram a verselemzéshez	146
MURÁDIN LÁSZLÓ: A nyelvjárási <i>ő</i> -zés és <i>i</i> -zés együttes előfordulása	105
K. PALLÓ MARGIT: Mongolos jövevényszavainkhoz 97. — Nyűg	204
Pályázati felhívás	247
J. PAPP ZSUZSANNA: A tulajdonnév az oktatásban	509
PUSZTAI ISTVÁN: Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései	67
REUTER CAMILLO: A Szabács Viadala <i>kutecz</i> szavához 204. — <i>Ug</i> , <i>Kékug</i> és <i>Kékesd</i>	460
ROT SÁNDOR: Az európai nyelvészek budapesti tudományos tanácskozása	245
RUZSICZKY ÉVA: Kazinczy tájnyelvi szemlélete	257
SCHIEBER SÁNDOR: Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében	465
SCHLACHTER WOLFGANG: Denominális igeekötős képzések a magyarban	276, 398
SOMOGYI BÉLA: Csülökre megy	98
SZABICS IMRE: A francia értelmezői szintagnák és magyar megfelelőik	304
SZABÓ JÓZSEF: Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról	99
SZABÓ T. ÁDÁM: Hárskút — egy ősi magyar helynévtípus 206. — Négy északi csángó levél Moldvából (1981)	492
SZABÓ T. ATTILA: A magyar szóképzlet román eredetű kölesönszavainak kutatása ..	385
SZATHMÁRI ISTVÁN: Az avantgarde stílusnyomai József Attila költészetében 129. — Kazinczy stilisztikai nézeteiről	270
SZEPESY GYULA: Isten-adta, madár-látta	52
SZILÁGYI FERENC: Bocskor	206
TAKÁCS LAJOS: Tálasi István, Néprajzi tanulmányok, írások I.	231
TOMPA JÓZSEF: Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez 8. — Simonyi Zsigmond pozitívizmusa	453
UDVARI ISTVÁN: Adalék az <i>é</i> -féle hangok középmagyar kori történetéhez	93
VARGA LÁSZLÓ: Két szintaktikai pozícióról	159
G. VARGA GYÖRGYI: Megjegyzés a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyához ..	473
VÉGH JÓZSEF: Csűrű Bálint öröksége	425
VÉRTES EDIT: Finnisch—Deutsches Sprichwörterbuch. Suomalais—saksalainen sananlaskukirja	111
ZOLTÁN ANDRÁS: <i>Émely</i> szavunk (szavaink) eredetéről	321
Kisebb közlemények	93, 328, 453
Különfélék	114, 243, 509
Nyelvjárások	99, 213, 357, 476
Nyelvművelés	340, 466
Nyelvtörténeti adatok	125, 250, 382
Szemle	106, 220, 360, 495
Szó- és szólásmagyarázatok	96, 204, 333, 459
Társasági ügyek	116, 247, 378

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- „Ábrahám ... kebelében” 465—6
amerikai magyar nyelv 76—93
Annales, Sectio Linguistica 113—4
anyanyelvi nevelés | középiskolai ~
495—502
Árpád-kori szövegemlékeink 220—31
atom, atomus 96—7
avantgarde 129, 133—6
bocskor 206—13
bőjt 172—3
bővítmények pozíciója | ige utáni ~
164—9
csülökre megy 98
Csúry Bálint 425—9
denominális ige-kötés képzések 276—83,
286, 398—409 | be- 279—86, 403—8 |
el- 283—6, 403—8 | meg- 398—402,
403—8
dialektológia — Csúry Bálint után 425—34
dialektológiai szimpozion 114—6
é-féle hangok története 93—6
ejtőzik 97
Elevejáró, Előjáró hn., szn. 331—3
émely¹ 'undor, csömör, hányinger' 321—8
émely² 'kelevény' 321, 328
értelmezői szintagmák | francia ~ és for-
dításuk 304—11
északi csángó | ~ levelek 492—3 | ~
nyelvjárás 492—4
félreértésviccek nyelvi magyarázata 435—
40
felsorolás | parataktikus ~ 25—8, 136—40
feltételes mód jele 409—15
F (fókusz)-pozíció (a mondatban) 160—4
finn közmondásgyűjtemény 111—3
fonetika 1. hangtan
fonológiai sajátosságok — a magyar nyelv-
ben 234—40
frazeologizmusok 111—3, 240—3
függő beszéd | szabad ~ (Kaffka Margit-
nál) 19, 26—8, 140—4
göboly 334—6
gyep ~ gypű 169—72
hálódigrammos verselemzés 146—53
hangtan | a magyar leíró ~ története
363—6
hátrább képzett *t, d* — a regionális köz-
nyelvekben 357—60
idegen szavak a szaknyelvben 75—6
Isten-adta típusú szó szerkezetek 52—67
Jókai kódex | a feltételes mód és az elbe-
szélő múlt jele a ~ben 297—304
Jordánszky Kódex — eredete 440—453
József Attila stílusa 129, 132—6 | ~ és az
avantgarde 129, 132—6
jövevényszó-kutatás 385—98
jugoszláviai magyar nyelvkönyv 508—9
kakuminális *t, d* 1. hátrább képzett
Kaffka Margit 19—29, 136—45 | ~ realiz-
musa 141—4 | ~ főnévhasználata 20—9 |
~ impresszionizmusa 19—29
kecskenéti tájszók — 1795-ből 253—6
Kékes(d) hn. 460—1, 464—5
Kékug hn. 460—4
942. évi magyar kalandozás 456—7
Kiskánizsai szótár 505—8
kiskundorozsmai nyelvjárás 99—105 |
mássalhangzó-fonémák hangszínárnya-
latai a ~ban 99—101 | alakítási jelensé-
gek a ~ban 101—2 | a ~ szókincse
102—5
kontrasztív nyelvészet | angol—magyar
~i tanulmányok 369—78
kölesónszavak 80—6
-k többször jelentéssűrítő funkciója 9—14
köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonya
473—6
-kút utótagú helynevek 206
kutez 204—6
magyar nyelvtudomány | ~ története a
felszabadulás óta 109—11
Magyar Nyelvtudományi Társaság | ~
felolvasó ülései 248—50, 378—82 | ~
közgyűlése 116—25
makrapipa 311—20
mondást, közlést jelentő igékkel alkotott
szerkezetek a XVI. században 153—9
mongolos jövevényszavaink 97—8
németújvári (güssingi) ferences könyvtár
191—8
népnyelvi dolgozatok | ~ a XXIX. orszá-
gos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályá-
zaton 487—92 | ~ a XXVIII. néprajzi
és nyelvjárási gyűjtőpályázaton 213
nevel (jelentéstörténet) 181—91
Névtani Értesítő 502—5
névtani kongresszus | XIV. nemzetközi
~ 243—5
növénynevek | XVI. századi ~ 198—203
nyelvmélekek kiadása 47—52
nyelvi regionalitás | Kovács Margit ~a
476—87
nyelvművelés 361—3
Nyelvművelő kézikönyv I. 360—3
nyűg 204
Ómagyar Mária-Siralom | ~ értelmezése
29—47 | *balal (valát)* az ~ban 31—8,
41—7 | *ualmun* az ~ban 30—1, 39—41

orosz beszédhangatlasz 366—9
orosz népmesék bevezető formulája 240—3
országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-
pályázat l. népnyelvi dolgozatok
ostoba 33—4

ő-ző és í-ző nyelvjárás 105—6

pályázati felhívás | ~ tudománytörténeti
munkákra 247—8
pont 'munkaegység' 459—60
purde 336—8

román kölesönszavaink 328—31 | ~ kuta-
tása 385—98 | feudalizmus kori ~
390—7
rovásábécé | 1743-as ~ 250—3

Simonyi Zsigmond 453—6
Societas Linguistica Europea tanácskozása
Budapest 245—7
stilisztika 129 | funkcionális ~ 131
stílus 130
szaknyelv 67—76 | ~művelés 68—76 |
~i metafora 71—2 nyelvtudományi ~
350—6, 466—73

szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalma-
zása 1—8

Tálas István néprajzi tanulmányai 231—3
tapolcafői nyelvjárási szöveg 218—20
tanyanevek 457—9
tarkósebzés (állatoké) 338—9
terminologizálás l. szaknyelv
teszen : *tőn* igetípus 416—25
XVI—XVII. századi szótörténeti adatok
382—4
XVII—XVIII. századi szótörténeti ada-
tok 125—8
Tóth Árpád versének elemzése 146—53
Törökbálint hn. 176—80
tulajdonnév az oktatásban 509—12

Ug hn. 460—4
újjörög szavak, nevek átírása 340—50
-ul/-ül ragoz főnévi határozó 'beszél, ért,
tanul' jelentésű igékből 14—9

verseny 173—5

zárt *ë*-zés — jelölése a helyesírásban, taní-
tása 286—97

Összeállította: KISS GABRIELLA

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII.

ÉVFOLYAM

1982.
1.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Herman József</i> : Szociolingvisztika és nyelvtörténet	1
<i>Tompa József</i> : Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez	8
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában	19
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Az Ómagyar Mária-Siralom értelmezéséhez	29
<i>Martinkó András</i> : A vak tyúk szemet keres	38
<i>Lázs Sándor</i> : Javaslat nyelvműveleink új kiadásához	47
<i>Szepesy Gyula</i> : Isten-adta, madár-látta	52
<i>Pusztai István</i> : Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései	67
<i>Kontra Miklós</i> : Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve	76
Kisebbségi közlemények. <i>Udvari István</i> : Adalék az é-féle hangok középmagyar kori történetéhez	93
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bánki Judit</i> : Atom, atomus. — <i>Bernáth Béla</i> : Ejtőzik. — <i>K. Palló Margit</i> : Mongolos jövevényszavainkhoz. — <i>Somogyi Béla</i> : Csülökre megy	96
Nyelvjárások. <i>Szabó József</i> : Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról. — <i>Murádin László</i> : A nyelvjárási ö-zés és í-zés együttes elő- fordulása	99
Szemle. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Balázs János, Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. — <i>Kálmán Béla</i> : Temesi Mihály, A magyar nyelv- tudomány (Irányok és eredmények a felszabadulás óta). — <i>Vértes Edűt</i> : Finnisch- Deutsches Sprichwörterbuch. Suomalais-saksalainen sananlaskukirja. — <i>Kiss Jenő</i> : Annales, Sectio Linguistica; a budapesti tudományegyetem nyelvészeti évkönyve	106
Különfélék. <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Dialektológiai szimpozion	114
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVII. közgyűlése	116
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bakos József</i> : XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben	125

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapközbeszítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út. 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

I szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Szociolingvisztika és nyelvtörténet*

Dolgozatom címében a nyelvtudomány egy viszonylag újkeletű, elméleti igényű metodikáját vonatkoztatom tudományunk egyik hagyományos, klasszikus kutatási területére: ez — akaratlanul — olyan várákosásokat ébreszthet, amelyeknek nem kívánnék, de nem is tudnék megfelelni.

Ez az összekapcsolás mindenekelőtt azt a benyomást keltheti, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazásának vagy a nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítésének módszerét novumként, új kutatási irányzatként mutatom be, gyarapítva ezzel az amúgyis kissé zavaróan nagyszámú elméleti és módszertani felfedezések számát. Erről már csak azért sincs szó, mert — mint ezt nálunk is ismeretes és idézett dolgozatokból tudjuk — az ilyen irányú kísérletek nem újak: W. LABOV csaknem húsz éve jelentette meg egy hangváltozási folyamat társadalmi motivációjának szentelt híres cikkét (*The Social Motivation of a Sound Change: Word XIX [1963.], 273—309*), s azóta sorozatosan, ha nem is tömegével jelentek meg tőle is, másoktól is hasonló irányzatot képviselő tanulmányok; a hatvanas évek végén pedig, a transzformációs-generatív grammatikával való kényszerű és elkerülhetetlen konfrontációban, a nyelvtörténet szociolingvisztikai jellegű megközelítésének elméleti igényű kifejtésére is történt kísérlet (WEINREICH, U.—LABOV, W.—HERZOG, M., *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*. In: LEHMANN, W. P.—MALKIEL, Y., *Directions for Historical Linguistics: a Symposium*. Austin, 1968. 95—195). Ha már felvetődtek a tudománytörténeti vonatkozások, indokolt egy további, marginálisabb megjegyzés a történeti előzményekkel kapcsolatban. Köztudott, hogy a XIX. század vége, Nyugat-Európában különösen a DURKHEIM- és a MEILLET-generáció fellépése óta a nyelv társadalmi jellegéről, sőt társadalmi lényegéről szóló megállapítások a legtöbb nyelvtörténeti irányzat hamarosan banálissá váló alapelvei közé kerültek, függetlenül attól, hogy a társadalmi jelleg hangoztatása, sőt DURKHEIM nyomán a szociológiai szemlélet igénye semmiféle lényegi, tehát a nyelv rendszerét érintő változási folyamat magyarázatára nem bizonyult alkalmasnak. Ezzel a kiindulással legfeljebb néhány, a társadalmi hierarchia fokozatait, jellegzetességeit vagy a munkafolyamatok szervezését jelölő lexikális elem, szócsoport változásait, jelentéstörténetét lehetett, nem haszontalanul, de a változási folyamatok lényegét tekintve mégiscsak triviális módon megvilágítani; bizonyos fokig sajnálatos, hogy a nyelv és a nyelvet használó társadalom közötti kapcsolat ábrázolásának ez az év-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVIII. közgyűlésén, 1981. június 9-én.

százados, de könnyű, felületi módja egyik-másik tudományos vita céljára még a „marxista” jelzőt is kiérdemelte. Nem árt tehát ebben az összefüggésben hangsúlyozni, hogy mi a szociolingvisztikát, annak nyelvtörténeti alkalmazását igyekszünk ehhez képest mégis viszonylagos újdonságként kezelni, és szociolingvisztikán azt az utóbbi években elterjedt, empirikus kiindulási módszert értjük, amely a nyelvi variánsok társadalmi eloszlását vizsgálja, annak a hipotézisnek az alapján, hogy az egyes variánsok közötti választás kapcsolatban áll a nyelvhasználók, illetve egyes csoportjaik társadalmi helyzetével, presztízs-viszonyaival, a közlési aktusok társadalmilag meghatározható körülményeivel.

Munkám címe másik illúziót is kelthet: azt, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazási lehetőségeinek mintegy összefoglaló, mérlegelő ismertetését kívánja adni, vagy hogy ezzel kapcsolatban valamiféle kiforrott álláspontot, elméleti összegeezést javasol. Ez sem szándékom. Amennyire igaz az, hogy a szociolingvisztika nyelvtörténeti alkalmazását nem lehet újdonságként bemutatni, annyira igaz az is, hogy a kérdés még messze nem érett meg összefoglalásra és a tanulságok levonására.

Nem új elméleti távlatok felvillantása tehát, de nem is összegezés: egy bizonyos irodalmárkodó modorossággal ezeket a fejtegetéseket úti beszámoló-nak vagy akár útinaplónak lehetne nevezni, mivel azokról a gondolati kalandokról tudósítanak, pontosabban azoknak a kalandoknak néhány töredékéről, epizódjáról, amelyek a nyelvtörténészre várnak, ha — talán óvatlanul — elindul, hogy megkeresse kutatásainak elméleti, sőt tudomány- és ismeretelméleti alapjait. A szociolingvisztika inkább csak ürügy lesz ebben a beszámolóban, pontosabban példa, amely érzékeltetni hivatott az úton tornyosuló akadályok és bonyodalmak szövevényét, mint ahogyan példa és nem önmagáért való kutatási eredmény az a francia nyelvtörténeti anyag, amely a gondolatmenet illusztrálására szolgál.

Mindenképpen illendő és szükséges azzal kezdeni, hogy a LABOV—WEINREICH-féle szociolingvisztikai irányzat — a továbbiakban említendő korlátai ellenére — mindenképpen alkalmas arra, hogy a nyelvtörténetet mint kutatási tematikát a jelenlegi nyelvtudomány elméleti perspektíva-rendszerében elhelyezze, a történeti kutatás módszerét, szükségszerű empirizmusát elméletileg is alátámassza, és ezzel magát a nyelvtörténetet bizonyos értelemben rehabilitálja tudományos létjogosultságában, viszonylagos autonómiájában. SAUSSURE óta meglehetősen nyilvánvaló, hogy a következetes strukturalizmus mindenfajta változatában kikerülhetetlenül történelmietlen, ahistorikus: ha a nyelv éppen rendszer-jellegénél fogva alkalmas funkciójának betöltésére, akkor nem lehet benne hely a rendszert megtörő, változást igénylő vagy előidéző jellegzetességek számára, s így a rendszer módosulását csak valamely külső ok teheti szükségessé, s a nyelv szempontjából rendszeren kívülivé. Ezért következik szükségszerűen SAUSSURE tanításaiból, a SAUSSURE-féle rendszer-fogalomból a genfi mesternek az a saját tanítványaitól is sokat támadott tétele, amely szerint a nyelv változásai véletlenszerűek, nem rendszerezhetők; ezért van az, hogy a prágai iskola a történeti fonológia meg-alapozásakor a rendszer-jelleget és a történetiséget úgy békítette össze, hogy a rendszerbe — sajátos circulus vitiosussal — egyensúlyhiányt, funkciózavart „épített be”, amivel annak szigorú értelemben vett rendszerszerűségét megtörte. A transzformációs generatív grammatika a maga klasszikus formájában, a beszédaktus jellegzetességeitől és körülményeitől független „com-

petence” fogalmával szintén kizárja a historizmus lehetőségét. A szociolingvisztika azonban tompítja a rendszer-fogalom statikus szigorát, és relativizálja a kompetencia és a performancia közötti határvonalat: ha elfogadjuk, hogy a változatok, variánsok létezése a nyelvi rendszer alapvető jellegzetességei közé tartozik, akkor a nyelvi változást az egymás mellett élő variánsok közötti választások egy bizonyos irányultságaként, statisztikai trendjeként foghatjuk fel. A kompetenciát érintő változások *in vivo* megfigyelhető, társadalmilag determinált egyéni választások tömegén keresztül valósulnak tehát meg: ez a felfogás első látásra teljesen kielégítő módon haladja meg a klasszikus strukturalizmus és a generatív grammatika egyaránt kényszerű ahistorizmusát, s a nyelvtörténet így megtalálja helyét a modern nyelvtudomány elméleteinek szövevényében is. Ez a felfogás egyúttal újból polgárjogot ad — s ez nem csekély erénye — a nyelvtörténet hagyományos, filológiai jellegű adatfeltáró módszerének: ha a nyelvi szerkezet fogalma magában foglalja a változatok egyidejű létezését, ezeknek a változatoknak a felfedése, egymáshoz való viszonyuk tisztázása, a közöttük lefolyó egyéni választások vizsgálata, tehát egyszerűen az adatok elemzésén, ellenőrzésén, egybevetésén alapuló szövegkezelés a nyelvtörténetnek újból szükségszerű módszerévé válik, s hitelet veszti a másodkézből vett nyelvtörténeti adatok naiv, kritikátlan kezelése, amely a generatív ihletésű nyelvtörténeti kísérleteket oly gyakran jellemzi.

Túlmenően azon, hogy a nyelvtörténésznek az objektív nyelvi heterogeneitás értelmezésében segítségére van, s egyúttal elméleti keretet ad a nyelvtörténet sajátos filologikus-empirikus kiindulásának, a szociolingvisztikának a nyelvtörténész számára mélyebb és talán veszélyesebb vonzóereje is van. Azok számára ugyanis, akik a nyelvi változásokat nem csupán feltárni, hanem „magyarázni” is kívánják, a szociolingvisztika belép a kínálkozó magyarázó elvek már hosszú sorába, mégpedig olyan empirikus bizonyító anyaggal, olyan, a mindennapi tapasztalat körébe tartozó és elméletileg mégis általánosítható érvrendszerrel, amely különösen meggyőzővé teszi. A romanisztika például — éppen azért, mert az újlatin nyelvek története viszonylag jól ismert társadalmi, politikai, etnikai adottságok között folyt le — igen gazdag olyan jelenségekben, amelyeknél a szociolingvisztikai magyarázati kísérletek kézenfekvőeknek látszanak. Mi sem volna egyszerűbb például, mint azt bizonyítani, hogy a latin névszóragozás leépülésére utaló jelek a császárkorban olyan szöveganyagokban jelennek meg, amelyek frissen romanizált rétegek nyelvét tükrözik, s könnyen kínálkozó gondolatmenetként ki lehetne fejteni, hogy ezek a rétegek miért használták egyre gyakrabban a kommunikációra még alkalmas, de számukra „könnyebb” variánsokat.

Az ilyen jellegű, igen tetszetős megoldásokat azonban a nyelvtörténész szinte ösztönös húzódozással, kritikával fogadja, s ebben a kritikában segítségére vannak bizonyos tudomány-, sőt ismeretelméleti megfontolások.

Mindenekelőtt felvetődik az a kérdés, hogy mit értünk a „magyarázat” fogalmán a nyelvtudományban és különösen a nyelvtörténetben. A kérdésnek jelentős, és legújabbban is gazdagodó irodalma van (a legfrissebb idevágó mű tudtommal R. LASS, *On Explaining Language Change*. Cambridge, 1980.; gazdag bibliográfiája további útmutatással szolgál); ez lehetővé teszi, hogy a kérdést csak futólag tekintsük át. Legkézenfekvőbb természetesen az ún. „józan ész” szempontjából a kauzális magyarázat igénye, amelyre egyébként visszavezethetők a prágai strukturalistáktól kifejtett teleologikus-funkcionális magyarázó elvek is. Sajnos, a kauzális magyarázati kísérletek, nem lévén a szó

szoros értelmében logikaiak, csak teljes indukció vagy legalábbis gyakorlatilag teljes körű, egységesen értelmezhető tapasztalati anyag alapján válnak teljesen bizonyító erejű, törvény-jellegű magyarázatokká. A különböző, tudományunk története során felhozott, feltételezett ok-típusok már annak a szegényes tényanyagnak a fényében sem felelnek meg ennek a követelménynek, amely a nyelvtörténet rendelkezésére áll, s a szociolingvisztika tételei, ha magyarázó elvként kívánjuk őket használni, ez alól szintén nem kivételek: azonos szociolingvisztikai folyamatok nem eredményeznek szükségszerűen párhuzamba állítható vagy azonos nyelvi változásokat, s azonos típusú nyelvi változások különböző szociolingvisztikai adottságok között is létrejöhetnek. Hogy csak a felhozott példánál maradjunk: a névszóragozás gyökeres egyszerűsödését nagyszámú nyelv története ismeri, egészen más szociológiai feltételek mellett, mint a latin; másrészt viszont — a szociolingvisztikai adottságok ellenére — a névszóragozás egyszerűsödésével párhuzamosan a latinban megmaradt, sőt bizonyos értelemben fokozódott az igeragozási rendszer komplexitása; mindez nyilvánvalóan tárgytalanná teszi azt a tetszetős szociolingvisztikai magyarázatot, amelyre utaltunk.

Ugyanez a kritika persze a többi, jelenleg többé-kevésbé alkalmazott magyarázó elvre is áll: a kauzális magyarázattal szemben támasztható igényeknek kézenfekvően nem felelnek meg. Az úgynevezett funkcionális magyarázatok például kivétel nélkül tarthatatlanoknak bizonyultak: azonos funkciózavarok vagy zavar-lehetőségek nem idéztek elő mindenütt azonos következményeket. Szintén bizonyító erő nélküliek, nem törvény-jellegűek a statisztikai alapú, szokásos vagy ún. természetes változási trendeket felhozó irányzatok: statisztikai jellegüknél fogva a szó szoros értelmében vett kauzális magyarázó erőre nem is tarthatnak igényt. Nem állunk jobban azokkal az A. MARTINET által divatba hozott, de igen absztrakt formában többek között már HJELMSLEV egy kevésbé ismert korai művében (1934-ben tartott előadásokról van szó, amelyek leginkább spanyol fordításban férhetők hozzá: L. HJELMSLEV, *Sistema Lingüístico y cambio lingüístico*. Madrid, 1976.) előforduló elvekkel, amelyek szerint a nyelvi változás kauzális mozgatója valamiféle ún. optimalizációs törekvés, amelyet az „energiamegtakarítás”, az „économie” pontatlan fogalmaival szokás jelölni. Tegyük hozzá, mintegy zárójelben, hogy a transzformációs generatív grammatika legtöbb nyelvtörténettel is foglalkozó képviselője, előszedve és leporolva azt a már HERMANN PAULnál megtalálható elvet, amely szerint a nyelvi változás kiinduló pontja a gyermeki nyelvtanulásban keresendő, szintén tulajdonképpen ilyen optimalizációs elvben, az „egyszerűsége törekvésben” igyekszik a generatív kerettel tulajdonképpen összeférhetetlen változási mechanizmus rugóját megtalálni.

Mindezekkel a magyarázó kísérletekkel szemben a szociolingvisztikai megközelítés rendelkezik persze azzal az előnnyel, hogy kiemelkedően alkalmas a változási folyamatok követésére, leírására, a változások nyelvközösségen belüli terjedésének ábrázolására, de kauzális magyarázó ereje ennek a megközelítésnek is legjobb esetben csak látszólagos.

Felvetődik persze ezzel kapcsolatban egy általánosabb kérdés: a nyelvi rendszer változásainak oksági jellegű magyarázata beletartozik-e egyáltalán a nyelvtörténeti kutatás reálisan megszabható feladatrendszerébe? Nem az-e a helyzet, hogy a nyelvnek a társadalom egészével és minden egyes emberrel, minden ember teljes pszicho-fizikai létével való totális összefonódottsága, az egész tudatos egyéni élet és mindenfajta társadalmi kommunikáció során való

állandó használata olyan, gyakorlatilag végtelen számú elemből álló okhálózatba ágyazza be a nyelv változásait, hogy ezeknek magyarázata, az okok prediktív erejű, logikailag is bizonyító teljességű kibontása gyakorlatilag lehetetlen, s így a determinisztikus megközelítés e ponton már axiomatikus, bizonyíthatatlan filozófiai alapmeggyőződés része lehet csupán?

Ez feltétlenül melankolikus végkövetkeztetés volna, s igen szűkre szabná a szociolingvisztika magyarázó erejű használatának lehetőségeit is. Mielőtt teljességében elfogadnók, érdemes a magyarázat fogalmára még egyszer visszatérni. A magyarázatnak ugyanis nem csupán logikai lényege problematikus a nyelvtörténetben, hanem célja is: feltehető a kérdés, hogy tulajdonképpen mi az, amit a nyelvi változásban magyarázni kell.

Kézenfekvőnek látszik minden nyelvi változás esetén három magyarázatra szoruló mozzanatot megkülönböztetni: a) magyarázni kell a változás pusztá tényét, azt, hogy a változás bekövetkezett; — b) magyarázni kell a változás mibenlétét (melyik elem mivé változik, milyen egyéb változásokat von maga után stb.); — c) magyarázni kell a változás nyelven belüli elterjedését, általánosulását vagy elakadását, a változás „útját” a közösség nyelvhasználatában.

A kérdés ezekután az, hogy a magyarázat lehetősége hogyan oszlik meg e három részfeladat között, mi az, amit kielégítő kauzális megközelítéssel, legalább intuitíve meggyőzően tudunk magyarázni, s mi az, amihez a rendelkezésre álló magyarázati lehetőségek nem elégségesek.

A probléma „in abstracto” megközelítése helyett a nyelvi korpuszon való kifejtés módszerét választom, mivel ez mondanivalóm közlését megkönnyíti.

A korpusz bizonyos értelemben taláalomra kiválasztott, bár megfelelő némely — felsorolandó — követelményeknek. A Párizstól kelet-északkeletre eső Haute-Marne megye legrégebb francia nyelvű okleveleiről van szó. A 277. sorszámuk és évszámuk szerint idézett oklevél dátuma 1232-től 1269-ig terjed; az idézett kiadás: Documents Linguistiques de la France, série française. Publiés par J. MONFRIN et L. FOSSIER. I. Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans le département de la Haute-Marne, vol. préparé par J.-G. GIGOT. Paris, 1974. Az adatokat az oklevelek évszáma, illetve a kötetben megjelölt sorszám alapján idézem.) A tájnyelvi jelleg, a champagne-i és a lotharingiai dialektusok között átmenetet képező északkeleti nyelvjárástípus nagyjából valamennyi szövegben erőteljes és azonos, kivéve néhány „parádés” nagy oklevelet, amelyet a legnagyobb hűbérúr, Champagne grófja állíttatott ki, s amelyekben már erős a párizsi hatás. A mi szempontunkból fontos, hogy világosan helyhez kötött, pontosan dátumozott dokumentumokról van szó, amelyeknek szövege, a már nagyjából kialakult hangjelölési konvencióktól eltekintve, nem tükrözhet még semmiféle kifejezett nyelvtani vagy éppen stílári tudatosságot.

Még ha ki is szűrjük, a lehető legszigorúbb kritikával, a helyesírási bizonytalanságnak betudható változatokat, megállapíthatjuk, hogy a szövegek a nyelvi rendszer minden szintjén felmutatnak — gyakran egyazon oklevelen belül is — jól megkülönböztethető, de a kommunikációt nyilván nem zavaró variánsokat, változatokat, amelyek kézenfekvő módon tükrözik a rendszer mozgását, változását. Néhány kiragadott példa:

1. A latin hangsúlyos nyílt szótagbeli *a* a franciában *e*-ként jelenik meg, de északkeleten *ei* diftongusként. Az oklevelekben mind a francia (tehát

francien, Párizs környéki), mind a nyelvjárási változat megtalálható. Hogy csak egy család okleveleit nézzük, Simon de Chateauvillain 47 (1254.) oklevelében szövégen mindig következetesen *ei* áll (*donei* = fr. *donné*, *seurtei* = fr. *sûreté* stb.), fiának egy évvel későbbi oklevelében (54, 1255.) ugyanígy. Ugyanezek néhány évvel későbbi oklevelében (90, 1258.) kevert alakokat találunk: *amei*, de *donne*; 1259-ben (112) már nincs *ei* típus, de egy későbbi iratban újból előtűnik.

2. Az ún. I. konjugációs igék imperfectumát rendszerint az analogikus *-oit* (*-et*, *-ait*) végződés jellemzi, pl. *looit* (ma *louait*) stb. Egy esetben megjelenik azonban az archaikus, etimologikus (és dialektális) *-eve* (*-abam*): *aleve* (20, 1249., ma *allait*).

3. Az ún. kétesetű névszóragozás rendszere működik; bizonytalanság uralkodik azonban azoknak a hímnemű szavaknak az esetében, amelyeknél az egyes számú alanyesetben a „szabályos” ragozás szerint nincs *-s*: az egyébként gyakori *-s* végződés analógia folytán gyakran megjelenik, s így pl. *maistre* és *maistres*, *hom* és *homs*, *frere* és *freres* egyaránt előfordulnak, rendszertelen eloszlásban, minden időszakban és minden helyen.

Mivel nem célom az oklevelek nyelvének ismertetése, további példákat nem adok.

Első pillanatra nyilvánvaló, hogy a variánsok két különböző típusú változási folyamatot tükröznek: az 1. és 2. csoportban felsoroltak esetében a periferikus nyelvjárásra jellemző hangtani és morfológiai jellegzetességek fokozatos visszaszorulását a nagyobb presztízsű központi dialektus nyomására; a 3. csoport példái a kétesetű névszóragozás etimologikus, örökölt struktúrájának egy látszólag homogénebb, szimmetrikusabb struktúrává való átépülését mutatják, ennek az átalakulásnak azonban nincs sajátosan tájnyelvi jellege.

A kérdés ezek után az: ezek a változások — a magyarázat fentebb részletezett három célját tekintve — magyarázhatók-e szociolingvisztikai megközelítéssel, és ha igen, mennyiben, milyen módon.

A) Ami az első célt, a változás pusztá tényének, bekövetkezésének magyarázatát illeti, a szociolingvisztikai magyarázat a két első példacsoport esetében kézenfekvő: a nyelv a beszélők közösségének kulturális, társadalmi és származás szerinti rétegződöttségét, összetettségét tükröző szinonim változatokat tartalmaz, a beszélők ezek között állandó választásra kényszerülnek, s a választások statisztikai irányultsága kirajzolja az általánosuló variáns: a változás a variánsok létezésének következménye. A 3. csoport példái azonban olyan folyamatot tükröznek, amely — mint a korpuszon kívüli tapasztalatainkból tudjuk — időtávjában, területi horderejében a korpusztól képviselt közösséget meghaladja, amelyet egy régebbi dolgozatomban (*Facteurs sociolinguistiques et changements linguistiques — portée et limites d'un principe d'explication: Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists. Vienna, 1977. In: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 1978: 291—3*) „makroszociológiai” neveztem: ez a kétesetű névszóragozás átépülésének folyamata. A változást az is jellemzi, hogy — a névszóragozásnak az alanyazonosításban és ezen keresztül a mondatstruktúra kialakításában játszott nyilvánvaló szerepe miatt — mélyen érinti a nyelvtani szabályrendszer egészét, ami sem az *e ~ ei* variáns-pár sorsáról, sem az *-eve* morféma analogikus helyettesítéséről nem mondható el. Fel lehet tételezni, hogy olyan mélyreható változás esetében, mint a kétesetű deklináció átalakulása — s későbbi fel-

bomlása — a variánsok léte nem oka, hanem pusztán jele, szimptómája, következménye a változási folyamatnak: az adott helyhez és időhöz nem köthető változás helyben és időben jelentkező variánsokon keresztül folyik le. Más szóval, a változás tényének magyarázatára a „strukturált heterogeneitás” szociolingvisztikai elve nem alkalmas; ez az elv csak „mikroszociológiai” folyamatoknál használható, ahol a választási kényszer nyomán kialakuló statisztikai „trend” nem érinti a rendszer egészét. A „makroszociológiai”, nagy időtávlatú, a rendszert magát átalakító változási folyamatoknál az össztársadalmi méretekben folyó változás már áttekinthetetlen komplexitással történik, s mivel tartamában, elterjedésében, eredményeiben meghaladja egy adott közösség viszonyait, a szociolingvisztika szokásos szempontrendszerével nem is magyarázható.

B) A változás mibenlétét szociolingvisztikai tényezők csak abban az értelemben és mértékben magyarázzák, hogy megjósolhatóvá teszik egyes esetekben: a versengő változatok közül melyik fog általánosulni. Az $e \sim ei$ variáns-pár esetében az okleveleket fogalmazó, másoló népesség összetétele, társadalmi és földrajzi eredete, kapcsolatrendszere, a körében uralkodó presztízs-viszonyok egyértelműen determinálják az ei változat fokozatos eltűnését, a centrális, párizsi változat általánosulását. Azt azonban, hogy a „győztes” és a „vesztes” változat szorosan vett nyelvi (az adott esetben fonetikai és fonológiai) tulajdonságai miért olyanok, amilyenek, és miért nem mások, semmiféle szociolingvisztikai megfontolás nem magyarázza. A makroszociológiai, a nyelvtani szabályrendszert mélyen érintő, nagy időtávlatú változások esetén a változás mibenlétének magyarázatára nincs eszközünk. Legfeljebb a változás minél teljesebb, lényegét minél jobban tükröző leírását kísérelhetjük meg, kissé hasonlóan ahhoz, ahogyan régi idők csillagászai a csillagok mozgását rajzolták, holott nem tudták pontosan, a mindenség mely törvényeit illusztrálja a kép. A mi példánk esetében valószínűnek látszik, hogy a kétesetű deklináció leépülésének, az alanyeset eltűnésének periódusát — amely alig fél évszázaddal okleveleink kora után kezdődött — a kétesetű deklináció szabályossága, szimmetrikussá tételére irányuló tendencia előzte meg, s elképzelhető, hogy a változásoknak ez az időrendje megfelel valamiféle törvényszerűségnek. E folyamatok szociolingvisztikai magyarázata azonban reménytelen, s csak számos hasonló folyamat egész összefüggés-rendszerének leírása hozhat közelebb az összefüggés-rendszerek közös, általánosítható elemeinek rögzítéséhez, s ezen keresztül a magyarázandó jelenség pontos meghatározásához, ami a magyarázatnak egyébként elemi, eddig nem említett előfeltétele.

C) Nem vitás, hogy a szociolingvisztikai magyarázat tulajdonképpeni ereje a magyarázat harmadik céljának megvalósításában, a változások nyelv-közösségen belüli terjedésének ábrázolásában, megvilágításában van. Bizonyosan jól megvilágíthatók például azok a presztízs-viszonyok, amelyek kis helyi hűbérurak írnokait arra ösztönözték, hogy okleveleiket Champagne távoli és hatalmas grófjának okleveleihez tegyék nyelvi téren is hasonlóvá, s ezáltal a tájnyelvi hang- és alakváltozatok beszélt nyelvi kiszorulását is részben tükrözzék, részben — közvetlen hűbéri környezetben — siettessék. Nagyobb léptékű változások esetén azonban a változatok eloszlása nemigen köthető rétegekhez: példaanyagunk ezt is szépen mutatja. Valószínű egyébként, hogy modern típusú, kulturális tekintetben az ófranciánál differenciáltabb, nyelvi tekintetben tudatosabb társadalmakban a makroszociológiai jellegű változások is jobban nyomon követhetők szociolingvisztikai módszerekkel,

és fellelhető kulturális és végső soron szociolingvisztikai tényezők fékező vagy gyorsító hatása: éppen ezért a modern társadalmak nyelveiben folyamatban levő makroszociológiai változások felfedése, lefolyásuk kutatása valószínűleg megoldható és sokat ígérő feladat.

Újra áttekintve az elmondottakat, bizonyos aggály fog el: a szociolingvisztika kérdésfeltevéseivel foglalkozva, a szociolingvisztikai elvek magyarázó erejét és lehetőségeit vizsgálva nem jutottam-e akarva-akaratlanul egy lényegileg agnosztikus, a magyarázat lehetőségeiről is lemondó, a nyelvtörténeti kutatás célrendszerét kérdésessé tevő állásponthoz?

Remélem, ez az aggály indokolatlan. Talán sikerült számos előd nyomdokain közelebb jutnom ahhoz, hogy körülírjam: mai tudásunk, mai módszertani felkészültségünk, gondolati erőnk meddig vezethet el a nyelvtörténeti folyamatok megértésében; ezzel egyúttal körülírtam a nyelvtörténeti folyamatoknak azt a körét, amelybe intellektuálisan kielégítő, álokoskodásoktól, szemfényvesztéstől mentes magyarázattal behatolni még nem tudunk, amelylyel kapcsolatban a legnagyobb, legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája. Nem hiszem, hogy ez az út a lemondás útja: szándékom szerint inkább a tisztánlátásé, s véleményem szerint az egyetlen, amely utódainkat — ha már magunkat nem — a törvények megértéséhez és megfogalmazásához vezetheti.

HERMAN JÓZSEF

Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez

1. BALÁZS JÁNOS 1954-ben CHARLES BALLY stilisztikai elveinek taglalásakor így fogalmazta meg a stílusújítás fő rugóját: „A kínálkozó nyelvi eszközök között sok az elnyűtt, elcsépelt, színét, zamátát vesztett. Márpedig mi folyton-folyvást azon vagyunk, hogy közölnivalónkat minél szemléletesebben, kifejezőbben, hatásosabban fogalmazzuk meg... Ezért keresünk és alkotunk új meg új, minél kifejezőbb szókapcsolatokat, szintaktikai formákat... De ami újszerű szót, kifejezést, nyelvtani formát azért alkotunk, hogy közlésünk eredeti, színes, hatásos, egyszóval kifejező legyen, az még korántsem közkeletű nyelvi tény, hanem csak stílus. Lehet, hogy idővel elterjed, közkeletűvé válik. Ilyen módon az, ami kezdetben csak stílus volt, s a *parole*-jelenségek közé számított, nyelvi tény lett, tehát a *langue* állományába került...” (III. NyKongr. 128). Majd MAROUZEAU gondolatait fejtegetve, idézte BALÁZS LEO SPITZERnek szellemes megfogalmazását is, mely szerint „Nihil est in syntaxi, quod non fuerit in stylo” (uo.).

Ami engem illet, már nemegyszer „megvallottam”, hogy a mai nyelv vizsgálatában legnagyobb érdeklődéssel az alkalmi stilémáknak és a nyelvtanivá lett kifejezőeszközöknek éppen ezt a sajátos, ezer változatban folyó „átváltását” figyelgettem. Csakhát ez az átváltás — tudjuk — ellentétes irányban szintén megszokott jelenség: egy-egy korábbi nyelvi (*langue*-) eszköz gyakran kikopik az irodalmi és köznyelvi használatból. Esetleg csoport-, illetőleg tájnyelvbe szorul vissza, de már mindenképp e folyamattal fordított arányban jelentkezik az irodalmi és/vagy köznyelvi közlésekben így, azaz immár mint *parole*-alakulat, közben magába szívott stilisztikai többletével. Ezért írtam főleg a jelenkori irodalmi nyelvet tekintetbe véve, bár több okból

nem mindvégig szinkrón módszerrel „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” című munkámat. S nem hiúságból sajnáltam, hogy e könyvről tudomásom szerint egyetlen hazai nyelv- vagy irodalomtudományi recenzió sem jelent meg, mely nagyobb körben is fölhívhatta volna a figyelmet erre, tehát a LEO SPITZER tételével ellentétes jelenség súlyára.

Mindig különös örömem telt abban, ha a tágabban vett szinkronián belül némely új grammatikai elem előbukkanásából és terjedéséből, esetleg más nyelvi értékű előzményéből megfigyelhettem a stílmák és a „grammémák”, ha tetszik: a parole- és a langue-eszközök effajta színeváltozását. S kivált akkor, ha azt is fölvezölhattam, hogyan folyik le — ha teljesen befejeződött — ez a szavanként, szerkezetenként akár más-más ütemben végbemenő változás, és nagyjában sikerült meghúznom az egykori stíluselem mennyiségi felhalmozódásával kialakuló új grammatikai „szabályosság” kontúrjait, illetőleg ha megfoghatóvá lett a nyelvtani eszköz elavulásával járó stílusérték-növekedés. — Ezért, vagyis a XX. századi nyelvben megfigyelhető nyelvtani és stilisztikai árfolyam-ingadozások gyökereinek fölfedezése szempontjából utólag nagy hasznát láttam annak, hogy az 1848-i forradalom centennáriuma előtt néhány évvel PAIS DEZSŐ a reformkor irodalmi nyelvének tanulmányozására ösztönzött (vö. a RefNy. megfelelő egységével). És persze annak, hogy még balassagyarmati tanárságom idején (1931–1937.) a Palóc Múzeum könyvtárából igen sok különféle jellegű felvilágosodás kori könyvet böngészhettem át, s így némileg otthonos lettem az akkori szellemi felszabadulással együtt járó csodálatos nyelvi megújulás, kavargás világában.

Az alábbiakban két ritkább ilyen jelentéssűrítő irodalmi, esetleg sajtó-nyelvi formánk mai stílusértékéhez adnék hozzá némi múlt századi előzményt. A szakmában már egyik sem merőben ismeretlen. Az élőnyelvben mégis hajlandók volnánk túlzottan frissen a tojásukból kikelt jelenségeknek számítani őket, pedig szerintem csak művelt nyelvbeli mozgásuk, általánosodásuk gyorsult fel, főként a magyar társadalom szellemi gazdagodásának mostani, még száguldóbb iramától ösztökélve.

Előrebocsátom: egyéni okok miatt egyik pontban sem igen tudok egészen sokoldalú és mélyreható, újonnan gyűjtött példaanyaggal bizonyítani. Inkább csak meglevő céduláimat szeretném még hasznosítani. De talán nem is maguk a tárgyalt alakok pontos mennyiségi mutatói a legfontosabbak itt, hanem inkább a fenti tanulságok: a meggyökerezésük okozta fokozatos érték-változás bemutatása. A nyelv történeti változásainak e g y e t e m e s okaira, lehető módjaira azonban most nem próbálok további „szabályszerűségeket” megállapítani.

Azt nyilván mindenki megérti, hogy miért nem volna itt célszerű egy meghatározott korpuszon alapuló, pontos statisztikai fölmérés.

2. A tévé 1981. május 3-án este Szabó Magda „Az a szép fényes nap” című értékes történeti drámájának filmváltozatát közvetítette. Ez, mint ismeretes, mához szóló tanulságait kiemelve ábrázolta az új államformába és politikai-vallási viszonyaiba már szívvel-lélekkel belenövő Vajk (= I. István) és a mindehhez pusztán államférfiúi megalkuvásból, látszatra csatlakozó apja — no meg udvari környezetük — küzdelmeit. A népünknek most is időszerű cselekmény természetsszerűleg megkívánta vagy legalább megengedte, hogy a szereplők nyelvébe a szerző bőségesen beleszójjon az egykori fogalmakat megnevező, ún. historizmusok közé kirívóan jelenkori politikai és világnézeti

értékű nyelvi elemeket (anakronisztikus neologizmusokat), esetleg még mai idegen divatszavakat is. A vereséggel végződő, 955-i nyugati kalandozásból megcsonkítva visszaengedett (-kergetett?) énekeseket kortársaik a tévédrámában rendszeren „augsburgiak”-nak mondják; ám egyízben egyikükre „az augsburgi *nyolcak* közül való” kifejezés hangzik el. — A tölem tanult történetírás ezeket emberemlékezet óta *gyászmagyarok*-nak nevezte, s számukat a hajdani szájhagyományra hivatkozva hétre tette; l. pl. a HÓMAN—SZEKFŰ-féle régi összefoglalásnak HÓMAN BÁLINT írta I. kötetét. Ám itt és most a nyelvészetet s a dráma mondanivalóját ez nem érdekli, én tehát csak a *nyolcak* főnévi többes szóalakra hívom föl a figyelmet. — Egyébként Szabó Magda színművének rádióváltozatát, mely nyilván közelebb állt a szerzői szöveghez, 1981. aug. 2-án volt alkalmam meghallgatni. Ebben meglepetésemre csak *gyászmagyar* és *hetek* fordult elő.

Nem vitás, hogy a magyarban a zárt egységbe tartozó, meghatározott számú egyed (embert, állatot, tárgyat, szervezetet, elvont fogalmat) sosem volt szokásos a határozott tőszámnév *-k* jeles többes számával kifejezni. A hagyományos forma régen is, ma is ez (a szövegidézetekben csak az eredetiben is dőlt szedésű szót kurziválva): (mind a) *tizenkettő*: *Három* (a magyar igazság); *Három* (a tánc!); *Négyen* (voltunk testvérek); „[Faddon ma is szeretik képen] az aradi tizenhármát [!]” (ÉT. 1981. máj. 8. 591); birtokos jelzőként is jórészt így: (a) *három* (egyike); mennyiségjelzőként: „... az Egyesült Államok ... nem korlátozza sem a Hat Nemzet [!] bármelyikét, sem barátaikat” (egy régi, indiánokkal kötött amerikai szerződés fordításában; ÉT. 1981. máj. 15. 613); „... amikor a Négy Nagyot [!] [= a helyi vezetőket] kinevezték ...” (1976: J. D. Carr—Falvay Mihály: A gyilkos óra 77); (a) *tíz* (férfi); stb. Az ilyen alkalmazású pluralisi határozott tőszámnév általában indoeurópai örökségként, közelebről főleg a latinból juthatott elsősorban a román nyelvekbe, de ma eléggé nemzetközi („nyelvközi”) kifejezőmód, kivált némely jelentéskörben. A magyarban néhány százada éltek persze az ’évtized’, ’évszázad’, ’évezred’-félekét, illetőleg a nagyjában ilyen létszámú katonai egységeket jelentő *tíz*, *száz*, *ezer* jelentésű *főnevek* többesben is. Anélkül, hogy az első vagy az utolsó előfordulás idejét nézném, vö. pl.: „És ez az Emberi Nemzetnek sok ezerek [!] alatt tartott neveltetésének kicsiny világa nyitnya-fell már az én Szemeimet” (1805: Aranka György apró munkái I, 40); „... már XVIII. [ejtsd: tizennyolc] Százaktól [!] fogva elment közölünk ... [Krisztus]” (uo. 44); Vörösmarty „késő százak [!] után”-ja is e sorba tartozik. A határozatlanabb értékű, főleg emberekre vagy pénznemekre értett *százak*, *ezrek*, *tízezrek* stb. ma is közkeletű, így ismét csak Vörösmartyból idézek egy ismert példát: „... míg nyomorra milliók [!] születnek”; s egyet a köznyelvből: „*Százezreket* herdálnak el így”. Itt-ott hallottam-olvastam emellett (a) *hármak* (egyike) formát is, ám céduláim közt nem akadt rá adatom. — De most (az utolsót kivéve) nem ezek érdekelnek engem, s nem is az esetleg kivételes hibaként vagy költői licenciaként idézhető fordításnyelvi egzotikumok. Kizárom a másféle többesjeles, kerek egységeket jelölő számnevek félig határozatlan értékű használatát is: (a fák) *százai*; „S az ember millióinak [!] / Szemében gyászköny ül” (Vörösmarty).

A jelenség életrajzának egészen egzakt megírását persze ismét megnehezíti, hogy az ilyen nyelvtani toldalékos szóalakok múltjáról nemcsak a TESz. nem adhat tájékoztatást, hanem az Akadémiai Nagyszótárhoz hasonló forrásunk sincs rájuk, s a magam kis „házi” adattára csak hozzávetőleges becslésre

való. A félig-meddig csoportnévképzői szerepű *-k* formáns fönti használatára a szakirodalomban 1975-ben hívtam fel a figyelmet: „Az indeurópai nyelvek mintájára a régen singularisi (vagy inkább numerustalan) *nyolc* szó helyett művészi csoportosulást jelölve ma így is mondjuk: *a nyolcak* (*Nyolcak*): egyébként mégsem tesszük szokásosan többes számba a főnévi szerepű, »esetragos« számnevet sem: *nyolcat*, *nyolchoz*...”; ezzel tehát mégis szembenállhat „... a csoportot jelentő *nyolcakon* (*Nyolcakon*)” (MNy. LXXI, 311). A nyelvművelő, illetőleg tudományos ismeretterjesztő irodalomban LADÓ JÁNOS is foglalkozott a kérdéssel „A négyek bandája” címen (Magyar Hírlap 1978. ápr. 29. 6).

Voltaképpen már a MMNyR.-ben is kitérhettem volna a *-k* többesjelnek fönt vázolt funkciómódosulására. a) Ha nem lett volna még kevés 1945 utáni példám rá. b) Ha nem ismertem volna egy-két olyan reprezentatív korábbi adatot a jelenségre, amely miatt ennek nyelvünk fejlődésében való szerepét, különleges stílusszínét még nem láttam elég tisztán. Jól tudtam pl., hogy 1911-ben alakult meg hazánk egyik haladó festőcsoportja, a *Nyolcak*. Újságnyelvi szinkrón példám csak egy akadt akkor, de eléggé alkalmi külpolitikai jellegű: „... szükség esetén [az egyiptomi elnök] hajlandó fogadni az »ötök« megbízottját” (Szabad Nép 1956. szept. 7. 3; a szuezi értekezlet kijelölte ötös bizottságról volt szó). Reformkori gyűjtésemben ugyancsak árválkodott egy-pár *tizek*, mely Petrichevich Horváth Lázárnak a XV. század eleji velencei — milánói villongásokról szóló, dagályosan és tudálékosan romantikus stílusú, „A’ tör és a’ kéz” című kisregényében a velencei dózse kormányzótestületét jelentette. Íme, az olasz *Dieci* tükörszavaként: „Nem vagyok se’ tizek’ [!] elnöke, se’ fogadatlan ügyvéd...” (1839: Árvizk. II, 85); „Ezek közé tartozott... Signor [!] Grandenigo, velencei nobili [!], tizek’ [!] leg hatalmasabbika” (uo. 111); „A’ doge már hazatért volna tizek’ [!] tanácsából...” (uo. 136; de vö. az érthető bizonytalansággal 102: „A’ köztársaság’ nagyjai, félelmes és hatalmas tizesek[!]... [stb. voltak ott]”). Rögtön megjegyzem: az ÚJMLex. VI. kötete (1962.) a régi velencei *Consiglio dei Dieci*-t a tulajdonnévként írt *Tizek Tanácsa* címszó alatt ismerteti. Ez a szó tehát 1839-ben stílusértéke szerint régiesség, politikai xenologizmus-historizmus. — Egyébként az akkori kártyásnyelv Jókai regényei szerint már természetesen élt a *tous les trois* (*tuletroá*) mondatszóval. Ám ha a franciául tudók föl ismerhették is a *(les) trois* számnévben a főnévies pluralisi értéket, a táblabírók világában minden divatos purizmus ellenére sem lett ebből „mind a hármak”: s ez azt is jelzi talán, hogy elég kevesen értettek franciául.

Újabban gyűjtött céduláim szerint többen emlegették régen is a magyar *Tizek társaságá-t* (*Társaságá-t*), melyet a kiadók és szerkesztők egyeduralma ellen szövetkező költőkből és írókból Petőfi szervezett meg még 1846-ban. Ahogy Arany Jánosnak 1847. márc. 31-én ő maga írta: az említett kiszolgáltatottság elleni tervet „elmondtam másoknak is, kik azt mondták, hogy szint’ azt teszik, s ebből következett a Tizek társasága [!]” (ÖM. VII, 54; tagjai: Bérczi Károly, Degré Alajos, Jókai Mór, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Obernyik Károly, Pákh Albert, Pálfi Albert, Petőfi Sándor, Tompa Mihály). A kritikai Petőfi-kiadás V. kötetének szerkesztői, NYILASSY VILMA és KISS JÓZSEF jegyzete szerint „Pálffy Albert a költő egyik legjobb barátja, a Tizek Társaságának [!] tagja” (212). Az Arany János: Levelek I. kötetben Petőfi iménti sorait kivéve mindig *Tizek Társasága* alakban van írva a Fialat Magyarországnak e szervezetének neve (l. krit. k. ÖM. XV, 550—1, 578, 908). 1876-ban

Toldy Ferenc kissé módosítja a kör nevét, s kis kezdőbetűt alkalmaz: „... hozzá állt ... [Petőfi] azon tizek társulatához [!], melynek tagjai ... egy külön közlőnyt akartak ... alkotni” (NSz.; Toldy: M. költ. kézikönyve V, 186; a laza csoportot a VÁNYI FERENC régiebb s a BENEDEK MARCELL főszerkesztésében készült modern Mírodalmi Lexikon, továbbá az ÚjMLex. stb. *Tizek Társasága* alakban írja). Petőfi szövegében a szóalak lehetett a politikai nyelvből való; utóbb mindenestre művészi csoportokra utaló, választékosan irodalmias stílusértékű lett.

Hadd legyenek ezután még vázlatosabb!

1865-ben alakult meg Muszorgszkijjal az élén, Balakirev, Rimszkij-Korszakov, Borogyin és Kjui részvételével Oroszországban az „*Ötök csoportja*”, l. BARTHA DÉNES (főszerk.): Zenei Lexikon (1965.), *Muszorgszkij* c. alatt. A művészvilágban tehát immár földrajzilag is messze terjedt az efféle, talán franciás-divatos elnevezés. — Ugyanez a lexikon *Hatok* c. alatt foglalkozik a *Groupe de Six* nevű „jelentős francia zenészcsoporthoz”-sal, melyre „A Hatok [!] elnevezést ... a Comoedia c. lap z[ene]kritikusa alkalmazta” 1920-ban. Ugyanerről l. már SZABOLCSI–TÓTH (szerk.): Zenei Lex. [1930.] *Group de Six* c. alatt. Hogy ez *Ötök*, *Hatok* az egykorú magyar szaksajtóban is előfordultak, az igen valószínű; én most már nem nyomozhattam utána.

Közben, mint említettem, 1911-ben Magyarországon is megalakult egy *Nyolcak* (*Nyolcak csoportja*) nevű avantgardista festő-kör. Tagjai: Berény Róbert, Czigány Dezső, Czóbel Béla, Kernstok Károly, Márfy Ödön, Orbán Dezső, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos. Lazábban Femes Beck Vilmos és Vedres Márk szobrász, továbbá Lesznai Anna grafikus, iparművész és költő is csatlakozott hozzájuk. A kör — nem ezen a franciás néven — igazában már 1909-ben együtt működött, s az 1910-es évek során a nemzetközi szellemi életben divatos elnevezés sem óvta meg a széthullástól. L. ZÁDOR–GENTHON (szerk.): Művészeti Lex., *Nyolcak* c. a. és ÉBER (szerk.): Művészeti Lex. [1935.], *Nyolcak* c. alatt.

A legmaibb, 1945 utáni életben, főleg a dogmatizmus után szinte kereketlenül is meghatározódott idevágó céduláim száma. Egyfelől sok példám akadt az eddig említett, művészi csoportokat jelölő, már szinte képzői szerepű *-k* toldalékos határozott tőszámszavakra. A *Nyolcak* (~ *csoportja*) pl. több tucatszor szerepel nyomtatásban, mégpedig nem csupán művészeti szakkönyvekben és folyóiratokban, hanem képes hetilapokban, sőt napilapokban is. De leggyakrabban a politikai hírekben fordul elő ez a szótípus, egyfelől néhány év óta a kínai *négycsoporthoz* vagy *Négycsoporthoz* (*bandája*) formában, másfelől (főleg kapitalista) államfőkre vagy államcsoportokra, szövetségesekre értve. Az utóbbira pl.: „... ezen [= Európán ott] ... a »Kilencek Európáját« ... értik” (Boldizsár Iván: Kortárs 1979/6. sz. 923); „[A tudósító vádolta] a ... közös piaci kilenceket [!]” (MNemzet 1977. dec. 7. 2). De a személyek politikai csoportjait is nevezik így, a nemzetközi sajtó stílusát követve. Egy-két ilyen adat: „Az atomleszerelésért küzdő angol Százak [!] Bizottságának két tagja ... éhség-sztrájkot kezdett” (Népszab. 1963. dec. 24. 2); „Kivégezték [Irakban] a huszonhatokat [!]” (cím, összeesküvéssel vádoltakról szólva; EHírlap 1963. márc. 12. 1); „A [kínai] tizek [!] perében halálra ítélték ... [e kettőt]” (MNemzet 1981. jan. 27. 1); „A kelet–nyugati viszony a hetek [!] terítékén” (cím, uo. 1981. júl. 21. 2); 1981. júl. 1-én este a rádió párizsi tudósítója szerint a nyugatiak megvitatták, mit jelent a *tizek* (*Tizek?*) Európájában a francia balra tolódás; aug. 24-én pedig a moszkvai tudósító a NATO s az olajterme-

lők viszonyáról szólva a *tizek* (*Tizek?*) néven emlegette az előzőt; de említette az ottawai *tizek*-et (*Tizek-et?*) is.

Olykor azonban már sem a művészvilág, sem a politikai élet intim hangulatát nem sugározza is divatozik, vö.: „A [szóban forgó] 46-ok [!] között van 18 olyan ország, amely az ENSZ statisztikák szerint is a világ anyagilag legnehezebb helyzetben levő állama” (a Magyarország 1975. febr. 23-i számából id. RÁCZ ENDRE, „Egyeztetés és szöveggrammatika” című kézirat tanulóanyagában). Az Északi-sarkot elért hét „versenyzőről” van szó: „Mindazoknak, akik a »hetek« utolsó táborhelyén jártak, emlékeztetébe vésődött a búcsúzás” (Szputnyik 1981/1. sz. 89); „óriási jelentőségű a »hetek« példája” (uo. 92). Az orosz tehát szintén azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyeknek mintájára pl. a sportnyelvben is meg-megjelenhet nálunk az új alak. Bár a labdarúgásban a *csapat* helyett még csak a *tizenegy* szokásos, egyszer hallottam már a *tizenegyek* neologizmust is; az asztalitenisz zárt számú bajnokságát pedig évek óta hívják „*tizek* bajnokságá”-nak. A rádió 1981. jún. 24-i sportműsorában szó esett arról, hogy T. B. élténiszezőnk külföldi sikerei után helyet kaphat-e a *kilencek* (*Kilencek?*) kiemelt csoportjában. — Végül egy iskolai osztályának három notórius diákját egy tanár ismerősöm alkalmilag a *hármak* szóval bélyegezte meg. Pedig a külpolitikában csak nem a mi táborunkra vonatkoznak ez alakok, s így talán némi gúny is tapad hozzájuk.

Nyilvánvaló mármost, hogy mennél szélesebb körben terjed tovább az új számnévi alakulat, annál kevésbé lesz érezhető benne a művészi csoportokra, illetőleg a politikai tömbökre-bizottságokra utaló hangulat, s csupán némi sajtónyelvi keresettség fog rajta érződni — egy darabig. Végül talán az sem, ahogy az *ezrek*, *milliók* is meghonosodott.

A hagyományos visszaütő (*ez*) az *öt*, (*ők*) *öten* típus helyett alkalmazott az *ötök* egyszeri-kétszeri használata sem magyaros ugyan, de alig tűnik föl. Nem így, mikor Tömörkény István korai, „Megöltek egy legényt” című elbeszélésében juhász szereplőinek esze- és szavajárását utánozza, de közben a megnevezett ötre kétszer is „az ötök [!]” kifejezéssel mutat vissza.

Hátravan még egy mondattani bökkenő: egyes vagy többes szám értékű-e a tárgyalt szótípus az egyeztetésben? Nyilván mennél közelebb jut egy-egy ilyen csoportnév a tulajdonnevekhez, annál inkább járhat alanyként egyes számú állítmánnyal. Ezt a példáim túlnyomó részében (még?) elkerüli az író vagy beszélő azáltal, hogy odateszi melléje a *csoportja*, *bandája* stb. birtokszót: „Kína a »tizek pere« után” (cím; TársSzle 1981/5. sz. 71); „A »négyek bandájának« letartóztatása után — pártkongresszus előtt” (uo.); „micsoda dráma árán küzdötte ki létjogát a »Nyolcak« csapata” (Szabó György: MNemzet 1981. febr. 8. 11). Vagy még a többes értéket hangsúlyozva alkalmaz pluralist: „... a Nyolcak [!]... az impresszionisztikus szemlélet, a színvonalas liberalizmus ellen is zászlót bontottak” (1967: Passuth Krisztina: A Nyolcak festészete 22); birtokos személyragozásban is ehhez illően: „... kisebb méretű képeik...” (uo. 165); stb. Egy írott adatom szerzője azonban már egyes számnak érti (érzi) a *Nyolcak* szót: „A XX. századi magyar művészet első »modern«-nek nevezhető csoportosulása a *Nyolcak* volt” (Sz. A.: ÚjT. 1978. szept. 17. 22). S főntebb én is inkább singularisnak érezve írtam egy értelmezős meg egy predikatív szerkezetben: „1911-ben alakult meg hazánk egyik haladó festőcsoportja, a Nyolcak [!].” De az értelmiségiek beszédeiben nem ritka ez a szóalak így.

Hogy a fejlődés merre fog tartani, nem tudom. Nyelvünk eddig is sok grammatikai alakulatot vett át az indoeurópai nyelvekből, s ezzel többnyire gazdagodott; ám gyakran elsatnyult miattuk egypár jellegzetesen eredeti magyar nyelvi formánk. Egyénileg úgy hiszem, hogy ez a nyelvtani neologizmus, ha el nem koptatjuk, stilisztikai színével és legfőként a politikai élet kissé gúnyos hangulatával ezután is többet használhat, a mai nemzetközi fogalmakban való gondolkodás megkönnyítésére, mint amennyire szegényítiszétzilálja hagyományos nyelvtani rendszerünket. (De mit nem csépelhetünk el üres szalmává?!). A *százak*, *ezrek*, *milliók* stb. analógiája is védi. Az újságírók pedig „blikkfangos” értéke miatt szívesen alkalmazzák címeikben.

Mindenesetre óvatosságot ajánlok a sajtó meg a rádió és a tévé riportereinek: külön stílusérték nélkül, mint langue-eszközt ne terjesszék nagyon a *huszonhatok*, *negyvenhatok*-féle szintelen alkalmi szóalakokat, s ne változtassák át a hatásos, ritka stílusesszöveget szürke grammatikai tucatelemmé!

3. A másik, szintén leginkább az írott nyelvben jelentkező és láthatólag stíluslelemből lassan grammatikai eszközzé, parole-alakulatból az értelmiség nyelvében már-már langue-ténnyé át-átcsapó forma a ’beszél, ért, tanul’ jelentéskörbe tartozó igék *-ul/-ül* ragos főnévi határozója. Erről szintén 1975-ben írtam (tudtommal elsőül) a szakirodalomban, mégpedig „Melléknéveink *-ul/-ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában” című nagyobb értekezésemben (MNY. LXXI, 132—42 és 308—18), amelyből a 2. pontban is idéztem egypár sort. Arról is szóltam ott tudniillik, hogy a *franciául*, *oroszul* stb. (pl.: beszél, ért, tanul stb.) típusú igei vagy igenévi alaptagú határozós szerkezetek határozójának talán SIMONYI óta szokásos, egyértelműen *melléknévi*nek minősített *francia-*, *orosz-* stb. tövében eléggé erős *főnévi* összetevőket is számba kell vennünk. Amúgy sem szigorúan a mai szinkronia szűk körében mozgó fejtegetéseimhez hozzáfűztem egy századunkbeli tendenciát, az ilyen szintagmák tisztán vagy jórészt *főnévi* határozós determinánsának mint stíliumának jelentkezését és megszaporodását: „... alkalmilag mind több olyan szóból is faragunk [élő vagy holt, esetleg mesterséges nyelvet alig-alig vagy a szokásostól igen eltérő módon jelentő szavunk *-ul/-ül* ragos modáliszieszívuszi alakjából]... olyan határozót, amely (még?) egészen vagy túlnyomó részben *főnévi*...” Ottani példáim röviden: *férfiul* (Ady), *ignotusul*, *szomorýul* (Horváth János), *fiatalul* (Illyés), *jogászul* (közny.), *hivatalul* (Grétsy), *emberül* (Deme), *madárul*, *rigóul* (Keszi), *lóul* (Weöres), *kutyául*, *verébül*, *golyául*, *macskául* (közny.), *komputerül* (sajtóny.; i. h. 138—9). Azt is jeleztem, hogy a megszokott értelemben nyelvet (is) jelentő szók (*arabul*, *dánul* stb.) körében az ilyen melléknévisebb határozós szerkezetek száma lényegében *zár*t, és *e* csoport merőben gyakori *langu*e-alakokból áll. Viszont az új, erős stilisztikai hatású főnévi határozók (*szomorýul*, *jogászul*, *rigóul* stb.) lehetséges száma elvileg *vég*telenül *nagy*, *kör*e bizonyos szemantikai korlátok közt *nyí*lt.

A nyelvművelő s egyben tudományos ismeretterjesztő sajtóban ez esetben a nagyközönség figyelmét szintén én hívtam föl a megszokott melléknévies s a szellemesen megválasztott főnévies fönti kifejezőeszközök stílisz értékének ellentétére. (L. a MNemzet 1978. jan. 8-i számának Anyanyelvünk rovatában, „Íróul szólva...” címen.) Végso szavaim itt: „A szokásos kifejezések jelentéskörét módjával tágítva tehát számtalan új stílusárnyalatot, értelmi különbséget is képesek vagyunk érzékeltetni.”

Most azért térek vissza a látszólag már lelt témához, mert: a) az első ilyen irodalmi nyelvi előfordulást azóta ismét a reformkorból tudom igazolni, persze csak egy egészen egyedi-alkalmi példával; b) új adataim száma az utóbbi években szinte meghatározódott, s így valamelyest jelentésárnyalat és pontosabb stílusérték szerinti csoportosításukat is megkísérlelhetem. — Mondanom sem kell, hogy míg a 2. pontban tárgyalt jelenséget kétségtelenül idegen minta ihlette és élteti, az alábbi formáció tisztán belső fejlemény, mely jobbára tollforgatóinknak ötletes stílusújító erejét mutatja. A rohamos terjedés ellenére igazán köznyelvivé még nem váltott át az új forma, de elsődleges stilisztikai értéke itt-ott már kezd devalválódni; illetőleg annyira sok egyénieskedésre ad alkalmat, hogy az olvasók egy része olykor csak különködést sejtethet benne, valódi művészi árnyalás helyett.

Az előttem ismert legkorábbi előfordulást 1833-ból, Bajza „Kritikai Lapok”-jának könyvként kiadott szövegéből idézem (III, 139), egy „Regényi” aláírási cikkből: „... míg Ádám csak maga volt a’ paradicsomban, tisztán ádámul [!] monologizált; de a’ mint Éva megszületék a’ bordából, idiomate adameo-evitico dialogizáltak együtt; e’ compositióból vagy keverékből készült az első grammatika”. Világos, hogy a bibliai mítosz alapján — persze „az Úr szózatá”-ról nem szólva — e példa a *magyarul* (beszél) típus szabályos analógiájára született meg. A biblia szerint először Ádám képviselte az emberi nemet, eszerint nyelve is (ha volt!) „Ádám-nyelv” lehetett. Az *ádámul* tehát kifogástalan neologizmus; stilisztikai többlete új volta ellenére éppen ezért nem is túlságosan harsány, noha igazában már tulajdonnévhez járult benne az *-ul*.

Hadd ugrom át a személynév ilyen alakulatát nyomozva a XX. századra. Babits Mihály 1905-ben ezt írta Juhász Gyulának: „Levelem pongyolasága ismét ultra aranyjánosi méreteket öltvén sietek rátérni — Arany Jánosra. De csak két szót: meg ne ijedjen: csak Bauer Herbert [= Balázs Béla] ellenében, aki az Ön levele szerint azt mondá: »jól tudott magyarul, ez az egész!«; akarom megkockáztatni, hogy babonának tartom, mintha apánk [= Arany] olyan jól tudott volna »magyarul«. »Magyarul« kétségtelen egy már meglevő nyelvet jelent — volt már sok magyar nyelv a HB óta; de Arany apánk ezek egyikén sem írt két sort se igen (legfeljebb prózát). Honnan tudjuk hát, hogy jól tudott magyarul? Nem magyarul írt, hanem aranyul [!]; új nyelvet csinált magának, mely bármely konvencionális magyar nyelv szempontjából bátran hibásnak, rossznak mondható. Hogy lehet mégis, hogy ő jól tudott magyarul?” (L. BELIA GYÖRGY (szerk.): Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése 93.) Itt tehát az egykorú élőnyelvtől különböző, egyénies költői nyelvére, írására vonatkozik az *aranyul* szóalak. Megalkotásával azonban Babits maga is letért a kortársaitól megszokott közlések útjáról: stílmát alkotott, bár szellemesen, ízlésesen, nem rontva az egészséges irodalmi és köznyelvi analógiaérzékét. — Persze mikor Horváth János a Nyugat olykor kirívóan szokásellenes nyelvhasználatú íróiról azt mondja, hogy az egyik *ignotusul*, a másik *szomorjúl* ír, ebben a konzervatív irodalmárok eléggé túlzó, gúnyos megítélését fejezi ki e két merész szóalakkal (l. fönt). — Ma mégsem az iménti fejcsóváló megrovás, hanem legtöbbször az egyéni költői fogalmazást csodáló-elismerő hangulat jellemzi az ilyen alakhasználatot. Íme, egy-két példa rá: „... [mi], akik Milne-t először karinthyul [!] fogadtuk szívünkbe, aztán Devecseri Gábor jóvoltából...” (Máriássy: ÉS 1973. aug. 11. 10); „... [ott lenni], ahol a toronyban a csókák | s a piacon a népek | tersánszkyul [!] beszélnek” (Zelk:

Meszelt égbolt, I. 1976-i „Kamaszkorom verselő vidéke” c. kötete 14–5); „Ki tud »Adyul«?” (Rónay Gy. cikkcíme: ÉS 1977. nov. 19. 1); „Tudunk-e Brechtül [!] énekelni?” (Bogáti: Ország-Világ 1978. febr. 22. 23). Dicsérő mellékiz nélkül is: „[Feleségem segít írásaimat letisztítani]... tökéletesen tud 'Vas-ul'...” (Vas Z.: ÚjT. 1981. ápr. 19. 22).

A személyt (nem, kort, foglalkozást stb.) megnevező közös főnév igen sokszor egészen vagy részben e csoportok kommunikációs magatartását (vagy azt is) érezteti, hol elismerő, hol inkább megbélyegző mellékizzel. Főntebb már előkerült az előbbire Ady *férfiul* s az utóbbira Illyés *fiatalul*, továbbá mai beszélt nyelvünk *jogászul* szava. Néhány más modern adat: „Vendelin úr csak törte a magyar nyelvet, csak csehül és németül tudott és — ahogy a hercegnő mondta — szakácsul [!], mert Vendelin úr kifogástalanul tudta az ételek francia és angol nevét”; majd: „ha [az utód] nem is fog tudni szakácsul [!]...” (1963: Bókai: Nandu I, 58); „A műfordítónak jól kell tudnia *költőül*” (elhangzott a rádió Kossuth-adójában egy műfordításról tartott vita során: 1974. máj. 27-én); „Így beszélünk szervezőül [!]?” a címe Pusztai István az üzemszervezők zsargonjáról írt nyelvművelő cikkének (MHírlap 1975. aug. 23. 6); „sohasem akaródzik nekem tudósul [!] fogalmazni” (Székely András: ÚjT. 1981. jan. 25. 5); „Goethe kamaszul [!] beszél” (egy Goethe ajkára adott filmbeli német szó a mai fiatalok nyelvéből való volt, s Ember Mária erről írt humoros jegyzetének ez a címe; I. MNemzet 1981. márc. 13. 8). Mondanom sem kell, hogy e típusból is akad régibb példám; így Mórának „Ének a búzamezőkről”-jének *angyalul* szava is ide húz (I, 92: „... [a levél] muszkául van írva, de ha *angyalul* lett volna is, attul már Rókus föl nem támad”); ide a hallott *ördögül* (is tud); stb.

A foglalkozásnevektől csak egy lépés választja el azokat a főneveket, amelyek sajátos szlenget használó hivatalokat, intézményeket neveznek meg *-ul/-ül* ragos határozókban. Rendesen enyhe gúny árad példáimból: „»Hivatalul« vagy magyarul?” a címe Lőrincze Lajos egyik nyelvművelő írásának (MNemzet 1974. márc. 10. 13). Az olimpia riportereinek sajátos, modoros angol stílusfordulatait a Times kigúnyolta; az erről szóló kedélyes cikk „Szófejtés Times-módra — Tud ön »olimpiául« [!]?” cím alatt jelent meg nálunk (EHírlap 1976. júl. 26. 5). A leggazdagabb ilyen példátárat Boldizsár Iván szolgáltatta, rögtön meg is magyarázva eljárását: „... fontossági sorrendet, unescóul [!] prioritást állapítottak meg” (1975: A szárnyas ló 157); „Eredetileg ezt a címet szerettem volna adni: »Tanuljunk unescóul«. Ez meghökkenőbb, tehát vonzóbban ható cím” (uo. 213); „Amit félig tréfásan úgy nevezek, hogy »megtanulni unescóul« [!], annak az a tréfa-fele, hogy ilyen nyelv nincs, bár minden nagy nemzetközi szervezetnek megvan a maga »tájszólása»” (uo. 214); „Huszonhét kis nyelv, vagy ahogyan PENül [!] mondjuk: kevésbé elterjedt nyelv van” (ÉS 1979. dec. 8. 7). A *tévéül* szintén terjedő, előbb kedélyesen, aztán egyre természetesebben hangzó határozó; adataim közül csak egyet közlök: „»Tévéül« tanuló tudomány” (ÚjT. 1979. okt. 7. 32); itt azonban már nem csupán hangos, természetes nyelvhez hasonló értelemre szokás gondolni, hanem egy minden oldalú, különleges kifejezésrendszerre. A rádió Kossuth-adójában hallottam 1981. febr. 28-án ezt a szerkezetet: „... annak előbb meg kell tanulnia reklámul [!]”.

Egy további határozói csoport a közlés tárgyát vagy eszközét megnevező köznévből alakul. Megvallom, hogy e típusban olykor az előzőnél is érdekesebbnek ítélem a keresettséget, mely nyelvi analógiaérzékemet is kellemetlenül

(régí értelmében) „érdeklí”. „Tudjunk »jogszabályuk«” a címe egy, régi jogi zsargonunkat megrovó, kedélyes stílusú cikknek (MNemzet 1976. jan. 18. 14); egy mondata: „A jogi nyelv a felszabadulás előtt olyannyira kacifántos volt, hogy azt tényleg nem értette csak az, aki külön tanult »jogszabályuk«”. Ha itt a *jogszabály* volt a szótő, emitt maga a *jog* főnév az: „akik tudunk jogul [!]; „nem tudok jogul [!]” (Ungvári: ÚJT. 1979. aug. 5. 5; a cikk címe is: JOGUL). Egy másik írás a korunknak megfelelő gondolkodás igényét védi; címe: „Tudunk-e *matematikául*?” (Népszab. 1978. febr. 19. 6); egy mondata: „... olvastam a »matematikául [!] való gondolkodás« alacsony szintjéről szóló cikket”. — Más értelemben vett közlésközvetítő eszközt jelent a szóban forgó határozó itt: „Most maga beszél velem telefonul [!]” (azaz ’kivülálló’nak érthetetlen, tömör stílusban; Boldizsár: Kortárs 1979/10. sz. 1522); „Tud-e a [postai] Toshiba írógépül [!]?”; „Toshiba... nem tud írógépül [!], [csak kézzel írt irányítószámot tud értelmezni]” (ÉS 1978. szept. 2. 9). Ez ismét cím: „Már nemcsak valutául [!]” (’forintért is’: MHírlap 1976. febr. 7. 8). Kabdebó Lóránt pedig a rádió Kossuth-adójában 1981. október 28-án felolvasott könyvismertetése közben megadott rímekhez ügyes, modern verseket kanyarító ifjú versenyzőket dicsért meg így: „Fiatalságunk megtanult versül [!] gondolkodni.

Helynév a céduláim szerint ritkán helyettesíti határozónkban az illető táji egység nyelvét, mégis vö. már 1945 előttről: „... még Párizsba is elmegyek dolgozni! — Buta, hiszen nem tudsz párizsul [!]!” (Kassák: Egy ember élete² I, 140); „[A magát már halottnak érző zsidó fiú kesereg, hogy új társai közül] velem egy se tud beszélni, mert én még nem tudok túlvilágul [!]” (1958: Keszi: Elysium 239); képzelt országnévvel: „[A goromba férfi] Gorombácia lakója, ... és szegény nem tud más nyelven, csak gorombául [!]” (1973: Fehér Klára: Miből csinálják az elefántot? 111). — Inkább -i képzővel nyomban közelebb kerül a hagyományos köznyelvi *franciául*, *dánul* stb. (beszél) szerkezetéhez. Vö.: „... segítse [a színész is] megjeleníteni azokat a ... Schwajda-figurákat, amelyeket a szerző megálmodott, hogy ezek schwajdaiul [!] beszéljenek” (egy rendező nyilatkozata: Film-Szính.-Muzs. 1978. ápr. 22. 2). Több nyelvet értve a szón: „Nem az a baj, hogy nyelvünk rokontalan, hanem hogy nem tudunk európaiul [!]” (Kolozsvári Grandpierre: ÚJT. 1980. máj. 25. 9); kivált sok példám van az ’idegen nyelveken’ értelmű *külföldiül* szóra (pl. ÉS 1975. szept. 27. 9; Reklámújs. 1978. máj. 31. 32); egy ironikus hírlapi glossza helyteleníti a külföldinek érthetetlen közlekedési jelzést, mely a budai várpalotára a múzeum szimbólumát alkalmazza, „De nem mutatjuk neki csupa nagybetűvel »külföldiül« [!]: VÁR” (MNemzet 1981. aug. 29. 6). Itt tehát grafikus kommunikációra utal alakunk. — De ezek már nem tartoznak a tisztán főnévi határozók csoportjába¹.

Az állatok hangjából kiolvasott közlésrendszernek *kutyául*, *macskául*, *rigóul*, *lóul* (szól, ért)-féle átvitt értelmű határozókkal nem töltöm a papírt; ilyeneket 1975-ben különben a régi és a XX. századi népi nyelvhasználatból

¹ Az -ul/-ül ragos melléknévi határozónak összefoglaló jelentésére mégis megemlítem a csak részben a nyelvi stílusra utaló, egykori *k.u.k.*-nak magyar megfelelőjét: „... azt az ironikus megjegyzést olvassuk a Švejk-ben, miszerint az állomásokon a feliratok »osztrák—magyarul« voltak megfogalmazva” (1978: Kiss Endre: A „k.u.k. világrend” halála Bécsben 14). S az üdítő stílusmaformálásnak még egy egész más módját: „... lovagol egy nagyon finnül [!] szőke ... lány” (Boldizsár i. m. 132—3).

is idéztem. Hozzáteszem: dr. T. T. geológus, volt osztálytársam az ember és kutya viszonyát 1977-ben így jellemezte baráti beszélgetésünk során: „Mert a kutya ért emberül [!], s ez is kutyaül [!]”. A növények belső világába belehelyezkedő mai költő az előbbieket mintájára ezek „mondanivalóját” is érteni véli; sőt olykor a külső világ valamennyi elemével így érzi. Gyárfás Miklós írta: „Azt nem kérdezhetem, hogy mit beszélnek a fák körülöttem. Növényül [!] nem tudok” (1971: Legszenvedtebb érzéseim 29). De már ifjabb Bella Istvánnak az ÉS 1980. nov. 1-i számában a 15. lapon levő, „A Föld-Hold-Égember elszíráttatása” kezdetű cím alatt, mítikus hangnemű költeményében van „virágul [!] szólok”; „levélül [!] szólok”; „szólhatnék mezőül [!]”; „Virágul [!] ha szólok, | ... | ha ég-föld-rengésül [!]”; „Hajadul [!] ha szólok, | ... | ha égi mezőül [!]”; „Mostanul [!] ha szólok”; „Ha innenül [!] szólok, | ... | Halálul [!] ha szólok, | ... szólok hát életül [!]”; „Tudsz-e még virágul [!], | Földül [!], Európaul [!]”. Itt tehát még határozószó is kap jelentéskörünkbe illő *-ul/-ül*-t.

Csoda-e, ha végül minden stílusrétegből, jelzésrendszerből, „nyelv”-ből elvonódik szembeállításul egyrészt az általános *emberül* alak (erre 1975-ben idéztem Deme László egy szövegét), másrészt maga a még absztraktabb *nyelvül*, *stílusul* határozó. Tandori Dezső egy verséből idézem: „hogy ez vagy az »nyelvül« [!] | van — vagy nincs »nyelvül«” (1977: Itt éjszaka koalák járnak 147). Próbából is: „... szakmai felkészülése során megtanulta [a leendő fordító] a nyelvi segédeszközök használatát is. A fordítónak ugyanis csak másodszorban kell *mérnökül* (orvosul, közgazdálul [!] stb.) tudnia, az első, hogy nyelvül [!] tudjon. Mégpedig a maga módján, s *nem* bölcsész-módon ... az *élő nyelv szókincsével naprakészen lépést tartó* fordítónak készülni” (Göncz Árpád: ÉS 1981. máj. 2. 6). Vö. még Keresztury Dezső egy megemlékezésével: „Nemcsak perfektül tudott [Brachfeld] németül, hanem »stílusul« is” (ÚjT. 1978. júl. 9. 41).

Mondanom sem kell, hogy a főként csak nyelvre vonatkozó főnévi határozó általános magatartást kifejező igei szerkezetekben is mind szokásosabbá válik. Vö. pl.: „Az embernek tehát »közéletül« [!] kell megtanulnia” (Deme Lászlótól id.: Édes Anyany. 1979/3. sz. 15); „... bármit teszek Európában magyarként, európaiul [!] is cselekszem” (Boldizsár: ÉS 1980. nov. 15. 14; itt az *-ul* rag már a *-ként* raggal váltakozik).

4. Csak érintenem lehet, hogy a 2. pontban tárgyalt *Nyolcak*-féle alakokat csupán az a hallgató, olvasó érti meg helyesen, aki már tudja, miféle sajátos jelentést hord a *-k* jeles számnév. Ezért is fordulnak elő annyiszor valamilyen helyesírási vagy szintaktikai „mankó”-val: nagy kezdőbetűvel, idézőjellel, birtokszóval stb.¹ Az *adyul*, *rigóul*, *emberül* stb. (beszél, ért, tanul) könnyebben megvilágosodik stílusértékével együtt minden „címezett” előtt, aki tudatosan ismeri a *svédül*, *oroszul* (beszél stb.) szerkezeteket. S ha az előzőknél a nagybetűvel való kezdés (*Ötök*, *Hatok*, *Nyolcak*) a tulajdonnévvé válás következménye, az utóbbiaknál a kis kezdőbetű (*aranyul*, *ignotusul*)

¹ Utólag toldom ide: A MNemzet 1981. november 28-i számában a 3. lapon „a tízek [!] londoni eszmecsereje” címben fordul elő (a szöveg megfelelő kifejezése: „a Közös Piac”). A 4. lapon „a Nyolcak [!]” a címben s a cikkben egyaránt olvasható. A 7. lapon pedig „a tízek” címben is, a hír szövegében is az asztaliteniszesezők élcapatára, illetőleg ezek versenyzőire vonatkozik. Nem sok ez a jóból!

a köznevesülés kísérője. De mindkét vizsgált jelenség a tanultabbak felől terjed, s az adatok megszorodása népünk nyelvi művelődését igazolja. A túl-zások pedig mindkét körben sznobságra is utalhatnak.

Az anyag kifogyhatatlan; átszövődései, tanulságai szintén kimeríthetetlenek. De Kosztolányival, Illyéssel vallom: lehet „magyarul hallgatni” is. Most hát én is ezt teszem.

TOMPA JÓZSEF

Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában

1. Adósságot szeretnék törleszteni a jelen tanulmánnyal; nagyon kevés figyelemre méltattuk az oly fiatalon elhunyt író stílusát; felfigyelhettünk volna pedig MÓRICZ ZSIGMOND búcsúszavaira; a Vörösmarty Akadémia nevében a temetésen ezt mondta 1918. december 16-án: „a legnagyobb, legragyogóbb írótalentum voltál mindazok között, akiket erre a lelki kínokkal s gyönyörökkel teljes pályára termett a magyar faj” (Tanulmányok I. Bp., 1978. 351. MÓRICZ már a Nyugat 1912. II/1. számában nagy elismeréssel szól a „Színek és évek”-ről: uo. 293—9.)

Higgyünk Móricz Zsigmondnak, s igyekezzünk igazolni az elemzés aprómunkájával összefoglaló, lényeglátó ítéletét.

Kaffka Margitot az impresszionista próza kiemelkedő képviselőjének tartjuk. Stílusának meghatározó jegyei közt mindenekelőtt a színhasználatot és az elvont, illetve konkrét főnevekre épülő pointillista, analitikus, a mondat-egységet felbontó szerkesztést kell említenünk. „Zágrábi útilevelében arról ír, hogy egy ottani szerkesztő és felesége, az író, meghívják uzsonnára. Az első észrevételek közt szerepel: a gyerekszobában csupa tarka szőnyeg, szövöttes játék; a nappaliban két íróasztal a két ablak előtt egymásnak háttal fordítva.” (RADNÓTI MIKLÓS, Kaffka Margit művészi fejlődése: Radnóti Miklós művei. Bp., 1976. 639.) „A látási elemek olyannyira dominálnak Kaffka Margitnál, hogy a képpel való kifejezés sokszor már a film technikájával rokon. A film p a r s p r o t o t o elve érvényesül itt. A jellemző részek kiválasztása Kaffka Margitnál mindig a lelki-történet függvénye.” (Uo. 652.)

Dolgozatunk első felében éppen ezért Kaffka Margit impresszionizmusával kívánunk foglalkozni; ez alkalommal az elvont és konkrét főnevek alkalmazásának különféle változatait mutatjuk be; a Kaffka stílusára oly jellemző színhasználatot sajátos jellegénél fogva elkülönítettük, minthogy abban a szerkezeti tényezők szerepe korlátozott, s egy másik önálló cikkben fejtegettük (Nyr. CIV, 437—49).

Szerkezeti kérdéseket érint viszont a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d; éppen ezért dolgozatunk második részében ezt vizsgáljuk. Megítélésünk szerint a díszítő kultusz, a főként a színhasználatban megmutatkozó dekorativitás túlhaladásának szüksége korán felmerült az írónőben, hisz témái valóságos élethelyzetekre épültek, és belső válságokat, konfliktusokat ábrázoltak. Mindez azonban megkívánta a realizmus életszerűbb változatait; ezeknek lényeges tartozéka a szabad függő beszéd, amely éppen a belső vívódás elevebb, valószínűbb ábrázolásához elengedhetetlen. A szabad függő beszéd létrejöttének, nyelvi megformáltságának egyik igen fontos előzménye éppen a vívódó hősök megjelenése a század elején mindenekelőtt Móricznál (magunkévá téve CZINE

MIHÁLY álláspontját). Mindez érvényes Kaffka Margitra is. Az igen rövid, mindössze m⁴sfél évtizedre terjedő írói pályájának első szakaszára jellemző impresszionizmus kitűnő ujjgyakorlat volt éppen a szerkesztést fellazító, analitikus eljárásánál fogva ahhoz, hogy a közlésrendszerek egyszerűsítését is végre tudja hajtani, s meg tudjon szabadulni az *o r a t i o o b l i q u a* kötőszókra alapuló nehézkességeitől.

2. Az elvont főnevek használatának több tényezője van. Kaffka Margit kedveli a *-ság/-ség* végű vagy az esetleg másként képzett, illetve más típusú elvont főneveket.

Induljunk ki az alanyként előforduló főnevekből: „A lépcsőházban villanykörték sápadoztak már, s a korai délután *szennyes, vizenyős szürkése*ge betört az előcsarnok tejüvegén” (CsV. 232; Ünnepe); „Úgy hullott a hó kinn, csomósan, kavargva — a leheletpárás ablakon át vastagon prémes gallyak *kuszáltsága* forgott, vibrált keresztbe-körbe fonódtan a villódzó sötétség mélyén” (uo. 402; Kijegyzések egy mémoire-könyvből).

Az idézett példákban a főnévhez tartozó melléknév elszakadt a jelzett szótól: „a korai délután . . . *szürkése*ge” voltaképp nyomatékos változat; eredetileg így hangozhatott: „a korai *szürke* délután”. A főnevesítés révén kiemelődik a jelentés; a főnév ugyanakkor tulajdonságjelzőket kaphat, mint a példában is: „*szennyes, vizenyős szürkesség*”. Ha ezeket az alapfőnév elé helyezzünk, vagyis ha nem alakítanánk ki birtokos szerkezetet, nehézkesen fogalmaznánk: *korai szennyes, vizenyős szürke* délután; elképzelhető változat, de nem vetekedhet a birtokos szerkezet adta szemléletességgel. Ugyanezt mondhatjuk el a másik példáról, pedig ott nem is szerepelnek tulajdonságjelzős melléknévek: „a vastagon prémes gallyak *kuszáltsága*” nyilván a „*kuszált, vastagon prémes gallyak* helyett áll, és ad a fordulatnak stilisztikai kifejező erőt.

Az elvont főnévi használat egy másik típusában nincs birtokos szerkezet; a főnév azonban ragos határozóként helyettesít rendszerint egy határozói igenet vagy módhatározót: „Gyönyörű, puha ősz volt akkor; . . . sárgán, csodás, gyönyörű *pazarlással* hullott a fákról az aranyeső” (uo. 159; A jó barát); „Az ég vaksötét volt . . . és az ég fellegei rettentő távoli *némasággal* rohantak száguldva, és egyre sűrűbb *feketességgel* tornyozódtak a magasban” (uo. 502; Szent Ildefonso bálja); „Csak kettőbe öntött; de akkor Anna mérészen, csak azért is felvette a harmadikat. A fiú reszketeg *buzgósággal* szolgált neki.” (uo. 510; Fekete karácsony); „A kétágyas szobákba valami zavart, reggelies *szégyenkezéssel* pillantok be a folyosóról” (Reg. 259; Mária évei).

Pazarlással, némasággal, feketességgel, buzgósággal, szégyenkezéssel: *-val/-vel* ragú módhatározók, és előttük tulajdonságjelzős melléknévek: *csodás, gyönyörű, rettentő távoli, egyre sűrűbb, reszketeg, valami zavart, reggelies*. Mindez nem volna lehetséges, ha az elvont főnév helyett a köznapi beszédre jellemző módhatározószó, illetve határozói igenév állna: *pazarolva, pazarul; némán; feketén; buzgón; szégyenkezve*. Nem lenne mód a színezésre és a dekoratív hatások keltésére; egyes esetekben az elvont főnevet megelőző melléknév is átalakulhatna módhatározószóvá, pl. *reszketve* és *buzgón* szolgált neki, de a stílus kifejező ereje csökkenne, és tartalmilag is nehézség merülne fel; az idézett határozói igenév és módhatározószó együttes használata nehezen képzelhető el.

Kaffka Margit gyakran felhasználta a birtokos szerkezetben álló *-val/-vel* határozóragos elvont főneveket és velük a kifejező erőt, stílusa már többször

bizonyított szélességét, dekorativitását tovább növelte. Példái többségében a birtok általában melléknévből keletkezett, elvont főnév; a birtokos főnév viszont személyre vonatkozó, konkrét főnév. Egy korábbi hasonlat tömörítéséről van itt szó; ez módot ad a nem releváns, tartalmilag üres szavaknak, pl. a *mint*-nek a kiküszöbölésére: „Feleségül kérte. *A német ember alaposágával és mély érzelmességével* mondotta el szép, alárendelt mondatokba formulázva, amit odalenn, valahol a pusztán két szóval, egy forró öleléssel adnának tudtul” (CsV. 90; Nyár); „A férfi elvonta karját a leány derekától, kezét kezébe fogta, és a *nevelő szelíd komolyságával* nézett rá” (uo. 232; Ünnap); „Német szavukon az ottani dialektus kacér és kedves pongyolasága érzett; magyarul *a sok nyelvet tanult emberek kissé túlbuzgó irodalmiságával*, de néha hibázva beszéltek” (uo. 619; A kisleány); „És úgy hatott rá ez a fiatalos észjárású, arisztokratikus ízlésű öreg, aki *az ember komoly érdeklődésével és a férfi kíváncsiságával* faggatta őt ebben a különös órában; — mint némely émelyítő és keserű orvosságok” (uo. 144; Utak); „közben asztalkát kaptak meg süteményt a teához, és a kis *Ila a csúnya lányok szomorú tapintatosságával* odábbterelte a társaságot” (uo. 12; Korlátok); „Végre lassan, a lehető leglassabban kinyitotta a könyvet, lapozott, keresgért a nevek közt *egy hóhér nyugalmaival*, figyelmesen nézte az osztályt végig, mintha válogatna” (Reg. 731; Hangyaboly).

Alaposág, érzelmesség, komolyság, irodalmiság, érdeklődés, kíváncsiság, tapintatosság, nyugalom: mindmegannyi elvont főnév, amelyet konkrét birtokos főnév előz meg: *a német ember, a nevelő, a sok nyelvet tanult emberek, az ember, a férfi, a csúnya lányok, egy hóhér*. A tömör szerkezet feloldható: a birtokos főnévből alany lehet, a birtokfőnév átalakulhat az alap-melléknévből képzett módhatározószóvá. A folyamat valószínűleg fordítva zajlott le; az író az olyan hasonlatból, mint pl. *alaposan és érzelmesen, mint egy német ember* alakította ki a sűrített, ökonomikusabb birtokos szerkezetet, felhasználva az elvont főnevek impresszionista elterjedtségét. Az átalakítás módot adott neki, hogy egy főnevet „nyerjen”, az elvont főnevet; ilyen módon lehetőség nyílt tulajdonságjelző melléknevek szaporítására: „*mély érzelmességével*”, „*szelíd komolyságával*”, „*kissé túlbuzgó irodalmiságával*”, „*komoly érdeklődésével*”, „*szomorú tapintatosságával*”.

A felsorolt példákban két elvont főnév nem *-ság/-ség* végződésű: *érdeklődés* és *nyugalom*. Az alap-melléknév ilyenkor is megtalálható, esetleg valamilyen szinonim fogalmú határozói igenév formájában: *érdeklődve*; *nyugodtan*.

Hasonló példákban az elvont főnév mindig feloldható szinonim melléknévre vagy határozói igenévre: „*A vidéken élő asszony mohó örömeivel* csodálta meg ezt az olcsó, reklámos, utcai fényességet, amivel már rég’ idő óta nincs módja egészen betelni” (CsV. 124. Még egyszer); „Tudta, hogy csodálatos e percben, amint *egy sima és delejes szőrű macska játékosztönével* hívja ki és hárítja el a legszörnyűbb veszélyeket” (uo. 191; Tavasz álom); „A kamarás egy mozdulattal megállította a hintót, és az *útbanlevők kíváncsi leereszkedésével* udvarias mosolygással intett az orvosnak” (uo. 471; A kamarás).

Öröm, játékosztön, leereszkedés: íme a három elvont főnév, amely *-val/-vel* ragos utótagú birtokként szerepel a birtokos szerkezetben: „*Örülve*, mint a vidéken élő asszony”; „*játékosan és ösztönösen*, mint egy . . . macska”; „*kíváncsian és leereszkedve*, mint az útbanlevők”. Érzékelhető, hogy a tömörítés révén a közlés hatékonyabb, kifejezőbb.

Kaffka néhány más típusú birtokos szerkezete első pillanatban mégis a most tárgyalt változatra emlékeztet, főként, mert a birtokos szerkezetben

az utótag elvont főnév, amely *-val/-vel* raggal végződik. A birtokos főnév azonban nem konkrét, hanem az is elvont főnév; itt másról van szó, mint tömören előadott, hatékonyabban kifejezett hasonlatról: „Még hogy összeszidjon ezért is? tűnődött a leány a *belefáradtság önző közönyével*, és magának olvasott” (uo. 439. A Kirilláné múltja); „Ráfogtuk, hogy nem fürdik rendesen; igen, bizonyos, hogy igaztalanul és alapjában ok nélkül, ki nem állhattuk, *fiatalságunk bátorságával és önkényével*” (uo. 537; Jeanette szerelmei); „A nagy kaméliacsokrot emelve tartja kicsi, kesztyűs kezében, én mellette állok és el sem pillantva még a beszélő arcáról, *az ösztön biztosságával* érzem magamon az idegen férfi tekintetét” (Reg. 117; Színek és évek); „Jenőre néztem. A *józanág lehangoltságával* ült a helyén, mint rendesen ilyenkor, tanácstalanul, fáradtan, majdnem szégyenkezve”. (uo. 114; ua.); „A feje tele volt emberszóval, ízetlenséggel, apró, csufondáros történetekkel; a Major puffadt kis gnómarca kísértette kárörvendő vigyorgásban, *az apai ellágyulás mosolyával*, majd komoly redőkbe nyúlva, fölényesen és oktatón” (Reg. 538; Állomások); „... a páholyosasszony halkán... de azért erős hangnyomatékkal, *a tapasztaltság nyugal-mával* mondta meg a nevét és a címét, a titokzatos némbert, akinél ma járt” (CsV. 357; Csonka regény); „... ekkor már szavak, zagyva és téveteg fogalmak rajzoltak benne. A *rémület egy utolsó, szilaj erőfeszítésével* vetette rá magát az egyikre — belekapaszkodott: egy név volt csupán... Karolina” (uo. 164; Mélységek fölött); „Ültek egymás mellett, szorongva, halkán váltottak szomorú, kicsi szokat, és a kínszenvedés túlszigázott, beteges forráságában a *gyötrő tehetetlenség szilaj erejével*, vadul, önfeledten szerették egymást” (uo. 176; ua.); „A *vak rémület ösztönével* rohant az ablak felé, és kihajolt rajta” (uo. 179; ua.); „Megfordult, kirohant, a *téboly erejével* szakította fel a lakás külső ajtaját” (uo.); „Arra szisszent csak föl, amikor a férfi száraz, kemény ujjai a *szenvedély brutalitásával* markoltak a vállába, ahogy megrázta” (uo. 209; Az orsó mellől); „Már megint igazította, öltöztette a plebejus fiút... és a *jólneveltség dresszírozott készségével* vette élet a szónak” (uo. 242; Csendes válságok).

Miről van szó a bemutatott változatban? Az nyilvánvaló, hogy a birtokos szerkezet célja itt is a nyomatékosítás, de mit akarunk előtérbe állítani? Sok esetben, de nem mindig, a birtokfőnévként álló elvont főnév eredetileg a birtokos főnév tulajdonságjelzője lehetett; azáltal, hogy főnévi szerepkörhöz jutott, szemantikai tartalma nyomban kiemelődött. A *belefáradtság önző közönyével* hatékonyabb tartalmú közlés, mint *önzően közönyös belefáradtsággal*. Ez a szerepesere determináló tényező lehet pl. a *jólneveltség dresszírozott készségével* szerkezetben, amely elképzelhető úgy is, hogy a *készség* főnév helyett *készséges* vagy más hasonló jelentésű melléknév áll: „*dresszírozottan készséges jólneveltséggel* vette élet a szónak”.

A legtöbb esetben csere is elképzelhető, tehát akár a birtokfőnév, akár fordítva: a birtokos főnév változhat át tulajdonságjelzős melléknévvé; és ez kerül mindkét esetben a *-val/-vel* ragos főnév elé. Megszűnik persze a birtokos jelzős szerkezet, és vele a birtokviszony kiemelő szerepe.

A *józanág lehangoltságával* (ült a helyén) eredetileg így hangozhatott: *lehangolt józanággal*, de ugyanúgy elképzelhető volt: *józan lehangoltsággal* is. Hasonlóképpen: a *tapasztaltság nyugal-mával* eredetileg lehetett kettős változat: *nyugodt tapasztaltsággal* vagy *tapasztalt nyugalommal*. A *szenvedély brutalitásával* származhatott egyrészt a *brutális szenvedéllyel*, másrészt a *szenvedélyes brutalitással* kapcsolatból.

Az erő, erőfeszítés utótagú birtokos szerkezetben valószínűbb, hogy előzményként a jelzett szó elé kerülő melléknévet akarja az író főnevesíteni, kiemelve a szemantikai tartalmat azáltal, hogy a melléknév átalakul birtokos főnévvé.

A rémület egy utolsó, szilaj erőfeszítésével, a gyötrő tehetetlenség szilaj erejével, a téboly erejével: egészen bizonyos, hogy ezek olyan szerkezetre vezethetők vissza, amelyben a módhatározó előtt álló tulajdonságjelző melléknév változott át elvont főnévvé, s kapott birtokos főnévi szerepet a birtokos szerkezetben: „egy utolsó, szilaj, rémült erőfeszítéssel”; „gyötrőn tehetetlen, (de) szilaj erővel”; „tébolyult erővel” lehetett az alap, amelyet az író „megemelt”, és egy helyett két elvont főnevet hozott létre, birtokviszonyt létesítve a kettő közt.

A -val/-vel ragos utótagú birtokos szerkezet viszonylag ritka változatában a birtokfőnév igei eredetű: „Kapcsos könyvét ölébe ejtette kissé elefántcsontszínű arca fölemelve és szemei varázsbontó, sajgató, részeg nézésével, csak félig kivillanó pupillái reszketésével csügg a szent edényt magasra tartó kézen” (uo. 459; Űrnapja); „»Pfuj!« — sziszegte a leány hangja izzón a beteges utálatról. Kiszökött végre, reszkető dereka szilaj hátraívelésével; nekiszaladt a szoba homályának valami ismerős bútor bástyája mögé” (Reg. 274; Mária évei); „De én a szememben ennek a lendítő és újjongó hitnek a ragyogásával léptem be a terembe, a sok lámpa fénypazarlása alá” (uo. 59; Színek és évek).

Nézésével, reszketésével, hátraívelésével, ragyogásával: az elvont főnév a néz, reszket, hátraível, ragyog igeből származik. Nehezen vitatható, hogy az író eredetileg -val/-vel ragos határozó előtt álló melléknévi igenevet akart kiemelni, kidomborítani. Főként az első példában látszik világosan, mennyire megnő a kifejező erő azáltal, hogy a melléknévi igenéből főnév lett, s eléje három igen hatékony melléknév járulhatott: varázsbontó, sajgató, részeg. Hogy lett volna eredetileg? Varázsbontó, sajgatón, részegen néző szemeivel és tovább: csak félig kivillanó, reszkető pupilláival (csügg stb.). Hasonlóképp a két következő példában is: reszkető, szilajul hátraívelő derék|derekával; a lendítő, újjongó és ragyogó hittel.

3. A -val/-vel ragú főnevek nagy szerephez jutottak Kaffka Margit portréiban. A szokványos jelzőkkel kiegészült főnevek elhelyezkedhetnek hagyományosan felépített mondatokban is, de azért olyankor is akad egy-egy -val/-vel ragos főnév, amely megtöri a létigére alapozódó leírás egyhangúságát: „Az ajtó előtt két fiatal, sietségtől pirosas leány mosolygott egymásra, és amíg váraakoztak, a lihegésük párája fényes ködként surrant el a villanylámpa íve előtt. Az egyik fekete volt, nyulánk, szabályos arcú, vékony száju, a mozgása szögletesen bájos, olyan sajátságosan tiszta és különös szépség; mint egy fiú, egy gyönyörű római puer. A másik szőke és kicsiny, fitos és csúfondáros képű, asszony módra kerek csipő|kkel, gömbölyű, parasztosan kemény, apró kézzel. A ravasz, csöpp szájában tejfehér rizskásafogak villogtak, és a hangja gyönyörűen csilingelt, amikor látszólag szorongva megszólalt.” (CsV. 62; A veszedelem.)

Az író a szereplők testi mivoltára összpontosította figyelmét, az öltö-zéket nem említi; arc, száj, csipő, kéz, fog, csupa szokványos közfőnév, és szokványosak a tulajdonságjelző melléknévek is: fekete, nyulánk, vékony, szabályos, szögletes, bájos, tiszta, különös, gyönyörű, szőke, fitos, csúfondáros, kerek, gömbölyű, kemény, apró, ravasz, csöpp, s egy előtaggal minősített színnév: tej-

fehér. Hagyományos a mondat szerkesztése: a létigére alapozódik az első leány leírása; a másodiknál a *villog*, *csilingel* igei állítmány szabályosan csatlakozik az alanyhoz. Azért felsejlik a másik típus, amelyben a mondat szerkesztés hagyományos elemei háttérbe szorulnak, így pl. a létige is; a mondatok közti kohézió erősödik a *-val/-vel* ragos főnevek révén.

Ahogy a példa mutatja, minden főnév mellett igei állítmány áll: . . . *fogak villogtak*; *hangja* (. . .) *csilingelt*; a létige emellett még megkívánhatja a kissé nehézkes *-ú/-ű* képzős főneveket is; nehézkes az a mód is, ahogy az egymást követő mondatok alanyai odaértetten, de mind az egyszer kitett *volt* létigére vonatkoznak.

Az impresszionista személyábrázolás Kaffka prózájában többnyire a *-val/-vel* ragú határozós főnevek segítségével valósul meg. A hagyományos mondatépítkezéstől való eltérést ez a tömörítő eljárás képviseli; a parataktikus, tagolatlan szerkesztésnek jóformán nincs nyoma: „Most felrévlett előtte a régi családi asztal, az ebédelés ideje, amikor egy fél órára mind együvé kerültek. Anyu, ölében összerakott, párnás *kezeivel*, szorosra húzott *ajkaival*, begyesen, kövérkén és szenvedőn ült az asztalfőn; mellette Lulu, a felnőtt leánya, közönyös, fiatal *arcával*, jól szabott, finom *ruhájával* elegáns alakján . . . És látta apát gyűrött kabátban, *jó étvágyával* és örökös, kötekedő *mosolyával*.” (Reg. 332; Állomások); „Éva lopva nézte meg a Szinnay Gábor markáns, barna képét; e szittyás, erős vonalú arcot a kicsit kifestett, sötét, nagy *bajusszal*, *barna szemei egyszerűségével*” (uo. 398; ua.); „Lenke már a küszöbön állt, meglepetve és örvendezőn. . . A kedves, nagy darab leány, telt, erős *formáival*, *fehér keze biztos szorításával*, mély és meleg jóleső *beszédhangjával*” (uo. 429; ua.).

Az idézett példák a típus viszonylag egyszerű változatait tartalmazzák; láttuk, hogy elvont főnevek szerepelhetnek ilyenkor is; *barna szemei egyszerűségével* ~ *egyszerű barna szemeivel*; itt melléknévből lett elvont főnév. *Fehér keze biztos szorításával*, itt pedig a melléknévi igenév (*biztosan szorító fehér keze*) lett birtokos a birtokos szerkezetben. — Bonyolultabb megoldások is lehetségesek, főként, ha a *-val/-vel* ragos főnevekhez határozók csatlakoznak: „ . . . szép kis pongyolákban ültem vele szemben . . . Láttam, hogy tetszett neki ez a kép és úgy beillett ő is a nagy makartvázák, virágkosarak, csipkés függöny, talpig tükör és kedvesen odadobott színes selyempárnák, terítők, apróságok közé. A kedves, kis francia asszony, vékony, sokgyűrűs, tubákos *ujjaival*, finom *csipkegallérjával* a suhogó fekete ruhán, gondosan hullámokba süttöt szürke *hajával* a gyöngyös fejkötő alatt.” (Reg. 76; Színek és évek.)

Ő, a kedves, kis francia asszony: *ujjaival*, *csipkegallérjával*, *hajával*; ez a szerkezeti váz. Három *-val/-vel* ragos határozó, amelyet újabb határozók egészítenek ki: *csipkegallérjával a ruhán*; *hajával a fejkötő alatt*. Vegyük mindehhez a megszorodott s már helyenként sajátos jelentésű tulajdonságjelzőt: *vékony*, *sokgyűrűs*, *tubákos*; *finom*; *suhogó*; *fekete*, *szürke*, *gyöngyös* és főként az utolsó tagban a *-val* ragú főnévi határozó előtt a múlt idejű melléknévi igenevet, melyet ugyancsak ragos főnévi határozó tesz értelmessé: „gondosan *hullámokba süttöt* szürke *hajával*”, s előttünk áll a tömörítő eljárás, amelyekben a főnevek uralkodó túlsúlyban vannak. Telíti a szerkesztést az is, hogy a megelőző mondatban is ragos főnévi határozós felsorolás van; igaz, nem személyek, hanem tárgyak szerepelnek: *makartvázák*, *virágkosarak*, *függönyök*, *tükör*, *párnák*, *terítők*, *apróságok*. A szerkesztés főnév-központúságát azonban ez ugyanúgy biztosítja: az egymást követő két mondat, amely kezdő-

dik az *úgy beillett* állítmánnyal, egyetlen igét tartalmaz és ugyanakkor tizen-négy főnevet, nem beszélve a főneveket megelőző melléknévi és melléknévi igeneves tulajdonságjelzőknek még nagyobb számáról.

A tiszta parataktikus felsorolásra nem találunk példát; az a módszer, amely pl. Babits prózájában megfigyelhető, és amelynek elvéte Kosztolányi-nál, sőt Móricznál is van nyoma, teljesen hiányzik Kaffka Margitnál; ő nem volt hajlandó megszabadítani a *-val/-vel* ragos főnevet a ragtól, hogy létrehozza a szinte anakolutiásan tömörítő szerkezetet, amit majd később egy Móricz-példával fogunk szemléltetni.

Ha elvéte felbukkan ilyen jellegű szerkezet, megfigyelhető, mennyire igyekszik az író a hagyományos nyelvtan szerkezeti lehetőségeit felhasználni s csökkenteni az anakolutiás benyomást: „De semmi különösebb érzés nem támadt benne e gondolatnál. »Archan nem is igen változott pedig!« — tündött, és lopva figyelte. *Ugyanaz a szép, sápadt homlok, a sötét, okos szemek, az angolosan nyírt bajusz* . . . S az erős, fehér keze a kék erekkel — milyen különös, nagy hatással volt rá akkoriban! . . . »Vajon ő milyennek talál engem?« gondolta egy percre, de igen felületes kíváncsisággal” (Reg. 611; Állomások).

Homlok, szemek, bajusz: testrészek elnevezései; kétségkívül a mondat-tani viszonyokat jelző ragok elmaradtak; a rá következő, ugyancsak testrészt jelentő főnév: *keze* azonban már szabályosan szerkesztett mondat alanya; az állítmány: *hatással volt rá*. Ez az állítmány a szemantikai mezőnyben visszaható erejű, s bizonyos értelemben magához kapcsolja a megelőző parataktikus felsorolást is, amely ilyen módon elveszti vagy legalábbis gyengébb hatásfokkal érzékelteti a ragtalanságból és szerkezetlenségből eredő kifejező erejét. A parataktikus sor mintegy belesimul a megszerkesztett mondat szintaktikai viszonyai közé, s ez egybevág korábbi példáival. Emlékeztetünk arra a példára, amelyben a tárgyfőnevek részben testrészeket, de főként ruhadarabokat jelölnek: *ujjak, csipkegallér, ruha, haj, fejkötő*. Mindezeket a főneveket az író valamiképp szerkezeti viszonyba hozta a mondat predikatív szintagmájával: *-val/-vel* ragos határozókat létesített, s azokhoz kapcsolt újabb ragos főneves határozókat. Nem vállalkozott ragtalan főneves felsorolásra, megmaradt a kötőanyag, a kapcsoló elemek szerepe. Ahol pedig eltűnt a rag, ott, mint most idézett példánkban volt látható, szemantikai síkon létesül belesimulás, úgyhogy a parataktikus sor mintegy kiegészül alannyal, állítmánnyal.

Pedig az igazi impresszionista kifejező erő abban van, hogy kiegészülés ne legyen lehetséges, vagyis a ragtalan főnévi sor és a predikatív szintagma közt viszonylag nagy legyen a távolság; ezt jól mutatja az alábbi példa, amely az egyébként az ilyen szerkesztést egyáltalán nem kedvelő Móricz Zsigmond-nak egyik, a huszas években írott novellájából származik: „Az utca végén sárga lámpák éjjeli fényében néhány fiatal fiú állott sportruhában. *Fehér dressz, fehér nadrágocska, versenycipő, hatalmas tudók, izmos, barna, szőrös lábak s karok*. Treníroztak a holnapi versenyre . . . komolyan, elszántan, szinte összeesküvésszerűen dolgoztak.” (Vízölöp a tengerben. 1926. Elb. IV. Bp., 1955. 373.)

A parataktikus főnévi sor és az előző vagy akár a rá következő mondat közt jelentékeny a szerkezeti távolság, vagyis nem arról van szó, hogy a főnévi felsorolásból hiányzó mondatfunkciós rész megtalálható a megelőző és a rá következő mondatban; nem, egyáltalában nem található meg, nem segít abban, hogy a parataktikus sor bevonható legyen egy valamilyen szervezett mondat-

egységbe. Ellentétben Kaffka idézett parataktikus főnévi sorával, ahol — mint láttuk — a kiegészítés lehetséges, a sort követő mondatból történhet meg.

4. A parataktikus, felsoroló jellegű, kötőanyag nélküli és a környező szövegösszefüggéstől elváló szerkesztés Kaffka Margitnál mindenekelőtt a tárgyak: épület, szobabelső leírásában és a környezetrajzban, a táj-ábrázolásában figyelhető meg. Az ilyen példák nagy része szabad függő beszéd-ként jelentkezik, tehát a szereplő átélésében, szubjektív válogatás eredményeképpen. Nyilván a szerkesztelenség, a szövegkörnyezetbe való be nem simulás és a ragtalan főnévi felsorolás közt összefüggés van; a szubjektivitás a nyelvtani szerkesztettség lazítását, esetleg felszámolását teheti szükségessé, másként nem tudja stilisztikai erejét kifejteni, nem tud kifejezően hatékony lenni.

Helyenként szinte lehetetlen eldönteni: a szereplő gondolatából szakad ki a leírás, vagy az író beszél; ilyen ez a példa is: „A másik nézett, mindent, némán és csendes, nem is öntudatos megilletődéssel. Sajátos módon úgy találtam, hogy jó lenni idebenn. A horgolt terítőkhöz, plüssalbumokhoz és lombfűrész-kazettákhoz szoktatott szemét valóban nem lázította itt kirakatdrágaság gőgje vagy a fabútorok zárkózott, hideg masszívítása, ami nagyon előkelő szobákban mindig szomorúvá és ellenségesse tette őt. Itt minden magától lettnek látszó volt, könnyed, de tartalmas és kedvesen mértékletes. *Párnák egyszínű selyemből, egy darab régi brokát, díszkréten tarka japán ellenző, néhány szoborvázlat agyagból vagy sima rámás tollrajzok* — nem, nem is látta darabonként, csak érezte e négy fal közé zárt intimitást, szelíd harmóniát és lappangó, szinte fájó érdekességet.” (CsV. 243. Csendes válságok.)

Idézetünkben olyan jelenségek is vannak, amelyekkel már foglalkoztunk, pl. az elvont főnevek sajátosan kiemelő szerepe: „kirakatdrágaság gőgje”, „a fabútorok . . . masszívítása”. Maga a parataktikus sor: *párnák, brokát, ellenző, tollrajzok*: a szobaberendezés tárgyai és az előző mondatban levő *minden* alanynak értelmezőiként foghatók fel, szerkezetileg azonban önállósultak, nem kapcsolhatók sem az előző, sem a következő predikatív szintagmához. Hogy az író szava-e, vagy a szereplő élményanyagának szubjektív vetületéről van-e szó: nehéz eldönteni. Elképzelhető mindkettő; végülis minősítheti a berendezést az író is; a sajátos válogatás, hogy ti. a tárgyak közül éppen egy szubjektív lelkiállapot alapján történik sajátos válogatás (és nem említődnek a szobának lényegesebb, inkább szembetűnőbb berendezési tárgyai) a szabad függő beszédre, tehát a szereplő átélésére enged következtetni. A gazdag szobák *hideg masszívítása* „láztotta” a fiút, Ferencet. Itt azonban minden „mértékletes” volt: ez a fiú élményanyaga; ha így van, akkor a mértékletességet indokló tárgyak is az ő, Ferenc meglátásai, s akkor szabad függő beszédről van szó, vagyis a parataktikus felsorolás nyilván a szubjektív és a kifejező erőt kölcsönző szabad függő beszéd folyamányaként keletkezett.

A novella több helyén fordul elő olyan szabad függő beszéd, amely a vendégfiú, Ferenc gondolatait tükrözi; ez a tény is valószínűsíti a szabad függő beszédet az előző példában. Rövidesen asztalhoz ülnek, s kávéat isznak; Ferenc átéli az ideérkezés hangulatát, a tájat, a környezetet; látni fogjuk, felsoroló, ragtalan főnevek segítségével, de a konkrét, a környezetet bemutató főnevek közé *el v o n t*, cselekvésre utaló főnevek is kerülnek. Ez a egyes típus nem szokatlan Kaffka Margitnál, s főként a széles tablók megszerkesztését segíti elő: „A csésze megzörrent a kezében, kicsit félszeg ijedtséggel tette le és szétnézett. Semmi! Pál mosolyogva, halkan magyarázott valamit,

és a cseléd nesztelenül húzta be épp az ajtót. Milyen különösek, újak ezek a pillanatok — pedig itt nem történik semmi. Csak egy reggel, egy tavasznapi reggele; — *kizökkenés* munkából, gondból, aluvásból, — *hajnali, friss szél, szagos, nagy folyó és hajók túlkölése* — gyors, ziháló *kapaszkodás* a kicsi hegylejtőn, ahol világos fűfoltok zsendülnek; — ennyi.” (Uo. 244. ua.)

Ez a fiú élményanyaga; itt a szabad függő beszéd egyértelmű; kezdődik a *szétnézett* ige után, s első szava a *Semmi!* Tudjuk MURVAI OLGÁTÓL, Kaffka Margit novelláira jellemző az ún. *m e r e d e k* kezdés, az, hogy a szabad függő beszéd nem simul be az előzménybe; a főnév, melléknév, névmás, indulatszó, módosítószó kezdetű szövegrészek a közlést úgy vezetik be, hogy a szöveg összeforrottságát, folyamatosságát megszüntetik, s a szöveg egésze felől tekintve mozaikszerűen felépülő szerkezetet eredményeznek. Idézett példánkban a *Semmi!* Ferenc gondolata; övé a rá következő szabályos, kapcsolatos mellérendelő összetett mondat, majd az azt követő, ellentétes összetett mondat is, amelynek első tagmondata felkiáltó főmondat. S akkor, még mindig a szabad függő beszédben, nominális sor indul; Ferenc átéli a történetet, s nyilván a szubjektív indulati tartalom eredményezi a szaggatottságot, azt, hogy parataktikusan sorakozó főnevek követik egymást: *reggel, szél, folyó, (túlkölő) hajó*; de jelen vannak, és ez az inszcenáló főnévi sorokra jellemző, a cselekvést felidéző *el v o n t* főnevek is: *kizökkenés, kapaszkodás*, a szabályosan ragozott igei alak helyett: „*kizökken* a munkából . . . gyorsan, zihálva *kapaszkodott* a kicsi hegylejtőn”. Az elvont főnév alkalmazása ragozott igei alak helyett (mint ahogy a főnévi igenév is) a szabad függő beszéd tömörítő szerepéhez tartozik; a főnevek meg éppen lehetővé teszik a hozzájuk kapcsolódó mellénevek bőséges használatát, s ez nem közömbös a díszítés iránt előszeretettel viselkedő Kaffka Margitnál.

Az író szívesen ábrázol tárgyakat, környezetet a szereplő szemével szabad függő beszédben; a főnévi felsorolás — mint láttuk — éppen ilyenkor bizonyíthatóan tükrözi a belső feszültséget, indulatot. Alábbi példánkban jól szemléltethető ez; csak hogy ez alkalommal a rossz érzés, lehangoltság determinálja a szabad függő beszédben álló főnévi felsorolást: „*Am megint kedvetlenül gondolt a képekre odaát, amiken hetek óta egy ecsetvonást sem húzott. Ó, a sok csinos, apró modorosság, az ő lámpafényes tónusai, tetszetős enteriőrök csillanó selyme, vánkoss és virág, a jobb átlagtízléshez udvarias bájjal simulók.* Akkor, mindjárt a haláleset után siető buzgalommal csinálta nyakra-főre, és vásárolták, és egy műkereskedő szerződést kínált apró, pontos, időre készülő vásznakért” (CsV. 265. Külön úton).

A főnévi felsorolás a képek értelmezőinek fogható fel: *modorosság, tónusok* (színek, árnyalatok), *enteriőrök, vánkoss, virág*. A *modorosság* elvont főnév, de voltaképp a konkrét, modoros realizációt, modorosan sikerült részletet jelenti. Az *enteriőrök selyme* olyan mondattani eljárás, amelyről bőven volt szó: a birtokos szerkezetben a birtokfőnév eredetileg a birtokos főnév előtt álló mellénevet fejti ki főnévi alakban, jelen esetben is azért, hogy csökkenjen ilyen módon a tulajdonságjelzők viszonylag nagy száma; itt így lett volna: *tetszetős, csillanó, selymes enteriőrök*.

Figyeljünk fel a több tagot magába foglaló jelen idejű melléknévi ige-neves szerkezetre. Ez is tkp. az *enteriőr* főnév tulajdonságjelzője; az író kénytelen volt a mondat végére helyezni, bizonyos önállóságot adva neki. Nem akarta az amúgyis megterhelt főnévi tagot még jobban telíteni jelzőkkel; ilyen módon vonatkozhat, ha nagyon akarjuk, a *vánkoss és virág* főnevekre is,

hisz érthető úgy is, hogy azok megfestése is követi az átlagízlés kívánalmait. Éppen innen ered a szereplő rossz kedve; megrendelésre dolgozik, ki kell szolgálnia a közízlést.

Az idézett példából is kitűnt Kaffka Margitnak az a törekvése, hogy megnyújtsa a főnévi sorokat, jöllehet a főneveket parataktikusan, tehát ragok nélkül helyezi egymás mellé. A főnevekhez viszonylag könnyen csatlakoznak bővítmények: birtokviszonyban álló másik főnév, tulajdonságjelző, jelen és múlt idejű melléknévi igenév, amely utóbbiak a maguk részéről igeként viselkedve főnévi és határozói kiegészüléseket vehetnek maguk mellé, és esetenként még alárendelt mondatokat is. Ennek a sajátosan impresszionista, ám mégis tömött stílusnak egyik jellegzetes példáját idézzük: „Klára . . . nagy, akácos firenzei kalapban indult szembe a visszatérőkkel. A hídon egész sereg koldus állotta az útját, és alig juthatott keresztül miattuk, aztán az enyhén lejtős gyalogösvényen a templomnak tartott. Furcsa kis alkotmány volt az! Művészietlen sisakkupolájával a nagy orosz bazilikákra emlékeztető, ázsiai befolyással megrontott, *bizantinus formák*, sok érdekesség a fatechnikában, és a *kedves, ismerős, primitív báj* a kopott bíbor-arany-ornamentáción és az oszlopfők merev levelein. Aztán *a szobrok*, e csodás, kurta, nagyfejű, savanyú képű, kiaszott testű szentek, akiknek a szimmetria kedvéért mind az öt ujjuk egyforma hosszú, a maguk komikus rúttságában olyan titokörzők, olyan misztikusan bölcses és fölöttünk valók, hogy rájuk nézve érteni kezdjük a pogány bálványok torz mivoltát. A leány kibetűzött egynéhány cirill idézetet a külső pilaszterek fülkéi alól, és . . . bement a még nyitott, üres templomba.” (CsV. 84; Nyár.)

A templom-leírás Klára gondolati átélésének is lehet része; feltételezhető, hogy a felkiáltó mondatral szabad függő beszéd indul, tehát onnan, hogy *Furcsa kis alkotmány volt az!* Kétségkívül inkább bizonyítható volna, ha a leírás mozaikszerű, egymás mellé rakott elemekből állna össze, valahogy így: „Furcsa kis alkotmány volt az! *Bizantinus formák*, sok érdekesség a fatechnikában, *kedves, primitív báj* a kopott bíbor-arany-ornamentáción és az oszlopfők merev levelein. Aztán *a szobrok*, e csodás, kurta, nagyfejű, savanyú képű, kiaszott testű szentek. A leány kibetűzött egynéhány cirill idézetet.”

A lekopaszottot váz könnyebben képzelhető el belső átélésből fakadó, szabad függő beszédnek: a főnévi ragtalanság és a felsorolás éppen a szubjektív csodálatot tükrözi; a leány elámul a bizantin formák, az érdekes fatechnika, a bájos ornamentika s a sajátosan megformált, szenteket ábrázoló szobrok láttán. A szikár, nominális felsorolás azonban gyakran nem felel meg Kaffka ízlésének; a ragtalan főnévi sorokat elfogadja, mert kifejező erőt lát bennük, de feldúsítja őket, ahogy elmondottuk, élve a szerkezeti megnyújtásnak azokkal a lehetőségeivel, amelyeket éppen a névszók biztosítanak. Itt is ez történik, s ezt mindjárt az első nominális tag jól szemlélteti.

A *bizantinus formák* előtt két igenév helyezkedik el, egy múlt idejű: *megrontott*, és egy jelen idejű: *emlékeztető*. Mindkettő, igeként viselkedve, ragos főnévből keletkezett határozókat vonz; a múlt idejű melléknévi igenév egyet: *ázsiai befolyással*; a jelen idejű melléknévi igenév pedig kettőt: *a nagy orosz bazilikákra emlékeztető* és *művészietlen sisakkupolájával*. A melléknévi igenevek előtt elrendeződő főnevek tömörségét növeli az állandó tulajdonságjelzői használat: minden főnév előtt egy vagy több melléknév áll: *művészietlen sisakkupolájával*, *nagy orosz bazilikákra*, *ázsiai befolyással*, *bizantinus formák*; ám az is nyilvánvaló, hogy a melléknévi igeneves szintagmák mindmegannyi

tulajdonságjelzői szerkezetként szerepelnek, és a végtelenségig feldúsítják a *formák* főnév információs tartalmát.

A második nominális tag rövid; egy határozós tag egészíti ki, úgyhogy tkp. hiányos mondatról van dolgunk, a létige maradt el. Csakhogy a szerkezet létrejöttét nem a hiányos mondat megalkotásának igénye determinálta, hanem az, hogy az *érdekes* melléknév elvont főnévi és ezáltal nyomatékosító szerepkörhöz jusson; így keletkezett az *érdekesség a fatechnikában* szerkezet az *érdekes fatechnika* helyett.

Hasonló a helyzet a harmadik nominális tag esetében, tehát ott is tkp. hiányos mondat szerepel, s kiemelődik az elvont főnév, amely átveszi a melléknév feladatát; tegyük hozzá, ez szinte elkerülhetetlenül szükséges. Az író u. i. a két főnevet már eleve megterhelte tulajdonságjelző mellékevekkel: *bájos, kopott bíbor-arany-ornamentáció és az oszlopfők bájos merev levelei*. A *bájos* melléknévből elvont főnevet hozott létre; ez arra is szolgált, hogy az új elvont főnév elé: *bájj*, két melléknévet helyezhetett. A látvány alapját szolgáltató konkrét főnevek, az *ornamentáció és az oszlopfők merev levelei* pedig lényegében véve határozó értékű mondatrészé lesznek.

A negyedik nominális tag valójában névszói mondat, az állítmány: melléknév, illetve -ő/-ő képzős melléknévi igenév: *a szobrok . . . titokőrzők . . . bölcsék és fölöttünk valók*. Az állítmányi tagokat egyrészt határozók egészítik ki: *a maguk komikus rúttságában, misztikusan fölöttünk*, másrészt — s ez következik a melléknévi igenév főnevesüléséből — névmási jelzőt is kaphat: *olyan titokőrzők, olyan . . . bölcsék*. A névszói mondat további, nominális tagokkal bővül, nevezetesen egy sokjelzős főnévvel, amely mintegy beékelődik a közlés folyamatába. A szóban forgó fogalmat, jelen esetben a *szobrok* főnevet közelebből meghatározza a *szentek* főnévvel és annak tulajdonságjelzőivel, amelyekre jellemző az -ű képzős melléknéves szerkezet: *nagyfejű, savanyú képű, kiaszott testű*; az első tag elé még két jelző is kerül: *csodás és kurta*. Ez az értelmező az alanyról állítmányszerű megállapítást tesz; szerepe összefüggésbe hozható a nyelvi takarékosággal és tömörítéssel. Az nyilvánvaló, hogy a negyedik névszói tagból is hiányzik az ige; főnév főnevet követ, s még az értelmezős szintagmában is három, főnévből képzett tulajdonságjelzői melléknév szerepel.

Elemzésünk teljessé tételére említsük meg, hogy a nominális tagok halmozását *akiknek* kezdetű, jelzői mellékmondat szakítja meg, majd *hogy* kezdetű következményes mellékmondat zárja le.

(Folytatjuk.)

HERCZEG GYULA

Az Ómagyar Mária-Siralom értelmezéséhez

Az Ómagyar Mária-Siralommal, egyik legbecesebb nyelvi-irodalmi emlékünkkel méltán foglalkozott behatóan a filológia. BENKŐ LORÁNDnak „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” (Bp., 1980.) című összefoglaló és igen sok újat is tartalmazó munkája ugyancsak részletesen tárgyalja. Ennek a könyvnek az olvasása adta az indítékot például arra, hogy az ŐMS. egyik sokat vitatott helyének megkísérlejem a magyarázatát. A korábbi szakirodalmat viszonylag rövidebben és némileg válogatva, elsősorban BENKŐ kézikönyve alapján ismertetem (i. m. 345—8). Itt és a többi szakirodalomban

— ezek legbővebb bibliográfiája: MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. (2. kiad. Bp., 1977.) 46—7 — az egyes kérdéseknek alaposabban is utána lehet nézni.

Az ÓMS. vége felé áll a következő „szakasz”, amelyben Szűz Mária szől Krisztushoz (a szöveget eredetileg folyamatosan, két hasábra írták):

Betűhív átírás

„Tuled ualmun [ɔ: ualnum] [ɔ: ualnam]

de num ualallal,

hul yg kynzaffal,

Fyom halállal.” (L. pl. MOLNÁR—SIMON i. m. 43; vö. még pl. Régi magyar drámai emlékek. I. Bp., 1960. 278; BENKŐ i. m. 345.)

Olvasat

„Tűled bálnom,

de nüm bálállal,

hul íž kínzással,

fiam, hálállal.” (BENKŐ i. m. 53, fővariáns.)

Az első két sorról BENKŐ azt mondja, hogy ez a nyelvemléknek „kétségkívül legrejtélyesebb része mind grammatikailag, mind lexikailag. Nézetem szerint a két kritikus szóalakkal: a *ualmun*-nal és a *ualallal*-al nem tudott eddig egyetlen magyarázó sem a valószínűségnek viszonylag szerényebb fokán is megbirkózni.” (I. m. 345.) A javasolt értelmezéseket a tudományos közvélemény sem fogadta el, legfeljebb csak részben.

NÉGYESY LÁSZLÓ (MNy. XXIII, 376—7) szerint a *ualallal* (*válállal*) a *válik* 'elválik, elszakad' igéből -l: > -ál képzővel keletkezett. A *válik*-nak azonban *válál* származékát nem ismerjük, és föltett '(el)válás, búcsúzás' jelentése sem illik a szövegbe, mert a **válál* főnév épp a *válnom* igenévvé vagy a *válnám* igével van szembeállítva. NÉGYESYnek a versszak másik két sorához fűzött magyarázata szintén téves. A *hul*-t meglehetősen önkényesen *küll* 'kell'-nek olvassa, a második és harmadik sor között pedig közölést tesz föl. Olvasata-értelmezése, amelynek a bizonytalanságát azért ő is látja, a következő: „Tűled válnum, | De nem válállal, [rendes válással] | Küll így kínzással, | Fiam, halállal”.

MÉSZÖLY GEDEON (Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. Kolozsvár, 1944. 38—50) részben NÉGYESY nyomán úgy gondolja, hogy az eredeti szövegben az első sorban *ualnum* *küll* volt, s ebből másolói hibával, betűcserével és szókihagyással lett *ualmun*. Aztán mivel a szakasz első sorának a latin eredetiben a *Morte beate* rész felel meg, a *mors*-ot pedig másutt az ének a *halál* szóval magyarítja, MÉSZÖLY szerint a *ualallal*-nak a *beate* fordításának és 'boldogan, boldogsággal' jelentésűnek kell lennie. Ezt a jelentést a létigéből származtatott *valál* szó adatolt 'vagyon, anyagi javak' értelméből (l.: NySz.; TESz.) vezeti le. MÉSZÖLY tehát így magyarázza a szakaszt: „Tűled válnom kell, | De nem boldogan, | Mikor így kíntatol, | Fiam, halálosan.” (I. m. 49.) A *kell* szó kihagyásával kapcsolatos másolási hiba azonban bizonyíthatatlan hipotézis, amit a Siralom ritmusa sem kíván meg feltétlenül. A *valál*-nak pedig sehol sincs 'öröm, boldogság' jelentése, s ez nem illene a Siralom szövegébe se.

PAIS DEZSŐ külön nem foglalkozott e résszel, de a kérdéses szöveget ekképp olvassa, illetve értelmezi (l. Magyar versek könyve. Szerk. HORVÁTH JÁNOS. Bp., é. n. 34): „Tüüled válnum (?), | De nüm valállal, | Hul így kinsassál, | Fiam, halállal.” — „Elválnám tőled, De ne volna, | Hogy így kinsától, Fiam, halálra.” Ez az olvasat és magyarázat került be több antológiánkba és a középiskolai tankönyvekbe is. Mint BENKŐ írja, az értelmezésből arra lehet következtetni, hogy PAIS az első sorban nem is tesz föl állítmánykihagyást, a *ualmun*-t magát tartja állítmánynak, mégpedig a *uálnam* 'válnám' rontott alakjának. Ez az elképzelés is ér annyit, mint a NÉGYESY—MÉSZÖLY-féle. Abban, hogy a *ualmun*-ban *n : m* betűcsere van, mindenki egyetért. A további vétséget azonban bizonyítani nem lehet. Az, hogy a második *a* helyett *u-t* írt, akkor képzelhető el, ha az eredeti szöveg *a* betűi írásképzükre nézve nem *a*, hanem *a* típusúak voltak. A *de num ualallal* sornak „de ne volna”-ként való értelmezése szabadabb, grammatikailag nyilván helytelen, bár „tartalmilag valószínűleg legjobban közelíti meg a lényegét” (l. BENKŐ i. m. 346—7).

A. KÖVESI MAGDA (MNYj. III, 136—53) szerint egy-két XVI—XVIII. századi előfordulásban a *valál* szó 'törvényhozó, törvénytevő közösség' jelentésű. Ő ezt az értelmet látja az ÓMS.-beli adatban is, és a szót finnugor eredetűnek tartván egy **psl(γ)s ~ *βsl(γ)s* 'sok, sűrű' alapalakra vezeti vissza. Származtatása hangtani és jelentéstani szempontból egyaránt igen bizonytalan, s ezért nem fogadható el (vö. TESz.). A *ualmun*-nal kapcsolatban A. KÖVESI PAPP ISTVÁNNAL (MNY. XXXIII, 40) tart, aki úgy gondolta, hogy egy *Tüled válnum van* típusú szerkezetből maradt el a létigei állítmány. „De sem a létige ilyen szerkezettypusban való elmaradására, sem személyragozott főnévi igenév névszói állítmányként való szereplésére nincs példa a magyar nyelvtörténetben.” (BENKŐ i. m. 346.)

BENKŐ LORÁND a kérdéses részt, alternatív lehetőségeket is megadva, kötetlenebb értelmezés-variánsában így hozza: „Tőled el kell válnom (elválnám), | de nem ily szörnyű valósággal [?] (de nem ily szétszakítással [?]), | amikor így kínoznak (hogy így kínozzanak), fiam, halállal.” (I. m. 61.) A *βálál*-t BENKŐ szintén a létigéből származtatja, s a TESz.-hez hasonlóan úgy gondolja, hogy a szó eredeti jelentése 'ami van, a valóságos helyzet, a valóság' lehetett. Az ÓMS. megfelelő helyére ez az értelem „bele is férne... azzal a megszorítással, hogy itt a 'valóság' a kedvezőtlen értelmű, a borzalmas, szörnyű, megmásíthatatlan stb. valóságot jelenti” (i. m. 347—8). Noha ez az értelmezési kísérlet a korábbiaknál realisabb, mégsem valószínű, maga BENKŐ is csak egy igen esetleges hipotézisként veti föl. E magyarázatnak az a gyengesége, hogy a *valál* szó 'valóság' jelentésére nincs adat, és a nyelvemlékekben, a későbbi Mária-siralomokban sincs olyan rész, amelyben Mária a fiára és őrá nehezedő szörnyű, megmásíthatatlan valóságot említené. Az ÓMS. illető helyén is elég idegenül hangzana ez a szó.

Az ÓMS. vitatott két sorának, mindenekelőtt a *βálál* (*valál*) szónak a jelentését komplex vizsgálattal igyekszem kideríteni. Vessük össze először a Siralom befejező részét annak latin mintájával. A latin szöveget és szolgai magyar fordítását MÉSZÖLY nyomán közlöm (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 116—7). Ezután még az ÓMS. betűhív szövegét (MOLNÁR—SIMON: i. h.) és a BENKŐ-féle (i. m. 61) szabadabb értelmezés első variánsát hozom.

Parcito proli:
Mors mihi soli
Sola mederis.
Morte beate separer a te,
Dummodo nate nunc crucieris.

Quod crimen, quae scelera
Gens commisit efferat:
Probra, vincla, verbera,
Sputa, clavos, caetera
Sine culpa patitur.

Nato, quaeso, parcite,
Matrem crucifigite,
Aut in crucis stipite
Me simul affligite!
Male solus moritur.

*

Wegh halál engemet/
eggedum illen/
maraggun urodom,
kyth wylag felleyn [!]
...

Tuled ualmun [!]
de num ualallal,
hul yg kynzaffal,
Fyom halallal.

Sydou myth thez
turuentelen/
fyom merth hol
byuntelen/
fugwa/ huztuzwa
wklelue/ kethwe,
ulud.

Keguggethuk fyomnok/
ne leg, kegulm mogomnok/
owog halál kynaal,
anyath ezes fyaal/
egembelu ullyetuk.

Kegyelmezz gyermekemnek:
Engemet magamat, halál,
Egyedül te gyógyítasz meg.
Halállal boldogan választatnám el tetőled,
Mikor, fiam, most kínszól.

Mely bűnt, mely gonosztetteket
Követett el a vad nemzetség:
Siralmakat, kötelékeket, veréseket,
Pökéseket, szegeket, egyebeket
Bűn nélkül szenved (ti. Jézus).

Fiamnak, kérlek, kegyelmezzetek,
Az anyát feszítétek keresztre,
Vagy a kereszt törzsökén
Engem vele együtt verjétek át!
Rosszul hal meg egyedül.

*

Vegyél el, halál, engemet,
egyetlenkém éljen,
maradjon meg uracskám,
akit a világ féljen!
...

Tőled el kell válnom,
de nem így szörnyű valósággal [?],
amikor így kínoznak,
fiam, halállal.

Zsidó! mit teszel
törvénytelenül?
mért hal meg a fiam
büntetlenül?
Megragadva, ráncigálva,
ököllel verve, megkötözve
ölöd meg.

Kegyelmezzetek meg a fiamnak,
ne legyen kegyelem a magam számára;
avagy a halál kínjával
az anyát édes fiával
együtt öljétek meg!

A *Tuled ualmun* | *de num ualallal* soroknak, mint látható, a 'Halállal boldogan választatnám el tetőled' jelentésű latin sor felel meg. A *separer a te* 'választatnám el tőled'-del a *Tuled ualmun*, a *Morte beate* 'halállal boldogan'-nal következőképp a *num ualallal* állítható párhuzamba. Az ÓMS.-beli *βάλal* szó tagadása tehát két latin szóval áll szemben. Így pusztán logikailag azt tehetjük föl, hogy a *βάλal* tagadása vagy mindkét latin szó jelentéstartalmát

kifejezte, vagy pedig a megfelelés nem teljes, s a *þálál* tagadása csak az egyik latin szó fordítása. Természetesen abban sem lehetünk biztosak, hogy itt a magyar szöveg pontosan követi a latint, hiszen az ÓMS. számos helyen tér el latin mintájától-eredetijétől. Rögtön a következő két sorban is van a magyar és a latin szöveg között némi különbség. A *crucieris* ige coniunctivusban áll, amit az átültető kijelentő mód helyett felszólító móddal fordított (vö. MÉSZÖLY, ÓMSMagy. 41–2). A *halállal* szónak sincs pontos megfelelője a latinban, bár a Krisztus-történet, valamint a *crucio* 'kínoz, gyötör' ige *crux* 'kereszt' töve eléggé sugallja, hogy itt halálra kízásról van szó. Mégis a *þálál* értelmezésekor — jobb híján — nyilvánvalóan támaszkodni kell a szorosan megfelelő latin szövegre, s annak tanúságát aszerint kell felhasználni vagy elvetni, hogy az egyéb irányú vizsgálatok mit mondanak.

Egy 'boldogtalan halál' jelentésű szót nemigen lehet elképzelni a magyarban (sem). Így leginkább az a lehetőség adódik, hogy a *num ualallal*-t a *Morte* 'halállal' szóval vessük össze. A *ualallal* ugyanis minden valószínűség szerint *-val/-vel* ragos főnév. Igaz, MÉSZÖLY a *ualallal* szót a latin *beate* 'boldogan'-nal vetette össze, de láttuk, hogy fejtegetései nem meggyőzőek. A latin szöveg alapján a *ualallal*-nak már csak azért sem lehet 'boldogan, boldogsággal' jelentést tulajdonítani, mert így a *beate* 'boldogan, boldogsággal'-nak az ÓMS.-ban épp egy ellenkező, 'nem boldogsággal' értelmű szókapcsolat felelne meg. Ha tehát a latin *morte* szóval a *num ualallal* állítható szembe, a *þálál* szónak a 'halál' jelentésű szó antonimájának kell lennie. Mivel a halál ellentéte az élet, a latin szöveg alapján én az ÓMS.-ban egy *þálál* 'élet' szóval számolok. Ez jól illik a versbe, s lényegében megfelel a latin eredetinek is. Mária, miután előbb a saját életét ajánlotta föl a fiáé helyett (l. az ÓMS.-ból való hosszabb idézet első szakaszát), látva, hogy nem tudja Jézust megmenteni, nem kíván tovább élni, nem étellel, életben maradva akar elválni tőle, hanem vele együtt, ő előtte akar meghalni. A latin eredeti megfelelő szakasza szintén hasonló értelmű, bár itt a két kérdésnek ekképpen való megfogalmazása és egymástól való elkülönülése nem annyira világos. Geoffroi de Breteuil latin énekében — és e s e t l e g az ÓMS.-ban — talán az is elképzelhető, hogy az utóbbi kérdés csak az előbbi megismétlése, tehát ebben szintén csak arról lenne szó, hogy Mária a fia helyett akar meghalni. Ha így is lenne, ez a *num ualallal* magyarázatát tulajdonképpen nem érinti, annak akkor is, a latin alapján is 'halállal, nem élve' jelentését tehetjük föl.

Kérdés, hogy a latin szöveg alapján kikövetkeztetett értelmezést a szó-történet, az etimológia részéről tudjuk-e valószínűsíteni. A *valál*-t ARANY JÁNOS (Nyr. VIII, 322) óta nyelvészeink jó része a létige *val-* töve (vö. *vala*, *volt*) származékának tartja. Így születetett e szónak a TESz.-ben és BENKÓ-nél is megtalálható 'ami van, létezik; a valóság; tény' értelmezése (a TESz.-ben, ugyancsak kérdőjellel, az ÓMS.-beli előfordulásnak a 'közösség törvénye' jelentését szintén fölveszik). Ha azonban a létező dolgok élőlények, vagy az élettelen dolgokról metaforikusan, megszemélyesítve esik szó, ahelyett, hogy vannak, léteznek, azt szintén mondhatjuk, hogy élnek. Úgyhogy a 'van, létezik' jelentéshez az igei 'él' áll legközelebb. Ezek — és sokszor még a 'lakik' — a magyarban és más nyelvekben könnyen mehetnek át egymásba, vagy állhatnak (többé-kevésbé) egymás helyett. Az ÉrtSz. a *van* és az *él* igéknek többek közt a következő jelentéseit tartja számon. *Van* I/1a. 'az élők közt fellelhető; él': *A világon* ~ 'megszületett és él'. ~ *nak még öregek, akik emlékeznek rá.*; II./1. b. 'valahol lakik': *Három éve vagyok a fővárosban.* — *Él* 8.

Vhol ~ 'valahol állandóan lakik': *Falun él.*, 9. 'közös háztartásban együtt lakik valakivel': *A szüleivel él.*, 15. (átv, költ) 'közösség válságok után is megvan': *Él magyar, áll Buda még!*, 15/b. (átv) 'érvényben van': *Még ~ az a régi szokás, hogy . . .* A *lakik* jelentéseit már nem sorolom föl, de az eddigi példamondatokból szintén látható, hogy a *lakik* azokba nemegyszer behelyettesíthető, és az *él*-lel, valamint a *van*-nal szoros szemantikai kapcsolatban áll. A fenti jelentéstani viszonyok lényegében a régi magyar nyelvben is megvoltak (vö.: NySz.; TESz.). Ezt részben még a névadás is tükrözi. A *Numuolou*, *Numuolohod*, *Numwog*, *Mawog*, valamint a *Numel* ómagyar óvónevek és társaik jól mutatják a *van* és az *él* ige hasonló, esetenként azonos funkcióját (vö. PAIS, MNyTK. 115. sz. 19–20).

Ugyanez a helyzet más nyelvekben, például a németben, ahol a *sein* 'van', a *leben* 'él' és a *wohnen* 'lakik' esetenként szintén egymás szinonimái (Duden, SynWb.¹⁷). Vagy az angolban és a latinban, ahol a *be* 'van' és a *live* 'él; lakik' (WEBSTER, NewDictSyn.⁴), illetve a *sum* 'van (vagyok)' és a *vivere* 'él' (GEORGES, LatDeutschHWb.⁷) állhatnak többször egymás helyett. Az orosz mesekezdő formulában a *жумь* 'él; lakik' és a *дымь* 'van' ige össze is forrt: *жил(у)-дыл(у)* 'él(tek)-volt(ak)'; s ez a szerkezet például a zürjénbe szintén bekerült: *ole-vile*, *olis-vilis* stb. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.). WOLFGANG VEENKER „Materialen zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen” (Hamburg, 1975.) című munkája a 'leben' és a 'wohnen' jelentéskörét szintén földolgozza, s kimutatásából jól látszik, hogy az említett három ige, elsősorban pedig a 'van' és az 'él', valamint az 'él' és a 'lakik' jelentéstartománya az uráli nyelvekben is részben fedi egymást.

Ha a finnugor eredetű magyar *van* és *él* igék rokon nyelvi megfelelőit nézzük, a különben jelentéstanilag nem túlságosan differenciáló etimológiai szótáraink ugyancsak mutatják ezeknek az igéknek a jelentésbeli közelségét és kapcsolatát. A *van* (*vagyok*, *voltam*, *vala*) obi-ugor megfelelői (a különböző nyelvjárási adatokból csak egyet idézve) a következők: vog. KL. *oli* 'él, van'; osztj. DN. *utta* 'leben, sein, wohnen'. De például a finn *olla* 'van' igének is lehet 'él' jelentése: *Ukkoa ei enää ole* = 'Az öreg már nem él, meghalt' stb. (Nyky-suomen sanakirja). Az *él* meg többek közt a zürj. Sz. Pecs. Lu. *olnə* 'leben; sein'; votj. Sz. *ul-* 1. 'él', 2. 'lakik, vhol tartózkodik', 3. 'van, létezik'; cser. KH. *ə-ləm* 'leben, wohnen'; finn *eläa* 'leben, wohnen, sich ernähren, sich verhalten'; észt *elama* 'leben, wohnen'; lapp N. *cællet cæl-* 1. 'live, be living, be alive, pass (one's life)', 2. 'be, feel'; szam. jur. O. *jilē* 'leben, wohnen' igékkel rokon (L. MSzFgrE.).

Láttuk, hogy a magyar *van* (*vagy*-, *val*-) legközelebbi, obi-ugor megfelelői egyaránt kifejezik az 'él' és a 'van' jelentést. A magyar *él* vogul és osztják megfelelői más jelentésűek: 'gesund od. geheit werden', illetve 'neu, frisch' stb. (L. MSzFgrE.). Ezért, és tekintettel a 'van' és az 'él' általános kapcsolatára, valamint arra, hogy létigénknek is van és volt 'él' értelme, bizonyára föltehetjük, hogy a *βālāl* (*valāl*) *βāl*- (*val*-) töve, legalábbis egy vagy két nyelvjárásban, nemcsak a 'van, létezik', hanem az 'él' jelentést is hordozhatta. Ha pedig létezett *βāl*- 'van, él' tő, abból képezhettek egy *βālāl* 'élet' szót. Vagy esetleg már egy 'ami van, létezés' értelmű *βālāl* vehette föl az 'élet' jelentést. A *valāl*-nak a XVI. századtól adatolt 'helység, falu' jelentése meg talán a *val*- tő föltehető 'lakik' jelentéséből származtatható, bár a 'falu' jelentés a korábbi, adatolt 'jószág, birtok' értelemről szintén levezethető.

Megjegyzem még, hogy a *lét*, *létel* szavainknak ugyancsak van és volt 'élet' jelentése is (l.: ÉrtSz.; NySz.).

A *pálál* e magyarázatának a szóképzés szempontjából sincs akadálya. Az ősi, változatos jelentéstartalmú, de már az ómagyar korban sem eleven -l (-ál/-él, -ly) deverbális nomen képző kifejezheti többek közt „a cselekvés eredményét, illetőleg tárgyát...: *huz-al*, *von-al*; a *halál* egyúttal elvont cselekvést is jelent.” (MMNyR. I, 379; l. még D. BARTHA, Szóképz. 73). A TESz. a *valál*-ról szólva a szóképzésre analógiául épp a *halál*-t említi. Az általa föltett 'él' jelentésű *pál-* (*val-*) többől -l képzővel keletkezett *pálál* (*valál*) szó meglepte azért is elképzelhető, mert a vele szemantikai kapcsolatban álló antonimája hasonlóan jött létre.

Az persze nehézség, hogy a *valál* szót másutt nem ismerjük 'élet' jelentésben, de láttuk, hogy egy ilyen értelem meglétét közvetve valószínűsíteni lehet. Korai szövegméleinkben, köztük az ÓMS.-ban meg más egyedi alakok is vannak.

A fenti elképzelést a Siralom szerkezetének a vizsgálata tovább erősíti. Az utolsó versszakban, amely a Siralom egyfajta összegzése és érzelmileg is a csúcsa, Máriából drámai tömörséggel szakad ki a kérdés: a fiáért vagy a fiával együtt akar meghalni. Az esdeklést még nyomósítja és szerkezetileg is kiemeli, hogy a kérdés már ismétlés. Mária már korábban felajánlotta saját életét a fiáért (*Wegh halal engumet| eggedum illen . . .*). Így várható, hogy az előző versszakokban a másik kérdésnek szintén ott kell lennie. Ha pedig a vizsgált két sornak az általam javasolt értelmezését fogadjuk el, az lényegében a második kérdésnek felel meg. Amikor a fiát halálra kínozzák, Mária úgy szeretne tőle elválni, hogy ő maga is meghaljon. Legrégibb szövegméleinkben, az ÓMS.-ban is, igen gyakran élnek a szövegdiszítés eszközeivel: az ismétléssel, a párhuzamos és ellentétes szerkezetekkel, a szinonimahalmazással, az alliterációval stb. (l. BENKŐ i. m. 362—78). Az értelmezésem szerinti *num ualallal* a vele rímelő *halallal* szóval párhuzamos és egyben szinonimikus kapcsolatot alkot. A *halallal* és a *num ualallal*-on belüli *ualallal* közt pedig ellentét van. Azáltal meg, hogy a fordító-átdolgozó a *morte* szót annak tagadásával adta vissza, nemcsak egy szóismétlést került el: így a szakasz első két sora szintén ellentétes szerkezetet alkot, a *uالمun* és a *ualallal* pedig alliterál.

Az ÓMS. értelmezéséhez igen fontos forrás a középkori (és későbbi) Mária-siralmak szövege. Ez a műfaj ugyanis Európa-szerte elterjedt volt, s egyes darabjai többnyire hasonlóak. Tartalmuk, szerkezetük, szó- és kifejezőkészségük közel áll egymáshoz, nemegyszer azonos formulákat, sztereotípiákat használnak. Az ÓMS.-on kívül korai Mária-siralmaink a Krisztus életét és kinszenvedését is megörökítő kódexeinkben, egyházi prédikációinkban maradtak fenn. Kódexeink Mária-siralmainak összefüggésére, s ezeknek a passiószövegekkel való kapcsolatára már korábban fölfigyeltek. VARGHA DAMJÁN külön könyvecskét írt erről a kérdéstről (Kódexeink Mária-siralmai. Bp., 1895.), s tárgyalja ezt a kérdést a RMDE. I. kötete is (ezenkívül l. még pl.: KILIÁN ISTVÁN, Magyar Mária-siralmak: Új Írás XXI (1981.), 4. sz. 3—17).

VARGHA munkájától, valamint a RMDE. I. kötetétől is segítve megkerestem kódexeink, régi devóciós passióink Mária-siralmait, illetve olyan részeit, amelyekben Mária beszél Jézushoz. Ezekben Mária szintén többször fohászkodik azért, hogy a fiával együtt, ő előtte (vagy a fia helyett) haljon

meg. Sőt ugyanúgy, mint az ÓMS.-ban ez a kérés Mária szájából — igaz nem mindig a keresztt alatt — nem is egyszer hangozhat el, s e kérések között más szövegrészek szintén lehetnek. Először a „Sermones Dominicales”-ből (II. köt. kiad. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1910.) idézek példákat. „Exaudi matrem tuam fili mi, . . . Non ergo deneges mihi hanc petitionem, moriar antequam videam mortem tuam,” (85); „moriar ego antequam videam mori te,” (86); „saltem me mori prius permittas antequam superveniat mors tua.” (94); „O amara crux, antequam crucifigatur filius meus super te, crucifige me (primo).” (115); „tollite matrem et occidite cum filio quia vivere non potero ex quo occiditis filium meum quia (qui) est vita (mea).” (131); „O dulcissime fili mi, . . . noli me de relinquere, trahere me post te ut ego ipsa moriar tecum, male solus morieris,” (143). Temesvári Pelbárt híres nagypénteki passió-prédikációjában is megvan ez az elem: „Add azért én szerelmes fiam, ha lehet és illik, hogy előbb haljak meg náladnál vagy véled egyszerre adjam ki lelkemet. Avagy eszemet hadd veszítsem, hogy semmit ne tudjak”; — „Oh keserű halál, mire kímélsz engemet, ha a fiamon nem könyörölsz? Oh végy el engem, az anyát is fiával!” (HORVÁTH CYRILL, Pomerius. Bp., 1894. 123, 126; a latin szöveg fordítása szintén HORVÁTH-tól való). Laskai Osvátnak a XV. század végén írt „Modus devotissimus Passionis domini nostri Jesu Christi” című devóciós passiójában, passió-beszédében ugyancsak vannak ilyen részletek (az alábbiakban nem a latin eredetit, hanem a magyar fordítást hozom, a RMDE. idézendő helyein mindkettő megtalálható). Mária Bethániában könyörög fiához: „És bárcsak esetleg meghalhatna az Anya is a Fiúval, hogy egy sír fogadja magába azokat, akiket ekkora szeretet kötöz együvé!” — Jézus és Mária búcsúja: „Bizonyos, hogy örömem telik az emberi megváltásban, de fáj a te szenvedésed, és valóban, ha szükséges lenne, szívesen meghalnék teveled, Fiam.”; — Mária siralma a keresztt alatt: „Ó, édes Fiam, ha úgy tetszik, hadd haljon meg az Anya a Fiúval! Ó, ki adja meg nékem, hogy meghaljak és veled temetkezzem el, kedves Fiam?” (RMDE. I. köt. 352–3, 356–7, 368–9).

A következő kódexrészleteket a Nytár.-ból idézem. A hivatkozáskor a zárójelben álló első arab szám az illető Nytár. kötet lapszáma, a második pedig a kódexé. WinkK. (Nytár. II.), Mária a keresztnél: „Te hozjad vram kealtok telyef elmemmel ees telyes zywemmel te hozjad fohazkodom kerlek veddel az anyath afyawal Ne zenvegged vram meg halny a f yat annya nekywl Hogh kyknek eegh wolth myndenkoron eez velagba elethők ezzenkeppen legõn halalokees monnofeelnek eggh” (115; 83); — „Azeerth imma ergalmazofyam mongyad akar chak azth, hogh halyak meegh the veleed Mert nekem nalad nekywl elnem halaal, ees the veled megh halmom eleeth” (117; 91); — „ky adnaya Een nekõm hogh een megh halyak erted eedes fyam Oh en nyawalyas myth tegek megh hal een fyam Myre nem hal itt vele õzue megh õ banatos annya Oh zerethõ fyam O eggetlen egh edes fyam ne akary engõmeth el hadny Avagh hwz vtannad te hozjad hogh halyak veled õzwe megh Oh halal ne akary Ennekõm enghedny || teen magadath ennekõm Myndõnnek fõlõtte engheggyed. Ees ennekõm ky vagyok telyes mynden keferõlegghel zakazd megh erõmet, Awagh agh kennak auagh fyammal õzue ely megh Oh en zerethõ eggetlen egh fyam egetlen egh õrõmem een lelkõmnek eelete ees myndõn vigafagom teged hogh een halyak megh maftan itt ky teghõdet halalra zveltelek O een edes fyam elmeried megh te nawalyaf Anyadad halgafd megh een ymadfagomath Illic hogh fyw megh halgaffa õ elhagyot annyath keerlek halgaff megh engõmeth fogagh az te keresztfadra hogh ky [!] eegh teftbõl

eelnek eegh zerelmel eegh malth zeretteek. eegh halallal halyanak Monda az fidooknak Oh kegetlen Sidook O nawalyas fydook ne akariatok || Ennekõm Enghedny Meerth een eggetlen egh fyamath megh fezeitõttetõk annyath ees megh fezhõhetõk awagh akar mynemõ egeeb kemeen halallal megh õlyetõk” (155–6; 214–6); — „Semmy edõlb ennekõm hogh teghõdeth az kereztfan õlelven megh halyak Semmy nekõm keferõb Mynth halalod vtan valo eletõm” (156; 216); — „Immar elõk atyam nekõl iegõlõm nekõl õzuegywl, magzatomtol el puztulok vramtol el valasztatom Myndõnth el veztõk Oh en edõl fyam Myndõn nekõd lehetõ te nem akarod hogh een veled õzwe megh halyak” (156; 217). — WeszprK. (Nytár. II.), Mária Kajafás háza elõtt: „O en edõlfe-ges fiam had haliak meg te veled” (26; 80); — Mária siralma a kereszt alatt: „O edes fiam halliak meg en ef veled egietõmbe O keferues halal mire keduez az annyanak ky az edes yftennek ef en fiamnak nem keduez vay veg el enge-met if az en zerelmes fiammal egietembe” (34; 105). — NagyszK. (Nytár. III.), Mária a kereszt alatt: „Keerlek azon zeretõ zülõttem veddel veled atte keferues aadat vig el veled zeretõ zülõttem, Ne hag el engõmet te keferues aadat, Mert igõn kevannam veled megholtom, mert touabba nalad nekil nem elhetõk, Kerlek azon zeretõ zülõttem en edes iezoIom ne haggel engõmet kef-serves aadat, de vigel engemeth veled, O zeretõ zülõttem iefus, ki volna az hog ki azt adnaya ennekõm, hog halhatnec meg en te || eletted,” (46; 146–7). — VitkK. (Nytár. VII.): „es keuanõc en edes fyamnac zine elõõt meg holni,” (312; 100). — ÉrsK. (Nytár. IX.): „Oh ennekem nyawalyasnak ky agya enne-kem en edes fyam yefws hogh en teweled megh halyak” (50; 57); — József és Nikodémus a koporsóba (!) teszik Krisztus testét: „Inkab agyatok az õ zomo-rw annyanak hogh awagy õ t e t c z a k M e g h a l w a n w a l y a m [kie-melés tőlem — M. F.] auag ha õtet az koporloban tezythek Engemet ees nyawalyast ew Wele el temeffetek mert gonozwl lezõn ennekem” (53; 61); — Jézusnak a keresztrõl levett testét Mária õlébe adják: „Iefus ihs en edes fyam ymar thwled el kel walnom . . . had halyak meg the weled fiam hogh ne uallyam el twled edeffeges iefus Iay Ennekem en edes fiam || Mert ymmar thwled el kel walnom” (86; 101–2).

A késõbbi Mária-siralmakból ugyancsak hozhatunk hasonló sorokat: „Ezerszer, mert inkább kívánok meg halni, szent fiammal | temettetni, mint világban élni.” (Bene Demeter actiója. 1747 k., l. KILIÁN i. m. 13); „Enged-gyed szerelmes fiám: | veled halálra magam adgyam.” (Pécsi énekeskönyv. 1674.); „Miért Anyát fiávol | meg nem õltél halallál” (Vépi énekeskönyv. 1731.); „Jobb let volna nékem világtúl meg válnom | setét koporsóban hozád-bé szárkóznom | mind sem illetemet holtomig gyászolnom | õh magzatom szép harmatom | jaj hogh veled Jézus megnem halhatok amen” (datálatlan régi irkalaptõredék) stb. (Az utóbbi részletekre l. ERDÉLYI ZSUZSANNA, Siral-mas az én életem. Mária siralmak: Új Írás XIX [1979.], 6. sz. 55, 60, 63).

A passióknak, a Mária-siralmaknak tehát szinte állandó eleme, hogy Mária, esetenként többször is kérve, azért könyörög, hadd haljon meg a fiával együtt, vagy elõször õt, az édesanyát õljék meg. A várt halált pedig nemegy-szer a nem kívánt étellel állítja szembe. Szerintem ugyanerrõl van szó a *balál* főnévvel kapcsolatban az ÓMS. vizsgált két sorában is, ami tovább erősíti a javasolt értelmezést. Az idézetekben Mária másik kérésére szintén volt példa: az édesanya a fia helyett akar meghalni (l. WinkK.). Ez a kérés álta-lában a fent bemutatottakkal együtt, annak közelében fordul elõ, de bõvebb adatolástól eltekintettem.

Miután a *ualallal* szónak több oldalról valószínűsíteni lehetett — összeségében pedig talán szinte bizonyítani is — az ÓMS.-beli 'élve, élettel' jelentését, nézzük meg, hogyan értelmezhetjük a *ualmun* szót. Mint láttuk, a *Tüled ualmun* sort eddig — szókihagyást feltéve — vagy 'tőled vánom kell', vagy pedig 'elválnám tőled' jelentésűnek magyarázták. Az utána következő 'de nem élettel, nem úgy, hogy életben maradjak' jelentésű sor éppen mindkét értelmezést elbírná, kétségtelen azonban, hogy a második sokkal inkább illik hozzá. Egyébként ez felel meg jobban a latin eredetinek is. Való igaz viszont, hogy — mint a bemutatott részletekből szintén kitűnt, és mint Mészöly (ÓMS-Magy. 49) ugyancsak észrevette — a kódexekben van egy-két olyan hely, ahol Mária arról beszél, hogy a fiától el kell válnia. Ezek azonban pusztá kijelentések, nincsenek módhatározóval bővítve, s aztán hasonló kijelentés a *kell* nélkül szintén előfordul. Az egyik, a már idézett ÉrsK.-beli tartalmilag közel is áll az ÓMS. tárgyalt soraihoz. Űgyhogy Mészöly a különben általa többször szép eredménnyel művelt stílustörténeti módszert ezúttal valószínűleg rosszul alkalmazta. Így, ha nem is zárom ki teljesen a 'tőled válnom kell' értelmezést, szerintem a sor minden bizonnyal 'elválnám tőled' jelentésű, a *ualmun* pedig íráshiiba *ualnam* helyett. A szó végén a betűk írásképeiből adódóan az *n*, az *a* típusú — esetleg felül nem (teljesen) csukott — *a* (? az *u*) és az *m* vonalai könnyen egybefolyhattak, ez okozhatta a másoló többszörös betűtévesztését. Az *a : u* betűtévesztés (és az ÓMS. többi íráshibája) arra vall, hogy az ÓMS. „eredetije” helyenként nehezebben olvasható, kurzív vonásoka is mutató írás (részben MEZEY LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése, órái alapján, ill. azok által megerősítve; vö. még ŰŰ., Paleográfia. Bp., 1964. 80).

Részemről tehát az ÓMS. tárgyalt két sorát, illetve az azt tartalmazó szakaszt, így olvasom és értelmezem: *Tüled Bálmun* [ɔ: bálnám], | *de nüm bálállál*, | *hul iŷ kínzásál*, | *fiam hálállál*. — 'Elválnám tőled, | de nem élve (nem úgy, hogy éljek. Életben maradjak), | amikor így kínoznak, | fiam, halálra.'

A. MOLNÁR FERENC

A vak tyúk szemet keres

(az ÓMS.-ban)

Jó néhány éve már, hogy (egyéb munkáim mellett) az Omagyar Mária-síralommal és — talán még több energiát befektetve — latin eredetijével: a *Planctus ante nescia* kezdetű sequentiával foglalkozom. Nem akarom itt a helyet annak felelmegetésével elfoglalni: mennyi megoldatlan vagy inkább csak tekintélyelvű kérdés halmozódott fel a két költői alkotás körül, azzal sem akarok kérkedni, hogy én (ha marad rá idő még az életemből) minden eddiginél komplexebb megközelítéssel élek: a történeti, művelődés-, irodalom-, eszme- és érzéstörténeti mozzanatokra éppúgy kitérek, mint a vallási, liturgikus, funkcionális kérdésekre, vagy éppen a szövegkritikai, poétikai, vers-tani — és persze a nyelvtörténeti és értelmezési kérdésekre.

Ezúttal az ÓMS.-nak egyetlen, talán legproblematisabb versszakával kapcsolatos és főleg az értelmezésre korlátozódó eszmélkedéseimet szeretném bemutatni — korántsem végleges érvénnyel, hiszen a latin *planctus-*

nak mintegy húsz ismert kéziratából eddig mindössze négy-öt kéziratot változatot ismerek, pedig ezek lehető teljes számbavétele nélkül sem azt nem tudjuk megállapítani: melyik latin változatot fordította a magyar költő, sem azt a még fontosabbat: mennyi munkájában a szolgai fordítás, és mennyi a parafrázis, esetleg az önálló alkotás.

Mielőtt mondandómra rátérnék, hadd fejezzem ki nagy örömetem afölött, hogy 1980-ban két olyan jeles munka is megjelent, mely ilyen vagy olyan szempontból foglalkozik az ÓMS.-mal is, nagy segítséget nyújtva nekem a vonatkozó magyar irodalom (bibliográfia) számontartásához, nyelvtörténeti ismereteim felfrissítéséhez, sok tekintetben az értelmezéshez is. Erre a két könyvre gondolok: BENKŐ LORÁND, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Bp., 1980. (A továbbiakban BENKŐT írva, mindig a jelzett művet értem.) — AZTÁN: BALÁZS JÁNOS, *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. — *Elvek és utak*. Bp., 1980. (az ő könyvét inkább munkám későbbi szakaszában vélem hasznosíthatni).

Említettem, hogy ezúttal az ÓMS.-nak egyetlen verszaka körül keresem — vak tyúkként — a szemet. De talán a legtöbb fejtörést okozó versszak körül. Ennek írásformája (követve a Löweni-Louvaini Kódex nem versszerű leírását) a következő: „Tuled ualmun de num ualallal | hul yg kynzaffal | fyom halallal”. Ez a szövegrész két — egymással összefüggő — szempontból vet fel megnyugtatóan máig sem megoldott problémát: az olvasat és az értelmezés szempontjából. Az olvasat különösen az *ualmun* esetében ütközik kemény falba, az értelmezés rajta kívül az *ualallal* és a *hul* szavakat is felsorakoztatja melléjük.

Lássuk hát először az *ualmun*-ot. BENKŐ szerencsére összegyűjtötte a rá vonatkozó vélekedéseket, s a magáét is hozzátéve véleményem szerint az egyetlen józanul elfogadható álláspontot fejti ki.

„Ez a két verssor [ti. a „Tuled ualmun . . .”-tól a „num ualallal”-ig], az ÓMS.-nak kétségkívül legrejtélyesebb része mind grammatikailag, mind lexikailag. Nézetem szerint a két kritikus szóalakkal: a *ualmun*-nal és a *ualallal*-al nem tudott egyetlen magyarázó sem a valószínűségnek viszonylag szerényebb fokán is megbirkózni” (i. m. 345). BENKŐ a tudós szerénységével nem áltatja magát valami heurékával, de megkerülni sem akarja a problémát — és nagyon helyesen teszi, mert véleményem szerint az egyetlen lehetséges megoldásához jut el (persze előzmények megrostálásával). Ezek szerint a *ualmun* másolási hiba a *ualnum* s még valószínűbben a *ualnam* helyett (i. m. 23). A *ualnum* azért mutatkozik kevésbé esélyesnek, mert — mint MÉSZÖLY GEDEON példája mutatja (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 120; átveszi BALÁZS is a helytelen „Világnak világa” alakkal együtt) — a *ualnum*: *válnom* mellé odakívánczik valami *kell*-féle ige, a *ualnum* (= *válnám*) mellé viszont nem. Az is a *ualnam* olvasat mellett szól, hogy az ikes *válik*-nak a feltételes mód egyes szám 1. személye nyilvánvalóan *válnám* volt ez időben is (i. m. 346, részben PAIS alapján). BENKŐnek persze ezzel nem szűnnek meg az aggályai (főleg az írás duktusa miatt él fenntartásokkal), s „valamiféle szilárdabb alapot” szeretne feltevése támogatására. Nos én majdnem ilyen szilárd alappal szolgálhatok (amit egyébként futólag BENKŐ is érint).

A latin planctusnak mintegy 20 kéziratot változatából összesen két helyen van *separor*: közülük az egyik a planctusnak a „mi” kódexünkben olvasható változatában, a másik a Carmina Burana toldalékának egy,

a mienkhez hasonló (!) csonka változatában van — sőt ez utóbbiban eredetileg *separator* volt. (L. ÓMolv., továbbá: Carmina Burana mit Benutzung der Vorarbeiten WILHELM MEYERS kritisch herausgeben von ALFONS HILKA und OTTO SCHUMAN I. Band: Text. 3 . . . Die geistlichen Dramen. Heidelberg, 1970. 132). A CarmBur. tudós kiadói ugyan a British Museum egyik kéziratának tulajdonítják az utóbbi változatot, de ez feltehetően sajtóhiba, mivel „La” a London jelzete, „Lo” pedig a Löwené (Louvainé). (Bár az is lehet, hogy a variánsok között nem két, hanem három *separor* szerepel.)

Már itt jelezni kell, hogy a nem túlságosan nagy latin tudású másoló a latin Mária-síralmat alighanem emlékezetből másolta be a kódexbe, sok-sok, gyakran primitív hibával. Van még egy *separerer* változat is a prágai kódexben, IV. Béla lányának, Kunigundának imádságos könyvében, de az nyilván a *separer* elírása. Minden többi változat *separer* alakot ad: tehát (*el*)*válnék* jelentésűt. (Hozzá kell még tenni, hogy bizonyíthatóan nem a Louvaini Kódex planctusa volt a latin eredetije az ugyanazon kódexben található ÓMS.-nak.) Más szóval: a magyar fordítás a *separer* igeformát fordította, a *ualmun* a *ualnam* rontott változata. PAIS mindkét emlegetett versgyűjteményben „mai értelmezés szerint” már „*Elválnám* tőled”-et ad.)

Azokat a szavakat, formákat, melyeknek olvasata még kétséges, helyesebb lesz az értelmezés keretében sorra venni. Az értelmezéshez pedig elengedhetetlen a latin eredeti és a magyar fordítás szembesítése azzal, hogy a magyar fordító jobb latinista volt, mint a latin planctus bemásolója, másrészt, hogy a magyar fordító egyáltalán nem akart messze távolodni a „költői szabadság” jogán a latin eredetitől. A legáltalánosabb latin szöveg (helymegtakarítás végett nem sorolom fel a legtekintélyesebb szöveggözléseket) és magyar megfelelő :

„Morte beate	„Tuled ualmun
separer a te,	de num ualallal,
dummodo, nate,	hul yg kynzassal,
non crucieris.”	fyom halallal.”

Legelőször azt kell jeleznem, hogy a latin szöveg központosítása esetenként (lényegtelen formában) változik. Egyetlen lényeges interpunkciós eltérés az első sorban fordul elő, ott ugyanis a *beate* gyakran két vessző közé kerül: „*Morte, beate, separer a te.*” Ez azért fontos, mert az értelmezésben — a *nate* analógiájától is támogatva — esetleg vocativusnak fogható fel: „te boldog [szent, szentséges]” — a mai értelemben az Anya alig nevezhetné „boldog”-nak a Fiát, azt, akit éppen most készülnek keresztre feszíteni.

Hogy ez nem pusztá feltevés, arra bizonyíték lehet a Carmina Burana-beli egyik Planctusnak egy népszerű kiadásban található (s az imént említett jeles tudósok egyikétől származó) modern fordítása:

„*Du Selger, scheide
Mein Tod uns beide
Doch er vermeide
deine Kreuzespein.*”

Különben is sok értelmezés esetében erősen érvényesül az a sugallat, hogy a 'beatus' fogalma a 'mors' fogalmával áll kapcsolatban, sőt mint valami jelző révén a 'boldog halál'-ról van szó. Ez természetesen képtelenség (jel-

zós kapcsolatban *morte beata* lenne), ellenben nagyon is valószínű, hogy a *beate* adverbium, azaz 'boldogan' jelentésű, s nem a *mors*, hanem a *separer* bővítménye.

A következő két *latin* sor még sokkal több bonyodalmat okoz, — ezek a magyar szabad, értelmező funkciójú fordításokban is éreztetik hatásukat. A bonyodalom oka a *dum(modo)* kötőszó: ez ugyanis lehet időhatározói, 'miközben, midőn, míg, amíg' funkciójú, ekkor indicativust vonz. De lehet feltételes-célhatározói kötőszó is, 'csak hogy, csak aztán' jelentésben, ekkor már coniunctivust kíván. Ha *non* vagy *ne* tagadó szó járul hozzá, jelentése: 'ha csak nem', 'csak hogy ne'. Minthogy a latin eredeti túlnyomó többségében (a mi kódexünkben is) *crucieris* fordul elő, a feltételes-célhatározói funkció vitathatatlan.

A szövegek lelőhelyeinek felsorolására itt nincs mód, elég kettőt megemlíteni: *Analecta hymnica* XX, 156; DREVES, Ein Jahrtausend lat. Hymnendichtung 283; a többi változatok megtalálhatók a *Carmina Burana* id. kiadása III. Bd. 2. kötetében, illetve KARL JOUNG, *The Drama of the Medieval Church* I. kötetében (Oxford [1932.]). Elég különös hát, hogy olyan jeles tudósok, mint PAIS, MÉSZÖLY az időhatározói funkció mellett döntenek, meglehetősen kétértelműen ugyan — a kódexbeli magyar szöveget csakis „kínzassál”-nak olvashatják: ez áll az ÓMlv.-ben (128), a HORVÁTH-féle Magyar versek könyvében (2) „Pais Dezső olvasása szerint”, s az azt másoló „Hét évszázad magyar versei”-ben (1978. I. 154: „Eredeti olvasás szerint”), így MÉSZÖLYNél (i. m. 121: „feltehető legeredetibb szövege egykorú kiejtéssel” megjelölés alatt). Ám mindhárman (!) (Magyar versek k. 2: „Pais Dezső értelmezése szerint”; Hét évsz. magy. v. I. 155: „Mai értelmezés szerint”; MÉSZÖLY 117: „mai magyar nyelvű szolgai [!] fordítás”-ként ezt adják: „Hogy így kínoztatol” (PAIS és Hét évsz.); „Mikor most . . . kínoztatol” (MÉSZÖLY). E kettősségtől BENKŐ sem akar (nem tud?) elszakadni: amikor az ÓMS.-nak B) pont alatt „értelmezését mai nyelven” adja (i. m. 60), ezt a két formát kapjuk: „amikor így kínoznak” és „hogy így kínozzanak”.

Megvallom: ilyen tekintélyek, köztük a latinban éppen nem járatlan klasszika-filológusok ilyen kettős olvasata-értelmezése előtt értetlenül állok. Azt aligha tételezhetem fel, hogy az a kivételként előforduló két változat befolyásolta őket, melyben jelentő módú ige szerepel: az egyik a már említett müncheni csonka, hibás kézirat (YOUNG I, 701): „separor a te, | ut dum, nate, | sic cruciaris” (tehát tagadószó nélkül). Ez talán így értelmezhető: „elválok úgy, hogy azalatt, szülöttem, így kínoznak”. A másik a regensburgi miscellaneák közt található, szintén említett, passiószerűen más szövegekkel kevert, ugyancsak elég romlott változat (YOUNG I, 700): „separ(at)or a te: | tu michi, nate | non mor<i>eris”: ennek értelme pedig körülbelül ez: „elválasztatom tőled: [de? ha?] te, nekem szülöttem, nem fogsz meghalni”. — Az ingadozás a *kínoztatol* és *kínzassál* között esetleg azzal magyarázható, hogy jeles értelmezőink a felszólító módban a *ne* tiltószót várnák. A középkori latinban azonban a *non* és *ne* bármikor állhatott egymás helyében.

Visszatérve a *cruciaris* és a *mor<i>eris* alakokra: ezzel a két változattal szemben több mint két tucat kézirat és több mint száz nyomtatott *crucieris* áll. Talán még azt tegyük hozzá, hogy az iménti „sic cruciaris” *sic* szava (a *non* helyett) egyedül áll, a mi kódexünk azonos helyén feltűnő *nunc* pedig bizonyosan elírás a *non* helyett.

Bizonyára sokan türelmetlenkednek már: jó, jó, de mi a helyzet a *ualalal* esetében? Azt kérem: az eddigiek alapján előbb írjuk le vers-

szakunk „szolgai” magyar fordítását, a *ualallal* helyét üresen hagyva (a „valamivel” formával kitöltve): akkor ugyanis az értelmezés hiátuskitöltő szükséglete szinte rákényszerít a megoldásra. Előre is jelzem, hogy — a feltételezhető tagolás, központozás szerint — két, eléggé különböző értelmezés adódik. Az első, szokottabb és szokványosabb a következő:

A halállal [= enhalálommal] boldogan
elválasztatnám tőled,
csak hogy [= azzal a feltétellel, hogy] te, szülöttem,
ne gyötörtessél meg.”

Ennek a „szolgai” hű fordításnak azonban több hibája is van. Először — értelmileg — nem hiányzik belőle a *ualallal*, aztán Mária Fiától való elválásának föltétele nem az volt, hogy Krisztus ne gyötörtessen, ne kínoztasson meg, hiszen a gyötrelmek, kínzások után viszontláthatják egymást. A *halál* osz gyötres, a kính a l á l elkerüléséért válna meg Fiától az Anya. Más szóval: értelmileg a *morte* nem a *separer* bővítménye, hanem a *crucieris*-é! Lám csak, a magyar fordító milyen természetesen viszi az első sorból az utolsóba, közvetlenül (illetőleg egy vocativus — *fiam* — közbeiktatásával) a *kínzassál* mellé a *halállal* bővítményt: „Hul yg *kynzaffal*, fyom *halallal*” (a *kynzassal* javítva van). Az egyik sokat emlegetett kéziratvariánsba nyilván ilyen logika alapján került be a *sic* adverbium, mely a *separer* : *separor* bővítményeként felfogott, első sorbeli *morte*-val azonos értelmű.

A magyar fordító tehát gondolatban valahogy így rendezte át a latin versszakot: „Beate, separer a te, dummodo, nate, non crucieris morte”. Szolgai hűséggel lefordítva, valami ilyesféle versszak alakul belőle:

{ Boldogan válnék meg }
{ Te, szent, megválnék }
tőled, csak hogy
te, szülöttem, ne
kínzassál halálra.”

Ez már egyre jobban kezd hasonlítani a magyar fordítás szövegéhez. De valaki felteheti azt a kérdést: elképzelhető-e egy ilyen mérvű átrendezés? A latin költői szórend szabadságának ismerői jól tudják, hogy a középkori latin poétikák az ókori minták ismeretében és tiszteletében nem kívántak revideálni, sőt az „ordo naturalis”-nél elegánsabbnak, költőibbnek tartották az „ordo artificialis”-t, az utóbbi célja: „ut posteriora primitus et prima posterius poneret”. (Vö. E. FABAL, *Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*. 1923. 56—9.) Annál inkább fejet kell hajtanunk a magyar költőnek, aki felismerte — és fordításában érvényesítette — ezt a művészi nyelvtani logikát.

Ám az így átrendezett latin szöveg alapján még mindig nincs helye és létjogosultsága a *ualallal*-nak — egyedül az egész szakaszban. De ha fordítónk két, rendkívül fontos változtatását felemlítjük, rögtön más lesz a helyzet. (Hogy e változtatások költői-művészi tudatosságból, ügyetlenségből vagy ritmikái szükségből fakadtak-e, azzal most nem akarok foglalkozni. Még az is előfordulhat, hogy rábukkanunk egy olyan változatra, mely a magyar fordító ilyen beavatkozásának magyarázgatását fölöslegessé teszi. (A *ualal* jelentés-tani sugallatára később majd kitérek.) Az első, kisebb jelentőségű változtatása

a *beate* fordításának elhagyása. Ritmikai meggondolásból? Vagy ő sem tudja eldönteni: vocativusszal vagy adverbiummal áll-e szemben? Ezzel azonban a versszak terjedelmében üresen marad egy szónyi hely: ezt fordítónk a második sorban pótolja, a *ualallal*-lal. Még fontosabb, hogy az utolsó sorban levő *t a g a d á s t („non crucieris”)* á t h o z z a a második sorba („*num ualallal*”), ezáltal a célhatározói funkciót még jobban kiemeli, ugyanakkor — talán csupán ritmikai okokból — átveszi az egyik müncheni kéziratból a máshol sehol nem szereplő *sic* határozószót: „*ut dum, nate, | sic cruciaris*”: „*hul yg kynzassal, fyom halallal*”.

A célhatározói funkció kiemelése meg a kissé hosszúra sikerült *ualallal* teszi jogosulttá a *dummodo*-nak a *hul*-lal való visszaadását. Nem akarok itt a *hul* morfológiai és funkcionális kérdéseibe belebocsátkozni, de az kétségtelen, hogy — mint a legtöbb névmás, kötőszó, határozószó esetében — az első jelentés mindig a konkrét h e l y h a t á r o z ó i volt, ebből alakultak ki egyéb (idő, mód, állapot stb.) jelentései, hozzátéve, hogy a legtöbb ilyen szófajú elem még a XV. században is legtöbbször differenciálatlanul, egyidőben fejezi ki jelentéseit, funkcióit. A *hul* is — mint rövidesen látni fogjuk — ellentmondás nélkül értelmezhető *hol*-nak is, és a már erős elvontsági fokú *hogy*-nak is (közös etimológiai eredetük nem lehet vitás). Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az a müncheni kézirat, mely csak ebben a versszakban három helyen találkozunk az ÓMS.-mal (*separor*, a *sic* megvan benne), a *dummodo* helyett *ut dum* megoldást alkalmaz. — Más kérdés, hogy ha a magyar fordítás a *morte*-t a *crucieris* bővítményévé teszi meg, akkor a *sic* : *yg* tautologikus elemmé válik.

Próbáljuk most meg prózára lefordítani az ÓMS. imént tárgyalt versszakát, és — BENKŐ remek módszerét követve — tartalmi-logikai úton megfejteni: milyen jelentésű szó egyenértékű a *ualallal* helyére, illetve a felmerülő ötletek közül melyik látszik a legvalószínűbbnek. Mit is mond a magyar fordító? „Megválnék én tőled boldogan (v. te, szentséges), de nem (valamivel) hogy így kínzással, fiam, halálra”. Számomra nyilvánvaló, hogy arról van szó: örökre megválnék én tőled (ami jelentheti azt is, hogy soha nem látja többé a fiát, de azt is, hogy halálával fizet), de nem úgy, hogy ellenszolgáltatásként nem kapok semmit, a Fiút csak halálra kínozzák. Én valami olyan szót tennék a *de num* után, hogy: (de nem) értelmetlenül, nem csak úgy semmiért kiszolgáltatva, nem prédának odadobva...

Teljesítheti-e a *ualal* ezt a jelentéstani funkciót? Nem hiába mondja NÉGYESY már 1927-ben (MNY. XXIII, 375): „A szóban forgó magyar szöveggel szemben jóformán tehetetlenül állunk.” BENKŐ is, amikor végigfut a *ualal*-nak mint „nagyon homályos ügynek” (az ő számára figyelmet érdemlő) eddigi értelmezéseiben, bevallottan is csak kényszeredetten, kötelességből próbálkozik meg valami megfejtéssel. Ám a „figyelmet érdemlő” magyarázatok közül kettő — szerintem — valójában nem az. PAISNAK a két versgyűjteményben olvasható értelmezése: „*De num ualallal*” = „*Dē ne volna*” — semmivel se igazolható, ráadásul nem világos: miért, hogyan lett a *nem (num)*-ból *ne* és a félreolvaszhatatlan *kynzassal*-ból *kínzatol*. (Ugyanezen formában idézi a versszakot KILIÁN ISTVÁN „Magyar Máriasíralmak” című cikkében: Új Írás 1981. ápr. hó 12. 1.). Én bizony nem merném állítani, hogy „nézetem szerint tartalmilag legjobban közelíti meg a lényegét” (BENKŐ 347).

Mészölynél a 2. sor szövege: „de éppen nem boldogan” nemcsak a vers értelmét hamisítja meg, hanem a szavak összekeverésével elmismásolja a *ualallal* létezését.

BENKŐ magyarázat-kísérletében van egy nagyon találó és sokkal biztató (bár nem mindenestül új) kezdeményezés, az, hogy megpróbálja beilleszteni évelésébe a régi í r á s o s n y e l v ű magyarban (kb. a XV. század végéig) kimutathatóan meglevő *ualal* : *valál* szót. BENKŐnek korábbi értelmezési kísérleteivel (ahogy a *válnom* ~ *válnám*, *kínoznak* ~ *kínozzanak* esetében sem) itt nem foglalkozom, mivel a „szétszakítással”-féle formákat félretéve, a 347–8. lapon a szerinte legvalószínűbb értelmezés felé fordul. A *valál*-ra és ennek korai kódexeinkből kimutatható jelentéseire már DÖBRENTÉI is felfigyelt (RMNyT. I, 275), nyomában a CzF. is hosszan foglalkozik vele, sőt megpróbálja etimológiai megfejtését is. BENKŐ a hagyomány iránti tiszteletből-e, meggyőződésből-e, de a *valál*-t a létige (egyik) *val*-tövéből származtatja (mint a CzF. óta *m a j d n e m m i n d e n k i*), s benne természetesen az *-l* > *-ál/-él* képzőt látja. Ebbe a hibátlanak tűnő megállapításba — szerintem — két, föltehetően jobb megoldást szinte kizáró jelentéstani és etimológiai elfogultság játszik bele. Az egyik az, hogy a létigéből eredeztetett *valál* „eredeti jelentéseként” mint lehetőséget (tehát nem apodiktikus igazságot) ’ami van, a valóságos helyzet, a valóság’ jelentést tünteti fel (a TESz.-ben is), holott DÖBRENTÉI óta a NySz.-ig és tovább sokaknál a ’possessio; Besitz’ áll az első helyen. — A másik az, hogy érthetetlen módon említésre méltónak sem tart két olyan felfogást, mely „nézetem szerint legjobban közelíti meg a lényegét”. BENKŐ a fenti „eredeti jelentések” közül leginkább a „valóság”-ot tartja lehetséges kiindulásnak a *ualallal* értelmezéséhez, mondván: a „valósággal” jelentés „bele is férne a szövegbe azzal a megszorítással, hogy itt a valóság a kedvezőtlen értelmű, a borzalmas, szörnyű, megmásíthatatlan stb. valóságot jelenti”. Példák: FestK. 143 (ami félreértés, mert az „ellenem walofaagnak” = az ellenem — való + ság-nak) és MA.-tól. Becsületére válik BENKŐ LORÁNDnak, hogy szemmel láthatóan maga se nagyon hisz ebben az értelmezésben.

Szerintem — nem tudatosan elkövetett — legnagyobb hibája az, hogy bár utalt rájuk, szinte kézlegyintéssel söpört le a kezeügyéből két olyan cikket, mely — majdnem bizonyosan — a helyes megoldást kínálja. Az egyik cikk a MELICH JÁNOSÉ (MNy. XXXII, 265), a másik a KERESZTES KÁLMÁNÉ (MNy. LI, 59). MELICH csak éppen érinti a kérdést — a *ualallal* megfejtésének igénye nélkül —, megjegyezve, hogy a *valál*-ban ugyanaz a képző van, mint a *halál*-ban. A szó pedig a *val* [1] ’possidere; besitzen’ származéka, s első jelentéseként a ’possessio, birtok’-ot adja meg. (Hadd jegyezzem már meg itt, hogy eddig minden kísérlet a *valál*-t csak nomen actionis tekinti, senkiben sem merül fel, hogy egyidejűleg nomen actionis is lehet; vö. *varrás*; *halál* mint ’(meg)halás’.) KERESZTES elsősorban szintén nem a *valál*-t veszi célba (ő tulajdonképpen a ’habere’ és a ’confiteri’ jelentésű *vall* rokonításán ügyködik — ami ezúttal irreleváns), de azért eljut hozzá: „Itt csupán megkockázatom azt a kérdést, hogy nem lehetne-e a ’possessio, Besitz’ jelentésű *valál*-t a létige *val*-tövéből magyarázni. Jelentésanilag vö. a *vagyon* ’possessio, Besitz’ szóval.” Majd rámutat, hogy hangtanilag talán számolni lehet egy **vallál* alakkal, melynek rövidüléssel keletkezett formája lenne a *valal*. „A legrégebbi alakok is rövid *l*-es alakban ismeretesek.” KERESZTES a fejtegetéseinek minket érdeklő részét azzal fejezi be, hogy a ’habere’ jelentésű *vall* nem volt szerves eleme a régi magyar nyelvnek, ma sincs a *habere*-nek megfelelője, a finnugor nyelvekben sem.

Hiába bizonygatnám, hogy — BENKŐ LORÁNDban szilárdan bízván — a cikkemmel jóformán készen voltam, amikor mégis megnéztem az elhárított

MELICH- és KERESZTES-cikket. Egy-két lényeges dologban egyetérttek velük, de a következőkben mégis túlnyomórészt a magam eredeti gondolatmenetét követem.

Kétségtelen, hogy a XI–XII. századi magyar neológia egyik legsürgősebb feladata volt a latin *habere* igének tárgyi vonzattal való kifejezése. Az is bizonyosra vehető, hogy az ÓMS. idejére (a XII. sz. végére – a XIII. sz. elejére) kialakult egy *val* (*vall*?) formájú, erre a célra az írott nyelvben használható ige. Hogy aztán itt e g y a z o n igének két külön alak- és jelentéstani k e t t é á g a z á s á r ó l van-e szó (amikor a létige *val*-nak nem lenne semmi köze a 'confiteri' jelentésű *val(l)*-hoz), avagy k é t, a birtoklást egyaránt kifejezni tudó igének alak- és jelentéstani összeeséséről van-e szó, annak megállapítására nem érzem elég erősnek magam. Legbensőmben inkább a konvergencia fejlődés mellett teszem le a garast, de azzal a föltétellel, hogy a *val(l)*-nak eredeti jelentése a 'birtoklás, tulajdonba, hatalomba vevés, valami fölött való uralkodás, rendelkezés' volt, s csak később esett össze egy más alaktani utat bejárt, 'confiteri' jelentésű *vall*-lal. A *val* (esetleg: *val'* > *vogy*) volt bizonyára a létige legáltalánosabb alakja, legalábbis a jelentő módon (HB.: *vogmuc*, *odutta vola*, *volou*; ÓMS.: *Volec*), divergenciája könnyen elképzelhető: *van* 'létezik' > *van neki* 'bíra, birtokolja, hatalma van felette' jelentéstani elkülönülés útján. De még ha volt is egy *val(l)* formájú s eredetileg 'habere' jelentésű igénk, a kettő összeesése könnyedén végbemehetett. Annyira, hogy régi szövegeinkben legfeljebb a latin eredeti alapján dönthetjük el: egy *valván* forma esetében 'lévén' vagy 'bírván' jelentésről van-e szó. Így például Balassi „Szép magyar comoediá”-jában (!) (Actus II. Scena IV.) egyértelműen a létigéről lehet csak szó: „Credulus: Hát immár mi hasznáért mondta Dienes énnekem, olyan együgyő parasztember *valván*, ha igaz nem volna?” (Magyar Helikon kiad. 1974. 199). Meglehetősen zavarba ejtők (csak a magyar szöveg alapján) az ilyen fogalmazások miatt pl. a MünchK. Mt. 18. 9–10-nek megfelelő részében (ha tudománytalan is, csak a *val* származékai esetében tartom meg — kurziválva — az eredeti helyesírást): „Jobb teneked az örök életbe menned bénáól vagy sántáól, hogy nem két kezéd avagy két lábad *ualuan* ereztetned az örök tűzbe: bonum tibi est ad vitam ingredi debilem vel claudum, quam duas manus vel duos pedes *habentem* mitti in ignem aeternum.” És uo. a szemről — miközben a *valvá*-t birtokos jellel is ellátják —: „Jobb teneked egy szemed *valuan* be menned . . . hogy nem két szemed *ualuad*: bonum est tibi unoculum intrare . . . quam duos oculos *habentem* mitti in gehennam igni”. Van rá eset, hogy a *valá*-nak latin megfelelőjében az *esse* és a *habere* e g y ü t t van meg. A Mt. 19. 22-beli ifjú („hős”) Jézus ama tanácsára, hogy ha tökéletes akar lenni, ossza szét vagyonát a szegények között, és kövesse Jézust, a „hős” szomorúan ment el, „merth *valanac* soc *valali*” (MünchK.), latinul: „*erat enim habens multas possessiones*”. A példákat sokszorosán szaporítani lehetne.

De a *valál*-nak az utóbbi értelme alapján ideje visszatérni a *ualallal*-hoz. Előbb azonban még azt az egy megjegyzést szeretném tenni, hogy a jövőben a történeti szótárakban helyes lenne a *vall* igéről leválasztani a 'bíra, birtokol, tulajdonává tesz, hatalmat ad, odatart, felajánl, odanyújt, odaitél' s hasonló jelentéseket, s — CzF.-val, a NySz.-ral, a TESz.-ral ellentétben — külön kezelni a 'megvall, bevall, meggyónik, elismer'-féle jelentésű *val(l)* igétől. A létigei *val*-t és a 'habere, possidere' stb. jelentésű *val* igét vagy együtt kell kezelni, vagy külön, de azt mindenképpen érdemes leszögezni, hogy a 'posses-

sio' fő jelentésű *vagyon* (a XVIII. századig sokszor *vagyan* alakban) a létigéből, a *valál* a másik *val*-ből van képezve.

Van tehát egy 'possessio' jelentésű — de egyben nomen acti és nomen actionis funkciójú — *valál* szavunk. Próbáljuk most az ÓMS. megfelelő helyére az *X*-et („valamivel”-t) e szóval helyettesíteni: „Tőled válnám, de nem birtoklással” — nem látszik valami meggyőzőnek. De ha a NySz. és a TESz. *vall* alatt adott szinonimáit is tekintetbe vesszük, ilyenek közt válogathatunk: 'tulajdonnal (~ tulajdonul), hatalomba vétellel', 'kiszolgáltatással ~ kiszolgáltatott prédával (~ prédával, prédaként)' stb., akkor már több olyan jelentésű *valál* is van, mely „belefért az ÓMS. megfelelő helyére”: „Akár el is válnék tőled, de nem (a megmentés, az életbentartás reménye nélkül) kiszolgáltatva, (gyilkosaid) tulajdonául, birtokaként, prédájaként.” (A pejoratív értelmű *préda* talán már ekkor élt a *praedium* 'birtok, jószág' megfelelés alapján; vö. OklSz.: „In dominicum praedii Myhal wr *walala* vocati”). Sőt, hogy egy 'tűsz, zálog, á l d o z a t' jelentés is belejátszhatott, arra intő példa, hogy a *valál* jelentéséhez hasonló *pignus* szó lépten-nyomon előfordul a *Planctus* előképeiben, későbbi felhasználásaiban (engedjék el a locusok pontos idézését), sőt a *Planctus* hosszabb, teljesebb változatában is ott van: „o quam dulcis *pignoris* | quam amara praemia!": 'ó ilyen édes áldozatnak mely keserű a jutalma.' Az egyik prózai változat pedig Mária ajkával mondja: „Tollite, suspendite matrem cum suo *pignore*”. Hogy a mai grammatikai tudatunk szerinti eszközhatározó helyett a *valállal*-t módhatározóként is értelmezhetjük, ezt BENKŐ (347) is megengedi, s az állapot- és léthatározó ellen sem lehet kifogása. Hogy a mód- és állapothatározó esetében a ragok egymás helyébe léphetnek, az közismert; vö. *éhen* ~ *éhhel*, *pénzen vesz* ~ *pénzért vesz* stb. De kevésbé szokták emlegetni, hogy az ilyen nomen actionisok határozói igenévvel is egyenlő funkciójúak lehetnek. Még a XIX. század közepén is Bökfő Zakariásnál (= Boros Mihálynál) ilyeneket olvashatni: „Ami meg van *essel* [= esve], meg van *essel*” (Pesti Divatlap 1847. II. 1617) = 'Ami megesett, az megesett'. — Vagyis a *valállal* úgy is értelmezhető: 'de nem birtokba adva, prédául kiszolgáltatva'. Ebből következik, hogy a *hul* háromféle funkcióban is felfogható: a) célhatározói 'hogy'; b) időhatározói 'mikor (is)'; c) helyhatározói 'ahol'.

Még két rövid megjegyzés: semmi különös nem lenne benne, ha a *ualallal* értelmileg a *hul* u t á n áll, mint az *yg* (*így*) értelmezése, kifejtése: „de num *hul yg ualallal* kynzassal...” Nem tulajdonítok ugyan nagy jelentőséget a központosításnak, mégis megjegyezném, hogy az ÓMS. kéziratában a *ualallal* és *hul* között nincs vessző. Az ilyen „ordo”-ra a görög-latin költészetben tízezerszámra van példa, s van a magyarban is; a czenstochovai magyar nyelvemlékben például ez áll: „es ott *hogh engemeth* orissichel (= erősítsél)”, vagy — hogy a műfajnál maradjak — még egy 1759-i csíksomlyói passióban is egész természetesen hangzik: „Vigyázzatok *közel mert* az veszedelem” (Csíksomlyói nagypénteki misztériumok. Kiad. FÜLÖP ÁRPÁD. Bp., 1897. RMKvt. 3. sz. 159. l.).

A másik rövid (és befejező) megjegyzés: különösnek találom, hogy senki sem akadt fenn ezen a frazeológián: „kínzassal... halállal”. *Halálra* lehet valakit kínozni, de *halállal* nem szokás. Legfeljebb, ha úgy értendő: *kínhalállal*, *kínszenvedéssel*. (A latinban — láttuk — csak *crucieris* van, de ha — mint esetlegességet felvetettük — a *morte*... *crucieris* együvé tartozik, ez frazeológiailag természetesebb, mint a magyar.) Hogy „halállal”

kínozni, sőt megölni lehet, arra a NySz.-ban egyetlen példát találtam Pázm: Préd. 214-ről idézve: „Mentség nélkül a községtől és a bíróktól disznó *halállal agyon veretessék* kövekkel”. Lett volna egy *halállal (agyon) kínoz* szókapcsolat? Vagy esetleg az ÓMS.-beli *halállal* elé egy névelőt kell gondolni: *a (kín-/halállal*? Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy sem a HB.-ben, sem az ÓMS.-ban nincs egyetlen olyan mutatónévmás sem, mely vitathatatlanul névelő lenne. De még a MünchK.-ben is (1476.) János evangéliumának híres kezdete: „In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum” — magyarul így hangzik: „Kezdetben vala ige és ige vala istennél és isten vala ige”. Holott a görög szöveg világosan névelőt kívánna: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦ πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ Λόγος* stb.

Még néhány szót arról: miért vészett ki a *val* 'habere; besitzen' és főleg a *valál* 'possessio; Besitz' főnév. Az első legfontosabb az a körülmény, hogy — minden valószínűség szerint — az ige sem, a főnév sem lett az élő beszéd szerves eleme. (Majdnem kizárólag bibliai szövegek fordításában szerepelnek.) Az ige (ha eredetileg is nem volt közös származású a *vall* igével) a későbbiekben hozzá csatlakozott, s egynéhány jelentését beleépítette annak szemantikai körébe. A *habere* igének a fordítására azonban napjainkig sem vált be, ahogy a sokkal több eséllyel induló *bír* ige sem.

A *valál* egészen balszerencsés neologizmus volt: rövidesen homonimikus kollízióba került a *valék* — *valál* — *vala* paradigmatis sor második, általánossá vált elemével, másrészt riválisai támadtak a *val* létigéből származó *vagyon* és a *bír* igéből született *birtok* szavakban. (Csak a nomen actionis funkciójára nem akadt vetélytárs, de azt a magyar nyelv, úgy látszik, nélkülözni tudta.) A *valál* fölöslegessége különösen akkor lett nyilvánvaló, amikor eredeti jelentése 'birtok, vagyon, jószág, falu, hatalom' lett, mert ezek kifejezésére zsákszámra keletkeztek életszerűbb és tartósabb szavak. A *valál* így már a XVI–XVII. századi bibliafordításokban is átadta helyét az iménti vetélytársainak, s — előbb periferikus, sajátos nyelvhasználati területre szorulva — nyomtalanul kiveszett a magyar szókészletből.

MARTINKÓ ANDRÁS

Javaslat nyelvemlékeink új kiadásához

• Nyelvemlékeink újbóli kiadásának égető szükségességéről régóta és sokan szóltak előttem. Magam a feladat nehézségeit — különösen, ami a munka technikai részét illeti — másutt már vázoltam, főképpen a fakszimilék hűségének fontosságát fejtegettem. Nyelvemlékeinknek minden tekintetben hű hasonmás kiadása nélkülözhetetlen a kodikológus, a paleográfus és a nyelvész munkájához (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 33 kk.).

Jóllehet, amit elsőként említék, szorosan technikai probléma még, ám már nem a fakszimile-kiadás kérdésével függ össze, csupán az editio használatát segíti elő. A hasonmást és az olvasat szövegét, amint ez a külföldi gyakorlatban általános, két kötetben kell közreadni. Szorosan ismeretterjesztési és gazdasági megfontolásokból helyes lenne kódexeinket a következő módon közrebocsátani: a megfelelő példányszámú fakszimiléhez a művelt közönség számára a mai helyesírásnak megfelelő olvasatot és rövid ismertetést, a szak tudósoknak pedig az alább papírra vetett elvek szerint készítendő második

kötetet kell kézbe adni. A második kötetben a betűhű olvasat előtt kell helyet kapnia a kézirat részletes kodikológiai leírásának, amelynek tartalmaznia kell a kódex keletkezési körülményeinek és történetének felderítéséhez szükséges adatokat, s amely az eddigi gyakorlatnak megfelelően egyben a kódex monografikus feldolgozása is lehetne. A munkához mintául — tekintve, hogy nemzetközi nyelvű kéziratokról van szó — kisebb módosításokkal KIRCHNER, J. (*Germanistische Handschriftenpraxis*. München, 1950.), valamint MEZEY LÁSZLÓ által a *Fragmenta Codicum* számára kidolgozott szabályzat (MKsz. 1973: 211—3) útmutatásait vettem figyelembe. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az általam felsorolt lehetőségek egy kódexen belül ritkán, vagy még inkább: sohasem fordulnak elő együtt; javaslatom egész nyelvemlék-állományunk szem előtt tartásával készült. Éppígy megeshet az is, hogy valamivel nem számoltam, vagy az, hogy a kézirat sajátosságai az általam javasolt feldolgozási rendtől eltérőt követelnek meg.

I. A kódex identifikálásához szükséges adatok:

1. A kódex jelenlegi elnevezése, esetleges névvariánsai; — keletkezési helye és ideje (kolofon); — jelenlegi őrzési helye és jelzete.

2. A kódex rövid tartalmi vagy műfaji meghatározása.

3. A kódex korábbi elnevezése, elnevezései; — korábbi őrzési helye vagy helyei; — korábbi jelzete, illetve jelzetei.

4. A provenienciájára és a possessorra vonatkozó adatok. a) Az esetleges supralibros, exlibris vagy címer leírása. — b) A possessorbejegyzések betűhív közlése.

5. A vonatkozó bibliográfia.

II. A kódex külső leírása:

1. A kódex kötésének ismertetése. — a) A kódex kötésének ideje. — b) A kötés módja, méreteinek megadása (mm-ben). — c) A sérülések leírása. — d) α A kötéstábla díszítésének — az egyes görgetőknek, pecsétnek, a kötéstábla kompozíciójának — leírása, fakszimiléjének közlése, a díszítés és a kompozíció rajza mentén a méretek megadása (mm-ben); — β a díszítés esetleges — már ismert vagy addig még ismeretlen — párhuzamainak; — γ a rájuk vonatkozó bibliográfiának felsorolása. — e) α A kódex kapcsainak leírása, fakszimiléjük közlése, a kapocs és díszítésének rajza mentén a méretek megadása mm-ben; — β a továbbiakban mint d) β és γ). — f) Kéziratba kötött kódexeknél: α a kézirat, valamint a kötéstáblából kiáztatott kísérők fakszimiléje és olvasata; — β leírása a II. 2. és III. szerint vagy hivatkozás a *Fragmenta Codicum* megfelelő helyére.

2. A kódex anyaga. — a) Pergamen. α A pergamen fajtája, kidolgozottsága; — β első vagy második felhasználás; — γ a fóliók jelenlegi mérete (mm-ben), változó nagyság esetén az eltérő méretű fóliók felsorolása. — b) Papír: α a vízjel rajza és mérete (mm-ben); — β azonosíthatóság esetén a papír készítésének helye, dátuma, az ív eredeti mérete (mm-ben); — γ mint II. 2. a. γ). — c) Újrakötött és erősen körülgyalult, meg nem határozható ívméretű papír-, illetőleg pergamen-kéziratok esetében a fólió eredeti méretére való következtetés az írástükör méretéből.

3. A kódex felépítése. — a) α A fóliók száma; — β számozásuk módja (fólió-, lapszámozás, custos); — γ a számozás esetleges szabálytalanságainak felsorolása. — b) α A fasciculosok száma; — β jelenlegi sorrendjük: a reclmansok — vagy ezek hiányában — a fasciculosok incipitjének és explicitjének felsorolása. — c) A fasciculosok felépítése. — α Az egyes fasciculosok

felsorolása (binto, ternio, quaternio, sexternio az esetleges hiányosságokkal és toldásokkal) és sematikus ábrázolása; — β) pergamenkódex esetében a húsfél és a szőrfél fekvésének jelölése. — d) A főlíók állapota. — α) A pergamen eredeti hibái; — β) a pergamenen vagy a papíron az írás után keletkezett rongálódások; — γ) az újrakötéskor keletkezett hiányok vagy rongálódások; — δ) a főlíók szennyezettsége; — ε) a restaurálás időpontja, a javítások felsorolása; — ζ) a restauráláskor megsérült, elveszett részek fakszimiléjének közlése az originálisról a restaurálás előtt készített mikrofilm alapján, vagy annak hiánya esetén a korábbi másolatokból, kiadásokból.

III. Az íróanyag előkészítése, a tinta.

1. Az írástükör jellege. — a) Bejelölésének módja. — b) Mérete (mm-ben), az esetleges feltűnőbb eltérések felsorolása és magyarázatuk. — c) Columnákra van-e osztva, ha igen, akkor mint III. 1. a) és b).

2. A sorok jellege. — a) Bejelölésük módja. — b) Egymástól való távolságuk (mm-ben), az esetleges feltűnőbb eltérések felsorolása és magyarázata. — c) A sorok száma, gyakori ingadozásuk esetén a maximum és a minimum.

3. A tinta minősége. — a) Színe. — b) Amennyiben lehetséges, anyagának meghatározása. — c) A színváltozások felsorolása.

IV. Az írás.

1. a) A munkát megosztó kezek száma. — b) A váltás helyének — amennyiben meghatározható — pontos jelzése (fólió, sor).

2. Kezenként elvégzendő az írás meghatározása a ma használatos nomenklatúra és szokások szerint.

3. Kezenként — másolt kódexek esetében egy kézen belül, szövegegységenként — ismertetni kell, illetőleg fel kell sorolni a következőket. — a) Tollpróbák. — b) Hangjelölések és következtetlenségeik. — c) Rövidítések. — d) Íráshibák (mellettük közölni kell a latin forrásszöveget). — e) Elemezni a hibák keletkezésének okait: α) saját fogalmazás; — β) emlékezetből írt szöveg; — γ) diktált szöveg; — δ) másolt szöveg: figyelmetlenség; félreolvasás nehezen olvasható mintapéldányról; a mintapéldány szövegének félrevagy meg nem értése; az abbreviátúrák helytelen feloldása. — f) Ismert mintapéldány esetében a szövegek összefüggésének vizsgálata a VI. alatt. — g) Elveszett mintapéldány esetében: α) a felfedhető hangjelölési és alaktani sajátosságok felsorolása; — β) hibáinak összegyűjtése, azok keltezési körülményeinek vizsgálata; — γ) a mintapéldányra vonatkozó egyéb tudnivalók (írása, mérete stb.).

4. A scriptor személye. — a) Interpolációinak, megjegyzéseinek — különösen az írnokverseknek — felsorolása. — b) Ha ismert: neve. — c) Egyéb munkái. — d) Életrajza. — e) Műveltségének jellemzése. — f) Vonatkozó bibliográfia.

5. A díszítés módja. — a) Az iniciálékkal, miniatúrákkal, ornamentikával díszített főlíók felsorolása, a képek rövid tartalmi ismertetése. — b) A miniatör. — c) A miniatör kora. — d) A mintapéldány és az esetleges párhuzamok.

V. Megsemmisült szövegek és későbbi bejegyzések.

1. A palimszeszt szövegek. — a) Fotomechanikai úton való fetárásuk. — b) Fényképfelvételük fakszimiléje és a szövegek olvasata. — c) Jellemzésük, mint III, IV. és VI.

2. A későbbi bejegyzések. — a) Felsorolásuk, típusuk meghatározása. — b) Jellemzésük, mint II., IV. és VI.

3. Az elveszett, de másolatban fennmaradt szövegek betűhű közlése, a másolónak a kéziraatra vonatkozó megjegyzései.

VI. A szövegekre vonatkozó tudnivalók.

1. Minden önálló szövegegység incipitje és excipitje vagy desinitje (pontos fólió és sormegjelöléssel).

2. Kiadásai.

3. A szöveg forrása. — a) Szerzőjének neve. — b) A kéziratok felsorolása az identifikáláshoz szükséges adatokkal. — c) Kiadásai.

4. Az esetleges párhuzamos szövegek, mint VI. 3. b—c).

5. A szövegek egymáshoz való viszonyának elemzése.

Ez a kéziratok feldolgozásához adott, kodikológiai szempontokat figyelembe vevő vázlat természetesen több ponton, mindenekelőtt nyelvészeti és művészettörténeti vonatkozásban sok hiányosságot tartalmaz. A magyar kódexek kiadása nem is képzelhető el máshogy, mint egy jól szervezett csoport munkájának eredményeképpen. A csoportban a kodikológus mellett helyet kell kapnia az egyháztörténésznek, a nyelvésznek és a művészettörténésznek (l. KLÁNCZAY TIBOR, A textológiai munka problémái: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp., 1964.).

Egy-egy kódex komplex nyelvi feldolgozása már a sorozaton belüli, újabb kötet feladata lenne. Olyan munkákat képezek el, mint azt a korát megelőző monográfiát, amely a Teleki-kódex Szent Anna-legendáját dolgozta fel (vö. INOTAI ILONA, A Teleki-kódex Szt. Anna legendájának nyelvi feldolgozása. Bp., 1932. és KÁROLY SÁNDOR kitűnő munkáját: A Bécsi Kódex nyelvtana c. könyvét (Bp., 1965.). Ebben a kötetben kell a kézirat szavainak magyar—latin és latin—magyar szójegyzékét is közzétenni (Nyr. XXXV, 92). E munkához bizonyára haszonnal lehetne segítségül hívni a számítógépeket is (példa rá: JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár I. Debrecen, 1978.; vö. MNy. LXXXV, 362—9).

A nyelvész és a paleográfus irodalomtörténész együttműködése elengedhetetlen: a szövegelemzés értéke erősen kétséges, amennyiben a nyelvészeti kutatások eredményei nem igazolják. Fordítva is igaz ez: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak szócikkei előfordulási adatként gyakorta csak a másolás időpontját közölhetik, más esetekben az egyes kódexek szótárszerű feldolgozásának hiányában sok adatot, jelentésváltozatot nem tartalmazhatnak.

A kodikológiai és a nyelvi feldolgozással kapcsolatban még meg kell említenem egy dolgot. A szövegek nemzetközi vonatkozásait is figyelembe véve kívánatos lenne a nyelvemlékek monográfiáját vagy valamely nyugati nyelven, vagy latinul elkészíteni.

Két kérdéskört kell még röviden érintenem: a betűhű olvasat szövegét és a latin forrásokét.

A betűhű olvasatnak messzemenőig követnie kell a kézirat jelöléseit, még olyan esetekben is, amelyekben egyes betűvariánsok nem jelölnek másik hangot. Erre közismert példa a bastard írásformára jellemző 2 betű is, amely ugyan nem másik *r* hang jele, ám igen könnyen összetéveszthető a *z* betűvel (vö. NYIRI ANTAL, A Winkler-kódex hangtana és szótana. Szeged, 1933. 55. szójegyzék). Ugyanezen okból kell megtartani a *z* betűt az eredetit utánzó formában.

A betűhű olvasat készítésekor igen gondosan kell eljárni a szövegben előforduló javítások, törlések, betoldások jelölésénél; kívánatos lenne — ameny-

nyire ezt a kódexek eltérő sajátosságaik megengedik — a sorozat minden tagjára érvényes jelölési rendszert kidolgozni. Általában elégedettek lehetünk a Birk-kódex modern kiadásával, amelyben PUSZTAI ISTVÁN igen jól oldotta meg könnyűnek éppenséggel nem mondható feladatát.

Ugyancsak a Birk- és a Müncheneri-kódex kiadóinak lelkiismeretességét kell dicséernünk a szövegek pontos jegyzetelésének kapcsán. A betűhű olvasat lábjegyzeteinek tartalmaznia kell minden paleográfaiilag, szövegkritikailag fontos adatot, tehát mindazokat is, amelyek — a monografikus feldolgozás során már előfordultak. Nem a kritikai apparátus fölös felduzzasztásáról van itt szó. A kutatónak gyakran elkerüli a figyelmét egy-egy hivatkozás, másrészt a vizszakeresés is sok gondot okoz. Helyesnek látszik tehát, ha a helytel takarékosan bánva a fóliók olvasatának lábjegyzetében újból közli a kiadó a papír hibáit, a papír és a tinta színének változását, a véletlenül ejtett pacákat, regisztrálja a nehezebben megfigyelhető javításokat, a fasciculuskezdeteket, az egyes fasciculusoknak az íráshoz való előkészítésének módját. Ugyanitt kell helyet kapnia a párhuzamos másolatok szövegvariánsainak is. Esetleg meg lehet itt még említeni a — monografikus feldolgozásban nem tárgyalt — latin forrástól való kisebb eltéréseket is.

A latin forrásszövegekről kell még pár szót ejtenünk. Tekintve, hogy Mohács előtti magyar kódexeink legtöbbje — sokszor már nem is első — másolat, célszerűnek és elkerülhetetlennek látszik, hogy a magyar szövegek latin forrását kéziratokban keressük. Hiszen még az olyan késői kódexünk, mint a Cornides-kódex sem Pelbárt nyomtatott szövegeit fordította, hanem valószínűleg valamelyik kéziratát vette alapul. Mennyivel inkább így kellett ennek lennie az olyan régi, népszerű gyűjtemények esetében, mint a *Legenda Aurea*. KATONA LAJOS forráskutatásai is a fentieket bizonyítják: ő sem bukkant rá a „Három köröstyény leány”-nak a magyarral minden tekintetben egyező latin kiadására (ItK. 1900: 385—402), a fordítás alapjául szolgáló szöveg valamely kéziratban lappang.

A latin szöveg kiadásakor — ha már nem akadtunk rá az eredeti textusra — helyre kell állítanunk különböző kéziratokból, kiadásokból azt a szövegvariánsot, amelyet a tudós szerzetes fordított. Nem szabad a közepkori magyar textust átírni az úgynevezett humanista helyesírás szabályai szerint, nem szabad modern interpunkciót alkalmazni, s végül nem szabad — főként a magyar fordítással közel egykorú források esetében — a rövidítéseket sem feloldani. A latin szöveg közlésekor tehát éppúgy kell eljárni, mint a magyarénál, hiszen a fordítás alapjául szolgáló kézirat hibái és különféle sajátosságai megvilágíthatják kódexeink félreértéseit, keletkezési körülményeit. A latin textus lapalji jegyzeteiben meg kell adni — ha van ilyen — a szövegromlás okát, s közölni kell az esetleges szövegvariánsokat is. (Vö. AkÉrt. 1906: 58—62.) Amennyiben mód van rá, ajánlatos lenne, különösen a nehezen elérhető kéziratok vagy kiadások esetén azokat a részeket, amelyeket a magyar fordítás elhagy — netán kisebb betűtípussal — lapalji jegyzetként közölni.

Még ebben a kötetben kell — az eddig nem említett — részletes név- és tárgymutatóknak is helyet kapniuk. A tárgymutatóban lehetőség szerint meg kell magyarázni a ritkábban előforduló, kevésbé ismert kifejezéseket, fogalmakat. KATONA LAJOS tervezetében szerepelt egy, a kötet végén elhelyezendő konkordanciajegyzék is. Mivel a szövegkiadás lábjegyzetei utalnak majd az esetleges szövegpárhuzamokra és -variánsokra, úgy vélem, ennek közlése

itt felesleges. Kíváncsi lenne viszont a konkordanciák összegyűjtése és külön kötetben való közreadása, akár csak a források felsorolása úgy, ahogyan ezt a század elején az Új Nyelvemléktár szerkesztői tervezték (l. MNy. VII, 222–3).

A téma sokrétűségénél fogva nem tudtam mindenre kitérni. Mégis remélem, ha csupán töredékkel is, de hozzájárultam nyelvemlékeink újbóli kiadásához.

Colligite fragmenta, ne pereant . . .

LÁZS SÁNDOR

isten-adta, madár-látta

1. Amikor doktori értekezésem — „Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finn-ugor nyelvekben” — negyven évvel ezelőtt (1939.) megjelent a Magyar Nyelv-tudományi Társaság kiadásában, a nyelvészek közül sokan úgy vélekedtek, hogy ezek az ősi szerkezetek tanulmányomban jól meg vannak világítva. Így vélekedett ZSIRAI MIKLÓS, aki kezdettől fogva érdeklődéssel kísérte munkámat, és ő buzdított arra is, hogy kutatásaimat az ugor nyelvek után terjeszsem ki valamennyi finnugor nyelvre. Így vélekedett MÉSZÖLY GEDEON, aki különösen tanulmányom utolsó fázisában segítette elő hasznos tanácsokkal következtetéseim pontosabb megfogalmazását. Így vélekedett akkoriban PAIS DEZSŐ is, akivel mint kéziratom gondozójával napokon át tanácskoztunk, hogy miképpen kellene az eredetileg két és fél ívre terjedő szöveget két ívre lerövidíteni és a rövidítések folytán itt-ott szétszakadozó részeket újból „összeigazítani”. Így vélekedett KLEMM ANTAL, aki a „Magyar történeti mondattan” című művében jórészt az én eredményeim fölhasználásával jellemezte ezeket a szerkezeteket.

Értekezésem összefoglalásában megpróbáltam rekonstruálni az ősi finnugor szerkezetet ilyenképpen: *isten adás (adat) gyermek: ember járás (járat) út*. A szerkezetnek ez a foka ténylegesen kimutatható az obi-ugor és a permi nyelvekből, ami nagymértékben alátámasztja a rekonstrukció valószínűségét.

A szerkezet tagjai közötti viszonyt is megpróbáltam tisztázni. A szerkezet második tagja valamilyen cselekvést hordozó, ilyen vagy olyan képzővel ellátott elvont főnév (ige-név) volt. A cselekvés eredetét, okozóját jelölte meg az első tag, a harmadik pedig a cselekvés irányát.

Azt a viszonyt, hogy a cselekvés honnan, kitől indul ki, a nyelvközösség birtokviszonynak foghatja föl, és idővel jelölheti is ezt a viszonyt. A *gyerek-sírás, kutyaugatás, szarvasbögés, istenáldás* (eredetileg: *gyerek sírás, kutya ugatás* stb.) így elemezhetők: *gyerek sírása, kutya ugatása, szarvas bögése, isten áldása*. Naponta hallott mondatok ezek: „ide hallik a *gyerek sírása*” (vagy a *gyerek-sírás*): „nincs rajta *isten áldása*” (vagy *istenáldás*).

Ha az *isten áldás* > *isten-áldás* > *istenáldás* úgy értelmezhető, hogy: *isten áldása*, akkor az *isten adás, isten adat* is értelmezhető úgy, hogy: *isten adása, isten adata*. Ha volt valaha a magyar nyelvben (az obi-ugor nyelvek alapján is föltételezve) *isten adat* > *isten-adat* (régebben: *odut*), akkor ebből szintén alakulhatott, és alakult is birtokos személyraggal jelölt birtokviszony: *isten adata*, ebből pedig: *isten adta*, mint ahogy az *esete, lépete, veszte* is megrövidült: *nap este, napeste*; „öles *léptekkel* haladt”; „ez lett a *veszte*”. Hiszen a rokon nyelvekben is hasonló fejlődés indult meg. A finnben ez odáig

jutott, hogy a szerkezet első tagja kötelezően megkapja a genitivus ragját, miként más birtokviszony esetén is. Például: *hevosen pää* = 'lónak a feje'; *hevosen vetämä karryt* = 'ló húzta kocsi' = 'ló húzata kocsi', tkp.: 'lónak a húzata v. húzása kocsi'.

ZOLNAI GYULA, az igés elmélet fő képviselője 1944-ben foglalkozott ismétlen a szóban forgó szerkezettel (MNY. XL, 1–5). Így foglalt állást: „Az igeneves szerkezettel való magyarázat kezdettől fogva figyelemre méltó volt, és SIMONYI nézetének későbbi kifejtése, valamint SZEPESYnek mostani pörújítása után meg kell vallanunk, hogy az *isten-adta*-féle jelzők *adta* stb. alakjai eredetileg valóban igenevek, a nélkül, hogy az ilyen jelzői kifejezéseknek mondatokból való kiválását merőben lehetetlennek tartanók”.

Le kell szögezmem — és ezt fontosnak tartom az egész kérdés szempontjából —, hogy itt semmiféle „pörújításról” nem volt szó. A dolgok természetes folyományaként, egészen véletlenül botlottam bele az „istenadta pörbe”. Harmadéves egyetemi hallgató koromban ZSIRAI MIKLÓS tanáromtól, többszöri megbeszélés eredményeképpen, szakdolgozati feladatul kaptam az obi-ugor igeneves szerkezetek tanulmányozását minden közelebbi megjelölés, minden korlátozás nélkül.

Az osztják és vogul szövegek olvasása közben hamarosan szemet szúrtak azok a sűrűn előforduló három tagú kifejezések, amiket az obi-ugor nyelvek kutatói a szövegekhez mellékeltek magyar fordításban ilyenképpen adtak vissza: *-m* igenévképzővel: osztják: *törem pardem tas* = 'isten rendelte nyáj' (tkp. 'rendelet, rendelés'); *ning manem (ningi) sung* = 'nő járta (nős) vidék' (tkp. 'nő menés női zug'); — vogul: *ëkwä ünlem mā* = 'asszony lakta (ülte) föld' (tkp. 'asszony ülés föld'); *χum lim nāl* = 'férfi lőtte nyíl' (tkp. 'hím lövés nyíl'). — *-t* igenévképzővel: osztják: *imi ënmelti nāvrem* = 'asszony (eme-se) nevelte gyermek'; *lont pitti tū* = 'lúd szállta tó'; *χala χalti muwa* = 'halott halta földre'; *waj kilti (äleng) soj* = 'vad kelte (reggeli) zaj'.

Ezeket a kifejezéseket látva úgy éreztem, mintha ősmagyar kifejezéseket olvasnék valamilyen ismeretlen nyelvjárásban. Ezután betekintettem a finn szövegekbe is, ahol hasonló kifejezéseket találtam: *isäni viemä kala* = 'apám (ösöm) vitte (vivése) hal'; *minun antama veri* = 'az én adtam vér (én adásom vér)'.

Ugyanaz az érzésem támadt, mint az osztják és vogul kifejezések olvasásakor: rokon nyelveknek egy töről fakadt kifejezései. Megszületett az elhatározás: ezeket a szerkezeteket fogom elsősorban tanulmányozni. A szakdolgozatban az obi-ugor szerkezeteket, később a doktori értekezésben pedig valamennyi finnugor nyelv szerkezeteit.

A rokon nyelvek és a magyar nyelv adatai alapján teljes egészében azt a képet rajzoltam meg mindjárt kezdetben, és rögzítettem szakdolgozatomban, amelyet valamivel később értekezésemben is kifejtettem. A szakirodalom tanulmányozása során örömmel állapítottam meg, hogy SIMONYI ZSIGMOND hasonló következtetésre jutott (Nyr. XXXVI, 193–205; 264–71) jórészt csupán a magyar nyelv szerkezetének tanulmányozása révén, mint én a finnugor nyelvek tanúvallomásának figyelembevételével. Éppen ezért, amikor azután ZOLNAI GYULA igés elméletére is rábukkantam (NyK. XXIII, 147), csalódást éreztem, és rögtön fölmerült bennem a kérdés: hogyan lehet ezeket az igeneveket igének nézni?

ZOLNAI fent említett (NyK.) cikkének elolvasása után semmit se változtattam a saját magam kialakította állásponton, amely íme, összetalálkozott

SIMONYI álláspontjával. Amikor meggyőződtem arról, hogy az igés elmélet kizárólag abból táplálkozik, hogy a szerkezetben szereplő birtokos személyragos igenév egyes számú alakjai: *az én adtam, a te adtad, az ő adta* egybeesnek a tárgyas ragozás egyes számú alakjaival: *én adtam, te adtad, ő adta*, akkor egymás mellé állítottam az *isten-adta*-nak és a tárgyas ragozásnak valamennyi alakját. Az egybevetésből kiderült, hogy az *isten-adta*-féle szerkezetnek nem minden alakja egyezik meg a tárgyas igeragozás megfelelő alakjával. Másrészt az is kiderült, hogy az ilyen mondatból: *te adtál egy kenyeret* — ami éppen olyan nyelvi valóság, mint: *te adtad a kenyeret* — nem keletkezett ilyen szerkezet: *egy te adtál kenyér*. Vajon miért? Valószínűleg azért, mert az igeneves szerkezetek nem igés mondatokból váltak ki. ZOLNAI ezt a szerintem jogos egybevetést zavaros okoskodásnak nevezi, és kijelenti: „Mennyivel egyszerűbb dolog ugyanis csak természetes, mindennapi mondásokból indulni ki, ilyenekből, mint: „isten *adta*, isten *elvette* szegény gyermekünket”; „nesze fiasckám, madár *látta* ezt a cipót” . . . Ilyen mondásokból könnyen kiválhatott az *isten adta, madár látta* jelzői használat” (MNY. XL, 2–3).

Egyelőre nem teszek észrevételt erre a kijelentésre, mert ehhez hasonlólt fogunk majd később mástól is olvasni, és egyszerre térek ki mind a kettőre. Ki kell azonban térnem ZOLNAI-nak egy olyan állítására, amellyel kétségbe vonja SIMONYI tájékozottságát és az én tájékozottságomat is a szóban levő témával kapcsolatban.

ZOLNAI (a saját szavaival élve) „egy meglepetésszerű megállapítást tesz” (i. h. 3), újdonságként közölve, hogy SZINNYEINEK egy 1891-es fejtegetése szerint a mi úgynevezett végzett jelenünk (a *-t, -tt* jeles múlt idő) nem egyéb, mint személyragozott igenév. ZOLNAI kijelenti, hogy „másfél évtizeddel később SIMONYI és most egy félszázaddal később SZEPESEY sem vonta le SZINNYEI megállapításának következményét” (i. h. 4). Majd így folytatja: „Ha tehát egy lépéssel mind SIMONYI, mind SZEPESEY tovább megy, eljutottak volna SZINNYEI nézetén át az én mostani fölfogásomig, amely szerint a jelzőül használt *adta, szerettem*-féle igealakok egy személyben igenevek is, meg állítványi igék is” (i. h. 4).

ZOLNAI fenti kijelentése elhamarkodott kijelentés volt. Aki beletekint SIMONYI írásaiiba, hamarosan fölfedezi, hogy SIMONYI tisztában volt a *-t, -tt-s* múlt idejű igealakok és a *-t, -tt-s* igenevek azonos eredetével. Ami pedig engem illet, ide iktatok doktori értekezésemből néhány soros idézetet, amely tanúsítja, hogy mennyire voltam tájékozva az igenévi *-t* és a múlt idejű *-t* kapcsolatáról. Íme az idézet: „a magyarban . . . ez a *-t* van meg a múlt idő és a múlt idejű melléknévi igenév *-t*-jében, és ebből kell magyaráznunk az *-at, -et* képzőt is” (19).

Az idézet tanúsága szerint tehát az értekezés megírásakor (1935.) és megjelenésekor is (1939.) azt a nézetet vallottam, hogy a magyar *-t* igenévképző, a magyar múlt idő *-t* jele és az *-at/-et* képző azonos eredetű. A kérdést ezek után most már úgy kell fölvetnünk, hogy az *isten-adta* szerkezetek mikor alakultak ki: a *-t* igenévképzős főneveknek *-t* jelű igealakká válása előtt vagy után. SIMONYI szerint és szerintem is az igealakká válás előtt, de mindenképpen a magyar tárgyas igeragozás kialakulása előtt. ZOLNAI továbbra is ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy a magyar *isten-adta* szerkezetnek nincs köze a többi finnugor nyelv hasonló szerkezetéhez, és a magyar kifejezések a magyar nyelv külön életében, nem is olyan régen keletkeztek, váltak ki tárgyas igeragozású mondatokból.

2. Igen részletesen foglalkozott az *isten-adta*-féle szerkezetekkel KÁROLY SÁNDOR „Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos alakjának szófaji jellegéről” című tanulmányában (NyK. LIX, 130–50). A szerző elsősorban a magyar nyelvi szerkezet szófaji jellegét akarja meghatározni, tehát főleg magyar nyelvi szempontból, ezen belül is leíró szempontból vizsgálja ezeket a szerkezeteket. Emellett azonban figyelembe veszi a történeti fejlődést és a rokon nyelvek tanúskodását is.

Fölsorolja az igés elméletet valló nyelvészeket, majd azokat is, akik ige-névnek tekintik a szerkezet *-t* formánsos elemét. Rögtön ezután kijelenti, hogy SIMONYI „érveinek nagy része ma is helytálló és felfogása — a szerkezet eredetére vonatkozólag — lényegében nem cáfolható meg” (130). Ennek megfelelően ZOLNAI fölfogását — miszerint a magyarban ez a szerkezet nyelvünk külön életében, igés mondatokból vált ki, tehát nem finnugor előzményekre megy vissza — elutasítja, és a továbbiakban nem is tárgyalja. Evvel lényegesen megkönnyíti a szerkezet részletes elemzését. Tanulmányában a szerkezet második tagjának *ig e n é v i* eredetét többször is hangsúlyozza. Idézem: „Mindezen sajátságok alapján szerkezetünk *-t, -tt* formánsos eleme: *ig e n é v*” (133); „Mindhármuk [KLEMM, FOKOS, SZEPESY] fejtegetése és adatközlése alapján annyi biztosan megállapítható, hogy eredetileg az ilyen szerkezetekben nominális jellegű szó volt” (147); „Ha elfogadjuk azt, hogy szerkezetünk finnugor örökség, már pedig ezt el kell fogadnunk, s ha elismerjük, hogy a *-t-s* múlt idejű igealakunk magyar fejlemény, márpedig ezt el kell ismernünk, akkor világos, hogy a mi szerkezetünk eredetileg *n é v s z ó i t e r m é s z e t ű* volt” (148); „Érthető, hogy a mi szerkezetünkben a tiszta cselekvésjelentést kifejező igenévre volt szükség, annál is inkább, mivel még a cselekvés kiindulópontja is meg volt nevezve (*isten adat nyáj*) ... Ezzel szoros összefüggésben a jelzői funkció is *ig e n é v e t* kívánt” (149).

Mielőtt tovább vizsgáltnám KÁROLY SÁNDORNak könnyen követhető, logikus fejtegetését, néhány időbeli és ténybeli kérdést szeretnék tisztázni. A szerző az egyik lapalji jegyzetben megjegyzi: „SZEPESY sem KLEMM, sem FOKOS idevágó munkásságáról nem vesz tudomást” (147). Valóban nem vettem, de nem is vehettem tudomást, mert FOKOS cikke (Nyr. LXIV, 94–9) 1935-ben jelent meg, amikor az én értekezésem már el volt fogadva, KLEMM fejtegetése (TörtMondt. 395) pedig 1942-ben látott napvilágot, tehát három évvel az én értekezésem megjelenése után. Hiszen a Magyar Történeti Munkadattanban KLEMM három ízben is hivatkozik az én értekezésemre. A Pan-nonhalmi Évkönyvben közölt fejtegetést azért mellőztem (mint ahogy BALASSA, SZINNYEI és mások idevonatkozó fejtegetését is), mivel a finnugor tárgyú tanulmányban magyar szempontból elegendőnek véltem, részben helyszűke miatt is, SIMONYI és ZOLNAI sokkal tüzetesebb elemzésének szembeállítását.

A másik észrevételem pontosan ellenkező természetű, mint az előbbi. KÁROLY, aki ebben a tanulmányában egy pillanatra se hagyja figyelmen kívül az általa vizsgált régebbi írásokat, és mindenütt pontosan hivatkozik a megfelelő helyre, egyszer-kétszer mégis szem elől téveszti a részleteket. A III. részben például ezt írja: „Más finnugor nyelvekben is van példa a főnévképző és melléknévi igenévképző azonosságára. Ilyen a hanti [osztják] *-ti, -ta, -ta* képző, amely BÁRCZI véleménye szerint [TihAl. 173] azonosnak tekinthető a magyar *-t, -tt* melléknévi igenévképzővel és a főnévképző *-t-vel*” (138). — BÁRCZI egy lapalji jegyzetben kockáztatta meg ezt a föltevést 1951-ben.

KÁROLY tehát BÁRCZINAK tulajdonítja a magyar *-t*, *-tt* igenévképző és a *-t* főnévképző, valamint az osztják *-ti*, *-ta* igenévképző azonosságának „fölfedezését”. Ugyanígy vélekedik RADANOVICS KÁROLY (NyK. LX, 423), BALÁZS JÁNOS (NyK. LXX, 196), BARTHA KATALIN (Szóképz. 98) is. A saját „fölfedezésének” tartotta BÁRCZI GÉZA is, és ezt egy finnugor tárgyú írásában nemrég (1971.) ezekkel a szavakkal hozta a nyelvészek tudomására: a magyar *-t*, *-tt* melléknévi igenévképzőt, a *-t*, *-at*, *-et* névszóképzőt és a múlt idő *-t*, *-tt* jelét „egyetemi előadásaimban már több mint két évtizede a finnugor deverbális **-t*. igenévképző leszármazottjának tanítottam” (MNy. LXVII, 130).

Engedtessek meg nekem, hogy most, amikor újból alkalmam van az *isten adta*-ról írni, ide iktassam, mi volt nekem a véleményem ugyanerről a kérdésről több mint negyven évvel ezelőtt, már 1934-ben, illetőleg később, 1939-ben: A *-t* „igen gyakori finnugor igenévképző. Ez a *-t* van meg többek között a finn infinitivusban, az osztják *-ta*, *-da*, *-ti*, *-di* igenevekben. Ennek megfelelőjét a magyarban bizonyára nem a *-z*, *-l* (*száraz*, *lepel*) képzőkben kell keresnünk, mely egy állítólagos **-t* ~ **-δ* fokváltakozás folytatója. Sokkal valószínűbb, hogy ez a *-t* van meg a múlt idő és a múlt idejű melléknévi igenév *-t*-jében, és ebből kell származtatnunk az *-at*, *-et* képzőt is.” (19.) — A továbbiakban még 15 sorban különféle rokon nyelvi adatokkal igyekeztem erősíteni föltevésem valószínűségét, akkor még nem is gondolván, hogy a nyelvészek serege később milyen fontosnak fogja tartani ezt a hipotézist — szerény fejtegetésemnek említése nélkül.

Az igenév elsődleges voltának meggyőző bizonyítása után arra vállalkozik KÁROLY, hogy megmutassa, hogyan közeledett a magyarban az igenév az igeiség felé, és ennek folytán hogyan vált végül is ez az eredetileg igeneves szerkezet egy „kettős arculatú, *i g e n é v i g e i* jellegű” szerkezetté. Ezt a kettősséget így jellemzi: „ha szerkezetünk eredetét illetően nem is fogadhatjuk el ARENDTnek *unum* (*deus-dedit-id*) *cor*-féle elméletét, múlt idejű igealakunk kialakulása után erősen érezhették a mi szerkezetünkben is az »igé«, és az igés mondattal szemben, de mintegy azzal egyértékűen az igeneves szerkezet pregnánsságát” (149). Miután nyomós érvekkel járult hozzá annak bizonyításához, hogy a szerkezet második tagja *i g e n é v*, és az egész szerkezet *f i n n u g o r e r e d e t ű*, a továbbiakban ahhoz a fölfogáshoz keres bizonyítékokat, hogy a szerkezet igenévi tagját a magyar nyelv újabbszaki szakaszában a nyelvközösség tagjai tárgyas ragozású *i g é n e k* érezték, ennél fogva ilyen igealakokat használtak a ragozott igenév helyett, illetve azzal vegyesen. Föl is állít egy paradigmát, ahol a többes számban együtt szerepelnek a birtokos személyragok és a tárgyas ragozású igei személyragok (145). Kijelenti, hogy a XVIII. és XIX. században ez volt és ma is ez a valószínű paradigmasor.

SIMONYI a már többször említett tanulmányában (Nyr. XXXVI.) megállapítja, hogy hozzávetőleg a XVIII. századtól fogva kezdtek használni literátus emberek különféle igealakokat, ha *m i s a n a l ó g i á t ó l* vezettetve. Így például RÉVAI MIKLÓS az *emberek nem lakta palotákat* kifejezést ekként „javítja”: *emberek nem lakták palotákat*; BRASSAI pedig hibáztatja ezt a kifejezést: *márványoszlopok tartotta kapuiv*. SIMONYI határozottan szembefordul ezzel a tudománytalan logikázással, és ezt írja: „nyilvánvaló, hogy... ez a szerkezet [ti. *lakta* helyett *lakták*] a hamis analógia szülötte, mert egyes újabb írók igének nézték az igenevet s azért tették szépen az iskolai szabály

szerint többes alakba. Nincs tehát igaza se RÉVAINAK, se BRASSAINAK, mikor a régi magyaros szerkezetet hibáztatják, s a logika kaptafájára vonják” (201).

KÁROLY SÁNDOR szerint SIMONYI az igés alakokat „mereven elítéli, és nem vesz róluk tudomást, pedig ilyenek vannak” (136). Igen, v a n n a k. Tagadhatatlanul vannak. Azt azonban már tagadnunk kell, hogy SIMONYI nem vesz róluk tudomást. Ő maga is sorol föl nagy számmal ilyeneket. Ami pedig a merev elítélést illeti, láthattuk az imént, hogy kik és mit ítélték el mereven. KÁROLY megállapítja, hogy „szerkezetünknek főleg egyes számú 3. személyű használata van, ez is eléggé ritka... Első és második személyű használata ritkább még a 3. személyűnél is... A többes számú alakokat használják a legritkábban” (135–6). Teljesen egyetértek KÁROLY SÁNDORRAL, és szerintem éppen ebből kell kiindulnunk az újabbkori alakok vizsgálatánál.

Látnunk kell, hogy ez a szerkezet a magyarban a nyelvtörténeti korban már nem volt teljes paradigmával bíró szerkezet. Az egyes szám 3. személyű alakokkal szerkesztett kifejezések (*isten-adta, madár-látta*) mellett csak a *mag* névmással szerkesztett kifejezéseket és a *méhek csinálta méz-féle* kifejezéseket tarthatjuk többé-kevésbé élőnek.

Így állván a dolog, sem az igenévi, sem az igés alakokkal nem szerkeszthetünk reálisan létező teljes paradigmát. És most vizsgáljuk meg azt a kijelentést, hogy ilyenek (*az idéztük helyen, az idéztétek helyen, az idézték helyen*) v a n n a k. A magyar nyelvészetben túlföntül sok példát említhetünk arra, hogy literátus emberek, nyelvészek a magyar nyelv természetét felszínesen ismerve, illetőleg különböző megfontolásból olyan nyelvi elemeket fabrikáltak, amik azelőtt s o h a s e m l é t e z t e k. Tudjuk, hogy GELEJI KATONA *a világ teremtése* helyett ezt követelte: *a világ teremtetése*. Tudjuk, hogy RÉVAI MIKLÓS önkényesen „emelt” ikessé iktelen igealakokat, VERSEGHY iktelenné „degradált” ikéseket. ZOLNAI GYULA szintén önkényesen szerkesztett ilyesmit: *meg kell dicsérnelek*. Sajnos, manapság szélteben burjánzik a régebben ismeretlen, valamiféle literátusok kreálta „tőto” nyelv, vagyis az ilyen nyakatekert magyartalanság: „ez a tétel bizonyított”; „az előzés nem megengedett” stb. Igazán nem csodálhatjuk tehát, hogy az *isten-adta*-féle szerkezet lényegét és eredetét nem ismerő literátus emberek, igének nézvéen az igenevet, önkényesen különféle igealakokat helyeztek be a szerkezetbe. Ebből levonva a tanulságot, ráébredhetünk arra, hogy a régebben ismeretlen, kétes értékű nyelvi elemek kik által és miért vannak.

De ha nem mutatható ki a nyelvmélekekből egy teljes *isten-adta* paradigma, akkor milyen alapon állít föl akár SIMONYI, akár SZEPESY egy ilyen paradigmát, kérdezhetné KÁROLY. Csakhogy SIMONYI valójában nem szerkeszt semmilyen paradigmát. Elismeri például, hogy a többes 2. személyre nincsenek adatai. SIMONYI fejtegetése inkább arra irányul, hogy az igés elméletet cáfolja, ez ellen sorakoztat föl érveket. A mesterségesen gyártott igés alakok diszkreditálására törekszik, mert ha azok önkényes csinálmányoknak bizonyulnak, s nem tekinthetők természetes fejlődés eredményeinek — mint ahogy nem is tekinthetők —, akkor az igés elmélet alapjai megrendülnek. De menjünk tovább. Nemcsak a KÁROLY fölsorolta igés alakok „v a n n a k” (*idéztük, idéztétek, idézték*). V a n n a k olyanok is, amiket KÁROLY se vesz föl a paradigmájába. SIMONYI ezeket is fölsorolja. Példák: „az imént *említém* kritika”; „az *idézem* felszólításban”; „az imént *mondám* szó”; „a te tudod mesterséggel”; „*magok-mondják* jószágokra ösztönöznek”; „Ez a *mi lakjuk* része a világnak”; „az előadtam és még *előadandom* szabályok”; stb. De ha ilyenek vannak,

mint ahogy vannak, akkor csupán a logikázó literátusok akarátán múlt, hogy nem lettek ilyenek is (SIMONYI tanulmányából idézem): *a meghízni fog lúd; a ne sírjon lányka; a napvilágot nem látott volna könyv*; stb. Vajon ezek milyen paradigmába tartoznak vagy tartoznának?

Ami pedig az én paradigmámat illeti, a következő megjegyzés áll mellette: „a példát természetesen csak önkényesen választottam meg, de teljes joggal mellőzhetem a csillagozást” (7). Ez tehát voltaképpen egy *rekonstruált* „paradigma” a valóságos osztják szerkezetekből kikövetkeztetve. Ha ugyanis az osztjákban olyan kifejezéseket találunk, melyekben a második tag birtokos személyraggal van ellátva (s az osztjákban ez nem igelak), akkor az adekvát magyar fordításban ezeket a kifejezéseket csakis birtokos személyragos igenévvel adhatjuk vissza. Pláne akkor, ha az igenév intranszitiv igéből van képezve. Például: *mung õmismew mig* 'mi ültünk föld'; *liw ãmestel kort* 'ők lakta v. ők laktuk falu'. Az én „paradigmámat” tehát rokon nyelvi adatok sugalmazták. Se akkor nem tekintettem, se ma nem tekintem azokat élő, közhasználatú magyar nyelvi elemeknek. A tárgyas igealakokat azonban egyetlen rokon nyelv sem sugalmazta, tehát ezeket még képletszerűen se vehettem föl „paradigmámba”.

3. PAIS DEZSŐ a Nyelvtudományi Értekezések 46. számában szintén ír az *isten-adta*-féle szerkezetekről. Az úgynevezett „alanyos összetételek” között tárgyalja ezeket (66–7), és ezt írja róluk: „Az alanyos összetételek között az alábbi fajokat, illetőleg alfajokat és alakokat különböztetjük meg: I. faj — Az utótag ige. 1. alak. — Az utótag alanyi ragozású verbum finitum. Ilyen a *mennydörög* ... 2. alak. — Az utótag tárgyas ragozású verbum finitum. Ilyenek: *isten adta, isten verte, eb adta ... por lepte, napégette, dércsípte* ... Ilyen kifejezések most jelzőkként szerepelnek a mondatban, vagyis melléknevek ... Hogy az *adta* valóságos tárgyas ragozású 3. személyű múlt alak, ARENDT nyomán vallja ZOLNAI GYULA (NyK. XXIII, 147) ... BALASSA (TMNy. 366) ... SZINNYEI (RszMNyt.^{4,16} 50) ... Nekem az a véleményem, hogy az efféle alakulatok eredetileg önálló mondatok lehettek [!?] ilyen fordulatokban: *Isten adta* [igel] *jókedvét*, — *nem vesztí el soha. Isten verte* [igel] *szegényt*, — *nem segíthetjük. Dér csípte* [igel] *kökönyt*, — *ehetitek már. Por lepte* [igel] *arcodat*, — *töröld le!* Ezekben az *Isten adta* stb. szókapcsolat alany-állítmányból jelzőjévé lett a mondata tárgyának, és így együttesen forrt hozzá a következő mondatot alkotó szókapcsolathoz.”

PAIS fejtegetése elejétől végig annyira egyoldalú, annyira célzatos, hogy szinte minden sorához egy-egy ellentmondó megjegyzés kívánczik. Az egész mondanivaló úgy van csoportosítva, hogy minden a kitűzött cél felé mutasson: a szerkezet második tagja tárgyas ragozású verbum finitum. Ezt kategorikusan előre ki is nyilatkoztatja, meg sem kísérelve a bizonyítást. A vizsgált témával kapcsolatban is (az ősforrásnak tekintett ARENDT mellett) csupán néhány nyelvészt sorol föl, kizárólag azokat, akik az igés elméletet vallották. Az ellenkező nézetet valló nyelvészek közül csupán SIMONYI nevét említi meg, de ezt is szem melléláthatólag csupán azért teszi, hogy SIMONYI fejtegetésének kurtafurcsa elutasítása révén az egész „ellentábor” fölfogása meg legyen cáfolva. PAIS ugyanis, érthetetlen módon, túlnyomórészt SIMONYI-nak abból az elméletéből idéz (Nyr. IV, 441; MNy.¹ II, 92–3), amelyet SIMONYI később maga is csaknem teljes egészében elutasított (!), szemére vetve P. THEWREK EMIL-nek és ZOLNAI GYULÁNAK, hogy újabb elméletét figyelmen kívül hagyva (!),

csupán a régivel vitatkoznak. PAIS 60 év múlva még mindig SIMONYinak a régebbi elméletét ismerteti. De még ez az ismertetés se pontos, mert belekever lényeges szavakat, elemeket a módosított újabb fölfogásból (a két fölfogás közti természetszerű ellentmondások félreérthetetlen kielezése céljából), így SIMONYinak világosan, logikusan előadott fejtegetése teljesen értelmetlenné válik.

Fölmerül a kérdés, hogy PAIS DEZSŐ, aki értekezésem sajtó alá rendezése idején, és még azután is jó ideig nem az igés elméletet vallotta, mikor és miért változtatta meg ebbeli nézetét. Jól emlékszem, hogy az 50-es évek elején egy konzultáció során megkérdezte tőlem, hogy fönntartom-e még véleményemet az *isten-adta*-val kapcsolatban. Igenlő válaszomra — úgy éreztem — egy kissé sajnálkozva rázta a fejét. Több mint tíz évvel később (1966.) egy másik megbeszélés alkalmából, egészen váratlanul, ezt mondta: „Ha még egyszer ír az *isten-adta*-ról, olvassa el azt is, amit az alanyos összetételekről írtam.” Elolvastam. Sőt elolvastam azokat az elméleti vonatkozású cikkeket is, amiket 1950-ben írt. Csupán egyetlen részt iktatok ide, amelyben PAIS szinte összefoglalja a mondatrészekre és beszédrészekre vonatkozó elgondolásait: „A legősibb logikai viszonyítás . . . az ún. alany-állítmányi, praedicativ viszony: a nyelvi élet területén a legeredetibb szerkezet . . .” (MNy. XLVI, 304). Ezt olvasva, minden megvilágosodott előttem. Ez az elmélet valósággal rákényszerítette a szerzőt, hogy lehetőleg minden szerkezetet beillesszen az „alany-állítmányi” szerkezetek sorába.

4. A kör bezárult. Visszajutottunk nagy kitérők és cikk-cakkok után ugyanoda, ahonnan az egész probléma 1873-ban kiindult: ARENDTnek egy *isten-adta sziv* 'unum (deus dedit id)-cor' képletéhez, ahol az *adta* alak verbum finitumnak van minősítve. A képlet a latin grammatika bűvkörében alakult ki egy olyan szemlélet eredményeképpen, amely nem tudja elfogadni azt a lehetőséget, hogy a latintól eltérő típusú nyelvekben az igék és a névszók nem válnak el olyan mereven egymástól.

Ebbe a sikertelenségbe azonban nem nyugodhatunk bele. Nem nyugodhatunk bele abba, hogy egyes nyelvészek a nyelvi valóságon alapuló kutatásokból leszűrt megállapításokat háttérbe szorítva, nem igazolható hipotézisek kinyilvánításával megnehezítsék egy önmagában és összefüggéseiben is fontos magyar nyelvi jelenség és egyben finnugor vonatkozású nyelvi jelenség sajátosságainak feltárását.

ZOLNAI GYULA és PAIS DEZSŐ az *isten-adta*-féle szerkezetek finnugor eredetét tagadva, az összes többi finnugor nyelv azonos szerkezeteitől elszakítva kijelentik, hogy a magyarban ezek a szerkezetek a magyar nyelv külön életében alakultak ki verbum finitumokat, pontosabban: tárgyas ragozású igéket tartalmazó mondatokból. Kijelentésüket semmilyen konkrét nyelvi adattal nem támasztják alá, csupán egyéni véleményen alapuló lehetőségként (egyetlen lehetőségként!) hozzák nyilvánosságra. Égyetlen érvük: az *isten-adta* második tagja hasonlít a tárgyas ragozású igealakhoz. ZOLNAI így érvel (lásd előbb): „Mennyivel egyszerűbb dolog . . . természetes, mindennapi mondatokból indulni ki . . .”. PAIS így érvel (l. fentebb): „Nekem az a véleményem, hogy az efféle alakulatok eredetileg önálló mondatok lehettek”.

A fenti kijelentések szerint tehát a nyelvészeti kutatások célszerűségét, eredményeinek valóságosságát elsősorban és előre az szabja meg, hogy melyik út a kevésbé göröngyös út, melyik úton haladva érhetünk el „egyszerűbben”

olyan eredményeket, amik a saját egyéni véleményünk szerint lehetségesek lehettek. Én ezzel szemben azt vallom, hogy ha egy nyelv eszközeinek, sajátosságainak, jelenségeinek leírása során az egyéni véleményen alapuló „lehetnek”, „lehettek” és a nyelvi valóságon alapuló tények között kell választani, akkor a tények mellett kell állást foglalnunk. A tények természetesen gyakran megmutatják, hogy a velük szemben álló hipotézisek miért nem lehetségesek. A következőkben azokat a megfontolásokat sorolom föl, melyek valószínűtlenné teszik, hogy az *isten-adta*-féle szerkezetek önálló mondatokból váltak volna ki.

5. A) Akár ZOLNAI, akár PAISnak a „kiinduló” mondatait nézzük, rögtön fölmerül a kérdés, hogy honnan vannak azok a mondatok véve, honnan vannak idézve. A szerzők sem milyen forrást nem jelölnek meg. De nem is jelölhetnek meg, mert ilyen mondatok a valóságban soha se voltak. Ha lettek volna, akkor bizonyára nagy számmal lettek volna, mert csak gyakori előfordulás esetén alakulhattak volna át *verbum finitum*os jelzővé. (Ezt az ellenvetést Sz. KISPÁL MAGDOLNA is fölhozta ugyancsak PAIS mondatos elméletével szemben az *agyafűrt, eszeveszett*-féle szerkezettel kapcsolatban, azzal érvelve, hogy „efféle mondatoknak nagy számban kellett volna lenniük”. Ilyen mondatokat azonban „hosszasabb kereséssel sem találtam” (A vogul igenév mondatana 211). Ismétlem, ha lettek volna egyáltalában ilyen „kiinduló” mondatok (természetesen az írásbeliség korában, hiszen az *adta, fogta, látta*-féle alakok már abban a korban keletkeztek), akkor ZOLNAI és PAIS is minden bizonnyal megjelölték volna forrásaikat. Azért nem jelölték meg, mert példáik egytől-egyig fiktív példák, amiket voltaképpen meg kellett volna csillagozni.

B) A szóban forgó mondatok annyira önkényesek, hogy valóságos szituációban szinte el sem hangozhatnak. El sem tudom képzelni, hogy valaki ezekkel a szavakkal fordulna környezetéhez: „Madár látta (ige!), latinul: vidít) kenyeret”, majd utána szünetet tartva így folytatná: „szereti a gyerek”. Nem hiszem továbbá, hogy bárki ilyesmit közölne bárkivel: „Isten verte (ige!) szegényt, tehát nem segíthetjük”; „Dér csípte (ige!) kökényt, — ehetitek már”. De ilyen mondatot se mondanánk senkinek: „Te, Pista, por lepte arcodat, töröld le!”. Inkább így mondanánk: „Poros az arcod, töröld meg”. Más változat is lehetne, de erről később.

C) Jól gondoljuk meg! ZOLNAI és PAIS példamondatai szerintük valószínűleg a beszélő, beszédbeli mondatok voltak, óvatosabban fogalmazva: lehettek. Szerintük ezeket az emberek (magyar anyanyelvű emberek!) valóban mondogatták, hiszen csak így válhatott volna ki belőlük az igei jelzős használat. Ebben az esetben azonban egyrészt összhangban kellene állniuk a magyar mondat szerkesztés szabályaival, másrészt összhangban kellene állniuk az *isten-adta* szerkezetek alapvető szerkezeti jellegével. A fiktív példamondatok egyik követelményt sem elégítik ki. Az újabb kori leíró nyelvtanok szerint (márpedig ZOLNAI és PAIS példái újabb kori példák!) a magyar anyanyelvű emberek így beszélnek, sőt elég régóta így beszélnek: *ő egy könyvet adott, ő könyvet adott, ő adta a könyvet; ő egy kutyát vett, ő kutyát vett, ő vette a kutyát*. Vagyis a magyar tárgyas igeragozás szabályai szerint a tárgyat határozott névelőnek kell megelőznie, hacsak nincs birtokos személyraggal ellátva. A kiinduló mondatnak tehát így kellett volna szólnia: *Isten adta a gyermeket*. És ez önmagában is megállhat. Az *isten-adta*-féle szer-

kezetben — *isten adta gyermek* — azonban *nincs*, és nem is lehet határozott névelő, vagyis nem létezik ilyen szerkezet: *isten adta a gyermek*. Ha a szerkezet logikai tárgyát névelővel akarom ellátni, akkor ezt a névelőt a szerkezet élére kell tennem: *az isten adta gyermek*, vagy: *egy isten adta gyermek*. Éppen ezért lehetetlen már eleve az ígés elmélet ősforrásául szolgáló ARENDT-féle mondat is. Olyan verbum finitumos élő beszédbeli mondat, hogy: *egy, | isten adta, | szív* = *isten adta egy szív(et)* soha nem létezett. Csak efféle mondat létezik: *isten egy szívet adott*. ZOLNÁKnak ebből a fiktív mondatából: *nesze, fiacskám, madár látta (ezt) a cipőt*, soha nem válhatott ki az élő beszédben ilyesmi: *madár látta cipő*, hiszen a magyar nyelvtudásnak egyik legfőbb kritériuma éppen a tárgyas ragozás helyes használata. Aki ezt mondja: *én adom (egy) kenyeret*, vagy: *én adok a kenyeret*, vagy: *én adok, adom, adtam, adni fogok (fogom) kenyér*, — az nem tud jól magyarul. Ennélfogva PAISnak ezek a fiktív mondatai: *Madár látta (ige I) kenyeret*; *Dér csipte (ige I) kőkönyt*, — soha nem léteztek, magyar anyanyelvű ember szájából nem hangozhattak el.

D) Az ígés elmélet hívei kénytelenek a fiktív kiinduló mondatban formálisan is megjelölni a tárgyat (ha csak magyartalanul, a célkitűzés kedvéért szándékosan ki nem hagyják a határozott névelőt): *isten adta (a) gyermeket*. Az igeneves szerkezetben ilyen manipulációra nincs szükség! A harmadik tag állhat bármilyen esetben, el lehet látva bármilyen raggal: *isten adta gyermeknek; szél törte fáról* . . . Ez a mondat: *hideg volt az isten adta gyermek lába*, nem származhatott volna ebből: *hideg volt az, | isten adta a gyermeket, | lába*. Az igeneves szerkezetet megtoldhatjuk elől-hátul különféle bővítményekkel; természetesen a tárgyas és alanyi ragozás szabályainak megsértése nélkül. Mondhatjuk: *sétáltunk az isten adta gyermekkel; küldtünk ajándékot az isten adta gyermeknek*. Egymáshoz fűzhetünk láncolatosan több igeneves szerkezetet is: *isten adta gyermekek járta földön; isten adta gyermek látta egér rága kenyérből ettünk*. Mondhatjuk: *Láttunk az utcán egy isten adta gyermeket; Látjuk az utcán az isten adta gyermeket*. A határozott vagy határozatlan névelő használata tehát nem az *isten-adta*-tól függ, nem ahhoz igazodik.

E) A szerkezet második tagja intranszítív, tárgyatlan ige is lehet. Ha a finnugor szerkezeteket pontosan lefordítjuk magyarra — ami teljes mértékben lehetséges —, akkor gyakran írunk ilyeneket: *halott halta földön; a te érkezted házban; őseink járta szigeten; asszony lakta földre; vad futotta erdő hátán*. És itt kell megemlíteni a magyarban ma is használatos birtokos személyragos igeneves alakulatokat: „A sors . . . minden léptemet . . . gáncsolja” (Petőfi); „arra jártadban”; „szemünk láttára”; „jártában-keltében”; „Hol nincs más lépték, csak a léptünk” (Kántor Péter: Tisztító források, Népszabadság, 1976. aug. 29); „koporsóm bezártáig”; „Kis lak áll a nagy Duna mentében”; „napkeltekor”; „arra jártatokban”; „majd megpukkadtak nevetükben”; „vesztetre mondtam”; stb. stb. Nem lehet vitás — senki nem is vitatja —, hogy a fenti igenevek birtokos személyraggal vannak ellátva. Ha az egyéb ragokat elhagyjuk, ilyen alakokat kapunk: *léptem, élted, látta, járta, bezárta, jártunk, léptünk, (az ő) neveltük*. A többes számú alakokról, melyek nyilvánvalóan birtokos személyragosak, nempedig igei személyragosak, már nem is szólok. Tanúskodjanak önmaguk helyett. Az egyes számú alakok teljesen azonosak ugyan a tárgyas ragozású igealakokkal, mégse jutna senkinek eszébe, hogy igékből származtassa őket.

F) Figyelemre méltó érv az ígés elmélettel szemben az is, hogy a szerkezet második tagja — a múlt idejű tárgyas ragozású igealakokhoz való

hasonlóság dacára — igen gyakran jelen időt tejez ki. Már SIMONYI megjegyezte, hogy a *szerettem komámasszonyt* esetleg nemcsak a múltban szerettem, hanem most is szeretem. Ilyen időbeli „inkongruencia” aránylag sok van. Például: *ott ül a madár a szél ringatta ágon; bolyong, mint a szél hordozta falevél; amott megy a sors üldözte ember; lombfödte sátorban lakunk; hótakarta síkságon járunk; ködlepte, ködülte tájon vándorol; gyermekek használta kifejezések; adom neked a te laktad földet; mindjárt elérünk egy gazdag nép lakta földre; stb.*

Nyilvánvaló, hogy ezeket a kifejezéseket jelen idővel kell értelmezni: *ül az ágon, amit a szél ringat* (nem: *ringatott*); *akit a sors üldöz*; *amit a szél hordoz*, *a hó takar*, *a köd lep*; *amiket a gyermekek használnak*; *a földre, ahol gazdag nép lakik*. Különös, hogy KÁROLY SÁNDOR a *te laktad földet* (i. h. 139, 141) és SZ. KISPÁL MAGDOLNA is az *emberlakta vidék* (i. m. 228) kifejezésekben tárgyas igealakot látnak. Nem tudom elfogadni ezt a véleményt. Ha a *lakta* igealak volna, akkor múlt időre vonatkozna. Csakhogy az a bizonyos ember (vagy nép) azon a földön l a k i k, nempedig l a k o t t. Szép példám van erre a mai nyelvből is: „van innen messze egy bányaavidék is; *sztintén magyar lakta*” (Végh Antal: Népszabadság 1978. nov. 19. 12). Kétségtelen, hogy azt a vidéket nem magyar lakta valamikor a múltban, hanem lakja a jelenben is. Éppen az ilyen *lakta*-féle kifejezések azok, amelyek többek között határozottan az igés elmélet ellen tanúskodnak. Hiszen ezeknek a kifejezéseknek — ha az igés elméletet helytállónak fogadnánk el — jelen idejű mondatokból kellett volna kiválniuk. Ilyenekből: *ül a madár az ágon, a szél ringatja; vágom, | a szél ringatja, | az ágat; ezt a földet gazdag nép lakja*. Ezekből csak ilyen kifejezések lehettek volna: *ül a madár a szélringatja ágon; vágom a szélringatja ágat; ezt a gazdag nép lakja földet*. Ilyenek azonban nincsenek.

G) SIMONYI az *isten-adtáról* írt összefoglaló tanulmányában (Nyr. XXXVI.) azt a nézetet vallotta, hogy a személyragtalan szerkezet — *anya-szült, hó-takart, guta-ütött* — az elsődleges a magyarban, akárcsak a rokon nyelvekben. Ilyenek még: *viharvert, eb-adott, por-lepett, villámsújtott, nap-sütött, szélütött* stb. Különös dolog, hogy az igés elmélet hívei a szerkezetnek ezt a típusát nem próbálták igés mondatokból levezetni. Ez már KÁROLY SÁNDORNak is föltűnt. Ezt írja: „olyan okoskodással, hogy a *porlepte könyv* ebből a mondatból keletkezett: *ezt a könyvet a por lepte*, a *porlepett könyv*-et is lehet vezetni olyan mondatból, amelyben a *lepett* [voltaképpen] ige: *egy könyvet por lepett*” (i. h. 134). Persze, hogy lehetne, de akkor mi lenne ama tanból, miszerint a szerkezet-második tagja nem igenév? Márpedig a *por-lepett* kifejezés második tagja kétségtelenül igenév, hiszen ugyanilyen alakban használjuk igenévi jelzőként bármilyen mondatban. Például: „Alig tudtunk haladni a portól egészen *belepett* úton.” Az igés elmélet hívei éppen ezért nem nagyon emlegetik ezt a lehetőséget. Pedig milyen jól be lehetne sorolni a *por-lepett*-et és társait az olyan „alanyos összetételek” közé (az egymagában árván álló *mennydörög* mellé), melyekben az utótág alanyi ragozású verbum finitum. Ez azonban megingatná az igés elmélet legfőbb alapját, azt az állítást, hogy a szerkezet második tagja nem igenév.

H) Érdekes megfigyelni, hogy a szerkezet második tagja az esetek túlnyomó részében n e m p e r f e k t í v jelentésű igenév, éppen ezért igeikötő nélkül áll. Ha a szerkezetet mondatná alakítjuk át, az igévé vált igenév gyakran p e r f e k t í v jelentést kap. Ezt a jelenséget már annakidején doktori értekezésemben is megfigyeltem. Befejezésképpen ezt írtam: „A végső fokon

pedig az *egér rágt*a kenyér-ből ez lesz: az a kenyér, amit az *egér megrágt*” (32). Éppen ezért a tárgyas ragozású ige mellől se hagyhatjuk el ilyenkor az igekötőt. Nem így mondjuk tehát: „Nézzétek, az egér *rágt*a a kenyeret”, hanem így: „Nézzétek, az egér *megrágt*a a kenyeret”. Más példák: *kigyó marta ember, farkas ölte bárány*. Mondattá átalakítva: „Ennek az embernek az állapota súlyos: *kigyó marta meg*”; „Egészen biztos, hogy a *farkas ölte meg* a bárányt”. Azért érződnek, a szituációtól függetlenül, mesterkéltnek PAIS példamondatai is, mert hiányzik belőlük, legalábbis többségükből (a határozott névelőn kívül) az igekötő. Nézzük most ebből a szempontból ezeket. A szóban levő példamondatok (l. előbb) csak ekképp hangzanak életszerűen: „A *dér megcsípte* (nem: *csípte*) a kőkényt, most már ehetitek”; „Egészen *belepte* az arcod a por, töröld le”; „*Megverte* az isten, nem segíthetünk rajta”. Viszont ezekből a mondatokból sohasem vált volna ki a *dér csípte kőkényt*; *por lepté arc* szerkezet.

A fent tárgyalt pontok mindegyike egy-egy nyomós érvet tartalmaz avval a föltevessel szemben, hogy az *isten-adta* szerkezetek igés mondatokból keletkezhetnek. Vegyük hozzá mindehhez azt, hogy a *magam látta, magunk látta* kifejezések, továbbá az *emberek járta út* kifejezések is az igés elmélet ellen vallanak. Vegyük hozzá érvül azt is, hogy az *-ás/-és* képzős főnevekkel is alakultak ilyen szerkezetek (*magam sütése könyér*), s ezek a népnyelvben, sőt az irodalmi nyelvben is megtalálhatók: „mint szeszélyt és nem is úgy, mint *valami istencsapása fordulatot*” (Héra Zoltán: Népszabadság 1978. dec. 3. 11).

6. Most már csak azt kell tisztáznunk, melyik korban válhattak volna ki igés mondatokból az *isten-adta* szerkezetek, ha egyáltalában hihetünk még ennek az ingatag alapon álló, semmilyen konkrét adattal alá nem támasztható elméletnek. Nyilvánvaló, hogy nem nagyon régen válhattak volna ki. Egyrészt azért nem nagyon régen, mert a hamis analógia folytán keletkezett, literátus tudálékosságból, logikázásból származó többes számú tárgyas igealakok (*a mi idéztük, a ti idéztétek, az ők idézték*) a XVIII–XIX. századból származnak önkényes csinálmányként. A nyelvújítás, mely tudvalevőleg nem riadt vissza a legönkényesebb nyelvi fabrikációktól sem, s ezen a téren a legnagyobb íróinknál is követőre talált (még Petőfi is leírt ilyesmit Az apostolban: *teremtőjéhez kötelessége*), akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a kor termelte ki a *mi idéztük könyv*-féle, azelőtt soha nem létezett formákat.

De ZOLNAI és PAIS példamondatai se mutatnak régi eredetre. Evvel szemben már meglehetősen régi korból, a XIV., sőt XIII. századból is vannak írásbeli adatok az *isten-adta* szerkezetekre. Ezt a tényt azonban az „igések” még nem tartják döntőnek, mert az ő szemükben az a döntő szempont, hogy az *isten-adta* szerkezet második tagja közelebb áll az *adta* igealakhoz, mint az *adott* igenévhez.

Hiába érvelnénk avval, hogy a birtokos személyrag nélküli szerkezetek — *eb adott kölyke, minden istenáldott napon* — második tagja azonos az igenévvel, s persze az alanyi ragozású igealakokkal is, mert az igések ezekről nem szívesen beszélnek. Azt is fölhozhatnánk, hogy a személyragos szerkezetek közt is vannak olyanok, melyek nemcsak a tárgyas igealakokkal azonosak, hanem az igenévvel is: *köütötte*; *isten taszította*, ill. *vetette ember*. Ezt az utóbbit idézi JAKUBOVICH EMIL 1349-ből: „Johannis dicti *Istenuetethe*” (MNY. XXIII, 33–4, és PAIS i. m. 66), és hozzáfűzi, hogy ez az *isten vetette ember* (értsd: 'akit az isten elvetett, eldobott magától') azonos értelmű a Magyar Tájszótárban közölt *isten taszította ember*, továbbá a finn *jumalan heittämi mies* 'isten

elvetése ember' kifejezéssel. JAKUBOVICH megítélése szerint tehát az *isten vetette ember* — akár eredetét, akár további fejlődését tekintjük — csakis *igeneves* kifejezés lehet.

Nézzük ezek után a Halotti Beszédet. Abban ezt olvashatjuk: *odutta vola neki paradicsumut házová*. Íme, a Halotti Beszédben a mai *ad* igének a múlt ideje (ma: *adta*) így hangzott: *odutta*. Ugyanitt az igenévi alak is megtalálható: *odut*. Nem volt hangzásbeli különbség köztük. Az *isten adta paradicsom* akkoriban csakis így hangozhatott: *isten odutta paradicsum*. Hangozhatott, ha volt akkor már *isten-adta* szerkezet a magyarban. Vajon volt-e hát? Ha volt, akkor az igés elmélet teljesen tarthatatlanná válik. Próbáljuk megkeresni! 1273-ból való ez az adat (olvashatóbban átírva): *menny ütte güdür* 'menny ütötte gödör (értsd: villám vágta gödör)'; 1329-ből: *menny ütte v. ütötte sziget*. Ezeket az adatokat csupán 80—90 esztendő választja el a Halotti Beszéd korától. Két eljárás áll rendelkezésünkre.

A) Az egyik a „közelítés” módszere magában a magyar nyelvben. Egyfelől ugyanis: ha 1200 körül volt *odutta* igealak és *odut* igenév, akkor valószínű, hogy néhány évtizeddel később (1230—40 körül) is volt, tehát ha valaki 1200-ban *oduttá*-t mondott húszéves korában, az 1240-ben is *oduttá*-t mondott 60 éves korában. Másfelől: ha 1273-ban volt *menny ütte* (*ütötte*) *güdür* szerkezet, akkor valószínű, hogy néhány évtizeddel előbb (1240 táján) is volt. A magyar nyelvtörténet vallomása szerint nagyon valószínű tehát, hogy valamikor a XIII. század derekán volt egy *odutta* igealak, és volt *isten-odutta* ige-neves szerkezet.

B) Ha a magyar nyelvben a nyelvtörténet tanúsága szerint többé-kevésbé valószínűnek látszik valamilyen nyelvi jelenség keletkezése, fejlődése, alakulása, akkor a rokon nyelvek tanúskodása révén szilárdabb talajra helyezhetjük következtetéseinket. Ezen a téren azonban egyes nyelvészeknél különös dolgot tapasztalhatunk. A hangtani jelenségekkel, szófejtéssel kapcsolatban szinte nincsenek semmiféle aggályaik. Azokkal egyes nyelvészek minden gatlás nélkül „sakkoznak” még akkor is, ha erre a magyar nyelvtörténetben semmilyen támpontot nem kapnak. Jogosan járnak el, hiszen ilyen módon sok ezer évet tudnak nemegyszer áthidalni a nyelvhasználat révén: a finnugor szókezdő *k*-ből a magyarban *h* lett (finn: *kala* 'hal'), a szóközépi *t*-ből *z* lett (finn: *sata* 'száz'). De vannak ezeknél merészebb hasonlítások is. Abban a pillanatban azonban, amikor mondattani kérdések kerülnek szóba, a nyelvészek igen gyakran olyan álláspontot foglalnak el, mintha a finnugor nyelvek nem is volnának rokon nyelveink, mintha a magyar nyelv nem volna finnugor nyelv. A vogul és osztjáki nyelvben széles körűen használják a magyar *lenni* + *-va/-ve* ige-neves szerkezettel csaknem azonos szerkezeteket, és nálunk nyelvészeti segédlettel már majdnem teljesen sikerült kipusztítani a *-va/-ve* ige-neves szerkezeteket germanizmus címén és az állapot-szabály segítségével, valamint a ragozott igealakok erőltetésével. Minden finnugor nyelvben használják a páros testrészeket többes számban, és nálunk csak nemrég kaptak polgárjogot a régóta használt többes számú formák. Minden finnugor nyelvben használják a *jön* igét a hallgatóhoz való közeledés jelzésére (*mindjárt jövök*), a magyar nyelvészetben még most sem kapott zöld utat ez a nyelvhasználat. Minden finnugor nyelvben használják a mutató névmásokat visszautalásra, és nálunk csak mostanában lehetett érvényt szerezni ennek a használatnak. A magyar nyelvészetben, a nyelvművelés által befolyásolva, nagy idegenkedés mutatkozik a tőszámnevek olyan használatát illetően, amely a finnugor kor-

ban gyökerezik. Végül, minden finnugor nyelvben megtalálhatók az *isten-adta*-féle szerkezetek a magyar szerkezetekkel hajszára azonos formában. És íme, a magyar nyelvészek egy részének tanítása szerint a magyar szerkezeteknek semmi közük sincs a finnugor szerkezetekhez. Nem! A magyarban ezek a szerkezetek szerintük a magyar nyelv külön életében keletkeztek soha-nem-volt, fiktív igés mondatokból. Holott itt nem kell évezredek átídalni, évezredek hiányokat hipotézisekkel pótolni! Itt arról van szó, hogy a magyar nyelvtörténet vallomását kell megtámogatni a finnugor nyelvek adataival.

7. A Mai Magyar Nyelv Rendszere című kétkötetes mű legalább öt helyen (I, 442, 446, 549–50; II, 69–70, 83) foglalkozik az *isten-adta* és a *porlepett* kifejezésekkel. A különböző szempontok szerint szétszabdalt, éppen ezért átfedésekkel, ismétlődésekkel tarkított, eltérő típusú és eredetű kifejezéseket egybekényszerítő, valamint az igenévi és igés elméletet összevegyítő fejtegetések, néhány helytálló megállapítás mellett, olyan sok vitatható állítást tartalmaznak, hogy tisztázásuk aránytalanul sok helyet foglalna el. Ehelyett célszerűbbnek látszik, ha TOMPA JÓZSEF ide vonatkozó írásához (Anyanyelvi olvasókönyv 1976. 240–3), mely voltaképpen az MMNyR.-ben közölt nézeteket foglalja össze, fűzők észrevételeket.

TOMPA „régés-régi kétlaki” kifejezésekről ír, holott réges-régen nem volt kétlakiság, legföljebb a XVIII–XIX. században. Az innen vett példák (igés példáknek szánva) nem szerencsések, mert a *Fiaim, szerettem fiaim* és a *Ne mondd ki a gyűlöltem nevet* példákban a *szerettem* és a *gyűlöltem* nem lehet múlt idejű igealak, hiszen jelen időre vonatkozik: 'szeretem a fiaimat'; 'gyűlölöm azt a nevet'. A *megy gond-sújtotta nyommal* példa se jó, mert az igének vélt *sújtotta* után nem áll tárgyragos főnév, tehát a *sújtotta* nem lehet ige. Ugyanezt mondhatjuk az *emléttük feltételek mellett* példáról. És ugyanezt a XX. századi példák nagy részéről is: *a mihoztuk sütemény*; *a megneveztem szent helyen*; *a költöttem vezércikk*. Az *emléttük, hoztuk* igealakokat tartalmazó példák kivételével tulajdonképpen a többi példák jók volnának, ha TOMPA nem minősítene ezeket is igének, mert akkor nem keresnénk bennük múlt időt, és nem várnánk utánuk tárgyragos, illetve határozott névelős tárgyragos főnevet, mint ahogy nem keresünk Balassinak ebben az ismert sorában sem: „Ti, pedig *szerzettem* átkozott sok versek”. Különös dolog, hogy némely nyelvészek elsősorban leíró szempontból minősítik igének a tárgyalt kifejezések második tagját, s nem veszik észre, hogy leíró szempontból igen lényeges okoknál fogva nem lehetnek igék. Vajon lehetnek-e múlt idejű tárgyas ragozású igealakok leíró szempontból azok a nyelvi elemek, melyek nemegyszer jelen időre vonatkoznak, amelyek után igen gyakran nem áll tárgyragos főnév, s amelyek után sohasem áll határozott névelővel ellátott tárgyragos főnév? És vajon lehet-e jelöletlen határozós összetétel leíró szempontból a *porlepett* (ing), *istenáldott* (tehetség), amikor nem lehet elemezni úgy, hogy *portól lepett ing*, *istentől áldott tehetség*, hanem csak így: *portól belepett ing*, *istentől megáldott tehetség* (l. SZEPESY i. m. 32).

Még nagyobb bizonytalanságot okoz TOMPA, mikor ide vonja a *tenger-járta hajók*; *levélkéit hullatta virágszál*-féle hibrid alakulatokat is. Közben SIMONYIra hivatkozik, de nem fűzi hozzá, hogy SIMONYI határozottan rosszállotta ezeket a mesterkelt, semmilyen nyereséggel nem járó, zavart keltő formákat.

Minden olyan kísérlet, amely külön akarja választani az *istenadta* és a *porlepett*-féle szerkezeteket, természetesen homályba burkolja ezeknek az

eredetét. Minden olyan próbálkozás, amely más típusú kifejezéseket is ide akar vonni (*esküsztege lányka, agyafúrt ember* stb.), megakadályozza, hogy tisztázzuk ezeknek a szerkezeteknek, kifejezéseknek jellegét, különféle sajátosságait.

Hogy pedig az *isten-adta* szerkezetek eredetét, jellegét, sajátosságait népszerűen, röviden, közérthetően is lehet ismertetni, arra két példát is említek. A Nyelvőr egyik olvasójának levelére adott választ evvel a szerkezettel kapcsolatban FERENCZY GÉZA (Nyr. LXXXIV, 262). Egyetlen oldalon áttekinthetően ismerteti a szerkezetet minden lényeges szempontból. Megemlíti forrásként FOKOS DÁVID, KÁROLY SÁNDOR tanulmányát és az én értekezésemet is. Ezek alapján leszögezi, hogy a szerkezet több ezer év óta él, ősi finnugor örökség, sőt az altaji nyelvekben is megtalálható. A finnugor eredetet vallva, természetesen, hogy a birtokos személyragozással azonos paradigmát adja meg: *az én olvastam, a te olvastad, az ő olvasta, a mi olvastunk, a ti olvastatok, az ő olvastuk (az ők olvasta) könyv*. Nem feledkezik meg a *mi olvastuk, ti olvastatok könyv* újabb kori analógiás alakulatokról sem, s megállapítja, hogy általában a többes számú alakok ma már meglehetősen ritkák, és az egyes szám 3. személyű forma járja leggyakrabban.

LŐRINCZE LAJOS a „Nyelvőrsegen” című könyvében adott egy igen tanulságos miniatűr tanulmányt erről a szerkezetről (28–9: *Anyám sütte könyér*), dióhéjban összefoglalva az egész témakör lényegét. Rámutat arra, hogy ez a szerkezet a mai köznyelvben meglehetősen szokatlan. Annnyira szokatlan, hogy ha régebbi íróinknál, költőinknél vagy a népmesékben találkozunk ilyenféle kifejezésekkel, sokszor nem is értjük egészen vagy kissé félreértjük. A saját példáját említve, bevallja, hogy ifjú korában igen furcsállotta Garay Obsitosában ezeket a sorokat: „A szem, száj elállott merész beszédeim, | *Ország-világ csodálta* vitézi tetteim.” „Úgy gondoltam — írja —, hogy az a *csodálta* a második mondat állítmánya, csak az volt számomra egy kissé furcsa, hogy nem *tetteit* csodálta ország-világ, hanem *tetteim*. Elég későn világosodott meg előttem, hogyan is kell pontosan értelmezni e sorokat: úgy, hogy az *ország-világ csodálta* kifejezés ugyanolyan jelzője *tetteim* ragos főnévnek, mint a *vitézi*, tehát híres tettekről, *ország-világ csodálta* tettekről beszél a költő.” Nem ütközhetünk meg hát azon, hogy a XVIII–XIX. századi literátus emberek, akik ezt a szerkezetet föl akarták újítani, az első látszat után ítélve ígének nézték az igenevet, ezért nemegyszer tárgyias ragozású igealakkal próbálták pótolni a szerkezet középső, főként többes számú láncszemét.

LŐRINCZE kitűnő példát tárt elénk ezeknek a kifejezéseknek félreértési lehetőségére. Ha az idézett versnek csupán a második sora állna előttünk, akkor az így önmagában csakugyan érthetetlen is lenne. Csakis tárgyraggal állhatna meg: *ország-világ csodálta tetteit*. Ez is bizonyítja, hogy ebből az ígés mondatból sohase keletkezhett volna *ország-világ csodálta tetteim* kifejezés, mert ezt mindenki értelmetlennek tartotta volna. De még az *ország-világ csodálta tetteit* is csak a birtokos személyraggal ellátott *tetteit* miatt tekinthető ígés mondatnak; a tárgyrag miatt még nem volna az. Hagyjuk el a személyragot: *ország-világ csodálta vitézi tetteket*. Ez megint csakis igeneves szerkezet lehet. A megfelelő ígés mondat ugyanis így hangzana: *ország-világ csodálta a vitézi tetteket*. Szögezzük le: Az Obsitos fenti második sora azért állhat meg úgy, ahogy Garay írta, mert a „szem, száj elállott” szólás -n ragos főnevet vonz: *szem, száj elállott beszédeim, tetteim*. Ha nem volna *istenadta, madárlátta* szerkezetünk, akkor a költőnek másképp kellett volna szerkesztenie a második sort; valahogy így: *ország-világ elámult vitézi tetteim*.

LŐRINCZE igeneves szerkezetről beszél, ennél fogva eljut ahhoz a megállapításhoz, hogy a szerkezet finnugor előzményekre megy vissza. Talán csak azzal a véleményével szállhatunk vitába, hogy csupán néhány állandósult kifejezés maradt meg ebből a régen gyakori szerkezetből. Az irodalom és a publicisztika nyelvében ma se mondható ritkának. Próbaképpen az utóbbi időben több folyóiratot és napilapot vizsgáltam meg, s meglehetősen sok ilyen kifejezést találtam. Némely írótól egy cikkben többet is. Így például Héra Zoltántól: „az *írógépbillentéjük szaporázta betűarcocskákkal*”; „*démonok szülte árnyakkal*” (Népszabadság 1978. dec. 3. 11); Csátár Imrétől: „tompult benne a *szőrnyűség tépte érzés*”; „Hozzá beszélt *füstmarta* rekedt hangján”; „felém nyújtja a *sors adta örömet* meg báratot” (Magyar Nemzet 1978. dec. 3. 10). Örömmel fogadhatjuk, hogy íróink fokozatosan fölújítják, élő, színes, tömör kifejező eszközökké fejlesztik nyelvünkben ezt az ősi, finnugor eredetű szerkezetet.

Természetesen elsősorban az élő nyelvhez jobban hozzásimuló, egyes számú (az *emlétettem könyv, gyalogos okozta baleset*), továbbá a többes szám 3. személyű (*szakértők javasolta eljárással*), és a maga névmással szerkesztett (*a magunk végezte munkában*) kifejezések használata látszik előnyösnek. Ha valaki a többes szám 1. személyben is próbálkozik ilyen kifejezéssel, akkor azt kell helyesnek tartanunk, ha a birtokos személyragozáshoz közel álló alakot használja: *a mi idéztünk nyilatkozat* (vö. *a mi könyvünk*). Ez felel meg a finnugor eredetű ősi magyar szerkezet szellemének.

SZEFESY GYULA

Szaknyelv-művelésünk időszerű kérdései

1. A MMNy. a szaknyelveket illetően így nyilatkozik: „Éppen ezért tartjuk szükségesnek megjegyezni, hogy a szakszókincsek nem nyelvek, jóllehet szokás műszaki nyelvről, orvosi nyelvről, diáknyelvről beszélni” (472; hasonlóan: NyStSz. 230). Ez a kijelentés félreérthető, és ahhoz a kiélezett következtetéshez vezethet, hogy létezik ugyan megnevezés (szaknyelv), de nincs mögötte fogalom (azaz nincs is szaknyelv). A következtetés azonban nyilván helytelen.

A szaknyelv valóban nem autonóm nyelvrendszer, de rendszer, mégpedig az irodalmi nyelvhez és köznyelvhez viszonyított különbségek rendszere. E különbségek, melyek részben minőségiek, részben mennyiségiek, alkotják azokat a megkülönböztető ismertetőjegyeket, amelyek a szaknyelvet a nemzeti nyelv egyik változatává, azaz alárendelt fogalmává teszik.

A minőségi különbségek közé tartoznak azok a szókincsbeli elemek, amelyek csak a szaknyelvben fordulnak elő (pl. *bőge* 'duzzasztott folyószakasz', *cos φ*, *csákolás* 'stancolás', *poliszulfidkén* 'vegyület', *torlócsappantyú* stb.), illetőleg a szaknyelvben más jelentéshez jutnak; pl. a *jel* megnevezés a számítás-technikában 'azonosítható és közlésre alkalmas fizikai jelenség, amelyhez valami jelentés és/vagy hatás fűződik' (MÉS. = Műszaki Értelmező Szótár XXXIII. kötet). A szókincsbeli, tehát minőségi eltérések közé sorolhatjuk még a szakmai megnevezések szemantikai sajátosságát: a denotáció kizárólagosságát a konnotációval szemben.

Ezek a különbségek a köznyelvhez képest a többletet jelentik, de hiányt is említhetünk. Erre példánk egy teljes szófaji kategória: az indulatszó.

A mennyiségi különbségek bizonyos szóalkotási módok (pl. rövidítések, mozaikszók, összetett szók, szintagmatikus megnevezések), morfológiai síkon egyes képzők (-ó/-ő; -ás/-és), a mondatok síkján a nominális szerkesztés és a következményes, magyarázó, okhatározói mondatok gyakoriságával példázhatók.

Ha a szaknyelv az így vázolt különbségek rendszerében megragadható, akkor a tárgyi különbség kellőképpen indokolja a szaknyelvművelés megkülönböztetését is, természetesen az általános nyelv-művelés változataként. Ez azt jelenti, hogy vizsgálhatjuk a szaknyelvben, mint a nemzeti nyelv változatában az általános nyelvhelyességi szabályok érvényesülését, de vizsgálhatjuk közöttük a különöst is. GRÉTSY LÁSZLÓ így utal a feltételezett különös szabályokra: „A műszakiaknak és a nyelvészeknek közös kötelezettségük, hogy kijelöljék és egyre árnyaltabbá tegyék a szaknyelvek elbírálásának sajátos szempontjait” (NytudÉrt. 75. sz. 76; kiemelés tőlem — P. I.). Kérdés, melyek azok a sajátos szempontok, amelyek a különös szabályok érvényesülését igazolják?

2. A szaknyelvművelés sajátos szempontjainak kialakításakor nem indulhat ki másból, mint tárgyának, tehát a szaknyelvnek funkciójából. A szaknyelv (helyesebb szaknyelvekről beszélni, mert legalább szókincsükben eltérnek egymástól) célja a szakmai tárgyról, folyamatokról alkotott gondolatok rögzítése, cseréje, tehát a szakmai kommunikáció, amelynek rövidnek, azaz gazdaságosnak, kényelmesnek és pontosnak, vagyis egzaktnak, precíznek kell lennie. A korlátozott terjedelmű (mert csak a szakmai megnevezésekre terjed ki) és érvényű (mert csak a szakmai közösség tagjaira érvényes) cél és a közös szakmai érdek racionalizmuson alapuló megegyezéses nemzeti, illetőleg nemzetközi egységesítésre, esetleg szankcionálható szabványosításhoz vezethet legalábbis a terminus technicusokat illetően. Ez a cél, illetőleg módszer a nyelv-művelésnek általában nem sajátja. A szaknyelvművelés ilyen felfogását a terminológiai irodalom E. WÜSTER nyomán terminológiai nyelvkezelésnek, terminológiai nyelvszemléletnek nevezi (vö. Die terminologische Sprachbehandlung: Studium Generale VI [1953.], 214—9), és a terminológiatanban érvényesíti.

A szakmai megnevezések egységesítésének gondolata, amely a megnevezés és fogalom önkényes összerendelésén alapszik, nem új. A mi nyelvújításunk is élt ezzel a lehetőséggel. Mégis századunkban éledt újjá ez a módszer, mégpedig a dologszabványosítás következményeképpen. A mai magyar nyelv-művelés is azon a véleményen van, hogy „Valóságos szabványosításról is lehet szó a szaknyelvekben és a tudományos terminológiában az egyértelmű és következetes műszóhasználat érdekében” (KOVALOVSKY MIKLÓS, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. 1977. 20; WÜSTER tanítását és munkáit ismerteti PUSZTAI ISTVÁN, A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana: Nyr. CIV, 3—16; a terminológiatan fejlődésére vö. HELMUT FELBER, Development of General Theory of Terminology and of terminology work — A short history: Infoterm 9—78 in: Nordisk terminologikursus. 1978. 18—38).

A terminológiatan önálló tudománynak tekinti magát. Az elhatárolás nem tagadja azt aényt, hogy a terminológus nyelvi eszközökkel dolgozik, s ezek a nyelvtudományban megszokott módon, tehát fonológiai, morfológiai, és szintaktikai szinten, nemkülönben szemantikai síkon vizsgálhatók, illetőleg vizsgálandók. Ebből következik, hogy a nyelvi minőséget ugyanúgy mérlegeli, mint a terminus technicusoktól elvárt egyéb tulajdonságokat.

3. Ha a terminusalkotáshoz vagy terminológiaalkotáshoz kapcsolódó szaknyelv-művelési feladatokat számba akarjuk venni, akkor abból a követelményrendszerből kell kiindulnunk, amelyet ez az új tan állított a terminológia-egységesítés elé. Legjobb összefoglalásuk WILHELM SCHMIDT-től való (*Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprache: Sprachpflege XVIII* [1969.], 12). Szerinte a szakmai nyelvnek, illetőleg a szakmai szókinsznek az ismertetőjegyei és tendenciái a következők: szakmaiság, fogalmiság, egzaktság, egyértelműség, sőt egy-egyértelműség, függetlenség a kontextustól, rendszerszerűség, rövidség és gazdaságosság, esztétikai, expresszív és modális semlegesség.

A követelményrendszerben megmutatkozó racionalizmus nem vezet a nyelv és valóság teljes izomorfizmusának feltételezéséhez, mivel a terminologizálás alapján a természetes nyelv eszközeire támaszkodik. A kizárólagosan nyelvi minőséget érintő követelmények száma lényegesen kevesebb, mint a logikai követelményeké. A DIN 2330—1979: *Begriffe und Benennungen — Allgemeine Grundsätze* — amelyet a terminologizálás módszertanának tekinthetünk — így foglalja össze őket: „A megnevezés legyen megfelelően rövid, jól megjegyezhető, könnyen kiejthető és továbbképzésre alkalmas” (10; kiemelés tőlem — P. I.).

Az eddigiekben számba vett követelményrendszer leegyszerűsítése egyértelműsége, rövidsége, magyarosságra (GRÉTSY LÁSZLÓ—WACHA IMRE, *A műszaki nyelv művelése: Nyelvőr Füzetek* 8. sz. 1961. 18) — még ha egyébként a többi szempontot nem zárja is ki — azzal a veszéllyel jár, hogy a nyelvi alakot meghatározó logikai követelmények kiszorulnak a jobbra nyelvi érdeklődésű szaknyelv-művelők látóköréből.

4. A terminus technikusokkal szemben támasztott logikai és nyelvi követelményrendszer ismeretében nézzük meg, hogy a terminologizálás ma már teljesen kialakult és széles körben alkalmazott módszertana milyen következményekkel jár a szaknyelv-művelést illetően, hiszen valójában erre utal dolgozatunk címe is.

Leghelyesebbnek tűnik a terminusalkotási módok számbavételével kutatni azokat a nyelvhelyességi szabályokat, amelyek az eltérő követelményrendszerből fakadnak. Ezek — a teljesség igénye nélkül és a továbbiakban is csak vázlatosan — a következők: 1. a köznyelvi szavak átvétele; 2. a metaforikus megnevezések; 3. szóképzés, összetételek és szintagmák; 4. rövidítések, mozaikszók; 5. jelkombinációk; 6. idegen szók átvétele; 7. tükörfordítások.

Az eddigiekből is nyilvánvaló: a szaknyelvi szókinsznek csak a terminologizált vagy a terminologizálható rétegéről beszélünk, példaanyagomat elismert érvényű szakmai szótárakból veszem (elsősorban a MÉS. XLV—XLVI. kötetként 1978-ban dr. VÖRÖS ÁRPÁD szerkesztésében megjelent *Öntészet* című szótárból; a műhelynyelvre vö. PUSZTAI ISTVÁN, *Szaknyelv és műhelyzsargon*: Nyr. XCIX, 395—404).

5. A szakmai szókészlet gyarapításának legegyszerűbb módja a köznyelvi szavak átvétele.

Az öntészek szótárában 3635 címszó van, amely 7842 fő- és képzett szó kombinációjából áll. Nem vettem számba közöttük az igekötőket, a tulajdon-

neveket, legalábbis, amelyek még nem alakultak köznévvé (mint az *aázstenit* és a *martenzit*¹), a márkaneveket (pl. *novolak*), az alaki metaforákat (pl. *S kapocs*), rövidítéseket és betűjeleket (pl. *A-eljárás*, *alfavas*). Ilyeneket egyébként 104 címszóban találtam. — Ha a megszámlált 7842 szóból leszámítjuk az idegen szavakat (1093), a maradék 6749 szó között alig találunk olyan tőszót, amely a köznyelvben nem fordul elő: *elegy*, *horgany*, *horony*, *hozag*, *sorja*, *tám*, *zagy*, *zsomp*, *zsugor*. Több a köznyelvben nem használatos, de ismert tövű származék (*adalék*, *bordázat*, *buzgatás*, *fekecs*, *forrasz*, *főlék*, *illékonyság*, *izzadmány* stb.) és az egyébként ismert szavakból álló, de a köznyelvben nem használt összetétel (*alakozóorsó*, *bemetszésérzékenység*, *beömlő-elosztómag*, *tartamszilárdság* stb.), valamint szintagma (*bányanedves homok*, *elfajult grafit*, *héjmaglóvó gép* stb.).

Mit jelent az előzetes statisztika és példasor? Azt, hogy a szaknyelvnek, legalábbis az öntések nyelvének szókincse a köznyelvből, illetőleg főleg abból táplálkozik. Vannak persze a szaknyelvnek olyan eszközei is, amelyek a köznyelvi beszélő számára teljesen idegenek; álljon itt például ez a szabványosított megnevezés: *AdX 40 CrNiSi 25 20 MSZ 4357*; megfejtése: 24–27% krómot és 19–21% nikkel tartalmazó hőálló acélöntvény a 4357. számú magyar szabvány szerint. A szaknyelvet mégsem ezek jellemzik; az öntések például nem vettek fel ilyent a szótárukba, még csak nem is utaltak rá, és ugyanígy járt el a nyolcnyelvű nemzetközi öntészeti szótár (*Dictionnaire international de fonderie*. Paris, 1962.) is.

A terminológiai szóalkotás legfontosabb eszköze a köznyelvi szó, és leglényegesebb mozzanata az, hogy ehhez szakmai jelentést, illetőleg fogalomjelentést rendel, egyben egyéb jelentéseitől megfosztja. Az eljárás nem teljesen önkényes, mert a szó jelentésmagvától nem rugaszkodik el (különben el sem lehetne fogadtatni az új alkotást), és a megnevezés alaki oldalát illetően is a nyelvben legalább virtuálisan meglevő eszközökkel él. Ezt a fenti képletszerű megnevezés miatt és ellenére kell hangsúlyoznom.

Felmerül a kérdés: összeegyeztethető-e ez a beavatkozás a spontán fejlődéssel?

A történelmi fejlődés bizonyítja, hogy a fogalmak fejlődésével a köznyelvi szavak jelentése is változik (pl. *napkelte*, *toll*); a magyar nyelvújítás gyakorlata bebizonyította, hogy a szavak jelentése önkényesen — megegyezéssel — is változtatható: *agy* 'cranium' → 'cerebrum', *alkalom* 'pactum' → 'occasio', *állít* 'stellen' → 'behaupten', *szén* 'parázs' → 'carbonium' stb. (TOLNAI, Nyúj. 1929. 205); SAUSSURE óta a nyelvtudomány elfogadja a konvenciót, mint magyarázó elvet; és végül: a nyelvi tervezés, amelynek körébe a terminológiaszabványosítás tartozik, ugyanezen az elven alapul (WALTER TAULI, *Introduction to a Theory of Language Planning*. Uppsala, 1968. 155–60).

Természetesen előfordulhat, sőt elő is fordul, éppen a szakszók túlzott fogalmisága miatt, hogy a laikus nem boldogul egykönnyen a szakmai szöveg köznyelvi szavaival sem. Ezen az ismeretterjesztő irodalom vagy más közvetítő eszköz, például szakmai szótár segíthet (vö.: GEORG KLAUS, *Die Macht des Wortes*. Berlin, 1964. 150; DIETER MÖHN, *Ziele und Ergebnisse der Fachsprachenforschung: Muttersprache LXXXVII* [1977.], 69). DEME LÁSZLÓ ezt illetően pesszimista: „... a szakmásoknak — szaktudományosnak természetesen következménye: olyan sajátos, szűk érdekű és zárt szókincsvaltoza-

¹ A szótár helyesírásán nem változtatok.

toknak (terminológiáknak és nómenklatúráknak) a kialakulása, amelyek fogalmi tartalmuk tekintetében akkor is távol maradnak a kívülállók számára, ha nyelviileg sikerülne is közelebb vinni őket hozzájuk” (Nyelv és nyelvészet a tudományos technikai forradalom idején: Nyr. XCV, 400). Ennek ellenére a szaknyelv és köznyelv határának, ha nem is lebontását, de legalább a fellazítását a köznyelvi szavak használatában látom.

A szaknyelvek szükségszerűen merítenek a köznyelvi szókincsből (vö. MÖHN i. h. 69). Az újonnan keletkező fogalmak végtelen és a jelentéshordozók látszólag véges száma közötti ellentmondást a poliszémia kiküszöbölése miatti szóéhség csak fokozza. A „látszólag” közbevetése nem indokolatlan, hiszen minden nemzeti nyelv kiszolgálta eddig a gondolkodást, és az egyáltalában nem bizonyosodott be, hogy a természetes nyelv végessége határt szabna a tudomány és technika fejlődésének. A formalizált nyelvek — bármilyen hasznosak — a valóságnak csak egy-egy szűkös részletét ragadják meg, és végső fokon ezek is a természetes nyelven alapulnak. Akárhogy nézzük, az igazi forrás a nemzeti nyelv marad. De nemcsak forrás, hanem összetartó erő, mégpedig nemcsak alakiségében, hanem tartalmában is, ha a szakmák nem feledkeznek meg arról, hogy könnyebb elfogadásra számíthat az a terminus technicus, amelynek szakmai definíciója több elemet őriz a köznyelvi jelentésből.

A köznyelvi kommunikációban a szakmai és köznyelvi jelentés keveredése természetesen zavart okoz, bár ilyesmi ritkán fordul elő. Köznyelvi beszélgetésben ugyanis értelmetlen dolog — legalábbis kellő magyarázat nélkül — szakmai fogalmakkal operálni. Az ilyenfajta visszaélést zsargonnak minősítjük (a szakzsargonra vö. SZENDE TAMÁS, A szó válsága. 1977. 221–6). A terminus csakis az adott terminológia határain belül él, a terminológiai mezőn kívül fogalmi egzaktságát elveszti (A. REFORMATSKIJ, Cšto takoe termin i terminologija: Voproszi terminologii. Moszkva, 1961. 51).

6. A szakmai szókészlet gyarapításának másik lehetősége nem áll messze az eddig említettől: az eddigiekben is a köznyelvi átvételekről volt szó. Ezúttal azonban a tárgyi hasonlóságon vagy egyéb érintkezésen alapuló átvételekről, illetőleg átvitelekről ejtünk szót.

Ami a terminologizálás szabványosított módszertanait illeti, azok a metaforákkal szemben mértéktartóak, és nem kívánnak elszakadni az anyanyelvi úzustól. Az ISO R 704—1968: Naming principles kimondja, hogy az átvitt jelentésű helyesen megválasztott terminus technicus sokkal tömörebb lehet, mint a speciálisan szerkesztett komplex terminus (tehát összetett szó vagy szintagma; 12). A példa: az *ék orra* (az angolban *head*, a franciában *talon*, a németben *Nase*). A DIN 2330—1979: Begriffe und Benennungen — Allgemeine Grundsätze erre többször is visszatér. Az egyik megjegyzése az, hogy az olyan metafora, mint a *vízi erő* helyett használt *fehér szén* a tudományos-technikai nyelvben kerülendő (12). A másik intelem már bonyolultabb. E szerint az átvitelnek két feltétele van. Egyrészt csak akkor engedhető meg, ha a megnevezés távolos területről származik. A testrészt jelölő *könyök* például bátran lefoglalható a hajlított cső jelölésére, mert a felcserélés lehetősége alig fenyeget. Másrészt nem okoz az átvitel zavart, ha egy másik szakterület megnevezésének a jelentése strukturális hasonlóságot mutat a saját szakterületével. Így válhatott az *információ* és a *kód* a genetika terminusává is, természetesen megváltozott jelentéssel. Az óvatosság azonban ezeknél is kötelező: a definíció érvényeségi területét korlátozni kell (13).

A metafora mindenesetre a poliszémia veszélyét hordja magában. Ennek ellenére végtelen sok a szaknyelvekben a metaforikus megnevezés. Az öntészek például így használják ki az élőlényekre jellemző cselekvéseket és viszonyokat szakmai megnevezéseikben: *átöröklődés*, *csillapított acél* (szinonimája: *megnyugtított acél*), *elfajult grafit*, *élő bentonit*, *emelkedő öntés*, *fekvő öntés*, *felragás* (erózió helyett), *felületi játék*, *fojtószelep*, *homoklövés*, *horonyérzékenység*, *izzadmány*, *késkifutási hely*, *kifáradási határ*, *kúszószilárdság*, *járószék*, *légzőmag*, *léptetőállvány*, *lúktetőpisztoly*, *öregedés*, *pihentető kemence* stb.; *anyaminta*, *mesterminta*, *vándor mintalap*, *lángór* stb. A példákat folytathatnánk a köznyelvi beszélőtől jól ismert eszköznevek (pl. *homokágy*, *fémfogácsa*, *öntődob*, *simítógomb*, *simítókandál* stb.), állatnevek (pl. *békaszájas adagoló*, *féreg alakú grafit*, *hernyószalagos tisztítógép*, *kígyó alakú beömlőszárny*, *patkányfarok*, *pilangószelep* stb.) és egyéb, eredetileg a valóság más részletét jelölő szavak felsorolásával.

Ennyiből is valószínűsíthető, hogy a szakmai metaforák nem mind a régi kézművesiparból vagy a műhelynyelvből származnak, tehát onnan, ahol több a szerepe az érzékszervi, mint a fogalmi megismerésnek. A metafora a modern terminológia nélkülözhetetlen eszköze. A tőlünk vizsgált öntészeti szótárban ugyanúgy találhatunk tudatosan kiküszöbölt metaforákat a szinonimák között, mint a metaforák javára szóló tudatos döntéseket; példák a kiküszöbölt metaforákra: *darumágnes* helyett *emelőmágnes*, *fésűslap* helyett *lehúzólap*, *ikerkokilla* helyett *kettős kokilla*, *csuklótagos szállítószalag* helyett *lemeztagos szállítószalag*, *kecskeláb* helyett *indítóhorog* stb.; példák a metaforák bevezetésére: *lehúzólap* helyett *lehúzófésű*, *együreges szerszám* helyett *egyfészkés szerszám*, *lemeztagos tisztítógép* helyett *hernyószalagos tisztítógép* stb. A példából megfigyelhetjük, hogy a metaforák nemigen fordulnak elő magányosan: vagy az ismertetőjegy megnevezése, vagy a genus megnevezése metaforikus.

Bár alakját tekintve rövidítésnek látszik, nyelvtani besorolását tekintve mégsem az az ilyen megnevezés: *I gerenda*, *A oszlop*, *deltaszárny* stb. (Műszaki Lexikon). HEINZ ISCHREYT a l a k i m e t a f o r á k n a k nevezi őket, hiszen itt a hasonlóság uralkodik (Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Düsseldorf, 1965. 199). Még a köznyelvi tudat is eljut odáig, hogy ezekben I betűhöz hasonló alakú gerendát, A betűhöz hasonló bakoszlopot (pl. villanyoszlopot) vagy a delta betűhöz hasonló szárnyat sejtсен. Ez a szóalkotási mód szaknyelvi szempontból a fogalom részletesebb megjelöléséhez képest mindenesetre rövidülés, köznyelvi szempontból pedig egyszerű motivációja folytán magyarázat nélkül is felidézi a szaknyelvi jelöltet. Az öntészek szótárában viszonylag kevés van belőlük: *S kapocs*, *S lapátos keverő*, *Y próba* (ti. a próbadarab Y alakú).

A metafora tehát gyakori eszköze a terminológiának. Még különös válfajával: a s z i n e s z t é z i ával is találkozhatunk. A *fehér zaj* 'sztochasztikus jel' az irányítástechnika szótárából való, s mint ilyen igazán újnak minősül (MÉSz. XXXV.). Ugyaninnen idézhetünk néhány másfajta metaforikus megnevezést is: *ÉS-kapu*, *ÉS-VAGY kapu* 'több bemenetű logikai elemek'.

A terminológiaszabványosítás tehát a metaforát elfogadja és használja, bár kétségtelen, hogy a definícióval megfosztja szubjektív értékelésének lehetőségétől. Ennek ellenére, éppen szemléletessége miatt — vagy szemantikai motivációja miatt — lehetőséget ad a köznyelvi beszélőnek is a szakmai fogalomba való bepillantásra, és ezzel mintegy hidat alkot a köznyelv és szaknyelv között éppen úgy, mint az egyéb köznyelvi átvételek tömege.

Más a helyzet a metonímiával, különösen tulajdonneves változatával. Ezt a terminológus eszköztárából kizárja, hiszen a tulajdonnév semmit sem fejez ki a szakmai fogalom lényegéről, és nem utal a megnevezett fogalom rendszerbeli helyére. Az öntészeti szótárban például a *Pekay-keverő* helyett a *rotoros keverő*, a *Saturn-keverő* helyett a *permetgyűrűs keverő* az elfogadott szinonima; mégis megmaradnak az ilyenek: *ausztenit*, *martenzit*. A tulajdonnevek közszavasítása viszont nem gyakori a köznyelvben sem, úgy hogy ezek tilalmazása sem jelent határt a köznyelv és szaknyelv között.

7. Bevezető statisztikai adatként említettem már, hogy az öntészet szótárának 3635 címszavában 7842 tő- és képzett szó van. Ez azt jelenti, hogy minden lexéma átlagosan 2,1 szóból áll. A 7842 szóban a tőszók aránya 44,9% (3519), a képzett szavaké 55,1% (4323). Az eltérés nem túl nagy, pedig a motiválni szerető (helyesebben: a fogalom rendszerbeli helyét az ismertetőjegy feltüntetésével, ebben az esetben a fogalmat megszorító képzővel is kifejezni kényszerülő) szaknyelvtől elméletileg a képzett szavak felé való jelentős arányeltolódás lenne elvárható. A grammatikai motivációra való hajlam (jobb volna ebben az esetben inkább ismertetőjegy-motivációról beszélni) megvan az öntészek szókincsében is, de ez inkább a grammatikai motiváció következő foka felé tolódott el.

A terminológiai követelményrendszernek legjobban az összetételek és szócsoporthoz látszanak megfelelni. Ezek adják vissza legpontosabban a fogalom ismertetőjegyeit. A nem összetett szó, legyen az akár képzett szó, a legtöbb esetben magában hordja a poliszémia lehetőségét különösen akkor, ha olyan fogalmat jelöl, ami tovább osztható. A *betét* például az öntészetben jelentheti: 1. a kemencébe adagolt anyagok összességét; 2. a betétedzéshez használt karbonizálóanyagot; 3. a hőkezelő kemencébe berakott öntvényeket; 4. az öntvénybe beöntött idegen testet. A poliszémia kiküszöbölése a fogalom rendszerbeli helyének pontos kijelölése a megnevezés meghosszabbodásával jár. A betét szó 2. jelentését ilyen megnevezés tükrözheti: *betétedzéshez való karbonizálóbetét*.

Az öntészek szótárában mindössze 235 (6,5%) tőszó és 386 (10,6%) képzett szó alkot lexémát. Egyetlen szóból álló megnevezés tehát összesen 621 (17,1%) van. Ugyanakkor az összetett szóból álló címszavak száma 1709 (47%), és a szintagmatikus címszavaké 1305 (35,9%), vagyis a hosszabb (összetett szavas és szintagmatikus) megnevezések teszik ki a teljes kifejezőkészlet túlnyomó többségét (82,9%-át). Sok ez vagy kevés?

Úgy kíséreltem meg ennek az aránynak az általánosíthatóságát mérlegelni, hogy ugyanezt a számítást elvégeztem az irányítás- és mérés-technika (MÉSzt. XXXV.) szókészletére meg az „Ipari termékek jegyzéke” (1967.) egy részének (a gépek, közlekedési eszközök, villamos forgógépek termékcsoportok) szókészletére nézve is. Az irányítás-technika szótárában 1401 címszóból (s itt a nem ajánlott szinonimákat nem vettem figyelembe, hátha éppen ezek tolják el az arányt a hosszabb kifejezések felé) 30,1% az összetett szók és 50,2% a szócsoporthoz, vagyis 80,3%-uk minősíthető hosszúnak. Az Ipari termékek jegyzékében megvizsgált 2552 megnevezés 19,7%-a összetétel, 78,2%-a szócsoporthoz, azaz a megnevezések 97,9%-a hosszú. Ez a statisztika azt az általánosítást engedi meg, hogy technikai szakkifejezéseket ma már jobbára csak összetételekkel és szócsoporthoz alkotunk.

Hogy ez a tény a terminológiatannak abból a követelményéből származ-

zik, ami szerint a fogalmi rendszerszerűségnek a megnevezésben is tükröződnie kell, ugyancsak statisztikailag igazolható. Itt azonban egyedül az Ipari termékek jegyzékére támaszkodhatunk, hiszen csak ennek felépítése szisztematikus, szemben a vizsgált szótárak alfabetikus rendjével. Az ebben megszámlált 2552 szakmai megnevezésben az első szinten a genust jelölő megnevezések között 6,3%-ot tesz ki az egy szóból álló terminusok aránya, azaz 93,7% jut a hosszabb megnevezésekre. A negyedik alárendeltségi szinten ugyanez már csak 1,1%, illetőleg 98,9%.

A hosszúság—rövidség ellentéte valóban feszültséget okoz a köznyelvi és szaknyelvi gyakorlat között. Ennek az ellentétnek a feloldására a szaknyelv is kísérletet tesz. Az egyik megoldás az ismertetőjegy elhagyása, különösen ha a kontextus vagy a szituáció megengedi. Ilyen például az öntészeti szótárból: *micella* 'kolloid micella', *szikkasztás* 'szárítás levegőn', *alakrontás* 'technológiai alakrontás', *felfogólap* 'formafelfogó lap', *infraszárítás* 'infravörös szárítás' stb. Ennek fordítottja a megszorított fogalom megnevezésének elhagyása, mint például *acetilén acetiléngáz* helyett, *formázás formakészítés* helyett, *gáz-meghatározás gáztartalom-meghatározás* helyett. Az ilyen rövidítések azonban némiképpen veszítenek egyértelműségükből.

8. A rövidítésnek ettől a fajtájától természetesen meg kell különböztetnünk a köznyelvi beszélő által is betűszónak, mozaikszónak vagy egyszerűen rövidítésnek érzett szavakat. A köztudat ma már könnyen befogadja őket, különösen, ha azok némiképpen motiváltak, tehát megfejtethők, mint például a *szigszalag* 'szigetelőszalag', *heganyag* 'hegesztőanyag' (ezeket szótárból nem tudom adatolni), *ABEO* = Általános Baleset-elhárítási Óvórendszabályok. Viszont semmit sem kezdhet a köznyelvi beszélő ezekkel: *f-görbe* 'frakciógörbe', *MHD-generátor* 'magnetohidrodinamikusan generátor', *niresist* 'nikkelötövezésű korrózióálló öntvény' (Műszaki Lexikon), *A-eljárás* 'alkali eljárás', *CO₂-eljárás* 'szénsavas forma- és magkészítés' (az öntészet szótárából). Igaz, ezekkel nem is találkozunk. Találkozik azonban egy-két olyannal, mint a *radar*, amely idegen szó módjára hatol be a köznyelvbe, és nem tűnik rövidítésnek.

9. Ennél lényegesen több nehézséget okoz a rövidítést sejtető betűjeles kifejezések (jelkombinációk) megértése, s talán nemcsak a köznyelven beszélőknek. A betűjel ugyanis semmit sem árul el a fogalom tartalmáról. A *gamma-sugárzás*-t jelölhették volna akár 3. számú sugárzásnak is (az *alfa*- és a *béta-sugárzás* után). Ilyen kifejezés az öntészek szótárában mindössze 7 van (pl. *alfavas*, *A-grafit*, *D-grafit* stb.). E kifejezések megfejtése során kétszeres dekódolásra van szükség, éppen úgy, mint ebben a rövidítéssel jelkombinációban: *Öv. Cr0,7 1836*, melynek értelme ez: '0,7% krómtartalmú öntöttvas 18 kg/mm² szakítószilárdsággal és 36 kg/mm² hajlítósilárdsággal'. Hasonló ehhez a már említett *AöX 40 CrNiSi 25 40 MSZ 4357* kifejezés azzal a különbséggel, hogy ebben az X betű értékét még találgatni sem lehet, ti. az teljesen motiválatlanul azt jelöli, hogy az acélban legalább egy ötvözőelem eléri vagy meghaladja az 5%-ot. Nem kis feladat egy ilyen kifejezésnek a mondatba állítása vagy magyaros szórendű visszaolvasása, ennek ellenére számuk a szaknyelvben végtelen. A példázott megnevezés szabványból való, ilyen kifejezés az öntészek szótárában — mint már jeleztem — egyáltalában nincs. A jelalkotásnak ez a módja (szóalkotásnak aligha mondható) kizárólag

szaknyelvi jelenség, de az előbbi a köznyelvben sem ismeretlen: *II/A osztály, A-ba jár; A épület, Vas utca 2/a* stb. (HTSz.).

A rövidítéses jelkombinációk (köztük a betűjeles kifejezések, sőt a betűs vagy alaki metaforák is) elégtitki ki legtökéletesebben a kontextustól való függetlenség (a német terminológiai irodalomban: Selbstdeutigkeit 'önkifejezés') követelményét. A többi szóalkotási mód e tekintetben alig különbözik a köznyelvtől. Talán még a minden részletükben idegen, tehát a használó előtt teljesen motiválatlannak tűnő szavak és rövidítések vonhatók ide.

10. Az általános nyelvművelés legvilágosabban az *i d e g e n s z a v a k* tekintetében ismeri el a szaknyelv különállását, pontosabban itt elnézőbben ítéli meg az idegen szavak jelenlétét: „Nem mondjuk ezzel, hogy egyes szakterületeken, tudományágakban használt szakmai idegen szavak és kifejezések ugyanolyan elbírálást kívánnak, mint a köznyelv idegen szavai” (BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS: Nyr. CI, 132). Ez a kijelentés, mégkevésbé a környezete, természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar nyelvművelés egyetért az idegen szaknyelvi megnevezések parttalan beáramlásával.

A nemzetközi egységesítés egyébként elsősorban nem is a nyelvi alak nemzetközi egységesítését kívánja meg, hanem a fogalmakét, illetőleg definíciójukét (vö. ISO R 860—1968: International unification of concepts and terms és DIN 2332—1979: Internationale Angleichung von Fachbegriffen und ihren Benennungen). A külső nyelvi alak megalkotása tehát a nemzeti szabványosító intézményekre van bízva, bár az említett szabványokban sok olyan tanács is van, amely a külső alak fonémikus vagy grafémikus internacionalizálását segíti.

Az idegen szavakra nézve is hasznos lesz egy kis statisztika. Az öntészek szótárában a 3635 lexéma közül 881 tartalmaz idegen szót. Ez 24,2%-nak felel meg. Az irányítástechnika (szinonimák nélkül számolt) 1401 címszavából 653-ban van idegen szó (46,6%). A Műszaki Lexikon első három kötetének 23 617 címszavából 7765 tartalmaz idegen szót (32,9%). A két szakmai szótár arányszámaiból az a következtetést kell levonnunk, hogy minél újabb egy szakma, annál inkább kötődik a nemzetközi kifejezésekhez.

Az idegen szavak arányát másképp is mérlegelhetjük, s tesszük ezt az öntészek szótárára nézve. Említettem már, hogy a lexémákban 7842 szó kombinációja szerepel. Ezekből 1093 szót (13,9%) minősítettem idegennek. Az így számított arány lényegesen alacsonyabb, mint ha azt vizsgáljuk, hogy hány címszóban van idegen szó. Az arányszám csökkenése könnyen magyarázható: az idegen szót tartalmazó lexémák idegen és magyar szók kapcsolatából állnak: *hipoeutektoidos ötvözet, elektroacél, mikrodúsulás, tusírgép* stb.

11. Az idegen szavak beáramlását minden egyes kifejezés esetében „magyaros” leleménnyel megakadályozni nem lehet. Ha nincs más, meg kell elégednünk a *t ü k ö r f o r d í t á s s a l*, amely még mindig jobb, mint az idegen szó átvétele. Van is rá példa bőven: *állandó korongsebességű köszörűgép*: angol *constant-velocity grinder*, német *Schleifmaschine mit konstanter Umfangsgeschwindigkeit*; *hideg magsekrényes eljárás*: angol *cold-box process*, német *Kaltkastenformen* stb. A tükörfordításokat az általános nyelvművelés nem kifogásolja, ha mégis, csak akkor, ha tőlünk idegen észjárás megnyilvánulásai (LŐRINCZE LAJOS, Édes anyanyelvünk. 1961. 235), vagy nem felelnek meg nyelvünk törvényeinek (FÁBIÁN PÁL: MNyelvh. 155).

Ami az idegen észjárást illeti, az a terminológiaegységesítésbe mindenképpen belopakodik. Van ugyanis a nemzetközi szabványnak egy tétele, amely megkívánja, hogy a metaforikus megnevezéseknek az alapjelentése (a belső nyelvi alak vagy értelmi alak) legyen nemzetközileg azonos. A példa erre az *ék* előreugró részének a megnevezése, amely az angolban *head* 'fej', a franciában *talon* 'sarok', a németben *Nase* 'orr'. Ha olyan megegyezés születne, hogy a jövőben ugyanezt a részt *sarok*-nak nevezi (persze a maga nyelvén) minden nemzet, az a nemzetközi kommunikációban igen hasznos lenne, de a tradícióinkhoz képest idegen észjárás elfogadását jelentené, hiszen eddig ezt mi *orr*-nak neveztük; bár bizonyos, hogy ez is tükörfordítás a németből, mint megannyi más, ma már tradicionálisnak tűnő szakmai megnevezésünk.

A tükörfordításra, ha meg akarunk szabadulni a sok idegen megnevezéstől, ebből az okból is szükségünk van.

12. A fentiekben adott áttekintés, mely teljességre nem törekedett, arra a tényre kívánta felhívni a figyelmet, hogy a szaknyelvművelés nemcsak tárgyát illetően, de helytel-közzel talán módszerét illetően is eltér az általános nyelvműveléstől. Módszerének kialakításában kénytelen olyan követelményeket is figyelembe venni, amelyek a köznyelvi beszélők előtt ismeretlenek. Meg kell vizsgálnia, s fel kell tárnia azokat a nyelvhelyességi szabályokat, amelyet ebből az eltérő követelményrendszerből fakadnak. Még ennél is nehezebb feladata: fel kell oldania az általános nyelvhelyességi szabályok és az eltérő követelmények nyelvi következményeinek esetleges ellentmondásait, hiszen az ún. terminológiai egység, amelyre a terminológia módszertana törekszik, nem veszélyeztetheti az anyanyelv egységét, amelynek a szaknyelv csak egyik változata.

PUSZTAI ISTVÁN

Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve

Ország Lászlónak

1. Másfél évtizeddel ezelőtt 40 magyar nyelvű napi-, heti- és havilap jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban (JOSHUA A. FISHMAN, *Hungarian Language Maintenance in the United States*. Bloomington, 1966. 34). Hogy ma pontosan hány jelenik meg, arról a jelen szerzőnek nincs tudomása. Az amerikai magyar sajtótermékeket FISHMAN (i. m. 33) 1966-ban „Magyar Amerika” legerősebb nyelvi kohéziós erejének nevezte. Azóta a sajtó ilyen szerepe minden bizonnyal tovább nőtt, mivel az „urban renewal” néven ismert programok és más társadalmi mozgások következtében szakadatlanul csökken az olyan amerikai közösségek száma, amelyekben számottevő kommunikációs funkciója van a magyar beszédnek is.

„Kalapáccsal nem lehet repülni” — írta REMÉNYI JÓZSEF „Az amerikai magyar nyelv” című cikkében (Nyugat XXX/2 [1937]: 184—8), arra célozva, hogy az amerikai magyar „fattyúnyelven” nem lehet és nem is szabad szépirodalmat írni. REMÉNYI professzor, aki a clevelandi Western Reserve Uni-

versity összehasonlítóirodalom-tanára volt, nem takarékoskodott az érték-ítéletekkel: „tönkretett magyar nyelvről”, „elszűkült és elferdített nyelvről”, „alkotó téren hasznavehetetlen” nyelvről írt, de a „korcs” amerikai magyar nyelven ő elsősorban a beszédet értette, külön az írott nyelvről nem nyilatkozott. Témánkról, az amerikai magyar hírlapokról BORBÁNDI GYULA „Az amerikai magyar irodalom intézményei” című vázlatában (Új Látóhatár XXXI/1 [1980]: 63) ezt írja: „... nyelvezetük ellen sok a kifogás, a magyar szövegek hemzsegnék az amerikanizmusoktól és egyébként is meglátszik rajtuk, hogy íróik életük nagyobbik felét nem magyar környezetben töltötték. A nyelvi, stílári hibák, a hajdani magyar vidéki politizálás stílusának és az amerikai politikai szokásoknak a keverése olykor mosolyra készíti az igényesebb olvasót, aki ráadásul a sok reklámtól, mindenféle helyi apró-cseprő ügyek, családi események bő tálalásától is idegenkedik, de be kell lássa, hogy Amerikában lap csak úgy és akkor élhet meg, ha kielégíti a helyi lakosság személyi és üzleti érdekeit.”

A magyar újságok fontos nyelvhasználatformáló szerepére figyelmeztet BAKÓ ELEMÉR „Az amerikai magyar népnyelvkutatás céljai és módszere” című tanulmányában (American Hungarian Dialect Notes, No. 1. New Brunswick, N. J. 1962. 17): „... az újságolvasás egységesítő és kiegyenlítő ereje komolyan figyelembe veendő, amikor az amerikai magyar beszéd jellegzetességeit keressük”. Ebben a dolgozatban annak leírásához kívánunk néhány amerikai hetilap nyelvi elemzésével hozzájárulni, hogy — BAKÓT parafrázálva — mi is az, ami egységesíti az amerikai magyar beszédet? Próbálkozásunk első kísérletnek tekintendő, nem pedig minden részletre kiterjedő leírásnak. Ez magyaráz számos, az anyaggyűjtés mikéntjére és a tárgyalás módjára vonatkozó kérdést is.

A nyelvi anyag gyűjtését és bemutatását illetően jobbra két hasonló témájú cikket követ(t)ünk: MORTON BENSON, American Influence on the Immigrant Russian Press: American Speech 32 [1957]: 257—63 és YVONNE GRABOWSKI, Some Recent Changes in Canadian Polish. Z. FOLEJEWSKI et al (eds.), Canadian Contributions to The VIII International Congress of Slavists. Ottawa, 1978. 71—87.

A címben megjelölt *sztenderd magyar* ebben a dolgozatban három szótárunk segítségével határozzuk meg. A sztenderd magyarnak része minden olyan szó, kifejezés és nyelvtani jelenség, amelyet a Magyar értelmező kéziszótár (1972.), a BAKOS FERENC szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára (1973.) vagy a Magyar Szinonimaszótár (1978.) tartalmaz. Az ISzKSz.-t azért használjuk a sztenderd meghatározásához, mert ha ezt nem tennénk, akkor számos olyan (zömmel angol eredetű) szót és szójelentést kellene az amerikai magyarban lexikai kölesőelemnek minősítenünk, melyeket a Magyarországon élők kisebb-nagyobb rétege használ, de amelyek nem honosodtak meg a sztenderdben annyira, hogy az ÉKsz. is szótározta volna őket. Olyan szavakról van szó, mint *boss*, *catering*, *ceremoniális*, *cottage*, *cotton*, *darling*, *kongregacionalista*, *money*, *mullah*, *operál* 'működik', *recesszió*, *restaurant*, *steak*, *street*, *supermarket* stb.

A viszonyítási alapként használt sztenderd magyar ilyen meghatározása számos, első pillantásra meglepő döntésre készíten. Nem része például a sztenderd magyarnak a *Kapcsold le a televíziót!* mondat, mert az ÉKsz. szerint csak a *kikapcsol* ige használatos '〈Gép, készülék működését〉 az áramkörből való kiiktatással leállítja' jelentésben, a *lekapcsol* nem. Meghatározásunk szerint

tehát a fenti mondat eltér a sztenderd magyartól, ezért itt tárgyalásra kerül. Akkor is, ha e mondatot sokkal kevésbé tartják az igényes magyar köznyelvet beszélők helytelennek (ha annak tartják egyáltalán), mint például az *Oltsd fel a lámpát!* mondatot, amit Magyarországon napjainkban igen gyakran lehet hallani. A *felolt* nyilván nyelvhelyességi megfontolásokból maradt ki az ÉKsz.-ból, a *lekapcsol* említett jelentése nem biztos.

Definíciónk szerint megfelel a sztenderd magyarnak a következő mondat: „Az amerikai atlétákat, akik a moszkvai olimpián résztvesznek, Nyugat-Németországba viszik...” (Chicago és Környéke, 1979. december 15. 12). Az *atléták* szó itt 'sportolók' jelentésben szerepel. Az ÉKsz. feltünteti a szó ilyen jelentését, igaz, *régies* minősítéssel. Vizsgálati módszerünk tehát kirekeszti az amerikai magyarban (esetleg gyakran) használt olyan szavakat és szójelentéseket, amelyek a sztenderd magyarban régiesnek minősülnek; s nem vizsgáljuk, hogy okoz(hat)nak-e ezek a szavak félreértést a sztenderdet beszélők és az amerikai magyart beszélők között. További példák arra, hogy mi esik kívül a vizsgálat körén: „... a Nixon-adminisztráció ... tanácsadója volt” (Menora Egyenlőség, 1979. október 13. 1). Az ÉKsz.-ban nincs az *adminisztráció*-nak 'kormányzat' jelentése, de a SzinSz.-ban már van. „... a 67-es *subway* állomásnál” (Menora: i. h. 2). A *subway* szó, noha kevesen ismerik Magyarországon, s még kevesebben használják, szerepel az ISzKSz.-ban, így része a sztenderdnek. E szó azt példázza, hogy — szigorú meghatározásunk következtében — miként esnek ki a vizsgálódás köréből olyan szavak, amelyek az amerikai magyar szókinész magjához tartoznak esetleg. „Quebeci jogosítványunk van” — hirdeti magát a montreáli Voyages Kelen Travel utazási iroda (Menora: i. h. 10). Az ÉKsz. szerint a *jogosítvány* szónak van 'Szakmai tevékenységre, árusításra vonatkozó meghatalmazás' jelentése is, ezért kihullajtjuk vizsgálatunk rostáján, akkor is, ha tudván tudjuk, hogy: 1. a *jogosítvány* a sztenderd magyarban elsősorban s főleg 'gépjármű vezetésére jogosító hatósági engedély' jelentésű, s 2. a magyarországi idiomatikus nyelvhasználat szerint a Voyages Kelen Travel irodának quebeci *működési engedélye* van. „Bela's European Pastries and Bakery ... **DURCÁS MAGYAR HÁZIKENYÉR**” (Californiai Magyarság, 1979. november 2. 6). Annak ellenére, hogy a *durcás* szó itteni tájnyelvi jelentése föltehetően a magyarországi emberek számmottevő hányada előtt ismeretlen, s ezért a sztenderdhez való tartozása megkérdőjelezhető, nem vizsgáljuk, mert szerepel az ÉKsz.-ban. Vizsgáljuk viszont a *rezerváció* szót az ilyenféle mondatokban: „Hotel *rezervációk* — autóbérlés” (Menora i. h. 2). E szónak egyik említett szótárban sincs megadva 'helyfoglalás' jelentése, így az amerikai szóhasználat itt eltér a sztenderdtől. Akkor is erre a megoldásra kényszerülünk definíciónk értelmében, ha jó okkal feltételezhetjük, hogy a magyarországi emberek nem elhanyagolható része a nagymérvű idegenforgalom következtében ismeri a *rezerváció*-nak 'helyfoglalás' jelentését is.

Az imént kifejtett értelemben használt „sztenderd magyar” tükrében öt amerikai hetilap egy-egy számának nyelvét vizsgáltuk meg. Íme a lapszámok (a lapok neve után a dátum és az évfolyam-, valamint a lapszám itt az eredeti formában szerepel, ha azonban magyarul is fel van tüntetve, akkor csak úgy adjuk meg): Chicago és Környéke, 1979. december 15. (Vol. 74, Issue No. 50), rövidítve: C; — Californiai Magyarság, November 2, 1979. (Volume 57. No. 44), rövidítve: K; — Menora Egyenlőség, Oct. 13, 1979. (Vol. 18. 757), rövidítve: M; — amerikai-kanadai Magyar Élet, August 23,

1980. (XXII. évfolyam 32. szám), rövidítve: A; — New Yorki Magyar Élet, 1979. november 24. (XXXII. évfolyam 47.), rövidítve: N.

Egy 1976-ban megjelent könyv szerint (LUBOMYR R. WYNAR és ANNA T. WYNAR, *Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals in the United States*. Second Edition. Littleton, 92—3) a Chicago és Környéke 2301 példányban, az amerikai-kanadai Magyar Élet pedig 14850 példányban jelenik meg. (1976-osnál újabb adatokat e két Csikágóban készülő lap példányszámára vonatkozóan nem találtunk.) A Menora idézett számának 3. lapján közölt adatok szerint az észak-amerikai magyar zsidóság orgánumát 1978-ban 2800 példányban nyomták. A Californiai Magyarság példányszáma a '80 Ayer Directory of Publications szerint 7500, a Torontóban készülő New Yorki Magyar Életé pedig 8659.

Dolgozatunk úttörő jellegéből adódik az is, hogy a bemutatandó nyelvi jelenségek gyakoriságára vonatkozóan semmiféle információt nem adunk. Megelégszünk csupán annak regisztrálásával, ha valami eltér a sztenderd magyartól. Az amerikai magyar sajtóra vonatkozó gyakorisági vizsgálatokat, ha ilyenek lennének, bonyolítaná az a körülmény, hogy e lapok gyakran átvesznek írásokat nem amerikai magyar lapokból is (például a New Yorki Magyar Élet kiválasztott számában RUFFY PÉTER megemlékezése olvasható Benedek Elekről, az amerikai-kanadai Magyar Életben pedig többek között két lapnyi sportanyag van átvéve magyarországi lapokból). Arra sem terjedt ki figyelmünk, hogy megállapítsuk, melyek azok a szavak, amelyeknek mind sztenderd magyar, mind amerikai magyar változata előfordul a lapokban (pl. *kocsi* és *káré*, mindkettő 'autó' jelentésben, vagy *elvitel* és *takeout*). Ennek a kérdésnek, továbbá számos más, itt esetleg meg sem említett kérdésnek a vizsgálata a további kutatás feladata.

A bemutatandó anyag az összes olyan nyelvi jelenséget tartalmazza, amelyet a szerző a fenti első három lapszámban a sztenderdtől eltérőnek ítélt. A két utolsó laphól csak a valamilyen szempontból külön is említésre méltó jelenségeket mutatjuk be, itt már nem törekszünk teljességre. Ezt az eljárást az indokolja, hogy nem kívántuk az anyagot minőségi többlet nélkül, csupán mennyiségileg tovább növelni. A láthatóan magyarországi lapokból átvett cikkeket nem elemezzük, akkor se, ha azok történetesen Amerikáról szólnak. Így például nem szerepel a tükörszavak között az *élelmiszerbélyeg* (< *food stamp*), ami az egyik hazai cikk révén került az amerikai-kanadai Magyar Élet vizsgált számának 20. oldalára.

2. Szókincs. — A szókincsbeli eltéréseket öt csoportra bontva mutatjuk be, ezek: a kölcsönszavak, a hibrid kölcsönszavak, a tükörszavak és a jelentésbővülések (vö. NytudÉrt. 109. sz.), valamint egy vegyes csoport. Az iménti négy terminus technicus használata a jelen esetben helyenként vitatható, s az egyes adatok besorolása alkalmanként elkerülhetetlenül önkényes. Íme egy példa annak megvilágítására, hogy mire gondolunk: a *lefizetés* szónak van Amerikában 'foglaló és/vagy első részletfizetés' jelentése, az azonos jelentésű angol *downpayment* szó hatására. Ha feltételezzük, hogy Amerikában él a *lefizetés* sztenderd jelentésében ('kifizetés, megfizetés') is, akkor a jelentésbővülés esetével van dolgunk. Ha (illetve: ott, ahol) a sztenderdbeli *lefizetés* nem él, az amerikai magyar szót tükörszónak kell minősítenünk. Az, hogy a *lefizetés* alább a tükörszavak csoportjába került, bizonyos fókig önkényes döntés eredménye.

A kölcönszavak alábbi listájában elől áll a címszó, olyan helyesírással, amilyennel az újságból vett példamondatban szerepel. Ha a címszó akár csak helyesírásában is eltér a sztenderd angol nyelvi modelltől (etymontól), akkor az angol modellt is feltüntetjük az értelmező részben, dőlt betűvel, rögtön a szótár-rövidítés (Nsz., B., vagy ISzKSz.) után. Az amerikai magyar szavak jelentését szimpla idézőjelek között adjuk meg. E jelentések az ORSZÁGH LÁSZLÓ-féle Angol–Magyar Nagyszótárból (1976. rövidítve: Nsz.), a The World Book Dictionaryből (Edited by CLARENCE L. BARNHART and ROBERT K. BARNHART, 1976., rövidítve: B.), vagy a BAKOS FERENC-féle Idegen szavak és kifejezések szótárából (1973., rövidítve: ISzKSz.) vannak megállapítva és átvéve. Az értelmezéshez a B.-t csak akkor használtuk, ha a Nsz. vagy az ISzKSz. nem tünteti fel a keresett modellt. Egy-két esetben sem a Nsz., sem a B. nem tartalmazza a szükséges etymont (pl. *Voice of America*), ilyenkor a szótár-rövidítés hiánya azt jelöli, hogy a modellt valamely más sztenderd amerikai forrásból állapítottuk meg. Ha a szótár-rövidítést közvetlenül a jelentés követi, az azt jelenti, hogy a címszó angol modellje az értelmezéshez használt szótár szerint azonos a címszóval.

Ha nem tudtuk megállapítani egy amerikai magyar szó angol nyelvi modelljét, akkor n. m. (= nem találtunk modellt) rövidítést használunk. Számos esetben az n. m. rövidítés csupán azt jelöli, hogy a szóbanforgó szókapcsolat nem szerepel a Nsz.-ban vagy a B.-ban, de az egyes összetevők külön-külön szerepelnek bennük (pl. *mink* és *jacket*, de nincs a *mink jacket* feltüntetve, aminek lexikográfiai okai lehetnek, nem az, hogy nincs az angolban *mink jacket* szókapcsolat). Egy-két esetben a modell megállapításához amerikai angol anyanyelvű beszélőkkel folytatott konzultációra volt szükség, az ilyen eseteket sz. f. (= szóbeli forrás) jelöli.

A jelentés után pont áll, azt követően pedig egy illusztráló mondatban következik a címszó. A forrást annak rövidítésével (l. fentebb) és a lapszám feltüntetésével adjuk meg.

Appointment Nsz.: '(előzetes) bejelentés'. „Magyar fogorvos... Hívjon *appointment*-ért: (212) PL7–2882” (M 2). — *bármichvó* B.: *bar mitzvah* 'the ceremony or celebration held when a Jewish boy becomes thirteen years old to affirm that he has reached the age of religious responsibility'. „A legfinomabb sütemények torták esküvőre—*bármichvókra* partykral” (M 8). — *Beauty* Nsz.: *beauty* 'szépség'. „Másik kiskutyám, *Beauty*, 5 évvel ezelőtt rákbetegségben halt meg...” (M 10). — *Broadcast* Nsz.: *broadcast* 'rádió/televízió közvetített'. „HALGASSA Chicago és középnyugat magyar hangját 1930 óta fennálló Amerikai Magyar *Broadcast* műsorát...” (C 9). — *Business-lunch* ISzKSz.: *business* 'üzlet' és *lunch* 'villásreggeli'. n. m. „Étterem... Déli 12-től *Business-lunch*” (M 7). — *Cesna Sky Wagon* n. m. „... az utolsó másfél órát egy egymotoros Cesna Sky Wagonon repültük...” (K 5). — *Chaluc* B.: *chalutz*, *halutz* 'a pioneer in a farm colony in Palestine or Israel, especially one who immigrated from Europe before World War II to help build up the Jewish national home'. „... és *Chalucok* is jövégetnek olykor-olykor” (M 8). — *chlorine* Nsz.: 'klór'. „... potassium, *chlorine*, vas, iodine...” (C 10). — *C.O.D.* Nsz.: 'utánvétell'. „Kanada területén *C.O.D.* szállítunk” (M 6). — *coffee shop* Nsz.: *coffee-shop* 'kávézó, kis étterem'. „Kellemes európai *COFFEE SHOP* a Marketben” (K 6). — *Compound Interest Bonds* Nsz.: *compound interest* 'kamatos kamat' és *bond* 'kötvény'. n. m. „A »*Compound Interest*

Bonds« kötvény esetében...” (M 3). — *consent* Nsz.: 'hozzájárulás, beleegyezés, jóváhagyás'. „... Carter elnök nem adott lehetőséget ... a szenátusnak »*consent*«-ra, azaz az ügyhöz való hozzájárulásra” (K 1). — *danish* B.: *Danish (pastry)* 'a rich, flaky pastry made with yeast'. „... almás, lekváros, *danish*, Mignonok...” (M 2). — *dop* B.: *dope* 'a narcotic drug, such as opium or morphine'. „... a *doptól* bamba úrifiúk...” (C 10). — *drag* Nsz.: *drug* 'gyógyszer'. „Letiltottak hét ... sportolót tiltott *dragok* és doppingok használata miatt” (C 12). — *dump-trak* Nsz.: *dump truck* 'billenőkocsi'. „... személteltakarítást *dump-trakkal* legolcsóbban vállal...” (N 11). — *etnik* B.: *ethnic* 'of or having to do with people of foreign birth or descent'. „Az *etnik* népművészeti kiállításon is résztveszünk” (C 2). — *federal* Nsz.: 'központi, államközi, államszövetségi, államszövetséget érintő, az Egyesült Államok teljes egészére vonatkozó/kiterjedő'. „... egy washingtoni kerületi (*federal*) bíró ... azt a határozatot hozta, hogy Carter fenti intézkedése alkotmány-ellenes...” (K 1). — *Floridaroom* 'a room with many windows to let in sunlight'. sz. f. „... nappalival, *Floridaroom-mal*, mosókonyhával szépen megépített kőház” (C 5). — *fun* Nsz.: 'mulatság, szórakozás'. „Mi nyugatiak nem tudjuk, milyen »*fun*« a vásárlás...” (K 3). — *GOP* Nsz.: Grand Old Party '«a köztársasági párt az USA-ban»'. „... felmérést végzett a *GOP* elnökjelölti aspiránsaira vonatkozóan...” (C 6). — *Hadassa Chapter* B.: *Hadassah* 'a Jewish women's Zionist organization' és *chapter* 'a local division of an organization'. n. m. „... a magyar nyelvű *Hadassa Chapterek* most már lázas tevékenységbe, szervezésbe kezdtek” (M 7). — *Halloween* Nsz.: 'mindszentek előestéje [október 31-e]'. „A BLOOMINGTONI MAGYAR HÁZBAN most vasárnap, november 4-én HALLOWEEN BÁL lesz...” (K 6). — *imperial judiciary* Nsz.: *imperial* 1. 'császári', 2. 'birodalmi' és *judiciary* 'bírói testület' n. m. „Nincs »*imperial judiciary*«, mindenek felett álló bírói ítélőszék...” (K 1). — *insect lobby* Nsz.: *insect* 'rovar' és *lobby* 'befolyást gyakorló érdekcsoport [parlamentben]'. n. m. „... már előbb egy erős »*insect lobby*« (kijáró csoport) volt Washingtonban a törvényhozók megnyerésére...” (K 7). — *iodine* Nsz.: 'jód'. „... potassium, chlorine, vas, *iodine*...” (C 10). — *jack* B.: 'a short coat, usually having sleeves'. „... *jacketek*, sapkák és egyéb sportruházat kapható” (C 4). — *káré* Nsz.: *car* 'kocsi, autó'. „Humoros hanglemezek ... Kulturesték Röcsögén—Story a *káréről*” (A 15). — *KGB* B.: 'the official secret police agency of the Soviet Union, in charge of state security'. „... 300 *KGB* személyből ... és a szovjet tanácsadókól álló hadseregresznek...” (K 8). — *Kremlin* B.: 'the Soviet government'. „A *Kremlin* azzal vádolja az Egyesült Államokat...” (C 3). — *lbs* Nsz.: *lb* 'libra (= pound) = font (= 453,6 g)'. „Kilós és *lbs* konyha- és fürdőszobamérlegek” (N 12). — *licensed* Nsz.: *licensed* 'engedéllyel rendelkező'. „J. JERICSKA *licensed* asztalosmester” (M 6). — *master charge* 'a major U. S. credit card'. „*Master charge* és Bancamericard-ot elfogadunk” (C 9). — *Merchant Association* Nsz.: *merchant* 'kereskedelmi' és *association* 'társaság, egyesület'. n. m. „... éveken át ő volt az ottani »*Merchant Association*« elnöke...” (M 7). — *mink jacket* Nsz.: *American mink* 'vidramenyét' és *jacket* '(női) kosztümkabát'. n. m. „*Mink jacket*, stola kabát, bunda...” (M 4). — *missil* Nsz.: *missile* 'rakéta(lövedék), irányított lövedék'. „... a jelenlegi iráni krízis a legsúlyosabban fenyegeti a békét a kubai *missil* krízis óta” (C 1). — *mortgage* Nsz.: 'jelzálog'. „... ház-

biztosítás—*mortgage* biztosítás” (C 4). — *mozlem* Nsz.: *Moslem* 'mohamedán, muzulmán'. „... Khomeini ellen tüntetett egy másik *mozlem* csoport” (C 3). — *MX, Missile Experimental* Nsz.: *missile* 'rakéta(lövedék)' és *experimental* 'kísérleti'. n. m. „Az *MX* a *Missile Experimental*, vagyis a kísérleti rakéta kezdőbetűiből adódik” (C 3). — *notary public* Nsz.: 'közjegyző'. „Dr. Kelényi Pál *NOTARY PUBLIC* volt magyar ügyvéd, jogtanácsos és közjegyző” (M 6). — *pill* Nsz.: 'pirula'. „Különböző *pilleket* és injekciókat kapnak a sportolók...” (C 12). — *Rabbit Volkswagen* *Rabbit* (autómárkanév). „*Volkswagen Rabbitok* Specialistája” (M 6). — *real estate firm* Nsz.: *real estate* 'ingatlan' és *firm* 'cég'. n. m. „Az 1855-ben alapított és 30 irodával rendelkező BAIRD and WARNER *real estate firm* üzletkötője” (C 4). — *red-tory* Nsz.: *red* 'vörös' és *Tory* 'konzervatív(párti)'. n. m. „Külügyminiszternek Flora MacDonaldot jelölték, akít a közvélemény »*red-tory*«-nak, vörös konzervatívnak becézett” (M 11). — *re-entry permit* Nsz.: *re-entry* 'újébóli belépés' és *permit* 'engedély'. n. m. „... vízumok, *re-entry permit*-ek elintézése” (C 12). — *Regular Interest Bonds* Nsz.: *regular* 'szabályos, rendes, normális', *interest* 'kamat' és *bond* 'kötvény' n. m. „... a »*Regular Interest Bonds*« kötvények birtokosai...” (M 3). — *rosewood* Nsz.: 'rózsafa'. „Művészi és ízléses ajándéktárgyak... *Rosewood* elefánt...” (C 8). — *rosh hashana* B.: *Rosh Hashana* 'the Jewish New Year'. „A tavalyi *rosh hashana* történelmi fontosságú eseménnyel kezdődött...” (M 3). — *sale* Nsz.: 'kiárusítás'. „Hetente speciális »*sale*«!” (C 4). — *show-business* Nsz.: 'tömegszórakoztató ipar'. ISzKSz.: *show* 'látványos vegyes szórakoztató műsor' és *business* 'üzlet'. „... ahogyan a *show-business* jelszava megállapítja: — The show must go on.” (M 1). — *shower* Nsz.: 'vendégség nászajándékok átadására'. „November 11-én lesz Heisz Shirley, november 25-én pedig Miklós Éva menyasszonyi *shower*-ja” (M 7). — *shrimp* Nsz.: 'apró tengeri rák, garnélarák (*Crangon*)'. „... a Methoprene nevű szer... nem használható *shrimp*-tenyésztés közelében...” (K 7). — *special* B.: 'not general' e. g. *special prices for the clearance sale*. „Meggzőző üzletekből átvett áruk *special* olcsó kiárusítása állandóan.” (M 10). — *sponsor* Nsz.: *sponsor* 'támogat, patronál, fizet'. „... az ez évi koncertet... Beck Tamás *sponsorálja*” (M 7). — *stationary* Nsz.: *stationery* 'írószer és papíráru; irodaszer(ek)'. „Ezenkívül minden ami *stationary*, papíráru, írószer kapható” (M 4). — *samizdat* B.: *samizdat* 1. — *Szukot* B.: *Sukkoth* 'Jewish festival of eight or nine days celebrated in Tishri'. „A *Szukot* félünnepei után, Hosáná Rábákor búcsúznak a sáttortól...” (M 4). — *Take out Service* Nsz.: *takeout* 'előre csomagolt uzsonna/lunch [hazavihetően elkészítve élelmiszerüzletben]' és *service* 'szolgáltatás; kiszolgálás'. n. m. „Ha nincs kedve főzni, finom, magyaros meleg »*Take out Service*«” (M 8). — *tax* Nsz.: 'adó'. „... ára csak 444.00 dollár plusz *tax*” (M 2). — *tavern* Nsz.: '(bor)pince'. „L'Europe Étterem és *Tavern*” (M 7). — *teriyaki szték* B.: *teriyaki* 'Japanese dish consisting of fish or meat with onions and green peppers, and soy sauce, often broiled and served on a skewer' és ISzKSz.: *steak* 'hirtelen kisütött (marha)hússzelet'. n. m. „... a Benihana of Tokyo japán étterem a helyszínen sütötte a *teriyaki sztéket*...” (K 6). — *termite* Nsz.: 'termesz'. „A termeszek (*termite*) egyetlen hatásos pusztítója a chlordane...” (K 7). — *tune-up* Nsz.: 'átvizsgálás és beállítás [motoré]'. „Most vizsgáltassa át kocsiát Csináltasson *TUNE-UP*-ot...” (A 6). — *UN* Nsz.: '*United Nations* Egyesült Nemzetek, ENSZ'. „Kurt

Waldheim az UN főtitkára az Egyesült Nemzetek gyűlésén kijelentette ...” (C 1). — *US* Nsz.: 'United States (Amerikai) Egyesült Államok, USA' ... a bírósági határozat a *US* Legfelsőbb Bírósága elé kerül” (M 5). — *valley* Nsz.: 'völgy'. „Üzlet a *valley*ben” (K 10). — *very expensive* Nsz.: *very* 'nagyon' és *expensive* 'drága'. n. m. „Majd kisüti valaki a »*VERY EXPENSIVE*« filmgyárnál ...” (K 2). — *Vine and Cheese party* Nsz.: *wine* 'bor', and 'és', *cheese* 'sajt' és *party* 'összejövetel, vendégség'. n. m. „... szombaton este tartja hagyományos *Vine and Cheese party*jét” (M 7). — *Voice of America* 'broadcasting service of the United States Information Agency'. „... a »*Voice of America*« rádióállomás igazgatója ...” (M 5). — *Watergate* B.: *Watergate* 'a major political scandal involving illegal activities directed against political opponents of President Richard Nixon and subsequent attempts to cover up these activities'. „A cikkíró ... ugyanezt a kérdést veti fel a *Watergate*lőknek” (M 1). — *Welfare* B.: *on welfare* 'receiving aid from the government because of hardship or need; on relief'. „Nyugdíjasok és *Welfare*n levők részére mérsékelt árak” (M 9). — *Zip code* Nsz.: 'postai irányítószám'. „Pontos név: Cím: *Zip code*:” (C 2).

A hibrid kölcsönszavakat a kölcsönszavakhoz hasonlóan mutatjuk be:

air-conditionált Nsz.: *air-conditioned* 'légkondicionált, lég-szabályozott'. „*Air-conditionált* szobák, konyhával!” (M 5). — *apartment ház* Nsz.: *apartment house* 'bérház'. „... 7 lakásos *apartment ház*, jó állapotban, \$ 17.000 évi bevétel, alacsony lefizetés” (N 4). — *Apex excursion ár* (vö. *APEX* < *advance purchase excursion*) 'olyan kedvezményes nemzetközi retúr repülőjegy ára, amelyet bizonyos számú nappal az utazás előtt kell megvenni'. sz. f. „Használja ki 14–90 napos *Apex excursion* árakat!” (K 10). — *Backfire bombázó* *backfire bomber* „... a *Backfire*—Visszalövő szovjet bombázó ...” (C 3). — *fraternális egyesület* Nsz.: *fraternal association/society* 'önsegélyző egyesület'. „... a William Penn *Fraternális Egyesület* ...” (K 12). — *group jegy* *group ticket* 'egyfajta kedvezményes repülőjegy'. sz. f. „Izraelbe Charterek, továbbá rendes járatokon *group* és *Apex jegyek* ...” (M 2). — *kreditkártya* Nsz.: *credit card* 'hitelkártya'. „Minden *kreditkártyát* elfogadunk” (K 10). — *pártbász* Nsz.: *party 'párt' és boss 'pártvezér'*. n. m. „... Gierék lengyel *pártbász* Moszkvába ment ...” (A 2). — *produkció vezető* Nsz.: *production manager* 'gyártásvezető'. „... a rendező és a *produkció vezető* — nem volt kedvemre való ...” (C 7).

A tükörszavak angol modelljeit lehetőleg a Nsz.-ból és a B.-ből állapítottuk meg. Itt is használjuk az n. m. rövidítést esetenként. Ha egy címszóhoz az ÉKsz.-ban alakilag hasonló vagy közeli szó található, akkor azt is megadjuk, az összehasonlítás kedvéért.

automata transzmisszió service Nsz.: *automatic transmission* 'automata sebességváltó' és *service* 'szerviz'. n. m. (Ez a kifejezés valójában analóg morféma helyettesítés eredménye.) „... európai és amerikai autók szakszerű javítása ... *AUTOMATA Transzmisszió Service* ...” (C 12). — *benzinállomás* Nsz.: *gas-station* ÉKsz.: *benzinkút* 'Benzintöltő állomás'. „... Tony ... az egyik *benzinállomáson* kocsit mos ...” (M 9). — *dán kávé sütemény* B.: *Danish* 'Danish pastry' és *coffeecake* 'a light, sweetened cake, usually made with yeast, and often with spice, fruit, or nuts, sometimes iced'. n. m. „Saját sütdénkben készült ... rétesek, *dán*

kávésütemény . . .” (K 6). — *fűszegély-vágó gép* B.: *edger* ‘a tool for trimming the edge of a lawn or the like’. „Köszönjük Barnaky Ferencéknek az új *fűszegély-vágó gépet* . . .” (K 11). — *gazolin állomás* Nsz.: *gasolene* ‘benzin’ és *station* ‘állomás’. n. m. „ . . . szemben a Standard *gazolin állomással*” (K 4). — *hajstílus* Nsz.: *hair-style* ‘(divatos) hajviselet, frizura’. „A férfi, női és gyermek hajvágás és az összes modern *hajstílus* mestervizsgálás szakértője” (C 8). — *Hálaadás Napja* Nsz.: *Thanksgiving Day* ‘hálaadó ünnep(nap) [USA-ban november negyedik csütörtöke, Kanadában október második hétfője]’. „És mégis: itt állunk előtted Uram *Hálaadás Napján*” (K 7). — *Hálaadási Vasárnap* Nsz.: *Thanksgiving* ‘hálaadó ünnep(nap)’ és *Sunday* ‘vasárnap’. n. m. „ . . . november 18., *Hálaadási Vasárnap*, Thanksgiving Sunday” (K 12). — *iskolabusz* B.: *school bus* ‘a bus that carries children to and from school’. „ . . . megoldásként az »iskolabuszt« találták ki, hogy így ériék el a törvény akarata szerinti »vegyes« iskolákat . . .” (M 10). — *iskolabuszozás* B.: *busing* ‘the compulsory transportation by bus of Negro and white students from one school to another to achieve a better social balance in schools’. „Bostonban például csak 1974-ben . . . kezdődött el az »iskolabuszozás«” (M 10). — *iskolahatóság* B.: *school board* ‘a local board or committee managing the public schools’. „Sok szülő helyesli ezt a tervet, mert a chicagói *iskolahatóság* presztízisprogrammá avatta” (M 10). — *lefizetés* B.: *downpayment* ‘a payment in part or as a deposit for something bought or to be bought, especially in installment buying’. „Vegyen házat kevés *lefizetéssel* 2, 3, 4 hálós, többen úszómedencével . . .” (K 10). — *Magyar Szovjet Köztársaság* Az angolban a Magyar Tanácsköztársaságnak gyakran *the Hungarian Soviet Republic* a neve. „ . . . amíg a *Magyar Szovjet Köztársaság* létezett . . .” (C 5). — *masszázs szalon* A *massage salon* az angolban a *massage parlor* ‘an establishment for massage and prostitution’ szinonimája. sz. f. „ . . . a prostituáltak, porno boltok, *masszázs szalonok* és dőpos, embertelenül zuhlott alakok forgatagában . . .” (K 2). — *multikulturális* B.: *multicultural* ‘having or blending many distinct cultures’. „ . . . az amerikai *multikulturális* államszerkezet és társadalmi rend . . .” (K 3). — *nyitott jegy* ‘olyan előreváltott retúr repülőjegy, amelynek a visszaútra szóló kuponján nincs rögzítve a repülés időpontja’. (ang. *open ticket*) sz. f. „*Nyitott jegy* Budapestre és Budapestről \$ 499. —” (M 4). — *önkinevezte* Nsz.: *self-appointed* = *self-styled* ‘magát vmnek kiadó/kikiáltó/tekintő/feltüntető’. „ . . . az amerikai fekete mozgalom *önkinevezte* vezetője . . .” (M 2). — *rádióállomás* Nsz.: *radio station* ÉKsz.: *rádióadó* ‘Rádió-adóállomás’. „ . . . szombat reggel 8 órától a WNIB FM 97 Mc. *rádióállomásról* . . .” (C 9). — *sárga telefonkönyv* Nsz.: *yellow pages* ‘szaknévsor [telefonkönyvben]’. „ . . . megtalálhatja a *sárga telefonkönyvében* . . .” (N 9). — *televíziós állomás* Nsz.: *television broadcast station* ‘televízió-adóállomás, tévéadó’. B.: *a television station*. ÉKsz.: *televízió-állomás* ‘Televíziós adóállomás’. „Dick Cavett . . . beszélgetést folytatott az egyik *televíziós állomáson* John Ehrlichmannal . . .” (M 1). — *Világbíró-ság* Nsz.: *World Court (of Justice)* ‘a hágai nemzetközi bíróság’. „A *Világbíró-ság* . . . határozata sem lényeges . . .” (C 6). — *vissza-harc* B.: *fight back* ‘to offer resistance; show fight’. „Egyszer valaki egy rövid időre *vissza-harcolt*” (N 5).

A lexikai eltérések negyedik csoportját a jelentésbővülések esetei alkotják. Az alábbi címszavak megtalálhatók az ÉKsz.-ban vagy az

ISzKSz.-ban, de jelentéseik különböznek a sztenderd szótári jelentésektől. A címszót az értelmező rész követi, melyben a szótár-rövidítés után a jelentéskölcsönzést lehetővé tevő (annak alapjául szolgáló) angol szó áll (amennyiben a címszó és a modell nem azonosak), azzal a jelentésével, amellyel az amerikai magyar szó jelentése a sztenderdbeli szóhoz képest bővült. Ha a modell jelentését a B.-ból adjuk meg, annak az az oka, hogy a Nsz.-ban nincs feltüntetve a releváns szójelentés.

b a z á r Nsz.: *bazaar* 'jótékony célú bazár/vásár'. „Két napos *bazárunkat* és használt holmik kiárusítását november 17-én és 18-án tartjuk” (K 11). — *billió* Nsz.: *billion* '(US) milliárd (10⁹), (GB) billió (10¹²)'. „... Carter elnök ... bejelentette, hogy Kínának az *egybillió*s Népi Kínát ismeri el ...” (C 1). — *blokk* B.: *block* 'the length of one side of a block in a city or town'. „1/2 *blokkra* az Irving Fed. Savings-tól az utca ellenkező oldalán” (C 4). — *Continentális* Nsz.: *continental* 'európai'. „Rétések, magyar és *Continentális* sütemények ...” (M 2). — *ebéd* Nsz.: *dinner* 'a nap főétkezése délben v. este'. „... november 4-én HALLOWEEN BÁL lesz *ebéddel* egybekötve” (K 6). — *emlékezik* Nsz.: *now just remember!* 'jegyezze meg!'. „*Emlékezzék*, Önnek nem kell visszaszolgáltatnia a kötvényét ... ahhoz, hogy megkapja ezt a készpénz bónuszt” (M 3). — *federális* B.: *Federal* 'of or having to do with the central government of the United States'. „George Bush ... számos *federális* pozíciót töltött be ...” (C 6). — *a felszabadulás* 'a zsidók kiszabadulása a náci koncentrációs táborokból'. n. m. „Az egykor 200 ezer lelket számláló bécsi zsidóságból alig maradt meg 10 ezer. Jórészüik nem 'tösgyökeres' bécsi, hanem *a felszabadulás* után Kelet-Európából kerültek oda” (M 8). — *hall* Nsz.: 'székház, palota'. „Az Istentiszteletet díszbéd és bankett követte a *Zágonyi Hallban* ...” (K 4). — *hordó* ISzKSz. *barrel* 'változó nagyságú angol–amerikai űrmérték (163,5 l körül)'. „... ezen a télen tíz millió *hordóval* múlja felül az átlagos téli fűtőolaj-szükségletet ...” (C 9). — *management* Nsz.: 'igazgatóság, vezetőség'. „Szeretettel várja kedves vendégeit az új *management*” (M 7). — *meghallgatás* B.: *hearing* 'a formal or official listening, especially to evidence and arguments in court, as in a trial before a judge and without a jury'. „A bizottsági *meghallgatások* egyik tanúja Ralph Nader volt ...” (C 6). — *quarter* Nsz.: '25 cent(es pénzdarab)'. „... nagysága pontosan a *quarternek* nevezett 25 centessel egyezik ...” (K 2). — *rádiusz* Nsz.: *radius* 'hatósugár'. „... a 600 km-nél nagyobb *rádiuszú* szárnyas rakéták ...” (C 3). — *randevú* B.: *appointment* 'a meeting with someone at a certain time and place'. „A házigazda bocsánatot kért felesége nevében, akinek halaszthatatlan *randevúja* volt a fogorvosnál, de reméli, hogy megérkezik, még mielőtt elhagynám a házat” (M 9). — *rezerváció* Nsz.: *reservation* 'helybiztosítás, helyfoglalás; foglalás [szobáé]; rezerválás'. „Hotel *rezervációk*—autóbérlés” (M 2). — *szabad* Nsz.: *free* 'ingyenes'. „... *szabad* parkolási lehetőségekkel állunk kedves vendégeink rendelkezésére” (M 7). — *szerviz* B.: *service* 'performance of duties'. „Ne hozzanak gyermekeket, kérjük — csak *szervizre*” (fodrászüzlet hirdetése) (K 2). — *szinkronizáltan* B.: *synchronously* 'simultaneously'. „A TASSZ ... *szinkronizáltan* ugyancsak arra figyelmeztette Bonnt ...” (N 4). — *a szovjet* Nsz.: *the Soviet* 'a Szovjetunió'. „... Karamanlisz görög miniszterelnök szerződést írt alá *a szovjettel* ...” (K 1). — *a török* 'Törökország'. n. m. „1974-ben *a török* behatolt Cipruszba török polgárai védelmére ...” (K 1). — *vallásos kollégium* *religious college* 'egy

bizonyos felekezet által alapított felsőoktatási intézmény'. sz. f. „... tanácsokkal fogja az olyan kisebb *vallásos kollégiumokat* ellátni, akik (sic) úgy érzik...” (N 8).

A szókinszbeli eltérések *vegyes csoportjába* tettük a szóösszetételeket, a szórövidüléseket (tapadás) és egy olyan esetet, amelyben az amerikai magyar szó és a sztenderdbeli szó analóg morfémák, de kissé eltérő alakúak.

Szóösszetételek: *imaórség* „Közös imára — *IMAŐRSÉGRE* — hívunk minden magyar testvért” (K 11). — *magyar-házi* „... Öreg-amerikás *magyar-házi* bálak, bankettek...” (K 4). — *nagysúlyú* „Európában *nagysúlyúnak* ítélik meg Giscard D'Estaing egyórás televíziós interjóját...” (C 3). — *újamerikás* „*Újamerikásoknak* ingyen tanácsadás” (C 2). — *véderőminisztérium* „... a *véderőminisztérium* (Pentagon) ... véleménye szerint...” (C 3). — *vészország* 'a zsidók náciak általi tömeges kiirtásának ideje a II. világháborúban'. „Helmut Schmidt ... Budapestre érkezik és meg akarja látogatni a *vészország* áldozatainak kegyeletére emelt emlékművet” (M 8) (Vö. B.: *the Holocaust 'the mass destruction or extermination of European Jews by the Nazis during World War II'*).

Tapadás: *Fahrenheit* „... hogy minden lakást ... kellemes hőmérsékletre (68 *Fahrenheit*) lehessen fűteni” (C 9). — (Sztenderd magyar: *Fahrenheit-fok*.) — *kihozatal* „Budapestről *kihozatal* Los Angelesbe és vissza 716.00 dollár + 3.00 adó 30 nappal előre váltva” (K 10). (Sztenderd magyar: *rokonkihozatal*).

Eltérő alakú analóg szó: *asztronaut* Nsz.: *astronaut* 'űrhajós, asztronauta'. „John Glenn, Amerika első *asztronautja*...” (C 7). (Sztenderd magyar: *asztronauta*.)

3. **Nyelvtan.** — Nyelvtani interferencia hatására többféle eltérés mutatkozik a sztenderdtől. Az eltérések egyik csoportja a *névelők* használatával kapcsolatos. A sztenderd szerint nem szükséges a határozatlan névelő ebben a mondatban: „Isten valóban egy csodálatos Megváltó!” (K 11). Más mondatok viszont amerikai magyar változatukban egy-egy határozott névelővel rövidebbek a sztenderd magyar megkívánta mondatoknál: „Tulajdonos magyar és szeretettel hívja és várja a magyarokat...” (A 7); „Tánczenét a Magyar Ház öttagú kitűnő tánczenekara szolgáltatja...” (K 9); „... és ezen kívül olajat szállított Nyugatnak” (C 6); „... az ő eszméit igyekszik gyakorlatba ültetni az élet minden fontos területén...” (A 9); „Lázar's húsüzlet szomszédságában” (M 2). Az amerikai magyar mondatok zérus névelői a harmadik példa kivételével az angol mondattnál szabályok interferenciájával magyarázhatók; legnyilvánvalóbban talán az utolsó két esetben, aholis a magyar mondatok angolul így hangzanak: „she is trying to put his ideas into practice in all the important areas of life”, és „Next to Lazar's Butchershop”.

Az átvizsgált lapokban egy-két esetben *tárgyas*an ragozott igék állnak ott, ahol a sztenderdben *tárgyatlan* igék állnának: „Magyar gyászjelentést ingyen *adjuk*” (N 4); „Mindén gyártmányú TV-t, rádiót, lemezjátszót otthonában szakszerűen garanciával *megjavítom*” (N 2); „Színpadi díszleteknek beillő faházakat építettett, olyanfajtaikat, amelyeket egyszer, európai kirándulása során látott és amelyeket emlékként kodakjában magával *hozta*” (M 9). Viszont tárgyas ige kíváncsít a sztenderd szerint ebben a mon-

datban: „... ki *tud* a legrövidebb idő alatt a legtöbb főtt kolbászt megenni?” (M 5).

A vizsgált szövegekben előfordulnak olyan tárgyas igék, amelyek a sztenderdben kizárólag tárgyatlanok, s megfordítva, sztenderd tárgyas igéknek van tárgyatlan használata Amerikában. Példák: „Ludmilla Belousova és partnere Oleg Protopopov jégtáncospár, akik a 60-as években *dominálták* a nemzetközi és olimpiai versenyeket...” (C 12); „... az amerikai külügyminisztérium *konzultálja* a NATO-partnereket...” (C 3); „*Telefonálja* be rendelését!” (M 6); „*Nagyobbítottunk* és felmentünk a 9. emeletre. Ne mulassza el megtekinteni gyönyörű új raktárunkat” (M 4); „*Rezerváljon* a 864—9275 számon” (M 7). Mind az öt mondaton könnyen kimutatható az angol interferencia.

A következő csoportba olyan példákat gyűjtöttünk, amelyekben egy-egy végződések a használata tér el a sztenderdbeli használattól. A példák után zárójelben megadjuk a sztenderd változatot is. „... népművészeti kiállítást mutat be *Winnipegben*” (N 10) (*Winnipegben*); „... nehogy esetleg a »felháborodott érdeklődők« még több kárt okozzanak, a már *meglevőhöz*” (C 10) (*meglevőnél*); „Egy különleges televízió, *amelyhez* visszabeszélhetünk” (C 7) (*amelynek*); „... magyarul beszélő ügyvéd *specializál* baleseti ... ügyekben” (M 2) (*ügyekre specializálja magát*); „Az Iráni Izlám Köztársaság—amelynek *nevében* az Ayatollah törölte a demokratikus szót...” (M 1) (*nevéből*); „... még több »Watergate-személyiséget« fog meginterjúvolni televíziós *programján*” (M 1) (*programjában*, illetve: *műsorában*); „Igaz, hogy *Ciprusban*... jó szolgálatot tett a kanadaiak jelenléte...” (M 1) (*Cipruson*); „Irán népe éppúgy elkergeti majd Khomeinit, amint elűzte a *saht*...” (M 3) (*sahot*); „Addig még telefonálunk *egymással*” (M 9) (*egymásnak*); „*Jegyrendelésért* hívják: (213)939—1128” (K 3) (*jegyrendelés céljából*). Két esetben a végződés hiánya különbözteti meg az amerikai mondatot a sztenderdtől: „*Érdeklődők* hívják *Magda Island* — 813—957—0944” (C 5); „Ingatlan eladás-vétel ügyben forduljon bizalommal *Schwarz Realty Inc.* 3061 N. Lincoln Ave.” (C 5).

Végül nyolc olyan mondatot mutatunk be, melyek mindegyike másként tér el a sztenderdtől, de az eltérés mindegyikben nyelvtani természetű. Zárójelben adjuk a sztenderd változatokat: „*Kapcsold le* a televíziót...” (M 10) (*Kapcsold ki*); „Minden előfizető kap egy kicsiny dobozt, amely hasonló ahhoz a kicsiny dobozhoz, *amelyet* kapunk (vagy vásárolunk) *ha* a channel converter szolgálat előfizetői vagyunk” (C 7) (... *amelyet* akkor kapunk ...); „A Los Angeles-i lap tudósítója mindenesetre *cáfolja az állítást, mintha* a magyarországi gazdaságpolitika következtében *Magyarországon lenne legmagasabb az életszínvonal*” (N 5) (... *cáfolja azt az állítást, hogy ... Magyarországon a legmagasabb ...*); „Az angol nyelvű változat valóban megérdemelné, hogy az amerikai iskolákban és egyetemeken is bemutatásra *kerülhetne*” (C 2) (*kerüljön*); „Szeretettel *hívja és várja* a magyarokat Resch Tony & Lassu Vili tulajdonosok” (A 6) (*hívják és várják*); „Nos, mi *örülünk* a legjobban, ha így volna” (N 5) (*örülnénk*); „Az EPA vezetője W. Ruckelhaus nem volt hajlandó *még csak meg is hallgatni* az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériumának véleményét, sőt saját tanácsadó testületének ... az állásfoglalását is elutasította” (K 7) (*még csak meg se hallgatni*); „... a szenvedő szerepét tölti be, ahelyett, hogy erőfőlényét *kihasználja*” (M 2) (*kihasználná*).

4. Az elbizonytalanodó nyelvérzék. — Az amerikai magyar kétnyelvű emberek magyar és/vagy angol nyelvérzéke bizonytalanabb az egynyelvű amerikaiak, illetve magyarok nyelvérzékénél, annak következtében, hogy angolul is, magyarul is (s esetleg más nyelveken is) tudnak. A vizsgált újságokban számos olyan nyelvi jelenség akad, amely a halványuló magyar nyelvérzékkal hozható kapcsolatba. A következő példák egy része szóképzési jellegű, mások a szavak megválasztásában térnek el a sztenderdtől, esetenként pedig a sztenderd szójelentések elhomályosulása tapasztalható. A példák nagy részét közvetlen angol nyelvi hatás nem magyarázza, vagyis nincsenek olyan angol modellek, amelyek e sztenderdtől eltérő szóhasználatokat, kifejezéseket indukálhattak volna. Íme a példák, zárójelben a sztenderd kifejezésekkel: „Ezt igazolják az itt—*alkalmakkor*—közreadott írások” (N 12) (*alkalmanként*); „... hosszú távra megalapozza a mecseki *bányáskodás* folytatását. . .” (N 2) (*bányászat*); „Ahogy már előzőleg *behirdettük*, a Magyar Ház Vezetősége . . . Ping-Pong versenyt rendez” (K 9) (*bejelentettük* vagy *kihirdettük*); „... a látási viszonyok *csökkenése* az autóhajtást veszélyeztette” (K 7) (*romlása*); „Október 9-től *előzetes készüléteket* tehet, hogy . . .” (M 3) (*előkészüléteket*); „Az ünnepi hangulat sokakban *felnövelte* az adakozó készséget . . .” (K 12) (*megnövelte* vagy *felkeltette*); „Az irániak eddig három amerikait kémnek *jelentettek ki* . . .” (C 3) (*nyilvánítottak*); „Már csak nagyon *korlátozott* számban kaphatók jegyek . . .” (M 2) (*korlátozott*); „A Sah kiszolgáltatása az első de nem az egyetlen *követelményünk*” (C 6) (*követelésünk*); „... 3 éves korát meghazudtoló *magabiztonsággal* kezelte a hangszórót” (K 12) (*magabiztossággal*); „Linda . . . a Long Beach State College-ben *hallgatja a Business Administration fakultást* . . .” (K 4) (*Business Administration-t hallgat* vagy *a Business Administration fakultásra jár*); „Kérjük kedves ügyfeleinket, hogy a *csalódás elkerülése miatt küldje* hozzánk mielőbb ünnepi *rendelését*” (M 10) (*a csalódást elkerülendő, küldjék . . . rendelésüket*); „... a kisebb parkolási kihágások *előtt* a rendőrök szemet hunytak” (M 7) (*felett*); „Elsőrangú zenekar hív a táncra, a magyar asszonyok *ügyes előkészítése* biztosítja az ételek ízletességét . . .” (K 12) (*főznitudása*); „ELISSA *fáradhatatlan munkát* és példás szervezést *végzett* . . .” (K 6) (*fáradhatatlanul dolgozott*); „... végezzünk olyan fizikai gyakorlatot (*járat*, helybenfutást, stb.) amely *felmelegít* bennünket” (C 11) (*járást*); „A Vezetőség azzal *adta kifejezésre* töretlen hozzáállását a magyar nép szabadsága és függetlenségéhez . . .” (K 9) (*juttatta kifejezésre*); „Így, *magától értetendő*, nem tértem ki a részletek leírására . . .” (C 10) (*magától értődően*); „Kérje Dr. Agocs Sándort, aki magyarul *segíti* önt, hogy *megelégedett legyen*” (N 2) (*áll rendelkezésre*); „Márkás német sörök, *Választékos* amerikai italok” (C 8) (*válogatott*); „... november 4-én du. 5 órai kezdettel *emlékezetes* kulturális élmény lesz . . .” (K 9) (*színvonalas* stb.); „ELISSA . . . példás szervezést *végzett* a *megérdemelt siker érdekében* . . .” (K 6) (*a siker érdekében*).

5. A sztenderdben másként mondanák. — A vizsgált újságokban találhatók olyan kifejezések, megfogalmazások, amelyeket a sztenderdet beszélők valószínűleg megértenének, de amelyeket maguk más-hogy mondanának vagy írnának. Egy-két esetben nem csupán „nem idiomatikus” kifejezésről van szó, hanem arról, hogy az amerikai kifejezés tartalma Magyarországon ma ismeretlen, az USA és Magyarország kulturális eltéréseiből következően. Így az ilyen esetben sztenderdként feltüntetett megfelelők (pl. *beléptidő*, *brigádvezető*) nem tekinthetők igazi ekvivalenseknek. A példák

után zárójelben — az említett megszorítással — a sztenderdben szokásos szó vagy kifejezés áll: „... hosszútávon pedig élelmiszerhiányhoz, *adagoláshoz* stb. vezet...” (K 7) (*jegyrendszerhez*); „Katalin bál... *Belépési adomány: \$ 4.00*” (K 9) (*beléptdíj*); „*Bőséges ingyenes parkolás*” (K 4) (*nagy ingyenes parkoló vagy bőséges ingyenes parkolási lehetőség*); „Aznap reggel állt munkába, de délutánra az *előmunkás* kirugta...” (M 9) (brigádvezető); „... J. Skelly Wright *fellebbezési bíró*... figyelmeztette a bíróságokat...” (K 1) (*fellebbviteli bíró*); „... óvakodjanak amerikai *középtávolságú* rakéták befogadásától” (C 3) (*közép-hatótávolságú*); „Útirány: a Hollywood Freewayről térjenek le a Ventura Blvd. *lejárón* és forduljanak északra” (K 5) (*kijáratnál*); „Ezt *Népi Kína* is tudomásul vette...” (K 1) (*a Kínai Népköztársaság*); „Magyar fogorvos... rendel reggel 8.30—12, *sürgősség esetén* este is” (M 2) (*sürgős esetben*); „Vásároljon bőr, írha és szőrmebundát... *Alakításért nem számolunk*” (M 3) (*Az alakítást nem számítjuk fel*); „*Személyes és üzleti levelezések, telefonok, tanácskozások kötik le idejét*” (C 11) (*Magán- és hivatalos levelek írása*); „Mielőtt *szükségeit beszerzi*, keresse fel a FORTUNE háztartási boltot...” (N 12) (*beszereznél, amire szüksége van*); „Az írásban és telefonon leadott rendeléseket azonnal *ügykezelésben részesítjük*” (C 9) (*teljesítjük*); „Chicago és Környéke... Szerkesztő—Editor... Társszerk.—Assoc. editor... *Üzletvezető*—Sales manager...” (C 2) (*terjesztési felelős*); „... Dél-Jement a *varsói paktum* kültagjává tette...” (C 3) (*Varsói Szerződés*).

6. A helyesírás. — Egyes országnevek helyesírása többé-kevésbé eltérhet a sztenderd helyesírástól. A példákat zárójelben itt is a sztenderd változat követi: *Azerbajdžan* (C 3) (*Azerbajdzsán*); *Ciprusz* (K 1) (*Ciprus*); *Rhodezia—Zimbabwe* (M 1) (*Rodézia—Zimbabwe*). Más földrajzi nevek helyesírására vonatkozó eltérések is találhatók: *camp-davidi* (M 3) (*Camp David-i*); *los angelesi* (K 4), *losangelesi* (M 9) (*Los Angeles-i*); *New-Yorki* (M 2), *new-yorki* (C 1), *new yorki* (C 11) (*New York-i*); *san franciscoi* (K 7) (*San Francisco-i*); *SOUTH SIDEI* (C 8) (*South Side-i*); *Palatine-i* (C 2), *palatinei* (C 2) (*palatine-i*); *északamerikai* (M 1) (*észak-amerikai*).

Alkalmanként a nagybetűk „angolos használata” is megkülönbözteti az amerikai és a sztenderd magyar sajtót: *Második Világháború* (M 5) (*második világháború*); *Repülő és Hajójegyek — Rokonok és Barátok kihozatala* (C 8) (*Repülő és hajójegyek — rokonok és barátok kihozatala*); *Vasfüggöny* (C 3) (*vasfüggöny*).

Eltérések tapasztalhatók időnként a magánhangzók hosszúságának jelölésében is: *lassul* (M 2) (*lassul*); *bőráru* (M 3) (*bőraru*); *áruház* (M 3) (*áruház*); *bónusz* (M 3) (*bonusz*).

További különbségek is vannak: *bungalow* (M 6) (*bungaló*); *festivál* (C 9) (*fesztivál*); *gáz-boiler* (C 8) (*gázbojler*); *guerilla* (M 5) (*gerilla*); *kártyaparty* (M 2) (*kártyaparti*); *parti* 'társas összejövetel' (M 3) (*party*); *prakszis* (K 10) (*praxis*); *presbytérium* (K 12) (*presbitérium*); *Protokol* (C 3) (*protokoll*); *star* (M 7) (*sztár*); *rugby-zni* (C 12) (*rögbizni*); *ésszerűen* (C 6) (*ésszerűen*); *higgyük* (M 2) (*higgyük*).

Végül találhatók különbségek az időpontok írásában: „Nytva... Kedd 9:00-től 6:00-ig” (M 6) (*9-től 6-ig*); „... este 7:30-kor...” (C 2) (*7³⁰-kor*); az árak írásában: „Jegyek elővételben... \$ 8.00-os árban” (N 4) (*8,- \$-os árban*); és az egész számok és tizedes törtek írásában: 22.5% (A 1) (*22,5%*).

7. A kódváltásról. — Ha egy szövegben két vagy több nyelvhez tartozó elemek találhatók, akkor abban a szövegben kódváltás van. A kódváltás lehet lexikai (pl. „Csináltasson TUNE-UP-ot” [A 6]), vagy grammatikai természetű (pl. „Sen. Edward Kennedy nyilatkozatát felháborodva fogadták . . .” (C 3)); ez utóbbi példában Kennedy szenátor nevének és címének sorrendje az, ami eltér a sztenderd magyartól, vagyis ami az angol nyelv szabályainak felel meg. DOUGLAS SHAFFER szerint („The Place of Code-Switching in Linguistic Contacts”. Michel Paradis (ed.), *Aspects of Bilingualism*. Columbia, S. C., Hornbeam Press, 1978. 265–74) a lexikai kódváltásnak valószínűleg nincsenek strukturális okai, eltekintve az alakilag és szemantikailag hasonló szavaktól (cognates) és a szavak rövidségének esetleges szerepétől. A legtöbb lexikai jellegű kódváltást — állítja SHAFFER — meg lehet magyarázni a szavak gyakoriságával, azzal, hogy milyen frissen használt vagy hallott egy beszélő egy adott szót, valamint a „beszédszituációhoz illőség” (situational appropriateness) fogalmával.

Az angol–magyar kódváltások tüzetes leírását nem tekintjük itt feladatunknak, csupán egy-két vázlatos, tapogatózó jellegű megállapításra szorítkozunk a vizsgált újságokra vonatkozóan.

A nyelvváltások tipikus helye a hirdetésekben van, s ebben az amerikai magyar lapok hasonlítanak az amerikai lengyelek újságaira (vö. GRABOWSKI i. m. 74). Egy-egy hirdetés lehet teljesen magyar nyelvű, lehet kódváltásos (magyar–angol nyelvű), vagy teljesen angol nyelvű. Az utóbbiakból összesen 47 van a kiválasztott öt orgánumban, ilyen megoszlásban: *Chicago és Környéke* (12 lapos újság): 24 (ebből 14 az „apróhirdetés” rovatban); *Californiai Magyarság* (12 lapos): 6; *Menora Egyenlőség* (10 lap): 2; *amerikai-kanadai Magyar Élet* (24 lap): 1; *New Yorki Magyar Élet* (12 lap): 14. — Ezt a 47 teljesen angol nyelvű közleményt úgy kell érteni, hogy ha egy hirdetésben csupán az *és*, a *telefon* vagy a *tulajdonos* szó szerepel, akkor az már kódváltásosnak számít.

A New Yorki Magyar Élet 9. lapján az *I-D-A drogériák*, vagyis az *I.D.A. Drug Stores* hirdet 14 portékát, az *Allan's cukorka sétatolt*-tól kezdve az *ENO habzó gyomorsavtalanító*-ig. Itt minden egyes angol hirdetés le van fordítva magyarra is, íme az egyik: „Labda-riasztó, amint a labda nincs egyensúlyban, megszólal a csengő, 9 voltos elemmel működik (az árban van) \$ 8.88” Ugyanez angolul: „BALL ALARM a loud continuous siren sounds when ball's balance is disturbed. Operates on a 9-Volt Battery (Included) \$ 8⁸⁸”. A zárójelbe tett három magyar szó (*az árban van*) azt jelenti, hogy a riasztókészüléket működtető elem ára a készülék árában bennfoglaltatik.

Ha egy lépéssel beljebb kerülünk, s azt próbáljuk megállapítani, hogy a hirdetésekben belül hol találhatók a nyelvváltások, akkor szembeötlik, hogy a tulajdonnevek, címek,¹ árak (s talán a dátumok) igen gyakran angolul szerepelnek, egyébként teljesen magyar szövegben is. Néhány példa: „A Chicagói Szent István Király Egyházközség Hétvégi Magyar Nyelv Iskolája és Templomi Énekkara szerepel. A MUSEUM OF SCIENCE AND INDUSTRY — 57th Street and Lake Shore Drive — »Christmas Around the World« c. etnik programján most szombaton, december 15-én este 7:30-kor” (C 2); „Dr. Bence Péter fogorvos . . . 156 East 79 Street” (M 2); „Jegyek egész éven át csak

¹ A címekről FÁBIÁN PÁL (Az amerikai magyarság nyelve: Msn. XVII 33–40) azt írja, hogy az általa vizsgált lapok azokat „mindig az amerikai használat szerint közlik.”

\$ 483.00" (M 2); „Dr. Michael White New York-i magyarul beszélő ügyvéd . . .” (M 2); „A bostoni (Mass.) Nemzetközi Repülőtéren . . .” (M 5); „Dr. George Gábor Králik Amerikában végzett magyar fogorvos” (M 4); „Magyar sírkőraktár Weinreb Bros and Gross, Inc. Manhattan 287 East Huston St.” (M 4); „Az ár mindenképpen \$ 499.00” (M 4); „Edward Liquor Store . . . Edward Kubany azaz Kubányi Ede gyönyörű italboltjában nem üres frázis, hanem üzleti elv, hogy: THE CUSTOMER IS ALWAYS RIGHT! . . .” (C 4); „Horváth Frank aztán összehozta őt . . .” (C 2); „ . . . küldje el az asztal mellől az agyonkozmetikázott és sokat beszélő Zsazsa Gábort” (C 7).

A példák szaporíthatók a vizsgált öt újság dátumaival, valamint évfoliam- és lapszámjelzeteivel is (l. fentebb).

Valószínűnek látszik, hogy a tulajdonnevek, címek, árak és dátumok gyakori használatának, valamint a SHAFFER említette „situational appropriateness”-nek főszerepe van a nyelvváltások magyarázatában. A kódváltások részletes leírásához azonban mindenekelőtt arra lenne szükség, hogy az amerikai magyar kétnyelvűek közöttes normáiról (vö. EINAR HAUGEN, *Language Norms in Bilingual Communities: Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists*. Innsbruck, 1978. 283–6) legyen megbízható képünk.

8. Egy apróhirdetés elemzése. — A Californiai Magyarság 10. lapján ezt az apróhirdetést lehet olvasni:

ALKALMI VÉTEL

14 unitos apartment 425,000 dollár.
Évi jövedelem 44,810 dollár. Tulajdonos
tartja a kölcsönt. Hívják Juditot: hivatal
(213) 391—0646, otthon (213) 398—3224.

Ha megpróbáljuk rekonstruálni, hogy angolul hogy szólna ez a hirdetés, körülbelül ezt kapjuk:

14-unit apartment (building) \$ 425,000.
Annual income \$ 44,810. (The) owner will
hold (the) mortgage. Call Judy: office
(213) 391—0646, home (213) 398—3224.

A rekonstruált angol szöveg a zárójelbe tett szavak kihagyásával tipikus amerikai ingatlan-hirdetésnek nevezhető.

Ez a hirdetés három lényeges szempontból tér el a sztenderd magyar nyelvhasználattól. Az első különbség a *14 unitos apartment* résszel kapcsolatos, melynek a sztenderdben körülbelül a *14 lakásos bérház* felelne meg. Érdemes megfigyelni, hogy az angol hirdetésben szinte kötelező ellipszis (*apartment* az *apartment building*-ből rövidítve) a sztenderd magyarban talán félreértést okozna. A sztenderdben ugyanis az *apartment* szó (az ÉKsz.-ban *apartman*) 'lakosztály' jelentésű, s nem asszociálja a *ház* szót. Így — feltevésünk szerint — az amerikai nyelvben és viszonyokban nem túlzottan járatos művelt magyarországi beszélők egyike-másika gondolhatna 14 helyiségből álló lakosztályra is, különösen azok, akiknek a vételár és az évi bevétel összege nem nyújtana olyan fogódzót, amelynek alapján kizárhatnák a 'lakosztály'-értelmezést.

A *Tulajdonos tartja a kölcsönt* mondat szándékolt jelentésének megértéséhez azt kell tudnunk, hogy Amerikában a bankkölcsönöket terhelő magas kamatok miatt az eladók gyakran bankár szerepet is betöltenek az adásvételekben. A mi konkrét esetünkben például, ha egy vevő 150 ezer dollárt lefizet egyben (vö. *lefizetés* fentebb), akkor a fennmaradó összegre bankkölcsönt esetleg csak 15%-os kamatra kapna. Ha az eladó 12%-os kamatra ad neki kölcsönt a fennmaradó 275 ezer dollárra, akkor a vevő jól jár, de az eladó is, mert azáltal, hogy kikapcsolta a bankot az üzlethől, több pénzhez jut, mint jutna a bank közvetítésével. Az angol *The owner will hold the mortgage* mondat tehát azt jelenti, hogy az eladó megtartja magának a (jelzálog)kölcsön folyósításának jogát is, ő lesz a jelzálogos hitelező, nem egy bank.

A harmadik eltérés abban van, ahogy a hirdető magát megnevezi. Magyarországon ha valaki mondjuk másfél millió forintért hirdet egy házat, akkor, amennyiben hirdetése nem jelígés, valószínűleg teljes nevét adja meg. Esetleg megadhatja csak a vezetéknevét, de kizárt, hogy csak a keresztnévét közölje.

9. Vegyes, záró megjegyzések. — Az olvasó esetleg kifogásolta már eddig is, hogy a sztenderd magyart az ÉKsz.-ra támaszkodva, vagyis az ÉrtSz. nélkül határoztuk meg. Az ilyen aggályokat eloszlatandó azt mondhatjuk, hogy a vizsgált lapokban mindössze egyetlen olyan szó fordult elő, amely a hét kötetes Értelmező Szótárban megtalálható, de a Kéziszótárban nem, ez pedig a *hallgató* szó ebben a mondatban: „Bodrogi Gyula kellemes *hallgató* és tánczenével szórakoztatja a közönséget” (K 4).

Nyilvánvaló, hogy a két magyar nyelvváltozat beszélői között a teljes megértéstől kezdve a különböző fokú és jellegű félreértéseken át a teljes meg nem értésig a kommunikáció számos formája előfordul(hat). A vizsgált öt lapban egyetlen olyan mondattal találkoztunk csak, amelyet nem értettünk; ez egy filmhirdetésben található: „A történet körül egy bátorság szerepel” (N—5). South Bend-i (Indiana állam) terepmunkánk során azonban számos alkalommal nem értettük elsőre, hogy adatközlőink mit is akarnak mondani, amiből azt a következtetést vonjuk itt le, hogy a sztenderd és az amerikai magyar nyelvváltozat közti megértési problémák vizsgálata elsősorban magnetofonnal vagy képmagnóval rögzített spontán beszélgetések elemzésével lehet sikeres.

A szintaktikai calque-ok vizsgálata is főleg spontán beszéd leírása útján látszik célszerűnek; az itt vizsgált s többé-kevésbé gondosan szerkesztett újságsszövegekben ugyanis az élőbeszédnél sokkal ritkábban fordul elő olyan mondat, ami közvetlen, szóról-szóra fordításból származik. Ilyesmire gondolunk: *Bobcat: 20 mérföldet ad egy gallon benzinre.* (K 6) Angolul ez így lenne: *Bobcat: gets 20 miles to a gallon.*

Mint említettük, nem vizsgáltuk a szavak használatának gyakoriságát. Ha ezt megtennénk, az itt kirajzolódónál sokkal árnyaltabb képet kapnánk az amerikai magyar nyelvről. Egy-két szélsőséges példát említve: kiderülne például, hogy az *acre* szó ('0,70 kat. hold') Amerikában gyakori, de Magyarországon gyakorlatilag sosem használják (noha az ISzKsz. szótározza), s a legtöbb ember előtt ismeretlen. Vagy megtudnánk, hogy a *cotton*-t Magyarországon alig ismerik (s föltehetően az angolul nem tudók egyáltalán nem ismerik), s hogy a *cotton* a *gyapot*-nál sokkal gyakrabban használt (tehát „fontosabb”) szó Amerikában. S jobban megismernénk azt a nyelvhasználati jelenséget is, amit a páratlan gazdagságú amerikai magyar szóanyagot össze-

gyűjtő (s azt remélhetőleg mielőbb publikáló) VÁZSONYI ENDRE úgy hív, hogy „az amerikai magyarok latinosabban beszélnek”.

A már említetteken kívül még két irányban látjuk szükségesnek további elemzések végzését. Egyrészt érdemes lenne 20, 40 és 60 évvel ezelőtti hasonló korpuszokat megvizsgálni, s összevetni az ittenivel. Lehetséges, hogy az amerikai magyar sajtónyelvben is (s a beszédben is?) megfigyelhető a sztenderd normához való olyan közeledés, amelyet a kanadai lengyelben tapasztalt YVONNE GRABOWSKI (i. m.) az anyaország és a kanadai lengyelek közt utóbb fellendült idegenforgalom, gazdasági és kulturális csere következtében.

Végül, de közmondásosan nem utolsósorban, érdekes lenne megtudnunk, hogy milyen eredménnyel járna egy-egy hasonló, szigorúan deskriptív és nem értéktételekbe bonyolódó elemzés Ausztriában, Csehszlovákiában, az Ukrán Sz.Sz.K.-ban, Romániában és Jugoszláviában.

KONTRA MIKLÓS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalék az é-féle hangok középmagyar kori történetéhez

1. A legújabb, szigorúan leíró szempontokat érvényesítő nagyszabású nyelvjárás-tani szintézis az *é-é₂* fonémák megkülönböztetése tipikus területének a mai Szabolcs-Szatmár megyét, illetve a megyével érintkező szovjetunióbeli településeket tartja (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. 1971. 49—50). IMRE munkája ezzel összefüggésben utal arra is, hogy a nyelvtörténet korábbi korszakában a szabolcs-szatmárral szomszédos nyelvjárásokban meg lehetett az *é-é₂* fonológiai ellentéte (i. m. 365). E feltételezés összhangban van KÁLMÁN BÉLA régebbi gyűjtésekre épülő nyelvjárási összefoglalásával, amely az *é-é₂* meglétét a zempléni területek délkeleti részein is jelzi (Nyelvjárásaink. 1966. 84, 128—9). A bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai tükrében nagy valószínűséggel kimondhatjuk azt is, hogy az *é-é₂* szembenállása a XVI—XVII. században megvolt a zempléni, abaúji területeken is.

2. A bács-szerémi ruszinok Jugoszláviában a Vajdaságban és Horvátországban élnek, létszámuk 40—42 ezer. Mint különálló nyelvi, etnikai csoportnak a történelme a XVIII. század közepe táján kezdődött, amikor Zemplén, Abaúj és Észak-Borsod területéről a Délvidékre, Bácskeresztúrra és Kucorára költöztek.

3. A bács-szerémi ruszin nyelv Jugoszlávia Vajdasági Szocialista Autonóm Tartománya öt hivatalos nyelvének egyike a szerb-horvát, magyar, szlovák és román nyelvek mellett. A ruszinok nyelvének szlovák nyelvjárástörténeti forrásértékére magyar kutató, KIRÁLY PÉTER mutatott rá. (A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. 1953. 123). P. CSUCSKA, J. DZENDZELIVSZKIJ ukrán kutatók pedig arra hívták fel figyelmünket, hogy a nyelv archaikus jellegéből következően fontos adalékokat szolgáltat az ukrainisztikának és a kárpátológiaiának (Чучка, П. П., О чим шведочи антропонимия войводянских Руснакох. Шветлосц. 1973. I, 95—111. Дзендзелівський Й. О., Володимир Гнатюк як мовознавець... Науковий Збірник музею української культури у Свиднику. VII, 207—51. Пряшів, 1976).

A magyar nyelvészet számára pedig figyelemre méltó az a tény, hogy a magyarokkal hosszú évszázadok óta érintkezésben levő ruszinok archaikus nyelve a századelőn irodalmivá vált, több tízezer lapon olyan nyelvi anyagot tállalva a kutatók elé, amelyen a magyar és szláv nyelvi interferencia gyönyörűen tanulmányozható. Русин irodalmi

nyelven megjelent szépirodalmi művek alapján úgy látjuk, hogy a magyar nyelv hatása a ruszin nyelv mindegyik sfkján kimutatható. Természetesen ez a hatás a nyelvi rendszer nem mindegyik szintjén érvényesült egyenlő arányban. A hungarizmusok a lexikában a legészrevehetőbbek. A magyarizmusok jelentősebb hányada a ruszinok és magyarok népi — közvetlen nyelvi, gazdasági, kulturális — érintkezésének eredményeként honosodott meg a ruszin nyelvben. A jövevényszavak tárgyköri-tematikai csoportosítása rávilágít arra, hogy a ruszin szókinésznek az életvitelhez és a paraszti gazdálkodáshoz kapcsolódó rétegeit érte mélyebb magyar hatás. Jelentős a növény- és állatvilággal kapcsolatos magyarizmusok száma is. Minden tematikai csoportban találunk archaizmusokat. A paraszti gazdálkodás kereteinek, tartalmának a XX. században végbemenő forradalmi változásának következményeként archaizálódóban van a hagyományos paraszti életvitelhez és a gazdálkodáshoz kapcsolódó szavak egy része. A magyar jövevényszavak egy része a társadalmi-politikai változásokkal összefüggésben is, a ruszin nyelv normatíváival párhuzamosan kiavulóban van a ruszin nyelvből, ruszin neologizmusok, szerb-horvát kölcsönzések szorítják ki őket. A szívós, kitartó nyelvművelői munka eredményeként ez a folyamat különösen előrehaladt a ruszin nyelv írott, irodalmi változatában.

A hangtani vizsgálat, valamint a kárpátukrán és szlovák nyelvjárások adatainak összevetése alapján egyértelmű: a kölcsönzések zömének helye a Kárpátok régiója, ideje a XVI—XVII. század. Néhányra tehető azon szavaknak a száma, amelyek ómagyar kori alakokra vezethetők vissza, s csupán egy tucatnyi magyar szó hatolt be a ruszinok bácskai lakóhelyén. (Ezeknek többsége a XIX. században, néhány pedig a XX. században.) Bár a szerb-horvát dialektusokban sok magyar jövevényszó van, jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik számunkra, hogy a szerb-horvát nyelv egy-két kivételtől eltekintve nem közvetített magyar szavakat. A vajdasági szerb-horvát nyelvjárások viszont közrejátszhattak és közrejátszhatnak a ruszin nyelv magyar elemeinek továbbélésében.

Abból a tényből eredően, hogy a ruszinok a magyar jövevényszavak zömét több mint kétszáz évvel ezelőtt vitték magukkal a Délvidékre, a ruszin nyelv adatai árnyalhatják a szlovák és ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavai kronológiájáról kialakított képet is.

A ruszin irodalmi nyelv legfőbb helyesírási alapelve a szóelemző alapelv, az idegen szavak írásában azonban a fonetikai írásmód érvényesül, aminek megfelelően az írott kép híven tükrözi a magyarizmusok beszélt nyelvi hangalakját.

4. A bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavaiban a mai köznyelvi magyar é hang helyén *i*, *e*, *ej* hang, illetve hangkapcsolat található.

A) Az *é* > *e* szubsztitúciót mutató szavak: *зонед* (< *honvéd*) 'honvéd', *Ерделъ* (< *Erdély*) 'Erdély', *каменъ* (< *kastély*) 'kastély', *пунтер* (< *pintér*) 'pintér', *пουμεъ* (< *rostély*) 'rács', *филер* (< *fillér*) 'fillér' bizonyíthatóan köznyelvi *é*-s forrásra visszavezethető újabb átvételek, vagy mindenesetre az írott magyar nyelv hatása alatt kerültek a ruszin nyelvbe. A *Беч* (< *Bécs*) 'Bécs', *фела* (< *féle*) '-féle, fajta' pedig szerb-horvát hatást tükröznek.

B) Az *é* > *ej* hangmegfelelést mutató átvételek: *Беѣч* (< *Béics*) 'Bécs', *креѣда* (< *kréta*) 'kréta', *нокреѣда* (< *bokréta*) 'bokréta, csokor', *пеѣмеу* (< *réites*) 'rétes', *нопмеѣка* (< *portéika*) 'portéka, áru', *сеѣкосуму* (< *széik*) 'szík, szíkes', *веѣмаѣ* (< *sétál*) 'sétál', *веѣмаѣос* (< *sétálo*) 'órainga', *веѣмаѣосаѣ* (< *sétál*) 'leng (inga)' olyan XVI—XVII. századi abaúji-zempléni nyelvjárási formákról tanúskodnak, amelyekben az *é* záródó, *ej* diftongusban realizálódott.

C) Az *é* > *i* hangmegfelelés problematikus, hisz azok a morfémák, amelyekben egyes nyelvjárásokban az ún. *é*₂ található, azok más nyelvjárásokban *i*-zők. A ruszin *i* pedig fonetikailag megérthető a monoftongikus *i*-s, *é*-s, de a diftongikus *ie*-s formákból is

(Лизанец П. Н., Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгеро-украинские межъязыковые связи. Изд. Академии наук Венгрии. 1975. 125—7; Дежé Ласло, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках. XVI—XVIII. вв.: StSl. IV, 86—7), így nem tudjuk egyértelműen meghatározni azt, hogy a kölcsönzött szavakban milyen hang állt a mai magyar köznyelvi *é* helyén.

A ruszin szavak *é* > *i*-jei következetes *i*-zést sugallnak: *буреш*, *гавалір*, *леґинь*, *марадиш* stb.

Nincsenek viszont megbízható nyelvtörténeti adatok arról, hogy a zempléni-abaúji nyelvterület a középmagyar korban tipikusan *i*-ző lett volna (BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. 1957. 75, 89). A mai nyelvjárási anyag alapján sem vonható le ilyen következtetés (IMRE i. m. 111—26). Annak ellenére, hogy a ruszin *i*-s alakok legkönnyebben a magyar *i*-ből magyarázhatók meg — hisz a ruszin nyelvnek hosszú magánhangzói nincsenek, így a rövidülés teljesen szabályos jelensége az átvételeknek —, a fentiek alapján nem valószínű, hogy azok *i*-s előzményre mentek vissza.

Az átadó nyelvjárás mai adatainak vallomása szerint valószínűbbnek tűnik az, hogy a kérdéses szavak ruszin *i*-je egy *é* vagy még inkább egy *ie* hangra megy vissza. A mai északkeleti nyelvjárások *é* ~ *ei* hangjai az *i*-ző nyelvjárások *i*-jei helyén, vagyis az ún. *é*₂ helyén gyönyörűen megérthetők az *é* ~ *ie*-ből. Ezt úgy képzeljük el, hogy korábban *ei* ~ *é*, illetve *ie* realizációval megvolt az *é*—*é*₂ fonológiai ellentéte. A terjedő irodalmi norma hatására ez a két realizáció keveredett, aminek eredményeként eltűnt a köztük levő fonológiai ellentét is.

A biztosan régi és népi átvételek közé tartozó *ралэп* és *манэп* szavak *e*-jei (melyek helyén a szabály szerint *i*-nek kellene állni) is a fenti feltételezést támogatják. A két szó *e*-s alakja csak azzal magyarázható, hogy a magyar jövevényszavak átvételének forrásvidékén ejtett *ie* diftongus *e* eleme, mint rendesen az *e*, változatlanul megmarad a ruszinban, *i* tagja pedig beleolvad az *l*-be, illetve az *n*-be, amelyek palatalizálódtak. Tehát: *буреш* (< *biēres*) 'béres', *вумиз* (< *viēiz*) 'vitéz', *гавалір* (< *gavalliēr*) 'gavallér', *ділущ* (< *gyülliēs*) 'gyűlés', *дикинъ* (< *gyiēkiēny*) 'gyékény', *жумбик* (< *zsombiēk*) 'zsombék', *кертис* (< *kertiēs*) 'kertész', *кеґетик* (< *kötöüfiēk*) 'kötőfék', *леґинь* (< *legiēny*) 'legény', *лепинь* (< *lepiēny*) 'lepény', *марадиш* (< *maradiēk*) 'gabonakereszt', *минеш* (< *miēnes*) 'ménés', *мирос* (< *miērōū*) 'mérőkosár', *оцукла* (< *aciēl*) 'tűzcsiholáshoz használt acél' *пуч* (< *riēs*) 'részében való dolgozás', *пум* (< *riēt*) 'magas vízállású, vizenyős terület, szántó', *серинь* (< *szeziēny*) 'szegény, sajnálatra méltó', *серуш* (< *szeziēs*) 'tetőgerinc zsup- vagy nádfedelű ház', *цидула* (< *ciēdula*) 'cédula'.

5. Látjuk, a jugoszláviai ruszinok nyelvének magyar jövevényszavai következetesen tükrözik az átadó abaúji-zempléni nyelvjárás azon XVI—XVII. századi sajátosságát, amelynek megfelelően abban az átadás idején megvolt az *é*—*é*₂ fonéma szembenállása. A ruszin nyelvű adatok tanúskodnak még arról is, hogy a kölcsönzött szavak *é*-jei záródó típusú *ei* diftongusban realizálódtak. Az *é*₂ fonémára visszavezethető alakok viszont nem tükrözik egyértelműen az *é*₂ fonetikai természetét. A szabolcs-szatmári nyelvjárástípus ide vonatkozó adatainak analógiája alapján azonban feltételezhetjük azt, hogy az *é*₂ nem realizálódott sem kizárólag diftongusosan, sem kizárólag monoftongusosan. (IMRE i. m. 275; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A Csúry-féle szamosháti *é* fonológiai értékeléséhez: MNy. IV, 101—5.) A fenti megállapításoknak nem mondanak ellent az abaúji, zempléni kelet-szlovák nyelvjárások és a komlóskai lemk sziget lexikai adatai sem (KIRÁLY PÉTER, Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde: StSl. X, 221—36, XI, 95—107; SIROS ISTVÁN, A magyar nyelv hatása Alsó-mihályi tót nyelvére. Kassa, 1939.; Балецкий Эмил, Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии: StSl. V, 23—46).

6. Kárpátukrán források bevonásával általánosabb következtetést is levonhatunk: a középmagyar korban az *é-é₂* szembenállása az északkeleti nyelvjárásnak csak a nyugati részén volt meg. A XVI—XVIII. századi beregi, máramarosi és ugoicsai ukrán nyelvemlékek hungarizmusai ugyanis semmilyen következtetességet nem mutatnak a mai köznyelvi *é-k* nyelvjárási realizációját illetően (Dezső i. h. 86—7). Ez a megállapítás részben vonatkozik a mai kárpátukrán adatokra is, habár ezek az adatok földrajzi és kronológiai heterogenitásuk következtében témánk szempontjából nem hasznosíthatók teljes biztonsággal (Лизанець П. М., Фонетичне засвоєння та морфологічне оформлення мадяризмів в українській мові: StSl. XXIII, 44—6).

7. Azt a klasszikus tételt igyekeztünk illusztrálni, amely szerint a szomszédos nyelvekbe átjutott magyar elemek fogódzókat szolgáltathatnak a magyar nyelv, illetve nyelvjárások történetének tanulmányozásához.

UDVARI ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Atom, atomus. A TESz. *atom* szócikke öt adatot közöl: az elsőt 1647-ből, a másodikat 1789-ből és hármat a XIX. század elejéről. Az első két adat közötti 142 esztendő arra enged következtetni, hogy a XVII. századból származó adat szórványos. Gelei Katona István „Váltság titka” című művének — melyben az első adat szerepel — 1647-es kiadása után mindössze hat évvel elkészült tanítványa, Apáczai Csere János „Magyar Enciklopédiá”-ja (1653-ban, de az Enciklopédia valójában csak két évvel később, 1655-ben jelent meg. Vö. BÁN IMRE, Apáczai Csere János. Bp., 1958. 157). Apáczai is foglalkozik az atom fogalmával. Mivel célja a latin helyett a magyar kifejezések használata, az *atomus* szót mint *megoszthatatlan részecské-t* fordítja le, de szükségesnek érzi a latin *atomus* alakot is közölni. (Magyar Enciklopédia II. Szerk. LÁZÁR GYÖRGY. Bp., 1961. 197—8.)

A XVII. század első felében a karteziánizmus és annak egyik sarkalatos tétele, az atomizmus a legtöbb európai egyetemen vitakérdés volt. Így azokon az egyetemeken is, ahol magyar diákok végeztek tanulmányaikat. Sőt az egyik ilyen, Utrecht jelentős központja volt a karteziánus filozófiának. Lehetetlen tehát, hogy a fogalom ne jutott volna át a határokon. A fogalom és így a szóalak elterjedtségét bizonyítja az 1653-as évben az *atomus* szó egy másik előfordulása. Bécsben jelent meg Malomfalvy Gergely, magyar ferencesrendi szerzetes tollából a „Belsőképpen indító tudomány” című munka, három versbetéttel (RMKT. XVII/9, 128). A harmadik, „Az véghetetlen irgalmú örökkévalóságról” című betét 11. strófájában olvashatjuk: „Az levegőégben mely sok *Atomus* van, | Mellyeket szemmel nézsz kézzel nem foghatván.” A ferencesrendi Malomfalvy, Eszterházy László udvari papja ugyanazt a kifejezést alkalmazza, mint az erdélyi protestáns Apáczai. Ezzel kérdésessé válik már a XVII. század derekán, 1653-ban az *atom*, *atomus* szó szórványjellege.

Nem szólván a következő évekről, amikor egymást követik a magyar szerzők latin nyelvű munkái az atom létezéséről. Pl.: VÖRÖS GYÖRGY, *Exercitationum Physicarum*. Wittenberg, 1654. (M. ZEMPLÉN JOLÁN, A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 196). DÉSI MÁRTON, *Disputatio Philosophica*. Leyden, 1666. (vö. ZEMPLÉN, 201); CZABÁN IZSÁK, *Existencia atomorum*. Wittenberg, 1667. (Régi magyar filozófusok XV—XVII. század. Vál. MÁTRAI LÁSZLÓ. Bp., 1961. 132—42); PÓSAHÁZI, JÁNOS, *Philo-*

sophia naturalis. Sárospatak, 1667. (Régi magy. fil. 98—109); SZILÁGYI TÖNKŐ MÁRTON, Philosophia praesertim Debrecinae applicata. Heidelberg, 1678. (vö. ZEMPLÉN 298—302); HUSZTI ISTVÁN, Philosophiae experimentalis axiomatice dissertatio prima. Halle, 1695. (Régi magy. fil. 168—80).

Végül egy Apáczai-tanítvány, kiragadva a sok-sok példa közül: PÁRIZ PÁPAI FERENC, aki Dictionarium latino-hungaricumában (Lőcse, 1708.) szükségesnek tartotta felvenni az *atomus* szót, melyet így határozott meg: *Atomus, mi: f. 2. Kettéoszthatatlan apró por részetskéje.* (Pozsony, 1801. 70).

BÁNKI JUDIT

Ejtőzik. Az *ejtőzik* ige mindkét jelentése: 1. 'evés után pihen, emészt', 2. [*meg-* ige-kötővel] 'megéhezik' (TESz.) ugyanazon *ejt* tövel magyarázható.

A TESz. is említi a régi *ejtődik* 'lesoványodik' igét: „a (számár) *megejtődnek*”, ha ketten ráülnének (1669.: NySz.). Erre nekem korábbi adatom van: 1600 körül: „gondollia magaba hagi az egi chemeret [címerét, negyed részét] az Iwhnak meg erdemly ewis aszt mynden nap el weszy [az oroszlan kosztjából] az oroszlan *meg eyteodyk* es egiszer wyteti oda az chaszar nezny lattya hagi hitvan” (Századok 1877: 177). E *megejtődik* a *megejt* 'lefogyaszt' visszaható alakja, éppúgy, mint a *megejtőzik*. Az alapszóra 1698-ból van adatunk: „husokat és kövérségeket . . . *meg ne ejtsék* a kövér disznók [hajtáskor]” (GazdtörtSz. II, 304), a. m. 'le ne fogyasszák'.

Aki tehát *ejtőzik*, az azért pihen, hogy ejtse, lesoványítsa magát, vagyis hogy fogjon egy kicsit avégből, hogy újra ehessen. *Ejtőzzünk egy kicsit*, mondták tréfásan, jelezve, hogy le kell adnunk valamicskét a súlyunkból. Miután a lakmározók így „megejtőztek”, újra megjött az éhségük, ezért jelentheti a *meg-* ige-kötős alak a megéhezést.

Az 1873-as *megehitüzik* változat a *megéhezik*-kel való keveredés eredménye. A gyakoribb alakváltozat azonban mindenképpen az *ejtőzik* az *ejt* igéből.

BERNÁTH BÉLA

Mongolos jövevényszavainkhoz. Mongolos jövevényszavaink gazdag irodalmát kritikai megjegyzéseivel kísérve (NyK. XLIX, 160—71) kimerítően tárgyalja LIGETI LAJOS. Megállapítja, hogy a közvetlen mongol eredet hitét, mongol eredet gyanúja esetén, mára fölváltotta a bolgár-török közvetítés gondolata. Tanulmányában megállapítja, hogy végeredményben mindössze a *dél, ige* és *ölyv* szavunk az, ami még mongol eredetűnek bizonyulhat. Azóta bebizonyosodott, hogy *dél* szavunk kétségtelen bolgár-török jövevényszó, az *ige* és *ölyv* a TESz. szerint török eredetű, de biztos megfelelőjét csak a mongolból tudjuk kimutatni.

Ezekhez a török közvetítéssel átvett mongolos jövevényszavainkhoz járul harmadikul a TESz.-ban ismeretlen eredetűnek mondott *szörnyű* szavunk is, illetőleg alapszava a *ször* < mong. *sür* 'das Ungeheuer.' — BÖHTLINGK jakut szótára (172) már 1851-ben utal a *sür* 'Schrecken, schreckliches Aussehen' mongol jövevényszó voltára, és ebben a minőségben tárgyalja KALUŽINSKI is (Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache 172). A BÖHTLINGK-nél megadott értelmezést még árnyaltabban hozza PEKARSKIJ (II, 2401): *sür* 'Strach, užas, pugalo, strašilišće, što vozbuždaet v drugich strach, strašnoe viraženie lica, strašnij vid'. Továbbképzett alakjában megvan a szó a dél-szibériai török nyelvjárásokban is: szag. *surā* 'Schreck, Entsetzen, Verwunderung, Wunder'; tel. *sürān* 'Schrecken, Gefahr' (RADL. IV, 813, 827); alt. *süreen* 'Strach, udivleni, soedenenie so strachom, trepet', užas, čudo' (VERBICKIJ 314). De eljutott a mongol szó a kirgizbe is: *sür* 'užas, strach' (JUDACHIN); DOERFER (TMEN. 220) a perzsából mutatja ki mongol

jövevénytársaként, kitérve az ott kialakult másodlagos jelentésekre is, amelyekben a magyar *szörnyű előkelő, szörnyű megjelenés* vagy *hatás* jelentésárnyalatokra ismerünk. Ez a metaforikus irányú jelentésfejlődés a mongol nyelvjárásokban is megfigyelhető. Példának idézem MOSTAERT ordos szótárából (II, 598—9): *sur* 'air imposant et terrible, magesté'; *surle* 'faire peur, vouloir imposer par ses gestes et paroles' stb.

A bemutatott példák jelentéstani tanúsága alapján szerintem nem fér kétség hozzá, hogy *szörny* szavunk esetében mongol eredetű jövevénytársóval van dolgunk. A mongol *sür* azonban török közvetítéssel már az ott továbbképzett: *sürän* alakjában került nyelvünkbe (vö. RÄSÄNEN, Morph. 107). A török *sürän* > magyar *szörny* vokalizmusának *ü* > *ö* és a szóvégi *n* > *ny* hangtani esete egyéb török jövevénytársavainkban is tükröződik: *bülän* > *bövény*, *küken* > *kökény* stb. — A TESz. szerint az első ízben 1372-ből adatolt *szörnyű* melléknévnek a *szörnyül*, *szörnyülködik* stb. igealakokhoz való viszonya nem tisztázható; az előbbi éppenúgy lehet elvonás, mint az utóbbiak származékok. Az előadottakban megtapasztalhattuk, hogy mi a *szörny* jelentésű mongol *sür* szónak a dél-szibériai nyelvjárásokban továbbképzett *sürän* alakját vettük át. A *szörnyű* melléknév végződésében pedig magyar képzőt kell látnunk, amely nyilván azonos az -ó, -ú denominális nomenképzővel. A képzőnek a valamivel való ellátottságot kifejező jelentése mellett van ugyanis a valamihez való hasonlóságot kifejező jelentése is (vö. BARTHA, Szóképz. 111).

Ezek szerint *szörnyű* szavunk jelentése a. m. 'olyan, mint egy szörny'. Vö. tuv. *sürlüg* 'groznij, mogučij, veličavij' (PALMBACH) és jak. *sürdax* 'groznij, strašnij, užasnij' (PEKARSKIJ). Az előadottak értelmében eszik az a föltevés, hogy *szörny* szavunk nyelvújításkori elvonás volna. A nyelvjárásokban többnyire származékaiban él. SZINNYEI Tájszótára pl. említi egy *szörnyeg* származékot *szörnyeteg* értelemben. Az ÜMTsz. ismer egy *szörnyeszkedik* igét. Az 1493-ból adatolt *szörnyít* ige az Ormánysági Szótárban is előfordul: 'bajt nagyít, hogy rémítsen' jelentésben. A népi *szörnyesztő* (szörnyen-ijesztő) szóvegyülés ugyancsak egy önállóan létezett *szörny* szóra utal. — *Szörny* szavunk tehát a mongol *sür* 'das Ungeheuer' nomennek a törökben továbbképzett *sürän* alakjában került nyelvünkbe, de a közvetlen átadó nyelv és az átvétel kronológiája egyelőre nem állapítható meg.

K. PALLÓ MARGIT

Csüölkre megy. A címben megjelölt állandósult szókapcsolat a 'birkózni, verekedni kezd' mondanivalót fejezi ki sajátos stílusértékkel. Hasonlóképpen a *csüölkre!* ugyanilyen szereppel jelenik meg a 'gyerünk, lássunk hozzá!' helyett. (ÉKsz.)

A szólás eredetét tekintve a *csüülködés* vagy *csürködés* elnevezésű régi pásztorjátékunkkal függ össze. Erre az igen kedvelt népi játékra már a XVII. századból van adatunk (TESz.). Felnőttek és gyerekek egyaránt játszották, és sok változatát, szabályát teremtették meg. Manapság mint a sportszerű népi játékok egyikét igyekeznek népszerűsíteni.

A csüülködés egyik játékeszköze a *csüülök*. A játékban az a cél, hogy a csüülköt, ezt a süveg alakú fát (régebben elhullt állat csontját is használták) dobással ledöntsék. A csüülköt a játék elején megválasztott kanásznak kell gyorsan felállítani, s utána a helyére még nem ért játékost megérinteni. Akit megérint, az lesz az új kanász. A tényleges játék akkor indul, amikor a játékosok elkezdik a dobást a dobóvonáról. A szóban forgó szókapcsolat ennek a régi népi játéknak ezt a mozzanatát őrzi.

(A játék leírására vö. KISS ÁRON, Magyar gyermekjáték gyűjtemény. Bp., 1891. 457—8; LAJOS ÁRPÁD, Magyar népi játékok. Bp., é. n. 70—2.; HAJDÚ GYULA, Magyar népi játékok gyűjteménye. Bp., 1971. 141—6.)

SOMOGYI BÉLA

NYELVJÁRÁSOK

Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról*

D) A mássalhangzó-fonémák hangszínáryalatait figyelembe véve — a nagyatlasz anyaga alapján — nem találunk különbségeket a vizsgált kutatópontok és a köznyelv között. A mássalhangzók fonémaállománya sem tér el egymástól, csak az egyes mássalhangzók gyakoriságában mutatkozik némi különbség. Mivel a megterheltséget mássalhangzó-fonémánként nagyon körülményes lenne vizsgálni, és nem is lenne célravezető, ezért inkább a különböző mássalhangzó-jelenségek szerint végeztem el a vizsgálatot.

a) A palóc nyelvjárástípusban — mint ismeretes — a *t*, *d*, *l* és *n* mássalhangzók az *i* és az *ü* előtti helyzetben általában palatalizálódnak. Ez a jelenség a vizsgált kutatópontok anyagában is megvan. Az ide tartozó példákat (ilyenek a 978. térképlapon: J-4, J-5, J-6 és J-15: *tetyű*; az 1108. lapon: J-4: *pünközségi*, J-5: *pünközségi*, *pünközsdi*, *pünközsdi*; J-6: *pünközségi*, *pünközsdi*; J-15: *pünközsdi*, (*pünközségi*); stb.) kutatópontonként megszámláltam, és külön-külön összesítettem az *i* és az *ü* előtti helyzetben. Az összesítés számszerű eredményeit az alábbi táblázat tartalmazza:

A kutatópont megnevezése	a <i>ty</i> -zés száma		a <i>gy</i> -zés száma		az <i>ly</i> -zés száma		az <i>ny</i> -zés száma	
	<i>i</i> el.	<i>ü</i> el.	<i>i</i> el.	<i>ü</i> el.	<i>i</i> el.	<i>ü</i> el.	<i>i</i> el.	<i>ü</i> el.
Erdőtarcsa	3	3	8	1	2	0	5	0
Gyöngyöspata	5	2	10	0	11	0	5	0
Hort	4	3	9	0	8	0	5	0
Jászfényszaru	3	3	5	0	3	0	2	0
Kiskundorozsma	0	1	2	0	0	0	0	0

A fenti táblázatban Algyő és Tiszasziget azért nem szerepel, mert a *t*, *d*, *l* és *n* mássalhangzók *i* és *ü* előtti palatalizációjára ezeknek az anyagában egyetlenegy példa sem akad, de — amint a számadatok mutatják — Kiskundorozsmán is csupán három esetben fordul elő ilyenfajta palatalizáció (a 30. térképlapon: *dinnye*, (*gyinnye*); a 101. lapon: *díjő*, (*gyíjő*), és a 224. térképlapon: *tükör*, *tükör*, (*tyűkör*)), s miként a () és < > jelekből kiderül, tulajdonképpen elavulóban levő régies vagy ritkán használatos változatokról van szó.

A fenti számszerű adatok alapján úgy látszik, hogy a négy palóc faluban a *d*, *l* és *n* palatalizációjára *i* előtt gyakoribb, mint *ü* előtti helyzetben (pl. a 326. térképlapon: J-5: *ellyik*, *ellik*; J-6: *ellik*, (*ellyik*); a 914. lapon: J-4, J-5 és J-6: *kötnyi*; J-15: *kötnyi*, (*kötni*); stb.). Hogy ez valójában így van-e, az atlaszbeli kevés számú példából kiindulva nem lehet eldönteni; ennek a kérdésnek a tisztázásához jóval nagyobb példaanyagra lenne szükség. Az mindenesetre így is világosan látszik, hogy az effajta palatalizáció a négy palóc településen ma is jellemző sajátosság, Dorozsma nyelvjárásában viszont elvétve hallható, legfőljebb nyomokban lelhető még föl az idősebb nemzedék nyelvhasználatában.

A palatalizáció jelenségére más hangtani helyzetben (pl. szóvégen, egyéb magánhangzók előtt szó belsejében) is találunk példákat. Ezek között van olyan eset, amelyik a vizsgált kutatópontok mindegyikén megfigyelhető (ilyen pl. a *megnyől* igealak a 871. térképlapon) vagy majdnem mindegyikén a palatalizált forma is használatos (pl. az

* L. MNy. LXXVII, 474—86.

1069. térképlapon csak Dorozsmán nem él a *rokony* szóalak, a többi kutatóponton viszont megtalálható ez a változat is). Ilyen típusú példa eléggé kevés fordul elő a feldolgozott anyagban. Hasonlóképpen szórványosan jelentkezik a *t*, *d*, *l* és *n* palatalizációja egyéb magánhangzók előtt (pl. az *e* előtt a 740. térképlapon: J-4: *běllyeBB*, *bellyeBB*; J-5: *bellyebb*, [*bejjeBB*]; J-6: *běllyebb*, *bějjebb*; J-15: *bějjebb*, (*běllyeb'*), *bejjebb*); az *a* előtt a 392. lapon: K-11: *uzsonnyá*, *uzsonnya*, *uzsonna*; K-12: *uzsonnya*, *uzsonna*; az *ó* és *ú* előtt is a 951. térképlapon: J-4: *vělyó*; J-15: *vājú*, (*vālyú*); stb.). Az ide tartozó példák száma csekély, a hét kutatóponton összesen 25 eset van az *i*-n és *ü*-n kívüli egyéb magánhangzók előtti palatalizációra.

b) A depalatalizációs *l*-ezésre a hét kutatópont közül elsősorban Kiskundorozsma anyagában találunk példákat, de ott sem sokat. (Mivel az *ly* fonéma tárgyalásánál az *l*-ezésre már említettem példákat Dorozsma nyelvjárásából, ezért ettől itt eltekintek.) A nagyatlasz hat kötetében egy-két olyan eset van mindössze, amely a vizsgált hét kutatópont többségén *l*-ezést mutat (ilyen pl. a 202. térképlap: J-4, J-6, J-15 és K-11: *sindēl*; J-5: *sindēly*, *sindēl*, *sindēl*; és a 939. térképlap is: J-6: *juk*, (*luk*), J-15: *lyuk*, *luk*, *juk*; K-11: K-12 és K-13: *luk*). A vizsgált kutatópontokon más depalatalizációs jelenség pedig egyáltalán nem fordul elő.

c) A mássalhangzók kiesése közül — miként a magyar nyelvjárásokban mindenütt (vö. IMRE, MMNyjR. 261 — a szótagzáró *l* elmaradása nagyon gyakori (pl. a 262. térképlapon: J-5: *bō^ucsō^u*, *bō^ucsō*; J-4, J-6, J-15, K-11, K-12 és K-13: *bōcsō*; a 857. lapon: J-5: *beszész*; J-6: *beszész*; J-15: *beszész*, *beszész*; J-4, K-11, K-12 és K-13: *beszész*; stb.). Az *l* kiesését mutató esetek megszámlálásával és kutatópontonkénti összegzésével a következő előfordulási értékeket kaptam:

A kutatópontok:	J-4	J-5	J-6	J-15	K-11	K-12	K-13
A példák száma:	12	21	17	15	27	28	25
A részesedési érték %-ban:	8,27	14,48	11,72	10,34	18,62	19,31	17,24

A fenti számadatok azt jelzik, hogy a Szeged környéki nyelvjárásokban — köztük Dorozsmán is — az *l* kiesése valamivel gyakrabban következik be, mint a négy palóc község nyelvjárásában. Ha az *l* elmaradásának eseteit alaposabban szemügyre vesszük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az *l* kiesése Szeged környékén egyrészt abszolút szövégen (pl. az 1064. térképlapon: J-4, J-6 és J-15: *rēggel*; J-5: *rēggel*, *rēggel*; K-11: *rēggē*; K-12 és K-13: *rōggē*), másrészt az *el* igeikötőben gyakrabban végbemegy, mint a négy palóc településen (a 777. térképlapon: J-4, J-5 és J-6: *elmēnt*; J-15: *elmēnt*, (*ēmēnt*), K-11: *āmēnt*; K-12: *ēmōnt*; K-13: *ēmōnt*, *ēmōnt*; stb.). Mindezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a kiskundorozsmai nyelvjárás ebben a tekintetben a Szeged vidéki népnyelvhez közelebb áll, mint a palóchoz.

Az *l* kiesésénél sokkal ritkábban fordul elő a *j* elmaradása (pl. a 154. térképlapon: J-5, J-6, K-11 és K-12: *nyútó*) és az *r* — ugyancsak pótlónyúlásos — kiesése is. Az *r* kiesése a köznyelvi *-kor* és a *-szor/-szer/-sör* ragokban figyelhető meg a Szeged környéki kutatópontokon, a négy palóc község nyelvjárásában viszont megmarad az *r* ezekben a ragokban (a 751. térképlapon: J-4, J-6 és J-15: *akkor*; J-5: *akkor*; K-11, K-12 és K-13: *akkó*; a 667. lapon: J-4: *hāromszor*; J-5: *háromszor*; J-6: *háromszor*, *hāromszor*; J-15: *hāromszor*, *hāromszor*; K-11: *hāromszó*, *háromszó*; K-12 és K-13: *háromszó*; a 670. térképlapon: J-4, J-5, J-6 és J-15: *öccör*; K-11 és K-13: *öccő*; K-12: *öccő*, *öccör*, *öccör*; stb.). Azt láthatjuk tehát, hogy az *r* kiesését tekintve a dorozsmai nyelvjárás elüt a palóctól, és a szegedi és Szeged környéki nyelvjárással egyezik meg.

d) A hasonulások jelenségek közül eléggé tarka képet mutat a *meg* igekötő *g*-jének a viselkedése. Bizonyos esetekben (a *meghív*, *megjavult*, *meggyógyul* és *megjélöl* igealakokban) a hét kutatópont egyikén sincs még változatként sem hasonulások forma, más esetekben pedig csak Jászfényszaru anyagában van rá példa (a 837. térképlapon: *mégverem*, *mévverem*; a 871. lapon: *ménnyő* és az 1095. térképlapon: *mëppeniszëgyik*, *mëkpeniszëgyik*), sőt egy esetben, még ha elavulóban levő régies változatként is, csak a dorozsmai nyelvjárásban él a hasonulásos szóalak: az 547. térképlapon: *mëgmozsdik*, (*mëmmozsdik*), (*mëmmosakszik*), (*mëmmosgkszik*), (*mëmmosakszik*). Olyan igealak is van azonban, amelyben a *meg* igekötő *g*-je több kutatóponton is hasonul: a 421. térképlapon: J-5: *mëddohosogyyik*, *mëgdohosodik*, *mëgdohosodik*; K-11: *mëgdohosodik*, (*mëddohosodik*); a 863. térképlapon: J-6: *mënnëzzük*, (*mëgnëzzük*); J-15: *mëgnëzzük*, (*mënnëzzük*); K-11: *mëgnëzzük*, (*mënnëzzük*); stb. Összegezve a *meg* igekötő *g* hangjának teljes hasonulások eseteit, az látszik, hogy Kiskundorozsma nyelvjárásában — föltehetően elsősorban az idősebb nemzedék ajkán — él még ez a palóc nyelvi sajátosság, mivel azonban ez a vonás nagyon kír a Szeged vidéki nyelvjárásokból, és a köznyelvi hatás is egyre jobban háttérbe szorítja, bátran állíthatjuk, hogy ez a jelenség hamarosan el fog tűnni a dorozsmaiak nyelvhasználatából.

Egyértelmű kép rajzolódik ki viszont a *-val/-vel* rag *v*-jével kapcsolatban, ugyanis a *v* a Szeged környéki nyelvjárásokban — Dorozsmán is — mindenütt hasonul, a négy palóc kutatóponton pedig általában nem megy végbe a hasonulása (pl. a 258. térképlapon: J-4 és J-6: *këssel*; J-5: *këssel*, *këssel*; K-11: *këssel*, (*këssë*); K-12 és K-13: *këssë*; az 1044. lapon pedig: J-4: *këzzel*, *këzzel*; J-5: *këzzel*, *këzzel*; J-6 és J-15: *këzzel*; K-11: *këzzë*, *këzzel*; K-12: *këzzë*; K-13: *këzzë*), vagyis Kiskundorozsma nyelvjárásában ez a sajátosság már a környező déli nyelvjárástípussal egyezik meg.

A szóközepi *rl* hangkapcsolat mind a hét kutatóponton hosszú *ll*-t eredményező hasonulást mutat (l. pl. a 23. térképlapon a *tarló*, a 24. lapon a *parlag* nyelvjárási adatait), az *rs* hangkapcsolat viszont többnyire a négy palóc településen hasonul (pl. az 578. térképlapon: J-5: *ossó*, *ossó*; J-6: *ossó*, *orsó*; K-11: *orsó*; K-12: *orsó*). Az *rs* hangkapcsolat viselkedését tekintve tehát a dorozsmai népnyelv a Szeged vidéki nyelvjárásokkal mutat azonos vonásokat.

4. Az alaktani jelenségek vizsgálatára — a hét kutatópont anyaga alapján — alig-alig nyílt lehetőségem. Ennek két oka is van: az egyik az, hogy a magyar nyelvatlasz morfológiai jellegű anyaga sokkal kisebb, mint a fonetikai vagy lexikai, a másik — a döntő — oka pedig az, hogy a vizsgált hét kutatópont alaktani vonatkozású példaanyagában kevés a különbség a palóc és a Szeged vidéki nyelvjárástípus között.

A) Ha az összes, alaktani szempontból számba vehető jelenséget a hét kutatópont anyagában áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy ezeknek egy részében vagy egyáltalán nincs is megoszlás területileg (pl. a 923. térképlapon mindenütt a *kötte* szóalak szerepel, az 1000. lapon az *ökrünk* szó fordul elő szintén mind a hét kutatóponton), vagy ha van is közöttük eltérés, akkor az többségükben lényegében hangtani alapokban gyökerezik (a 810. térképlapon: J-4, J-5, J-6 és J-15: *viszël*; K-11, K-12 és K-13: *viszô*; az 1127. lapon: J-4: *Ferihô*; J-5: *Ferenchë*; J-6 és J-15: *Ferenchô*; K-11: *Ferenchô*, *Ferenchô*; K-12: *Ferenchôn*; K-13: *Ferihû*, *Ferihûn*, *Ferihô*, *Ferihô*, *Ferihôn*; az 1129. térképlapon: J-4: *pizé*; J-5: *pínzi*, *pízí*, *pízí*; J-6: *pizé*, (*pínzé*), [*pénzé*]; J-15: *pizé*, *pínzér*; K-11: *pénzé*; K-12 és K-13: *pézé*; stb.). Az *r* kiesésénél már tárgyalt köznyelvi *-szor/-szer/-sör* és a *-kor* ragok között is tulajdonképpen hangtani szempontból van területi megoszlás.

B) Az egytagú *t* végű, valamint az *eszik*, *iszik* igeik múlt idejében rövid alakok használatosak a palócságban. Ez a jelenség mind a négy palóc településen megvan (a 804. térképlapon: J-4: *ëtt*, [*ëvëtt*]; J-5 és J-6: *ëtt*; J-15: *ëtt*, *ëvëtt*; K-11: *ëvëtt*; K-12 és K-13:

övétt; stb.), Dorozsmán azonban csak egyetlen példa fordul elő erre az atlaszban a 899. térképlapon (J-5: *üttē*; J-4, J-6, J-15 és K-11: *ütte* K-12 és K-13: *ütötte*). Mivel az *ütte* szóalak egyetlen, általánosan használt adatként van feltüntetve, föl lehet tenni, hogy esetleg nyomokban más egytagú *t* végű igéknek is föllelhető a rövid alakja (pl. *nyüttam*, *sütttem*) a kiskundorozsmai nyelvjárásban.

C) Területileg megosztlás tapasztalható a főnévi igenév képzőjének hangalakjában is, ugyanis ennek a képzőnek a négy palóc kutatóponton *-nyi* (mély hangrendű *i*-t tartalmazó igékben *-nya*) formája használatos általában, a Szeged környéki falvak — köztük Kiskundorozsma — nyelvjárásában viszont a köznyelvvel megegyező *-ni* hangalakja van elterjedve (a 914. térképlapon: J-4, J-5 és J-6: *kötnyi*; J-15: *kötnyi*, *kötni*; K-11, K-12 és K-13: *kötni*; a 917. lapon pedig: J-4: *innyi*, *innya*; J-5: *innya*, *innya*, *innyi*; J-6: *innya*, *innyi*; J-15: *innya*, *innyi*, *inni*; K-11, K-12 és K-13: *inni*; stb.).

D) Bizonyos igetövek, illetőleg névszótövek viselkedése — legalábbis az atlaszbeli anyag alapján — azt sejteti, hogy a kiskundorozsmai nyelvjárás ezen a téren a palóchoz áll közelebb, mert vagy a palóccal azonos szótő használatos benne, vagy változatként olyan szótő is előfordul, amely a palócra jellemző (pl. a 843. térképlapon: J-4: *söpresz*; J-5: *söpresz*; J-6: *söpörsz*, *söprő*; *söpröl*; J-15: *söpresz*, *söpörsz*; K-11: *söpresz*; K-12: *söprő*, *söpörsz*; K-13: *söprő*, *söpörsz*; az 1012. térképlapon: J-4: *bágót*, *báglyot*, *bágyot*; J-5: *bagút*; J-6: *bágót*; J-15: *bágót*, *bágyót*; K-11: *bágót*, *bagót*; K-12 és K-13: *bagot*). Ez a kérdés is persze alaposabb vizsgálatot igényelne.

E) Nem őrizte meg viszont a dorozsmai nyelvjárás — a négy palóc településtől elütően — a birtokos személyragozás többes szám 3. személyében a *-jok* formát, helyette a Szeged vidéki nyelvjárásokra jellemző *-juk* alakváltozat járatos (az 1058. térképlapon: J-4 és J-15: *fājok*; J-5: *fájok*; J-6: *fājok*, *fájok*; K-11: *fájuk*, *fájuk*, *fájuk*; K-12 és K-13: *fájuk*; stb.).

F) Kiskundorozsma népnyelvében a tárgyas igeragozás személyragjai a palóccal (és a köznyelvvel) egyeznek meg, nem tudtak tehát behatolni a dorozsmai nyelvjárásba a Szeged környéki nyelvjárásokban is használatos *vári*, *váritok*, *várik* stb.-féle igealakok (a 831. térképlapon: J-4, J-6 és J-15: *aggyá*; J-5: *aggya*; K-11: *aggyá*, *aggya*; K-12 és K-13: *adi*, *aggya*; a 891. lapon: J-4, J-6 és J-15: *áthozzá*; J-5: *áthozza*; K-11: *áthozzá*, *áthozza*; K-12 és K-13: *áthozá*, *áthozza*; stb.).

Rá lehetne még mutatni egy-két hangtani jellegű alaktani különbségre a szóban forgó területek között, ettől azonban egyrészt azért tekinthettem el, mert a hangtani jelenségek tárgyalásánál lényegében szó esett róluk (így pl. az 1038. *Mihálytól* és az 1123. *Sándoréktól* alaktani térképlapok a *-tól* rag hangtani változatait mutatják), másrészt amint nem tértem ki bizonyos alaktani sajátosságok vizsgálatára, mert egy-két térképlap — nem is mindig egyértelmű — vallomása alapján merész dolog lenne következtetéseket levonni.

5. A *szókincs* vizsgálata során az a kérdés foglalkoztatott, hogy az atlaszbeli tájszók közül melyek azok, amik a palócból napjainkig megőrződtek a dorozsmai nyelvjárásban, s melyek kerültek be — kizorítván a palóc szóképzési elemeket — a szegedi és Szeged vidéki népnyelvből a dorozsmaiak szókincsébe. Ennek a kérdésnek a megválaszolására a valódi tájszók számbavétele és elemzése látszott célravezetőnek. (A hangtani szempontból különböző tájszavak tanulságait egyébként is figyelembe vettem az egyes hangtani jelenségek vizsgálatánál.)

Az atlaszban — a vizsgált hét kutatópont anyagában — 91 olyan térképlapot találtam, amelyeken az adott fogalomra válaszul kapott lexémák területi megoszlást mutattak a palócság és Szeged vidéke között. Ezek a valódi tájszók három csoportot alkotnak a kiskundorozsmai nyelvjárásban: 1. A palóc tájszó megőrződött, a Szeged kör-

nyéki tájnyelvi elem még változatként sem hatolt be a dorozsmai népnyelvbe. Ebbe a rétegbe összesen 9 szó tartozik (pl.: a 137. térképlapon: J-5, J-6 és K-11: *rög*; K-12: *göroncs*, *görongy*, *görongy*; a 247. lapon: J-5: *kosár*; J-6: *kosár*; K-11: *kosár*, *kosár*, *kosár*; K-12: *kas*). — 2. A palóc tájszó megmaradt ugyan, de ezzel egyenrangú változatként a Szeged környékén használt szó is él a dorozsmaiak nyelvhasználatában. Ebbe a csoportba 34 szó sorolható (pl.: az 51. térképlapon: J-4, J-6 és J-15: *báb*; J-5: *bab*; K-11: *pgszur*, *paszur*, *báb*, *bab*; K-12 és K-13: *paszúr*; a 238. térképlapon: J-5: *tívöü*, *tívöü*; J-6: *tévö*; K-11: *elöte*, *tévö*; K-12: *elöte*; stb.). — 3. A palóc tájszó nem él Dorozsmán, helyette a déli nyelvjárástípus tájszava használatos. Ezt a csoportot összesen 48 szó alkotja (pl.: a 45. térképlapon: J-4: *pélyvá*; J-5: *pélyhë*, *pějähë*; J-6: *pélyvá*; J-15: *pějvá*, *pějvá*; K-11: *lëha*, *lëhã*, *lëha*; K-12 és K-13: *lëha*; a 234. lapon: J-5: *masina*; J-6: *másina*; K-11: *sparhë*, *sporhët*; K-12: *pärhet*, *spörhet*; a 409. térképlapon: J-5 és J-6: *heröce*; K-11 és K-12: *csöbrege*; stb.).

Ha a fenti adatok megoszlását százalékosan értékeljük, akkor az 1. csoport gyakoriságára 9,88%-ot, a másodikéra 37,36%-ot, a 3. csoportéra pedig 52,74%-ot kapunk, vagyis más szóval átlagosan 10 valódi tájszó közül 1 őrződött meg változat nélkül a palócból, négy fogalom megnevezésére palóc és Szeged környéki tájszó egyaránt használatos, és 5 esetben már a szegedi és Szeged vidéki tájnyelvi elem él a dorozsmai nyelvjárásban is.

Mit mutat mindez? Úgy vélem, mindenesetre azt a közismert tényt igazolja, hogy a szókincs a nyelvnek azon része, amely a leggyorsabban, legérzékenyebben reagál általában a társadalom s adott esetben a nyelvjárást beszélő közösség életének változására, és a leginkább ki van téve a szüntelen bővülés, gazdagodás és pusztulás folyamatának egyaránt. Ha az előzőekben számba vett összes hangtani és alaktani jelenséget áttekintjük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a palóc nyelvjárási vonások pusztulása és Szeged környéki nyelvjárási sajátosságok térhódítása a kiskundorozsmai népnyelvben összességében semmiképpen nem éri el azt a mértéket, amely a szókészlet területén tapasztalható, hiszen — mint láthattuk — Dorozsmán ma már a valódi tájszóknak kb. a fele azonos a szegedi és Szeged vidéki népnyelvi adatokkal, a nagyjából 40%-ban pedig a palóc melletti változatként a környező nyelvjárások tájszavai is elterjedtek, és ezek nemegyszer a palócnál gyakoribb variánsként használatosak. Megjegyzem, hogy e megállapításokhoz természetesen BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárának becses értékű anyagát is felhasználtam.

6. Úgy vélem, végül hasznosnak látszik, ha — vizsgálati célomból adódóan — a kapott eredményeket röviden összegzem.

Nincs meg ma már — valószínűleg régóta — a dorozsmai népnyelvben a *ly* és *ë* fonéma, ugyancsak kipusztult a köznyelvi *á* helyén jelentkező *ã*-zás, átadván helyét a gyakori *q* és *ü* variánsoknak, de az *é*-vel szembeni rövid nyílt *e*-zésre (pl. *eger*, *tehen*), továbbá a nyílt *ó*-zásra és *ö*-zésre (pl. *gyűrö*, *szomoró*) sincs példa. Lényegében erősen kihálófélben van a *t*, *d*, *l* és *n* hangoknak az *i* és *ü* előtti palatalizációja, a *meg* igekötő *g*-jének a teljes hasonulása (pl. *meffog*, *mellát*), és ugyanígy erősen eltűnőben vannak a rövid múlt idejű alakok is (pl. *ütte* 'ütötte').

A palócos vonások közül — az *ö*-zés némi terjedése ellenére — eléggé erősen tartja magát az illabiális *ë*-zés, s bár visszaszorulóban van, mégis viszonylag szilárd még az illabiális *á*-zás, a zárt *i*-zés, s annak látszik egy-két tőtípus viselkedése is.

A szegedi és Szeged környéki nyelvjárásból legerőteljesebben az *r* kiesése hatolt be bizonyos ragokban (pl. *öccö*, *haccó*, *mikó* stb.), növekedett az *l*, *r* és *j* nyújtó hatásának szerepe, és némileg erősödött — főleg abszolút szóvégen — az *l* kiesése is a dorozsmai nyelvjárásban.

A köznyelv erőteljes hatása is megmutatkozik abban, hogy a Szeged vidéki népnyelvvel egyezik meg a főnévi igenév képzőjének hangalakja, az *rs* hangkapcsolat haso-

nulás nélküli megoldása, továbbá abban is, hogy a palóctól eltérően a *-val/-vel* rag *v*-je Dorozsmán is hasonul. Bizonyára a köznyelvi hatásnak is nagy szerepe van abban, hogy a Szeged környékén hallható *mondi, láti* stb.-féle alakok nem tudtak teret hódítani a dorozsmai nyelvjárásban.

A kiskundorozsmai népnyelvben — napjainkban nemegyszer már csak maradványaikban — meglevő palócos nyelvjárási sajátosságok alapján — úgy vélem — joggal hihetjük, hogy Dorozsma lakói a XVIII. század első harmadában a vizsgált atlaszbeli kutatópontokról, esetleg a közelünkben levő más, de mindenképpen palóc településekről költöztek mai lakóhelyükre. A vizsgált négy palóc kutatópont közül — éppen bizonyos nyelvjárási sajátosságok alapján, amikre menet közben derült fény — Gyöngyöspata nyelvjárása több vonásban is eltérést mutat a másik három falu nyelvétől. Ezek a különbségek a következők: 1. Az illabiális *á* lényegében nem használatos Gyöngyöspatán (az atlaszban mindössze 4 adat van az *á*-ra, ezzel szemben 701 *a* fordul elő.) — 2. A köznyelvi *á* helyén egyetlenegyszer sincs hosszú labiális *ā* vagy akár *ô* hang sem. — 3. A köznyelvi *ó, ő* és *é* helyén lényegében csak Gyöngyöspata nyelvjárásában vannak diftongusok, mégpedig záródó típusúak. — 4. Bizonyos igealakokban (pl. *mégvertő*) és egyes szám 3. személyű birtokos személyragban (pl. *tetejő, vejő*) zárt *ē* található a nyílt *e* helyén. — 5. A zárt *i*-zés jóval erősebb fokú, mint a másik három falu nyelvjárásában. Mindezek alapján — megítélésem szerint — bátran föltételezhetjük, hogy Gyöngyöspata lakói, legalábbis egy részük, valahonnan délebről, a nyelvföldrajzi adatok vallomása alapján a tiszai nyelvjárástípus területéről kerülhettek egykor a mostani lakóhelyükre. Itt jegyzem meg hogy, Gyöngyöspatát már IMRE SAMU is nyelvjárásszigetnek minősítette (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 359), s hogy ez a föltételezés nem lehetetlen, azt — a török hódoltság utáni évtizedről szólva — SUGÁR ISTVÁN következő fejtegetése is megerősíti: „Ebben az időszakban telepedett le Patán a XVI. és XVIII. századból megmaradt törzslakosság mellé, igen sok új család, kik közül nem kevésnek utódaik ma is a helységben élnek. 1693-ban Patán találjuk már a következőket: Berecz, Bodnár, Boldog, Deme, Iványi, Kettős, Ludányi, Mészáros és Tekse. 1702-ben: Bálint, Busa, Hevér, Lőrinczi, Maróth, Racskó, Rác, Takács és Tábi családok.” (Gyöngyöspata földrajzi nevei. Mátra Múzeum 9. füzet. Eger, 1966. 21). Ugyanennek a munkának a 23. lapján pedig a következőket olvashatjuk: „A XVIII. században tovább gyarapszik a lakosság új betelepülőkkel, akik számtalan mai patai család őseivé lettek”. E történeti körülmények és az említett nyelvföldrajzi tények alapján úgy látszik: nem valószínű, hogy Kiskundorozsma lakói Gyöngyöspatáról települtek Szeged mellé; a másik három községből (Erdőtarcsa, Hort és Jászfényszaru) és esetleg egyéb palócföldi falukból azonban megtörténhetett annak idején az átköltözés.

Befejezésül még néhány megjegyzés ide kívánczik az elmondottakhoz. Kétségtelen tény, hogy egy-két évtized jelentéktelen idő a nyelv életében. Ennyi idő alatt ritkán történik észrevehető változás hangtani vagy alaktani téren. Kiskundorozsma nyelvjárásában azonban az atlasz anyaggyűjtésétől eltelt húsz-harminc év óta — véleményem szerint — tovább pusztultak (elsősorban a köznyelv, másodsorban Szeged nyelvi hatására) a palóc nyelvjárási sajátosságok. Ilyen szempontú vizsgálatot nem végeztem ugyan, de néhány alkalommal, amikor földrajzi neveket gyűjtöttem a községben, tapasztaltam a palócos vonások ritkulását. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Szeged egyre növekvő vonzása következtében — 1973-ban a városhoz csatolták több községgel együtt Kiskundorozsmát is — jóval nagyobb különbséget találunk, ha ilyen összehasonlításra módunk nyílna, Dorozsma nyelvi képe és nyelvjárási képe között, mint más falvak esetében (a falu nyelvi képe és nyelvjárási képe közötti eltérésre DEME LÁSZLÓ hívta föl a figyelmet; l. NytudÉrt. 40. sz. 68). Az is biztosnak látszik, hogy az egyes nemzedékek között a (palócos) nyelvjárási jelenségek őrzésében, használatában nagyobb

különbségek vannak, mint más — Dorozsmától eltérő helyzetű — helyi nyelvjárásokban. Hogy ez így van-e, azt természetesen egy másik, nemzedékekre kiterjedő részletes vizsgálattal lehetne eldönteni.

SZABÓ JÓZSEF

A nyelvjárási ö-zés és í-zés együttes előfordulása

LAZICZIUS GYULA — mint ismeretes — a magyar nyelvjárások fonológiai osztályozásakor a részrendszerek kombinációja alapján olyan magánhangzórendszert is teremtett, amelyben az ö-zés és í-zés együttesen fordul elő. Az elméletileg kialakított rendszert nyelvjárási realitásnak tekinti, s megtalálni véli földrajzi helyét is, mely „talán a felsődrávai” nyelvjárás (l. tőle Nyj. 56–7). Azóta többen is azt vetették a fenti rendszerkombináció ellen, hogy elméleti lehetősége megvan ugyan, de sehol a magyar nyelvterületen nem találunk „ö-ző és í-ző típust” (vö.: KÁLMÁN, MNyj.³ 67; IMRE: NyK. LXXXVIII, 344). Az utóbbi évtizedekben azonban erdélyi nyelvjáráskutató munkánk során felszínre került egy ilyen, ö-ző és í-ző nyelvjárási hangrendszer egy helyi nyelvjárásban, mégpedig a volt Nagy-Küküllő megyei Kóboron.

A Fogarastól északra, észak-keletre eső nyelvjárászigetek közül, amilyen híressé vált — HORGER révén — Halmágy a magyar nyelvjárási irodalomban, épp olyan ismeretlen a Halmágytól nem messze eső Kóbor és Nagymoha nyelvjárása. E két faluról a NyjBibl. sem tud. Hogy HORGER mégis számolt e két faluval, arra könyvének (MNyj.) mellékelte térképe a bizonyíték. Ezen Kóbort és Mohát is feltünteteti, bár nyelvjárásukat valószínűleg nem ismerhette. Az egymástól 15–20 km-re eső három falu ugyanis eltérő nyelvjárási sajátosságokat mutat. Így pl. Halmágyon nyitódó *ie*, *uo*, *üö*, Nagymohán záródó *ei*, *ou*, *öü* kettőshangzók, Kóboron ennek megfelelő *é*, *ó*, *ö* monoftongusok hallhatók. Csak Nagymohán tűnik fel az *á* utáni szótagban érvényesülő (*o* >) *a*-zás, mint ahogyan csak Kóboron jelentkezik együttesen az *i*-zés és *ö*-zés. Ez utóbbi jelenségre sorakoztatok fel néhány példát.

A kóbori *i*-zés eseteiből: *bika*, *beszisz* 'beszélsz', *csíplis*, *dül*, *derik*, *egyik*, *elíri*, *jínykép*, *fejír*, *fik*, *fínkü*, *jódír*, *fáji* 'fájért', *fúrisz* ~ *fúrisz*, *góriny*, *gerebjélis*, *gyírút*, *heveris*, *írik*, *íneköl*, *kik*, *kíkkü*, *kiszön* 'készen', *kíve*, *kömin*, *kökiny*, *kirözik*, *líp* (fn.), *lípik*, *libdös*, *lepín*, *mín*, *mi* ~ *mij* 'méh', *míz*, *mírge*, *ris*, *riszög*, *ripa*, *söriny*, *szína*, *tásza*, *vír*, *vikony*, *vis*, *viső*, *vika*, *vikony*, *vetis* stb. Az *i*-ző ejtésben némi ingadozás is tapasztalható: *késön*, *emészt*, *éneköl*, *fék* stb.

Kóbor nyelvjárásában gyengébb fokú, részleges *ö*-zést találunk, éppúgy, mint Udvarhelyszék egy részén; vagyis *ö* hallható a hangsúlytalan szótagbeli *ē* helyén, de csakis akkor, ha nem előzi meg közvetlenül a tőbeli, a hangsúlyos *ē* hang (l. HORGER, MNyj. 67). Pl.: *csípöl*, *csiripöl*, *csüpörke*, *dülöl*, *egrös* ~ *egrös*, *epörfa* ~ *epörfa*, *epör* ~ *epörj*, *epröt*, *epörjet*, *ēcetös*, *függőlegös*, *íneköl*, *igyenössen*, *kendör*, *kehös*, *kelepöl*, *kérög*, *kértötök*, *legöl*, *legölö*, *lepönyöl*, *lefetöl*, *lehöl* ~ *lehöl*, *lécös* ~ *lécös*, *lécöt*, *mekög*, *métőj* ~ *métőj*, *mínös*, *míhös*, *métör*, *mégveröm*, *meredök*, *nyekög*, *petérzsejöm*, *pityörög*, *retök* ~ *retök*, *rebdös*, *rekög* 'szól (a béka)', *szekérönn*, *szelök*, *tigöd*, *tölletök*, *üvegös* ~ *üvegös*, *vidör*, *veröm* ~ *veröm* (fn.), *vírös*, *viszöl*, *visszintös*, *viszhöz* stb. Hangsúlyos és az ezt követő szótagban azonban már *ē*-t találunk: *bēgye*, *bērēg* ~ *bērgik*, *csēbēr*, *csērefa*, *csēрге*, *csērērk-tetöl*, *csērēsnye*, *dērce*, *dērēs*, *ēgyyez*, *ēsžl*, *ēsžtēna*, *ēsžtērēnga*, *gērēzd*, *gērēbje*, *jěl*, *jēnt*, *gělēs-za*, *hēgy*, *hērgeti*, *kēnyér*, *kērēg*, *mēnyet*, *pērsěj*, *rēst*, *szēm*, *szēmēm*, *sžg*, *sžēdēr* ~ *sžēdērj*, *zsēnděj* stb. Némi ejtésbeli ingadozás az *ē* rovására, mint bármely *ö*-ző nyelvjárásban, itt is tapasztalható, ám a helyi alapnyelvjárás a fenti szabályos eseteket mutatja.

Az *i*-zés és *ö*-zés együttes jelentkezése révén Kóbor sajátos nyelvjárástípust képvisel. A fonémarendszer teljes leírása után a két jelenség kialakulása külön vizsgálatot

igényel. Annyi bizonyos hogy Kóbor ő-zése az udvarhelyszéki ő-zés területileg is összefüggő nyúlványa; közöttük a kapcsolat nyilvánvaló. Az í-zés azonban nem mutat ilyen nyelvföldrajzi kapcsolatot. Nagy a földrajzi távolság Kóbor és a mezőszéki nyelvjárás nyugati felének í-zése között (l. IMRE, MMNyjR. 120,²208).

MURÁDIN LÁSZLÓ

SZEMLE

Balázs János, Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1930. Elvek és utak sorozat, 655 lap

Aki könyvesbolt kirakatában látja e vaskos kötetet, talán meglepődik kissé, hogy e tömény „filosz”-témájú könyv a kiadó népszerű sorozatában jelent meg. Ha azonban belelapozunk a kötetbe, már az első oldalak feloldják az olvasó esetleges aggályát: tudományt kapunk ugyan, gazdag kérdésanyaggal és a legkorszerűbb szemlélettel, de a szerző egységbe fogó látása és sima gondolatvezetése — néhány szükségszerűen elvontabb szakmai fejtegetést nem számítva — könnyedén átsegíti az olvasót a könyv fejezetein, némelyiket egyenesen izgalmas olvasmánnyá színesítve.

BALÁZS JÁNOS könyvének vonzó értéke az egységben érvényesülő sokoldalúság: egymásba kapcsolódó hármas gondolatköréből (nyelvelméleti, történeti, nyelvszerkezeti vizsgálat) egész sereg részletkérdés sarjadzik tovább, a megoldás világossága felé törve. Balázs tudós szenvedéllyel keresi a homályos, megoldatlan, tisztázásra váró kérdéseket, s új magyarázatok, érdekes, termékeny gondolatok sorát villantja föl. E gazdag, szétágazó sokféleség nehezé teszi a recenzens feladatát, mert azt kívánná tőle, hogy jártas, sőt specialista legyen a nyelvtudomány és a filológia számos területén, de a filozófiában, a művelődéstörténetben és az irodalomtudományban is. Ilyen sokoldalú képességek híján, önkritikusan meg kell elégednie azzal, hogy ismerteti a könyv alapgondolatát és kiemelkedő eredményeit.

A szerző vezérfonala annak a viszonynak a vizsgálata, amely nyelvünket az európai művelődés évezredes alapjához, a latinhoz („európai modell”) kapcsolta századokon át, míg végül fölszabadult uralma alól. E viszony és hatása gazdagító-termékenyítő, de egyszersmind bénító volt. A kereszténység és a hozzá kötődő latin nyelv révén kapcsolódtunk be az európai szellemiségbe; az egyháziak szerepe folytán ez lett az írásbeliség hordozója, hivatalos és tudós nyelv nálunk is. Közvetítette hozzánk az európai műveltséget — igaz, csak egy nagyon szűk, kiváltságos rétegnek —, s tekintélyével, eszményi mintaként, alakítón hatott a csírázó-bontakozó magyar tudományos nyelvszemléletre. De éppen ezáltal hátráltatta, akadályozta az anyanyelvi műveltség és irodalom önállósulását, s zavarta magának a magyar nyelvnek a fejlődését is. Az anyanyelv természetes jogát követelő nemzeti öntudatosodás, a magunkra ébredés természetesen bekövetkezett — ha későn is —, de a latinitás évszázados hagyománya — bár az utolsó tápláló forrás, az iskolai latintanítás erősen elapadt — még ma is áthatja stílusunkat és nyelvszemléletünket.

A könyv első nagy fejezete ennek a hatásfolyamatnak a magyar nyelvbölcsélet kialakulásához vezető útját tárja föl az úttörők munkásságában (KALMÁR GYÖRGY, KEMPELEN FARKAS, VERSEGHY FERENC, SZEMERE PÁL, KIS JÁNOS, PÁPAY SÁMUEL, TELEKI JÓZSEF). Viszonyainkra, szellemi kötöttségeinkre jellemző, hogy a nyelvről való gondolkodásban főként német mestereik, ösztönzőik voltak (HUMBOLDT, HERDER, SCHLEGEL, JENISCH stb.); azok az elvi és minősítő szempontok pedig, amelyek a nyelvek

jellegzetességeinek és értékeinek számbavételében érvényesültek, voltaképpen az ókori retorikákból öröklődtek, s váltak a klasszikus nyelvek, főleg a latin tekintélye folytán egy „európai nyelvi modell” jellemző tényezőivé (jóhangzás, tömörség, értelmesség, határozottság, azaz kifejezőerő stb.). Nyelvünk öntudatra eszmélésének, illetve eszméltetésének ebben az izgalmas korszakában, a XVIII–XIX. század fordulóján, a nyelvújítás elvi és módszertani vitáiban ezek a szempontok irányítják a fejlesztés és tökéletesítés jelszavával induló mozgalom törekvéseit. A gyökerek tehát itt is lenyúlnak a „deák-ság”-ba.

A könyv legváltozatosabb, legszélesebb távlatot átölelő fejezete — mint címe is jelzi —: „A bizánci diákonosztól a magyar deákgig.” A *deák* szó görög forrásához visszahajolva és a fogalom tárgytörténetét is végigkutatva, a szerző bejárja a kiágazó és a csatlakozó ösvényeket is, föltárja a témából kibomló kérdésszövevény számos vonatkozását, az ősmagyar nemzetségi és törzsszervezettől a feudalizmus eszmevilágát tükröző latin nyelvű írásbeliség és okleveles gyakorlat alaki és szerkezeti sajátosságaiig. Számos őstörténeti probléma sarjad ki e tárgykörből, alkalmat nyújtva szerzőnek és olvasónak váltakozos, érdekeltető etimológiai kalandozásokra. A fejtegetések gyakran egy-egy kérdéses, bizonytalan vagy vitatott etimológiájú szó köré csúcsosodnak (*nem ~ név, Levédi, székel, vendég, tulajdon, ínség, szegény, bír* stb.). E szómagyarázatok nemcsak az előzmények alapos kritikai számbavételéről, széles körű nyelvészeti és művelődéstörténeti ismeretekről tanúskodnak, hanem a tudós számára éppoly fontos természet, logikus fantáziáról is. Balázs elgondolásainak, érveinek és föltevéseinek mindig megvan a reális tárgyi alapjuk, s így még fenntartások és ellenvetések esetén is hasznos indítást, továbbvivő ötletet adnak. Az olvasó pedig — még ha nem szakember is — izgalmas olvasmányként követi a világosságukkal és fordulatoságukkal lekötő fejtegetéseket.

E témakörből bizonyára a *székely* név megfejtési kísérlete kelti a legnagyobb figyelmet, annál is inkább, mivel szorosan összefügg a honfoglalásnak s a betelepülő magyarság összetételének, területi megoszlásának és védelmi szervezetének kérdésével. Balázs az eddigi számos magyarázat felülvizsgálatával s körültekintő, sokoldalúan dokumentált gondolatmenettel a *szék* igéből származtatja a *székely* nevet, mint a ’sűrű növényi szövedék, sövény, bozotos sűrűség, gyepű’ jelentésű *szék* származékszó -l(y) képzős alakját. E megnevezés tehát voltaképpen a gyepűk őrzésének, védelmének ellátására utal. A székelység csoportjai ugyanis valamikor — mint helynévadatok bizonyítják — szétszórta helyezkedtek el, különösen a nyugati határszálon (Őrség, Pozsony megye), a Dunántúlon és Erdély nyugati szegélyén, legnagyobb tömbben pedig a Székelyföldön. Ennek kivételével a többi csoport felszívódott a környező lakosságba, *székely* nevük is feledésbe merült, de bizonyos közös sajátosságok nyomain kimutathatók. A népnév új etimológiájától talán nem egészen független az a kérdés, hogy az egykori nagymértékű szétszórtság miatt beszélhetünk-e ugyanazon, egységes népesorportról vagy törzsről. A székelységnak a magyarságon belül elfoglalt helye, illetve bizonyos fokú, történelmi vagy etnikai gyökerű különállása tekintetében pedig — ennek tudatát mindmáig erősen őrzik — megdöbbentő az a tény, hogy Erdély régi alkotmánya mindig külön említi őket, mint az ottani három nemzet: magyar, *székely*, szász egyikét (a román-ság akkor nem számított annak).

Az európai — latin — mintáknak a középkori magyar írásbeliségben való alkalmazását és érvényesülését már e fejezetben is vizsgálja a szerző, kifejtve az ókori retorikák hatását és ennek szövegtani tanulságait, de összefoglaló képet a kötet harmadik részében kapunk, a nyelvi szintek módszeres egybevetéséből.

A görög és a latin nyelv hangrendszere az egyezések mellett lényeges különbségeket is mutat a magyarral szemben; ebből adódtak a nehézségek a latin betűk átvételén

alapuló helyesírásunk kialakításában. A rendszer hiányosságainak pótlására más nyelvek megoldásai adtak segítséget; innen a különféle hatások keveredése a középkori magyar hangjelölésben. A fejezet ehhez háttérül fölvezet a európai helyesírástörténetnek a nyelvek eltérő fonémarendszerében gyökerező problematikáját.

Az „európai nyelvi modellel” való szintenkénti egybevetés egyik célja a finnugor, illetve uráli és az indoeurópai nyelvek rokonságának vagy egykori kapcsolatának módszeres tipológiai vizsgálata. Alaktani vonatkozásban a különféle szempontú szembeállítás (szavak hangszerkezete, hangsúly, gyökök, töváltakozás, nemek, élő és élettelen megkülönböztetése, névmások) az egyezések mellett olyan alapvető, lényegi különbségeket mutat ki, melyek a közelebbi vagy éppen rokonsági kapcsolatot cáfolják, s a párhuzamok legfeljebb igen régi érintkezésre vagy egyetemes fejlődéstendenciákra utalnak.

A szöveg szempontú egybevetésre Balázs két legrégibb irodalmi emlékünket, a Halotti Beszédet és az Ómagyar Mária-Síralmat választja, szembeállítva őket latin mintáikkal. Megállapítja, hogy mindkét magyar szöveg szabad tolmácsolás, s ez nemcsak nyelvi önállóságra, hanem bizonyos fejlettségű irodalmi tudatra és gyakorlatra is vall. Érvényesül azonban bennük egyrészt a latin retorikák és fogalmazástanok szerkezeti tagolásának öröklött hagyománya, másrészt a rimes latin próza hatása. A Mária-Síralom prozódijának elemzése pedig föltárja azt az eléggé homályban maradt tényt, hogy a középkori latin vers voltaképpen már nem időmértékes, hanem a hangsúlyon alapul. A magyar vers így kapott rokon ösztönzést az európai latinítástól, s az igazi klasszikus verselést szinte újra föl kellett fedezni (J. Pannonius, Sylvester, a deákos költők). A vers-tani kérdésekkel kapcsolatban külön fejezet foglalja össze az „ősi” magyar ritmus tisztázására irányuló törekvéseket és vitákat (GÁBOR IGNÁC, NÉMETH LÁSZLÓ, VARGYAS LAJOS, GÁLDI LÁSZLÓ stb.).

A „magyar deákság” utolsó szakaszában, a XVIII–XIX. században, a föllendülő iskolai oktatás latin nyelvűsége, erősödő gyakorlatias jellege és a syntaxis ornaták stílusnevelő szerepe megtermékenyítette a nemzeti öntudatra ébredéssel jogait követelő magyar nyelv fejlesztésére irányuló törekvéseket. A klasszicitás tekintélyének szembeállítása a tovább élő s a kor és az élet szükségletei szerint alakuló latin nyelv „barbarizmusai”-val tudománytalan felfogást tükröz ugyan, de azzal, hogy a „norma” kérdését állította a viták középpontjába, nyelvművelésünk egyik kibontakoztatója lett. Mindez a nemzeti öntudat erősödésével párhuzamos és kapcsolatos folyamat. SZEKFŰ hatalmas dokumentumgyűjteményéből (Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1926.) nyomon követhető a nyelvünk jogaiért vívott harc elszánt szívóssága és fokozatosan kicsikart sikere. A monarchia egységét féltő birodalmi bürokrácia ragaszkodott a latin hivatalos nyelvhez, de a nemesség már kezdett szakítani a hagyománnyal, szabadságjogait védve a magyar nyelv használatában. A szellemi élcsapat pedig, Bessenyei és Csokonai példájára, mind öntudatosabban hirdette, hogy a nemzet művelődésének alapja az anyanyelv: ennek fölszabadítása és kiművelése a fő feladat. Most világosodott meg a tudós elmék előtt is, hogy a nemzet egészének, a népnek „mi sokat ártott . . . a’ Római nyelv sulyos, és veszedelmes igája” — mint a lelkes, fiatal HORVÁT ISTVÁN írta naplójába (Mindennapi, 1806. febr. 9.).

Nyelvművelésünk induló korszakához érve, az „ékes szókötés” elméleti és gyakorlati megalapozásában jelentős szerepe volt mégis a latin stílustanítás — ókorig visszanyúló — hagyományainak. Amikor pedig — az átmenet vívmányaként — a magyar mint segédnyelv támogatta a latintanítást, a tankönyvek és szótárak latin–magyar frazeológiai párhuzamai nemcsak a két nyelv szerkezeti összevetésében nyújtottak tanulságokat, hanem tudatosították nyelvünk sajátos kifejezésbeli gazdagságát, értékárnyalatait, és ezzel alapját vetették meg a magyar stilisztikának. Fanyar tény azonban, hogy a több mint két évszázados kezdeményezések ellenére magyar stíluszótárunk máig sincs.

Néhány szerény megjegyzést fűztem a könyv gazdag anyagának és hosszútávú gondolatmenetének vázlatos ismertetéséhez. Egységbe fogó szemléletének alapja: nyelvünk és Európa kapcsolatának, illetve a latinhoz mint nyelvi modellhez való viszonyának vizsgálata. Szerzője hatalmas anyagismerettel, sokirányú tájékozottsággal és eleven problémaérzékenységgel tárja föl a kapcsolódó kérdések garmadáját; a talányos és megoldatlan problémák különösen vonzzák tudós ösztönét, izgatják termékeny képzeletét. Villódzó változatosságban sorakoznak a témák, s a szakember is lépten-nyomon újat kap, mert BALÁZS JÁNOS nem restelli végigbúvárolni a többnyire csak felületesen emlegetett, de rendszerint mellőzött vagy éppen feledésbe sülyedte eredeti forrásokat. Ennek haszna és tanulsága nyilvánvaló: a belőlük felszínre hozott eszmék és adatok jelentősen gazdagítják, szinte új világításba helyezik tudománytörténetünk több fejezetét. A nagy távlatokat átfogó, újszerű, következetes szemléletmód és az anyagbőség bizonyára termékenyítő hatású lesz. A könyv azonban az eddigi jelek szerint a szakmán túl is figyelmet keltett: az olvasókat megnyerte a tudományos műben szokatlan hang, a kitűnő előadóképességet tükröző eleven, fordulatos, az élőszó közvetlenségével ható és vonzó stílus. Ennek oldottsága s a helyenkénti ismétlés is a figyelemfrissítést, illetve a meggyőzést vagy a rögzítő summázást szolgálja.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Temesi Mihály, A magyar nyelvtudomány (Irányok és eredmények a felszabadulás óta)

Gondolat, 1980. 408 lap

Nagy és nehéz vállalkozás átfogó képet adni egy sokrétű tudománynak a közel-múlt három és fél évtizedes történetéről. A technika és a természettudományok káprázatos mértékben fejlődtek ugyanezen idő alatt.

Egy ilyen korszakban a társadalomtudományok fejlődése is meggyorsul, és éppen a tömegkommunikációs eszközök (sajtó, rádió, televízió) segítségével nemzetközibbé válik.

A nyelvtudományban számos új eredmény született itthon és külföldön egyaránt. Irányzatok, vizsgálati módszerek, elméletek fejlődtek ki, a számítógép felhasználása bevonult a társadalomtudományokba is.

A társadalmak többsége átalakult vagy átalakulóban van. Világszerte érezhető a városba tömörülés irányzata. A fejlett iparú országokban a mezőgazdaság gépesítésével a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számaránya a felére-harmadára csökkent az elmúlt 35 év alatt. A hagyományos paraszti életmód megszűnőben van.

Ennek a folyamatnak nyelvi következményeit megfigyelhetjük, mert lassan eltűnik a hagyományos nyelvjárásokat beszélő falusi és mezővárosi földműves-iparos réteg. A diglosszia szinte minden személyben kialakul. Mindenki beszél egy helyi színezetű nyelvváltozatot családjában, szűkebb környezetében, és ismer, sőt beszél egy másik, köznyelvibb változatot is, és ezt folyamatosan próbálja egységesíteni az iskola, a sajtó, a rádió és televízió.

Egyesek a számítógép feltalálása után azt hitték, hogy a fordítás nehéz munkáját hamarosan ugyanúgy lehet gépesíteni, mint az áruszállítást, favágást, házépítést. A nyelv azonban bonyolultabb emberi és társadalmi termék, mint amit egyetemes logikai rendszerbe lehetne foglalni, hiszen történeti, élő és folytonosan változó jelenség, nem használ fel minden lehetséges jelkombinációt, és a kapcsolódások száma végtelen.

Mindez a hosszára nyúlt bevezetés csak azt érzékelteti, hogy nehéz fába vágta fejszáját TEMESI MIHÁLY, ez a sokoldalú, termékeny, de méltatlanul kevés elismeréssel

elkényeztetett nyelvtudósunk, a pécsi tanárképző főiskola nyelvészeti tanszékének vezetője.

Nem tárgyalja — helyes mérséklettel — a teljes magyarországi nyelvtudomány legújabb kori történetét, hanem csak a magyar és az általános nyelvészeti kutatások fő ágait. Nem foglalkozik tehát részletesen a hazai finnugrisztikával, szlavisztikával, klaszszikus filológiával, romanisztikával, germanisztikával és orientalisztikával, de utal rájuk, ha magyar vagy általános nyelvészeti szempontból is érdekes a mondanivalójuk. Nagy előnye számos más tudománytörténeti munkával szemben, hogy nem szorítja vizsgálatait az országhatárok közé, hanem szélesen bevonja az erdélyi, szlovákiai, vajdasági és egyéb európai és amerikai szerzők műveit is kutatásaiba.

Hat fő fejezetre oszlik a könyv: 1. A magyar nyelv vizsgálatának helyzete, eljárásai és főirányai. 2. A mai magyar nyelv leíró vizsgálata. 3. A mai magyar nyelv belső tagoltságának összevető vizsgálata. 4. A mai magyar nyelv alkalmazott nyelvészete. 5. A magyar nyelv fejlődéstörténete. 6. A magyar nyelvtudományi kutatások feladatairól. E törzsanyagot jegyzetek (347—97) és névmutató (399—402) egészíti ki. A névmutatóban hazai nyelvészeink mellett megtaláljuk nemcsak a szomszédos magyar nyelvterületen működő tudósok nevét, mint Arany A. László, Gálffy Mózes, B. Gergely Piroska, Cs. Gyimesi Éva, Jakab István, Majtinszkaja Klára, J. Nagy Mária, Penavin Olga, Szabó T. Attila, Szabó Zoltán, Szent-Iványi Béla, Teiszler Pál, Vöd István és Zsilka Tibor, hanem olvasható Lotz János, R. A. Hall, W. Nemser, J. Perrot, Sauvageot és mások.

Egy ilyen átfogó tudománytörténeti munkához óriási tömegű magyar és idegen nyelvű irodalmat kellett felhasználnia, és ezt igen tiszteletre méltó módon és sokoldalúan meg is tette. Érdeklődési köre és saját kutatási iránya természetesen őt is válogatásra kényszeríti, de igyekszik nagyon tárgyilagosan foglalkozni minden irányzattal. Csak ritkán vitázik egy-egy szerzővel, főleg akkor, ha az nem elég etikusan idézi forrásait. Kár, hogy nem jelzi Temesi, mikor zárta le anyaggyűjtését, hiszen a mai lassú „átfutás” miatt gyakran csak évekkel a nyomdába adás után jelenik meg a könyv. (Wogulische Texte című könyvemben például az előszó keltezése 1971. február 1, a könyv pedig 1976 utolsó napjaiban jelent meg.) Kétségtelen, hogy 1977-ben megjelent műveket még idéz.

Nagyon egyszerű volna, de semmiképpen sem méltányos a szerzőtől számonkérni még néhány tucat tanulmány, cikk ismeretét és idézetét, hiszen semmilyen összefoglaló munka vagy szótár sem lehet teljes, mert a nyelv és természetesen a nyelvtudomány is folyton mozgásban, fejlődésben, változásban van. Ahhoz mérten, hogy milyen óriási anyagot ölel fel, igazán nem vádolhatjuk szűk látókörrrel. Természetes, hogy azokban a nyelvtudományi ágakban, amelyeket a tudós szerző alkotó módon továbbfejlesztett, több a mondanivalója, mint ahol „csak” összegezi az eredményeket.

Noha a munka megérdemelné, hogy egészen részletekbe menő ismertetést kapjon, erre most nem vállalkozhatom. A „fülszöveg”-nek teljes mértékben igazat adok: „A felszabadulás utáni magyar nyelvészetnek ez az első koncepciózus összefoglalása, amely tanulságokat rejtő olvasmánya lehet a szakembereknek és az anyanyelvünk vizsgálatában elért eredmények iránt érdeklődőknek.” Tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy nincs mit szégyenkeznünk, az elmúlt három és fél évtizedben a magyar nyelvtudomány eredményei miatt. Nyelvtudományunk fejlődése nem mindig volt egyenletes e hosszú korszakban, de számos adósságát felszámolta, nagy kollektív munkákkal (pl. A mai magyar nyelv rendszere, A magyar nyelv értelmező szótára, Az értelmező kéziszótár, A magyar nyelvjárások atlasza, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára stb.) évtizedekre biztos alapokat ad a további kutatásoknak. A nyelvi elméletek és módszerek sokasága módot nyújt a nyelv sokoldalú, így alapos vizsgálatára.

A szakembereknek nélkülözhetetlen útmutató. Különösen jól követhető ott, ahol az elméleti fejtegetéseket bő példaanyaggal illusztrálja. Nagy érdeme, hogy mozgásában figyeli a nyelvtudományt, rávilágít a megoldatlan kérdésekre is. Stílusa forrásai szerint változó. Az első főfejezet némelyik része szinte tobzódik idegen szavakban, de még a nagyrészt magyar szavakkal megírt része is — helyeként — főleg ott nehézkes és bonyolult, ahol példákkal is fukarkodik; pl.: „az angol és a magyar nyelvhasználat dimenzióit vizsgálták, és feltételezték, hogy a nyelvhasználat kognitív attitűdje szituációra vonatkoztatva minden nyelven azonos. Ugyanakkor megállapítottuk, hogy az anaforikus-exoforikus ellentét grammatikailag nyelvenként különféleképpen realizálható . . .” (56).

Jónak tartom viszont ugyanezen a tájékon a *s z ö v e g r ő l* szóló fejtegetéseit és beszámolóit (47—50 és 164—70). Az egyébként jó jelentéstani fejezet példák nélkül nagyon elvont (116—25). Élénkebb és érthetőbb a szófajról szóló rész (125—36), mert ott megfelelő mennyiségben ad példaanyagot is. Szemléletes telitalálat „a szófaji rendszer öncsiszoló mozgása” (129). Felhívom a szerző figyelmét D. CREISSELS cikkére (ÉFOu. XII [1975.], 151—67) a *kék szemű* és *kék ruhás* (possession aliénable et inaliénable). Nekem igen tetszett annakidején A. PENTTILÄ előadása is a magyar jelzős szerkezetek szórendjéről (NytudÉrt. 58. sz. 267—70). E két kis remekmű arra példa, hogy bizonyos magyar nyelvi jelenségeket a nem magyar anyanyelvű kutató jobban észrevett és rendszerezni tudott, mint az addigi magyar nyelvtanírók.

Az egyébként nagyon érdekes szövegtani fejezetben akár egy bekezdésnyi helyet fordíthatott volna a monológ (mese, elbeszélés) és a dialógus (párbeszéd) közti szövegtani egyezésekre és különbségekre.

Ahol forrásai nem szaknyelvi zsargonban íródtak, ott a szerző mer a nagyközönségnek is érthető köznyelven írni. Ezért olvasmányosabb sokkal a nyelv rétegződéséről és a névtanról szóló terjedelmes 3. fejezet (185—255) az elsőnek bizonyos részleteinél. Ugyancsak jól érthető nem szakembernek is a nyelvtörténeti rész (293—338).

A magyar nyelvtudományi kutatások feladatairól szóló 6. fejezetben a teendőként megjelölt feladatok közül már kettő is megindult: az Új magyar tájszótár (A—D) és a Nyelvművelő kézikönyv (A—K) első kötete, mindkettő jóval ezer lapnyi terjedelem felett 1979-ben, illetve 1980-ban. Tudomásom szerint a gyakorisági szótár munkálatai is előrehaladott állapotban vannak.

Nincs a könyvben betűrendes könyvészeti felsorolás, de a szöveget 450 jegyzet kíséri (347—96). Ezek pedig bőven tartalmaznak értékes, fontos utalásokat.

TEMESI MIHÁLY munkáját nagy haszonnal forgathatja minden érett kutató, a kezdőknek meg szinte nélkülözhetetlen segédeszköz. Örölnék, ha a szakmához csak lazábban kapcsolódó érdeklődőket sem ijesztené meg az első fejezet egyes részeinek nehezebben olvasható, többnyire idegen szakszavakkal erősen megtűzdelt szövege. Igen jó volna ugyanis, ha ez a kitűnő összefoglalás minél több magyar szakos tanár kézikönyvtárának állandóan használt kötete lenne.

KÁLMÁN BÉLA

Finnisch-Deutsches Sprichwörterbuch. Suomalais-saksalainen sananlaskukirja

Kiadta és bevezető tanulmányt írt hozzá INGRID SCHELLBACH-KOPRA. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság) és a Rudolf Habelt Verlag közös kiadása. Helsinki—Bonn, 1980. 138 lap

A vagy 2 milliónyi, csak archivumban, cédulaanyagon hozzáférhető finn közmondás közül a legismertebb hatszáznyit teszi közzé INGRID SCHELLBACH a németül tudó, elsősorban nem finn anyanyelvű nagyközönség számára. A kisformájú kötet címlapja a könyv célját s rendeltetését nagyon jól érzékelteti: ül a róka s felette szőlő,

illetve bogyófürt lóg. A szőlőfürt alatt a német közmondás olvasható: *Die Trauben sind mir zu sauer, sagte der Fuchs* ('a szőlő számomra túlságosan savanyú, mondta a róka'), a bogyók alatt pedig a finn növényvilág ismeretében gondolkodó róka megállapítja: *Happamia ovat, sanoi kettu pihlajanmarjoja* ('savanyúak, mondta a róka a berkenyebogyókról'). A finn és a német közmondások egyezései és eltérései egyszerre tűnnek így az olvasó szemébe a címlap láttakor és a kötet olvasásakor egyaránt.

A kötet elején németül és finnül (7–8) fordul az olvasóhoz a szerkesztő, I. Schellbach-Kopra, majd igen alapos bevezető tanulmánya következik (9–33); a közmondásokat a finn közmondás első szava szerint ábécérendben találjuk (35–122), majd „vellerizmufo” (azaz olyan közmondások, melyben expressis verbis megmondják, kinek a szájából hangzik el) következnek (123–9) ugyancsak ábécérendben. A német fordításokhoz készült német regiszter (130–6) és a felhasználtnál s a bevezető tanulmányánál idézetnél sokkal szűkebbre szabott bibliográfia (137–8) zárja a hasznos, de mégis igen olvasmányos kis kötetet.

Finnországban is, mint más nyelvterületeken, nemzedékenként változóan mások a kedvelt, ismert és gyakran idézett közmondások. A kiválasztás kísérleti alapon történt: egyetemisták töltöttek ki kérdőíveket, ebből állapította meg I. Schellbach-Kopra, melyek a legismertebbek, továbbá melyek tartoznak az aktívan vagy csak passzívan ismertek közé; városonként, vidékenként, a szociális környezettől függően is észlelhető volt eltérés (20 kk.). Az időjárásra vonatkozó és a naptárral kapcsolatos bölcs mondások egy része így még bekerült a leggyakoribbak közé, de sok, nemzetközi könyvekből származó tudás, tankönyvek bölcsessége és a szóláshasonlatok már nem (10). A kiadó ezen az alapon választott ki 564 közmondást, és 46 vellerizmust, melyeket irodalmi nyelvi formájukban, esetleg az ismertebb variánsok megadásával vett fel a gyűjteménybe. A finn közmondást német fordítása követi, ha az németül is közmondás, arra előtte csillag utal. A legtöbb közmondást szó szerinti fordítása és a neki megfelelő német fordítás is követi, esetleg még olyan két csillaggal jelölt német közmondás is, mely nem szó szerinti fordítás, de mondanivalója azonos a finnével.

Minden 8–10. gyakori finn közmondásnak nemcsak a németben, de a magyarban is van megfelelője, pl. a 194. *Ihminen on se joka erehtyy* — **Irren ist menschlich* mellé szinte tükörfordításként illik: *Tévedni, emberi dolog*; vagy a következő 195.-hez: *Ihminen päättää, Jumala säätää* — **Der Mensch denkt, Gott lenkt*, ehhez: *Ember tervez, Isten végez*. Hasonlóképpen a 45. olvasásakor a *Nem minden arany, ami fénylik* jut az eszünkbe, vagy *Holló a hollónak nem vájja ki a szemét* (vö. 54); *Senki sem próféta a saját hazájában* (55); *Jóból is megárt a sok* (67); *Nem esik az alma messze a fájától* (81); *Mondd meg az igazat, betörök a fejedet* (118); *Kétszer a pap sem prédikál* (130); *Egy fecske nem csinál tavaszt* (133); *Négy a lába, mégis botlik a ló* (152); *Nyugtával dicsérd a napot* (197); *Gazda szeme hízlalja a jószágot* (198); *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* (220); *Késő bánat eb gondolat* (239); *Kéz kezet mos* (315) stb. Van olyan magyar közmondás, mely ugyan részben eltér a finntől, de a mondanivalója nem, pl. a *Minden út Rómába vezet* helyett az evangélikus és sokáig svéd uralom alatt élő finnek útja Turkuba (219). Részben ezek az eltérések okozzák, hogy egy-egy magyar közmondásnak több finn megfelelője is akadhat: *Ahány ház, annyi szokás*, vö. *Eri tupa, eri tapa* — **Andere Hütten, andere Sitten* (148), illetve *(Elä) maassa maan tavalla (tai maasta pois pakene)* — **Andere Länder, andere Sitten* (134), vagy *Ki korán kel, aranyat lel* (vö. 2, 27, 28), *Minden kezdet nehéz* (16, 145) stb.

A kiadó szerint folklorisztikai műve a finnül tanuló németek (és németül tudók) számára hasznos segédeszköz, és nélkülözhetetlen a fordítók számára. A mű ebben a népszerű kiadásban is több ennél: igen hasznos a frazeológiai kutatások számára. Mint ismeretes, a hungarológiában a közmondásokkal, mint a frazeológiai kutatások folklorisz-

tikai határterületével nemcsak folkloristák, hanem elsősorban nyelvészek foglalkoznak a XVI. század óta (I. O. NAGY GÁBOR: NytudÉrt. 95. sz.). A parömiológiai kutatóknak igen hasznos, hogy a legelterjedtebb finn közmondások és német megfelelőik könnyen hozzáférhetővé váltak. Szakkörök nagyon örülnének egy második, bővített kiadásnak, ha abban az első feljegyzések idejét és a közmondások földrajzi elterjedtségét is közölné a kiadó.

VÉRTES EDIT

Annales, Sectio Linguistica: a budapesti tudományegyetem nyelvészeti évkönyve

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae” címmel s megfelelő alcímmel idegen nyelvű évkönyveket ad ki. Az első az Annales, Sectio Biologica volt: 1957 óta jelenik meg. Ma tizenhárom természet-, jog- és bölcsészettudományi Sectio lát napvilágot az Annales-sorozatban. A nyelvészeti (= Sectio Linguistica) első kötete 1970-ben jelent meg, s 1980 végéig kilenc kötet hagyta el a nyomdát. A szóban forgó sorozat az ELTE „magyar, finnugor és általános nyelvészeti, valamint idegen nyelvi tanszékeinek az évkönyve, amely angol, francia, latin, német, orosz, spanyol és esetenként más nyelven közöl tanulmányokat, kritikákat a finnugor, a szláv, a germán, az újlatin és a keleti nyelvészet, továbbá az általános és az alkalmazott nyelvtudomány köréből” (a hátsó borítólapon ismertető szövegéből).

Az Annales-sorozat megindítását az tette szükségessé, ami többi, idegen nyelvű folyóiratunk, évkönyvünk megjelentetését is: hogy a magyar tudomány eredményeit hozzáférhetőbbé tegyük a külföld tudományossága számára, illetőleg hogy elmélyítsük nemzetközi kapcsolatainkat. Mindaz, amit erre vonatkozólag például az Acta Linguistica (I, 1–4) vagy a Studia Slavica (I, 4) ajánló, bevezető soraiban olvashatunk, az Annales-sorozatra is áll.

S vajon el is jutnak ezek a kötetek oda, azokhoz, akiknek szánjuk őket? A szerkesztő bizottság tagjai más nyelvészek közreműködésével összeállították azoknak a jeles külföldi nyelvészeknek a listáját, akik a nyelvtudomány főtebb említett területein tevékenykednek. Ezek a nyelvészek rendszeresen megkapják a Sectio Linguistica kötetét. Cserekönyvként több külföldi intézet és könyvtár is megkapja e sorozatot. A külföldi jó visszhang azt mutatja, hogy a Sectio Linguisticát is jegyzik már nyelvész körökben. A megajándékozásra kiszemelt személyek és intézmények listájának a növelésével tovább kellene bővíteni a sorozat piacát. A rendelkezésre álló példányszám ezt lehetővé teszi. Belföldre ugyanis kevesebb küldetik szét (könyvtárakba és nyelvészettel foglalkozó egyetemi tanároknak, intézetvezetőknek).

A sorozatban, amelynek szerkesztője SZATHMÁRI ISTVÁN, olyan cikkeket, tanulmányokat, bírálatokat jelennek meg szinte kivétel nélkül, amelyek a külföldi szakkörök érdeklődésére joggal tarthatnak igényt. Az első kötetek igen változatos témájúak. Az újabban zömmel már tematikusak: egy-egy témakörbe tartozó tanulmányokat tartalmaznak, kiegészítve őket — ha az ívmennyiség ezt lehetővé teszi — egyéb közleményekkel, ismeretésekkal (az V. kötet például a budapesti Finnugor Tanszék jubileumának előadásait, a IX. kötet pedig az 1977-es Gombocz-emlékülésen elhangzott előadásokat tartalmazza). A sorozat újabb kötetei az elsőhöz képest — elsősorban a szerkesztő aktivitásának köszönhetően — bővült terjedelemben és példányszámban jelentek meg. A szerzők mintegy harmada az ELTE fiatalabb oktatói közül verbuválódik. A tanulmányok kevés kivételt nem tekintve (6 szlovák, 2 lengyel, 1–1 latin és finn nyelvű) valamelyik világnyelven jelennek meg. Ehhez a jövőben is ragaszkodni kell.

A sorozatot itthon, Magyarországon kevésbé ismerik. Ennek nyilván az a legfőbb oka, hogy nem kerül könyvtári forgalomba, s nem rendelhető meg (példányait az ELTE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában meg lehet venni). A másik ok az lehet, hogy a hazai idegen nyelvű folyóiratok nálunk kevésbé olvastatnak (l. KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 5). Arról bárki meggyőződhet a kötetek pusztá átlapozgatásával, hogy célszerű figyelemmel kísérnie a szóban forgó évkönyvet. Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni azt is, hogy a tanulmányok, cikkek zöme nem magyarul egyszer már megjelent közlések idegen nyelvű változata. Az olvasót a szerzők és a szerkesztő segítik, ha fordításos közlés esetén utalnak a magyar nyelvű megjelenés helyére (l. például IX, 4).

KISS JENŐ

KÜLÖNFÉLÉK

Dialektológiai szimpozion

Szombathely, 1981. március 25—27.

A VEAB Nyelvtudományi Munkabizottsága — a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közreműködésével — 1981. március 25—27-én a Szombathelyi Tanárképző Főiskolán 44 szakember részvételével nyelvjáráskutató tanácskozást rendezett.

A szimpozion célja az volt, hogy választ adjon a nyelvjáráskutatás időszerű kérdéseire, számba vegye az utóbbi évtizedek gazdag dialektológiai munkája folytatásának lehetőségeit, mélyítse a nyelvföldrajzi-nyelvészeti kutatásokat. Ugyanakkor az egyik részprogram a nyelvjárástannak a felsőoktatásban való szerepét hangsúlyozta.

Ennek a várákozásnak igyekezett megfelelni a tanácskozás. A háromnapos ülés-szakon négy-négy vitaindító előadás és kért felszólalás, továbbá 18—18 előzetesen bejelentett, illetőleg a vitához kapcsolódó hozzászólás hangzott el a következő témakörökből: a nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései; a regionális tájszótárak, a szókészleti gyűjtés és feldolgozás kérdései; a regionális nyelvatlaszok problémái; a nyelvjárástannak a felsőoktatásban.

Az első napon SZALAY LÁSZLÓ főigazgató köszöntötte a résztvevőket, majd NEMECZ ERNŐ akadémikus, a VEAB elnöke nyitotta meg a tanácskozást. Utána BENKŐ LORÁND akadémikus tartott vitaindító előadást. Rámutatott arra, hogy a nyelv mai bonyolultságát módszertani sokoldalúsággal lehet igazán megragadni. Vannak feladatok a hangállapot és -változás bemutatásában, de különösen elkelnének a jó monográfiák a morfológia, a szintaktika, a szövegszerkesztés, a szókészlet, a frazeológia és a nyelvjárási stilisztika terén. A nyelvtudomány haladásához a sokszínűség kívánatos.

KÁLMÁN BÉLA akadémikus mint felkért hozzászóló a diglosszia, sőt a triglosszia jelenségkörét, egy-egy nyelv ún. „soknyelvűségét” kiemelve szólt arról, hogy ma és a jövőben is fontos a nyelvjárási kutatása. GÁLFFY MÓZES egyetemi tanár áttekintette a mondat szerkezeti típusok vizsgálatához felhasználható műfajokat, majd a helyi nyelvjárási monográfiák összeállításához mondattani (alak szerkezeti és funkcionális) szempontú rendszert vázolt föl hozzászólásában. VÉGH JÓZSEF-nek a tanácskozásra elküldött dolgozata óva intett attól, hogy a helyi vagy a jelenségmonográfiák vállalásában ellentét jelentkezzen. BALOGH LAJOS — miután hiányolta a korábbi jelenségmonográfiák szintézisét — egy-egy kisebb település mai nyelvvállalatának teljes leírását helyezte előtérbe. SZABÓ GÉZA nyelvjáráskutatásunk néhány kérdése kapcsán árnyalt, sokoldalú módszer-

tani képet rajzolt meg, hangsúlyozva azt, hogy az adatfeltáró és -feldolgozó munkának egyre érzékenyebbnek kell lennie a nyelvjárások társadalmi és lélektani aspektusai iránt. GUTTMANN MIKLÓS arról a kutatásáról számolt be, amely a Vas megyei általános iskolai tanulók nyelvhasználatának és a nyelvi-nyelvjárási környezetnek összefüggéseit kereste meg. MOLNÁR ZOLTÁN a szombathelyi főiskolások nyelvhasználatában jelentkező nyelvjárási hangtani elemek taglalásával érintett elvi kérdéseket.

A második napi tanácskozást SZABÓ GÉZA vezette be a nyelvjárásban a felsőoktatásban témájú előadásával. Elsősorban főiskolai tapasztalataira támaszkodva hangsúlyozta az élő nyelvi vizsgálatok fontosságát az oktatásban. Utalt arra, hogy a nyelvföldrajzi és a nyelvészociológiai szemléletnek jelentős helyet kell kapnia az anyanyelvi képzésben. SZABÓ JÓZSEF előre kért felszólalásában az egyetemi oktatás szemszögéből vizsgálta a nyelvjárásban szerepét. PENAVIN OLGA a jugoszláviai, SIMA FERENC a csehszlovákiai, GÁLFFY MÓZES a romániai magyar nyelvjárásban eredményeiről számolt be hozzászólásában. SEBESTYÉN ÁRPÁD, BACHÁT LÁSZLÓ, HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ oktatási intézményükben gyűjtött tapasztalataikat értékelték.

Az aznap délutáni ülészakon HAJDÚ MIHÁLY a szakszótárak, regionális szótárak, tájszótárak kapcsolatáról beszélt filológiaiag is széles körű előadásában. BALOGH LAJOS a szókészleti gyűjtés és feldolgozás időszerű kérdéseit fogta át; VÉGH JÓZSEF újabb dolgozata a szókincsgyűjtésről, a népi előadásmód és a népi stílus kutatásáról érkezett. VÖRÖS OTTÓ a szókészleti archaizmusok vizsgálatának néhány lehetőségét villantotta föl Vas megye földrajzi neveiben, BOKOR JÓZSEF a szövegeken alapuló szókészletteni vizsgálatok kérdéséhez szólt hozzá.

A harmadik napi tanácskozást DEME LÁSZLÓ indította. Előadásában a regionális nyelvatlások problémáival foglalkozott. Kiemelte az anyaggyűjtő és -feltáró munka fontosságát. A továbblépés lehetőségeként egyrészt az általános, másrészt a tárgyköri atlások készítését ajánlotta. SEBESTYÉN ÁRPÁD a divergáló izoglosszákat megragadni szándékozó, de félbemaradt tájatlazásának tanulságait szűrte le felszólalásában. KIRÁLY LAJOS a tájszókészletnek a nyelvjárási atlaszokban betöltött szerepét taglalta. JUHÁSZ DEZSŐ a néprajzi atlaszok dialektológiai hasznosításának lehetőségeire mutatott rá.

Az egyes részprogramok utáni vitában az előzetesen jelentkezett előadók, hozzászólók zömének újabb megnyilatkozásain kívül még BUJTÁS LÁSZLÓ, JAKAB ISTVÁN, KÁROLY SÁNDOR, ÖRDÖG FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE kért szót. Fölvetődött a nyelvjáráskutatásnak jó néhány elméleti kérdése. Ezúttal is előtérbe került az az állásfoglalás, hogy a helyes nyelvszemlélethez az élő nyelvnek koncepciót tükröző, alapos vizsgálata szükségeltetik (SZATHMÁRI ISTVÁN). Elengedhetetlen ugyan minden egyes részterületen a monográfiamodel, de a kutatásnak — a problémafölvetésnek megfelelően — változatosnak kell lennie (BENKŐ LORÁND). A módszert a cél szabja meg (KÁROLY SÁNDOR). Hogyan viszonyul a nyelvjárásiasság és a köznyelviség egymáshoz, pontosabban: nem kellene-e köztük az átmenetek ellenére is normatív határvonalat húzni? — hangzott el a kérdés (JAKAB ISTVÁN). A dialektológia és a nyelv művelés nyelvi anyagát nem szabad mereven elválasztani egymástól, sőt szembeállítani még inkább nem. Ugyanakkor tisztelni kell a nyelvi normákat (BALOGH LAJOS). E tekintetben a társadalom és a nyelv, a műveltség és a nyelv összefüggéseinek reális megmutatása a mérvadó (BENKŐ LORÁND). Számolni kell a regionális köznyelv-köznyelviség problematikájával is úgy, hogy itt is, amiként a szűkebb értelemben vett dialektológiában, az elméleti megállapításokat a széles körű adatfeltárással összhangba kell hozni (SZABÓ GÉZA).

Többen szóltak arról, hogy a nyelvjáráskutatásnak néhány, háttérben levő ágára is kellő figyelem irányuljon. Fontos lenne a szövegek ritmusának, ezzel összefüggésben az intonációnak vizsgálata (KÁROLY SÁNDOR). Nagy az adósság a nyelvjárástörténet

tanulmányozásában (JUHÁSZ DEZSŐ), vannak tennivalók a történeti tájszókutatásban (BENKŐ LORÁND). Megérdemelnék a közelmúlt jelentős, de félbemaradt kezdeményezései a tájszótárírás terén, hogy folytatásukra lehetőség nyíljon (KÁLMÁN BÉLA, ÖRDÖG FERENC). A városok földrajzi és szociológiai környezetének nyelvét is tüzetesebben meg kellene ismerni (BENKŐ LORÁND).

Számos gyakorlati tanács, ötlet is elhangzott a szimpozionon. Meg kellene egyezni egy országos méretű, regionális gyűjtés módjában (BALOGH LAJOS). Ügyelni kell arra, hogy a gyűjtőmunkában meddig vehető igénybe a laikus segítsége, és honnantól van szükség föltétlenül a szakemberre (BENKŐ LORÁND, BUJTÁS LÁSZLÓ). Az egyetemeken, a főiskolákon nagyobb szerepet kell kapnia a nyelvjárástannak (SZABÓ GÉZA, HAJDÚ MIHÁLY, KISS JENŐ, SZABÓ JÓZSEF). Mivel az általános iskola alsó tagozatában a tanulói nyelvhasználat nyelvjárásiasságának megítélése különösen fontos, a tanítóképző főiskolán is erősíteni kell az árnyalt nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai szemléletet (VÁRKONYI IMRE). Megfontolandó lenne, hogy az oktatási intézmények kutatási státuszt is kaphassanak (SZATHMÁRI ISTVÁN). A Nyelvtudományi Intézetben oktatási segédletek készítésére, magnófelvételek sokszorosítására, szövegösszeállításokra van lehetőség (BALOGH LAJOS).

DEME LÁSZLÓ — a harmadik napi tanácskozás eredményeit összefoglalva — egyúttal több általánosabb érvényű javaslatot is megfogalmazott. Kezdeményezte, hogy az Akadémia Nyelvészeti Munkabizottságán belül jöjjön létre egy dialektológiai munkacsoport. Nyelvjárástani Értesítő címmel folyóiratot kellene indítani. Örvendetes lenne, hogyha napvilágot látna a szombathelyiek és a kaposváriak tervezte, a Dialektológiai Dolgozatok című kiadvány. Az önkéntes nyelvjárásgyűjtés gondját is meg kellene oldani. A dialektológiai kutatásokat ösztönzőleg jó lenne bízni mind a 8-as főirányban, mind a saját erőikben. Hiszen a jelenlegi tanácskozás az érdeklődést újraélesztette.

Végezetül a házigazda jogán SZABÓ GÉZA kért szót. Tolmácsolta SZABÓ T. ATTILÁNAK, a magyar nyelvjáráskutatás doyenjének a szimpozionhoz küldött levélbeli üdvözlését. Indítványozta, hogy a dialektológusok a továbbiakban rendszeresebben tanácskozzanak. A VEAB Nyelvtudományi Munkabizottsága a későbbiekben is készséggel közreműködik a nyelvjáráskutatók találkozájának megrendezésében.

A nyelvjárástudomány történetében jelentős tanácskozás anyagának külön kötetben való megjelentetését a VEAB vállalta. A dialektológiának mai állapotáról, a további kutatásokra ösztönzéséről, sokszínűségéről értesítő kötet remélhetőleg hamarosan az érdeklődők kezébe kerül.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1981. június 9-én tartotta LXXVII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián.

1. Benkő Loránd akadémikus elnöki megnyitója után Herman József egyetemi tanár tartott előadást „Szociolingvisztika és nyelvtörténet” címmel.

2. Ezt követően Szathmári István főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Társaságunk életében 1980—1981-gyel ismét mozgalmas évet zárunk. A múlt évi közgyűlés után július 7-től 10-ig a Bessenyei György Tanárképző Főiskola közreműködésével megrendeztük Nyíregyházán az immár IV. Anyanyelvoktatási Napokat. Veszprémben az Akadémiai Bizottság egyszerre archaikus és modern székháza adott otthont a III. Országos Névtudományi Konferenciának, amelyet a Veszprém megyei Tanácsal és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat magyar nyelvi választmányával együtt szerveztünk szeptember 22-től 24-ig. De ezeken az ún. nagy rendezvényeken kívül — mintegy új színfoltként — több jelentős összejövetelre meghívták Társaságunkat, hogy tudományos tekintélyével, színvonalas előadások és hozzászólások biztosításával stb. társrendezőként segítse e találkozók eredményességét. Ezúttal csupán a budapesti Beszédművelő tanácskozára, a szombathelyi Dialektológiai szimpozionra és a debreceni „Memoriter” konferenciára emlékeztetek. Felolvasó üléseinket — Budapesten és vidéki csoportjainkban — a korábbiakhoz hasonlóan változatos és megfelelően újszerű tematika jellemezte. És természetesen lehetőségeinkhez mérten folytattuk egyéb — arra érdemes — nyelvészeti dolgozatokat, szöveggözléseket megjelentető, valamint nyelvi ismeretterjesztő stb. tevékenységünket.

2. Társaságunk életének fontosabb eseményeit azonban — eddigi szokásainkhoz híven — lássuk egy kissé részletesebben is.

Talán nem túlzok, ha azt mondom, az Anyanyelvoktatási Napok címen 1974 óta két évenként szervezett rendezvényünk fontos küldetést teljesít. Közvetíti a szaktudomány elméleti és gyakorlati eredményeit az anyanyelvi oktatásnak; segíti a tantervek, a tankönyvek, a módszertani és egyéb segédletek korszerű megszerkesztését; fórumot ad az ezeket kipróbáló, felhasználó oktatás tapasztalatainak a sokoldalú és felelős megvitatására; végül pedig kapcsolatot teremt a szaktudomány művelői és a gyakorló pedagógusok között. Röviden így jellemezhetjük: egyfajta sajátos továbbképzés. A múlt nyári tanácskozásnak nyelvoktatási szakosztályunk vezetősége találóan ezt a címet adta: Az új tantervek bevezetésének félidejében. Ez a cím pontosan jelzi, hogy mivel foglalkozott hat félnapon át az a mintegy százhatven résztvevő, aki ezúttal is eljött konferenciánkra. A konferenciát Mező András főigazgatóhelyettes köszöntötte, majd elnökünk, Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg „Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről” című előadásával (Nyr. CV, 194—201). Ezután Bachát László tanszékvezető főiskolai tanár mondta el gondolatait „Nyelvtudomány és pedagógiai gyakorlat” címen. A második félnapot — ezúttal első ízben — az alsó tagozati magyarnyelv-oktatásnak szenteltük. Gosztonyi Jánosné, az OPI osztályvezetője „Integrált anyanyelvi nevelés az alsó tagozaton”; S. Végh Edit, az OPI munkatársa „A magyar nyelv és irodalom tantárgy helyzete a tanterv bevezetésének időszakában”, Bellyei László főiskolai tanár pedig „Az új tantervvel kapcsolatos tapasztalatok néhány kísérleti iskolában” címmel adott elő. Majd Nagy Valéria, az Országos Oktatástechnikai Központ munkatársa a következő taneszközöket mutatta be: „Mondatok a beszédben, Verstanulás, Hangszalag a helyesírtés tanulásirányításhoz”. Mindenesetre ez az igen érdekes előadássorozat is igazolta, hogy az alsó tagozati anyanyelvi nevelés — az első osztály első napjától — mennyire meghatározó jellegű, és hogy ennek az ismerete nélkül nem foglalkozhatunk eredményesen a felső tagozat, illetőleg a középiskola idevágó kérdéseivel.

Július 8-án, a harmadik félnapon a felső tagozat magyarnyelv-oktatása állt tárgyalásaink középpontjában. Ekkor a következő előadások hangzottak el: Rudolf Ottó, a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője: Nyelvművelő elveink megvalósulása a tantervben és a felső tagozat tankönyvcsaládjában; Tóth Andrásné főiskolai adjunktus és Kiss Gáborné gyakorló iskolai tanár: A névszók és az igék szerepe a gondolatközlésben (képmagnós bemutatóval); Uray Judit gyakorló iskolai tanár: A beszédművelés alkalmazásá-

nak területei a felső tagozatban (magnófelvételekkel). Majd Nagy Valéria a „Tanuljunk helyesen írni!” című 5. osztályos programozott hanganyagot mutatta be. Ez a délelőtti újból bebizonyította, hogy tudományosan is helytálló ötletekkel eredményessé lehet tenni az anyanyelvi oktatást.

A negyedik félnapon a szakközépiskola dolgairól beszélgettünk. Z. Szabó László szakfelügyelőnek „Tapasztalatok a középiskolai tantervek bevezetésének első két évéről” című kemény hangú, de tárgyilagos vitaindító előadásához Graf Rezső, a Tankönyvkiadó szerkesztője, Hangay Zoltán főiskolai adjunktus, Szende Aladár ny. főiskolai tanár, valamint Koltói Ádám, Sebestyén Árpádné és Végh Józsefné középiskolai tanárok szóltak hozzá, felelősen és előre mutatva. Ezután hangzott el Fülöp Lajosnak, az OPI csoportvezetőjének referátuma: A középiskolai követelményrendszer kidolgozása és kipróbálása.

Az ötödik félnap programját így jelöltük meg: vita a gimnáziumi magyar nyelv-oktatás problémáiról. Felkért hozzászólók voltak: Abaffy Lászlóné igazgatóhelyettes, Földényi Lászlóné szakfelügyelő, Honti Mária gyakorló iskolai igazgatóhelyettes, Jobbágy Károlyné gyakorló iskolai és Trencsényi Borbála középiskolai tanár. Ezen a délelőttön még Fülöp Lajos külön előadását is meghallgattuk a gimnáziumi kísérleti fakultatív tantervről.

A július 9-i szabad délutánt követően 10-én, csütörtök délelőtti tartottuk meg a záró értekezletet. Ekkor Bencédy József főiskolai igazgató „A magyar szakos tanárképzés gondjai,” Orosz Béla főiskolai docens pedig „A főiskolai hallgatók felkészítése az anyanyelvi nevelésre” címen adott elő. Itt jegyzem meg, hogy az előadásokat ekkor és minden korábbi alkalommal vita követte. Továbbá utalok arra, hogy a Tankönyvkiadó és a TANÉRT a konferencia tartama alatt színvonalas kiállítást rendezett, amelyen Graf Rezső, illetőleg Feledi Sándorné kalauzolta végig a konferencia másnapján az érdeklődőket. Ezenkívül örömeinkre szolgált, hogy július 8-án este láthattuk az OOK „Tájak és emberek” című szép és tanulságos sorozatának a következő darabjait: Göcsej, Hetés; A szögedi nemzet; A Bakony és Vértes környéke és A Körösök vidéke. A konferencia egyébként Szathmári Istvánnak, a Társaság főtítkárának az összefoglaló értékelésével ért véget.

Ha most már a IV. Anyanyelvoktatási Napok márlegét akarjuk megvonni, azt kell megállapítanunk, hogy az előzőkhöz hasonlóan igen jól szolgálta anyanyelvi nevelésünk ügyét, különösen, ami a szakközépiskolai és a gimnáziumi magyar nyelv-oktatást illeti. Ezt a hasznos kezdeményezést tehát folytatnunk kell, egyrészt a szakmunkásképzőt és az általános iskolát jobban középpontba állítva, másrészt az itteni tárgyalásra megérett elméleti kérdéseket (pl. a nyelvi norma, a szöveg sajátosságai, a nyelv rétegződése stb.) hozva a konferencia színe elé. Ezúton is hadd mondjak köszönetet a nyíregyházi Főiskola vezetőségének, Magyar nyelvészeti tanszékének, nyelvoktatási szakosztályunknak, az előadóknak, a lelkes résztvevőknek és mindenkinék, akinek része volt a konferencia sikeres megszervezésében.

Másik kiemelkedő rendezvényünk, a veszprémi III. Országos Névtudományi Konferencia még korábbi nemzeti hagyományokat folytatott. A húszas években megismosodott a magyar névtudomány, 1950 után azonban valahogy háttérbe szorult, s napjainkra elsősorban az országos földrajzinév-gyűjtés hozott fellendülést, így tehát kétszeresen is indokoltá vált a fontos diszciplína helyzetének a felmérése és a további feladatok kijelölése. A konferencia szeptember 22-én délelőtti kezdődött. A mintegy nyolcvan főnyi szakembert Navracics Tibor, Veszprém megye Tanácsa Művelődésügyi Osztályának vezetője üdvözölte, majd elnökünk megnyitó szavai után Hajdú Mihály egyetemi docens tartotta meg az egyik fő előadást „Személynév-kutatásunk helyzete és feladatai” címen. Ezt követően délelőtti, továbbá délután a hozzászólásra előre jelentkezettek olvasták fel

korreferátumukat: Fehértói Katalin, Barabás Jenő, Kázmér Miklós, Korompay Klára, Ladó János, Virág Gábor, Mizser Lajos, Balázs Judit, Farkas Ferenc.

A második napon a földrajzi nevekről tanácskoztak a résztvevők. Dél előtt Mező András főiskolai főigazgatóhelyettes földrajzinév-kutatásunk helyzetéről és feladatairól, délután pedig Ördög Ferenc c. egyetemi docens a megyékben folyó földrajzinév-gyűjtés helyzetéről és időszerű kérdéseiről számolt be. A délelőtti előadás utáni korreferálók névsora így alakult: Kálmán Béla, Penavin Olga, Végh József, Takács Lajos, Balogh Lajos, Szita László, Kristó Gyula, Timár György, Szabó Géza, Papp György, Kuczy Károly, Szabó József, Juhász Dezső, Pelle Béláné és Tungli Gyula; a délutániaké pedig a következőképpen: Mészáros Istvánné, Körmendi Géza, Kováts Dániel, Pesti János, Hévvízi Sándor, Timaffy László, Földi Ervin, Torma István, Markó Imre Lehel, Bognár András, Király Lajos, Gerstner Károly, Bokor József, Guttmann Miklós és Vörös Ottó.

A harmadik napon „Az egyéb tulajdonnévfajták (állatnevek, intézménynevek, márkanevek stb.) kutatásának helyzete és feladatai” címen adott elő J. Soltész Katalin tudományos osztályvezető. Korreferátumot tartott Kovalovszky Miklós, Bachát László, Rácz Endre, Ördög Ferenc, Posgay Ildikó és Németh Marietta.

A korreferátumokat minden alkalommal véget érni nem akaró, tartalmas vita követte. Konferenciánk Lőrincze Lajosnak, a TIT magyar nyelvi választmánya elnökének összefoglalásával és zárószavaival fejeződött be. Az élénk szakmai tanácskozást a Séd feletti páratlanul szép környezet, a hangulatos József Attila-est, az Alsóörsön, a kora őszi Balaton partján megrendezett fogadás és a veszprémiek mindenütt megnyilvánuló kedvessége tette még emlékezetesebbé. A konferencia minden bizonnyal lendületet ad névtudományunknak, annál is inkább, mert Társaságunk — a veszprémiek hathatós támogatásával — nyomtatásban is közreadja a tanácskozás teljes anyagát. Erről a helyről is hálás köszönetünket tolmácsolom Veszprém megye vezetőinek, a Veszprém megyei Akadémiai Bizottságnak, a TIT magyar nyelvi választmányának, a Társaságunk által kiküldött bizottság tagjainak és a konferencia valamennyi előadójának, résztvevőjének.

Most már csupán felsorolom időrendben azokat a rendezvényeket, amelyekben Társaságunk — mint említettem — közreműködőként támogatott egy-egy nyelvünkkel, nyelvtudományunkkal kapcsolatos összejövetelt, tanácskozást.

Szeptember 25-én, Tatabányán a Komárom megye földrajzi neveinek összegyűjtése alkalmából rendezett ünnepségen Társaságunk főtítkára köszöntötte a gyűjtőket, és ekkor adta át Körmendi Géza tagtársunknak, a gyűjtés irányítójának — a Közgyűlés határozatának megfelelően — a Csúry Bálint emlékérmét. — November 11-én a budapesti Bölcsészkaron az MTA Beszédművelő Munkabizottságával közösen megrendezett országos beszédművelő tanácskozást ugyancsak a Társaság főtítkára nyitotta meg, és ő tartott vitaindító előadást. E nagyon szükséges és fontos rendezvényen megjelent és felszólalt sok tagtársunk. — November 28-án Zalaegerszegen a Pais Dezső Általános Iskola névadó ünnepségén Társaságunk küldöttséggel képviseltette magát. Az avatóbeszédet — amely ismét jó alkalom volt arra, hogy a szülővárosban felidézze Pais Dezső sajátos, kedves egyéniségét — elnökünk mondta el. A küldöttség tagjai délután pedagógusoknak, diákoknak továbbképző, illetőleg az iskola névadójára emlékező előadásokat tartottak. — Új és követendő példát mutatott a szombathelyi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti tanszéke azzal, hogy március 25-től 27-ig a Veszprémi Akadémiai Bizottság segítségével és az MTA Nyelvtudományi Intézetének, valamint Társaságunknak a közreműködésével, továbbá mintegy ötven hazai és szomszédos országbeli szakember részvételével megrendezte a — valójában e nemből első — dialektológiai szimpozion. Valahogy ugyanazt mondhatjuk el a nyelvgyűjtésre és -feldolgozásra vonatkozólag, mint amit a névtudományról megemlítettünk, — éppen ezért volt jelentős

ez a tanácskozás. Szalay László főigazgatónak a köszöntő szavai és Nemező Ernő akadémikusnak, a Veszprémi Akadémiai Bizottság elnökének a megnyitója után a következő vitaindító előadásokat hallgattuk meg: Benkő Loránd egyetemi tanár: A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései; Hajdú Mihály egyetemi docens: A regionális tájszótárak, a szókészlet gyűjtés és feldolgozás kérdései; Deme László egyetemi tanár: A regionális nyelvatlaszok problémái és Szabó Géza főiskolai tanár: A nyelvjárástan a felsőoktatásban. Az előadások után számos korreferátum és hozzászólás hangzott el, s az egyes nézeteket ütköztető valódi vita bontakozott ki. Szeretnénk remélni, hogy a szombathelyi szimpozion előbbre viszi ezt a nagy múltú és a nemzeti, emberi tudatot is formáló diszciplinát. — Képviseltette magát Társaságunk április 11-én és 12-én Debrecenben az ún. „Memoriter” konferencián is, amelyet az Országos Pedagógia Intézet, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezete és a megyei Pedagógus Továbbképző Intézet szervezett. A három félnapon át tartó tanácskozás központi témáját a szervezők így határozták meg: a szépirodalmi szövegnek, benne a könyv nélkülinek vagy ismertebb nevén memoriternek a helye, szerepe az anyanyelvi és irodalmi nevelésben. A vitaindító előadást a Társaság főtítkára mondta el. Szeretnénk remélni, hogy — ennek a konferenciának a hatására is — a szépirodalom olvasása és olvastatása, továbbá a memoriter ismét elnyeri — mennyiségben és minőségben — méltó helyét minden szintű oktatásunkban.

3. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? Az 1980–1981-es évben Budapesten 29 felolvasó ülést tartottunk. Ezek az egyes szakosztályok között szám szerint a következőképpen oszlanak meg: Magyar szakosztály 5 (ebből 1 a szlavisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 1 (ez a fonetikai és beszédművelési szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály 3. — Általános nyelvészeti szakosztály 1. — Nyelvoktatási szakosztály 4. — Fonetikai és beszédművelési szakosztály 3 (ebből 1 a finnugor szakosztállyal közösen). — Szemiotikai szakosztály 3. — Szaknyelvi szakosztály 8.

Örvendetes, hogy nemrégiben szervezett szakosztályunk, a szaknyelvi szakosztály élen jár, nyolc felolvasó ülést szervezett; hogy a fonetikai és beszédművelő szakosztály március 17-i felolvasó ülését — amelyen Kassai Iлона és B. Lőrinczy Éva „Reflexiók a magyar mássalhangzó-kapcsolások pszichológiai hátteréről” címen adott elő — a Magyar Pszichológiai Társaság általános lélektani szakosztályával közösen rendezte meg; hogy a nyelvoktatási szakosztály — az Anyanyelvoktatási Napok körütekintő és lelkes megszervezésén kívül — folytatja tervszerűen az eredményesebb anyanyelvi oktatás egyes fő kérdéseinek a megtárgyalását, olyan — általános nyelvészeti szempontból is kiváló — előadásokkal, mint amilyent Honti Mária és Jobbágy Károlyné András Katalin tartott „A gimnáziumi magyar nyelvi tankönyvsorozat néhány jellemző vonása” címmel. Sajnálatos viszont, hogy névtudományi szakosztályunk ebben az évben nem szervezett felolvasó ülést.

Az elmúlt évben Budapesten három külföldi kollégát üdvözölhettünk előadóink sorában. November 18-án Lauri Lindgren, a turkui egyetem professzora adott elő — érdekesen és tanulságosan — a germanisztikai-romanisztikai szakosztálynak és a Francia tanszék kontrasztív nyelvészeti kutatócsoportjának a közös rendezésében tartott felolvasó ülésen „Etude contrastive des vocalismes du français et du finnois: méthodes et résultats” címen. — Április 17-én a szemiotikai szakosztály felolvasó ülésén mondta el Fernando Poyatos kanadai egyetemi tanár nagyon mai előadását „Language and Non-Verbal Communication” címmel. — Előadott még április 27-én szintén a germanisztikai-romanisztikai szakosztály és a Francia tanszék kontrasztív nyelvészeti kutatócsoportja közös rendezésében Léon Warnant liègei professor, meglepően új né-

zeteket hangoztatva „Vues nouvelles sur la détermination du nom en français” című referátumában.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 5, a pécsi 6, a szegedi pedig 4 felolvasó ülést szervezett. A debreceni csoport előadói között szerepelt Gálffy Mózes nyugalmazott nyelvész professzor, kedves kolozsvári barátunk. Az április 10-i ülésen „Az erdélyi magyar nyelvűvelés néhány időszerű kérdéséről” címen tartott körületekintő és nekünk is tanulságos előadást. Ezúttal ismét hadd utaljak debreceni csoportunknak arra a páratlan buzgalmára, amellyel a magyar nyelv hetét Hajdú-Biharban megszervezték, és amelynek eredményeképpen nem kis számú előadással szerepeltek Szabolcs-Szatmárban is. — Nagyon időszerű tematikával dolgoztak pécsi tagtársaink. Két előadás hangzott el a modern nyelvelmélet, négy pedig a leíró és az alkalmazott nyelvészet köréből. Lényegesen tovább haladtak ezenkívül a Baranya megye földrajzi nevei című gyűjtemény munkálataival, s így szeptemberben megkezdődhet a teljes adattár nyomdai szedése. Ellátták továbbá a nyelvűvelő közönségszolgálatot, és folytatták a Dunántúli Naplóban a nyelvűvelő cikksorozatát. — Szegedi kollégáink szintén szép számú hallgatóság előtt mondták el változatos tematikájú, érdekes előadásait.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitáit — Társaságunk számos egyéb formában kivette részét ezúttal is a közművelődés, mindenekelőtt a nyelvi ismeretterjesztés munkájából. Ide tartozik a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás sokoldalú támogatása, az anyanyelvi nevelés eredményesebbé tételének sokrétű segítése, Budapesten és vidéken a TIT nyelvi szakosztályaival való szoros együttműködés, főként a mindenkori — budapesti és vidéki — „Magyar nyelv hete”-nek megszervezésében és lebonyolításában való részvételünk. E fontos rendezvény előadói nem kis hányadukban ebben az évben is Társaságunk tagjai közül kerültek ki.

4. Igen szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt az elmúlt évben csupán három számmal tudtuk gyarapítani sorozatunkat. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 145. számaként jelent meg a „Heves megye földrajzi nevei. III. Hevesi járás” (Bp., 1980., közzétette PELLE BÉLÁNÉ) című munka. 157. számként a Magyar Nyelvből átvéve kiadtuk Társaságunk 1979. november 20-i ünnepi közgyűlésének a teljes anyagát „75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság” címmel (Bp., 1980.). Végül 158. számként látott napvilágot PUSZTAY JÁNOS tagtársunknak „Az uráli-paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez” című munkája (Bp., 1980.).

Jelentem továbbá a tisztelt Közgyűlésnek, hogy nyomdában, illetőleg sokszorosító üzemben vannak a következő munkák: MÉSZÁROS GYÖRGY, A magyarországi szinto eigány nyelvjárás; Veszprém megye földrajzi nevei, a tapolcai járás; KISS JENŐ, Nyelvjárás tanulmányok és Név és társadalom (a veszprémi névtudományi konferencia anyaga). Ezenkívül anyagi lehetőségeinktől függően folytatjuk a régi, hiányzó MNyTK.-számoknak fotózással való újra megjelenítését.

Itt emlitem meg, hogy néhány hete az Országos Pedagógia Intézet jóvoltából kézbe vehettük szép sokszorosított könyv alakjában az 1978-as III. Anyanyelvoktatási Napok anyagát, és a közeljövőben adjuk le hasonló célból a múlt évi IV. Anyanyelvoktatási Napok előadásainak kéziratát. Ezúton is hálás köszönetünket fejezem ki az Országos Pedagógia Intézet igazgatójának és illetékes munkatársainak a számunkra nagyon jelentős segítségért.

Egyébként — immár nem kis restellkedéssel — csak újból megismételhetem a korábbi sajnálatos megállapítást: a Társaság rendelkezésére álló pénzösszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látott és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük.

5. Az elmúlt évben két választmányi ülést tartottunk.

A január 20-i ülésen a választmány először is kijelölte a Révai-, a Csűry- és a Gombocz-emlékérem odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat, majd meghallgatta és elfogadta Imre Samu tagtársunknak, a kiküldött állandó bizottság elnökének a jelentését arra vonatkozólag, hogy 1981-ben hogyan köszöntsük jubiláló tagtársainkat (mindkettőt l. később is). Ezután a Helyesírási Bizottság javaslatát meghallgatva a választmány hosszas vitát folytatott arról, hogy a Társaság milyen módon tudná hasonmás-kiadásban újból megjelentetni az 1832-es első helyesírási szabályzatot, 1982-ben, a 150 éves évforduló alkalmából. Végül abban állapodtunk meg, hogy a kiadvány gondozója a Társaság legyen, de minden eszközzel próbáljon odahatni, hogy a kiadás Társaságunknak elfogadható összegbe kerüljön. A vita után a Társaság főtítkára ismertette és értékelte az előző közgyűlés óta lezajlott — és ebben a beszámolóban is említett — rendezvényeket. A továbbiakban felmerült, hogy a Társaság időnként, főleg a fiatalabb szakemberek számára pályázatot hirdethetne. Témáját a választmány a nyelvtudomány-történetben jelölte meg, és egyben bizottságot küldött ki a pályázat részletesebb kidolgozására (elnök: Rácz Endre, tagok: Keszler Borbála, Mátai Mária és Büky Bóla).

A második, június 2-i ülésen a választmány meghallgatta, részleteiben megvitatta, majd elfogadta a Révai Miklós-, a Csűry Bálint- és a Gombocz Zoltán-emlékéremnek és a Révai-emlékéremmel együttjáró díjnak az odaítélésére korábban létrehozott bizottságok javaslatát (elnök: Imre Samu, tagok: Hajdú Péter, Papp Ferenc, Mollay Károly és Bakos Ferenc; — elnök: Deme László, tagok: Ördög Ferenc, Balogh Lajos és Hajdú Mihály; — elnök: Balázs János, tagok: Pusztai Ferenc, Zsilinszky Éva és Szabó József). Ennek eredményéről az érme és a díj átadása előtt elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést. — A pályázatkiírásra tett bizottsági javaslatot is megtárgyalta a választmány, néhány ponton módosította, ilyenformán a végleges szöveget a következő őszi ülésen terjeszti elő a bizottság. Ugyanezen választmányi ülésen elnökünk igen örömdetes bejelentést tett: egy magát megnevezni nem akaró tagtársunk százezer Ft alapítványt létesít, amelynek kamatait az ezután két évenként kiadandó Gombocz-emlékéremhez kívánja kapcsolni. A következőkben a Gombocz-emlékérem szabályzatát tehát módosítanunk kell az új helyzetnek megfelelően. Erről a helyről, a tisztelt Közgyűlés nevében is még egyszer hálásan megköszönöm kedves alapítványtevő tagtársunknak nemes cselekedetét.

Végül természetesen mindkét választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel, a kiadványok ügyeivel és a mindig felvetődő egyéb kérdésekkel.

Itt mondok ismételten köszönetet Schmidt Gyuláné szervező munkájáért, aki nagy hozzáértéssel, kiváló érzéssel és lelkesedéssel szervezte meg választmányi üléseinket és minden rendezvényünket. Köszönet illeti új adminisztrátorunkat, Kondor Andreát is, aki tenni akarásával, pontosságával, kedvességével és szerénységével immár belső munkatársunknak számít.

6. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány korábbi határozatának megfelelően a magyar szakosztály szeptember 30-i felolvasó ülésén köszöntötte Lőrincze Lajos szakosztályelnök népes hallgatóság előtt és kedves baráti szavak kíséretében a 70 éves Kovalovszky Miklóst, aki nemcsak rendkívül sokoldalú nyelvtudós és stilsztikus, nemcsak formálisan, szépen előadó tanár, hanem választmányunknak is egyik leghűségesebb és legaktívabb tagja. Hasonló alkalomból és ugyancsak „telt ház” előtt üdvözölte mindnyájunk nevében Fábián Pál tagtársunk Szemere Gyulát, az egyszerre eszményi tanárt, kiemelkedő szaktudóst és igaz barátot a magyar szakosztály április 21-i ülésén. Egy hétre rá, április 28-án a fonetikai és beszédművelési szakosztály ülésén Szende Tamás tagtársunk tolmácsolta a magyar nyelvészek legjobb kívánságait a szintén 70. születésnapját ünneplő Vértess O. András-

nak, régi és mai nyelvünk, valamint a hangos beszéd tudós bűvárának. Ezenkívül levélben köszöntöttük hasonló alkalomból Andrássyné Kövesi Magda, P. Palázs János, továbbá Suara Róbert kedves tagtársainkat, ugyancsak üdvözlő levelet írtunk a 80. életévét betöltő Németh Kálmán Bódog kedves barátunknak. Itt említem meg, hogy választmányunk tisztelettel és meleg szeretettel táviratban köszöntötte 75. születésnapja alkalmából Szabó T. Attila kolozsvári professzort, számos maradandó tanulmány íróját és a páratlan Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megalkotóját. Minden jubiláló tagtársunknak erről a helyről is még egyszer jó egészséget, hosszú életet és további alkotó kedvet kívánok.

Az élet rendje szerint 1980–1981-ben veszteségeink is voltak. Eltávozott örökre közülünk Erdődi József professzor, Társaságunknak, választmányunknak egész életében buzgó tagja, aki példát mutatott abban, hogy a nyelv és a nyelvtudomány ügyéért a teljes reménytelenségben is az utolsó leheletig érdemes küzdeni. Elvesztettük még Fekete Ervin tanár, Földes László néprajzkutató és Terebesi Éva tanár tagtársunkat. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Jelentem még, hogy a múlt év őzén megkoszorúztuk Zsirai Miklósnak, Társaságunk volt elnökének a Farkasréti temetőben levő sírját, abból az alkalomból, hogy immár egy negyedszázada elköltözött az élők sorából. Ügyszintén koszorút helyeztünk el a száz éve született Mészöly Gedeonnak a sárbogárdi temetőben levő sírján, amelyet a helyi Petőfi Sándor Gimnázium igazgatója, tanári kara és ifjúsága olyan példás rendben tart, más módon is ápolva a nagy tudós emlékezetét.

Végül jelzem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság taglétszáma — a június 2-i választmányi ülésen felvetteket nem számítva — kerekén 600.

7. Jelentésem azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársaink figyelmét az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők X. Országos találkozására. Ezen a jubileumi összefüvetelen, amelynek megrendezésére 1981. június 18-tól 21-ig Hódmezővásárhelyen kerül sor, jelenjünk meg minél többen, és hozzászólásainkkal tegyük még eredményesebbé a tanácskozást, hiszen az önkéntes nyelvjárásgyűjtők eddig is páratlan munkát végeztek a nyelvi értékek összegyűjtésében. — Június 24-én délelőtt 11 órakor pedig Zsirai Miklós-emléktáblát helyeznek el a II. Bimbó út 10/a. számú ház falán. Itt is minél többen adózzunk volt szeretett elnökünk emlékének.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánunk.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésem fogadja el.

A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

3. Ezután Balogh Lajos pénztáros emelkedett színpadra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1980. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadás:

01/1	rovat: Főfoglalkozásúak alaphére	31 600,— Ft
01/2	rovat: Részfoglalkozásúak alaphére	16 017,— Ft
01/5	rovat: Megbízási díjak	1 646,— Ft
02/1	rovat: Állományba tartozók jutalma	3 500,— Ft
02/2	rovat: Tudományos aktívák jutalma	4 500,— Ft
02/5	rovat: Kiküldetés	656,10 Ft
02/6	rovat: Reprezentáció	462,90 Ft

02/8	rovat: Különféle személyi kiadások	10 886,— Ft
03/2	rovat: Ingófenntartás	64 633,30 Ft
03/9	rovat: Szállítás	594,— Ft
03/12	rovat: Posta	8 317,40 Ft
03/13	rovat: Társadalombiztosítási járulék	5 075,— Ft
03/14	rovat: Közteher	75,— Ft
03/15	rovat: Egyéb szolgáltatás	948,10 Ft
Összes kiadás:		148 910,80 Ft

B) Bevétel:

51/1	rovat: Működési bevétel	
	Tagdíj	83 624,— Ft
	Kiadvány	17 663,50 Ft
51/4	rovat: Költségvetési támogatás	69 190,— Ft
51/5	rovat: Előző évi maradvány	72 832,30 Ft
Összes bevétel:		243 309,80 Ft

Függő tételek:

Heves megye	41 171,30 Ft
Veszprém megye	136 672,— Ft
Összesen:	177 843,30 Ft

4. A pénztári beszámoló után A. Molnár Ferenc olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. - A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét Balogh Lajos pénztáros kért szót.
Társaságunk 1981. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadás:

01/1	rovat: Főfoglalkozásúak alapbére	36 000,— Ft
01/2	rovat: Részfoglalkozásúak alapbére	16 200,— Ft
01/5	rovat: Megbízási díjak	2 200,— Ft
02/5	rovat: Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6	rovat: Reprezentáció	500,— Ft
02/8	rovat: Különféle személyi kiadások	13 000,— Ft
03/2	rovat: Ingófenntartás	10 000,— Ft
03/9	rovat: Szállítás	3 000,— Ft
03/12	rovat: Posta	11 000,— Ft
03/13	rovat: Társadalombiztosítási járulék	5 400,— Ft
03/15	rovat: Egyéb szolgáltatás	60 000,— Ft
Összes kiadás:		159 000,— Ft

B) Bevétel:

51/1	rovat: Működési bevétel	50 300,— Ft
51/3	rovat: Egyéb bevétel (jogi tagdíj)	44 000,— Ft
51/4	rovat: Költségvetési támogatás	49 700,— Ft
51/8	rovat: Ár- és díjbevétel (kiadvány)	15 000,— Ft
Összes bevétel:		159 000,— Ft

6. A továbbiak során Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Révai Miklós-emlékérmet Koválovsky Miklósnak, a Csúry Bálint-emlékérmet Kiss Jenőnek, Vő Istvánnak (Kolozsvár) és Vadas Istvánnak, a Gomboz Zoltán-emlékérmet pedig Huszár Ágnesnek kívánja adományozni, majd méltató szavak kíséretében átadta az emlékérmeket.

7. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki záró szavaival ért véget.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII—XVIII. századi szótörténeti adatok Eger város régi jegyzőkönyveiben*

cafrinka 1742: „más olyan *Ozafrinkák* példájára elmarasztaltatik . . .” — 1755: „. . . katonákkal való étezakázásában meg fogattatott harmincz kemény korbácsok ütésekben más olyas *cazfrinkák* példájára el marasztatik . . .”

cajgház 1779: „. . . az új Hidnál levő *Ozaigházban* találtatott 4 vasas emelő Rudak . . .”

cedula 1769: „. . . hogy a háznak árossa hamarább találkozzon *czédulát* szögezünk reája . . .” — 1792: „. . . nyers fiatal fát *czédula* mellett is ne hordjanak . . .”

cedula váltság 1755: „. . . szalonnát árulni nyakassan mérészelvén *czédula váltság* nélkül, 12 pálca ütésekben megh marasztatik . . .”

cégér 1772: „. . . az Padláson találkoztak . . . 1 réz katlan, *Czégérhez* való két horgas rudvas . . .”

cégérés élet 1780: „. . . korhely és *czégérés* élete miatt házánál nem tarthatná . . .”

cégérés vétek 1716: „. . . ezen Sz. Agnes bizonyos *czégérés vétekben* tanálkozot . . .” — 1756: „. . . világos és *czégérés vétekben* nem tapasztaltatott . . .”

céh 1754: „. . . az *Czéheket* . . . régi Jussokban meg hadgyuk olly reménsséggel . . .” — 1767: „. . . fél inasi Bérré Szegődtetéstül fél Esztendeig, annak utána fel Szabadíttatik, és az *Czéhe* bé vétettetik . . .”

céhlád a 1756: „. . . nem Szabad a *Czéh Ládáját* az új Czéh Mesterhez az Piaczra kerengve vinni, hanem egyenes úton késéresék oda . . .”

célt lövöldöz 1774: „. . . a 21 esztendő . . . legény gazdájával az Lövöldöző helyre ki menvén, ott *czélt lövöldöz*nének . . .”

cemetérium 1736: „házoikat az Parochiális Templom *cemetériumában* ugyan Templom pinczéje szomszédságában levő Pinczéjekkel együtt el atták . . .”

census 1770: „. . . mind belső, mind külső Városban Esztendőnként kész pénzül illendő *censust* fizet a ház, vagyis fundus gazdája a Méltóságos Uraságoknak . . .”

cickarton 1774: „. . . találtunk . . . egy *Czicz Kartony szoknyát* . . .” 1778: „. . . vagyon egy *cziczel* borított Kanapém . . .”

ciframalom 1769: „. . . az *czifra malomból* más fél mérő búzát lopván az, Várasbul ki verettetett . . .” — 1789: „. . . itten vagyon egy szekér utt, mely a *czifra malom* felé viszen . . .”

cigány 1768: „. . . nem szabad az Új Lakosoknak, vulgó *Czigányoknak* egyik helyről a másokra csapongani kivált Passus nélkül . . .” — 1794: „. . . a verbunkhoz . . . rendelt *czigány Musikusok* . . . keserves panaszait, a Magistratus . . . el nem mellőzheti . . .”

* L. MNy. LXXXVI, 123—7, 253—6.

c i k r a 1769: „... a kis fel gyúlladott *czikrából* már nagy Tüzet támasztatott...”
— 1779: „... nem vett észre csak egy *czikrát* is ki jönni...”

c i m b á l 1769: „... édes anyja kezében az *pálczát* meg fogni és *czimbálni* ... nem irtódzott...” — 1773: „... részeg korában ... meg is *czimbálván* ... 20 korbácsra itiltetett...”

c i m b o r a 1753: „... *czimborájátúl* el tilalmasztattván, azon *czimborájával* egész hóstátbeliek nagy botránkozására társalkodik...” — 1756: „... tapasztalatattván ... véle valami *czimborában*...”

c i m b o r á s t á r s 1753: „... *czimborás társa*, jól lehet, most el szökött, hasonló büntetéssel terheltetik...” — 1793: „... *czimborás társa* szabadon botsájtatott...”

c i m e r 1769: „... a Csapóknak *czimere* ezután minden ollón és réfen kívül lészen egy darab Szűr Posztó ki téve...”

c i m p a, o r r c i m p a 1751: „... hatalmasul anynyira meg ütni mérészelte, hogy azonnal az vér el borította, sőt az *óra tzimpáját* is le ütötte, el anynyira hogy Borbély curája által órát fel varatattni kintelenítetett...”

c i n 1774: „találtunk egy *Czin czukor tartót*...” — 1777: „találkozott ... egy *czén kávés Ibrik*...” — 1761: „... holmi *czintángyérokat* lopni ... nem irtózott...”

c i n k u s 1798: „... a fajtalan személy az nyilván való piarezon 24 kemény korbáts ütésekre, *czinkussa* pedig 48 óráig kenyéren és vizen szenvedendő áristumra érdemesnek tapasztalatattván...”

c i n k u s i 1776: „... Tolvaj és *Czinkusi cselekedetiért* 25 korbácsval az felső Deresben exequáltatott...”

c i n k u s k o d i k 1772: „... a bizonyos katunával vendégeskedett és *czinkuskodot* ... Urának oda haza nem létiben...”

c i n k u s t á r s 1781: „... ezen koborló személyt ... *czinkus társával* együtt házánál ... tartoztatni mérészelte...”

c i p e 1744: „Az *Czipe Csináló Czéh beliek* exponalván magok káros állapotokat...” — 1753: „... *czipe csináló Inasok* gyermekségekhez képest máris Tolvai cselekedetekre szándékjokat fordítván...”

c i p é s 1767: „... két kontár *Czipesek* újj *Czipéket* vartak legyen...”

c i p ó 1788: „... jó fehir ki sült garasos *Czipónak* kell lenni...” — 1794: „... a Pék Mester, mivel egy *czipója* igen sületetlen volt, sőt abban tolyú, csepű találtattak, 6 forintra büntetett...”

c i r á d á s 1789: „... *Czirádás kert*...”

c i r k á l ó 1767: „... tilalmazott üdőben éfél után ... az *Czirkálók* által meg fogattattván...” — 1774: „... *Czirkálók* által Éczakának üdein tiltott üdőben meg kapattattván...”

c i t k a 1789: „... szőlő fölgők *Czüka* és a Dér rongálya...”

c i t r o m o s 1789: „... a *Czitromos Ház*, mely foglal magában 30 ölet...” — 1792: „... a Bakter ... a *Czitromosoknak* Czédulát adogatván ... a kapun ki bocsátattván ... a Városnak kárát ... keresvén...”

c i v a k o d ó 1771: „... lármás és egymás között *czivakodó* gyermekei ... csendes-ségre ... nem hozatathatnak...”

c i v ó d á s 1783: „... minden illetlen *czivódás* és botránkoztató Lárma el mellőztessen...”

c s a f a r o g 1792: „... idestova *csafarogván* ... áristomba hozatott...”

c s á k á n y 1779: „... e találtatott ... 5 hegyes *csákány*...”

c s á k l a 1764: „... minden Szekeren függve állyon két *csákla*...”

c s a l 1778: „... a *csalnyi* való ügyekezete ezekből ki nem sülvén.”

c s a l á n y 1759: „... a találatott ... *csalány patyolat*.”

c s a l á r d 1753: „... mint ha azon Szomszédságában Lévo Szöllő csak *csalárdon* adatott volna el, és alkuja csak színesképpen 160 ftokban volna ...”

c s a n g a 1789: „... találtunk ... egy emelő nagy vass Rudat, máskép *csangát* ...”

c s a p 1710: „... volt ugyan más bor is *csapon* ...” — 1710: „... volt ... az *csapon* Város bora is ...”

c s a p a l j a 1769: „... szalában a Piczénél találatott egy *tsap allya* ...”

c s a p f ú r ó 1789: „... találatott 1 *Csappfűrő* ...”

c s a p l á r o s 1776: „... a *csapláros* házátul minnyáján el takarodtak volna ...”

c s a p o d á r 1775: „... ezen rossz Személy már sok rossz *csapodár* Iffiakkal korhelykodott ... és egész Éjjelről Éjjelre dombérozott ...”

c s a p ó l e g é n y 1778: „... a *Csapó Legény* ... gazdája által az Kallóban küldetettvén ...”

c s a p o l á s 1769: „... a csárdára menvén innya, a Korcsmárosnét erőszakos bor *csapoúsra* kényszeríteni nem átalotta ...”

c s a p ó m e s t e r 1789: „... mestersége oly jól foly, hogy az Egri *Csapó Mesterek* között egy sinsen olyan ...” — 1781: „... Veres Józseff *Csapó Mester* emberhez férhez ment ...”

c s a p o n g á s 1755: „... katonákkal korcsmákon való *Csappongással* miatt Város fogságából jó intésekkel, mivel világos paráznság ellene ki nem sült volna, kibocsájtván ...”

c s a p o n g ó 1755: „... Sz. Kata *csapongó* Személy ... sok féle tolvajságokban tapasztalatattván ... hohér által ki fog veszűsztetni ...” — 1755: „... mivel V. Ilus *csapongó* Személynek ura meg engedne, 40 korbács ütésekkel meg büntetődván, urának vissza szabadon bocsátatott ...” — 1758: „... minthogy ... N. Panna *Csapongo* Személy bizonyos botránkoztató állapotokban ... tapasztalatott ..., az Városhul Proscribáltatik ...” — 1770: „... Tricsinszki Antal Varsó Várossából Lengyel országból származó *csapongó* ... Tolvajságban vádoltatván ...”

c s a p ó p o s z t ó - c s i n á l ó 1779: „előnkbe hivatattván az itt Lakos *tsapó posztó csináló* fehér Timár és Strimpli kötő Mesterek ... kiknek ... mesterségek folytatására a Kalló el kerülhetetlenül szükséges ...”

c s a p s z é k 1715: „... egy *csap Székecskével* bennünket consolálni és megh engedni méltotasson” — 1715: „... a Hajdúk ... szüntelen tsak a *tsap Székeket* úzik ...”

c s á r d a 1769: „... az nevezett Személyek a *csárdára* menvén innya, pofon csapta a Korcsmárosnét, és erőszakos Bor csapolásra kényszerítette ...” — 1771: „... minthogy a szüret el kezdődgetne ... szükséges jó Utaknak reparatiója, s annak végben vitelére Ráczi Kapun kívül, a Czifra Malomnál el kezdvén, a Vécsei Völgyön ki, egész az *csárdáig*, s azon túl, az Affrikáig. ...”

c s á t é 1789: „... ezen Rét, ... *tsátét* terem tsak ...”

c s a t o r n a 1734: „... a szőlőnek szélessége vagyon egy *Csatornábul* álló fiatal Szöllő ...” — 1747: „... az Kocson situált Szőlőjéből negy *tsatornyát* kezében bocsájtották ...” — 1749: „... Kocson levő hat *csatornábul* álló Szöllő böcsültetett ...” — 1757: „... a Szőlőskéi hegyen levő szőlő áll tizenkét *csatornyából* ...” — 1767: „... az Almagyari hegyen való szőlőt *csatornábul* *csatárnára* limitáltuk ...”

c s á v á l l á s 1704: „... egy bárány bőr *csávállás* ...”

c s e k k e n 1772: „... az ünnepek száma sokkal meg *csekkent* ...”

c s e l é d 1716: „... az *Cseléd* és az Szálló militaris személy között micsoda contro versia esett ...”

c s e m e l e t [szoknya] 1768: „... jutott Antal hajdunak egy fél viseltt *csemellet* Szoknya ...” — 1773: „... adott néki ... egy *Csemellet* Szoknyát ...”

cse n g e t ő 1772: „... találtatott ... egy Kics *Cse n g e t ő*, 1 réz pecsét Nyomó, egy golobis öntő ...”

c s e p l e 1745: „... a *tseple* erdő szomszédságokban helyezett szőlőjét el adta ...” (Vö. BARTHA: NYR. XXI, 33.).

c s e r 1781: „... maradt 12 Szekér Töretlen *cser* ...” — 1782: „... találtatott 36 kőből Fenyő fa *tser*, 12 kőből Tölgy fa *Tser* ...”

c s e r é p e d é n y 1776: „... maradt ... az konyhába ... holmi *cserép edény* két nyársval ...”

c s e r e s h o r d ó 1778: „... találtatott ... *cseres hordóra* való vass abroncs ...” — 1781: „... maradtak 3 *cseres hordó* ...”

c s e r g e 1758: „... jutott ... 1 *cserge* ...”

c s e r j e 1789: „... a szőlő alatt levő kősziklás *tserje* térszen 160 ölet ...”

cserjés 1789: „... Emellett vagyon egy Darab Kőporos és *Cserjés* gyümöltstelen föld ...” — 1789: „... Ültetés szőlő s ahoz tartozandó *Cserjes* Réth ...” (Vö. Bartha

c s e r j é s 1789: „... Emellett vagyon egy Darab Kőporos és *Cserjés* gyümöltstelen föld ...” — 1789: „... Ültetés szőlő s ahoz tartozandó *Cserjes* Réth ...” (Vö. BARTHA: NYR. XXII, 33.)

c s e v i c e 1785: „... találtatott 1 hosszú *cseviczének* való üveg ...”

c s i g á z 1773: „... Kis Fiacskáját is édes Attya léttére annyira verte, *csigázta* ...”

c s i g á z á s 1718: „... nem álhatván az sok *csigázást*, tőle el szökött ...”

c s i k l a n d o z ó 1773: „... purgerok közibe incorporáltatott, de még a Czéhbe sok nyughatatlan *csiklandozó* és vakmerő nyakassági s bestelenkedési miat ... nem vétet-tetet bé ...”

c s i k l a n d o z t a t á s 1781: „... semmi világi *tsiklandoztatásból*, mint némellyek fullánkodnak, hanem az Őszi jószág meg tartásáért ... férhez mentem, ki az paraszti dolgot könnyen viseli ...”

c s i k s z ű r ő 1772: „az Konyhában találtunk 1 Bádó *Csik szűrő*, 3 Vas Lábac-ska ...” — 1774: „... találtatott ... egy Réz *Csik Szűrő* ...”

c s i n á l o m s z ó 1755: „... rút *csinálom* szókkal meg illetni nem átkodván ...”

c s i n á l o m f i k t a s z ó 1774: „... Hajnal István Felnémethi Hóstyai Kaczér Kapás Süheder ... veszekedvén, a *csinálom fikta* szókkal egymást illetvén ...”

c s i n á l o m t e s t e 1775: „... az Deresnek fölötté *csinálom Testivel* káromlani ... bátorzkodott ...”

c s i n á l t ú t 1755: „... valami Tárkányi szekér Lajtot vitt volna ki fele az *csinált* úton hatványi hostyán ...”

c s i p k e á r o l ó 1716: „... Ilonka nevű *Csipkéket árolo* Aszonnak micsoda jószá-ga maradt ...”

c s í r a 1760: „... Doctorok által examináltatván, ezt vallotta, hogy eő *csira* legyen és természete holnap számra változna, egyholnapban aszszony, más holnapban pedig férüi legyen ...”

c s i t k ó 1759: „... 1 *csitkót* ... adattunk ...”

c s i z m a d i a m e s t e r 1798: „... Rudi Gábor ... Egeri Polgár és *csizmadia* Mester Ember és Rudi József ugyan Egeri Polgár és *Csizmadia Mester* Ember ...”

(Folytatjuk.)

BAKOS JÓZSEF

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253/70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentés tan és stilisztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcanéveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeikötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ara: 20,— Ft.

Előfizetés egy évre: 80,— Ft.

INDEX: 25 549

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre**. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említtése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. *Gegő Elek* (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említtése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György**: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István és Várkonyi Imre**. 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc**: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János**: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő**: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeontra. 1981. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

4. **Molnár György**: Székesfehérvár utca neveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. **R. Nagy Vera**: Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. **Mészárosné Varga Mária**: Bazsi helynevei. 1978.
7. **Hajdú Mihály—Molnár József**: Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. **Urbán Teréz**: Nyíregyháza utca nevei. 1978.
9. **J. Szabó Erzsébet**: Itákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. **Solymár Imre**: Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. **Vitányi Borbála**: Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. **Marosi Teréz**: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. **Raátz Judit**: Gödöllő helynevei. 1981.
15. **Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna**: Napjaink különleges keresztnévdívatja. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barabás u. 1. III. em. 10).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII.

ÉVFOLYAM

1982.

2.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Az avantgarde stílús nyomai József Attila költészetében	129
<i>Herczeg Gyula</i> : Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában	136
<i>R. Molnár Emma</i> : Hálódia gram a verselmzéshez	146
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században ..	153
<i>Varga László</i> : Két szintaktikai pozícióról	159
<i>Balázs János</i> : Három szövejtés	169
<i>Mező András</i> : <i>Török Báltint</i> és <i>Török Báltint</i>	175
<i>Mészáros István</i> : <i>Nevel</i> szavunk jelentésének történeti változásai	181
<i>Horváth Mária</i> : Egy növényjegyzék háttéréből	191
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>K. Palló Margit</i> : Nyűg. — <i>Reuter Camillo</i> : A Szabács Viadala <i>kuteg</i> szavához. — <i>Szabó T. Ádám</i> : Hárskút — egy ősi magyar helynévtípus. — <i>Szilágyi Ferenc</i> : Boeskor	204
Nyelvjárások. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXVIII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-pályázat néprajzi témájú dolgozatairól. — <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Nyelvjárási szöveg Tapolcafüről	213
Szemle. <i>Károly Sándor</i> : Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. — <i>Takács Lajos</i> : Tálasi István, Néprajzi tanulmányok, írások I. — <i>E. Kiss Katalin</i> : Robert M. Vago, The Sound Pattern of Hungarian. — <i>Honti László</i> : O. Б. Ткаченко, Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков	220
Külföldiek. <i>Kálmán Béla</i> : A XIV. nemzetközi névtani kongresszus. — <i>Rot Sándor</i> : Az európai nyelvészek budapesti tudományos tanácskozása	243
Társasági ügyek. Pályázati felhívás. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	247
Nyelvtörténeti adatok. <i>Király Péter</i> : Rovásábécé 1743-ból. — <i>Kiss Jenő</i> : „Ketskeméten gyűjtött ritkább magyar szók” 1795-ből	250

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Az avantgarde stiláris nyomai József Attila költészetében*

1. Úgy gondolom, nyugodt lélekkel elfogadhatjuk — minden mást, újat akarással, újrátöréssel kapcsolatban — Baudelaire-nak a modernségről hangoztatott megállapítását, jöllehet a múlt században az akkor alakuló impreszionista festészettel összefüggésben fogalmazta meg: „La modernité, cet élément transitoire, fugitif, dont les métamorphoses sont si fréquentes, vous n’avez pas le droit de la mépriser ou de vous en passer.” (Art romantique. Le peintre de la vie moderne. IV. La Modernité. Idézi MAURICE SERULLAZ, L’impressionisme. Que sais-je? Paris, 1976.⁵ 41.)

Nos, József Attila költészetét illetően ma már valóban senki sem tagadja, hogy a költőnek — főként 1923 és 1927 között — volt egy olyan korszaka, amikor a nemzetközi és a magyar avantgarde egyes irányzatai — tematikában, a belső és külső formai eszközeiben — hatottak rá, és hogy ennek bizonyos nyomai maradtak egész költészetén. Sőt kijelenthetjük, hogy többek elemző munkája következtében a valóban tárgyilagos megítélés ideje is elérkezett.

Ezúttal nem térek ki a korábbi két végletes álláspont ismertetésére, amely szerint — nagyon röviden és leegyszerűsítetten szólva — József Attila úgynevezett avantgarde-korszaka lényegében negatív jellegű volt, illetőleg — a másik végletnek megfelelően — meghatározta későbbi költészetét is. Erről annál is inkább lemondhatok, mert SZABOLCSI MIKLÓS „Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927” című monográfiájában (Irodalomtörténeti Könyvtár 32. sz. Bp., 1977.) nemcsak végiglemezte alapos körültekintéssel és véleményem szerint kellő tárgyilagossággal a költő jelzett pályaszakaszát, hanem külön bemutatta az említett álláspontokat is (727–35 és passim).

Mindamellett talán mégsem lesz érdektelen a mai, sok tekintetben megváltozott funkcionális stilisztika mérlegén is szemügyre venni József Attila stílusának ezt a valójában mégsem lényegtelen összetevőjét.

2. A stilisztika — mint ismeretes — nagyon régi, történetében az ókorig, Arisztotelészig visszanyúló diszciplína, de nem véletlenül állapítják meg róla, hogy új reneszánszát éli. A BALLYRA és tanítványaira visszavezethető funkcionális stilisztika kiteljesedésével, továbbá az utóbbi évtizedekben jelentkező elméletek, irányzatok (a strukturalista és generatív nyelvészet, a szemiotika

* Előadasként elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1980. november 25-én a József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozáson.

és pragmatika, az új szemantika, a kvantitatív nyelvészet, a tipológia, a szövegtan stb.) hatására ugyanis — különösen (a kommunikáción belül) a stílus létrejöttének és befolyásolásának, továbbá a „kész” stílus, mindenekelőtt a szépirodalmi nyelv „mondanivalójának”, hírértékének a feltárásával — elvi alapjaiban, módszereiben, hatékonyságában szinte újjá alakult.

Hogy mindez gyakorlatilag mit jelent, annak érzékeltetésére röviden, tézisszerűen felsorolom, hogy a különböző szövegfelfogásokban, illetőleg szövegtanokban milyen jelenségek mutatnak a stílus és a stilisztika felé, s ilyenformán mi mindent értékesíthet a stilisztika a szövegtan várható eredményeiből: a) A szöveget általában parole-jelenségnek tekintik (szerintem vannak benne langue-jelenségek is; vö. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 380—3, 386—91), s ugyanakkor alaptermészetének az „adekvátságot”, vagyis azt, hogy a szövegnek tartalmában, formájában, szerkezetében, kifejtettsége fokában, megfogalmazásában stb. az adott kommunikációs helyzetbe illőnek kell lennie. — b) A stilisztika számára leginkább előre vivő a kohézió középpontba állítása. A kohézió „összetartó erő, struktúra, amely a szöveget egységessé, folytonossá, lezárttá, integrálttá teszi” (KÁROLY SÁNDOR, A szöveg és a jelentés szerepe...: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE: MNyTK. 154. sz. Bp., 1979. 24). És elkülöníthető a stilisztikai kohézió, s ez jelzi a stílus szövegszervező erejét (l. SZABÓ ZOLTÁN, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977. 188—92). — c) A két diszciplína érintkezik abban is, hogy a kohézióknak „mindenki által elismert legfontosabb tényezője a szemantika, a szöveg jelentéstani oldala, amelynek mind a lineáris folytonosság biztosításában, mind a globális egység, a szerves egész megteremtésében döntő jelentősége van” (KÁROLY: i. h. 25). — d) A stilisztika számára fontos továbbá a szöveg egyéb sajátosságainak, szerkesztési szabályainak s ezekkel együtt a szövegjellegnek (meddig szöveg a szöveg, vö. az ún. vizuális költészet „mínusz” szövegét), valamint a szövegfajtáknak (az egyes műfajoknak) a vizsgálata. — e) A szövegtan máris több olyan elemzőmódot kifejlesztett, amely — bizonyos áttételekkel — hasznosítható a stíluselemzésben (vö. SZABÓ ZOLTÁN: MNy. LXX, 315—24).

És az elmondottakon az sem változtat, hogy a stilisztikának ez az átalakulása, gazdagodása nem kis zűrzavart eredményez, amit csupán érzékeltetnek a következő kérdések: Vajon milyen sors vár a stilisztikára? Beolvad a szövegtanba, esetleg más diszciplínába? Vagy éppen ő maga kebelez be más stúdiomokat? Illetőleg megmarad külön állva, de a korábbinál még interdiszciplinárisabb jelleget ölt? Nem tudhatjuk (én az utóbbi megvalósulásában bízom!). Egy azonban fontos, hogy ti. a par excellence stilisztikai jelenségek valahol megkapják az őket megillető vizsgálatot és értékelést.

A továbbiakban felsorolom a funkcionális stilisztikának néhány olyan alapvető megállapítását, amely fontos lesz a későbbiek során.

1. Stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, továbbá a szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szöveget értjük (l. részletesebben FÓNAGY IVÁN: ÁNyT. I, 91—123).

2. Illetőleg másfelől: a stílust úgy tekintjük, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek — mint variánsoknak — a felhasználását, azaz mint annak a válogatásnak az eredményét, melynek során — a közlés tárgyától, céljától és körülményeitől

függően, továbbá a közlő egyéntől is bizonyos fokig determináltan — mondanivalónk kifejezésére a rendelkezésre állók közül a megfelelő nyelvi (szókincsbeli és frazeológiai, grammatikai, fonetikai stb.) elemeket, jelenségeket kiválasztjuk.

3. A stílus mindig szövegben jön létre.

4. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a szépirodalom, a költészet — bizonyos szempontból — különleges kommunikációs rendszer, úgyszólván külön nyelv és stílus, amelyben megnő a stílusnak az említett többletet, második szólamot képviselő szerepe. Továbbá, mivel gazdag érzelmi és gondolati tartalmakat kell belesűrítene néhány sorba, s — mint KIRÁLY ISTVÁN is utal rá (It. 1975: 990—1) — „maradéktalanul ki kell használni a nyelvben levő legkisebb s legrejtettebb jelentésközlő lehetőséget is”, az ún. külső forma körébe tartozó legkisebb nyelvi-stilisztikai elem, jelenség is grammatikai-szemantikai funkcióján kívül poétikai szerepet is kaphat. Az eddig mondottakból egyenesen következik, hogy a költészetben, a költői stílus kialakításában az egyénnek, vagyis az egyes költőknek a szerepe rendkívüli módon megnő(het). Ezzel azt is jelezzük, hogy a stílus létrejöttét illetően a „choix” pártján állunk, de — különösen a szépirodalomban — nem tagadjuk meg az „écart”, a „déviation” lehetőségét sem (vö.: A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*. Paris, 1970. 192; G. MOUNIN, *Clefs pour la linguistique*. Paris, 1971. 171—8; DUCROT—TODOROV, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, 1972. 101—4, 383—4).

5. A korstílusra vonatkozólag ezúttal csupán azt emelem ki, hogy az egyes korstílusokat — a forma felől nézve — meghatározott nyelvi-stilisztikai eszközöknek meghatározott arányban történő felhasználása jellemzi (részletesebben l. SZATHMÁRI ISTVÁN, *Irodalmi nyelv és korstílus: Pais Dezső tudományos ülésszak Zalaegerszegen: MNyTK. 140. sz. Bp., 1975. 79—83*).

6. A funkcionális stilisztika feladatát a következőképpen látja: a beszélő, az író, vagyis a jeladó felől nézve, először is az említett válogatás törvényszerűségeire tanít meg, közelebbről arra, hogy mikor, milyen szavakat, kifejezéseket, továbbá nyelvtani jelenségeket, szerkezeteket, valamint kiejtésbeli és extralingvisztikus eszközöket, megoldásokat válasszunk, hogy közlésünk az adott esetben a legcélszerűbb, a leghatásosabb, s ugyanakkor helyes és szép legyen, vagyis hogyan keressük ki a mondanivaló nyelvi-stiláriis megfelelőit (adekvátjait) a kérdéses szinonimák közül. — A hallgató, az olvasó, vagyis a jelvevő felől nézve pedig — az említett válogatás „mechanizmusát” mintegy megfordítva, a folyamatot visszapergetve — hozzásegít a szépirodalmi és egyéb művek teljes értékű megértéséhez, mégpedig azáltal, hogy segít feltárni a legfontosabb (jobbára) formai elemeknek: a nyelvi — illetőleg a szövegben már — stíláriis eszközöknek a „stilisztikai mondanivalóját” is. (Vö. TÖRÖK GÁBOR, *A líra: logika*. Bp., 1968. 13.)

Külön kiemelem, hogy az említett „adekvátság” tudatos és szorgalmazott keresése különösen jellemző József Attilára (l. a következő pontokban).

3. Előadásom további részében — támaszkodva az örvendetesen egyre gyarapodó és a nyelvi-stilisztikai oldalt is vizsgáló József Attila-szakirodalomra, mindenekelőtt SZABOLCSI MIKLÓS, TÖRÖK GÁBOR, BORI IMRE, FEHÉR ERZSÉBET, SZABÓ GYÖRGY munkáira — először arról szölok röviden, hogy egyáltalán miért nem hanyagolható el az avantgarde hatása József Attila stílusában. Majd ezt a hatást ismertetem, szinte csak felsorolásszerűen. És

végül egy úgynevezett „nagy” versben igyekszem kimutatni az avantgarde stílári nyomait.

József Attila költészete — mint ismeretes — tartalmi és formai tekintetben egyaránt tudatosan megalkotott szerves egész. És fejlődésében is az. Tehát ha fel akarjuk tárni, semmiképpen sem hagyható el a kezdeti formálódás időszaka, benne az avantgarde-hatás sem. A költő tudatosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a verset mintegy matematikai egyenletnek tekintette („Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok . . .” József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta FEHÉR ERZSÉBET. Bp., 1976. 122), és hogy a forma egyedüli megfelelő eszközeinek a kiválasztását rendkívül fontosnak tartotta („... a (tulajdonképpen) forma azonos a tartalommal . . .”: József Attila válogatott levelezése 84), ilyenformán költészetét már-már az igazi funkcionális stílus, az adekvát kifejezőmód iskolapéldájaként tarthatjuk számon. De pontosan ismerte a nyelv lehetőségeit, érezte a szavak minden rezdülését, és volt hozzá mindig energiája, türelme és mindenekelőtt képessége, hogy a legodaillóbb képet, szót, mondatformát megkeresse. Már bécsi barátja, KOVÁCS GYÖRGY megjegyezte, hogy József Attilát „végtelenül izgatta a kifejezőmód” (József Attila emlékkönyv. Bp., 1957. 152), NÉMETH ANDOR pedig így emlékezik vissza barátjára mint a szavak biztos ismerőjére: „Mind a ketten (ti. József Attila és Erdélyi József) szenvedélyes szókutatók voltak. Attila is szeretett . . . leásni a szavak mögé, megkeresni a felszíni jelentés alatt régi, elfelejtett jelentéseiket . . .” (A szélén behajtva. Bp., 1973. 411). Vagy például nagyon jellemző, ahogyan VÁGÓ MÁRTA visszaemlékezik arra, hogy a Hazám sokat idézett szép sorába hogyan került be a *tapsikoltak* szó: „... elkezdte: Az éjjel hazafelé mentem, éreztem, bársony nesz inog — ahogy szokta: rendkívül érzékletesen ejtette a szavakat . . . Folytatta: — *a szellőzködő, lágy melegben tapsikoltak a jázminok*. — Diadalmasan felkuncogott, és roppant hevesen magyarázta, hogy »illatoztak a jázminok«, már elnyúlt lett volna, és hosszas gondolkodás után sikerült megoldani a »tapsikolt«-tal. Mutatta, hogy rázzák ki magukból a szirmok az illatot, egy kis színlelt borzongással és ujjaiával is utánozta a képzelte virágmozgást . . .” (József Attila. Bp., 1975. 310.) És csak a nyelvhez nagyon értő, a nyelv ízeit nagyon érző költő fogalmazhatta meg így a magyar szó lehetőségeit egy feljegyzésében: „A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját, s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei és városi, ázsiai és európai.” (Idézi GYERTYÁN ERVIN, Költőnk és kora. Bp., 1963. 234—5.) És ebben már az avantgarde hatása is benne van.

Utalnunk kell továbbá arra, hogy József Attila szinte tudatosan tanult — természetesen e tekintetben is nagyon válogatva — a költő kortársaktól és elődöktől. Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Kosztolányi stb. után eljut az avantgarde irányzatokhoz, hogy tőlük is eltanulja mindazt, amit hamarosan kialakuló saját hangjába beépíthetőnek ítélt (vö. BÓKA LÁSZLÓ, József Attila költői eszközei: It. 1952. 287 kk.; — SZABÓ GYÖRGY „a konstruktivizmus jegyében fogant tudatos hazai kísérletről ír”: I. OK. XIV, 103).

Még továbbmenve, a „Mindenséggel mérd magad” teljességigénye talán a legjellemzőbb a költőre. József Attila a szó legteljesebb értelmében benne

élt a maga korában. A sors is úgy hozta, hogy megismerte a nagyváros és benne a külváros sajátos életét; megismerte a vidéket, a paraszti életet; járt külföldön; stb., és mindenütt az Embert kereste, önmagában is. Nem zárkozhatott, nem is zárkozott hát el az avantgarde világától sem.

A teljességigény természetsszerűen párosult a valóságismerettel és valóságigénnyel, azzal, amit JEAN ROUSSELOT francia költő így fogalmazott meg: „... la réalité est pour lui la substance même de la vie et non quelque tremplin esthétique, idéologique, politique...” (Attila József 1906–1937: Sa vie, son oeuvre. H. n. 1958. 11), és ami a József Attila tárgyias, reális szemléletű látásmódját eredményezte. Ezek hatására emeli be verseibe és így a magyar költészetbe a nagyvárosi élet, a technika, a mozgalom és a hétköznapi nyelv — benne az argó — stb. szavait. Nos, mindezt nem kis mértékben táplálta több avantgarde irány, ezért is érthető a feléjük fordulása.

ROUSSELOT azt írta említett könyvecskéjében (33), hogy József Attila Párizsban a szürrealizmus és a tudományos marxizmus mellett felfedezte Villont. Vajon miért rajongott annyira érte, s miért állapíthatta meg SZÁNTÓ JUDIT, hogy Párizsból „Villon verseinek hangjával érkezik Pestre” (Csillag 1954: 1504)? Minden bizonnyal azért, mert — mint SZABOLCSI kifejti (i. m. 630–3) — saját előképét látta benne, és mert megfogta Villon „hihetetlenül köznapian primitív” (József Attila válogatott levelezése 146) s argó szavakkal teletűzdelt stílusa. Vagyis bizonyos vonatkozásban Villon is az avantgarde irányában hatott.

Végül arra szintén rá kell mutatnunk, hogy József Attila egyrészt sokat módosította, csiszolta írásait, másrészt számos szintézis jellegű művet alkotott. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy sok korábbi hatás — minden bizonnyal az avantgarde is — mintegy szublimálva nyomokban megmarad verseiben.

4. SZABÓ GYÖRGY „József Attila és az izmusok” című viszonylag korai, de annál körütekintőbb hozzászólásában (I. OK. XIV, 98–108) az 1923–1927 közötti időt négy szakaszra bontva utal az izmusoknak a költőre gyakorolt hatására. SZABOLCSI említett monográfiájában természetesen számos oldalról, részletesen tárgyalja ezt a sok ágú, bonyolult kérdést, és pedig úgy, hogy közben több fejezetcímmel meg is világítja a hatás jellegét: József Attila expresszionista versei; Szimbolisztikus expresszionista versek; Az anarcho-groteszk hang; A szimbolisztikus, stilizáló hajlam; József Attila konstruktivista versei; A hécsi időszak versei; A groteszk hangú lázadás versei; Szimbolikus játékok; József Attila és a szürrealizmus.

Magam ezúttal csak a külső forma három eszközét: a képi, a szókészleti és a grammatikai szintet ragadom ki, és ezeken belül veszem számba — csupán felsorolásszerűen — az avantgarde hatást. Természetesen nem feledkeztem — nem feledkezhetünk — meg a következőkről: az avantgarde hatások sohasem kizárólagosan érvényesültek József Attila költészetében, hanem korábbiakkal, másokkal együtt; József Attila mindig bizonyos fenntartásokkal fogadta az avantgarde irányzatokat, tanult tőlük, de módosította, saját — alakuló — stílusához, esztétikai elveihez igazította őket; egyébként a hagyományos formákat és a népi hangot sohasem hagyta el. — Végül inkább érdekességként jegyzem meg, hogy (részben) újra elolvassván a József Attila levelezést és VÁGÓ MÁRTA értő és érző könyvét, az volt a benyomásom, hogy amint Adynál szinte minden mondanivaló- és formabeli új először a prózai írásokban

jelentkezik, ugyanúgy az avantgarde hatás csaknem a maga egészében tanulmányozható József Attila leveleiben.

A) A képi szint. — Az első kérdés, hogyan módosul, pontosabban bővül ki a képi világ: a kifejezendő és a kifejezők részlete. Ismeretes, hogy — lényegesen leegyszerűsítve a dolgot — a XX. századi gazdasági, politikai, társadalmi változások és más oldalról Walt Whitman, az expresszionizmus, a konstruktivizmus és a szürrealizmus hatására a költészet tárgyává és ugyanakkor képi anyaggá is válik a korábbiakon kívül a nagyváros, a tömeg, a modern technika, illetőleg a kozmikus világ, másfelől pedig a munkásélet, a mozgalom, a filozófia stb. Szinte lényegesebb azonban a minőségi változás. Mindenekelőtt a lazább fogalmazású szabadvers merész, szokatlan, gyakran erőltetett képeket, sőt valóságos képhalmozást, képtorlódást eredményez, de az asszociációk sokkal szabadabb lehetőségét is. (Persze József Attila nagyon látja ennek a buktatóit is; ezt írja egy 1926-os levelében: „... a művészetek egyre jobban felszabadítják az új asszociációs lehetőségek érzékelhetőségét s ezért van az, hogy ma már az irodalom tele van dilleltánsokkal, kontárok-kal”: i. h. 118). És végeredményben ez (vagy inkább ez is) vezet el a KIRÁLY említette „sűrített kép”-hez („gyorsan villanó metaforák foglalták el a kényelmes, lassú hasonlat helyét”: I. OK. XIV, 173) és a HANKISS ELEMÉR vizsgálta komplex képhez (l. Kritika 1966. 10. sz. 11—23). Talán a mozgás, az aktivitás középpontba kerülése hozza magával — ahogyan SZABÓ utal rá (I. OK. XIV, 106) — a tárgyi világ szubjektívizációját, amely oly annyira jellemző lesz József Attila költészetére, hogy számos versében ez a koherencia legfőbb eszköze. És megemlíthetjük még bizonyos jelképrendszerek kialakulását („A költő [értsd: József Attila] képzetei, emlékekkel terhelt képzetbokrai és az irodalomból magáévá tett jelképei [*víz, patak, fény*; vagy *páncélvonalat, pályaudvar, betonfal*] egységes mezővé, rendszerre állnak össze, amely azokban az években világosan, tudatosan, elhatározottan kerülnek előtérbe verseiben.” SZABOLCSI: i. h. 492), továbbá a groteszk képek elterjedését.

B) A szóképzési szint. — A szóképzés részben függvénye a képi világnak (hisz mind a kifejezendőt, mind a kifejezőt valójában szó, lexéma reprezentálja), részben független tőle, mert nyilvánvalóan a versben nemcsak képi ábrázolásról lehet szó. Nos, a XX. századi fentebb jelzett változásoknak a következményeképpen, valamint az avantgarde-nak a hatására „költői anyag”-gá lesz az akkori modern technika, az ipar, a mozgalom, a hétköznapi élet, a marxi közgazdaságtan, a természettudományok stb. szó- és kifejezőkészlete (l. pl. József Attila Bosszúság című versét mint jellegzetes példát). Másfelől az argó szavak is költői rangot nyernek. GÁLDI LÁSZLÓ mutat rá a József Attila műfordításait tárgyaló dolgozatában, hogy a költő éppen Villon hatására is argó szavakat épít be verseibe (ItK. 1955: 158—61). (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ugyanebben az időben a népi, paraszti szókincs elemei megmaradnak, a bibliai lexikai jelenségek használata pedig kiterjedtebb lesz a költő nyelvében; vö. SZABOLCSI i. m. 328 kk.) Végül igen figyelemre méltó ILLÉS ENDRE meglátása: „Voltak nyelvújító nagy költőink; de nincs még egy olyan költőnk, aki annyira kitégította volna szavainkat, annyival fénylőbbé és egyben súlyosabbá tette volna a magyar szótárt, mint József Attila” (Csillag 1955: 915). Hogy ez mennyire így van, igazolja — többek között — TÖRÖK modern szemléletű nyelvészeti-stilisztikai-költői nyelvi munkája: a „Lírai igefüggvények stilisztikája” (Irodalomtörténeti Füzetek 85. sz. Bp., 1974.).

C) A grammatikai szint. — Ismeretes, hogy az expresszionista stílus az átlagosnál jobban kedvelte — érthető okokból — az igéket. Valószínűleg érvényes ez József Attila stílusára is. Ugyanakkor azonban megszívlelendő Török Gábornak a következő megjegyzése: „Azt mondják, hogy az expresszionizmus igés stílus. Bár nagyobb, megbízhatóbb statisztikáink még nincsenek, de számszerűleg talán nem okvetlenül gyakoribbak az igék az expresszionista versben. Inkább csak súlyosabbak.” (I. m. 72.) Jellegzetes továbbá az expresszionista mondszterkesztés. HERCZEG GYULA „A modern magyar próza stílusformái” című könyvében (Bp., 1975.) a következőkre mutat rá: az expresszionista stílus „vissza akarja adni az állítmányi szintagma színét, erejét, kifejezőképességét, és megújítja azt a jelentéstani kapcsolatot, amely az alany és az állítmány közt létesül” (68); továbbá: „Az expresszionista stílusú író inkongruens, össze nem illő tartalmakat úgy kapcsol össze főként állítmányi (olykor azonban egyéb) szintagmákban, hogy az igei elem és az alany szemantikai tartalma közt igen nagy a távolság, szinte »ütik« egymást, összekapcsolásuk megborzzongat, megdöbbsent, tehát távolról sem humoros. Ez a nagy drámai hatást biztosító inkongruencia, amely aztán a képlátás, a hasonlatok, metaforák stb. területére is áttérjedt, a leglényegesebb eleme a magyar nyelvi expresszionizmusnak. De nem az egyetlen... tért hódít az ige nélküli, főként konkrét főnevekre építő nagyon rövid mondat, amely a dúsan áradó, ritmikus, túlfűtött és erősen patetikus, többszörösen összetett mondatok visszahatásaként jön létre.” (115.) Még tovább menve: „Az expresszionista igehasználát azonban nemcsak az alany-állítmányi szerkezetek szemantikai jelentésének kitágítására vezetett, hanem ahhoz is, hogy az írók új igéket teremtettek, akár úgy, hogy főnevekből önkényesen soha nem létezett igéket alkottak, akár az igéknek tulajdonított új értelemmel, máskor meg az igék ötő k, esetleg igék épző k megváltoztatásával, cserélgetésével kíséreltek meg újnak tűnő igék segítségével új hangulatot, friss, a réginél kifejezőbb benyomásokat keltetni.” (121.) Végül meg: „... igazi expresszionista az, akinél mindkét alapvető nyelvi tényező jelen van: az igék sajátosan metaforikus használata és egyúttal a rendkívül ösztövé, rövidmondatos próza gyakori igei állítmány nélküli mondataival, továbbá állítmányként használt konkrét és absztrakt főneveivel.” (135.) Török pedig a következőképpen választja szét az expresszionista és a szürrealista mondszterkesztést: „... az expresszionizmus és futurizmus inkább a szintaktikai összeférhetetlenség körében találja meg fegyvereit, a dadaizmus és szürrealizmus pedig inkább az — alapfokú — szemantikai összeférhetetlenségben. Más szóval: a nyelvtani korlátdöntés erősebb nálunk a futurista-expresszionista években, mint a rájuk következő dadaista és szürrealista kísérletekben.” (I. m. 183.) Említsük meg még, hogy a szabadvers oldása eredményeként az élőbeszéd kötetlenebb, fesztelenebb, látszólag illogikusabb mondszterzövése terjed József Attila verseiben (l. BÓKA: It. 1952: 291—3), és hogy hatására általában nagyobb számban születnek merész jelzős kapcsolatok.

5. Ha most már József Attila költészetében az avantgarde-nak a hatását közvetlenül mérleljük, az effélét felmutató verseknek három típusát különíthetjük el. Vannak olyanok, amelyek egy-egy avantgarde irányzatnak vagy az azt képviselő költőnek (pl. Kassák) szinte az ujjlenyomatait viselik magukon; SZABOLCSI részletesen tárgyalja őket. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a költő jobbára kihagyta a köteteiből. A második csoportba azok az

1923—1927 között írt kiemelkedőbb versek tartoznak, amelyek egészükben nyilvánvalóan tükrözik valamely avantgarde irányzat hatását, de már a költő által átlényegítve (ilyen pl. az Érik a fény; az Ülni, állni, ölni, halni; a Szocialisták; a Végül). A harmadik csoportot pedig azok alkotják, amelyekben kisebb nyomokban tetten érhető egy-egy avantgarde eredetű motívum, egy-egy ábrázolás- vagy kifejezésmód, egy-egy stilisztikai megoldás. Félre ne értessem! Ezek a versek korántsem az avantgarde talaján születtek, de hogy olyanná lettek, mint amilyenek, abban — ha távolról is, és ha sokkal inkább a forma, az eszközök szintjén is — az avantgarde hatásnak szintén része volt. Ide tartozik sok úgynevezett „nagy” vers, mint pl. a Külvárosi éj, a Téli éjszaka, az Eszmélet, a Hazám, A Dunánál, az Ars poetika, A város peremén, az Óda.

Rövid előadásomban csupán az 1930-ban keletkezett Tömeg című versnek sorolom fel néhány olyan sajátosságát, amely az avantgarde felé (vagy affelé is) mutat: az agitatív jelleg; a tömeg, a munkásság helyzetének, kíváncsúságának a középpontba állítása; a túlaradó indulati, érzelmi telítettség (a felvonuló tüntetők jelszavai; sajátos és kiemelt indulatszók: *ni, óh, hú*; felkiáltó és parancsoló mondatok; sokatmondó elhallgatások: a negyedik és az ötödik szakasz végén, valamint az utolsó szakasz harmadik sora után; stb.); mint FEHÉR ERZSÉBET megjegyezte egyik előadásában: „félelmetes tabló” állítja elének a tömeget „mint történelemformáló erőt”: szokatlan, láttató, erőt sugárzó metaforák, hasonlatok (pl. „A tömeg | járó erdő-rengeteg, | ha megáll, vér a gyökere. | Termőföld talpa, tenyere.”), és megjelenik emberfaló szörnyként is („Világ, bekap a tömeg! | Felleget fú orralika, odvas foga | bérkaszárnnyák görbe sora.”); hatásos felsorolások, képhalmazok, s ez utóbbiak közt sok a megszemélyesítés; megjelennek a természettudományos és a leghétköznapibb szavak, kifejezések (*összejt, tupogató, amőba* stb.; *légy, vasdorong, kenyértészta*ként dobódik, *hánykolódik, dagasztódik*; *pad, kiszni; felrúgja milliónyi láb*); jelen van a kozmikus világ (*Göncöl, Fiastyúk*); szertelenül áradó, nehéz tagolású mondat- és versszerkesztés (vö. A magyar irodalom története VI, 378); a funkcióját valóban betöltő sok enjambement; stb.

Még egyszer hangsúlyozom: ezzel a hirtelen felsorolással csak az idézett vers egy lehetséges távolabbi forrására akartam rámutatni.

6. Összefoglalásként annyit állapíthatunk meg, hogy bár József Attila egy izmus mellé sem szegődött oda, ennek ellenére — legalábbis kifejezésmódjában, stílusában — nem lett volna igazán József Attila — az avantgarde hatások nélkül.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában*

5. A feldúsított, telített szerkesztéssel szembeállítható a racionálisabb, áttekinthetőbb felépítés; ilyenkor a parataktikusan elhelyezkedő, ragtalan főnevek elé *n e m j á r u l* melléknévi igenév, s így elmaradnak az igenevekhez csatlakozó, rendszerint határozói kiegészülések; egyúttal visszafogottabb

* L. MNy. LXXVIII, 19—29.

a tulajdonságjelzői melléknevek használata is. A szobabelsőt vagy tájat bemutató főnévi sor gyakran egy korábban említett főnév világosan kivehető értelmezőit tartalmazza: „Ő maga aludt itt a nagy szobában, ami a konyhából nyílt; mi Póli nénivel akkor a belsőbe vonultunk mind a négyen — két ágy, egy schöberl, két divány, internátusi rend. Nappal, ha kihordozták az ágy-neműt, ez volt a tiszta szoba mégis” (CsV. 420; Polixéna tanít); „Már akkor porzott és hullott a hó, és olyan szép volt így; olyan mesebeli ragyogást, fényt és meghitt karácsony táji színt kapott korai alkonyatokban a kedves, formás erdélyi város; *kivilágított tere, a harangtorony fényes óralapjával s a hidas patak tvei*, amint csengve surrant át fölöttük a szán” (uo. 351; Csonka regény); „Kint már esteledik, *meleg, nagyvárosi alkonyat*, villanylámpák gyúlnak, az utcálárma nyújtottabb, zenészebb” (uo. 317; Forgóék); „Csendesen tipegtek fölfelé egymás mellett . . . Gencs Tibor csendes léptekkel átment a szobán, és mellé telepedett. »Ma jöttem, és ma még elutazom, valóban konvenciótlan lehetek a patikáriusné zsurján!« — gondolta hirtelen magára találva, és a következő nyegyedórán jól érezte magát. Most pedig együtt mennek itt, és ez csakugyan . . . furcsa! *A kanyargós kis hegyi utca, zuzmarás ágbogú fák, enyhe és szomorgós fényű kis petróleumlámpások, besüppedt, havas házikók és csend.* Milyen távoli vagy réges-régi, különös dolog ez, és hogy ők most mennek itten! Hogy is csöppent ide? . . .” (uo. 565; A toronyalja utcában); „És eljött a nyár megint, *nagy, heves, meleg napok, ernyedt és édes virágillatok a bazsalikom, verbenás városi kertekben, szép, világos, vidám batisztruhák, valami nagy, különös testi felvirulás.* Az alakom megtelt, egész mivoltom csodálatosan kiszépült akkoriban” (Reg. 110; Színek és évek); „Mikor Rosztoky Éva Gond Tiborral megérkezett, szándékkal is késve tán; a Móni szalonjában, a dolgozószobában s az ebédlőben már kavargott a sok tarka, rejtélyes arcú emberfigura. A lakás ki volt szélesítve, a bútorok eltolva, *nagy asztalokon tömördek hideg étel, nyitott pianino, erős fény. Hangos női nevetés, ide-oda hullámlás céltalan és zavart találgatások . . . az első fél óra nem volt olyan mulatságos, amilyennek sokan előre elképzelték*” (uo. 480; Állomások); „Veneziaiban volt hajdan Guidóval már, s volt valami izetlen az emlékből. Szerencsére a kései idény nem a divat-utazóké; a vakációs tanárok is visszatérőben idestova. *Néhány idegen lézengő, obligált kis párok és obligát missek, német Wissenschaftlerek*, ahogy veritékes igyekezettel tanulják körül a Ducale oszlopait az Itéletes Kaputól a Pálmás Sarokig kihagyás nélkül, és visszafelé, pontosan, egyforma gonddal . . . *aztán balkáni családok, erőszakosan kulturális és »európai« délszláv különcök és franciázó, túl élénk öltözetű rumuny hölgyek; kedves és felületes amerikaiak; magyar szót nem sokszor hallott, a csatornára nyíló kis hotelben most egyetlen budapesti sem volt*” (uo. 496; ua.); „Ferrara tragikus sziklavárát, a merev, kőcsipkés tornyokat, sötét sáncárkot járta körül a dél kérlelhetetlen hevében. Milyen szigorú város! *Földig függélyes, párkánytalan házfalak, a szikkadt, sárga színek halvány változatai, elhajló ívű utcák, szikrázó fény, forró kövek; minden a súlyos szomorúság. Még a népe is komoly hallgatag*” (uo. 499; ua.); „ . . . megindultam és utat veszve jártam a kert ismeretlen, gyönyörű távolságain. *Vörhenyes fák, sárga fák a zöld közt — szokatlan és elbűvölő fényverődések a színek vonalával, és vékony lábuk alig látszva, szinte elveszett alóluk*” (uo. 255; Mária évei); „Most a fogatok sora jön, ó, hogy elsurrant; *az anyagrófnő, a fiatal udvarmesterrel, ősz fejű főkatonák, és akkor a bandérium. Űgető, szép, csótáros lovak, kényes, cicomás jószágok — milyen szép, milyen szép — emberhez való, pompázatos eleven szerszám a ló;*

mennyire hat, a női érzésre szinte! *Az ott a fiatal Hiripy, a szolgabíró, nagynéném fia; Kendy, beh pompás! A két Kehiday együtt; a Galgóczyék, apa és fiú!!; az Tabódy! Csakugyan ő; Megtette . . . mit jelent ez? Jaj, az ősz hajú Bojér, a szép, violaszínű, aranyos mentében, nagy türkizes forgóval, négy csatlós utána; Gencsy Tibor, egy-kettő még. Már vége! Nem, nem voltak sokan bizony; egy impozáns, de kicsiny töredék!*” (uo. 117; Színek és évek).

Példáinkkal bizonyítani akartuk a viszonylag egyszerű, parataktikus felsorolás meglétét Kaffka prózájában; ilyenkor egymást követik a főnevek, amelyek egy korábban kitett vagy mindenképpen odaérthető főnevet, fogalmat magyaráznak; a felsorakozó főnevek egyetlen bővítménye — helyenként — a *-val/-vel* ragos határozó. A felsorolásban egyszer-ször névszói mondatok is szerepelnek, de nem bontják meg az egymásutániság keltette gyorsaság, ökonómia, stilisztikai hatékonyság benyomását: „nyár . . . édes virágillatok a bazsalikom, verbenás városi kertekben; a lakás . . . , nagy asztalokon . . . étel”.

Szobabelső, lakás, város, városrészlet, kert, napszak (este), évszak (nyár) és egy városi esemény (a főherceg fogadása): a főnévi sorok feladata az említett látványok kifejező bemutatása. Ragtalan főnevek követik egymást: *ágy, divány, tér, harangtorony, hidívek, utca, fák, lámpások, házikók, batisztruhák, étel, pianino, párok, missek, német Wissenschaftlerek* (tudósok), *balkáni családok, délszláv különck, rumuny hölgyek, amerikaiak, házfalak, kövek, az anyagrófnő, főkatona, a bandérium, lovak, Hiripy, Kendy, Kehiday, Galgóczyék, Tabódy, Bojér, Gencsy Tibor*; vagyis tárgynevek és személynévek, amelyeket csak ritkán egészít ki elvont főnév, mint *internátusi rend; alkonyat; csend; illatok; testi felvirulás; fény*; néhány színváltozat, illetve igei mondatot helyettesítő, igéből keletkezett elvont főnév: *nevetés, hullámozás, találgatások, fényverődés*.

Az utolsónak idézett példa szabad függő beszédben áll; a szemlélő szubjektív megjegyzései meg-megszakítják a főnévi sort, s a máshol szikár parataktikus felsorolásba kommentár ékelődik be: *csótáros lovak; milyen szép — emberhez való, pompázatos, eleven szerszám a ló; mennyire hat, a női érzésre szinte*.

Lezárva a környezetet bemutató főnévi sorokat, idézzünk egy ún. inszcenáló jelenetet, amely megindítja a cselekmények s történések folyamát. Figyeljük meg az előbb látott példákkal szemben a már egyszer bemutatott bonyolultságot, amely részben az igenevek használatából ered, részben abból, hogy a parataktikusan felsoroló főneveket névszói tagok, ragos határozók egészítik ki: „Nyári délután fülledt unalma a külvárosi utcákon, szellőző pinceboltok bűze, izzadtság és áthevült aszfalté, fülsértő gyerekzsivaj, az *alkonyat elé vihógó cseléd lányok uzsonnai zsömléért szaladva mezítláb a pékműhelyig*, nagyságák háromforintos kartonpongyolában a Király utcából (fehér karton, nagy, szemnyi kék babokkal, *hátról kicsit kastos, elől magasra felfogva egy görögdinnye cipelésében*) — és egyéb siralmas és ásitó közönségesége a pesti utcán nyaraló társadalomnak. A Tavaszmező utca felől karonfogva jött a fiatal házaspár.” (CsV. 313; Forgóék.)

A novella első szakaszát idéztük; a cselekmény azzal a mondattal indul, amely váratlanul jelenik meg az inszcenáló főnevek sora után. A főnevek parataktikusán helyezkednek el, de ez nem tűnik szembe első olvasásra a többrendbeli bonyolultság miatt. Pedig színfoltszerűen, analitikusan, szerkezetenül sorakoznak egymás után: fülledt és unalmas nyári *külvárosi utcák, rosszszagú pinceboltok, izzadtság, aszfalt, gyerekzsivaj*, „nagyságák” *pongyo-*

lában, görögdinnye, ahogy a pongyolát felfogva cipelik, egyéb közönséges jelenet. Szag, hang, és vizuális képzetek követik egymást sajátos, szerkezetileg összetett, erősen tömörítő eljárással. Találunk birtokos szerkezeteket: a birtokszó elvont főnév, eredetileg a konkrét főnév tulajdonságjelzője volt, de az író „megemelte” szemantikai tartalmát: *nyári délután fűledt unalma; pinceboltok bűze; a pesti utcán nyaraló társadalomnak ásitó közönségessége*. A birtokos szerkezetek közül az első olyan határozós bővítményt kap, amely telíti a közlés nominális hírértékét; a harmadikban pedig a birtokos főnév elé járuló melléknévi igenév bővül ki határozós taggal, úgyhogy a nominális telítettség itt is jelentékeny.

A dőlt betűvel szedett két névszói tagot valószínűtlenül bonyolulttá, sőt idegenessé teszi az, hogy igenevek, illetve igéből képzett elvont főnév csatlakozik az alapfőnévhez. *A vihogó cselédleányok* bővül egyrészt jelen idejű melléknévi igenévvel; igen, de az igenév természetszerűen igeként is viselkedik és határozót vonz. Egészen szokatlanul határozói igeneves tag egészíti ki a főnevet, amely előtt már jelen idejű melléknévi szintagma helyezkedett el: *cselédleányok... szaladva át*, ahelyett, hogy: *átszaladnak*. A határozói igenév is igei funkciójának megfelelően három határozót rendel maga köré: *zsömlékért, mezőtől, a pékműhelyig*. Ez a sok főnévből lett határozó egyetlen főnév körül csoportosul; az eredmény: szokatlanul zsúfolt, nehezen érthető szintagma. A másik dőlt betűs főnévi tag nem ennyire bonyolult; ott viszont a teljesen idegenes elvont főnévi használat kelt meglepetést: *egy görögdinnye cipelésében*; a cél itt is a tömörítés, ökonómia. A példát „A modern magyar próza stílusformái” című kötetben is idéztük. Bp., 1979. 73–4. Az ott közölt magyarázat azonban nem terjeszkedik ki a most tekintetbe vett szempontokra, arra, hogy a parataktikus felsorolás milyen módon válik bonyolulttá, s hogy Kaffka Margit két változatot szokott alkalmazni: a bonyolult mellett egy egyszerűt is.

6. A szobabelsőt, épületet, tájat leíró névszói tagok segítségével — mint mondtunk — az író megelőző kitett vagy odaértett főnév analitikus megjelenítését valósítja meg, és ezekben a korábban már bemutatott esetekben a felsorakozó főnévi tagok értelmezőknek foghatók fel. Bizonyos esetekben az értelmezőnek tekintett főnevek nem egy korábbi főnevet variálnak, hanem a megelőző mondat tartalmát egészítik ki más és más összefüggésben. Esetleg okadatolják, indokolják, miért következhetett be az előzményben foglalt cselekvés. De lehet a logikai kapcsolat módhatározói is, és akkor a *hogyan?* kérdőszóra felelnek. a) „Telünk siketen és szomorúan telt a nagy, hideget izzadó, szürke és komor házban; kemény életrend szigora kínzott; *támolygó, fásult imák és könyvetűk rideg unalma*” (CsV. 456; Űrnapja); „Túláságosan fesztelen és élénk társalgásba kezdtek. *Tárlatok, színház, utak és tájak*... mindenki erősen odafigyelt” (uo. 559; Májusi zápor); „Kinn az előszobában támadt először nesz. *Apró lábak futása, halk gyereklíhegés*, a kicsi fiú nagyon örült, hogy ő előreszaladt apától” (uo. 116; Egy házasság). — b) Más esetekben a mellérendelés érvényesül; ilyenkor az értelmezőként álló konkrét és elvont főnevek mintegy folytatják a megkezdett esemény- vagy cselekménysort, de új mozzanatokot visznek be az írói előadásba: „Már tisztában voltam, hogy Jenőnek semmi készpénze nincs a választási és egyéb költségekre. Nem lehetett sokról szó pedig! *Néhány nagyobb vacsora, egy társas ebéd; pár utazás idáig, az én ruhám* (egyet mégis Gáchtól kaptam), *egy kis reprezentálás a király-*

napok idején! Úgy látszik, ennyi pénz sem volt kéznél” (Reg. 115; Színek és évek); „Mint a láva folyt és vonaglott az egész, és lobot vetett, villámlott körül az égbolt fele. *És bódult lárma, távoli, összerosódó üvöltözés, zuhanások robaja messze! Körül lihegő, lelkendező alakok rohantak*” (uo. 161; ua.); „És épülni kezdett az én elpusztult, régi városom szinte hetek múlva már; *új házak cseréptetővel és vasrolós ablakokkal; új, üvegkirakatos boltok; új cifra vasrácsok és fedett kapuk*; egy év alatt megfrissült, kiszépült, nekilendült minden itt” (uo. 164; ua.); „És mégis, mikor már egészen besötétedett, felállt, és a szobájába ment. *A kis fehér íróasztal, a kedves, percegő tollak*. Igen, írni akart, levelet írni” (CsV. 115; Egy házasság).

Az életrend szigorának oka az áhítat nélküli imák és az érdektelen olvasmányok; társalogtak; hogyan, miről? *Tárlatok* stb. Hogyan keletkezett a nesz? *Futás, gyereklíhegés*.

A második csoport főnevei felbonthatók mondatokra; az igei alapú elvont főnevek könnyűszerrel, de a konkrét főnevek is behelyezhetők mondatokba. Ezek kapcsolhatók az előzményekhez, esetleg mellérendelve folytatják az elkezdett cselekménysort. Pl. épülni kezd a város; *cseréptető új házakat építenek, az új boltok üvegkirakatot kapnak* stb. Jól látszik ennek a típusnak a gyorsító, elevenítő stilisztikai funkciója, amikor az író egy összetartozó eseménysort egyes mozzanatait mutatja be; el kell hagynia a redundáns, ismétlődő elemeket; igen jó lehetőséget biztosít az értelmező jellegű főnévi felsorolás: „Az asztalfőn pisszegték, és a pincérek abbahagyták a tárgyváltást, tósztok következtek, ah beszédek, rekedtes és szaggatott kiáltozások: *Egyesülés, a barátság örömei, szeretve tisztelt elnökünk. — Éljenzés, pohárcsengés, ivás*; s a másik már torkot köszörült. *Forró köszönet, igazi művelődés, nemzeti erkölcs, modern szabadosság, vallásos érzület, nemes hevület — újra koccintás, harsogó »éljen« — és nyomban meginduló edényzörgés, beszéd, kacagás*. Erzsi megfigyelte a szomszédját — komolyan, meghatott és elmélyedő arccal nézett maga elé; a kezdődő, korai mámorosság állapotában” (Reg. 750; Hangyaboly).

Az idézett, ironikus szakaszban az író már az elhangzott beszédek, felköszöntések szokványos szövegeit is főnevekre rövidíti; szerkezet helyett a parataktikusan elhelyezett főnevek nyomatékosító hírértékére épít. Az eseménysort azután a mozzanatok egymásutániságát szemléltető elvont főnevek mutatják be: *éljenzés, pohárcsengés, ivás, koccintás, edényzörgés, beszéd, kacagás*. Az előzményhez kapcsolódnak ugyan, de folytatják az elkezdett cselekményt, s ily módon értelmezőként nagy önállóságra tesznek szert. Azt azonban ne feledjük: a szerkezet alapján véve: értelmező, csak erősebben függetlenült az értelmezett előzménytől; egyúttal olyan főnévi sort tartalmaz, amely egymásutáni történet tár fel. Az alábbi példában is főnévi sor van, de az előzményhez való tapadás egyértelmű, s a felsorolás statikus, nincs előremozgó folyamat: „... fülébe sügta: »Most!« Csak egy pillantást vethetett utána; látta, amint félénk kis leányalakja megrévlik a kapubolt világos terében, honnét drága *életzajok* tavaszi zsongása árad be ... *utcalárma*, friss lombszagú és porszagú *szellők*, esti sétálók *parfümjé*, szabad és boldog asszonyoké” (uo. 781; ua.).

7. A mellérendelő, logikailag legnagyobb önállóság a s z a b a d f ü g g ő b e s z é d szakaszaiban érvényesül leginkább; az elszigetelt főnevek gyakran nem vagy alig észrevehetően kapcsolódnak valamilyen előzményhez, értelmezői szerepkörük jóformán elenyészik. Sokszor a váratlanságot akarják érzé-

keltetni. Kaffka minden alkotó korszakában felhasználta a szabad függő beszédet, hogy általa a hősök belső monológjait, reflexióit nyelvtanilag, szerkezetileg oldott formában kifejezésre juttassa. Leggazdagabb forrás érthetően a majd háromszáz lapos regénye, az *Állomások*; a „Színek és évek”, továbbá a „Lírai jegyzetek egy évről” című műveiben ritkán fordul elő, mert első személyben vannak írva, a narrátor és a hős reflexiója összekeveredik. A dísztelen, sok párbeszédre épülő „Két nyár” című kisregényében is alig van jelen. De szerepe van a novellák egy részében, a „Mária évei”-ben és a „Hangyaboly”-ban.

MURVAI OLGA megállapítása szerint a novellákban a szabad függő beszéd 75%-ban a lélektani helyzetekből születő gondolatok, reflexiók, töprengések ábrázolására szolgál (Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 102). Tegyük hozzá: Móricznál is ez a helyzet; a vívódó hősök megjelenése a XX. század magyar irodalmában jelentős szerkezeti változtatásokat hoz a szövegépítkezésben; némi egyszerűsítéssel. A közlésrendszerek hagyományosan alárendelő típusa könnyedebbé, elevenebbé válik; csökken a kötőszók szerepe, a grammatikailag megformált, többnyire alárendelt összetett mondat helyébe lazább, oldottabb mondatok lépnek; írójuktól függően szaggatott, szerkezetlen mondattagok jelentkeznek; az élő beszédet tükröző felkiáltó, kérdő mondatok száma is megnő; de szerephez jutnak a tagolatlan mondatnak megfelelő, tömören összefoglaló, nyomatékosító, magukban álló főnevek is.

A vívódó hősök révén hatalmasodik el a szabad függő beszéd Móricznál és Kaffka Margitnál is. Nem tagadható a politikai indíttatás Kaffkánál sem, hisz töprengő asszonyai láznak is a maguk módján: a társadalmat tekintik felelősnek helyzetükért, amelyből kitörni, kiemelkedni akarnak. De nem mindegyikük képes erre; Laszlovsky Mária például „a készületlen korviszonyok” áldozata, hiába választja az önálló, dolgozó nő útját; igaz, a hősnő belső lelki-világa is gát, hogy a helyes utat megválassza. A bonyolult lelki élet egyaránt függvénye a külső viszonyoknak és a hősnő, álmódzó, útkereső belső válságának: kitűnő alkalmak a belső monológok és a szabad függő beszéd megteremtésére. Az *Állomások* hősnője, Rosztoky Éva már a győztes, új típusú asszonyt valósítja meg; tudjuk, Laszlovsky Mária öngyilkos lesz a kiüttalanság miatt. De az emancipált Rosztoky Éva lelki-világa sem ment problémáktól; szerelmek nők férfakkal; a hivatás, a munka teremtette feszültségek, jóllehet hivatásában reméli a felülmaradást, a győzelmet. A regény második felében a kor irodalmi, művészeti, politikai harcait írja meg, pl. a Nyugat hőskorát is. Lakása bensőséges viták színhelye lesz; tanúja a „véres csütörtök” eseményeinek. A külső események szövevényes visszahatásában a hősnő értékelő, mérlegelő, töprengő belső monológok sorát éli át, bár főként a második részben rengeteg a párbeszéd is. A belső világot feltáró reflexiókat stilisztikailag a nyelvi realizmus ismertető jegyének tartjuk; bizonyíthatóan ezek segítségével szakad el Kaffka az impresszionizmus „látványra” épülő nyelvi fogásaitól, a színek bonyolult nyelvi alkalmazásától, az elvont főnevek különleges használatától, a dekoratív hatást keltő melléknevektől, egyáltalán attól a díszítő stílustól, amelyet nagy vonásokban bemutattunk. Egyetlen példán kívánjuk szemléltetni az író új módszerét; látni fogjuk, milyen más stílus ez, mint a *lány, réveteg, álmatag, puha* (és a jelzőket, amelyeket az írónőtől kölcsönöztünk, folytathatnánk) hangulatos impresszionista modor; köznapibb, hidegebb, keményebb, *valóságosabb, életszerűbb*; szókincsében, amelyet kísér a szerkezeti felépítésben az alárendelés csökkentése: „És otthon, magá-

nyos délutánjain megint csak vergődött, tépelődött; monomániás, kimerítő körben hajszolva gondolatait e pont körül: Mi ez? Ki ez az ember? Sohase hitte volna magáról, hogy így, semmittevésben, díványon fekve vagy fel-alá járva el tudjon tölteni drága napokat. Ki ez? Csakugyan különb ez az ember mindenkinél, akivel eddig találkozott? Bizonyos, hogy *más*? Ha minden óvatos szava, visszafogott vagy elterelő gesztusa átgondolásban, múlt élményekben, hajdani szenvedésben szűrődött ilyené, akkor rendben van. De hátha ez mind csupa belső léhaság, önmagának be nem számolása, saját lelkével szóba nem állás? Ha a bizonytalanság, semmilyenség okos rejtegetése, mely nyilván jól átgátította eddig is az életet! Ha valaki azt mondja magának vagy másnak önmagáról: »Ilyen vagy olyan vagyok!« Ezzel körülrajzolta egyéniségét, és szinte kötelező formát vállalt. De aki örökkön fél valami lényegest mondani önmagáról, tán nem is g o n d o l a z; tán nincsenek is állandó tulajdonságai, jellege vagy megállapodás a törvényekkel... Nem csinálni »vagy-vagy«-ot, morális kérdést semmiből!... Igen, el lehet képzelni úgy is, hogy ez túljutottság, bölcsesség, rezignáltság (hogy minden hiába) vagy igazibb jószág!... Igen, de csak akkor, ha egyszer valaha már megküzdött a lehetetlennel, elbukott vagy felülkerült a belső harcban. De ezt sohasem fogja tőle megtudni. Vajon éppen csak ő nem; mert nem veszi oly komolyan, hogy lelkében helyet adjon neki? Vagy tán mert általában csak *asszony*; „az asszony”, akinek nem mond meg *férfi* ilyeneket? Tán *küzd is* e beavatkozás, e követelődzés ellen, veszélyeztetve látja belső függetlenségét; és ezért akarja elcsitítani őt testies szenvedéllyel, kifizetni, jóllakatni szilaj csókkal, öleléssel. De neki éppen az kellene, azért küzd már-már kimerüléshez, megadáshoz közel. A lehetetlenért. Közelebb kerülni hozzá! A boltos, fehér homloka mögé fúródni, és *lát*ni a gondolatait! Megismerni, megfejteni, belsejébe látni és egygyé válni... hisz ez örök vágy, az örök reménytelenség a világon! A »másik« rettentő talánya; ez éleződik kinná, ez zajlik viharra a szerelembetegségben; hiszen a másik nemű lény a legkétségbeejtőbben »más« nekünk. Kíváncsiság a szerelem, gyöt-rődő kitudni-akarási, összébkerülés, átértés, megbékülés vágya: férfi és nő közt tán örökre reménytelen. Csak szimbóluma, helyettesítője a testi egygyé-olvasás, és tán csakugyan ez minden, ami lehetséges. Talán neki van igaz a mégis?... De ha *megmondaná* legalább ezt egyszer így; ha *ezt* legalább elpanaszolhatná egymásnak, és együtt sírnának rajta! Minden igaz ember életét kell, hogy kiforgassa egy időre az igazi szerelem? Ki ez? Felhúzott óra vagy automata, aki megáll, s azt mondja: »Ide betérünk!« S készen a csók, a szenvedély, mert pont akkor értek egy üres teraszhoz!... Úgy tetszik, egészen jól érzi magát ez az ember a világon; végzi a dolgát, tán éjjeli mulatókba jár most szalmaözvegyen!... Ostobaság!... De hát miért legyen boldogtalan?... Mert öbelé szerelmes, vagy mert nem alakíthatja nyíltan is eszerint az életét? Ej, hát kinek kellene ez?... Éva oly őszintén csömörgött volt a hitese házassággal, úgy leszámolt ezzel egész életére, oly büszkén szerette a szép fiait, és sohasem képzelte el a jövőt másképp, mint egyedül és velük az öregségig. Mit akar hát? Azt, hogy a férfi, akit szeret, éppúgy kínlódjék, találgasson, gyötörje magát, mint ő?... igen, ezt szeretné!... Közben folytak a séták, kirándulások hetenkint egyszer vagy kétszer. (Reg. 386—88; Állomások. A dőlt betűs és ritkított szavak az íróé.)

A Vajda Róbert s Rosztoky Éva közti szerelmi kapcsolat sok-sok lapján olvashatunk hasonló típusú, belső monológokat; Vajda Róbertet, az Iparrajz Múzeum titkárát, a „kissé túl vállas, negyven felé haladó, nyírott bajszú és

különösen okos nézésű, sápadt zsidóembert” úgy ismeri meg Rosztoky Éva, hogy elviszi hozzá rajzait (uo. 359). A kezdetben hivatalos, munkaköri kapcsolat fokozatosan alakul át szerelemmé; az idézett szakaszból is kitűnik: Éva értékeli a férfit, ám elégedetlenkedik annak visszafogott, sajátos magatartása miatt.

A szakaszt szabályos írói előkészítés vezeti be: *vergődött, tépelődött... hajszolva gondolatait... Az olvasó érzi, az író szavai után a szereplő gondolatai fognak következni. Ki ez? Csakugyan különb ez az ember mindenkinél...? Az előzményre támaszkodó kérdő mondatokkal indul a szabad függő beszéd; ezért a szerkezeti összeforrottság erős a két sík, az írói és a szereplői közlés közt. MURVAISzerint a n o v e l l á k b a n a szabad függő beszéd indítása túlnyomóan, 76%-ban meredek. Ilyenkor főnév, melléknév, határozószó, indulatszó vagy módosítószó áll a metszéspontban; véleményünk szerint a két nagy regényben a belesimulás, vagyis a két sík összeforrottsága lényegesen nagyobb.*

Figyelve az idézett szövegrészt, feltűnnek a további kérdőmondatok. A *ha* kezdetű feltételes mondatra nyomban választ ad: *Ha minden óvatos szava... hajdani szenvedésben szűrődött ilyené; akkor rendben van.* Az összetett mondat után két olyan bizonytalanságot kifejező kérdő-felkiáltó mondat következik, amelyre nincs válasz: *De hátha ez mind stb.; Ha a bizonytalanság stb.;* nincs válasz. Ismét olyan *Ha* kezdetű feltételes mondat szerepel, amelyre jön válasz: *Ha valaki azt mondja... Ezzel körülrajzolta egyéniségét.* Az első bekezdést lezáró összetett mondat is hasonló típusú: kételkedést tartalmazó, *aki* kezdetű mellékmondatra következik a főmondati ítélet: *aki... fél... tán nincsenek is állandó tulajdonságai.* És ezután jelentkezik az első felkiáltó főnévi igenév; elleplezi ugyan az időviszonyt, de mindenekelőtt megnöveli a szöveg emotív jellegét. Éppúgy, ahogy emotív a negyedik szakaszban a *közelebb kerülni, homloka mögé fúródni, és látni a gondolatait, megismerni, megfejteni, belesjébe látni és egygé válni* főnévi igeneves sor is. A hét főnévi igenév, amely szerkezetileg névszói állítmány, a töprengő hős feszültséget tartalmazó felkiáltásával záródik le: *örök reménytelenség a szerelmi partner megismerése.*

A harmadik bekezdésben az emotivitás a kérdések-feleletek révén erősödik; itt is a férfi elzárkózását, kiismerhetetlenségét elemzi sok kétség, bizonytalanság között. Itt egy kiemelt, elszakított mondatrész is található; *azért küzd már-már kimerüléshez, megadáshoz közel.* A lehetetlenért.

Az ilyen önállósult mondatrész nagy nyomatékot kap; megjegyzendő, alanya és állítmánya megegyezik az előző mondat egységével. Stilisztikai funkciója többféle lehet; Kaffka Margit prózájában nem gyakori, éppen ezért kell felfigyelni rá, amikor jelentkezik, mint pl. ebben a példában is: „Úgy bántak velem, mint közérjükvalóval, kedvéntölt pajtással, kellemes, mulatos, szép jószággal, akibe illik is így egyébként és együtt, divatból, kedvesbúsan, mosolygón, szépen és haszontalanul szerelmesnek lenni. *Szép, napos nyári délutánokon és muzsikás, mulatos estéken.*” (Reg. 66; Színek és évek.)

Az önállósult határozók kiemelése növeli a mondat némileg pesszimista, lehangolt hangvételét. Ugyanaz lehet az ok az alábbi példában is, amely szintén önállósult mondatrészt tartalmaz: „Mariann tudta, hogy Oszkár verset költött a gimnázium gyászünnepségére; és tőle kapta a fekete kokárdát is. Kokárdát, ó igen, azt viselni kell! *Ünnepi jeléül a bátor honleányi bűnnek e gyáva pecsovics korban; és a fiúk is mind viselik.*” (CsV. 624; A kisleány.)

A második példában az önállósult mondatrésznek határozós bővítőmánya is van; a nyomatékot ez azonban nem gyengíti.

Visszatérve az Állomásokból származó idézethez, az utolsó, az ötödik bekezdésben öt rövid kérdő mondaton kívül három kijelentő mondat is található; egyikhez-másikhoz ugyancsak rövid mellékmondat csatlakozik. Az *ostobaság* felkiáltó főnév válasz a közvetlenül megelőző mondatban foglalt, kételkedést tartalmazó kijelentésre. Az utolsó kérdő mondat: *Ej, hát kinek kellene az?* után félbeszakad a szabad függő beszéd, az író közzlése következik, hogy a bekezdés végén három rövid mondattal az egész idézet csattanás-szerűen lezáródjék: *Mit akar hát? Azt, hogy a férfi... éppúgy kínlódjék... mint ő? ... Igen, ezt szeretné! ...*

Az idézett, hosszú szabad függő beszéd felépítése jól jellemzi Kaffka lelkiállapotokat rögzítő, meditáló, tőprengő reflexióit; logikai rend van, a gondolatok nem csaponganak; bár némi emotivitást nem tagad meg a kifejezéstől; ez mindenekelőtt a kérdő mondatokkal, egy-egy izolált főnévvel valósul meg. Hiányzik azonban az illogikus mondat szerkesztés, amely a félbemaradt, kiegészítésre szoruló mondatokkal jutna kifejezésre. Ugyanúgy hiányzik a szereplők hanghordozását, szavait rögzítő és az egyéni beszédet tükröztető szóhasználat; vagyis a sajátos hangtani alakok és a különleges, egyéni beszédmodort őrző szavak. Szabályos, túlságosan irodalmi, nem eléggé oldott és kevésbé szerkesztetlen Kaffka Margit szabad függő beszéd használatát, szemben a beszélt nyelviséget nagy tökélytel megvalósító Móricz Zsigmonddal. A két író közti stilisztikai különbség abban is megmutatkozik, hogy az impresszionista jegyek Kaffkánál sokkal kiterjedtebbek, sokrétűbbek, mint Móricznál, jóllehet a korstílusokra érzékenyen figyelő íróként Móricz is felfogta és helyenként alkalmazta az impresszionizmus fogásait. Az is különbség kettőjük közt, hogy a realista ábrázolásmód felé tájékozódott és a szabad függő beszédet széles körben alkalmazó Kaffka írásmódjában megmaradt egyfajta szabályosság, visszafogottság és a nyelvtani szerkesztés tisztelete, a hangtan és a lexika területén pedig tartózkodott a beszélt nyelviség fordulataitól. Ezzel szemben Móricz mesterien tudta felhasználni az élő beszéd sajátosságait, és a szabad függő beszédnek a közvetlenség varázsát biztosította.

8. Összegezve az elmondottakat, azt hisszük, sikerült a címben kitűzött feladatot felvázolni. Vázlatról lehetett szó csupán, mert példáinknak csak töredékét tudtuk bemutatni a terjedelem korlátozta lehetőségek közt. Csábító kérdés, milyen irányban fejlődött volna tovább Kaffka Margit prózája, ha a tragikus halál nem zárta volna le oly korán életművét. „Rohanva fejlődő lélek” mondja róla RADNÓTI (Kaffka Margit művészi fejlődése: Radnóti Miklós művei 706), aki már észrevette, hogy az író eltávolodott az impresszionizmustól. Mint láttuk, ez olyan formában állítható, hogy a vívódó hősök belső monológjaiban reális hangvétel és szabályos megkomponáltság válik uralkodóvá; a sajátos színesztétikus asszociációkra építő, dekoratív nyelv, a szerkezeti lazaság, a pointillista szövegépítkezés átadja a helyét a feszebb, zártabb formáknak.

Ennek ellenére azt hisszük, számot vetve az író rendkívüli stilisztikai érzékenységgel, egy expresszionista korszakot is átélt volna prózájában. Nyomai mindenesetre feltárhatók mind regényeiben, mind a későbbi novellákban. Ide soroljuk a *-vá/-vé* ragos eredményhatározók, illetve véghatározók előfordulását. Szabó Dezsőnél, Kassák Lajosnál bőségesen találhatók a *-ra/-re* és *-ba/-be* ragos határozókkal együtt. (HERCZEG GYULA, A modern magyar próza stílusformái 253—5.) — Lássunk egy-két példát Kaffka Margittól:

„Mert ő nem beszélt önmaga felől senkinek, és nem engedett módot, lehetőséget a kérdezésre. Ő *nem közölte profánná, közülünk valóvá* a múltját, se céljait vagy elintézéseit; nem igazolta magát miattunk, és nem engedte az emberek ítélete, sem bocsánata alá.” (CsV. 320; A jöttment); „El — másfelé nézett. A főtér lámpái alatt kocsik indultak, lenn sürgött a még kissé télies esteli élet, s e percben *villant pirossá* a karcsú óratorony világító, nagy, kerek számlapja. Ott lenn most kezdődik a színház!” (uo. 366; Csonka regény).

Az expresszionizmushoz számítható az ígésítés is; az expresszionisták nemcsak az alany — állítmányos szerkezetek szemantikai jelentését tágitották ki, hanem főnevekből önkényesen soha nem létezett igéket alkottak, sokszor igekötők, igeképzők megváltoztatásával, cserélgetésével. Kassák, Szabó Dezső mesterei ennek a nyelvhelyességi szempontból vitatható eljárásnak. De lássuk Kaffka Margitot: „Egyszer csak virágban állt, *rózsaszínnellett* a gyümölcsös, nekibolondultak a fák, pompázott, *pillangózott*, virult a mező” (Reg. 149; Színek és évek); „Igen, fel se vettem; úgy *alvajárok át*, gondoltam, ezen az időn, ezen a rettenetes fészken, bugrisvilágon, a vármegyéjükön, a telitalpú ludakon, akik itt asszonyok” (uo. 272; Mária évei); „A kis násznép az ajtónál volt már, a nyári dél napja *bederítette* egy darabon a tömjénes, ködlő templomhomályt” (uo. 277; ua.; jegyezzük meg, nem *dér*, hanem *derü* az alapszó); „Az új világ embere volt ez nyilván; — nyílt és merész jelenség, gyors szavú és profán — bizonyosan tud nyers és rossz is lenni; hisz eseményeket kavart és mozgat, cselekedetek, döntések serege *juhádzik* széles, erős tenyere alatt; szándékai vannak és tisztán látja az utat hozzájuk” (uo. 309; ua.); „Amiért mi itt évek óta *sakálkodunk*, izzadunk, főzzük egymást” (uo. 367; Állomások).

Lehetséges, hogy ebbe a törekvésbe kell sorolnunk a tájszavak időnkénti felbukkanását: *csatorál* („hangos, falusias magyar beszédével *csatorált* velük”: Reg. 736; Hangyaboly és több helyen még); *zsorvál* („fél esztendeje *zsorvándok* érte”: uo. 716, ua.; itt Szelényi tata, az öreg tanár szavában fordul elő). Semmiképp sem szolgálja a néhány tájszó a stílus realizmusát, ahogy viszont pl. Móricz nem is kevés számú nyelvjárási hang-, alak- és mondattani fordulatai, továbbá szóválasztása a stílus realizmusának függvénye. Kaffka Margit egy-egy szava a pesti, lipótvárosi zsidó zsargont idézi (pl. *smonclíroz*: Reg. 434; Állomások).

9. „Kaffka Margitot nem olvassák . . . nem időszerű”, mert „a mai irodalomban erős az impresszió-ellenes hajlandóság”. „A forma zárása a cél” — mondja dolgozata utolsó lapján RADNÓTI (i. m. 717–8). Ma másként látjuk; noha a századforduló iránt megnövekedett érdeklődés elsősorban politikai és művészettörténeti, a korszak kutatásába és feltárásába bele kell tartoznia a kötet mellett a kor prózájának is; ennek egyik legkiemelkedőbb, legsajátosabb mestere a széles stilisztikai tájékozódású Kaffka Margit.¹

HERCZEG GYULA

¹ Kaffka Margit rövid másfél évtized alatt több mint száz elbeszélést írt; KOZOCSA SÁNDOR szerint az első 1903-ban látott napvilágot a Magyar Génuszban, „Új típusok” címmel, az utolsó a Pesti Naplóban, 1918-ban (Álom).

Valamennyi regénye először folytatásokban jelent meg folyóiratokban; a „Színek és évek” a Vasárnapi Ujságban (1911.); a „Mária évei” a Nyugatban (1912.); az „Állomások” ismét a Vasárnapi Ujságban (1914.). A három utolsó kisregényt a Nyugat közöl-

Hálódiaagram a verselemzéshez (Tóth Árpád „Hajnali szerenád” című verse alapján)

1. „A hálódiaagram, mint egy közös nyelv, lehetővé teszi az információk és ötletek olyan egyértelmű és gyors kicserélését, amely keveset bíz a képzeletre vagy az interpretálásra” — mondja WERNECK—ULLMANN (Hálótervezés. Bp., 1975. 292).

Tóth Árpád ismert költeményének komplex elemzését többen elvégezték már: KARDOS LÁSZLÓ a költői életműről készített monográfiájában elsősorban irodalomtörténeti szempontból vallatta a művet (Tóth Árpád. Bp., 1965.), SZABÓ ZOLTÁN pedig nyelvi-stilisztikai műelemzéssel, szempontul véve azt is, hogy a vers a kortárs líra mely darabjaival mutat rokonságot (Kis magyar stilisztika, Bukarest, 1968. 180). Vizsgálati módszereik különböznek.

Kiegészítésükre, más közelítésre ad lehetőséget a hálómodell alkalmazása. A módszerről részletesebben írtam a „Logikai relációk kifejezése” ... című dolgozatomban (Nyr. CII, 452—63). Szó esett ott a hálótervezés eredeti alkalmazásáról, s arról is, hogyan lehet átültetni a nyelvészet területére; s megkísértem ismertetni a terminológiát, illetőleg ennek a nyelvészethen használható értelmezését.

Ekkor prózát, tankönyvszöveget választottam a vizsgálat anyagául, kommunikációs tulajdonságukat, információtartalmukat és konstrukciójukat elemeztem. Fő szempontom az volt: hogyan felelnek meg rendeltetésüknek (tankönyv!), és szinkronban vannak-e az elérendő céllal, illetve egymással. A modell több érdekes következtetésre adott lehetőséget. Magam is merész fordulatnak érzem most az alig megismert és használt módszernek épp a verselemzésre való alkalmazását, de kísérletnek tekintem, mint sok más alkalmazott módszert.

A vizsgálat meghatározott munkamenet szerint történik, az alábbi lépésekben: 1. Figyelmesen végigolvassuk a költeményt. (A komplex információ-megértés pl. az „explication de texte” módszer első lépése is.) — 2. Szegmentáljuk a verset mondategységek szerint. (A mondattani terminológia a DEME LÁSZLÓ által használt értelemben: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.) — 3. A szöveg kódolása következik: az ábécé nagybetűivel szimbolizáljuk a mondategységeket. — 4. Megrajzoljuk a vers hálómodelljét, a tartalmi logikai összefüggések alapján. — 5. Az egész (a) és rész (b) vizsgálata, magyarázata: a) A hálómodell alapján az „egész szöveg” szerkezeti képletének a megállapítása; a beszédmű szerkezeti rendje, — vagyis „fölfelé” tekintünk a mondategységhez viszonyítva. Ez elsősorban a szövegegész konstrukciós modelljét adja. Megállapítható pl. az is, hány mondategészből áll egy-egy szövegszerkezeti rész, azaz egy bekezdés stb. b) „Lefelé” — az egyes mondategységek kon-

te; címük: „Lírai jegyzetek egy évről” (1915.); „Két nyár” (1916.); „Hangyaboly” (1917.).

A fenti gazdag termés könnyen hozzáférhető két vaskos kötetben; a regények Kaffka Margit regényei (Reg.) címmel 1968-ban, a novellák Csendes válságok (CsV.) címmel 1969-ben jelentek meg a Szépirodalmi Kiadó gondozásában; dolgozatunk példaanyaga ezekből a művekből származik. Megemlítjük, hogy az írónd átdolgozta Állomás című regényét, amikor az könyvalakban 1917-ben megjelent a Franklinnál. Ezt a kiadást vette alapul az 1968-as, említett kötet.

Újságcikkeit a „Hullámzó élet” című kötet (1959.) gyűjti össze, ezt nem használtuk.

strukciója vizsgálható, pl. mellé- és alárendelő kapcsolások a mondategészen belül: hány mondategységből áll a mondategész; az egyes mondategészeken belüli mélységi szintek: F , m_1 , m_2 stb.; a mondategységeken belüli mélységi szintek: mondat szint (M), szerkezettagszint (sz_1, sz_2 stb.); az állítmányok szófaja (igei vagy névszói); hány szókép van a kódolási egységben, azaz a mondat-egészben. — 6. Regisztrálni az eredményeket, ha lehet, képletben kifejezve. — 7. Általános, kitekintő következtetések.

2. Részletesebben. — 1. A költeményt, Tóth Árpád „Hajnali szerenádja”-t végigolvasva a következő tömör információt kapjuk: Virrad. A költő az utcákat járja, közelről érinti a hajnal szépsége és szürkése. Kedvesére gondol, akinek „fájó szerenáddal” szeretné elmondani bánatát úgy, hogy a kedves megérezze álmában, de reggelre felejtse el. Így röviden komplex információt kapunk, a vers legfontosabb gondolatait fogjuk föl, megértjük a közlendőt.

2. A következő lépés a vers szegmentálása mondategészek szerint. Azért ezt a nagyságrendet választottuk, mert kommunikatív szerepe tekintetében alapegység (DEME i. m. 26): „egy teljes lezárt mozzanatnyival viszik előbbre a beszédkapcsolatot”, s mert pontosan körülhatárolható: az írásjelek bárhol vannak, jellemzőek az író szerkesztési módjára. Biztos támpontot jelentenek az egész szöveg szerkezetének megláttatásában, de kiinduló alapjául szolgálhatnak a kisebb egységek vizsgálatának is.

3. Kódolásra az ábécé nagybetűit használjuk: egy betű egy mondategész kódja. A mondategészeket jelző kód felső indexszáma azt mutatja, hogy hány mondategységből áll a mondategész; pl. $D^6 = 6$ (önálló predikatív viszonyt tartalmazó) mondategységből szerkesztett konstrukció.

A^1 = Virrad.

B^2 = Szürkül a város renyhe piszka,
De túl, az enyhe, tiszta messzeségben
Új rajzlapját kifeszíti az égen
A hajnal, a nagy impresszionista.

C^3 = Ezüst ónnal szeszélyes felhőt rajzol,
És álmodozva pingál enyhekéket
S ragyogva tűzi az isteni képet
Az űrbe a hold, nagy rajpszög, aranyból.

D^6 = A sötétség, az éji rút csuha
Lebomlik a fák törzsén nesztelen
S borzong a jó hűvösben meztelen
Az erdő, az örök, buja csuda:
Most mielőtt pompás testét kitárja
Mindenkinek nyújtózik hallgatag
S várja, hogy a vén, dús kéjenc, a Nap
Aranyfésűt tűzzön nagy, zöld hajába.

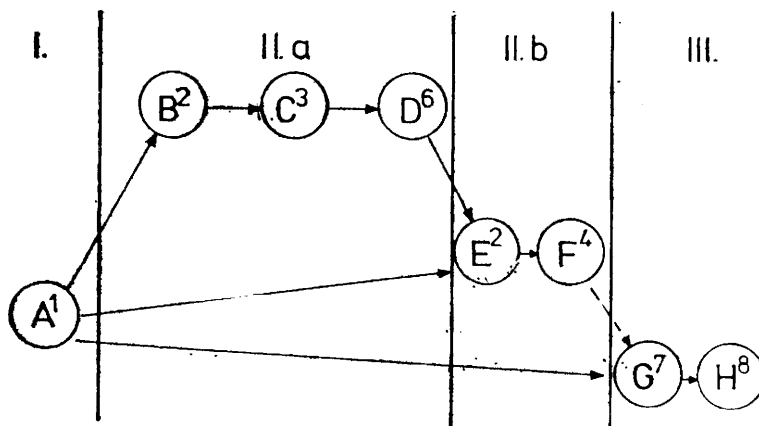
E^2 = De itt, a szűk utcák közé bezárva
A szürke hajnal szennyes és sivár,
Nagy, sárga szirmát elhullatta már
A lenge gázláng, az éj bús virága.

F⁴ = Itt-ott mered csak furcsán, betegen
 Lobog a kétes és nehéz homályba
 Egy-két borús fa, mint faközöld fáklya,
 Mely vakon leng a siket tereken.

G⁷ = Annuska, alszol? bús utcák során
 A bús hajnalban járok egyedül,
 S hogy vigasztaljon, halkan hegedül
 Fantáziám, a magányos cigány:
 Erdőkkel, éggel, ajkad mosolyával
 Hangfogózza dalát, míg ballagok,
 Jó volna most megállni ablakod
 Alatt egy édes, fájó szerenáddal.

H⁸ = A szívem adnám oda hegedűnek,
 A szívem, melyből bú és vágy zokog,
 Lopjon szívedbe enyhe bánatot
 És kósza vágyat, mely árván röpülget,
 Hogy szűz álmodban halkan, édesen,
 Nem is sejtve, hogy könny az amit ejtesz,
 Álmodban, mit reggelre elfelejtesz,
 Sirasd el az én züllött életem.

4. A hálómodellnek a kezdőponttól a végpontig tartó eseményeket kell ábrázolnia, azt, hogyan jutunk el a kezdettől a végpontig — jelen esetben: A-tól H-ig. Így:

Értelmezése: „A¹” mondategész egyúttal egy mondategység is, ezzel indul a közlés. Ehhez három gondolat is társul: a) a B²—C³—D⁶ együttes tömbben, melyben a hajnal szépségéről nyert benyomásait írja le a költő; — b) az E²—F⁴ a városi hajnal szürkeségéről; — c) színtelenségéről ad képet.

Az impressziók egyszerű felsorolásából laza, nem mindig grammatikai összefüggésű szerkesztésmód születik, többnyire lineáris rákövetkezés: *de, és, s* kapcsolóelemmel. A F és G között például szinte látszatösszefüggés van, vagyis nem kapcsolódik tartalmilag feltétlenül és szükségszerűen az egyik a másikhoz.

(Esetleg igen.) Ide kívánczok az a megjegyzés, hogy a hálódigramnak a kötött szabályokon kívül (előre mutató, hurokmentes, nem kereszteződhet) van íratlan szabálya is: az ábrázolt dolog, jelenség lényegét megközelítően ki kell fejeznie. Itt például az egyvé tartozó gondolati egységeket láthatóan el lehet — és kell — különitenünk.

5. Így az „egész szövegre” tekintve a hálódigramból a következő szerkezeti tagolás adódik (a fenti ábrán függőleges cezurákkal szegmentálva): I.; II. a); II. b); III.

Az A^1 csomópont (csomópontokról a hálótervben akkor beszélhetünk, ha egy „tevékenységnek” — itt mondategésznek — több tetszőleges számú előző vagy követő folyamata van), méghozzá kulcsfontosságú, mert három mondategésszel tart kapcsolatot (B, E, G-vel): ez az első rész a I. jelet kaphatja. A II. a); II. b) a hajnalról nyert impressziók közlése: II. a) *De túl* . . . II. b) *De itt* . . . a III. az érzelemből szőtt szerenád. A szöveg főbb kapcsolásai:

(+ kapcsolatos; \neq ellentétes): I. \neq II. a) \neq II. b) + III.

Az I. jellel ellátott rész kapcsolatos, ellentétes viszonyban van a II. a) résszel. Ez úgy értendő, hogy a *Virrad* önálló mondategész (A^1), és önálló szerkezeti rész is a szövegegész felől közelítve. A második részhez (II. a)) formálisan kapcsolatos főkapcsolással illeszkedik: de csak formálisan és látszólag, mert a második mondategészből (B^2) csak az első mondategységgel kapcsolatos a viszonya. A tartalmi, a lényeges kapcsolás a B^2 második mondategysége: *De túl az enyhe, tiszta messzeségben* . . . ellentétes. Tehát a II. a) ellentétes főkapcsolással kötődik az előtte levő részhez és köti magához a II. b)-t is: *De itt, a szűk utcák közé bezárva* . . . — hasonlóképpen. A következő főkapcsolás + kapcsolatos, a III. rész követi az előzőket; lineáris rákövetkezés.

A szövegegész tehát három részre tagolódik, és ellentétes meg kapcsolatos a viszony a részek között. Az arányokat figyelve a II. a) és a II. b) együttesen a leghosszabb, akár mondategésekben mérjük (5 mondategész), akár mondategységekben (17 mondategység). Nem véletlenül. Itt rajzolja meg a költő a távoli és közeli virradatot, mely a vers alapmotívuma is. Tovább bontva, az arány: II. a) = 11 mondategység; II. b) = 6 mondategység. Vagyis a II. a) a domináns a hajnal megjelenítésében; — mindaz ami szép, légies távoli: *enyhe, tiszta messzeség; szeszélyes felhőt rajzol* (a hajnal); *úlmódosva pingál enyhekéket; a hold, nagy rajzszög aranyból; borzong a jó hűvösben meztelen az erdő*; stb. itt jelenik meg. A II. b) rész, *a szűk utcák* (sivár hajnala, rövidebb); *a szürke hajnal, szennyes és sivár; A lenge gázláng; az éj bús virága; Egy-két borús fa, mint faközöld fáklya*; stb.

Az arányok rendezésével is segíti tehát a költő, hogy tekintetünk a sivárság láttán is ott, a derűs *tiszta messzeségben* maradjon. A szerenád (III.) is ilyen hangulatot árasztva szólal: *halkan hegedül Fantáziám* . . . *Erdőkkel, éggel, ajkaid mosolyával hangfogozza dalát*. Mint láttuk, a szövegegész szerkezetét vallatva a részletekről is fontos észrevételeink lehetnek.

De az említett egésztől „lefelé” — kisebb egységekre nézve —, és „befelé” — a mondategység konstrukcióját tekintve — további szempontok adódnak. Az egész szöveg 33 mondategységből áll. A 8 mondategészen arányosan elosztva $33 : 8 = 4,1$ jutna. Ez kiegyenlítést jelentene, de az átlagos szerkesztettségre is fényt deríthet (l. DEME i. m. 136).

Lírai versben a szerkesztettség egyenetlen, rapszodikus. E költeményben egyetlen mondategész szerkesztettsége egyezik meg az átlaggal (F^4), három

mondategésznek ennél nagyobb fokú a szerkesztettsége (D^6 , C^7 , H^8), négy mondategész pedig kevésbé szerkesztett: (A^1 , B^2 , C^3 , E^2). DEME LÁSZLÓ írja: „A mondathosszúsági csoportok terheltségi megoszlása tehát funkcionálisan érzékeny sajátja a szövegalkotásnak: a részesedések szorosan összefüggnek a szöveg műfajával; s még ezen belül is tartalmával, közlésmódjával, érzelmi és intellektuális telítettségével stb. . . . nem a szerzőt jellemzik, hanem a műfajt, amelyikben éppen mozog” (i. m. 159–60). A lírai szövegalkotásban jobban kiemelhetjük az érzelmi telítettséget, s ennek következtében a szerkesztettség is ingadozó. E tény azonban csak más vizsgálati szempontokkal együtt elemezve tekinthetjük a stílusra jellemzőnek.

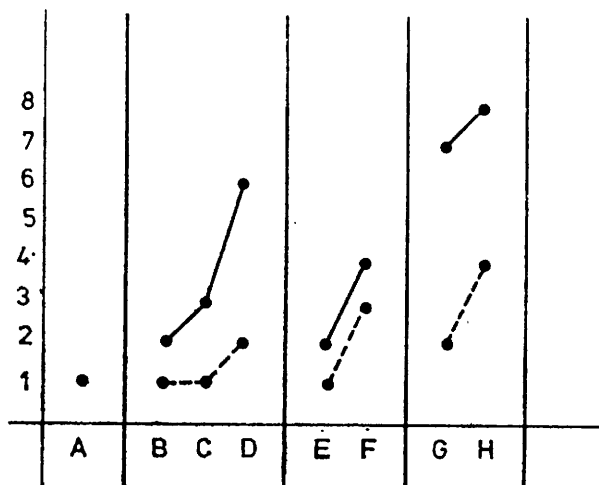
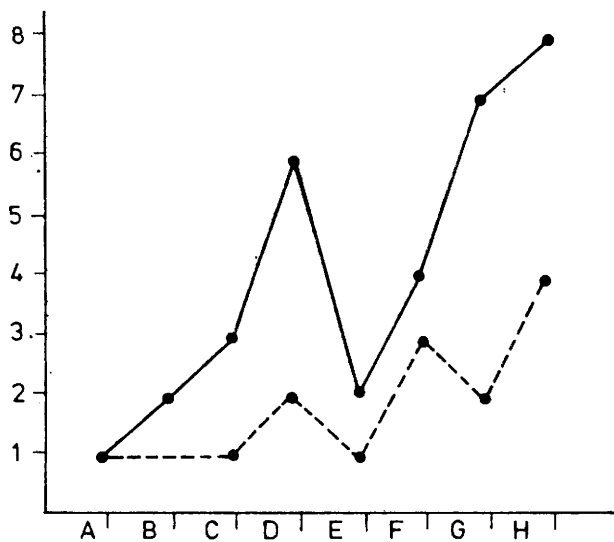
A vers 8 mondategészének szerkezete: $A^1 =$ egyetlen egyszavas mondat-egység (a felső indexszám is jelöli!): F . — $B^2 =$ két mondat-egység: $F \neq F$. Egymással azonos szintű, mellérendelő, ellentétes viszonyú mondatok. — $C^3 = F + F + F$. 3 felső szinten álló mondat — főmondatokból szerkesztett —, kapcsolatos szerkesztésmód dominál. $D^6 = F + F + F/m_1 + F/m_1$. A mellérendelő kapcsolatos szerkesztésmód dominál. A harmadik mondat-egységnek mellékmondata van (közbeékelve!), s az ötödik mondat-egységnek is. Mindkét mellékmondat m_1 szinten van, tehát az első alárendelés szintjén. — $E^2 = F + F$. Ismét két kapcsolatos viszonyban levő mondat-egység következik. — $F^4 = F + F/m_1/m_2$. Itt már második alárendelési szint is előfordul. — $G^7 = F + F + F + F/m_1 + F/m_1 + F$. E szerkezetben is a kapcsolatos mellérendelő viszony dominál, kétszer lép be egy-egy mondat-egység az első alárendelés

szintjére. — $H^8 = F/\{[m_1 - (m_1/m_2)] - [m_1/m_2/m_3 \sim m_3/m_1]\}$. Ez a legbonyolultabb szerkezetű, 4 szintre szerkesztett: F ; m_1 ; m_2 ; m_3 -ra. Áradó érzés- és gondolatvilág szólal meg a záró, a szöveg arányait véve hosszú mondategészben. Nem véletlen tehát a szerkesztettségnek ez a foka és módja. (Abszolút főmondatokkal és relatív főmondatokkal, mellékmondatokkal, közbeékeléssel és vitatható összefüggésekkel szerkesztett tömbökre osztható mondat-egész.) Szemléletesen kifejezhető grafikonon, hogy a szöveg szerkezete és közlendője között nem véletlenszerű a kapcsolat (A grafikonkészítés gondolatát, helyénvalóságát DEME LÁSZLÓ szíves segítségének köszönhetem.)

A mondat-egészek jelei az ábécé nagybetűi, mélységi, alászerkesztettségi szintjüket szaggatott vonallal jelöltük; a mondat-egységek számát pedig arab sorszámmal és összefüggő vonallal (l. a következő lap első ábráját).

A hálódiaagram és grafikon szinkronban van a szöveg-egész konstrukciójának kifejezésében. A mondat-egészek szintváltásának ábrázolásában és a mondat-egységek számarányának megjelenítésében a mondat-egészen belül a grafikon szemléletesebb és elemezhetőbb, több lehetőséget ad az összehasonlításra. Például a „D” mondat-egész, amelyben a hajnal csodáját vetíti elénk, s a „H” mondat-egész, amelyben a kedvese iránti áradó érzelmeiről szól, láthatóan is kiemelkednek a vers (szövegrész) környezetéből. Továbbá, ha a szöveget korábban megállapított egységeiben nézzük, az egységek mindegyikén ugyanazt a — növekvő — tendenciát látjuk (l. a következő lap második ábráját).

A 33 mondat-egységben az állítmányok számaránya, szófajukat tekintve: igei 28; névszói 4; összetett 1. Az igei állítmányok dominanciája pergővé, filmszerűvé teszi a verset. Élő természet, élő érzelmek együttesen hatnak az olvasóra; hatásuk szuggesztív: Mindegyikük olyan bővítményeket vonz, amellyekkel a közlendő körülményeit pontosítja; pl.: *kifeszíti az égen; ónnal rajzol; enyhéket pingál; álmódzva pingál; lebomlik a törzsén; nyújtózik hallgatag*;

betegesen lobog ; mosolyával hangfogózza ; járok egyedül ; vakon leng ; stb. Az értelmzők gyakori előfordulása jellemző az impresszionista stílusra. 7 értelmző van a versben:

A hajnal, a nagy impresszionista,
 A hold, a nagy rajzszög, aranyból
 A sötétség, az éji rút csuha,
 Az erdő, az örök buja csuda:
 A vén dús kéjenc, a Nap
 A lengő gázláng, az éj bús virága
 Fantáziám, a magányos cigány.

A *vén dús kéjenc*, a *Nap* az egyetlen fordított sorrendű értelmező — alap-tag hátul (a *Nap*) a hasonlat elől (vén dús kéjenc). Gyakran több szóból álló szerkezet. „Az értelmezői szerkezet lazább kapcsolata a bővítményeket jobban elbírja” (BERRÁR, TörtMondt. 125). SIMONYI ZSIGMOND írja, hogy: „Az értelmező abban különbözik a közönséges jelzőtől, hogy a jelzett szóval nem egyesül olyan szorosán, hanem mint utólagos kiegészítés, értelmezés, részletezés járul hozzá” (A jelzők mondattana 32). A versbeli példák ezt a megállapítást maradéktalanul igazolják.

A költeményben lelhető értelmezők költői képek is, metaforák. Az egyszerű jelzők sem egysíkuak: a hajnal szép színeit idézik: *renyhe*, *enyhe*, *tiszta*, *új*, *nagy*, *ezüst*, *szeszélyes*, *isteni*, *éji*, *rút*, *jó*, *örök*, *buja*, *pompás*, *vén*, *dús*, *zöld*, *szűk*, *sárga*, *lenge*, *bús*, *kétes*, *nehéz*, *borús*, *fakózöld*, *siket*. Ezeket a jelzőket a távoli és közeli hajnal megjelenítésére szánja. A kedves iránti érzelem kifejezésére: *bús*, *magános*, *édes*, *enyhe*, *kósza*, *szűz*, *züllött* (az utóbbi saját életének a jelzője!). Megjegyzendő, hogy a 33 mondategységben 34 jelző van. A metafora, az értelmezők és a jelzők uralják a verset. Megszemélyesítés „blokkban” fordul elő — egy-egy mondategészet átfogva. Pl. B², C³ stb.

6. Összegezve: a szövegegész felől indulva elvégezhető az elemzés a hálódiaagram segítségével is. Választott egység a mondategész, ezt kódolva megrajzolhatjuk a vers hálómódeljét. Ábrájából megismerjük a szöveg tartalmi összefüggéseit, szerkezeti tagolását. A csomópontok lényeges részekre irányítják a figyelmet, melyek kulcsfontosságúak a szöveg információt adó szerepe szempontjából. Fontos lehet a „kritikus út” a kezdőponttól a végpontig terjedő legrövidebb út megállapítása. Befelé tekintve a mondategységek száma, megoszlása, telítettsége lehet vizsgálati szempont (hány igei állítmány, melléknév stb., tehát tartalmaz szó van az elemzett egységben). Esetleg az eredmény számszerű regisztrálása alapján mutató készíthető. Mindez az eddig alkalmazott elemzési mód adatszerű kiegészítése lehetne. (A mennyiségek feldolgozása számítógéppel történhetne, megfelelő kódszámot kapnának az egyes nyelvi-stilisztikai jelenségek.)

3. Általános, kitekintő következtetések. — A hálós-módszer kiegészítő módszerként alkalmazható a versek s általában véve szövegek elemzésére. Lényeges, hogy helyesen válasszuk meg azt a nagyságrendet, amelynek alapján hálódiaagram készíthető (bekezdés, mondategész, mondategység). Segítségével választ kaphatunk a szöveg szerkesztési módjára.

A csomópontok a szöveg kulcsfontosságú pontjait jelzik; a kritikus út a kezdőpontot a végponttal összekötő legrövidebb utat, melynek egyetlen része sem hagyható el a szöveg teljes megértése szempontjából.

A hálódiaagramok formája megjeleníti a szerkezetet, s ha olvasni tudunk róla, több információt kaphatunk egyszerre (l. a „Hajnali szerenád” hálómódeljét). A megrajzolt diagramok is típusokba sorolhatók, valószínűleg kialakítható ezek rendszere is például egy, két, három stb. csomópontos lineáris vagy láncszű hálódiaagramok. A mondategészen belül a mondategységek szerkesztettségét érdemes vizsgálnunk: mennyire szerkesztett és milyen mélységi szintig (pl. DEME mutatóinak alapján: i. m.).

Külön gondot kell fordítanunk — kvantitatív és kvalitatív is — a szövegben található kapcsoló elemekre. Nélkülözhetetlenek a szöveg megértése szempontjából, s a szövegtípusok összehasonlító elemzése szempontjából is.

A kisebb egységeket — szintagma, glosszéma, lexéma — a szándéknak megfelelően szám szerint rendezhetjük; majd a számarányok elemzése, hitelesítése következhet.

A prózát (és drámát) mintavétel segítségével érdemes elemeznünk. Ennek is elkészíthető a hálódiaagramja, csak még kidolgozandó: hogyan, milyen nagyságrendet vehetünk alapul a kódoláshoz stb.

A komplex elemzésnek része lehet a fentiekben vázolt módszer; kiegészítés, út az egzakttság felé; — ügyelve arra, hogy sohase csonkítsuk számadatokká, sémákká az írói, költői alkotás sugallta szépséget, érzelmeket, gondolatíságot.

R. MOLNÁR EMMA

A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században*

1. A beszéddel, közléssel kapcsolatos igék a valóságnak olyan szituációját ábrázolják, amelyhez két partner (a beszélő és a hallgató), valamint a beszéd tárgya, tartalma tartozik. Minthogy az egyik partner mindig aktív, s a mondat szintjén kivétel nélkül alanyként jelenik meg, ezzel a továbbiakban nem foglalkozom. Figyelmemet annak megfigyelésére összpontosítom, milyen nyelvi lehetőségek adódnak a beszéd tárgyának és a másik partnernek a kifejezésére.

A mondást jelentő ígétet elég tágan értelmezve ide soroltam a *dudol*, *énekel* és *zengedez* ígétet is, mert a cselekvés legtöbbször szövegmondással jár. Az *ágál valaki ellen* peres ügyben szerepel, s valódi beszédre vonatkozik. Az *agyarkodik*, *dühösködik*, *torkoskodik valakire* 'veszekszik' jelentésű, s éppúgy, mint az *imádkozik*, *instál*, *kér*, *könyörög*, *protestál*, *zúgódik*-féle ígék esetében, ezek mellett is állhat *hogy* kötőszós mellékmondat, amely az ige tárgyát, szövegét fejt ki, jöllehet egy részük ugyanakkor cél vagy okhatározó is lehet. Grammatikailag is közel áll a tárgyhöz egy *Azt kéri, hogy bocsássák szabadon*, *Azt panaszkolja, hogy rosszul viselkedik: a fia*-féle szerkesztésmód, de az *azért könyörög, hogy . . .*, *azon panaszkodik, hogy . . .* típusú mondatok is a beszéd tárgyát írják le. Végül a *szabadulásáért esedez*, *a fiára panaszkodik* cél-, illetve okhatározója is tartalmilag a kérés, a panasz tárgyára, „szövegére” utal, ezért ezeket is a mondást jelentő ígék tárgyával kapcsolatos bővítménynek tekinthetjük. — Elég széles átmeneti sáv mutatkozik más jelentéscsoportok és a mondást jelentők között. Így például, ha a *kér* mondást jelentő, akkor a *kíván* is az lehetne, mégis ezt a feldolgozáskor inkább az *akar*, *óhajt*, *vágyik* stb. ígékhez soroltam.

2. A munka során több táblázatot készítettem. Az egyik XVI. századi forrásaim beszéddel kapcsolatos ígét összegyűjtve azt ábrázolja, hogy az ígék tárgyi és partnert jelölő bővítményei milyen grammatikai formát öltenek egy-egy adott mondatban. Számba veszi, hogy melyik ígével kapcsolatban milyen szerkesztésmódok jelentkeznek. Ugyanazon ige is többféle módon ki-

* Forrásaim azonosak a korábbi dolgozataim forrásaival; l. MNy. LXXXVI, 167, jegyz.

fejezheti ugyanis mind a beszéd tárgyát, mind pedig a partnert. Például: *tudakoz valamit ~ valamin ~ valamiről ~ valami felől, beszél valakinek ~ beszél valakivel.* Így 130 igének vonzatok szerint különböző 270 változatát kaptam meg.

Bár természetesen jó volna az egész táblázatot s így az egyes igék különböző ragfellevő képességét is látni, a jelen dolgozatban csak az általánosítható következtetések levonására van módom. Csupán a táblázat összesített adatait közlöm. Ehhez viszont szükséges elmondani, milyen kategóriákat vettem fel: Bennhatónak nevezem azokat az igéket, amelyek a beszéd tárgyára vagy a partnerre való utalás nélkül is előfordulnak. A továbbiakban vizsgáltam a beszéd tárgyának kifejezési lehetőségeit: lehet *-t* ragos accusativus; kifejezheti külön (mellék)mondat (M), ez vagy szorosabban, vagy lazábban kapcsolódik a vezérigéhez: *azt* rámutatószó előzi meg a M-ot; rámutatószó nélkül csak a főmondat igéjének tárgyas ragozása jelzi a következő mondatot vagy idézetet; a főmondatban alanyi ragozású az ige, s ezt követi a beszéd tárgyát kifejtő mondat vagy idézet; a rámutatószó *-n* ragos; *úgy* vagy *amint* határozószók utalnak a beszéd tárgyára; egy, a szövegelőzményben előforduló tárgyat csak a tárgyas ragozás jelez; a beszéd tárgyat *-ról/-ről, -ra/-re, -val/-vel, -nak/-nek, -ért* ragos vagy *felől* névutós határozók fejezik ki. — A partner kifejezése mindig raggal vagy névutóval történik, ezek: *-nak/-nek, -t, -val/-vel, -ra/-re, -hoz/-hez/-höz, -nál/-nél, -től/-től, ellen.*

A tárgy és a partner kifejezési lehetőségének kihasználtsági foka:

Bennható ige	27
Csak a tárgyat fejt ki	110
Csak a partnerre utal	57
A tárgyat is és a partnert is jelzi	76

A beszéd tárgyának kifejezésmódjai:

Névutó + <i>-t</i>	Névutó + <i>-t</i>	<i>azt</i> + M	tárgyas r. + M	alanyi r. + M	azon + M	<i>úgy, amint</i>	előző tárgy + tárgyas r.	<i>-ról</i>	<i>-ra</i>	<i>-val</i>	<i>-nak</i>	<i>-ért</i>	<i>felől</i>	egyéb
25	29	14	20	28	4	4	7	16	10	5	5	5	8	6

A partner kifejezése:

<i>-nak</i>	<i>-t</i>	<i>-val</i>	<i>-ra</i>	<i>-hoz</i>	<i>-nál</i>	<i>-től</i>	<i>ellen</i>
51	36	17	12	3	2	2	2

3. Egy másik táblázat (melyet helykímélés céljából szintén elhagyok) azt vizsgálja, hogy a beszéd tárgyát és a partnert tekintve a XVI. században melyik igének melyik a kötelező, illetve a lehetséges vonzata. Nyelvtörténeti

adatokról lévén szó, az értékelés természetesen esetleges lehet, legalábbis ami a kötelezőséget illeti. Például egy ige az én adataim szerint mindig vonzattal áll, ugyanez a NySz.-ban előfordulhat bennhatóként is. Éppen ezért egészítettem ki ebben a vizsgálatban saját adataimat a NySz. XVI. századi anyagával is. A k ö t e l e z ő jelleg mégsem bizonyítható (előbukkanhatnak ellentmondó adatok), csupán azt jelenti, hogy a felhasznált forrásokban az adott ige mellett a jelzett bővítmény kivétel nélkül mindig szerepel. Természetesen egy-egy igenek csak a korpuszomban előforduló jelentését vettem figyelembe, tehát a NySz.-nak is csak az azonos jelentésű adatait dolgoztam bele a táblázatba. Ha a „kötelező” jegyet mindig idézőjelbe téve gondoljuk is el, összesítésünk mégis hasznos tanulságokkal szolgálhat. Közülük a legfontosabbak a következő adatok:

	Kötelező	Lehetséges
Bennható	—	39
Tárgyra utal	50	49
Partnerre utal	46	45

(E táblázat és a korábbi közötti számszerű eltéréseket a NySz. adatainak figyelembe vétele okozza. Későbbi következtetéseim levonásakor azonban csak saját korpuszomra hivatkozom.)

4. E táblázatok segítségével problémakörök szerint haladva a következőket állapíthatjuk meg.

A b e n n h a t ó i g é k r ől. — Kötelezően bennható mondást jelentő igeink ugyan nincs, de bennhatóként nemcsak a ma is bővítmény nélkül mondható *imádkozik*, *panaszodik*, *sztikozódik*-félék fordulnak elő, hanem például a *panaszol*, *parancsol*, *tudakoz* is. Arról, hogy ezek a nyelvfejlődés későbbi szakaszában már kötelezően rámutatnak a tárgyra, később esik szó.

A b e s z é d t á r g y á r ól. — Bár a mondást jelentő igeiket természetüknél fogva tárgyasaknak tartaná a nem megfontolt ítélet, adataimból az derül ki, hogy a 270 változatnak közel egyharmada (84) semmiféle, a beszéd tárgyára utaló elemet nem vonz magához: 27 ige bennhatóként is előfordulhatott, s további 57 olyan szerkezetem van, amelyben az ige vonzata csak a partnerre vonatkozik. De a fennmaradó, a tárgyra is utaló 186 struktúrában sem a *-t* ragos tárgy az általános. Amint a táblázatból kiderül, a mondást jelentő igék egyik jellemző sajátossága, hogy a beszéd tárgyát, szövegét külön mondat, mellékmondat mondja el, amelyre viszonylag ritkán mutat *-t* ragos utalószó, s amelyek egyébként is többnyire lazán kapcsolódnak a főmondathoz (66 ilyen szerkezetem van). Ugyancsak 66 változatban határozóragos névszót vonz az ige, s a mindössze 54 accusativusos szerkezetből is 29-szer névmás — méghozzá leggyakrabban „üres” általános vagy határozatlan névmás — a tárgy, s csak 25 esetben van szó konkrét egyedi tárgyról. — A beszéd tárgy kifejezésének variációs lehetőségei nem jelentenek mindig szabad válogatást. Legtöbbször egy-egy ige struktúrája pontosan kitűzi a formai megoldások kereteit, melyeket rendszerint az ige jelentése rajzol elő. A tárgyas/nem tárgyas (accusativust vonzó, illetve taszító) jelleg a jelentésen kívül az ige tartós,

illetve mozzanatos voltával is kapcsolatban állhat. Így a kérést jelentő tartós, ismétlődő *esedezik*, *könyörög* mellett nem állhat accusativusi tárgy, hanem vagy mellékmondat, melyre *azon*, *arról* utalószók mutathatnak rá, s ezek tulajdonképpen a kérés szövegét írják le, vagy *-ért* határozóragos szó, mely a kérés tárgyát és célját egy szóba sűriti: 1598: „fira keönyeörge es aző *esedeő-zek* hogy az iftenert ne hadnank, hanem megy zabaditanank” (B. 109); 1573: „Nagodnak *kenjergnek* hogh Nagfagod Irna Commendatiokat mellette” (B. 154); 1574: „*ezennis könyeörgöttem* wrwnknak eő felsegenek *hogj* az itwalo nepet teóbbýtette volna megh eő felsege” (DM. 68); 1571: „*Arwlys keonyorgenek* Nagnak *hogj* en welem Nagod wetethne zamoth” (B. 581); WÉ. 162: „Theged merth en uallak kegies Istenömnnek, Zentt Attiadnall *erthem* es *esedözömnnek*”. A következő mondat *-ért* ragos szava egyszerre utal az egyedi tárgyra és a mellékmondatra, mely kifejti a kérést. Wathay felesége haláláról ír: WÖ. 546: „*Kiertt* (= feleségemért) *köniörögök* en Istenöm enged megh . . . ne legien szegennek otth megh es el Rotthadasa”. Már a *kér* ige mellett, mely egyszeri cselekvés is lehet, állhat tárgyragos szó is: 1591: „Jo *lowath*, *ker* kd.” (B. 12), de mellékmondat is: 1575: „*kertem* *hogj* Effele haborwffagnak okatth Ne Aggjyon”, „*Azon kerthem* . . . *hogj* ew le Aggjyon femmý okath femmý haborwffagnak” (B. 1281). — A panaszkodást, tiltakozást jelentő igék szintén nem accusativust vonzanak, hanem alanyi ragozású igéhez csak lazán fűződő mellékmondat vagy *-ra/-re*, illetve *-ért* ragos, *ellen* névutós határozó a jellemző bővítményük. De az accusativusi tárgyat vonzó igék jó részéről is kiderül, hogy a *-t* használatá nem kizárólagos, hanem határozói vonzatuk is lehet.

A *-t* tárgyrag és a határozóragok viszonyáról a következőket mondhatjuk el. Legszorosabb viszony a *-t* és a *-ról/-ről*, *felől* között mutatkozik, de ez is többféleképpen jelentkezhethet. Néha az alapszó mellett tárgy áll vagy állhat, a képzett származékban azonban a képző megszünteti a tárgyasságot: *kérdez valamit*, *kérdezkedik valami felől*. Máskor ugyanaz az ige állhat akár az egyikkel, akár a másikkal. Ezek nem a beszéd szövegét idézik, hanem azt a tárgyat emelik ki, amire a beszéd vonatkozik: WÉ. 161: „*ha nevemet thy tudakozzatok*”; 1594: „*mely dologrwl Ighen Izewklegh az Magistratufnak twdakozný*” (SL. 184); 1571: „*Ha . . . ferench felol twdakozýk kd*” (B. 12). — Ám ez a vagytlanság csak ritkán takar ilyen azonos értékrendet is. Legtöbb struktúrában a *-t* nem alkalmas a beszéd egyedi tárgyának megjelölésére, csupán üres rámutató szavakhoz csatlakozik, amelyek tartalmát aztán külön mondat fejti ki. A *-ról/-ről* és a *felől* viszont ezekben is rámutathat az egyedi dologra: WÉ. 164: „*Nem örömost mondom szerentze kiuanast*”; 1598: „*Nagodi6 azt mongya hogy* fzintin Vrnak vaŕo lo” (B. 109); 1567: „*Az jofzagh felöl kedýglen azt mongýja* afzonýom w N. *hogj* kelfz k. engedný” (B. 579); 1570: „*Iftwan, egh gyermekethwl Izený ezt Gafparnak*”; „*Azt Izene wgh mond wram, hogh fogald Megh lowadat*” (B. 166); 1571: „*Batýamthwl Izentem* . . . Naglagodnak walamý *dolgaýmrwl*” (B. 146). S hogy általában mennyire nem igényli a mondást jelentő ige a *-t* ragos accusativust, kitűnően megfigyelhető *szól* ígénken, mely vagy bennható: 1584: „*moft Szollýon kmed az vrain elót*”, „*ha kinek mý dolga vagýon velem Allýon eló zollýon fmeghe felelek Neký*” (SL. 117); vagy leggyakrabban *valamiről*, *valami felől* a vonzata: 1570: „*ýth zolwan egý Maas dolgaýnkrwl*” (DM. 62); 1570: „*mely procatorokkal zolth Bodizar wram az wj war dolga felew*” (B. 1252); vagy ha ki van fejtve a szöveg, akkor *így/úgy szól*, illetve pusztá alanyi ragozású ige + *hogy* kötőszós mondat a szerkezet: 1570: „*andras vramis vgý szola khemed Izawawal hogj* . . .” (DM. 61); WÉ. 203:

„Hog' Sidok meg hallianak *ig' szoll uala*”; 1576: „Az Drabanthok Igen *zolnak hogj* kanthorok Regen kw theolth, es Igen penzethhlenek” (B. 1326, itt az ige 'panaszkodik' jelentésű). A *szól* igének *-t* ragos tárgya mindmáig csak névmás, s közülük is csak bizonytalanságot kifejező határozatlan, tagadó vagy kérdő névmás lehet (1573: „En *femijth nem zoltam* az aztag rakoknak”: B. 427), már a tárgyragos mutatónévmás nem állhat mellette (a mai *Mit szoltál hozzá?* kérdésre felelő *Azt szoltam* . . . csak tréfás színezetű lehet).

Nem mondható tehát, hogy a mondatot jelentő igék jellegzetesen tárgyasak volnának, de még ha tárgyasak is, akkor is csak ritkán állnak a kötelező tárgyasság olyan fokán, mint például a *kap, dob*-féle igék.

5. Ám azt is meg kell állapítanunk, hogy — amint táblázataink egybevetéséből kiderül — amikor viszont „*k ö t e l e z ő*” a beszéd tárgyának kifejezése, XVI. századi anyagokban az esetek 68%-ában a ragos tárgy áll vagy állhat az ige mellett. Másfelől fordított az arány: a beszéd tárgyára vonatkozó *l e h e t s é g e s* bővítmények körében a határozói megoldás az uralkodó típus, az eseteknek mindössze 25%-ában állhat *-t* ragos tárgy az ige mellett.

A pontos adatokat a következők szemléltetik: A) A *k ö t e l e z ő* en T-re utaló 50 ige közül: a) csak *-t* ragos bővítmény állhat: 21 ige mellett = 42%; b) *-t* vagy egyéb ragos bővítmény áll: 13 ige mellett = 26%; c) csak egyéb ragos bővítmény állhat: 16 ige mellett = 32%. — B) A *l e h e t s é g e s* en T-re utaló 49 ige közül: a) csak *-t* ragos bővítmény állhat: 5 ige mellett = 10%; b) *-t* vagy egyéb ragos bővítmény áll: 7 ige mellett = 15%; c) csak egyéb ragos bővítmény állhat: 37 ige mellett = 75%.

A beszéd tárgyát „kötelezően” megkívánó igék, melyek mellett *-t* ragos tárgy jelenik meg: *ajánl, elárul, megbeszél 'elbeszél', deklarál, dúdol, emleget, igazol, ígér, megígér, imád, megjelent, jelentget, kérd, költ, megköszön, nevez, megnevez, megprófétál, rendel, megsugall, megüzen*.

A *-t* váltakozik egyébbel: *előad, fogad, hirdet, jelent, kér, fölkér, köszön, közöl, mond, mond ('nevez'), megmond, megszentenciáz, megtilt*.

Egyéb megoldás: *áld, ellenez, emlékezik, megemlékezik, felfogad, meghagy, hív, informál, interpellál, protestál, referál, elrendel, szóldogál, tagad, eltilt, megtudakoz*.

A lehetségesen tárgyra utaló igék közül mindig *-t* ragos vonzatúak: *hazudik, jövendöl, kérdez, kiált, sug-búg*.

Vagy *-t*, vagy egyéb vonzatúak: *beszél, felel, koldul, szól, tudakoz, üzen, vall*.

Egyéb megoldás: *agyarkodik, beszélget, biztat, dicsekedik, disputál, énekel, esküszik, megesküszik, fedd, ráfelel, fenyeget, fohászodik, ígérkezik, imádkozik, int, kérdez, könyörög, követ ('kér'), megkövet, panaszkodik, panaszol, panaszkodik, parancsol, patvarkodik, pirongat, megszerződik, szíd, megszidalmaz, szitkozódik, tanácsol, tanít, megtanít, tilt, traktál, zengedez, zúgódik, zúgolódik*.

A beszéd tárgyára való utalás kötelező volta tehát együtt jár a *-t* tárgyrag fokozott térhódításával. Ezt érdekesen bizonyítja a *tudakoz: megtudakoz* igepár, melyre XVI. századi korpuszomban az volt a jellemző, hogy a *tudakoz* önmagában, bennhatóként is előfordulhatott, a *megtudakoz*-nak viszont kötelező volt a *felől* névutós vonzata. Biztosra vehetjük, hogy egyrészt ez a „kötelező”-ség, másrészt a *meg* igékötős ige mozzanatos jellege segíthette elő a vonzatváltásnak

azt a folyamatát, amelynek eredményeként e mellett az igénk mellett ma már csakis *-t* ragos tárgy (vagy ennek megfelelő mellékmondat) állhat.

A beszéd tárgyának határozottabb jelölésében egyébként is tapasztalható bizonyos mozgás a mondást jelentő igék mellett. Így a *panaszol* igét ma már nem használjuk tárgyatlanul 'panaszskodik' jelentésben, ahogyan régen gyakori volt: 1561: „Ewketh . . . Ne haborgatnam, Mert chazarnak . . . *fognának panaszolnij*” (SL. 12); WÉ. 240: „kinek *panaszolliak* (én)”. — Ugyanígy gyakori volt a *parancsol* ige olyan alanyi ragozású példákban is, ahol ma csakis tárgyasán használhatnánk: 1571: „Az Nagfagod lewelet . . . ith talaltam . . . kÿben *parancholt* Nagfagod hogh oda mennek” (B. 146); 1572: „Nagj: *paranchjolt* wolt hohy Az Bor weweott Nagf: kwldenem” (B. 1256); 1595: „Nadafdi Thama6 vram erőlsen *paranchol* hogÿ vele eggyÿwt indulljanak az Nagyf. Izolgai e6” (B. 26 388). — S bár az én anyagomban is megvan tárgyas ragozásban is, gyakran előfordul a *mond* ige alanyi ragozásban olyan szituációban, amelyben ma már tárgyas ragozást használunk: 1570: „legh weztegh . . . *wgh mond*”, „oth mynd jaraft *Mond* Gafpar Iftwannak, Jo Iftwan wram . . .”, „koroknaÿ Gafpar . . . e6 Pal deak . . . Mongÿak Gafparnak, azt Ertÿwk *wgh mond*, hogh lowadat megh akarÿa ewlnÿ Bornemÿza Iftwan, Ezen *mond* Gafpar, Am had Ewllÿe megh” (B. 166).

6. A partnerről. — A mondást jelentő igék másik bővítménye a partner, aki általában a passzív befogadó, a 270 szerkezetváltozatnak a felében van jelen (133). Amint a korábbi táblázatból láttuk, a partnert leggyakrabban a *-nak/-nek* rag jelzi, de számos ige *-t* ragos accusativust, illetve *-val/-vel* vagy *-ra/-re* ragos határozót vonz ebben a szerepben.

A *-t* használata a partner esetében még egyértelműbben mutatja az előbb megfigyelt szabályszerűséget: a 32 *-t* ragos partnert vonzó ige közül 26 mellett kötelező ennek megjelenése. Ezek az igék: *áld*, *átkoz*, *dicsér*, *fedd*, *fenyeget*, *hív*, *informál*, *instál*, *int*, *káromol*, *kér*, *köszönt*, *követ* 'kér', *megkövet*, *pirongat*, *rútalmaz*, *szíd*, *szídalmaz*, *megszídalmaz*, *szidogat*, *megszidogat*, *szólít*, *felszólít*, *megtagad*, *megtanít*, *bevádol*. A tárgyragos megoldás tehát itt is szorosan együttjár a kötelező jelleggel.

A másik megfigyelés, amelyről érdemes beszélni, arra vonatkozik, hogy a partnert hangsúlyozó (így főképpen a beszéd tárgyát nem, csak a partnert jelölő) igék általában erőteljesebb érzelmet kifejező szavak, s ez érzelm fokozataira a ragok is rámutatnak. Legközömbösebb a *-nak/-nek* rag, de még az ezt vonzó igék között is ilyenek vannak: *esküszik*, *megesküszik*, *imádkozik*, *köszön*, *panaszskodik*, *panaszol* stb. A *-t* ragos példák intenzitását a fenti felsorolás mutatja. Végül emocionálisan legtelítettebbek s mindig pejoratív indulatok tolmácsolói a *-ra/-re* ragot vonzó igék: *agyarkodik*, *dühösködik*, *fedd*, *kiált*, *szól*, *torkoskodik valakire*. A *fedd* és *kiált* *-t* ragos vonzatát az indulatosabb kifejezésekben válthatja fel a *-ra/-re* ragos vonzat. Különösen szépen bizonyítja ezt a fokozatosságot *szól* igénk, melynek *-nak/-nek*, *-val/-vel* ragos vonzata közömbös, a *-ra/-re* ragos partner már indulatos igének a bővítménye: 1567: „*afzonÿomnak* . . . *szoltam* az furko Iftwan dolgarol” (B. 579); 1570: „*melÿ procorokal zolt* Bodizar wram az wÿ war dolga felewł” (B. 1252); 1540: „az aro6 emberek *Igen zolnak kegelmedre* az adoffagerth” (B. 9430).

A *-ra/-re* rag ezt a szerepét talán onnan nyerte, hogy a *-nak/-nek* raggal szemben, mely távolabbi irányt is jelölhet (*hegynek vivő út*) a *-ra/-re* a közvet-

len közelre határozottabban vonatkozik (vö. *rokon*), az irányulás tehát erőteljesebbnek tetszik.

Néhány ige mellett megfigyelhető egy olyan váltakozás, mely szerint a -t egyszer a partnert, másszor a beszéd tárgyát jelzi. Korpuszom ide tartozó igéi: *kér valamit valakitől ~ kér valamire valakit, tanít valamit valakinek ~ tanít valamire valakit, tilt valamit valakitól ~ tilt valamitől valakit*.

7. Szólnunk kell még arról, milyen mértékű affinitással vonzzák magukhoz az igék akár a beszéd tárgyára, akár a partnerre vonatkozóan kötelező (K), illetőleg lehetséges (L) bővítményeiket. A K + L kettős vonzatú igék L bővítménye mindig feltételezi a K bővítmény jelenlétét. Az *elárul, megbeszél* 'elbeszél', *fogad, ígér, megköszön* igék -*nak/-nek* ragos vonzata csak a tárggyal együtt jelenhet meg, a *fedd, szid, int* mellett pedig a beszéd tárgyára való utalás a partner jelenlétét kívánja meg. Sajátos a *fenyeget* ige vonzási köre, mely állhat bennhatóként: BécsiK. 27: „iftén nem vgā *fenégét* mēt ember”; jelezhetjük mellette csupán a partnert, nem kötelező a beszéd tárgyára vonatkozó -*val/-vel* ragos bővítmény használata: 1595: „mjnt *fenjegeti* es mjnt akarja foglalnj *Jofzagunkat*” (B. 26 388); de amennyiben a -*val/-vel* ragos bővítmény jelen van, a partner kitétele kötelezővé válik: 1570: *az Attját . . . megh ewleffel fenegette, Atjankffját fenegetyk . . . ewleffel* (B. 166). Az L + L típusú igék — ha nincs bennható alakjuk —, úgy L + L típusúak, hogy vagy az egyiknek, vagy a másiknak mindig jelen kell lennie: *beszélget, tanácsol, traktál*. A kettős kötöttségű K + K típusú igék közül a *hív, mond, nevez valakit valaminek* és a *közl valakit valakivel* mindmáig megőrizte két kötelező vonzatát. Az *üzen, megüzen valamit valakinek* a partnert jelző vonzat nélkül is állhat, de ez az az igtípus, mely jelentésénél és a szituációnál fogva mindig egyértelműen magába olvasztja a partnerre való utalást is: 1570: „*Azt Izene wgh mond wram, hogh . . .*” (tudniillik nekünk: B. 166); 1597: „*mianak az oka eni kofze fodo fem iral fem izene*” ('mi annak az oka, hogy ily közeli földről sem irál, sem izenél' tudniillik nekem, a feleségednek: SzÁL. Szelestey cs. lt.).

Végül meg kell említenem, hogy néhány ígémet nem soroltam a mondást jelentők közé. Ilyen a *bebeszél valakit*, mely sűrített kifejezése körülbelül annak, hogy 'rábeszéléssel becsalogat valakit valahová': WÖ. 548: „*azmel Warban . . . Kolonitz es Rozburum, Ezer szabad haidut bezellettek uala be*”; vagy az *esküszik valakinek* ige 'valakinek a szolgálatába áll' jelentésben: 1540: „*Azok . . . Mind . . . Lwkachnak esketek*” (B. 9431); a *kiszidogat valakit* 'szitkozódással kicsalogat valakit valahonnan': 1595: „*Egj török kj zidogatta volt Ewkett á Lefbeoll*” (B. 49 594).

E. ABAFFY ERSZÉBET

Két szintaktikai pozícióról

1. Az aktuális mondattagolás és a magyar mondat szórendje, hangsúlyozása közötti összefüggést több tanulmány vizsgálta, így korábban ELEKTI LÁSZLÓ (Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban: NyK. LXVI, 331—70), DEZSÓ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY (Adalékok a topic-comment problémához: NyK. LXIX, 365—88), DEZSÓ LÁSZLÓ (A magyar mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre: Hagyományos nyelvtan —

modern nyelvészet. Szerk. TELEGDY ZSIGMOND. Bp., 1972. 85—104). Legújabbban É. KISS KATALIN irányította rá a figyelmet, amikor generatív magyar szintaxisát a topic-comment szerkezetre alapozta (A magyar szintaxis egy transzformációs-generatív megközelítése, kandidátusi értekezés, 1978.; A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: NyK. LXXX, 261—86). Szemantikai alapon vizsgálta a kérdést SZABOLCSI ANNA (Az aktuális mondattagolás szemantikájához: NyK. LXXXII, 59—82). É. KISS modelljének legújabb változata (A magyar mondatok lineáris rendje: NyK., megjelenés alatt) a magyar mondatban négy fő szintaktikai pozíciót állapít meg: a T (topic), az F (fókusz), az ige, és végül az ige utáni bővítmények pozícióját. Az ún. comment a T-pozíció mögötti első betöltött pozícióban álló mondatrészre, tehát az F-pozíciójú bővítménnyel, vagy — ha az F-pozíció betöltetlen — az igével kezdődik, és a mondat végéig tart. A mondat hangsúly a comment élén álló mondatrészre esik, a T-pozíciójú bővítmény pedig hangsúlytalan.

A jelen dolgozat az É. KISS-féle modell új változatához kapcsolódik, e modellnek a második és negyedik szintaktikai pozícióhoz fűzött állításait vitatja és egészíti ki.

2. Az F-pozícióról. — A) A modell szerint a fókuszképzéssel kiemelt bővítmény megválasztása nem mindig szabad. Egyfajta fókuszválasztási hierarchia állítható fel. Ennek élén az ún. F-képző operátorral ellátott mondatrészek állnak (amelyek mindig F-pozícióba kerülnek); majd az ún. redukált bővítmények következnek (ezek semleges esetben az F-pozícióba kerülnek, de pragmatikai-szemantikai okokból előfordulhat, hogy egyéb bővítmény kerül oda, sőt az is, hogy végre sem hajtjuk a fókuszképzést); végül a hierarchia alsó szintjén az egyéb bővítmények találhatók (amelyek közül pragmatikai okokból választhatunk egyet az F-pozíció betöltésére, feltéve, hogy a mondatban nincs F-képző operátorral ellátott bővítmény).

Tehát, ha a mondatban F-képző operátorral ellátott bővítmény van, az kötelezően F-pozícióba kerül, és ebből következően mondathangsúlyos lesz. Az F-képző operátorral ellátott mondatrészek a következők: a tagadott bővítmények, a *csak* szóval kiemelt bővítmények, és a kérdőszót tartalmazó bővítmények (akár kérdésben, akár felkiáltó mondatban, utóbbiban a *milyen*-nel szinonim *de* szócska is: *Milyen sokan jöttek!* = *De sokan jöttek!*).

Csak hogy lépten-nyomon találunk olyan példákat, amelyekben a kérdőszós bővítmény nem kerül F-pozícióba. Az F-pozícióba nem engedett kérdőszó az F és az ige között marad. Figyeljük meg a következő mondatokat (az ' az erős hangsúly jele): (*Nem azt kérdeztem, hogy a tanárok hova mentek, azt kérdeztem, hogy*) a *'gyerekek hova mentek?*; A *'berlini gép mikor jön?* (*Nem a londoni.*); *'Péter milyen nyelvet tanul?* (*Nem a Jóska.*); *'Itt mennyi virág van!* (*Lehet, hogy ott is, de nézz ide!*)

Ezekben a mondatokban a kérdőszó teljesen hangsúlytalan, és az előtte álló bővítmény kapja a mondathangsúlyt. Ha ragaszkodnánk ahhoz, hogy a kérdőszós bővítmény ezekben a mondatokban is F-pozíciót tölt be, akkor arra az abszurd következtetésre kellene jutnunk, hogy az ilyen mondatokban a T-pozíciójú bővítmény kapja a mondathangsúlyt, az F-pozíciójú bővítmény pedig hangsúlytalan. Inkább arra kell tehát gondolnunk, hogy a fentiekhez hasonló mondatokban a kérdőszós bővítmény nem az F-pozícióban áll, mert az F-pozíciót pragmatikai (kontextuális) okokból egy másik bővítmény tölti be.

A tagadott és a *csak* szóval módosított bővítmények jobban ragaszkodnak az F-pozícióhoz, mint a kérdőszók. Ha pragmatikai okokból más bővítmény kerül mondathangsúly alá, mint a tagadott vagy *csak* szóval módosított bővítmény, akkor a clefting transzformáció segítségével az utóbbiak számára egy olyan beágyazott mellékmondatot hozunk létre, amelyen belül továbbra is F-pozíciót töltenek be, miközben a mondathangsúlyos egyéb bővítmény a főmondat F-pozíciójába kerül: (— *Valakinek csak az első kellett. Ki volt az?*) — *'Péter volt az, akinek csak az első kellett.* = *Az, akinek csak az első kellett, 'Péter volt.*; (— *Valaki nem cigarettát kért, hanem szivart. Ki volt az?*) — *'Péter volt az, aki nem cigarettát kért.* = *Aki nem cigarettát kért, az 'Péter volt.* A clefting ilyen esetekben kötelezőnek tekinthető. Ha nem élénk vele, akkor az F-pozícióba nem engedett *csak*-kal módosított bővítményt tartalmazó mondat kétértelmű lenne: (— *Valakinek csak az első kellett. Ki volt az?*) — *'Péternek kellett csak az első* (nem tudható, hogy a *csak* hatókörében melyik bővítmény áll, *Péter-e*, vagy *az első*); az F-pozícióba nem engedett tagadott bővítmény pedig rossz mondatot eredményezne: (— *Valaki nem cigarettát kért, hanem szivart. Ki volt az?*) — **'Péter kért nem cigarettát.*

A tagadott és a *csak* szóval módosított bővítmények tehát joggal tekinthetők F-képző operátorral ellátott mondatrészeknek, a kérdőszós bővítmények azonban nem. Úgy tűnik tehát, hogy a kérdőszós bővítményeket el kell távolítani az F-képző operátorral ellátott mondatrészek közül.

B) A kérdőszós bővítmények tehát nem tartoznak a fókuszválasztási hierarchia élmezőnyéhez. Vajon akkor a redukált bővítmények közé sorolhatók? Nem. Egyebek közt azért nem, mert a redukált bővítményekből nem állhat kettő egy mondatban. Márpedig a kérdőszók megtűrik a redukált bővítményeket (pl. *fel, házat*): *'Mikor jössz fel?*; *'Ki vesz házat?*

Azonkívül, ha egy redukált bővítmény nem jut F-pozícióba, akkor az ige utáni bővítmények közé, vagy T-pozícióba kerül, ahogyan azt a *fel* igekötő példázza: *'Te mentél fel.*; *Fel 'te mentél.* Ha viszont egy kérdőszót tartalmazó bővítmény nem jut F-pozícióba, akkor nem kerülhet sem az ige mögé, sem T-pozícióba, hanem az ige előtt marad, az F és az ige pozíciója között: *A 'gyerekek hova mentek?*; **A 'gyerekek mentek hova?*; **Hova a 'gyerekek mentek?*

Az F-pozícióba nem engedett kérdőszós bővítmények számára egy új szintaktikai pozíciót kell tehát nyitni: az F és az ige pozíciója között. Ez a pozíció a mélyszerkezetből úgy vezethető le a legegyszerűbben, ha a kérdőszós bővítményt már a mélyszerkezet legalsó mondatában (az S⁰-ban) közvetlenül az ige elé rendezzük. (A modell eddig a legalsó mondat rendjére vonatkozóan csak azt kötötte ki, hogy az ige álljon az elején.) Így automatikusan biztosítható, hogy a kérdőszós bővítmény mindig az ige előtt marad. A fókuszképzésnek meg kell engednünk, hogy vagy az ige előtti kérdőszós bővítményt, vagy valamelyik ige utáni bővítményt emelje F-pozícióba. A topikalizáció művelete viszont csak az ige mögötti bővítményeket érintheti, és mivel ebben a pozícióban kérdőszós bővítmény nincs, az nem is juthat T-pozícióba.

Van egy harmadik különbség is a redukált bővítmények és a kérdőszós bővítmények között. A redukált bővítményt tartalmazó mondatban az F-pozíció betöltése nem kötelező, vagyis, ha a redukált bővítmény nem kerül F-pozícióba, annak nemcsak az lehet az oka, hogy a pragmatikai kényszer egy másik bővítményt helyezett oda, hanem az is, hogy a fókuszképzés végbe sem ment. Ezzel szemben a kérdőszós bővítményt tartalmazó mondatban

a fókuszképzés kötelező, és a kérdőszós bővítmény csak akkor nem kerül F-pozícióba, ha azt egyéb bővítmény foglalja el.

A kérdőszós bővítmények tehát a fókuszválasztási hierarchiában közbülső helyet foglalnak el az F-képző operátorral ellátott bővítmények és a redukált bővítmények között.

C) Eddig azt láttuk, hogy a kérdőszós bővítmény vagy F-pozícióba kerül, vagy — ha az F-pozíciót egyéb bővítmény tölti be — az F-pozíció és az ige pozíciója között marad: *'Hova mentek a gyerekek? ; A 'gyerekek hova mentek?*

A *miért* kérdőszó azonban rendhagyó, mert nemcsak F-pozícióba kerülhet (pl. *'Miért mész Pécsre?*), illetve, ha az F-pozíció betöltött, akkor nemcsak az F és az ige pozíciója között maradhat (pl. *'Pécsre miért mész?*), hanem közvetlenül az F-pozíció elé is kerülhet: *Miért 'Pécsre mész?* (vö. **Hova a 'gyerekek mentek?*). A *Miért 'Pécsre mész?* mondatban a *miért* nem T-pozíciójű, hiszen olyan bővítmény nem állhat T-pozícióban, ami nem állhatna az ige mögött is, márpedig a *miért* az ige mögött nem fordulhat elő: **'Pécsre mész miért?* De azt sem gondolhatjuk, hogy a *miért* és *Pécsre* az F-pozíció alatti testvércsomópontok, vagyis hogy fókuszkeztőzés révén mindketten az F-pozícióban állnak, hiszen akkor felcserélhetők lennének, pedig nem azok. Más kontextust kíván ugyanis az, hogy *Miért 'Pécsre mész?*, és megint mást az, hogy *'Pécsre miért mész?* A legvalószínűbbnek tehát az a feltételezés látszik, hogy a kérdőszó a *Miért 'Pécsre mész?* (*Miért 'most szólsz?*; *Miért 'engem kérdezel?*; stb.) típusú mondatokban különleges szintaktikai pozíciót tölt be a T és az F pozíciók között. A mélyszerkezet legalsó mondatában (az S^o-ban) a *miért*, a többi kérdőszós bővítményhez hasonlóan, közvetlenül az ige előtt áll: *miért + mész + Pécsre*, majd a fókuszképző művelet a *Pécsre* bővítményt F-pozícióba emeli: *Pécsre + miért + mész*, és végül egy újabb transzformáció (még a topic-képzés előtt) a *miért* kérdőszót az F-pozícióban álló bővítmény elé mozgatja: *miért + Pécsre + mész*.

D) Látni fogjuk, hogy az F-pozícióban álló bővítmény mind fonetikai kiemelés, mind kommunikatív-szemantikai fontosság tekintetében „elszegényedhet”, alulmaradhat egy, a mondatban később következő elemhez képest (l. 3. D)). Itt most csak arra térek ki, hogy ez az elszegényedés az F-pozícióban álló kérdőszós bővítménnyel is megtörténhet. Ilyenkor az F-pozícióban álló kérdőszós bővítmény erős hangsúlya mellékhangsúlyra redukálódhat, miközben a későbbi elem erős hangsúlya megmarad. (Mivel azonban a hangsúly-redukció nem kötelező, a most következő példákban a kérdőszó hangsúlyjelét feltüntettem, de zárójelbe teszem.)

Előfordul, hogy a kérdőszót tartalmazó mondat súlypontjába az ige kerül. Ennek pragmatikai oka lehet, pl. (*Nem azt kérdeztem, hogy ki fürdik, hanem azt, hogy*) ⁽¹⁾ *ki 'úszik?*; de lehet szemantikai oka is, pl. negatív implikáció: (— *Mondtam, hogy ne ússzatok.*) — ⁽¹⁾ *Ki 'úszik?* (= 'Senki sem úszik.').

Hasonló okokból az is előfordulhat, hogy a kérdőszót tartalmazó mondat súlypontjába egy ige utáni bővítmény kerül. Az ilyen bővítményt, amely tehát az F-pozícióban álló bővítménynél, vagy ha az betöltetlen, az iginél erősebben hangsúlyozható, és kommunikatív-szemantikai szempontból is jobban kiemelkedő, a n t i f ó k u s z n a k nevezem. Antifókuszok lesznek pl. *a gyerekek* és *időben* a következő példamondatokban: (*Azt, hogy a tanárok hol vannak, tudom, de*) ⁽¹⁾ *hol vannak a 'gyerekek?*; (— *Péter késik.*) — ⁽¹⁾ *Mikor jött 'időben?* (= 'Sohasem jött időben.')

Az az állítás tehát, hogy az F-pozícióban álló bővítmény mindig a mondat fonetikai és szemantikai súlypontja, nem kellően megalapozott.

E) A fókuszválasztási hierarchiában az F-képző operátorral ellátott mondatrészek és a kérdőszót tartalmazó bővítmények után a redukált bővítmények következnek. Ezek a modell szerint a következők: igekötők; tárgyas igék determinálatlan, tárgyesetben álló bővítményei; tárgyatlan igék determinálatlan, határozóragos bővítményei; összetett névszói állítmány determinálatlan főnévi tagja vagy mellékneve.

Szerintem a lista így nem teljes, mert a redukált bővítmények közé tartoznak a tárgyas vagy tárgyatlan igék determinálatlan, alanyesetben álló bővítményei is: *gép (készíti)*, *eke (szántja)*, *rozsdá (marja)*; *levél (jött)*, *bomba (robban)*, *szünet (van)*, *trombita (harsan)*, *dob (pereg)* stb. A fókuszképzés tekintetében ezek ugyanúgy viselkednek, mint az eddig elismert redukált bővítmények. Az F-pozícióba törekszenek, de megtörténhet, hogy mégis más elem kerül oda, sőt az is, hogy az F-pozíció betöltetlen marad.

F) A fókuszválasztási hierarchia harmadik szintjéhez egy másik bővítménytípus is tartozik. Ezt a típust szemantikailag könnyebb jellemezni, mint szintaktikailag: mértékjelölő bővítmények alkotják. Szintaktikai szempontból nézve ezek vagy számjelzős kifejezések, pl. *tíz cigarettát (szív)*, vagy pedig alapfokú összehasonlítást involváló névmásos szerkezetek, pl. *olyan magas (vagyok), mint te*; *annyit (eszik), mint te*. Ugyanúgy, mint a redukált bővítményekről, ezekről is elmondható, hogy természetes helyük az F-pozíció, de nem biztos, hogy oda kerülnek, hiszen a pragmatikai-szemantikai kényszer más elemet helyezhet oda, illetve a fókuszképzés elmaradhat. Mégsem sorolhatók a redukált bővítmények közé, mert azok egy mondaton belül általában kizárják egymást, a mértékjelölő bővítmények viszont megtűrik a redukált bővítményeket, pl. *Tíz cigarettát szívtam el*.

Az, hogy a mértékjelölő bővítmény F-pozícióba kerül-e vagy sem, a valóban kifejezett mértékkel függ össze. (Erről bővebben l. VARGA LÁSZLÓ, Tényszerű és véleményyszerű modalitás a mértékkifejező magyar állítmányi szerkezetben: MNy LXXVI, 331–8.)

Ha a mértékjelölő elem F-pozícióban áll, akkor a valóban kifejezett mérték azonos a mértékjelölő elem által megadott mértékkel; sem kisebb, sem nagyobb annál, pl. *'Nyolc óra van*; *'Annyit eszik, mint 'te*; *'Tízet szívtam el*.

Ha tagadott mértékjelölő bővítmény áll F-pozícióban, akkor a valóban kifejezett mérték nem azonos a mértékjelölő elem által adott mértékkel, hanem vagy kisebb, vagy nagyobb annál: *'Nem nyolc óra van*; *'Nem annyit eszik, mint te*; *'Nem tízet szívtam el*.

Ha a mértékjelölő elem nem kerül F-pozícióba, és a mondat pozitív, akkor a valóban kifejezett mérték legalább akkora, mint a mértékjelölő elem által megadott mérték, de lehet, hogy nagyobb annál: *'Van nyolc óra* (F-pozíció betöltetlen); *'Eszik annyit, mint te* (F-pozíció betöltetlen); *'Elsívtam tízet* (F-pozícióban redukált bővítmény áll: az igekötő).

Ha a mértékjelölő bővítmény nem áll F-pozícióban, és a mondat negatív, akkor a valóban kifejezett mérték kisebb annál, mint amit a mértékjelölő elem ad meg: *'Nincs nyolc óra*; *'Nem eszik annyit, mint te*; *'Nem szívtam el tízet*.

G) Az F-pozícióval kapcsolatban végül a fókuszált mellékmondat problémáját vizsgáljuk meg. A modell szerint a mélyszerkezetben a mellékmondat (pl. *amit kértél*) egy rámutató szó (pl. *azt*) testvércsomópontjaként jelenik

meg: *hozott + azt, amit kértél*. Ha a rámutató szóból és mellékmondatból álló egységet F-pozícióba visszük, akkor a mellékmondatot el kell belőle távolítani: * *'Azt, amit 'kértél, hozott*. Az eltávolított mellékmondat vagy a főmondat mögé kerül: *'Azt hozott, amit 'kértél*, vagy a főmondat elé: *Amit 'kértél, | 'azt hozott*. (A függőleges vonal új intonációs egység kezdetét jelzi.)

A főmondat mögötti helyzetben az F-pozícióból eltávolított mellékmondat általában besorolódik az ige utáni bővítmények pozíciójába. Ezért rendszerint nem kíván magának külön intonációs egységet, csak hangsúlyt, mint bármelyik, új információt hordozó ige utáni bővítmény. Az *'Azt hozott, amit 'kértél* mondat hangsúly és intonáció szempontjából hasonló pl. ehhez: *'Megnéztem azt a 'filmet*.

De ha az F-pozícióból eltávolított mellékmondat a főmondat elé kerül, akkor minden mondatbeli szintaktikai pozíción kívül esik, még a T-helyzetű bővítményt is megelőzi: *Amit 'kértél, | János 'azt hozott*. — *? *János amit 'kértél, | 'azt hozott*. Mivel hangsúlyt kíván, és a mondat szintaktikai pozícióján kívül esik, érthető, hogy az F-pozícióból a főmondat elé emelt mellékmondat külön intonációs egységbe vonul, és lemásolja a főmondatnak az F-pozíciónál kezdődő intonációját. Az F-pozícióból eltávolított, és a főmondat elé helyezett mellékmondat dallamát egyeztetjük a főmondat F-pozíciójánál kezdődő dallammal. Figyeljük meg a dallamegyeztetést a következő mondatokon belül: *Amit 'kértél, | 'azt hozott* (két elől eső dallam, mindkettő mély szintre esik); *Amit 'kértél, | 'azt hozott?* (az emelkedő-eső kérdődallam, egymás után kétszer); *És ha amit 'kértél, | 'azt hozott?* (emelkedő dallam kétszer); *Amit 'kértél, | 'azt milyen lassan hozta!* (ereszkedő dallam kétszer).

A beszélt nyelvben, talán analóg fejleményként, az is lehetséges, hogy egy főnévi csoport (tehát nem mellékmondat) is rámutató szóval jelenjen meg az F-pozícióban, ahonnan rendszerint a mondat elé emeljük. Ilyenkor, ugyanúgy, mint az F-pozícióból a főmondat elé helyezett mellékmondat esetében, a mondat elé került bővítmény külön intonációs egységbe vonul, és lemásolja a mondatnak az F-pozícióval kezdődő dallamát: *Az 'udvaron, | 'ott játszanak* (két elől eső dallam); *Az 'udvaron, | 'ott játszanak?* (két emelkedő-eső dallam); *És ha az 'udvaron, | 'ott játszanak?* (két emelkedő dallam); *Hát az 'udvaron, | 'ott mennyien játszanak!* (két ereszkedő dallam).

3. Az ige utáni bővítmények pozíciójáról. — A) A modell szerint az ige mögötti bővítményeknek nincs sajátos kommunikatív, szemantikai funkciójuk, és fonetikailag is jelöletlenek: a comment élén megkezdett eső intonációt folytatják. A mondathangsúly a comment élén álló elemre, tehát az F-pozíciójú bővítményre, vagy — ennek hiányában — az igré esik.

Ez a nézet túlságosan leegyszerűsíti a valóságot. A comment élén álló elem és az ige utáni bővítmény(ek) hangsúlyozása együttesen háromféle hangsúlyképletet eredményezhet, és a háromféle hangsúlyozási lehetőség kommunikatív-szemantikai különbségekkel jár együtt.

a) Az egyik lehetőség az, hogy a comment élén álló mondatrész erős hangsúlyt kap, az ige utáni bővítmények pedig csak mellékhangsúlyt. (Az erős hangsúlyok nemcsak hangerőben, hanem dallamilag is ki vannak tüntetve: a dallamot önálló részletekre szabdalják. Ez különbözteti meg őket a mellékhangsúlyoktól, amelyek csak hangerejükkel tűnnek ki, és a hangsúlytalan szótagoktól, amelyek hangerőben sem emelkednek

ki (vö. VARGA LÁSZLÓ, A magyar intonáció — funkcionális szempontból: NyK. LXXXIII, 313—39). Ebben az esetben a comment élén álló elem hangsúlya valóban „mondathangsúlyként” uralkodik a mondaton; az ige utáni bővítmények mellékhangsúlyos szótagjai a dallamalakulást nem befolyásolják.

b) De az is lehet, hogy mind a comment élén álló mondatrész, mind az ige mögötti bővítmények erős hangsúlyt kapnak, amelyek a mondat intonációját dallamrészletekre szabdalják. Ebben az esetben a comment élén álló elem már nem az egyetlen, amely erős hangsúlyt kap, csupán első az erős hangsúlyú mondatrészek sorában. De mivel a commentben minden erős hangsúlyú mondatrész valamivel alacsonyabb szintről indítja a maga dallamrészletét, mint az előző, így a comment élén álló elem erős hangsúlyú szótagja indul a legmagasabbról, és ez valamiféle kiemelkedést biztosít neki.

c) A harmadik lehetőség az, hogy a comment élén álló mondatrész a mellékhangsúlyos, és valamelyik ige utáni bővítmény kap erős hangsúlyt: az utóbbira esik a mondathangsúly, és nem oda, ahová a modell jósolja. Ezzel a lehetőséggel már a 2. D)-ben találkoztunk.

Az ige utáni pozíció tehát „kulcspozíció”: döntő jelentőségű a mondat szemantikai és fonetikai dinamizmusa szempontjából. Itt dől el, hogy a comment élén álló mondatrész a mondat egyetlen szemantikai-fonetikai centruma-e [a) eset], vagy csupán első az ilyen centrumok sorában [b) eset], vagy éppenséggel nem centrum, mert a centrumban egy ige utáni bővítmény áll [c) eset]. A szóban forgó modell csak az a) esetre van tekintettel.

B) Az, hogy az ige utáni bővítmények erős hangsúlyt kapnak vagy csak mellékhangsúlyt, szemantikailag jelentős lehet. Az ige utáni hangsúlyozás összefügg az ige aspektusával (vö. VÖRÖS JÓZSEF, A magyar igekötő szörendjének problémaköre, kandidátusi értekezés; WACHA BALÁZS, Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban: NyK. LXXXVI, 157—81). Lássuk a következő példapárt: 'Mentem már fel a lépcsőn' ('és így tudom, milyen rozoga'; határozatlan előidejű szemlélet); — 2. 'Mentem már fel a lépcsőn' ('amikor visszahívtak'; folyamatos szemlélet). Az 1. mondatban csak az ige van erős hangsúly, és ez egy elől eső dallamot indít, amely az egész mondatot töretlenül íveli át, majd mély szinten ér véget. A 2. mondatban viszont három erős hangsúly van: egy az ige, egy-egy pedig az ige utáni bővítményeken. Mindegyik az előző erős hangsúlyú szótagnál kissé alacsonyabb szintről egy-egy szűk terjedelmű elől eső dallamrészletet indít, és csak az utolsó ilyen dallamrészlet éri el a mély szintet.

Az ige utáni bővítmények hangsúlyozása a mondat tartalmi-módbeli jellegével és a beszélő attitűdjével is összefügg. Így például egy szembeállított elemet nem tartalmazó, közönséges kijelentő mondatban természetesebb a több erős hangsúly, mint a neki megfelelő közönséges eldöntendő kérdésben, viszont a csodálkozó eldöntendő kérdésben megint több erős hangsúly sorakozik. Nézzük a következő mondatokat: 'Eltolta a sarokból a virágállványt' (közönséges kijelentés: három erős hangsúly; három egyre alacsonyabbról induló, elől eső dallamrészlet); 'Eltolta a sarokból a virágállványt?' (közönséges eldöntendő kérdés: az egyetlen erős hangsúly az igekötőre esik, innen indul az emelkedő-eső kérdődallam, amely az egész mondatot átíveli); 'Eltolta a sarokból a virágállványt?' (csodálkozó eldöntendő kérdés: újra három erős hangsúly jelenik meg, az első kettő ereszkedő dallamrészletet indít, és csak az utolsóval kezdődik a jellegzetes emelkedő-eső kérdődallam).

Az ige utáni hangsúlyozást a *s z i n t a x i s* is befolyásolja. Ha például az ige mögé kerül egy *is* vagy *sem* szócskával ellátott bővítmény, az ebben a pozícióban sem lehet mellékhangsúlyos: '*Nem ismerné meg az 'anya sem* — * '*Nem ismerné meg az anya sem*. Az ige mögött álló, többféleképpen értelmezhető szintaktikai kategóriák hangsúlyviszonyai a szemantikai egyértelműséget biztosítják: '*Bedobtam a 'tízforintos 'érmét* ('az egy darab tízforintost') — '*Bedobtam a 'tíz 'forintos 'érmét* ('a tíz darab egyforintost'); '*Átadták a 'több száz lelkes 'község 'ajándékát* ('egy több száz lakosú község ajándékát') — '*Átadták a 'több száz 'lelkes 'község 'ajándékát* ('több száz fellelkesült község ajándékát').

Természetesen a *p r a g m a t i k á v a l* is összefügg az, hogy az ige utáni bővítmények erős vagy mellékhangsúlyt kapnak. Így például különböző kontextusba való a következő két mondat: '*Levettem a 'polcra a 'könyveket* (az egész mondat új információt közöl) — '*Levettem a polcra a könyveket* (a két bővítményt a kontextusból vagy a beszédhelyzetből ismerjük).

C) A modell szerint az ige utáni bővítmények sorrendje szabad. Ez a szabadság nyilvánvaló, ha a szemantikai, szintaktikai és pragmatikai szempontok úgy kívánják, hogy mindegyik ige utáni bővítmény erős hangsúlyú legyen, vagy egyik se legyen az. Pl.: '*Levettem a 'polcra a 'könyveket* = '*Levettem a 'könyveket a 'polcra*; '*Levettem a polcra a könyveket* = '*Levettem a könyveket a polcra*.

Más viszont a helyzet, ha az ige utáni bővítmények között olyan is akad, amely erős hangsúlyt kíván, meg olyan is, amely nem, és az erős hangsúlyt nem kívánó bővítményt nem pronominalizáljuk. Arra a kérdésre, hogy mi történt a polccal, inkább az 1. feleletet választjuk, mint a 2.-at: 1. '*Levettem a polcra a 'könyveket* — 2. *? '*Levettem a 'könyveket a polcra*. Emiatt korábban úgy véltem, hogy a modell téved, amikor az ige utáni bővítmények sorrendjét szabadnak tekinti (vö. VARGA LÁSZLÓ, A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről: MNy. LXXVII, 198–200). Igen ám, de ha a fenti válaszokban a *polc* szó helyett névmást használunk, mindkét megoldást választhatjuk: 1'. '*Levettem róla a 'könyveket* — 2'. '*Levettem a 'könyveket róla*. A 2'. mondat viszont a 2. mondatból származik; az utolsó, erős hangsúlyt nem kívánó bővítményt pronominalizáltuk benne. Ebből az következik, hogy az ige utáni bővítmények sorrendje valóban szabad, de a performancia síkján bizonyos változatokat mégis elvetünk.

A példánkhoz visszatérve, a modell mind az 1., mind a 2. mondatot előállítja, de a performancia síkján — legalábbis gondosabb fogalmazásban — a két lehetőség közül az első részesítjük előnyben.

D) Bizonyos körülmények között az is megtörténhet, hogy a mondat kommunikatív-szemantikai és fonetikai súlypontja egy ige utáni bővítményre esik [vö. 2. D) és 3. A)]. Ilyenkor ez a bővítmény erős hangsúlyú, a comment élén álló mondatrész pedig mellékhangsúlyossá redukálódhat. (A hangsúly-redukciót azonban nem mindig hajtjuk végre, ezért a példamondatokban a comment élén álló elem hangsúlyjelét zárójelbe teszem. Ez azt jelenti, hogy ott erős vagy mellékhangsúly egyaránt lehetséges.)

Azt az ige utáni bővítményt, amely ily módon mondathangsúlyra tehet szert, *a n t i f ó k u s z n a k* nevezem, hogy nevében is megkülönböztethessük az F-pozíciót betöltő bővítménytől. Az antifókusz nem kíván különleges szintaktikai pozíciót: az ige mögötti bővítmények között van a helye. Ha ebben a pozícióban az antifókuszon kívül még egyéb, nem pronominalizált

bővítmények is állnak, akkor az utóbbiak csak mellékhangsúlyosak. Ilyenkor a performancia síkján a modell által előállított sorrendi lehetőségek közül azt választjuk, amelyikben az antifókusz áll leghátul [vö. 3. C)].

Antifókuszt találunk például az ELEKFI LÁSZLÓ (i. h.) által is említett indulatos elutasításokban: ⁽¹⁾*Tolmácsol a 'fene!* ('de nem én'); ⁽¹⁾*Kérte a 'csuda!* ('én nem kértem'). Azután az olyan mondatokban, amelyek művészi produkciók résztvevőit ismertetik: ⁽¹⁾*Következik az 'Omega-együttes*; ⁽¹⁾*Vezényelt 'Lehel György.* Az olyan mondatokban, amelyekben az ige ismert információt hordoz, mögötte pedig összefoglaló vagy kirekesztő értelmű kifejezés áll: *(Nemcsak Jóska-val találkoztam.)* ⁽¹⁾*Találkoztam 'Ferivel is*; *(Nemcsak anatómiából nem vizsgázott.)* ⁽¹⁾*Nem vizsgázott 'élettanból sem.* Különösen gyakori az antifókusz a felszólító mondatokban, ha az ige utáni bővítmény az egyedüli új vagy ellentétezett elem: *(— Nem tetszik ez a ruha.) — Hát akkor* ⁽¹⁾*vedd föl a 'másikat!*; *(— Mit vegyek?) —* ⁽¹⁾*Vegyél 'bort!* Az eddig felsorolt esetekben az antifókuszt F-pozícióba is tehetjük volna: *A 'fene tolmácsol!*; *A 'csuda kérte!*; *Az 'Omega-együttes következik!*; *'Lehel György vezényelt!*; *'Ferivel is találkoztam!*; *'Élettanból sem vizsgázott!* *Hát akkor a 'másikat vedd föl!*; *'Bort vegyél!*

Antifókusz továbbá az F-pozícióból eltávolított és a főmondat mögé helyezett mellékmondat [vö. 2. G)], ha a főmondat igeje ismert információt hordoz: *(— Mit mondtott?) —* ⁽¹⁾*Azt mondta, hogy 'eljön*; *(— Mikor mész?) —* ⁽¹⁾*Akkor megyek, ha 'hívnak.* Az antifókusz-mellékmondat a főmondat elé is tehető (mint láttuk, külön intonációs egységben, dallam-egyeztetéssel): *Hogy 'eljön,* | *'azt mondta; Ha 'hívnak,* | *'akkor megyek.*

De nemcsak olyan mondatokban lehet antifókusz, amelyekben az ige a kontextusból vagy beszédhelyzetből ismert. A következő mondatok végig új információt hordoznak. Az antifókusz szerepe itt annak az érzékeltetése, hogy a beszélő csodálkozik, hogy egy ilyen magától értetődő dolgot, mint amit a mondat közül, a beszédpartner magától nem ismert fel: *(Hát mit csinálhattam volna?)* ⁽¹⁾*Megmondtam az 'igazat*; ⁽¹⁾*Elmentem a 'könyvtárba*; *(— Mit tegyek?) —* ⁽¹⁾*Kösd 'fel magad!*; ⁽¹⁾*Próbáld meg 'újra!*; *(— Péter késik.) —* ⁽¹⁾*Mikor jött 'időben?*; ⁽¹⁾*Miért vagy úgy 'meglepve?* Ezekben a mondatokban az antifókusz nem vihető F-pozícióba, mert akkor elveszne a mondatok különleges attitűd-tartalma: a csodálkozás, hogy partnerünk egy nyilvánvaló dolgot nem ismert fel.

Mindig antifókusz az olyan ige mögötti bővítmény, amelyet a *például* szó emel ki, függetlenül attól, hogy a comment élén álló mondatrész új vagy ismert információt hordoz: ⁽¹⁾*Elmehetnétek például 'strandra*; ⁽¹⁾*Ott van például a 'Jóska esete*; ⁽¹⁾*Vegyük például az 'intonációt!*; *(— Mit hozzak?) —* ⁽¹⁾*Hozzál például 'kávét!* A *például* szó, hasonlóan a *csak* szóhoz, a mélyszerkezetben annál a mondatrésznél keletkezik, amelyekre vonatkozik, de a felszínen elválhat tőle: *Például* ⁽¹⁾*elmehetnétek 'strandra*; ⁽¹⁾*Elmehetnétek 'strandra például.* Ha a *például* szóval kiemelt bővítmény az egyetlen új információt hordozó mondatrész a mondatban, akkor F-pozícióba is kerülhet: *(— Mit hozzak?) — Például 'kávét hozzál!* De nem kerülhet F-pozícióba a *például* szóval kiemelt bővítmény, ha az ige vagy egy másik bővítmény is új információt hordoz: **Például 'strandra mehetnétek el*; **Például a 'Jóska esete van ott*; **Például az 'intonációt vegyük!*

Az esetek következő csoportjában a mondatban kettős ellentét feszül: mind a comment élén álló mondatrész, mind az antifókusz szembenáll valamivel a kontextushoz. Bár ezekben a mondatokban két kommunikatív-

szemantikai centrum van, mégis az antifókuszos mondatok közé sorolhatók, mert fonetikailag rendszerint csak a második centrumot (az ige utánit) emeljük ki. Figyeljük meg a következő példákat: (*Az új regényét nem olvastam,*) de ⁽¹⁾ismerem a 'régieket; (*A Magyarországot átnézte,*) de ⁽¹⁾nem látta a 'Nők Lapját; (*A levelet ugyan te írtad,*) de ⁽¹⁾én írtam 'alá; (*Pénze neki van,*) viszont ⁽¹⁾te vagy az 'ügyesebb; (— *A londoni gép kettőkor érkezik.*) — *És* ⁽¹⁾mikor jön a 'berlini?; (— *Én Pécsre mentem.*) — *És* ⁽¹⁾hova mentek a 'gyerekek? Az ilyen mondatokban az antifókusz T-pozícióba is vihető: *De a régieket* 'ismerem; *De a Nők Lapját* 'nem látta; *De alá* 'én írtam; *Visszont az ügyesebb* 'te vagy; *És a berlini* 'mikor jön?; *És a gyerekek* 'hova mentek?

4. Összefoglalás. — Egy szintaktikai modell szerint a magyar mondatban négy standard szintaktikai pozíció van: a T (topic), az F (fókusz), az ige, és az ige utáni bővítmények pozíciója. A jelen dolgozat az F-pozícióval és az ige mögötti bővítmények pozíciójával foglalkozik. A dolgozat főbb megállapításai a következők:

1. A tagadott és a *csak* szóval módosított bővítmények joggal tekinthetők F-képző operátorral ellátott mondatrészeknek.

2. A kérdőszót tartalmazó bővítmények azonban nem mindig kerülnek F-pozícióba, és ezért nem tekinthetők F-képző operátorral ellátott mondatrészeknek. Az F-pozícióba nem engedett kérdőszós bővítmények különleges szintaktikai pozíciót kívánnak az F és az ige pozíciója között: '*Péter hol játszik?*' ('Nem azt kérdeztem, hogy Jóska hol játszik, hanem azt, hogy Péter hol játszik.') Az F-pozícióba nem engedett *miért* kérdőszó ezenkívül a T és F pozíciók közötti különleges szintaktikai pozícióba is kerülhet: '*Miért* 'most *szólsz?*' ('Miért nem korábban szóltál?')

3. A kérdőszós bővítményt már a mélyszerkezet legalsó mondatában (az S⁰-ban) közvetlenül az ige elé kell rendezni. Így biztosítható, hogy egyrészt sohasem kerül T-pozícióba, másrészt, hogy közvetlenül az ige előtt marad, akár F-pozícióba kerül, akár nem. Az F-pozícióba nem került *miért* kérdőszó esetében azt is meg kell engedni, hogy az F-pozíció betöltése után, de a T-pozíció betöltése előtt, egy transzformáció az F-pozíció elé mozgathassa.

4. A bővítmények hierarchikus sorba rendezhetők abból a szempontból, hogy milyen eséllyel kerülhetnek F-pozícióba. E hierarchia élén az F-képző operátorral ellátott mondatrészek, második szintjén a kérdőszót tartalmazó bővítmények, harmadik szintjén egymás mellett a redukált bővítmények és a mértékjelölő bővítmények állnak, és ezek után következnek az egyéb bővítmények.

5. A redukált bővítmények közé nemcsak az igekötők, a determinálatlan tárgy- és határozóragos bővítmények, valamint az összetett névszói állítmányok melléknevei vagy determinálatlan főnevei tartoznak, hanem a determinálatlan alanyesetben álló bővítmények is: *rozsdá marja*, *levél érkezett* stb.

6. A fókuszválasztási hierarchiában a redukált bővítményekkel egy szinten állnak a mértékjelölő bővítmények (számjelzős és alapfokú összehasonlítást involváló névmásos szerkezetek). A kifejezett mérték összefügg azzal, hogy a mértékjelölő bővítmény F-pozícióba kerül-e vagy sem: '*Nyolc óra van*'; '*Nem nyolc óra van*'; '*Van nyolc óra*'; '*Nincs nyolc óra*'.

7. Ha az F-pozícióból kiemelt mellékmondat a főmondat elé kerül, akkor külön intonációs egységre vonul, és lemásolja a főmondat intonációját (dal-

lamegyeztetés), vö. *Amikor* 'megjöttek, | 'akkor szóltak. — *Amikor* 'megjöttek, | 'akkor szóltak?

8. Az ige utáni bővítmények pozíciója döntő jelentőségű a mondat kommunikatív-szemantikai és fonetikai dinamizmusa szempontjából. Az F-pozíciójú bővítmény (illetve, ha ilyen nincsen, az ige), valamint az ige utáni bővítmény(ek) hangsúlyozása együttesen háromféle hangsúlyképletet eredményezhet: a) erős hangsúly — mellékhangsúly: 'Megettem a levest; b) erős hangsúly — erős hangsúly: 'Felhívtam egy 'barátomat; c) mellékhangsúly — erős hangsúly: *Ott van például* a 'matematika. A c) típusban az ige mögötti kiemelkedő bővítmény antifókusznak nevezhető.

9. Az ige utáni pozícióhoz viszonyítva látható, hogy az F-pozícióban álló bővítmény (vagy ha az F-pozíció betöltetlen, akkor az ige) távolról sem mindig a mondat kommunikatív-szemantikai és fonetikai súlypontja.

10. Az ige utáni bővítmények hangsúlyozása szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tényezőkkel függ össze: 'Mentem már 'fel a 'lépcsőn (folyamatos szemlélet) — 'Mentem már fel a lépcsőn (határozatlan előidejű szemlélet); 'Szóltam 'nekik is — * 'Szóltam nekik is; (— *Mi újság?*) — 'Megcsinálták az 'ablakot — (— *Vajon mikor csinálják meg az ablakot?*) — 'Megcsinálták az ablakot.

11. Az ige utáni bővítmények sorrendje szabad. De ha közöttük hangsúlyozandó meg nem hangsúlyozandó is akad, és a nem hangsúlyozandó bővítményt nem helyettesítjük névmással, akkor a sorrendi lehetőségek közül a performancia síkján azt részesítjük előnyben, amelyikben a hangsúlyozandó bővítmény áll leghátul: (— *Mi történt a polccal?*) — 'Levettem a polcról a 'könyveket; *?' 'Levettem a 'könyveket a polcról. A legutolsó példamondat grammatikailag helyes, de a performancia síkján nem elfogadható. Azért kell grammatikailag helyesnek tartanunk, mert belőle vezethető le a performanciában is elfogadható, és grammatikailag is helyes 'Levettem a 'könyveket róla mondat.

VARGA LÁSZLÓ

Három szófejtés

(gyep ~ gyepű; böjt; verseny)

1. Új etimológiai szótárunk egyik nagy érdeme, hogy nemcsak a szófejtés terén eddig elért, igen jelentős eredményeket tárja elénk, hanem ismeretlen eredetű szavainkat is rendre feltüntetve, a további feladatokra is felhívja a figyelmet. A címben szereplő három szavunkat e szótárunk szintén a megfejtetlenek közé sorolja, s méltán, mert ezek eredetének földerítésére eddig még nem történtek számba vehető kísérletek.

A *gyep* teljesen ismeretlen eredetű, s mindössze annyit tarthatunk valószínűnek, hogy etimológiailag valamiképpen összetartozik a szintén megfejtetlen *gyepű*-vel; e két szó ugyanis a régiségben és nyelvjárásainkban alakilag és jelentésbelileg is erősen keveredik.

Szóba került, hogy a *gyepű* esetleg a *gyapjú*-nak az alakváltozata. Ezt a feltevést azonban új szótárunk nem tartja valószínűnek, tévesnek ítélve szavunk közvetlen török eredeztetését is (TESz.). Mindezzel teljesen egyetértek, mivel szerintem a *gyepű* és a *gyep* csupán alakváltozatok, s közös előz-

ményük minden valószínűség szerint az óorosz *cmenb*-re vezethető vissza. Az utóbbinak a jelentése az orosz értelmező szótárak szerint 'erdőtlen és rendszerint füves növényzettel benőtt, víztelen, sík terület'. Az ang. *steppe*, a ném. *Steppe*, a fr. *steppe*, valamint az ol. *steppa* mind ebből valók. A mi R. *steppe* szavunk német közvetítéssel vert gyökeret, az újabb *sztyep(p)* viszont orosz jövevényszó. Meg kell még említenünk, hogy a *sztyepp(e)* alak a *steppe* és a *sztyep* keveredése (TESz.).

Az orosz *cmenb*-nek az ukránban *cmen* felel meg, ami esetleg az orosz-ból való átvétel. E szó eredete homályos. Lehetséges azonban, hogy egy 'ausgehauene Stelle' [= irtványterület] jelentésű, korábbi **sztep-* névszó rejlik benne, amely viszont az ósszl. **tepq* 'üt' ige származéka (vö. VASMER, Russ.-EtWb. *cmenb* a.). Figyelmet érdemel, hogy ezt az igét a 'megüt, taszít; ütögetve összezúz' jelentésű ie. **(s)temb(h-)* igetővel hozzák kapcsolatba, amelynek egyik származéka a lat. *tempus*, *-oris* 'halánték' névszó is (vö. ERNOUT – MEILLET, DictÉtLat.⁴ I. *tempus*, *-oris* a.). Eszerint a fenti latin névszó eredeti jelentése arra utalt, hogy a fej e részén haladnak át a verőerek. A halánték — mint tudjuk — éppen ezért rendkívül érzékeny része a koponyának. Bizonyosan ez fejeződik ki a mi *halánték* szavunkban is, amely a *hal* ige származéka, s így eredeti jelentése 'haladó, pusztulásra hajlamos, könnyen tönkremenő (dolog)' lehetett (vö. TESz.).

Ha a fenti etimológia helyes, akkor az óorosz *cmenb* eredetileg olyan füves, gyepes területet jelölhetett, amelyet a tüskés bozótok, cserjék, fák kiirtásával tettek legeltetésre alkalmassá.

Közismert, hogy elődeink a honfoglalást megelőzően Levédiában a Don, majd pedig Etelközben a Dnyeper menti jellegzetes sztyep-vidékeken laktak, s ekkor orosz törzsekkel is érintkeztek. E kapcsolatokról olyan honfoglalás előtti óorosz jövevényszavaink is tanúskodnak, mint a *lengyel*, *szégye*, *tanya*. Igaz, hogy nyelvünkben már ekkor is megvolt az ugor kori *fű*, az óor. *cmenb* azonban olyan erdőtől övezett, bozóttal benőtt, tüskés, gyepes területet jelölt, ami lényegesen különbözhetett az elődeinktől korábban lakott térségektől.

Kérdés azonban, hogy mi lehetett a hangalakja az óorosz *cmenb*-nek a VIII. század elején, amikor elődeink e szót átvehették. Minden jel szerint a szó akkori ejtése *sztyepi* volt. A keleti szláv nyelvterületen ugyanis a palatalis magánhangzók előtt a *t*-nek már ekkor feltétlenül megvolt lágyított *t'* kombinatorikus változata (vö. E. KOSCHMIEDER: ZSlPh. XXVII/2: 53), másfelől a *b* jelű hangnak az oroszban ekkor még olyan hangszíne volt, melyet elődeink — éppúgy, mint a finnek is — szókölcsönzéseikben *i*-vel adtak vissza (vö. DÉCSY: WSl. III, 369–87). Ezt bizonyítja a finn nyelvnek olyan jövevényszavai is, mint *virsta* 'verszt' < ósor. *вьрста* 'ua.'; *palttina* 'gyölcs, vászon' < ósor. **полтъно* 'ua.' (vö. V. KIPARSKY, RussHistGramm. I. Heidelberg, 1963. 78). Mindezt figyelembe véve nyugodtan állíthatjuk, hogy elődeink a VIII. század első felében az óor. *cmenb*-nek *sztyepi*-féle ejtését hallhatták.

Ennek átvétele azonban nem mehetett könnyen. A szó eleji mássalhangzó-torlódást őseinknek feltétlenül ki kellett küszöbölniük. Ez csupán a szókezdő *s* elhagyásával történhetett; vö.: *csáva* < szláv *ščava*; *csevice* < szlk. *šlavica*; *csorba* < szláv *ščorba*. Mivel azonban az ősmagyarban nem volt meg a *ty*, pótlásáról hanghelyettesítéssel kellett gondoskodni. Ebből a szempontból csupán a mai *gy*-nek akkori előzménye (a *dzs* ~ *dzs*) jöhetett tekin-

tetbe. Az átvett alak ennek megfelelőleg *dzsepi ~ *dzšepi lehetett. A tővégi *i* viszont az előtte álló bilabialis *p* hatására labializálódhatott. Így jött létre szerintem a mai *gyepű*-nek ómagyar kori *dzsepű ~ *dzšepű előzménye.

Tudunk más olyan szláv jövevényszavunkról is, amelynek mai szóbel-seji és szóvégi *ű*-je szláv *ь*, ill. *ъ* folytatása; vö. *bűrű* < déli szláv *brъvъ* ~ *brъvъ* (TESz.).

A *gyep* aligha lehet más, mint a *gyepű*-nek olyan tővéghangzóját vesztett alakpárja, mint a *becs* a *becsű*-nek (vö. PAIS: MNy. XXX, 127; LII, 266); vö. még *toll* ~ R. Nyj. *tollú*. Hogy pedig a *gyepű* eredetibb alakja valóban *dzsepű ~ *dzšepű lehetett, jól mutatják a felsőőri nyelvjárásban földrajzi névként járatos *Dzsepűdők*, *Dzsöp* alakok (vö. IMRE: MNy. LII, 213), amelyek szókezdő affrikátája véleményem szerint is a mai köznyelvi *gy* ősmagyar kori előzményét tükrözi (vö.: IMRE: MNy. I, 164; BÁRCZI, Htört.² 119; KÁLMÁN: MNy. LXI, 394; BENKŐ, ÁrpSzöv. 77).

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a *cmenъ* > *gyepű* származtatás-nak hangtani szempontból semmi akadályja sem lehet. De szemantikai nehézségekkel sem kell számolnunk. A *gyepű* eredeti jelentése ugyanis 'sövény' lehetett. E szavunk tehát föltehetőleg már átvételekor is olyan akadályra utalt, amely tüskés bozótból, kökény- és egyéb bokrokból állott, vagy amelyet esetleg mesterségesen, irtással, nyeséssel, visszametszéssel alakítottak ki védelmi célokra (vö.: PAIS: MNy. XLIX, 288–9; MIKESY: MNy. LI, 317; IMRE: MNy. LII, 213). Azt is tudjuk azonban, hogy a besenyők ellen az oroszok is védekeztek gyepűvel (HUNFALVY: Száz. 1888: 450). Tanulságosak a *gyöpű*-nek régi szótárainkban található latin tolmácsolatai is; vö. MA.³ és PPB.: *agger* 'töltés, gát, sánc'; *septum* 'bekerített hely', *maceria*, *maceries* 'fal, sövény, tapaszos palánk'. Meg kell még említenünk három Veszprém megyei helység nevét is, amelyek mindegyike a Bakony erdőségeinek tüskés bozóttal benőtt nyugati sávjában fekszik. Ezek: *Bakonygyepes* (vö. 1218: „Silva Gepus”: CSÁNKI III, 232); *Gyepükaján* (vö. 1357: *Gepu*: CSÁNKI III, 57) és *Farkasgyepű* (1401: *Farkasgepu*: ZsigmOkl. II/1, 115). Általános véleményem szerint ez a vidék egykor a határvédelmi gyepűrendszernek második vonalába tartozott (vö.: KRSS, FESz. 77, 212, 251; GYÖRFFY, IstvKirM. 208).

Ne feledjük, hogy a szintén fűfélélet jelentő *pázsit* is szláv jövevényszó: < szl. *pažiti*. Az utóbbi összetétel: *pa* + *ži* – *ti*; ennek második tagja pedig a *ži-ti* 'él' ige –*ti* képzős származéka. Eredeti jelentése 'amiből élnek', de a *pa*-igekötővel társulva értelme leszűkült: 'amiből az állatok élnek' → 'legelő' → 'fűfélé' (KNEZSA, SzlJsz. 406; TESz.). Mivel megfelelőit az óe. szlávon kívül a szerb egyházi szlávban, a szlovákban, az ukránban és az oroszban, továbbá a csehben és a lengyel nyelvjárásokban is megtalálhatjuk, szinte lehetetlen megállapítanunk, hogy melyik szláv nyelvből került hozzánk. Mindenesetre olyanból, amelyben a *ь* előtti *t* nem palatalizálódott, mert ha e szónak jésített alakját vettük volna át, akkor ennek nyoma maradt volna.

A *pázsit* föltehetőleg finomabb fűfélélet jelölt, mint a *gyep*. Mivel a fentiek szerint a *gyepű* és a *gyep* feltétlenül összefügg egymással, az előbbi eredeti jelentése pedig 'eleven sövény vagy tüskével megrakott árokpart, kerítés' lehetett (vö. TESz. I, 1127), föl kell tennünk, hogy a *gyep* is kezdetben olyan füves területet jelölt, amelyen tüskés bozótok is voltak. Ezzel szemben a *pázsit* alkalmasint ápoltságos fűfajta utalt. A *Gyöpszer*, *Gyepsor*-féle elnevezések eredetileg falusi településeinknek azt a részét jelölték, amelyek a falu fűvel benőtt bozótos szegélyén terültek el.

A magyarság — mint tudjuk — „az ugorok szoros közösségéből való eltávolodás után hatása alá jutott egy szomszédos török népnek, majd délebbre sodródva bekerült a kelet-európai sztyeppék nagy nomád birodalmainak politikai szervezetébe . . .” (MAKSAY FERENC, A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971. 17). Közismert az is, hogy az az út, amelyet elődeink az Urál vidékétől a Kárpát-medencéig megtettek, „véges-végig a vizekben és növényzetben (főként ritka lombú tölgyesekben) nem szűkölködő erdős-sztyeppéövvezeten át vezetett” (uo.). Hogy őseink e vándorlásaik során nemcsak török népekkel érintkeztek, hanem orosz törzsekkel is, arról — a fentiek szerint — egyebek között óorosz eredetű *gyepű* és *gyep* szavunk is tanúskodik. Elődeink levédiai és etelközi sztyeppői vándorlásainak e két szavunk eddig nem ismert, de kétségtelenül hiteles és igen fontos bizonyítéka.

Azonos töről sarjadt *gyepű* és *gyep* szavunk ezenfelül arra is rávilágít, hogy lovas nomád őseink hogyan alkalmazkodhattak új környezetükhöz. Lovaiukat e térség *g y e p é n* legeltették, ellenségeik támadása ellen viszont a tuskés bozótokkal benőtt *g y e p ű k k e l* védekeztek.

2. Teljesen ismeretlen eredetű *böjt* szavunk is, mivel finnugor egyeztetései, továbbá iráni és német származtatásai elfogadhatatlanok (TESz.).

A szavunk körül mindmáig terjengő homályt azonban — úgy látom — mégis eloszlatjuk. Csak arra kell gondolnunk, hogy a böjt a farsangot követi, az utóbbinak a neve pedig nyelvünkben német, közelebbről bajor-osztrák eredetű. Böjt ugyanis nyilván csak azóta van nálunk, amióta a farsang is meghonosodott. S ha az utóbbinak a megnevezésében a németeket követtük, a böjtében is föltehetőleg — valamiképpen — az ő nyomdokaikon haladtunk.

Induljunk ki abból a ma közkeletű megállapításból, hogy a *böjt* eredetibb hangalakja *bixt* ~ *büxt* ~ *bēxt* lehetett, s hogy a *j*-s változatok ebből szabályosan keletkeztek (TESz.). Okleveleinknek a XIII. századtól felbukkanó személynévi adatai ezt feltétlenül igazolják; vö. 1211: *Buhtus*: 1240: *Buhtus*: 1252: *Buhtus*: 1309: *Buhtus*: de 1398: *Beythes*, *Behtes*: 1424/1498: *Beythes* stb. (Oklsz.); vö. még 1510: *bevhtet* (MargL. 9).

A böjti időszak — mint közismert — a katolikus egyházban a farsangot követi. A nagyböjt első napjának neve nálunk *hamvazószerda*, tkp. 'hamvak szerdája', amelynek megnevezése végső soron a lat. *Feria quarta cinerum*-ra megy vissza, bár megalkotásában esetleg a megfelelő szláv kifejezéseknek is szerepük lehetett (vö. Krss: NytudÉrt. 92. sz. 78—9). Tudjuk azonban, hogy a pap ezen a szerdán, miközben a szentelt hamuval a hívek homlokát kereszt formájában megjelöli, egyben bűnbánatra, gyónásra és áldozásra is felhívja őket, lévén a hamvazószerda egyben az évi kötelező gyónás legszigorúbban megtartandó napja is. A böjt kezdete tehát egyben a gyónás ideje. Az utóbbinak a német neve pedig *Beichte*, amely az ófeln. *bīgiht*, *bīgiht* összevont alakja. E névszó az ófeln. *bi-jēhan* 'bekennen, vor Gericht aussagen; megvall, a törvényszék előtt kijelent' ige származéka, ez pedig eredetileg mindenféle beismerést jelölhetett, s jelentése csak a XII. század óta korlátozódott a gyónáskor történő bűnvallásra (KLUGE, EtWb.²¹).

Mármost véleményem szerint hozzánk a XII. század folyamán az ófeln., középfeln. *bīgiht* > *biht* 'gyónás' kerülhetett át, amelyből a fenti *Buhtus* személynév *Buht*- [ɔ: *būht*] töve kifogástalanul megmagyarázható. Az átvett szóalak eredeti *i*-je a szőkezdő *b* hatására labializálódhatott. De persze az is elképzelhető, hogy a fenti *bīgiht*-ből az átvétel után előbb **bixt* lett, majd

ebből *büxt* ~ *bëxt*, amelyekből a mai *böjt* szintén jól levezethető. Az ajánlott származtatásnak tehát semmiféle alaktani akadályát nem lehet.

Jelentéstani szempontból persze kifogásolható, hogy az említett német szó nem a böjtre, hanem a gyónásra utal. Mélyen bennünk gyökerezik ugyanis az a tudat, hogy a böjt nem más, mint az egyházi rendelkezések, törvények, illetve szokások alapján „bizonyos napokon, bizonyos ételek, főleg hús fogyasztásától v. általában az étkezéstől való tartózkodás, ill. csökkentett mértékű táplálkozás” (ÉrtSz.). Ennek megfelelőleg a közhit szerint: aki böjtöl, az koplal, mivel keveset vagy semmit sem eszik.

Valóban ismerünk nyelveket, amelyek így jelölik a böjtölést. Így a görögben *ἀστυία* a böjt neve, amelynek szó szerinti jelentése ’élelem nélküliség; nem evés’. A gör. *νηστεύς*, *νηστεία* ’böjtölés’ is a *νη* ’nélkül’ és az *ἐσθίω* ’eszem’ összetételéből alakult, s így eredeti értelme: ’nem evés’.

Csakhogy ez a jelölésmód korántsem általános. A germán nyelvekben a böjtölésre vonatkozó megnevezések a böjt fogadalom voltára utalnak, azt fejezve ki, hogy az ételektől való tartózkodás alapja az önként vállalt, szigorú vallásos fegyelem. A ’böjt(ölés)’ jelentésű ném. *Fasten* eredeti értelme ugyanis ’fest halten’, vagyis ’(a böjtölési fogadalmat) szigorúan megtartja’; vö. gót *(ga)fastan*, ófeln. *fastēn*: ang. *fast(en)*: ezek töve a *fast* (újfeln. *fest*) ’erős, szilárd’ melléknév (KLUGE, EtWb.²¹).

A neolatin nyelveknek a negyven napos nagyböjtre vonatkozó elnevezései viszont ennek az időszaknak a tartamára utalnak; vö. ol. *quaresima*, fr. *carême* stb. < egyházi lat. *quadrāgēsima (dies)* ’negyvenedik nap’. Az olasz értelmező szótárak szerint a *quaresima* ’nagyböjt’ névszó jelentése ’a húsvétot megelőző negyven napnyi időszak, amelyet a bűnbánatnak [= *penitenza*] kell szentelni’. A penitencia pedig csak a gyónás révén valósulhat meg. Így tehát a nagyböjti időszakhoz a bűnbánat és a gyónás legalább úgy hozzátartozik, mint a zsíros ételektől való fogadalomszerű tartózkodás.

Így komolyabb jelentéstani akadályát sem lehet a fenti szófejtésnek. Az elmondottak alapján tehát okkal hihetjük, hogy nyelvünkben nemcsak a *farsang*, hanem a *böjt* is német eredetű, s hogy az utóbbi kezdetben a böjti időszakban feltétlenül kötelező gyónást jelölte.

3. Mindmáig ismeretlen eredetű az a szócsalád is, amelyhez a *verseng*, *versenkedik*, *verseny*, *versent*, *verseny* tartozik. Eddig csak annyit lehetett megállapítani, hogy mindezek egy **vers-* alapszóból sarjadtak, de ennek származását nem lehetett kideríteni (TESz.). Pedig a megoldás — úgy hiszem — eléggé egyszerű: a fenti alapszó latin eredetű *vers* szavunkkal azonos.

Ez persze merész, sőt meglehetősen állításnak látszik. De ne feledjük, hogy *vers* szavunknak volt régen ’sor, szer; szakasz’ jelentése is, amit a *versszak* összetétel is tanúsíthat: vö.: Valk: Gen. 51: „Meg hagtác egy néhány *versbe* az várat”; RákF: Lev. 305: „Egy néhány *versen* parancsoltam”; stb. (NySz.). Ennek megfelelőleg a R. *verset futni*, *verset úszni valakivel* szókapcsolat, amely PPB.1. szerint latinul a. m. ’contendere cursu’, illetve ’concertare velocitate nandi’, eredetileg ezt jelenthette: ’egy kijelölt szakaszt fut, illetve úszik vkivel’. Bizonyára mondták valamikor azt is, hogy **versen fut*, *úszik valakivel*, amit úgy érthettek, hogy ’egy megadott szakaszon fut, úszik vki-vel, hogy eldőljön, ki a gyorsabb’.

Hogy a **versen* alak egykor valóban megvolt, annak meggyőző bizonyítéka lehet a fentebb idézett *egy néhány versen (parancsoltam)* kifejezés; vö.

még TörtT. VII, 155: „Deszni vára visszaigértetett egynéhány versen [= néhány alkalommal; néhány időszakban]” (NySz.).

Raghalmozással, illetve a *verset* és *versen* alakok vegyülésével keletkezhetett azután a R. *versent* 'certatim; versengve'. Ennek eredetibb 'szakaszonként' értelmét sejtetik az effélék: Zrínyi II, 109: „*Versent verset* Lycáon ha mond én velem”; Erasm: Erk. 45: „Duskat auagy *versent* innia”; Pázm. Préd. 812: „Mitridates *versent* ett és ki-ett akár-mely ehető embert”; stb. (NySz.). Aki *versent* mondta a *verset* *valakivel*, nyilván úgy vetekedett vele, hogy igyekezett társánál több szakaszt tudni a versből. Aki meg *versent* evett vagy *versent* ivott *valakivel*, ellenfelét szintén csak úgy győzhette le, ha több szakaszon át bírta az evést vagy az ivást, mint a vele mérkőző. E sorok írója is emlékszik ifjonti Somló hegyi borozgatására, amikor barátaival énekszó mellett *versent* ivott a kedvderítő, eper ízű nedűből. A versengés úgy folyt le, hogy a baráti kör tagjainak egymás után kellett fenékig kiinniuk színiültig töltött poharukat. Ha a sort Miklós kezdte, a buzdító ének így szólt: „Miklós bátyánk iszik most, Ennek örvendezünk most.” Amikor pedig barátunk szájához emelte a poharat, a buzdítás így folytatódott: „Le, le, le fenékig, le, le, le fenékig...” Ezt mindaddig ismételtük, amíg Miklós az ivást be nem fejezte. Ekkor így folytattuk: „Most ivott ő kedvére, váljék egészségére.” Ezután a *vers* azzal folytatódott, hogy a nevével kezdett szakasz fölhasantakor a soron következő cimbora emelte föl a poharát.

Az efféle vetélkedésekben az lehetett a győztes, aki a legtovább bírta. Nem hiszem, hogy e nemes versengés korunk találmanya. Az 1598-ból való, fentebb idézett „Duskat auagy *versent* innia” föltehetőleg e szokás ősiségét bizonyítja. A *duska*, mint tudjuk, szláv jövevényszó; vö. szerb-horv. *dúšak* 'lélegzetvétel, hörpintés, korty, felhajtás' stb. (TESz.). A *duska* eredeti jelentése ez volt: 'az italnak egy hajtásra való kiívása'. Aki tehát úgy versengett társaival, hogy velük *duskát* ivott, már a XVI. században is lehetőleg egy hajtásra üritette ki poharát, amikor a *vers* reá került.

Az eredetileg határozószói *versen* a *versen* futás, *versen* úszás-félékből elvonódva olyan formán főnevesülhetett, mint ahogyan *vadon* névszónk jöhetett létre a *vadon* nőtt erdő-féle kapcsolatból. A fent felsorolt igék (*verseng*, *versenkedik*) azután e névszónk továbbképzett származékaiként keletkeztek.

Úgy látszik, elődeink egykor perlekedve, szót váltva is versengtek egymással. Ez úgy történhetett, hogy a cívódók, nem engedve, hogy ellenfelüké legyen az utolsó szó, folyton-folyvást „újítottak”, újabb „versét”, vagyis szakaszát kezdve a szópárbajnak. Ezért lehetett a lat. *pervicax* és *contentiosus* magyar tolmácsolata 'versenyos' (C., MA., PPB.; vö. NySz.).

Gyermekverseink is őrzik e régi játékos vetélkedők emlékét; vö.: „Vágok vágok fát, de micsoda fát? régi rakottytát; aki velem *vers*, én is avval *vers*, fogadjunk fel egy pint borba, huszonkettő ez” (CzF.); „Gyere velem *verst*, el is megyek *verst*” (gyermekmondóka: Csongrád m. Dorozsma); „Gyere velem *vers*, én is megyek *vers*” (gyermekmondóka: Félégyháza) (MTsz.). Föltehető, hogy az effélékben a -t ragos *verst* 'versengve' változatok voltak az eredetibbek.

Nyelvjárásaink is híven őrzik *vers*, Nyj. *vörs* szavunknak fentebb tárgyalt 'szakasz, darab' jelentését; vö. „Jó két *vörsöt* arattunk addig, mire a nap fölkelt; de a helyett aztán majd pótlékul aluszunk egy *vörsöt* ebéd után” (Csallóköz); *vers*: a harangozásnak egy szakasza, amelyet a másiktól rövid szünet választ el (Somogy m.) (MTsz.). A *vers* utóbbi jelentése gyerekkoromban, szülőfalumban, a Veszprém megyei Nagyalásonban is járatos volt.

A Bodroglközben az *egy versbe* szókapcsolatnak 'egy huzamban, egy hajtásban, egy hajtásra' jelentését jegyezték föl, az alábbi példamondatok kíséretében: „Egy *versbe* Tokajtól Újhelyig hajtott”; „Az egész itce bort egy *versbe* kiitta” (MTsz.). Szavunknak nyelvjárási 'versengés, vitatkozás, veszekedés' jelentéséről is tudunk, vö. „Mi lessz a *vers* vége?” (Rimaszombat); „Mi lett a *vers* vége?” (Borsod m.) (MTsz.).

Úgy hiszem, mindebből világosan kitűnik, hogy *verseny* szavunk és a felforolt igei származékok is a latin eredetű *vers* fejleményei.

BALÁZS JÁNOS

Török Bálint és Törökbálint

1. A XVI. század ellentmondásokkal, személyes és nemzeti tragédiák sorozatával telített első felének jellegzetes főúri alakja volt enyingi Török Bálint. Közvéleményünk elsősorban Arany János verse (Török Bálint) és Gárdonyi Géza regénye (Egri csillagok) hatására nemzeti hősként tiszteli, történettudományunk azonban — noha személyiségének alapos elemzését mind ez ideig még nem végezte el — tépdesi róla a többnyire érdemtelenül ráaggatott babért. Még fiatal ember, gyámok felügyelete alatt van, amikor egy szégyenletes és súlyos következményeket maga után vonó esemény kapcsán felbukkan történelmünkben: 1521-ben ő Nándorfehérvár bánja (a tisztséget mintegy örökségként apja után viselte), az országgyűlés őt teszi felelőssé e legfontosabb határvár elvesztéséért (bűnös vagy bűnbak?), mert gyámjával együtt cserbenhagyta az őrséget. Csak rövid ideig volt kegyvesztett, száműzött; amikor feleségül vette a királynő egyik udvarhölgyét, ismét visszakapta vagyonát. Biztos, hogy voltak férfias, katonai erényei. A mohácsi csatában II. Lajos közvetlen környezetében van, a király testi épségét óvó egyik parancsnok, 1527-ben pedig Cserni Jovan, a „fekete ember” csapatainak megverője.

Az ország három részre szakadása után — egy nagyon rövid időtől eltekintve — nem a nemzeti királyt, a Zápolyaként vagy Szapolyaiként ismert Jánost követi, hanem Ferdinándot. Választásának minden motiválóját nem ismerhetjük, de a gyarapodáshoz, a további emelkedéshez jó urat választott. Már 1527-ben adományul kapja a borogi és a soproncai várat, később kiterjeszti somogyi birtokai határát, a pannonhalmi apátság birtokain erőszakkal elfoglalja vagy bérli, maga szedi a tizedet, Pápa ura, Győr és Tolna megyében is jelen van. Nem a nemzet féltése, az ország érdekében támadt jobb remények viszik 1536-ban János király udvarába, hanem I. Ferdinándban való csalatkozása, akitől nem kapott elégtételt a másik főúrral, Bakics Pállal történt összetűzésekor.

János király is hálás. Török Bálintnak adományozza Debrecen városát és Hunyad várát, meghagyja a somogyi ispán és dunántúli főkapitány tiszttségében. János halála után Izabella királyné egyik fő támasza, János Zsigmond egyik gyámja. Igazából nem tudjuk, hogy a szultán Buda elfoglalása után miért éppen őt vitette a Héttoronyba, élete fogytáig tartó rabságba. Két Török Bálintot ismerünk tehát: a kétes üzemekkel foglalkozó, súlyos következményű cselekedetek elkövetésével gyanúsítható, házassággal emelkedő, kapzsi és harácsoló, de némi katonai erényekkel is rendelkező főurat, és a regényhős, nemes tartású foglyot, aki a Jedikulában rabtársával, Maylád

Istvánnal sétálgatva hazája sorsáért aggódik . . . (A Török családra és Bálint viselt dolgaira, sorsára l.: VeszprHtLex. 181: *Enying* a.; CSÁNKI III, 261: *Ajkai* cs. a.; uo. III, 280: *Marczali* cs. a.; uo. III, 284: *Polyáni* cs. a.; uo. III, 288: *Török* cs. a.; PRT. III, 71, 201, 203, 244, 259, 287, 778, 793, IV, 44, 689—90, 696, VIII, 195, X, 76, 700, XII/b, 163, 282; PallasLex. XVI, 312; ÚMLex. VI, 479; KISS BÁLINT: Turul XI, 22—7; ÁLDÁSY ANTAL: uo. XV, 33—4; DARÓCZY ZOLTÁN: uo. XXVI, 83—6; SEBESTYÉN BÉLA: Török Bálint mint Pápa város földesura, 1535—1550. Bp., 1911.; NÉMETH BÉLA: Szigetvár története. Pécs, 1903. 69—89; SZAKÁLY FERENC: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szekszárd, 1969. II, 18—9; WITTINGER ANTAL: Török-Bálint története és leírása. Bp., 1901.)

2. Budapest közelében van egy *Törökbálint* nevű helység, amely az előbb vázlatosan bemutatott *Török Bálint*-ról kapta volna a nevét.

A magyarázatot BÉL MÁTYÁS indította útjára (SZABÓ BÉLA ford.: BÉL Mátyás Pest megyéről. Szentendre, 1977. 121, 124). Ismerték a XVIII. század végén is: „Ide tartoznak a helységeknek régi nagy Emberek nevéből tsinált nevei . . . *Török Bálintról* Pesth Vármegyében . . .” (Magyar Grammatika, melyet készített egy magyar társaság Bétsbenn [1794.], 300; az adatot MIZSER LAJOSnak köszönöm). A névfejtést — ismereteim szerint — részletesen először THIRRING GUSZTÁV indokolta: „Nevét Enyingi Török Bálintról, János és Ferdinánd királyok [így! ebben a sorrendben!] híres vitézéről vette, ki birtokosa volt és várat is építtetett határában. A törökök ezt elpusztították és ugyanakkor pusztult el maga a község is. A XVII. sz.-ban ismét nagy falu volt és egykorú írók állítása szerint a vár nyomai akkor még meglátszottak.” (PallasLex. XVI, 315.) A millenniumi monográfiasorozat megyei kötetének szerzője, IFJ. REISZIG EDE alig módosított az előbbi szövegen: „A helység nevét Enyingi *Török Bálint*tól (1527—41), János király, majd [!] Ferdinánd kapitányától vette, a ki itt várat is épített, melyet a törökök elpusztítottak. Ekkor pusztult el a helység is.” (Pest-P.-S.-K. vm. I, 152.) A magyarázat az Új Magyar Lexikon (VI, 480) révén napjainkig eljutott: „*Törökbálint* . . . Nevét *Török Bálintról* kapta. A falu a török hódoltság idején elnéptelenedett. 18. sz.-i betelepülésekor régi földesuráról nevezték el.” (L. még KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XXII, 62.) Végül a számos pontjában adatolatlan és gyanút keltő etimológia a tudományosság szintjére emelkedett KISS LAJOS helynévszótárában (FNESz. 657). Az itt szereplő névcikket teljes terjedelmében idézem: „*Törökbálint* 'helység Pest megyében' (1720: MVV. Pest-P.-S.-K. vm. 1: 152; 1737: *Török-Bálint*: Bél: NotHung. 3: 510). A török hódoltság idején elnéptelenedett helységet a 18. sz.-ban újraterelítették, és egykori birtokosáról, enyingi Török Bálintról (?—1551) nevezték el. Vö. 1544—6: *Valentinus Thérék* szn. (MonÍrók. 1: 366); 1559: *Török Bálintnac* szn. (Szék: Krón. 233). (MVV. Pest-P.-S.-K. vm. 1: 152; EtSz. 1: 257 *Bálint* a.; ÚjMagyLex. 6: 480; Eperjessy: MFTört. 105.)”

Amióta földrajzi nevekkkel foglalkozom, gyanakodva néztem ezt a helységnevet, és ma sem tudom elfogadni a szép karriert befutott magyarázatot. Azt természetesen nem lehet kétségbe vonni, hogy a helységnévnek és a teljes személynévnek köze van egymáshoz, az alaki azonosságuknak azonban más motíválóját kell keresni a következők miatt: 1. a magyarázatok nem szólnak arról, hogy a hódoltság idején „elnéptelenedett helység” milyen néven állt ekkor és 1541 előtt; 2. nem törekszenek annak igazolására, hogy a mai hely-

ség határa vagy a vidék egykor Török Bálint kezén volt; 3. nem szólnak arról, hogy a helységet a XVIII. században szerb és német telepesek hozták létre, s egészen a XIX. század végéig német neve is volt, amely nem értelmi megfelelője, nem fordítása a magyar névnek.

3. A Törökbálint környéki középkori településhálózat rekonstruálását lehetővé teszik a törökkor után is tovább élő vagy megújuló helységek, továbbá az innen származó, ide lokalizálható írásos és régészeti emlékeink. Azon a nagyjából csúcsára állított háromszög alakú területen, amelyet északról Zsámbék, Páty és Budakeszi, keletről Budapest XII., XI. és XXII. kerülete, majd a Duna, ÉNy–DK-i irányban pedig a Fejér megyei határ fog közre, ma a következő települések vannak: Biatorbágy, Budaörs, Törökbálint, Sós-kút, Diósd, Pusztazámor, Tárnok, Érd és Százhalombatta. A felsoroltak középkori előzménye — Törökbálint kivételével — minden esetben pontosan felismerhető. Okleveleinkben e településekkel kapcsolatban fordulnak még elő a következő elpusztult falvak: *Berki*, *Csik*, *Csonkatebe*, *Deszka*, *Eben*, *Horhi* és *Székely*, továbbá két *Kőkert* és bizonyos *Fetel* és *Kewel* prédiomok. Nyilvánvalóan ezek között keresendő az a középkori település is, amely a mai Törökbálint elődje volt. Ma már nem kell a helyhez kötés aprólékos munkájával vesződnünk, mert elvégezte ezt TORMA ISTVÁN, aki a korábbi vélemények szembesítése és új források adatainak bevonása segítségével módszeres következetességgel rajzolta meg az előbb említett háromszög középkori településhálózatát (Az érdi Kuttyavár: Studia comitatensia 9. sz. Szentendre, 1980. 251–66). A Dióddal (1422.), Horhival (1546., 1559., 1562.) és Berkivel (1540.) való szomszédság alapján nagy biztonsággal mondhatjuk ki, hogy a mai Törökbálint helyén a középkorban az *Eben* nevű helység feküdt (uo. 258).

Az 1323-tól ismert *Eben* (és „másik *Ebeen*”) egykori kőkastélyáról 1422-ben értesülünk, amikor Chapy Andrásné a diódi kastéllyal együtt ebbe is beiktatták (... domum lapideam seu castellum ... : uo. 258, 259; BARTFAI SZABÓ, Pest m. 147). E kőház romjaiból költötte BÉL MÁTYÁS a Török Bálintnak tulajdonított várat (SZABÓ BÉLA ford.: i. h.), amely aztán bizonyoságként került Törökbálint kismonográfiájába (WITTINGER i. m. 73) és a korábban már idézett névmagyarázatokba.

4. A mai Törökbálint és az egykori Eben azonosítása egyúttal kizárja Török Bálint tulajdonosi kapcsolatát is a helységgel, hiszen Eben XVI. századi birtoklástörténetét több-kevesebb pontossággal ismerjük. Forrásaink szerint a XVI. század elején, 1513-ban, akkor, amikor Török Bálint még kisgyerek volt, zálog címen került a birtok Ákosházi Sárkány Ambrus kezébe (BARTFAI SZABÓ, Pest m. 343). Az ő családjáé 1519-ben is: a testvéreivel ekkor lefolytatott birtokosztás szerint a Pilis megyei Eben más falvakkal együtt ákosházi Sárkány Ferencnek jutott (uo. 356–7). Ez a család kapja meg II. Lajostól 1525-ben, majd János Zsigmondtól 1545-ben az egyebek között Eben birtokon levő királyi jogokat (uo. 367, 387).

Sajnos, az utolsó két adat között levő húsz év birtoklástörténetéről nincsenek forrásaink. Márpedig éppen erre az időre esik Török Bálint férfikora, amikor hallatlan erőszakossággal gyarapította vagyonát. Elképzelhető lenne tehát, hogy Sárkányék birtoklásának kontinuitása csak látszólagos, vagyis — okmányokkal szintén nem igazolhatóan — ez alatt a húsz év alatt valamilyen a Török Bálint birtokába került volna a falu. Csakhogy ez másképp,

mint foglalással, nem történhetett (a közbeeső eladományozásról ugyanis fel-tétlenül szólnának a Sárkány család javára készült oklevelek), így alig lenne hihető, hogy a nem valóságos birtoklás olyan mély nyomokat hagyott az elnevező környezetben, hogy a személy halála után is nevében még hosszú ideig tovább élő Ebent éppen róla nevezték volna el.

A Török-család története felől közelítve is negatív választ kapunk a kérdésre. Ha a forrásainkból ismert birtokaikat térképre vetítjük, azt látjuk, hogy azok már a XV. század második felétől kezdve a Dél-Dunántúlra koncentrálódnak. Az első kiemelkedő családtag Török Ambrus volt, aki Mátyás királytól megkapta Szigetvárt (PallasLex. XVI, 312), s később az unoka, Bálint is elsősorban Somogy megyében folytatta birtokgyarapító tevékenységét. A prédikátumot adó Enyingtől már a mohácsi csata előtt megváltak, ezt a Batthyány család még II. Lajostól kapta adományban, és fejlesztette birtokai, a „sármelléki tartomány” központjává (VeszprHtLex. 181). Pápát állítólag a családalapító ős, Ambrus kapta meg Mátyás királytól, erről azonban csak egy hamis oklevél beszél (CSÁNKI III, 214. *Pápa* a.), tény azonban, hogy Bálintot már ez a város is uralta (l. SEBESTYÉN BÉLA i. m.). Győr megyében Gönyő, Ság, Táp és Szentmiklós volt az övé (vö. PRT. IV, 689–90). Egy forrás szerint Mohács után (nyilván jóval azután) Török Bálinté Cegléd (Pest-P.-S.-K. vm. II, 361), és ugyancsak a János királyhoz való pártolása jutalmaként kapta meg Hunyad várát és Debrecen városát (PallasLex. XVI, 312). A Kelet-Dunántúlon észak felé Tolna megyében voltak még birtokai, amelyekhez jórészt szintén foglalás révén jutott. 1542-ben a megye négy járásában összesen 543 porta adózott neki (SZAKÁLY FERENC: i. h. 13–4).

Egyetlen adat szól amellett, hogy Buda környékének egyik települése valaha kapcsolatban volt a Török-családdal. BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ (i. m. 340–1) regesztája szerint 1513-ban enyingi Thewrewk Imre, felesége és gyermekei (Miklós és Bálint), valamint rokonai nevében is elcseréli többek között a Pest megyei *Thethen* birtokot Hédervári Ferencnek Somogy, Tolna és Veszprém megyében fekvő javaiért (1343. regeszta). A BÁRTFAITól hivatkozott oklevélben (HéderváriOkI. I, 529, továbbá 530–2) azonban éppen nem erről van szó: abban a Hédervári-család más tagjai tiltják Hédervári Ferencet, nehogy elzalogosítsa a részletesen felsorolt birtokokat (köztük Tétényt) Török Imrének. Meg kell azonban mondanunk, hogy a regeszta és az oklevél eltérő keltezése arra mutat, hogy BÁRTFAI SZABÓnak „A Hédervári család oklevéltára”-ra való határozott utalása ellenére két különböző forrásról van szó.

5. Nem sikerült tehát igazolni azt a vélekedést, hogy a Török-családnak birtokai lettek volna Törökbálint vidékén. A történeti irodalom nem tudja adatolni, hogy Török Bálint várat épített itt, amelyet aztán a török lerombolt. A törökbálinti hagyomány a már 1422-ben említett kastélyra utal vissza, és ennek romjai keltették életre a német betelepülők adta *Festung* és a későbbi *Felső-vár utca* helyneveket is (WITTINGER i. m. 31–2). Nem lehet tehát helyes a *Törökbálint* helynévről 250 éve ismert magyarázat sem.

Meggyőződésem, hogy a helységnév végső soron a szomszédos *Torbágy*-nak köszönheti létrejöttét.

Torbágy hosszú időn keresztül királyi birtok volt. Már ezt sejteti ANONYMUS is, amikor a honfoglalás eseményei kapcsán arról tudósít, hogy *Ősbő* és *Őse* követi győzelmeik hírével Árpád vezért a Torbágy-erdőben (*in silva Turobag*) vadászat közben találták meg (Anonymus 49; PAIS, MAn. 123).

1268-ban a Tárnokon lakó budai polgárok és a berki nemesek közötti perben mások között torbágyi *Jobos*, a királyné jobbágya tanúskodott (BÁRTFAI SZABÓ i. m. 441; BpRég. XIX, 58). 1270-ben V. István egy oklevelét keltezte itt (in *Turbag*: SZENTPÉTERY, KritJegyz. II/1, 78). A pápai tizedjegyzékek szerint plébániája a veszprémi püspökség budai főesperesi kerületéhez tartozott (Pest-P.-S.-K. vm. I, 151). A XIV. század második felében Balk vajdáé és testvéreie volt, 1390-ben ugyanis Mária királynőtől a máramarosi *Visk* birtokot kapták Torbágyért cserébe (ZsigmOkl. I, 167), mivel abban az évben Zsigmond király „possessionem nostram Regalem *Torbag* vocatam” Stibor vajdának és fivéreinek adományozta (WENZEL GUSZTÁV, Stibor vajda 59–60). 1429-ben arról értesülünk, hogy *Torbaagh* már György rác despota birtoka (BÁRTFAI SZABÓ i. m. 158), Zsigmond ekkor a jobbágyok szegénységének enyhítésére örök időkre felmentette őket a kamara haszna fizetésétől. Mátyás király 1459-ben guti Ország Mihálynak és fiainak adta (CSÁNKI I, 18, *Országgh* cs. a.), s ezt az adományt 1464-ben megerősítette (BÁRTFAI SZABÓ i. m. 234). 1512-ben a szigeti apácák is igényt tartanak *Thorbagh* birtokra (uo. 333), de az továbbra is az Ország-család tulajdonában maradt (1519: uo. 356). A török hódoltság idején ez a település is elnéptelenedett, s Buda visszafoglalása után ezt is német lakosokkal telepítették be (vö.: KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XXII, 61; Pest megye múltjából. Szerk. KELETI FERENC, LAKATOS ERNŐ, MAKKA LÁSZLÓ. Bp., 1965. 33). — A *Torbágy* név valószínűleg pusztá személynévből keletkezett (vö. FNESz.), az esetleges személynévi előzményre figyelembe vehető a következő adat: 1211: *Turba*, jobbágy Kolon birtokon (PRT. X, 508).

Az egykori Torbágy területe a mainál jóval nagyobb lehetett. A régi térképeken (pl. LIPSZKY) jól látható, hogy a helységnek nevet adó erdő (ha Anonymus adata helyes) lenyúlott egészen a mai Törökbálint alá. Törökbálintnak Érd északi csúcsán kezdődő és ÉNy felé tartó határvonala az egykori torbágyi és biai közös határvonalban folytatódik. Nagyon valószínű tehát, hogy a mai Törökbálint területe magában foglalja az egykori torbágyi határ egy részét is, a másik részét pedig az egykori Eben határa adja. WITTINGER ANTAL (i. m. 17) — Ebenről még nem tudva — ki is jelenti, hogy „Torbágy régi neve a mai Török-Bálintnak”, ez azonban „nem a mostani falu helyén állott, hanem kisebb északnyugatnak, a *tégla-dűlő* táján . . .” Torbágy és Törökbálint egykori azonosításával tudjuk megmagyarázni azt is, hogy ARANY JÁNOS a Török Bálintot heroizáló versében a főúr családjának lakóhelyét Torbágyra teszi (Költemények, fordítások. Magyar remekírók. Bp., 1975. 261):

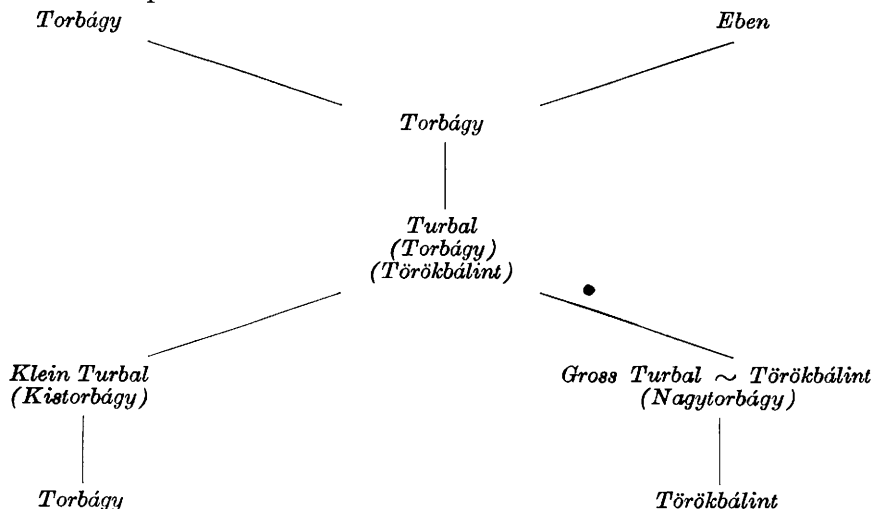
Gondolkozik a Bálint magában:
Nem lesz-e jobb maradni Budában?
Mintha súgná, valami azt mondja:
Ne menj, Bálint, a török táborba!

Király-asszony ellenben azt mondja:
„Török Bálint, te segíts bajomba:
Gyermekeket nem adom barátnak,
Szívében nincs érzelme apáknak.

Neked adom, hűséges jobbágyom!
Neked is van két fiad Torbágyon:
Mintha egyik volna most öledbe’,
Viseld gondját, úgy adom kezedbe.”

Végül Torbágy és Törökbálint azonosításának megvolt a nyelvi háttere is. Korábban említettük, hogy a török kiűzése után mindkét helység a németekkel (illetőleg részben szerbekkel) való megtelepítés révén éledt újjá, mégpedig időrendben előbb Törökbálintot ülték meg (1693., ill. 1699.), majd Torbágyra 1712 után hozta őket Farkas István (Pest m. múltjából 141). Törökbálint határát Széchényi György esztergomi érsek 1693-ban a budai jezsuiták kollégiumának juttatta, ahová előbb szerbek érkeztek (rájuk emlékeztet a ma is élő *Rác-zug* helynév), akik az 1696. évi adólajstromok szerint két évig adómentességet is kaptak (WITTINGER i. m. 28). Hozzájuk csatlakoztak 1699-ben a schwarzwaldi németek. A jezsuitáknak szóló adományt I. Lipót 1700-ban megerősítette és megújította, s az adománylevéiben találjuk meg először Törökbálint nevét is vagylagos formában: Lipót a budai kollégiumnak adja „a *Torbálynak* vagy *Török Bálintnak* nevezett birtokot” (WITTINGER fordítása: i. m. 29). Úgy történt tehát, ahogy WITTINGER sejtette: a magyar *Torbágy*-ból keletkezett a német *Torbály* ~ *Turbal* ~ *Turwal* (i. m. 30). A fentiek alapján azonban mi már egy lépéssel tovább is mehetünk: a *Turbal* pedig kiváltója volt egy mesterséges névadásbeli népetimológiának vagy jelentéstani adaptációnak, a *Törökbálint* helységnévnek. Ezt a települést németül még a múlt században is *Groß Turwal*-nak hívták (*Grosz-Turwal*: FÉNYES IV, 217; *Gross-Turwal*: Hnt. 1877. 937, Hnt. 1892. 1620). A mai Torbágy, megülése után — nyilván a Törökbálinttal való szoros kapcsolata alapján — a *Klein-Turwal* nevet kapta (*Klein-Turwal*: FÉNYES IV, 210; *Klein-Turwal*: Hnt. 1877. 929, Hnt. 1892. 1614), amelyet magyarul *Kistorbágy*-ként adtak vissza (1746-tól 1845-ig *Kis Torbágy* ~ *Kiss Torbágy*; vö. KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XXII, 61).

A két település és nevük története tehát az alábbiak szerint alakulhatott:

A *Turbal* > *Törökbálint* névváltoztatás valószínűleg a hivatalos fórumokon ment végbe, így abba a magyarosítási hullámba tartozik, amelyre a török kiűzése után — különösen a Dunántúlon — számos más példa is volt.

MEZŐ ANDRÁS

Nevel szavunk jelentésének történeti változásai

1. Jól dokumentált *nevel*-szócikk olvasható a TESz.-ben. Érdeemes mégis kissé tüzetesebben megvizsgálni e szó jelentésének történeti alakulását, s főként azt felderíteni, hogy mikor kapta meg mai köznyelvi, illetőleg szaknyelvi jelentését. Ez ugyanis nem derül ki a TESz. említett szócikkéből.

2. A XV – XVI. századi jelentés

A) A *nevel* teljes mai jelentését ebben az időben a *tanít* hordozta. „Tanítani” ekkor nem csupán ismeret-elsajátíttatást, értelmi ráhatást és fejlesztést jelentett, mint ma, hanem annak elérését is, hogy a vallási-erkölcsi-állapotbeli kötelességek teljesítését tudatosan vállalja is a növendék, tehát hogy „nevelt”-té váljék.

A TESz. *tanít* szócikkéből világosan kitűnik a *tanít* : *tanul* szópár ősi jelentése: beavatás misztikus-titokzatos tevékenységbe, kapcsolatba kerülés a szellem világával, másoktól látott tevékenységek begyakorlása. Ez a szópár az iniciáció ősi vizsgaszertartását örököltette meg; az iniciáció eredményeképpen — kiállva a próbát, számot adva tudásról-ügyességről, kapcsolatba kerülve a túlvilágiakkal — a törzsi társadalom teljes jogú felnőtt tagja lett az ifjú.

A középkorban — a régítől gyökeresen különböző új körülmények között is — e tág értelmű, komplex jelentéstartalmú *tanít* élt tovább, ezt vette át a reformáció is.

B) Megvolt a középkorban *nevel* szavunk is, de nem a mai jelentésben. Egyszerűen ezt jelentette: 'növel'. Ennek három, 1517 előtti jelentésváltozatát sorolja fel a TESz. említett szócikkének 1., 3. és 4. számú értelmezése ('gyarapít', 'érlel', 'növeszt'). E jelentésváltozatok a mai köznyelvben már nem használatosak.

Nyilván a XV–XVI. században is élt az 5. és 6. számú változat, melyek TESz.-beli példái 1604-ből és 1769-ből valók: 'állatot, növényt gondoz'. E jelenségek egyike ma már kikopott a köznyelvből: a *növénynevelés*-t kiszorította a szakszerűbb *növénytermesztés*; másika viszont ma is él, az állatokkal kapcsolatos (pl. *baromfi-nevelés*, *borjú-nevelés*), ezt nevezhetjük a *nevel* mai köznyelvi másodlagos jelentéstartalmának.

C) A TESz. *nevel*-szócikkének 2. számú jelentés-értelmezését azonban ajánlatos részletesebben tovább elemezni.

Az erre vonatkozó példa a XV. század első felében írt Bécsi-kódexből való: *neueltelec*, melyben a *nevel* a TESz. szerint ezt jelenti: 'fejlődését elősegítve gondoz, irányít; erziehen'. A párhuzamos német kifejezés nyomán arra gondolhatunk, hogy itt a *nevel* mai jelentésével van dolgunk.

Ez azonban nem áll. A XV–XVI. században a *nevel* bizonyos környezetben gyermekre, ifjúra vonatkoztatva ezt jelentette: 'táplál, ruház, gondoz egészen felnőttkora küszöbéig'. Az 'irányítás' mozzanata nincs benne a kifejezésben, mert a szó lényegében a növekedés testi-anyagi szükségleteinek, ezekkel kapcsolatos környezeti feltételeinek biztosítását tartalmazta. Ugyanezt a tartalmat még nyomatékosabban kifejezi a jóval gyakrabban használatos *felnevel* alak. (A *felnevel* és a *felnevelt* szavak kapcsolata nyilvánvaló.)

Néhány példa jól megvilágíthatja a *nevel* e XV–XVI. századi jelentéstartalmát:

A TESz. példaszava így olvasható a Bécsi-kódex teljesebb szöveggörnyezetében: „Fiam irlalmazyh ennekem ki tegedet kilenc honapochban en mehem-

ben viseltelec [és] teiet három eztendocben attam [és] eltettelec [és] ez enne eletbe *neueltelec*”. Latin eredetije: „Fili mi, miserere mei, quae te in utero novem mēnsibus portavi et lac triennio dedi et alui et in aetatem istam perduxī” (Makk. II. 7, 27.). Jól érezhető itt a fordító küzdelme vizsgált szavunkkal. A latin szövegben a testi gyarapítás szakaszait sorolja el az anya: fiát „viselte”, majd táplálta, végül eljuttatta őt a felnőttkorig. A gyermek és az ifjú — csecsemőkor utáni — testi gyarapításának, növelésének magyar szavaként használta a fordító a *nevelés*-t.

Az 1506 táján másolt Winkler-kódex Mária-siralmának szerzője viszont a csecsemőkori táplálást-gondozást is beleértette a 'nevelés' fogalmába: „een theged een zywennek allatta hordoztalaak ees nagh zeghenseegbe *neweltheleek*, zorgalmatossagga ewriztelek”. (Más példák is tanúsítják, hogy a *nevel* gyakori szinonimája volt ebben az időben az *őriz*, mellette pedig a *feltart*.)

1536-ban Komjáti Benedek így fordította az efezusiaknak írt Szent Pállevél 6. fejezetének 4. versét: „... de *neuellyetek* (taplallyatok) iket vristennek tanoitasba (tanosagba) es intesebe (meg feddesebe dorgalasaba)”. Sajátos fordítói módszerével Komjáti zárójelbe tett szinonimákat alkalmazott, hogy a latin szöveget minél pontosabban közvetítse. Az itt olvasható *neveljétek* — *tápláljátok* szópár jól megvilágítja a *nevel* korabeli jelentését. E szentírási hely a Vulgatában így található: „sed educate illos in disciplina et correptione Domini”. — Ugyanez a szövegrész Sylvester János 1541-ben készült fordításában: „hanem iol *neuell'itek fel* üköt, tanijtásnak es isten szerint való megfeddisnek általa.” — Heltai Gáspár két évtizeddel később ezt így magyaráította: „hanem *neuellyétec fel* őket tanításban és az Wrnac paranczolatiban”. — 1590-ben Károlyi Gáspár bibliájában ez olvasható: „hanem *neuellyétec* őket az tudománban és az Wrnac beszédinec intésibe.” — Káldi György pedig ezt a fordítás-változatot alkalmazta 1626-ban megjelent szentírásában: „hanem *neveljétek* őket az Urnak tanításában és fenytékében.” — E bibliai textusból világosan kitűnik a *nevel* jelentése: a testi fejlesztéshez-gyarapításhoz (vagyis a neveléshez) társítani kell a tanítást és a fegyelmezést.

Mindebből az is következik, hogy ebben az időben az *educ*o szó alapvető jelentése is a gondozás-táplálás tartalmú *nevel* vagy inkább *felnevel* volt (vö. *educatrix* = 'dajka'!). Szerepel az *educ*o a Timóteushoz írt első levél 5. fejezetének 10. versében is: „... si filios *educavit* ...” Komjáti Benedek ezt így fordította: „ha magzatit (fiait) feel tartotta (*neuelte*); Sylvester János pedig így: „ha fiait iol *neuelte fel*”. Ugyanez Heltai Gáspárnál: „ha magzatokat *fel neuelt*”; Károlyi Gáspárnál: „ha magzatokat *neuelt*”; Káldi Györgynél: „ha fiakat *neuelt*”.

A *nevel* XV–XVI. századi tartalmának megfelelően a *nevelő* korabeli jelentése: 'tápláló, ruházó, gondozó'. A TESz. a Margit-legendából idézi legkorábbi előfordulását: *neuelevye*; ennek tágabb szövegkörnyezete: „Ez soror olimpiadis azzon vala zent margyt azzonnak daykaya, *neuelevye* es mestere”. Komjáti Benedeknél: „az w swleinek (feltartoinak, *neueltőinek*)” (Tim. I. 5, 4.)

Mindebből következik, hogy a *nevelt*, *felnevelt ifjú* nem más, mint a felnőttkor küszöbére szerencsésen eljutott, e kort megért fiatalember, a *neveletlen* pedig — s ez Szenczi Molnár Albert 1621-i szótárában olvasható, a TESz. is idézi — még „fel nem nevelt” vagyis kiskorú.

XV–XVI. századi elődeink tehát a mai jelentésű *nevel* fogalmát nem ismerték, ennek teljes jelentéstartalmát a *tanít* szóval fejezték ki. Ugyanezt jelentette a ritkább *oktat* is, ez utóbbira csupán egyetlen illusztráló példát

hozunk: Komjáti Benedek így fordította a Tituszhoz írt levél 2. fejezetének 4. versét: „... tistessegeket (io dolgokat) *tanoitokat*, hogy oktathassak (ildomossa tehessenek) oktathassak okossagra az ifiaczkakat (ifiu meneczkeket) hogy az w wnnwn ferieket seresseek, hogy magzattyokot seressek”. Eredetije: „... bene docentes, ut prudentiam doceant adolescentulas, ut viros suos ament, filios suos diligant”. Mit jelent tehát Komjáti szerint az *oktat* szó? 'Valakit „ildomossá” tesz’.

Végül érdemes újra felidézni a XV. század első felében keletkezett Bécsi kódex „in aetatem istam perduxit” = *neveltelec* megoldását. — Károlyi Gáspár ugyanis jó másfél évszázaddal később is még így adta vissza magyarul a fentebb latinul is idézett Makk. II. 7, 27. bibliai helyet: „Könyörülly raytam fiam, ki téged kilentz hólnapig ez én méhembben hordoztalac, ki három esztendeig szoptattalac, ki fel tartottalac és szinte ez ideig hoztalac és *fel neveltelec*”.

Káldi György viszont 1626-ban már nem használja itt a *nevel* kifejezést: „Édes fiam, könyörülly rajtam, a' ki téged méhembben kilencz hólnapig hordoztalak, és tejet három esztendeig adtam és fel-tartottalak, és erre az állapotra hoztalak”. Abban a környezetben, amelyben Káldi György dolgozott, már más jelentése volt a *nevel*-nek.

3. A mai köznyelvi jelentés feltűnése

A) A magyar nyelvű nevelési irodalom Pázmány Péterrel kezdődik: 1636-ban megjelent prédikációs kötetében ízes magyar nyelven írt, prédikációformában szerkesztett tanulmány szól a fiúk, illetőleg a leányok neveléséről. A népszerűsítő-ismeretterjesztő pedagógiai írások első feckéi ezek hazánkban.

E két prédikáció-tanulmányban található a *nevel* mögött első ízben a köznyelvben ma élő jelentéstartalom: 'a gyermek és az ifjú erkölcsi-jellembeli fejlesztését célzó tevékenység'. Pázmánynál nem foglalja már magában — akárcsak a mai köznyelvben sem — a *nevel* fogalma a testi-fiziológiai gyarapítást.

A Vízkereszt utáni I. vasárnapi prédikáció címe: „A Fiaknak Istenes *neveléséről*”, s mindjárt az elején ez olvasható: e fiúknak „mind örök üdvösségek és világi állapottyok, mind Isten- s mind emberek előtt valo böcsülletek, mind tekéletes vagy feslet erkölcsök a gyermeki *neveléstől* füg”. Ugyanakkor „az Országoknak és Városoknak sincs semmire nagyobb szükségek, mint az apródesztendősök jó *nevelésére*”. A szülők kötelessége, hogy „a' kiket szültek, azokat őrizzék és jól *nevellyék*”. „A' ki jó erkölcsben akarja *nevelni* magzattyát, szükség, hogy annak maga-viseléséből gonosztságot ne tanulhasson neveletlen gyermeke, hanem jó példájával tekéletességre vezetessék.” Ez az utóbbi idézet azonban azt is érzékelteti, hogy Pázmány szóhasználatában — az új tartalmú *nevel* kifejezés mellett — jelen van még az ugyancsak 'nevelés' jelentésű korábbi *tanít* is.

További példák erre vonatkozólag: „Meg-emlékezzetek szülék, hogy példátokkal inkább *taníthattyítok* gyermekteket, hogy-sem szavatokkal...”; „látom, hogy a Fiak *nevelésére* vagyon az Atyáknak valami gongyok, mert Iskolákba és udvarokba küldik; lovagolni, vadászni, puskázni *tanítgattyák* őket; De a Leányok *nevelésében* nagy gondviseletlenség vagyon, mert csinnyosgatás, ruha-cifrázás, gangoson lépés, az az Kevélységre való *tanítás* minden *nevelések*.”

De Pázmánynál a harmadik pedagógiai szakkifejezés is előfordul a mai köznyelvi jelentésű *nevelés*, valamint az ugyanezt kifejező *tanítás* szinonimája-

ként: *oktatás*. Ismételjük: Pázmánynál ennek jelentéstartalma is 'nevelés', vagyis erkölcsi-jellembeli fejlesztés. Néhány példa: „Mert sem az el-áradot gonoszságnak ki-irtására, sem a jó erkölcsök bé-oltására, sem a bölcseségek és tudományok gyökerezésére, sem a több belső csendes állapotok virágzására, foganatosb eszköz nem találthatik a Gyermekek *oktatásánál*”; „Igen kíváncsátik minden rendekben, hogy a tekéletes élet példáját és *oktatást* szent és üdvösséges könyvek olvasásából bévségesen vegyék.”

Pázmány tehát egyrészt három különböző szóval — *nevel*, *tanít*, *oktat* — ugyanazt a tevékenységet nevezte meg; másrészt a *nevel* jelentéséből már kirekesztette a korábban beleértett 'táplálás, gondozás, ruházás' mozzanatát, a 'testi gyarapítás' vonatkozását. Következő mondatából szinte pontosan kielemezhető „nevelés”-definíciója: „Christusnak nem volt szüksége arra, hogy valakinek birtoka alatt *neveltesse* és egyebek rendelkezésével igyenesíttessék erkölcsé”.

A *nevelés* e szerint nem más, mint a gyermek és az ifjú „erkölcsének egyenesítése”, mások — arra illetékesek — rendelkezése, irányítása nyomán. Lényegében a mai magyar köznyelv is ebben az értelemben használja a „nevelés” kifejezést.

B) Utalni kell itt néhány példa erejéig Bethlen Gábor leveleinek sajátos szóhasználatára: az erdélyi fejedelem udvarában nem ismerték ekkoriban a *nevel* szót. A fejedelem 1621. szeptember 30-án kelt levelével unokaöccse, Bethlen István („Istók”) mellé rendelte Bojti Veres Gáspárt, „az gyermekre való gondviselést és tanítását öreá bizván”. 1627. március 18-án ugyancsak Bethlen Istvánról ezt írta: „harmadfél esztendő korától fogva atyjától-anyjától elvévén minden gondját, *educatióját* magunkra vöttük”. Az *educatio* nyilván a *tanítás* szinonimája e szóhasználatban; így értendő a következő, 1629-ben leírt helyen is: „alig láttunk rosszabbul *educált* ifjat ennél” (Bethlen Gábor Levelek. Vál. SEBESTYÉN MIHÁLY. Bukarest, 1980. 165, 195, 233).

Érdekes paradoxon, hogy a XVII. század nagy magyar nevelője, Apáczai Csere János nem ismerte a *nevel* szót, magyar nyelvű műveiben nem használta e kifejezést semmiféle formájában: sem a Magyar Encyclopaediában, sem a Tanácsban.

Nem található e kifejezés a nagy kortársnak, Comeniusnak magyar szövegrészleteket tartalmazó tankönyveiben sem. A Vestibulum, a Ianua, az Atrium, valamint az Orbis Pictus köteteiből egyformán hiányzik.

Nem találkozunk e szóval Pázmány nagynevű tanítványánál, Zrínyi Miklósnál sem. Az 1660-as évek elején írt „Török áfium”-ában részletesen foglalkozott a korabeli magyar nemes ifjak oktatási-nevelési problémáival, de egyetlen szót használ ennek különféle vonatkozásaira: *tanít* (*tanul*). Két esetben bukkanunk szövegében vizsgált szavunkra: „Hej, mely különb vala amaz lacedaemoniai asszony, mikor a fiát, mely immár *felnevelkedett vala*, felfegyverezvén jó módjával, egy paizst ada végtére neki.” A szó itt kétségtelenül a férfikor küszöbére való elérékezést jelenti, akárcsak a másik helyen: „... kinek szántsunk, kinek vessünk, kinek arassunk, kinek *neveljük* édes magzatunkat, ha securitásunkra most gondot nem viselünk” (Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Szerk. MARKÓ ÁRPÁD. Bp., 1939. 281, 283).

A jeles erdélyi államférfi, Bethlen Miklós 66 éves korában, a XVIII. század első évtizedében írt terjedelmes önéletrrásában részletesen beszámolt a XVII. század harmadik negyedében zajlott saját ifjúkori tanulmányairól, iskoláztatásáról, Apáczaihoz fűződő bensőséges kapcsolatáról. Hosszú fejezetek szólnak művében e témáról, de a *nevel* egyik változata sem került tollára.

C) Pázmány szóhasználata — ki tudja, milyen hajszálereken át közlekedve — Mikes Kelemennél kelt újra életre. Rodostóban 1725. június 11-én írt fiktív levele a nemes ifjak családi és iskolai neveléséről szól, s ennek kifejtésében bőven élt a *nevel* szóval. „Mert ugyanis nézzük, hogy neveltetnek nálunk az iffiak közönségesen?” — kérdi levelében, s válaszként felsorolja az iskolázás egyes fokain oktatott tananyagrészeket, ugyanakkor nehezményezi, hogy e közben az ifjú nem sajátítja el a „nemesi és keresztény jó erkölcsöket”, s „mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne holtig megmaradnak.”

Lényegében a *nevel* tartalmát határozza meg Mikes következő kijelentése: „... az atyák számat adnak ezért, hogy a fiaot nagyobb gondviseléssel nem *nevelik* és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre.” A *nevel* tehát Mikes szerint: 'nemesi jó erkölcsre ingerel'.

Jól megfigyelhető e Mikes-levéiben, hogy a szerző már tudatosan külön választja a tág határú, de lényegében erkölcsi-jellembeli fejlesztést jelentő nevelést, valamint az elsősorban ismeretgyarapító s az értelmi erőket edző tanítást, más szóval oktatást. Néhány példa erre: Mikes szerint nagy az apák felelőssége, „mert egy jól *neveltetett* és *oktatott* iffiu a fiát is a szerént *neveli*”, ha majd maga is apa lesz. De az anyák szerepe is fontos: „Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól *nevelt*, jól *oktatott* eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja *nevelni*, *oktatni* és *tanyítani* és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha a leányokat jól *nevelik* és *oktatják*” (Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szerk. BISZTRAY GYULA. Bp., 1958.).

D) Még két könyvet érdemes megemlíteni ebből az időszakból. Bárány György németből fordította azt a könyvet, amelyet 1711-ben Halléban adott ki e címmel: „A. H. Francke oktatása a *gyermeknevelésről*”. A könyvet hazai könyvtárainkban azonban nem sikerült fellelnünk, így nem tudjuk, hogy Bárány milyen jelentésben alkalmazza vizsgált szavunkat.

Debrecen tudós orvosa, Wessprémi István a Pázmány előtti értelemben használja a *nevel* szót 1760-ban Kolozsváron megjelent könyvében. Ezt speciális témája tette szükségessé, mert a kisgyermekes testi fejlesztésének, táplálásának-gondozásának részleteit fejtegeti. Címe: „A kised gyermekeknek *nevelésekről* való rövid oktatás, melyben előadatik, miképpen kellésék azokkal bánni születésektől fogva három esztendőös korokig”.

Egy jellemző mondat a könyvből: „Közönségesen mely hibás légyen a *gyermeknevelés*, akármely értelmes ember is könnyen általláthatja, ha megtekinti, mennyi sok egészségtelen emberek vagynak miközüttünk...” Más lenne a helyzet, „ha a szülék is kisedeiknek *nevelésében* a természetet követnék.”

4. A mai köznyelvi jelentés megszilárdulása

A) Mária Terézia nagyszabású hazai iskolareformja — amely az 1760-as évek második felében indult meg — jelentős ösztönzést adott a magyar nyelvű pedagógiai témájú szakművek, valamint népszerűsítő írások megjelenésének. Ez a tény is hozzájárult ahhoz, hogy egyrészt nagy tarkaságban kerüljenek elénk a *nevel* legkülönbözőbb régi jelentésvariánsai; másrészt hogy a *nevel* hangalakhoz egyre szilárdabban tapadjon a viszonylag új — vagyis 'az erkölcsi-jellembeli fejlesztés' — jelentéstartalom. Természetesen csak viszonylag új ez

a jelentés, hiszen több mint egy évszázaddal korábban még Pázmány kezdeményezte. Látni fogjuk azonban, hogy ez a pázmányi jelentéstartalom honosodott meg később a köznyelvben, s vált máig a hétköznapi beszédben a *nevel* alapvető jelentésévé.

Egy volterianus erdélyi gróf, Székely Ádám 1771-ben adta ki Kolozsváron John Locke híres pedagógiai művét, az Angliában 1693-ban megjelent „Some thoughts concerning education” című könyvet, francia fordításból ültetve át magyarra a szöveget, a kor szokása szerint eléggé szabadon.

Már a könyv címlapján ott van vizsgált szavunk: „A gyermekek neveléséről”; a könyvben pedig végig az említett új jelentésben használja a fordító a szót (nyilván az angol szerző nyomán). De a fordító által szövegezett előszóban is ilyen értelmezésben olvasható, sőt megkapjuk szinte magát a meghatározást is. Székely Ádám szerint a nevelés a „virtus” elsajátíttatása, vagyis az erkölcsi-jellembeli fejlesztés: „még Gyermekek korban az ember szívébe a Virtust kellessék béplántálni, és azt ottan meggyökereztetvén a veszettségeknek hogy lehessen az által elejeket venni”, erről szól e pedagógiai témájú könyv. Más oldalról megvilágítva: „Abban pedig még Gyermekek korában hogy gyakoroltassék valaki, és mind Hazájának, mind Fő Igazgatóinak jövődöbéli szolgálatjára hogy formáltassék, egy szóval: hogy *neveltesék fel* a Virtusban, ezen kis Munkátskában elő adatik.”

A könyv elején olvasható Bajtay Antal erdélyi katolikus püspök latin nyelvű ajánlása, ebben a könyv címét így adja meg: „De educatione infantium”. Nyilván az *educatio* mögé is új — az erkölcsi-jellembeli fejlesztést tartalmazó — jelentés került. Így használatos ez az 1777-ben kiadott nagyjelentőségű királyi dokumentum címében (*Ratio educationis totiusque rei literariae*), valamint anyagában is.

B) De hogy a *nevel* jelentése még a XVIII. század utolsó harmadában sem volt teljesen egyértelmű, ezt következő példáink is bizonyítják.

1771-ben jelent meg Pozsonyban Faludi Ferenc idegen nyelvből magyarra átdolgozott műve, az „Istenes jóságra és szerentsés boldog életre *oktatott* nemes urfi”. Akárcsak a címben, könyve egész anyagában főként az *oktat* szóval fejezte ki a szerző a 'nevel' jelentéstartalmát.

1776-ban látott napvilágot Pozsony—Kassa helymegjelöléssel az első, magyar szerzőtől származó magyar nyelvű népszerűsítő-ismeretterjesztő pedagógiai könyvecske. Szerzője a XVIII. század második felének érdekes, sokoldalú tanáregyénisége, az exjezsuita Molnár János. Munkájának címe: „Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn ötöt a jó *nevelésről* való írásra ösztönözné”. E fiktív levelekben a szerző igen tág értelemben használja a *nevelés* szót (ez lesz majd a századforduló után a *nevelés*-nek — a köznyelvi jelentéstől eltérő — szaknyelvi-szaktudományi jelentése). Jól kiolvasható ez a sajátos jelentéstartalom a következő idézetből: kiváló hazai intézményeink vannak, „mellyekben a Nemes Ifjuság minden ki-gondolható erköltsre, tudományra, s lelki, testi alkalmaztatásra *neveltetik*”.

Francia szerző művét tette közzé magyarul 1777-ben Bessenyei György „Anyai oktatás” címmel, amelyben egy anya ad jótanácsokat férjhezmenés előtt álló lányának. A nyolc levélből álló mű legelején olvasható a szerző „nevelés”-értelmezése. „Mi lehet nemesebb s érdemesb hivatal, mint a józan erkölcsökbe azon magzatokat a becsületnek karjaira újra szólni, kiket már természet szerint vérünkéből ezelőtt világhosszágra hoztunk.” Nem lehet „édeesebb gyönyörűsége” az anyának, mint ha gyermekét „védelmező szárnyai alatt

nevelheti”, vagyis őt „a józan erkölcsökbe újra szüli” (I. levél). — Sajátos fejlődéstörténeti pillanatot jelöl a következő mondatban a *nevelésnek oktatásai* kifejezés: „A szülésre isteni végezés vagy természet által vezéreltetünk, de a *nevelésnek oktatásai* mintegy tulajdon szorgalmatosságunkból láttatnak származni” (I. levél). — Ugyancsak a történeti előzmények ismeretében világos Bessenyei szövegében is a *felnevel* és *nevel* tartalmi kettőssége: „Testeteknek szép és egészséges *felnevelése* mennyi keserves fáradságot okoz gondunknak, mely még sincsen olyan terhes, mint erkölcsiteknek s józan elméteknek *nevelése*” (VIII. levél).

1789-ben nyomatta ki „Hivatalba vezető beszéd”-ét Kazinczy Ferenc, melyben a népiskolák felügyelőinek feladatait fejti ki. Sajátos módon él Kazinczy e pedagógiai jellegű eszmefuttatásában a *nevel* szóval: a hagyományos ’tanít’ jelentést fűzi hozzá: „Nisi utile sit, quod facimus, stulta est contentio, ezt mondom én kevés változtatással Phaedrus után. Magában foglalja ez mindazt, amit a *tanításbeli nevelésre* mondhatunk” — írja, s ez a *tanításbeli nevelés* nem más, mint ’tanítás’, ’oktatás’, mert a fenti mondat után a népiskola általa oktatni kívánt tananyagát részletezi.

Még egyszer előfordul a szó Kazinczy tanulmányában, de ekkor is az „értelmi gyarapítással” összefüggésben. Ki kell küszöbölni a testi fenytéket — kívánja Kazinczy —, „ha helyesebben gondolkodó generációt akarunk *nevelni*”.

A *nevel* tágabb (mai szaknyelvi) jelentéstartalmát viszont körülírva olvashatjuk a beszédben: „... az a tanító, aki a tanítványainak fejeket és szíveket miveli, aki őket tanítja és javítja — ez az a tanító, akire én iskolámat bízni óhajtanám.”

C) Az 1790-es években szavunk újabb tartalmi változata tűnik fel magyar szövegekben: a *nevelés* szó mögé bizonyos esetekben ez a jelentés került: ’tanügyi intézményrendszer, iskolák összerendezett együttese, iskolarendszer’. S ugyancsak ezekben az években sajátos jelző kapcsolódik a szóhoz: *nemzeti nevelés*; de sajátos új összetételben is megjelenik: *köznevelés*.

E magyar nyelvi fejleményeknek valószínűleg francia gyökerei vannak. Az 1760-as években nagy visszhangot váltott ki Európászerre Louis René La Chalotais kezdeményezése: az egyháziak kiküszöbölésével meg kell teremteni a minden vonatkozásban világi jellegű iskolarendszert, össze kell állítani a világi célok megvalósítására alkalmas iskolai tananyagot, s ebben a „nemzet” minden tagját részesíteni kell. Szóhasználatában a *nemzeti iskola* ezt a ’világi iskolá’-t jelentette. Ilyen értelemben alkalmazta 1763-ban megjelent főműve címlapján: „Essai d’Education Nationale ou Plan d’Etudes pour la Jeunesse”.

Nálunk Magyarországon a *nemzeti nevelés* magában foglalta egyrészt a „nemzet” — pontosabban: az ország — minden tagjára kiterjedő nevelési rendszer érvényesülését (ilyen jelentésben már az 1777-i Ratio Educationis említette az *educatio nationalis*-t); másrészt a magyar nyelv iskolai oktatásának és elterjesztésének szándékát is. Mindkét tényező nagy hangsúlyt kapott az 1793-ban — a nemesi nemzeti reformmozgalom hatására s a II. József alatti „nemzetietlen” németesítő iskolapolitika ellenhatásaként — készített törvényjavaslat-tervezetben (Proiectum Articuli de systemate generalium principiorum nationalis educationis).

A pesti egyetem első magyar nyelvtanára, Vályi András 1791-ben közreadott „Beszéd a *nemzeti nevelésről*” című írásában főként az utóbbi összetevőt emelte ki. „Sérelemnek tartották azt a magyarok, hogy a *nevelés*, melynek

jobbítását az ország is méltán óhajtja és akarja, híre nélkül változtattatott” — itt a szerző a *nevelés* szót ’iskolarendszer’ értelemben használja, utalva az 1777-i reformra. — De tanulságos következő mondata is: „A *sokféle* nyilván való *hazai nevelések* között egy tanításnak módjára sem találunk” — írta Vályi András —, „melyek a közönséges lakosokat vagy a polgári vagy a mezei élet módjának okos viselésére egyenesen készíténék”. A *sokféle* . . . *hazai nevelések* jelentése: a hazai iskolatípusok különféle tagozatai (grammatikai iskolák, gimnáziumok, akadémiák). — Ugyanakkor figyelemreméltó a *nyilván való* . . . *nevelések* kifejezés is: másképpen ebben az időben *nyilvános tanítás*-nak, *nyilvános nevelés*-nek is mondták-írták ezt a fogalmat. Egyszerűen az iskolai oktatást jelentette, szemben a magántanítással, híven követve az eredetit: *educatio* vagy *instructio publica*, *educatio* vagy *instructio privata*. Az *educatio publica*-t magyarították ettől kezdve így az egész reformkoron át: *köznevelés* (amely — ismételjük — ekkor egyszerűen az ’iskolai oktatást-nevelés’-t jelentette).

Ilyen jelentésben szerepel az 1806-ban kiadott új királyi dokumentum címében is: „Ratio educationis publicae totiusque rei literariae”.

D) A sárospataki kollégium pedagógia-tanára, Tóth Pápai Mihály 1797-ben jelentette meg „Gyermek-Nevelésre vezető Utmutatás” című kis könyvecskéjét a kollégiumban oktató nagydiák-preceptorok számára. Benne esetenként megkülönbözteti a két alapvető pedagógiai tevékenységet egymástól, például: a rossz tanítók vétének „a Haza ellen, mellynek leg-nagyobb boldogsága a jól *neveltetett és tanított* tagjaiból áll; a gyermekek ellen, kiket a rossz *nevelés és tanítás* által örökre boldogtalanokká tésznek” (I, 2. §).

Vannak azonban olyan szövegrészletek is ebben a pedagógiai útmutatóban, amikor a *tanítás* szó kifejezett ’nevelés’-t jelent. Például: „Ezek szerint a gyermekeknek a jóra való *tanításában* e következők látszanak leg-hasznosabbaknak:”, s következnek az erkölcsi formálás tipikus eszközei (III. 14. §). Sőt az egy ízben előforduló *nevelkedik* kifejezést a középkori ’növekedés’ értelemben használja pataki tanárunk: „De amikor a gyermek *nevelkedik*, úgy kell a büntetést is apródonként alkalmaztatni . . .” (V, 12. §).

Erdemes felülni e korszak legnépszerűbb értelmező szótárát, az „Universae phraseologiae latinae corpus” című, iskolai célokra készített latin szójefejtő szótárt. A korábban Bécsben — FRANZ WAGNER által — kiadott kötet szócikkeket FALUDI FERENC látta el magyar értelmezésekkel. E változat első kiadása 1750-ben látott napvilágot Nagyszombatban, majd 1775-ben változatlan tartalommal; végül Budán 1822-ben átdolgozva újra megjelentették.

Az első két kiadásban a következőket találjuk vizsgált szavunkkal kapcsolatban: „Educatio: fel tartás, nevelés, tanítás”. — „Educator: fel tartó, nevelő”. — „Educatrix: dajka, fel tartó aszszony, pesztunka”. — „Educo: fel tartom, nevelem”. — Bővebb az 1822-i kiadás anyaga: „Educatio: nevelés, felnevelés, táplálás, tanítás”. — „Educator: nevelő, felnevelő, tápláló, tanító, oktató”. — „Educatrix: nevelőné, dajka”. — „Educo: nevelni, táplálni, dajkálni, tanítani, oktatni”.

E) A számos változat ellenére a XVIII–XIX. század fordulója után — bizonyára része volt benne a nyelvújítási mozgalomnak, de német pedagógiai műveknek is — megszilárdult és egyértelművé vált a *nevelés* sajátos köznyelvi tartalma: ’a növendék erkölcsi-jellembeli fejlesztése, meghatározott célok alapján’. Ugyanakkor elhatárolódott tőle a *tanítás-oktatás* fogalmi tartalma: ’tudatos és tervszerű tevékenység keretében ismeretek és készségek elsajátítása, az értelem gyakoroltatása’.

Már teljesen egyértelmű például Váradi Szabó János szóhasználat az 1817-ben megjelent, „A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról” című könyvében. „Nagy akadály a nálunk — írja — a tanodák és közönségesen a *nevelés* javításának az, hogy a *neveléstannak taníttatása* és *tanulása* a főtanodákban mind eddigé elmúlasztatott, és mintha ahhoz minden ifjú értene, mihelyt a szónok-költészeti osztályt elvégezte, ő reá a kisebb tanuló gyermekek *nevelése, taníttatása* és emberré képzése, minden tartózkodás nélkül bíztatik.” — Rámutat ennek legnagyobb hátrányára: a tanítók közül sokan csak tanítanak, „mintha a gyermekeknek jó *nevelése* csak annyiból állana, hogy valamit tudjon! A szüle elégségesnek tartja, ha magzatjainak preceptorai némely tudománybeli ismeretekkel bírnak, a szoros értelemben vett *nevelésnek* tudását kérdésbe sem veszik.” Sok szó esik mindenütt a nevelésről, mégis „nincsen olyan hivatal minálunk, amely kevesebb gonddal folytattatnék, mint a *nevelés*. Ehez minden ember érteni akar, mialatt gyakran azok, akiknek ahhoz legtöbbet érteniök kell, abban éppen a legjáratlanabbak”.

Az első hazai könyv, amely a két fogalmat már címében is ilyen jelentésben használta, 1822-ben jelent meg Pesten „*Nevelés- és tanítástudomány*” címmel. Ez a mű fordítás, eredetijét 1796-ban adták ki Halléban „*Grundsätze der Erziehung und Unterricht*” címmel, szerzője August Hermann Niemeyer. E három kötetes mű Leopold Chimani által rövidített változatát Ángyán János fordította magyarra.

A XVIII–XIX. század fordulójától kezdve a magyar köznyelvben a *nevel* és a *tanít-oktat* mint két egymás mellé rendelt fogalom szerepel az imént részletezett tartalommal, egészen máig, napjainkig.

F) A XIX. század folyamán a *nevel* szóalak két további változatban is élénk kerül.

A nyelvújítás lezajlása után itt-ott *nevelészet* formában is alkalmazták ugyanezt a kifejezést. Legutoljára alighanem a „Fröbel *Nevelészeti Szaklap*” címlapján szerepelt, ezt 1872 októberében változtatták szerkesztői „*Nevelési Szakközlöny*”-nyé.

Helyi kezdeményezés volt a Sárospataki Füzetek sajátos szóhasználat az 1850-es években. Néhány tanulmány szerzője *nevelés* helyett *növelés*-t írt (például Szeberényi Lajos: Az angol *növelési* rendszerről: Sárospataki Füzetek 1857. 660.). A kezdeményezés azonban elenyészett.

5. A mai szaknyelvi jelentés megjelenése és megszilárdulása

A) A XVIII–XIX. század fordulója a neveléstudomány érlelődésének nagy korszaka; a filantropizmus, a neohumanizmus pedagógiai törekvéseinek, Pestalozzi, Herbart munkásságának ideje; ekkor indult meg az egyetemeken a neveléstudományi oktatás. A pedagógia teoretikusai már igyekeznek pontosan meghatározni a nevelés és a tanítás-oktatás — e két, egymással szorosan összefüggő pedagógiai folyamat, illetőleg tevékenység — egymáshoz való viszonyát és egymástól való különbözőségét.

A neveléstudomány a XIX. század elejétől kezdve a *nevelés* tartalmát tágabban értelmezte a köznyelvénél: beleértette — az erkölcsi-jellembeli formáláson kívül — a testi, vallási, esztétikai, értelmi jellegű személyiségfejlesztést éppen úgy, mint az érzelmek, az akarat, a cselekvőkészség alakítását-formálását is. Az oktatás e szerint — a neveléstudomány általános felfogása szerint, a múlt század elejétől napjainkig — a nevelés alárendelt fogalma: az oktatáson-

tanításon keresztül is nevel a pedagógus; ugyanakkor az oktatáson-tanításon kívül is számos területe van a nevelésnek.

Magyar nyelven először Szilasy János fejtette ki ezt a felfogást, ő az első magyar nyelven megjelent magyar szerzőtől származó neveléstudományi összefoglalás írója. Két kötetes munkája „A nevelés tudománya” címmel 1827-ben jelent meg Budán.

Szilasy szerint a *nevelés* nem más, mint „meghatározott rendszabások szerint való kifejtése s tökéletesítése az ember erőinek, kivált az életkor első esztendőiben.” Ma a *rendszabások*-at *elvek*-nek, *szabályok*-nak, a *kifejtés-t* *kifejlesztés*-nek, *kibontakoztatás*-nak mondjuk; s az életkor első esztendői alatt szerzőnk a teljes gyermek- és ifjúkort érti. A szerző tehát *nevelés*-nek a gyermek és ifjú testi erőinek és lelki képességeinek bizonyos meghatározott elvek szerint való kifejlesztését és tökéletesítését nevezi.

Szilasy egész művében erőteljesen hangoztatja az oktatás „nevelés”-jellegét, elsősorban Niemeyerrrel vitatkozva, aki szerint a „paedagogica” és a „didactica” két párhuzamos disziplína. A megkülönböztetés alapja: a *nevelés* a természettől adottat bontakoztatja ki, az *oktatás* viszont a természettől adothoz újat csatol. Így olvasható ez a tétel Ángyán János említett fordításában: „A *nevelés* meglegekszik azzal, hogy azt, ami a növendékben természettől megvan, kipallérozza, azt, amit a természet adott, kifejtegeti; ellenben a *tanítás* a tanulóknak megfogásokat [fogalmakat], esméreteket és tapasztalatokat közöl, olyakat, melyek nem voltak benne, s a benne való erőket pedig a szerentsés próbatételeken épült törvények által jó uton elindítja.”

Szilasy János nem tartja helyesnek ezt a merev szétválasztást, hanem úgy véli, hogy a tanítás is nevelés, „az elméleti tehetségek tökéletes kifejtését tanítás nélkül csak képzelni sem lehet.” A tanításnak a neveléstől való teljes elválasztása egyébként is lehetetlen, ezt éppen azok példája bizonyítja, „kik az említett megkülönböztetést teszik”, mert „a nevelésről írván sokszor kicsapnak a tanításra; s erről [a tanításról] értekezvén, visszamennek a nevelésre.”

A *nevelés* és a *tanítás-oktatás* fogalmának ez a viszonya tükröződik ezután a hazai neveléstudomány nagy összefoglaló műveiben, Peregriny Elekében, Lubrich Ágostében, Fináczy Ernőében, Imre Sándorében, Weszely Ödönében és másokéban. Ugyancsak ez a felfogás érvényesült a felszabadulás után megjelent pedagógiai szakművekben, az idegen nyelvekről fordított neveléstanokban éppen úgy, mint a hazai szerzők új összefoglaló műveiben.

B) De már korán sor került a nevelés e nagy, sokágú egészén belül az egyes részterületek, nevelési szférák megnevezésére is.

Kis János 1817-ben tette közzé tanulmányát a Tudományos Gyűjteményben „A testet tárgyazó *nevelésről*”. Ebben a testi nevelésről, a gimnasztikáról éppen úgy szó esik, mint „a testnek kézi munkák által való gyakorlásáról”.

1829-ben Budán újra kiadták a Székely Ádám-fordította könyvet, most már ezzel a címmel: „Az erköltsi *nevelésről* Locke és mások által”.

De feltűnik már egyes tanulmányokban a *szépészeti nevelés* kifejezés is, a mai *esztétikai nevelés* előzményeként.

C) Szilasy János 1827-ben megjelent könyvétől kezdve máig él tehát a *nevel* szónak az a szaknyelvi jelentéstartalma, amelynek lényegét így fogalmazhatjuk meg: 'egyes emberre vagy emberek csoportjára irányuló tudatos, folyamatos és tervszerű törekvés értékes emberi tulajdonságok és személyiségjegyek kibontakoztatására és fejlesztésére, előre meghatározott cél alapján'. Ezen az

átfogó értelmezésen belül az 1950-es évektől kezdve néhány kisebb jelentőségű újszerű elem jelentkezése figyelhető meg.

A *nevelő* a középkortól kezdve mindig 'magánnevelő'-t jelentett. Az 1950-es években azonban — amikor elterjedt az iskolákban oktató, illetőleg kollégiumokban tevékenykedő tanárok és tanítók közös elnevezéseként a *pedagógus* kifejezés — az ő közös nevük lett a hivatalos tanügyi nyelvben a *nevelő* (*nevelőtestület, nevelői értekezlet, nevelői szoba* stb.). A köznyelvben azonban nem honosodott meg.

Bármennyire is alárendelt fogalma — a neveléstudomány szerint — a *nevelés*-nek az *oktatás*, a köznapi pedagógiai szóhasználatba is beszüremkedett a köznyelv egymás mellé rendelt *oktatás-nevelés* páros kifejezése. Az 1950-es évektől gyakorivá válik ennek használata a pedagógiai publicisztikában, s a tanügyi hivatalos nyelvben is (*oktató-nevelő munka, az oktatás-nevelés helyzete, oktatási-nevelési terv* stb.).

Sőt az ellenkező végre is akad példa: *Oktatásügyi Minisztérium* volt a neve a legfőbb tanügyi hatóságnak 1974—1978 között, jóllehet falai között nyilván nemcsak oktatással, hanem neveléssel foglalkoztak.

Az 1970-es években megindult iskolareform-munkálatok során — nem neveléstudományi szakemberek által kezdeményezve — felbukkant a *nevelés* szó legújabb, nem szerencsés alkalmazási formája is. A Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatásügyi Minisztérium illetékes közös bizottságának a hazai iskolaügy jövőjét tárgyaló kiadványaiban, s az azt népszerűsítő újságcikkekben találhatók e megjelölések: *nyelvi és kommunikációs nevelés, matematikai nevelés, természettudományos nevelés, technikai nevelés* stb. Furcsán-értelmetlenül szerepel ez a szó egy intézmény nevében is: *Országos Egészségnevelési Intézet*.

E kifejezések megalkotói a *nevelés* szóval bizonyos művelődési anyag-együttesek, ismeretrendszerek, készségek olyan minőségű elsajátíttatását kívánják érzékeltetni, amely az elsajátító növendék egész személyiségét befolyásolja, áthatja, átalakítja.

Ezt a folyamatot (vagy szerényebben: ezt a szándékot) azonban a neveléstudomány is, a köznyelv is eddig a *tanítás, oktatás* szóval fejezte ki. Kár lenne most a történeti fejlődés során már kikristályosodott sajátos *nevel*-jelentéstartalmat megzavarni.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Egy növényjegyzék háttéréből

Adalékok a németújvári (güssingi) könyvtár alapításának körülményeihez

I. Előzmények, a cím magyarázata. — A németújvári (ma güssingi) ferences kolostor és könyvtár a Batthyány család, közelebbről Batthyány I. Ádám alapítványa a XVII. század derekáról. A könyvtárra, annak nagy értékű ritkaságaira először NAGY IMRE hívta fel a figyelmet (Győri tört. és régész. füzetek III, 1865. 55, FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ adata). „Az ő figyelmeztetése és a Nemzeti Múzeum részéről nyert kiküldetés” nyújtott alkalmat FEJÉRPATAKY LÁSZLÓnak arra, hogy átvizsgálja a könyvtár gazdag anyagát. Búvárkodásának eredményeiről a Magyar Könyvszemlében számolt be (1883: 100—37). Értékes felfedezése a Németújvári Glosszák néven ismert

nyelvemlék, amelyet ugyancsak itt tett közzé. FEJÉRPATAKYNak köszönhető a németújvári könyvtár valószínűleg máig is legteljesebb, pontos leírása. Ismertetésére még visszatérek; most csak egy mondatát idézem: „Mintegy ötven incunabulumot őriz a zárda könyvtára, többön érdekes feljegyzés is látható, ezeknek bővebb megvizsgálására azonban időm kimért volta miatt nem terjeszkedhettem ki” (i. m. 101).

A szerencsés véletlen folytán 1975 tavaszán alkalmam volt a könyvtár néhány ősnymtatványát tanulmányozni, a bennük rejtőző feljegyzéseket betűzgetni. Ott gyűjtött anyagom feldolgozása során igyekeztem a könyvtár alapítására vonatkozó adatokat is átnézni. Ez a gyűjtemény — nagy művelődéstörténeti értéke miatt — különös figyelmet érdemel.

A németújvári (güssingi) ferences kolostor és könyvtár története szorosan összefonódott az adományozó, alapító Batthyány-családéval. A városka a bazalt dombon emelkedő várral együtt a hajdani Németújvári (Güssingi) grófok birtokában volt; majd az Újlakyak tulajdonába került. A család kihaltával II. Lajos király 1522-ben (így: MARGIT PFLAGNER—J. MARCO, Burgenland [1970.], 87), más források szerint 1524-ben Batthyány Ferencnek adományozza (SZIKLAY JÁNOS—BOROVSKY SAMU, Magyarország vármegyei és városai. Vasvármegye. Írta a vasvármegyei helyi munkatársak bizottsága. Bp., 1898. 191). A mohácsi csatában Batthyány Ferenc mint zászlósúr 3000 lovas és 1000 gyalog katonával vett részt (i. m. 560). Harci zászlaja — az egyetlen, ami a mohácsi ütközetből fennmaradt —, ma is látható a vár relikviái között. A XVI. század folyamán a család (Batthyány Orbán, Batthyány Kristóf) a lutheránus vallásra tért át (KARÁCSONYI JÁNOS, Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp., 1922. I, 399—400). 1543-ban a török Atyna ellen vonult; az ott levő kolostor felszerelését a kegyurak (Batthyány Orbán, Farkas és Mihály) elvitték, és maguknál tartották. A többi szlavóniai kolostor szerzetesei egyházi és egyéb felszereléseiket Remetincre, mint a legbiztosabb helyre hordatták össze, de a kegyúr, Batthyány Kristóf onnan is kivitte erővel. Az ozorai, pápai, egervári, szentgróti, taladi, tárnoki, homonnai, kusalyi, héderhelyi kolostorok értékeesebb tárgyait mind a kegyurak hordták szét. A remetinci rendház javainak elkobzásáról KARÁCSONYI a gyöngyösi levéltár egy adata alapján tudósít. — 1552-től kezdve külön ígéhirdető is működött a lutheránussá lett Batthyányak birtokain Nováki Máté, majd 1558-tól Rácsai György személyében (KARÁCSONYI i. m. II, 143—4; továbbá: I, 399—400).

A protestáns hitre tért Batthyány családtagok, főként Batthyány Kristóf szerepe, az egyházi javakkal kapcsolatos eljárása azért érdemel figyelmet, mert igen valószínű, hogy az ő erőszakos „gyűjtései” alapozták meg a későbbi könyvtár egyházi jellegű kéziratállományát.

BARLAY Ö. SZABOLCS, aki már hosszú ideje vizsgálja a Batthyányak XVI—XVII. századi szerepét, Kristóf fosztogatásairól az ezzel kapcsolatos ferences előjárók, a „custosok” panaszleveleiről talált adatokat a Batthyány-missilisekben (BARLAY Ö. SZABOLCS, 400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága: Magyar Könyvszemle 1977: 156—7). Ezek alapján nem helytálló THEODOR TABERNIGG véleménye, mely szerint Batthyány Kristóf csak a már megszűnt, a török vagy a reformáció miatt feloszlott kolostorokból hozzá menekített javakat vette volna őrizetbe (THEODOR TABERNIGG, Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing: Biblos 1972: 167). BARLAY főként Batthyány Boldizsárral, Batthyány Kristóf

fiával, a kiváló tudománypártoló humanista főúrral foglalkozik behatóan. Utal arra, hogy Batthyány Boldizsár számára már az 1570-es évektől kezdve rendszeresen vásároltak könyveket Elias Corvinus, Erhardt Hiller és Jean Aubry könyv számlái bizonyítják ezt (i. h.). A számlákban felsorolt latin, német, francia nyelvű munkák a nagy műveltségű főúr széles körű érdeklődését és bőkezűségét tükrözik. BARLAY megállapítja: „Eleve megdől az a feltevés, hogy Boldizsár könyvtárának legnagyobb részét őseitől örökölte, vagy szekularizációs jogtalan rekvirálások alkalmával, óriási kiterjedésű birtokain található kolostorok kifosztásával szerezte volna. A Batthyány-Missilisek (és tegyük hozzá: már KARÁCSONYI JÁNOS adatai is erre utaltak) mindezt apja számlájára írják. Boldizsárt nem elégítette volna ki ez a fajta „könyvtárgyarapítás” (i. h.).

Mint már említettem, a XVI. században Batthyány Boldizsár (1538—1590.) volt a család legtekintélyesebb tagja; birtokait nagymértékben gyarapította. Az ő idejében Vas megye portáinak egyharmad része már a család kezében volt (vö. ehhez: Vas megye 153). Nyelvtudásáról a híres botanikus, Clusius szól nagy elismeréssel: „a magyarokon kívül tökéletesen beszél latinul, olaszul, franciául, spanyolul, németül és horvátul” (idézi GOMBOCZ ENDRE, A magyar botanika története. Bp., 1936. 79). BARLAY kutatásai derítették fel, hogy igen vonzotta az alkimia tudománya is (előadás az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1976. jún. 16-án: „Batthyány Boldizsár humanista köre és a németújvári könyvtár első évtizedei” címmel). Számos európai tudóssal levelezésben állott, s mint már utaltam rá, ő alapozta meg a kora magas műveltségi színvonalát tükröző családi könyvtárat is. Az ő támogatását élvezte Hans Manuel — ismertebb nevén: Manlius János —, aki Németújváron állította fel vándor nyomdáját 1582-ben; megszakításokkal 1597-ig tartózkodott itt (vö.: Vas megye 230, 330; KARL SEMMELWEIS, Johann Manlius Burgenlands erster Buchdrucker: Biblos 1972: 162—3; továbbá: Nomenclator Pannonicus [Fax.] Vorwort). Gyakori, szívesen látott vendége volt Clusius (Charles de l'Écluse), a XVI. század legnagyobb növénykutatója (Vas megye 349; Nom-Pann. [Fax.] Vorwort). Udvari papja volt 1576-tól Beythe István, Clusius jeles segítője, aki Németújváron halt meg 1612-ben.

A könyvtár számos értékes darabjában található Batthyány Boldizsár saját kezétől származó bejegyzése: Balthasar de Bottyan (vagy: Battyan).

Batthyány Boldizsár alakját, jelentőségét a már idézettek mellett részletesen méltatja: NAGY IVÁN, Magyarország Családai I, 1857. 242—3; HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében. 1953. 344—5; A magyar irodalom története I, 1964. 498.

2. A könyvtár alapításának körülményei. A mai könyvtár alapítása Batthyány Boldizsár unokájának, Batthyány I. Ádámnak (1609—1659.) nevéhez fűződik. Atyja, II. Ferenc bárói, majd grófi rangot kapott. Batthyány Ádám Pázmány személyes rábeszélésére tért vissza a katolikus vallásra. SZEKFŰ GYULA (HÓMAN—SZEKFŰ, Magyar történet IV, 152) Pázmány térítései közt — nyilván a birtokok nagysága miatt is — a Thurzó-család hasonló lépésével együtt nagy jelentőségűnek tekinti. A Magyar történet IV. kötetének „Időrendi áttekintés”-ében külön is feltünteti az 1630-as év eseményei közt: Batthyány Ádám áttérése (i. m. 629). A ferences templom sekrestyéjében látható egy — valószínűleg a későbbi időkből származó — festmény, mely Pázmányt ábrázolja.

Lehetséges azonban, hogy ez a konverzió már korábban megtörtént: legalábbis Pázmány Batthyány Ádámhoz írott 1629. okt. 15-i levelében a következőket olvashatjuk: „az Úr Istent kérem, hogy kegyelmedet szent lelkével vastagítsa és vezérelje, hogy ez világi sok veszedelmek között úgy menjen által, hogy az örök boldogságra jusson. — Mivel pedig az igaz Hit fundamentoma az örök életnek, azt mindennél inkább őrizzük. — De édes fiam, azt jól eszedben tartsad, hogy Isteni félelemmel és tekéletes étellel kell az igaz Hitnek kertét béárkolni, mert a szent Irás szava az, hogy a mely ember elveszti a jó lelkiismeretet, és bűnben merül, az hitből is könnyen kiesik. Azért kegyelmedet, mint szerelmes fiam uramat, kérem, hogy mindennapi ájtatos imádságokkal és tekéletes jó erkölcsökkel gyökereztesse magában az Istennek igaz ismeretét. És mihent valami terhét érzi lelkének, a szent gyónás által attúl menekedjék meg.” (Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Egybegyűjtötte és sajtó alá rendezte HANUY FERENCZ. II, 1629—1637. Bp., 1911. 561. sz. levél: 1629. okt. 15. Sellye, 71—2.) Gyónásra — valószínűleg — nem biztatta volna az áttérés megtörténte előtt. Az 1629. dec. 26-án kelt levelében megígéri Batthyáynak, hogy egy pápai diszpenzáció iránti kérelmét támogatja: „Bizonyost szinte kegyelmednek arról nem írhatok, az mit embernek másától kell várni; de én úgy gondolnám, hogy meg nem fogyatkozik kegyelmed az ő szentsége Dispensatiójában” (568. sz. levél; i. m. 79). Ugyanebben az ügyben ír 1630. febr. 16-án; ebből a levélből derül ki, hogy egy Illésházy-leánnyal kötendő házasságról van szó (585. sz. levél; i. m. 97—8). Márc. 11-én arról értesíti Batthyányt, hogy a felterjesztést elküldte a pápának (595. sz. levél; i. m. 107—8). Az 1630. márc. 25-én kelt levele — bizonyos okoknál fogva is — határozott, erélyes hangvételű: „... Azért édes fiam uram, itt az emberek nélkül azt beszélik, hogy kegyelmed Illyésháziné Asszonyomnak, és másnak is nagy esküvéssel mondotta, hogy csak tettetés és szín, valamit mívelt és mutatott kegyelmed ekkoráig az régi igaz Catholica Pápista hitnek követésében, és hogy ezt csak azért tette, hogy az dispensatiót megnyerhesse. Több sok efféle alkalmatlan dolgokat beszéllenek, melyeket én bizony ilyen böcsülletes nagy úri ember felől soha el nem hittem. Mert nem hogy Isten előtt, de világi mód szerént is, sem tisztességet, sem böcsülletet nem érdemelne, a ki az hittel így jádcoznék. Kegyelmedbe pedig én soha semmi efféle dolgot nem tapasztaltam: sőt mikor kegyelmed maga jó indulatjából meggyónék, akkor az minemű levelet írt kegyelmed maga kezével, nállam vagyon, és az Istentől megmutatott igazságnak követésének erős bizonyossága. | Azért édes fiam uram, az Úr Istenre kénszerítem és kérem kegyelmedet, hogy magát prédájúl ne adja a veszedelemnek. És ezt is az gonosz hírt nevet törölje le, és nekem maga kezével írjon minden bizonyost, hadd dughassam bé szájokat azoknak, akik ilyen rút gyalázatos dolgot beszéllenek kegyelmed felől. | E mellett, a mint Posonban szözlöttünk, kegyelmed gyónják meg Bécsbe... egy papot, vagy Jesuitát tartson kegyelmed udvarában, aki naponként az Igazságot tanítsa... Mind ezekről kegyelmedtől választ várok. És ezek maradjanak csak magunk között. Ha kegyelmed ezekre rend szerént választ nem ír, magam is gyanakodni fogok, de valamig az nem leszen, higgye kegyelmed, hogy én bizony semmi helyt nem adtam az elébbi szóknak.” (597. sz. levél; i. m. 110—1.)

Pázmány kételyei véglegesen csak másfél év múlva oszlottak el: „Rég-től fogvást semmit sem értettem az kegyelmed állapotja felől, hanem Cancellarius uram levelébül értettem, hogy kegyelmed Celben [Mariazell] mint volt peregrinatióban. Adja Isten, legyen kegyelmednek ez az Peregrinatio lelke

üdvösségére.” (682. sz. levél; i. m. 211—2; vö. még SÍK SÁNDOR, Pázmány. Bp., 1939. 142, 266.)

A levelezésben említett diszpenzáció-kérésről további adataim nincsenek; Batthyány Ádám felesége végülis nem az említett Illésházy leány (NAGY IVÁN i. m. V, 224 szerint Illésházy Kata, I. Gáspár leánya, iktári Bethlen Péter felesége lett; meghalt 1649-ben); hanem a valószínűleg észak-olasz Aurora Cattarina Formantin volt (vö. NAGY IVÁN i. m. I, 243). Őt az 1631-es év folyamán vehette feleségül; „Formentini Aurora Katalin” — ahogy NAGY IVÁN nevezi (i. m.) — 1653. ápr. 3-án halt meg. Az Országos Levéltár Batthyány-családi levéltárának anyagában számos német és olasz nyelvű levele maradt fenn; ezek bizonyossága szerint haláláig nem tanult meg magyarul. Férjével németül levelezett. „Német elemek a 17. század magyar nyelvében” című munkám bevezetésében is foglalkoztam vele (i. m. 22—3). Szerepéről később még szólok.

Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy Batthyány Ádám katolizálásának időpontja körül bizonytalanságok vannak. Ez az — egyébként személyes jellegű — elhatározás nem lehetett és nem maradhatott magánügy a család hatalmas birtokai és tekintélyének súlya, valamint példájának kisugárzó hatása miatt sem. Az áttérés következményei ugyancsak fontosak, hiszen a ferences kolostor, a kegytemplom és a könyvtár is Batthyány Ádám alapítványaként létesült. Bár a személyes motívumok kiegészítésre szorulnának, NAGY IVÁN közlése — esetleg — más oldalról is megerősítheti az 1629—1630 körüli dátumot: eszerint ugyanis Batthyány I. Ádámot a király 1630-ban királyi főasztalnokká nevezte ki (i. m. I, 242).

Kanizsai Pálfi János németújvári protestáns lelkész Pathai Istvánhoz küldött levelében ez áll: „Megsirattam ifjú patronusom hitehagyását, aki egy évvel ezelőtt sokak példájától indítva a pápista vallásra állt.” (Régi magyar levelestár. 1981. II, 15; fordítás latinból). A levél kelte: 1631. május 16. után; az „ifjú patronus” megjelölés Batthyány Ádámra vonatkozik. A szerkesztő, HARGITTAY EMIL jegyzete szerint Batthyány Ádám 1634-ben el is üzte Kanizsai Pálfit németújvári birtokáról (i. m. 26).

A következő — bár korábbi — adalék sajátos módon egészíti ki és színezi át az eddigieket: FEJÉRPATAKY (i. m. 100) hívta fel a figyelmet a „Magyar Sion” című egyházi folyóirat egy közleményére. ILLÉS FERENC pinkafői képlán tette közzé itt a németújvári ferences kolostor 1649-ből származó alapító oklevelét (VI [1868.] 923—6), melyhez színes, mondhatni irodalmi ízü történetet fűz Batthyány udvari papjainak „disputájáról”: a protestáns Batthyány két lutheránus lelkészt tartott maga mellett, míg feleségének egy ferences szerzetes volt a lelkiatyja. „A vita eldöntésére a gróf egy bizonyos napot tüze ki, melyen a tárgy az eltérési pontokra nézve, kimerítőleg és ünnepélyesen megvitatásék. Remény és buzgó imák közt várták a buzgó grófnő és udvari papja a határnapot, melyen urokat az ős igaz egyháznak visszanyerni törekvének. Mi legnagyobb örömeikre meg is történt; mert a lelkes atya az eltérő hitcikkelyekre nézve megragadó ékesszólással bizonyítja be a kath. tan igazságait... Mire a nemes lelki gróf... a kath. tan igazságát nyilván bevallá, és udvari papjait is utánzására buzdítá; kik azonban ezt követni nem akartván, utiköltséggel bőven ellátva elbocsáttattak.” (I. m. 926.)

A korábban elmondottakból talán eléggé világos, hogy Batthyány katolizálásának más motívumai (is) voltak, s ez még házassága előtt megtörténhetett, felesége pedig nem tudott magyarul (vö. ehhez az OLB 1314/2383—

2686. jelzetek közötti német és olasz nyelvű leveleit, valamint könyvem bevezetését: 23).

3. A könyvtár alapításának időpontja. — KARÁCSONYI JÁNOS szerint a kolostor alapítása 1640-re tehető, illetőleg Batthyány Ádám ekkorra fogalmazódott meg végleges formájában a kolostor létesítésének szándéka. A ferences rend 1641-ben kezdte meg a szervező munkát; a rendház hat év alatt épült fel; első gvárdiánja Talián Ferenc volt; Batthyány Ádám 1649-ben ünnepélyes adománylevelet állított ki, s ebben — mint Karácsonyi írja — „gondoskodott, hogy Szent Ferenc fiai a maguk egyszerű életük fenntartásához szükséges dolgokat mindig megkapják” (KARÁCSONYI i. m. I, 212; a Magyar Sionban közölt alapítólevél szövege nyomán; uő. idézi KÓSA „Antiquarii prouvinciae S. Mariae in Hungaria ordinis Minorum s. p. n. Francisci strictioris observantiae collectanea” című munkáját 1744-ből, ezzel a megjegyzéssel: „kézirat a pozsonyi kolostorban”). — „Tetézte jóságát azzal” — méltatja tovább KARÁCSONYI —, „hogy nagyatyjának híres, részben eretnek könyvekből álló könyvtárát is a kolostornak ajándékozta. A ferencrendűek pedig jóformán ingyen teljesen magukra vállalták a lelkesi teendőket. — 1642-ben az akkori győri püspök ünnepélyesen fel is szentelte Sárlos Boldogasszony tiszteletére a templomot, és azóta mindig lelkiismeretesen teljesítették a ferencrendűek Németújvárt az ő kötelességüket. Ők őrzik jövőiknek, a Batthyány család tagjainak holt tetemeit is, és első volt maga az alapító, aki 1659. márc. 15-én a templom sírboltjában nyert nyughelyet.” (I. h.)

FEJÉRPATAKY a zárda alapítási évét 1641-re teszi (i. m. 100). A Vas megyéről szóló monográfia úgy tudja, hogy a könyvtár alapítási éve 1664 (Vas megye 353). Hasonlóképpen eltérnek a templom felszentelésére vonatkozó adatok is: Vas megye monográfiája szerint erre 1652-ben került sor (i. m. 296); mint már említettem, KARÁCSONYI ezt az időpontot 1642-re helyezi (hacsak nem sajtóhibát kell ebben látnunk). Az alapító okirat ugyanis, amely 1649-ben, Sárlos Boldogasszony (Visitatio Mariae: júl. 2.) utáni szombaton kelt, pontos dátumot tartalmaz: „Datum in castro nostro Nemetujvariensi sabbato proximo post Festum visitationis Beatissimae ac Gloriosissimae Virginis Mariae Anno Salutiferi partus ejusdem Millesimo sexcentesimo quadragesimo nono” (Magyar Sion 1868: 926). Saját levéltári gyűjtésemben is szerepel két adat, amely ugyancsak arra utal, hogy 1649 előtt nem kerülhetett sor a templom felszentelésére: a Batthyány-levéltár 1649-es gazdasági iratai közt az újvári templom oltárán dolgozó greczi [gráci] mesterek számadásai is szerepelnek: „Griczi Képiroknak és képfaragoknak — nemi Bort, Kenyeret; Tehenhust és Tikot attanak, annak Extractussa” (OLB. 1322/93/346; az 1649/50. évről); „az ujvari kalastromban valo oltar csinallasarol vallo Extr.” (uo.).

Bizonyára magyarázatra szorul, miért foglalkoztam ilyen részletesen Batthyány Ádám katolizálásának körülményeivel, valamint a kolostor alapításának adataival. Az talán az eddig közöltekből is kiderült, hogy nem csupán néhány téves adatot akartam helyesbíteni. Batthyány Ádám — valószínűleg — sokáig érlelődött az áttérés gondolata, s ahogy alapító okiratában mondja, szerette volna az utódok számára is emlékezetessé tenni ezt a lépését. Mindez azonban személyes ügye maradt volna, ha a kolostor és a kegytemplom alapítása mellett nem gondol egy könyvtár létrehozására is. Sajnos, ehhez mindeddig nem sikerült közvetlen utalásokat találnom, csupán a könyvtár jelenlegi (azaz ottlétemkor működő) kezelőjének, P. Roman Hasenhüttlnek

szóbeli közlésére támaszkodhatom. Ez a következő: Batthyány Ádám konverziójakor felvetődött nagypapja gazdag, számos protestáns művet is tartalmazó könyvtárának sorsa. Két lehetőség kínálkozott volna: az „eretnek” művek megsemmisítése, vagy semleges helyen való őrzése. Szerencsére, Batthyány Ádám ezt az utóbbi megoldást választotta. Az mindenesetre megállapítható, hogy lassan szánta el magát erre a döntésre, viszont — erről ugyancsak a könyvtáros szóbeli közléséből értesültem —, a döntés megtörténte után sürgető levelet írt a kolostornak, hogy gondoskodjanak a könyvek elszállításáról.

Mint már említettem, Batthyány Ádám 1659-ben meghalt, a kolostor és a könyvtár teljes elkészültét már nem érthette meg; bizonyára fia, Kristóf fejeztethette be a munkálatokat. Az első leltározásra 1661-ben került sor. Magam is számos könyvben láttam az 1661-es dátumot: „Conventus Nemet-ujiuariensis 1661” (TH. TABERNIGG i. m. 168, 173).

4. A könyvtár leírása. — A könyvtár ma a ferences rendház első emeletén van elhelyezve. Fejérpataky látogatásakor még két földszinti teremben tartották a könyveket (i. m. 102); ő mintegy ötödfélezerőről tud; Vas megye monográfiájában 4349 német, olasz, angol és horvát nyelvű munkáról esik szó, valamint 34 darab „igen becses kézirat”-ról (i. m. 353). Fejérpataky a könyvtár tüzetes ismertetése során „katolikus” és „akatolikus” művekről szól. Ez a megosztás még az 1780-as leltározás és rendezés eredménye volt. Ekkor a „katolikus” [Catholica] kötetek száma 1571, az „eretnek” [Heretica] műveké pedig 1281, összesen tehát 2852. Sajnos, a gyűjteményes kötetek csupán egy leltári számon szerepelnek, így minden egybe kötött könyvről nem volt áttekintés. Ez a katalógus a könyvtárat egységes egészként tekintette, és nem különítette el egymástól Batthyány Boldizsár hajdani könyvtárának darabjait és a máshonnan származó többi könyvet (vö. TH. TABERNIGG i. m. 169, 173). Mint már korábban szoltam róla, a „katolikus”-nak jelölt művek a hajdani kolostorokból kerülhettek Batthyány I. Kristófhhoz — szekularizáció révén —, fia, Boldizsár főként a protestáns irodalom első termékeivel: Luther, Melancthon stb. műveinek gazdag gyűjteményével gyarapította könyvtára teológiai anyagát. Széles körű érdeklődése révén filozófiai, történeti, földrajzi, politikai stb. műveket is vásároltatott. Saját könyveiben neve is szerepel. A Manlius-féle nyomda itteni termékeit BORSA GEDEON kutatta fel 1974-ben.

Mint tudjuk, itt fedezte fel FEJÉRPATAKY az ún. Nemetújvári Glosszákat tartalmazó kódexet (i. m. 102), valamint Clusius latin—magyar növényjegyzékének 1583-as (egyetlen példányban fellelt) Manlius-féle németújvári kiadását. Sajnos, ez a példány 1945-ben eltűnt, azóta is lappang. Szerencsére azonban Clusius életrajzírója, F. W. T. HUNGER (Charles de l'Escluse. I—II. s'Gravenhage, 1927. 1943) hasonló kiadást készített a németújvári példányból, teljes terjedelemben és eredeti nagyságban művéhez kötve. Ennek alapján 1973-ban a güssingi Clusius-szimpozion alkalmából hasonló készült a Nomenclator Pannonicusból.

A könyvtár 338 kötetében szerepel — tulajdonosként — a Beythe-család három tagjának neve. Beythe István, Batthyány Boldizsár udvari papja 180 könyvbe írta be nevét — egyedül vagy, András és Imre fiaival együtt —, Beythe András 152, Imre pedig 4 könyvet jegyzett tulajdonosként (TH. TABERNIGG i. m. 171—2). Arra eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot találnom, hogyan került a Beythe-család ilyen — aránylag jelentős — könyv-

állománya a Batthyány család gyűjteményébe. Úgy vélem, a lelkeszi, tanítói kapcsolat önmagában még nem ad kellő feleletet erre. Egy felfogás szerint ezek a könyvek a németújvári protestáns gyülekezet és iskola könyvtárát képezték (TH. TABERNIGG i. h.). Batthyány Ádám áttérése után, 1630 körül megszűnt a németújvári protestáns iskola, könyvei ekkor kerülhettek a tervezett könyvtár állományába (TH. TABERNIGG i. h.).

Clusius neve 9 könyvben szerepel, valamennyit Batthyány Boldizsárnak ajándékozta. Megvan egy spanyolból való fordítása is: valószínűleg Monardes Nicolas „*Historia Medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias occidentalis*” című munkája, Sevilla, 1569. (GOMBOCZ E. i. m. 73; TH. TABERNIGG i. m. 172).

Fejérvataky közleményéhez annak idején a szerkesztő a következő megjegyzést fűzte: „A németújvári ferenczrendi azon kevés zárdakönyvtárakhoz tartozik, melyeket a múlt századbéli saecularisatio érintetlenül hagyott. Tudományos kincsei, ha nem is sértetlenül, de oly jelentékeny számban jutottak ránk, hogy a könyvtárt, belértékét tekintve, méltán a pozsonyi és gyöngyösi ferenczrendi könyvtárak mellé sorolhatjuk . . . azon reményben fejezzük be szerkesztői észrevételünket, hogy a németújvári ferenczrendi könyvtár ritkaságaira, melyekkel t. barátunk nagybecsű közleménye megismertetett, lesz alkalmunk még visszatérni.” (I. m. 137.) Sajnos, erre annak idején nem került sor.

A németújvári [güssingi] könyvtár ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a Nationalbibliothek felügyelete alá tartozik; nem gyarapodó könyvtár, inkább konzerváló, megőrző. Állománya — nagyjából — ma is akkora, mint az 1661-es leltározás idején. Kutatási célokat szolgál; ritkaságait világszerte számontartják. Sajnos, maga a könyvtár nem rendelkezik semmiféle technikai felszereléssel (legalábbis ottlétemkor nem használhattam semmit); a kutató a kiváló katalóguson kívül csak szemére és kezére hagyatkozhat (azaz csak olvashat és másolhat); ha fotóztatni akar, az érintett művet Bécsbe kell küldeni, a xeroxozást, fotózást a Nationalbibliothekban készítik.

Mint már említettem, én elsősorban azokat a könyveket tanulmányoztam, amelyek — a katalógus szerint — magyar bejegyzéseket tartalmaznak. Ezek a magyar „szórványok” a legkülönbébb helyeken fordulnak elő: a belső előzéklapon, a hátsó borítón, a kolligátumok közti üres lapokon, a tartalomjegyzékeken stb. Az egyes kötetek javításához, újrakötéséhez a haszontalannak vélt magyar szövegeket, különféle írásokat, magyar nyelvű levélrészleteket használtak fel. Ezek tartalma is meglehetősen vegyes, nincs köztük szorosabb összefüggés; csak feltevéseink lehetnek a szerzőkről vagy a címzettekről. Az általam átvizsgált anyagból mutatok be egyet az alábbiakban.

5. Növénynevek a XVI. század második feléből. — Ez a latin—magyar növényneveket tartalmazó jegyzék a könyvtár 2/230. sz. latin nyelvű könyvének végére van beírva. A könyv adatai a következők: Martialis, Marcus Valerius Epigrammata. Mit Komm. d. Domitus Calderinus u. Georgius Merula. Venedig, Bartholomaeus de Zanis, 13. 11. 1483. 2° (330/225 mm) 160 Bl. Inkun. Katal. Güssing Nr. 121. — Gepresster brauner Halbledereinband auf Holz mit 4 Schliessen (fehlen), Leder sehr schadhaft, Rücken fehlt, Decken II. gebrochen, mit Pergament geklebt, sehr starker Wurmfress, Ränder ausgebrochen (fára dolgozott préselt barna félbőrkötés, négy kapoccsal [hiányoznak], háta hiányzik, a belső borító törött, pergamennel ragasztva, nagyon erős szúrágás, a szélek letöredezve). Bejegyzések a cím-

lapon: 1. Mutato Domino priore factus sum Martini . . . 1546. — 2. Liber Mathey de Kezlen (?). — 3. Sum Stephani Beythe de kew. Emptus a . . . relictus domini Toky . . . — 4. Gregorius Vngerus Anno 10. — A belső borítón 3 lapnyi magyar kézirat; levéltöredékek. A Martialis versek szövegéhez csak latin kiegészítések vannak. A hátsó borító több rétegből áll. Ezek: 1. A könyv utolsó lapja: latin—magyar növénylajstrom; 2. ennek hátlapján elmosódott írás, majd: Gregorius Vngerus (bejegyzés).

A növények jegyzéke:

<i>Verbena</i>	<i>Zaporafű</i>
<i>plantago</i>	<i>úti fű</i>
<i>Serpilla</i>	<i>kukuc fű</i>
<i>pampinus</i>	<i>zóló leuel</i>
<i>Mille folium</i>	<i>Eger fark</i>
<i>Cornus</i>	<i>somfa</i>
<i>Vitellus</i>	<i>tikmon fű</i>
<i>Trochilus</i>	<i>Ökörszöm</i>
<i>Avellana</i>	<i>Magyaro</i>
<i>Mancipula</i>	<i>Eger fogo</i>
<i>Sartago</i>	<i>serpenyő</i>
<i>Hyssopus</i>	<i>Isop</i>
<i>Emporium</i>	<i>Vasar</i>
<i>Crepid</i>	<i>folya</i>
<i>Bartamenum</i>	<i>fodor salatha (Batrachium: sömör-fű)</i>
<i>Vieto . . .</i>	<i>Abronch</i>
<i>Carrucarius</i>	<i>Zeker . . .</i>
<i>Spirillum</i>	<i>barba páfrán</i>
<i>Anethum</i>	<i>Capor</i>
<i>Arbulus</i>	<i>nadrágulya</i>
<i>Eurispus</i>	<i>tsatorna</i>
<i>Canalis</i>	<i>if</i>
<i>Boletus</i>	<i>gomba</i>
<i>Borro</i>	<i>Zömörtsok</i>
<i>Sinapi</i>	<i>mostar</i>
<i>Etcetera</i>	<i>hasomlo modon</i>

A felsoroltakból egyértelműen növénynévnek minősülnek a következők: szaporafű, útifű, kakukfű, egérfark, somfa, mogoró, izzóp, fodor saláta, páfrány, kapor, nadrágulya, gomba, szömörcsök, mustár. Esetleg növénynév lappang a következők mögött: *tikmon fű*: *tikmonyű*, de lehet *tikmony szén* is; a *Trochilus*: *ökörsem* megjelölés a madárnévre vonatkozik; a virág görög—latin neve: *Bubphthalmus*. A fodor salátá-é viszont: *Lactuca crisper*; a *Spirillum*: *barba páfrány* valószínűleg a kecskeszakáll-lal azonosítható. Homályos még a *Mancipula*: egérfogó, *Sartago*: *serpenyő*, *Emporium*: vásár, *Crepid*: sólya, *Vietor*: abroncs, *Carrucarius*: szekér . . .; *Eurispus*: csatorna itteni szereplése.

Ha most, a felsorolás után megkísérlem ennek a kis lajstromnak a hátterét megrajzolni, vissza kell utaltanom a korábban tárgyaltak néhány mozzanatára. Ritka ősnymotatványról van szó (Velence, 1493.); amelyben Beythe

István neve is szerepel. Mint tudjuk, Beythe nemcsak Batthyány Boldizsár udvari papja volt, de jeles botanikus is. 1532-ben vagy Németújvárban, vagy a Baranya megyei Kő községben született (bejegyzése erre az utóbbira utal), 1576-tól tevékenykedett Batthyány udvarában; Németújvárban halt meg 1612-ben.

Batthyány, a széles látókörű, művelt főúr érdeklődött a természettudományok iránt; Bécsben ismerkedett meg a németalföldi származású botanikussal, Clusiussal, aki akkor Miksa császár udvari kertjeinek főfelügyelője volt. Clusius, a „rei herbariae praefectus” azt a megbízást kapta, hogy rendezzen be orvosi kertet a császár számára, amelyben mindazok a növények teremesthetők volnának, amelyek a Bécs környéki éghajlatot elviselik (GOMBOCZ i. m. 73; TH. TABERNIGG i. m. 172). Batthyány meghívására Clusius többször járt az ő nyugat-magyarországi birtokain: Batthyány is hódolt a kor divatjának, a kertkultusznak. Az új, Európában addig még nem ismert növények, egzotikus virágok meghonosításában Clusius járt az élen. GOMBOCZ (i. m. 86) felsorolja, hogy ő volt a tulipán, a vadgesztenye, az orgona, a jácint, a platán meghonosítója; az ő bécsi kertjében érett meg a burgonya 1588-ban, a dohányt ő termesztette ott legelőször, a kávéfát neki küldte meg 1596-ban Honorius Bellus. Clusiusnak magyar szempontból legjelentősebb műve a pannóniai flóra leírását tartalmazó „Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quascumque Prouincias obseruatarum historia quator libris expressa” (1583., Antwerpen); 766 kis nyolcadrésű lapnyi terjedelmű, 358 egész oldalas metszettel díszített könyv. Ehhez kapcsolódik — függeléként — a *Nomenclator Pannonicus*, a magyar, közelebbről a nyugat-magyarországi növénynevek jegyzéke. Ennek a munkának van (volt?) egy, a németújvári nyomdában 1583-ban készült, az antwerpeni kiadástól némiképp eltérő változata. Az eltérésekről KANITZ ÁGOST közölt egybevetést (Magyar Növénytan Lapok VII, [1883.] 97—103; GOMBOCZ művéből idézve; vö. még: OTTO FRANZ GUGLIA, Carolus Clusius: Biblos 1972/3: 145—54).

GOMBOCZ ENDRE szerint a Clusius által tanulmányozott területek a következők lehettek: Bécs környéke, Alsó-Ausztria és Stájerország egy része, továbbá az akkori Nyugat-Magyarország Pozsony környékétől le a horvátországi Varasdig. A különleges magyarországi lelőhelyek, melyeket név szerint említ: Dévény, Stomfa, Pozsony, Szentgyörgy, Nagyszombat, Magyaróvár, Sopron, Pinkafő, Velem, Rohonc, Németújvár, Körmend, Ó-Szalónak, Körtvélyes, Alsó-Lendva, Csesztreg, Csáktornya, Greben, Peklenica, Strukovec és Varasd (i. m. 88). A magyar területről 317 növénynevet sorol fel pannóniai flóraművében; egy későbbi, 1601-ben megjelent munkájában még további 25-öt; így a leírt növények száma összesen 342 (i. m. 82).

A népies növénynevek gyűjtésében legnagyobb segítsége Beythe István volt, akivel nemegyszer együtt gyűjtögettek hazánk növényeit. Bizonyos, hogy másokon kívül Batthyány Boldizsár is szolgáltatott neki anyagot (i. m. 123). Valószínűnek tartjuk — írja GOMBOCZ —, hogy a németújvári kiadást Beythe rendezte sajtó alá; s ebbe a jegyzékbe felvett még néhány olyan növényt, amelyekkel Clusius egyéb műveiben nem találkozunk (i. m. 126). Egyik kutatónk, FLATT KÁROLY, Linné tanulmányozója úgy hitte, hogy Clusius egyenesen elhallgatta Beythe nevét, és a szerző tulajdonképpen az utóbbi (GOMBOCZ i. m. 124); GOMBOCZ azonban — ismerte Clusius kiváló működését, magasrendű erkölcsi felfogását — ezt nem tartja valószínűnek (i. h.).

A korszak neves magyar botanikusai voltak még: Szikszai Fabricius Balázs (1530 körül—1576.); Nomenclaturája több mint 600 magyar növénynevet tartalmaz (GOMBÓCZ i. m. 24—5); első kiadása 1590-ben jelent meg, de kéziratban már korábban ismeretes volt. Így lehetséges, hogy olyan írók is meríthettek belőle, akiknek a művei már 1590 előtt megjelentek. Megegyezések vehetők észre az ő munkája, valamint Clusius—Beythe nomenclaturája között is (i. m. 25).

A másik jeles növénykutató Melius Péter (1515 vagy 1536—1572.). Műve: Herbarivm Az Faknac Fvveknec nevekről, természetekről, és hasznairól. Magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doctorok könyveikből az Horhi Melius Péter. Nyomtatott Colosuarat Heltai Gáspárné Műhelyében 1578. Elftendőben. — Megjelenésének 400. évfordulója alkalmából újra kiadta bevezető tanulmánnyal együtt SZABÓ ATTILA, Bukarest, 1979. Melius Herbariuma 233 cikkben 627 növényfajt sorol fel és ír le részben, 2000-re tehető magyar növénynév kíséretében (GOMBÓCZ i. m. 37).

Híres növénytani munka ebből az időből Beythe István fiának, Andrásnak (1564—1599.) „Fives könüv”-e (fiveknek, es faknak nevökről, természetökről es hasznokrul); Német-Ujvár, Manlius János által 1595 (GOMBÓCZ i. m. 56 alapján). A köztudattal szembefordulva GOMBÓCZ meglehetősen elmarasztalja Beythe Andrást: szerinte Beythe mintegy 185 cikkében szolgai módon másolta, átvette Melius anyagát: „semmi új adattal hazánk flórájának ismeretét nem gazdagította, Melius Herbariumával egy vonalba állítani nem lehet” (i. m. 59). Emellett azt is megállapítja, hogy Beythe igyekezett Melius néhány hibáját kijavítani, a tőle egy csoportba vont növényeket — helyüknek megfelelően — külön választani (i. m. 58); de munkájába — hiányos orvosi és botanikai tudása miatt — sok, sokszor súlyos tévedés csúszott be (i. m. 59). 275 növényekike közül 135-öt úgyszólván betű szerint másolt le Melius Herbariumából (i. m. 56).

Az ismert botanikusok mellett említést érdemel még a kor két „orvosbotanikusának”, Frankovith Gergely szlavóniai származású soproni orvosnak és Purkircher György pozsonyi orvosnak a neve. Frankovith „Hasznos és fölötte szikseges könyv”-e mintegy 60 magyar növény nevét említi; míg Beythe István üdvözlő tetrastichont írt hozzá, addig egy kutató „ostoba, merész kuruzsló”-ként említi (GOMBÓCZ i. m. 61). Purkircher — háza mellett — orvos-botanikai kertet rendezett be, melyben meghonosította a környék növényeit; ő hozta be Nápolyból az amerikai babot, a paszulyt, ezt megküldte Clusiusnak is, aki órála *Phaseolus Purkircheri*-nek nevezte el azt (GOMBÓCZ i. m. 81).

Az elmondottak nemcsak azt jelzik, hogy hazánkban a XVI. század második felében jeles botanikusok működtek, akik ismerték egymás kutatási módszereit; növénytani munkák jelentek meg, ezekről tudtak (merítettek is belőlük), hanem azt is feltehetjük, hogy Batthyány Boldizsár németújvári „tudós köré”-vel többüknek kapcsolata is volt. A két orvos nevére az egyes könyvekbe beledolgozott levéltöredékekből, illetőleg a bejegyzésekből is következtethetünk. Így: „Az *Doctor Georgy* az mely faluban Lakik azt az egh falut falut [kétszer!] hyjak . . . az haznak az melyben Lakik . . .” (Güssing, Standort-Katalog 5/76). Feltehető, hogy a *Doctor Georgy* megjelölés Purkircherre utal; a több helyen is felbukkanó *Gregorius* név esetleg Frankovithot is jelölheti.

A „háttér” bizonyos mértékű megvilágítására azért volt szükség, hogy megkereshessük — lehetőség szerint — azokat a szájakat, amelyek ezt a kis

lajstromot a kor hasonló jellegű nagy növényjegyzékeihez köthetik. — A korábban felsorolt összes szót többször is átvizsgáltam, majd megpróbáltam egybevetni őket az elérhető, növényneveket is tartalmazó korabeli szótárakkal, a szójegyzékekkel. Szikszai Fabricius Nomenclaturája, Melius Herbariuma, SZABÓ T. ATTILA kiadta XVI. századi növényjegyzék, — GOMBOCZ nyomán Beythe András Fives könyve —, Cal., MA., és PPB. szerepelt az egybevetésben. Elsőnek a Nomenclator Pannonicus [Stirpium Nomenclator Pannonicus. Authore Carolo Clvsio Atrebate. Impressum Nemet-vyvvvarini per Iohannem Manlium Anno M. D. LXXXIII. Az 1973-as hasonmást használtam] anyagával próbáltam egyeztetni valamennyit; ezt követte a történeti áttekintés RAPAICS RAYMUND műve alapján (A magyarság virágai. Bp., 1932. 221, 222; továbbá: GOMBOCZ i. m. 81; RAPAICS RAYMUND, Magyar kertek. Bp., é. n. 69, 80). Áttanulmányoztam BARLAY SZABOLCSnak „A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése” című ifjúkori dolgozatát (MNY. XLIV, 69, 151; XLV, 91). Ez főként a növénynevek etimológiájához tartalmaz érdekes adalékokat. Végül JÁVORKA—CSAPODI Iconographiája alapján megkísértem az adatok lokalizálását (JÁVORKA SÁNDOR—CSAPODI VERA, Iconographia. Florae partii Austro-Orientalis Europae Centralis. Bp., 1975.).

A vizsgáladások eddigi eredménye a következőkben összegezhető:

A) A határozottan azonosítható növénynevek közül a Nom. Pann.-ban is fellelhetők (a kézirat szójegyzék sorrendjében):

<i>Verbena</i>	<i>zapara fiu</i>
<i>Plantago</i>	<i>vti fiu</i>
<i>Serpillum</i>	<i>Kakuk fiu</i>
<i>Mille folium</i>	<i>eghér fark</i>
<i>Cornus</i>	<i>som fa</i>
<i>Corylus*, nux auellana</i>	<i>Monyaro fa</i>
<i>Hyssopus vulgaris*</i>	<i>Isop</i>
<i>Lactuca crispa*</i>	<i>fodor salata</i>
<i>Anethum</i>	<i>Kapor</i>
<i>Arum*</i>	<i>Natragulya quibusdam</i>
<i>Mandragora*</i>	<i>Natragulia</i>
<i>Fungus*</i>	<i>gomba</i>
<i>Fungus dactylites, quem Germani</i>	
<i>Maurach vocant*</i>	<i>zomorchök</i>
<i>Sinapi</i>	<i>mustar</i>

(A Nom. Pann. *-gal jelölt latin elnevezései különböznek a kézirat szójegyzékétől.)

B) Szikszai Fabriciusnál is meglevő elnevezések:

<i>Verbena</i>	<i>Szapora fű</i>
<i>Plantago</i>	<i>Vti fű</i>
<i>Serpyllum</i>	<i>Kakuk fű</i>
<i>Millefolium, caudamurus*</i>	<i>Eger fark</i>
<i>Cornus</i>	<i>Som fa</i>
<i>Cornum*</i>	<i>Som</i>
<i>Auellana</i>	<i>Mogyoro</i>
<i>Hyssopus</i>	<i>Isop</i>

*Lactuca crispera***Mandragora***Sinapi*

(A SzikszF. *-gal jelzett latin elnevezései különböznek a kéziratos szójegyzékétől.)

*Fodor salyuta**Nadragulya**Mustar*

Az egyéb növénynevek, valamint a jegyzék más szavai is fellelhetők SzikszF.-nál:

*Pampinus**Vitellus**Trochilus**Fraxorium, sartago**Muscipula**Currucarius/rhedarius***Vietor**Spitellum***Barbula caprae***Szólo leuel**Tikmony szek**Éókór szóm [madárnév !]**Serpenió**Eger fogo**Koczis**Pinter, Kadar**Keczke szakal**Keczke szakal*

Hasonló egyeztetéseket végeztem Melius Herbariumával, és — GOMBOCZ nyomán — Beythe András növényneveivel is; az eredmény nagyjából azonos. Ugyancsak egybevettem az anyagot RAPAICS könyvének (MagyVir.) adataival is. A növénynévként értelmezett szók könnyen azonosíthatók, hiszen — általában — nem különleges elnevezések szerepelnek. Érdemes figyelni arra, hogy a kéziratos szójegyzékben két gombanév is szerepel, a *gomba* és a *szömör-csök* (vö. ehhez: GOMBOCZ i. m. 78, Clusius nyugat-magyarországi gombagyűjtéséről). Ennél jóval fontosabbnak tartom azt, hogy az Iconographia valamennyi növényt lokalizálni tudja a Dunántúl, Horvátország vagy a Szerémség területére.

Még további vizsgálatokra van szükség: meg kell kísérelni a homályos vagy esetleg pontatlannak tetsző nevek megfejtését. Magyarázatot igényelnének azok a szavak is, amelyek — a növénynevek közé keveredve —, nem növénynevekre utalnak: *ökörsem* (felcserélve a madárnévvel), továbbá: az *egérfogó*, *serpenyő*, *sólya*, *vásár*, *abroncs*, *csatorna*, *kocsis* szavak. Ezek — a latin megfelelők alapján — pontosabbá teendők; esetleg valamiféle névadási kísérlet csíráját láthatjuk bennük (bár ennek a valószínűsége nem nagy). A teljes azonosításhoz további egyeztetésekre volna szükség; ezután lehet megkísérelni a szójegyzék korának meghatározását, a szerző, illetőleg a bejegyző nevének megállapítását. Néhány fogódzónk már van: magában a bejegyzés helyéül szolgáló könyvben szerepel Beythe István neve; egyezések vannak a Nom. Pann., SzikszF. és Melius anyagával. Az íráskép a XVI. század második felére vall; a jelölésmód sajátossága pl.: a *fű*-nek *fű*-val való írása; a Nom. Pann.-ban *fiu*-t találunk. Egy *ö-ző* alak is szerepel: *Okorszóm* (ugyanígy a Nom. Pann.-ban és SzikszF.-nál; míg Melius az *Ökorszem* alakot használja).

Eddig ennyit tudtam ennek a kis szójegyzéknek a közelebbi-távolabbi körülményeiről megállapítani. Tényleges funkciója (jegyzet volt-e, emlékeztető bejegyzés vagy a Nom. Pann. előmunkálataihoz tartozott) még felderítésre vár; de a pontosabb megállapítások feltehetően nem fogják az értékét csökkenteni.

HORVÁTH MÁRIA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nyűg. A TESz. szerint *nyűg* szavunk ismeretlen eredetű. Jelentése: 1. 'lőszórból vagy kötélből font béklyó'; 2. 'nyomasztó teher', ami a szó átvitt értelmű alkalmazása. Ugor egyeztetése hangtani okokból nem valószínű, török egyeztetése téves. — Az „ismeretlen eredet” föloldása érdekében tudnunk kell, hogy az őstörök szókezdő *j, *d, *ʒ, *n konsonansokat az őstörökben egységesen j képviseli (vö. RÄSÄNEN, *Phonetik* 21). Ennek a ténynek ismeretében foglalkozik BÁRCZI, „Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez” című akadémiai előadásában (1952.) az őstörök szókezdő *n* ~ *ń* föllelhető nyomaival a magyarban. RAMSTEDT (Einf. I, 74) az altaji nasalisokról szóló fejezetben BÁRCZI álláspontján megállapítja: „Im Türkischen sind *n*- und *ń*- zu *j*- geworden; gewisse alte Lehnwörter im Ungarischen weisen jedoch deutlich auf ursprüngliches *ń*- hin; z. B. ung. *nyár* 'Sommer', altbulg. **nar*-, čuv. *šur*, trkm. *jāz* 'Sommer, Frühling'.” Mivel a mai török nyelvjárások az őstörök szókezdő *ń* konsonanst j fokon képviselik, *nyűg* szavunk megfelelőivel is már csak *jük* hangalakban találkozunk, de kizárólag a TESz.-ban másodikul hozott 'teher' jelentésben. Például: *ayır jükler* 'heavy loads' (CLAUSON 910); *ol tevğäjä jük jükledi* 'on gruzil vjuk na verbludja' (Drt. Sl. 285). ZENKER oszman-török szótára (974) a *jük* következő jelentésárnyalatait ismeri: 'Last, Bürde, Gewicht; Bündel, Gepäck; Schwannerschaft'; GRÖNBECHNÉL: *jük* 'Warenballen' (Kom. Wrtb. 120). Jakut hangtani megfelelőjének a *sük*- igének jelentése: 'auf einen Rücken nehmen (von Last)' (BÖHTLINGK 172). Ezt a *sük*- igét BÖHTLINGK a nyelvtani rész „nicht zerlegbare Stämme” fejezetben említi (183). CLAUSON etimológiai szótára ellenben (910) az egymás mellett futó *jük*- ~ *jüd*- származék igék alapján joggal, egy egyelőre ki nem mutatható **jü*- igetőre következtet. Ezek szerint *nyűg* szavunk származékszó, az őstörök **ńü*- igetőnek a deverbális -g képzővel alakult származéka. Ennek jelentéstkölcsönző szerepéről azt mondja GABAIN (ATGr.² 70): „Resultat des Verbums das aktiv ist; Resultat des Verbums das passiv ist”. Ez a kettősség tükröződik *nyűg* szavunknak *nyűgöz* ~ *nyűglődik* igei származékában is.

Nyűg 'pedica' jelentésű szavunk hangtani vallomása kortörténeti értékű, mert amint a bevezetőben jeleztük, az őstörök *ń* szókezdő konzonáns emlékét őrzi. Történeti szempontból a lótaris legősibb korszakába vezet, amikor a ló féken tartására legmegfelelőbb anyagul a lábára szerelt lőszőr kínálkozott. A *ló* a MSzFgrE. szerint csak az ugor korból mutatható ki, amire már MÉSZÖLY is rámutatott (MNy. I, 212). Az ugor-ságnak a finnugor egységből való kiválása pedig az i. e. III. évezred vége és az i. e. I. évezred közepe körüli időre tehető (I. HAJDÚ PÉTER, Bev. az urali nyelvtudományba 14); ugyanerre az időre datálja a lótenyésztés kezdetét F. HARČAR, *Stand und historische Bedeutung der Pferdezücht in Mittelasien in ersten Jahrtausenden v. Chr.*: Wiener Zeitschrift für Kulturgeschichte und Linguistik IX. 1936.). — *Nyűg* szavunk hangtani vallomása alapján az őskori lótenyésztés emléke, és török jövevényszavaink legősibb rétegébe tartozik. A vokális hosszúsága a kikövetkeztetett: **jü*- (< **ńü*-) igető alapján megőrzött ősiség lehet; a *nyűg* hangváltozat másodlagos nyelvjárási jelenség.

K. PALLÓ MARGIT

A Szabács Viadala *kwtež* szavához. — A kézirat előkerülése óta okoz fejtörést kutatóinknak a Szabács Viadalában szereplő *kwtež* szó. A megfejtésére tett kísérleteket összefoglalja IMRE SAMU (MNy. LIII. 148–51), illetőleg kiegészíti, nézetével bővíti PAIS DEZSŐ (uo. 151–3).

„Csörsz árok” című tanulmányomban (Ethnogr. 1977: 440–8) felhívtam a figyelmet a *sir* ~ *sēr* ~ *sür* névszóigére (vö. PAIS, Szer: NytudÉrt. 30. sz. és ott a kérdés iro-

dalmát), illetőleg ennek az igének a -vány/-vény képzőbokkal alkotott névszói származékára a *serevény* szóra.

A magyar *köt* igének azonos származékát ismerjük a *Ketevény* erdőnévben: 1215: „Qoddam nemus quod uuolgo dicitur *Kethewen*” (Oklsz. 492); 1215/338: ua. (uo.); 1215/383: „nemus *Keecheneu*” [Q: *Keetheuen*] (VeszpReg. 788); 1215/389: „nemus *Ketheuen*” (Oklsz. 492); 1339: „silua *Ketheuen*” (*Kecheneu* hibás olvasattal a VeszpReg. 316) (uo.); 1389: „nemus *Kethuen*” (uo.).

A név a *köt* ige melléknévi igenevének *kētē* (vö. *penge* stb.: D. BARTHA, Szóképz. 98) alakjából létesült a *keteven* > *Keteven* erdőnév, amely a kötőanyagot szolgáltató mivoltáról kaphatta nevét. MÁRTON JÓZSEF 1803. évi magyar–német szótárából 'Strickgras' jelentéssel *kötevény* alakban idézi a NyŰSz. 511. Abban téved utóbbi, hogy nem nyelvújítási, hanem tájnyelvi adat bukkant elő MÁRTON szótárában.

A *köt* ige melléknévi igenevének említett *kētē* alakja személynévként is előkerül. 1431-ben a gyáni *Kethe* család Ketegyán és Ősi helységeiben (Bihar m.) földesurak (CSÁNKI I, 635). 1458–1466: „Joannes *Kethe* de Kethegyan”; 1470: „Joh. *Kewthe* de Kewthegyan” (ZichyOkm. XII, 258, XI, 58). Somogy megyéből (CSÁNKI II, 623) említi 1376: „*Kethelaka*”, 1425: „*Kwtelaka*” helységet, amelynek első tagja csak személynév lehet.

Hasonlóan *köt* igénkhez, a *sir* ~ *sēr* ~ *sür* igéből, származékából is lett személynév. MÉSZÖLY GEDEON megfejtette *cserény* szónk 1231/397-ben „*Cheren*, custos silvae” (ÁUO. XI, 231, az „Árpád-kori személynévszótár” gyűjtése nyomán) szintén személynévként kerül elő. Erre mutat a mai *Cserénfa* község (régén *Cserénfalva*, l. KÁZMÉR, A „falu” stb. 257) neve is. De idetartozik a gyakori székely *Csere* családnév is.

PAIS DEZSŐ a *kütész* szónak — IMRE SAMU adatai és megjegyzései után — 'vessző-fonadék, sövény' értelmezést ad.

Ezek előrebocsátása után bemutatom 1495-ből „Mich., Paul. *Kwthewz*” ipolyhíd-vegi jobbágyság nevét (BAKÁCS, Hont vm. 60). A név egyelőre máshonnan (például a szomszédos községekből) előttem ismeretlen. A személy- és helynévkörnyezet magyar jellegű, néhány — szerte a vidéken felbukkanó — német és szláv személynévtől eltekintve. — Hogy kapcsolható a PAISTÓL megállapított jelentés a *Kwthewz* vezetéknevhez? Valószínűleg ugyanúgy, ahogy egy erdőővöt az Árpád-korban *Cserény*-nek hívták.

A **Kütész* ~ **Kütősz* személynév feltevésem szerint foglalkozásnév. TAKÁTS SÁNDOR művei feltárják előttünk, hogy a vesszőből mennyiféle művet voltak kötelesek a jobbágyságok készíteni. Például hordókötő jobbágyság, kaskötők, sövény-kéményesek (fonók); sokszor az egész falu népe kötővessző és berke szedéséből élt. Említi a hídfoltozót, vámhídesinálót (vö. *Ipolyhídvég* helység nevével). A kertelés, sövénykészítés, szerelés és tüskésítés a jobbágyság terhe volt. IMRE SAMU azon következtetése, hogy „a várfal egy részének durva vesszőből font: 'kötött' erősítése is volt, s feltételezhető, hogy a *kutez* 'kötés' szó magát ezt a fonadékot jelentette”, TAKÁTS adatával megerősíthető: „ha a palánkfákat jól rótták, a bástyákat jól kötözték [!] és szarúfázták, ha szépen megfont falakat jól megcsapták, az ilyen vár nem tartott az ellenség ágyúitól” (Rajzok a török világból III, 232–48).

TAKÁTS régi megfigyelést is közöl a foglalkozásból eredő névadásra. Roussel Péter tokaji és szendrői főkapitány 1574-ben ezt írja levelében: „Hungaris est familiarissimum artificem omisso cognomine ab artificio denominare, sicut supplicans vocatur Zabo Janos” (uo. 238–9), amikor egy Szabó János nevű vitézt ajánlott a királynak.

PAIS elgondolását a MTsz. *kötés* l. 'gát, hogy a víz csendesebben folyjon' szavával támogatta. Ezt Gyergyóból, Csíkból ismert adattal erősíthetem: „*kötés*, a víz mentségére — parterődítés” jelentésű szóval (Erdészeti Lapok 1887: 588). Hasonló jelentésben él a szó Felsőőrben is: „lejtős földeken a vízfolyás irányában a barázdákba ázott kisebb gö-

dör, mögötte a barázdát elzáró kis gáttal <a víz lefolyását, és így a termőföld elhordását akadályozza meg>” (IMRE, FTsz.).

Úgy látom és vélem az előadottakból, hogy a régi *kutez* szónk a régi földvárépítés műszava lehetett, amikor a földbástyát vesszőfonással, esetleg a kőfal romlását fonott kötéssel zárták le, oltalmazták.

REUTER CAMILLO

Hárskút — egy ősi magyar helynévtípus. A *Hárskút* típusú jelöletlen *-kút* utótagú helyneveink igen régi magyar névtípusok. Az esetek többségében az ilyen nevek az állattartás szempontjából rendkívül fontos forrást jelöltek. Az előtagról KÁLMÁN BÉLA így ír: „A hárs fanév nem ritka helyneveinkben: *Zalahárság, Hárskút*” (A nevek világa 159).

Hárságypuszta (15. sz.: *Hasságh* = *Hárság, vö. Szilág, és Somogy*) és *Gyertyánkút* falvaink neveinek összevonása révén 1956-ban keletkezett a Veszprém megyei *Hárskút* helység neve (FNESz. 265). *Kút* szavunk mind elő-, mind pedig utótagként Árpád-kori helyneveinkben s az egész magyar középkor folyamán megtalálható. Többek között van *Ördög-, Kőböl-, Arany-, Szil-, Gyertyán-, Som- és Köveskút*; pl.: 1055: „locus inter *zilu kut & kues kut*” (TA.); 1233: *Cubulkut* (OkISz.); 1297: *Kubulkuth*, ma *Mezőköbölkút* Kolozs megyében, rom. *Fîntînița* = ’forrásocska’, korábban *Chibulcut* (E. WAGNER 224); 1329: *Arankuth*, ma *Aranykút* Kolozs megyében, rom. *Arancuta*, ném. *Goldbrunnen* (CSÁNKI V, 384); 1440: *Ewrdegkuth*, ma *Ördögekút* Kolozs megyében, illetőleg rom. Sălaj (Szilág) megyében, névváltozatai *Treznă, Traznea, Trezne*, ném. *Teufelsbrunnen* (E. WAGNER 234); 1356 *Somkuth*, ma *Kissomkút* Szolnok-Doboka, illetőleg rom. *Șomcutu Mic* a mai Kolozs (Cluj) megyében (E. WAGNER 278). Nem véletlen, hanem a magyar névadás egységének egyik bizonyítéka, hogy a *Somkút* Somogy megyéből is adatolható (vö. Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 551).

Kétségtelen, hogy legendáinkban, népmeséinkben, ősi hitvilágunkban az életet adó kútnak fontos szerepe van. „Szent László törvénye említi a helyeket, hol elődeink . . . pogány szokás szerint kutak mellett áldoztak vagy fákhöz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnökért egy ökörrel fizessenek” (I. Az ősi magyar hitvilág. Bp., 1978. 101). Talán az sem véletlen, hogy a sziklából forrást fakasztó Szent László legendája a mai napig is olyan népszerű a magyarság körében. Egy-egy kút körül található fák, növények az állattartás szempontjából is fontosak voltak: pl. ha mérges aljnövényzet volt a forrás körül, az ezt legelő állatok egy-kettő megbetegedtek, el is pusztulhattak (talán ilyen jellegű megfigyelésen alapul a Kolozs megyei, kalotaszegi *Meregyő*, 1408 *Mereghyó*. E név vagy mérgezett növényzetű folyópartra utal, vagy a vízben levő, az állatok egészségére káros ásványi anyagokra. Különböző növénynevek előtagjaként az *ördög* szó szinte-szinte a *méreg* szinonímájaként tekinthető (vö. TESz. *ördög* a.). Így az erdélyi *Ördögekút* esetében is vagy mérgező növény nevével, vagy pedig a régi magyar hitvilághoz kapcsolódó képzetársítással kell számolnunk. Egy-egy ilyen és hasonló esetben az igazság kiderítése nemcsak alapos nyelvtörténeti, hanem több-kevesebb történelmi, növény- és ásványtani, demográfiai, néplélektani és alapos régészeti ismereteket követel. A *Hárskút* nevünk etimológiailag még a legáttetszőbb (divatosan szólva: a legtranszparensbb) *-kút*-ak közé tartozik.

SZABÓ T. ÁDÁM

Bocskor. Az első világháborúig a földműves és pásztor nép körében hazánkban is széltében használt bőr lábbeli címünkbeli nevét a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja; ugyanott felsorolja a *bocskor*-nak a szomszédos szláv nyelvekben található hasonló hangzású megfelelőit, megjegyezve, hogy ezek a magyarból való átvételek.

Korábban négy megfigyelési kísérlete is volt: magyarázták belső keletkezései szóként (a török eredetű *boká*-ból: CzF.), szlávból (LESCHKA, El.) s iránból — kaukázusi közvetítéssel (MUNKÁCSI, ÁKE. 168—9), közvetlenül a törökből (de nem a *boká*-ból; l. VÁMBÉRY, MBölcs. 140). A szláv eredeztetésről bebizonyosodott, hogy a környező szláv nyelvek megfelelő szavai a magyarból valók (vö.: MELICH: NyK. XXV, 292; KIRÁLY: StudSl. III, 80), az iráni és a török származtatás hangtanilag elfogadhatatlan.

Újabbán ismét felbukkant a *boká*-ból való származtatás lehetősége (KÁLMÁN BÉLA: NytudÉrt. 40. sz. 160—1), bár kevésbé önkényes hangtani magyarázattal, mint CzF.-ban (amely egy közelebbiről meg nem indokolt **bokasor*-ból indult ki, s ebből hangátvetéssel igyekezett igazolni a *boksor* > *bokcsor* > *bocskor* fejlődést). KÁLMÁN a **bok* 'boka' tö -cs kicsinyítő képzős származékából vezette le a szót -r névszóképzővel (szintén hangátvetést tételezve föl), bár a levezetés hangtani nehézségeit maga is elismerte.

KÁLMÁN szófejtését tagadva HADROVICS LÁSZLÓ legújabbán német jövevényszóként magyarázta, a középfelnémet *bot-schuock*-ból indulva ki (l. NytudÉrt. 50. sz. 65—7). A hangtani nehézségek itt sem sokkal kisebbek, ezért nem fogadta el a TESz. sem ezt a magyarázatot.

A kérdés tehát mindmáig nyitott.

Tárgytörténetileg mindenesetre nagyon elgondolkoztató, hogy a szomszédos hegyi pásztor népek is, akiknél e lábbeli viselete a legtovább — szinte napjainkig — megmaradt, a magyarból vették át a szót, s nem fordítva történt a kölcsönzés. Ez arra látszik mutatni, hogy belső keletkezései szóval van dolgunk.

A másik tárgytörténetileg elgondolkoztató mozzanat az, hogy a lovas magyarság ezt a fajta lábbelit (legalábbis a lovagláshoz) nem viselte, hanem azt a hegyes, fölfelé kunkorodó orrú bőr vagy nemez csizmát, amely Mongoliában, Kína egyes vidékein máig megtalálható. Mint LÁSZLÓ GYULA írja a honfoglaló magyarság viseletéről: „Csizmaínkat oldalról varrották [így!], puha talpúak s felkapó orrúak voltak. Lehetséges, hogy már a honfoglalás korában ismertük a sarkos csizmát. A sarok nyilván arra szolgált, hogy a kengyel hátracsúszását megakadályozza. Drágább csizmaínk bolgár bőrből — bagariából — készülhettek, de nemez csizmák is járták.” (A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 372. L. az ábrát is a 371. lapon.) Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a pásztorság s alkalmanként az előkelőbbek is nem használtak bocskorszerű lábbelit, hiszen nemes uraink is viselték a XVII—XVIII. században is (vö. a *bocskoros nemes* elnevezéssel s Apor Péter följegyzésével: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bp., [1972.] 34). Ám hiába volt található nyírfakéreg bocskor a rokon népeknél (vö. a cseremiszi hársfaháncs bocskorok leírásával: NéprÉrt. IX, 120—5; ugyanott olvasható a finnek régebben használt nyírfakéreg bocskoráról is), s hiába esik nálunk is szó a regösénekben a „cserfakéreg bocskor”-ról (még Csokonai korában is használták Somogyban a hárs- vagy szilvából font bocskort; l. SZILÁGYI FERENC: Nyr. XCVI, 175—6): a bocskorféle lábbeli megnevezésére más, a mienktől eltérő szót használtak: a *bocskor* megfelelője hiányzik a rokon finnugor nyelvekből. De hiányzik a magyar szó megfelelője a török (valamint az iráni s kaukázusi) nyelvekből is: vagyis minden olyan nyelvből, amely (tárgy)történeti szempontból mint átadó, szóba jöhet. Ez szintén a belső keletkezés mellett szól.

A másik, ezzel párhuzamosan fölvetődő kérdés: a *bocskor* szókinszünkbe kerülésének időpontja. A finnugor s a török nyelvekből való hiány azt sejteti, hogy honfoglalás utáni szóval van dolgunk. S itt legkézzélvebbnek látszana a szláv kölcsönzés, ami természetesen akkor is megtörténhetett, ha volt már egyfajta megnevezésünk a szóban forgó lábbelire, ahogy pl. a szerb-horvát *csizma* átvétele is bizonyíthatja a XV. század körül, noha csizmaszerű lábbelit viseltek korábban is eleink. A szláv származás mellett szólna, hogy a *bocskor* a hegyi pásztor vlachok jellegzetes lábbelije: mivel azonban

a szomszédos szláv nyelvekben magyar jövevényszó a *bocskor* megfelelője, ez a lehetőség elesik. Figyelmet érdemel az is, hogy a román szókészletben nincs hasonló hangzású szó a fogalomra.

A *bocskor* maga viszonylag későn, csak 1395-ben bukkan föl a BesztSzj.-ben, s ha föl is tételezzük, hogy már korábban is megvolt szókincsünkben, fölvetődik a kérdés: mi volt a fogalom korábbi megnevezése nyelvünkben, s mi szükség volt új megnevezésre (mert hiszen bizonyosra vehető, hogy az ősmagyar, sőt az előmagyar korban is ismerte, használta a magyarság bizonyos rétege ezt a lábbelit, habár a lovas nomádság idején még a nőknél is inkább a csizmafele járta).

Az őtörök eredetű *saru* az egyetlen olyan lábbelínevünk, amely a honfoglalás előtti korra vezethető vissza, s amelynek etimológiája is (a 'körülteker' jelentésű *čar* igéből; l. TESz.) azt bizonyítja, hogy korábban a *saru* 'bocskor' jelentésben is élhetett nyelvünkben. (Ezt támogatja, hogy Göcsejben *saru*-nak hívták a déli szlávoktól átkerült ún. „fedeles bocskor”-t, amely a ráncos orrú bocskort váltotta fel; l. A magyarság néprajza² I, 361.)

Annak, hogy mégis új megnevezésre volt szükség (főltehetőleg a honfoglalás idején), az lehetett az oka, hogy az addig ismert fogalomnak egy jellegzetes, újabb fajta változatával került ismeretségbe a magyarság; az új elnevezés pedig — mint utaltunk rá — alkalmasint belső keletkezésű volt.

Továbbra is a tárgyátörténetnél maradva még: a bocskornak igen szembetűnő, jellegzetes csónakszerű alakja van, mégpedig egy hegyesorrrú s egy szélesebb, tompaorrú vagy kerekfejű változata. Ezt a két főtípust a néprajzi szakirodalom is jól megkülönbözteti, s földrajzilag is meg tudja határozni, melyik típus hol használatos: „Az alföldi magyarság a Kiskunságtól a Felföldig és a Nyírségig a kerekfejű, ráncos orrú bocskort viseli.” (A magyarság néprajza². I, 360—1), míg a székelységnél s a csángóknál a hegyes orrú bocskor használatos (uo.; l. ott e bocskortípusok rajzát is). A szlovákok szintén a hegyes orrú változatot használták, amint Dugonics szólásmondása is igazolja: „*Hegyes, mint a' harmat hasító Tót bocskor.*” (Péld. I, 220.)

A Néprajzi Lexikon (I. Bp., 1977.) ehhez nem sok újat tesz hozzá az elterjedést illetően (nem szól a más népeknél használt bocskortípusokról sem), csupán bemutat rajzban is néhány fajtát e lábbeliből: így a két főtípusból, a „kerek (tompá)” és a „hegyes orrú”-ból, pedig a bocskortípusok elemzése elvezethet a szó eredetéhez is, amelyet a Néprajzi Lexikon is ismeretlennek mond.

ÉBNER SÁNDORNak a szatmári és beregi bocskorformákról írt tanulmánya három bocskortípust ismertetett a Tiszahátról: az enyhén hegyes orrú (tompaszögben végződő, de föl nem kunkorodó hegyű), részarányos „magyar bocskor”-t, a kerek záródású, de féloldalas (aszimmetrikus) „tót-bocskor”-t s egy másik, szintén kerek fejű, de már „kétoldalasán részarányos”, tehát szimmetrikus fejű „tót-bocskor”-t, amelyről pontosan ezt írja: „A szatmár- és beregmegyei tót-bocskor másik alakját az alföldi magyarság általában mint *borjúszájú bocskort* ismeri. Herman Ottó ezt tartotta magyar bocskorformának. Én az átkutatott területen ezt az alakot ritkábban találtam.” (NéprÉrt. XXIV, 129; én emeltem ki: Sz. F.)

Mindezekhez azt kell hozzátennünk még, hogy a jellegzetes „tót-bocskor” — Dugonics adata szerint is — a hegyes orrú volt, s ugyancsak hegyes, felkunkorodó orrú a románság bocskora, a szláv eredetű *opincă* is (a szerb-horvátban: *opanak*) (vö. NéprÉrt. XXVIII, 128—30, ábrákkal).

Mindebből számunkra az a fontos, hogy az Alföld-szerte elterjedt kerek orrú bocskort az alföldi magyarság *borjúszájú bocskor* néven ismerte, s hogy HERMAN OTTÓ ezt tartotta a jellegzetes magyar bocskorformának (szemben a szlovákok, a délszlávok és a románok hegyes orrú vagy féloldalasán tompa orrú bocskoraival).

Mindebből annyi következtetés már levonható, hogy a magyarság zöme a kerek orrú, „borjúsájú” bocskorfélét viselhette, s alkalmasint a *bocskor*-t átvevő szomszédos nyelvek ezt a kerek orrú „magyar” típust nevezték el *bocskor*-nak nyelvükön (szemben a náluk szokásos hegyes orrúval). Hogy ennek így kellett lennie, azt majd a szó etimológiájából is látni fogjuk: mivel a *bocskor* eredetileg csupán a kerek orrú bocskorfélét jelölhette. (Ezt megerősítheti, hogy a szlovákban s a csehben a *bačkora* ’papucs’-ot is jelent, sőt a csehben a ’papucshős’ nevét is a magyar eredetű szóval alkották meg: a *bačkorař* nemcsak „bocskor[papucs]készítő”-t jelent, hanem ’pipogya alak’-ot, ’papucshős’-t is.)

A néprajzi irodalom a *bocskor orr*-áról beszél, a hegyes és tompa orrú típusról, de nem szól ezeknek a sajátos típusoknak szemléletes népi elnevezéséről, csupán ÉBNER SÁNDOR említette a *borjúsájú bocskor*-t.

Mielőtt azonban erre térnénk részletesebben, vessünk egy pillantást a *bocskor* — illetve a vele rokon *saru* — szemléletes „népies” elnevezésére más nyelvekben.

„Orra” alapján beszéltek Európában a XV. századtól „*csőrös*” saruról, *kacsaurrú* saruról, *medveszáj(ú)* saruról: „*Csőrös saru*, divatja Közép-Európában állítólag a XV. század végén keletkezett, midőn Fulko lovag, Anjou grófja formátlan lábfejét akarta vele észrevétlenné tenni. Valószínűbb, hogy eredetileg a lengyel urak viseletéhez tartozott, mint régi angol neve: *cracowes* (krakói) mutatja. . . . A XIV. sz.-ban a franciák *poulaines*-nek (hajó orra) nevezték. . . . A XV. sz. végével visszafejlődött s a lábfej alakjának megfelelő formát öltött, ennek *kacsaurrú saru* lett a neve; utóbb elől szélesen lecsapva, nehézkes csizma alakúvá vált, amit *medveszáj*-nak hívtak.” (Révai Nagy Lexikona. Bp., 1912. V, 165—6.)

A *bocskor* címszónál CzF. említi — alkalmasint Dugonics nyomán — a *harmathasító bocskor*-t a ’hegyes orrú bocskor’ népi megnevezéseként, a széles orrú bocskor népi elnevezését azonban nem közli. A népnyelvből számos adatunk van arra, hogy a hegyes vagy tompa végződésű használati tárgyakat, ruhadarabokat az állatvilágból vett szemléletes metaforikus jelzőkkel nevezik meg, így pl. a debreceni Kollégiumban a XVIII. század második felében a magas tetejű süveget, a *sinkó*-t (a TESz. nem tárgyalja) „a *rókaorrú* német kalppal váltották fel” (JULOW VIKTOR, Csokonai Vitéz Mihály. Bp., 1975. 18).

A köznyelv is ismeri a *csukaorrú* <cípő> kifejezést (az ÉrtSz. értelmetlenül származékként közli; alkalmasint ebből lett a cipő csibésznyelvi *csuka* neve), s ennek ellentétét, a *harcsaurrú*-t (az ÉrtSz. nem szótározta s a ÉKsz. sem). A köznyelvben előfordul a *harcsaszájú* is („*harcsaszájú* Citroen”).

A jellegzetes hegyes orrú, *rókaorrú*, *csukaorrú* használati tárgyakkal, eszközökkel szemben a széles, kerek orrú tárgyakat *medveszájú*, *borjúsájú*, illetve *borjúorrú*, *bivalyorrú* jelzővel illette régebben a nyelv. Mint láttuk, a *medveszáj*-t, a *kacsaurrú*-t más európai nyelvek is használták a széles orrú saruk megnevezésére. A MTsz. ismeri a *medveszája* elnevezést az Antirrhinum maius, másként *oroszlánszáj* nevéként is. Ugyanazt a népnyelv *borjúorrúfű* néven is ismeri (I. DR. CSAPODY VERA—DR. PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966. 141). A közismert „tátogató”-ról (*Isten papucsá*-nak, *papucsvirág*-nak is nevezik; I. CSAPODY—PRISZTER i. h.) tudjuk, hogy nyomásra szétnyíló, „tátogató” szirmának kerek, vagyis nem hegyes záródása volt a *medveszáj*, *oroszlánszáj*, illetve a *borjúorr* elnevezés alapja. Sőt az is kiderül ebből, hogy a *száj* itt ’orr’ értelemben veendő inkább: *medveorr*, *oroszlánorr* volna a helyesebb, pontosabb megnevezés, ahogy pl. a *tinóru* gomba elnevezése is az állat orra alapján történt (I. TESz.); s ide tartozik a *bivalyorrú* is (*bivalyorrú kazal* . . . ’gömbölyű végű kazal’: SzamSz.). A *száj* és az *orr* tehát szinonim értékben fordul elő e népi névadásban, s ezt nem árt figyelembe vennünk, mert ezen az alapon *borjúsáj* (fü) is lehetett volna az Antirrhinum

népi neve. De ha növényre nem is, ruhadarabok s egyéb használati tárgyak jelzőjéül annál ismertebb a *borjúszerű* (ahogy a *medveszerű*-at is használták sarura vonatkoztatva).

A *borjúszerű ing* közismert az 'alul tölcésiesen kiszélesedő, lobogós ujjú ing' megnevezéseként. Azt azonban tudomásom szerint senki nem próbálta megmagyarázni, honnan ered a *borjúszerű* elnevezés; a TESz. sem vette föl anyagába, holott sajátos magyar fejleménnyel van dolgunk.

Az ÉrtSz. a *borjúszerű gallér*-t is értelmezi (a *borjúszerű ing* mellett), ezzel a jelentéssel: 'a férfiingnek fűzőszalaggal v. zsinórral összefogott nyakrésze'. Az OrmSz. rajzban is közli ezt a voltaképpen gallér és gomb nélküli ingnyakat, „Mellen regente se fűző, se gomb, csak tátongó nyílás” (157). Nyilván a szélesen kinyíló, öblös nyílásról kapta a nevét. A *borjúszerű ing* jelzője tehát eredetileg a gomb nélküli ing „kivágás”-ára, a nyakrész sajátos, öblösebb kiképzésére vonatkozott; ennek a rövid derekú paraszt ingnek az ujjja kétféle volt: vagy bő, vagy szűk, amint az OrmSz. ezt is pontosan megírja: „Ujja nyitott szájú, vége szélesedő, de csuklónál tovább nem érő volt. Ezt *szélösujjú* vagy *sípujjú* imögnek nevezték.” A *sípujjú*-t hallva nem a furulyára kell gondolnunk, hanem a végén tölcészerűen kiszélesedő végű hangszerre. A köznyelv (s az irodalmi nyelv is) ezt tartja *borjúszerű ing*-nek (l. ÉrtSz.). De a *borjúszerű ing* ujjja lehetett fűzővel összefogott, elszűkülő is; az OrmSz. szerint: „*lészölös*, azaz kézelős . . . A *lészölt* fűző fogta össze. Vállnál, *lészölnél szödött* [ráncolt] az ingujj, s a könyök alatt szélesre buggyan.”

A fentiek magyarázzák, hogy miért fordul elő az ÚMTsz. anyagában a *borjúszerű ing* 'lefelé bővülő ujjú férfiing' s 'az alsókaron síp alakúan elkeskenyedő ujjú női ingváll' jelentésben: a *borjúszerű* jelző ugyanis nem az ingujjra, hanem az ingnyak kivágására, illetve az ilyen kivágású ingre vonatkozott eredetileg; ez az ing pedig lehetett bő és szűk ujjú egyaránt. A mai köznyelvi *borjúszerű ing* elnevezés jelzőjének az ingujjra vonatkoztatása tehát másodlagos, s valójában téves. (A *sípujjú* pedig azért fordulhat elő szintén kettős — 'bő-', illetve 'szűkujjú (<ing>)' jelentésben [l. MTsz.], mivel a *síp* a tölcéses végű s a furulyaszerű hangszereket egyaránt jelölte.) A fentiek magyarázzák a *borjúszerű tulipán*-t is, amely 'szétálló szirmú tulipán'-t jelent (l. ÚMTsz.; vö. a *borjúorrú fű*-vel). Az ÚMTsz. ismeri ezen kívül a *borjúszerű hajó*-t 'vízszintes orr- és fartőkéjű kis hajó' jelentéssel. Utal a SzegSz. *borjúszerű hajó*-jára is, ahol ezt az értelmezést találjuk: 'régí fahajó, amelynek lapított a tőkéje'. „A *borjúszerű* hajókat kiölte a *böggőshajó* . . .’ — olvassuk a Tömörkénytől idézett példamondatban. Vagyis lapos, kerek orrú hajók voltak ezek, szemben a hegedűbögőszerű, magas, hegyes orrtőkéjű böggőshajókkal. A SzegSz. még egy példát idéz a *borjúszerű* használatára: *borjúszerű vitézkötés*, ezzel az értelmezéssel: „'a vitézkötésnek egyik fajtája' (gombkötő szakm.).” Sajnos, részletesebb magyarázatot nem kapunk, ábrát sem, de az eddigiek alapján bizonyosra vehetjük, hogy nem hegyes, hanem szélesebb, kerek ívű vitézkötést jelölt a szó.

Mindezeket azért idéztük, hogy lássuk: a *rókaorrú* ellentétéként élt a népnyelvben a *borjúorrú*, illetve a *borjúszerű* 'szélesen, öblösen, félkörösen záródó' értelemben.

Ezt megerősítheti a *borjúszerű kapa* elnevezés is, amelyet a hegyesen végződő kapákkal szemben a széles, kerek fejű kapák megnevezésére használnak a Balatonfelvidéken. (Ezt 1970-ben jegyeztem föl Talabér János hatvan éves balatonfüredi szőlőmunkástól; tájszótáraink nem ismerik.)

Ezek alapján föltételezhető, hogy a hegyes, *harmathasító* (**rókaorrú*) *bocskor* ellentétéként a széles, tompa orrú *bocskor* megnevezésére használatos volt a *borjúorrú saru*, illetve *bocskor* is, hiszen — mint ÉBNER SÁNDOR rámutatott — a széles fejű, kerek orrú „magyar bocskor”-t szélteben *borjúszerű*-nak nevezték.

Minderre igen érdekes közvetett adatokat találunk KISS BÁLINT egykori szentesi prédikátor, akadémiai tag följegyzéseiben a magyar református papok régi viseletéről, ahol a *bocskor* etimológiája is fölsejlik. KISS kéziratoss följegyzéseiből a könyvgyűjtő és

régész SZÉLL FARKAS közölt néhány részletet majd százhusz éve a Vasárnapi Ujságban; többek között ezt írja KISS BÁLINT nyomán: „A csizmájuk bő szárú, alacsony vaspatkójú volt. A salavárihoz [hosszú strimfli] cipőt viseltek, melynek az orra kerek volt, mint a borju orra, és a lábujjak szerint gerézs és csak annyi volt: hogy a lábujjakon, a láb éleit, a sarkot lepte el. Ezt a kerek cipőt *boczi* vagy *boczi* orrunak és bocskornak nevezték.” (I. h. 1863. 23. sz. 206.)

Sajnos, SZÉLL FARKAS közleményéből nem derül ki, hogy mit vett át szó szerint KISSTől, s mik voltak a közölt adatok nyelvi forrásai. Szerencsére KISS BÁLINT kéziratos munkája ma is megtalálható a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, s ott pontosan ezt olvashatjuk a bennünket érdeklő tárgyról: „A' csizmalyok bőv szárú alacson vas patkójú vólt. A Reformatio elein szokás volt a' Németeknél rövid, sok rándzó gombos bőv nadrágot viselni, melynek a' szára csak czombfélig ért; ezt a' rövid nadrágot ki toldották egy olyan hosszú szárú posztó strimflivel, melyet felhuzván egész a' rövid nadrág aljáig ért, és azt ahöz hozzá gombolták. A' lábok feljére pedig olyan cipőt huztak melynek az óra kerek vólt mint a' borju óra, és a' láb újjak szerint gerézs, és csak annyi vólt hogy a' lábok újjait, a lábok éleit, és a' sarkokat lepte el, 's lapos sarkú vólt: ezt a' módit a' Magyarok is követték, a' rövid nadrágot nevezték pulidernek, a' hosszú strimflit salavárinak, a' kerek órá cipőt *boczi* órnak vagy *bocskornak*, azzal a' külömbséggel mindaz által, hogy a' pulidert ők nem varratták bugyogósan, hanem feszesen a' testekhez álva szabatták; és ez az öltözet neme még 1750 táján szokásba vólt, kivált a' Vásárhelyi és a' Szentesi pusztákon lakó csikósoknál. Az a' hosszú harisnya mely Sz: Istvánénak mondatik lenni az Ország Clenodiumai közt, nem egyéb vólt hanem ilyen salavári. Hanem már 1570 táján a' kerek órá cipő vagy *bocskor* helyet hegyes órá és magos sarkú cipőket viseltek;” (A' Helv. hitvallású Békés-bánati Egyházi Vidék földje — lakosai — Vallás- tudomány- és polgári történeteinek emléke. Összve szedte és megírta: Kiss Bálint. Lelki-pásztor és Esperes. III^{dk} Kötet. Szentesenn. 1836. [Kézirat] Debreceni Ref. Főiskola Könyvtára. 567/3: 90—1. l. A kiemelések tőlem származnak. Sz. F.)

A kéziratból sem derül ki pontosan, hogy mik voltak Kiss forrásai, csak annyit mondhatunk, hogy az öltözetre vonatkozó zsinati határozatok jegyzőkönyveiből merített, továbbá az egykorú ábrázolásokból (vö. i. m. III, 80—2) s minden bizonnyal működése helyéről: az alföldi népielvből.

Az, hogy mire alapozta, hogy „a' kerek órá cipőt *boczi* órnak vagy *bocskornak*” nevezték a XVI. században, nem derül ki munkájából. Kiss írt egy magyar történelmet is (Magyar régiségek. Pest, 1839.), s néhol délibábos szómagyarázatokkal is próbálkozott, a hébert is tanuló protestáns prédikátorok zsidó—magyar szóazonosításai alapján. Noha 1836-i keltezésű munkájában már mintha ráhibázott volna a *bocskor* helyes megfejtésére, 1839-ben kiadott munkájában ezt írja: „A' Magyarok nevezték ezt [a latin *crepida* megfelelőjét] *saru* vagy *sárónak*; nevezték *bocskornak*, mely a' Zsidó nyelvben annyit téssen mint: sárba hideg; nevezték *sólyán*ak is, bizonytalan lévén ha a' deák *Soleától* vagy a' zsidó *Soah*-tól vették-e ezt a' nevet, mely zörgéssel együtt járó cselekedetet, tapodást téssen.” (I. m. 106—7.) Ugyane művében másutt is megpróbálkozott a *bocskor* héberből való magyarázatával (l. 24). Lehet, hogy a *boczi* *ao* ~ *bocskor* megfelelés is az ő etimológiai ötlete, de ezúttal — úgy tetszik — ráhibázott.

A nyelvtörténetileg s nyelvjárásiilag igazolható *borjúór(ú)*-nak (*borjúsáj[ú]*-nak) szabályos szinonimája a *bociór(u)*, illetve *bocikaór(ú)*.

A többi már — a tárgy- és képzettörténeti bizonyítás után — hangtörténeti, hangtani kérdés.

Van-e a *boci*-nak *bocsi* alakváltozata nyelvünkben? Az állathívogató szóból lett *boci*-nak az ÚMTsz. több helyről is idézi affrikátás *boccsi*, *bocsi*, *bucsi* alakváltozatát, de

külön közli a *bociká*-nak is *bocsika* változatát Erdélyből, s a *boccsikám*, *boccsi* állathívatógót is, szintén Erdélyből.

A '(bivaly)borjú' jelentésű *bocs*-ra már a MTsz. is közölt székelyföldi adatokat, az ÚMTsz. pedig számos új adattal pótolja ezt meg, szintén kizárólag Erdélyből.

A *borjúór(ú)* 'széles, kerek orrú' analógiájára tehát minden nehézség nélkül föltehető a népnyelvi szinonim *bocsikaór(ú)* <*saru*>. (A becéző alakot az EMSzT. számos *borjúcska* adata támogatja, még a *borjúcskabőr* is előfordul egy 1757-i kéziratban. A MTsz. a kicsinyítő *bocsocska* alakot is közli Háromszékből 'kis bivaly- v. medve-bocs' értelmezéssel.)

Utolsó kérdésünk most már csak az lehet: levezethető-e a nyelvjárásilag igazolható *bocsikaór(u)* <*saru*>-ból a *bocskor*?

A szóvégi magánhangzót zárójelben közöljük, mivel főnévi jelzőként is elképzelhető a *bocsikaor* (ahogy van *daruor* [fű], *golyaor* [fű], *tyúkor* [fű] is; l. CSAPODY—PRISZTER i. m. 68), s a *tinóru* (< *tinóóru*) mellett is föltehető egy *tinór* a *tinórka* <gomba> alapján (l. MTsz.), sőt nyelvtörténetileg, nyelvélektanilag nézve a kérdést, úgy tetszik, hogy a közvetlenül azonosító metaforikus nevek az eredetibbek (l. *őzláb-gomba*, *medve-fark-gomba*, *medvetalp-fű*, *bivalyszem*, *borjúfark-fű*, *rókafark-fű*, *rókamony* stb.: CSAPODY—PRISZTER i. m.).

Az ÉBNER említette *borjúsájú bocskor* alapján mégis a melléknévképző -ú-t is elfogadva a *bocsikaór(u)* <*saru*>-ból indulhatunk ki, s a *tinóru*, illetve a *gazduram* mintájára föltehetjük az összetétel határán az egyik magánhangzó ejtéskönnnyítő kiesését: **bocsikóru*. A kikövetkeztetett alak végső rövid magánhangzója (ha volt ilyen egyáltalán) még beleeshetett a rövid tövéghangzók lekopásának folyamatába, a XII—XIII. században. Az így maradt három szótagos **bocsikor* nyelvtörténetileg is igazolható: 1533: *Boczokor* (MURM.); 1584: „Aky *Bochykor* beor (!) hoz be . . .” (EMSzT.); „Altalveteot, kit Erdeliben minap hoztal volt, *boczikor* tákkal, bőgőrevel kit meg raktal volt” (EpitCath. 12b: NySz. III, 381, a *ták* alatt; figyelemre méltó, hogy az utóbbi két adat Erdélyből való). A *bocsikor* -i-je a **bocsikaór*-ból szerves elemként magyarázható (a *bocskor* ebből asszimilációval jöhetett létre). A *bocsikor* második magánhangzója aztán a két nyílt szótagos törvény alapján eshetett ki, létrehozva a végleges, a mai *bocskor* alakot. (A *bocsokor*-ra, *bocsikor*-ra nincs hangtani magyarázat — kivéve, ha elfogadjuk a *bocsika-ór*-ból való származtatást.)

3Efejezésül visszatérve a tárgytörténethez: mivel a *boci(ka)* affrikátás változatai kizárólag Erdélyből adatolhatók, föltehető, hogy itt volt a magyar szó bölcseje: a hegyes orrú jel egzetes vlach bocskorokkal szemben itt nevezhették el először a „borjúsájú”, „borjúos rú” sarukat *bocsikaór(u)*-nak, s ez a széles, kerek orrú bocskor lett a szegényebb sorsú magyarság jellegzetes viselete, s a környező szláv nyelvek is csak ezt a kerek orrú, borjúsájú magyar sarut nevezhették meg a magyar kölesönszóval.

(Zárójelben még ide kívánczik, hogy mivel a magyar népmesében a medve így fogadkozik: „Itt a *bocskom!*”: MERÉNYI, Er. népm. 1861. I, 190: NSz., még egy *bocskór(u)*, azaz 'medveszáj'(-ú) <*saru*>-ból is kiindulhatunk, hiszen láttuk, a széles orrú saruk neve „medveszáj” volt más népeknél is.)

A *bocskom* alapján föltételezhető, hogy a *bocsikám*-ban is megtörtént az *i* kiesése: *bocskám* (illetve diftongusos alakból kiindulva: *bocsikám* > *bocsikóm* > *bocskom*), amiből a nyelvrész egy **bocsk* alakot következtetett ki, s az affrikáta utáni nehezen artikulálható -k egyszerűen lekopott.

Ha gondolatmenetünk helyes, akkor a metaforikus népi szemlélet alapján (közben a *borjúsájú* melléknév eredetét is megvilágítva) sikerült magyarázatot adnunk a mindeddig ismeretlennek tartott *bocskor* eredetére. (Mellesleg, a szintén ismeretlennek tartott *bocs* eredetinek látszó 'bivalyborjú' jelentése is a *bocsi* állathívatógó szóból magyarázható meg leginkább.)

Szófejtésünk egyben arra is figyelmeztet, hogy etimologizálásunkban számolnunk kell az ilyen messzire visszanyúló metaforikus népi névadással is (a sajátos magyar szemléleten alapuló 1395 körüli *teknősbéka*, valamint a *tinóru*, *nünúke* stb. is jól igazolja ezt; l. TESz.), ami különösen a növények, virágok s rovarok régi elnevezésében jelentkezik, szinte költői gazdagságban. (Vö. a TESz. *szarkaláb* szócikkével, ahol idegen nyelvi példák is találhatók.)

Következtetésünk szerint tehát a *bocskor* elhomályosult összetétel: a nyelvtörténetileg és nyelvjárásilag igazolható *bocsikaór(u)* ('borjúsájú') *saru* szókapcsolatból keletkezett szabályos hangtani alakulással és jelentéstapadással.

SZILÁGYI FERENC

NYELVJÁRÁSOK

A XXVIII. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

Lassan hagyománnyá válik, hogy a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat országos zsűrije elé kerülő népnyelvi témájú dolgozatok bemutatására a Magyar Nyelv minden esztendőben helyet biztosít. Ennek hasznát talán most még kevesen érzik, hiszen alig foglalkozik nyelvész kutató a nyelvjárások különböző szempontú föltárásával, a magyar népi névanyag szintetizáló összefoglalásával. Remélhető azonban, hogy ez a helyzet egyszer megváltozik, s akkor a legkülönbözőbb témák anyagának összegyűjtői eredménnyel forgathatják majd ezeket a beszámolókat, ugyanis nehezen hozzáférhető és kutatható kéziratok helyett néhány ív átolvasásával tájékozódhatnak a fölhasználásra érdemes vagy annak látszó pályamunkák meglétéről, mennyiségéről s néha még minőségéről is. Különösen azért látszik fontosnak az efféle tájékoztató, mert a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának részletes bibliográfiája (A Néprajzi Múzeum Kéziratgyűjteményének katalógusa. I—II. Bp., 1979.) ugyan több mint 13 ezer tételtől ad tájékoztatást, de csak az 1962. esztendőig beérkezett pályamunkák fölsorolását tartalmazza, s egyelőre nem lehet tudni, hogy mikor vehetjük kézbe ennek a folytatását, amely a fölbecsülhetetlen értékű anyagnak további föltárását adja.

Talán nem éréktelen itt megemlíteni, hogy a még bemutatásra nem került több mint tízezer pályamunka nyelvészeti—névtudományi értékelése elkezdődött, s remény van arra, hogy néhány év múlva az első beszámolónk megjelenéséig (MNY. LXXIV, 355—8), 1977-ig földolgozva közreadhatjuk a legfontosabb bibliográfiai adatait, esetleg annotált és rendszerezett formában is megjelentethetjük hazánk legnagyobb népnyelvi adattára szaktudományunkat érintő kéziratainak katalógusát. Addig meg kell elégednünk ezekkel az évenkénti szűkszavú beszámolókkal, de ezek is nyújtának némi segítséget az esetleges munkához és használható tájékoztatást az érdeklődő kutatónak.

Az 1980. esztendőben csupán 48 pályamunka érkezett az országos zsűri elé, s ez sokkal kevesebb, mint az előző esztendőben, de az azt megelőző évek pályázatszámától már nem lényeges az eltérés. Okát elsősorban abban kell keresni, hogy 1979-ben ezekhez a pályázatokhoz csatlakoztak a KISZ KB által megrendezett országos középiskolai diáknapokra készített versenymunkák is, amelyek díjazásban, anyagi elismerésben és megfélelő tárolásban csak itt részesülhetnek. Így az 1979-es évbéli 70 ifjúsági pályaművel szemben 1980-ban csupán 9 ifjúsági kategóriájú dolgozat szerepelt. 1981-ben újból lesz

diáknapi verseny, ami minden bizonnyal megnöveli majd a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába kerülő pályamunkák számát.

A pályaművek kevesebb száma nem jelenti egyáltalában az önkéntes gyűjtőmunka intenzitásának a csökkenését. Éppen ellenkezőleg: sokkal több a jó vagy egészen kiemelkedő minőségű dolgozat. Már a munkák átlagos terjedelme is utal erre. A legtöbb dolgozat két-háromszáz lapos, de nem ritka a négyszáz gépelt lapnál hosszabb pályamű sem. Természetesen a terjedelem csak másodlagos megítélési szempont, de az alapos gyűjtésre, a teljesség igényére lehet következtetni ebből is. Legfontosabb kétségtelenül a munka minősége, a tudomány számára való fölhasználhatósága. Ezzel kapcsolatban a legjobbakat lehet elmondani az idei pályázatokról. Nagyarányú minőségi fejlődést lehet tapasztalni évről-évre a beküldött munkák alapján. Egyre több az olyan pályamű, amely igyekszik összegyűjteni a lehető legteljesebb mértékben az általa körülhatárolt területen és témakörben az összes adatot, ami előfeltétele minden további fölhasználásnak, rá épülő megállapításnak. Az adatok följegyzésében is tapasztalható némi fejlődés. A pontos fonetikai jelölés természetesen nem követelhető meg az önkéntes gyűjtőktől, de számos esetben még erre is találhatunk igen szép példákat. A fonematikus lejegyzés már kívánatos az utóbbi időben, jóllehet még ezt sem lehet elérni mindig, hiszen sokszor iskolázatlan parasztemberek vagy középiskolai tanulók készítik a pályamunkákat. Bizonyos esetekben (ragadványnévgyűjtés, szólás- és közmondásgyűjtés stb.) még a gyakorlati helyesírással készült pályamunkákat is értékesíteni lehet. A hangállománnyal kapcsolatos megfigyelésekhez viszont elengedhetetlennek tartjuk a fonetikai átírás pontos ismeretét és használatát.

Több dolgozat megkísérli a gyűjtött anyag rendszerezését, bizonyos szempontú földolgozását vagy még a tudományos következtetések levonását is. Az első szempont érvényesítését a legtöbb esetben helyeselni lehet, különösen akkor, ha már kidolgozott, jól fölépített vizsgálatok állnak példaként a gyűjtők előtt. A helynevek, ragadványnevek, keresztnevek stb. anyagának bármilyen szempontú csoportosítását javasoljuk, de elfogadjuk az egyszerű betűrendes adattár összeállítását is. Amennyiben a különböző csoportok arányszámaikat is közli a kutató, vagy még összeveti más vidék hasonló témájú anyagával is, az külön értéke a munkának. Nem szoktuk azonban igényelni az összegyűjtött névanyagnak vagy bármilyen jellegű nyelvi tényanyagnak az etimológiai vizsgálatát, sőt, erről inkább lebeszéljük önkéntes gyűjtőinket. Mindennek ellenére néha előfordul ma is, hogy nagyobb igényű, tudományosnak látszó munkát vállal magára egy-két gyűjtő, s a legnehezebb föladat azt megértetni, hogy egy pontos, teljes, lelkiismeretes adatközlés sokkal hasznosabb a nyelvtudomány számára, mint a leglátványosabb, de megalapozatlan, tudománytalan, hibás etimológia. Akad ezeken kívül egy-két olyan dolgozat is, amely már összegyűjtött anyagnak a rendszerezését, tudományos igényű földolgozását tartalmazza. Mivel azonban az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatoknak elsőrendű célja a leletmentés, a nép körében élő szokások, szavak, nevek stb. lelkiismeretes, maradéktalan összegyűjtése, a rendszerező—földolgozó pályamunkákat a zsűri nem részesíthette jutalomban, s a jövőben sem tudja az ilyen jellegű munkákat értékelni, még ha kiválóak is a maguk nemében.

A beérkezett 48 dolgozat tematikai megoszlása a következő. Helynevekkel foglalkozott 12, személynevekkel 14, állatnevekkel 2 pályamű. Szólás- és közmondásgyűjteményt tartalmazott 10, tájszótárat vagy valamely foglalkozási regionális szakszótárat adott 7 dolgozat. Három pályázat vegyesen közölt néprajzi adatokat, neveket, tájszavakat stb. Teljesen hiányoztak az idén az ipari (nagyipari) tevékenység tájnyelvi szótárai, amelyekből az elmúlt években néhány szép munka érkezett.

Érdekes meglepetés volt az 1980. évi pályamunkák között HORVÁTH ISTVÁNNAK „Nevek a Vas megyei Pápoc község múltjából és jelenéből” című dolgozata (338 lap),

amely az első névtani monográfia egy magyar településről. Tízévenkénti csoportosításban, gyakorisági sorrendben kapjuk ebben a dolgozatban először a keresztnéveket, igen kiváló rendszerezésben a beceneveket, utána jó osztályozásban a családnéveket, amelyek mellett első előfordulásuk is szerepel, majd betűrendes felsorolásukkor a megterhelésük, vagyis a községben való gyakoriságuk. A személynévanyagot a ragadványnevek bemutatása zárja. A következő fejezet az állatneveket tartalmazza, s ebben nemcsak a tenyésztett állatok tulajdonneveit találjuk meg, hanem a környék állatvilágának és növényvilágának tájszótárát is. Végül a település helynevei szerepelnek a dolgozatban igen kiváló szereléssel, de sajnos, térkép nélkül. A munka megjelentetése módszertani szempontból is hasznos lenne.

A helynevek témakörében sok kiváló pályamunka került a zsűri elé. Ezeknek egyike FARKAS GYÖRGY „Mogyoród helynevei” című dolgozata (84 lap, 6 térk.), amely a teljes jelenkori névanyag mellett elmélyült történeti kutatásról tanúskodva pontos hivatkozásokkal közli a föllelt írásbeli névadatokat. Jelentéstani és névszerkezeti elemzést is tartalmaz a munka. — MÉSZÁROSZNÉ VARGA MÁRIA és MOLNÁR EMMA közös munkája Gyepükaján mai helyneveit tartalmazza és dolgozza föl (51 lap, térk.); az adattár az országos helynévgyűjtés módszere szerint készült. — HACSÁVE CZ BÉLA, Visonta külterületi helynevei (97 lap, térk.) 462 nevet tartalmaz minden szükséges adatával, magyarázatával, történeti előfordulásával együtt. — TOLNAI SZILVIA, Sály helynevei (78 lap, térk.) 65 belterületi és 184 külterületi nevet sorol föl betűrendben részletes magyarázatokkal, történeti előfordulásaikkal, mai hivatalos alakjukkal. Külön szótározza a földrajzi közneveket, és a valódi helyneveknek jelentéstani osztályozását is tartalmazza.

CSETÉNYI MIHÁLY és CSETÉNYI MIHÁLYNÉ „Csépa helynevei” című dolgozata (200 lap, fotók, 6 térk.) igen tartalmas. Bevezetése falucsúfolókat, éghajlati, gazdasági leírásokat is tartalmaz, 62 fényképe jól illusztrálja a szöveget. 228 belterületi és 272 külterületi neve alapos gyűjtésről tanúskodik. Bőséges és részletes magyarázattal van ellátva minden névcikk, kár, hogy népnyelvi lejegyzése nem eléggé pontos, és a hivatkozásként megjelölt történeti adatokat nem adja meg. — TÓTH MIHÁLY, Bag helynevei (32 lap, 4 térk.) 25 belterületi és 44 külterületi név részletes ismertetése és jelentéstani csoportosítása. Külön értéke, hogy a víznevekre (kutak, források, patakok stb.) igen nagy gondot fordít. — A következő dolgozat Hargita megye 12 településéről ad helyneveket térképek nélkül. Ezek a községek: Madéfalva, Macsárcsi, Göröcsfalva, Csíkrákos, Csíkkarcfalva, Csíkjénőfalva, Nagytusnád, Tusnádfürdő, Csíkszépvíz, Gyimesközélpok, Gyergyótekerőpatak és Gyergyóditró. A legtöbb név utcanév, de előfordul sok régi, ma már csak a hagyományokban élő „tizessnév”, ami a régi székely katonáskodásra utal, valamint határrész- és hegynév is. — SZALÓKY KÁROLY, Csögle helynevei (41 lap, térk.) igen lelkiismeretes és alapos helyszíni gyűjtés alapján készült. Külön adja az épületneveket, amelyekhez részletes és értékes történeti és néprajzi leírásokat fűz. Ezeket követi az utca- nevek felsorolása, 76 dílő neve, majd a kútnevek és hat víznév. — PAP ISTVÁN, Nagykőrös helynevei (87 + 24 lap, térk.) először a határrészneveket, majd a városrészneveket közli. A történeti adatokat két csoportban (1526 előtti és 1526 utáni nevek) kapjuk, s mellettük etimológiákat is olvashatunk. Ezekben téves magyarázatok keverednek helytálló megállapításokkal.

NAGY LÁSZLÓ, Rábaszentandrás helynevei (18 lap, 2 térk.) 15 bel- és 73 külterületi nevet mutat be és magyaráz. Nyelvjárási lejegyzései kissé pontatlanok. — CSÖSZ MÁRIA, Dunaföldvár vizei (15 lap); KOVÁCS SÁNDOR, Dunaföldvár kútjai (egy lap) két másik néprajzi tárgyú munkával együtt beküldött dolgozata a dunaföldvári Magyar László Gimnázium honismereti szakkörében készült. — PELLE ATTILA, Heves megye öt községének vízrajzi nevei (65 lap, 5 térk.) kiváló földolgozás, amely a névadás indítékai szerint

11 csoportba osztja az anyagot. Jóllehet az adatok nagy részét maga a szerző gyűjtötte, adattára már megjelent, így a pályázat feltételeinek nem felelt meg, de az egész dolgozat közreadása feltétlenül hasznos és kíváncsú lenne. — TUNGLI GYULA, Veszprém megye helységneveinek névtani vizsgálata (28 lap) ugyancsak nem helyszíni gyűjtésen alapuló pályamű. — Beadásra került ezenkívül egy többszázlapos helynévmagyarázó szótár, amely magyar helységnevek etimológiáit tartalmazza, s nagy többségüket görög alakból vezeti le. Ezt a bírálóbizottság nem fogadta el, s visszaküldte a pályázónak.

A személynevek témakörében MOLNÁR AMBRUS már több esztendeje rendszeresen küld pályamunkákat. Az idén két igen értékes dolgozattal jelentkezett. „Békés város történeti család- és ragadványnevei” (155 lap) XVI., XVIII. és XIX. századi adatok alapján mutatja be a város névadási szokásait (a keresztnévek használatát is), föllehető családneveit és ragadványneveit első előfordulásukkal, jellemző sajátosságaikkal, a nevet viselő személyek föl kutatott adataival. Szükszavúan rendszerezi is a neveket. A másik pályamunka címe: „Sáp község történeti családnevei 1848-ig” (64 lap). Kiváló adattára megadja a név első előfordulását keresztnévvel együtt és különböző témájú megjegyzésekkel kiegészítve. A munka második része közli a XIX. század néhány időszakának keresztnévgyakorlási sorrendjét. — Ugyancsak több névelemre és történeti adatgyűjtésre is kiterjed RÁ CZ SÁNDORNAK „Földeák lakosságának személynév vizsgálata” című dolgozata (175 lap). 1564-től folyamatosan vizsgálja a családneveket levéltári adatok és összeírások alapján. 1954-ből betűrendes és gyakorlási sorrendet ad a község 3790 személyének 513 családnevéről. Az eltűnt neveket külön is kutatja. A keresztnévek között két csoportot különböztet meg: az 1936 előtt születettek és az 1936 és 1954 között születettek; majd a legfiatalabbak között három kisebb időszakot különít el (1955–60, 61–69, 70–79). Föl sorolja a beceneveket alapnevenként, névhelyettesítőket és névcsúfoló rigmusokat is közöl.

VILLÁNYI PÉTER Galgamácsa (93 lap), KOTROCZÓ BOZSIK LŐRINC Nádújfalu (81), BALOG KLÁRA Vasad (10), a besenyőteleki általános iskola honismereti szakköre Besenyőtelek (54 lap), a rábapordányi KISZ honismereti szakköre Rábapordány (12 lap), KOVÁCS MÁRIA Nyírbogát (9 lap) ragadványneveit gyűjtötte össze, s küldte el pályamunka gyanánt.

AVAS KÁLMÁNNÉ „Őriszentpéter és Nagyrákos keresztnévei” címmel (29 lap) az állami anyakönyvekből gyűjtötte össze a keresztnéveket, és közölte négy időszakban a gyakorlási sorrendjeiket. BÁN FERENC veszprémi keresztnévek közül összeírta a leggyakoribbakat a XX. század kerek éveiben.

MAYER JÁNOSNÉ, Nevek Felsőszőlőnkön (53 lap) szlovén névanyagot tartalmaz. Házanként veszi sorra a község lakóit, megadja család-, ragadvány- és keresztnéveiket. Végül betűrendes és gyakorlási összesítést is közöl. Érdekessége, hogy föl sorolja a község „házneveit” is.

ELEK PÁL lóneveket és ló tartási, lóhasználati szokásokat közölt Hódmezővásárhelyről (11 lap), DÉGI ZOLTÁN pedig Ordacsehi és környéke állatneveit gyűjtötte össze (3 lap).

A szólások és közmondások gyűjtése nagyfokú minőségi javulást mutat. Igen gazdag anyagú, szépen föl jegyzett, példamondatokkal ellátott frazeológiai anyag található az idei pályamunkák között. Ilyen GLENCSEI MIHÁLY „Oroszlai szólások és közmondások” című gyűjteménye (167 lap), amely közel kétezer eddig ismeretlen vagy ebben a jelentésében még föl nem jegyzett frazeológiai egységet tartalmaz. — A makói Kun Béla Általános Iskola honismereti szakköre 330 lapon közöl makói szólásokat és közmondásokat rajzokkal illusztrálva. — TARRNÉ NASZÁDOS KATALIN Sárovról ad jó csoportosításban, szép lejegyzéssel eddig sok ismeretlen szólást, közmondást (108 lap). — SIMON JÓZSEF tudatosan csak olyan szólásokat, közmondásokat vett föl gyűjteményébe Balatonszentgyörgyről (40 lap), amelyek O. NAGY GÁBOR kiváló könyvében (Magyar

szólások és közmondások. Bp., 1966.) nem találhatók meg, vagy más jelentésben szerepelnek. Adataihoz bőséges példatárat és részletes magyarázatot mellékel. Bár fonetikus lejegyzései nem szabályszerűek, mégis pontosak, érthetők. — **FEKETE LORÁNDNÉ** **VECSERNYÉS ÉVA** Újszentivánról gyűjtött össze 244 szót és 52 közmondást. Közülük 73, illetve 4 nem szerepel az eddigi gyűjteményekben.

BARANCSI DEZSŐ 30 kézzel írott lapon Sajóhídvégről, **L. PAPP ZSIGMOND** Dévaványáról (11 lap), **BAZSÓ DÉNES** Csanádpalotáról (10 lap), **BERTALAN IMRÉNÉ** Szilvásváradról (45 lap), **GÁL GYULA** ugyancsak Szilvásváradról és Nagyvisnyóról (40 lap), **HORVÁTH RÓBERT** Sárvárról (13 lap) közöl frazeológiai adatokat.

A valódi vagy jelentésbeli tájszavak gyűjtése újabb lendületet kapott az utóbbi időben. Ehhez minden bizonnal hozzájárult **IMRE SAMU** értékes előadása, amelyet az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők 1979. évi egri találkozóján tartott. Így nemcsak számban és terjedelemben jelentősek a pályázatra készített tájszógyűjtemények, hanem tartalmukban is jobbak, színesebbek, jobban el vannak látva példamondatokkal. — Kiemelkedik közülük **RÁCZ SÁNDOR** munkája, a „Földeáki tájszótár” (419 lap), amely több mint ezer címszót tartalmaz megbízható fonetikai lejegyzéssel, sok mellett értékes példamondattal. — **MOLNÁR DEZSŐ** „Csöngői tájszótár”-a (106 lap) szólásokat, közmondásokat, dűlőneveket és családneveket is fölvesz, de fő része, mintegy hetvenöt lap a szótári rész, amely nagyon értékes, hasznos anyagot tartalmaz, ha példamondatai hiányoznak is. — **SZABÓ DÉNES** pályamunkája, a „Szójegyzék Csögléről” (38 lap) mintegy 500 szót tartalmaz kiváló magyarázatokkal és példamondatanyaggal. Megjelentetésre érett munka. — **SÓFALVINÉ TAMÁS MÁRTA** Szentgálról közöl 255 szót hat adatközlő kiejtése alapján.

PADÁNYI LAJOS Budakesziről és környékéről közöl német szólásokat és közmondásokat (37 lap), valamint „Német nemzetiségek szavai a magyar beszédben” címmel (25 lap) betűrendben sorol föl sok olyan német szót, amelyet a helybeli lakosok magyar szöveggörnyezetben is használnak.

A regionális szókincsből egyre kevesebb pályamunka készül. **DÉGI ZOLTÁN** „A sertés paraszti tartása Ordacsehin” című dolgozatához (24 lap) mintegy tízlapos, jó szerelésű szótárt is ad. — **VARGA JÓZSEFNÉ**, Szántás—vetés Osli községben (33 lap és táblák) kérdőív alapján készült, de többet ad a megszokottnál a határhasználatról, dűlőnevekről, s fonetikai lejegyzései igen jók. **CSORDÁS ZOLTÁN** „Szántás—vetés Fejér megyében” című dolgozatának (11 lap, fotók) anyagát Börgönd-pusztán és Pákozdon gyűjtötte. Ábrái, fényképei jól segítik a megértést.

Vegyes tartalmú **PÁLFFY JÓZSEF** „Kőszeghegyalja (Velem, Kőszegszerdahely, Bozsok, Cák és Kőszegdoroszló) néprajza” című dolgozata (71 lap). Legnagyobb részét különböző szempontú ragadványnévi gyűjtés, de szép számmal vannak a gazdag anyagban keresztnevek és családnevek is. — **GELENCSÉR SÁNDOR** 45 kézzel írott lapon ritkán elforduló szavakat, keresztneveket, beceneveket, mezőgazdasági szókincset stb. közöl Dombóvár vidékéről. — **STADLER KATALIN**, „Képeslap Somogyból” című pályamunkájában (19 lap) buzsáki tájszavakat, lakodalmas köszöntőket, dalokat stb. ír le.

Az elmondottak alapján remélhetőleg föltárul az a fejlődés, ami az önkéntes népvizsgálásban tapasztalható az utóbbi években. Az is kiviláglik azonban, hogy néha-nyan, elsősorban a középiskolások, leginkább pedig azok szakkörvezetői még segítségre szorulóknak, s meg is érdemelnék ezt a segítséget, hiszen így is nagyon sok jó és szép adatot gyűjtöttek össze, de néhány módszertani útmutató segítségével, személyes beszélgetéssel minden bizonnal időtállóbb, fölhasználhatóbb anyagot tudnának letenni a tudomány asztalára.

HAJDÚ MIHÁLY

Nyelvjárási szöveg Tapolcafőről

A felvételt 1974. október 23-án MOLNÁR ZOLTÁN készítette Tapolcafőn. A szöveget özv. Kiss Dánielné Szemerei Karolina helyi lakos, háztartásbeli mondta el. Az adatközlő 1897-ben született Tapolcafőn. A lejegyzést MOLNÁR ZOLTÁN végezte 1978 októberében.

Na ott ahun a, Juliska aptyának a, zudvarok v^uót ot vót egy' ér, mikor nagy esső vót, qsztán a Lajos gyerek susztér v^uót. Íl még?

(— Igen.)

Asztá, asztá mikor ojan nagy esső vót, huszon négybe, huszonödbe, asz sziszēm, hogy itt a (...) faluvigēn a sziső házba betört mindēnt ajtót ablakot, asztán a (...) zuccára a ablakon fót ki a viz, min^k mēg ot laktunk a Feri bácsinak a zannyanál akkor. Asztán ugyē 'a a Dani fiam vót kicsin az öreg māmát akkor én orvosótam mer, orvosságga kentem be a hátát asztán, kiabájják hogy, tűz van tűz van qsztán nēm tűz vót hanem viz v^uót. Aszá kigyűttem a zuccára, asztá ott látom, hogy a Peszleréknek a zablaktyaikon a székék lábq így ál ki. Ot fót ki a viz csak uh hőmbölgöt'. Pap Lajoséknak a zudvargyokrú mēg vittē a burított ki a viz, kérésztü^l. Asztá otta na Bélájéknak a zudvargyukon a Verebéléknek az udvargyokon ot fót ki kérésztü^l. Hát asztá mink ott a Mejlíngérékné lēmēntü^lnk, q kerbe mikor má az a nagy viz v^uót ugyē csak mindēnt összehordot hát még a, Lajosnak a kaptafáját is ot (...) ot láttuk. Asz mindig montam ez biztos Osztódi Jánoséktú hoszta a viz. Sók mindēnt elvitt, itt a sziső házba vót az a pintér a Peszler Jósának a zaptya. Ottan a Pap Lajoséknak a hászok észtergyájáig ojan magasságba vótak a hordódugqk. Asztat mind eldöntötte a viz, uh hogy az a, asz^t a hordódugqkát mēg Borsosgyőrön is szēttük össze. Asz^t a viz mind elvittē itt a Csáki kert qltt, kérésztü^l ez a tórit ez min tele vót vízzel, uty fót csak uh hőmbölgöd zúggott, az egy ojan (...) égdörgés vót, villámlás, asztán észre sē vēttük hogy, de a Bakonbú gyűtt ugyē az a viz. Mer itt akkora esső nēm vót, hanēm a viz onnan gyűtt. Itt a kertajja a főszēgi kerték alat gyűtt assz^a itt a kúha (...) i kúhidná^l mēk kívül a kúhidon fót, a zudvarokon, asztá ugy mēnt el, vitt mindēnt amūt tudott. De aszt a sok hordódugqát asz mind elvittē az udvarrú Peszlerékné, a konyhaajtóba vót ēty kut. Asztáⁿ az én őcsēm, mēg egy másik embēr, a Peszlerné beteg vót az öreg, qsztán mēkfoktqk qron hok kiviszik. Asztán a kutnak a kqváját elvutte a viz, az én őcsémnek a lábq abba odalipētt, av vót a szerēcsēje hogy a másik akivel vittik asz a zassont, az, mēg mégis ojan erővel vót hoty hát, visszatutta rántanyi, mer máskép a kudba mēntek vóna bele. Nēm tom mos mēgván-ē még az a kut ott az udvqron nincs-ē de alikhanēm mē^vvan mer talán cimēnt kqvát csinátak neki, mer csak észkakávájq vót. Aszt is elvittē ot mindēnt a Peszlerékné ott a lakásba ennyire v^uót a falonál', szóval mēgláccott hogy a falon (...) mennyire vót a viz, a szobáqba. Mijen ronda világ vót akkor. Asz sosē felejtēm e^l sokszor mondom ezēknek hogy, annyi esső it nem v^uót, hanēm hát onnan gyűtt. Asztán ugyē a faluba ami (...) lēgyűtt a zöreg uccába, viz, am mēk hát ott a zOsztódieknek a zperéknél, asztán azoknak is a zudvargyokrú vitt mindēnt amūt tudott, ami^t csak (...) előtte vót a viznek. Asztán asz fót el itt a kerték alatt. Az a nagy viz, ami vót ami a malmokat hajtotta, az, az addig vót ameddig a, Mejlíngéréknél a, domB, van a hértelen domB, odálig vót a viz. Ott uh hőmbölgött a kertēgbú mindēnt evitt a főszēgi kertēgbú. Ami csak vót ott a kerbe. Mindēn fōbo^tott. Uty fekiütt mind (...) az a sás rít ott az a, (...) kertēgbe lēnt, a viszpardon hogy a min sár vót min fōd mind eltemettē a fōd amēnnyi földet odq hordott a viz. Akkor ojan esső vót azuta sē emlíkszēk ojan essőre. De még akkor a Mejlíngēr néni aszonta, én nēm bánom akarmi van, én lēfekszēm mgs má, beteg v^uót. Aszá a Dani gyerek elalutt, hát asztáⁿ én akkor bekentem a hátát mejjūt qsztáⁿ, lēfekü^ltt. A Feri bácsi mēg a zén urq, így átak, a konyhajtó így vót, qsztáⁿ így vót ēty kis qblqk, a konyhán. Ot' egymás mellett ádigátqk. Asztán, ēccēr csak ēgyget villámlod dörgött, qsztáⁿ begyűttek. Élnye mondom de málék mondok mēgjittēk a dörgistú, a villámlástu^l. Asztáⁿ nēm tuttqk szōnyi. Hanēm

asztá azután monták aptya monta azután hogy, hogy aszongya, űk nēm tuttak szóho gyutni. Sēmmiss csē szótqk egymásnqk sē, csak begyűttek. Mer a villám szelę mēksapta űket. Az ojan egy villám erő vót. Aszongya azér nēm tuttak szónyi mikor begyűttek, mer én asszán ekesztem űket a mondok ijen málék, Feri bácsi mondok mggg is ijen málé tud lēnnyi. (. . .) mer hát ugyē, j^uóbq vótunk ugy^h jól vótunk velę de azután, azután az igēn rosszu visekēdēt a Feri bácsi. A zannyával is mēg mindel, szēmbē. De hát azér, mēgmondom énnēkēm szót mindig de aptyávl qvvql hqrgbq vót. Mer azér igēn sokad dúgozott aptya neki. Mer a lovakat tartotta teheneket tartod de hát, mibūl. Asztán csak a zōreg mām q fejjem mēg, veszōggyōn velę, nagy mestēr vót ám. Mer dōggni nēm igēn szeretētť ám. Mīm mōst örek korábq is, mēg mosakonnyi sē szeretētť. Hát, azér sokon mēnt a zembēr kērēszti de hát mōs má, hīlábq nēm tudom csak tunnām visszahoznyi aszt a fiatal űletť (. . .) uv vōna j^uō, de mōs mēg nēm is szeretnik fiatq lēnnyi. Mōs nēm j^uō v^uōna. Mer, (. . .) az ēn termiszetēm nēm venni be aszt amī mōs törtinik. Hát, ennyi idōt mēgirtēm, hát mōs mē, hom mēg mīt írēk nēm tudom. Háborut is kērēszti lrtiuk, kēttōt (. . .). Akkor má it laktunk ebbe a házba, de hát ugyē (. . .) fēbe vótunk mindēnnel akkor mēg, mer hát csak ippen, ippenhogy lakás tuttuk mēksinányi, mer ugyē nēm lēhetēť (. . .) lakást kapnyi qszta muszāj vót. Hát qszta, csak ippen hogy elkiszitētte a zuram mer ugyē it mindlunk más nēm, csināt sēnki sēmmit csak a kűmivesēk, amīt csinātqk. A többit a zuram ekcsēte. Szob^aajtót mēk konyh^aajtót vēttün^k sēmmit mást. Tōbbi fgmunkát telēmunkát cserepesmunkát mindēnt a zuram csināt. Csak a kűmivesēk amīt csinātqk. Akkor mēg a^z is sok vót mer aszt is nehezen fűzettük ki. Pe^dik csak nyōcszász forint vót. De hát ugyē asz^z is mibūl fűzettük őcsa kōcsōnre, csinātuk a házqt, de hát ugyē ja (. . .) mīnk asz rōkton lē is fűzettük. Mihelēs pinszhō gyutottunk qszta lē-fűzettük. (. . .) adōsság nē lēgyēn énnēkēm mondo^k nē kōjjōn arru gondókonyi hogy, adōs-ágba vagyunk, asztán ity könnyitēttün^k mēgunkon. Azután gyērēkēk nyōttek ugyē dolgoz-tak, azután akkor jobban lēť kēnyerünk. Mer addig bizon nehéz vót gyutni qszta hetedmagáq ēggy embēr, ojan kereset mīn^l akkor mēg amī vót, pinszhō nehéz vót gyutni qszta hetedmagáq ēggy embēr keresnyi. Ithun vótunk heten qsztan ēgy^{ik} kicsin másik picīⁿ. Asztám mos mē, mos mēg má it vannak a másik kicsinyēk, azok is nagyok. Ez a lekkissebbik. Hāt (. . .), a zAnikó ugyē. Nqhat asse sokk^a kissebb mīn tē csak ēty-kēt hónapp^a. Mōs má asztán azok is nagyok. Maj kicsinyēnkīn a, kicsinyēnkīn a zunokájīm is, má arra gyutnak hoty hát, gondōkonnyi kō magykrú. Má nagyobbik messzi van a kissebbik mēg maj mōst, qszta gyūn sorba mind ēgymás után. Hogy a sors mīt hoz nekik nēm tuggyuk.

(— Régen az asszonyok otthon dolgoztak?)

Hát ugyē ki-ki dehāt én jártam én jártam mind a zegis határba mikor lēāⁿ vótam is mer ugyē ēn napszámba jártam. A faluba kēvēs ház van ojan amēlliknēl én nēm ētem. Mer hát ugyē akkor kosztot kaptunk, qszta ugyē hát napszámba jártunk, asztán mēg a zuralomba Jgrifōdre is emēntiunk napszámba, azutám miután ugyē, fīrhō mēntem nēm mon-dom asztám má nēm nēm (. . .) sēhová sē mer gyū (. . .) lēttek a gyērēkēk akkor mēg a zuralommal ketten arattun^k, mēk kapātunk, qsztan, ugyē akkor is riszibe. Hāt így vót kēnye-rünk, de hát mēvót a kēnyerünk. Ak kaszát, ém markot szēttem (. . .) kötōsztem is, mēg a is kötōzōtt, asztán ugyē, a gyērēkēk, mōst a ēggyig beteg mōs mēg a másig beteg, közbe halál is v^uót, mer hét gyērēgbūl kēttō mēkhót. Hát ugyē asz (. . .) akkor az mind sujjos vót ēty szēginy embērnek mer, ēgy idōbe (. . .) mēg akkor csak két fīlam vót. Asztán a zuram is beteg vót három hónapig, a fiam beteg vót két hónapig na az annak a mōst is a, annak q, hátrányq van szēginy gyērēgbe ugyē azér van velem av van velem, mer atyhártás vót. Asztá ugyē nēm tuttuk uty kezētetnyi, mutattuk orvosnak de hát nēm uv vót a gyērēkvīdelēm mīn mōst, hogy mōst ugyē annyira vidik a gyērēkēket hogy, mīngyāⁿ kórházba kezelist kapnak, de akkor csak uty ha magun^k tuttuk. Asztán akko^r elattuk, gabnāt elattuk (. . .) mēg babun-kgi is mindēnt elattun^k űh hogy, akkor mēg a zuram mikor lābr^a át, isisás vót, qsztan Szanyba mēntiunk akkor (. . .) szanyi orvozs gyōgyitotta mēg. Asztám mikor mēg^lgyōgyūt, keresēt,

akkor nem győszük qszta füzetnyi a zadósságot hogy itt is kirtünk ott is kirtünk ahun ki-segűtőteg bennünket. Asztá, qsztán azér, nehéz vót a tengőléš, de hát qszta ity csak, kinlőttunk mindig, mer asztá gyerekék ugyē, qkkor lett a másig gyerek asztán pár év mulva mēgin hát mindaféle fiat^a. Ez a fiatal ílet. De mōs nem uty csinának mer mōst, mer mōst ēgy van asztá tōb nē lēgyēn.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

SZEMLE

Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei

1. Ez a címe BENKŐ LORÁND monográfiájának, amely 1980-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A csaknem 400 lapos könyv első szövegemlékeinkről ad átfogó és részletes nyelvészeti ismertetést. Noha az itt tárgyalt nyelvemlékek felfedezéstük óta mindig nagy becsben álltak a magyar kultúra emlékeivel foglalkozó különféle tudományágak művelői előtt, elsősorban természetesen a nyelvészek figyelme fordult feléjük, és minden tudós nemzedék feladatának tekintette e nyelvemlékek magyarázatát kora színvonalán bemutatni, illetőleg felújítani. De nemcsak a tudományos világban, hanem az oktatásban, mégpedig elsősorban az egyetemi és főiskolai oktatásban is kiemelt szerep jutott e felbecsülhetetlen értékű nyelvemlékek megismertetésének, elemzésének. A magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatónak tudnia kellett olvasnia és szavanként elemeznie, ha nem is mind a négy Árpád-kori szövegemléket, de legalább a Halotti Beszédet. És ez így van a mai időkben is. A tudománynak és a közművelődésnek az itt tárgyalt szövegek iránti kiemelkedő figyelme, sőt kegyeletes tisztelete ellenére mind ez ideig mégsem volt olyan könyvünk, amely kultúránk e fontos dokumentumait teljességükben, a nekik kijáró tudományos alapossággal, tudásunk mai színvonalán elemezte volna. A nyelvtudománynak is, a felsőoktatásnak is meg kellett elégednie régi töredékes észrevételekkel vagy egyetemi tanároknak hallgatóik lejegyzésében fennmaradt jegyzeteivel. Ez a helyzet most megváltozott. Benkő Loránd vállalkozott a sokunkat érzékenyen érintő mulasztás pótlására. Tudásának legjavát mozgósította a négy nyelvemlék (a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom és a Gyulafehérvári Sorok) méltó és korszerű bemutatására, elemzésére és közreadására. Ugyanakkor azt is állandóan érzi könyvének olvasója, hogy a szerző nemcsak a feladat nagyságának és felelősségének a tudatában munkálta ki ezt a művet, hiszen ő előtte mindig a nyelvtörténeti szakma legkiválóbbjai vállalkoztak e szövegek elemzésére, hanem a tárgyalt emlékek iránti megbecsülés szinte a meghatódottság ünnepélyes hangulatába is emelte őt. Ezt a stílus emelkedettsége árulja el (különösen a munka első és utolsó fejezetében), amely az olvasót is hasonló hangulati szférába emeli. Nem vitás tehát, hogy a munka megérdemli, hogy ne csak általánosságban hívjuk fel rá a szakemberek és a magyar nyelv oktatóinak a figyelmét, hanem fő fejezeit részletesebb megjegyzésekkel kísérjük. Arról természetesen szó sem lehet, hogy egy ilyen természetű munkához minden észrevételünket megtegyük, hiszen a könyv a nyelvemlékek aprólkos grammatikai, stilisztikai és részleges lexikológiai elemzését nyújtja, s az egyes részletekhez megtehető kiegészítő, esetleg módosító megjegyzések talán külön könyvet vennének igénybe. Csak azt mondjuk el, amit egy első ismertetésben szükségesnek tartunk, a tárgy fontossága miatt remélhetőleg később sok részletet illetően vagy akár általánosságban is a hozzászólások nem kis száma várható.

2. A bevezető rész elején más típusú régi nyelvmemlékekkel (szórványemlékek, szójegyzékek stb.) szemben a szövegek tanulmányozásának a jelentőségét, sokoldalú hasznát fejtegeti a szerző, majd munkájának a céljáról beszél. Egyrészt azt emeli ki, hogy a szövegemlékekről szóló régi tanulmányok vagy kisebb megjegyzések már sok tekintetben elavult nézeteket tükröznek, tehát időszerű a mai felfogás kifejtése, másrészt arra mutat rá, hogy eddig a téma tárgyát képező szövegeket csak egyenként, külön-külön, egymástól függetlenül vizsgálták, az emlékek együttes, egymással való összefüggésükben történő elemzése hiányzott. A munkának egyik fő törekvése valóban a négy nyelvmemlék problematikájának az egymásra vonatkoztatása.

A következőkben kifejti a szerző, hogy munkáját semmilyen vonatkozásban nem érzi teljesnek, s nem volt célja az sem, hogy a nyelvmemlékek teljes grammatikai rendszerét bemutassa. Nem is vehetjük rossz néven a szerzőtől, hogy a teljesség igényéről lemondott. Azt azonban szívesen vettük volna, habár önkorlátozását megértjük, ha a mondattani kérdéseknek mégis nagyobb szerepet szán a mostaninál. Bizonyára vannak mondattani kérdésekben is olyan érdekes észrevételei, amelyeket az alaktan és a lexika területén bőségesen találunk. Sajnáljuk például, hogy a segédmorfémák közül a kötőszók tárgyalását mellőzte. Igaz, hogy a stilisztikai részben sort kerít a kötőszavakra is és a szövegértelmezésről szóló fejezetben mondattani, szóvonzati kérdések is előjönnek, mégis mindez csak töredékes ahhoz a részletes tárgyalásmóddhoz képest, amelyben a hangtani és a morfológiát részesíti. Anélkül, hogy „a leíró mondattan szövevényébe” bocsátkozott volna, a mondattípusok nyelvmemlékbeli állapotának a történeti fejlődésben való elhelyezéséről egészen bizonyosan lett volna egy s más mondanivalója. Teljes ómagyar nyelvtant nemcsak azért nem vállaltatott, mert — ahogy írja — nem foglalkozott a szórványemlékek anyagával, hanem azért sem, mert az az ómagyar szöveganyag, ami rendelkezésünkre áll, egy ómagyar nyelvtan megírásához nagyon kevés. Nemcsak a grammatikai morfémák, a teljes paradigmásorok hiánya miatt, hanem mert a nyelvtan elengedhetetlen tartozéka: a morfémák összeszerkesztésének a szabályai még kevésbé állíthatók össze a négy szövegemlék alapján. Gondoljuk meg, hogy ha csak ennyi szövegünk állna rendelkezésre a mai magyar nyelvre vonatkozólag, miféle nyelvtanát írhatnók meg a mai magyar nyelvnek? A valaki által megírt nyelvtan (tehát nem az ember fejében levő nyelvtan) fogalma igen tág: írtak néhány lapos nyelvtant is, és vannak több kötetes nyelvtanok. Mindamellet nem kétséges, hogy a szerző fejtegetései „egy eljövendő ómagyar nyelvtan alapozásához hozzájárulnak” (17).

A következőkben Benkő a szövegek jellegéről tesz általános észrevételeket, amelyek egyetlen gondolat körül csoportosulnak: négy első szövegemlékünk egységes emlékcsoportot alkot, noha tagjai műfajilag különböznek egymástól. Nem eredeti fogalmazványokról van szó, hanem másolatokról, amelyeknek a helyesírása archaikusabb, mint azok a kódexek, amelyekben ránk maradtak. Az eredeti szövegek közelebb állnak egymáshoz, mint maguk a befogadó kódexek. Maximális időbeli távolságuk egy évszázad. Nyelvmemlékeink keletkezési idejét Benkő korábbra teszi, mint ahogy ez eddig szokás volt. Kifejti, hogy az a viszonylagos szinkronia, amely a szövegemlékek keletkezési idejét adja, a XII. század utolsó negyedének kezdetétől a XIII. század közepéig, második harmadáig terjed, és leginkább a HB. és K. — KT. és Sz. — ÓMS. — GyS. sorrendre lehet gondolni. Benkő e megállapításai közben részben azokra a szövegfilológiai tapasztalatokra támaszkodik, amelyeket korábbi nagy munkája (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.) írása közben szerzett. A szövegfilológiai érveken kívül a tárgyalt nyelvmemlékek emlékcsoport jellegét szerinte társadalmi-művelődési szerepük is igazolja. Közös vonásuk, hogy élőszóbeli felhasználásra készültek. Benkő a szóbeliségnek a szerepét a nyelvmemlékcsoportban az egész könyvön keresztül hangsúlyozza. Ezen kívül ritmikai és énekezők jelentékeny szerepe és bizonyos,

a hatásosságra törekvő hangos beszédre jellemző stílusjegyek azok, amelyek közösen jellemzik a nyelvemlékesoportot. Ezekhez társul a latin nyelvhez való olyan viszony, amely bizonyos mértékig ellenállott a latinizmusok erős, szolgai átvételének, sokkal inkább, mint később a kódexek korában. Ez az utolsó gondolat, a szövegemlékeknek a kódexirodalom nyelvével való szembeállítás az utóbbi rovására olyan vonása Benkő könyvének, amely refrénszerűen visszatér.

Mi most megpróbáljuk pontokba szedve összefoglalni e szembeállítás részleteit, így szemléletesebben kidomborodik az a különbség, amelyet a szerző a szövegemlékek és a kódexirodalom nyelvi állapota között felfedez, szerintünk inkább feltételez: a) „Szövegeinknek a szótagolásra alapuló sorvégi elválasztását . . . feltűnően »szabályszerűnek« kell mondanunk, különösen ha későbbi, középkori szövegeink sokszor igen gyatra elválasztási módjaihoz mérjük” (63). — b) Szövegemlékeink írásmódjában még nincsen nyoma a kiejtésben akkor már bizonyára jelentkező alkalmi hasonulásnak (pl. a *miľoft-ben*, *vymadľagut* írásmód nem tükrözi a szóbelseji $t > d$, illetőleg $d > t$ változást). „A jelenség magyarázata minden bizonnyal az, ami oly sok más viszonylatban is megmutatkozik: vizsgált szövegeink nyelvi és írásbeli állapota korukhoz képest rendkívül fejlett, sok tekintetben erősen felette áll a későbbi, középkori szövegek legtöbbjének. Szövegeink írói-másolói igen jó nyelvi, közelebből fonológiai és morfológiai érzéssel vetették papírra e hangkapcsolatoknak kiejtésükben már nyilván érvényesülő jelenségeit, pontosan követve az írásnak a szókép állandóságára irányuló törvényeit, s ugyanakkor mellőzve alkalmi változások feltűntetését” (81). — c) Szövegemlékeinknek a mássalhangzó-hosszúság jelölése tekintetében való megbízhatósága „például a korai kódexekkel szemben is” jellemző sajátosság (85). — d) A szövegtagolásnak a központosításban való tükröződése a szövegemlékekben fejlettebb stádiumban van, mint a kódexekben: a szövegemlékek központosítási rendszere „a szövegtagolási tudatosságnak, érzéknek és gondosságnak magasabb fokán van, mint a középkori magyar vallásos irodalom későbbi termékeinek, a kódexeknek az átlaga” (363). — e) Szövegemlékeink mondatstruktúráinak viszonylagos rövidségével és egyszerűségével szemben a kódexirodalomra a bonyolultabb, latinosabb mondatstruktúra jellemző, s „talán nagy túlságosan nagy merészség arra gondolni, hogy legkorábbi szövegemlékeink mondatstruktúrái felelnek meg jobban az eredeti, »magyaros« mondatalkotási szokásoknak” (367). — f) A személynévmások gyakori kitétele — különösen birtokos névmási funkcióban — latin hatást mutat, de ez szövegemlékeinkben „eltörpül ahhoz képest, amelyet a latin szövegszerkesztési hatás előrenyomulása folytán egyre fokozódó mértékben XV–XVI. századi kódexeinkben találunk” (378). — g) Általában a szövegalkotás igényessége tekintetében szövegemlékeink felülmúlják a kódexirodalmat; a vizsgált nyelvemlékek szövegalkotási módszere „nemcsak saját korának, hanem következő századok kódexirodalmának mértékével mérve is kivételes igényességű, értékű teljesítmény” (382).

Így, amikor Benkő Loránd könyvének emelkedett stílusú zárómondatában a szövegemlékeknek nyelvi méltatásakor szembeállításképpen a „nyelvileg is »zordobb« évszázadok”-ra céloz, az olvasó már kellően elő van készítve arra, hogy a „zordobb évszázadok”-on a kódexirodalom korát értse.

Amikor Benkő a szövegemlékekkel szembeállított kódexirodalomról beszél, ezt hol megszorítás nélkül teszi, hol a kódexirodalom átlagát említi. Magam mindenképpen túlzásnak tartom, a témájához érzelmileg is közel álló szerző elfogultságának a számlájára írom a kódexirodalomnak a fentiekben áttekintett elmarasztaló értékelését a szövegemlékekkel szemben. Úgy érzem, erre az értékelésre még nem érett meg tudományosságunk. Sok más ok miatt azért sem, mert a kódexirodalomnak a hatvanas évek körüli fellendülőben levő kutatása később hanyatló tendenciát mutatott, s a legújabb ismételt fellendülés még nem teszi lehetővé, legalábbis eddig, hogy a kódexirodalom nyelvi átlá-

gáról egzaktabb módon beszéljünk. De ha egy elfogadható „átlag” elmarasztaló eredménnyel is végződne, még mindig marad a kódexirodalom rengetegében sok olyan tisztás, amely a maga nyelvi pozitívumaival jelzi az akkori magyar szövegalkotás magas színvonalát, sőt művészi képességeit, amelyről HORVÁTH JÁNOS ezt írta: „S ha ma kódexeinket olvasgatjuk, ma, a nyelvújítás és a nemzeti klasszicizmus nagy százada után, méltán csodálkozunk e legkorábbi magyar irodalmi nyelv gazdagságán.” S még valami: a kolostori irodalom nyelvről ezt is írta HORVÁTH: „Korántsem oly egyszínű ugyan, mint hiszik, s nem csak kor- és táj-, hanem egyén szerinti különbségek is éppúgy találhatók benne, mint akár a legmodernebb nyelvben” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 259). Az egyéni változatokban élő nyelvnek a megfigyelésére pedig első szövegemlékeink, bármennyire becsesek is, nem alkalmasak, mert kis terjedelmük és a háttérül szolgáló nyelv igen töredékes ismerete miatt sejtelmünk sincs, hogy bennük mi a közös nyelvi és mi az egyéni.

Mindezzel persze nem kisebbíteni akarom — hogy is akarnám — első szövegemlékeink jelentőségét, csak azt akartam kifejezésre juttatni, hogy ez a jelentőség nem csökken, ha vele szemben a kódexirodalom sajátos értékeit is elismerjük, és tanulmányozására buzdítjuk fiataljainkat. Ez azért is fontos, mert a kódexirodalom alapján véve egy sajátos kultúrát szolgáló fordítási irodalom, éppúgy leánya egy latin írásbeliségnek, mint első szövegemlékeink, s sem ez, sem az nem reprezentálja a teljes magyar kultúrát és nyelviséget, sem a régi magyar társalgási nyelvet, a régi magyar szóbeliséget. Ez a szóbeliség egyes műfajokban közvetlenebbül megragadható a XVI. századi világi emlékekben és nyomtatványokban, de ezek előzményeit a középkori irodalomból lehet csak kihámozni, noha ez az irodalom csak töredékesen tartalmazza a középkori magyar szóbeliséget, és amit tartalmaz, az sem igazi szóbeliség, hanem csak annak áttétele és szórványos vetülete, amelyből csak következtetni lehet — sajátos módszerrel és megfelelő elméleti alappal — a régi magyar szóbeliségre. Benkő Loránd ennek a szóbeliségnek a nyomait keresi és véli megtalálni első szövegemlékeinkben. Ez egy nagy jelentőségű problémafelvetés, de azt hiszem, továbbjutásunkhoz szükséges, hogy a kódexirodalmat ne úgy tekintsük a maga egészében, mint amely távolabb van ettől a szóbeliségtől, hanem úgy, mint amelyben még több nyomra bukkanhatunk a további kutatás folyamán.

3. A könyv következő részében a nyelvemlékek elemzési alapját szolgáló, illetőleg az elemzés eredményét dokumentáló anyagok közzététele következik: a) A szövegemlékek fényképmásolatai; b) A szövegek betű szerinti közlése (csak a Königsbergi Töredék Szalagjai); c) A szövegek olvasatai (a központosítás mai tagolási elveink szerint feltüntetve); d) A szövegek értelmezései, két-két változatban. Az A) jelzésű változat pontosan megfelel az olvasatnak, de a szavak (morphémák) mai ejtésű és helyesírású alakra átírva. A B) változat mai nyelvre átalakított formában közli a mondatokat. Az olvasat és a kétféle értelmezés külön-külön való közlésével Benkő el akarja kerülni a régimódi közlésmódoknak kevert jellegű divatját. Például a Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész (Bp., 1963.) a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-Siralom szövegét két változatban közli: az első jellegében megfelel Benkő olvasatának, a második az értelmezés A) és B) változata keverékének, azaz a szavakat mai alakjukban és helyesírással közli, de a mai nyelvre való átírás csak fogyatékos és következtetlen. E korábbi kevert közlésmód közművelődési és pedagógiai szempontból akadályos volt annak, hogy e becses nyelvemlékek teljes értékükben hozzáférhetőek legyenek (hasonlóan ahhoz, ahogy a korábbi bibliafordítások is megnehezítették a mai olvasónak a szöveg tartalmának az igazi megértését).

Az olvasathoz főleg a későbbi hangtani részben, az értelmezéshez pedig a morfológiai és a szövegértelmező (lexikai) részben találjuk meg a magyarázatot, az indoklást,

a tudományos megalapozást. Mint még erre később visszatérünk, Benkő nyelvelérfeldolgozó módszerének kiindulópontja és végső célja a nyelveléren belül helyezkedik el: reális alapja maga a szöveg, ennek olvasata (amely részben kutatási eredmény, részben kiindulópont az értelmezéshez), és értelmezése (amely kutatási eredmény).

A könyv e részének tartalmi egységeit ismertető fenti felsorolásunkból kiderült, hogy Benkő csak a KTSz. szövegét adja meg betűhív közlésben. Eljárását indokolja. Ezt az indoklást tudományos szempontból feltétlenül el kell fogadnunk. Ámde említetem, hogy e könyv nemcsak a nyelvtudomány, hanem az oktatásügy — és az egész közművelődés — számára jelentős. A tudomány emberei könnyen hozzáférnek a tárgyalt szövegemlékek betűhív olvasatához, de szélesebb körök érdeklődő tagjai vagy akár egyetemi hallgatók számára ez már sokszor megoldhatatlan. Maga a fényképmásolat a betűhív közlést nem pótolja, még sokszor nyelvtudósok számára sem, nemhogy oktatók és diákok számára. Ezért sajnálom, hogy szövegemlékeink betűhív olvasatától e könyvben Benkő (a KTSz. kivételével) eltekintett, valószínűleg helykímélés céljából. Ezt azért is sajnálom, mert szövegeink központosítása csak a nehezen olvasható fényképmásolatokon tanulmányozható, az olvasatok ugyanis a mai központosással közlik a szöveget, aminek elvszerűségéhez nem fér kétség, hiszen az olvasat kiejtés szerinti közlést tartalmaz, a kiejtés jelöléséhez pedig hozzátartozik a központosítás is. Benkő nem látott okot arra, hogy a régi kiejtésnek megfelelő régi mondattagolási módot is feltüntesse ennek külön jelzésével, mert ilyen régi tagolásmódot, amelynek a maitól eltérő elvei lettek volna, és ennek megfelelő régi központosítást kimutatni nem tudott, és valószínű, hogy mind ez ideig más sem tudna.

Van valami, amit az olvasatok és az értelmezések szövegében hiányosságnak érzek. Benkő sok esetben mind az olvasat, mind az értelmezés szövegében két változatot ad meg: az elsősorban javasolt változatot az első sorban, a másodsorban ajánlottat a második sorban közli. A könyv egyes fejezeteiben azonban — éppen körültekintő módszere következtében — néha több változat lehetséges voltát teszi fel. Technikai okokból a harmadik, esetleg negyedik változatot itt az olvasat és értelmezés szövegeiben mellőzi. Feltehető, hogy a könyv használói sokszor csak az olvasatokat és értelmezéseket nézik meg, az egész könyvet nem olvassák el. De aki el is olvassa a könyvet, az egyes szavakra vonatkozó magyarázó megjegyzéseket nem tartja észben egyszersmindenkora, s feltehetően a könyv elején található olvasatokat és értelmezéseket fogja használni a későbbiekben. Ez esetben pedig nem mindig kap pontos információt. Technikailag megoldható lett volna a pontosabb tájékoztatás úgy, hogy ahol kettőnél több olvasat- vagy értelmezésváltozatot tart nyilván a szerző, ott az olvasat, illetőleg értelmezés szövegének a második sorában valamilyen mellékjellel figyelmeztette volna az olvasót a harmadik (esetleg további) változatra, amelyet a szövegben fel lehetett volna tüntetni.

4. A h a n g á l l a p o t. — Nyelvelmékeink hangállapotának a leírásában Benkő Loránd érvényesíti azt a dinamikus szemléletet, amely az egész munkára jellemző: a szövegemlékek korát úgy fogja fel, mint változásban levő periódust, amelyben a szavakat alkotó egyes hangok nem szilárdan rögzíthető minőségek, hanem az egyes hangértékek váltakozó viszonyban vannak. A váltakozásnak e diakronikus okokra visszavezethető egyik síkját keresztezik és kiegészítik a nyelv szinkronikus differenciáltságából adódó, nyelvjárási különbségek, amelyekkel Benkő állandóan számol, s amelyek a változásoknak egy újabb síkjával bonyolítják a hangrendszerét. E kettős aspektusú variációs rendszerhez még egy harmadik tényező, a tudományos módszerből eredő rugalmas szemlélet járul, amely a szavak hangalakjának értékelésére nézve többféle magyarázatot, sokszor kétféle, olykor háromféle (néha még több) lehetséges alakvariációt tesz fel.

E harmadik variációsziporító tényező szerepe az egész könyvben érvényesül, s azzal magyarázható, hogy Benkő a nyelvtörténeti magyarázatban a számba jöhető lehetőségeket igen alaposan, szinte kínos lelkiismeretességgel veszi számba, s ha egy feltevésnek csak valamennyire is van valószínűsége, nem ejti el. Ez az óvatosság és körültekintés feltétlenül pozitívan értékelendő, mert ezzel éri el, hogy a szövegemlékek magyarázatában minden eddiginél megfontoltabb úton halad, az egyoldalú merev, csak egy-egy szempontot figyelembe vevő magyarázatokkal szemben így feltétlenül jobban meg tudja közelíteni az igazságot. Rugalmassága nemcsak saját érveinek a mérlegre állítását, hanem az előző vélemények szigorú számbavételét is jelenti, az utolsó húsz-harminc év minden számottevő szakirodalomanyagát figyelembe veszi. Ez azonban nem vezet a vélemény elbizonytalanodásához, mert saját és mások véleményét a figyelembe vehetőségnek a fokozati skálájára állítja, s mindig megmondja határozottan, hogy melyiket tartja a legvalószínűbbnek. Ez a gazdag skálájú értékelés mint eredmény kerül szintézisbe a már említett több variációs olvasatban, amely ilyen következetes formában szintén nagy nívóra emeli a munkánkat.

A hangállapot értékelésében egyik vezető elve, hogy magukban a nyelvemlékekben kell azt a tényanyagot megtalálni, amely a tudományos álláspont kialakításához vezet. (Ez az elv egész nyelvemlékfeldolgozó módszerének szerves következménye.) Ez érvényesül például a $\chi \sim h$ hangok olvasatának az indokolásában, amikor is a szövegben előforduló kérdéses hangok hangkörnyezetének a gondos elemzése, a négy szövegemlék írásmódjának az egybevetése után jut el a döntéshez (69–72); vagy amikor a magánhangzó-állomány időtartamkérdését tárgyalja, a nyelvemlékek részletes statisztikai feldolgozására épít (117–8).

Benkő munkájában a hangtani rész és az olvasat egyik legmeglepőbb újdonsága elődeihez képest, hogy szakít azzal a betűfetisizmussal, amely a korábbi olvasatokban gyakran jelentkezik. Ebben LAZICZIUS nyomdokain halad, idézve tőle egy olyan elvi jelentőségű passzust, amely a saját munkamódszerére is jellemző (94). De LAZICZIUS nem követi dogmatikusan: „LAZICZIUS felfogásából nem tudom magamévá tenni sem a nyíltabbá válás tényének megingatását, sem az *á* hangérték teljes elvetését (91).” Ami azonban az általános elveket illeti, Benkő végeredményben LAZICZIUS módszerbeli álláspontját követi, amely a szűk és göröngyös utat választja, de éppen ezért reális: nem fogadja el a korabeli írást hiteles hangjelölő értékűnek (ez volna az egyszerű út), hanem — s ez ismét az egész könyvben érvényesülő módszertani elv — az egész magyar nyelvtörténet (beleértve ebbe a nyelvjárástörténetet is) s az egész magyar nyelvi rendszer (beleértve ebbe a magyar nyelvjárások rendszerét is) tanulságait idézi meg, állandóan figyelembe véve a fejlődést befolyásoló rendszertani-funkcionális vonásokat. (A nyelvjárások és a nyelvjárástörténet könnyen ott lehetnek mindig az éppen aktuális probléma hátterében, mert mint régi nyelvátlaszgyűjtő és mint a nyelvjárástörténet egyetemi tankönyvének a szerzője állandóan meríthet e területeken szerzett tapasztalataiból.) A nyelv történetileg kialakult és alakuló rendszerének a kalkulációba vétele alapján például meggyőzően bizonyítja, hogy az *ő* hang nem hiányozhatott az ómagyar nyelvből (112–15). Gyakran él a fonémavariáns felvételének a lehetőségével, például az *á* és az *a* kombinatorikus variánsok lehettek véleménye szerint (110). Rendszertani alapon, a *ty* fonéma hangrendszerbeli hiányából és a *cs* affrikáta meglétéből következtet arra, hogy nyelvemlékeink *g* betűje nem *gy* hangot jelölt, hanem a *cs* zöngés párját, a *ǵ*-t (*ǵs*-t). Mindamellet a *y*-s változat felvételét is szükségesnek tartja, s az olvasatban mint másodrendű variánst jelzi. A hangtani fejezetről és az ennek megfelelő olvasatról elmondhatjuk, hogy Benkő több lényeges ponton megváltoztatta nyelvemlékeink hagyományos (például a BÁRCZTÓL és PAISTÓL ismert) olvasatát, és e változtatást igen körültekintő mérlegelés alapján, elsősorban nyelvrendszerbeli okokból tette.

5. A morfé m á k állap o t a. — Ez a nagy fejezet a könyv gerince. Két részre oszlik: 1. A tömorfémák és a morfémakapcsolatok. 2. A toldalékmorfémák és a grammatikai segédszók. E fejezetben is azt a módszert követi a szerző, s ezt az álláspontját külön passzusban is kifejti (235), hogy csak olyan kérdéseket tárgyal, amelyek a nyelvemlékek adataival kapcsolatban merülnek fel. Ez azonban mégis a jelek, a ragok és a segédszók nagy többségét érinti. A kötőszókkal e fejezetben külön — sajnos — nem foglalkozik. A tövek, toldalékok és ezek közötti problematikus hang, amelyet tövéghangzónak, előhangzónak vagy kötőhangzónak neveznek a nézőponttól függően, olyan felfogásban kerül elő, amely alkalmas a történeti fejlődés adott szakaszának megfelelő értékelésére, a tö és a toldalék közti hangnak egy korábbi fejlődési időszakban a töre jellemző voltát, későbbi időben „előhangzós” szerepét tartva jellemzőnek (130—1). Részletesen foglalkozik az egyes toldalékok előtti magánhangzó meglétével, hiányával, illetőleg a tövéghangzó minőségével. Az *odutta*, *takaruta*-féle verbális alakok időjele előtti magánhangzó meglétének az általános voltára vonatkozó feltevését például a Jókai-kódexben található *vonot* (\rightarrow *vont*), *nyeret* (\rightarrow , *nyert*)-féle alakokkal még jobban is megtámogathatta volna. A tö és a toldalék kapcsolódásának a rendszerét a mai magyar nyelv rendszerében alkalmazott *toldalékcsoport* fogalmának a szellemében tekinti át a terminus használatával nélkül (158). Hangsúlyozott gondolata, s ez jelentősen új az elődök felfogásához képest, hogy a „csonka tövek” kialakulásának nemcsak fonetikai okai voltak, hanem funkcionális — nyelvrendszerbeli — morfológiai okok is közrejátszhattak ebben (162—6), másrészt nagy jelentőséget tulajdonít a tö- és toldalérendszer kialakulásában a nyelvi ökonómiának (172). A *házoá* lativusos alak magyarázata a zavaró homonímia kiküszöbölésének a célzatával indokoltnak látszik, az eredetibb *házá* alak ugyanis egybeesett a 3. személyű személyjeles alakokkal (151). A szerző másutt is szívesen folyamodik a zavaró homonímia kiküszöbölésének a funkcionális magyarázatához. Az egész fejezetben sok szép példáját láthatjuk a nyelvrendszer összefüggései alapján való történeti levezetésnek, például a 3. személyű alakokban a \emptyset morféma szerepének (189—90), a többes 3. személyű birtokos személyjel eredeztetésének (202). A rendszertani és funkcionális magyarázat előnyben részesítésére további példák sora említhető (a felszólító mód *n*-es alakjának rendszertanilag régtől fogva a legerősebb volta, ennek az *n*-nek a mozzanatos képzővel való eredetbeli azonosítása, a *cseppen*, *moccan*-féle igék alkalmassága a funkcióváltás kialakulására) (238—46).

Feltétlenül helyeselni lehet Benkő véleményét a szövegemlékek névmás-névelő használatát illetően. Ez a vélemény egyezik a magyar nyelvészek idevágó megállapításaival is. A szerző viszonylag sok energiát fordít MIKOLA egy kijelentésének a cáfolására (257—8). E szerint a magyar nyelvben már a nyelvemlékes kor előtt kialakult volna a határozott névelő, s korai nyelvemlékeink gyér névelőhasználatát a latin szolgálai követésével volna magyarázható. MIKOLA azonban ezt az állítását meg sem próbálta bizonyítani, a középkori latin és a lefordított magyar nyelvű szövegek viszonyára vonatkozó vélekedését egy másik témával kapcsolatban csak mellékesen közli, s ezt a jelzett kétnyelvű szövegek közti viszony pontosabb nem ismerése tette csak lehetővé.

Az *én érzem ez butürüt, küt niha igére* összetett mondatban Benkő az *ez*-nek inkább hajlandó névelői szerepet tulajdonítani, mint közelre mutató névmásit, a vonatkozó tagmondat állítmányának múlt ideje miatt. Én itt ellentétet nem látok a két tagmondat között; az *ez butürüt* állítmánya jelen idejű (*érezem*), éppen azért lehet olyan tárgya, amelynek determinánása közelre mutató névmás. Mária jelenben érzi a fájdalmat, a rá vonatkozó jövőndőlés a múltban történt. Ez tökéletesen illik a vers elején olvasható szembeállításához: Valék *síralom-tudatlan* (a múltban), *síralommal szepegek* (a jelenben).

A határozatlan névelő még hiányzik első szövegemlékeinkből, s Benkő helyesen utal arra, hogy ezt később is sokszor a határozatlan névmás pótolja. Említi az *egy némi*-

nemű-t, de idézhette volna a *némi*-t és a *néminemű*-t önmagában is. Azt már én teszem hozzá, hogy a *némi* a Jókai kódexben 54 esetben, a *néminemű* 24 esetben fordul elő, s ezeknek a latinja is többnyire *quidam*.

Benkő a *belől* ~ *balól* segédelemet nem ragnak, hanem névutónak tartja. A névutónál az illeszkedés alakváltozat azonban szokatlan. A rendellenességet a szerző ismét a zavaró homonímiával magyarázza. Az eredetileg palatalis hangrendű alaknak két jelentése volt: 1. 'valamin belül' és 2. 'valamiből', a *balól* azonban mindig csak ablativusi jelentésű volt, s kialakulása részleges jelentéselkülönüléssel van kapcsolatban. Ebből a funkcionális magyarázatból az következne, hogy a *belől* ablativusi jelentésben előbb vész ki a használatból, mint a *balól*, amelyet a funkciómegkülönböztetés szerepe tovább őriz. De BERR[R JOLÁN adatai mást mutatnak: „A veláris *-balól* hamarabb rövidül, a palatalis *-belől*-t jobban őrizi a vele azonos hangalakú határozószó” (Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből 20). A *belől*, *balól* névutói funkciójának vagy inkább szerepének ellentmond egy másik tény is. Ez azonban már a névutó-jelleg ismérveivel függ össze. Benkő az alakredukcióban látja a névutó és a rag közti különbség lényegét. Tehát nem a szótagszámban önmagában, hanem egy történeti folyamat kimutathatóságában, illetőleg e folyamat hiányában. Vannak azonban legalább ennyire fontos ismérvek a kétféle morféma megkülönböztetésében. Ezek pedig szintaktikaiak. Az egyik kritérium: a névutó vonatkozhat több főnévre is: *a ház és a pad mellett*, s ez a kapcsolásmód a névutónak a főnévéhez való lazább viszonyát jelzi és nagyobb önállóságára mutat. (A neves szovjet tipológus, USZPENSZKIJ ezt fontos tipológiai megkülönböztető sajátáságnak tartja.)

Meg kell hagyni, hogy az említett névutó-kritérium a régi magyar nyelvben kevésbé érvényesült: általában megismételték a névutót, ha több főnévre vonatkozott. Ezt jól mutatja a Jókai-kódex névutóinak a statisztikája (saját gyűjtéséből). E kódexünkben tudomásom szerint csak egyetlen névutó szerepel a névutóra jellemző egy-szeres kitételrel több főnév után: *a miatt: nagy tyztaságnak és galamby artatlanságnak-myatta* (JókK. 61). — A névutó jelleg másik kritériuma éppen a régi nyelvben volt általános: a névutónak *-nek* ragos birtokos szerkezetben való előfordulására gondolok: *a háznak mellett*. A Jókai kódex ide vonatkozó statisztikája: 10 névutó (ezek közé tartoznak a gyakoribbak) birtokos szerkezetben és e nélkül is előfordul, 11 névutó (ezek a ritkábbak) csak birtokos szerkezet nélkül található, és 3 névutó csak birtokos szerkezetben kerül elő. A *belől*, *balól* hasonló birtokos szerkezetben való előfordulásáról nem tudok: tehát nem volt *kenyérnek belőle*, *húsnak balóla*.

A fentiek alapján úgy látszik, a *belől*, *balól* inkább úgy viselkedett szintaktikailag, mint a ragok, s nem mint a névutók.

6. A szövegértelmezés. — Ebben a fejezetben Benkő a HB., a KT. és Sz., valamint az ÖMS. problematikus megfejtési szavait, kifejezéseit próbálja új javaslattal értelmezni. Talán ez a legolvasmányosabb, legérdekesebb része a könyvnek, ami érthető, hiszen egyrészt tartalmi, lexikai, jelentéstani kérdések kerülnek itt szóba, másrészt minden egyes újabb magyarázó kísérlet olyan, mint egy rejtély megfejtése. Különösen figyelemreméltónak találtam a *(terömtébé) elébé (miß isēmüköt)*, a *terömtébé (istentül)*, az *ünüttéi*, a *jészé*, a *siralmal sēpedék* szavak, illetőleg kifejezések magyarázatát. A *jészé* szóhoz fűzött fejtegetések azért is tanulságosak, mert rávilágítanak Benkő módszerére: Mészöly kiváló stílustörténeti módszerét követve azt keresi, „milyen kifejezést találunk erre a jelentéstartalomra ómagyar szövegeinkben.” Megállapítja, hogy a később szokásos *halálnak*, *pokolnak*, *ördögnek keze* kifejezések nyelvemlékeink korában még nem váltak nyelvi sablonná, s a szövegösszefüggésbe se illenek bele. Viszont „a két birtokos jelzős magyar birtokos szerkezetbe a *halálnak és pokolnak prédája* vagy *martaléka*-féle kifejezés illett volna. A *préda* és a *martalék* azonban ekkor még talán meg sem

voltak nyelvünkben . . . Efféle jelentéstartalmú szónak azonban kellett lennie az ómagyarban, sőt nyilván az ősmagyarban is; ezt használhatta fel a HB. komponálója az *ef levn halalnec ef puculnec feje* birtokszavában” (301). Tehát ha konkrétabb szóajánlást nem tud tenni meggyőző érvek hiányában, megelégszik a jelentéskör körülbelüli meghatározásával. Erre a magyarázatra is áll, amit a hangtani fejtegetések közben mint módszertani elvet szögez le: „A bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió!” (93).

Amennyire kedvelt eljárás módja a szerzőnek a kérdéses szó frazeológiai egységekben vagy akár lazább szókapcsolatokban való előfordulásainak a felkutatása a jelzett „stílustörténeti módszer” jegyében, épp annyira tartózkodó az olyan magyarázatok elfogadásában, amelyek hapax megoldást javasolnának, amelyekre nincs analógia vagy példa. Ezért utasítja el például PAPP ISTVÁN *Tüled válnum van*-féle feltett szerkezetét, melyre „nincs példa a magyar nyelvtörténetben. Így hát e felfogást alig lehet többnek tekinteni bizonyíthatatlan, sőt valószínűsíthetetlen hipotézisnél” (346).

A *bütürüt* és a *birságnap* jelöletlen összetételekkel kapcsolatos megállapításainál fokozódott az a hiányérzetem, ami a morfológiai részben is feltámadt bennem: nevezetesen az összetételek kérdésének nyelvtörténeti szempontból való általánosabb tárgyalása: kíváncsi lettem volna, a jelöletlen birtokos összetételekre vonatkozó, számomra teljesen meggyőző nézetét kiterjesztené-e más fajta, tehát nem birtokos jelöletlen összetételekre is. Szerintem már a *bütürüt* sem egyértelműen birtokos összetétel, a neki megfelelő latin szerkezetek kétségtelen birtokos jellege ellenére sem.

7. A szövegalkotás és stiláris eszközei. — E záró fejezetnek fontos funkciója van a könyvben, mert a nyelvemlékek együttesére, csoportjellegére vonatkozó tézisek nem kis mértékben ezen emlékek stiláris sajátosságaira épülnek. Benkő Loránd ebben a fejezetben erősen épít HORVÁTH JÁNOS magyar irodalomtörténész, HORVÁTH JÁNOS klasszikus filológus, MEZEY LÁSZLÓ, SZABOLCSI BENCE és VARGYAS LAJOS munkásságára. Sokoldalúan méltatja első szövegemlékeink stiláris sajátosságait: a mondatokra való tagolást és ennek külső jeleit, a mondatok arányosságát, a ritmikának, a rímnek a szerepét, a szöveg esztétikai hatásosságának az eszközeit (ezeket a *szövegdiszítés* elnevezéssel illeti): a gondolatpárhuzamot, az ismétlést, az alliterációt, a kötőszavak használatát, a lexikai változtatást (a szerző szinonimahalmozás néven tárgyalja e jelenséget), a személyesség eszközeit, a mondatfajták változatosságát.

A fejezet általános vonatkozású néhány megállapításának a megfogalmazásában egyszer-kétszer számomra nem eléggé világos megszövegezést találtam, olyat, amilyent az előző részekben nem. Nem világos például a következő részlet: „Az a szövegformáló stílus tehát, amelynek nemcsak lehettek, hanem voltak is latin előzményei, mintái, legföljebb e minták stílusintű követésében mutat idegen befolyásra, a tényleges nyelvviség szintjén azonban minden bizonnyal magyar anyanyelvű szerzők szövegalkotó tevékenységére épül (355).” A *stílus*szint és a *tényleges nyelvi szint* szembeállítása a megfogalmazásban nem világos előtttem, bár sejtem, hogy a szerző mit akar mondani. A stílus mindig ténylegebb, azaz konkrétabb, mint a nyelvi szint, a nyelv sablonjai a stílus konkrétságában realizálódnak. Az viszont, hogy a nyelvi szint is tényleges Benkő szemléletében, nagyon is modern felfogás.

Benkő többször szól a stílus univerzális kifejező eszközeiről, stiláris univerzálékról (358, 359, 371). Ez a fogalom azonban némi megvilágítást igényelne. Úgy látom, az itteni értelemben használt *stiláris univerzálé* nem homogén a nyelvészeti univerzálé fogalmával, az előbbi egy lazábban értelmezett fogalom. Itt talán nem ártott volna jelezni, hogy e szóhasználat milyen szakirodalmi előzményre megy vissza, vagy esetleg a szerzőtől ered-e.

Többször találkozunk a *szövegdiszítés* műszóval (362, 373). Ez a kifejezés — úgy vélem — a régebbi stilisztikák maradványa, mindenesetre nem a funkcionális stilisztikák fogalomtárába tartozik. Ezért használtam fentebb is inkább az *esztétikai hatásosság* eszközei elnevezést helyette. A *szöveg diszítód elemei* olyan szemléletet tükröz, amely az esztétikai hatásosságot mintegy kívülről, „diszítód” eljárással véli megvalósíthatónak.

Benkő nyelvemlékeink stiláris sajátságainak a kutatásában rámutat arra, hogy a latin szöveggel való kontrasztív egybevetés módszerének is vannak bizonyos korlátai; majd így folytatja: „még több bizonytalansággal terhes az a módszerbeli közelítés, amely arra alapít, hogy az ősi magyar, irodalmi szintű szövegszerkesztési, stiláris vonásokat egyrészt a magyar népköltészet, másrészt a rokon nyelvek népköltészete őrzi, tehát azok termékeiből lehet kihámozni és a későbbi, már frott emlékekből ismert magyar szövegekkel lehet szembesíteni, azokban fölfedezni őket” (359). Azt hiszem, a szerzőnek ez a véleménye túlságosan pesszimista; szerintem mind az olyan gyűjtéseknek, amelyeket nálunk ERDÉLYI ZSUZSANNA végez (vö. Hegyet hágék, lőtöt lépék), mind a rokon népek körében végzett archaikus gyűjtéseknek van még olyan rejtett tartaléka, amit később felszínre lehet hozni a magyar nyelv és stílus fejlődésrajza számára. Csak egyetlen példát említünk: az ÓMS. kötoszszöszegénysége (376) és mai népköltészetünk, valamint fennmaradt, az ÓMS.-hoz tárgyban is közel álló vallásos költészetünk nem egy darabja majdnem ugyanilyen sajátságokat mutat.

Egy részlettel kapcsolatban hadd mutassak rá ismét arra a fogalmazásbeli vagy inkább terminológiai jellegű bizonytalanságra, amelyben a szerző az olvasót hagyja. Ezt írja: „Szövegeink közül, műfajánál fogva is, a HB. és K. — természetesen annak sírbeszéd része — állhatott legközelebb az egykori, élő nyelvi szövegformáláshoz. Ez . . . kevésbé tulajdonítható a szöveg korábbi élőszóbeli kimunkáltságának, hanem inkább élőszóbeli elmondásra készített rendeltetésének” (360). Az *élőszóbeli kimunkáltság* kifejezés, annak ellenére, hogy HORVÁTH JÁNOS magyar irodalomtörténésznél is találtam hasonlót, noha nagyon fontos közléseleméleti fogalomra való utalást sejtet, így — minden magyarázat nélkül — homályt is tartalmaz. Számomra legalábbis, mert az élőszó mindig egy bizonyos *kimunkálatlanságot*, szabad variációs lehetőséget enged az frott beszéd rögzítettségével szemben. Benkő nyilván másra gondol, de ezt nem ártott volna kifejteni.

Érdekes fejtegetést találunk arról, hogy az ÓMS. *fugva* szavával „kezdődő rész nem versszakkezdet, hanem csupán folytatása egy elmaradt szövegegységnek: a versszak első felének” (366). Ez a vélemény azonban nem jut kifejezésre az olvasatban, a 61. lapon. Sajnáljuk, mert Benkő értelmezése itt fontosabb annál, hogy az olvasatban ennek ne maradjon nyoma.

Fontos észrevétel szövegtagolási szempontból, hogy az *Ef tiv benmetuc* sajátos szerepű az egész nyelvemlékcsoportban (367). Ehhez kiegészítőleg meg lehet jegyezni, hogy ennek a mondatnak (mert Benkő szerint „a HB. és a K. szövegtagolási szabályai alapján biztosan állíthatóan” ez külön mondatnak tekinthető) a szövegtani státusa az *ő n á l l ó s í t o t t m o n d a t r é s z* szerep, amelyre ez a korai adat meglepetésszámba megy.

Mielőtt a stilisztikai fejezethez fűzött észrevételeinket is befejeznők, röviden még visszatérünk a könyvnek egy központi gondolatára, amelyhez a legtöbb érvet Benkő itt sorakoztatja fel. E központi gondolat: a négy szövegemlék viszonylag egységes volta, csoportjellege, s közös vonásaik között kiemelkedő szerepű a szóbeliség, az, hogy élőszóbeli felhasználásra készültek. E gondolat felvetése már a bevezető fejezetben megtörtént (29, 32). Ez a koncepció alapján véve elfogadható. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind a csoportjelleg, mind a szóbeliség gondolata több vonatkozásban hiányérzetet is kelt bennünk, s ebben magának a szerzőnek is van része. Ő is említi, hogy a KT. és Sz., valamint a GyS. erősebben tükröz latin hatást. Azután az ÓMS.-ról maga állapítja meg, hogy „ez a szövegünk állhat legtávolabb az egykori beszélt nyelvi szinttől. Ilyen szöveg-

épfítezéssel, ilyen szerkezeti részmegoldásokkal, fordulatokkal, nyilván nem beszéltek akkor sem, sőt lehet, hogy a gondolati tartalmon kívül ennek a nyelvi formának magának sem volt minden részlete teljesen érthető [!] a magyar közbeszélők, közemberek számára” (362). Azt, amit Benkő a szövegemlékek rímeléséről (373), különösen pedig „a közvetlenebb magyar élőszóbeli társalgási stílus” bennük, illetőleg a HB.-ben való jelentkezéséről (376) és azonos anyanyelvi szemléletükről (382) mond, én a kutatási tárgya iránt elfogult szerző túlzásainak vélem.

8. Terminológia. — Bár a szerző külön alfejezetben foglalkozik első szövegemlékeink azon szavaival, amelyek az egyházi terminológiához tartoznak, én itt most a könyvben használt nyelvészeti terminológiához fűznék néhány megjegyzést. Mindenekelőtt kellemben lepett meg, hogy Benkő nem *birtokos személyragok*-ról, hanem *birtokos személyjelek*-ről beszél. Mivel nem vitás, hogy a képző—jel—rag terminológiai hármasság fogalmi elhatárolásában a magyar birtokszón található szuffixumok jelminősítése felel meg azoknak a kritériumoknak, amelyek alapján a jel kategóriát meghatározhatjuk, annál is inkább helyeselhetjük itt a szerző szakszóhasználatát, mert ebben a mai leíró nyelvtanok (A mai magyar nyelv rendszere; A mai magyar nyelv című egyetemi jegyzet) uralkodó szokásán is túllép. Egyébként Benkő a szakmai műszavakat a magyar nyelv-tudomány mai szokásaival megegyező módon használja, még olyankor is, ha e műszavak alkalmazása nem éppen szerencsés. Így inkább zavart keltőnek tartom a *visszaható képző*-nek olyan általános, több funkcióra vonatkozó használatát, amely messze túllép a visszaható ige fogalomkörén, s amely szerepkörre én inkább az *intranszitiv* elnevezést tartom alkalmasnak, történeti nyelvtanban éppúgy, mint leíróban. A *szinonima* szót is abban a tágabb értelemben használja a szerző, ahogy ez a jelentéssel kevésbé egzaktan foglalkozó munkákban található (37). Így a *szinonima*-halmozás esetei között tárgyalja az ilyen szóegyütteseket: *eteti, szoptatja; tudjuk, látjuk: üldözésétől, kínzásától* stb., holott ez esetekben arról a nagyon gyakori szövegtani jelenségről van szó, hogy ugyanazt a valóságot több szempontból közelítjük meg, más-más fogalmi tartalmú szavakkal; ami ilyen esetekben közös, az a referenciális jelentés. Viszont valóban szinonimák lehetnek a HB.-ben: *mind ő fájának, mind ő nemének*. A *frazéma* kifejezést viszont már a közhasználatnál is szélesebb értelemben alkalmazza a *szegényül szépséged* szókapcsolatra, holott a frazéma egy lexemafajta, tehát szótári egység, amit az imént említett kifejezésről egyáltalán nem mondhatunk. Nem róható fel a szerzőnek, hogy történeti szemléletű munkájában — ugyancsak a szokással megegyezően — a *csonka tő — teljes tő* kifejezést használja. Bár elképzelhető volna mai nyelvtani terminus, hiszen éppen ő állapítja meg, hogy „vizsgált szövegeink az uráli-finnugor törérendszert erősen meghaladó csonka-tővűsödésnek már viszonylag fejlett idejére esnek, ilyen tekintetben is közelebb a mához, mint a kiinduló állapothoz” (160). Én már az ómagyarra nézve is szívesebben használnám a *magánhangzós* és *mássalhangzós tő* elnevezéseket (már az ómagyar korban is *háza — ház* formákban élő tövekre), ezektől úgyis különbözne a szerző által is használt *rövid magánhangzós tő* (a *lész lē-* töve), bár ő nem terminusként él e kifejezéssel, amit mutat az írásban használt vessző: *rövid, magánhangzós tő* (214).

Terminológiai határozatlanságot észlelünk a *mondategység* és a *mondategész* szavak használatában (365, 367, 369), kétségtelen ugyanis, hogy ezek a könyv szövegében ugyanazon típusú mondatnyi egységre vonatkoznak. Ha nem terminusként használja a szerző e szavakat, akkor kevésbé zavaró, de ez esetben meg nem vagyunk egészen biztosak abban, hogy milyen egységre gondol, csak a nyelvemlék szövegéből következtetünk rá.

Két szakszóhasználatot találtunk csak, amely ellentmond az egyértelműen szokásosnak: az egyik egészen jelentéktelen, az *indulatszót*-t a szerző a *segédszók* között említi (257), a másik azonban zavaró: az *engede, évék*-féle múlt idejű igealakok idejét *folyama-*

tos múlt-nak nevezi, még akkor is, amikor BÁCZI cikkére utal (250), noha BÁCZI *elbeszél múlt*-ról beszél a jelzett helyen. A jelzett időalakokra a *folyamatos múlt* elnevezés azért nem jó, mert ez a latin imperfektumnak megfelelő alak, amilyen a *migé szakaszja* *vala*.

9. Megpróbálom összegezni a mű jelentőségét:

1. Benkő Loránd a nyelvemlék-monográfiáknak hazai történetében e műfajon belül egy lényeges újítást vezetett be. Eddig már szokássá kezdett válni, hogy az ilyen tematikájú monográfiák magát a nyelvemléket mintegy alkalomnak tekintették a nyelvemlékhez asszociálódó mindenféle nyelvtörténeti ismeret (hangtörténeti, etimológiai, grammatikatörténeti stb.) közlésére. Benkő szakított ezzel a hagyománnyal: munkájának központjában valóban a nyelvemlék áll, és csak azt a problematikát tárgyalja, amelyhez a nyelvemlék anyaga alapján hozzá lehet szólni, vagy amelyben a nyelvemlék segítségével újabb eredményekre lehet jutni. Nem vitás, tudományos szempontból ez a tárgyalásmód az indokoltabb.

2. Ez a nyelvemlék-feldolgozó módszer — a nyelvemlékre való koncentrálás által — a tárgyalt anyag erősebb szelektálásához vezetett, ugyanakkor mélységben és intenzitásban rendkívül meggazdagodott, mert Benkő az egész magyar nyelvi rendszer, a magyar nyelvtörténet, a mai nyelvjárások és a nyelvjárástörténet tanulságait mozgósítani tudta a nyelvemlékekből adódó problematika megfejtésére.

3. Az egész munkát a történeti szemlélet hatja át, amely a tárgyalt nyelvemlékek által képviselt nyelvállapotot mint a magyar nyelvtörténetnek előzmények és következmények sorozatába beágyazott, viszonylagosan szinkron szakaszát fogja fel, amely semmiképpen nem volt teljesen homogén, mint ahogy a későbbi korok nyelve sem volt az, és a mai sem az.

Benkő Loránd monográfiáját igen jelentősnek tartom úgy is, mint a nyelvtörténeti módszernek példák százain keresztül bemutatott alkalmazását. Csak egy részletre vonatkozóan írta, de az egész munkára áll a következő megjegyzése: „Mivel a lehetőségek közötti eligazodásban teljesen egzakt kritériumok nem állnak rendelkezésre, a kérdés határozottan nem dönthető el, csupán a valószínűségi fokozatok különbségtévesztéséről lehet szó” (293). Tekintve a nyelv szinte végtelen nagyságát, régi szövegemlékeinknek pedig elenyésző voltát, a most említett módszer és magatartás az ilyen régi korok vizsgálataánál elengedhetetlen. Az elmondottak azt is érthetővé teszik, hogy e munkát az egyetemi oktatásban is igen fontos segédeszközként ajánlhatom. (Ebből a szempontból, de a tudomány érdekei végett is nagyon hasznos lett volna egy bibliográfiát közölni azoknak a műveknek a jegyzékével, amelyek első szövegemlékeinkkel foglalkoztak, vagy amelyekben ezen emlékekre vonatkozó fontosabb közlés található.)

KÁROLY SÁNDOR

Tálas István, Néprajzi tanulmányok, írások I.

Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből 3—4. sz.
Budapest, 1979—1980. 574 lap

Az az együttműködés, mely az egyes rokon tudományok, mindenekelőtt a néprajz és a nyelvtudomány között csaknem e diszciplínák kialakulása óta megvolt, sok olyan eredménynek vált alapjává, melyet mindkét tudomány szak számon tart. Ez a hasznos együttműködés azonban az utóbbi évek, évtizedek során ellanyhult és némiképp átalakult. Az egyre szélesebb területen kibontakozó kutatásokban ugyanis erőteljesebben ér-

vényesültek a szakkutatás speciális módszerei és a gyakran széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kutatási irányzatai. A rokon tudományok hagyományos kapcsolatai így némileg háttérbe szorultak. Ha folytak is olyan kutatások, melyek mindkét szakágat érintették, ezekre jellemző volt a korábbi elmélyülés hiánya, illetve a rokon diszciplínák eredményeinek s főleg anyagának felületi ismerete, és ami ebből adódik: többnyire hiányzott a feltárt adatoknak a néprajzi anyaggal való gondos szembeállítás. Az elemzés helyett inkább az adatok mennyiségi növekedése vált fontossá, a finomabb, az értékelő módszerek helyett pedig a gyors, mutatós eredmények és olyan mechanizált gyűjtési módok, melyek révén viszonylag rövid idő alatt az adatok óriási tömegét lehetett produkálni, majd tetszetősen bemutatni. Ezek végülis igen hasznosak lehettek, de koránt sem helyettesíthették pl. a tárgyi világ és kifejezései korántsem egyenes vonalú és szinkronban levő átalakulásának nyomon követését.

S hogy a finomabb s elmélyültebb módszerek nem tűntek azért el, ha kevesebbet is lehetett róluk hallani, azt az a tanulmánykötet is mutatja, amely a „Dissertationes Ethnographicae” 1979–1980. 3–4. számaként jelent meg, és amely „Néprajzi tanulmányok, írások I.” címmel TÁLASI ISTVÁNNAK a különböző folyóiratokban, kiadványokban megjelent vagy részben kéziratban dolgozatának egy részét adta közre.

Az 574 lapra terjedő testes kötet 9 fejezetre oszlik, és ezekben a szerző a következő témakörök szerint csoportosította anyagát: 1. Tudományszervezés, tudománytörténet. 2. Földművelés, erdőgazdálkodás, táplálkozás. 3. Állattartás. 4. Település. 5. Építkezés. 6. Etnikumok. 7. Néprajzi intézmények. 8. Emlékezések. 9. Nyelvészet és néprajz.

A könyv tehát nemcsak az anyagi kultúra fő ágaiban ad közre alapvető tanulmányokat, hanem tudománytörténeti, tudományszervezési, majd a néprajzi intézményekre és a kutatókra vonatkozó fontos közléseivel a II. világháború körüli és utáni néprajzi kutatásról rajzol átfogó és megbízható képet. A néprajz fokozatos önállósodásának, módszerei kialakulásának bemutatása, a „Néprajzi életünk kibontakozása” című cikke, a rokon tudományok kutatóinak is sok tanulságot nyújt a kor, a társadalmi háttér széleskörű rajzával és a tudományos törekvések bemutatásával. „Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái” című cikkében, melyet 1946-ban adott közre, valójában az egész néprajz számára vázolt fel impozáns kutatási programot, és hogy az a későbbiekben miként is valósult meg, és hogyan is viszonyítható a konkrét társadalmi igényekhez és a nemzetközi szinthez, azt több dolgozatában is mérlegre teszi (Research into Hungarian Peasant Farming, Poaching and Fishing; Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955); A magyar nép anyagi kultúrája Európában (A folyamatos kutatások tükrében); stb.).

De érdemes még azt is megemlítenünk, hogy ezek az összefoglalások, értékelések annál is inkább megszabták az akkori kutatások irányát, mivel Tálasi István e korban az anyagi kultúra kutatását összefogó munkaközösség vezetőjeként tette megjegyzéseit, és mint az e téren folyó kutatások irányítója, az 50-es években valójában azoknak a jelentős monográfiáknak segítette megvetni az alapját, amelyek a 60-as évektől kezdve sorozatban jelentek meg a kukoricáról, dohányról, krumpliról vagy éppen a munkaeszközökről.

Programadó dolgozatai között, bár csekély terjedelmű, de fontos „A jövőnek szölok . . .” (A Magyar Néprajzi Társaság alapításának 90. évfordulóján rendezett megemlékezés elnöki megnyitójából), hiszen itt vázolta fel Tálasi a gyorsan átalakuló viszonyok között a néprajz jövőendő feladatait.

Végülis, aki a második világháború körüli és főleg utáni kutatásokban megbízhatóan kíván tájékozódni, annak pótolhatatlan segítséget nyújtanak Tálasi Istvánnak e kötetben csokorba gyűjtött tudománytörténeti, értékelő dolgozatai.

A néprajz és nyelvészet kapcsolatát és szoros egymásrautaltságát láthatjuk azokban a kisebb cikkekben, melyeket a IX. fejezetben „Nyelvészet és néprajz” címmel ad közre, és amelyek közül az első kettő az etimológiai kutatásokhoz nyújt elvi segítséget és konkrét támpontokat. Ugyanakkor a történeti néprajzi kutatás jövőjéről nagyobb feladataira gondolva hangsúlyozza a hazai latinitás megismerésének fontosságát. Kisebb közlései közül kiemelésre kívánczik az a „Kun miatyánk”-változat, melyet a kunszentmiklósi könyvtár anyagából adott közre, és amelynek jelentőségét, mint a turkológiában is járatos filológus, kellően értékelhette.

A külön „nyelvészeti” címszó alatt összefoglalt kisebb közléseinél a nyelvészek számára is nagyobb jelentőségűek azok a néprajzi szakcikkek, melyekben a termelés, állattartás, település vagy bármely néprajzi jelenség átalakulását veszi vizsgálat alá, és az átalakulás egyes mozzanatait a nyelvi adatok bevonásával mutatja be, illetőleg a változást azok révén tudja időhöz kötni, és egyúttal szélesebb gazdasági és társadalmi összefüggésekbe állítani. Ilyen jellegű dolgozatai közül kiemelkedik „A termelés és nyelv kapcsolata arató műveleteinkben”, amely a sarló-kasza használatát, az azokkal kapcsolatos kooperációs formákat, a két eszköz használatában bekövetkezett változást mutatja be a szak- és tájnyelvi adatok precíz számbavételével. A kérdéskör vizsgálatát „Az európai arató műveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. Termelés és munkaracionalizálás” (I. OK. XXX.) című dolgozata nemzetközi méretekben bővíti ki, és egyúttal a dolgozattal kitűnő példát ad arra is, miként lehet az idegen nyelvi adatokat okosan és mértékkel hasznosítani a hazai gazdaságtörténeti kutatásokban.

Más dolgozataiban, amelyek egy-egy vidék jellemző termelési ágát mutatják be (A bakonyi pásztorkodás; Adatok a Bakony erdei életéhez; stb.) a témakörhöz kapcsolódó nyelvi anyagot is példás rendben tárja fel, és ahol lehetséges, utal annak történeti átalakulására is. További témakörökben, így a táplálkozási, építkezési vagy bűrtörténeti témákban vitacikkei, hozzászólásai nemcsak hasznos szempontot szolgáltatnak a kutatáshoz, hanem konkrét, új adatokkal is gyarapítják ismereteinket.

Ugyancsak a nagy anyagismeret, következetes történetiség és igényes megfogalmazás érvényesül az olyan kisebb lélegzetű írásaiban is, mint amilyen a kiállítási megnyitó vagy jubileumi megemlékezés. Jellemző példa e tekintetben a Néprajzi Múzeum szűrképzésén elmondott beszéde, mely nemcsak e hajdan olyan fontos ruhadarab történeti átalakulásáról ad megbízható képet, hanem új adatai a szó nyelvészeti vizsgálatát is nagy mértékben segíthetik.

Végülis Tálasi István olyan fontos cikkgyűjteményt adott közre, melynek darabjai nemcsak biztos adatokat, leszűrt jó eredményeket nyújtanak a különböző témakörökben, hanem módszerük, elemzésük együttesen is tanulságos példaként szolgál. E dolgozatokban ugyanis az a nemes hagyomány él tovább, mely a nyelvi jelenségekben nem olyan adatokat lát, melyek könnyűszerrel gyűjthetők, halmozhatók, s valamiképpen — olykor csak mint külső díszek — felhasználhatók, hanem a rokon diszciplína módszereiben is tájékozódva tudja azokat mérlegelni és értékük szerint, ha kell, alapvető adatként is felhasználni. A tárgy és jelenség mellett így a szó, kifejezés is jelentőséget, rangot nyer, és eredményesen segíti azt az erőfeszítést, amely a tárgyi világ változásait igyekszik nyomon követni és átalakulásáról hű képet adni.

TAKÁCS LAJOS

Robert M. Vago, *The Sound Pattern of Hungarian*

[A magyar nyelv hangrendszere.] 1980. Georgetown University Press, Washington D. C. 150 lap

I. A generatív fonológia immár lassan két évtizedes múltja és a világ fonológiájában betöltött uralkodó szerepe ellenére sem tudott még nálunk meggyökeresedni. SZÉP GYÖRGY 1969-es tanulmánya (Az alsóbb nyelvi szintek leírása: *ÁNyTan.* VI, 359–466) ugyan megvetette e tudományág hazai alapjait, a folytatás azonban elmaradt. Ezért annál öröndetesebb, hogy legalább külföldön folynak magyarul foglalkozó generatív fonológiai kutatások. Sőt, mondhatni, a magyar egyike a generatív szempontból legszívesebben tanulmányozott nyelveknek; számos nem magyar anyanyelvű kutató is disszertációja tárgyául választotta. Ennek az a magyarázata, hogy a magyarban sokkal több produktív, rendszerszerű fonológiai és morfofonológiai folyamat figyelhető meg (gondoljunk a hangrendre és illeszkedésre, a hasonulás és összeolvadás különféle eseteire, egy-egy suffixumnak a szótól függő sokféle megvalósulására stb.), mint például az angolban. Az illeszkedés kérdésköre különösen sok figyelmet kapott az utóbbi időkben. A magyar illeszkedés VÁGÓ-féle leírása például (*Implications of Hungarian Vowel Harmony: Linguistic Inquiry* 1976: 243–63) nagy vitát váltott ki a *Linguistic Inquiry* 1976-os évfolyamában.

A generatív grammatikában a fonológiai komponens a nyelvi jelenségek nagyobb körére terjed ki, mint a hagyományos grammatikákban: magába foglalja a hagyományosan a morfológia keretében tárgyalt kérdések zömét is. A fonológiai komponens inputját a szintaktikai komponensben generált morfémasor képezi. Már a szótövek és suffixumok azon mögöttes ('underlying') alakjának meghatározása is fonológiai kérdés, melyet a szintaktikai levezetés végső lépéseként a szintaktikai szerkezetbe behelyettesítünk (gondoljunk a töv változatokra, ragváltozatokra). Az *Úsd a vasat!* mondat szintaktikai levezetése során például az alábbi morfémasort kapjuk:

$$(1) \quad \ddot{u}t \neq j + d \# a \# vas \neq t$$

(# a szóhatár, \neq a töhatár, + a suffixumhatár jele).

A fonológiai komponensbe bemenő morfémasoron végbemennek mindazok a fonológiai szabályok, melyek alkalmazásának feltételei megvannak (generatív nyelvészeti terminussal: melyek szerkezeti leírása fennáll).

Az (1) alatti példában az $\ddot{u}t \neq j + d$ morfémasorra például négy szabály alkalmazható: a *t*-palatalizáció, mely a szóvégi *t*-t a kötőmód *j*-je előtt palatalis mássalhangzóvá változtatja; a *j*-asszimiláció, mely a [+érdes] jegyű mássalhangzó után álló *j*-t a megelőző mássalhangzóhoz hasonítja; a degemináció, mely a mássalhangzó szomszédságában álló geminált mássalhangzót megrövidíti; valamint a zöngéesség szerinti asszimiláció szabálya. Azaz:

$$(2) \quad \begin{array}{ll} & \ddot{u} \ t \neq j + d \\ t\text{-palatalizáció:} & \ddot{u} \ s \quad j \quad d \\ j\text{-asszimiláció:} & \ddot{u} \ s \quad s \quad d \\ degemináció: & \ddot{u} \ s \quad \emptyset \quad d \\ zöngéességi asszim.: & \ddot{u} \ zs \quad \emptyset \quad d \end{array}$$

A generatív fonológia a fonémákat megkülönböztető jegek nyalábjainak tekinti, s a transzformációk leírásakor a jegynyalábokból csak azokat a jegeket emeli ki, melyek az adott transzformáció szempontjából relevánsak. A *-j* suffixum például csak az *sz*, *z*, *s*, *zs*, *c*, *dz*, *cs*, *dzs* mássalhangzókhoz asszimilálódik. E mássalhangzókat az különbözteti

meg a többi fonémától, hogy egyedül ők rendelkeznek a [+érdes] jeggyel. Így a transzformáció a következőképpen fogalmazható meg a legcélszerűbben:

- (3) [+érdes] j :
 $1 \quad 2 \rightarrow 1 \quad 1.$

Természetesen a j helyére is felírhatnánk a j -t alkotó jegykombinációt, de ezzel semmit sem egyszerűsítünk a szabályon.

A *fonéma* — *hang*, *fonetikai szabály* — *fonológiai szabály* terminusokat a generatív fonológiában a hagyományostól eltérő értelemben használják. A fonológiai komponensbe bemenő morféma fonémasorokból állnak; a fonológiai komponens outputját pedig hangsorok alkotják. A fonémák mögöttes szegmentumok; még olyanokat is találunk köztük, melyek a levezetés során mindig eltűnnek, θ -vá válnak, vagy esetleg következetesen egy tőlük különböző jegykombinációból álló hanggá alakulnak (ilyen például a Vágótól feltételezett magyar velaris i vagy w). A hangok viszont közvetlenül is érzékelhetők. Az *üsd* tehát az $\bar{u} \quad t \quad j \quad d$ fonémasorból és az $\bar{u} \quad z s \quad d$ hangsorból áll. Azokat a szabályokat nevezzük fonológiaiaknak, melyek szerkezeti leírásában szintaktikai vagy lexikális tényezők is szerepet játszanak. Például a fent említett szabályok közül a t -palatalizáció fonológiai szabály, ugyanis csak a $-j$ kötőmódmorféma előtt megy végbe (j -vel kezdődő személyragok előtt nem — vö. *barát* \neq *ja*). Fonetikai szabályoknak azokat a szabályokat nevezzük, melyeket meghatározott szegmentumok egymásutánja automatikusan kivált. Ilyen például a j -asszimiláció, a degemináció vagy a zöngésség szerinti hasonulás.⁷

2. Vágó Róbert könyve a magyar magánhangzók és mássalhangzók rendszerét, a rajtuk végbemenő fonetikai szabályokat, valamint az ígén és a főneven végbemenő fonológiai (hagyományos terminussal: morfofonológiai) folyamatokat tárgyalja. A generatív nyelvelírás követelményeinek megfelelően egzakt, formalizált szabályokat állít fel, melyek valamennyi hangzó szóalak helyes létrehozására képesek, s csakis helyes szóalakokat hoznak létre.

A könyv négy részre oszlik. Az 1. fejezet a magánhangzók rendszerével és az illeszkedés szabályaival, a 2. rész a mássalhangzók rendszerével és a mássalhangzók egymásra hatásával (főként az asszimilációs jelenségekkel) foglalkozik. A 3. fejezet az igeragozást, a 4. fejezet a főnévragozást tárgyalja.

3. Vágó a 14 hangzó magyar magánhangzót 17 mögöttes fonémára vezeti vissza. Az i , i és \acute{e} fonémáknak velaris, azaz [+hátsó] jegyű párt is tulajdonít. Az i és \acute{e} szimbólumokkal jelölt velaris i és \acute{e} , valamint az \acute{a} -val jelölt velaris \acute{e} felvételét az *ing* (*inog*), *híd*, *cél*-féle szavak mélyhangú toldalékolása indokolja. Vágó az ajakkerekítéses a hang mögöttes fonémájaként ajakkerekítés nélküli \bar{a} -t feltételez. Az illabialis \bar{a} felvételét leginkább az motiválja, hogy az illeszkedés során úgylis megjelenik a levezetésben; tehát mindenképpen szükségünk van egy olyan szabályra, mely az \bar{a} -t labialissá teszi. Az illeszkedés szabálya az illeszkedő magánhangzónak csupán a [\pm hátsó] jegyét változtatja ellenkezőjére, így tehát például a *ház* \neq *nek* esetében a $-nek$ rag [—hátsó], [—felső], [+alsó], [—kerekített], [—hosszú] magánhangzóját [+hátsó], [—felső], [+alsó], [—kerekített], [—hosszú]-vá teszi. Minthogy a létrejövő magánhangzó a magyar köznyelvben nem létezik, minden elfordulásában [+kerekített]-té kell alakítani.

Ugyanennek az érvelésnek a logikája azt is megkívná, hogy Vágó a nyílt e mellett egy zárt, középső nyelvallású, tehát [—hátsó], [—magas], [—alacsony], [—kerekített], [—hosszú] jegyekkel rendelkező \bar{e} fonémát is felvegyen. Az \bar{e} fonémát az illeszkedés úgylis létrehozza: például a *kép* \neq *hoz* levezetése során az o [—hátsó] megfelelőjeként \bar{o} jön

létre, amit az ajakkerekítés szerinti illeszkedés szabálya [—kerekített]-té, tehát *ĕ*-vé tesz. Az illeszkedő magánhangzó tehát az alábbi változásokon megy át:

$$(5) \quad \begin{array}{c} o \quad \rightleftharpoons \quad \ddot{o} \quad \rightarrow \quad \check{e} \\ \left[\begin{array}{c} +\text{hátsó} \\ -\text{felső} \\ -\text{alsó} \\ +\text{kerekített} \\ -\text{hosszú} \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{c} -\text{hátsó} \\ -\text{felső} \\ -\text{alsó} \\ +\text{kerekített} \\ -\text{hosszú} \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{c} -\text{hátsó} \\ -\text{felső} \\ -\text{alsó} \\ -\text{kerekített} \\ -\text{hosszú} \end{array} \right] \end{array}$$

A köznyelvben s a nem *ĕ*-ző nyelvjárásokban tehát mindenképpen szükség van egy olyan szabályra, amely az illeszkedés során létrejövő [—alsó] *ĕ*-t [+alsó]-vá, azaz *e*-vé teszi. Az is az *ĕ* fonéma mellett szólna, hogy felvételével a magyar nyelvjárások hangrendszerét egységes fonémarendszerből lehetne levezetni.

Az illeszkedés főszabályát Vágó úgy fogalmazza meg, hogy a *tő* utolsó magánhangzója szolgál az illeszkedés alapjául:

$$(6) \quad [+ \text{magánhangzós}] \rightarrow [a \text{ hátsó}] \left/ \left[\begin{array}{c} + \text{magánhangzós} \\ a \text{ hátsó} \end{array} \right] C_0 \right. \text{ — :}$$

Olvasd: a magánhangzós tonémát alakítsuk át [+hátsó] vagy [—hátsó] jegyűvé, úgy, hogy a hátsó jegy előjele megegyezze az öt megelőző magánhangzó hátsó jegyének előjelével. Az illeszkedést kiváltó magánhangzó és az illeszkedő magánhangzó között tetszőleges számú mássalhangzó (C) is állhat. Azt, hogy az illeszkedést kiváltó magánhangzónak a szótőben, az illeszkedő magánhangzónak pedig a suffixumban kell elhelyezkednie, főlegesen jelölni, hiszen P. KIPARSKY univerzális érvényű tétele szerint azok a szabályok, melyek egy szegmentummal egy másik szegmentumot neutralizálnak, s nem automatikusak (tehát nem kivétel nélküliek), csak derivált inputra alkalmazhatók, bázis-alakokra nem. KIPARSKY tétele adekvátabb is, mint az illeszkedésnek a *tő* utáni suffixumokra való korlátozása volna, hiszen a *bokrok*, *ökrök* ejtéskönnyítő, ún. epenthetikus magánhangzója is illeszkedik, jóllehet a szótővön belül található.

Az illeszkedés fenti szabálya mind a tiszta hangrendű, mind az alsó magánhangzóra végződő vegyes hangrendű tövek toldalékolását megoldja, azaz az *Edűnek*, *Ádámnak*, *Évának* típusú toldalékos alakokat egyaránt előállítja. A [—alsó], tehát felső vagy középső magánhangzóra végződő vegyes hangrendű szavak illeszkedésének leírásához azonban segéd szabályra is szükség van. Vágó több hipotézist is megvizsgál, például felveti, hogy a vegyes hangrendű szavak *i*-je, *i*-je és *é*-je helyén esetleg velaris mögöttes fonéma (tehát *ĩ*, *ĩ* és *ĩ*) áll. Ezt a megoldást azon az alapon veti el, hogy ha például az *Éva é*-je velaris *ĩ*-ra menne vissza, akkor az *Éva* becéző alakja *Évika* volna, hiszen, ahogy a *Zolika*, *Ágika* mutatja, a *-ka/-ke* kicsinyítő képző a *tő* magánhangzójához illeszkedik. Végül is Vágó egy olyan segéd szabály mellett dönt, mely figyelmen kívül hagyja a *tő*végi *ĩ*, *ĩ*, *e*, *é* magánhangzókat:

$$(7) \quad [+ \text{magánhangzós}] \rightarrow [+ \text{hátsó}] \left/ \left[\begin{array}{c} + \text{magánhangzós} \\ + \text{hátsó} \end{array} \right] C_0 \left(\left[\begin{array}{c} + \text{magánhangzós} \\ - \text{hátsó} \\ - \text{kerekített} \end{array} \right] C_0 \right) \right. \text{ — .}$$

A szabály alkalmazása választható. Alkalmazásával *Ágnesnak*-féle alakokat kapunk. Nem alkalmazása esetén az illeszkedés főszabálya *Ágnesnek*-féle alakokat generál. A *József* és *Judít* típusú tövek jelöltek; a szótár a *József* típusúakról azt az információt tartalmazza, hogy a (7) alatti segéd szabály nem alkalmazható rájuk; a *Judít* típusúakról pedig azt, hogy a (7) alatti szabály kötelezően végbemegy rajtuk.

A vegyes hangrendűek illeszkedésére vonatkozó két hipotézis között íválasztásnak egyéb következményei is vannak. Az a tény, hogy az *Éva*, *Ágnes* típusú szavakban a [—hátsó] magánhangzó nem [+hátsó] fonéma realizációja, azt mutatja, hogy a szótövekben nem működik az illeszkedés szabálya; a hangrend nem transzformációs úton jön létre, hanem ún. morfémaszerkezeti feltételek következménye.

4. A mássalhangzó fonémák rendszere kevésbé különbözik a hangzó mássalhangzók rendszerétől, mint a magánhangzó fonémáké a hangzó magánhangzóktól. Mindössze egyetlen olyan mögöttes fonémát találunk, mely a hangrendszernek nem eleme: a *w-t*. A *w* a *-wel*, *-wá*, *-wért*, *-wul*, *-wig*, *-wé* suffixumokban fordul elő. A *-val/vel*, *-vé/vé* mögöttes alakjaként Vágó azért feltételez *-wel-t* és nem *-vel-t*, mert a suffixumok élén álló *v* nem szokott hasonlítani a *tő* véghangzójához; vö. *írva*, *írván*. A *-wel* és a *-wé w*-je az előtte álló mássalhangzóhoz hasonul; ha pedig magánhangzó előzi meg, *v*-ként realizálódik. Az *-ért*, *-ul*, *-ig*, *-é* suffixumok élén Vágó azért feltételez *w-t*, mert magánhangzó után a magánhangzóval kezdődő suffixumok magánhangzója mindig kiesik (pl. *já≠unk* → *jánk*; *nézné+unk* → *néznénk*; *tőri+á* → *tőri*), az *-ért*, *-ul*, *-ig*, *-é* magánhangzója viszont megmarad. Vágó azért, hogy e suffixumokat *-wért*, *-wig* stb.-re vezeti vissza, elkerüli, hogy kivételként kelljen őket kezelni.

Vágó mássalhangzórendszerének másik érdekessége, hogy a *v-t* [+zengő] jegyűnek, tehát szonánsnak, nem pedig obstruensnek tartja. Ezt azzal indokolja, hogy a *v* az obstruensektől eltérően, a szonánsokhoz hasonlóan nem hasonlít zöngésség szerint; pl. *futva*. Ez az indoklás azért nem meggyőző, mert más esetben a *v* az obstruenssekhez hasonlóan s a szonánsoktól eltérően viselkedik. Például a *v* is hasonul zöngésség szerint, jóllehet a szonánsok nem hasonulnak, az obstruensnek viszont igen; vö. *savtól* ↔ *faltól*.

Vágó igen nagy részletességgel és nagyon precízen tárgyalja a mássalhangzókon végbemenő fonetikai folyamatokat: az ún. allofónikus és a neutralizációs szabályokat. Az előbbieket közé az allofónokat: a labiodentalis *m*-et, a velaris *n*-t, a zöngétlen *j*-t és a zöngés *h*-t létrehozó szabályok tartoznak. A neutralizációs szabályok a zöngésség szerinti hasonulást, a likvida hasonulást, a *j* [+érdes] hanghoz (azaz sziszegőhöz) való hasonulását, az affrikációt, a [+érdes] mássalhangzók egymáshoz való hasonulásait s a palatalis asszimilációt, valamint a mássalhangzó degeminációt foglalják magukba. E szabályokkal kapcsolatban az egyetlen kifogásolható apróság, hogy a szerző csak a *j* érdeesség szerinti hasonulását (pl. *másson*) minősíti kötelezőnek, az összes többi neutralizációs szabályt választhatónak mondja. Szerintem választhatóság tekintetében óriási különbség van például a palatalis asszimiláció (*ad≠ja*, *báty≠ja*), s az affrikáció bizonyos esetei (pl. *nyolc≠szor* → *nyolcor*, *makacs≠ság* → *makaccság*) között; én az előbbi, számos más neutralizációs szabállyal együtt, kötelezőnek venném, vagy legalábbis végre nem hajtását a köznyelvi normától eltérőnek minősíteném.

A neutralizációs szabályok egybevetése Vágónak érdekes általánosításra ad alkalmat: a regresszív asszimiláció szóhatárt is átléphet, pl.: *csappantyú*, *ötven nyúl*; a progresszív asszimiláció viszont nem: *kányja*, *kány játék*.

5. Az igével kapcsolatos morfofonológiai szabályok tárgyalásában Vágó ANTAL LÁSZLÓ javaslatából indul ki, miszerint a magyar igeinek vagy időjele, vagy módjele van; tehát az igealakok szerkezete: *tő* ≠ időjel/módjel + személyrag. Vágó tehát 2×4 paradigmát vizsgál: a jelen, múlt, feltételes és kötőmódú tárgyias és tárgyatlan ragozást. A múlt idő mögöttes suffixumának a *tt*-t veszi, hiszen a *-tt*-ből a *-t* változatot amúgyis létrehozza az igeragozástól függetlenül létező degeminációs szabály. A feltételes mód mögöttes morféma a *-ne*, mely a tárgyatlan ragozás sg. 1.-ben nem illeszkedik. A fel-szólításra is használt kötőmód jele a *-j*.

Vágó a tárgyatlan ragozásban az alábbi mögöttes személyragokat tételezi fel: sg. 1. *-k*, 2. *-l*, 3. \emptyset ; pl. 1. *-unk*, 2. *-tok*, 3. *-k*. Pontosabban, a 3. személyben mind személyragot, mind számragot megkülönböztet. A személyrag egyes és többes számban is \emptyset ; a singularis számrag \emptyset , a pluralis pedig *-k*. A 3. személyű igeragok tehát: sg.: $\emptyset + \emptyset$; pl.: $\emptyset + k$. E mögöttes személyragokat bizonyos esetekben egy-egy suppletív szabály másra cseréli. Így múlt idő sb. 1.-ben a *-k* helyett a tárgyas ragozás sg. 1. személyű ragja, az *-m* szerepel. Sg. 2.-ben [-érides] tövéghangzó után *-sz* kerül az *-l* helyére. A kötőmódú sg. 3.-ban, valamint a jelen idejű, a feltételes módú és a kötőmódú pl. 3.-ban a \emptyset személyrag helyett *-n* allofón jelenik meg a számrag előtt: pl. *írjon*; *írnak*, *írnának*, *írjanak*. A helyettesítő szabályok bizonyára a kétértelműségek elkerülését szolgálják, hiszen e helyettesítések nélkül egybeesne a sg. 1. és a pl. 3. ragja.

A ragok előtt fellépő *a-t* és *o-t* Vágó ejtéskönyvítő magánhangzónak, kötőhangzónak tekinti. Az *a* és *o* megoszlását sikerült az esetek olyan nagy részére alkalmazható általános szabályba foglalnia, hogy alig maradnak kivételek, alig van szükség segédszabályokra. A tövégi mássalhangzó és az azt követő magánhangzós suffixum közé *o* kerül akkor, ha a suffixumot szóhatár követi:

$$(8) \quad \emptyset \rightarrow o / C \neq _ C \# | \quad \text{pl. } ad \neq tt \rightarrow adott.$$

Az *a* olyan két mássalhangzó között lép fel, melyeket nem tőhatár, hanem csak morfémahatár választ el:

$$(9) \quad \emptyset \rightarrow a / C + _ C \quad \text{pl. } ad \neq j + tok \rightarrow adjatok. \\ [-t\acute{o}]$$

Vágó azt is megvizsgálja, hogy mi a v-ülőző tövű igék mögöttes töve. A hagyományosan *v-* tövűeknek nevezett *lő* : *lővők* típusú igéket *w-* tövűeknek tekinti. A *lővők v-jét* azért nem *v-re*, hanem *w-re* vezeti vissza, mert a *lőni* nem a ténylegesen *v-* tövű *hívni*, *szívni* paradigmáját követi. Hasonló érveléssel a *seper*, *ugrik*, *botlik* mögöttes tövének sem a *seper-t*, *ugor-t*, *botol-t*, hanem a *sepr-t*, *ugr-t*, *bol-t* tartja, ugyanis ezek az igék nem a *kapor* mintájára ragozódnak. Másrészt, az *ugor*, *botol* többől nem lehetne levezetni az *ugrotok*, *botlotok* alakokat, hiszen az *ugortok*-ban, *botlottok*-ban nincsenek meg a hangkivetés feltételei.

6. A főnévragozást tárgyaló fejezet megírásában könnyű dolga lett volna a szerzőnek, ha ismeri PAPP FERENCnek e kérdéssel foglalkozó monográfiáját, „A magyar főnév paradigmatis rendszere”-t. Tulajdonképpen a nyomdai átfutási idő hosszúsága sem magyarázza, hogy PAPP 1975-ös kiadású könyve hiányzik Vágó 1980-as könyvének még a bibliográfiájából is. Szerencsére azonban Vágó ismerte és felhasználta PAPP FERENC „Szóvégműtató szótárát”-t, mely „A magyar főnév paradigmatis rendszere”-hez is az empirikus anyagot szolgáltatatta.

Vágó e fejezetben az esetragok és birtokos személyragok mögöttes alakjait és felszíni realizációit, valamint a különféle főnévi tőtípusokat vizsgálja, majd a névmások ragozási paradigmáit elemzi.

Az esetragok mögöttes alakjait általában a ragok önálló előfordulásaiból következteti ki. Például a *nálam-ból -nál*, a *tőlem-ből -tól*, a *szoroz-ból -szor* mögöttes suffimokra következtet. A *-kor*, *-ként*, *-képp* morféma előtt szóhatárt (\neq) feltételez, tehát az ezekkel a suffixumokkal ellátott alakokat mintegy összetételekként kezeli. Ezzel a suffixumok mindkét rendhagyó sajátosságát megmagyarázza: mind azt, hogy nem illeszkednek, mind azt, hogy nem nyúlik meg előttük a tövégi magánhangzó (pl. *vecsernyekor*). Az *-on/-en/-ön*

superessivusi suffixumot pusztán *-n*-re vezeti vissza. Ezt egyrészt azzal indokolja, hogy a *nyár* típusú főnevek tövében a magánhangzó csak akkor nyúlik meg, ha a szótő határ vagy mássalhangzó követi (vö. *nyár*, *nyártól* ↔ *nyara*), s az *-n* suffixum előtt megnyúlik a magánhangzó. Másrészt a *falú*, *borjú* típusú szavakban is csak szóhatár vagy mássalhangzó előtt jelenik meg *u* vagy *ú* (vö. *falú*, *falutól* ↔ *falva*; *borjú*, *borjútól* ↔ *borja*), s az *-n* rag előtt *u*, illetve *ú* áll (*falun*, *borjún*).

A birtokos eset ragját Vágó összetett morfémának tekintí, melynek két eleme a *-nek* és az *a*.

A birtokos személyragozás paradigmája Vágó elemzésében csaknem egybeesik a tárgyaz ragozás paradigmájával: *-m*, *-d*, *-a*; *-unk*, *-átok*, *-uk*. Az *-unk* morféma pl. 1.-ben a tárgyatlan paradigmából került helyettesítéssel a birtokos személyragozásba. Az *-uk* az *-ak* tárgyaz igei személyrag allomorfja; szintén összetett morféma (*u+k*).

Vágónak megoldhatatlan problémát okoz annak szabályba foglalása, hogy mikor kerül ejtéskönnyítő *j* az *-a*, *-uk* birtokos személyrag, illetve az *-ai* többesjeltől megelőző birtokos személyrag elé. Itt különösen hiányzik, hogy Vágó nem ismeri PAPP FERENC idevágó eredményeit: a *j* várható előfordulásairól való empirikus adatait s a *j* bázis-megkülönböztető szerepéről való elméletét.

Vágó fonológiai főszabályai a változatlan tövű, a tárgyrag és a többesjel előtt *o/e* kötőhangzóval álló főnevek lehetséges toldalékos alakjait generálják; a többi ragozási típus eltérő sajátosságainak előállításához külön szabályok szükségesek. A *ház* (*házat*, *házak*) típusú főnevek a szótárban alsó kötőhangzós tövekként vannak megjelölve, s létezik egy szabály, mely az alsó kötőhangzós tövek után a szabályosan fellépő *o* kötőhangzót *a*-vá alakítja. Az igeragozásból már ismert érvek alapján Vágó a *ló*, *lovat* típusú főnevek esetében *low*, a *hó*, *havat* esetében *haw*, a *falú*, *falvat*, *tetű*, *tetvet* esetében *falw*, *tetw*, a *borjú*, *borjat* esetében *borjw* mögöttes tövet tételez fel, s precíz szabályokba foglalja, hogy a mögöttes *tő* fonémái milyen feltételek között milyen hangokként realizálódnak. Íme egy példa:

$$(10) \quad \begin{bmatrix} -\text{msh.} \\ +\text{magas} \\ +\text{hátsó} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{mgh.} \\ \langle +\text{hosszú} \rangle \end{bmatrix} / \left\langle \begin{bmatrix} \text{v} \\ -\text{hátsó} \\ \text{c} \end{bmatrix} \right\rangle \text{c} \quad \left\{ \begin{array}{l} \# \\ \text{c} \end{array} \right\}$$

Olvasd: A *w* a vele azonos jegyekkel rendelkező *u* magánhangzóból alakul akkor, ha mássalhangzó előzi meg, és szóhatár vagy mássalhangzó követi (pl. *falw* → *falú*, *falut*). Ha a *w-t* vagy [-hátsó] magánhangzó + mássalhangzó sor előzi meg, vagy két mássalhangzó, a *w* hosszú *ú*-vá változik (pl. *borjú*; *tetű* — illeszkedéssel *tetű*).

Egy igen érdekes alfejezetben Vágó azt mutatja ki, hogy a főnévragozásban erős regularizációs tendenciák érvényesülnek. A rendhagyó tövek már nem produktívak, s több fajtájukat már a főtípusba tartozóként is lehet toldalékolni (pl. a *borjú*-t a *hajó* mintájára).

7. Összegezve az olvasói benyomásokat, Vágó Róbert könyve kitűnő feldolgozása a választott témának; bizonyára alapműve lesz a magyar nyelvvel foglalkozó irodalomnak. Vágó tökéletesen alkalmazza a sztenderd generatív fonológia apparátusát. Igaz, ezen apparátus néhány elemének célszerűsége az utóbbi időkben kérdésessé vált. Az olyan modell, mely például hangként soha nem realizálódó fonémákat is feltételez, vagy melynek szabályai csak meghatározott sorrendben alkalmazhatók, azért látszik kevésbé plauzibilisnek, mert túl nagy intellektuális erőfeszítést feltételez az anyanyelvét tanuló kisgyerek részéről, akinek ezeket a hallott nyelvi anyag alapján kell kikövetkeztetnie és el-sajátítania. Ez a tény természetesen nem csökkenti Vágó munkájának értékét; legfeljebb

a magyar fonológia eljövendő tanulmányozóit buzdíthatja új megoldások keresésére. Kitűnő a könyv stílusa is; a tartalomhoz méltóan szabatos és világos.

A könyv mindössze egyetlen tekintetben hagy hiányérzetet az olvasóban: nem tudjuk meg, hogy a magyar nyelv fonológiai sajátosságai közül mik univerzálisak, mik tipikusak, s mik egyediek, csak a magyarban megtalálhatók. A más nyelvekre való tekintés teljes hiánya annál feltűnőbb, mivel a generatív elméletnek úgyszólván alap-tétele, hogy egy nyelv önmagáért való leírása érdektelen. A kutatások középpontjában az emberi nyelv mint olyan áll, s az egyes nyelvek leírásai az emberi nyelv univerzális sajátosságainak, szükségszerű és lehetséges tulajdonságainak feltárását szolgálják.

Még egy apróság: a könyv nagyon kevés irodalmi utalást tartalmaz. Az olyasmik, hogy például a szerző nem említi, hogy az *i*, *í*, *í* és *ä* fonémák feltételezésében és megindoklásában SZÉPE GYÖRGY 1969-es tanulmányát követi, nemcsak az etikettet sértik, hanem az olvasó kíváncsiságát is kielégítetlenül hagyják; jó volna tudni, melyek VÁGÓ saját eredményei, s mik az irodalomból már ismert, kurrens megoldások; mely kérdésekben vitatkozik másokkal, s milyen érvei vannak a mások nézetei ellen.

É. KISS KATALIN

О. Б. Ткаченко, Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков

Наукова думка, Киев, 1979. 298 lap

A finnugristák számára nem teljesen ismeretlen a szerző neve, hiszen már talá koztunk vele a Соверское финно-угроведение hasábjain. A kijevi Nyelvtudományi Intézet munkatársának e könyve azt jelzi, hogy a finnugrisztika immár Ukrajnában is gyökeret ereszthet.

A könyv címe sokat ígér, a tartalomjegyzék már szerényebb célról, a népmesék bevezető formulájának kutatásáról árulkodik. A nagyobb fejezetek: bevezetés (3—21), az orosz népmesék bevezető formuláinak rokonsági és areális kapcsolatai (22—174), a szláv nyelvek kopulatív szóösszetételei (175—214), az orosz nyelv mesekezdő kopulatív összetételből álló formulája és a vele rokon képződmények szemantikájának finnugor forrásai (215—246), a szláv mesekezdő formulák eurázsiai kapcsolatai (247—268), befejezés (269—271), ezt a rövidítések és a felhasznált irodalom jegyzéke zárja le.

Tkacsenko szerint a nyelvtudomány jövőbeni fejlődésének a hagyományos kutatások folytatása mellett az is feltétele, hogy a kutatások céljára új nyelvi anyagot tárjon föl, valamint új módszereket honosítson meg. Megállapítja, hogy a történeti-összehasonlító módszert eredményesen alkalmazták a szláv nyelvek tanulmányozása során, de az újabb, az összehasonlító-tipológiai eljárás is sok értékes szempontot kínálhat, különös tekintettel arra, hogy általa genetikailag össze nem tartozó nyelveket is vizsgálhatunk. Egy-egy nyelvi area tanulmányozásakor a két módszert kombinálni kell.

A történeti-összehasonlító frazeológia fontos a mondattani kutatások szempontjából is, amennyiben a frazeologizmusok korábbi kötetlen szintaktikai konstrukciók kövületei. Az idegen eredetű nyelvi fordulatok (tükörfordítások) esetében különös figyelemmel kell lenni azok szemantikájára és grammatikai megformáltságára, az esetleges szubsztrátum tisztázására, a nyelvi fordulat areájának meghatározására. Ha pontosan nem állapítható meg az area átadó és átvevő nyelve, azok rokon nyelveit is be kell vonni a vizsgálatba. Mivel a történeti összehasonlító frazeológia egyelőre kevés megbízható ismeretet

halmozott fel, a kutatás során az ún. mikrolingvisztikai eljárásé a vezető szerep. A szerző ezen azt érti, hogy csak egy nyelvi jelenséget veszünk nagyító alá, de azt igen körültekintően, minden lehetséges szempontból tanulmányozzuk. A szláv frazeológiát az alábbiak szerint kívánja vizsgálni: 1. Az illető frazeologizmust a hasonló fordulatok rendszerébe ágyazva kutatja annak szláv eredetét. 2. Ha nem összsláv kori, mintáját a szomszédos szláv nyelvekben kell keresni. 3. Amennyiben az előkerült, meg kell rajzolni annak elterjedtségét az illető nyelvben és annak rokonaiban, meg kell állapítani, hogy ott eredeti-e vagy kölcsönzött. 4. Megvizsgálандó az illető nyelvi fordulatnak a grammatikai rendszerbe való beilleszkedése: ha az más, nem szláv nyelvekkel mutat olyan tipológiai sajátosságokat, amelyek a többi szláv nyelvtől idegenek, e körülmény a nyelvi fordulat szubsztrátumjellege mellett nyomós érvek tekinthető. 5. Ezt követően meg kell állapítani a szubsztrátum-nyelvet, és rekonstruálандó azon frazeológiai fordulata, amely a szlávba átkerült. 6. Majd a vizsgált frazeológiai egység földrajzi elterjedtségének megállapítása következik, behelyezve azt a szinonim szláv fordulatok areájába; e legutolsó lépés célja a kronológia megállapítása.

Az ilyen jellegű kutatásoknak nemcsak térbeli (areális), hanem időbeli (relatív és abszolút kronológiai) vetülete is van. Mivel hajdan kötetlen, majd megszilárdult fordulatokról van szó, a frazeologizmusok időbeli határának kijelölése egyúttal a szintaktikai jelenségek kronológiájának a megállapítását is jelenti (ezt az állítást a szerző egy találó hasonlattal támogatja meg: ha a hangváltozások kronológiájára kellő figyelmet fordítunk, már az alakitani változások kronológiájáról is megtudhatunk valamit).

A könyv érdemi részében annak a nyomozásnak lehetünk tanúi, amelynek célja az orosz *жыл(у)-был(у)* (~ m. *hol volt, hol nem volt*) eredetének tisztázása. Az orosz népmesék bevezető fordulata vagy a *был* 'volt', vagy a *жыл* 'élt' igét, vagy a már említett *жыл(у)-был(у)* igepárt tartalmazza. Ez utóbbi típusra adott, csak belső orosz szempontokat figyelembe vevő értelmezéseket a szerző nem találja meggyőzőnek, ezért a többi szláv nyelvhez fordul. Kiderül, hogy e típus a nyugati és a déli szlávban ismeretlen, a másik két keleti szláv nyelvben is csak elvétve fordul elő, valószínűleg orosz hatásra honosodott meg. Úgy látja, hogy ez az összetett formula a rosztovi-szuzdali fejedelemség területén a XV. század vége felé jelent meg az oroszban, majd onnét terjedt tovább a nyelvetérület más részeire is. E népmesei fordulat eredetét a finnugorban véli megtalálni, mivel az említett területén élt az időközben az oroszokba beolvadt meri nép (amely a volgai finnugorsághoz tartozott). (Egy másik orosz mesefordulat valószínű finnugor szubsztrátum-jellegére BEREZCKI GÁBOR [MNY. LXXI, 338] mutatott rá.)

Eljárásának következő lépéseként a szomszédos, elsősorban persze a finnugor nyelveket fogja vattatára. A finnségi nyelvekre nem jellemző az orosz típusú mesekezdő fordulat, megfelelőjével inkább mese közben vagy a hétköznapi társalgásban találkozni, de Tkacsenko mégis arra következtet, hogy egykor ismerték az **elä(-)-wölē(-)* kopulatív összetételt. Lényegében hasonló következtetésre jut a lapp, a volgai és a permi alapján is. Noha az obi-ugorban nem 'él-van', hanem 'van-hál' található, szerinte e nyelvek is a hajdani **elä(-)-wölē(-)* mellett szólnak. Tkacsenko úgy vélekedik, hogy ezen ősi típusnak a magyarban az állítólágos *élvén-lévén, élve-léve* az egyetlen nyoma. — A szerző az egyes finnugor nyelvek adatainak vizsgálatakor gyakran a közvetett bizonyítás eszközhöz, többek közt a finnugor nyelvekre jellemző összefoglaló összetételek, parallelizmusok valóztatásához folyamodik. Éppen ezen összetételtípus gyakorisága, jellemző volta miatt szerintem arra is gondolhatnánk, hogy az **elä(-)-wölē(-)* mint típus finnugor, de a neki funkcionálisan/szemantikailag megfelelő mai egyedi szerkezetek nem feltétlenül ősiék. (Az obi-ugor fordulatok értelmezését l. FOKOS: NYK. LXII, 108—11.) Az állítólágos m. *élvén-lévén* számomra teljesen ismeretlen. BALOGH LAJOS szóbeli közlése szerint ilyen az Új Magyar Tájszótár anyagában sincs, a kárpátaljai nyelvjárásokat kitűnően ismerő

MOKÁNY KATALIN és SÁNDOR sem tudnak efféléről. Tkacsenko adata aligha származhat magyar anyanyelvű közlőtől vagy hungarológus szakembertől.

A szláv nyelvek kopulatív összetételeit megvizsgálva kijelenti, hogy a finnugor szubsztrátumnak köszönhető *жула(у)-была(у)* harmonikusan beleillik az orosz szóképzés rendszerébe. Az orosz kifejezés forrásának nyomozásakor a szerző felveti — a szerintem igen illuzorikus — meri nyelvészeti kutatások („мерянистика”) szükségességét. Hogy ezt valóban komolyan gondolja, abból látni, hogy rekonstruálja az orosz *жула(у)-была(у)* meri, muroma és mecser [? !] mintáit (235, 244—5). A meri nyelvvel kapcsolatos kérdésekről szólva Tkacsenko azt állítja, hogy a finnugor őslakók békében éltek a földjükre benyomuló orosz hódítókkal. Hogy is írta több mint 40 évvel ezelőtt ZSIRAI MIKLÓS? „Az orosz irodalomban általában idillikus népkeveredéssel szokták az őslakók lassú eltűntét magyarázni. Úgy képzelik, hogy a halban-vadban bővelkedő és rendkívül gyéren lakott Volga-vidéki finnugor földre eleinte csak egyes vadászó, halászó oroszok vándoroltak be, a békeszerető őslakók meg nem törődtek velük, összeházasodtak, s a műveltebb jövevények hova-tova elszaporodtak, fölülkerekedtek.” (Finnugor rokonságunk 273.) „Könnyen meglehet, hogy a Volga-vidék s egyúttal a muroma és meri föld elfoglalása csakugyan ilyenformán kezdődött . . . Mikor azután az oroszok eléggé megerősödtek, amikor kellően megszilárdult köztük a kívülről kapott társadalmi, katonai és keresztény rend, azonnal céltudatos, kíméletlen hódítás indult meg a telepésekkel megszállt határterületeken.” (I. m. 274.)

A szerző áttekintést ad arról, Eurázsia mely területeire jellemző az 'élt', a 'volt' és az 'élt-volt'. E harmadik típus képviselői egyrészt a finnugor nyelvek, másrészt az Észak-Kaukázusban beszélt cscesen és adige. És itt (262 kk.) egy különös hipotézissel hökkenti meg a szerző az olvasót: valaha kaukázusiak éltek az uráli őshaza tőzomszédságában is, az uráliak nyugati része (a leendő finnugorság) asszimilálta a kaukázusi népelemet, és azok nyelvéből adaptálta a sajátjába az 'élt-volt' szerkezetet.

Tkacsenko ekképp foglalja össze munkájának eredményeit: 1. Az orosz *жула(у)-была(у)* finnugor (meri) szubsztrátummal magyarázható. 2. A meri mesekezdő fordulat és az oroszban megőrzött egyéb nyomok alapján más meri nyelvi eszközök is rekonstruálhatók. 3. Az **elä(-)-wole(-)* szerkezet a finnugor alapnyelvben már megvolt. 4. De voltaképpen egy ibero-kaukázusi nyelvből való tükörfordításnak köszönhetette létét. 5. A másik két szláv fordulat (*жула* és *была*) eredetének és kronológiájának meghatározása. 6. Az uráli-kaukázusi etnikai és nyelvi kapcsolatok hipotézisének felállítása. 7. A mesekezdő fordulatok eurázsiai areáinak meghatározása. 8. A kopulatív szóösszetételeknek az oroszban a többi szláv nyelvhez képest gyakoribb volta a finnugor szubsztrátummal hozható összefüggésbe. 9. A mord. *efa-* 'él' igének a fgr. **elä-*-ból való származtatása egy **ela-* fokon keresztül. 10. Az **elä(-)-wole(-)* lehetséges alaki (magyar) és szemantikai (lapp, mordvin, cseremis, obi-ugor) folytatóinak a kimutatása.

Tkacsenko könyvének főbb megállapításairól az alábbiakat kell megjegyeznem:

Nagyon igényes, szigorú elvi kereteket jelölt meg a bevezetőben. Bizonyára megnyugtatóan tisztázta a kérdéskör szlavisztikai, főleg russzisztikai vonatkozásait. Nagy odaadással gyűjtötte össze és elemezte a finnugor (és egyéb) nyelvi adatokat. Számomra meggyőzően mutatott rá az orosz nyelv említett szerkezetének lehetséges finnugor eredetére, tükörfordításként való meghonosodására. Lehetségesnek, de kevésbé meggyőzőnek érzem e szerkezet finnugor alapnyelvi eredetére vonatkozó fejtegetéseit és a mord. *efa-* összekapcsolását a m. *él*, finn *elä-* stb. igékkel. Az uráli—kaukázusi érintkezéssel kapcsolatos feltevést pedig egyenesen talajtalan hipotézisnek tartom. A meri és a muroma rekonstruálása elképzelhetetlen, hiszen az oroszba bekerült régi volgai finnugor elemekből lehetetlen kiválogatni a meri, a muroma, a régi cseremis és a régi mordvin elemeket . . .

Tkacsenko munkájában a szolid eredmények mellett vannak túlzások is, ezek azonban menthetők: Kijevben nyilván nincsenek a finnugor nyelvekben is jártas nyelvészek, akikkel konzultálhatott volna. Végső összegezésül azt mondhatom, hogy e munkára bizonyára hivatkozni fognak az orosz nyelv finnugor szubsztrátumának jövő kutatói.

HONTI LÁSZLÓ

KÜLÖNFÉLÉK

A XIV. nemzetközi névtani kongresszus

(Ann Arbor, 1981. augusztus 24—29.)

Tudomásom szerint ez volt az első Európán kívüli névtani kongresszus. Részben ez lehetett az oka annak, hogy a szokásosnál kevesebben és kevesebb országból toborzódtak a résztvevők. 1975-ben, a berni összejeövetelen 330-an voltunk 37 országból, 1978-ban 500-on felül körülbelül ugyanennyi országból, 1981-ben Ann Arborban pedig 82-en 22 országból. Míg azonban a tengerentúliak száma egyik európai kongresszuson sem érte el a 10%-ot, a XIV. kongresszuson nagyjából fele-fele volt Európa és Tengerentúl aránya. A XII. kongresszus résztvevői közül 35-en jelentek meg a XIV.-en is.

Az elég sovány és számos elírással, ékezetek nélküli gépirással leírt sokszorosított lista szerint a következő volt az országoként való megoszlás: Egyesült Államok 24, Kanada 9, Svédország 8, NSzK 6, Belgium és Nagybritannia 5—5, Japán 4, Hollandia 3, Finnország, Franciaország, Lengyelország, Svájc 2—2, Ausztria, Bulgária, Dánia, Dél-afrika, Írország, Jugoszlávia, Magyarország, Mexikó, NDK, Norvégia, Olaszország 1—1. Természetesen a lista nem egészen teljes, mert a névsorban nincs benne az indiai kiküldött, egy második osztrák, valamint az egyetlen szovjet résztvevő, aki azonban csak két napig volt jelen. Egy névtani kongresszuson készült névsornak nem jó reklám, hogy az én nevem a B betű alatt található. Az országok persze nem tükrözik a nemzetiségeket. A négy „japán” közül az egyik holland volt, egy másik meg francia. Rajtam kívül az egyik kanadai és az egyik USA-beli volt magyar.

Az európaiak viszonylag csekély számát a távolság okozhatta. Még a XX. század utolsó negyedében is elég nagy vállalkozás a több ezer kilométeres út az óránként 900 km-es sebességgel és 11 km magasságban szálló óriásgépeken is. Még Detroitból Ann Arborba is el kellett jutni. Az időkülönbség a nyári időszámítás idején 6 óra, tehát az indulás Európából és Amerikába érkezés napja 30 órából állt 24 helyett. A „nyert” órákat persze az ember el is veszíti visszajövet. Odafele kétszer kellett átszállnom (Londonban és Bostonban). A légiirányítók sztrájkja miatt nagy késésekkel és egyéb kellemetlenségekkel is tetéződött az utazás.

A kongresszus idején tartott még az egyetemi szünet. A vendégek többsége a Bell Tower szállóban lakott. Nevét e szálló az egyetemi harangtoronyról kapta. Az előadó termek a harangtoronyhoz száz lépésre eső épületben voltak, a titkárság és a megnyitás termének épülete ugyancsak egészen közel feküdt szállónkhoz.

A nyitó és záróülésen, valamint az ICOS (International Committee for Onomastic Sciences) ülésén kívül volt négy egy-egy óra hosszát tartó plenáris ülés a déli órákban, délelőttönként és egyszer délután 4—4 szekcióban 3 + 3 kiselőadás (20 perces) közbül egy félórás szünettel. Egy-egy kiselőadás vitájára 5—10 perc jutott.

Minden eddigi kongresszusnak is volt egy-egy fő témája (például: víznevek, hegynevek, a személynevek és helynevek kapcsolatai). A XIV.-é a következő: Place names and personal names as evidence of settlement history (Helynevek és személynevek, mint a településtörténet tanúbizonyságai). A négy nagyelőadás igazodott is ehhez a témához: W. ZELINSKY, USA: By Their Names You Shall Know Them: An Onomastic Approach to the American Land and Ethos; F. BEAUDIN, Kanada: La toponymie québécoise; K. CAMERON, Anglia: English Place Names and English Settlement History és ST. ROSPOND, Lengyelország: Slawische Ortsnamen als Zeugnisse der Siedlungsgeschichte. A kiselőadások egy része is ehhez a tárgykörhöz igazodott. Mindegyik nagyelőadás egy-egy terület névanyagának egymásra rétegződésével foglalkozott (indian—holland ~ svéd ~ francia—angol; indian—francia; preindoeurópai—germán—szláv).

A négy szekcióban párhuzamosan futó kiselőadások közül a nagyelőadásokhoz hasonlóan oszlott meg a nyelv: kettő folyt mindig angolul, egy-egy pedig németül és franciául. Az angol nyelvű országokon kívül a skandinávok, az indiai és a japánok adtak elő angolul, németül a német nyelvű országokon kívül a lengyelek, a magyar, a jugoszláv és a bolgár, franciául pedig a kanadaiak, belgák, franciák és az olasz. A párhuzamosan futó rendszer miatt a kiselőadásoknak legfeljebb a negyedét hallgathatta meg egy-egy személy. A számos kiselőadásból (vitával együtt félóra) csak néhányat említek találomra: Számítógép használata a névtanban; Az irodalmi névadás tipológiája; Hogyan nevezi a német nyelvű sajtó a közéleti személyiségeket (Ausztria, Svájc, NDK, NSzK); Spanyol helynevek az USA Oregon államában; Egy amerikai város utcanév-rendszere; Dravida névréteg Indiában; A *varég* és *rusz* népnevek a korai (700—1200) középkorban; Angol helységnevek ejtési változatai; A helynevek nyelvtana; A középkori személynevek nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi értéke; Az NDK helyneveinek településtörténeti tanulságai; Amerikai helynevek Finnországban és Hollandiában; Ainu elemek a japán helynevekben; A korszerű helynévkutatás segítsége a balkáni szubsztrátum nyelvek fonológiai rendszerének megállapításához; Európai eredetű helységnevek az Egyesült Államokban; A Vatikán állam helynevei; A szentekről elnevezett helynevek elterjedése a középkorban; Asszonyi megkülönböztető nevek a középkori Regensburgban; Prefixumos bantu tulajdonnevek; A ragadványnevek (bynames) szociolingvisztikai funkciója; A személynévi eredetű víznevek Bajorországban; A talajszüllyedés és a folyódelták névanyaga Hollandiában; A Chanson de Roland megfejtetlen helynevei; A karszthegyek terminológiája és hegynevek az Abruzzokban; Indoeurópai isten-nevek; Az észak-angol helynevek legrégebbi rétege; A leggyakoribb német vezetéknevek földrajzi elterjedése; Jamaica feltérképezésének története; A helynevek mint a társadalmi-gazdasági rendszerek tükröi; A helynevek rendszertani helye a szóahagyományban; Az ókori földrajzi források jelentősége a helynévkutatásban.

Én magam olyan magyar helységnévtípusokról beszéltem, amelyeket tudomásom szerint más nyelvek nem ismernek, mint a hetivásár napjáról elnevezett községek: *Hetvehely*, *Kethely* ~ *Tardoskedd*, *Szereda* ~ *Szerdahely*, *Csütörtök* ~ *Csütörtökhely* és *-szombat* ~ *Szombathely*, valamint a *Nyíregyháza* típusról és az egyes számú puszta népnévi vagy foglalkozási eredetű *Lengyel* stb. és *Halász*, *Vadász*, *Ardó*, *Hőgyész*, *Ács* településnevekről. Mintegy harmincan hallgattak meg, és számos kérdést tettek föl.

A kongresszus műsorát egy fogadás, egy kirándulás és egy búcsúvacsora színesítette. Csütörtökön délután az ICOS (International Committee for Onomastic Sciences) nemzetközi választmánya tartott ülést, amelyen megvitattuk az Onoma című folyóirat helyzetét, javaslatot tettünk az elhúnyt vagy lemondott választmányi tagok pótlására. Az ülésen Ernst Eichler, a lipcsei egyetem szlavista tanára, a bizottság tagja bejelentette, hogy a legközelebbi kongresszus 1984-ben Lipcsében lesz. A lipcsei kongresszus témájaként a névadás szociológiáját javasolta. Ehhez a bizottság hozzájárult, a cím pontosítását

a következő kongresszus rendezésére bízta. Mivel egy-egy ország névtani társasága és az ICOS belgiumi központja nem rendelkezik a rendezéshez szükséges helyiségekkel és anyagiakkal, egyéb szervek támogatása is szükséges. Így Lipcse városa és az akkor jubiláló lipcsei egyetem is megígérte támogatását. (A XIV. kongresszus támogatói is az ICOS leuveni központján kívül a következők voltak: az Amerikai Névtani Társaság, a Kanadai Névtudományi Társaság, a Nyelv- és Történettudományi Kar, és a Michigan-egyetem Ann Arborban). A japán küldöttség részéről Grootaers javasolta, hogy a XVI. névtani kongresszus 1987-ben Japánban legyen. E meghívást és javaslatot a záróülésen W. Nicolaisen, a XIV. kongresszus elnöke bejelentette a kongresszus tagjainak, így hivatalos erőre is emelkedett.

Ha a kongresszuson való részvétel az Európától való tekintélyes távolság, a dollár aránytalanul magas árfolyama, valamint a 70-es éveknél jóval feszültebb világpolitikai légkör miatt kisebb is volt az eddigieknél, a kifogástalan rendezésért hálásak lehetünk az amerikai kartársaknak, az Ann Arbor városában levő Michigan egyetemnek és személy szerint külön Nicolaisen és Markey kollégáknak. A csekélyebb létszám miatt kevésbé volt feszített és zsúfolt a program, mint Krakkóban vagy Bernben, a kisváros nem csábította a kongresszus tagjait látványosságaival. Így több lehetőség jutott a szakmai és baráti beszélgetésekre. Az előadások színvonala semmivel sem volt alacsonyabb a korábbi kongresszuson elhangzottaknál. A világpolitikai feszültség nyomát sem lehetett a kongresszus tagjai közt megtalálni. A XIV. Nemzetközi Névtani Kongresszus eredményes volt, együvé hozta a szak számos kitűnő művelőjét, és hangsúlyozta az interdiszciplináris kutatások fontosságát.

KÁLMÁN BÉLA

Az európai nyelvészek budapesti tudományos tanácskozása

A gyorsuló idő egyre jobban mutatja, hogy a természettudományok és a technika óriási vívmányai veszélyt is jelenthetnek az emberiség számára, ha a kiváló francia író és filozófus A. de Saint-Exupéry szavaival a „homo sapiens ezek fölött nem a szívét, hanem csak a rációt domináltatja, ha az egész tevékenységét a földön és az égen a kultúra humanizmusa nem hatja át.”

Ezért is egyre nő napjainkban a kultúra jelentősége. A kultúra makrorendszerének vizsgálata sok izgalmas problémát vet fel. E problémák megoldása csakis az izomorfizmus elméletén alapuló módszerek segítségével lehetséges. A gyorsuló idő közepette a kultúra makrorendszere egy dinamikus rangsort alkot. E hierarchiában pezsgő élet folyik: állandóan változnak a rendszerek struktúrái, belső és külső tényezők, ezek viszonyai, de a nyelv domináló pozíciója a kultúra makrorendszerében változatlan marad. A kultúra rendszerei és struktúrái nem fejlődhetnek, ha nem állna rendelkezésükre a nyelv. Ezenkívül a nyelvi jelek a kultúra különböző rendszereihez tartozó ideális vagy absztrahált entitások hordozói is. Ugyanakkor a nyelv mint a kultúra makrorendszerének szerves része, visszatükrözi nem lineáris kauzalitás alapján a kultúra többi rendszereinek és struktúráinak változásait és fejlődését. Ezért a visszatükrözési elmélet segítségünkre lehet abban a törekvésben, hogy a nyelv elemeiből kultúrtörténeti konklúziókat vonjunk le.

Ezekből a premisszákból kiindulva világszerte nagy figyelmet szentelnek a nyelvtudománynak. Magyarország ebben a kérdésben élen járó nagyhatalom.

Az utóbbi években élénk mozgás észlelhető a nyelvészetben: a nyelvtudomány különböző kísérleteket tesz arra, hogy kiigazítsa, helyrehozza a relativisták hibáit, kezdve a deskriptivistákkal, akik a nyelvi formáknak nyelvspecifikus abszolút értéket tulajdonítanak, egészen az újhumboldtianusokig és ethnolingvistákig, akik az egyes nyelvek belső

formáinak az egyedi sajátosságait becsülték túl. Új nyelvészeti irányzatok születnek heves viták közepette egy sor ellentmondást hozván a felszínre. Ezek az ellentmondások abból a tényből erednek, hogy a nyelv igen bonyolult kibernetikai rendszer, amelyben a szisztematikusság és a variabilitás szélsőséges jelenségei különféle dinamikus rendszereket alkotnak, s ezért a nyelv különböző módon vázolható, különféleképpen elemezhető, egy sor eltérő nyelvi modellt eredményezve. Mivel a szélsőséges empirizmus és mentalizmus kimerítette lehetőségeit, a nagy hagyományokkal rendelkező európai nyelvészet jeles képviselői örömmel üdvözölték a 70-es években a nyelvtudományban egyre gyakrabban alkalmazott izomorfizmus elméletét, melynek magvai ott szunnyadtak a neves M. AMPÈRE munkáiban, s amelyek a kiváló N. WIENER-t hozzásegítették, hogy a tudományok horizontját kitágítsa, megalkotva a kibernetika elméletét. Az izomorfizmus elmélete megmutatta kontinensünk nyelvészeinek, akik 1966-ban megrendezték Kielben (NSZK) első értekezletüket, hogy olyan nyelvtudományi kutatásokra van szükség, amelyek egyesítik magukban a dedukciót és indukciót, az univerzálékat és a nyelv állandó változásait, az intuíción és statikus kézzelfogható bizonyítékokat, a lényegyet és az esetlegeset, a kompetenciát és performanciát, az absztrakt hipotézist és az elemi szintű analízist, a nyelvi centrum és periféria jelenségeit, valamint az általános nyelvészeti elmélkedést és egy-egy nyelv nyelvművelési köznap munkálkodását. És ez egyáltalán nem könnyű feladat. Ahhoz, hogy ezt a sokoldalú tevékenységet elősegítsék, a Kielben összejött nyelvészek megalakították a *Societas Linguistica Europaea*-t. Immár tizenöt éve tevékenykedik ez az egyre népszerűbb európai nyelvészek egyesülete, és az évente megrendezésre kerülő közgyűléseken, tudományos ülésszakokon, valamint a *Folia Linguistica* és *Folia Linguistica Historica* folyóirataiban elősegíti a nyelvészet előtt álló problémák széles körű megvitatását. Harminckét — nemcsak európai ország — nyelvészeinek mintegy 790 képviselője munkálkodik itt, arról tanúskodván, hogy a lingvisztika — akár más tudományág — hozzájárulhat a nemzetközi munkamegosztáshoz, a népek közötti együttműködés és barátság megszilárdításához. Erről tanúskodnak az SLE. eddig megrendezett tudományos fórumai és közgyűlései. Geopolitikai szempontokat figyelembe véve az SLE. közgyűléseit felváltva nyugati és szocialista országokban tartják meg. Az SLE. XIII. közgyűlésének és tudományos ülésszakának a megszervezésével Magyarországot bízták meg. E megtisztelő feladat végrehajtására az MTA, valamint az Oktatási Minisztérium Előkészítő Bizottságot hozott létre. Pach Zsigmond Pál akadémikus, az MTA alelnöke, Koresog András, a Művelődési Minisztérium államtitkára, Szabolcsi Miklós akadémikus, az MTA I. Osztályának elnöke és Eörsi Gyula akadémikus, az ELTE rektora vállalták az SLE. budapesti fórumának védnökségét.

Az SLE. XIII. közgyűlésének és tudományos ülésszakának az Előkészítő Bizottsága (elnöke a nemrég elhunyt Erdődi József c. egyetemi tanár, társelnök: Molnár József egyetemi tanár, Rot Sándor egyetemi tanár — az ELTE oktatói, valamint Dezső László egyetemi tanár — a debreceni KLTE oktatója) szervezési munkája eredményeként (nagy segítséget kaptak az MTA I. Osztályától, az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályától és az ELTE vezetőitől) 1970. szeptember 3-tól 6-ig Budapest az európai nyelvészek fővárosa volt. És ahogy ezt Hansjakob Seiler kölni professzor, a leköszönő SLE. elnöke a jól sikerült tudományos ülésszakon kifejtette, ez nem véletlen. Világszerte ismerik a magyar nyelvésziskola szép hagyományait és azokat a sikereket, amelyeket a nyelvtudomány különböző területein értünk el, s azt a példamutató nyelvművelési munkát is, amelyet kiváló íróink, „lőrincéskedő” lelkes nyelvészeink, középiskolai tanáraink végeznek, és aminek a módszereit a világ különböző (főleg kis népek) képviselői megkísérlik saját „édes anyanyelvük” ápolásában kamatoztatni.

Az SLE. budapesti közgyűlésén és tudományos ülésszakán Európa (az Uraltól az Atlanti-óceánig) majdnem valamennyi országa, valamint az USA, Kanada, sőt Afrika —

Mintegy 320 résztvevője két plenáris ülésen és hat szekcióban meghallgatott és megvitatott 91 nyelvészeti előadást. Itt Budapesten — Európa szívében — Budapest és Aarhus, Párizs és Moszkva, Kiel és Prága, Bécs és Tbiliszi, Helsinki és Gdansk, Hamburg és Debrecen, Santa Barbara (USA) és Novi Sad, Nairobi és Rzeszów, London és Pécs, Vinnipeg és Brno, Koppenhága és Nyíregyháza és sok más város világhírű nyelvészei és kezdő kutatói dacolva a világpolitikában tapasztalható hideg szelekkel, barátságban és jóindulatú légkörben kicserélték véleményüket, vitatkoztak a nyelvtudomány legizgalmasabb problémáiról. Az MTA Roosevelt téri székházában megtartott tanácskozást az Akadémia és védnökeinek nevében Pach Zsigmond Pál üdvözölte. Hangsúlyozta, hogy nagy szerepet játszott a nyelvtudomány az MTA megalakulásában, idézte Arany János szellemét, ecsegette a magyar nyelvészet fejlődését, elért eredményeit.

Noha az SLE. budapesti tudományos fórumának tematikája mondattancentrikus volt — mert a jelenkori szintakszis a nyelvtudomány legegésőbb elméleti és gyakorlati kérdéseivel jelentkezik —, sok más érdekes, az elméleti és az alkalmazott lingvisztika és a tudomány más ága — lélektan, logika, szemantika, szemiotika, szóképzés, nyelvoktatás — számára fontos problémát vetett fel. Mintegy 195 magyar filológus — idősebb és fiatal, világhírű tudós és egyetemi, főiskolai hallgató vett részt e fontos nyelvtudományi és kulturális eseményen. Az ELTE BTK különböző tanszékeinek munkatársai, főleg az alkalmazott nyelvtudományi, a fonetikai, a magyar, a finnugor, az angol, az orosz tanszék nyelvészei 11 előadással szerepeltek. Nagy érdeklődés kísérte KÁLMÁN BÉLA és LAKÓ GYÖRGY akadémikusok, MOLNÁR JÓZSEF professzor és mások a magyar nyelv problémáiról szóló előadásait.

A konferencia sikereihez hozzájárult a jól megszervezett kulturális program, a szép napos időjárásban csillogó gyönyörű Budapest és nem utolsósorban az ELTE Egyetem téri aulájában megrendezett fogadás. A megjelent vendégeket Székely György professzor, az ELTE rektorhelyettese melegen üdvözölte, majd a „Bagoly” munkatársai jeleskedtek a magyar konyha művészetéből és a magyar vendégszeretetből.

A külföldi vendégek gondolatait Esko Pennanen helsinki professzor tolmácsolta: véleménye szerint „az SLE budapesti ülészaka eseményként vonul be a nyelvtudomány történetébe, és a testvéri magyar nép képviselői lelkes szervezési munkájuk eredményeként elérték, hogy az európai nyelvészek hozzájárulhattak Helsinki szellemének erősítéséhez, a Kelet-Nyugat-i tudományos párbeszéd fejlesztéséhez, a „barátság” szó szemantikájának további kiszélesítéséhez.”

ROT SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Pályázati felhívás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatot hirdet az „Adalékok a magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című tárgykörből. A pályázaton bárki részt vehet, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhatnak.

A pályaműveket 1984. március 15-ig kell beküldeni a következő címre: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. 1052.

A dolgozat terjedelme nem haladhatja meg a 100 gépelt lapot (kettes sorközzel). Pályaműként szakdolgozat vagy egyetemi doktori értekezés is benyújtható.

A követelményeknek megfelelő pályaművek a következő díjazásban részesülnek: I. díj: 6000 Ft; II. díj: 4000 Ft; III. díj: 3000 Ft. Ezenkívül az arra érdemes pályaművek 2000–2000 Ft-tal jutalmazhatók. A Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodni óhajt a legjobb pályaművek megjelentetéséről, valamennyi dolgozat archiválásáról, s folyóiratában, a Magyar Nyelvben közölni fogja a szerzők és a dolgozateímek teljes listáját.

A jelzett tárgykörön belül bármilyen témájú dolgozat benyújtható, mégis a pályázók figyelmébe ajánljuk a következő témákat: Kalmár György nyelv tudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelv tudományi munkássága; Teleki József nyelv bölcseleti munkássága; Árvay József grammatikai munkássága; Vörösmarty Mihály nyelv tudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága; Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilsztikai munkássága; Zlinszky Aladár stilsztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelv tudományi munkássága; Györke József nyelv tudományi munkássága; Laczkó Géza nyelv tudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága; — az egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszó-kutatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig; — a következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv; a Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

A fenti ajánlások csupán iránymutatásul szolgálnak, s nem kívánják korlátozni a pályázók témaválasztását).

A pályázóknak — kérésükre — a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanácsadót ad segítségül. Az ilyen irányú kérelemmel Kiss Jenő egyetemi docenshez, a Társaság titkárához forduljanak a pályázók (címe: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, Pf. 107., 1364).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1980. április 8. Szaknyelvi szakosztály. KIS ÁDÁM, A számítástechnikai szaknyelv lexikai törzse. — Az előadó először a szaknyelvkutatás néhány általános kérdéséről, majd a számítástechnikai szaknyelv sajátosságairól, nyelvi és szakmai eredetéről beszélt. Beszámolt vizsgálatainak forrásairól (szakszótárak, számítástechnikai szakanyagok) és módszereiről. Bemutatta az anyag (egy 7000 tételes gyűjtemény) bontásának módszerét és eredményeit is. Foglalkozott a „lexikai törzs” fogalmával s a törzselemek strukturális vizsgálatával. Végül megkísérelte bizonyos általános következtetések levonását, illetve általános érvényű terminológiai szabályosságok megformulázását.

1980. április 15. Név tudományi szakosztály. FARKAS FERENC, Jászszági települések külterületi földrajzinév-anyagának néhány stilsztikai sajátossága. — Az előadó bevezetőül megállapította, hogy egy-egy terület lakói sajátosan nevezték és nevezik meg azt a tájat és annak részeit, amelyen élnek. A táj jellege is befolyásolja a földrajzi nevek születésének mikéntjét és magát a produktumot is. A földrajzi nevek és az azokat használók tehát sajátos viszonyt alkotnak. Ebből is következik, hogy a földrajzi neveknek csak egy része marad fenn, számos alkotóeleme eltűnik, vagy jelentésében és funkciójában megvál-

tozva él tovább. A továbbiakban megállapította, hogy nagyobb tájegységek földrajzi nevei autonóm rendszert alkotnak, képeznek, és mint másodlagos modelláló rendszerek rendelkeznek stilisztikai sajátosságokkal. (A nyelvhasználat megnevezi az ember által megismert valóságot, és a tájon élő ember ezt az elsődleges rendszert újra felhasználja az egyes alakulatok megnevezésére.) E rendszerben a nevek típusokat alkotnak, és e névtípusok vizsgálata mutathatja meg a névanyag stilisztikai, esztétikai jellemzőit. Ugyancsak stílussteremtő tényező a névanyagban testet öltő képalkotás számos megnyilvánulása is. Jellegzetesek a vizsgált területen a metaforák, de előfordulnak egyéb szóképek is.

1980. április 22. Általános nyelvészeti szakosztály. BARTÓK JÁNOS, A hang meghatározása. — Az előadás abból a megállapításból indult ki, hogy az általános fonetikának és az egyedi nyelvek fonetikájának alapja és sorrendben első feladata a lehetséges emberi beszédhangok tudományos birtokbavétele, azaz élettani, akusztikai stb. körülményeinek és tulajdonságainak leírása, a róluk alkotott fogalmak nemzetközi érvényű tisztázása. Majd leszögezte, hogy a világ teljes nyelvkészlete és azon belül a beszédhangok feltárása ma is folyamatban van; a beszédhangokra vonatkozó ismeretek állandóan fejlődnek. A beszédhangok területi és módszerbeli különbségekből adódó többféle meghatározásának, azonosításának összehangolása a fonetika további fejlődésének ez idő szerint leg-sürgetőbb kérdése, megoldandó feladata.

1980. április 29. Szaknyelvi szakosztály. KARCSAY SÁNDOR, Gondolatok a jogi nyelvről. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A jogi nyelv fogalma, elhatárolása a hivatalos és a hivataloskodó nyelvtől. A jogi nyelv története. A magyar jogi nyelv forrásai. A jogi nyelv rétegei és szintjei. A jogi nyelvvel kapcsolatos bíráló magatartás okai. A jogi nyelvművelés feladatai. A jogi nyelvvel való foglalkozás megközelítési síkjai.

1980. május 6. Nyelvoktatási szakosztály. GINTER KÁROLY, A magyar mint az oktatás cőlnyelve. — Az előadó kifejtette, hogy az anyanyelvét tanító pedagógusnak saját nyelvét a külső használó szemével kell néznie. A várható nehézségek és a könnyebben elsajátítható jelenségek felmérésére az összetett nyelvvizsgálatot hívhatja segítségül. A tanításhoz kialakított célszerű pedagógiai grammatika a leíró nyelvtantól eltérő sorrendben, csoportosításban, használati fontosság szerint mutatja be a jelenségeket (segédigék, képzőrendszer, ragozás). A nyelvtanítás és a fordítás vezet rá az erős tranzitivitású igék alanyi ragozásának 1. és 2. személyű tárgyra utalására. További vizsgálatokat igényel a nem szigorúan kötött szórendű elemek helye a mondatban; a tanítás során kiemelendő az intonáció mint szó szerkezeteket összekötő tényező. — Befejezésül hangsúlyozta, hogy az elérhető nyelvi szintek, valamint a nyelvsajátításban jelentkező nehézségek mértéke a személyes adottságokon kívül nyelvünk világos, rendszerszerű bemutatásától is függ; ebben pedig a döntő szerep a tanáré.

1980. május 13. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportokat képező igéinkről. — Az előadás mai magyar nyelvünk transzformációs csoportokat meghatározó igéivel foglalkozott. A gyűjtést „A magyar nyelv értelmező szótára”-ból végezte az előadó. Foglalkozott a tárgyas igék eredetének kérdésével, morfológiai, szintaktikai és szemantikai sajátosságaival. Az igék — jelentéstartalmuk és ennek megfelelő szintaktikai viselkedésük szerint — különböző igeosztályokba sorolhatók. Ennek megfelelően az igék meghatározta konkrét mondatokból 4 különböző transzformációs csoport általánosítható. A formacsoportok gyakorisága alapján a csoportok rendezhetők. Az előadás megkísérelte bemutatni a csoportok másfajta — tartalmi érvek alapján kialakítható — rendjének a lehetőségét is.

1980. május 20. Szemiotikai szakosztály. VOIGT VILMOS, Egy magyar kultúrszemiotikai kézikönyv tervezete. — 1978-tól merült fel Magyarországon egy szemiotikai kézikönyv tervezetének gondolata. 1979-ben a budapesti és bécsi nemzetközi szemiotikai konferencián és kongresszuson a Winner-féle tervszettel kapcsolatban ennek körvonalai

is kirajzolódtak. Újabb meggondolások alapján nálunk egy kultúrszemiotikai kézikönyv elkészítése látszik kivihető feladatnak, nemzetközi közreműködés segítségével (elsősorban lengyel, szlovák, német, amerikai, valamint a lehetőség szerint szovjet, olasz és francia kutatók bevonásával). A következő akadémiai ciklusban az MTA Szemiotikai Munkabizottságának legfontosabb feladata a kézikönyv megteremtése, amelynek hazai és nemzetközi megjelentetésére máris lehetőségek mutatkoznak. A tervezet kialakítása sok elméleti és gyakorlati meggondolást igényel, egyszersmind előnnyel kecsegtet. Ehhez kívánt hozzájárulni az előadás és az utána következő vita, az álláspontok tisztázásának igényével.

1980. május 27. Finnugor szakosztály. — BEREZCKI GÁBOR, Összetett igealakok at eredetének kérdése. — Az előadó elmondta, hogy múlt időt jelölő összetett igealakokat csaknem minden finnugor nyelvben találunk. Ezek két egymástól különböző típusra oszlanak. Az egyik a létige ragozott alakjaiból és a befejezett melléknévi igenévből tevődik össze. Ez a típus a finnségi nyelvekre és a lappra jellemző, s balti, valamint germán hatással magyarázható. A permi nyelvekben és a cseremiszen egy más típusú összetettet találunk. Itt a létige a cselekvést jelölő ige után áll. Az egyes múlt idők kifejezésére mindig két alak áll rendelkezésre. Az egyik akkor használatos, mikor a beszélő szemtanúja volt a cselekvésnek, a másik pedig akkor, amikor nem. A nem szemtanúsági alakok esetében nagy szerepet játszanak az igenevek, mégpedig elsősorban a befejezett melléknévi igenevek. Ez a rendszer a török nyelvekre jellemző, s nem lehet kétséges, hogy a cseremiszen és a permi nyelvekben ezek az összetett igealakok török hatásra jelentek meg. — A permi és a cseremiszen összetett igealakoknak szinte pontos mását találjuk a magyarban, ahol ezek szintén török hatással magyarázhatók. Nem lehetetlen, hogy a *megyek vala ~ megyek volt* típusú alakpárok kialakulásában szintén szerepet játszott a szemtanúsági és a nem szemtanúsági aspektus. — Az ülésen a társaság nevében ERDŐDI JÓZSEF köszöntötte Szabóné Kispál Magdolnát 70. születésnapja alkalmából (I. MNy. LXXXVII, 124—5).

1980. június 3. Szlavisztikai szakosztály. KIRÁLY PÉTER, A budai Egyetemi Nyomda első iskolakönyveinek nyelvi és helyesírási vonatkozásai (1778—). — Az előadó a budai nyomdában 1778-tól kezdődően megjelent (magyar, német, szlovák, rutén, román, szerb és horvát nyelvű) tankönyvekkel foglalkozott: ezek keletkezésének történetével, a szerzők kérdésével, a nyelvi és helyesírási vonatkozásokkal, valamint a Bécsre és Nagyszombatra visszamenő kezdeményezésekkel. Király Péter előadásával Hadrovics László helyesírástörténeti kutatásaihoz kívánt (téma tekintetében) kapcsolódni. — Az ülésen a társaság nevében GREGOR FERENC köszöntötte Hadrovics Lászlót 70. születésnapja alkalmából (I. MNy. LXXXVII, 122—4).

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Rovásábécé 1743-ból

Nemrégiben egy konferencián vettem részt Oxfordban, ahol a Bodley-Könyvtárban egy szlavisztikai könyvkiállítás megtekintésére is alkalom nyílt. A teremben körülnézve a könyvespolcon egy régi kötésű könyvre figyeltem fel, s beletekintve a 221. lapon egy rovásábécét találtam. Hazaérkezve megkérdeztem VÁSÁRY ISTVÁN tudományos kutatótól, ismeretes-e a szóbanforgó ábécé. Mivel VÁSÁRYTÓL nemleges választ kaptam, az alábbiakban ismertetem a rovásábécét.

A szóbanforgó könyv címe: „Der in der Buchdruckerei wohl unterrichtete Lehr-Junge, Oder: bey Lößlichen Buchdrucker-Kunft Nöthig und nützliche Anfangsgründe . . .” (Leipzig, bey C. F. Geßner. 1743. 1—462). A könyv szerzője ismeretlen, vö. „Vorrede” . . .

Zunniſch, Scytifch.

221

Das Hunniſch-Scytifche Alphabet.

Q	a	Q	ny
X	b	Q	o
J	cz	Q	ö
N	cs	3	p
+	d	S	r
Q	e	X	R
Q	é	^	s
⊗	f	~	ſz
Λ	g	Y	t
f	gy	X	ty
Q	h	X	u
+	i	L	ü
3	j	M	v
◇	k	H	z
N	k finale,	Ψ	czs
Λ	l	X	ba
○	ly	X	be
A	m	X	bi
Q	n	X	bo

Das

A lipcsei 1743. évi rovásábécé

„De Verfaßer”, a könyv kiadója Christian Friedrich Gessner, vö. „Zufchrift” es „Anrede des Verlegers” ... „Christian Friedrich Geßner Buchdrucker ... Leipzig ... 1743 ...”. A könyv egy példánya az OSzK.-ban található (címlapja hiányzik), jelzete: 820.724.

A könyvről a rovásírás kapcsán eddig — tudtommal — nem történt említés. De SEBESTYÉN GYULA a „Die so nöthige als nützliche Buchdrucker-Kunst und Schrift-Giefferey” (Lipese, 1740.) című könyvet említi, amely szintén közöl rovásábécét — az

Tab. I. et II. ad Sect. II. S. VII. p. 2.

Alphabetum Hunno-Scythicum.					
Α	a.	Ј	.j.	Χ	R.
Ϡ	b.	◊	k.	Λ	s.
Ј	cz.	ℵ	k. _{fin.}	~	sz.
И	cs.	Λ	l.	У	t.
†	d.	⊙	ly.	Ϡ	ty.
З	e.	А	m.	⋈	u.
С	é	⊖	n.	└	ü.
⊗	f.	⊖	ny	М	v.
Λ	g.	⊖	o.	И	z.
f	gy.	⊗	ö.	Ψ	czs.
Ϡ	h.	З	p.	<i>Tab. II.</i> Ϡ ba. ^{p. 25} Ϡ be. Ϡ bi. Ϡ bo.	
†	i.	Ј	r.		

A Bél-féle rovásábécé 1718-ból

úgynevezett Bél—Kaposi-féle betűsört — Bél Mátyás „De Vetere Litteratvra Hunno-Scythica exercitatio” (Lipsiae, Apud Petr. Corn. Monath, 1817.) című műve alapján („Alphabetum Hunno-Scythicum”; az ábécé a 24—5. lapok között található). Vö. SEBESTYÉN GYULA, Rovás és rovásírás. Bp., 1909. 261—4, 251—2; Uő., A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp., 1915. 115—6.

Az 1740. évi „Buchdrucker-Kunft”-ot eddig nem láttam, de ismereteim szerint az abban található rovásábécét önállóan még senki sem közölte, ugyanakkor viszont a marosvásárhelyi kézirat kilenc székely ábécéje között fel van tüntetve („Lipliens.”); vö. SEBESTYÉN, *Rovás* . . . 263—4; *Uő.*, *A m. rovásírás* . . . 114. Mivel az 1740. évi „Buchdrucker-Kunft” és az 1743. évi „Buchdruckerei” egyaránt Lipcsében jelent meg, és mindkettő nyomdászati kézikönyv, feltehető, hogy mindkét könyvben ugyanazzal a nyomódúccal nyomták az ábécét.

Miként azt a mellékletként bemutatott két ábra is bizonyítja, a Bél-féle (1718.) és az 1743. évi rovásábécé betűi egymással teljesen megegyeznek. Láthatjuk tehát, hogy nem új, eddig ismeretlen ábécéről van szó, hanem csak egy régebbinek újranyomásáról szereztünk tudomást.

Az alábbiakban még néhány szót ejtek az 1743. évi „Buchdruckerei”-ről. Mint már említettem, ez egy nyomdászati kézikönyv, amely egyebek mellett a különféle európai és ázsiai írástípusokat és helyesírásokat is bemutatja. A görög kezdi a sort (193—4), majd az örmény (216—8) és a malabári (219—20) után „Das Hunnifch-Scytifche Alphabet” (221), valamint a „Cyrillifch” (222—3) és a „Glagolitifch oder Croatifch” (224—5) ábécé következnek. Sajnálattalunkra a könyv szerzője csak magát a rovásábécét közli, minden magyarázó megjegyzés nélkül.

A könyvnek azonban egyéb magyar, illetőleg magyarországi vonatkozásai is vannak. A rovásábécén kívül láthatjuk a vend (Das Wendifche Alphabet 266), a burgenlandi csa-horvát (Alphabetum Ungaricum zu Raab 268) és a Brassó-környéki szász ábécét (Das Siebenbürgifche Alphabet . . . wie fie in Cronftadt zehlen 271).

Figyelemre méltó, hogy a könyv ismeretlen szerzője mutatványt közöl Philipp Johann Strahlenberg „Nord- und Oftliches Theil von Europa und Afia” (Stockholm, 1730.) című művéből — „Tabvla Polyglotta. Von 32. Arten Tartarifcher Sprachen . . .” („Buchdruckerei” i. m. 244—51) —, amelyben ’a magyar székelyek’ (Ungarifche Tzeckler) rovatban a magyar számneveket is felsorolja egytől tízig (246). Mint ismeretes, Strahlenberg volt az, aki e művével a finnugor nyelvcsalád, illetőleg az urál-altaji nyelvcsoporthoz tagjainak elrendező munkáját megindította (ZSIRAI MIKLÓS, *Finnugor rokonságunk*. Bp., 1937. 483—4).

A magyar számneveket (az alap- és a sorszámneveket) önállóan is megtaláljuk (Ungarifche Zahlen: 268), valamint két lapon át a magyar kiejtésről is olvashatunk (Von der Ungarifchen Ausfprache: 269—70). E fejezetben az alábbi betűk kiejtéséről esik szó: *á, cs, cz, é, gy, ly, ny, ó, ő, s, sz, ts, tz, ú, ü, v, z*. Mutatványként vö. „*cs wird hart ausgefprochen, wie cſch, z. B. chanály, eine Brenneffel, wird ausgefprochen, cſchanaal*” (269). A könyv ismeretlen szerzője a felhasznált forrásmunkát nem nevezi meg.

KIRÁLY PÉTER

„Ketskeméten gyűjtött ritkább magyar szók” 1795-ből

1. Ennek az eddig lappangó kis szógyűjteménynek a következő a története. BÓKA LÁSZLÓ a magyar nyelvjáráskutatás időszerű kérdéseiről tartott akadémiai megbeszélésen — BÁRCZI GÉZA előadásához szólván hozzá — mondotta: „Csak nemrégiben hozta tudomásunkra Peéry Rezső, a soproni Berzsenyi-gimnázium igazgatója, hogy talált soproni teológustól származó feljegyzést, aki valamilyen legáció útján Kecskemétre került a XVIII. század vége felé és ott feljegyzett kecskeméti tájszavakat, amelyek neki

különösek voltak, s ezeket németül és latinul értelmezte. Tehát ilyenek lappanganak olyan könyvtárakban, amilyenekben Gombocz Zoltán diákkorától kezdve már többen is megfordultak, s még mindig nem tárták fel ezeket.” (I. OK. VI, 94.)

Mivel volt iskolám könyvtárában lappangó szógyűjteményről szereztem ily módon tudomást, a könyvtár legjobb ismerőjéhez, gimnáziumunk tudós tanárához és könyvtárosához, PRÖHLE JENŐHöz fordultam, az iránt érdeklődve, vajon megvan-e még a szóban forgó, PEÉRY – BÓKA említette szójegyzék. Nagy örömömre a válaszlevélben a szógyűjtemény xerox-másolatát is kézbe vehettem, valamint irodalmi utalásokat arról, hol írtak a szójegyzék szerzőjéről. Hálásan köszönöm PRÖHLE JENŐnek, hogy felkutatta e szójegyzéket, s hogy elküldte másolatát, lehetővé téve ezzel azt, hogy ez a szógyűjtés majdnem két évszázados lappangás után napvilágra kerüljön, s a tudomány számára hozzáférhetővé váljék. (Neki köszönhetjük három másik kéziratos tájszógyűjtemény fölfedezését is, l. Nyr. CII, 347–9.)

2. A szójegyzék címe: Ketskeméten gyűjtött ritkább magyar szók. Szerzője: SIKOS ISTVÁN. A lejegyzés éve: 1795. Megtalálható a Magyar Társaság kézirattárában, D. I. 6. szám alatt, a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárában. A szógyűjtemény kézzel íródott, a szavak mindenféle látható elv nélkül, még csak nem is abc-rendben követik egymást. Hol nincs magyarázat, hol németül és latinul is van, hol pedig csak magyarul, vagy magyarul és németül, illetőleg magyarul és latinul. A szerző, SIKOS ISTVÁN e szójegyzéket iskolája, a soproni evangélikus líceum önképzőkörének a pályázatára nyújthatta be (az önképzőkört, a híres Magyar Társaságot KIS JÁNOS alapította 1790-ben a magyar nyelv ápolására). Így őrződött meg a kézirat, s került a líceumi könyvtárral együtt a neves iskola utódjának, a mai Berzsényi Gimnáziumnak a birtokába. SIKOS ISTVÁN 1775-ben született Győrött, „a syntaxisig ott tanult, azután Sopronban hat évig” (SZINNYEI: Mr. XII, 1003). Versírással is foglalkozott; BODOLAY GÉZA megállapítása szerint „A század utolsó éveiben legsikeresebb alkalmi költőjük [ti. a licistáké] Sikos István volt” (Irodalmi diáktársaságok 505). Annál meglepőbb ennek ismeretében, hogy egy magát meg nem nevező „kritikus” a kéziratos szógyűjtemény első lapjára, a cím alá a következőket jegyezte föl (dátum nélkül): „Úgy látszik, mintha Sikos nem született magyar. Legálább még soha falusi magyarok közt nem forgott volna; mer sok szavait mindenütt hallhatni nem cs. Ketskeméten, és rosszul is van magyarázva”. Hogy SIKOS nem magyar anyanyelvű, ezt semmi rá vonatkozó, rendelkezésemre álló adat nem támogatja. Abban lehet több-kevesebb igazsága a névtelen bírálónak, hogy a SIKOS följegyezte szavak egy bizonyos része nem volt ritka. Akár így, akár úgy van azonban, XVIII. század végén följegyzett, helyhez kötött nyelvi adatok mindenképpen értékesek a magyar szótörténet számára. Ezért megokolt ennek a szójegyzéknek a közzététele is.

Bár a szógyűjtemény nem sok szót tartalmaz, mégis több olyan szót is találunk benne, amely az eddig ismertekhez képest szótörténeti újdonság: korábbi alakváltozatot (*böllér, gölöncsér, fülke*), új alakváltozatot (*gyárrat* 'gyarat', *csomíszló* 'csomoszló', *kabag* 'kobak') és korábbi jelentést (*bönge*) rejt ugyanis.

A szógyűjteményt abc-rendbe szedve közlöm. Idegen nyelvű magyarázatot csak ott adok meg, ahol magyar nincs. Az idegen nyelvű értelmezések fordítását szögletes zárójelben közlöm. Három szót (*csomíszló, darabos, kallan*) csak németül magyarázott SIKOS. A számomra nehezen olvasható német értelmezéseket MOLLAY KÁROLY olvasatában közlöm, akinek készséges segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

3. Alom = a malatzok ágya... *alomfag* dicitur etiam de infantibus et pueris [mondják csecsemőről és gyermekekről is]. Leg-jobban érezni azt, ha az ember egy gyermek ofkolába lép, melyben fok gyermek vagyon együtt.

Ámolyogni = ide s tová lépdefni, mintha nem találna az ember magának helyet, midőn fe dolga fe kedve nints.

Bellér, Böllér = marha-ölő, Difznó ölü.

Borong, borongos = felhős. *Borongos nap.*

Bögre = Tifzán túl *tsupornak* Dunán túl pedig *pohárnak* szoktunk (sic!) mondani. *Bögrélke. Pohár* — itt tñak az üveges pohár.

Bönge = a füzretben hátra maradott gerizd. *böngézni, böngézzünk, böngéztem.* Más felé: *korésszni.*

Tzikázni = jatzodva fzaladni.

Tsepp = Convivium puerperarum [paszita; gyermekágyas asszonyok meglátogatása]. *Tseppbe hívtak.* quemadmodum *Tor* = Convivium funebre [halotti tor], *Difznó-Tor.*

Tsomifzló = der Stößel, mit welchem man die Trauben mostelt oder in die Presse einstößt, Mostler [a zúzó, amellyel mustot nyernek a szőlőből vagy amellyel a szőlőt a présbe belezúzzák].

Tsöfz = akármely darab földnek, — kertnek, fzlőnek, erdőnek, pufztának, mezőnek — örzője, páftora.

Darabos = drückt dichtere und tiefere Blattermaßen aus als *himlő-helyes*; und *ragyás*: sagt man von einem, dessen Blatternarben in einander geflossen sind, und das Geficht wirklich verunftalten. Die Grade sind also 1. *himlő-helyes*, 2. *darabos*, 3. *ragyás*. [sűrűbb és mélyebb himlőhelyeket jelöl, mint a *himlőhelyes*; és a *ragyás*: arról mondják, akinek a ragyái egymásba folynak, és az arcot valóban eltorzítják. A fokozatok tehát:

1. *himlőhelyes*, 2. *darabos*, 3. *ragyás*]

Déllő = némely helyfégek mellett lévő tők, melyeknél a marhák delelni szoktak.

Dés'a = Dunán túl: *'Zaitár.*

Domboru = kerek. *domboru kenyér*: jól ki fült és fel-dagadott kenyér.

Egres = idétlen fzlő, melyet hús-mártónak gyűjtenek.

Fülke = a paraft konyhában a falban lévő üreg vagy vak-ablakotska, mely mindenfélének, kiváltképpen az Afzfzonyok számára egy kis borotskának szokott tartalékja lenni. *A fülkéből vettem ki. Tedd a fülkébe.*

Galuska, Haluska = vajas mátsik v. tsikmák.

Gölödény = Dunán túl: *Gombótz.*

Gölöntér = Fazék-gyártó, Fazékos (*Gerentsér*).

Gyárratni = mívelni.

Hant = nagyobb földdarab kiváltképpen a fzántásban.

Hentes = Hús-vágók, Hús-árulók, kiváltképpen Debretzenben, a hol nintfenek rendes mézfárafok.

Ibrik = (eredeti török fzó) kávé vagy tejes kantsu.

Kabag = lopó tők fajta, melyben mindenfélét szoktak tartani, fő képpen az úton vizet, bort.

Katlan = Feuereffe auf dem Herd; runde verfechanzte Vertiefung, in welcher man auf dem Felde und in Weingärten Feuer anmacht und kocht; vorzüglich aber die Vertiefung über kleine Nebenöfen in der Küchen, in welche man den Kessel einhängt. [katlan a tűzhelyen; köröskörül elszáncolt mélyedés, amelyben a mezőn és a szőlőskertekben tüzet gyújtanak és főznek; elsősorban azonban a konyhák kis kályhái fölött levő bernélyedés, amelybe az üstöt beakasztják, felfüggesztik]

Kontár = Az, ki nintfen a Tzében. *kontár vagy* = nem érted a mesterfégedet.

Kortz = a Gatty és szoknya rántzossága, a hol azt fent meg szokták kötni.

Korts = Baftard. Az Öfzvár a lónak és a fzaamának a kortfa.

- Kupak = kis fedél, p. o. a pipán.
 Kupetz = mindent öfzve vevő, minden nyerekedni akaro kerefkedő.
 Lomha = faul [lusta]. *Lomhaság.*
 Magház = a borona által tsinált barázdatskák, melyekbe az el-vetett gabona hul, el-borítatik, s azután forban ki-kél.
 Megye = a Szántó földeken a Szomfzédok közt lévő füves hátok.
 Mezgelni = rontani. *Mit mezgeled? Ugyan meg mezgelte.*
 Odva = a fa-törfőknek rohadozott üregje.
 Odvás = rohadozott
 Ondó = Köles-haja, mely a köles malmokban a magjától el-vál.
 Palótz = magyar nyelvet rontó Tóthos magyarok Heves Vármegyében a Mátra Hegye körül. *Ez az ember Palótz = Mátra allyáról való. Ugyan palótzoffan befzélz = nem tífztán befzélz, rofz magyar vagy.*
 Paréj = Spinat [spenót].
 Páfzta = egy darab fzőlő, mely rend fzerint fáz útából áll. *Hány páfzta vagyon ebben a fzőlőben. A fzőlöm 6 páfztából áll.*
 Pífzke, büfzke, köfzméte, pőfzméte = Egres
 Pongyola = ki ruhájában nagyon elhaḡya magát. *Pongyola Afzfony. Pongyolán vífeli magát.*
 Pozdorja = a törött kendernek vagy lennek töredékje, hulladékja.
 Pőrfőgni = knistern [serceg, sistereg].
 Semlyék, Semlyékes föld = vizes alacsony hely.
 Sudár = az Oftornak hangoffabb tfattogáft okozó vég madzaga v. fonala.
 Szőlő hátja = két árok közt való háttas föld or.
 Szőlő Út, Út = az alföldi fzőlőkben lévő mély barázdák, melyekben a tőkék forban vagynak ültetve.
 Tarhó = favanyított alútt téj.
 Tarhonya = gyúrt Kováfzos morfalékos téfzta, melyet az Al-földön közönfőgeffen levesben fzohtak főzni.
 Tohonya = tunya, lufta.
 Torsa = Kápolzta torfa.
 Töpött fzőlő = Afzfú fzőlő: *Megtőppeni*, Ki Gőzelgés által fogyni.
 Tőzeg = fázraz ganéj, melyet az Alföldön fa helyett tüzelnek.
 Tudákos = Magus. Zauberer [mágus, varázsló].
 Vennyige = le metfzve fázraz fzőlő velzfzők.
 Zúzza = akármelly fzarnyas állatnak gyomra.
 'Zajtár = fél fültű dása, fejő edény.
 'Zombék = femlyékes helyeken termett nagy fű.

KISS JENŐ

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlijára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szeromségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentés a stilisztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velesov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy kópalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI - XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Ország László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroška:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wacha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

4. Molnár György: Székesfehérvár utca neveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. R. Nagy Vera: Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. Mészárosné Varga Mária: Bazsi helynevei. 1978.
7. Hajdú Mihály—Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. Urbán Teréz: Nyíregyháza utca nevei. 1978.
9. J. Szabó Erzsébet: Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. Solymár Imre: Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. Vitányi Borbála: Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. Marosi Teréz: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. Raáts Judit: Gödöllő helynevei. 1981.
15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdívatja. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII.

ÉVFOLYAM

■

1982.

3.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Kazinczy tájnyelvi szemlélete	257
<i>Éder Zoltán</i> : Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban	263
<i>Szathmári István</i> : Kazin'zy stilisztikai nézeteiről	270
<i>Schlachter Wolfgang</i> : Denominális igekötős képzések a magyarban	276
<i>Imre Samu</i> : Gondolatok a zárt <i>ë</i> „rehabilitációjá”-ról	286
<i>Jakab László</i> : A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben	297
<i>Szabics Imre</i> : A francia értelmezői szintagmák és magyar megfelelőik	304
<i>Benkő Loránd</i> : Egy régi magyar pipafajta nyelv-, tárgy- és művelődéstörténetéről	311
<i>Zoltán András</i> : <i>Emely</i> szavunk (szavaink) eredetéről	321
Kiseb b közlemények. <i>Bakos Ferenc</i> : Néhány megjegyzés Blédy Géza „Influența limbii române asupra limbii maghiare” című doktori értekezésének (Sibiu, 1942.) és Márton Gyula – Péntek János – Vő István „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című monográfiájának (Bukarest, 1977.) viszonyáról. — <i>Fehértői Katalin</i> : <i>Elöljáró</i> volt-e <i>Eleuiarow</i> -nak nevezett György?	328
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Ostoba. — <i>Takács Lajos</i> : Göboly ökör — göboly sertés marha. — <i>P. Tólos Endre</i> : Purdé. — <i>Zongor Ferenc</i> : Fennmaradt szokások, szólások a tarkósebzésről	333
Nyelvművelés. <i>Szabó Kálmán</i> : Az újgörög szavak és tulajdonnevek átírásáról. — <i>Benkő László</i> : Szaknyelvünk	340
Nyelvjárások. <i>Posgay Ildikó</i> : A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről	357
Szemle. <i>Fábián Pál</i> : Nyelvművelő kézikönyv I. — <i>Kázmér Miklós</i> : Vértess O. András, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. — <i>Gósy Mária</i> : Bolla Kálmán, A Conspectus of Russian Speech Sounds. — <i>Bánhidí Zoltán</i> : Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics	360
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	378
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kovács István</i> : XVI–XVII. századi szótörténeti adatok	382

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu

(1017-1000)

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sátoraljaújhely Város Tanácsa, a TIT Irodalmi Választmánya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és sátoraljaújhelyi szervezete Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából tudományos ülészeket rendezett Sátoraljaújhelyen 1981. október 16–18-án. Az ülészekon négy közvetlenül nyelvészeti tárgyú előadás hangzott el. Ezek közül BENKŐ LORÁNDnak „Kazinczy Ferenc helye a magyar nyelvtudomány történetében” című előadása terjedelmi okok miatt a Nyelvtudományi Értekezések 113. számában jelenik meg. A másik három előadást — folyóiratunknak Kazinczy Ferencről való megemlékezése jegyében is — az elhangzás sorrendjében az alábbiakban közöljük.

Kazinczy tájnyelvi szemlélete

Amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság — századunk elején — megalakult, mindjárt tervbe vette a nyelvjáráskutatást, s hogy a teendőket közelebbről is meg lehessen határozni, felmérte az e téren már elvégzett munkát. Ennek során ERDÉLYI LAJOS, aki a nyelvjárásainkat illető korábbi megnyilatkozásokat számba vette, összefoglalójában leszögezte: „Az igazi öntudatos érdeklődés népünk nyelve és nyelvjárásai iránt csak a *nyelvújítás* korában kezd külön is ébredezni, mikor arról gondolkoznak tudósaink, hogy miként lehetne a magyar nyelvet bővíteni...” (Nyelvjárásaink ügye és teendőink: MNy. I, 294). ERDÉLYI szóban forgó összefoglalójának megjelenése idejéig Kazinczy Levelezéséből még csak 14 kötet látott napvilágot, így Kazinczy levelei közül a kutatóknak csupán az 1816. dec. 31-ig írottak álltak rendelkezésükre. Innen érthető: ERDÉLYI arra vonatkozóan, hogy Kazinczy mint a nyelvújítás vezére a tájnyelvi sajátosságokat, vagy ha úgy tetszik, a nyelvjárásokat illetően miként vélekedett, még semmi észrevételt nem tett, ahogy érdemben valójában még nem is igen tehetett. Ám emiatt az általa nyelvjárásaink kutatása történetéről adott kép éppúgy kiegészítésre szorul, mint magának Kazinczynak a portréja. Annál inkább, mivel a széphalmi vezér állásfoglalásával — mint minden nyelvet érintő kérdésben — tájnyelvi vonatkozásban is ható tényezőként lehet, sőt kell is számolnunk, nemcsak saját korában, hanem utókora felfogása alakulásának, sőt irodalmi nyelvünk és stílusunk fejlődésének szempontjából is.

Kazinczy azt vallotta, hogy „Jó ismerni a’ nyelvet minden a b s t u f u n g j a i b a n [értsd: rétegében, árnyalatában]” (1816. K. Horváth Ádám-nak: Lev. XVI, 67). Így a különféle vidékek sajátos kifejezőeszközei iránt is érdeklődött, pályája egész folyamán. Ennek számos tanújelét találjuk írásai-

ban, leveleiben. Hogy — idő/hely hiányában — csak egyetlen példát említsek: amikor Horváth Ádám — nyelvi magyarázatokkal ellátva — küldött neki egy „götsei falusi ének”-et (1816. Horváth Ádám K.-nak: Lev. XIV, 17–21), nagy örömmel fogadta ezt „a’ nyelvre nézve nagy becsü acquisitiocskát” (1816. K. Horváth Ádámnak: Lev. XIV, 67). Csakhogy: Kazinczy szeme előtt „a’ KÜLÖMBÖZÉS EGGYSÉGE (Concordia Discors)” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. XI, 19) lebegett eszményként és elérendő célként. Ez azt jelentette, hogy ő — nyelvújító barátaival — egyfelől az irodalmi nyelv egységének, másfelől viszont a „sokszínű” nyelvnek a megteremtését tekintette életcéljának, ez utóbbin részint tárgyhoz, műfajhoz, helyzethez, szerepeltetett személyhez stb. simuló, változatos stílust, részint pedig olyan gazdag eszköztárat értve, amely lehetővé teszi a különféle stílusfajták kialakítását, a nyelvet használó közösség különböző csoportjainak, az egymástól eltérő koroknak vagy tájaknak stb. hiteles nyelvi ábrázolását (vö. RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában 42–55; vö., A nyelvi ideál: Nyr. LXXXIII, 253 kk.). Ebből következett, hogy amikor a tájnyelvet illető különféle kérdésekben állást foglalt, akkor valójában nem — mai értelemben vett — dialektológiai szempontok vezérelték. Ehelyett stíluseszmenye és nyelvi ideálja felől közelítette meg a problémákat.

„A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című munkájában BENKŐ LORÁND megállapítja, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeiben a nyelvünkben tájanként mutatkozó különbségeket a kortársak — Gyarmathi Sámuellel az élükön — „elsősorban hangtani és szókincsbeli jellegű”-nek látták (263 kk.). Ezt a megállapítást a XIX. század első évtizedeiben kialakult magyar *terminológia* is igazolni látszik. Hogy egyebet ne említsek: a *dialectus* (Dialect, Mundart) magyar megfelelőjéül Kazinczy haláláig a *nyelvjárás*-t és a *tájnyelv*-et még egyetlen szótárunk sem regisztrálta (igaz, a Tudományos Mesterfőkönyv megemlíti, hogy a *Mundart* „Fejérnél nyelvjárás”, de nyomban hozzáfűzi, hogy a *nyelvjárás* terminus technicusnak „nagyon tágas értelmű. *Úgy jár a nyelve mint a pille*”). E terminusok — a NyÚSz. szerint — először a Tzs.-ben jelennek meg, 1836-ban, illetőleg 1838-ban, addig csak *beszédmód*, *beszéllésmód* (MÁRTON ISTVÁN, Német—magyar Lexicon. 1803.), *nyelvejtés* (SÁNDOR ISTVÁN, Toldalék. 1808., *Nyelv ejtés*-nek írva), *beszédejtés* (MÁRTON ISTVÁN, Német—magyar Lexicon. 1811.), *szóejtés* (Tudományos Mesterfőkönyv = Lexicon Terminorum Technicorum. 1826.) szerepel a szótárainkban — csupa olyan kifejezés, ami hangalaki, ejtésbeli eltérésekre utal. Ugyanakkor a különféle vidékek sajátos szókészletileg eleminek megnevezésére MÁRTON 1803-ban kiadott Magyar—német Lexiconában — „Landwort, Provincialismus” német megfelelőkkel — megjelenik a *környékszó*, SÁNDOR 1808-ban napvilágot látott Toldalékában a *tájszó* (külön írva: *Táj szó*) ‘Vox provinciae propria’ és a *tájszólás* (*Táj szóllás*-nak írva) ‘Phrasis v. Formula dicendi provinciae propriae’, az 1826-ban publikált Tudományos Mesterfőkönyvben (Lexicon Terminorum Technicorum) a *megyebéli szavak* ‘provinciales voces’, majd KUNOSS ENDRE 1834-ben megjelent Szó-fűzésében — a *tájszó*-val szinonim kifejezésként közölve — a *vidékszó* ‘vox provinciae cuiusdam propria’, a különféle alakváltozatokat mint MÁRTON 1800-ban kiadott szótára előszavában a *tájjékszó* („... elkezdtem ... A’ Magyarországi külömb-külföle Beszédmódokat és Tájjékszókat öszveszedni” XI.) vagy KASSAI JÓZSEF Magyar-diák Izó-könyvében (1836.) a *tájjék szó* (*táj*, illetőleg *tál* címszó alatt) nem említve. Nem meglepő tehát, hogy — bár kortársai kö-

zül (különféle jutalmaktól is serkentve!) némelyek már egy-egy nyelvjárás részletes leírására, értékelésére is vállalkoztak (vö. ERDÉLYI LAJOS: i. h. 295 kk.) — a különféle vidékek nyelvi sajátosságai közül Kazinczynak is leginkább a hangalaki változatok és a tájszók ötlöttek a szemébe. Ami ez utóbbiakat (ti. a tájszókat) illeti: érdemes megjegyezni, hogy Kazinczy az ún. tulajdonképpeni (vagy más terminussal: valódi) tájszókon kívül már az alak és a jelentés szerinti tájszókra is fölfigyelt. Tanúsítják ezt egyfelől a *penig*, a *lú*, a *szíp*, a *tall|tallu*, a *kémél*, a *vászony* stb.-félékkel kapcsolatos észrevételei (vö. 1789. K. Aranka Györgynek: Lev. I, 458; 1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 411; 1808. K. Kölcsey Ferencnek: Lev. VI, 63; 1810. K. Kis Jánosnak: Lev. VIII, 101; 1818. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. XVI, 144), másfelől az efféle megjegyzései, mint: a *zeke* „A’ mennyire én tudom, az ott [értsd: Erdélyben] csak g y á s z p o s z t ó t teszen” (1808. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. V, 433); a *szajora* „Túlatiszásan . . . nem csak *hamart* teszen, hanem sok tagból álló egészt is” (1830. K. Bajza Józsefnek: Lev. XXI, 242); stb. Így elmondható: a széphalmi mester mintegy előfutára volt SZINNYEI JÓZSEFnek, akinek a nevéhez a tájszók hármastagolása és a tájszók különféle fajtáinak megnevezésére szolgáló terminusok elterjedése fűződik (vö. MTsz. Bevezetés III.). Egy másik dolog: ha Kazinczy valahol általa nem ismert „környéki szó”-ra bukkant (ahogy ő — a tulajdonképpeni — tájszókat nevezte), akkor gondosan bevezette mindenes könyvébe, Az én Pandektámba, Erdélyi Leveleibe (az AkKt. Kézirattárában I. dolog. 81—3, II. dolog. 43—7) pedig egy egész kis szójegyzékre valót befoglalt azokból a szavakból, amelyekre erdélyi útján figyelt föl. Sőt egyik levele még azt is elárulja, hogy azért tett Erdélyben „a Nyelvre nézve . . . sok jegyzéseket”, mert literatúránkat egy „Erdélyi Idioticon”-nal is meg akarta ajándékozni (vö. 1816. K. Szentgyörgyi Józsefnek: Lev. XIV, 399; Erdélyi Levelek II. dolog. 43). A tájszókat gyűjtögető Kazinczyra jellemző, hogy általában nem érte be a helymegjelöléssel: „sete = balog. Pocsajban” (Az én Pandektám I, 167/b); „Kolna Arad Vgyének fzőlőhegyein az, a’ mi Biharban *Pajta*, Zemplényben *borház*” (uo. I, 177/b); „*Esztero*: a’ Rába’s Rábcza közt oly sáncz, melyet az árvizeknek elibe vetnek” (uo. II, 3); stb.; fontosnak tartotta arra is utalni, hogy milyen társadalmi-műveltségi körből származnak adatai (vö. Erdélyi Levelek I. dolog. 81, 82; Az én Pandektám VI, 37/a; 1818. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. XV, 457). Ha írott forrásból merített, följegyezte a pontos lelőhelyet (vö. Az én Pandektám II, 3; VI, 40/a). De olykor még olyan mozzanatokra is kiterjeszkedett, mint pl. a közlő kora vagy az adott beszédhelyzet (vö. Erdélyi Levelek II. dolog. 45). Ilyen mérvű igényességre sok gyűjtő még századunkban sem törekedett. Így a nyelvújítás vezérének adatai lexikográfiai, sőt szótártörténeti szempontból is értékelhetők.

Mindamellet: ha valahol kedvére való, azaz szép hangzású vagy — akár jelentés, akár hangulati vonatkozásban — valami többletet nyújtó tájszóra bukkant, akkor a fő gondja mégis az volt Kazinczynak, hogy nyomban a tollára vegye, s pályatársait is rábírja használatára, terjesztésére (vö. 1814. Báróczy S. élete: MPanth. 82; 1815. K. Helmezy Mihálynak: Lev. XII, 250). Ennek megfelelően írta a neológusról az Orthológus és Neológusban, hogy „a’ nem nemtelen ’s nem kedvetlen hangzású környékieket [ti. szókat] a’ Nemzetnek vissza adja”, az orthológusnak viszont felrótta, hogy „Neki a’ környéki szó nem jó szó; mert magyar szó ugyan, de . . . most csak némelly Megyéinké” (TudGyűjt. 1819. XI, 14—5, 17). Más szóval: a valódi/a tulajdonképpeni táj-

szókkal Kazinczy elsősorban a normatívá válóban levő irodalmi nyelvi szókincset kívánta gazdagítani. E törekvésével persze nem állt egyedül. Hogy csak egy-két találmóra kiragadott ide vágó megnyilatkozásra szorítkozzam: Márton István arról értekezve, hogy milyen is legyen majd újonnan kiadandó szótára, annak egyik feladatát abban jelölte meg, hogy „a hiányok pótlására . . . népszerűsítsen környékszókat” (l. GÁLDI LÁSZLÓ, *A magyar szótáriródlom a felvilágosodás korában és a reformkorban* 151). Hasonlóképpen gondolkodott Pápay Sámuel is: „A’ *Környékszókból* . . . is vehetünk fel olyanokat, melyeknek igaz Magyar hangzattya ’s formálattya vagyon, de tsak olyankor, mikor helyettek hasonló értelmű országos szavunk nintsen” (1808. A’ magyar literatúra esmérete 276). Helmecey Mihály nemkülönben: „... nevelhetni . . . [nyelvünk] bőségét . . . a’ környékszavak által” (1816. Ért. 32; az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből). S a Magyar Tudós Társaság által 1838-ban kiadott Magyar Tájsszótárnak szintén a tájsszók terjesztése, sőt elterjesztése volt az egyik rendeltetése: „Nem a’ nyelv’ törvénye szerint alkotott új magyar szó helyett, inkább az ezek közül jobbnak ismertethető vétessék köz folyamatba” (Előbeszéd). Azt mégis ki kell emelnünk, hogy amikor a szókincs gazdagításáról volt szó, Kazinczy a különféle vidékek sajátos szavai közt mondhatni semmi megkülönböztetést nem tett — a „dunai” szavakat éppúgy befogadta az irodalomba, mint a „tiszaiaikat” vagy az erdélyieket: „... mivel jobb vagy rosszabb — úgymond — az a’ szó, melyet a’ Háromszék tartafel, mint k e l m e (materia, Stoff) annál, a’ melyet Abauj, mint m á g l y a (boglyába rakott tüzi-fa vagy donga) és b o r ú (az az, borúlat), ’s annál a’ melyet Veszprém, mint hagyag (lág meleg)?” (Orthologus és Neologus: TudGyűjt. 1819. XI, 18). Ám ezzel még nem tette lehetővé az irodalom művelői számára a maguk nyelvjárása szókincsének irodalmi használatát. Ellenkezőleg: noha a — tulajdonképpen/a valódi — tájsszók előtt tárva-nyitva hagyta, sőt mi több, szélesre tárta az irodalom kapuit, azért az irodalmi nyelv és a különféle vidékek, vagy ha úgy tetszik, a nyelvjárások nyelvi változatának szókészletét e l v b e n már teljes határozottsággal elkülönítette egymástól: nem azt szorgalmazta, hogy ki-ki a maga vidékén járatos szavakkal éljen írásaiban, hanem a tájsszók elterjesztésére, irodalmi nyelvi szintre emelésére buzdított. Ezzel — azon túlmenően, hogy elméleti szempontból is roppant jelentős és előre mutató álláspontot képviselt — a normatív irodalmi nyelvi szókincs kijegecesedését is előmozdította, de — épp ezáltal — egyszersmind annak is megteremtette a föltételeit, hogy a tájsszók irodalmi használatban táji mivoltukból fakadóan stilisztikai szerephez juthassanak, stíluseszközzé válhassanak. (Részletesebben l. Ruzsiczky Éva, *Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában* 49 kk.)

Mint már utaltam is rá: az irodalmi nyelv egységét — elsősorban természetesen hangtani vonatkozásban — Kazinczy ugyanúgy fontosnak tartotta, mint a nyelv, kivált az irodalmi nyelv szókincsének a gazdagságát. Ennek jegyében az alak szerinti tájsszók irodalmi használata ellen éppúgy fölemelte tiltakozó szavát, mint az ellen, hogy az írók s költők csak ezen vagy csak azon a vidéken használatos, ilyen vagy olyan nyelvjárasi tendencia megnyilvánulásaként felfogható alaktani változatokkal éljenek műveikben. Azoknak az észrevételeknek, amelyek ezt tanúsítják, se szeri, se száma. Így számbavételükre az adott keretek között még csak gondolni sem lehet; egy-két — elvi szempontból is figyelmet érdemlő — részletre azonban mindenképpen ki kell térnem. Egy alkalommal Berzsenyi azzal a kérdéssel fordult Kazinczyhoz, hogy „Nem lett volna e jobb az én principiumom szerint a’ nyelvmívelésben a’ dunait is

használni, és az által sok kétértelmű tiszai szavakat megkülönböztetni illyformán: *méhe* apis, *méh* uter, *legel* a' marha, *legellet* a' pásztor; *felettem* devoravi, *fölöttem* supra me; *feles* — *fölös*, *Szén* — *szín* color. *Szél* — *szil* latus. *Vélem* mecum, *vilem* opinor, *Ég* coelum, *ig* ardet; *fél* medius, *fil* timet; *vétek* jacio, *viték* vitium. A' tiszai sok E' nem kevés kétértelmű szavakat okozott, és egyéb eránt nyelvünk hibáját nagyobbította, mert a' sok E-ket szaporította" (1811. Berzsenyi Dániel K.-nak: Lev. VIII, 326). Erre Kazinczy határozott nem-mel válaszolt, s bár egyébként igen fontosnak tartotta a jóhangzást, inkább vállalta az egyhangúságot, mint az általa provinciálisnak tartott „dunai” alakváltozatokat. Azt vallotta ugyanis, hogy: „A' maga Dialectusát az országnak egydik része szint úgy jónak nézheti, mint a' másik a' magáét, ha e' rész nem felette kicsiny, 's ha öszve nem keveredett a' soloecismusokkal. De az Író nyelve nem a' Dunai, nem a' Tiszai, hanem a' magyar *Schriftsprache*. Nem szabad máson írni...” (1810. K. Berzsenyi Dánielnek: Lev. VIII, 361). A *Schriftsprache* terminuson Kazinczy a műveltek kirívó nyelvjárásiaságtól már mentes, kiegyenlítődtött nyelvhasználatát értette: „az Író' nyelve nem a' Nép' nyelve, hanem a' *Könyvírók' nyelve* (die *Schriftsprache*). Saxonia kicsiny, Austria, Tirolis, a' Sváb föld, Helvetia, Alsatia nagyok, és még is a' Saxoniai nyelv a' könyvírás nyelve 's nem is a' *Saxoniai nyelv*, hanem a *Tudósok Nyelve* az” (Az én Pandektám VI, 217/a); „wer ungarisch schreiben will, muss sich nicht an die Mundart der Székler (...), nicht an die der Siebenbürger, der Debrecziner, derer die um Tokaj oder die über der Donau wohnen halten, sondern der einzigen dialect [!] der Gelehrten, das ist die *Schriftsprache* ...” (1811. K. Romy Károly Györgynek: Lev. VIII, 411). Ezzel összhangban Verseggy Ferencet elmarasztalta, hogy „a' maga Vármegyéjebeli magyarsággal ír ... 's megszenvedi, ha más megint a magáéval fog írni” (1806. K. Nagy Gábornak: Lev. IV, 233); hogy olyan provincializmusoknak, mint *álmodok*, *lakhatok* (*álmodom*, *lakhatom* helyett) helyet akar adni az irodalmi nyelvben (AnnalLit. 1809. I, 264).

Mindebből látható: ha az irodalmi nyelv egységessé és normatívvá válása forgott kockán, Kazinczy igen határozott volt, semmi engedményt nem volt hajlandó tenni. Ugyanakkor azonban a maguk határain belül érintetlenül hagyta a nyelvjárásokat: csupán irodalmi használatban emelt kifogást a provinciális hangalaki változatok ellen, az irodalmi nyelv egysége érdekében. Ezzel tudniillik hogy a különféle nyelvjárások létjogosultságát elismerte, egybevág az is, hogy ha valaki a maga nyelvjárását különbnek mondta a többinél, rendszerint szembeszegült a véleményével: „Prof. Sípos Úr a' fő hatalmat a' Nyelvben a' Debreczen' táján lakó nép' Szokásának tulajdonítja [vö. Ó és Ujj Magyar 93–4], melly tisztább az idegenektől ... [?] mellynek beszéde kellemesebb mint a' más tájakon lakó Magyaroké (ha kellemesebb, ha igazabb e, mint a' Bodrog' szélén és Miskolczon?)” (TudGyűjt. 1817. XII, 99); és: „Vor allen anderen ein paar Worte über den Dialect und die Eigenheiten des Übersetzers. — Herr Szabó ist ein *Székler*, und hält viel darauf es zu seyn, weil ein gewisser Herr Vilmányi Libecz Mihály, Corrector oder vielleicht gar Setzer in einer Druckerei 1558 (Virágos Magyar Poéták. Pesth 1804. Seite 30.) einen Vers hinterliess: Kiknél (bey Székler) *tiszta magyar nyelv maradéka vagyon!* — Recensent [Kazinczy] widerspricht dieser Liebecz'schen Meinung ...” (1811. K. Romy Károly Györgynek: Lev. VIII, 411). Annál szembeötlőbb viszont, hogy a különféle nyelvjárás alakváltozatok közül némely esetben a maga vidéken használatosak mellett foglalt állást. Amikor pl. Bajza Jó-

zsef a *búja* szót ajánlotta neki (vö. Bajza József K.-nak: Lev. XXI, 216), elfogadta a javaslatát, de rövid *u*-val írta, azzal a megokolással, hogy „az én tájam *bűjának* mondja, nem *bújának*” (1830. K. Bajza Józsefnek: Lev. XXI, 243); máskor azt jegyezte meg, hogy: „A’ mi vidékeinken *húraidat* [húrjaid helyett] minden hibásnak venné” (1830. K. Guzmics Izidornak: Lev. XXI, 206). Emiatt azonban nem kell okvetlenül arra gondolnunk, hogy ő a maga vidéke nyelvhasználatával mintegy kivételt tett, vagy hogy azt rá akarta erőltetni pályatársaira; inkább arról lehetett szó, hogy egy már kiegyenlítődöttebb s eléggé nagy tekintélynek örvendő nyelvi változatot vett alapul, ezt részesítette irodalmi használatban előnyben. Ne feledjük: a kortársak közül némelyek úgy látták, hogy az irodalomban a tiszántúli—északkeleti országrész nyelvhasználatára van a legjobban elterjedve. Pálóczi Horváth Ádám pl. így nyilatkozott: „Rég az ideje, hogy Tudósinknak nagyobb része Tifzántúli dialectussal ír . . .” (Az OSZK. kéziratárában 20. Quart. Hung. 10. § 22.); a Magyar Hírmondó egy számában pedig ezt olvashatjuk: „. . . a’ Duna vidékebéli Magyarfág már régen ki-ízorult a’ könyvekből; s hanemha valaki magát tsúffá akarja tenni azonn többé közönséges helyenn nem befzellhet, anynyival-is inkább könyveket nem írhat, nevezetesen pedig verseket türhetőképben nem fzereszhet” (1781. 541; vö. BENKŐ i. m. 289—91; RUZSICZKY i. m. 72). S maga Kazinczy is „szerencsés”-nek érezte születését, „mellyet — az ő szavait idézve — a’ kedvező Végezés a’ leg-tifztább Magyar Ég alatt ejtett” (1788. Geszner’ Idylliumi, Előszó 3).

Végül: egy alkalommal Dessewffy József azzal állt elő, hogy az irodalmi nyelvbe — Homérosz példája szerint — „a’ Magy. Nyelvnek minden dialekt-jét” be kellene fogadni; ezt a gondolatot Kazinczy „rettenetes”-nek ítélte (1816. K. Kölcsey Ferencnek: Lev. XIV, 132; 1816. K. Dessewffy Józsefnek: Lev. XIV, 134). Csakhogy egy más helyen védelmébe vette az írókat s költőket, akik „a’ Haza minden tartományaiból . . . zsákmányt gyűjtenek” (TudGyűjt. 1817. XII, 100). Így föltehető: Dessewffy véleményével szembe-szegülve csupán a kialakulóban levő irodalmi nyelvi egységet akarta a szétzilálódástól megvédeni, anélkül, hogy a normatívvá válás útjára lépett nyelvet el kívánta volna szigetelni a nyelvjárásoktól. Nem, a nyelvjárásokat Kazinczy az irodalmi nyelv felbecsülhetetlen értékű erőtartalékainak tartotta, minden vonatkozásban. S ebben WIELAND volt a példaképe és a vezérsillaga, aki így tanított: „még fel nem jött az idő, mellyben a’ Nyelv’ egész gazdagságát-tevő Íróknak száma bérekesztettnek tekintethetik”, ezért „a’ régibb dialecteket még mindig úgy lehet néznünk, mint-köz-jószágot, ’s az igazi Német Nyelvnek tulajdonát, ’s mintegy gazdag aranybányájit, mellyekből a’ közönséges Irói-Nyelv’ szükségeire, a’hol az esetek kívánják, merítenünk szabad” (Was ist Hochdeutsch? — Kazinczy fordításában. Felső Magyarországi Minerva. 1825. III, 275).

Összefoglalóan megállapítható: ami a különféle vidékek sajátos kifejezőeszközei közül nyelv- és stílusújító programja megvalósulása szempontjából hasznosnak ígérkezett, ami a kifejezőeszközökben gazdag, egységes irodalmi nyelv kibontakozását, illetőleg megszilárdulását előmozdította, azt Kazinczy felkarolta, ami ellenben — akár a legkisebb mértékben is — gátolta, azt — igen határozottan — elvetette. Ez a gyakorlati érdek, ti. stíluseszmiényének, nyelvi ideáljának megvalósulása Kazinczynak egész tájnyelvi szemléletét meghatározta. De a nyelvjárási sajátságokkal kapcsolatos megjegyzései azért — legalábbis összességükben — tisztán nyelvjárás-, illetőleg nyelvjáráskutatás-

történeti szempontból is jelentősek, kivált ha a belőlük kielemezhető elméleti állásfoglalásnak irodalmi nyelvünk és stílusunk fejlődésére tett hatásával is számolunk.

RUZSICZKY ÉVA

Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban

(Kazinczy és a két Teleki gróf)

1. Tudva tudjuk, hogy a magyar nyelvújítási harcnak azt a hevesességét, amely más népek nyelvújítási mozgalmaiban nem tapasztalható, az okozza, hogy a visszaszorított szenvedélyek itt törnek elő, a más formában meg nem vitatható kérdések itt kerülnek felszínre. A nyelv körül folyik ugyan a harc, de hevesége elsősorban nem a nyelvnek szól. A nyelv körül csatáznak, de közben a nemzet jövőjére gondolnak, a társadalmi és politikai átalakulást készítik elő. (Vö. DEME: RefNy. 17.)

Hogy a nyelvújítók mennyire világosan látták küzdelmük politikai jellegét, arra elég lesz ezúttal Kis Jánost idéznem, aki 1814-ben félre nem érthető egyértelműséggel emlékezteti Kazinczyt arra, hogy az ortológusok a nyelvi újításokkal szembeszállva, a nemességnek — úgymond — szabadságát, — értsd — rendi kiváltságait védelmezik: „a Magyar valamint minden jusára, úgy nyelvére nézve is felette féltékeny, s minden újítást szabadsága sérelme gyanánt néz”. A nyelvújításban — úgy véli — „tovább érünk, ha lassan járunk. Amennyire lehet észrevétlenül kell a nemesi vagyonban, a nyelvben, kedvetszegő változtatást tenni, különben processusba keveredünk . . . A lassan járáshoz tartozik az is, hogy a tűrhető hibák ne egyszerre s tüstént orvosoltassanak . . .”. Majd így folytatja: „Az erőszakos revolutzio a nyelvújításban annál szükségtelenebbnek látszik lenni, minthogy a nyelv hibájának nincs az a természetek, ami az Ország alkotmányai hibájának van, hogy ti. naponként rosszabbak lenniének.” És még ezt teszi hozzá: „A szokást, amint látod, nagyon tisztetem . . . De nem tehetek róla, én azt gondolom, hogy egyfelől az új coloniák számára felette nagy szükség lévén a házakra, hagyjuk meg a régieket tűrhető formájokban, hogy annál több időnk legyen újaknak építésére, másfelől a pusztítást s rontást valámig csak lehet, távoztassuk, mert ez több vagy kevesebb fájdalmat mindenkor okoz.” (KazLev. XIV, 240—41, 237.)

Nem így Kazinczy. Az óvatosságra intó és óvatossággal eljáró taktikával szemben éppen abban látja szerepét, hogy az ortológusok és neológusok közti ellentéteket a végletekig kiélezzé. Horváth Endrének írva, 1816 februárjában ekként összegezi stratégiáját: „Nekem úgy tetszik, hogy az én érdemem az, hogy az a titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink . . . egymást közel negyven év olta nézték, világos ellenkezéssé, harccá lobbant. Ezt kerestem Vitkovicsához írt Epistolámban, ezt Töviseim és Virágaimban, ezt a Dayka és Báróczy Életekben. [. . .] Illő volt, hogy a sötétség valaha választassék el a világosságtól, s Iróinknak s Olvasóinknak Közönsége, melly eddig magányosan tévesztő derengésben őgyelgett, az egyik vagy másik zászló alá térjen. A csata elkezdődött; Somogyi Gedeon, Beregszászi Pál, Zsombori József s az Ó és Új Magyar nevetlen Írója vezetik az Orthologusok seregét; elébb utóbb megívának a két fél emberei, s akkor a béke beáll, s a Nemzet tudni fogja, mit kövessen.” (KazLev. XIII, 486—7.)

Kazinczy éppen nem a „lassan járás” híve, még kevésbé az óvatos taktikázásé, nem kívánja megkímélni a nemesi vagyont, le akarja rontani az ortológusok bástyáit, elpusztítani a kolóniák régi házait — „Rontott, mert építeni akart Palladio”: „A nyelvrontók” című epigrammáját 1815 végén elsőként Kisnek küldi el (I. KazLev. XIII, 373) —, egyszerűen a végső leszámolásra készülve, elsőprő támadással akarja kivívni a neológusok győzelmét, és megteremteti az óhajtott békét. Ám a béke békekötést, bizonyos kibékülést is jelent. A béke gondolata s ezzel esetleges engedmények lehetősége itt jelenik meg először stratégiájában. Hogy milyen irányban, arról ismét Horváth Endrénak, ezúttal 1816 júniusában írt levelében nyilatkozik: „Nálunk, tisztelt barátom, nem a mi kényünk teszi a Nyelv belsőjét... Tiszteljük a Szokást és a Közítéletet: de azt kívánjuk, hogy az Író egyebeket is kövessen...” (KazLev. XIV, 225—6).

Tiszteljük a szokást! „1809 és 15 között ezt aligha írta volna le így” — jegyzi meg SZAUDER JÓZSEF (Bevezetés „Kazinczy Ferenc Válogatott művei”-hez. Bp., 1960. I, CIV) —, majd rámutat arra, hogy ehhez járul még „a nyelv ideáljának... háttérbe szorítása a nyelv géniusza, a romantikus genialitás kedvéért! 1816 és 18 között [Kazinczy] már a nyelv géniusza fölötti töprengésekre kényszerül — barátai s most jelentkező ifjú tanítványok — mint Szentmihályi Aloiz — kívánják ezt tőle így!” (I. m. CV.) Kazinczy elveinek módosulását tehát — SZAUDER úgy látja — a magyar romantika felsarjadása idézi elő.

Kazinczy elveinek 1816 elejétől észlelhető módosulásában, nevezetesen abban, hogy korábbi állásfoglalásaihoz képest bizonyos engedményeket tett az újítás kérdésében az ellentábornak — amely azután fokról fokra, de egyenesen az „Ortológus és Neológus”-ban kötött kompromisszumhoz vezetett —, véleményünk szerint igen jelentős szerepe volt Teleki Lászlónak (1764—1821.), „A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései” (Pest, 1806.) című munka szerzőjének. Úgy tűnik, az ortológusok táborából Kazinczy előtt egyedül neki volt tekintélye. Ennek első és kétségtelen jele az, hogy amikor 1815-ben a támadások egy újabb hulláma — Beregszászi és Zsombori írásai — alkalmat nyújtottak neki a harc szítására, mielőtt felelne ezekre, Teleki László véleményét kéri ki az újítás dolgában. Kazinczy „Oly férfiút keres fel soraival — mondja VÁCZY JÁNOS (KazLev. XIII, XVII) —, akiről tudnia kellett, hogy az orthológiának egyik főképviselője. Teleki László grófot értjük, aki már *Esdekléseiben* félrecérthetetlenül körvonalazta a maga felfogását, s akit Kazinczy éppen ezért az ellenfél egyik nagytekintélyű vezérének tartott. S hogy mégis újabb nyilatkozatra bírja, ennek oka bizonyosan az volt, hogy meg akart győződni: vajon [...] sikerült-e őt a nyelvújításban alkalmazott módjaival felfogásának megváltoztatására bírnia, szóval: mit ítél az ő eddigi reformátori működéséről.”

Kazinczy 1815. december 21-én írt levele, amelyben Teleki elé „rakta” „a Neologizmus és Xenologizmus ügyét” (KazLev. XIV, 130), ugyan elveszett, de Teleki 1816. január 16-án kelt válaszából (KazLev. XIII, 418—26) s benne a kérdések csoportosításából kitűnik, hogy Kazinczy részletesen kifejtette neki álláspontját.

2. Válaszát Teleki a leglényegesebb, a harcok középpontjában álló kérdéssel kezdi, azzal tudniillik, hogy ki a nyelvnek ura és bírja. Szemben az ortológusokkal, akik a szokást és a grammatikusokat, és szemben a neológusokkal s legfőképpen Kazinczyval, akik az írókat tartották a nyelv legfőbb törvényhozójának, Teleki a publikumot jelöli meg, mégpedig a művelt közönséget;

ám — teszi hozzá — még „a pallérozottabb része a Nemzetnek” sem fogadhat el olyan regulákat, amelynél fogva a hosszas idők által megszentelt törsökös rendszabások változhatnak”. Éppen ezen az alapon veti el Kazinczy fel-fogását is: „Ennél fogva még kevesebbé engedhetném meg azt, hogy a Szép Írók Urai a nyelvnek. Ők legfeljebb bővítsék, pallérozzák a nyelvnek; a Grammaticusok a Szép Írók próbáinak rendben szedői; a publicum pedig egyedül megítélője, elfogadója, és a feljebb elé adott Határok között Ura a nyelvnek.” És hozzáteszi még: „Valóban káros volna, ha minden Szép-Író Ura lehetne a nyelvnek, amelyen ír; mert így nem a maga írása módját alkalmaztatná a nyelv Geniussához, hanem a magától megállapított Regulák kaptájára ütné a nyelvet...”.

Íme itt jelenik meg — a szubjektív, ízlés parancsolta nyelv ideáljával szemben — a nyelv géniuszának a fogalma, amely további fejtegetéseiben is a legfőbb mérce marad Teleki számára.

Rátérve az újításnak, mégpedig a szóújításnak problémájára, Teleki több tényezőtől teszi függővé annak lehetőségét. Ennek során leszögezi: „De ha már új Szó kellek, azt tartom, vigyázva kell hozzá nyúlni; mert nemcsak a hangzása, hanem egész formáltatása által, nem lehet azzal a nyelv Geniussán erőszakot tenni...”. Majd e kérdéskör summázásaként is mint legfőbb kritériumot ezt emeli ki: „Mind ezeket egyben vévén, az a vélekedésem, hogy ne legyünk ott szóteremtők, ahol nem kell, s ha mégis azok akarunk lenni..., úgy teremtsünk, hogy a nyelv Geniussa, a nyelv tisztasága általa ne romoljon.”

A stilisztikai kérdéseket elemezve, Teleki nem fogadja el Kazinczynak a különböző stílusfajtákról kialakított elméletét, nevezetesen azt, hogy a stílus szépségének alárendeli a nyelv törvényeit, s ezzel kapcsolatban kijelenti: „A stylus tisztaságának, meghatározottságának, a nyelv Geniussának minde-nyütt meg kell maradni...”; majd a római klasszikusokra hivatkozik, s úgy találja, hogy azok „Tárgyaikhoz alkalmaztatott különböző felemelkedettség-gel írtak, de a Deák nyelvnek pallérozása mellett annak ősi törsökös Reguláit, Geniussát nem rontották...”.

A továbbiakban Teleki balvélekedésnek minősíti az újítás érdekében történő nyelvrontás szándékát, mert a „nyelveknek nem kell azért elromlani, hogy azoknak poraiból új nyelvek támadjanak”. Végezetül ifjúkori barátságuk jogán kéri Kazinczyt, hogy „ezután ne vegyen annyira részt Tudósaink vete-keedésében”, hanem emelkedjék felül a támadásokon, ezt kívánja „Tudósi méltósága”. Ne csatlakozzék egyik félhez sem, mert „Ezek közül akármely részről sincs közönségesen igasság, *medium tenuere Beati*: mindegyik használni akar, de ha szolgálai félelemmel elhatározása mellett megáll, a nyelvnek többet árt, mint használ.” Azt tartja ugyanis, hogy „se a puristák, se az új szócsinálók nem győznek, hanem győzni fog a Magyar publicumnak az a részre nem hajló többsége, amely közönségesen a nyelv gyarapodását megítéli”, és amelynek, hogy Kazinczy „egyik Vezére legyen, minden jussal megérdemli”. Befejezésül ilyen értelmű együttműködésre hívja föl Kazinczyt: „fogjunk kezét, s dolgozzunk egyesült erővel ezen az úton Anyai nyelvünk gyarapításán, pallérozásán s bővítésén.”

Teleki László józan mérséklettel, tudós tárgyilagossággal és baráti jóindulattal írt, egész értekezéssel felérő levélbeli válaszát joggal nevezte VÁCZY JÁNOS a nyelvújítás története egyik legbecsesebb dokumentumának (KazLev. XIII, XVIII). Kazinczyra nagy hatást tett a fejtegetés, s mint ilyenkor szokása, barátainak, ezúttal Helmezy Mihálynak, Szemere Pálnak, Döbrentei

Gábornak, Kis Jánosnak, Kölcsey Ferencnek ad hírt a „fontos” levélről mint olyanról, amelyik „tiszteletét és háláját” érdemli (l. KazLev. XIII, 475, 485; XIV, 48, 62, 130). Kis Jánosnak ugyan azt is megjegyzi, hogy ennek ellenére „megtérrő nem tudok”, a fejlemények azonban azt mutatják: sok tekintetben a Teleki megjelölte elvekhez és tanácsokhoz igazodva jut el oda, hogy a „részsre nem hajló publikum” nevében és vezéréként kössön egyezséget az ortológusok és neológusok között.

3. Teleki hatását mutatja már az is, hogy Beregszászi könyvére, az 1815-ben napvilágot látott „Dissertatio Philologica”-ra, amelyről megjelenése előtt fél évvel tudomást szerzett, amelyből meg sem várva megjelenését 13 ívet 1815 júliusában elvitt a nyomdából, s amelyről júliusi megjelenése után nyomban elsőprő bírálatot készült írni (minderre l. KazLev. XII, 209–10; XIII, 38, 69), Teleki levele után csak másfél évvel jelenteti meg recenzióját, s ebben is Beregszászi munkáját együtt tárgyalja Sipos József 1816-ban megjelent könyvével, Zsombori pamfletjét pedig válasz nélkül hagyja.

Ez a recenzió kettősséget mutat. Egyfelől ugyanis fenntartja azt a nézetét, amelyet nyilván Telekinek is kifejtett, mégpedig bizonyára úgy, ahogy az 1816. január 16-áról keltezett „Jelentés a Klopstock Messiása eránt” című írásában (KazLev. XIII, 481) olvashatjuk,¹ hogy ti. a szépíró az ura a nyelvnek, a grammatikus pedig csak őre és rabja. Sőt ez utóbbinál sokkal határozottabb és végletesebb formát ölt a recenzióban a megszövegezés; TOLNAI szerint (Nyúj. 126): „Soha, sem előbb, sem utóbb nem szólt Kazinczy ilyen merészen, ilyen határozottan; soha máskor nem nézett le annyira fejedelmi felsőbbiséggel az író magaslatáról a nyelvrostálgatók szőrszálhasogatásaira.” HORVÁTH JÁNOS is (Tanulmányok. 1956. 127) úgy tartja: „Soha élesebben, kihívóbban nem fogalmazta meg a maga elveit.” Nevezetessé vált sorai így hangzanak: „A Szép-író nem ismér főbb törvényt, mint azt, hogy írása Szép legyen. Valami ezen igyekezetét segélheti, az neki mind szabad; a k á r e n g e d i a g r a m m a t i c a és a Szokás, a k á r n e m. [...] Sőt az Író p a r a n c s o l j a h o g y ú g y l e g y e n, s ú g y l e s z; sőt az Író ú s u s s á c s i n á l j a, a m i ú s u s n e m v ó l t.” (TudGyűjt. 1817/XII, 89–90; a ritkítások Kazinczytól származnak.) Más részről viszont, az előzményekből korántsem következően, recenziója végén a békülékenységgel hangja szólal meg, a kiegyezés útját egyengeti; ezt mondja ugyanis: „A Való, mint mindég, itt is szeretett helyén, középpen fog állani. Sem a Szokás imádóji, nem kívánják..., hogy a nyelv a tökéletesedhetés útján feljebb ne hágjon; sem az Újítók nem..., hogy nyelvünkben egészen más Nyelvet csináljanak.” (I. h. 104.) Látnivaló, hogy ebben a fogalmazásban a Teleki kívánta „medium tenuous beat” kap helyet, s az „Ortológus és Neológus” alapotívuma csendül ki belőle.

Nem sokkal ezután a szakirodalmunkban Kritika néven számontartott recenzió lát napvilágot (TudGyűjt. 1818/IV, 96–115), címe szerint Kazinczy művei kilenc kötetének kritikája, valójában nyelvújítási elméletének bírálata. A névtelen, de minden bizonnyal dunántúli kritikus külön is célba veszi, hamisnak s egyszersmind veszedelmesnek bélyegzi Kazinczynak azt az elvét, hogy a szépet teszi meg az író egyetlen törvényévé, mert az „rémítő Dictatori

¹ Mind TOLNAI VILMOS (Nyúj. 122), mind HORVÁTH JÁNOS (Tanulmányok. 1956. 126) úgy véli, hogy Teleki levelére Kazinczy a Jelentésben felel. Elkerülte figyelmüket, hogy Telekinek 1816. január 16-án, Pesten kelt levelére Kazinczy ugyanazon a napon, Széphalmon nem válaszolhatott.

hatalom"-mal ruházza föl az író. Kazinczy viszontválaszában, az Antikritikában (TudGyűjt. 1819/IV, 120–6, de 1818. május 29-ről kelezve) továbbmegy az engedékenységek útján. Védelmezi ugyan alapelvét, de nem ex cathedra nyilatkozik, hanem árnyalt előadásban magyarázza meg. Azt, hogy az író ura a nyelvnek, úgy kell érteni — mondja —, hogy „szabad kéjű, de nem vak kéjű, tanult kéjű, nem tudatlan kéjű Ura, barátja nem ellensége, művelője nemrontója, de építője.” Ez utóbbi állítás elég jelentős módosítása a Teleki által balvélekedésnek minősített, Palladióra hivatkozó nyelvrontás elvének. Miként mérsékeltebb a folytatás is, amelyben arról van szó, hogy az író nem önkényből parancsol, hanem „j ó t, s z é p e t, h a s z n o s t parancsol”, sőt „holtig tanulja a Grammaticát, a Lexicont, a Szokást”, s csak amikor azok nem elegendőek ahhoz, hogy a nyelv „gondolatainknak, s érzéseinknek igaz képe s hív tolmácsa légyen”, akkor folyamodik az újításhoz, Berzsenyi hőseként: „gyémánt fegyverével | Fényes utat tusakodva tör s nyit”. Ami pedig az újítás mértékét illeti, az természetesen viszonylagos, mert „mathematicai vonásokkal határt és korlátot vonni lehetetlen”, ám egy tilalomfát Kazinczy mégis ismer: „Eggyet tudok: azt, hogy a Nyelv Geniusát illetni soha nem szabad.” (I. h. 123.)

A *nyelv géniuszá*-nak kifejezését — kétségtelen — Telekitől vette át (tehát aligha a romantika képviselői készítették a felette való töprengésre). Amikor ugyanis egy jó félévvel Teleki levele után Dessewffy fölveti neki a kérdést: miben áll a nyelv géniusza (KazLev. XIV, 317), Kazinczy, bár bajosnak ítéli meghatározását, mégis már ekkor egyfajta értelmezéssel készen áll (KazLev. XIV, 358). A Telekitől legfőbb mércéül állított *nyelv géniusza*, mondhatnánk, Kazinczynak kapóra jött. E fogalomnak ugyanis egyrészt Teleki használatában többnyire a *nyelv természete* a szinonímája (vö. TudGyűjt. 1819/I, 28, 30, 34), s így a kifejezés használata már magában is közeledést jelent az ortológusokhoz. Az ily módon való útegyengetés mellett, másrészt, a fogalom meghatározatlansága Kazinczynak alkalmas volt arra, hogy saját felfogásának megfelelően értelmezze, beleértse mindazt, ami az ő nyelvújításának a „géniusza”. Íme hogyan valósul ez meg az Antikritikának az imént már idézni kezdett passzusában: „Eggyet tudok: azt, hogy a Nyelv Geniusát illetni soha nem szabad. De mi a Nyelv Geniusa? bár érzem, megmondani nem tudom... Míg valaki felkelend s erre megtanítand, addig a mi minden élő nyelvünk között legszébbé válható nyelvünk Geniusának, a szóban forgó kérdésre rézve, azt a tulajdonságát nevezem, amellyel a bővülést, szépülést, igazabbá válást nemcsak tűri, de szereti és óhajtja is, és hogy mindazon kölcsönzésektől, amellyekkel a gondolatot és érzést erősebben, lágyabban, komolyabban vagy csintalansággal festheti, nem idegenkedik: csak olyanok fogjanak munkához, akik ízléssel bírnak...” (I. h. 123.)

Így fér bele a *nyelv géniuszá*-nak fogalmába a *nyelv ideálj*-nak ízlés parancsolta eszméje is.

4. Alig szárad meg a tinta Kazinczy Antikritikáján, amikor újabb támadás éri. Füredi Vidának — a kortársak nem tudták, hogy Kisfaludy Sándornak — „A recensiókról” című cikke (TudGyűjt. 1818/VI, 3–32), mely Kazinczyt, a bírálót ítéli el, s egyúttal a neológia „egész tendenciája” ellen emeli föl szavát, amiért nemcsak az újításban tette az író korlátlan urrá, hanem a kritikában is az egyéni ízlés uralmát kívánta. A támadás tehát Kazinczy vélt és félt diktátorsága ellen irányult (TOLNAI, Nyúj. 131–2), s készítette őt arra,

hogy megírja összegező tanulmányát, az „Ortológus és Neológus”-t. 1818 októberében fog munkához, decemberben már a vége felé tart, de 1819 januárjában újra kezdi, tehát átdolgozza, hogy végül 1819. augusztus 15-i keltezéssel zárja le a kész kéziratot (vö. KazLev. XVI, 208—9, 246, 275; TudGyűjt. 1819/XI, 27).

Ebben az időben kezdeményezésére egyre szorosabb kapcsolat alakul ki közte és a Telekiekkel, tanúja ennek gyakorrabba váló levelezésük. 1819 elején Teleki László „A Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szöllő Gondolatai”-t teszi közzé (TudGyűjt. 1819/I, 17—49), s a szorosabban vett prozódiai problémák tárgyalása után az újításról azokat a nézeteit adja elő, amelyeket Kazinczyhoz írt leveléből már ismerünk. Tanulmánya végén ismét az „áldott középút” mellett foglal állást, s annak követésére így buzdít: „igaz megnyugvásomat abban fogom mindenkor feltalálni; ha mostani Hazafiúi törekedéssel arra alkalmatosságot nyújthattam, ha a tökéletes Igazság, az igaz közép-út nem annyira töllem, mint inkább Hazafi Társaimtól fel fog találtani.” Nyilvánvaló, hogy ez főképpen Kazinczyhoz intézett óhaja. Ő meg is érti, hamarosan válaszol rá, és siet megnyugtanni Telekit: „A Nyelvbeli Újítások dolgában én ellenkező értelemmel vagyok mint a Mélt. Gróf [...]: de követni fogom a Mélt. Gróf dicső példáját, s az erőltetést továbbá is kerülni fogom.” (KazLev. XXII, 351.) Ugyanakkor most már elsősorban az öreg gróf fiára, Teleki Józsefekre tekint, tőle várja elismerését, amint alábbi soraiból kitűnik: „Ezen a mezőn is egy nagy fényt ad a Teleki ház a hazának. Melly tanult, lelkes s nagytűzű férjfi a Méltós. Gróf kedves fija! Nekem ez most minden gyönyörűségem, minden reményem...”. Erre a dicséretre Kazinczynak az adta az alkalmat, hogy Teleki József (1790—1855., utóbb az akadémia első elnöke) „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szöllás-módok által” című műve 1818 novemberében elnyerte a Marczibányi-bizottság pályadíját. Kazinczy már akkor gratulált a szerzőnek, amint Teleki Józsefnek 1819. január 26-án kelt válaszleveléből látjuk (KazLev. XVI, 287—9). Teleki ebben „honi literaturánk tisztelt Nestorá”-nak, „legmunkásabb előmozdítójá”-nak nevezi őt, akinek elismerése igen sokat jelent számára, mert: „A tudósok szabad köztársaságában félve megjelenő íróra rézve — mondja — mi lehet buzdítóbb, hízelkedtetőbb, mint midőn buzgó fáradozásainak első csekély gyümölcseit, a tudományosságunk első bajnokainak egyike, kit számtalan munkáiból tisztelni már régen megtanúlt, figyelmetességére érdemesíti...”. Tudjuk, hogy Kazinczy kétkedéssel nézett az akadémia létrehozásának tervei elé, bizonyára Telekinek is felfedte aggályait, aki válasza további részében ehhez fűz megjegyzéseket. A külföldi akadémiák példáját, mondja, nem a rájuk ruházott hatalom, hanem az azzal való visszaélés tette kárhozatosná. Az ő szeme előtt viszont olyan akadémia lebeg, a „tudósok olly szelid egyezete, melly nem parancsoló hangja... által kíván az ellenkezőin diadalmaskodni, hanem minden pártosságot félre tévén, egyenesen a nyelv kimíveltetésének előmozdításán, a honi tudományosság öregbítésén munkálkodik...”.

Igen, akadémiától függetlenül is, a pártoskodást félre téve és az igaz közreputat megtalálva munkálkodik a nyelv ügyének előmozdításán: ezt várták a Telekiek Kazinczytól is. Tárgyilagos érvelésük, tudós mérsékletük nem maradt hatástalan rá. Hogy az „Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél” címmel közzétett értekezése az ellentétek kiegyenlítését szolgálta, abban nagy részük van nekik. Úgy tűnik, elsősorban az ő várakozásuknak akart megfelelni, az ő ítéletüket tartotta a legfontosabbnak. Elkészült értekezését

ugyanis Teleki Lászlónak küldi el a következő szavak kíséretében: „Én a Mélt. Grófot nem ellenkezőmnek óhajtom, hanem Bírámnak. Ihol vagyon tehát egy Értekezésem a Tudom. Gyűjtemény számára; méltóztatassa azt megtekintésére a Mélt. Gróf, s adja-által, esedezem alázatosan, nagylelkű kedves fijának, ki reményilem, nem bántatik-meg azon kérésem által, hogy onnan meheszen a Trattner kezébe.” (KazLev. XXII, 356.) Nagyon fontos volt tehát számára, hogy munkáját mielőbb lássák a Telekiek, mert kéziratának Trattnerhez való eljuttatásához egyébként, mint korábban is, egyszerűbb utat s főként kevésbé előkelő közvetítőt választhatott volna.

Az elismerés nem is marad el. Teleki József válaszol Kazinczynak, értesíti, hogy kívánságának megfelelően eljár, értekezése a folyóirat novemberi kötetében jelenik meg. Szépnek és lelkesnek nevezi az értekezést, s megjegyzi, hogy egyes részleteit felhasználja díjnyertes pályaművében a sajtó alá rendezés során. (KazLev. XVI, 522–3.)

Nem szükséges itt Kazinczy értekezését hosszabban méltatnunk, jelentősége jóideje tisztán áll a magyar nyelv- és irodalomtudomány előtt (l. egyebek közt: VÁCZY: KazLev. XVI, XXI–XXII, uó.: MNy. III, 51–6; TOLNAI, Nyúj. 134–7; DEME: RefNy. 18; HORVÁTH JÁNOS, Tanulmányok. 1956. 128–9; SZAUDER, Bevezetés CVIII; IrTört. III, 279–80.) Az „Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél” (TudGyűjt. 1819/XI, 3–27) a magyar értekező irodalom első valódi remeke, amely a nyelvújítási harcban, a két fél felfogásának egyeztetésével, a neológia elméleti győzelmét jelentette. „Győzelmet — mondja DEME LÁSZLÓ —, hiszen sikerül az ortológiából azt kiemelnie, ami nemzeti benne, a neológiából pedig azt, ami polgári benne; [...] Kazinczy engedményt tesz az ortológiának, hogy engedményt kapjon a neológiának; kompromisszumot köt az elvekben, hogy elfogadtassa a gyakorlat egészét; enged a lényegtelen kérdésekben, hogy győzzön a lényegesekben.” (DEME: RefNy. 18.)

Kazinczy értekezésének kezdetben „A Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről” címet adta (l. KazLev. XVI, 246), ugyanis korábban még könyvet tervezett, amelyben a nyelvújítás történetét, elveit, eredményeit összefoglalóan kívánta tárgyalni. Most ezt már fölöslegesnek tartotta, s nemcsak azért, mert értekezésével a maga részéről lezárta a vitát, hanem azért is, mert időközben az összefoglaló munka is megszületett.

5. Teleki József művére gondolunk, amely a kornak legmagasabb színvonalon megírt nyelvtudományi munkája, és amely bámulatosan éles ítélettel állapítja meg a szélsőségek közt a követendő utat, mégpedig ugyanazon felfogásban, amely Kazinczy értekezésében kifejezésre jutott. (Teleki nyelvbölcséleti elveiről l. BALÁZS JÁNOS, Magyar deákság. Bp., 1980. 188–213.)

Maga Kazinczy többször szóba kerül a könyvben. A szerző, amikor sort kerít arra a kérdésre, mi az író szerepe és mi a szokás hatalma a nyelvművelésben, ismertette a nézeteket és utalva a lezajlott vitákra, megállapítja: „Nem áll meg tehát egy hazánkfíának azon állítása, hogy az *Író parantsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz*; az Író nem *parantsol*, csak *javasol*, és a későbbi írásbeli szokástól függ a javasolt ujtás elfogadása”. Jegyzetben pedig ezt teszi hozzá: „Ezen érdemes Hazánkfia közelebből és ezen értekezés elkészülése után e tárgy felől való gondolatait bővebben kifejtette, sok részben enyñtette (TudGyűjt. 1819. 11. köt. 3. l.). Az igazság után szomjuhozó nagy lelkű Tudós nem szégyenli a meggyőződésnek engedni, a makatsság tsak a kis Lelkek vagy Tudatlanok

tulajdona; amit Kazinczy ezen utolsó betses értekezésében mond, nagyobb részint feltétel nélkül alá írom, és itt kijelentett gondolatimmal megegyez.” (A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által. Pest, 1821. 135.)

Törekvéseit azonban mindennél jobban szentesítik a könyvnek utolsó, befejező sorai. Kazinczy az újítás elméletének védelmében a *merés szabadságát* hirdette, a merészséget tehát, sőt a vakmerőséget (l. TudGyűjt. 1817/XII, 91; 1819/XI, 14, 28). Teleki Kazinczy állásfoglalásának apológiáját adja, amikor műve végső tanulságaként és kicsengéseként ezeket írja:

„Valamint minden dologban úgy a nyelvmivelésben is, a *nagy félénkség* veszedelmesebb a vakmerőségnél. *Ez* ha minden nyomton *botlásra*, sőt *elesésre* vezérel is, de a *tzélhoz* közelebb viszen, míg *amaz* minden lépésünket *olom nehézségével* akadályoztatja. A *szerfelett félénk* ember soha semmire sem mehet; sok *szépet* sok *nagyot* köszönhetünk a vakmerőknek, kivált azoknak a kik vakmerőségekben szerentsékek voltak. Quintilianus az általunk méltán tisztelt, minden iskoláinkban tanított és mohon tanult Horatiust, a deák nyelv simítására nézve főként *felix audaciá*-ja miatt dítséri. — Ha tehát a *keskeny közép* utat eltalálni nem tudjuk, sokkal tanácsosabb merészségünkben néha *megbotlanunk*, mint a *botlást félénken elkerülni* akarván *helyt állanunk*.” (I. m. 340, a kiemelések a szerzőtől valók.)

Kazinczy meg lehetett s meg is volt elégedve Teleki művével: Teleki József gróf „kitünően beszélt” — írta Rumy Károly Györgynek (KazLev. XVIII, 15). Kettejük munkája, Kazinczy értekezése és Teleki könyve együttesen biztosította a nyelvújítás végső győzelmét.

A Kazinczy vezette mozgalom ezzel elvégezte feladatát, a társadalmi és politikai átalakulás eszmei előkészítőjeként kialakította a nemzeti irodalmi nyelvet. Új korszak kezdődik ezután, a reformkor, amelyben az újért való harc visszaterelődhetett a politika síkjára (DEME: RefNy. 19). Ahogy az új korszak Széchenyié lesz, úgy volt a megelőző Kazinczyé. Ő maga joggal mérhette törekvéseit és eredményeit Széchenyi óriási terveihez, mert a maga folytatását láthatta benne (TOLNAI, Nyúj. 150). Halála előtt nem sokkal, utolsó írásainak egyikében, „Gróf Széchenyi Istvánhoz” intézett episztolájában nyugodt öntudattal vallhatta:

Én láttam a zavart, s láttam, hogy az
Rendén vagyon; úgy volt az mindenütt,
Míg a nyelv hívei, írók s olvasók,
Egymást korholván, összeszerkezének;
S a versenygöket nem békére vontam,
Hanem hevesb és még makacs b vitára.
Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kívívánk
A szép tusát s most béke boldogít.

ÉDER ZOLTÁN

Kazinczy stilisztikai nézeteiről

1. SZAUDER JÓZSEF így summázta igen találóan Kazinczy életművének jelentőségét több mint húsz évvel ezelőtt: „Költészetét tekintve alatta maradt nagy kortársainak, Csokonainak és Berzsenyinek; filozófája nem hatolt le

azokba a félelmes mélységekbe, melyek mindig ott kísértettek Kölcsény gondolatainak alján; politikai éleslátása gyöngébb volt, mint a jakobinus mártíroké, soha meg nem tagadott barátaié, akik túl merészen néztek a jövőbe. S mind ennek ellenére is ő volt az, aki 1790 és 1820 között, több mint negyedszázadon át, a magyarság társadalmi haladásának és nemzeti önállósulásának elemi szükségleteit felismerve, a legszélesebb köröket megmozgató harcba szállt az új nemzeti öntudat, politika, gondolkodás és költészet kialakításáért — makacs, szinte belső ösztönné vált, tévedhetetlen programszerűséggel téve rá egész életét a nyelvújításnak és irodalmi újjászületésnek az egész nemzetet felemelő céljaira.” (Kazinczy Ferenc válogatott művei. Bp., 1960. I, XI.) Nem szerepel itt, joggal, hogy stilisztikát írt volna, de az irodalmi újjászületés, amelynek lényeges összetevője volt a stílus megújítása, nem kis mértékben Kazinczynek köszönhető. Mert az ő felfogásában a nyelvújítás is mindenekelőtt stílusújítás volt, az „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” című írásában így jellemzi a neológust: „Szokásban nem forgó szókkal s szólásokkal él; szókat csinál, a készeket, de rútakat szebbé teszi, a kiholtakat sírjaikból előhozza, a nemtelen s nem kedvetlen hangzású környékieket a nemzetnek visszaadja; a gyökerekkel inkább él, mint a származtakkal; az összeforrasztottakat partikuláiktól megszabadítja; szavait új szintaxissal, periódusa tagjait szabadabban, merészebben, gyakorta idegen példányok után szövi fel; az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézvé, ha előtte más valaki szólott-e már úgy, s az uralkodó szokás azt javasolja, vagy engedi-e, hanem ha lehet-e úgy szólni, s az a nem, amelyben szól, az a hely, ahol szól, szokatlan mondását engedi-e, kívánja-e, s a beszéd így erőt s szépséget nyer-e.” (Uo. II, 202.) Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a stílussal való foglalkozás áthatotta, átfogta Kazinczy egész életművét; a fordítóét csakúgy, mint a költőét és íróét, valamint a kritikust, a nyelvújítóét, az irodalomszervezőét stb., és hogy a „Bácsmegyey”-től kezdve az utolsó leveléig — mint SZAUDER többször utal rá — (mai szóval) a kommunikáció körülményeinek megfelelő, azaz adekvát, más szóval funkcionális stílust igyekezett megvalósítani — akkor talán érthető, hogy nemcsak lehet, hanem érdemes, sőt szükséges Kazinczy stilisztikai nézeteiről beszélni.

Persze az igazság az, hogy Kazinczy stílusfelfogásáról és -gyakorlatáról már többen írtak. A legrészletesebb — bár az életmű bemutatásához igazodva, tehát nem külön tanulmányban — SZAUDER JÓZSEF (Bevezetés Kazinczy Ferenc válogatott műveihez. Bp., 1960. I, VII – CXXVII; és *MiRTört.* III, 258–87), és több munkájában érintve, korábban külön hozzászólásban is foglalkozott vele RUTSICZKY ÉVA (*III. NyKongr.* 278–81). Úgy gondolom azonban, hogy ilyen alapvető témát időről időre elő kell vennünk, ezúttal pedig abban is reménykedve, hogy talán a modern nyelvészeti és irodalomelméleti irányzatok hatására megújult funkcionális stilisztika és a mostanában körvonalazódó szöveg- és közéleti stilisztika fényében sikerül némileg új oldalról megvilágítani Kazinczy irodalom- és nyelvelfogásának ezt a fontos összetevőjét.

2. Hogy Kazinczy stilisztikai munkásságát realisan értékelhessük, egyrészt utalok arra, hogy magam korábban a magyar stilisztika történetét négy korszakra osztottam fel. A XVIII. század végéig terjedő idő jelenti az előzményeket: önálló stilisztika még nincs, de megszületnek — igaz, nyelvtani, nyelvhelyességi stb. megállapításokkal keverten — a nyelvünkre vonatkozó első stilisztikai megjegyzések (Pesti Gábor, Sylvester János, Geleji Katona István

stb.). A második korszak, lényegében a XIX. század hozza meg a stilisztika önállósodását és az alapok lerakását: a stílust immár önmagáért kezdik vizsgálni, ha sok tekintetben a régi retorika eszközeivel is. Nálunk Révai Miklós „Magyar Szép Toll”, Verseghy Ferenc „Usus Aestheticus Linguae Hungaricae” című műve, Kazinczy egész munkássága, Bitnicz Lajos „A magyar nyelvbéli előadás tudománya” című könyve, Szvqrényi József „Magyar ékes szókötés”-e stb. jelzi a főbb állomásokat. Persze meg kell jegyeznünk, hogy a Magyar Nyelvőr köteteiben egészen a századforduló körüli időkig a stilisztika közvetlen területéről jóformán csak szókinés-, közelebbről főként szinonímagyűjtéseket és egy-egy író vagy költő bizonyos fordulatait magába foglaló összeállításokat találunk (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika: MNyTK. 136. sz. 4–9).

Másrészt röviden ki kell térnem arra, hogy milyen mai alapról vesszük számba Kazinczy stilisztikai nézeteit. A funkcionális stilisztika szerint — amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki, és amelynek a kialakításában nem kis része volt a SAUSSURE-tanítvány BALLYnak — stíluson a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, továbbá a szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szólamot érti (l. részletesebben FÓNAGY IVÁN: ÁNyT. I, 91–123), illetőleg a stílust úgy tekinti, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek — mint variánsoknak — a felhasználását (ezt egyébként a nyelvi elemeknek a saussure-i paradigmikus vagy asszociatív, valamint a szintagmatikus tengelyen való elhelyezkedéséből eredő rejtett erő teszi lehetővé), azaz mint a kommunikáció körülményeitől függő válogatásnak és elrendezésnek az eredményét. A hallgató, az olvasó, azaz a jellevő felől nézve pedig — az említett válogatás „mechanizmusát” mintegy megfordítva, a folyamatot visszapergetve — ez a stilisztika hozzásegít a szépirodalmi és egyéb művek teljes értékű megértéséhez, mégpedig azáltal, hogy segít feltárni a legfontosabb (jobbára) formai elemeknek: a nyelvi — illetőleg a szövegben már — stílári eszközöknek a „stilisztikai mondanivalóját, hírértékét”. Ez utóbbi esetben, vagyis a stíloselemzés során számba veszi a belső (téma, szerkezet, vershelyzet stb.), valamint a külső formát (hangzási, szó- és kifejezőképzleti, alak- és mondattani, képi és extralingvisztikus szint).

Emlékeztetnem kell arra is, hogy a stílus mindig szövegben jelentkezik. A szövegnek, pontosabban a szövegegész felől elindulva a kommunikációnak a kérdéseivel foglalkozik az új elméletek, irányzatok hatására vagy bizonyos értelemben azok összegezéseként mostanában kristályosodó szövegtan (l. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban: MNyTK. 154. sz. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. Bp., 1979.). Ennek fontos része a szövegstilisztika, amely a mondaton túlmutató, továbbá a szövegegészre kiható nyelvi-stílári jelenségeket vizsgálja. A szövegtannak a stilisztika számára is fontos fogalma a kohézió. A kohézió — KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában — „összetartó erő és struktúra, amely a szöveget egységessé, folytonossá, lezárttá, integrálttá teszi” (MNyTK. 154. sz. 24). Természetesen mind a lineáris, azaz az egymás utáni mondatok összekapcsolását biztosító, mind pedig a globális, tehát az egész szöveg egységét, összetartozását megteremtő kohézióknak megvannak a sajátos nyelvi és nyelven kívüli (extralingvisztikus) eszközei.

3. Lássuk röviden, mi vitte Kazinczy érdeklődését a stílus, a stilisztika felé. Ahogy — korábbi megállapításunk szerint — a stílus, a stilisztika kihatott

Kazinczy egész életművére, másfelől elmondhatjuk, hogy életének szinte minden lényeges eseménye, mozzanata táplálta érdeklődését a nyelvhasználat, a stílus elméleti és gyakorlati kérdései iránt.

Első helyen kell megemlítenünk nyitott, a világ dolgai iránt még idősebb korában is érdeklődő, továbbá mindig újat, jobbat akaró, ugyanakkor minden küzdelemben kitartó és lényegében állandóan bizakodó egyéniségét. És mindjárt tegyük hozzá, hogy azért „a világ dolgai” között Kazinczynál a legelőkelőbb helyet mégis az irodalom, a szépirodalom foglalta el, az író, az olvasó és a mű felől felvetődő számos kérdésével. Az olvasást, az irodalmat egyébként — mint ismeretes — megszerette már a szülői házban, ahol bibliát, bibliai történeteket olvastak, zsoltárokat énekeltek. Mindez aztán csak szélesedett a pataki iskolában. Ez utóbbit így idézi vissza a „Pályám emlékezeté”-ben: „És mégis Patak, minden fogyatkozások mellett mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás, inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak”. Ilyenformán már ifjú korában szinte élt-halt az olvasásért, amit a következő, emlékeiből vett részlet is igazol: „Nem sok idő múlván azután, hogy Patakra visszatértem, a bibliothecarius tudatá velem, hogy kezéhez eladás végett valamely magyar könyv tétetett le, nyelve érthetetlen, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel: Bárócynak erkölcsi meséi Marmontelből. Én azt szeretém meg, amit eddig a bibliothecarius gyaláztott, s attól borzadtam vissza, amit magasztalt. Még ma is birom a könyvet, még rajta van ifjú esztendeim örömének kedves emléke; még ismerem a helyeket, ahol édes szólása csudálgatásaiban fel-fel sikoltozám. Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel, ami lesz.” Azután a korán elkezdett idegennyelv-tanulás, majd az ebből vagy ebből is kinövő fordítások — amelyekkel meg akarta indítani az igazi, pezsgő irodalmi életet — és különösen a fordítás közben kialakult azon eljárása, hogy ezeket a munkáit mindig továbbbesziszolva újra kiadta —, még közelebb vitték annak a felismeréséhez, hogy a stílus átfogó és még oly aprónak látszó megoldásai egyaránt fontosak, a mű hatását meghatározzák, nem beszélve nyelvújító szerepükről. De a fordítások után folytathatjuk a sort az eredeti verses és prózai művek alkotásával, az irodalmi kritika megindításával, a folyóiratszerkesztéssel, élő és elhunyt író- és költőtársak munkáinak a meghatározott elvekre épülő kiadásával, a nyelvújítási harc végigvezénylésével, az irodalomszervezéssel — amelyről az eddig megjelent 24 vaskos kötetnyi levél páratlan módon tanúskodik —, a nyelv- és irodalomtörténeti búvárkodással, a színjátszás körüli buzgólkodásával, más művészetek (rajz, festészet, zene stb.) iránti vonzódásával stb. — ezek mind, mind arra ösztönözték, hogy munkálkodása közben a nyelv és stílus dolgaival is foglalkozzék, és hogy a számára fontosnak látszó elveket — a tudományos rendszerezés igénye nélkül — többször megfogalmazza.

4. Áttérve most már közvetlenül a Kazinczy stilisztikai nézeteire, azt kell összefoglalóan megállapítani, hogy irodalom- és nyelvtudományunknak ez a kiemelkedő alakja éppen a legfontosabb szövegstilisztikai, közelebbről az egész művet átható stílussajátságokkal kapcsolatban tett helytálló megjegyzéseket, ha mindjárt a régi retorika és stilisztika, valamint a klasszicizmus szabályait követve is.

SZAUER JÓZSEF az epigrammákra vonatkozólag — de szerintem az egész Kazinczy-oeuvre-re is értelmezhetően — a következőt állapítja meg: „Nem egyszerűen a nyelvújítás védelmére vállalkozik, hanem az irodalmi ízlés fejlesztésére, a tisztább ízlés megteremtésére. Az epigrammák többségében nem nyelvi, hanem esztétikai az állásfoglalása.” (I. h. I, LXXXVI.) Tehát Kazinczynál írónak, műnek, stílusnak, nyelvnek mindenekelőtt az „ízlés” mérlegén kell kiállania a próbát (Beregszászi Pálról például ezt mondja a „Pályám emlékezeté”-ben: „Nagy a keleti nyelvek ismeretében, melyet kevesen tudnak, de ízlése kevés, és a mi még gonoszabb, rossz.”). Hogyan érvényesül a nyelv és stílus esetében az ízlés? Erre a kérdésre a „Báróczy életrajza” című munkájában válaszol: „... a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.” (I. h. II, 184.) Azt hiszem, azt a bizonyos adekvátságot senki sem fejezte ki szebben, egyértelműbben. Ebben azonban az is benne rejlik, hogy a nyelvnek sokszínűnek kell lennie: „... végre azt is óhajtánók, nagyon óhajtánók, hogy e nyereséget sokan tudnák becsleni, hogy nyelvünk többszínűséget (Vieltnigkeit) kapván, Homért és Horácot, Liviuszt és Tacitust, Klopstockot és Voltairt egy nyelvben fognánk ugyan, azaz magyar szókából fűzött beszédben, de nem egynemű beszédben, s mindenikét a neki tulajdon színben-tónban, fordíthatni” — írja ugyanott (i. h. 186). És a sokszínűség azt is jelenti, hogy a stílusnak alkalmazkodnia kell a stílusrétegekhez és azon belül a műfajokhoz. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg az „Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél” című munkájában: „A stilisztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisai, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében, s megfordítva. Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az úr és szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai.” (Uo. 205.) Mindamellet a poézis, a szépség általában megköveteltetik, mint ahogy a Berzsenyihez című költeményében írja: „Ne kérdd, törvénnyel egyez-e, nem-e? Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen. A kellem istennéit engeszteljed: Nyert akinek kedvellik áldozatját.” (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy — mint SAUVAGEOT professzor írja „A propos du refaçonnage de la langue” című nemrég megjelent cikkében: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris LXXIV, 1979. 141—75 — Johannes Aavik, az észak-európai nyelvújítója szintén célszerű és harmonikus, esztétikus nyelvet akart léterhozni.) Ugyanígy fontos a könnyedség, dallamosság, mint számos bírálatában — többek közt a Verseghy és Kisfaludy Sándor költészetéről szólóban — írja. Ennek megfelelően határozottan ellene van minden darabosságnak, durvaságnak, provincializmusnak. Daykának egyik hátrahagyott kéziratáról mondja: „Életrajzok, valamely német munkából; — haszonvehetetlen munka, csak a darabos stílus miatt is.” (Uo. 175.) Felettébb elmarasztalja továbbá Horváth Ádámot, mivel „magyarsága bajszos, csomókös magyarság volt”, és Verseghyt is „Dass er Provinzialismen in die Schriftsprache der Ungarn hineinbringen will” (i. h. LXXVIII), de a stílusértékű nyelvjárási formákat nem hibáztatja, Báróczyval kapcsolatban írja: „Megtartottam némely helyett orthographiáját, megtartottam erdélyi dialectjét is”. Érthető, hogy Kazinczy adott a művek kompozíciójára is, Kisfaludy regéiről ezt írta Kis Jánosnak: „Nincs benne semmi kompozíció; úgy tetszik, hogy a sok nyo-

morult Rittergeschichtéket lopdosta meg... S milyen benne maga a vers is! Egy metrum az egész könyvben... A dikció nem castigált, a grammatika össze van benne gázolva.” (I. h. I, LXXIX.) Természetesen sokszor érinti Kazinczy a korstílusok problémáit, mindenekelőtt az általa kedvelt klasszicizmust.

Végül itt kell szólnunk arról, hogy mi volt a véleménye Kazinczynak a nyelv- és stílussteremtésről. E tekintetben már-már a mostanában szokásos „*écart*” vagy „*dévation*” elvét vallja. A következőt írja „*Dayka élete*” című munkájában: „Tudni a nyelv törvényeit elmúlhatatlanul szükség, szükség azt is tudni, mi van szokásban: de azt is szükség tudni, mi adhat trópicus díszet, s el nem feledni, hogy kevés regula van kifogás nélkül, és hogy a regulától eltávozni sok helyt trópus vagy figura, s nem anomália.” (I. h. II, 168.) Tehát azért egyáltalán nem tagadja meg a grammatika, a nyelvi törvények ismeretének szükségességét. Ez az intelme — sok mással együtt — úgy érzem, a mának is szól.

5. Természetesen volt megjegyzése Kazinczynak az egyes szintek legkülönbözőbb jelenségeihez is. A hangzás területén szintén megkövetelte a szépséget: „Új nyelvet a sokaság teremte: a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhágthat; s az újonnan teremtett vagy származtatott szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az múlhatatlanul szükséges és széphanzúsú leszen, és ha az író azzal gyakrabban nem él, mint illik...” (I. h. I, XCVII.)

Mint nyelvújító (inkább neológus) kedvelte az új szavakat, de voltak kikötései velük kapcsolatban: „Minden cruditást (*Harte*) elkerülni, — az újításokat nem halmozva, hanem félénken béhozni, hogy az írás egészen tarka ne legyen — s az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni ki: 1.) hogy az olvasó érezze, hogy arra szükség volt; 2.) hogy az újítás édes legyen, legalább ne kedvetlen — ezek az én törvényeim.” (I. h. I, LXI.) Már az archaizálásra is ad több példát, sőt az ő nyomán folyamodnak mások is ehhez a stílusesszűkhöz (l. SZAUDER: i. h. I, LXXI.).

Bár a „Pályám emlékeztető”-ben „inkább rontó, mint építő grammaticázás”-ról beszél, és arra utal, hogy „a példa többet teszen”, ilyenformán látja az öncélú grammatikalizálás haszontalan voltát, és — mai kifejezéssel — a nyelvhasználat-központúság mellé áll, azért a grammatikának, a nyelvtani szabályoknak — mint fentebb is utaltam rá — van tekintélye a felfogásában. Egyébként hogy a történetiséget valló Révai mellé áll, az nem jelenti, hogy a Verseghy képviselte szinkroniát elveti. — Érdekes, ahogyan Révaival szemben megvédi a *lesz, tesz* mellett a *leszen, teszen* forma stíláriis létjogosultságát: „Vannak esetek, ahol a *leszen*-nel élni nem mernék. Es tönt zu feyerlich für die leichtern Gattung des Styls.” (Uo. I, LXXI.)

Érthető, hogy kedvelte a szóképeket, erről így ír: „S kivált akkor szereti [ti. a szépíró] az új szót és az új szólást, midőn azzal dolog, kép s oly bélyeg jön által, mely a jelentést az értelmesebb s az idegen nyelveket értő olvasóval kitaláltathatja” (uo. II, 202), és példákat is idéz (uo. II, 202–3).

Az extralingvisztikus szintet illetően szeret élni az írásjelekkel, és egy ízben gót betűket alkalmaz archaizálásra.

Kazinczy kritikáiban, stíluselmzéseiben érvényesítette nézeteit, követelményeit: az ízlést, az esztétikumot kereste az elemzett művekben, az egész felől indult el stb., úgy, ahogy SZAUDER jellemzi Kazinczy Bárácz-bírálatát: „Ami megragadta, az a szép új stílus volt, a ritmikus, és szépen elrendezett

mondatszövés, a drámai tömörséggel megfőző szabatosság és nyelvtisztaság, no meg a franciás idegenszerűség is, ami a parlagi műveltségű előtt valóban érthetlenné tette a fordítást.” (Uo. I, XXI.)

Az egységesült, normalizált irodalmi nyelvről sem vélekedett az eddigiekhez képest másként. Kiállt az addig kialakult hangtani, alaktani stb. normarendszer mellett, és küzdött nyelv- és stílusújító törekvései közben ezek elterjedéséért is. Mindenekelőtt világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt — németül — nevezi meg: *Schriftsprache*). „... az én törvényem az — jegyzi meg egy 1811-i levelében —, hogy a’ ki magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (KazLev. VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki ő-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen — amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte — csakúgy tiltakozott, mint ahogy szigorúan megbírált Baróti Szabó Dávid Vergilius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne. És tiltakozott minden olyan — rendszerint valamely tájnyelvből való — hangtani, alaktani stb. változat ellen, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkorra már megszilárdult normájának. Egyébként BENKŐ LORÁND ezt írja „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában” című monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kéziratot munkájában („Geszner’ idylliumi” 1785.) már egyetlen hibát sem követ el a „kritikus” jelenségek egész sorában. ... A kilencvenes évekből származó kézírataiban (Lanaszsa. 1793.; Stella. 1794.) meg olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés írójánál találkozunk, különösen a kéziratok területén.” (I. h. 460.)

És azt is elmondhatjuk, hogy stilisztikai elveit saját stílusával szintén igazolta.

6. Végül pedig — és ezt talán nem kell bizonyítanunk — ma is tanulhatunk Kazinczytól: erkölcsöt, magatartást, nyelvseretet, elemző és egyéb módszereket.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Denominális igekötős képzések a magyarban

(A *megvakul* típusról)

1. Bevezetés. — A német szóképzéstanban használják alkalmanként a *Zusammenbildung* [tkp. ’együtt-, összeképzés’] terminust (vö. pl. W. HENZEN, *Deutsche Wortbildung*³. Tübingen, 1965. 234 kk.). HENZEN szerint a szóban forgó alakulatok olyan „Neubildungen, die nicht auf einfachste Art, d.h. durch *Zusammensetzung* oder durch die gewohnte *Ableitung* aus einem Grundwort mittels eines *Suffixes* allein entstanden sein können” (234). Így pl. nincsen **erőtlenedik*, amelyből az *elerőtlenedik*-et levezethetnénk, a szóalkotás alapja az *el-* és az *erőtlen*. HENZEN szigorúan véve csak olyan főneveket tekint *Zusammenbildung*oknak, amelyek szintaktikai kapcsolatok alapján jöttek

l'tre, mint a *Grablegung* 'sírbetevés' (: *ins Grab legen* = a sírba helyezni), *Zuhilfenahme* 'segítség(ül vétel)' (: *zu Hilfe nehmen* = segítségül venni). Ezek a magyar nyelv ún. jelentéstimőritő összetett szavaival (RÁCZ ENDRE szerk., A mai magyar nyelv. Bp., 1968. 159) érintkeznek, ezeknél azonban nem kezelik külön csoportként a *Zusammenbildung*okat. Pontos magyar megfelelőket első-sorban bizonyos melléknévi típusoknál találunk: *freigebig* = bőkezű; *drei-wöchig* = háromhetes, háromheti; stb. Egészében véve azonban e típus is változatosabb és gyakoribb a németben.

Ezeknek a tiszta *Zusammenbildung*oknak — amelyek bennünket itt nem érdekelnek — az alábbiakban tárgyalandó, ún. denominális igekötős típussal az a közös jellemzőjük, hogy a 2. összetételi tag önállóan nem fordul elő. Ez — ellentétben a mi típusunkkal — a főnévi összetételek 1. tagjára nem vonatkozik. Ha a denominális igekötős alakulatokban egyik tag sem fordul elő önállóan, akkor ez nem maradhat következmények nélkül a jelentésszerkezetre. Az efféle alakulatok alkotását segítő analógia nem indulhat ki e szerkezetek tagjaiból mint öröklő szintaktikai-szemantikai egységekből.

Az *elállatiasodik* = *vertieren* szavakban sem az *el-* és az *állatias*, sem pedig a *ver-* és a *tieren* nem áll rendelkezésünkre kiindulópontként, de nincs olyan szintaktikai kapcsolat sem, amely előzményül szolgálhatna. Az *el-* és az *állat* (ill. a *ver-* és a *Tier*) tartalmát a beszélő egy teremtő kognitív aktusban egyesítette egy szóalakká, mielőtt még az új összetételt létrehozta volna. Ezek az összetételek a mondaton kívül keletkeznek, és többé vagy kevésbé spontán, alkalmi jellegűek (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959. 71, 112; a továbbiakban: SOLTÉSZ). Nemcsak a szókészlet mennyiségi növekedését eredményezik, minőségi gazdagodást is jelentenek, hiszen a szóképzés korlátait szétfeszítik. Gyakran az az érzésünk, hogy a nyelvi ellenállások legyőzése és az ezzel kiváltott meglepetés-effektus e képzések egyik motivációja. Mögöttük nem ritkán a nyelvi játék individuális öröme áll — miként az *elugat*: *verbellen* típusnál (SOLTÉSZ 59).

A nyelvben persze semmi sem keletkezik mintáktól teljesen függetlenül ma már. Az említett kognitív aktus csak tartalmi-szemantikailag újít, olyan tartalmakat közvetít ugyanis, amelyek morfológiailag nincsenek erre előkészítve. Formális-szemantikailag viszont (a formális-szemantikai és tartalmi-szemantikai jegyek magyarázatát l. alább) vannak minták, mint például a ném. *entehren* '(meg)gyaláz' (vö. *Ehre* és *ehren*), *versalzen* 'elsóz' (vö. *Salz* és *salzen*) és a m. *megkönnyebbít* (vö. *könnyebb*, *könnyebbít*), *megvénül* (vö. *vén* és *vénül*). Mivel azzal nem kell számolnunk, hogy igekötős szavakból elvonással keletkeznek az igekötő nélküliek (tehát a *megvénül*-ből a *vénül*), ezek vizsgálatakor abból indulunk ki (szemben az igazi *Zusammenbildung*okkal), hogy az igekötős összetételek igei alapszóból és nem névszóból képződnek, de természetesen a névszóval is asszociatív kapcsolatban vannak. A beszélő számára a nyelvi aktus folyamán persze nem világos, melyik szóhoz áll közelebb az igekötős összetétel. Ezzel elvileg szabad az út a denominális igekötős képzések analogikus alkotására is.

Hogy itt mégis a fejlődésnek egy új irányáról van szó, azt a vonatkozó adatok bizonyos fokú ingadozásából láthatjuk. Összegyűjtöttem az ÉKsz. *meg-*, *el-* és *be-* igekötős alakulatait, és egybevetve KELEMEN „Magyar—német szótár”-ának (1942.⁴) adataival, azt állapíthattam meg, hogy az ÉKsz. 176 denominális igekötősnek tekinthető igéjével szemben KELEMENNél 59 esetben igekötő nélküli ige áll. Két, magyar szakot végzett magyar anyanyelvű meg-

kérdésével is más eredményt kaptam. E téren a NSz. anyagának bevonása lendíthetné tovább számottevően a munkát, bár valamennyi eset pontos hovatartozását megítélésem szerint akkor sem tudnánk eldönteni. A külföldi, nem magyar anyanyelvű kutató nem tehet mást, mint azt, hogy bizonyos forrásokra (én itt az ÉKsz.-ra) támaszkodik, és a számára ismert eltéréseket variánsként veszi számba. Mindaddig azonban, amíg lényegében szerkezeti kérdésekről van szó, nem esnek nagy súllyal latba ezek a hibaforrások.

A denominális igekötős képzések száma az igekötők szerint ingadozik. SOLTÉSZ szerint (35) a *meg*- igekötős alakulatokat majdnem mindegyik melléknévből lehet képezni. Minthogy ez érvényes az egyszerű igékre is, *meg*- igekötős, melléknévi alapszóból való képzéseknek alig volna szabad előfordulniuk. Az ÉKsz.-ban mégis összesen 88 olyan példa van, amelyek közül 36-nak KELEMEN szótárában igekötő nélküli párja van. Adatközlőim azt mondták, „nehéz esetekről” van szó, s egyikük az igekötő nélküli alakot feltűnően gyakran nyelvészociológiai minősítéssel (nyelvjárási, argó) fogadta csak el. Mindez azt bizonyítja, hogy a szóban forgó képzések a morfológiai rendszerben és a használatban még nincsenek olyan szilárdan meggyökerezve, mint a többi származék, másfelől azonban élő csoportot alkotnak, hiszen azokban az esetekben is, amikor ugyanannak a szótőnek igekötő nélküli alakja előfordul egy nyelvészociológiai kötöttségű nyelvváltozatban (nyelvjárás, réteg- vagy csoportnyelv), az egyszerű alakot akkor sem „használják föl” denominális igekötős származékok létrehozására. A relatív gyakoriság — úgy látszik — nem ingadozik erősen az egyes adverbiumok esetében.

SOLTÉSZ megállapításához, hogy ti. a szóban forgó *meg*- igekötős alakulatok könnyen képezhetők melléknevekből, a következő megjegyzést fűzöm. KELEMEN szótárában *el*- igekötős példa 48 van, ebből 42 deadj¹, 6 desubst. *Be*- igekötős: $7 + 28 = 35$, *meg*- igekötős: $57 + 31 = 88$. A *meg*-re abszolút értelemben is sok példa van. A melléknévből alakultak az *el*- igekötősök között nem ritkábbak, mint a *meg*- csoportjában; csak a *be*- igekötősök között van feltűnően kevés. Úgy látszik, a *be*- jelentése miatt kevésbé alkalmas melléknévből alkotott igék továbbképzésére. SOLTÉSZ szerint a *be*- igekötős denom. igék „kevés kivétellel csak alkalmilag” (109) fordulnak elő. Ezek szerint a szóban forgó képzések „népszerűsége” a magyarban az igekötő jelentésétől is függ. Mivel a *meg*- — a *be*- igekötővel ellentétben — a legmesszebb ment absztrakt funkciók ellátásában, föltehető, hogy a *meg*- igekötős denom. alakulatok nagy számát nemcsak a *meg*- gyakori előfordulásával, hanem annak jelentésével is magyarázhatjuk. Ezt támogatja, hogy SOLTÉSZ a *meg*- igekötős denom. képzéseket a perfektív alakulatok közé sorolja. Ezért talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a *meg*- igekötős, melléknévből képzett származékok gyakorisága lényegében a terminatív akcióminőségű, mindenekelőtt rezultatív és terminatív jelentésű *meg*- igekötős alakulatok gyarapodásával függ össze. Mint látni fogjuk, a kérdéses melléknévi származékok legnagyobbreszt *megrészedik* típusú transzlatívumokból állanak. Az a nyelvhasználattól függ, hogy a lefolyás és befejeződés, illetve a folyamat eredménye közötti különbségre figyelemmel van-e a nyelv. A magyarban a rezultatív momentum gyakran figyelembe vétetik. Ezt SOLTÉSZ is hangsúlyozza (34), éspedig a *meg*- igekötős

¹ Gyakori előfordulásuk miatt a következő szavakat rövidíttem: deadj. = deadjektális, azaz melléknévi; deadv. = deadverbális, azaz határozószói; denom. = denominális, azaz névszóból; desubst. = desubstantív, azaz főnévi; deverb. = deverbális, azaz igei (alapszóból képzett, származó).

alakulatokra vonatkozólag. Ha meggondoljuk, hogy a magyar transzlatívumok morfológiai kategóriája elevenen él, akkor világos, hogy a 'valamivé válik' és az 'eredmény' jelentésjegyek a melléknévi tartalommal nehézség nélkül összekapcsolódnak. Mindkettő formális-szemantikai és ezzel a melléknév lexikai jelentésétől független, míg a *be-* igekötőnél pl. többnyire még az igekötő deiktikus jelentése is hozzájön és korlátozza a disztribúciót.

Kövessük az eddig világossá vált tendenciákat. Vizsgáljuk meg, hogy milyen összefüggések vannak az igekötők jelentése és az adatok bizonyos morfológiai és jelentéstani tulajdonságai között, és hogy ezek hogyan érvényesülnek a jelentésszerkezetben.

2. A *be-* igekötős denominális képzések. — Mint a fenti számok mutatják, a magyarban a *deadj.* képzések jelentős túlsúlyban vannak. Kivétel a *be-*: 7 *deadj.* származékkal 28 *desubst.* képzés áll szemben. A *deadj.* képzések: *bebizonyosodik* (*bizonyos, bizonyít*), *belepistul* (*bizalmas, vö. pista* 'bolond, szerelmes'), *beleszerelmesedik* (*szerelmes*), *bepárasodik* (*páras*), *bepityókázik* (*vö. pityókos, pityókás*: TESz. *pityókos* a.), *betokosodik* (*tokos*). Idetartozik a *befeketít* is (*fekete*; KELEMEN: *feketít*; ÉKsz.: *feketedik, feketül*). A kevés példa bizonyító erejét csökkenti, hogy kétszer a *bele-* igekötő fordul elő. Ennek erősebb térbeli jelentése ugyanis megváltoztatja az összetétel keletkezésének föltételeit. Két ige affektív, s két esetben tőige áll a származékkal szemben.

Ami a jelentést illeti: csak a *bebizonyosodik* nem igazi transzlatívum, mert nem állapotot jelöl. Lehetne újabb, tisztán analogikus képzés a *bebizonyít* mintájára. Ez először 1637-ből adatolható, szótárból pedig 1800 óta (SOLTÉSZ 117; vö. még 111 c)). Közismert, hogy a *be-* igekötős származékok csak a XIX. századtól szaporodtak meg (SOLTÉSZ 116 kk.). A *be-* itt rezultatív (SOLTÉSZ: *perfektív*), eredeti helyjelölő funkciójának nyoma sincs. Hiányzik az *elugat* típusban jelentkező sajátosság (kettős cselekvésű: SOLTÉSZ 59), amely leggyakrabban ezeknek a szóalkotásoknak a motivációja. A képző általában *-odik* vagy *-ít* (a *bepityókázik* — vö. *berúg* — morfológiailag és nyelvészeti szempontból). Az ugyancsak transzlatív *-ül* képzőre nincs adat, és ritkán fordul elő más igekötők mellett is. Azt nem tudom eldönteni, hogy itt a transzlativitás különböző változataival van-e dolgunk. Azt azonban jelzi ez a különbség, hogy legalábbis a képzésnél az analógiának fontos szerepe volt. E szerint a képzés kiindulópontja transzlatív-reflexív (mediális) momentum lehetett. Különösen világos a transzlativitás, de a folyamat szemléletessége is a két, *bele-* igekötős szinonimában; mindkettő visszaható jelentésárnyalatú. Az egész csoport olyan kicsi azonban, hogy ezeket hasonló jelentésű, korábban létrejött igék, esetleg *ein-*, *ver-* igekötős német igék hatására keletkezett (kései) alkalmi képzéseknek is tarthatjuk. E csoport nem tartozik a magyar szóképzés produktív, központi módjai közé.

Ez a *desubst.* képzések valamivel nagyobb csoportjára is áll. Először azokat az eseteket közlöm, amelyeknek KELEMEN szótárában nincs igekötő nélküli megfelelője: *bebábozódik* (*báb*, de vö. *bábozódás*), *bebóvliz* (*bóvli*; argó, német jövevényszó, l. TESz. *bóvli* a.), *bedutyiz* (*dutyi, tréfás*), *begubó(d)zik* (*gubó*, de vö. KELEMENNél: *begubózta magát*), *behabarcsol* (*habarcs*), *behálóz* (*háló*), *beidegez*, *beidegződik* (*ideg*), *bekasztliz* (*kasztli*; argó), *bekebelez* (*kebel*), *besusztterol*, *besusztterol* (*susztter*), *bepillázik* (nép.; *pille*), *beseggel* (*durva; segg*), *bevagonoz* (*vagon*), *bezupál* (katonai nyelv; *zupa*; vö. *bezupás* 'hivatásos al-

tiszt'). Morfológiailag bizonytalan a *bedgyaz* (ágy, ágyaz): itt a névszóra való vonatkozás erősebbnek látszik; *beiskoláz* (iskola, iskoláz: itt is célszerűnek látszik a főnévből kiindulnunk).

A következő esetekben van igeikötő nélküli alak KELEMEN szótárában: *bebörtönöz* és *börtönöz* (*börtön*), *becikkelyez* és *cikkelyez* (*cikkely*), *behajóz*, *behajózik* és *hajózik*, *hajóz* (*hajó*), *bekrétáz* és *krétáz* (*kréta*), *berigliz* és *rigliz* (*rigli*; vö. a szinonim párt: *bereteszel* és *reteszel*: ÉKsz.), *beszalonnáz*(-ik) és *szalonnáz* (*szalonna*), *beszekundázik* és *szekundáztat* (Kelemen) (*szekunda*), *beszeszel* és *szeszel* (*szesz*), *bevérez* és *vérez* (*vérzik*) (*vér*). Az alapigék és az igeikötős igék jelentéseit (a köztük levő különbség nemcsak az igeikötő következménye!) l. a felhasznált forrásokban. KELEMEN a még nem említett *betessékel* mellett közli a *tessékel*-t is. Ez egyik említett kategóriába sem tartozik. Magyar anyanyelvű informátoraim a KELEMEN-féle adatokat annyira eltérően ítélték meg, hogy véleményük csak megerősíti az adatok labilitását. Ezért a nagyon ingadozó esetekben is következetesen az ÉKsz. adataihoz igazodtam.

A legfontosabb morfológiai különbség a deadj. képzésekkel szemben az, hogy sokkal több a tranzitív származék: 16 -z, 7 -l képzős és csak 5 ige ikés. Ezek is -z képzős származékok továbbképzései.

Mivel az ikés igék nem transzlatívák, a főnévi alapszó hiánya kizárja a transzlativitást, azaz a magyar 'tanár lesz' típusú származékokat nem hoz létre. Tartalmi-szemantikai szempontból az adatokat SOLTÉSZ alcsoportjaiba besorolhatjuk: 1. a) (SOLTÉSZ 108; helyváltoztatás mozgás révén): *bebörtönöz*, *bedutyiz*, *beiskoláz*, *bekasztliz*, *beseggel*, *bevaganoz*; a német megfelelőikkel való hasonlóság világos. — 2. (SOLTÉSZ 110; vminek a belsejébe jutni vagy juttatni): *bekebelez*, *be(le)suszterol*. — 2. b) (SOLTÉSZ 111; befedni, körülvenni): *bebábozódik*, *begubó(d)zik*, *?beágyaz*. — 3. (SOLTÉSZ 112; egy bizonyos tér teljes kitöltése): *behabarcsol*, *bepillézik*. — 3. a) (SOLTÉSZ 113; denom. alakulatok): *bebóviliz* (a jelentés itt 'vmivel ellát'; ez — szemben az *el*- és különösen a *meg*-igeikötős alakulatokkal — csak ritka). — 5. (SOLTÉSZ 120, vö. 118, „hivatalos” használatú): *bezupdl*.

Ahogy várható, világosan „perfektív” jelentéssel nem találkozunk. Az újabb nyelv *el*- és *meg*-igeikötős képzéseinél megfigyelhető növekvő akciós színezet a *be*-igeikötős származékokra nem jellemző ugyanolyan mértékben (SOLTÉSZ 115). Ezek gyakran sajátos lexikális változáson mennek keresztül (SOLTÉSZ 116). A denom. igeikötős alakulatok között erre kevés példa van, vö. *behádlóz*, *beidegez*, *bezupdl*. Ezzel szemben (ahogy az *el*-es példákban is) a helyjelentés gyakran megfigyelhető, vö. *bebábozódik*, *bebörtönöz*, *beidegez*, *bekebelez* stb.

Azok az adatok, amelyeknek van igeikötő nélküli párjuk, ugyanígy viselkednek. SOLTÉSZ csoportosítását követve: 1. a): *bebörtönöz*, 2. a): *berigliz*; 3.: *bekrétáz*, *bevérez*; 3. a): *beszalonnáz*; 3. b): *behajóz*, *beszekundázik*; 5.: *becikkelyez*; 6.: *beszalonnázik*, *beszeszel*. — Előzmény mindenhol van, többnyire igei, pl.: *bereteszel*, *beken*, *becukroz*, *bevisz*. Idegen befolyásra mutat a *bebörtönöz*, *berigliz*, *behajóz*. A *be*-igeikötő konkrét, helyre vonatkozó jelentésének — úgy látszik — a fönti adatok keletkezésében szerepe volt.

Főnévből képzett alakulat több van ugyan, mint deadj., morfológiai-szemantikai típusként azonban ezek sem különösen produktívák. A deadj. *be*-igeikötős származékok ritka voltának részint szemantikai oka lehet. A transzlativitás itt ugyanis sajátos. Nem valamely új állapotba történő átmenetet fejez ki (vö. *befekettít*), hanem a folyamatot, hogy valami egy semleges állapotból, amely mint olyan figyelmen kívül marad, egy „új”, azaz regisztrált állapotba

jut (*belepistul*), illetve juttatik. Ez az ábrázolásforma nagyon messze eltávolodott az igével kifejezett cselekvéstől. Másrészt a melléknévi alapszó megnehezíti annak elképzelését, hogy vajon az alapszó egy (esetleg átvitt értelemben gondolt) helyet jelöl-e, amelybe az alany (ill. a tárgy) bemegy, bejut. Ha a nyelvben nincs *szerelmesedik*, akkor ez azt mutatja, hogy az igekötő a *beleszerelmesedik*-ben nem „passzol” a melléknévhez; a *szerelmes* ebben az alakulatban nem tulajdonság, hanem szféra, amelybe belejut az ember (vö. *beleszeret*). Ez a magyarázata annak, hogy kicsi az ilyen deadj. képzések száma.

A német nyelv ismeretében világos, hogy itt nemcsak egy nyelv jelentéstani szerkezeitől van szó. A *be-* legjobb jelentéstani megfelelője a németben az *ein-*. Ez a félig még adverbialis igekötő csak ritkán fordul elő deadj. származékokban, pl. *sich eintrüben* 'befelhősödik (az ég)'. Az egyszerű *sich trüben* 'felhősödik' kifejezéssel szemben, amely csupán a változást fejezi ki, az előző szókapcsolat az új állapotra utal. A desubst. képzések között gyakoribb az *ein-*: *einäschern* 'elhamvaszt', *einbürgern* 'honosít, meghonosít', *eindämmen* 'gátat vet' stb. A helyre vonatkozó jelentésárnyalat még fölismerhető. De ezek a képzések általában tranzitív s nem transzlatív alakulatok, a 'befelé történő mozgás' jelentés tehát érthető. A jelentéstani alkotórészek itt sem illenek össze: *eindämmen* ugyanis nem azt jelenti, hogy valamit a gátba viszünk (*Damm* 'gát'). Minthogy azonban a németben az *ein-* igekötős alakulatok többnyire főnevek, nincsenek jelen a magyar deadj. *be-* igekötős képzésekre jellemző formális-szemantikai korlátok. A németben nagyon gyakori deadj. képzésekben nem az *ein-*, hanem más igekötők fordulnak elő, amelyek tartalmilag a beszélő számára zömmel nem világosak (így pl. *er-*: *erröten* 'elpirul': *rot* 'piros'). Az igekötőnek itt nagyjából ugyanaz a transzlatív jelentése van, mint a magyarban a képzőnek.

A német és a magyar e téren számottevően eltér egymástól. Minthogy a németben az igeképzők közötti különbségek, sőt gyakran maguk a képzők is eltűntek, a mai beszélő számára a szóban forgó alakulatok a névszói tő közvetlen igesülésének látszanak: *grün* : *ergrünen* (zöld : kizöldül), *blind* : *erblinden* (vak : megvakul). A magyarban ezzel szemben minden egyes származékige alaktani státusát képző jelöli: *ki-zöld-ül*, *meg-vak-ul*. A németben éppen ezért „rövidebb” az út a kérdéses alakulatok létrehozására: ha szemantikailag nem is, morfológiailag minden névszótőből lehet képezni igét. A szóban forgó igék számára fontos formális-szemantikai transzlatív jegyet az igekötő hozza magával. A magyarban ezt a feladatot a képző látja el, amely ugyancsak kapcsolódhat a legtöbb névszói tőhöz. Ezzel a származék szerkezete lezáródik. Az igekötő kapcsolódása a morfológiai-szemantikai együttes új kibővülését jelenti. Nem véletlenül van az igekötőnek a magyarban is zömmel formális-szemantikai (ezúttal viszont akcióminőséget kifejező) feladata. Az igekötős alakulat általában azt fejezi ki, hogy az (új) állapot bekövetkezett, és/vagy ez eredményre vezetett. Nyilvánvaló, hogy erre a feladatra alkalmasabb a melléknévi, mint a főnévi alapszó. Mivel a *be-* igekötő ilyen használatban ritkább, mint társai, a melléknévek preferenciája ezekben az esetekben nem hat. A németben több a desubst. képzés, s ebből látható, hogy a szóban forgó alakulatok mindkét nyelvben részint eltérő úton keletkeztek. A desubst. képzéseket e szempontból közelebbről is megvizsgáljuk még.

Az alapszó főnévi jellege — úgy látszik — megnehezíti az összjelentés létrejöttét. SOLTÉSZ körülírja a denom. képzések jelentését (111: 2. c)), nem különítve el az igekötős alakulatokat, amelyeknek a jelentése: 'vmit belete-

szünk abba, amit az ige névszói töve jelent' (SOLTÉSZ i. h.). A *bedob*, *berepül*-féle igék egyszerűen a cselekvés, történés lefolyásának módját jelölik, amelyen keresztül az alany valahova bejut. S bár ez a jelentése megvan a denom. igekötős képzéseknek is, a cselekvés lefolyását csak az jelöli, hogy az illető szó ige. Az információ nyomatéka az alapszó jelölte lokális jelentésen van. Az egyértelműen denom. igekötős származékokban nincs igény az alapszó igésítésére (vö. KISS JENŐ: MNy. LXVII, 170 kk.). A KELEMEN-féle *börtönöz* 'einkerker' akkor talán így értendő: 'szokás szerint, hivatalosan (pl. a rendőrség) őrizetbe vesz'. E szó jelentése eredetileg pedig ez lehetett: '(vkit vmely okból) bebörtönöz'. Ám a *bekasztliz*, *bedutyiz*-féle tréfás képzésekhez a „hivatalos” tőszó nyilvánvalóan nem illik. S bár a -z képző etimológiailag ugyanaz, mint az ornatív -z a *sóz*-ban, jelentésánálkülönböznek. A *bekasztliz* ugyanis nem azt jelenti, hogy 'börtönrel ellát'. A -z itt csak igésítő képző, amelyre akkor van szükség, ha a két, egymáshoz nem illő elemet (*be*- és *kasztli*) kell összekapcsolni. S mivel helyváltoztatást kell a szónak kifejeznie, a határozó illativusz-elemét a megfelelő igekötőnek kell helyettesítenie.

A denom. igekötős képzések szóban forgó különlegessége abban van, hogy a származékkalkotás itt nem formális-, hanem tartalmi-szemantikai célt szolgál. A -z a *bekasztliz*-ban nem 'vmivel ellát' jelentésű, ahogy egyébként szokásos, hanem körülírja az egész szituációt: '(be)hozni és bizonyos biztonsági intézkedések fölhasználásával őrizetbe venni'. A szó más (zömmel többet) fejez ki, mint alkotó tagjai: jóllehet etimológiai szempontból világos szerkezetű, mégis pragmatikus színezetű, jelentése viszont konvencionális, lexikalizálódott.

Az információs csúcs eltolódásával olyan igék keletkeznek, amelyek inkább azt a módot fejezik ki, ahogy valami egy (körülhatárolt) belső helyiségbe bemegy (SOLTÉSZ 110), pl. *bekebelez*. Erre alig van adatom. Az alapjelentés itt — nem úgy, mint az előző csoportban — nem célképzetre (főnévvel kifejezett, a cselekvés célját jelölő mondatrészt) irányul. Csak a *be*- igekötő révén konkretizálódott a helyiség-mozzanat. Éppen az igekötő konkrét funkciója miatt áll távolabb a két tag egymástól, mint az előző típusban. Az alapszó megléte (*kebelez*) — ez a deverb. képzéseknél gyakori — itt még valószínűtlenebb, mint a *börtönöz* esetében. Ez igecsoport egyik alfaja azt jelöli, hogy a tárgyat valamivel bevonják, betakarják, illetve hogy a tárgy bevonódik: *bebábozódik*, *behálóz*. A *berigliz* másfajta helykorlátozást mutat. A „munkamegosztás” világos itt: a korlátozást az igekötő jelöli, az eszközt az alapszó. Az igésítés magját, amelynek a képzési aktusban kell hozzákapcsolódnia a szóhoz, az igekötő jelentésében rejlő irány-mozzanat tartalmazza. Előzmény a *bereteszel* (és az *einriegeln* 'ua.') volt. Közel állnak azok a szavak, amelyek azt jelölik, hogy valaminek a felületét valamivel bekenik, befestik: *behabarcsol*, *bekrétáz*, *bepillézik*, *bevérez*. A *bedörzsöl*-féle igéket bizonyára tekinthetjük kiindulópontnak. De az ÉKsz. nyomatékosan megjegyzi, hogy ez a használat ritka. A szó általában azt jelenti: 'dörzsölve beken', és a *beken* éppúgy nem 'einschmieren', hanem 'verstreichen, auftragen' jelentésű. Ám itt is az alapszó jelöli az eszközt (vö. ÉrtSz. I, 454), miként sok denom. igében is, amely tény megkönnyítette az analógiát. Idetartozik a pejoratív *bebóvliz* és a *beszalonnáz* is.

Sok jelentésárnyalata miatt nem világos a *behajóz(ik)*. A képbe a 'befut, megérkezik' jelentés (vö. *behajt*, *bejut*) jól illik. A *befut* típusozhoz kapcsolódik a '(hajóval) beutaz' jelentésárnyalat. A '(hajón) berakodni' jelentés az újabb *bevagonoz*-nak felel meg. Az a benyomásunk, hogy a jelentések nem egy alap-

jelentésből alakultak ki, hanem a *behajóz* szót mindegyik jelentésre külön megalkották, és pedig más-más mintára támaszkodva. — A *becikkelyez* 'törvénykönyvbe fölvesz' jelentése valószínűleg a 'paragrafusokban foglal' jelentésből jött létre. Lehet, hogy a *beiktat*, *bevész*-féle igék hatásával is számolnunk kell.

— Külön csoportot alkotnak a 'berúg' és az 'eszik' jelentésű kifejezések. SOLTÉSZ szerint az alapjelentés 'bevesz, bekebelez (ételt)' (120). Néhányuk tréfas alkalmi képzés, köztük az ÉKsz.-ba fölvett két adat is. A *beszeszel*-ben az etimológiai és a lexikális jelentés megintcsak teljesen eltérő, és analógiás eredetre mutat. Ugyanígy a *beszalonnáz(ik)*, amely bizonyára 'spicken' jelentésű homonimájától függetlenül keletkezett.

A vizsgálat azt mutatta, hogy az igekötő térbeli funkciója általában még fölismerhető, akcióminőségre utaló színezetet mint a képzés motívumát azonban nem lehet igazolni. Ez az eredmény összhangban van a *be*- egyéb alkalmazási feltételeivel, következésképpen nincs közvetlen köze a denom. igekötős képzéshez. Annál világosabban visszavezethető rá egy szinte kivétel nélkül bizonyítható jellemzője, ti. az etimológiai és lexikális jelentés között levő különbség, amely a lexikálisan erre kevésbé alkalmas alkotórészek kapcsolódásából születik.

¶ 3. Az *el*- igekötős denominális képzések. — Azonnal feltűnik egy morfológiai és egy szemantikai különbség a *be*- igekötős alakulatokhoz viszonyítva: a 48 szóba jöhető eset közül 42 deadj. és csak 6 de-sbst., valamint: az igekötő gyakrabban föllép konkrét, helyre utaló jelentésében. A deadj. képzések gyakoriságát SOLTÉSZ is hangsúlyozza (70).

A deadjektális képzések. — Ugyanígy oszlanak meg az egyes származéktípusok szerint, ahogy a *be*- is, azaz a melléknévi alapszón az -s képző és a 0-morféma a leggyakoribb. A denom. igeképző itt is leggyakrabban a transzlatívuszi -odik.

Az adatok SOLTÉSZ csoportosítását követve: 1. e) (SOLTÉSZ 61; irányváltoztatás): az *eloroszosodik*-típus; vö. *elfajzik*, ill. *megmagyarosodik* (SOLTÉSZ 71), az *el*- igekötős képzésekre jellemző pejoratív mellékértelem nélkül. — 5. a) — b) (SOLTÉSZ 71): *elasszonyosodik*, *elkényesedik*, *elparasztosodik*, *elposványosodik*, *elproletárosodik*, *elsivatagosodik*. Nem helyezhető el pontosan a *ritka*, *választékos* minősítésű *elhíresedik* (ÉrtSz.). A 3. c) csoporttól (SOLTÉSZ 70) elválasztja pozitív értelmű jelentése, a 8. (SOLTÉSZ 78) csoporttól pedig a 'folyamatos' jelentésjegy kevésbé fontos volta. A nyelvjárási *elmacskásodik* 'elzsisbbad' sem világos, sem alaktanilag, sem jelentését tekintve. Leginkább talán a 10. csoportba (SOLTÉSZ 81) sorolható. Az *el*- igekötő (lexikális) jelentésváltozást eredményez. SOLTÉSZ csoportjai tehát csak kis mértékben vannak reprezentálva. Ez és az azonos képzésmód főként analogikus terjedésre mutat. (Néhány, a jelentésszerkezetre vonatkozó megjegyzést l. alább, a *meg*- a.) — Az *elnémetesedik*, *elzsidósodik* (SOLTÉSZ 61), *elszarusodik* (SOLTÉSZ 76) szavaknak KELEMEN szótárában van tőszavas megfelelője.

A következő legnagyobb csoportot megint melléknévképző nélküli szavak alkotják. Morfológiai eltérésként csak a háromszor föllépő -ul említendő. Az alcsoportok: 1. c) (SOLTÉSZ 59): *elidegenedik* (-ít, -ül). — 3. c) (SOLTÉSZ 70: deadj.): *elkomorodik*. — 5. c) (SOLTÉSZ 76): *ellomhul*, *ellustít* (-ul). — 2. a) (SOLTÉSZ 64): *elsajátít* (csak ebben a jelentésben: 'jogtalanul elsajátít'). Amennyire e képzés jellege megengedi, a jelentések az -s-es származékok jelentéseihez hasonlóak, többnyire a SOLTÉSZ-féle 1., 3., 5. csoportba tartoznak. Az *el*- általában pejoratív színezetű. KELEMENNél megvan az *elérzékenyedik*, *elér-*

zékenyít igekötő nélküli alapszava (3. c): SOLTÉSZ 70). — Az első csoporttal szemben transzlativitás itt erősebben jelentkezik, és az alapszó szófaji jellege is erősebben kiütkezik. Ebből azt következtetném, hogy az 1. csoport melléknévi képzője inkább morfológiailag, mint szemantikailag kötött: ezt az ige-típust — ahogy a számok is mutatják — könnyebben képezik világosan jelölt melléznevekből, mint főnevekből.

A többi képzési típusra alig van adat. Az egyikben a szemantikailag semleges *-i* és *-as* melléknévképző pejoratív jelentésű alapszavakhoz járul. E jelentésmozzanatot az *el-* megerősíti. Ilyen jelentésszerkezetű a legtöbb idetartozó ige SOLTÉSZ-nál (3. c): 70). Az adatok: *elállatiasít*, *-odik*, *elparlagiasodik*, *elvilágiasodik*. Mint látjuk, ugyanazok a képzők — és a transzlativitás — térnek vissza. KELEMENNél nincs igekötő nélküli alapszó, a szóban forgó képzések tehát egyértelműen denom. igekötős alakulatok.

Világos alcsoportot alkotnak a karitív igék is. Ezeknek szintén pejoratív a jelentése, transzlatív vagy faktív igék, a változás az alany aktív részvétele nélkül megy végbe: *elanyátlanodik*, *elkedvetlenedik*, *-ít*, *elszemtelenedik*. A melléknévi funkció itt olyan világosan kifejeződik, hogy az analógiás képzés egy másik melléknévképzőnek a tőhöz való kapcsolódása nélkül — ellentétben az előző csoport tagjaival: *állat-i-as* — is könnyen lehetséges. KELEMEN két igehez (*elerőtlenedik* és *elnéptelenedik*) közül tőalakot. Minél könnyebben lehet képezni származékokat, annál inkább bizonytalanabb az, hogy polgárjogot nyer-e a nyelvben az illető lexéma. Hogy mégis olyan kevésbé produktív e szóalkotási mód, arra utal, hogy a magyar nyelv a denom. igekötős képzések lehetőségével csak szerény mértékben él.

Végül néhány eset (KELEMEN nem közöl ezekhez tőszavakat): *-s* képzős deadj. származékok: *elsékélyesedik*, *-ít* (vö. *sekélyes*). Az *-es* képzőnek az *elsékélyesedik*-ben szemantikai szerepe alig van, inkább morfológiailag kötött. Az *elsékélyedik* természetesnek hat, mégsem él a köznyelvben. A főntiek vonatkoznak az *elnemzetiellenít*-re, amely az *elanyátlanodik* és az *elállatiasodik* típusok keveréke; *elnemzetellenedik* itt sem él. Ez ellen szól az a körülmény, hogy a *nemzetes*-t csak megszólításokban, címekben használták, míg a *nemzet* melléknévi alakja *nemzeti*. A *nemzeties* összehasonlító jelentésmozzanatú: 'nemzeti jelleget viselő'. A karitív származéknak ilyen jelentésárnyalata is van: 'a nemzeti érdekekkel szemben közömbös'. A szó bizonyára újabb analogikus képzés.

Az igei származék független tehát az alapszó szerkezetétől (tőszó vagy képzett szó). Az igeképzők egységesen transzlatívák és faktívák. A származékban kifejezett átvitt értelmű mozgást az *el-* konkretizálja, és zömmel pejoratív értelemben pontosítja. Ha a tőszó tartalma semleges vagy pozitív jelentésű, akkor a származék nemcsak egzisztenciális változást, hanem értékváltozást is jelöl, pl. *elállatiasodik*. Ha már az alapszó pejoratív jelentésű, akkor a változás egzisztenciális lesz: *elidegenedik*. A jelentésváltozás mindenütt azonos típusú, mint a számos deadj. transzlatív származékban, amelyek mintául szolgáltak. Az igésítési folyamat jól illik a magyar nyelv rendszerébe. Hogy a nyelv ezzel a hatékony képzési móddal mégis sokkal ritkábban él, mint a német, annak valószínűleg az igekötő funkciója az oka. Az *el-*nek ugyanis a szóban forgó képzésekben többnyire meglehetősen konkrét a jelentése: a terminatív árnyalatok nem jelentkeznek. Eredeti funkciójában az igekötő a szó jelentését az alapszó jelentésével szembesíti; ez a denom. igekötős képzésekben nem lehetséges. Ezért korlátozódik e típus olyan esetekre, amelyekben az igekötőnek átvitt értelmű jelentése van; az *el-* esetében pl. az alany vagy a tárgy valamely hát-

rányos irányba történő változására. Ez a kedvező morfológiai feltételek ellenére különleges eset. Ezért alig használja a nyelv a denom. igekötős származékokat jelentéstömöritésre. A németben legalábbis az igekötő térre, helyre vonatkozó jelentésének nincs nagy szerepe. Feladata csupán az, hogy bevigye a szóba a mozgásjegyet és a verbalitást, mindazt, amit a magyarban a deverbális származék jelöl.

A desubstantív képzések. — A hat adat közül KELEMENNél kettőre találunk alapszót. A deadj. képzésekkel szemben feltűnően ritkák, s ez aligha véletlen. Ez a gyakorisági különbség jellemző — ha nem is ilyen mértékben — a *meg-* igekötős alakulatokra is. Mindez arra mutat, hogy a denom. igekötős származékok alkotása az igekötők jelentésével összefügg.

A kevés adat mindegyike különleges. Az *eleblából* és *elhusángol* (Tsz. 1838.) népies (ÉKsz.), az *elképed* (1822: TESz.) és *elképeszt* (1893.) székely nyelvjárásból származik. Az *eleblából*-ban az igekötő őrzi eredeti, helyre vonatkozó jelentését, amely egyébként a deadj. képzésekben sem fordul elő. A szó SOLTÉSZ 1. c) csoportjába tartozik, s emlékeztet az *elugat*-típusra ('sich auf Hundart davontrollen'). Az egyetlen deadj. párhuzam a kevésbé szemléletes és kevésbé tömör *elidegenül*. Az *elhusángol* a SOLTÉSZ-féle 3. b) (SOLTÉSZ 69) csoportba tartozik. SOLTÉSZ utal a megfelelő *meg-*es képzésekkel való különbségre (37; itt idézi a *meghusángol*-t is). Az *el-* igekötős származék ezek szerint „téves” analógia. SOLTÉSZ 3. c) csoportjában a jelentéstani egység világosabb, mint a „perfektív” alakulatokhoz való tartozás. Hogy a *meg-* igekötő helyett az *el-* szerepel, ennek oka az *el-* szemantikai sajátossága lehet (vö. ném. *ver-prügel-n*). S mivel az egész csoport „többnyire XIX. századi alakulás” (SOLTÉSZ 70), esetünkben nem zárható ki a német hatás. Az *elképed* és *elképeszt* alapszava a *kép* 'arc' (TESz. *elképed* a.). A jelentésfejlődés egyedi (vö. SOLTÉSZ 81); vö. még *elorczátlankodik* (deadj.; SOLTÉSZ 59; ÉKsz.: 0). A desubst. képzés SOLTÉSZ 5. c) (SOLTÉSZ 76) csoportjára emlékeztet: az arc hangulati változás következtében természetellenesnek hat.

A két adat közül, amelyeknek KELEMENNél van alapszó-megfelelője (*elhajózik*, *elzebel*), az *elzebel* bízalmas használatú (ÉKsz.); ez SOLTÉSZ 2. a) (SOLTÉSZ 64) csoportjába tartozik. Minthogy azonban az alapszó főnév, az igésítés nem egyszerűen a translativitásba való átvezetést jelenti. Itt is találunk jelentéssűrítést, ahogy az *eleblából*-ban. Az *elhajózik* jelentése az ÉKsz. szerint: 1. 'hajóval eltávozik vhova, elmegy vmeddig', 2. 'vhol hajózva elhalad'. Ezek az *eleblából* párhuzamai. KELEMEN közli ezt a jelentést is: '(árut) hajón szállít', azzal a példával: az *elhajózandó mennyiség*. A gerundívum e használata gyaníthatólag félresikerült kereskedő-nyelvi fordulat. A *hajóz(ik)* jelentése: 'hajón utazik'. Az alapszó és a származék közötti jelentéskülönbség az igekötő jelentésével megegyezik. Az idézett igeneves kifejezés a *hajóz*-hoz kapcsolódik; a többi jelentés mind az ígére, mind a főnévre vonatkoztatható. Ezért nincs biztosítva a denom. igekötős képzés.

A főnevekből képzett *el-* igekötős származékok láthatóan más természetűek tehát, mint a melléknévből képzettek. A szóban forgó főnévből képzett alakulatoknak nyilván más a jelentésszerkezetük. A desubst., *el-* igekötős származék — úgy látszik — közelebb áll az igei igekötős származékhoz (*befut*, *átmegy*), mint a melléknévből képzettek. Erre utal az *el* igekötő konkrét jelentése (*eleblából*, *elhajózik*) és az *-l* képző előfordulása (*eleblából*, *elhusángol*, *elzebel*). Mivel másrészt a translatív jelentés nem adatolható, úgy látszik, hogy éppen ez a jelentésárnyalat a melléknévi alaptagúak sajátos funkciója. A 'tol-

vajjá, tanárrá válik'-féle jelentések nincsenek meg tehát a nyelvben (vö. *versanden* : *el-homok-os-odik*, *verebben* : *el-ap-ad*, *vernarben* : *be-heg-ed*, *verkohlen* : *meg-szene-es-edik*). A 'mozgás' jelentésmozzanat, amelynek az igésítés révén kell a szóban forgó alakulatok jelentésébe belekerülnie, a deadj. képzések körében 'vmivé lenni, ill. vmivé tenni' jelentésként jelentkezik. Az említett jelentésmozzanat megvan ugyan a desubst. képzésekben is, de nincs formalizálva (vmely képzőhöz kötve); ezek külön esetek maradnak.

A *be-* és az *el-* igekötős desubst. képzések közötti különbséget ez az alapvonás magyarázza. A *be-* elemzésénél azt állapítottuk meg, hogy a desubst. alakulatok az igétől távolabb állnak, mint a deadj. képzések, az *el-* igekötős alakulatokra -- úgy látszik -- az ellenkezője áll. A *be-* igekötőnél a helyjelölő funkció zömmel a 'vmibe betesz', 'vmibe bejut' vagy 'vmivel ellát' formális-szemantikai kapcsolathoz vezet. Az *el-* igekötősök közül csak az *elzsebel-*t lehet így magyarázni. Minthogy azonban a többi esetben a pejoratív jelentés világosan erősebb (vki vagy vmi rossz értelemben cselekszik vagy vele bánnak így), ez a vélekedés bizonyára helyes az *elzsebel-*-re vonatkozólag is. Eltekintve az igekötő pejoratív jelentésárnyalatától, a többi a szokásos szemantikai kapcsolat, amelyek a főnév igésítésekor föllépnek. A *be-* igekötő a főnévi alapszót „részesíti előnyben”, az elvontabb, de pregnáns *el-* nem. Az a benyomás, hogy a desubst. *el-* igekötős képzések közelebb állnak az igéhez, mint a deadj. származékok -- úgy látszik -- azért keletkezik, hogy az *el-* erős szemantikai hatása a képzési motívumot világosabban kiemeli, tehát -- a tartalmi-szemantikai magyarázattal ellentétben -- a formális-szemantikai oldalon egységesebb analógiás tendenciát vált ki.

A hat adat közül öt jelentéssűrítést mutat. Közülük háromban a konkrét jelentésű *el-* található, az *elképed* és *elképeszt*-ben az igekötő változást fejez ki, éspedig úgy, hogy az alapszó médiumot jelöl, amelyen a változás végbemegy -- szemben a deadj. képzésekkel, amelyek eredményt jelölnek. Az *elhusángol* esetében az igeiség azzal jön létre, hogy -- mint az *elhajózik*-nál -- a szó történetét jelöl (az alapszó viszont eszközt). Bár a desubst. képzések ugyanazon jelentéscsoportokhoz kapcsolódnak, mint a deadj. származékok, sem alaktaniilag, sem jelentésüket tekintve nem alkotnak csoportot, hanem alkalmi képzések maradnak. A magyarban megvan tehát az eszköz a denom. igekötős származékok alkotására, de nem grammatikalizálódik (ahogy pl. a műveltető képzés). Ahol a képzések alcsoportokra bonthatók, formális-szemantikailag olyan viszonyokat jelölnek, amelyek igei származékokkal is kifejezhetők. Az igekötő jelentésének a származékokba való beépítése különleges teljesítmény marad. Ez azonban csak kivételesen társul (pl. *elbutul*) az alapszavak névszói jelentésével.

(Folytatjuk.)

SCHLACHTER WOLFGANG

Gondolatok a zárt *ë* "rehabilitációjá"-ról*

1. A NyK.-ben (LXXXIII, 57–77) Kovács Ferenc „Rekviem egy életképes magyar hang felett?! (Egy több mint két évszázados per tanulságai)” címmel egy régóta vajdúd és ismételten a felszínre kerülő -- majd bármiféle

* Ennek a cikknek a rövidített változata előadásként elhangzott a Magyar Nyelv-tudományi Társaság 1982. június 8-i közgyűlésén.

megfogható eredmény nélkül a mélybe süllyedő — gondját tekintette át köznyelvi kiejtésünknek, helyesírásunknak: a zárt *ë* tanításának-megtanulásának, illetve helyesírásunkban való jelölésének a kérdését.

Kovács Ferenc részletes, elméleti igényű történeti áttekintéséhez nem szükséges semmiféle megjegyzést fűzni. Nem érdemes vitatkozni arról sem, hogy a magyar anyanyelvűek mekkora hányada — kétharmada?, 70%-a?, ennél valamivel több vagy kevesebb? — beszéli-e ma még az *ë*-ző nyelvváltozatot. E téren ugyanis csak durva becslésekre támaszkodhatunk, bár az *ë* főnéma területi elterjedtségéről a nyelvatlasz eléggé pontos képet ad (vö. IMRE, MMNyjR. 220, térkép), s ez alapja lehet a lélekszám esetleg pontosabb megállapításának is. Ennek azonban nincs különösebben nagy jelentősége, az ugyanis vitathatatlan, hogy az *ë*-ző nyelvváltozatot még ma is több millió magyar beszéli határainkon belül és kívül egyaránt. (Több szempontból — nagy hatása miatt is — sajátos probléma az *ë*-zés „Budapest nyelv”-ben. Erre azonban most nem térek ki.)

Vitathatatlan — mind diakron, mind szinkron szempontból — az is, amit Kovács a zárt *ë* „nyelvi státusz”-ról ír, hogy tudniillik ez a hang ma is a magyar hangrendszer élő tagja, jelentésmegkülönböztető szerepe van nyelvjárásaink zömében, sőt a köznyelvet beszélők tekintélyes részének nyelvében is, — nyilvánvalóan mindenekelőtt azokéban, akiknek anyanyelvi bázisát az *ë*-ző nyelvjárások adják. (Ez a kérdés egyébként a zárt *ë*-vel kapcsolatban az utóbbi időkben folytatott eszmecserekből — legalábbis nyelvészek részéről — nem is volt vita tárgya.)

Kovács elvi állásfoglalásával teljes egészében egyetértek. Azt a gyakorlati jellegű következtetést azonban, amelyet ő így summáz: „... mindezek után a kétfajta rövid *e*-nek saját külön betűkkel való ellátása már automatikusan megválaszolódik: mindazon nehézségek ellenére, amelyeket az *e*-ző vitában felszólalók elmondtak, a zárt *ë* fonológiai státusából csak az a következtetés vonható le, hogy külön betű jár neki” (i. m. 74) — már nem tudom jó lélekkel magamévá tenni. Hogy miért nem? Ezt szeretném ebben az írásomban a legutóbbi vitában elmondottaknál részletesebben kifejteni.

2. Ezt megelőzően azonban Kovács Ferenc egyik műszavához szeretnék egy-két megjegyzést fűzni. Kovács ugyanis azokat, akik a BODOLAY GÉZA által a 70-es évek közepén a zárt *ë* tanításának kötelezővé tételéről elindított vitában e javaslat ellen foglaltak állást — közéjük tartozom magam is — „a zárt *ë*-ellenesek” megnevezéssel illeti (i. m. 70). Ez aligha a leghszerencésebb fogalmazás. Egyrészt azért, mert a jó fél évtizeddel ezelőtt lezajlott vitát részleteiben nem ismerőkben téves nézeteket kelthet a „frontok” alakulásáról. De — s ez a fontosabb — téves nézeteket sugall magának a vitának a tartalmáról is. Ebben a vitában ugyanis a határvonalak nem az „*ë* pártfogói” és az „*ë* ellenzői” között húzódtak. Olyannyira nem, hogy az *ë* ellenzőinek a vitában érdemleges szerepük nem is volt. Hogy magam mennyire nem tartoztam — és ma sem tartozom — a „zárt *ë*-ellenesek” csoportjába, annak bizonyítására elegendő talán idéznem akkori hozzászólásomból az *ë* megőrzésére tett javaslataimat.

„Mindez azt jelenti tehát, hogy szerintem az iskolai oktatás ne tegyen semmit a zárt *e* érdekében? Nem! Az én elképzelésem erre vonatkozóan a következő:

1. Tegyük kötelezővé az általános és a középiskolában a pedagógusok részére, hogy segítsék a gyerekek nyelvében meglevő spontán zárt *e*-zés megőr-

zését. Szoktassák rá a gyerekeket arra, hogy beszédjükben használják ezt a hangot, mégpedig ne csupán a magyarórán, hanem minden más órán is.

2. Elsősorban a tanítóképző főiskolákon — amelyekben regionális jellegű hálózatuk révén erre különös lehetőség van —, de a tanárképző főiskolákon, sőt az egyetemeken is nevelni-szoktatni kell a hallgatókat a zárt *e* használatára.

3. A zárt *e* használatát ismerők részesüljenek előnyben a nyelvi szempontból széles hatókörű intézményekben az alkalmazottak — például a rádió és televízió bemondóinak — felvételénél; sőt a színművészeti akadémiára történő felvételnél is. Úgy látom, számuk ma jóval kisebb annál, mint ahogy ez a zárt *e*-t használó nyelvterület és lakosság arányaiból természetes lenne.

Nyelvész körökben jól ismerik azt a mondást, hogy a zárt *e* nem „hivatalos” tagja ugyan a magyar köznyelvi hangrendszernek, de szívesen látott vendége. Mindenki, akinek módja van rá, tegyen meg minden tőle telhetőt azért, hogy ez a szívesen látott vendég minél otthonosabban mozoghasson a köznyelvben!” (Látóhatár, 1975. febr. 178.)

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy ez csupán „minimális program”. De éppen ezért, mert viszonylag szerény célokat tűz maga elé — reális. Részben vagy egészben való megvalósításához akár holnap hozzá lehet fogni, tehát el lehet kezdeni a zárt *é* — egyre inkább gyengülő — nyelvi státusának megerősítését. S közben lesz mód és lehetőség arra is, hogy esetleg kidolgozzuk és megvitassuk a BODOLAY GÉZA által javasolt és Kovács által is támogatott „maximális program” koncepcióját — vagyis a zárt *é* jelölésének kötelezővé tételét helyesírásunkban és általános tanításának bevezetését. Ezek a kérdések ugyanis a gyakorlati megoldhatóság szempontjából jelenleg teljesen embrionális állapotban vannak, és túlságosan is szövevényesek ahhoz, hogy rövid időn belül a fontosabb részletkérdésekre is kiterjedő olyan koncepció alakuljon ki velük kapcsolatban, amelynek alapján azután akadémiai vagy minisztériumi állásfoglalás is születessen. S ha a zárt *é*-t addig is teljesen sorsára hagyjuk, attól félek, oktatásának általánossá tétele önmagától időszerűtlenné válik, s az lesz már csak a feladatunk, hogy valóban rekviemet mondjunk fölötte.

Javaslataimat a már említett vitában több szakember fenntartás nélkül magáévá tette. Így VARGA GYÖRGYI: „Imre Samunak a zárt *e* életben tartásával, tekintélyének növelésével kapcsolatos elgondolásait mindenben helyeslem, megoldhatónak tartom őket” (i. m. 179–80). KÁLMÁN BÉLA: „Nehéz és céltalan lenne a zárt *e*-t nem ismerőket megtanítani erre a hangra, de az eddiginél hatékonyabb eszközöket kellene találni arra, hogy akik ismerik, meg is tartsák, és a köznyelvi kiejtés ürügyén ne szoktassák le őket róla... Ha mindaz megvalósulna, amit Imre Samu javasol, azzal meg is elégedhetnénk.” (I. m. 183.) TISZAMARTI ANTAL: „Bodolay határozott kiállását a zárt *e* becsülete mellett élenként helyeslem, mégis a gyakorlati lehetőségek mérlegelése után Imre Samu javaslatához csatlakozom” (i. m. 184).

A zárt *é*-ről vitázók között — szerintem — a határvonal itt húzódik: maximális vagy minimális programmal segítsük-e a zárt *é* megőrzését, megmentését.

Az én konkrét javaslatom viszont most már ez: Lépjünk túl a folyóiratainkban folyó vitákon, mert arra a kérdésre, hogy ezeknek a vitáknak a társadalmi hasznossága milyen nagy, az elmúlt hat esztendő beszédes választ adott. Keressük közösen a megoldást ahhoz, hogy az arra illetékes oktatásügyi szervek, mindenekelőtt a Művelődési

Minisztérium fogjon hozzá egy minimális program megvalósíttatásához. S közben a szakemberek — esetleg az eddigieknél szélesebb körben, szakmailag módszeresebben —, folytassák a maximális program vitáját, kidolgozását. Feltéve természetesen, hogy ennek a „minimális program”-nak a megvalósítása során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy egy „maximális program” kivitelezésére van valami remény, valami reális lehetőség. (Bevallom őszintén — én ebben nem nagyon bízom.)

3. A magam részéről ezt a vitát el is kezdem, s igyekszem részletesen kifejteni azt, hogy — egyelőre — miért látom irreálisnak a maximális program megvalósításának napirendre tűzését.

Az egyik legnagyobb aggályom lényegében nyelvi vonatkozású. Úgy látom, hogy e program szorgalmazóinak jelenleg még nincs semmiféle konkrét elképzelésük arra vonatkozóan, hogy hogyan, milyen módszerrel, milyen elvek és szempontok alapján állítanák össze a hivatalosan is zárt *ë*-vel jelölendő szavak (morfémák) listáját (korpuszát). Ez pedig alapvető kérdés, a tanításnak nélkülözhetetlen kiindulási alapja.

BODOLAY GÉZA — egy-két megjegyzéséből kivehetően úgy látom — ezt a kérdést nagyon könnyen megoldhatónak tartja. Úgy hiszi, hogy nyelvjárásainkban az *ë*-zés lényegében egységes, s „a viszonylag kevés számú kivétel” megítélése a norma szempontjából nem okozhat gondot. Az utóbbi nézetet helyeslően idézi Kovács Ferenc is (i. m. 69).

De valóban ez a helyzet? A nyelvatlasz vallomása szerint aligha! Már idézett munkámban (220. l.) közöltem egy térképet a köznyelvi egységes *e* terhére jelentkező *ë* gyakoriságáról nyelvjárásainkban, ami mintha teljesen elkerülte volna a maximális program híveinek figyelmét. E szerint 334 köznyelvi *e* fonémából Nyugat-Dunántúlon kb. 90–100 realizálódik *ë*-vel (kb. 29%), Észak-Dunántúlon kb. 75–90 (kb. 25%), a közép-palocságban viszont 130–140 (kb. 40%). (Természetesen minden kutatóponton azonos nyelvi korpuszon végeztem a vizsgálatokat.) Igaz, hogy az említett dunántúli területeken az ot-tani gyenge fokú *ö*-zés adataival (kutatópontonként mintegy 10–20 adat; vö. i. m. 208) növelni lehet az *ë*-zés mutatóit, de az eltérés még így is jelentős marad. (Közbevetőlegesen jegyzem meg, hogy az *e* : *ë* realizáció vizsgálata esetén az *ö*-ző változatok — szerintem — az *ë* tartományába sorolandók. Ugyanis az *ë* írásjegynek helyesírásunkba való felvétele esetén egyes nyelvjárások *ö*-ző adatai igen nagy többségükben majd *ë*-vel írandók át. A következőkben adatközlésemben én már így is járok el, s erre esetenként külön nem is utalok.)

4. Nézzük most meg az említett statisztikai adatokat konkrét nyelvi anyagon! Vizsgálatomban elsősorban most is csak olyan morfémákat vettem figyelembe, amelyek lényegében az egész nyelvterületen ismeretesek (zömük a köznyelvben is él). S a vizsgálatok számadatai természetesen csak azokra a kutatópontokra vonatkoznak, amelyeken az *ë* önálló hangszköz, fonéma. Ezek száma — a határokon kívüli kutatópontokkal együtt — a sűrűbb hálózátú térképeken 331 (396-ból), a ritkább hálózátúakon 190 (233-ból). Külön csoportosítva vizsgálom a tőszavakat (ez esetben ide sorolva az *édes*, *epe*, *mekég* típusú származékokat is); a toldalékokat; és a tővéghangzókat.

A) Az egész nyelvterületen az *ë*-ző változat él (az *e*-ző forma kivételesen ritka, s csak újabb változatként van adatolva) a következő

szavakban: *barázdabillégető, bérélva, cinége, cserésznye, csépég, dэрék* (mn.), *dэрék* (fn.), *dэрékadat* (2.), *dészka, ébihal, édés, égy, égyenés* (1.), *epэр, észél* (évett, éttem), *fél-, félő, gэрэnda, gyэrtya, gyэrtjánfa, henger, hэрnyó, kendэрmagos, kэрnyér, kэрэszt, lékvár, lélek, lészék, mэгy-* (mэн-), *mekэг, mэнyasszony, mэнyét, pэрэltük, pэрje, pэnték, réggel, selyэм, sэpэрtem, szébб, szэcska, szэдэр* (2.), *(marok)szэдő, szэг, szэгэny, szэгyэllі, szэм, szэрda, szisзэг, tengély, (el)tészэм, védэр, vэрэs, zsindély*. — Összesen: 52 szóban 60 fonémarealizáció; a kötőhangzókat (tővéghangzókat) — a *lészék, pэрél* típusú adatokban — itt természetesen figyelmen kívül hagytam.

B) A szónak *э*-ző és *e*-ző változata is él a nyelvjárásokban. Az *э*-ző változat területi elterjedtsége szempontjából adataimat három csoportban közlöm.

a) A vizsgált kutatópontoknak több, mint 50%-ában az *э*-s változat található a következő szavakban: *эgyenés* (2.), *fэcske, félhő, gэрébэн, gэрince, lэ-, mэг-, mэгgy, petrэszelyэм, pэтрólэum, pulóvэр, sэ(hol), spэнót, szэдэр* (1.), — csak *ő*-ző változattal az *e*-s mellett: *röpүл*. — Összesen 15 szóban 17 fonémarealizáció.

b) A vizsgált kutatópontoknak 11–50%-ában található *э*-s változat a következő szavakban: *bэ-, бэlyэг, csэрésznye* (1.), *ecэтэs, эgyenés* (2.), *ekэ, энэ-кэл, epэ, fejsзэ, feketэ, gyэplő, kécske, kévé, lélkэм, lэncse, mékkora, négyven, összэ, pэтрэszelyэм* (1.), *rэkedt, szэplős, zэllэр*; — csak *ő*-ző változattal az *e*-s mellett: *fösték, kóserү*. — Összesen 24 szóban 25 fonémarealizáció.

c) Az *э*-s változat a kutatópontoknak legfeljebb a 10%-án él. (Azokat a szavakat, amelyekben csak egy vagy két kutatóponton volt *э*-s változat, nem vettem figyelembe.) Így: *bэлjebb, csэрebogár, ecэтэs, gэрэбэн, hэngэр* (1.), *kэлkáposzta, kórtэ, lэг-, mэдdő, mэрre, pэнész, рэцэpt, (ostor)telék, тэngély* (1.), *tэnyэр, тэpsi, vesэ*; — csak *ő*-ző változattal az *e*-s mellett: *ömel*. — Összesen: 18 szóban 20 fonémarealizáció.

A három alcsoportot összevonva: 55 szóban 62 fonémarealizáció. Vagyis: a vizsgált 104 szó 122 fonémarealizációjának több mint a felében (53, ill. 51%) mutatkozik valamiféle „kivétel”. (Az összesítésben a szavak száma kisebb, mint külön-külön az alcsoportokban, ugyanis néhány szó több csoportban is előfordul.) És még bőségesen lehetne sorolni az egész nyelvterületen élő, de az atlaszban nem található ilyen típusú szavakat; pl. *benzin* ~ *bénzin*, *ber-rэг* ~ *bэrrэг*, *csettint* ~ *csэтtint*, *perc* ~ *pэrc*, *percэг* ~ *pэrcэг*, *recsэг* ~ *rэcsэг*, *reccsen* ~ *rэccsen*, *versэny* ~ *vэrsэny* stb.

C) A toldalékokra már természetesen jóval kevesebb adat van az atlasz anyagában. Csak zárt *э*-vel (*e*-s változat nélkül) él a *-hэ-, -szэр, -эн* határozórag, a *-ték* igei személyrag, illetve birtokos személyrag. — Mindkét változatban él viszont a *-ve* igenévképző, az *-e* ~ *-je* birtokos személyrag, az *-e* igei személyrag (*эттэ* ~ *этте*, *эгyэ* ~ *эгye*) és a *-ne* módjel (*эннэ* ~ *энне*). A B) pontban alkalmazott csoportosítás szerint mindegyikük a b) kategóriába tartozik. A *szэpen* alak toldalékában az *э*-s változat a gyakoribb, az *egyenesen*-ében az *e*-s.

D) A kötőhangzókra (tővéghangzókra) vonatkozó anyag önmagában elég jelentős ugyan az atlasz anyagában, de egy-egy típust (ugyanazon rag, jel, képző előtti helyzetet) viszonylag kevés adat képvisel. Bizonyos kép azonban így is kirajzolódik. Pl. a *-k, -m, -d, -l* igei személyrag előtt a kijelentő mód jelen idejében általában zárt a kötőhangzó (*észék, észэм, észэл, észэд*); közülük azok előtt, amelyek a múlt időben, illetve a felszólító módban is előfordulnak,

nyílt (*ëttem, ëtted, ëgyem, ëgyed*). De pl. a *-ték* rag előtt — legalábbis a *segít* szóban — már váltakozhat is a kettő területileg: *segítették ~ segíteték* (az utóbbi viszonylag ritka).

A névszók esetében a tövéghangzó minősége általában a töre jellemző (pl. *kertëm, kertëd, kertëték, kertës, kertëk : fejem, fejed, fejeték, fejes, fejel, fejez* stb.). Ez így van általában a nyelvjárásokban is, de pl. a *kert* szóban viszonylag nagy területen él az általánosabb *kertëték* mellett a *kerteték* is. Az általánosabb *lelkëm ~ lelkëm* mellett nem ritka a *lëlkem ~ lelkem* forma sem. Vagy: minden kutatóponton zárt a tövéghangzó a *përël* és az *énekël* szóban, de nyílt *e*-vel is jelentkezik a *csépël* az általánosabb *csépël* mellett. — Általános az *ë* kötőhangzó az *ecetës* alakban, a *rühes* mellett nagy területen él a *rühös, rihës* is. — Az általánosabb *ëgyenként* mellett nagy területen található az *ëgyënként* is, már jóval kisebb területen a *hetenként* mellett a *hetënként*. — A *-bb* középfokjel előtt általában nyílt a tövéghangzó, ennek ellenére eléggé jelentős területen él az *öregöb*b alak. — A *-k* többesjeles és birtokos személyragos relatív tövek után általában nyílt a tövéghangzó: *minket, öket, titëket* stb. Nagy területen viszont zárt: *minkët, ököt, titëkët* stb.

5. A most bemutatott anyaggal elsősorban arra kívántam rámutatni, hogy — ha az *ë*-zés tanítását, illetve a helyesírásban való jelölését kötelezővé kívánnánk tenni, az *ë*-zés normájának megállapítása — ami pedig szerintem a kötelezővé tévés alapfeltétele — távolról sem annyira egyszerű kérdés, mint ahogy a kötelezővé tétel sürgetői eddigi rövid megjegyzéseikkel ezt sejtetik. Talán a bemutatott anyag is igazolja, hogy itt bizony nem „viszonylag kis számú kivétel”-ről van szó — még a tövéghangzók és a toldalékok esetében sem. Ezt a kérdést megkerülni nem lehet, de megoldottnak tekinteni sem azzal a tetszetős érveléssel, hogy „általában kivétel nélküliek szoktak-e lenni a különböző nyelvek szabályai?” (Vö. NyK. LXXXIII, 69).

Nyilvánvaló, hogy a hangtörvények kivétel nélkülségről vallott újgrammatikus nézet régen a múlté. (Erre a „törvény”-re egyébként a vita résztvevői közül senki nem is célzott.) Az *ë*-zés normájának megállapításakor azonban — ha erre valamikor sor kerülne — nemegyszer majd azt kell tisztázni, hogy mi is a „törvény”, és mi a „kivétel”? E normamegállapítás egyik legnehezebb része ugyanis — szerintem — az lesz, hogy a diakrónia szempontját egyeztetni kell a szinkron állapottal, a kettőt harmóniába kell hozni. Amit különösen megnehezít az, hogy a szinkron állapotról való ismereteink nem mindig elég részletesek — nyelvjárásaink viszonylatában, főleg a tőszavakat illetően.

6. Az elmondottak ellenére is — kizárólag elméleti alapokról nézve a kérdést — én sem mondanám azt, hogy a zárt *ë* jelölésének és kiejtésének megtanulása eleve reménytelen és lehetetlen. Azt azonban, hogy a gyakorlatban mi lenne majd az eredmény, konkrét tapasztalatok híján ma szinte lehetetlen megjósolni — de e téren egyáltalán nem vagyok optimista.

a) A fentebb említett két feladat közül én az *ë* í r á s á n a k megtanítását látom viszonylag egyszerűbbnek. Cikkéből úgy érzem, hogy talán KOVÁCS FERENCnek is ez a véleménye. Azt az érvelését ugyan, amely szerint „Ennél sokkal nehezebb dolgokat is megtanult a magyar társadalom aprajagya három és fél évtized alatt” (i. m. 74) — bár minden bizonnyal igaz —, nem tartom túlságosan meggyőzőnek. Sokkal elgondolkoztatóbb az az érve,

hogy az *ly* betűt is — „ha nehezen is (A kiemelés tőlem. I. S.), de minden iskolásgyerek megtanulja” (i. m. 75). Úgy vélem azonban, hogy ebben az állításban a *minden* jelző és a *meg* igekötő azért megkérdőjelezhető. Hogy ez mennyire így van, azt minden érvelésnél beszédesebben és meggyőzőbben bizonyítja az a szomorú — sőt megdöbbentő — tény, hogy a szakmunkástanulók országos magyar nyelvi tanulmányi versenyének 1981. évi országos döntőjén nem akadt egyetlen olyan versenyző sem, aki 10 *ly*-os szóból mindegyiket hibátlanul leírta volna (vö. HANGAY ZOLTÁN: Nyr. CVI, 122)! De Kovács Ferenc érvelésének a súlyát erősen gyöngíti az a tény is, hogy az összevetés nem egészen reális. Mert: TOLNAI VILMOS statisztikája szerint (Nyr. XXXV, 422—3) az *ly* betű gyakorisága szövegben 0,395%; az *e*-é 10,666. Becsléseim szerint ebből az *ë* mintegy 35—40%, tehát az ábécében kb. 4% lehet. (Próbaképpen megszámláltam a Népszabadság egyik vezércikkében a szerintem *ë*-vel jelölendő betűket, illetve az *ly* betűket. Az arány 141 : 11 volt.) Az *ë* gyakorisága tehát jó tízszerese az *ly*-ének. S talán nem egészen alaptalan az a feltevés, hogy a jelölés megtanulása nehézségének a nagyságrendjében is körülbelül ekkora lehet az eltérés. Ez viszont már a várható eredményeket illetően is nagyobb óvatosságra int.

Talán valamivel realisabb az összehasonlítás, ha a köznyelvben hosszú *ú, ű, í*-ket vesszük alapul a dunántúli anyanyelvjárásúaknál. A dunántúli nyelvjárások zömében ugyanis helyükön a kiejtésben a megfelelő rövid hang jelentkezik, illetve egyes délnyugat-dunántúli nyelvjárások ezt a három fonémát nem is ismerik.

TOLNAI (i. h.) szerint megterhelésük: *ú* : 0,439%, *ű* : 0,259%, *í* : 0,596%. Összesen: 1,289%. Tehát még mindig csak gyenge egyharmada a zárt *ë*-nek. Ennek ellenére nincsenek különösebben pozitív tapasztalataim az *ú, ű, í* helyesírásának tudását illetően. S bevallom, nekem magamnak is, akinek szintén ez a vidék az anyanyelvjárásom, egy-egy, ezt a betűt tartalmazó, ritkábban előforduló szó esetében nemegyszer kell a Helyesírási Tanácsadó Szótárhoz nyúlnom. Abban, hogy az *ú, ű, í* írásában jelentkezik egyfajta bizonytalanság, — sokak szerint — nem kis szerepe van az írógépeknek (billentyűzetükből ugyanis általában hiányoznak ezek a betűk), s az írógéppel írt szövegeknek. Lehet, hogy ebben van is némi igazság. De ha az *ë* bekerülne az ábécébe, onnan vajon mikor jutna át az írógépre?

b) Még nehezebbnek látom a zárt *ë* kiejtésének megtanítását azok számára, akiknek anyanyelvjárásában ez a hang nem él. KOVÁCS FERENC említi ugyan, hogy maga is az iskolában tanulta meg az *ë*-zést (i. m. 74). Igaz, *ö-ző* nyelvjárása birtokában, ami azért sokkalta biztosabb alap, mint — mondjuk — a hajdú-bihari nyelvjárás. S egyébként is, az *ö-ző* nyelvjárásokban — ha kis megterheléssel is — az *ë* fonéma megvan. Magam még néhány más nevet is tudnék említeni az *ë*-zés megtanulására. Olyat is, akinek olyan anyanyelvi alapja sem volt, mint Kovács Ferencnek. Az is igaz viszont, hogy minden ilyen ismerősöm nyelvész volt, s úgy hiszem, ők azok a „fecskék”, akik nem csinálnak nyarat.

Engem inkább néhány más irányú tapasztalat aggaszt. Az például, hogy a hosszú *ú, ű, í* ejtése még azoknak a beszédében is alig jelentkezik, akik a helyesírást úgy-ahogy elsajátították. És a palóc típusú vidékeken is, szinte teljesen reménytelen az *a, á* hangok köznyelvi kiejtésének a megtanítása. (Egy évet tanítottam palóc községben.) Mi a valószínűsége annak, hogy az *ë* esetében más lesz az eredmény?

7. Térjünk azonban vissza a zárt *ë* normája megállapításának — „az *ë*-zés korpusza” összeállításának — kérdéséhez. Ha erre sor kerülne, akkor — úgy gondolom — lényegében két megoldás között lehetne választani.

a) A norma egyetlen, viszonylag nagyobb terület *ë*-zése legyen, ahol maga ez a jelenség is lényegében egységes. Az *ë*-zés korpuszába felveendő e terület minden *ë*-zó morfé mája, függetlenül a nyelvterület egészéhez viszonyított gyakoriságától. Úgy látom, talán erre a megoldásra gondolt KÁLMÁN BÉLA (Látóhatár 1975. febr. 181). Ő két területet is javasolt: Észak-Dunántúlt, illetve Dél-Tiszántúlt. Területi javaslatait az alapkoncepció elfogadása esetén én is jó kiindulási alapnak látom.

b) A norma alapja egyetlen, viszonylag nagyobb terület *ë*-zése legyen, de az *ë*-zés korpuszában összeállításában érvényesüljenek bizonyos nyelv-szociológiai szempontok is olyan értelemben, hogy egyrészt: az *ë*-zés korpuszába felveendők olyan morfé mák is, amelyek a norma alapjául szolgáló területen nem *ë*-zők ugyan, de az *ë*-zó nyelvterület nagyobbik felében igen; másrészt: nem veendők fel a korpuszba azok a morfé mák, amelyek a norma alapjául szolgáló területen *ë*-zők ugyan, de az *ë*-zó nyelvterület nagyobbik részén nem (Vö. még: J. SOLTÉSZ KATALIN: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 174—5.)

8. Az, hogy mi kerülne be az *ë*-zés normájába, és mi nem, az *ë*-zést nem ismerők — tehát kb. a magyar anyanyelvűek egyharmada — számára teljesen közömbös. Számukra minden ismeretlen, minden új.

Az *ë*-zést anyanyelvjárásukból ismerők-használók számára azonban már egyáltalán nem. Ha ugyanis az előző fejezet a) pontjában vázolt koncepció alapján alakulna ki az *ë*-zés normája, akkor tulajdonképpen egy élő, funkcionáló nyelvi-nyelvjárási részrendszert emeltünk a köznyelvi norma rangjára. S ennek nem lebecsülendő előnye, hogy az *ë*-zó nyelvváltozatot beszélőknek legalább egy része — 10—15—20%-a? — tudja-ismeri-beszéli a „hivatalos köznyelvi *ë*-zést”; s ez igen nagy segítséget jelent számunkra az *ë*-zés helyesírásának minél jobb elsajátításában is — hiszen a szemük mellett a fülük is segíti őket ebben.

Ha viszont a b) pontban jelzett koncepció alapján alakulna ki a norma, ez azt jelentené, hogy egy soha nem élt, ma sem élő, mesterséges nyelvi részrendszert tennénk hivatalos normává. S ez a norma kötelezővé tételének idején — és bizonyára még nagyon hosszú ideig — azt is jelentené, hogy ~~n e m l e n n e e g y e t l e n o l y a n m a g y a r a n y a n y e l v ű s z e m é l y~~ — beleértve természetesen a magyartanárokat is — aki a „köznyelvi *ë*-zést” beszelné, vagy akár ismerné.

S ez bizony a KOVÁCS FERENC megkérdőjelezte „az analfabetizmus riasztó kísérteté”-nek (i. m. 75.) megjelenését jelentené helyesírásunkban.

Így azután, bár nyelvészeti szempontból számomra a b) változat volna a szimpatikusabb, gyakorlati megfontolásokból, ha erre a közeli jövőben sor kerülne, talán mégis inkább az a) változat mellett voksolnék — esetleg keresve a módját e változat nem egészen merev és mechanikus alkalmazásának.

Ismételten hangsúlyozom azonban, hogy ilyen jellegű, nem kevés munkát jelentő tervezetek elkészítésébe akkor lesz csak érdemes majd belevágni, ha az általam javasolt szerényebb kezdeményezések eredményei ezt megokolják.

9. A zárt *ë*-zésnek helyesírásunkban való jelölését, tanításának bevezetését javasolva-követelve — úgy hiszem — alaposan végig kell gondolnunk azt is, hogy egy ilyen akadémiai-minisztériumi rendelkezés legalább elfogadható végrehajtása milyen előfeltételeket kívánna meg, illetőleg egy ilyen rendelet — ha tetszik: helyesírási reform — létrejötte milyen általánosabb társadalmi következményekkel járna. Értelmetlen dolog, sőt súlyos hiba lenne ugyanis olyan, az egész társadalmat érintő rendelkezések kiadásáért harcolni, amelyekről nyilvánvaló, hogy megvalósításuk társadalmi feltételei nincsenek meg, s belátható időn belül nem is nagyon teremthetők meg.

a) Az első s talán leglényegesebb kérdés az o k t a t ó k r a vonatkozik. Ha a magyar anyanyelvűeknek kb. egyharmada nem ismeri az *ë*-zést, akkor feltehetően nem *ë*-zõ nyelvváltozatot beszél a tanárok-tanítók-óvónők egyharmada is. Érdekes adatot közöl erre vonatkozóan KOVÁCS FERENC a győri tanítóképző hallgatóiról. GERENCSÉR ÉVA szerint „kétféle rövid *e*-hangot használnak ugyanúgy, mint oktatóik nagy része, »erről azonban kevés fogalmuk van. Egyik-másik hallott ugyan valamit a zárt *ë*-ről a középiskolában, tudatosan azonban nem él bennük, hogy beszédükben ők is használják a zárt *ë*-t« (i. m. 74). S ha ez a helyzet a győri tanítóképzőben, amelynek hallgatói zömükben bizonyára észak-dunántúliak, tehát *ë*-zõ nyelvterületről származnak, valószínűleg rosszabb ennél pl. Kaposvárott, ahol a hallgatók jelentős része *ö*-zõ nyelvterületről való lehet, s mint ismeretes, az *ö*-zés „köznyelviesedése” többnyire nyílt *e*-zésben realizálódik. S még rosszabb lehet a helyzet pl. Debrecenben, ahol az észak- és közép-tiszántúli hallgatóknak még a kiejtésében sem jelentkezik a zárt *ë*.

S tévedés lenne azt hinni, hogy a leendő középiskolai tanárok esetében más a helyzet. Nekem a győri tanítóképzőhöz hasonló tapasztalataim voltak a budapesti egyetemen is, azzal a nem éppen lényegtelen különbséggel, hogy a hallgatók tekintélyes részének a kiejtésében sem jelentkezett az *ë*. S bizonyára hasonló a helyzet az idősebb pedagógus nemzedék körében is.

Rájuk alapozzuk tehát a zárt *ë* helyesírása és kiejtése kötelező tanításának elkezdését és megvalósítását? Mit várhatunk az ilyen tárgyi ismereteken nyugvó oktató munkától? Vagy egyszerűen nyugodjunk bele, hogy: „Aki tudja, csinálja; aki nem tudja, tanítja?”

b) Azt hiszem, magától értetődő, hogy amikor az *ë* írásának és kiejtésének tanítása kötelezővé válnék, a tanulók kezében olyan tankönyveknek, taneszközöknek kellene lenniük, amelyeknek szövegében az *ë* jelölve van. A kötelező tanításnak természetesen nem kellene egyazon időben elkezdődnie minden iskola-típusban, sőt még egy-egy iskolatípus minden osztályában sem. De a tankönyv- és taneszköz-ellátás nem lenne kevés gond és kevés pénz így sem.

c) Ha az *ë* köznyelvi helyesírásunk írásjegyévé válnék, akkor természetesen ennek a helyesírásnak kell majd tükröződnie a legkülönbözőbb, nyomdai úton előállított kiadványokban is, mindenekelőtt a napi- és hetilapokban, folyóiratokban, sőt a rendelet érvénybe lépése után — egy bizonyos türelmi idő elteltével — minden új nyomdai termékben, a meséskönyvtől a belgyógyászati szakkönyvig és a honvédség Szolgálati Szabályzatától a bibliáig. „Iskolai helyesírás” és „iskolán kívüli helyesírás” kettőssége ugyanis, ha kezdetben talán elkerülhetetlen is lenne, huzamosabb ideig nyilvánvalóan nem tartható fenn.

De vajon elvárható-e belátható időn belül, hogy minden újságíró, költő, tudós, rendeleteket szövegező jogász, üzemi lapszerkesztő az *ë*-zést is feltüntető kéziratokat adjon át a nyomdának — különösen megfelelő írógépek hiá-

nyában? Semmiképpen sem! Ennek a feladatnak a megoldása tehát lényegében a kiadói szerkesztőkre, a nyomdászokra, nyomdai korrektorokra vár. Arról ugyan meg vagyok győződve, hogy ha lesz *ë*-ző norma, és lesznek társadalmunknak olyan rétegei, amelyek azt meg is tanulják, közöttük elsők a nyomdászok lesznek. De itt is felvetődik a kérdés, hogyan, mennyi idő alatt? S erre bizony egyelőre nagyon nehéz lenne konkrét és megnyugtató választ adni. (Azt már nem is akarom említeni, hogy mindez a már most is elég tekintélyes és nem kevés gondot okozó nyomdai „átfutási idő”-t mennyivel nyújtja majd meg.)

De érdemes talán azt a kérdést is feltenni, hogy ma az ország hány nyomdájának van meg a megfelelő technikai felszereltsége (betűállománya) ehhez az átálláshoz. S megfelelő felszerelésük mit jelentene anyagilag a népgazdaság számára?

S az ilyen típusú, egyáltalán nem lebecsülendő anyagi következményekkel, szervezési — sőt személyi — gondokkal járó kérdések hosszú sorát lehetne még felvetni.

d) Végül még egy, az eddigieknél is távolabbra és némileg más irányba mutató kérdés, amit már megemlíteni is alig merek! Ha a szerte a nagyvilágban szétszóródott 15 millió magyar anyanyelvi kultúrájának van valami közös vonása, valamiféle formai összetartó ereje, akkor az — szerintem — első sorban a helyesírás egysége. A magyar „írastudók” az akadémiai helyesírás szabályait „törvény”-ként elfogadják, írásaikban alkalmazzák nem csupán Budapesten, Debrecenben vagy Hajdúböszörményben és Gyulafirátóton, hanem Kassán, Ungváron, Kolozsváron, Újvidéken, Burgenlandban, Göttingában, Párizsban, Cambridge-ben, Bloomingtonban, Torontóban, Sidneyben, Helsinkiben, Moszkvában, sőt Tokióban is.

Vajon megmaradna-e ez a helyzet az *ë* jelölésének kötelezővé tétele után is? Meg vagyok róla győződve, hogy nem, mégpedig szükségszerűen nem. Mert pl. a Kárpátalján élő magyar népcsoport nyelvében az *ë* lényegében nem él. Elvárható-e, hogy az itteni magyarság kulturális életének vezetői, az itteni pedagógusok magukévá tegyék egy olyan reform gyakorlatát, melynek náluk semmi nyelvi-nyelvjárási-társadalmi bázisa nincs, s vállaljanak az iskolai oktatásban egy olyan többletfeladatot, amely az ő sajátos körülményeik között — pl. a megfelelő ismeretekkel rendelkező pedagógusok szinte teljes hiánya miatt — már eleve reménytelenül megoldhatatlannak látszik. S inkább csak arányaiban más a helyzet Erdélyben, ahol a székely nyelvjárásokban, a Kalotaszegen és a Szilágyság egy részén él az *ë* fonéma, de a Mezőség nyelvjárásaiban, a volt bihari-szarmári részekben, a Bánátban nem, s így olyan fontos kulturális központokban sem, mint Kolozsvár és Nagyvárad. A nyugati és a tengerentúli országokban élő szórványmagyarság nyelv- és kultúramegőrző, nyelvapoló gondjai és nehézségei pedig sokkal súlyosabbak és sokrétűbbek annál, semhogy a magyarnyelv-megőrzés, -elsajátítás problematikájának egésze szempontjából ilyen apró részletkérdés megoldásának szorgalmazását — jó lelkiismerettel — akárcsak ajánlani is lehetne nekik. S ne feledkezzünk meg arról, hogy az említett három területen élő, magukat magyarnak vallóknak a száma eléri vagy meg is haladja a három és fél milliót, és ez nem kevesebb, mint a magyarság egynegyede.

Vajon nem éppen ez a helyesírási reform okoz-e majd nyelvünknek — általam előbb említett — ma talán még meglevő, bár már most is sok tényezőtől fenyegetett egységén — hazai kezdeményezés következményeként — olyan

repedést, amely később tovább mélyülhet, és számunkra nem különösebben kíváncsi következményekkel járhat.

Bizonyára lesznek, akik úgy vélik, hogy az említett egysége nyelvünknek már ma is illúzió csupán, különösebb jelentőség nélküli formalitás. S egy olyan jelentős nyelvhasználati kérdés eldöntésében, mint a zárt *ë* státuszának jövője, ezt a szempontot nem lehet figyelembe venni. Lehet, hogy igazuk van, lehet, hogy nem. Abban azonban biztos vagyok, hogy ezen a kérdésen érdemes alaposan és mélyen elgondolkoznunk, mielőtt az *ë* ügyében valamiféle általános rendelkezés születnék.

10. Az *ë* hangnak köznyelvi helyesírásunkba való beépítésére a felvilágosodás korában és talán még a reformkorban is meglelt volna a lehetőség. Annál is inkább, mert e kor nyelvtudósai-grammatikusai közül többen e hang minden olyan fontosabb tulajdonságát felismerték, amelyek helyesírásunkba való felvételét megokolták volna, s írására is voltak reális próbálkozások. Ezt a történelmi lehetőséget azonban Akadémiánk elődje, a Magyar Tudós Társaság akkor elszalasztotta. (E tény objektív és szubjektív okainak részletesebb kifejtését l. BENKŐ LORÁND: Nyr. LXXXVII, 3–20.)

A mai Akadémiának megvolna a lehetősége arra, hogy ezt a helytelen döntést — ha célszerű — korigálja. Ezt azonban egyelőre semmiképpen sem tanácsolnám. Az *ë* jelölésének kötelezővé tétele ma — szerintem — aligha lenne több üres gesztusnál, egyfajta formális „rehabilitáció”-nál. Egy ilyen döntés valamennyire is elfogadható megvalósítását ma sem az Akadémia, sem a Művelődési Minisztérium nem tudná biztosítani, mert — ahogy ezt az előzőkben már részletesebben kifejtettem — nincsenek meg rá a személyi és társadalmi feltételek még az iskolában sem, az iskolán kívül pedig még kevésbé. Meggyőződésem, hogy egy ilyen rendelkezés súlyos elégedetlenséget váltana ki azok nagy részében, akik társadalmunkban a hivatalos írásbeliséggel valamennyire is szoros kapcsolatban vannak. S ez az elégedetlenség nem is lenne alaptalan.

Egyébként is eléggé ismeretes, hogy közvéleményünk a helyesírás terén mennyire konzervatív. Ez a konzervativizmus tartja életben helyesírásunk „vakbelét”, az *ly*-t; s nem hiszem, hogy könnyen és egyhamar befogadná helyesírásunk „kitagadottját”, az *ë*-t. S azért talán ez sem egészen elhanyagolható szempont.

11. Én sem javasolnám azonban azt, hogy — az eddigiekhez hasonlóan — hagyjuk teljesen a sorsára ezt a még valóban életképes hangot. Megmentése és életben tartása érdekében szükségesnek és lehetségesnek is tartom bizonyos intézkedések megvalósítását.

a) Az első lépés az lehetne, hogy a pedagógusképzésben — az óvónő-képzőktől az egyetemig, és emellett még a Színművészeti Főiskolán is — minél előbb kezdődjék el az *ë* ejtésének és esetleg írásának tanítása, ezen belül is elsősorban az *ë*-ző nyelvváltozatot beszélők passzív ismereteinek tudatosítása.

b) Fel lehetne hívni hivatalos helyről minden iskolában a pedagógusok figyelmét arra, hogy a tanulókat bátorítsák az *ë*-ző nyelvváltozat használatában, ne pedig — a köznyelvi kiejtés tanítása ürügyén — leszoktassák róla. Akik erre képesek, saját példájukkal is segítsék ebben a tanulókat. Ezen a téren kár volna a kis, a regionális eredményeket is lebecsülni.

c) Módot kellene fokozatosan találni arra is, hogy a rádió, a televízió — mindenekelőtt bemondói, riporterei, állandó műsorvezetői révén — az eddi-

gieknél jobban népszerűsítse ezt az ejtismódot. Sőt a különböző intézmények által rendezett „szónokképző tanfolyamok”-nak is ajánlott — vagy akár kötelező — tárgya lehetne ez a téma. Ha azután — főleg a pedagógusképzés terén — pár éven belül konkrét eredmények is mutatkoznának, akkor majd lehetne gondolkozni a keretek tágításán, a továbblépés mikéntjén is.

12. Mindezeknek a kezdeményezéseknek a megvalósítása elsősorban a Művelődési Minisztérium feladata. Ehhez azonban természetesen sok segítséget adhatna a Magyar Tudományos Akadémia, a Nyelvtudományi Intézet és nem utolsósorban az Akadémia Anyanyelvi Bizottsága, valamint az Országos Pedagógiai Intézet. De legtöbbet természetesen maga a pedagógus társadalom tehetne az ovónőktől az egyetemi tanárokig. Természetesen nem utasításokat várva és azokat úgy-ahogy végrehajtva, hanem saját kezdeményezéssel, az ügy fontosságába vetett hittel és meggyőződéssel.

IMRE SAMU

A feltételes mód és az elbeszélő múlt jelének alakulása a Jókai-kódexben

1. A feltételes mód jele a mai magyar nyelvben *-na/-ne, -ná/-né*. A ma már kihalt elbeszélő múltban pedig *-a/-e, -á/-é* volt az időjel. A tárgyas ragozás többes 1. személyében a módjelnek *-nő/-nő*, az időjelnek pedig *-ó/-ő* formája élt. Ezekből eltérő módon alakult az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék folyamatos múltja (*lőn, tőn*) és a feltételes módja (*i+nná, te+nne*). A kutatók nagy része a *-na/-ne, -ná/-né*, valamint az *-a/-e, -á/-é* változatokból a hosszú palatális magánhangzójut, a *-né-t*, illetőleg az *-é-t* tartja eredetibbnek (vö.: HORGER, Igerag. 101, 112; BERRÁR, Tört.Mondt. 23—4; HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba 137—8; ISTVÁN PAPP, Unkarin kielen historia 157, 166). Ezek mellé kialakult az illeszkedés révén a *-ná*, illetőleg az *-á*, majd a szóvégi hosszú magánhangzók megrövidülésével létrejött a *-na/-ne* és az *-a/-e* változat.

Újabban BENKŐ LORÁND kiváló, összefoglaló nyelvtörténeti munkájában annak a véleményének ad hangot az elbeszélő múlt jelével kapcsolatban, hogy az *-á* forma kialakulhatott egy *ai > á* fejlődés útján, tehát nem illeszkedés eredményeként is megszülethetett (vö. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei 216). A veláris igék 1. személyében található *-é* (*várék*) jelet pedig a zavaró alaki egybeesés (*ők várák*) kiküszöbölése érdekében keletkező formának tartja, amelynek létrejöttét a feltételes módú *várnék, látnék* alakok párhuzamossága is támogatta (i. m. 217).

Az illeszkedés nélküli *-né* mind a mai napig él az alanyi ragozás 1. személyében a mély és vegyes hangrendű igékben, és ugyancsak előfordul a szabályos ikes ragozás egyes szám 3. személyében: *ő aggódnék*. Hasonló volt a helyzet a folyamatos múltban még a múlt században: *én várék, ő aggódek*. Tehát a módjel sem illeszkedik, és az időjel sem illeszkedett az említett helyeken.

2. A nyelvészek azonban már régen felfigyeltek arra, hogy a XIV. század végén keletkező Jókai-kódexben a mély és vegyes hangrendű ikes igék egyes szám 3. személyében feltételes módban és elbeszélő múltban illeszkedéssel alakok fordulnak elő (vö.: ZOLNAI, Nyeml. 93; TMNy. 627, 630; MELICH, MNy.

IX, 13; HORGER, Igerag. 47—8; BERRÁR i. m. 23—4; LOTZ JÁNOS, Az igék alakja a Jókai-kódexben 20, 32). Ugyanakkor MELICH (MNY. IX, 13) és HORGER (i. m. 101) azt is állítja, hogy ebben a kódexben az iktelen igék elbeszélő múltjának egyes szám 1. személyében is van illeszkedő adat. Újabbán pedig BENKŐ a forrás *meg yzanjudak* (11B05) és *el aluuak* (78B09) adatairól írja azt, hogy ezek egyes 1. személyű formák (i. m. 217).

Az eltérő nézeteket figyelembe véve valószínűleg nem lesz érdektelen, ha megvizsgáljuk a Jókai-kódex idevágó összes adatát. Amióta elkészült a forrás számítógépes feldolgozása (vö. JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978.; UŐK, A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása. Debrecen, 1980.) könnyen megkapjuk az összes példát, így pontosan megállapíthatjuk, hogy milyen igékben és milyen helyzetben fordul elő az illeszkedéses változat, valamint azonnal láthatjuk azt is, volt-e ejtésbeli ingadozás a kódex nyelvjárásában. Az összes előforduló adat ismeretében pontosabb választ tudunk adni a vitás kérdésekre.

Először a feltételes módban álló példákat vegyük szemügyre! A veláris és vegyes hangrendű ikes igék egyes 3. személyében az adatok túlnyomó többségében illeszkedik a módjel, 20 adatból mindössze egyben találunk *-né* formát. A következő igék állnak illeszkedéses alakban: *fohászkozik* (kétszer), *hallattatik*, *imádkozik* (háromszor), *írtattatik*, *kínzatik*, *lakozik* (négyszer), *lálttatik*, *meltoltatik* (négyszer), *nuguszik* (kétszer). Pl.: *bel ment uolna hogj ijoban sokassagtól hallattattnak* (Codices Hungarici I, 19A10), *mjkoron ymadkozna romaban* (71B02), *meg kewtelezek ewtet hogj meg mondana: mjre ma zokafnal ynka kijnzatnak* (30B20), *Azert mjkoron e mondot barat lakoznak hegjek eluewl* (33B13), *Es kewnuezefekuel kerek bodog ferenczett hogj ez mondot fraternak vetket jrgalmazuan megboczatna Es az vernek folyasat meltoltattnak meg allattnj* (34B25), *ewtett hyua hogj az ewel ew hazaban njwgonnak* (2A23), *fohazkodnak* (50B26, 68A26), *ymadkozna* (22A04, 71B27), *yrtattattnak* (71A12), *lakoznak* (55A02, 72A21, 74A01), *lattattnak* (81A06), *meltoltattnak* (67A13, 80B22), *meltoltattnak* (38A17), *nugonnak* (2B08). Az egyetlen nem illeszkedő változat az *alíttatik* szónak megfelelő alakja: *fokaktól balkatagnak aloytattnak* (1B23).

Az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyére 22 adatunk van. Ebből 20 illeszkedéses a következő szavakban: *csudálkodik* (kétszer), *elalszik*, *folyamik*, *hívtatik*, *indultatik*, *kimúlik*, *lakozik*, *megadatik*, *megharagszik*, *(meg)hatalmazik* (kétszer), *megiszonyodik* (négyszer), *megmutattatik*, *származik*, *szolgáltatik*, *változtatik*. A két nem illeszkedő példa a *megadatik* és *lálttatik* igékben található; a *megadatik* tehát mindkét változatban előfordul. Pl.: *zent fferenc czudalcodak hogj ew mjndenkort ellent felelevala* (17A22), *odozas vetelutan nugolomual magat agyba takara es vrbán bodogsagost el aluuak* (78B09), *Az frater lattuan vettkezetijt folyamak boczanattra* (40B11), *zent fferencz ky mulak ez vjlagbalol* (72A06), *Es ott lakoza mend az negjuen napon* (14A13), *eletnek es ewduewffegnek egyetlen meg adatak* (80B07), *De az Bjro mjkoron ew nagj regulaianac alatiat meg oluaftauolna: ygen meg yzanjudak* (11B05), *De mjkoron hogj ez yrtattattnak meg mutattatak lelekben zent fferencznek* (71A12), *czudalkodac* (71A18), *hattalmazak* (77B28), *hyutatak* (30B03), *yndoltatak* (50A09), *megharaguak* (27B07), *hatalmazak meg* (32A03), *meg yzanjudak* (64B16, 66B13), *meg yzanjudak* (6B12), *zarmazak* (77A21), *zolgaltatak* (71B09), *valtoztatak* (27A11). A nem illeszkedő adatok a következők: *es valamyt ennekem tewnek lattatek ennekem kysdednek* (77B20), *Es legottan meg adatak nekem* (24B04).

Az adatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a feltételes mód és az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyében 24 ikes ige fordul elő forrásunkban. A *lakozik* és *láttatik* mindkét helyen megtalálható. Az előbbinek mind az öt előfordulásában illeszkedik a módjel és az időjel: *lakoznák, lakozák*, az utóbbi feltételes módjában van illeszkedés: *láttatnák*, az elbeszélő múltban nincs: *lát-taték*. A 24 szóra összesen 42 adatunk van, ebből 39-ben illeszkednek a jelek, háromban nem. A 24 szó közül kettőben mutatkozik ingadozás (*láttatik, megadatik*), egyben (*alíttatik*) palatális jel, 21-ben pedig mély hangrendű jel van. Ezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kódex nyelvjárásában főképpen az illeszkedéssel formákat használtak, de élt mellettük a másik változat is. Megemlítjük, hogy a forrásunknál nem sokkal fiatalabb Bécsi Kódexben az illeszkedéssel alak ezekben az esetekben ismeretlen (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 180—1, 186—7).

3. A hagyományos felfogás alapján azt mondhatjuk, hogy az *ő lakoznák, lakozák* változatok a magyar nyelv hangrendszerére jellemző palatális — veláris illeszkedés eredményeként jöttek létre. Amikor az illeszkedés az eredetibb *-né*, illetőleg *-é* jelek mellé létrehozta a mély *-ná* és *-á* változatokat, ezek természetesen a mély és vegyes hangrendű igékben igyekeztek minden helyzetben felváltani a palatális eredetit. Általánossá válásuknak csupán egy akadálya lehetett, a funkció. Ha az ige ragozási rendszerében azonos alak élt, az illeszkedés révén megszülető új forma segítségével az alaki egybeesést meg lehetett szüntetni úgy, hogy az egyik helyzetben megmaradt a régi, illeszkedés nélküli változat. A mély hangú formák kialakulását megelőzően például az *innék* alak szerepelt egyrészt az alanyi ragozás egyes 3. és másrészt a tárgyas ragozás többes 3. személyében. A mély hangrendű jel megszületése után a tárgyas többes számú alak (*ők innák*) lett, az alanyi ragozás egyes számában pedig megmaradt az (*ő innék*). Hasonló volt a helyzet az elbeszélő múltban is. Ez történt a legtöbb nyelvjárásban, és ezt az állapotot őrzi még részben a köznyelv és az irodalmi nyelv.

A Jókai-kódex nyelvjárásában azonban — amint a fentiekben láttuk — az egyes 3. személyben az illeszkedő alak az uralkodó forma. Mi a magyarázata a jelenségnek? Az adatokat megvizsgálva először is megállapíthatjuk, hogy az illeszkedést mutató igék mind tárgyatlanok, és legtöbbjük szenvedő vagy visszaható ige. Ez tehát azt jelenti, hogy tárgyas ragozásuk nem volt, vagyis az egyes 3. személy mellett nem volt más azonos alak az ige ragozási rendszerében. Így a funkcióegyebeesés az egyes 3. személyben nem akadályozhatta meg az illeszkedéssel forma létrejöttét ezeknek a szavaknak a feltételes módjában, illetőleg elbeszélő múltjában.

Ha BENKŐ LORÁND felfogásából indulunk ki, vagyis abból, hogy az *ai* kettőshangzóból közvetlenül *á* fejlődött az elbeszélő múlt jelében, akkor azt mondhatjuk, hogy az ikes igék 3. személyében már megbomlott az egyöntetűség a kódex nyelvjárásában, mert illeszkedés nélküli alakok is előfordulnak. A kérdés csak az: miért bomlott meg ez a feltételezett egységes illeszkedéssel jelhasználat? BENKŐ szerint azért, hogy a többes szám 3. személyű tárgyas alakokkal való azonosság megszűnjék. Igaz, szerinte ezek egyes 1. személyű formák. Ezeknek az igéknek azonban sem az egyes 3. személyük, sem az egyes 1. személyük nem eshetett egybe a többes 3. személyű tárgyas alakjukkal. Egész egyszerűen azért, mert tárgyas ragozásban nem vagy nagyon ritkán használták őket. Az 1. személyük pedig, amint az alábbiakban látni fogjuk, az ikes igékre jellemző módon *-m* raggal alakult.

Az elhasonulás okaként BENKŐ a feltételes módú alakok analógiáját is említi (i. m. 216–7), adataink szerint azonban ezeknek a szavaknak a feltételes mód 3. személyében is majdnem mindig illeszkedő végződésük van, tehát az elhasonulást ezek nem indíthatták meg.

BENKŐ nem szól a feltételes módban levő hasonló jelenség kialakulásáról. Ott is egy *-nai* > *-ná* közvetlen fejlődést gondol, vagy ennek kialakulására vonatkozóan elfogadja a hagyományos felfogást? Szerintünk mindkét jel azonosan fejlődött, és a jelenséget könnyebben megmagyarázhatjuk, ha egy korábbi *-é*, *-né* változatból indulunk ki, és a mély, valamint vegyes hangrendű ikes igékben előforduló illeszkedés nélküli alakokat megőrzött régiségnek fogjuk fel.

4. Az ikes igék ragozása a vizsgált módban és időben az egyes 3. személyen kívül még egyes 1. személyben is eltér az iktelenekétől az alanyi ragozásban. Az előbbieken *-m*, az utóbbiakban *-k* járulék van. Ez azt jelenti, hogy egyes 1. és 3. személyben sem jöhetett létre alaki egybeesés (*én/ő imádkozák*). A kódexben az ikes ragozás feltételes mód 1. személyére nincs adat, de az elbeszélő múltban szabályos ikes formákat találunk: *ymadkozam* (77A24), *el hagyatam* (77B11). Feltehetően hasonlóképpen formálták a nyelvjárásban a feltételes mód 1. személyét is: *imádkoznám*, *elhagyatnám*.

Találunk a forrásban egy meglepő elbeszélő múltú igealakot is: *kynek mjkoron meglén elekuala ayoytatot jonhual zolgalam* (78B01). Az itt olvasható *szolgálám* kétségkívül azt jelenti: 'szolgálék', azaz alanyi ragozású alak. A *szolgál* azonban nem ikes, és nem is volt az soha. Kódexünkben is többször előfordul, természetesen iktelenül: *zolgal* (50B01), *zolgaluala* (78A09), *zolgalna* (25B06).

Erre a példára már BÁRCZI is felfigyelt „A tárgyias igeragozás használatának történetéből” című tanulmányában (MNy. LIV, 267). Szerinte ez az adat nem egyéb mint kisiklás, a tárgyias ragozás hibás alkalmazása. Ezek szerint kisiklott Balassi tolla is, amikor egyik levelében ezt írta: „Az 12 fegyverderék felől is *megszolgálom* kegyelmednek” (vö. BÁRCZI: Pais-Eml. 214). Idéz BÁRCZI hasonló példát Zrínyitől: „én is inkább ezekkel *tartom*,” valamint Telegi Miklóstól: „En is veled *tartom*” (Pais-Eml. 213). Végül megállapítja, hogy ez a jelenség „általános a régi nyelvben” (uo.). Szerintünk ezek nem hibás tárgyias ragozású, hanem ma már szokatlannak tűnő alanyi ragozású alakok. Ez azt jelenti, hogy az *-m* rag használata néhány száz évvel ezelőtt általánosabb volt az alanyi ragozásban, mint ma. Ma *-m* rag szerepel minden ige *-t/-tt* jeles múlt idejében, és az ikes igék szabályos ragozásában minden módban és időben. A két egyes 1. személyű járulék közül kétségkívül az *-m* a régebbi. A *-k* a magyar nyelv külön életében keletkezett, és megszületése után fokozatosan szorította ki az alanyi ragozásból elődjét. A folyamat még ma sem zárult le, az ikes igékben még tartja magát az *-m*, a beszélt nyelvben azonban ott is egyre inkább háttérbe szorul. A *-k* elterjedésével elkülönül egymástól az alanyi és tárgyias ragozás egyes szám 1. személyben. Csupán a perfektumban nem veszélyeztetni a *-k* rag az *-m* pozícióját. S ennek igen egyszerű a magyarázata. Ha ugyanis az alanyi ragozású *vártam*, *kértem* *-m* végződése helyébe *-k* lépne, *vártak*, *kértek* forma jönne létre, amely azonos a szavak többes 3. személyével.

Kódexünk nyelvjárásában az ikes alakok használata általánosabb volt, mint ma, így nem csodálkozhatunk azon, ha az *-m* alanyi rag olykor iktelen igéken is megjelenik.

5. Az iktelen mély és vegyes hangrendű igékben a feltételes mód és az elbeszélő múlt egyes 1. személyében él, illetőleg élt nem illeszkedő jel: *várnék, várék*. A továbbiakban vizsgáljuk meg forrásunk idevágó adatait! Találunk-e ezekben illeszkedések formákat?

A Jókai-kódexben öt ige nyolcszor fordul elő az alanyi ragozás feltételes mód 1. személyében: *akarnék* (13A17), *akarnec* (19B01), *hathatnék* (24B03, 62B03), *zolnék* (7B29), *tudnék* (8B27), *volnék* (38A25, 60A19). Amint látjuk, mindegyikben *-né* a módjel. Az elbeszélő múlt 1. személyére kilenc igének 14 előfordulásában találunk kivétel nélkül *-é* járulékot: *akarek* (18A03), *fogadek* (6B05), *hallek* (23A22), *hallec* (49B07), *latek* (23A14, 61B16), *meg vtalek* (24A21), *mondek* (53A02), *zolek* (79B09), *tanulek* (77A26), *valek* (23B10, 31B11, 31B19), *valec* (78A22).

MELICH JÁNOS vonta ide először forrásunk következő adatát: *Attyam hallak tegedett zolnij és mondany* (23A10). Az itt szereplő *hallak* alakot MELICH elbeszélő múlt 1. személyűnek tartja, minthogy a latin eredetiben a szó megfelelője *audivi*. Szerinte ebben a szóban az időjel illeszkedett (MNY. IX, 13). LOTZ JÁNOS kétségbe vonja MELICH állítását, és a latin megfelelő ellenére sem véli elbeszélő múltú alanyi ragozású alaknak (i. m. 25). A kódexben előforduló összes adat ismeretében LOTZ JÁNOS álláspontjához kell csatlakoznunk. Látjuk, hogy kétszer szerepel a *hall* ige elbeszélő múlt 1. személyben, mindkétszer *-é* járulékkal. Az egyik előfordulás ugyanazon a lapon található, mint a kérdéses *hallak*. De a többi ige folyamatos múltjában sincs illeszkedés ebben a személyben. Ezenkívül a *téged(et)* tárgy mellett a kódexben egyes 1. személyben mindig tárgyas ragozású igealak áll: *kerlek teged* (18A08, 30B05), *latlak tegedet* (26B09), *valasztalak teged* (59B27), *hogy téged latnalak* (49B10) stb. A vitatott adatot tehát jelen idejű tárgyas alaknak kell felfognunk: *én hallak tégedet*. Nem valószínű, hogy az elbeszélő *hallalak* rontott változata lenne (vö. LOTZ i. m. 25).

HORGER a *hallak* példán kívül a forrásban előforduló *kimúlák* alakot tartja 1. személyűnek (i. m. 101). Ez azonban nyilvánvaló tévedés. Az adatot HORGER saját hivatkozása szerint SZINNYEITől veszi át (NyH.⁷ 110). Csakhogy SZINNYEI az említett helyen nem állítja azt, hogy ez egyes szám 1. személyben áll, csupán több hasonló példával együtt illeszkedések változatként közli. HORGER pedig elmulasztotta ezt a szövegben ellenőrizni. Ha elővette volna ugyanis a kódexet, nem minősítette volna 1. személyűnek adatunkat: *zent fferencz ky mulak ez vilagbalol* (72A06). A *kimúlík* más helyen nem fordul elő a forrásban (vö. A JókK. ábécérendes adattára). Minthogy HORGERnek az ige- ragozás történetéről írt könyve ma is használt, fontos kézikönyvünk, így érthető, hogy ez a tévedés bekerült a nyelvészeti köztudatba.

A fentiek alapján tehát többekkel ellentétben kijelenthetjük, hogy kódexünkben az alanyi ragozás 1. személyében nincs illeszkedő jel az elbeszélő múltban, és ugyancsak nem található ilyen példa a feltételes módban sem. Ennek feltehetőleg az a magyarázata, hogy az iktelenek közt sokkal több volt a tárgyas ige, mint az ikések csoportjában, így ezekben illeszkedés esetén egybeesett volna az egyes 1. személyű alanyi és a többes 3. személyű tárgyas forma. Ugyanez gátolta meg egyébként az ikes igék egyes 3. személyében is az illeszkedések alakok általánossá válását. Amikor az ikes ragozás eredeti szenvedő és visszaható jellege megkopott, és egyre több tranzitív ige is ikessé vált, az egyes 3. személyű alanyi és a többes 3. személyű tárgyas alak azonos-sága zavarólag hatott. Az is nyilvánvaló, hogy a Jókai-kódex nyelvjárásában

az 1. személyű illeszkedéses változatok létrejöttét az ikes egyes 3. személyű formák is akadályozták, hisz ugyanaz a végződés hármas funkcióban is szerepelhetett volna.

Később bizonyos nyelvjárásokban kialakult, és napjainkban egyre terjed a feltételes mód 1. személyében a *-ná* jeles változat: *én várnák*. De ez már nem a hajdani illeszkedés, hanem az analógia eredménye, az igék ragozási sorának kiegyenlítődése révén jött létre (vö. HORGER i. m. 101). A jelenség nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az ikes igékben a szabályos *ő innék/innák* helyébe fokozatosan az *ő inna* forma lépett. Ez azonban további vizsgálatot igényel.

Végül megállapíthatjuk, hogy az igeragozási rendszeren belül a funkció-elkülönítés fontosabb a hangtani szabályosságnál. Az illeszkedés létrehozta a vizsgált végzéseknek mélyhangú változatát, de a hangtanilag teljesen szabályos alakok általánossá válását a fent tárgyalt esetekben megakadályozta a XIV. században is, és megakadályozza napjainkban is a különböző funkciók alakjainak elkülönítésének az igénye. Továbbá rá kell mutatnunk arra is, hogy a nyelvi rendszerben végbemenő változásokról érdemben csak akkor nyilatkozhatunk, ha egy-egy forrásnak a jelenségre vonatkozó összes adatát ismerjük. Találomra kiragadott, mechanikusan másoktól átvett, nem ellenőrzött adatok súlyos tévedések forrásai lehetnek.

6. A tárgyas ragozás elbeszélő múlt és feltételes mód többes 1. személyére forrásunkban nincs megfelelő számú adat. Az elbeszélő múlt *-ól/-ő* jelére egy példát tudunk idézni: *Mert vr ysten mjeretewn magat zegenne tewe ez vylagban: kynek exemplomauul valasztoko magonknak hyttuan zegensegnek elettyjt* (41B01). Itt a *valasztoko* 'választottuk' kétségkívül tárgyas alak. A szó végén levő *o* valószínűleg íráshiba, az adat korabeli ejtése: *választók* volt. Forrásunkban *-ál/-é* jeles példa nincs ebben a személyben. Ebből az egy adatból annyi következtést mindenesetre levonhatunk, hogy az *-ól/-ő* jel a tárgyas ragozás többes 1. személyében még élt a kódex nyelvjárásában. Egyéb tanulságok levonására nincs lehetőségünk.

A feltételes mód hasonló esetére még egy biztos példánk sincs. A kódex ábécérendes adattára alapján idézzük a következő mondatot: *mj vronknak iefus cristufnak kel tanalczat kerdenewk hog ew meltolija nekewnk iokellemeteffeget muttatnja: mjkeppen meg tekelenewnk* (3A23). A *meg tekelenewnk* alakot az Adattár a *megtökél* ige tárgyas ragozás feltételes mód többes 1. személyének veszi, tehát azt jelentené ebben az összefüggésben: 'miképpen eltökélnők azt'. Az *-nk* helyett azonban *-k* ragot várnánk. De a környezetben több hiba is van. A *kerdenewk* kétségkívül főnévi igenév: 'kell tanácsát kérdenünk', de a szóvégi *k* elől hiányzik az *n*. A *meg tekelenewnk* (3B01) előtt pedig talán két szót is kitörölt a másoló annyira, hogy el sem tudjuk olvasni őket. Ilyen körülmények között ezt az adatot nem vehetjük számításba. A kódexben *-ná/-né* jeles többes 1. személyű tárgyas igealak nem fordul elő.

7. Az eddigiektől eltérő módon alakul az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék elbeszélő múltja. A kódexben ezeknek két változatuk él. Az egyik a magánhangzós *tőből* keletkezik (*tő+n*), a másik a *v-s* *tőből* (*tev+é*). Mind a hét idetartozó igére találunk példát forrásunkban a magánhangzós *tőből* keletkező folyamatos múltra. Vegyük sorra az egyes igék előfordulásait: *ewnek* (50A16); *yum meg* (77A25); *hewl* (a *hisz* 2. személye) (28A03, 26B13); *lewn* (5B09, 13A25, 11B27,

14B05, 32A02, 35A01, 35A04, 35A25, 36B13, 43B18, 73A19, 73A21, 74B18, 76B14, 78A04, 78B28), *meg lewn* (45A04), *len* (4B07, 14B05), *lewnec* (14B02), *lewnek* (43B28); *tewk* (9B21, 79B09), *tewm* (24B01), *tewd* (28A02), *tewn* (2A25, 8B11, 34A15, 46B04, 72A07, 73A05, 75B26), *tewnek* (42A21, 53B14, 77B20); *vewk* (37B17), *vewn* (44A22, 47A23, 4B19, 65A12), *ven* (1A12, 66A19), *vewnek* (71B12); *vijn* (14A02), *vewn* (35A09).

Legtöbb adat az alanyi ragozás egyes 3. személyére van, összesen 34, a többes 3. személyre 7, egyes 1. személyre 3, az egyes 2. személyre 2. Találunk két tárgyas ragozású alakot is az egyes szám 1. személyben (*yum meg*, *tewm*) és egyet a 2. személyben (*tewd*). Amint látjuk, a *tő* magánhangzója általában labiális: *tőn*, *lőn* stb. Az adatok közt csupán 5 illabiális magánhangzójú példát találunk. A *lesz* és a *vesz* igének van egyes 3. személyben 2—2 illabiális változata: *lén*, *vén*. De ha a *lén* 2 adatát szembeállítjuk a *lőn* 17 előfordulásával, valamint azzal, hogy a többi személyben is labiális hang áll a *tő*ben, akkor az illabiális alak megterhelését minimálisnak tekinthetjük. A *vesz* megfelelő alakjai között némileg más arány mutatkozik, 4 labiális változattal szemben 2 illabiális áll, a többi személyben itt is labiális hang van. Megállapíthatjuk, hogy mindkét igében az általánosan használt forma a labiális volt. Valószínűnek látszik azonban, hogy az illabiális is élt, és nem tekinthetjük a *len*, *ven* adatokat egyszerűen olyan íráshibáknak, amelyekből a *w* betű kimaradt.

A *visz* kétszer fordul elő, egyszer illabiális (*vijn*) és egyszer labiális (*vewn*) magánhangzóval. Itt íráshiba nem jöhet szóba, az adatok tehát feltehetően ejtésbeli ingadozásra utalnak.

A *v-s* többől keletkező elbeszélő múltú alakok előfordulásának száma lényegesen kisebb. Mindössze 19 adat van a kódexben. Ezek a következők: (*ő*) *ewuek* (46A11); *hyue* (14A20); *Tewe* (37A26), *tewe* (41B02); *ueue* (42A25), *vewe* (34A23), *uewue* (27B19), *vewue* (46B07, 3B14, 5A25, 40B08, 44B11, 44B13, 71B16), *veuek* (10A17); *vyue* (11B23, 45A24, 49B25, 54A26). Az *iszik* és a *lesz* igékre nincs ilyen adatunk.

A 19 példából 17 tárgyas ragozású, s ebből 16 egyes szám 3. személyű, egy pedig többes 3. személyben áll. A két egyes 3. személyű alanyi alak közül az egyik ikes: *ewuek*, *vyue* (45A24). Valószínűnek látszik, hogy ezekben a szavakban a tárgyas ragozás egyes és többes 3. személyéből terjedt el később a többi személybe is a *v-s* többől alakult változat, és a magánhangzós többől keletkező formák fokozatosan háttérbe szorultak. Legtovább az alanyi ragozás egyes 3. személye tartotta magát, de csak 3 szóban: *lőn*, *tőn*, *vőn*.

A *v-s* többől keletkező alakokon belül is megfigyelhetünk alakváltakozást. A *v* előtti magánhangzó általában illabiális, de a *vesz* ige adatai közt labiálisakat is találunk: *vevé* ~ *vővé*. Az utóbbira 8 példa is van. Ugyancsak labiális magánhangzó van az *eszik* egyetlen idetartozó adatában. Mi ennek a jelenségnek a magyarázata? Ezek a labiális formák nyilván analogikusan keletkeztek. A két szónak a másik tövéből származó elbeszélő múltjában ugyanis általában labiális hang áll. Ennek a mintájára jöhetett létre a *v-s* *tő* labiális magánhangzója. Az analógia a *-t/-tt* jeles perfektumra is kihatott, mert itt is jelentkezik az *ő* szavaink tövében: *veuttem* (39B26), *veuted* (16B02), *veuteuolna* (13B21) stb., de: *vette* (76B24) stb.; *ewtekuala* (38B12).

8. Mai nyelvünkben az *alszik*, *esküszik*, *fekszik*, *haragszik*, *nyugszik* az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v* tövű igék csoportjába tartozik. A Jókai-kódex korában azonban ezeknek *d-s* tövűk még feltehetőleg nem volt, vagyis az *sz-szel*

bővülő típusba tartoztak. Sajnos, nincs elegendő adatunk arra, hogy ezt megnyugtatóan eldöntsük. Annyi azonban biztos, hogy a kódexben ezeknek a szavaknak *d*-s tőváltozatuk nem fordul elő (vö. A JóK. szókinszének szófaji megoszlása).

Az elbeszélő múlt létrejöhetett ezekben is a magánhangzós tőből és a *v*-s tőből is. Két adatunk van mindkét típusra: (*én*) *eskewn* (60A20), (*én*) *fe-kewk* (37B20); (*ő*) *el aluwak* (78B09), (*ő*) *meg haraguwak* (27B07).

9. Vessünk egy pillantást még az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék feltételes módjának alakulására. A mai nyelvben a módjel mássalhangzója ugyanis hosszú ezekben a szavakban: *lenne*, *tenne* stb. Ez a hosszúság gemináció eredménye. Milyen volt a jel alakja forrásunk nyelvjárásában?

Adataink tükrében megállapíthatjuk, hogy már a kódex korában is hosszú volt a módjel mássalhangzója. A következő példák fordulnak elő: (*ő*) *ennek* (2A19, 9A07, 46B03), *tenne* (8A10, 21A20, 72B03), *tennee* (6A03), *venne* (7A22), *uennenek* (65B02), (*ők*) *vennek* (34B16), *vinne* (51B10). Hasonló alakjai vannak az *alszik* és *nyugszik* szavaknak: *alonnanak* (72B11), (*ő*) *nugonnak* (2B08), *nyvgonnak* (2A23). A mássalhangzók időtartamának jelölésében a kódex nem mindig következetes, itt azonban, feltűnő módon, nem találunk írásbeli ingadozást. Az egyöntetű jelölés kétségtelenül arra utal, hogy a jel mássalhangzójának geminációja már korábban lezajlott.

JAKAB LÁSZLÓ

A francia értelmezői szintagmák és magyar megfelelőik

1. A hagyományos értelemben vett értelmező (appozíció) mind a franciában, mind a magyarban viszonylag egyszerű, könnyen felismerhető nyelvtani szerkezet. R.-L. WAGNER és J. PINCHON a következőképpen határozzák meg: „Un terme (ou un membre) apposé est toujours séparé par une pause (marquée dans l'écriture au moyen d'une virgule) du terme auquel il se rapporte. Il est ainsi mis en relief, qu'il soit antéposé ou postposé. Quant à sa fonction, elle est identique à celle du terme (ou du membre) auquel il se rapporte: un sujet, un objet, un attribut, un complément déterminatif peuvent ainsi recevoir une apposition. Enfin, (...) elle a toujours un caractère *prédicatif*.” „(Grammaire du français classique et moderne. Paris, 1962. 30.) Az akadémiai nyelvtan mondattannal foglalkozó II. kötetében pedig a következőket olvashatjuk az értelmezőről: „Az azonosító értelmező jelző a jelzett szó értelmét úgy teszi pontosabbá, hogy megnevezi azt, amivel a jelzett szót azonosítjuk. Ezt úgy is szokták mondani, hogy az értelmező jelző az értelmezettnek más néven való, ismételt megnevezése. Az azonosító értelmező jelző mindig főnév, vagy más, de főnévi természetű szó (főnévi névmás, alkalmi főnév).” (MMNyR. II, 299.) ... „Az azonosító értelmező jelző által kifejezett fogalom sokszor szűkebb körű, mint az értelmezett fogalom, vagy pedig részletezi, kifejti emezt. Ide tartoznak a főnevek felsorolásai is” (uo. 300). ... „Az értelmezett és az értelmező között hosszabb-rövidebb ideig tartó szünet van” (uo. 310).

Sokáig számos nyelvtaníró és nyelvész csak főnevet (vagy főnévi szintagmát) tartott alkalmasnak az értelmezői szerepkör betöltésére; az értelmező funkcióját pedig abban látták, hogy másképpen jelölje, fejezze ki azt a mon-

datrészt, amelyre vonatkozik. Mint látni fogjuk, az értelmező ilyenén felfogása meglehetősen szűkre szabott és egyoldalú, mivel egyrészt más szófajok is fel léphetnek értelmezőként (a franciában melléknév, melléknévi igenevek, géron-dif stb.), másrészt az értelmező szintaktikai funkciója sokkal kiterjedtebb annál, minthogy pusztán más formában fejezze ki a kiegészített mondatrész jelentéstartalmát.

Egyébként a szűkebb értelemben vett appozíciót is többféle módon értelmezték, ez derült ki — többek között — abból az eszmecseréből és vitából, melyet J. PIGNON kezdeményezett a *Français Moderne* című folyóirat (a továbbiakban FM.) 1961. októberi számában (252—7; 1. még FM. juillet 1962. 172—92; FM. avril 1964. 101—10).

Egyesek a „*Mon ami, malade, se fait excuser*” típusú mondatban a többi mondatrésztől elválasztott melléknévet „elkülönített jelzőnek” („épithète détachée”) tekintik (GALICHET, GREVISSE), mások, pl. LANUSSE és YVON (*Cours complet de grammaire française*. Paris, 1938. § 214) ige nélküli, „implicit” állítmányi kiegészítőnek (attribut implicite) tartják. (GALICHET azt sem fogadja el, hogy melléknév is lehet értelmező. Álláspontjának tarthatatlanságára PIGNON mutat rá, és hibáztatja GALICHET-t, amiért nem veszi figyelembe, hogy a főnevek és melléknévek például egyformán lehetnek állítmányi kiegészítők: „Ce qui identifie l’attribut, c’est la présence du verbe qui l’introduit et l’appelle (...). Pourquoi la fonction apposition, comme la fonction attribut, ne serait-elle pas tenue, indifféremment, par un adjectif ou un nom?” — kérdezi jogosan).

J. P. MOUCHET differenciált elemzésével felhívja a figyelmet az értelmező többértékűségére (FM. juillet 1962. 172—92). Pl. az „*Un chat, immobile, guette une souris*” mondatban a középső mondatrész szerinte értelmezőnek tekinthető, míg a „*Le visiteur, pâle, est reparti*” típusú mondatban a *pâle* melléknévnek állítmányi kiegészítői szerepet tulajdonít. Az imént idézett „*Mon ami, malade, se fait excuser*” mondatban pedig a *malade* szót h a t á r o z ó i é r t e l m e z ő n e k (apposition circonstancielle) tartja.

J. CHAURAND figyelmeztet az elkülönített jelző („C’est un crime.../abominable!”) és az értelmező közti stilisztikai és mondattani különbségre. Az utóbbiról ezt írja: „L’apposé, qui se rapporte au nom posé, est susceptible d’avoir, par son intermédiaire, des rapports avec le verbe de la proposition et doit à cet équilibre d’être admis par la langue comme terme séparé. Aspect détaché du sujet ou du complément, et doué en tant que tel d’un caractère prédictif, l’apposé peut se retrouver parmi les *circonstants* en vertu du double rattachement qui est la raison d’être même de sa condition de séparé.” (FM. juillet 1962. 174.) A legtöbb nyelvész véleménye megegyezik abban, hogy értelmezőnek predikatív jellege van, amit az elválasztó szünet is implikál (PIGNON, SECHEHAYE, MOUCHET, CHAURAND).

A neves finn nyelvész, V. VÄÄNÄNEN vezette be a h a t á r o z ó i é r t e l m e z ő (apposition circonstancielle) fogalmát, amely szerinte az alany állapotát, magatartását határozza meg a cselekvés végrehajtása vagy elszenvédése közben. Pl. „*Jeune, il était sujet à des malaises*”. „*Nemo saltat sobrius*” (Cicero). „*Il (Chateaubriand) est allé à Jérusalem en pèlerin et en chevalier*” (Lamartine).

J.-C. CHEVALIER megkülönböztet: 1. N é v s z ó i é r t e l m e z ő t (apposition nominale), hangsúlyozva a főnév jelzői funkcióját. — 2. E l k ü l ö n í t e t t é r t e l m e z ő j e l z ő t (adjectif épithète détaché). — 2. I g e

után álló melléknévet (adjectif postposé au verbe), a határozói értelmező terminus helyett.

Különös figyelmet szentelnek az értelmező fogalmának és mondattani értékeinek a Szovjetunióban megjelent francia nyelvtanok (L. I. VILDE-Lot elemző tanulmányát: L'apposition dans les grammaires françaises composées par des auteurs soviétiques: FM. avril 1964. 101—10). Igaz, hogy az oroszban is megvan az értelmező kategóriája (приложение), azonban a francia appozíció számos mondattani aspektusának az oroszban sincs pontos megfelelője. A szovjet szerzők az értelmező három típusát különböztetik meg a francia nyelvben: 1. Közvetlen névszói értelmező („Nom-apposition directe: *le roi Louis XIV*”) (КОЗТЕЦКАЯ—КАРДАСЕВСКИИ, Grammaire française. Moscou, 1939. 53; Le peintre Répine; БОГОМОЛОВА, La langue française moderne. Moscou, 1948. I, 344). — 2. Elkülönített névszói értelmező („Nom-apposition détachée: *Louis XIV, roi de France*”) (N. STEINBERG, Grammaire française. Morphologie et syntaxe des parties du discours. Leningrad, 1959. 51—2; КОЗТЕЦКАЯ—КАРДАСЕВСКИИ: „apposition détachée”). — 3. Értelmezői szerkezet („Construction en apposition”, ou „construction détachée”). Ez utóbbi fejezetben foglalkoznak az említett szerzők az „elkülönített” melléknévi igenévvel (participe „détaché” = обособление), valamint az ún. határozói determinációkkal („le bras tendu”, „les yeux baissés” stb. — БОГОМОЛОВА és STEINBERG különös tekintettel). STEINBERG egyébként WAGNER és PINCHON véleményét erősíti meg, amikor hangsúlyozza az értelmező predikatív jellegét. Nyelvtana második részében (Грамматика французского языка. Москва—Ленинград, 1966. II.) így határozza meg az előlálló appozíció értékét: „L'apposition qui se place avant le mot complété peut, par sa valeur, se rapprocher d'une proposition subordonnée de cause, de temps, de concession” (36). Ezt a nézetet W. v. WARTBURG és P. ZUMTHOR francia mondattana is megerősíti (Précis de syntaxe du français contemporain.² Berne, 1958. 150).

KELEMEN TIBORNÉ véleménye szerint az értelmező névszói vonatkozó mellékmondat szerepét is betöltheti. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy egyes névszói (nominális) alárendelt mondatok hol értelmezőként, hol pedig módhatározóként jelentkeznek a mai franciában: „M. Lécuyer, *la voix tonnante*, le traita de cancrelat routinier” (M. Aymé: Le passe-muraille 8). (Syntaxe du français moderne. Bp., 194—5).

2. Az eltérő értelmezések és elnevezések ellenére már most megállapíthatunk néhány olyan alapvető tulajdonságot, amely a francia értelmezők többségére érvényes: a) Kiegészítő minősítést vagy meghatározást közöl arról a névszóról, amelyre vonatkozik. — b) Az esetek többségében a beszédben szünet, írásban vessző választja el a mondat többi elemétől. — c) Implicit predikatív jellege van. — d) A főnévhez (a főnévi szintagmához) közvetlenül járó értelmező megfelelhet: α) egy vonatkozó mellékmondatnak; β) határozónak; γ) határozói alárendelt mondatnak. — e) A főnév (főneves szerkezet) előtt ugyanezeket a funkciókat töltheti be, s ebben az esetben határozói érteke még nyilvánvalóbb.

A francia értelmező — mutatis mutandis — egy tömör, rendkívül kifejező latin szintaktikai szerkezettel, az ablativus absolutusszal mutat meglepő rokonságot. Ez utóbbi szintén idő-, mód-, engedményhatározói vagy feltételes alárendelt mondatok helyett állhat: „*Urbe capta*, Romani non desperave-

runt". A kétfajta szintagma elsősorban abban különbözik egymástól, hogy a latin ablativus absolutus által kifejezett mellékmondat sokkal nagyobb autonómiával rendelkezik a főmondathoz képest, mint a francia értelmező, amely — bár ugyanolyan elkülönült helyzetben van a mondatban — jelentésében és mondattani funkciójában erősebben kötődik a főmondat valamelyik nominális eleméhez. Ami a két szerkezetben tulajdonképpen azonos, az a főmondat-tól vagy a többi mondatrésztől való elkülönülésük, rendkívüli tömörségük, valamint az a tulajdonságuk, hogy különféle alárendelt mondatokat koncentrált formában képesek kifejezni.

3. A következőkben egy korpuszként kiválasztott francia irodalmi alkotás — Albert Camus „La chute” című kisregénye (Paris, 1970.) — értelmezői szintagmáit kíséreljük meg összevetni a magyar műfordítás (A bukás. Ford. Szávai Nándor. Bp., 1962.) megfelelő példáival, avégett hogy megállapíthassuk közös vonásaikat, vagy kimutathassuk azokat az eltéréseket, amelyek a magyarra fordítás során nehézségeket jelenthetnek. Példáink kiválasztásakor kibővítettük az értelmező határait, s bevontuk az elemzésbe az ún. „predikatív” kiegészítőket is (*compléments prédicatifs*), amelyeket hasonló formai és mondattani kritériumok jellemeznek. A tulajdonképpeni értelmezőktől ez utóbbiak abban különböznek, hogy egyrészt mellékmondati szerepkörük még nyilvánvalóbb, másrészt főleg mellékneves vagy particípiumos szintagmákból állnak.

A francia és magyar példamondatok szembesítése előtt abból a feltételzésből indultunk ki, hogy az azonos szerkezetű, de változó funkciójú francia appozícióknak a magyarban változatos szerkezetű és a különböző mondattani funkciókat *explicit* grammatikai eszközökkel is kifejező szintagmák, illetve mellékmondatok felelnek meg.

A) A klasszikus értelmező, melyet mind a franciában, mind a magyarban névszói szintagma alkot: „Imaginez des cartes de visite: Dupont, *philosophe* froussard, ou *propriétaire chrétien*, ou *humaniste adulte*, on a le choix, vraiment” (51) = „Képzelden el egy-két névjegyet: Dupont, *begyulladt filozófus* vagy *keresztény háztulajdonos*, vagy *házasságtörő humanista*, választék van bőven, igaz?” (357).

A névszói értelmező igen gyakran vonatkozó mellékmondat értékű a franciában; a magyarban vonatkozó alárendelt mondat felel meg neki: „Supposons que j'aie accepté de défendre quelque citoyen attendrissant, *meurtrier par jalousie*” (102) = „Képzeljük el, hogy elfogadtam egy elérzékenyítő polgártárs védelmét, aki *féltékenységből gyilkolt*” (390).

B) Melléknévi értelmező a franciában és a magyarban, érteke azonos a főnévi szintagmából álló értelmező értékével: „D'autres groupes s'étaient formés, *politiques* et *confessionnels*, et chacun favorisait ses camarades” (137) = „Más csoportok is alakultak, *politikaiak* és *vallásiak*, és mindegyik persze a maga társait segítette” (414).

Elkülönített melléknévi értelmezők (*adjectifs-épithètes détachés*), amelyeknek módhatározó felel meg a magyarban: „Je restais là, *immobile*” (43) = „Mozdulatlanul álltam ott” (352) | „J'insistai, *toujours poli*, mais avec une légère nuance d'impatience dans la voix” (56) = „En tovább is erősködtem, *még mindig igen udvariasan*, de némi ingerültséggel a hangomban” (360).

A vonatkozó mellékmondat funkcióját betöltő francia melléknévi értelmezőket teljes értékű vonatkozó alárendelt mondatokkal lehet magyarra fordítani: „Mais imaginez, je vous prie, un homme dans la force de l'âge, de parfaite santé, *généreusement doué, habile dans les exercices du corps comme dans ceux de l'intelligence, ni pauvre ni riche, dormant bien, et profondément content de lui-même* sans le montrer autrement que par une sociabilité heureuse” (32) = „De képzeljen el egy férfit, élete java virágában, *aki teljesen egészséges, fölényesen tehetséges, egyaránt jártas a testi és szellemi tornákban, se nem szegény, se nem gazdag, jól alszik és mélységesen elégedett önmagával, de ezt legfeljebb szerencsés hajlékonyságával mutatja*” (344–5).

Tagadás esetén a franciában is teljes értékű vonatkozó mellékmondatot találunk: „Il y avait dans les deux cas une règle du jeu, *qui n'était pas sérieuse, et qu'on s'amusait à prendre pour telle*” (95) = „Mindkét esetben olyanféle játékszabállyal kerültem szembe, *amely ugyan nem komoly, de annak vettük, pusztá szórakozásból*” (386).

C) Az értelmezőként álló francia jelen idejű melléknévi igenes szintagmaknak szintén lehet vonatkozó mellékmondat értékük; a magyarban vonatkozó alárendelt mondatok felelnek meg nekik: „Vous êtes comme tout le monde, vous prenez ces braves gens pour une tribu de syndics et de marchands, *comptant leurs écus avec leurs chances de vie éternelle...*” (16) = „Őn is csak úgy van velük, mint mások: tanácsnokok és kalmárok testületének tartja e derék embereket, *akik egyre talérjaikat meg örök üdvösségük lehetőségét számlálgtják...*” (334).

Másfelől a jelen idejű melléknévi igenes értelmezők — különösen amikor állítmányi kiegészítő járul hozzájuk — okhatározói mellékmondatokat helyettesíthetnek, amelyek a magyar fordításban explicit formában jelentkeznek: „Je n'étais pas en peine de discours, *étant avocat, ni de regards, ayant été, au régiment, apprenti comédien*” (66) = „Csevegni éppen jól tudtam, *hisz ügyvéd vagyok, de még szépen nézni is, mert katonakoromban színészkedtem*” (366).

D) Mint látni fogjuk, az értelmezői szerepkört betöltő múlt idejű melléknévi igenes szerkezetek a mai francia próza rendkívül kedvelt fordulatai, melyek mondattani funkciója az eddig bemutatott értelmezői szintagmáknál is kiterjedtebb és változatosabb.

Az értelmezőként álló múlt idejű melléknévi igenév a jelzőhöz hasonlóan minősítheti vagy determinálhatja azt a főnevet (vagy főnévi csoportot), amelyre vonatkozik. Ebben az esetben a megfelelő magyar mondatokban rendszerint melléknévi igenévből és helyhatározóból álló jelzős szerkezetet találunk: „De plus près, je distingue une jeune femme, *habillée de noir*” (76) = „Most már láttam, hogy egy *feketébe öltözött*, törékeny, fiatal nő áll ott” (373) | „Mais le Zuyderzee est une mer morte, ou presque. Avec ses bords plats, *perdus dans la brume, on ne sait où elle commence, où elle finit.*” (105) = „De a Zuidersee holt tenger, vagy legalábbis csaknem az. *Ködbe vesző, lapos partjaival nem tudni, hol kezdődik, hol végződik.*” (393).

Egy másik gyakori esetben a múlt idejű melléknévi igenes értelmező értéke a módhatározó értékéhez közeledik. Az igenes szintagma a kiegészített főnév (főnévi csoport) előtt vagy után állhat. Magyar megfelelője múlt idejű melléknévi igenév, vagy — az esetek többségében — határozói igenév mód- és állapothatározói funkcióban: „*Transis*, ils viennent demander, en toutes langues, du genièvre à *Mexico-City*” (18) = „Ázottan, lucskosan be-

ülnek a Mexico-Citybe, s borókát kérnek mindenféle nyelven” (335) | „*Privés de leur frein naturel, les juges, déchaînés au hasard, mettent les bouchées doubles*” (127) = „A bírák, megszabadulva természetes fékjüktől és vaktában vagdalozva, kettőzött csapásokat osztanak” (407).

Amikor a múlt idejű melléknévi igeneves szintagma alárendelt mondat értékű, ez a mondat mindenekelőtt vonatkozó mellékmondat lehet, amelynek a magyar fordításban alanyi vagy tárgyi vonatkozó mellékmondat felel meg: „Je me réjouissais même, il faut bien le dire, de ces jours où, les transports publics étant en grève, j’avais l’occasion d’embarquer dans ma voiture, aux points d’arrêt des autobus, quelques-uns de mes malheureux concitoyens, *empêchés de rentrer chez eux*” (25) = „Nagy meglepéssel töltöttek el, hadd tegyem hozzá, az olyan napok is, amikor alkalmam volt arra, a közlekedési sztrájkok miatt, hogy autóbuszmegállóknál kocsimba szorítsak néhány olyan szerencsétlen polgártársat, *aki nélkülüm sehogy se érhetett volna haza*” (340) | „J’ai connu autrefois un industriel qui avait une femme parfaite, *admiration de tous*, et qu’il trompait pourtant” (22) = „Ismertem annak idején egy gyárost, elragadó felesége volt, *akit mindenki csodált*, de ura mégis megcsalta” (338).

Az előrevetett múlt idejű melléknévi igeneves értelmező ok határozói alárendelt mondat funkcióját is betöltheti a franciában. A magyarban teljes értékű okhatározói mellékmondat vagy azzal egyenértékű határozói szintagma felel meg neki: „*Agacé par les incroyables éloges du bâtonnier qui m’avait présenté, je ne pus tenir longtemps*” (102) = „*Mivel bosszantott a sok dicséret, amivel bevezető szavaiban az elnök úgy elhalmozott, valósággal elvesztettem a fejem*” (390) | „*Désemparé, je courus à mon port naturel*” (107) = „*Gyámoltalanságomban én is természetes kikötőmbé menekültem*” (394).

Az előrevetett múlt idejű melléknévi igeneves szintagma feltételes mellékmondat értékével is rendelkezhet a franciában, amely teljes értékű feltételes mondat lesz a magyarban: „*Provoqué à la vérité, je répondrais au défi*” (99) = „*Igazságra kényszerítenek: felelek a kihívásra*” (388) (= Ha igazságra kényszerítenek: . . .) | „*Méprisé, traqué, contraint, je puis alors donner ma pleine mesure, jouir de ce que je suis, être naturel enfin*” (148) = „*Ha megvetnek, üldöznek, gúzsba kötnek, végre kifejthetem minden erőm, átérzhetem önmagam, egyszóval természetes lehetek*” (421).

A participiosus szerkezetek végül időhatározói mellékmondatokat helyettesíthetnek, amelyek jelölhetnek: a) Előidejűséget: „*Aussiôt aimé, et ma partenaire à nouveau oubliée, je reluaisais, j’étais au mieux, je devenais sympathique*” (73) = „*Mihelyt szerettek, s barátnőmet újra elfeleddhettem, máris jól éreztem magam, csillogtam, rokonszenves voltam*” (371). — b) Egyidejűséget: „*À ce moment, un jeune soldat allemand qui marchait allégrement me dépassa. Arrivé devant le chien, il lui caressa la tête.*” (132) = „Ugyanebben a pillanatban egy friss léptű, fiatal német katona haladt el mellettem. *Amikor a kutyaához ért, megsimogatta a fejét.*” (411).

4. Végül szólnunk kell egy sajátos, az értelmezői szintagmákkal rokonságban álló francia szintaktikai szerkezetről, az ún. határozói determinációról, amelyet KELEMEN TIBORNÉ is megemlít az értelmezők funkciói kapcsán francia mondatában (i. h.). Ez a szerkezet egy prepozíció nélküli névszói szintagma, amely az alany cselekvésének módjára, körülményére utal, s következésképpen igen gyakran módhatározói színezete van. Pl. „Il est

entrée, *la tête levée*.” Annyiban hasonlít az értelmezőhöz, hogy szintén különálló, kiegészítő jellegű szintagma (írásban vesszővel van elválasztva a mondat többi részétől), amely funkciója szerint meghatározza vagy minősíti a mondat valamelyik alkotóelemét. Viszont abban különbözik tőle, hogy egyaránt vonatkozik a mondat alanyára és állítmányára, amikor jelzi az alany magatartását, létezési módját a cselekvés pillanatában. Mint korábban utaltunk rá, a Szovjetunióban megjelent francia nyelvtanok szerzői különös tekintettel foglalkoztak ezzel a határozói kiegészítővel, amelynek az oroszban sincs pontos megfelelője (BOGOMOLOVA, STEINBERG). Egyesek az értelmező egyik variánsának tekintik.

Tapasztalataink szerint a magyarban igen változatos mondattani formulatokkal lehet visszaadni, amelyek közül leggyakoribbak:

a) **M ó d h a t á r o z ó** (módhatározó értékű egyéb határozó: „Il y a des gens qui lisent, d’autres qui rêvent, d’autres qui dorment, *la bouche ouverte, les mains sur le ventre, et leur journal sur le nez*” (P. GUBERINA – P. RIVENC, Voix et images de France. Paris, é. n.) = „Vannak, akik olvasnak, mások álmodoznak, mások *nyitott szájjal, kezüket a hasukon nyugtatva s újságjukkal fejüket eltakarva alszanak.*”

b) **M e l l é r e n d e l t m o n d a t t a l** is fordítható: „Ils rêvent, *la tête dans leurs nuées cuivrées, ...*” (Camus, 16) = „Álmodoznak, *s fejük elmerül rézsztű felhők között, ...*” (334).

c) A határozói determináció o k s á g i v i s z o n y t is kifejezhet; ebben az esetben okhatározói mellékmondat felel meg neki a magyarban: „Comme nous admirons ceux de nos maîtres qui ne parlaient plus, *la bouche pleine de terre!*” (37) = „Hogy csodáljuk, ugyebár, azokat a mestereinket, akik nem szólhatnak többé, *mert föld tömi el a szájukat!*” (348).

5. Dolgozatunk nem tarthat igényt teljességre. A francia értelmezői szintagmák és magyar megfelelőik összevetését folytatni lehetne. Ez esetleges újabb mondattani funkciók megállapításához vezetne. Most azonban meg kell elégednünk azokkal az eredményekkel, amelyeket egyetlen irodalmi mű feldolgozása során kaptunk. Úgy gondoljuk, hogy ez a keresztmetszet híven tükrözi az értelmezős szerkezetek fontos mondattani szerepét a mai francia prózában (ezek a szerkezetek egyébként az értekező stílusnak és az újságnyelvnek is rendkívül kedvelt eszközei), és a korlátozott számú példa elemzése lehetővé teszi, hogy már most levonjunk néhány fontos következtetést.

1. A példák összevetéséből először is az derült ki, hogy a francia értelmezői szintagmák szerkezetileg sokkal tömörebbek, koncentráltabbak, mint magyar megfelelőik.

2. A francia nyelv értelmezői kizárólagosan mellérendelt viszonyban vannak azokkal a főmondatrészekkel, amelyekre vonatkoznak — még akkor is, ha történetesen alárendelt mondat értékűek —, míg a magyar ekvivalensek kapcsolata a főmondatnál sokkal lazább, sokkal változatosabb. Feloldódhatnak a főmondatban, mellérendelt viszonyban is állhatnak vele, de az esetek többségében inkább teljes értékű alárendelt mondatok formájában fejeződnek ki. A francia értelmezői szintagmák tehát a *p a r a t a x i s* elvének engedelmeskednek, magyar megfelelőik viszont leggyakrabban a *h i p o t a x i s* szabályai szerint kapcsolódnak a főmondathoz.

3. A francia értelmezők mondattani funkciói meglepően gazdagok. De amíg ezek *i m p l i c i t* módon látnak el különféle mondattani funkciókat,

minthogy szerkezetük minden esetben változatlan marad, addig a megfelelő magyar fordulatok *explicit* módon fejezik ki ugyanezeket a funkciókat, azaz morfológiai eszközöket is igénybe véve, s szintaktikai alakzatuk azoknak a szerepeknek függvénye, amelyeket a mondatban betöltenek.

SZABICS IMRE

Egy régi magyar pipafajta nyelv-, tárgy- és művelődéstörténetéről

1. A magyar népi múlt egyik legsajátosabb pipafajtája a *makrapipa*-nak nevezett dohányzó eszköz volt, melyről mind a nyelvi-néprajzi érdekű egykori feljegyzések, mind a szépirodalmi utalások szerfölött bőven tudósítanak.

Annak a speciális cseréppipának a története, amely a *makrapipa* nevet kapta, a legszorosabban kötődik *Debrecen*hez. Szükséges tehát egy kissé belepillantani a debreceni cseréppipagyártás múltjába.

A debreceni pipakészítő kézműipar kezdetei aligha követték túlságosan soká a dohányzás magyarországi elterjedését, melyre legelőször a XVI. század közepén, a hódoltsági, illetőleg a hódoltsághoz közeli területeken került sor, török hatásra. Debrecen a dohányzás szokásának átvételében igen „tanulékony” lehetett, hiszen 1574-ben a városi tanács már rendeletet volt kénytelen hozni ez ellen a rossznak, ártalmasnak ítélt szokás ellen. A dohányzás élvezetét szolgáló eszköz gyártása a város egyik legrégebbi és legnagyobb céhének, a fazekas céhnek a kiváltsága lett, nem véletlenül, hiszen az ekkori pipákat általában agyagból formálták és égették.

Hogy a hazai cseréppipagyártás első és legfontosabb műhelye Debrecen lett, annak a debreceni civisek dohányzás iránti hajlandósága és a fazekas céh vállalkozó kedve mellett volt még egy nagyon fontos tényezője. Mégpedig az, hogy a város nyugati határában, az úgynevezett Kösélyszegeben levő Pipagödörökből kitűnő vörös agyagot lehetett bányászni, a legjobb ilyenműt az országban. A fazekasok kezdetben — a dohányzás tiltása miatt — még titokban formálták és égették a pipákat, de a város az új mesterség iránt — annak jövedelmező voltát is tekintetbe véve — egyre engedékenyebb lett. 1703-ban egy tanácsi rendelet már nyíltan is elnézi a pipagyártók működését azzal a feltétellel, hogy az árut a városon kívül adják el. Az ekkor gyártott debreceni pipák jórészt még díszítés és rézkupakolás nélküli, igen egyszerű cseréppipák voltak.

A XVIII. század második felében a debreceni pipakészítés rendkívüli módon föllendült. Több mint száz fazekas család már kifejezetten csak ezzel a termékkel foglalkozott, és számos pipafajtát alakított ki. A legtöbbször az agyag nyers, vörös színében készített és égetett, csak ritkábban feketére kormozott pipákat már különféle módon díszítették, és legnagyobb részükre debreceni zsidó ötvösmesterekkel többé-kevésbé díszes rézkupakot is készíttettek. Az árusítás joga azonban a fazekasoknál maradt. Ez időtől kezdve egészen a XIX. század közepéig évente óriási mennyiséget állítottak elő belőlük, s komolyabb versenytárs nélkül nemcsak Debrecen és környékét, továbbá egész Magyarországot látták el cseréppipával, hanem nagy tételekben szállítottak a nyugat-európai országokba, sőt Amerikába is. Az export mennyisége és jövedelmezősége tekintetében egyetlen más debreceni kézműipar sem versenyezhetett a pipagyártókkal.

A debreceni cseréppipagyártás csak a múlt század második felében kezdett hanyatlani: alulmaradt elsősorban a fővárosi gyáriparral szemben. A század végén már csak öt debreceni fazekas készített cseréppipát, a jelen század első harmadában pedig már csupán egy pipagyártó kézműves működött a városban, aki a sort be is zárta. (Mindezekre l. ECSEDI ISTVÁN, A debreceni cseréppipa. Debrecen, 1932. passim; vö. még: HORVÁTH MIHÁLY, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Buda, 1840. 146; KOVÁCS BÉLA, A Dobó István vármúzeum cseréppipái: Az Egre Múzeum Évkönyve 1963: 235–6).

Meg kell még jegyezni, hogy bár a XVIII–XIX. század Magyarországnak a debreceni cseréppipa volt a legelterjedtebb, legközönségesebb, készítési helyét tekintve is „legmagyarabb” dohányzó szerszáma, mellette ismereteksek voltak nálunk más pipafajták is. A XVIII–XIX. században például néhány más helyen is elkezdtek a pipák kézműipari gyártását, de ezek a műhelyek — talán az egy selmeci kivételével — nem nagyon mentek túl a helyi jelentőségen. Itt-ott fából is fabrikáltak pipákat, országos hírvú kisipari üzem azonban ezek között sem volt. Nagyobb szerepre tettek viszont szert azok a pipák, amelyek tajtékköből készültek, s világossárga és fehéres színekben pompáztak. Ezeknek az alapanyaga, sőt jórészt maga a termék is külföldről került hozzánk, s általában csak a tehetősebbek szívták belőlük a dohányt. (Vö.: CSEFKÓ GYULA: Nyr. LXXII, 103; KOVÁCS: i. h. 236.)

2. Ami az elnevezéseket illeti, azokat részben a pipagyártók és pipakereskedők, részben a vásárlók és használók fajták és szemlélet szerint alakították, s ezek természetesen idővel módosultak is.

A minket most legközelebből érdeklő debreceni veres cseréppipát — a pusztá *pipa* mellett — főként korábban viszonylag általánosabb jelzőkkel illették; pl. 1791: *Debretzeni Pipa* (ErdSzT. *debreceni* a.); 1809: *Tserép-pipa* (SIMAI, VSzót.); 1818: *vörös tserép-pipákat* (Haszn. Mul. II, 362: NSz.); stb. A XVIII. század végi gyártási föllendülés azonban a debreceni cseréppipaváltozatoknak is egyre több elnevezését hozta magával, elsősorban a pipakészítő mesterek szaknyelvében (ezek későbbi, már nagyon differenciált névváltozataira l. ECSEDI i. m. 26–32). Úgy látszik, maguk a debreceni fazekasok is a cseréppipáknak csak bizonyos fajtáit nevezték kimondottan *makrapipá*-nak. Az utolsó debreceni pipakészítő fazekas, Kiss Gábor például megkülönböztetett *nagy* és *kis makrapipá*-t; az előbbit inkább csak dísznek gyártották, az utóbbi volt a széltében használatos (l. ECSEDI i. m. 27–8). A használó köznép ajkán azonban, főként a XIX. században, mindenfajta debreceni cseréppipa egyre inkább az általánosuló *makrapipa* elnevezést kapta. Ez az elnevezés olyan pipákat illetett, amelyeknek cserép volt az anyaga, rendszerint vörös és eredetibb vörösből csak ritkábban feketésvörössé vagy feketévé füstölt volt a színe; vagy fedeletlen volt, vagy rézkupak fedte; emellett jellemző sajátsága volt eléggé nagy alakja, hosszú, alul szűkebb, feljebb öblösebb teste, amelybe legtöbbször oly rövid szár torkollott, hogy a kupak majdnemhogy a pipázó orrát, szemét érte. (Vö.: ECSEDI i. m. 27–8; CSEFKÓ: i. h. 105–6.) A névátvitel utolsó, már századunk elejére tehető állomásaként a *makra*, *makrapipa* elnevezés mindenfajta rövidszárú, közönséges, olcsó cseréppipára is áttérjedhetett, ha nem is Debrecenben készítették s nem is volt föltétlenül vörös (vö. CSEFKÓ: i. h. 106). Sőt egy adatunk, viszonylag kései időből még olyan, már erősen téves kontaminációra is van, amely a *makra* elnevezést a tajtékpipára viszi át: 1860: *tajtmakrá*m (Rákosi L.: Tul. bokr. 10: NSz.). Az azonban mindenesetre

bizonyos, hogy a zömmel XIX. századi — és alább még részben idézendő — „klasszikus” *makra*, *makrapipa* adatok általában a vörös cserépanyagú, fedetlen vagy rézkupakos, debreceni pipára vonatkoznak.

A mondottak alapján egyáltalán nem véletlen, hogy a *makrapipa* szó első eddig ismert előfordulása éppen Csokonai Vitéz Mihálytól való, aki „A’ méla Tempefői”-ben (1793.) így szól e pipáról (a hosszabb párbeszédész szövegrészt kipontozással rövidítem): „Eggy Deák hagyta nálam némelly verseivel, minthogy még ilyen takaros figurájú Debretzeni pipát nem láttam, el kértem tőle, melyet ő által is adott eggynehány tisztelő versekkel, ezért én ő neki egy fein tajték pipát adtam ... Óh nem a’ verseiért, távol légyen. Hanem azért a’ *Makra pipáért* a’ mellynél én ugyan tettzetősebb formájú pipát még nem láttam. — Az ilyen derék manufaktúrákat készítő hazafiakat az ország cassájából illő volna meg jutalmaztatni.” (Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek I, 1793—1794. Szerk. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN. Bp., 1978. 18.)

A következő, már XIX. századi adatok legtöbbszörre a *makrapipa* szókapcsolatot, illetőleg összetételt mutatják, de vannak részben eltérő, jóval ritkább változatok is: így például a *makrai pipa* (először 1815: Pethe Ferenc: Nemzeti gazda 313, idézi NyÚSz.), továbbá a pusztai *makra* (először szintén 1815: Felelet a Mondolatra, idézi CSEFKÓ: i. h. 105). — A XIX. századi *makra-pipa*-adatok a szóban levő pipafajta jellegét és használatát illetően — és a főntebb tárgytörténetileg mondottaknak teljesen megfelelően — három tipikus tulajdonsággal bírnak: a) Igen gyakran mellettük van a *debreceni* jelző, ugyanakkor máshová utaló jelző sohasem szerepel velük kapcsolatban; pl.: 1815: Pethe i. m. (l. fent); 1815: Felelet a Mondolatra (l. fent); 1818: Mokri: Manuf. 167 (NSz.); 1842: Nemzeti Almanach 139 (NSz.); 1852: FOGARASI; 1855: ErdSzT. *debreceni* a.; Pethő D.: Huszárad. 6 (NSz.); 1867: CzF.; 1887: Mikszáth: Fészek 14 (NSz.); stb. — b) Sokszor van *veres*, egypárszor *piros* jelzője, más színre való utalás viszont nincs az adatokban; pl.: 1840: Horváth i. m. 146; 1848: Életk. II, 265 (NSz.); 1867: CzF.; 1873: BALLAGI, TeljSz.; 1874: Mikszáth: Elb. II, 138 (NSz.); 1882: Szemere M.: Munkái III, 291 (NSz.); 1897: Pallas-Lex.; stb. — c) A szöveggörnyezetek gyenge minőségű, olcsó pipára, általában a szegények, öregek, parasztok, mesterlegények, diákok, katonák dohányzó eszközére utalnak; pl.: 1844: Frankenburg: Est. II, 164 (NSz.); Életk. II, 265 (NSz.); 1848/94: Jókai VIII, 122 (NSz.); 1858: Huszáradomák 120 (NSz.); 1858: Garam: Élcek II, 159 (NSz.); 1878: Bakahumor 22 (NSz.); 1898: Betyár-leg. 143 (NSz.); stb.

A *makrapipa* mivoltának, szerepének szemléltetése végett egynémely jellemző adatát érdemes szöveggörnyezettel is idézni: pl.: 1815: „A’ *Makrákat* noha Debreczeniek ’s én is az vagyok ... nem dicsérem, kiizzadnak, ’s az ember keze elpiszkolódik tőlük” (Felelet a Mondolatra: RMKt. XI, 47); 1818: „Híresek és kapósak voltak ... a’ Debretzeni *makra-pipák*” (Mokri: Manuf. 107: NSz.); 1848/94: „a vénebb diákok erősen pőfékeltek holmi kapadohányt *makrapipáikból*” (Jókai VIII, 122: NSz.); 1855: „egy rövid száru debreczeni *makra pipa*” (ErdSzT., *debreceni* a.); 1858: „Réztoronykupakos kis *makrapipája*” (Lisznyai K.: Új pol. dal. 134: NSz.); 1859: „Egyszerű *makrapipa*, milyent a debreczeni kofa utzaszámba adogatott egy garasért” (Vas G.: Mul. eml. II, 181: NSz.); 1896/98: „Én magam a századomnál negyvennyolcz *makra-pipát* koboztam el a bakáim történytartóiból” (Jókai XC, 2: NSz.); stb. A szépirodalomban különösen Jókainál és Mikszáthnál fordul elő gyakorta a *makra-*

pipa; számos esetben szerepel egyébként a népdalokban is. Földrajzilag a legtöbb adat Debrecen tágabb környezetére, a Nagyalföldre utal. A XX. században a *makrapipa* adatok a szépirodalomban is meglehetősen gyérülnek (l. mégis Gárdonyinál, Tömörkénynél, Juhásznál stb.: NSz.; ÉrtSz.). Van néhány adat az ÚMTsz.-ban, közli a SzegSz.; a többi tájszótár azonban már nem említi. A mai pipázók sem ismerik közvetlenül, legföljebb a szépirodalomból.

Ha már volt szó az ellentett pipafajtáról, a jóval drágább, előkelőbb, tajtékkőből készült, rendszerint ezüstveretes kupakú pipáról, említsük meg ennek is néhány adatát. Főként háromféle elnevezése járta: a) a *habpipa* típus: 1748: „*Hab pipáját* és erős bornótját kezdi vala dicsérni” (Faludi: NE. 21: NySz.); 1810: *Hopp Pipát* (CSEFKÓ: i. h. 104); — b) a *tajtékpipa* típus: 1703–4: *tajtékpipákat* (CSEFKÓ: i. h. 104); 1842: *tajt pipájának* (Nemzeti Almanach 125: NSz.); N. *tajtom-pipa* (MTsz.). — Ide kívánczik még a másfajta *fapipa* első ismert adata is: 1792: *fa pipát* (Mátyus I.: Ó és új Diaet. V, 597: NSz.).

3. A *makrapipa* összetétel előtagjának eredetére a következő magyarázatok ismeretesek. Mivel a nyelvújítók a *makrancos* melléknévből elvontak egy szintén 'makacs, engedetlen' jelentésű melléknevet (l.: Tzs.; NyÚSz.), CzF. arra gondol, hogy a *makrapipa* ezzel függhet össze. — SZILÁGYI ÁDÁM [SIMONYI ZSIGMOND] (Nyr. XXXIX, 182) a NyÚSz. *makrai pipa* adatára hivatkozva az Arad megyei *Makra* ~ *Mokra* helységnevet keresi szavunkban, az összefüggés mikéntjére azonban bevallottan nem tud megoldást. — ECSEDI (i. m. 27) Kiss Gábor debreceni fazekas mester elbeszélésére hivatkozva Széll Farkas debreceni királyi táblaelnök véleményét közli, mely szerint a *pipa* egy *Makra* nevű alföldi betyár nevét őrzi. — A SzófSz. „valószínűleg” jellel a *Makra* helységnévből való származtatás mellé áll. — CSEFKÓ (i. h. 105–6) mint „fö-löttébb valószínűtlen”-t elveti a helységnévi származtatást, s szintén a személynévi eredet mellett tart ki, egykori debreceni pipagyártó mester nevére gondolva, s az összetételt a *dobostorta*, *makadámút* stb. analógiás sorba utalva. Megjegyzi azonban CSEFKÓ, hogy az egykori mester létét csak „Debrecen város ipara történetének ismerői dönthetik el”. — A TESz. szerint az összetétel előtagja vitatott eredetű: vagy *Makra* helység nevével, vagy *Makra* pipakészítő mester nevével azonos. A megjegyzés: „Tárgyi bizonyítékok hiányában egyik magyarázat sem kielégítő”. — Az ÉKsz. a TESz. kettős eredeztetését fenntartásos megjegyzés nélkül ismétli.

Sajnos, egyik ismertetett felfogásnak sem adhatunk egy csöppnyi hitelt sem, még ha a jóakarátú magyarázat igyekezetét nem is vitathatjuk el tőlük: mindegyik pusztá találgatás, bizonyíték nélküli kombinálás. E tekintetben idézett fenntartó megjegyzése a TESz.-t sem menti föl egészen a kritikátlan-ság vádjá alól.

A *makrancos*-sal való egybekapcsolás — úgy hiszem — különösebb cáfolatra nem szorul.

A *Makra* helynévből való származtatást a következők cáfolják. Pusztán a nyelvi tényeket figyelembe véve már az sem hagyható számításra kívül, hogy egy eredetibb *makrai pipa* névváltozatból, mely a nyelvérzék számára kifejezetten utal a helyi eredetre, másodlagos *makrapipa* változat keletkezését logikai-grammatikai szempontból nincs okunk föltenni. Arról nem is szólva, hogy a *makrai pipa* változat az adatok sorrendjében sem elsődleges, és később is csak igen szórványos, alkalmi jellegű változatnak látszó adatokkal képviselt. De még ennél is lényegesebb, hogy szóban levő pipafajtánk, melynek elneve-

zése a XVIII. század végénél sokkal korábbi nemigen lehet, helytörténetileg teljesen Debrecenhez kötődik, más helységről való elnevezését feltenni indokolatlan. — Mindezt tovább erősíti, ha az elnevezést a felhozott *Makra* helység oldaláról tekintjük. Ez a régi Zaránd megyei helységünk ugyanis névtörténeti, kronológiai, népiségtörténeti és művelődési szempontból egyaránt kizárható az ügyből. A helység ugyan a korai időkben — amikor még a makrapipáról hírül sem eshetett szó — kettős nevet viselt: az általánosan használatos *Apá*-t (vö. pl.: 1213: *Apá*: VárReg. 265; 1478: *Apá*: CSÁNKI I, 725; stb.), és a mellette fekvő hegynévből alkalmilag átment *Makrá*-t (vö. 1214: „predium nomine de *Macra* videlicet *Apá*: DRĂGANU, Români 309). Az újabb időkben, miután a helység középkori magyar lakossága kipusztult, s románság költözött a helyébe, a népi román *Macrea* mellett magyarul már *Apatele*-nek neveztetett (vö. még KNEZSA: Magyarok és románok I, 187–8). Természetesen fazekas, illetőleg pipakészítő iparáról, amely népiségtörténeti szempontból is kizárt, a források mit sem tudnak.

Magával a régi helységnév előzményéül szolgáló *Makra* hegynévvvel lényegében ugyanez a helyzet. Ez a különben szláv eredetű hegynév (vö. KNEZSA: i. h. 187) azonban a magyar közszótörténetbe — a *makrapipa*-tól teljesen eltérő, független kapcsolatban — esetleg mégis belejátszhatott. A magyarban ugyanis a pipa-ra utaló *makra* szinonimájaként van egy *makra* szőlőnév is, mely egy régi, fehér és fekete színváltozatban ismert, igen bőtermő szőlőfajtára vonatkozik (először 1834: *Makra-szőlő*: KASSAI III, 320). Tudni kell, hogy a Maros folyása fölött, Aradtól északkeletre elterülő *Makra* nevű hegy a középkortól kezdve mindmáig kitűnő szőlőtermő terület volt; l. pl.: [1000–1038]/XVI. sz.: „in *Matra* (o: *Macra* dedi 8 vineas cum totidem vinitoribus”; 1231: „vineas... in *Macra*”; 1302: „vineam in monte *Macra*”; stb. (GYÖRFFY I, 163). Szőlőre mutat egyébként a hegy *Makramál* neve is: l. pl.: 1262: „terram *Macramál* vocatam”, majd ugyanide vonatkozóan néhány sorral lejjebb: „iuxta uineas ad montem *Macra*, ubi est meta terra” (ÁÚO. XI, 518). A hegynév → szőlőnév átvitelre ez a tény legalábbis lehetőséget ad. — Azt talán mondani sem kell, hogy a *makraszőlő* és a *makrapipa* közt nem lehet semmiféle képzettársítási kapcsolat, a két szó csak véletlenül esett egybe alakilag.

Mindezek alapján a szórványos *makrai pipa* névváltozatokat másodlagos, belemagyarázó jellegű alakulatoknak kell minősítenünk, melyek a magyar — közelebbiről elsősorban debreceni — nyelvérzék számára a *makra* előtag ismert, konkrét magyar szóhoz való nem köthetősége okából, népetimológiásan jöttek létre.

Semmivel sem jutunk messzebbre a *makra*, *makrapipa* személynévi magyarázatával sem. *Makra* és főként *Makrai* családnevek — elsősorban az említett földrajzi nevekre alapulón — vannak ugyan a magyarban, de Debrecen-től többnyire messze eső vidékekről (l. pl.: 1522: *Macra*: MNyTK. 103. sz. 30; 1656: *Makray*: JAKÓ, A gyalui vártartomány 76; vö. még CSÁNKI I, 753). Ez a tény önmagában természetesen semmit nem mond a pipanév eredetéről. A feltett alföldi betyár is nyilván csak kitalálója hitében élhetett, de különben is, a *makrapipa* elnevezése csak Debrecenből mehetett volna többek között a betyárvilág felé is, aligha fordítva. — Ami pedig a feltett debreceni fazekasmestert illeti, az kimutathatóan nem valóság. Előbbiről sincs ilyenre Debrecenből adatunk, de sem az elnevezés szempontjából fontos XVIII–XIX. századi debreceni jelentősebb adófizetők és kereskedők között (l. ZOLTAI LAJOS, Debrecen a török uralom végén. Bp., 1905. 134–5, 356–7), sem pedig a deb-

receni pipakészítő mesterek és mesterlegények között (l. ECSEMI i. m. 11–2) nem akad *Makra* vagy *Makrai* nevű. E tények mellett az már szinte nem is érdekes, hogy az ide vonatkozó magyarázat alapján legalább néhány helyi *Makra pipája* vagy esetleg *Makrai pipája* adatot is elvárhatnánk, ami persze szintén nincs.

4. Mindezek után nézzük meg, mondhatunk-e valami mást, újat e jellegzetes pipanév eredetéről. Azt mindjárt előjáróban meg lehet állapítani, hogy meglehetősen feltűnő és ritka eset, hogy egy alig két évszázados szó etimónját teljes homály fedje. Ez esetben azonban nem is fedi.

A debreceni veres makrapipa tárgytörténetének ismeretében igen kevés kétség férhet hozzá, hogy a tárgy elnevezése vagy Debrecenben keletkezett, vagy leglábbis Debrecenen át, onnan kiindulónan lett ismertté előbb népi szinten a magyar nyelvterületnek a középső-keleti részén, majd a tárgy terjedése és a szó szépirodalmi felkapása révén szerte az országban, az egykori köz- és társalgási, valamint irodalmi nyelvben is. E körülmény ismerete alapján a szó eredetéről az első benyomás az lehetne — ez vezette magyarázatában CSEFKÓ GYULÁT is —, hogy a szó etimónját is a magyarban, lehetőleg Debrecenben kell keresni. Pedig minden látszat ellenére ez a tősgyökeres „magyar pipa” nevében nem belső magyar, hanem idegen nyelvi etimont hordoz, amiben végső soron természetesen nincs semmi meglepő, hiszen jövevényszavak is keresztül-kasul járhatják a nyelvterületet. És e tény azzal sem ellentétes, hogy Debrecennek mégis jelentékeny szerepe volt az elnevezés keletkezésében.

Az a szó, amely a mi *makrapipa*-nknek is előtagját alkotja, kereskedelmi áru neveként Levantéból és Maghrebből indult európai vándorútjára, természetesen arab nyelvi forrásból; vö. ar. *mağra*, névelős változatban *al-mağra* 'festékként is használt vörös föld, vörös agyag'. A nyugat-európai nyelvekbe főként az arab névelős alak került át, vörös vagy sötétebb, vöröses okker színű finom agyag és abból készült különféle tárgyak befestésére, színezésére, díszítésére, megjelölésére használt földfesték neveként: sp. *almagra*, *almagara*, *al-magre*; port. *almagra*, *almagre*, *almagro*; fr. *almagre*; ang. *almagra*; ném. *Almāgr-a*, *-e*; stb.; e nyelvekből eléggé korán kimutatható, a spanyolból pl. már 1278-ból. (L.: MEYER-LÜBKE, RomEtWb.; SANDERS, Fremdwb.; OxfEnglDict.; LOKOTSCH, EtWbOr.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; COROMINAS, DiccEtCast.; MACHADO, DicEtPort.; PELLEGRINI, Gli arabismi nelle lingue neolatine. Brescia, [1972.] 124; stb.). A katalánba az *almangra* alak mellett az arab névelőtlen alak is átkerült: *mangra* 'vörös agyag, vörös festék' (COROMINAS i. m.).

Az arabból természetesen átment az olaszba is, itt azonban kivétel nélkül az arab névelőtlen alakok érvényesültek. Az arab névelőtlen és névelős szóváltozatoknak az átvétele és ennek következtében bizonyos alaki szembenállása eléggé közönséges, főként az újlatin nyelvek között, sőt azokon belül is. Például gyakori a spanyol névelős és az olasz névelőtlen forma kettőssége: sp. *alcachofa* : ol. *carciofo* < ar. *al-ḥaršufa* és *ḥaršufa* 'articsóka'; sp. *alcanfor* : ol. *canfora* < ar. *al-cāfūr* és *cāfūr* 'kánfor'; sp. *albacara* : ol. *bacara* < ar. *al-bakkāra* és *bakkāra*, egy kocsifajta neve; stb. De például az olaszon belül is tapasztalható hasonló jelenség: *alchermes* : *cremisi* < ar. *al-qirmiz* és *qirmiz* 'alkörmös'; *alcadi* : *cadi* < ar. *al-qādī* és *qādī* 'bíró'; stb. (l. PELLEGRINI i. m. 54, 56, 123, 134, 154 stb.).

Nincs tehát semmi rendkívüli abban, hogy több nyugat-európai nyelv *almagra* típusú átvételével szemben az olaszban a *magra* típus került uralomra.

Ide kapcsolódóan fontos azonban azt is tudni, hogy az olasz szóalak régi és mai regionális változatai legtöbbször a *macra* formát mutatják. Ezek a 'vörös vagy okker színű agyag; ebből készült okker- vagy cinóbervörös festék' jelentésű *macra* adatok a középkor óta bőven kimutathatók (l. pl. BATTAGLIA, GrDizIt.). Széles elterjedtségük ma is, főként az észak- és közép-olasz nyelvjáráásokban; l. pl.: nápolyi *macra* 'okkerszín', *macriata* 'vörös festék'; abruzzói *macra* 'okkerszín', *macrà* 'vörös vagy okker festékekkel megjelöli a birkákat'; aquileai *makra* 'vörös agyag' stb. (MEYER-LÜBKE, RomEtWb.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. *macra*² és *macra* a.; PELLEGRINI i. m. 124). Természetesen minden olasz etimológiai munka megegyezik abban, hogy a szó az arabból közvetlenül került az olaszba.

Megjegyzendő, hogy ez az arab szó az olaszban régtől fogva keveredett, sőt egyes adatokban szinte egybeesett egy másik, eltérő etimonú, latin gyökekre visszamenő szóval, a 'sovány, gyenge minőségű, terméketlen' jelentésű *magro*, *magra* melléknévvel (< lat. *macer*, *macra*, *macrum* 'sovány, keveset termő'). Mivel — a latin alapján — ennek a szónak az olasz régiségben *macro*, *macra* volt az alakja, s a *terra macra* (*magra*), *argilla macra* (*macra*) stb. a 'terméketlen föld' és a 'vörös agyagföld' jelentés egybeesése alapján igen gyakran keveredett, valószínű, hogy az arabból eredetileg kétségkívül *g*-vel átkevert *magra* a R. olasz *macro*, *macra* alapján kapta gyakori *k*-s *macra* változatát.

A *magra* ~ *macra* nevű vörös agyagból Itáliában több helyütt is készítették égetett tárgyakat, díszeket, vázákat stb., amelyek élénk színük miatt voltak kedveltek és értékesek. A XVIII. században különösen az ansantói völgy *macra* nevű vörös agyagjának lelőhelyei voltak jelentősek (l. BATTAGLIA, GrDizIt. *magra* a. 4. jelentés). Természetesen pipákat is készítettek vörös agyagból: a *terra rossa* 'vörös föld', *argilla rossa* 'vörös agyag', illetőleg a *terra da pipe* 'pipának való föld', *argilla da pipe* 'pipának való agyag' sokszor szinonimaként álltak egymás mellett (l. pl.: BOERIO, DizVen.; DizEnzIt.; JABERG—JUD, Sprachatl. III, 416: 537., 538., 577. stb. kutatópont; stb.). Az ebből az anyagból készült vörös pipákat (*pipe rosse*) Itália-szerte ismerték (vö. DizEnzIt. *pipa* a.).

Mivel a *macra*-nak vörös festék, illetőleg vörös szín neveként való használata a XVI. századból már olasz köznévi adatban is kimutatható, olasz nyelvi kronológiája a melléknévi jelentést illetően sem szorul további bizonyításra. Mégis, érdekességgként megemlítem, hogy van egy olyan kettős olasz folyónév, amely a főnévi 'vörös vagy okker színű agyag' mellett a melléknévi (színnévi) jelentést alkalmasint jóval korábbirol is igazolhatja. Speziától délkeletre ömlik a genovai öbölbe a *Magra*, régebbi olasz nyelvi változatában *Macra*, amely már a római időkben is e néven volt ismeretes, természetesen másféle etimon alapján (l. DizEnzIt.). Hogy ebbe a folyónévbe a régi olasz nyelvérzék népetimológikusan — de feltehetően a víz színétől is támogatottan — színnevet érezhetett be, arra onnan gyanakodhatunk, hogy a felső folyásánál két ágból egyesült folyó egyik ága a *Macra*, a másik meg a *Verde* (< ol. *verde* 'zöld') nevet viseli, s az egybeömlő vízágak ilyennemű elnevezése aligha független egymástól (vö. pl. a magyarban is: *Fehértisza* : *Feketetisza*; *Fehérkörös* : *Feketekörös* stb.).

Lehet, hogy a vörös agyagot, vörös festéket, vörös színt jelölő arab *magra* (*al-magra*) vándorútja nem merült ki a nyugat-európai nyelvek körében, hanem kelet — északkelet felé is elhatolt Európában. Egyes szláv nyelvekben ugyanis efféle szavak élnek: orosz *bág(o)r*. 'bíbor, bíbircsiga'; ukrán *bágor*,

báhor 'bíbor, bíborszín', *báhrja* 'vörösesbarna tehén'; fehérorosz *banra* 'bíbor, bíborszín'; bulgár *bágr*, *bágr* 'vörös szín'; macedon *bágra* 'vörös szín'; szerb-horvát *bágar*, *bágor*, *bágra* 'bíbor'; és mindegyik nyelvben még több származék; pl.: orosz *bagrjányj* 'bíborszínű', *bagrit* 'vörösre színez'; bulgár *bagrjanica* 'bíborszín'; *bagrjéc* 'ua.'; szerb-horvát *bágren* 'bíborszínű'; stb. Egyes etimológusok e szavakat ismeretlen, illetőleg tisztázatlan eredetűeknek mondják (BERNEKER, SIETWb.; BRÜCKNER, SIETPosk.; VASMER, RussEtWb.; SKOK, EtSIHrvSrps.), mások viszont valószínűen vagy lehetségesen a tárgyalt arab *mağra*-hoz kapcsolják (LOKOTSCH, EtWbOrient.; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt.; RUDNYICKYJ, EtDietUkr.). Bár ez az egycztetés hang- és jelentéstani szempontból elfogadhatónak tűnik előttem, nem az én feladatomban a kérdés eldöntése. Csupán azért említettem, mert ha az arab szó útja valóban elvezetett a keleti és a déli szláv nyelvekbe, azt az alak és részben a jelentés bizonyossá teszi, hogy a minket közelebből érdeklő magyar szó ügyében az összefüggés erre felé zárható.

5. A fentebb mondottak alapján nemigen lehet kétséges, hogy a magyar *makrapipa* összetétel előtagjának honnan is jön az eredete. Az olasz *macra* és a magyar *makra* nemcsak alakilag és jelentésbelileg vág tökéletesen egybe, hanem a szó mögött levő fogalom használati köre, tárgy- és művelődéstörténeti háttere is teljesen egyezik, s az ilyen jellegű, méretű egyezés esetén a véletlen egybeesést magától értetődően ki lehet zárni. A kérdés csupán az, hogy milyen úton-módon került ez az olasz szó Debrecenbe.

Az efféle szóterjedések egészen pontos történetét, az átvételek konkrét idejét, körülményeit, az átadók és átvevők társadalmi, különösen pedig személyi vonatkozásait gyakran még mai kölcsönzések esetén sem tudjuk rögzíteni, évszázadokra visszamenően persze ez még bajosabb dolog. Így a *makra* Debrecenbe kerülésének körülményei sem határozhatók meg teljes tüzetességgel. Bizonyos mozzanatok azonban tisztázhatók vagy legalábbis valószínűsíthetők.

Mindenekelőtt egy feltehetően mellőzhető mozzanatra kell utalnom. Bár milyen szép számú olasz jövevényszó is került a magyarba a kereskedelmi kapcsolatok révén, a *makra* útja aligha köthető a kereskedelemhez, pontosabban a pipakereskedelemhez. Mint már utaltam rá, a debreceni veres pipákat a XVIII—XIX. század fordulója táján óriási számban vitte a kereskedelem külföldre, elsősorban Franciaországba, Angliába és Észak-Amerikába (l. ECSEDI i. m. 9). Lehet, hogy Itáliába is szállítottak, bár erre nincs külön adatunk, s az ottani saját cseréppipagyártás is elláthatta az igényeket. A magyar elnevezés szempontjából azonban ez az odaút kevésbé is érdekes. Annál fontosabb lenne a kereskedelmi visszaút igazolása. Arra azonban semmi támpont nincs, hogy Magyarországra vörös cseréppipákat Itáliából hoztak volna. De ennek a föltevése meglehetősen abszurd is lenne, hiszen hazánkba és különösképpen Debrecenbe külföldről cseréppipát hozni a tengerbe vizet meréssel lett volna azonos, amire ép üzleti érzékű kereskedő nem vállalkozhatott. Ugyanez vonatkozik természetesen a vörös agyag alapanyagra is, olasz földről illet sem kellett, nagyobb tételben nem is igen lehetett volna hozatni; volt bővíben Debrecen határában.

Komolyabban számításba kell venni viszont másféle lehetőségeket, melyek önmagukban is adhatják a megoldást, de ki sem zárják föltétlenül egy-
mást.

Ismert módszertani elv, hogy a szótörténésznek nem szabad beleesnie a vizsgált szó első előfordulásának bűvkörébe, hiszen mind az írásbeli lejegyzés ténye, mind annak filológiai fölfedezése esetleges, alkalmi tényezőkön múlhat. Mégis az a körülmény, hogy a *makrapipa* első adata Csokonai Vitéz Mihálytól való, alkalmat adhat arra a gondolatra, hogy itt nem véletlenszerűségről van szó. Jól tudott ugyanis, hogy Csokonai mily kiváló nyelvzseni volt, aki már debreceni kollégista korában — több más nyelv mellett — az olaszt is elsajátította, sőt a maga által szervezett kollégiumi idegen nyelvi olvasóköriben éppen ő volt az olasz nyelv és irodalom referense.

Nem lehetetlen az sem, hogy Csokonai deák kori olasz nyelvi-irodalmi tanulmányai során — melyek nem egy irodalmi átültetést is eredményeztek — bukkanhatott a kérdéses szóra, s az izes, érdekes szavak iránt szintén jól ismert fogékonysága révén „A’ méla Tempefői”-ben mindjárt alkalmazási teret is talált a meghonosítására. Esetleg ezt látszanék alátámasztani, hogy a színműben a debreceni makrapipát Fegyverneki egy deák-poétától kapta, aki Tempefőivel azonos, és akinek személyében Csokonai tudvalevően magát rajzolta meg. Ez esetben a szó debreceni, majd szélesebb körben való utóéletére — pusztán az adatokra hagyatkozva — még azt is föltehetnénk, hogy a *makrapipa* olasz eredetű elnevezése elsősorban „A’ méla Tempefői”-n keresztül, tehát lényegében szépirodalmi úton terjedt el, Csokonai nagy népszerűsége folytán. Mintha a *makrapipa*-ra vonatkozó későbbi szépirodalmi adatok igen nagy száma is efféle, irodalmi úton való terjedésre látszanék mutatni. E lehetőségnek aligha mond ellent, hogy a kérdéses mű csak később jelent meg, TOLDI FERENC kiadásában; hiszen a Tempefőiről számos, nem sokkal későbbi másolat készült, amelyet szélesebb körben olvashattak, s nemegy fenn is maradt közülük (vö. Ö. M. Színművek I, 258–60).

Bár ilyen módon azt a lehetőséget, hogy a *makrapipa*-t Csokonai pusztán irodalmi úton vette át és adta tovább, teljes határozottsággal elhárítani nem lehet, mégis azt hiszem, hogy a debreceni poeta máshogy van benne ebben a dologban. Ő ezt a szót inkább közvetlenebb, népi úton, élőszóban szedhette föl, a Debrecenben akkortájt élő, megforduló olaszoktól: kereskedőktől, mulattatóktól, katonáktól stb., akik magától értetődően mondhatták a debreceni veres pipát *makrá*-nak, anyaga és színe után. A XVIII. század végén például az olasz vándorkereskedőknek, vásárosoknak, cirkuszosoknak egész rajai jártak hazánkban, s gyakorta megfordultak Debrecenben is. Nem véletlen, hogy Csokonai éppen „A’ méla Tempefői”-ben is említ olasz madár-, illetőleg kutyakereskedőt (i. m. 38); egyébként ugyane műben olasz poétát is emleget (i. m. 20). Csokonai, aki a debreceni népi életbe ugyancsak belemerült, s aki az olasz nyelv iránt annyira rajongott, kártya, bor, pipa mellett olaszokkal gyakran összelegyedhetett, s a veres pipa neve a társalgásba bőven belevegyülhetett. A szót Csokonai természetesen tovább is terjeszthette, nem irodalmi úton, hanem egyszerűen a debreceni diák- és polgári életben való népszerűsége, tekintélye folytán, az élő nyelv csatornáin, a pipakészítő mesterekig is elhatolóan. Csokonainak a pipagyártó fazekasokhoz való kapcsolataira például az is utalhat, hogy a Tempefői idézett helyén úgy emlegeti őket, mint akik mesterségükért, illetőleg kiváló makrapipájukért külön jutalmat érdemlénének. A debreceni kollégium diákjai egyébként is jó kapcsolatban lehettek a pipagyártó és -áruló mesterekkel, és a debreceni diáknyelvben a pipázásnak számos szakszava lehetett forgalomban, sőt kelhetett akár életre is, hiszen éppen a XVIII. században a kollégium tanárainak állandóan fegyelmeznüik,

büntetniük kellett a diákokat a dohányzás miatt (l. ECSEDI i. m. 5). E tekintetben az sem érdektelen, hogy a pipázó tógátus deák rajza 1777-ből éppen Csokonai Vitéz Mihály apjának, Józsefnek kéziratoss naplójában maradt fenn (vö. ECSEDI i. m. 5). Hogy a pipázás Mihály szemében is milyen jelentős társadalmi tényező volt, azt többek között éppen „A' méla Tempeffői” is mutatja, amelynek cselekményébe ez a művelet többször is beleszövődik (l. pl. i. m. 18, 21, 22 stb.). — Ha ez az egykori debreceni életben gyökerező, de Csokonai személyén vagy azon is keresztül való átvétel történt meg — mint ahogy valószínűbbnek tartom —, akkor a Tempeffői *makrapipa* adata Csokonainak csupán írói tudatosságú bevitele lehet a történetbe: dokumentum, de nem kiindulópont, nem a terjesztés fő tényezője.

Csokonainak a *makrapipa* névadásában játszhatott szerepe természetesen nem mond ellene annak, hogy a szóátvétel más csatornákon keresztül is folyhatott és meggyökeresedhetett. A Debrecenben járt olaszok közvetlen szóterjesztési lehetőségén kívül különösen egy sajátos közvetítő tényezőre: a katonaság szerepére irányulhat erős gyanú. Debrecen nemcsak civisváros, diákváros, iparos- és kereskedőváros volt, hanem a XVIII. század elejétől fogva a Habsburgok egyik legfontosabb katonavárosa is, melyben állandóan nagylétszámú és a birodalom sok vidékéről való, illetőleg sok vidékét megjárt katonaság állomásozott.

A katonaságnak a dohányzás űzésében már évszázadokkal ezelőtt vitt rendkívül erős szerepe a nyelvi vonatkozásokat illetően más oldalról is kapott már megvilágítást (l. pl.: CSEFKÓ: Nyr. LXXII, 103—4; M. MARKUS: MNy. LXXVII, 202—3; BENKŐ: MNy. LXXVII, 204—5). De konkrétan Debrecenből is számos adatunk van arra, mily nagy mértékben dívott a dohányzás szenvedélye a katonáknál. Már egy 1715-i városi tanácsi rendelet a tisztek és altisztek köteletségévé teszi, hogy az akkor még érvényben levő általános dohányzási tilalom megtartására ügyeljenek. De még a XIX. század elején is többször át kell írnia a városi tanácsnak a katonai parancsnoksághoz (1832., 1837. stb.), hogy a katonák megátalkodott dohányzását szabad ég alatt, nyílt utcán, téren tiltsa el (ECSEDI i. m. 6—7). Mint ide utaló érdekességet említettem, hogy a debreceni cseréppipát a nyugat-európai országok kereskedelme is elsősorban matrózok, katonák számára vásárolta föl (l. ECSEDI i. m. 9).

A Monarchia hadseregének keretében Észak-Itáliát megjárt vagy éppen onnan való katonák a nevezetes debreceni veres cseréppipának magától értetődően adhatták a *makra* nevet, mely a pipa anyagára és színére annyira ráillett. Mindezt csak megerősítheti, hogy megközelítőleg ugyanebben az időben és ugyancsak a katonaság közvetítésével került hozzánk az észak-olaszból a *bagó* szó is, mint erre egy korábbi cikkemben (MNy. LXXII, 203—6) rámutattam. (A magyar *bagó* olasz eredetére vö. még: G. B. PELLEGRINI: Giano Pannonio II, 21—2.)

A mondottak summázatát az képezheti, hogy a *makrapipa* tulajdonságjelzői előtagja nagy valószínűséggel a debreceni diák- és katonanyelvet ért olasz nyelvi hatásra keletkezett, és e nyelvi bölcsőből terjedt tovább a magyarban; továbbá, hogy az átvétel és a terjesztés körülményeinek mérlegelésekor Csokonai Vitéz Mihály szerepe nemigen hagyható figyelmen kívül. A *makrá*-t tehát oda kell iktatnunk olasz jövevényszavainknak a dohányzás tárgyköréhez kapcsolódó rétegébe, amelybe a *tabak* és a *pipa* lehetségesen, a *bagó* és a *makra* bizonyosan beletartozik.

BENKŐ LORÁND

Émely szavunk (szavaink) eredetéről*

1. A címben zárójelbe tett „szavaink” többes számú alak arra utal, hogy véleményünk szerint a TESz. (I, 761) szerint ismeretlen eredetű *émely* 1. 'émelyedés; Übelkeit'; 2. 'kelevény; Geschwür' szavunk nem egy etimonra megy vissza, hanem két különböző — bár egyaránt szláv — forrásból származik. Véleményünk szerint tehát két homoním szóról van szó: *émely*¹ 'émelyedés, hányinger stb.' és *émely*² 'kelevény'. Vizsgáljuk meg először az *émely*¹ lehetséges eredetét; ehhez előjáróban csak annyit, hogy a régi keleti szláv—magyar nyelvi kapcsolatok mellett szóló tények az utóbbi években egyre szaporodnak etimológiai irodalmunkban (vö.: HADROVICS LÁSZLÓ: NytudÉrt. 88. sz. 65, 67—70; GREGOR FERENC: StudSl. XXIII, 201). Az alábbiakban azt szeretnénk bizonyítani, hogy *émely*¹ szavunk és származékai végső soron a szláv **chmēlb* 'komló' szóból és származékaiból, mégpedig legvalószínűbben az oroszából — a szláv szónak az oroszban igen korán kialakult 'szeszies ital' → 'részegség' → 'másnaposság' jelentéseiből — származik; *émely*² szavunk viszont az ósszláv **omela*, *jbmela* 'fagyöngy; Viscum' valamely *i*-vel kezdődő folytatójára vezethető vissza.

2. Nincs szükség arra, hogy részletesen ismertessük a szó korábbi megfigyelt kísérleteit, mivel a kérdés irodalma megtalálható új etimológiai szótárunkban (TESz. I, 761). Összefoglalóan elmondható, hogy e megfigyelt kísérletek alapvetően két irányban mozogtak: *émely* szavunkat egyesek finnugor eredetűnek, mások belső keletkezésűnek tartották. Mindkét megfigyelt irányzat bírálatát is elvégzi a TESz. (i. h.), amikor — korábbi etimológiai szótárainkhoz hasonlóan (EtSz. I, 1547; SzófSz. 63) — megállapítja, hogy a szó továbbra is ismeretlen eredetű. A szóra vonatkozó főbb nyelvtörténeti adatok (TESz. i. h. alapján): a nyelvemlékekben elsőként az *émelyeg* ige fordul elő (1521.), majd az *émelyget* és *émelyedik* (1585.), *émelygős* (1604.), *émelyít* (1640.); legkésőbb bukkan fel az *émely* főnév (1720.), ennek alapján állapítja meg a TESz., hogy az *émely* elvonás eredménye. Anélkül, hogy ezt kétségbe vonnám, az egyszerűség kedvéért a továbbiakban elsősorban az *émely* alakról fogok beszélni, mivel az igealakok (*émelyeg*, *émelyedik*, *émelyít*), illetve az *émely* főnév egymással szembeni elsődlegessége mondanivalómat lényegében nem befolyásolja: alapjában véve az *émely*-tőről van szó. Igen fontosnak tűnik viszont a TESz. azon megállapítása, hogy noha a szó a mai magyarban elsősorban a túlzottan édes íz által kiváltott rossz közérzetre, hányingerre vonatkozik, a régi nyelvben az édes ízre való vonatkozás árnyalata hiányzik (ezzel kapcsolatban vö. még a következő — a TESz. által nem idézett — adatokat: „Az *Imēlges* az mjkor okadny kewanna az gyomor”; „Egyeb bantafi is vadnak az gyomornak kŷk *Imēlgesth* awagŷ okadafth zŷeznek, Mŷnth megh emeztetlen lok Eledele, akŷ az természetnek nehez”: OrvK. 187). Ez a tény az édes ízben alapuló finnugor származtatás legdöntőbb akadálya; belső keletkezésű szóként való magyarázata — elsősorban az *emelkedik* igével való összefüggésbe hozása — pedig hangtani nehézségekbe ütközik. Az általam javasolt etimológia: magyar *émely* < szláv *ch(ŷ)mēlb*, ha adatok hiányában nem is világít meg egyértel-

* Orosz nyelvű, rövidített változatát, mely csak az *émely*¹ eredetét tárgyalja, l. StudSl. XXV, 465—73.

műen minden részletkérdést, jelentéstani és hangtani akadályokba nem ütközik, s talán hozzájárulhat a szócsalád eredetének tisztázásához.

3. Ismeretes, hogy a szláv **chmelb* folytatói konkrét 'komló; Humulus lupulus'; 'e növény virágzata, toboza' jelentésben minden szláv nyelvben megvannak (VASMER, RussEtWb. III, 250—1; SŁAWSKI, SłEt. I, 71); a szó ősszláv volta nemcsak mai elterjedtsége miatt nem kétséges: már a IV—V. századból vannak közvetett bizonyítékok arra, hogy a szlávok ismerték és használták italok ízesítésére a komlót (K. MOSZYŃSKI: JP. XXXII, 201); a nyelvemlékekben is igen korán megjelenik a szó, az óorosz krónikákban már a 985. év eseményeinek a leírásában felbukkan: „I stvori mirъ Volodimerъ sъ Bolgary: i rotě zachodiša mežu sobě i rěša Bolgare: toli ne budetъ mežu nami mira: eliko kamenъ načnetъ plavati a *chmelb* počne(t) tonuti” (Lavrentjevskaja letopis': Polnoe sobranie russkich letopisej I, Moskva, 1962. 84; vö. SREZNEVSKIJ III, 1377) = 'És békét kötött Volodimer a bolgárokkal, és esküreljárultak egymáshoz, és így szóltak a bolgárok: „Akkor ne legyen béke közöttünk, ha a kő úszni fog, a komló pedig elmerül”'. A szó eredete az ősszlávban nincs véglegesen tisztázva: egyesek indoeurópainak (K. MOSZYŃSKI: i. h.), mások finn eredetűnek tartják (B. A. LARIN, Lekcii po istorii russkogo literaturnogo jazyka. Moskva, 1975. 231); valószínűbb azonban, hogy török eredetű, és végső forrása azonos a magyar *komló* szóéval (F. SŁAWSKI: JP. XXXIII, 400; vö.: GOMBOCZ: ŐM. I, 106—8; TESZ. II, 537). A szláv **chmelb* eredetét tárgyáló legújabb etimológiai dolgozat (A. S. Lvov, Iz leksikologičeskich nabljudenij, 18. K ètimologii tjurk. **qumlay* i slav. *chmelb*: Ètimologija 1979. Moskva, 1981. 64—7) szerint a török és a szláv szó egyaránt — de egymástól függetlenül — az irániból származik. Jelen esetben azonban — a magyar *émely* forrását kutatva — a szláv *chmelb* szónak nem a konkrét 'komló' jelentése kerül előtérbe, amely — mint utaltam rá — minden szláv nyelvben megvan, hanem a szláv szó átvitt — 'komlóval készült ital' → 'szeszes ital általában' → 'leittasodás, részegség' → 'másnaposság' — jelentései, amelyek csak a keleti szláv és egyes nyugati szláv nyelvekben mutathatók ki (ez egyébként eléggé egyszerűen magyarázható: a déli szlávok ősei, akik az V—VI. században a Balkánra települtek, korán a dél-európai szőlőkultúra vonzáskörébe kerültek, és számukra a 'szeszes ital' legáltalánosabb megjelenési formájává a bor vált, míg az északon maradt keleti és nyugati szlávság számára a 'szeszes ital' leghétköznapiabb megtestesülését továbbra is a k o m l ó v a l készült italok: a méhsör [or. *mēd*, le. *miód*], a híg házisör [or. *braga*] és a sör [szláv *pivo*] jelentették).

A szláv *chmelb* folytatói és származékai a fenti átvitt jelentésekben a keleti szláv nyelvekben a legelterjedtebbek. Vö.: O r o s z: *chmel* 'részegség, ittaság' (SIRJ. IV, 832), *ego chmel odolel* 'levette a lábáról a részegség' (DAL² IV, 554); (*byť*) *pod chmelem*, *pod chmel'kom* '(enyhén) ittas, kaptos' (SIRJ. IV, 833; DAL² IV, 553); *chmel'nój*, R. N. *chmel'nyj* 1. 'részeg', 2. 'részegítő', 3. 'szeszes ital' [főnévként: *chmel'nóe*] (SIRJ. IV, 833), *chmel'nogo v rot ne beret* (DAL² IV, 554) 'szeszes italt szájába se vesz'; *chmel'nének* N. 'enyhén ittas' (UŠAKOV: SIRJ. IV, 1160); *chmelit'* N. 'leitat' (SIRJ. IV, 832); *chmelét* N. 'berüg, becsíp' (SIRJ. IV, 832); *ochmelét* 'lerészegedik', *ochmelénie* 'lerészegedés' (SIRJ. II, 1002); *ochmelját*, *ochmelit'* R., N. 'leitat' (SIRJ. II, 1002); *pochmelé* 1. 'másnaposság', 2. N. 'utóivás, szeszesital-fogyasztás az előző napi szeszesital-fogyasztás következménye, a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRJ. III, 465; DAL² III, 367); *opochmeljatsja*, *opochmelitsja* N. 'szeszesitalt fogyaszt

a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRJ. II, 859); *opochmelját', opochmelít* N. 'szeszesisitalt fogyasztat valakivel a másnaposság gyógyítása céljából' (SIRLJ. VIII, 934); *opocchmelka* N. 'ua., mint *pochmele* 2.' (SIRLJ. VIII, 934); *ochmelját'sja, ochmelít'sja* N. (SIRLJ. VIII, 1757) 'ua., mint *opochmelját'sja*'; *pochmelját'sja, pochmelít'sja* 'ua., mint *opochmelját'sja, opochmelít'sja*' (DAL² III, 367); *pochmelén'e, pochmelka* 'ua., mint *pochmele* 2., *opochmelka*' (DAL² III, 367); *zachmelít'sja* 'berauscht werden' (VASMER, RussEtWb. III, 250). — U k r á n: *chmil'* 'részegség' (URSl. VI, 343); *pidchmelytysja* 'szeszesisitalt fogyaszt' (SUM. VI, 522); *pidchmelenyj* N. 'enyhén) ittas' (SUM. VI, 522); *pochmillja* 1. 'másnaposság', 2. 'utóivás' (SUM. VII, 451–2); *pochmilnyj* 1. 'másnapos', 2. 'az utóivással kapcsolatos' (SUM. VII, 452); *pochmelját'sja, pochmelytysja* 'szeszesisitalt fogyaszt a másnaposság gyógyítása céljából' (SUM. VII, 451). — F e h é r o r o s z: *chmel'* 'az orosz *chmel'* jelentéseiken' (BRSl. 996); *chmél'nyj* 'részegítő' (BRSl. 996); *zachmelka, zachmélle* 'másnaposság' (BRSl. 647); *achmjalélj, zachmjalélj* 'részeg'; *achmjalénne, zachmjalénne* 'részegség'; *achmjaléc, zachmjaléc* 'lerüg' (BRSl. 109, 317).

A szláv *chmelb* és származékai a fenti átvitt jelentésekben a keleti szláv nyelvekben nemcsak a legelterjedtebbek, hanem a legrégebbiek is, minden bizonnyal még az ócsoz nyelv (a keleti szláv alapnyelv) korszakátán kialakultak. Vö.: Ó o r o s z: *chmelb* ~ *chmélb* 'szeszis ital' (1296.); 'részegség' (1197/XIV–XV. sz.); *pochmelie* 'másnaposság' (XV. sz.), *pochmelnij* (?) (SREZNEVSKIJ II, 1316, III, 1377); a szónak a keleti szláv nyelvterületen való folyamatos továbbélése illusztrálására felhozunk néhány XVI–XVII. századi példát is: or. 1643: „a zdes rosslavili čto de v[a]ša knjažskaja m[i]l[o]st' u jego c[a]rskogo veličestva v kručine za to, čto v[a]ša knjažskaja m[i]l[o]st' mnogo *chmelju* deržišsja i kak d[e] ty byvaeš' p'jan . . .” (Vesti-kuranty 1642–1644 gg. Izdanie podgotovili N. I. TARABASOVA, V. G. DEM'JANOV, A. I. SUMKINA. Pod redakciej S. I. Kotkova. Moskva, 1976. 68) = 'és itt elterjesztették azt a hírt, hogy fejedelmi kegyelmed a cári fenségnél kegyvesztett lett amiatt, hogy fejedelmi kegyelmed kedveli az italt, és amikor állítólag részeg vagy . . .'; 1642–1643: „takoe neprigožee slovo pro g[o]s[u]d[a]r[i]nju c[a]r[i]cu molyt. so p'jana a inoe de on v *chmelju* ztrodit s uma . . .” (Moskovskaja delovaja i bytovaja pis'mennost' XVII veka. Izdanie podgotovili: S. I. KOTKOV, A. S. OREŠNIKOV, I. S. FILIPPOVA. Moskva 1968. 255) = 'ilyen illetlen szót ejtett a felséges cárnőről részegen, más [kérdés], hogy állítólag, amikor részeg, esztét veszti . . .’ — Ó u k r á n - ó f e h é r o r o s z: [„nyugatorosz”]: 1627: „šumenъ: piánъ, *pochmél'nyj*, véselyj, . . .” (Berynda 158); XVII. sz. közepe k.: „*pochmél'nyj*: šumenъ” (Sinonima slavenorosskaja: Leksyis Lavrentija Zyzanija. Sinonima slavenorosskaja. Pidhotovka tekstiv pam'jatos i vstupni statii V. V. NIMČUKA. Kyjiv, 1964. 147); XVI. sz. vége: „šumenъ: p'janъ, ako pochmelenъ” (Leksisъ sъ tolkovaniemъ slovenskichъ movъ prosto; uo. 194).

A nyugati szláv nyelvek közül az ósszláv *chmelb* folytatói és származékai a fenti átvitt jelentésekben a legkorábban a l e n g y e l b ő l adatolhatók: le. *chmiel* 1. 'komló; Humulus lupulus' (XIV. sz.); 2. 'sör és minden szeszis ital általában', 'részegség' (XVI. sz.) (SŁAWSKI, SlEt. I, 71; VarsóiSz. I, 286; Słownik polszczyzny XVI wieku. Redaktor naczelny: MARIA RENATA MAYE-NOWA. III, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1968. 259); a mai lengyelben a *chmiel* átvitt értelemben ritka, a kéziszótárak (Lengyel—magyar szótár. Bp., 1958. 63; Mały słownik języka polskiego. Pod redakcją STANISŁAWA SKORUPKI, HALINY AUDERSKIEJ, ZOFII ŁEMPICKIEJ. Warszawa, 1969.

75; Słownik języka polskiego. Redaktor naukowy: MIECZYSLAW SZYMCAK. I. Warszawa, 1978. 267) nem is közlik, csak a SIJP. (I, 878) tünteti fel elavultként a le. *chmiel* átvitt jelentését: 'szeszes ital, főleg sör; lerészegedés'; *pochmiel* 'részegség, másnaposság' (a XVI. sz. második felétől) (STEFAN RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 329; LINDE² IV, 184); *pochmiele* R. 'ua.' (VarsóiSz. IV, 300); a mai lengyelben szintén ritka; nem közlik pl.: Lengyel—magyar szótár; Mały słownik języka polskiego; SIJP. (VI, 558) regionális köznyelvi szóként tünteti fel; *podchmiel* '(enyhe) ittasság' (LINDE² IV, 208; SIJP. VI, 610 szerint R.); *podchmielić się* '(enyhén) leittasodik' (VarsóiSz. IV, 300; SIJP. VI, 611 szerint R.); *podchmielić sobie* '(enyhén) leittasodik' (LINDE² IV, 208; VarsóiSz. IV, 341); *podchmielić* '(enyhén) leittasodik, egy kicsit többet iszik a kelleténél' („ma csak a *podchmielić* *sobie* kifejezésben és a *podchmielony* melléknévi igenévi alakban” megjegyzéssel: SIJP. VI, 610); *chmielny* 'részeg' (VarsóiSz. I, 286; SIJP. I, 879); *zachmielić* 'leittasodik, főleg sörtől' (VarsóiSz. VIII, 36; SIJP., Mały słownik języka polskiego nem közlik).

A szlovák irodalmi nyelvben a *chmel* R. 'részegség' (SISJ. I, 564) és a ritka *pochmelie* 'másnaposság' (SISJ. III, 177) csak mint késői, XIX. századi irodalmi nyelvi russzicizmusok adathatók, a nyelvjárásokban és a nyelvemlékekben nem mutathatók ki (GREGOR FERENC szíves szóbeli közlése). — A cseh beszélt nyelvben a *chmel* 'komló' átvitt jelentései — a keleti szláv nyelvektől és a lengyeltől eltérően — a 'sör' fogalmával való szorosabb összefüggésben fejlődhettek ki; vö. *chmel* átv. 'sör' (PSIJČ. I, 1054); *chmelovina* 'ua.' (PSIJČ. I, 1054; DOBOSSY, CsehMSz. I, 231); *chmeliti* 'sört iszik, sörözik' (PSIJČ. I, 1054; SISJČ. I, 692); *ochmelit* 'leitat' (SISJČ. II, 364); *ochmelit(i) se* 'berúg' (PSIJČ. III, 996; SISJČ. II, 364); *ochmela, ochmelka, ochmelenec* 'részeg(es) ember' (PSIJČ. III, 996; vö. DOBOSSY, CsehMSz. I, 650); *nachmelit se* 'berúg' (SISJČ. II, 40), *nachmelený* 'részeg' (SISJČ. II, 40); *přichmelit se* 'becsíp' (SISJČ. II, 1099). A felsorolt cseh szavak újabb kori beszélt nyelvi képződményeknek látszanak, az ősehből a *chmel* átvitt jelentésben nincs kimutatva (vö. JAN GEBAUER, Slovník staročeský I—II [A—nedbalivost]. Praha, 1903—1916.), így a magyar *émely* forrásaként nem jöhet számításba.

4. Amint a fenti adatok alapján látható, a magyar *émely* forrásául elméletileg csak azok a keleti szláv és lengyel alakok szolgálhattak, amelyeknek viszonylag korán kifejlődött átvitt, 'szeszes ital', 'részegség', 'másnaposság' típusú jelentése. A lengyeltől való származtatást azonban már eleve kétségesse teszi az a körülmény, hogy a szó efféle jelentésekben (a XIX. századi, tisztán irodalmi adatokat nem számítva) a szlovákból nem mutatható ki. Vannak más — a lengyel — keleti szláv nyelvi kapcsolatok körébe tartozó — körülmények is, amelyek arra mutatnak, hogy a magyar szó nem származhat a lengyeltől, hanem csak a keleti szlávól. A magyar *émely*-hez jelentéstanilag az óor. *pochmelie*, or. *pochmele*, ukr. *pochmillja*, f.-or. *pachmelle*, le. *pochmiel(e)* 'másnaposság' típusú származékok állnak legközelebb. Amint az ismertetett adatokból kitűnik, az óor. *pochmelie* a XV. századtól, a le. *pochmiel(e)* pedig csak a XVI. század második felétől adatható. Ez a körülmény önmagában véve nem perdöntő: egy ilyen, nem túlzottan „illelmes” jelentésű szó — csakúgy, mint a magyar *émely* — mindkét nyelvben létezhetett több évszázaddal a nyelvemlékekben való felbukkanása előtt is. Figyelemre méltó azonban az a körülmény, hogy bár a *chmiel* szó konkrét 'komló' jelentésben már a XIV. századtól

kimutatható, a 'sör és szeszes italok általában' → 'leittasodás' típusú jelentései, amely a *pochmiel(e)* 'másnaposság' származék képzéséhez alapul szolgálhattak volna, szintén csak a XVI. századtól mutathatók ki. Ha összehasonlítjuk az óor. *pochmelie*, or. *pochmele*, ukr. *pochmillja*, f.-or. *pachmelle* szóképzési szerkezetét a le. *pochmiel(e)* szóéval, akkor belátható, hogy a keleti szláv alakok, ha nem is túl gyakori, de teljesen szabályos denominális prefixális-suffixális képződmények, amelyekben a *po-* prefixum időbeli 'után' jelentésben szerepel. Az ilyen denominális főnevek a keleti szlávban a 'valami után bekövetkező időszakot, állapotot' jelentik, s így az óor. *pochmelie* stb. tkp. 'az ittasság utáni állapot', ami a szintén már az óoroszból kimutatható *chmelb* 'részegség, ittasság' által tökéletesen motivált. Vö. or. *povesele* 'a mulatás folytatása az ünnep másnapján' (DAL² III, 143), *povečerje* 'esti („vacsora utáni”) istentisztelet' (DAL² III, 143); ukr. *poobiddja* N. 'az ebéd utáni időszak' (SUM. VII, 170). A lengyelben mindössze egy ehhez hasonló képzést találtam, a *polecie* 1. 'nyárutó' szót (SIJP. VI, 872), amely azonban minden bizonnyal a német *Nachsommer* tükörszava, mivel az ehhez hasonló képződmények a keleti szláv nyelvekben (de eredetileg valószínűleg a lengyelben is, vö. *polecie* 2. '(jó, bő) termés' (SIJP., i. h.) — a *lěto* 'nyár' bármennyire is időfogalom — a *po-* prefixum térbeli 'valaminek a környéke' jelentésén alapulnak. Vö. or. N. *poletě* 'az egész nyár, a (késő) tavasszal és a (kora) ősszel együtt, az év termő része' (tkp. 'a nyár és környéke'); ukr. *polittja* 'jó idő, kedvező körülmények, jó termés' (URSl. IV, 94), amelyek az olyan típusú denominális prefixális-suffixális főnévi származékokhoz tartoznak történetileg, mint az or. *poberěž'e*, ukr. *poberěžžja* 'partvidék', or. *Povolž'e* 'Volga-vidék', le. *Powisł'e* 'Visztula-part' stb., amelyekben a *po-* prefixum térbeli 'valami mentén, környékén' jelentésben szerepel. Tehát míg az óorosz *pochmelie* 'másnaposság' szót és mai keleti szláv megfelelőit szálályos szóképzésű alakoknak tekinthetjük, addig a le. *pochmiel(e)* 'ua.' szót elszigetelt és ráadásul ritka képződménynek kell tekintenünk (RECZEK [i. h.], LINDE és a VarsóiSz. [i. h.] a XVI. századból ugyanazzal az idézettel illusztrálják a szó használatát, az idézet Maciej Strykowski [kb. 1547—1582.] egyik művéből való). Figyelembe véve a *chmiel* szó átvitt jelentéseinek viszonylag késői megjelenését a lengyelben, valamint a *pochmiel(e)* származék szokatlan-ságát és ritkaságát, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a *chmiel* átvitt jelentései a lengyelben nem önállóan fejlődtek ki, hanem a keleti szláv nyelvek hatására, a *pochmiel(e)* pedig nem önálló lengyel származék, hanem keleti szláv jövevényszó (vagy tükörszó; a jövevényszavak és a tükörszavak elhatárolásának nehézségeiről a szláv nyelvek egymás közötti kapcsolataiban l. CEZAR APREOTESEI, *Typy kalek pri mežslavjanskich jazykovych kontaktach*. Timișoara, 1973.). Emellett szól, hogy Stefan Falimirz, akinek 1534-ben megjelent fűvészkönyvéből a *chmiel* átvitt 'részegség' jelentését a SIXVIw. (i. h.) elsőként idézi („Oleiek [i sok] Pigwiany [. . .] chmiel z głowy wypadzaia” = 'A birsalmaolaj [és -lé] a részegséget a fejből kiűzi'), valószínűleg Ukrajnában született (vö. *Słownik polszczyzny XVI wieku I, CXVIII.*), és a XVI. század második felében élt Maciej Strykowski (akitől, mint említettem, a *pochmiel(e)* 'másnaposság' szót egybehangzóan elsőként idézik a szótárak) is tudjuk, hogy ismerte az ukr. és f.-oroszl. nyelvet (vö. *Słownik polszczyzny XVI wieku I, CXXX.*; MARIA KARPLUK, *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku I*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1977.). A szó idegen jellege mellett szól a lengyelben még az is, hogy a korábbi *pochmiele* (birt. *pochmiela*) — nyilván a lengyel számára szokatlan

szóképzési struktúra elhomályosodása következtében — később *pochmiel* (birt. *pochmielu*) alakot öltött, mintha nem prefixális-suffixális, hanem csak prefixális származéka lenne a *chmiel* főnévnek. (Vö. a VarsóiSz. IV, 300 eljárását: † jellel [= elavult szó] közli a *pochmiele*, -a alakot „Po + *Chmiele od Chmiel” etimológiai megjegyzéssel, és külön címszóban a *pochmiel*, -u főnevet „Po + Chmiel” etimológiai magyarázattal.) Ha figyelembe vesszük, hogy a XVI. század második fele az intenzív ukrán hatás korszaka a lengyel nyelv történetében (e kérdésről legújabbban I. STANISŁAW KOCHMAN, *Wschodniosłowiańsko — polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.: Z polskich studiów slawistycznych*, seria V. Warszawa, 1978. 255–61), és a *chmiel* 'részség', valamint a *pochmiel(e)* 'másnaposság' stilisztikailag is jól illeszkedik a kor ukrán átvételeinek rétegébe (vö. *braha* 'pálinka- vagy sörfőzésnél visszamaradó üledék, seprő' < ukr. *bráha* 'házi sör'; *hulać* 'dorbézol' < ukr. *huljáty* 'ua.', *hulaka* 'korhely' < ukr. *huljaka* 'ua.', *hulanka* 'tivornya' < ukr. *huljanka* 'ua.'; stb., vö. Z. KLEMENSIEWICZ, *Historia języka polskiego* II, Warszawa, 1965. 154–6), akkor megalapozottnak tekinthetjük azt a feltevést, hogy e szavak a lengyelben keleti szláv (legvalószínűbben ukrán) eredetűek. Ha nem is ilyen határozott formában, de benne rejlik ez a feltételezés a SłJP. (VI, 558) *pochmiel* címszavának etimológiai utalásában is („por. *ros. pochmelje*” — 'vö. or. *pochmele*'). Kétségtelenül russzicizmus a lengyelben stilizációs céllal előforduló *pochmieli*je (vö. ZOFIA KURZOWA, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*. Warszawa, 1975. 79).

5. Azzal, hogy viszonylag részletesebben foglalkoztam a lengyel alakok történetével, csupán azt akartam érzékeltetni, hogy a *chmiel* átvitt értelmű használata a XVI. század előtt nemcsak hogy nincs kimutatható a lengyelben, de nem is valószínű, hogy az írásos adatok előtt lényegesen korábban megjelent volna, így a le. *chmiel* — a déli szláv nyelvek, a cseh és a szlovák megfelelő szavaihoz hasonlóan — a magyar *émely* szóba jöhető forrásai közül nagy biztonsággal kizárható.

Ily módon a szó a magyarba csak a keleti szláv nyelvekből kerülhetett át, amelyekben az összsláv *chmēlb* folytatói és származékai a magyar *émely* alapjául szolgálható átvitt jelentésekben mind az irodalmi, mind a népnyelvben igen elterjedtek, és a nyelvemlékek tanúsága szerint igen régiek.

A magyar *émely* 'undor, csömör, hányinger' jelentésének az óor. *chmēlb* 'részség', *pochmelie* 'másnaposság' jelentéséből való levezetése nem okoz gondot: a magyar szóban kifejezett gyomorállapot a mértéktelen italozás egyenes következménye, az óor. *pochmelie* pedig lényegében ugyanazt jelenti, mint a magyar *émely*, csak ugyanazt az állapotot mint a túlzott szeszfogyasztás következményét fejezi ki, míg a magyarban jelentésbővülés ment végbe. A magyar jelentésfejlődéssel kapcsolatban jellemző párhuzamot szolgáltat a román: az ugyancsak a szláv *chmēlb*-ből származó rom. *hămei* (*hemei*), *hămesi* ige, amely ma főleg 'éhezik' jelentésben fordul elő, a *hămesi de foame* 'szédeleg, elgyengül, elájul az éhségtől' kifejezésből vonódott el, az ige jelentése eredetileg 'szédül, bódul' volt (CIORANESCU, *DicțEtRum*. 392); tehát a szláv *chmēlb* a románban is egy, a szesz italoknak a közérzetre gyakorolt hatásával kapcsolatos ígét eredményezett, csak a román ige a szesz italoknak nem a gyomorra ('émelygés'), hanem a fejre ('szédelgés') gyakorolt hatásán alapul. A román jelentésfejlődéssel kapcsolatban CIORANESCU (i. h.) is utal az orosz *zachmeleti* 'leittasodik' jelentésére; fel kell tételeznünk tehát, hogy a *hămei*

stb. ige a szláv *chъmelъ* szónak legalább a 'szeszies ital általában', de inkább a 'részség' jelentésfejlődési fokig eljutott alakjából, következésképpen legvalószínűbben a keleti szlávból származik; a románban ugyanis megvan a szláv *chъmelъ* konkrét 'komló' jelentésű átvétele is: rom. *hamei, hămei, hemei* 'komló' (CIORANESCU, i. h.), moldvai *cheměj* (Russko-moldavskij slovar'. Pod red. A. T. BORCA, N. G. KORLETJANU, E. M. RUSSEVA. Moskva, 1954. 792), amelyben elvben bármely szláv nyelvből, de legvalószínűbben a délszlávból származnak (Fr. MIKLOSICH, Die slavischen Elemente im Rumunischen: Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, Bd. 12, Wien, 1862. 51; CIORANESCU, i. h.).

Azt látjuk tehát, hogy a szláv **chъmelъ* átvitt jelentéseinek a reflexei — hol jövevénytiszavak (mint a magyarban és a románban), hol tükörszavak (tükörjelentések) formájában (mint a lengyelben) — a keleti szláv nyelvterülettel közvetlenül érintkező nyelvekben fordulnak elő. Hozzávehetjük ehhez a finn *humala* 1. 'komló; Humulus lupulus', 2. 'részség' (*ola humalassa* 'részeg', *humalainen, humalapäinen* 'részeg', *humalluttaa* 'lerészeget', *humaltua* 'lerészegeedik' stb.; megfelelőik a többi balti finn nyelvben is; vö. SKES. I, 86) szót is, amely, ha elfogadjuk is, hogy alapjelentésében ('komló; Humulus lupulus') a finnben északi germán eredetű (SKES., i. h.), átvitt jelentésében ('részség') nyilván a keleti szláv **chъmelъ* tükörszava, mivel az északi germán nyelvekből a szónak csak a konkrét 'komló; Humulus lupulus' jelentése mutatható ki (vö. pl. LAKÓ GYÖRGY, Svéd—magyar szótár. Bp., 1969. 283; hasonló a helyzet a dánban és a norvégban is; a szó finn összefüggéseire TÁLOS ENDRE hívta fel a figyelmemet). Az areális összefüggések tehát arra mutatnak, hogy a 'komló' jelentésű szó átvitt 'részség' jelentése a keleti szlávból sugárzott ki.

A magyar *émely* hangalakját tekintve nem lehet honfoglalás előtti keleti szláv jövevénytiszó, mivel egy még ejtett redukáltakat tartalmazó óor. *chъmelъ* (*chъmeli*) átvétele esetén **xumelyi* > **humely(i)* hangfejlődés lett volna várható a magyarban, mindenesetre a *h* megmaradt volna, és a *h* és a *m* között állna valamilyen magánhangzó; vö. a nyilván még a szláv redukáltak megléte idején átvett rom. *hamei, hămei, hemei* 'komló', középgör. *χομελί* 'ua.' hangalakját. A magyarba tehát a szó a redukáltak kiesése után, a XII. századnál nem korábban kerülhetett át, amikor az óor. szó már *chmel'*-nek hangzott. A magyar *émely* hangteste — a szókezdetől eltekintve — pontosan megfelel az óor. *chmel'* hangalakjának. Egy szókezdő *chm* hangkapcsolatnak a magyarban történő adaptációjára pontos analógiákat nehéz lenne találni, a szókezdő *chm* a szlávban is igen ritka; az azonban biztos, hogy a szókezdő mássalhangzótorlódásnak valahogy meg kellett változnia. A feloldás *i ~ ě* előtétellel történhetett, és a XII—XIII. században a magyarba átkerült óor. *chmel'* feltételezhetően *ixmely ~ ěxmely, ixmely ~ ěxmely* > *izmely ~ ěimely* > *imely ~ emely* hangfejlődésen ment keresztül (vö. BÁRCZI, Htört. 52, 69, 85—6; a *χ ~ ě* megfeleléssel kapcsolatban vö. BENKŐ: MNy. LXXIV, 14), s a két alak közül az *é*-s változat vált irodalmivá.

Mint már előzőleg említettem, az *émely* főnévnek az *émelyeg, émelyít, émelyedik* igékhez képest késői megjelenése az itt javasolt etimológiát nem kérdőjelezi meg: az igealakok éppúgy lehetnek az óor. *chmel'* 'részség' igei származékain — (*o-*, *po-*) *chmeleti*, (*o-*, *po-*, *opo-*) *chmeliti*, (*o-*, *po-*, *opo-*) *chmeliti sja* — alapuló átvételek is. A fenti igealakok ugyan nem szerepelnek SREZNEVSKIJ óorosz szótárában, de az, hogy már az óorosz korszakban megvoltak,

a keleti szláv nyelvekben való széles körű elterjedtségük alapján biztonsággal feltételezhető.

A kölcsönzés művelődéstörténeti háttérével kapcsolatban konkrét adatokkal nem rendelkezünk, azonban a szócsaládnak az óoroszról való átvétele a feltételezett időszakban (XII–XIII. sz.) művelődéstörténeti szempontból akadályokba sem ütközik: az Árpád-házi királyoknak az óorosz fejedelmekhez fűződő dinasztikus kapcsolatai közismertek, s e kapcsolatok ápolása nyilván alkalmat szolgáltatott orosz és magyar előkelőségek részvételével rendezett közös lakomákra is, amelyeken többek között efféle szavak átvételére is sor kerülhetett. A kölcsönzés történhetett természetesen „demokratikusabb úton”: a „gácsországi” hadjáratokon részt vett katonák közvetítésével is.

6. Ami az *émely*² 'kelevény' jelentésű szót illeti, erről a CzF. (II, 507) a következőket mondja: „*émely*, *émöly*. Apró kelevény, daganat, csomó, leginkább a borjúk hátán, mely nyáron kifakad, s kukac bújik ki belőle. Ez értelméből is látható, hogy az *émely* a csömörrel is rokon, mennyiben ti. mindenik csomósodás, daganat által jelentkezik.” Ezt a véleményt fogadja el a TESz. (i. h.), amikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy az *émely* szónak ez a jelentése „feltehetőleg a rokon értelmű *csömör* hatására alakult ki”. Ennek a Székelyföldtől a Fertőmellékig *imely*, *émely*, *émöly*, *ime*, *imej*, *imely*, *imő*, *himő*, *himöl* alakváltozatokban, 'szarvasmarha hátán bizonyos légyfaj csípésétől támadt nyüves kelevény v. maga a benne élősködő nyű' jelentésben elterjedt tájszónak (MTsz. I, 940) azonban sokkal természetesebb módon lehetett a forrása a magyar R. (XVII. sz.) *imely* 'fagyöngy', amely KNEZSA szerint a bolgár *imel*, *imelo* 'fagyöngy; Viscum' szóból származik (SzlJsz. 222); vö.: ósszláv **omela*, *jbmela* 'fagyöngy; Viscum'; ukr. *iméla*, *omelá*; bolg. *imelo*, *imel*; szb.-hv. *imela*, *mèla*, *omela*; szln. *imèla*, *mèla* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. II, 267; BEtRe II, 71 – 2; erre a lehetőségre nemrég elhunyt kedves tanárom, BALECZKY EML volt szíves felhívni a figyelmemet). Mindkét természeti jelenség élősködő volta és hasonló megjelenési formája ('dudor, csomó') kellő alapul szolgálhatott a hasonlóságon alapuló névátvitel számára.

7. Valószínű tehát, hogy *émely*¹ 'undor, csömör, hányinger' szavunkat külön kell választani *émely*² 'kelevény' szavunktól. Véleményünk szerint tehát az *émely*¹ az óoroszról, az *émely*² pedig a bolgárból származik; az előbbi etimónja az ósszláv **chmèlb* 'komló', az utóbbié pedig az ósszláv **omela*, *jbmela* 'fagyöngy; Viscum'.

ZOLTÁN ANDRÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Néhány megjegyzés Blédy Géza „Influența limbii române asupra limbii maghiare” című doktori értekezésének (Sibiu, 1942.) és Márton Gyula – Péntek János – Vöö István „A magyar nyelvjárások román kölcsönzésvai” című monográfiájának (Bukarest, 1977.) viszonyáról

1. MÁRTON – PÉNTÉK – VÖÖ monográfiája (a továbbiakban RK.) túlságosan is jelentős mű ahhoz, hogy ne váltott volna ki maga mellett és ellen visszhangokat, a szakmai és nem szakmai sajtóban való, olykor heves megnyilvánulásokat (erre nézve csak ízelítőül: MURÁDIN LÁSZLÓ, Jövevényszók a mérlegen: Korunk 1979/7–8: 612–7,

PÉNTÉR JÁNOS: NyIrK. XXV, 77; hazai vonatkozásban: Kiss LAJOS: MNy. LXXV, 490–7). A magam részéről „A magyar szókészlet román elemeinek története” című doktori értekezésemet e mű megjelenése után átdolgoztam, ehhez a RK.-ban nem szereplő XX. századi román jövevényszavakról függelékként egy jegyzéket csatoltam, külön közleményben pótlásokat is közöltem (MNy. LXXVI, 479–83). A könyv fontosságát talán ennyi is bizonyítja. A RK. körüli vita nyilván még nem ért véget, ez alkalommal ahhoz szeretnék hozzászólni, hogyan használják fel a szerzők BLÉDY GÉZA egykori doktori értekezésének legvitatottabb, második részét, amelyben ő az 1919 utáni román hatást próbálta bemutatni. Ez részemről egy újabb sorozat, a RK.-ban nem található további elemek említésével jár. Mostani írásom távolról sem lép fel a teljesség igényével, inkább elvi kérdéseket vet fel. Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a román–magyar nyelvi kapcsolatok kutatása milyen bonyolult problémákkal áll szemben, hogy számos esetben a szómagyarázat helyességét egyedi vizsgálatokkal kell bizonyítani.

2. Már a korabeli kritika szóvá tette, hogy nem volt szerencsés a XX. század elején már meglehetősen elterjedt nemzetközi szavakat — és itt meg kell említeni, hogy BLÉDY főleg az ezeket különösen kedvelő újságnyelvre támaszkodott — akárcsak részben is az újabb román hatásnak tulajdonítani. A könyvről írott recenziójában KÖPECZI BÉLA joggal jegyezte meg, hogy az olyan latinizmusok, mint *dekrétum*, *tradíció*, *ideál*, *humanitás*, *impresszió*, *differencia*, *manifesztum* stb. már a koraibb vagy az egykorú magyarországi sajtó nyelvében is igen elterjedtek voltak (AECO. VIII, 524). A RK. szerzői ezt a figyelmeztetést nem is hagyták figyelmen kívül: BLÉDYnek ez a több tucatra terjedő szóanyaga könyvébe nem került be, és evvel természetesen csak egyetérteni lehet.

A szófejtő kutatások előrehaladásával azonban, nem utolsósorban éppen Romániában, elvi kifejtést nyert a többszörös etimológia elve (AL. GRAUR, *Studii de lingvistică generală*. București, 1960. 67–76); ennek tanulságaként a RK. elválasztja egymástól a nemzetközi, többnyire újlatin vagy német közvetítésű latin elemeket és ezeknek az Erdélybe román úton elkerült változatait. Nem egy esetben az IdSzKSz.-ra hivatkozva e kettősségre maguk is utalnak; pl.: *adminisztrátor* 'ügyintéző', de Erdélyben 'uradalmi (fő)intéző' (< r. *administrator* 'ua.');

kontesztál 'tanúsít, bizonyít' ~ RSzK.: 'követelést' megtámad, megfellebbez' (< r. *a contesta* 'ua.');

rajon Romániában: 'egykori közigazgatási egység; osztály (üzletben)' (< r. *raion* 'ua.');

szektor a Magyarországon járatos számos jelentéssel szemben Romániában: 'kerület, körzet' (< r. *sector* 'ua.').

A csángó esetében általában jogosnak tűnik e kettősségtől eltekinteni (pl. *direktor*, *kilógram*, *paralízis*), de az első szó esetében az erdélyi előfordulások nem bizonyosan román eredetűek.

A román kölcsönzésre utalhat az eltérő szóvégződés; pl.: *delegátus* ~ *delegát* < r. *delegat*; *prefektus* ~ *prefekt* < r. *prefect*; *indifferens* ~ *indiferent* < r. *indiferent*; *kontingens* ~ *kontizsent* < r. *contingent*; *konferencia* ~ *konferinca* < r. *conferință*; *referencia* ~ *referinca* < r. *referință*; *konzerv* ~ *konzerva* < r. *conservă*. Ezen az alapon azonban a latin *artikulus* román megfelelőjéből (r. *articol*) átvett *ártikol* 'cikk, újságcikk, törvénycikk' (NyIrK. VI, 261, VII, 101) is helyet kaphatott volna. Többszörös etimológia természetesen más nyelvekkel is előállt, pl. a nemzetközi fr./ném. *remiz*-zel szemben a r. *remiză*-ból származik a m. *remiza*.

A többszörös etimológia biztos jele a latinos ejtéssel szemben a román kiejtés átvétele: *approbál* ~ *aprobál* < r. *a aproba*; *applikál* ~ *aplikál* < r. *a aplica*; *ágens* ~ *ádzsent* < r. *agent*; *kontizsent* (l. fentebb); *lista* ~ *liszta* < r. *listă*; *taksa* ~ *taksza* < r. *taxă*; *kvalifikál* ~ *kalifikál* < r. *califica*, *kvóta* ~ *kóta* < r. *cotă*.

BLÉDY teljes joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a nemzetközi szó speciális román jelentéssel való megjelenése a magyarban egyben az átvétel forrását is elárulja,

illetve ő még nem hivatkozhatott a többszörös etimológia jelenségére. Mint fentebb láttuk, megteszik ezt a RK. szerzői, sajnálatos módon mégis éppen BLÉDY példái maradtak ki: *deklaráció* 'vámnnyilatkozat', (*rendőr*)*kveszor* 'rendőrkapitány' (ez már teljesen elvált a latin *quaestor*-tól), *parlamentar*, később *parlamentár* 'a parlament tagja', (*rendőr*)*prefektus* 'rendőrfőkapitány', *iskolai revizor* 'tanfelügyelő' (ez a r. *revizor școlar* részfordítása). Itt említhető meg a mindkét munkából hiányzó *szifon* 'szódavíz' (< r. *sifon* 'ua.': CsÜRY: MNy. XXVII, 255). Kétségtelen, hogy ezek elsősorban a városi lakosság nyelvhasználatára jellemzőek, de a RK. ennek számbavételétől egyáltalán nem tartózkodik.

3. Annál inkább feltűnő viszont az a tartózkodás, amellyel a RK. a régi társadalmi rend egyes képviselőinek, jellegzetes személyiségeinek a neveit a könyv anyagából kirekeszti. Igaz, hogy ezek a lexémák a mai társadalomban már nem élnek, de a maguk idején meglehetősen járatosak voltak, kifejezték a kor valóságát. Erre egy *elav* minősítés a kellő módon felhívta volna a figyelmet. Ilyenek a már említett *kveszor*, *parlamentár*, *prefektus*, *revizor* mellett: *grefier* 'bírószági jegyző', *portarel* 'végrehajtó', *pretor* 'szolgabíró, hadbíró', *primpretor* 'főszolgabíró'. Román eredetükhöz egyetlen esetben sem fér kétség, a BLÉDY megadta helyes román etimon felment attól, hogy ezeket itt megismételjem. Érdekességként megemlíthető, hogy a falusi lakosság körében kétségtelenül sűrűbben emlegetett 'adószedő' ma már szintén nem hivatalos *percceptor* neve, BLÉDYNél jóval gazdagabb adatolással, csak bekerült a könyvbe.

4. A fentebb említettekkel rokon jelenség, hogy a RK. szóanyagából hiányoznak a földesúri Romániának az ott élő magyarság nyelvbe ha csak átmenetileg is átkerült katonai és közigazgatási műszavai, intézménynevei, pedig a félreértéseket a megfelelő minősítés vagy értelmezés egyértelműen kiküszöbölte volna. BLÉDYNek a meglehetősen nagyszámú lexémát tartalmazó anyagából csak néhány gyakoribbat említék: *interimár bizottság* 'ideiglenes/átmeneti bizottság', *korrekcionális büntetés* 'bírószági büntetés', *percsepcia* 'adóhivatal', *reszort* 'ügyszóztály; főosztály', *szekcia* 'tagozat'. E téren némi következetlenségre kell rámutatni, mert a RK.-ban a fentiek ellenére szerepel a már elavult *aszutor-bélyeg* 'segélybélyeg', továbbá BLÉDYre való hivatkozással is az e tárgykörbe tartozó régebbi keletű, de kétségkívül ma is élő jövevényszók, pl. *csertifikát*, *inkadrál*, *livret*, *rekursz*.

5. Hiányolható a két világháború királyi Romániájának politikai életére vonatkozó szókincs. Ezeknek tömör, értelmezésszerű ideológiai értékelése még az ifjabb nemzedék politikai tájékoztatását is segítette volna. Magának BLÉDYNek az anyaga is rendkívül sovány, de legalább ezeket át lehetett volna venni: *caramista* 'parasztpárti (I. Maniu párthíve)', *kemarista* 'a liberális párt ifjú tagja', *vojnyik* 'a nemzeti parasztpárt fiatal tagja'. Az etimonok magadásától BLÉDY munkája itt is felment.

6. Vázlatos összeállításunk végén szerepeljen néhány vegyes tárgykörbe tartozó lexéma: *agrikultúr* 'mezőgazdasági', *analitikus program* (iskolai műszó), *faktura* 'számla', *licenciátus*, *licsenca* 'az egyetemi/főiskolai tanulmányok befejeztével tett záróvizsgát igazoló oklevél', *prelimináris vizsga* 'előzetes vizsga'. Ezek az elemek valóban elavultak, valószínűleg sohasem voltak igazán elevenek, de egy olyan, a lehetőség határai között teljességre törekvő munkának, mint a RK., bemutatásukról mégis gondoskodnia kellene.

7. Egyes román jövevényszavaknak a vizsgálatba bevont két lexikológiai műben való nyilvántartását illetően a következő csoportok lehetségesek: a) A románból újabban átvett elem mindkét könyvben szerepel. Meglehetősen nagy számban vannak ilyenek, most

behatóan nem foglalkoztam velük, de mégis: *agronom*, *arbitrázs*, *csertifikát*, *dekrét*, *inkadrál*, *szektor* stb. — b) A román jövevényszót egyik mű sem ismeri. Ez a cikk csak néhány ilyen mutat be (pl. *ártíkol*, *szífon*), de számuk könnyen megsokszorozható lenne; l. pl. könyvemnek már említett függelékét. — c) A románból átvett elem csak BLÉDYNÉL található meg, pl. *caranista*, *deklaráció*, *grejfer*, *pretor*, *reszort*, *vojnyik*. A RK.-ból való kihagyás különösen feltűnő, amikor az érintett elem az élő irodalom nyelvéből is kimutatható: *interimár* (Horváth István: Török a parlagot. 1950. 51), *kveszor* (Nagy István: Ünnepek a mi utcánkban. 1951. 45), *prefektura* (Horváth: i. m. 202), *verifikál* (Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. 1971. 183). — d) Magától értetődik, hogy a legtöbb az olyan elem, amely BLÉDYNÉL még nem szerepelhetett, annál inkább megtalálható a RK.-ban. Igazán csak mutatóba: *deputát* 'képviselő', *indiferent* 'közömbös', *inventár* 'leltár', *kalifikálás* 'képesítés', **koléktál* '(mezőgazdasági terményt) begyűjt', *mílicia* 'rendőrség', *pontál* 'végzett munkát, teljesítményt számba vesz', *remiza* 'kocsiszín', *remorka* 'pótkocsi, utánfutó', *szóra* 'ápolónő'.

8. A fentiekből látható, hogy a problémák sokrétűsége, amit dolgozatomban elején említettem, valóban fennáll. A XX. században a románból a magyarba átkerült jövevényszók feltárásában a RK.-nak múlhatatlan érdemei vannak, szerintem azonban szükség van egy még kimerítőbb, de csak az evvel a századdal foglalkozó adattárra, amely egyben az anyag értékelését, monografikus feldolgozását is elvégzi.

BAKOS FERENC

***Előljáró* volt-e *Eleuiarow*-nak nevezett György?**

1390. március 11-én Zsigmond király utasította Bebek László temesi ispánt, hogy a Debrenteieket és Remetei Istvánt iktassa be Temes- és Krassó megyei birtokokba (ZsigmOkl. I, 160/1394). A csanádi káptalan Zsigmondnak április 1-én jelentette, hogy az iktatást a Temes megyei alispán emberével, valamint a csanádi káptalan emberével elvégezte: „Vnacum *Georgio Eleuiarow nominato* homine Blasy de Chak vicecomitis Comitatus Themesiensis . . . misimus hominem videlicet magistrum Thomam fratrem et concanonicum nostrum” (ORTVAY, Temes vármegye és Temesvár története. IV/1, 193; l. FEHÉRTÓRI, A XIV. századi megkülönböztető nevek: NytudÉrt. 68. sz. 84). A fenti, 1390. évi személynévi adatot idézi a TESz. az *előljáró* 'felettes, vezető személy; Vorgesetzter, Vorsteher' főnév első előfordulásaként.

Véleményem szerint az alispán emberének megkülönböztető neve a Valkó megyei *Elevejáró*, *Előjáró* helynévből alakult *de praepositio* és *-i* helynévképző nélkül, vagyis nem foglalkozást, tisztséget jelentő közszó, hanem lakóhelyre, származáshelyre utaló puszta helynév. Feltevésemet az alábbiakkal támasztom alá.

3

1. Az OklSz.-ban — ahonnan a TESz. adata származik — az *előljáró*, *előjáró* címszónak két jelentése található. Az első, 'praegrediens; vorangehend' jelentés alatt a fenti személynévi adat és 1421, 1431, 1435-ös évszámmal „*Eleujaro*”, „*Galli de ElewJaro*”, „*Valentinus de ElewJaro*” helynév olvasható. Az OklSz. utal *eleve* szócikkre, ahol a helynévnek egy korábbi, 1299. évi előfordulása áll: „Ad villam *Eleueyarew* vocatam . . . Ad villam *Eleueyarew* predictam (ZichyOkm. I. 95). [Vö. Csánki: TörtFöldr. II. 307, *Elevejáró* a.]”. A második, 'praesul, praepositus, praefectus; vorgesetzter, Verwalter' jelentéshez — a TESz. által is idézett — 1511. évi adat következik: „Az fellywl mondoth paplanth Meendel kezébe adom ky mosth az sydoknak *elewtthek yaroyok*”. Az OklSz. tehát a személynévi és helynévi adatokat elválasztotta a tisztséget, foglalkozást jelentő főnévtől.

2. A Valkó megyei *Elevejáró*, *Előjáró* helynévre a CSÁNKIban meglevő adatokon kívül a következők állnak rendelkezésünkre: 1390: „Bako nobilis *de Eleueyaro* és testvérei Gergely és László” (itt jegyzem meg, hogy mivel az oklevelekben a *Georgius*-t és a *Gregorius*-t gyakran felcserélik, nem lehetetlen a Bako testvére Gergely és a címben idézett György azonossága); 1403: „*Előjáró*-i Dániel”; 1406: „*Eleueyaro*-i János fiai: Gál és László”; „*Eleueyaro*-i Gál”; 1407: „*Eleuyaro*-i Gál”; „*Eleuyaro*-i János fia Gál”; 1409: „Galli *de EleuJarau*”; 1410: „*EleuJaro*-i János fia Gál és fia István” (ZsigmOkI. I, 194/1714; II/1, 319/2729; 562/4557; II/2, 4/5233, 27/5386, 218/6672, 368/7651).

Az *Előjárói* család Valkó megyéből áttelepült Vas megyébe, ugyanis Zsigmond 1403-ban utasította a vasvári káptalant, hogy *Előjárói* Dánielt új adomány címén iktassa be a hűtlen Nádasdi Lőrinc fia Tamás és fia András Vas megyei Pethenich, Chepinch és Enderiith nevű birtokaiba. Az iktatáson a királyi emberek között jelen volt Zechi Miklós, a veszprémi püspökség gubernátora (i. m. II/1, 319/2729). 1414-ben a család már Nádasdi (*Előjárói*) néven tűnik fel Vas megyében. Gált és testvéreit ekkor több más helységgel együtt Ivanolez Vas megyei helységbe is beiktatják. Az *Előjárói* nevet később elhagyják, és 1472-től *ivanóczi Gálfy/Gálffy* néven szerepelnek (vö. CSÁNKI II, 822, 838). A Valkó megyei *Elevejáró*, *Előjáró* helynévről későbbi adataink nincsenek. Feltehetően a birtokos, nemes család elköltöztetésével és más egyéb okok miatt is a helység eltűnt.

3. Az *Elevejáró*, *Előjáró* helynév magyarázatát PAIS DEZSŐ „Részletek a határozós összetételek fejezetéből” című tanulmányában találjuk. Az -ó/-ő képzős melléknévi ige-névi utótagú alakulatok között sorolja fel más helynevekkel együtt: „1512: In loco *Rakosra menebe* ... 1528: In *Wayothkewre menew* ... In *Palothara menew* ... 1299: ad villam *Eleueyarew* vocatam ... 1390: *Eleueyaro*; 1443: *Eleue Jaro* Valkó m. (CSÁNKI II, 307) 'Túljáró, Átjáró'. A tulajdonnéviséghez ezekben az esetekben már nem fér kétség. A határozóból és igenéből álló kapcsolat bennük nem jelzőként előz meg egy főnevet, hanem az igenévi tag tapadás révén főnevesült.” (MNY. LVII, 429–30.)

4. Az 1390. évi oklevél szerint Zsigmond a temesi ispánt utasította az iktatás elvégzésére, az ispán az ügy intézését továbbadta az alispánnak. Az iktatáson végül az alispán sem jelent meg, hanem csak egyik embere. Ebben a korban, a napirenden levő hivatalos eljárások során általában csak megbízottak vannak jelen, akik bár a királyt, nádort, ispánt, alispánt, püspökséget, káptalant stb. képviselik, nem „vezető, felettes beosztású” személyiségek, hanem esetenként és alkalmasszerűen kiválasztott, az eljárás idején rendelkezésre álló, helyszínre küldhető megbízható emberek. Pl. egy 1400. augusztus 29-én kelt oklevél szerint a Baranya megyei alispánok megbízottai: Booli Jakab szolgabíró és Darabosfaluai Benedek fia Mihály jártak el bizonyos peres ügy kivizsgálásában (ZsigmOkI. II/1; 58/470). Ilyen alkalmi megbízott volt *Eleuiarow*-nak nevezett György is, aki feltehetően mint Csáky Balázs alispán familiarisa képviselte az alispánt, és járt el a csanádi káptalan hiteleshelyi emberével, Tamás pappal a birtokba való iktatáson. Az iktatásokra, perbeli cselekmények kivizsgálására stb. kiküldött megbízottakat „előjáróknak, felettes, vezető személyeknek” még akkor sem nevezhetjük, ha a XIV–XV. században ez a fogalom létezett volna.

5. Az *Előjárói* nemesek birtokra, lakóhelyre utaló családnévi adatai alakjukban megegyeznek *Eleuiarow*-nak nevezett György nevével (l. fent). A lakóhelyre, származáshelyre utaló puszta helynévből alakult megkülönböztető elemre, családnévre számos példa található a családnév kialakulását tárgyaló MELICH, KNIEZSA, BENKŐ, SZABÓ ISTVÁN, KÁLMÁN és FEHÉRTÓI tanulmányaiban. A név után álló „nominatus” a „dictus” szinonimája, a helynévből alakult megkülönböztető elem előtti *de* praepositiót kívánták

vele helyettesíteni. Pl.: 1338: „comes Nicolaus *dictus* *Wos* senior et Nicolaus Junior similiter *Wos nominatus*”; 1398: „Thoma *Zakal* [helynév!] *nominato*”; 1397: „Paulum *Zenthjanuspallya dictum*”; 1395: „Mychael *dictus* *Zenkerusth*”; stb. (I. NytudÉrt. 68. sz.).

PAIS a határozós összetételek vizsgálata kapcsán kifejti: „az ilyen összetételek mint összetételek a nyelvközösség egészét tekintve ... korántsem általános használatú kiejezések, csak ... körzeti alakulatok ... a szókapcsolatok némely beszélőknek ... tárgyi indítékok következményeként összetételek, másoknak kellő indítékok hiányában nem azok” (i. h. 430).

A TESz. — PAIS Dezsővel szólva — kellő indítékok hiányában vélte „előljáró”-nak *Eleuiarow*-nak mondott Györgyöt, míg a csanádi káptalan jelentésének írója tárgyi indítékok következményeként nevezte el származáshelyéről, a Valkó megyei *Eleuiarow*-ról a temesi alispán emberét.

FEHÉRTÓI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ostoba. A TESz. szerint ismeretlen eredetű. Régi jelentése azonban 'tompá', amint az ebből a XVII. századi adatból kitűnik: „Fegyverének élit te *meg ostobítád*” (RMKT. XVII. sz. IV, 52). E 'tompá' jelentésű *ostoba* szót rokoníthatjuk a német *stumpf* 'tompá' melléknévvel, mégpedig minden valószínűség szerint e *stumpf* főnévi alakjának, a *der Stumpf* 'tuskó, kivágott fa földben maradt törzse' jelentésű szónak *Stubbe* 'ua.' alakváltozatával, melynek felnémet *Stumpe* variánsa is van (Sprach-Brockhaus. 1938.). A 'tompá' → 'ostoba' jelentésfejlődést magyarázni szükségtelen (vö. *buta*), s látni fogjuk, hogy a *fatörzs*, *tőke* szintén jelent ostoba embert.

A *Stubbe* szóból szabályos fejlődéssel, a mássalhangzó-torlódás feloldásával és nyíltabbá válással lett *ostoba* < **ostomba* (ez utóbbi *mb*-jére a *Stumpe*, *stumpf* is hatott; vö. *tomb* a *stampf* szóból: TESz.), mely utóbbiból a régi *ostombok* (TESz. *ostoba* a.) alakult. Hasonló fejlődést mutat *ostrom* és *ortály* szavunk is. A szóvégi német *e* hangból ugyancsak szabályosan a vált; vö. *cérna*, *farba*, *rampa* stb.

A *Stubbe* szónak 'tuskó, tőke, törzsök' jelentése is — mint említettem — alkalmas volt az 'ostoba' jelentés kifejlődésére. A tuskónak ma is van 'faragatlan fickó' jelentése, a *törzsök* és *tőke* szavaknak a régi nyelvben 'értelem nélkül való, ostoba' jelentése volt. Mivel a TESz.-ből e jelentésmegadás hiányzik, közlöm példáimat. Heltai Gáspár Dialógusából (1552.) idézem a következő kettőt: „elvészen minden értelmet belőle ... a féle *törsec*”; „csak egy darab hús s két szöme: *tőke* és *törsec*”. Magyari Istvántól 1602-ből: „hanem ha ugyan *törseköc* leszünc és semmi iot nem akarunc érteni” (Az országokban ... 207). Pázmány a *tőke* szót használja 'ostoba' értelemben: 1614: „ha az Isten el nem vette volna eszeket, tudnák, hogy nem *tökével* vagon igyek, nem az együgyű község előtt kérődnek” (ÖM. V, 24); 1627: „*tökéknek* itíled-é az embereket, hogy eszekbe nem vették volna” (V, 567). Bethlen Miklós hasonlóképpen: „mind bolondoknak, *csutaknak*, *tökének* tartod” (Önéletírás 30).

Az *ostoba* szó a *tőke*, *törzsök*, *csutak* 'Baumstumpf, Stubbe' szavakkal való jelentésbeli hasonlóságát még 1800 körül is megőrizte. Vegyük jól szemügyre a következő három szinonímát: 1803: „*fajankónak*, *ostobának*, *istokfisnak* tartanának” (Hollósi: Baráti Beszélgetés 111). Mind a három szó 'faragatlan, érzéketlen fadarab' jelentéssel bír; az *istokfis* a német *Stockfisch* 'Sinnbild der Stumpfheit' (Sprach-Brockhaus) átvétele. Figyeljük meg a *fa* ~ *ostoba* párhuzamot a következő adatban is: 1786: „elég *fa-jankó*, elég *ostoba-miklós* van a világon” (Kónyi: Demokritus I, 136). Hogy ez az *ostobamiklós* is *fa-miklós*,

bizonyítja megint csak Heltai Dialógusa: „nem pispék, hanem reves *tőke*, mint a szent *miklós jaképe*”.

Az *ostombok* szó eddig magyarázatlan végződése is valószínűleg a rokonértelmű *törzsök* ~ *torzsok* -ok képzőjének, továbbá a *csutak, tönk, butuk* (a. m. 'buta és nyeles fatuskó': ÚMTsz.) -k végződésének hatásával magyarázható.

BERNÁTH BÉLA

Göboly ökör — göboly sertés marha. *Göboly* szavunk, melynek eredetét a TESz. bizonytalannak minősíti, viszonylag későn tűnt fel. 1402-ből az OklSz. közöl egy feltételezhetően személynévi adatot, majd utána csak CALEPINUSnál található, 1585-ben félreérthetetlen értelmezése. Tulajdonképpen a XVIII. századtól kezdve szaporodott meg a szó említése (TESz. I, 1081).

S bár a szavak legendának látszanak arra, hogy általuk helyes értelmezést nyerjünk, mégis felvetődik bennünk a gondolat: jó lenne — minthogy különleges, hízlalt állattal kapcsolatos a szó, és magát az állatot is speciális foglalkozású személyek, a „göbolyösök” gondolták és hajtották — ha olyan adat is rendelkezésünkre állana, mely közvetlenül az állatokkal foglalkozó személyektől származna, és amely híven tükrözné azok szóhasználatát, mindenekelőtt a *göboly* köznapi elnevezését. Az efféle adatok nemcsak a szó fogalomkörét segítenének pontosabban meghatározni, hanem még eredetének kibogozásához is jócskán hozzájárulhatnának.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk egyébként, hogy a XVIII. század első feléből — tehát abból az időszakból, amelyből a TESz. legbővebb adatait közli — rendelkezésünkre áll néhány olyan perirat, melyekben a göbolyhajtok, illetve volt göbolyösök vallozásait rögzítették jegyzőkönyvbe, mégpedig olyan vallomásokat, amelyekben életükről, göbolyos tevékenységükről szóltak.

E vallomások szerint a hízott ökröt e vidéken nemcsak egyszerűen *göboly*-nek nevezték, hanem időnként olyan jelzős szerkezettel, amelyben a *göboly* jelzőként szerepel. Így például a Somogy megyei Szentán 1756. szeptember 20-án folytatott vizsgálat alkalmával a kiskomáromi 65 éves Tibolt István elmondta, hogy „ennek előtte circiter 38 Esztendővel két esztendeig őrzötte Pittner Lőrincz akkori Berzenczei Mészáros *göböl* ökreit...” (OL.: Festetics-Gersej Pethő cs. lt.: P. 235/41. cs.). Ugyanezen perben az 57 éves légrádi Kusz Márton is azt vallotta, hogy „néhai Attya Kusz György Néhai Zajgár Istvány Miklós és János Uraimékkal in Annis 1715. 1716. és 1718-dikbe *Göböl* Ökrökkel kereskedett, a'kiknek *Göböl* Ökrei Szentai Erdőkre lévén bérlölve...” (uo.).

1753. február 13-án a Somogy megyei Bolháson tartott kihallgatáson az 50 éves Göbles István, kinek nemcsak foglalkozásneve, hanem vallomása is tanúsítja huzamos göbolyosságot, vallotta a következőket: „Ezen Tanu tizennégy esztendeigh Légrádi Posta Mesternek *göblesse* volt és — mint hozzáfűzte — azon tizen négy esztendőkégh *Göbles* Marhával Csicsói Pustában járt...” (OL.: Festetics-Gersej Pethő cs. lt.: P. 235/39. cs.). (A *Göbolyös* név egyébként e vidéken többször is feltűnt ebben a korban: 1750-ben pl. a 60 éves rinyaszentkirályi Göbolyös István tett Gombán vallomást.) Volt eset, amikor egyetlen tanú hol *göboly ökrö*-t, hol *göboly marhá*-t említett vallomásában. Így az a dörnyei (Varasd m.) tanú is, aki 1756. szeptember 26-án a Somogy megyei Szentán tett vallomást, melyben elmondta, hogy „Ez előtt circiter 35 Esztendővel két Esztendeig őrizte Szentai Erdőkben Néhai Kis Asszondi Miklós és Vinkó Mihály *Göboly* Ökreit, de — mint megjegyezte — a *göböl* marha, nem ollas mint más szarvas és sörtvés marha, nagyot nem jár”, azaz éppen hízott állapota következtében lomha (OL.: Festetics-Gersej Pethő cs. lt.: P. 235/41. cs.).

Arra már a TESz. is utalt (I, 1081), hogy *göboly* szavunk nem pusztán „hízlalásra fogott szarvasmarha”, hanem egyéb állatnak, ritkán juhnak is jelölője. XVIII. századi

adataink érdekes módon ilyen esetben ugyancsak jelzők. 1751. november 29-én Csurgón tartott kihallgatáson a rinyaszentkirályi 41 éves Gerencsér István, aki juhászként teljesített szolgálatot, elmondta, hogy Berzencén „Teftes Dumányiné Asszonyomnál [ti. a falu egyik földesuránál] eőt esztendeig Juhász volt, most eötödik Esztendeje — amint élete további folyását magyarázta —, hogy a nevezett Asszonyságnak Szolgálattýából kiállott 's mindgyárt Teftes Festetics Kristóff Consiliarus Uram *Göböl* Birkái mellé Sze-gödött...” (Festetics—Gersei Pethő cs. lt.: P. 235/45. cs.).

De ennél jóval gyakrabban találkozhatunk a *göböl sertés marha* vagy csak *göböl sertés* kifejezésekkel. 1734. április 3-án Csurgón tartott kihallgatáson, az egyik gigei job-bágy, a 60 éves Tevan János elmondta, hogy fiatalabb korában pásztorkodott, és ezen „Pásztorságában Viravititzai Rátzok *Göböl* s. v. *Sörtés Marháit* Szentai Földön Makkol-tatván” ismerte meg a határt, amelyről éppen tanúságot kellett tennie (uo. 45. cs.).

1755. december 20-án pedig a Sopron megyei Egyedben a falu bírása adott igazo-lást arról, hogy „két ízben Soprony alá haitatott s. v. *Sörtvéles Göből Marháinak* az Egyedi Granariumból Mérettetett ki Negyven 's egy fertál köb. árpa”, amivel útközben a hízott állatot, makk híján, megetették (OL.: Festetics cs. lt.: Scrin. VI(A). 1956. június 21-én Csurgón tartott kihallgatáson pedig a fityeházai Verhovecz György említette vallomásá-ban, hogy „lehet huszon hét Esztendeje, hogy a Tanu Teftes Csurgój Uraság *Göből Sör-tésseit* egy Télen Fakosi erdőkben makkoltatta...” (OL.: Festetics—Gersei Pethő cs. lt.: P. 235/40. cs.). 1756. június 2-án tett vallomásában pedig megismételte, hogy „Uraság *Göböl Sörtésseit*” az említett erdőkben makkoltatta (uo.). Ezeken kívül akadt olyan adat is, amely szerint a *göböl*, a *sértés*, ti. *hízott sertés* helyett magában is megállt. Az 1746. szeptember 19-i gyékényesi összeíráshoz fűzött megjegyzésekben például az olvasható, hogy „vagyon az Helységben” a földesúrnak háza és ahhoz csatlakozó melléképületei, többek között „egy *göből*, vagyis Sörtvés hizlaló hosszú haitott Szénnye” (OL.: Széchenyi cs. lt.: 250. cs., IV/39/B).

S hogy e kifejezések nem pusztán a XVIII. századi szövegekben — mintegy bizony-talan s kialakulatlan terminusként — fordultak elő, hanem később is, arra érdemes egy adatot idéznünk az egyik 1943-ban megjelent gazdaságtörténeti munkából (SZENTIVÁNYI Béla, A piarista kuzstodiátus gazdaságtörténete. Bp., 270), melyben a szerző a kuzstodiá-tus 1820-as évek sertéseladásáról számolt be, és ennek során megemlítette, hogy a haszno-sítás egyik módja „a makkoltatott *göböl*sértések értékesítése volt”. Lehetséges persze, hogy a szerző a korabeli szerződések, iratok kifejezését vette szövegébe, de ha így volt, akkor is érdekes, hogy gazdaságtörténeti munka a köznyelvitől eltérő formát megtartotta, és folyó szövegében alkalmazta.

De talán éppen ezek láttán vetődik fel bennünk is a kérdés: miként is történt az, hogy a köznyelvben a *göböl* elsősorban a hízott szarvasmarha jelölőjévé vált, és oly mér-tékben azzá vált, hogy többnyire csak önállóan használták, jelzett szava nélkül. Mi volt a szó jelentéstartalma változásának háttere, mondhatnánk: gazdasági alapja?

A háttér, hála az utóbbi évek kitűnő gazdaságtörténeti munkáinak, viszonylag jól áttekinthető. A hízott ökör, a göböl ugyanis kb. a XV. századtól fogva több évszázadon át hazánk elsőrendű, olykor szinte egyedüli exportcikkének számított. Százezerszám haj-tották ezt az értékes állatot a nyugati piacokra, Bécs és Morvaország felé, ahonnan kül-földi kereskedők révén olyan messze fekvő városokba is elkerült, mint München, Stutt-gart, Köln vagy Strassburg. (Vö. ZIMÁNYI VERA, Magyarország az európai gazdaságban, 1600—1650. Bp. 1976.: Ért. a tört. tud. köréből 80. sz. 128—41.)

De mi volt valójában e nagy kelendőségnek az oka? A korabeli feljegyzések szerint a magyar göböl elsőrendű húsállat volt, és drágábban is elkelt, mint sok más versen-ytársa. E feljegyzések arról is hírt adnak, hogy e göbölök nagy testűek, a nyugatiakhoz képest csaknem óriások. E nagy szarvú, nagy testű, úgynevezett magyar szürke-fehér

ökör valóban külön minőséget és nagyságot képviselt a korabeli, szomszédos és nyugat-európai állatokhoz képest. Egyes régebbi vélemények szerint e fajtát a magyarok már a honfoglaláskor magukkal hozták. Mások szerint viszont e nagyobb fajta a betelepülő kunoktól származik. De van olyan vélemény is, amely a fajta kialakulását a helyi, folyamatos szelekciónak tulajdonítja. Akárhogy is volt, az tény, hogy kb. a XIII. századtól kezdve az Alföldön, elsősorban a Jászság és Kunság vidékén, a szarvasmarha nagyságában fokozatos növekedés következett be. A legújabbkori ásatások leletei alapján a XII–XIII. századból előkerült állatcsontok vizsgálataiból kutatóink megállapították, hogy az akkori szarvasmarhák nagysága nem lépte túl nálunk sem a szomszédos, sem a nyugat-európai ökrök mértékét, amelyek a korabeli ábrázolások szerint alig érték el a szántó személy vállát. A Kárpát-medencei csontleletek alapján rekonstruálható állat nagysága ugyanis ez időben nálunk is kb. 95–123 cm. A XV. századtól viszont a marmagasság (az ökör gerincének legmagasabb pontja a földtől) fokozatosan nőtt (MATOLCSI JÁNOS, A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarországon területén: Agrártört. Szle. X [1968.], 1–34). A XV. századtól ez már írásos adatokkal is igazolható. Míg a soproni mészárszékekben 1570 táján az éven át kimért marhák átlagsúlya 380 kg körül mozgott, alig 100 évvel később már elérte, sőt meghaladta az 500 kg-ot is. E nagy testű, kiváló húsú állatokat nem igázásra, tejelésre, hanem főleg húzlásra fordították, és mivel jól bírták az utat, messze vidékre is elhajthatták. (ZIMÁNYI i. m. 130–1.)

Ha most a fentieket összevetjük *göboly* szavunk adataival, azt tapasztalhatjuk, hogy a szó feltűnése és előfordulása lényegében egybeesik a nagyobb fajta szarvasmarha hazai megjelenésével és főleg nagyarányú exportjával. A XV–XVI. századtól kezdve a göbolyokkal való kereskedés jelentősége minden más kereskedelmi ág fölé emelkedett. A göboly, a hizott marha a legfontosabb árucikké vált, amely nemcsak a tenyésztőknek, hanem a tőzséreknek, hajtóknak, sőt azonkívül a hajtás útjába eső legelőtulajdonosoknak és azok kiszolgálóinak is évente biztos, visszatérő hasznot és nem kis jövedelmet hozott. Így aztán érthető, hogy a *göboly* kifejezés, mely először nyilván mint a húzlásra fogott állat jelzője szerepelt, éppen a hizott ökör fogalomkörében önállósodott. A szó egyébként a 'kövér, hizott' értelmét hordozza, és mint a TESz. is feltételezi, a *göb*, *gömb*, *gömbölyű* szavak családjába tartozik. A hatalmas testű, jól kihizott, kigömbölyödött ökörhöz kapcsolódott a *göboly* szó a legtöbb ember tudatában.

TAKÁCS LAJOS

Purdé. A magyar *purdé* 'cigánygyerek' újkori szó. Első előfordulását nehéz megállapítani, mert több hasonló hangalakú és kapcsolható jelentésű szó is idézhető a régi nyelvből, melyekkel a *purdé* etimologikus összefüggése bizonytalan. A 'hamis/értéktelen (pénz/arany)' és 'fattyú' jelentések persze levezethetők kellő előítéletes asszociációk segítségével, 'cigánygyerek' → 'cigány' → 'hamis' → 'értéktelen', illetve 'cigánygyerek' → (!) 'törvénytelen születésű' jelentésváltozási sorrendben, de valószínű, hogy a kapcsolt szavak (külön-külön is) függetlenek a 'cigánygyerek' jelentésű *purdé* szótól. Szófejtésem erre az utóbbi szóra vonatkozik. SZEGŐ LÁSZLÓ R. Sz. Demeter egyik verse alapján felvetette nekem, hogy a m. *purdé* talán a cigány *phúrde* szóból venné eredetét, amit én lehetségesnek tartottam és ma már biztosra veszek. Kiderült, hogy erre nem ő gondolt először, GYARMATHI SÁMUEL is innen fejtette meg a szót Vocabulariumában (63). Eszerint a szó közvetlen forrása a c. *phúrde*! 'fújjad!' felszólító igealak, pontosabban vezényszó. Hogy ebből miképp lett 'cigánygyerek', azt csak úgy érthetjük meg, ha nem egy lépéses 'fújjad' → 'cigánygyerek' jelentéseltolódást képzelünk el, ami természetesen lehetetlen.

Tudjuk, hogy a cigányság egyik főfoglalkozása az újkorig a kovácsmesterség volt; az újgörögben *ὁ γυφτός* 'kovács', vagyis 'cigány', minthogy a cigányok egyik neve Egyiptom nevéből származik (vö. blg. *azónmun*, ang. *Gypsy*, sp. *gitano* stb.). (A cigányban a kovácsmesterség szakszavai a szókincs régebbi rétegébe tartoznak: *angará* 'szén', *sastri* 'vas', *kat* 'olló' — ind; *apsín* 'acél', *destó* 'nyél, foglalat' — iráni; *káló aréit* 'ólom', *parnó aréit* 'ón', (?) *xojng* 'a fújtató csöve' — örmény; *kakavi* 'üst', *pétalo* 'patkó', *amúj(i)* 'üllő', *sviri* 'kiskalapács', *karfín* 'szeg', *xarkumá* 'sárgaréz', *hanosárel* 'ónozt' — görög; *gléta* 'véső', *kovánca* 'üllő', *kováči* 'kovács' — szláv; *príbój* 'gerebenfúró', *káldera* 'üst', *frádjelo* 'fúró', *čokáno* 'kalapács', *kljásto* 'fogó', *vingija* 'kovácsműhely, szabadtéri kis kohó' — már román az oláheigányban...)

Képzeljük magunk elé a szegkovács vagy patkolókovács cigányt a faluvégen alkalmi műhelyében, amint kovácsol: segédjével üti az izzó vasat, amit állandó izzásban kell tartania a fújtató levegőjével! Ki kezelné a fújtatót más, mint egyik gyereke? Eközben jeleznie kell, hogy további fújtatásra is szüksége van: *phúrde!* (*čhavéja/móre*/stb.)!, azaz 'fújd (fiú/hékás)!'. Persze az ott bámészkodó falubeli a helyzetből kiemeli a *phúrde* szót, és a fújtatókezelő cigánygyerek megnevezésére alkalmazza. Így keletkezett az olaszok *digó* csúfneve ('mondom'-ból), a Monarchia katonáinak olasz *prego* csúfneve (a 'bitte/kérem/prosím' fordításából), a cigányok bolgár *mángo* csúfneve (a c. *mangáv* 'kérek'-ből), az oroszok neve a tunguz és egyéb távol-szibériai nyelveken (*lūča* ~ stb.) valószínűleg nem a *пыцкунъ*, *пыц* szóból, hanem az or. *лѣчье* 'inkább' szóból lett népnév. De ilyesféle alakulat a *vigéc* és a *kótyavetye* is (l. TESz.).

Hogy az elképzelendő szituáció mennyire reális, azt Roman Styepanovics Demeter, a híres ének- és mesemondó, Işvan Demeter fiának egyik néprajzi költeménye, az „Ónoztók” című is bizonyíthatja — igaz, a fújtatót itt felnőtt kezeli, de a szalmiákot egy lánnyal hozatják. A verset SZEGŐ közölte a Rom Szom-ban (II/4: 11. (1976.)), én P. C. ДЕМЕТЕР—П. С. ДЕМЕТЕР, Образцы фольклора цыган-кэлдэрапей. Москва, 1981. 25.9 alapján közlöm átírásban (nyelve kelderási oláheigány):

Hanutofa

Phurde, bre! Phurde, bre!
 Él skintei xukle,
 Haj o isto stref'al
 Arcicesa andral.
Phurde, bre! Phurde, bre!
 O zalzajero le,
 Vind'ijaké angar,
 Dik-ta, mo, na mudar!
Phurde, bre! Phurde, bre!
 Capariko an, še!
 Dav dīrzasa katkal,
 Sar o rup te stref'al!
 God'i, na phurde, bre!
 Len o isto tele,
 Haj morēn te stref'al
 Vi andral, vi av'al.
 Če vušo po d'i,
 Kana gataj (i) but'i.
 Hanutori baxtalo(j),
 Kē lehko gad melalo(j).

Ónoztók

Fújjad, hé! Fújjad, hé!
 A szikrák pattognak,
 És az üst fénylik
 Benne ólommal.
 Fújjad, hé! Fújjad, hé!
 Vedd a sósavat,
 A kohószenet,
 Nézzed, hékás, el ne oltsd!
 Fújjad, hé! Fújjad, hé!
 Szalmiákot hozz, te lány!
 Emide rongyot dugok,
 Csillogjon, mint az ezüst!
 Elég, ne fújd már, hé!
 Vegyétek le az üstöt,
 És üssétek, hogy csillogjon
 Belül-kívül egyaránt.
 Mily könnyű a léleknek,
 Amikor kész a munka.
 Az ónoztó boldog,
 Hogy inge piszkos.

Miután a szó megkapta helyes eredeztetését, MARKOVICS (Nyr. XV, 501) „ciganisztikai” alapon kikezdte GYARMATHI szöfejtését — az amatőr ciganisták oly jellemző „hozzáértésével”. Szerinte ugyanis ’fújjad’ cigányul nem is *phurde*, hanem *phurd*. Ehhez megjegyzéseket kell fűzni. Tulajdonképpen nem lehetne jogom kétségbe vonni, hogy létezhetik, illetve létezhetett olyan cigány nyelvjárás is, ahol a *phúrdel* ’fúj’ ige felszólító (sg. 2.) alakja **phurd* és nem *phúrde*, mint minden ismert cigány nyelvjárásban. Nekem azonban az a gyanúm, hogy MARKOVICS sohasem hallotta a *phúrdel* felszólító alakját. Cigány tudását valamely korabeli gyarló nyelvtanból meríthette, melyből kimaradt a *-del* végű/tövéű igék ragozási sajátosságaira vonatkozó passzus. A *-del* végűek specialitása, mely éppen abban áll tőhangsúlyukon kívül, hogy felszólító alakjuk *-e-t* kap, és igenevük is *-in*-nel bővül, nemcsak a múlt századi nyelvtanokból hiányzik, de nem említi például HUTTERER — MÉSZÁROS könyve sem (A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana: MNyTK. 117. sz.).

Hogy láthassuk, hogy a markovicsi ellenvetés alaptalan, tudnunk kell, hogy a cigány ige töve bármelyik (öt) cigány magánhangzóra és mássalhangzóra is végződhetik. Vannak *i-* és *u-* tövéűek, pl. *ažutláj* ’segít’, *muntúj* ’ment’ (ezek oláh-cigány szók, az ilyenek idegen eredetűek, és más nyelvjárásokban *-inel*, *-unel* a sg. 3. praes. végződése); (*j*)e-tövéűek (nem szabályosak), pl. *pel* ’iszik’, *uštjél* ’felkel’, *ašél* (nem oc. *ačhél*) ’megáll, marad’; (*j*)a-tövéűek, pl. *xal* ’eszik’; (*j*)o-tövéűek (nem oc. *-(j)uvel*), pl. *tórdjol* v. *tordjól* ’áll’; valamint mássalhangzóra végződő tövéűek, pl. *kamel* ’szeret(ne)’. Ezek sg. 2. imp. alakjai: *ažutin*, *muntún*, *pi* (vö. *pijál*), *uštji* (ebből a m. *uzsgyi*, szemben a TESz. elutasító véleményével), *aš* (nem oc. *ačh*, ebből a m. *ács*), *xa* (vö. m. *kajdál*), *tordjú*, és *kam* (vö. m. *kamel*, *komál*). Vannak továbbá összetett igék, így pl. a *del* ’ad’ igével összetettek, pl. *brišindel* ’esik az eső’ (*brišind* ’eső’). Az összetettség egyfelől a hangsúly helyéből, másfelől az elválhatóságból látszik: *dél o brišind* ’esik az eső’. A *del* ige természetesen „rendhagyó”, mássalhangzó-tövéű, de felszólító alakja *de* — és nem **d(ø)*. Ezen sajátossága az összetételekben is megmarad, a nem elválóknál is, mint amilyen pl. a *círdel* ’húz’. Namármost az eredeti *d-re*, tehát mássalhangzóra végződő igék egy része analogikusan úgy viselkedik, mintha ...+*del* szerkezetű összetett ige volna, igazi *d-* tövéű ige kevés maradt (pl. *phandél* ’köt(öz)’, *řandél* ’borotvál’, *šadél* ’hány, okád(ik)’ (~ *čhardél*, *čhandél*, az utóbbiból a m. *csandázik* ’ua.’). A *phúrdel* első, *phúr-* felében magyar nyelvérzéssel is megérezhetni a hangutánzó szándékot, a *phúrdel* ’,phur’-t ad’. Ennek az igének az igeneve, a *phurdinó* ’l. muskéta, karabély (tkp. „puffantó”); 2. kehes gebe (tkp. „fújtató”); az igenév alakja is mutatja összetett voltát: *dinó* ’adó, adott’, ezzel szemben a nem összetett *phandél* igeneve *phangló* (*d + l → gl*) ’fogoly, rab’. Egyszóval a *phúrdel* sg. 2. imp. alakja *phúrde* és nem **phurd*. (Van különben a nem oláh-cigány nyelvjárásokban egy *phurd* (masc. ~ fem.) ’híd’ szó, melynek régi ablatívusából származik az oc. *p(h)erdál* ~ *p(h)ordál* + *p(e)* összetett prepozíció ’keresztül -on/-ön/-en/-n’ jelentéssel.)

MARKOVICS különben szintén cigányból, a *xurdó* ’apró’ melléknév többeséből, a *xurdé* alakból származtatná a m. *purde*-t. Forrása egyébként nem különböztette meg a cigány kétféle *h* hangját, így *hurde* formáról beszél (*x* helyett *h*, ritkán, előfordulhat). A *x* erősen reszelős uvuláris réshang, tkp. zöngétlen raccsolt *r*. Sem ebből, sem laringális *h*-ból a magyar szó *p*-je nem magyarázható természetes hanghelyettesítésként.

A *purde* és az egyéb jelentésű *purde*-féle szók irodalmára nézve l. a TESz. megfelelő címszavát.

P. TÁLOS ENDRE

Fennmaradt szokások, szólások a tarkósebzésről. Az AQUILLA TOM XLII—XLV. (1935—1938.) évfolyamában jelent meg VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB tanulmánya: Magyar solymászmadárnevek I. *Turul—Zongor—Kerecsen* címmel. E nagyszerű munka nemcsak az ornitológusok figyelmét kötötte és köti le, de a nyelvészekét, a történészekét is. Ha-

szonnal tanulmányozhatták. Ugyancsak értékes gondolatokat ébresztenek — SCHENK alaposan alátámasztott feltevései — a néprajzosokban is. A hagyománygyűjtés — egyegy fennmaradt kifejezés, szólás, megállapítás és cselekedet — az eredet valószínűsítését segíti.

Persze nagyon sok nem bizonyítható, ésszerűtlen (irracionalis) elem fedezhető fel, és kapcsolódik egy-egy növényhez, állathoz, közelebbre a madarakhoz is. Gyűjtőutamon — Kemenesalján — idős emberek szájából gyakran elhangzottak a következő megjegyzések: „az állat megérti társát”; „a madár jelzést ad az embernek”; „ha veszély közeledik, kiabál!”; „A régi öregek megértették még az állatok nyelvét is”. Az ember, de különösen a természeti ember, a puszták lakója élt igazán együtt a szabad ég alatt a „társakkal”, az állatokkal. És a körülmény, ez az egymásra utaltság hozta közelebb az állatot az emberhez. Az ember gondolkodott, képzelő ereje a társat, pl. a madarat is „csodás” tulajdonságokkal ékítette. Mindenekelőtt a harcos, bátor sasok, sólymok kapták a legnagyobb tiszteletet; de félték a kígyót, továbbá a kacsát, sőt a libát is megkülönböztetett becsben részesítették. A régi solymászok, a legszebb példányú, tiszta tollú, fehér libájukat sem átallozták áldozatul vetni harci sólymuknak.

A sólymok, mivel saját testsúlyuknál sokszor jóval nehezebb prédát is le tudtak vágni, a győzhetetlen bátorság, vitézség és vakmerőség jelképeivé váltak. A sólyom röptében csap rá villámgyorsan a nála sokkal nagyobb darura vagy hattyúra.

A solymászat régen nagy vadászélményt, harci dicsőséget, büszkeséget jelentő fejedelmi szórakozás, talán sport is volt. A vadász segítői a harcias sólymok voltak, „kik” ezért a legnagyobb becsben részesültek, szinte áldoztak nekik. Az egykorú feljegyzések alapján: „Aki a lecsapó sólyom prédaejtő munkáját látta, soha sem felejtí ezt a bámulatos gyorsasággal lejátszódó természeti drámát. A sólyom az áldozat *tarkóját* vágja el, és egy szempillantás alatt kivégzi a földre sújtott áldozatot. Ez a tarkósebzés is tanulságot rejt számunkra. Ma már tudjuk, hogy a sólymok, a turul és zongor milyen köztiszteltben állottak őseink világában, föl lehet tennünk, hogy a magyar táltosok egykor a turultól tanulták meg, hogyan kell az áldozatra szentelt madarat levágni. Ez a föltevés adja meg a legtermészetesebb megfejtését annak, hogy . . . a magyar asszonyok tudat alatt fenntartották az ezredéves szokást és innen van, hogy az áldozati madárnak szánt ludat vagy kacsát ma sem lehet nyaka elvágásával ölni meg, mint más állatokat, hanem csak azzal a sajátos *tarkósebzéssel*, amelyre tanítást csak a turulok és zongorok példaadásából meríthettek egykori őseink.” Ezt állapította meg SZILÁDY ISTVÁN a Természettudományi Közlöny 1941 augusztus havi számában.

Ha mind halványulóbban is — Vas megyében —, még járja a tarkósebzés szokása, vagyis: „Libát, kacsát nem szabad lenyakalni!”; „Nem illó kést a torkának fogni” — mondják. Egyik adatközlőm pedig ezt közli: A levágásra kerülő lúdnak először is a tarkójáról kell a tollat kitépni, „lemelleszteni”. Majd utána vágják meg ott éles késsel, de úgy, hogy „az állat vérét fel lehessen fogni egy tálba”. Viszont ügyelni kell arra, hogy a lúd szép fehér tolla véres ne legyen. Megállapítható az is, hogy a liba vagy a kacska fejét elrejtették, eldugták, sőt elásták, „félő tiszteletből?” A mai öregek már nem tudják pontos magyarázatát adni, hogy miért cselekedhettek így elődeik. „Az én anyám, de a nagyanyám is így csinálta” — válaszolják. Van aki a libafejet, a gúnár fejét kígyófejhez hasonlítja, mert „ugye, a gúnár is sziszeg, mint a kígyó, meg csíp is”. A kígyót pedig titokzatos állatnak tartják, félik őt meg félnék is tőle, de meg nem ölik. Sőt, többek — egybehangzó — visszaemlékezése: „Az én édesapám se engedte a szem elé került kígyót elveszejteni”; inkább tanácsolták, hogy „térjünk ki előle!”

Gondolatokat ébresztenek ezek a mai napig is fennmaradt, apáról fiúra öröklődött hiedelmek. Vajon nem a sólyomkultusból gyökerezhettek e népi feltevések?

ZONGOR FERENC

NYELVMŰVELÉS

Az újjörög szavak és tulajdonnevek átírásáról*

1. Napjaink embere az információk páratlan gazdagságú áradatában él. Ebben az információözhönben a magyar olvasó, rádióhallgató, televíziónéző egyre gyakrabban találkozik mai görög nevekkal. Két európai nép megélénkült államközi, gazdasági, kulturális kapcsolatainak természetes következménye ez. Mindennapi életünk valóságához tartozik az is, hogy évente több ezer magyar turista látogat Görögországba, hogy egyre gyarapszik az újkori görög irodalom magyarul is hozzáférhető alkotásainak száma, s közel négyezer főnyi görög ajkú népesség él évtizedek óta hazánkban.

A kölcsönös megismerés, egymás értékeinek elsajátítása minden emberi kapcsolatban általában a bemutatkozással kezdődik. Ismeretes, de nem törvényszerű jelenség, hogy a bemutatkozó személy szinte érthetetlenül hadarja, motyogja el a nevét, s így a partner arra kényszerül, hogy később újra megkérdezze. Képletesen szólván, a népek kapcsolatában egymás szavainak, főképp a tulajdonneveknek helyes, pontos, világos átírása ez a bemutatkozó gesztus: egyáltalán nem formális követelmény, hanem a kölcsönös megbecsülés jele, s a társ megismerésének első mozzanata. Ennek fontosságát nem kérdőjelezi meg az sem, hogy a népek között áramló információnak elsősorban a befogadója a felelős partnere nevének helyes kimondásáért. Ha ennek szellemében tekintünk — mégoly vázlatosan is — végig az újjörög szavak átírásának történetén és jelenén, önkritikusan kell megállapítanunk, hogy azt a tartós motyogás és hadarás, azaz minden nemes szándék ellenére a zűrzavar jellemzi.

A nem kívánatos helyzetnek három fő okát sorakoztathatjuk fel.

1. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy Magyarországon mindig kevesen tudtak újjörögül, s csak hosszú távon érhető el, hogy a tömegtájékoztatás, a gazdasági és a kulturális élet területén kellő számú újjörögül tudó szakemberünk legyen. Mindaddig számolnunk kell a lehetőséggel, hogy hiányos lesz a főképp nyugati világnyelvű forrásokból átáramló görög nevek helyes ejtésének és írásának ellenőrzése. Ennek illusztrálására elegendő néhány elrettentő példa a közelmúltból. Kakojánisz világhírű filmjének hőse Zorba néven honosodott meg milliók tudatában, holott *Kazandzakisz* (az ő nevét is írták *Kazantzakisz*-nak, *Kazancákisz*-nak, sőt mi magunk is *Kazandzakisz*-nak) regényének címadója Zorbász. További példák! Immár jóvátehetetlenül *Jannisz Rűszosz*-ként íródik át a Nemzetközi Lenin-békedíjas költő *Jánisz Ricosz* neve. A görög eredetit figyelembe nem vevő szolgai átvétel tendenciája a fogalomra még oly ritkán váló újabb újjörög közneveket sem kímélte: *enózisz*-nak írjuk a ciprusi nacionalisták ismert jelszavát — egyébként a *tézis* és a *dózis* mintájára, közvetítő nyelvekből —, figyelmen kívül hagyva, hogy az újjörög intervokális *sz* hang sosem válik zöngéssé, helyesen tehát *énoszisz*-t kellene írunk.

2. Az átírás gyakorlatának tartós zavarosságán nem segített hatékonyan a szaktudomány sem. Neogrecistáink maguk is ingadoztak, és sajnos ma is ingadozunk a gyakorlatban. TÉLFY IVÁN (Gyakorlati ó és új görög nyelvtan. Buda, 1848. VII—IX. 1.) és PECZ VILMOS (Újjörög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az újjörög nyelvtudományba. Bp., 1894. 42—6) nyelvkönyveinek rövid útmutatásán túl mindössze TAKÁCS JÓZSEF monográfiájának (Görögország földrajzi nevei. Bp., 1932.) vonatkozó része, MORAVCSIK GYULA nyomtatásban meg nem jelent 1953-as átírási javaslata (a kéziratot 1970-ben RITÓÓK ZSIGMOND bocsátotta betekintés céljából rendelkezésünkre, amiért ez úton mondunk köszönetet), valamint BERKI FERIZ gondolatébresztő írása

* A tanulmányt az MTA Helyesítési Bizottsága 1981. május 11-i ülésén megtárgyalta, és az akadémiai újjörög átírási rendszer alapjaként elfogadta.

(Megjegyzések a görög szavak átírásáról: RAPCSÁNYI LÁSZLÓ, Áthosz. Bp., 1979. 365 — 70) jelenti a kérdés szakirodalmát, ide számítva SÁGI ISTVÁN (A görög földrajzi nevek helyesírása: Msn. III, 56 — 8.) és FERENCZY GÉZA (Újgörög személynevek átírása: Nyr. XCII, 353 — 4) hasznos megjegyzéseit is. Akadémiai helyesírási szabályzataink 1954-ig nem is foglalkoztak külön az újgörög szavak átírásával, s csak a 10. kiadás ma is érvényes 308. pontja ad rövid elvi eligazítást.

3. Valós nehézséget jelent mindezen túl az újgörög és a magyar hangrendszer mélyreható különbsége, amelynek előjáróban csak fő vonásait emeljük ki. A görög magánhangzók jelenlegi rendszerének hosszú — rövid párjai a szájüreg egy-egy azonos pontján képződnek, így csak a tartam-, illetve az ezzel egybeeső hangsúlyviszonyok különböztetik meg őket egymástól. A mai görög nyelvben nincs labialis *a*, *o*, *o* hang (a klasszikus görögben sem volt), hiányzik továbbá az *é*, *ó*, *ü*, *ű* magánhangzó is, csak nyelvjárásokban használatos az *s*, *cs*, *dzs* mássalhangzó, viszont nincs magyar megfelelőjük a *γ*, *δ*, *θ*, *χ* mássalhangzóknak. A görögben is lényeges a különbség a kiejtett hangalak és az írott betű között: ennek legkézzelfoghatóbb példája, ahogyan az *i* hangot jelöli az *ι*, *ει*, *η*, *οι*, *υ*, *υι* betű-, illetve betűcsoport egyaránt; de a görög helyesírás sem jelzi a legtöbb hangváltozást, a zöngésedést és zöngétlenedést, a félhangzós *i* hangok okozta hasonulásokat és összeolvadásokat, a megkettőzött mássalhangzók egynek ejtését, bizonyos kétjegyű mássalhangzó változását. A nyelvfejlődés természetes következményeként az ókori eredetű szavak egykori és mai ejtése — változatlan helyesírás mellett — nagyon eltér egymástól.

Meggyőződésünk, hogy a fenti okok sem indokolhatják egy egységesen érvényes átírási rendszer hiányát, sőt megerősítik annak szükségességét. Dolgozatunk feladata, hogy a múlt tanulságaival szembenézve kísérletet tegyen ennek a rendszernek kialakítására, amely a részletes szabályozás alapjává válhat, és helyesírásunk mai alapelveinek megfelelő mederbe terelheti a mindennapi gyakorlatot.

2. Sophocles-től Szofoklész-ig: nekibuzdulások és megtorpanások. — Történeti áttekintésünk kulcsszavául tudatosan választottuk az ókori drámairodalom óriásának nevét, amely egyben ma is gyakori görög utónév. Írása harmadfél évezrede mit sem változott (*Σοφοκλῆς*), kiejtése is csak annyiban, hogy a koinéban végbement itacizmus elterjedése idején, még a hellenisztikus korban az utolsó magánhangzó *é*-ből *i*-vé vált, s ugyanabban az időben az eredetileg aspirált *p* hang *f*-fé alakult. A nagy klasszikus író nevét ma Szophoklész-nak írjuk át, újgörög keresztnévként pedig a következetesen fonetikus átírást alcímünk második változata, a Szofoklész forma rögzíti. Mindkét forma azt az alapelvet követi, amely a mi kiindulópontunk is, hogy a görög szavakat az adott korok kiejtése szerint kell átírunk a lehetőség határain belül. Alcímünk első átírási variánsa, a Sophocles névalak ezzel szemben azt az alaphelyzetet tükrözi, amely évszázadokon át jellemezte írásos gyakorlatunkat: a görög — ókori, bizánci és újgörög — szavak és nevek latinos átírását. Szükségszerű következménye volt ez annak az állapotnak, amelyben a magyar nemességnek s még az értelmiség plebejusi eredetű rétegének is a latin volt a második anyanyelve. A görög nevek latinos átírása hosszan túl is élte ezt az állapotot. Nem tekintjük feladatunknak az ógörög és a bizánci nevek átírásának útját követni, sem azok átírására javaslatot tenni, mégis megjegyezzük: művelt nemzedékek sora ejtette Szofoklész-nak az Antigoné szerzőjének nevét, s ez korántsem vált dízseré az akkori, a jelenleginél jóval előnyösebb helyet betöltő, klasszikus nyelvoktatásunknak.

A latinos átírás egysége hamis egység volt, mert közvetítő nyelvből való átírást alkalmazott, s teljesen figyelmen kívül hagyta a görög nyelvfejlődés folyamatosságát. Ennek felismeréséhez mindenekelőtt az újgörög stúdiumok megindulása, az újgörög nyelv törvényeinek megismertetése vezetett el, amely hazánkban TÉLFY IVÁN nevéhez fűződik.

Az ő 1848-ban kiadott „Gyakorlati ó- és újjörög nyelvtan”-a jelenti a magyar neogrecisztika kezdetét (vö. SZABÓ KÁLMÁN, Az első magyar nyelvű újjörög nyelvkönyv: Antik Tanulmányok XXIV, 49–52), de az első, ha még oly szűk nyelvtanuló közönségnek szánt, átírási kísérletet is, amely magából a görög nyelvből indul ki. TÉLFY nyelvtanának rövid hangtani fejezete lényegében a fonetikus átírás alapján áll. Jelöli a görög helyesírásban sem jelölt hasonulásokat és összeolvadásokat is, sőt helyenként ott is érzékelteti egyes magánhangzóknak az előző mássalhangzóra gyakorolt lágyító hatását, ahol annak feltételezése vitatható (*angyelosz* = *ἄγγελος*). A magyarban nem létező *γ-t gh*-nak, a *δ-t dhz*-nak, a *θ-t thz*-nak, a *χ-t* pedig *h*-nak írja át, utóbbi esetben arra figyelmeztetve, hogy a régi magyar helyesírás szerint a *ch* a magyar *cs* hangot is jelöli (l. *Madách*, vö. TÉLFY i. m. 190–1). Nem jelöli viszont a magánhangzók hosszúságát, ezzel kompromisszumot köt a latinos átírással, mint ahogy a tudományos folyóiratok számára írott neogrecisztikai tanulmányaiban is valójában a latinos átírás módosított változatát találjuk: a *k* hangot már nem *c*-vel, hanem *k*-val írja, de az *sz* még *s* marad, nem jelöli az újjörög hasonulásokat sem, az utóneveket pedig megmagyarosítja (pl. *Rangavis Kleon* újjörög drámája (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből VI, 6), Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti népnyelv (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből II, 5). Ez a felemás álláspont eleve zavaros megoldásokhoz vezet a korabeli kiadói gyakorlatban is. Pl. *Rangavis S. Sándor* néven szerepel *Alexándrosz R. Rangavisz* (egyébként a drámaíró Kléon Rangavisz apja) egy 1888-ban megjelentetett regényfordítás (A bányában. Ford. Újlaky Géza. Győr, 1888.) címlapján, míg *Bikelas Dömötör* néven *Dimátrisz Vikélasz* Horváth György 1892-es regényfordítása címlapján. (A regény címe: *Lukis Laras*, a mi átírásunkban *Lukisz Lárász*; Bp., 1892.; Olsó Könyvtár 307.) — Itt jegyezzük meg, hogy HORVÁTH GYÖRGY PECZCEL egy időben adta ki újjörög nyelvtanát (Az újjörög nyelv. A Kecskeméti Kegyesrendi Főgimnázium értesítője. 1893–1894.). — Két szélsőség mutatkozik az említett példákban: az első a hasonulásokat is érzékelteti, a második pusztán az írásképre hagyatkozik.

Ebben az összefüggésben teljesen közömbös tény, hogy TÉLFY és utóda, PECZ VILMOS még az antikizáló mesterséges hivatalos nyelv, a katharévusza híve, s csak századunk elejétől, a PECZ-tanítványok óta fogadják el a magyar neogrecisták az élő népnyelvet, a napjainkban végleg uralomra jutó dimotikí-t a görögség igazi nyelvének. PECZ újjörög nyelvtanának hangtani részében egyébként megkerüli az átírás kérdését, viszont mesterénél pontosabb magyarázatokkal szolgál a görög hangok kiejtését illetően (i. m. 42–6). Mindez törvényszerű annak tudatában, hogy az irodalomtörténész TÉLFY-vel szemben tanítványának fő profilja a nyelvészet, sőt a nyelvtörténet. PECZ nyelvtanának tanulmány értékű elvi bevezetőjében sokkal árnyaltabban tér vissza mesterének egyik visszhangtalan kezdeményezéséhez is. TÉLFY minden görög, így az ógörög szövegeknek is a reuchlini olvasata mellett állt ki az erasmusi olvasattal szemben (i. m. 190–1). Ezt PECZ maga sem zárja ki, de óvakodik egy ilyesfajta reform elsietett bevezetésétől mindaddig, amíg az újjörög nyelv törvényszerűségeit ismerő, kellően felkészült görög-tanárok képzése megoldható (i. m. 36–40). Maga PECZ sokat tett ezért, az univerzális hellenistaképzés szándéka jellemezte tanszékvezetői éveit, s ennek eredményeképpen bontakozott ki tanítványai munkásságának során a hellenisztika mindhárom nagy részterületének egyidejű kutatása hazánkban. PECZ műveiben az újjörög szavakat latinosan írja át, tiszteletre méltó következetességgel — amely csak néha szenved csorbát, amikor *Hadzidakisz*, a kiváló konzervatív athéni nyelvész nevét *Chatzidakis*-nak, míg a népnyelvi mozgalom élharcosa, *Pszihárisz* nevét *Psychares*-nak írja át —, de ez visszalépés TÉLFY gyakorlatához képest.

A latinos átírás hivatalos egyeduralmának végét az akadémiai helyesírási szabályzat 1901-es 2. kiadásának 115/d pontja jelenti, amely vagylagosságot biztosít a latinos

és a görög írásképet figyelembe vevő átírási módok számára. Ez a dátum az újjörög szavak átírásának történetében is újabb fejezet kiindulópontja. A neogrecisták új nemzedéke, a PECZ-tanítványok, élve a szabályozás adta új lehetőséggel, s azon túl is lépve, még merészebben fejlesztik tovább a TÉLFY-féle alapon nyugvó fonetikus átírás gyakorlatát, több ponton azonban ők is a kompromisszumos megoldást választják, s nem jutnak el az elméleti összegzésig sem. Ennek magyarázata lehet, hogy nem nyelvészek, hanem zömükben irodalmárok, s a nemzedék legtehetségesebb nyelvészpalántája, DARKÓ JENŐ véglegesen a bizantinológia vizeire evez. CZEBE GYULÁT, az első hazai görög irodalomtörténeti szintézis, a görögség mindhárom nagy korszakát felölelő úttörő lexikoncímszó íróját pl. köti az egységre törekvés, és a klasszika-filológiában még uralmon levő latinos átírás módosított formájára kényszerül az újkori görög írók nevének átírásában is (így már *Psicharris, Vilaras, Typaldos*) (Görög irodalom: Irodalmi Lexikon; szerk. BENEDEK MARCELL. Bp., 1927. 398—428). Vele szemben VÉRTESY DEZSŐ és HORVÁTH ENDRE a fonetikus átírás gyakorlatával lépnek fel. VÉRTESY kitűnő népköltészeti antológiájában (*Anthologia az újjörög nép költészetéből. Száz görög dal.* Bp., 1913.) ugyan az ókori neveket CZEBÉHEZ hasonlóan írja át, az újjörög neveket azonban már a kiejtés szerint. Elsőként jelöli a magánhangzók hosszúságát: *Karaszúcasz, Orjanidisz, Zalakosztasz, kléptisz*; azaz a görögben hosszan ejtett hangsúlyos *o* hangot *ó*-val, a nyújtott nyílt *e*-t *é*-vel írja át. Ebben HORVÁTH nem követi, ő csak az *o* és az *a* hang hosszúságát jelöli, sőt az *a*-t hosszúságára való tekintet nélkül mindig *á*-val írja, a görög hang illabialitására helyezve a hangsúlyt. HORVÁTH az itacizmus jelölésében is eltér egy ponton VÉRTESYTŐL, amennyiben az *i* hangot jelölő betűk közül az *v*-t *y*-nak írja át, csak a többinél követi a kiejtést: *Dionysziosz Szolomosz*. Nehéz erre elfogadható magyarázatot találni, amint nehéz arra is, hogy a más-salhangzóknak végre hangértéküknek megfelelő átírása HORVÁTH ENDRE műveiben különös kettősséget mutat. Végérvényesen *k*-val és *sz*-szel jelöli a *κ*-t és az *σ*-t, *c*-vel a *τ*-t. Érvényesíti a hangsúlytalan magas magánhangzók lágyító hatásának elvét, s a *γ* *j*-s ejtését (*Cehányisz, Jeorjiosz*), jelöl egyes hasonulásokat (*Jángosz = Γιάνκος*), de figyelmen kívül hagyja a *σ* hasonulását egy sor zöngés mássalhangzó előtt (*Szmírna*, másutt néha *Smyrna*). Néhol a lágyulás elvét még a valódi diftongusokra is alkalmazza, amelyekre az nem jellemző (*nerájda*, helyesen *neráida*). *D*-vel, *th*-val és *g*-vel írja át a *δ*, *θ* és *γ* hangokat, de a *χ* átírásakor a latinos *ch*-hoz ragaszkodik, viszont jelöli a *dz* hangot a görög *τς* esetében (*Vicendzosz*). Tájékoztatásul közöljük, hogy HORVÁTH ENDRE átírási gyakorlatát elsősorban a következő művek alapján vizsgáltuk meg: Az újjörög irodalom (Világirodalmi Lexikon. Szerk. DÉZSY LAJOS. III. Bp., 1933. 1680—3); Szolomosz (Debreceni Szemle IX, 120—8, 219—22); Újjörög tanulmányok Magyarországon (EPhK. LVIII, 84—8, 191—4); Az újjörögök (Bp., 1943.).

Ha neogrecisztikánk botladozott a század elején és a két világháború között a fonetikuság és az írásképi szerinti átírás gyakorlata között, mégis létrejött egy egységes és következetes — a fonetikuság elve alapján álló — átírási rendszer, a melyről neogrecisztikánk nem vett tudomást, nyelvtudományunk is csak egy recenzió, SÁGI ISTVÁN írása erejéig. Ez a kezdeményezés az átírás gyakorlatában nagyon is érdekelt földrajztudomány, térképészet területéről hangzott el. TAKÁCS JÓZSEF könyve félvszázada jelent meg, s hogy nem keltett kellő visszhangot, arra jellemző, hogy a budapesti egyetemen sem görög filológiai, sem magyar nyelvészeti könyvtára nem vásárolta meg. TAKÁCS szövege természetesen csak szűkebb szakterületére terjed ki, átírási táblázata azonban a nagy lapidaritásában is mindmáig a legmerészebb, s igen áttekinthető. Átírási táblázata mindössze 19 jelmagyarázatot tartalmaz, saját javaslatán túl közli a klasszikus (ógörögös) átírást is. Lényegében minden hangváltozást jelöl, amely az újjörögben érvényesül, s VÉRTESYHEZ hasonlóan oldja meg a görög magánhangzók hosszúságának a jelölését. Tiszteletre méltó ez a következetesség, mert épp a térképészet az a terület, amelyben

a nemzetközi szabványosítás igénye a világnyelvekből való szolgai átvételre csábítana. Rendszerében alig találunk ellentmondásos mozzanatot. Nem jelöli pl. a kettőzött más-salhangzók egynek ejtését (*Ámfissza*, **Αμφισσα*, ejtése: *Ámfisza*) — megjegyzendő, hogy egyedül Cipruson ejtik ma is kettőzve, az írásképnak megfelelően. A lágyulások hangváltozásoknak csak egy részét jelöli, különösen ami a γ mássalhangzót követő félhangzókra vonatkozik. A χ -t δ is *ch*-val írja át. Néhány szó ékeztése nem pontos (mint *Lefkószia*, mert *Λευκωσία*, azaz: *Lefkoszia*). Mindezzel együtt könyve jelentőségét méltó kiemelni, sőt eredményeit nagymértékben figyelembe vennünk. Az interdiszciplinaritás igényének hiánya egyébként a korszak neogrecisztikájának adott jelensége, mint ahogy a műfordítás-irodalom elhanyagolása is. Ennek következménye, hogy az átírási gyakorlat vizsgálatában a korszak gyér újjörög szépirodalmi kiadványainak anyaga semmit sem módosít a filológiai művek átírási problémáiról mondottakon.

1954 az újabb fordulópont, „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának megjelenése, amely kimondja: „Az újjörög szavakban és tulajdonnevekben a görög betűket újjörög hangértéküknek megfelelő magyar betűkkel, a lehetőséghez mérten fonetikusan írjuk át: *ντελής* = *delisz*, **Ελένη* = *Eléni*, **Σκαραραγκάς* = *Szkaramangász*; stb.” A fonetikus elvnek jelentős győzelme ez, a mindmáig tartó újabb nagy időszak kezdeté. Mégis figyelembe veendő FERENCZY GÉZA véleménye (i. h. 353), aki megjegyzi, hogy az idézett 308. ponttal szemben az új szabályzat 290. pontja bizonyos ellentmondást tartalmaz, annak kimondásával, hogy „Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsort is igyekszünk tekintetbe venni.” Az 1954-es szabályozást követő gyakorlat alakulása igazolni látszik ezt az aggályt. Az ókori görög nevek átírásában a népszerű kiadványokban az új átírás polgárjogot nyert (*Szophoklész*), míg a tudományos kiadványokban tartja magát a módosított latinos átírás (*Sophokles*), de ez utóbbihoz tért vissza a hazai újjörög nyelvészet is. Ezzel szemben a fellendülő újjörög történetírás és a sokáig stagnáló és csak a legutóbbi évtizedben megélénkülő újjörög irodalomtörténet-írás képviselői egy olyan fonetikus alapon álló gyakorlatot folytattak és folytatnak, amely a hasonulásokat és a magánhangzók valós hosszúságát nem jelöli, miközben a kiadói gyakorlatot csaknem a teljes esetlegesség jellemzi, a tömeg tájékoztatás pedig a nyugati források világnyelvi formái alapján való átírást követi. Ezért is kár, hogy nem nyílt mód nagy bizantinológusunk, MORAVCSIK GYULA 1953-ban készült s az új szabályozást segítő átírási táblázatának közzétételére, amely HORVÁTHNÁL lényegesen következetesebben, TAKÁCS átírási rendszeréhez közelítve kísérelte meg a megoldást. MORAVCSIK rövid elvi bevezetés után közli táblázatát, betűnként jelölve a hangértéket is, külön térve ki a kettőshangzókra és a hangjelcsoportokra. Az ő rendszerének is kritikusi pontja a magyarban nem létező mássalhangzók átírása (*gh*, *d*, *th*, *ch*), a γ írásában jelentettségét, viszont figyelembe veszi a kettőzött mássalhangzók egynek ejtését, és a magánhangzók hosszúságát is TAKÁCS-sal azonos módon jelöli (a hosszú *i*-t néhol nem, de ez elírás is lehet a példákban).

Nem lévén tehát részletesen közzétett új rendszer, újjörög tárgyú könyvkiadásunk igen tarka képet mutat. ABODY BÉLA 1958-as úttörő Kazandzakis-fordítása (Nikosz Kazantzakis: Mihálish kapitány. Európa Könyvkiadó. Bp., 1958.) pl. a félhangzós *i*-ket is érvényesíti (*Djamandisz*, *Vangeljo*), de a magánhangzók hosszúságát nem. A zömében közvetítő nyelvekből fordított Kossuth Könyvkiadónál megjelent újjörög könyvek többsége a publicisztikában tapasztalhatóhoz hasonló kaoszt jelez az átírásban, de még az újjörög tárgyú könyvkiadásunk csúcsteljesítményének joggal tartott Európa-kiadvány, „Az újjörög irodalom kistüke” című antológia lapjain is igen sok a következetlenség, amelynek csak néhány példája elegendő a zűrzavaros állapot érzékeltetésére egy szón belül is: *Jeorgilas* — helyesen *Jeorjilas* — ; *Digenisz Akritász* — helyesen *Dijenisz Akritász* volna, noha hazai szakirodalmunkban újabban megint *Digenes Akritász*). Természetesen

számos más példa is felhozható volna egyéb műfordításkötetektől, s ebben a műfordító munkát végző tanulmány-szerző sem hallgathatja el következetlenségeit. Pl. Vaszilikósz Angyalképző című trilógiájában (Európa Könyvkiadó, Bp., 1970.) az egyik hős nevét *Jánisz*-nak írta, de nagy kortárs költő nevét tanulmányaiban és esszéiben maga is *Jannisz* Ritszosznak. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a görögül tudó nyomdászok rohamos fogyását, és írógépeink zöme beosztásának korlátját sem. Nemzeti könyvtárunk vezetését az ISO R843 integrációra ösztönző rendszerének elfogadása köti olyan új gyakorlathoz, amely a katalogizálás egységesítésében a latinos és a fonetikus átírási mód kényszerű kompromisszuma. Ezzel szemben a térképészet tudományának művelői a nemzetközi integráció követelményei közepette is olyan új javaslatokat alakítottak ki, amelyek csak néhány ponton térnek el TAKÁCS koncepciójától. Ezekről FÖLDI ERVIN tájékoztatott, illetve bocsátott rendelkezésünkre írásos anyagot, amiért ezúton mondunk köszönetet.

Ebben a helyzetben látott napvilágot BERKI FERIZ átírási javaslata, amely egy bizonyos ésszerű kompromisszum lehetőségét veti fel. Nem csatlakozik a TAKÁCS—MORAVCSIK-féle szigorú tendenciához a magánhangzók hosszúságának jelölésében, de joggal aláhúzza a hangsúlyos *a* egybeesését a magyar *á* hanggal, s szorgalmazza annak pontos átírását. Az írásképet követi a félhangzós *i*-k jelölésében, arra hivatkozva, hogy a görög szabály bonyolult, érvényesítése nehézkes volna. A négy nálunk hiányzó magánhangzót TAKÁCSHOZ hasonlóan írja át: *g, d, th, ch*. Írásának különös jelentőséget ad, hogy a legszélesebb nyilvánosság előtt elsőként emeli fel szavát az átírás gyakorlatában dúló anarchiával szemben, s pontos és nyelvtörténetileg indokolt magyarázatokat fűz javaslatához, amelyekhez hasonlókat a mai hazai szakirodalomban csak a szűkebb szakkörökben forgatott alpmű, MORAVCSIK „Bevezetés a bizantinológiába” című kézikönyvének lapjain találunk (Tankönyvkiadó. Bp., 1966. 51—66).

3. Ellentmondásokkal teli történeti folyamatot kísértünk nyomon, s ellentmondásos helyzetben kell állást foglalnunk. Három megoldási mód körvonalai bontakoztak ki. Az első a módosított latinos, a nyugati világnyelvekhez hasonló átírási módé, a második a szigorúan fonetikus átírásé, a harmadik egy olyan kompromisszumé, amely a fonetikus átírási mód alapján áll, de néhány ponton figyelembe veszi a szóelemző írásmód elvét, az írásképet is. Adott körülmény az áttekinthetőség szempontja, s helyesírásunk általános fejlődésének tendenciája, de a lehetőség szerinti következetesség követelménye is, amikor új javaslatot teszünk. A kérdés tehát: *Sophoklis*, *Szofoklisz* vagy *Szofoklisz*? Megoldásunk: *Szofoklisz*.

Bármennyire is ellentmondásos képet mutat a gyakorlat, meggyőződésünk szerint a ma érvényes szabályzat 308. pontja jó, s annak szövegén nincs okunk változtatni. A kiejtést követő átírás alapelvét igazolta az idő, s annak megvalósítása az újrögörög szavak és tulajdonnevek átírásában lehetséges és szükséges is. A teljesen fonetikus átírásnak azonban egy-egy ponton gátat szab a két nyelv különbsége, illetve helyesírásunk fő iránya is, s ez esetben az írásképre kell hagyatkoznunk. Ha ezekkel a realitásokkal számolunk is, mégis hangsúlyozzuk: a módosított latinos átírást eleve zsákutcának tekintjük, mert az olvasók nagy többségét eltávolítja az eredeti kiejtéstől, tartósítja a „hadarást”, és ellentmond a műveltség demokratizmusa alapelveinek.

Részletes átírási rendszerünk tehát a kiejtést tekinti kiindulópontjának, egyúttal azonban olyan transliterációs rendszer, amely megfelel azon alapelveknek is, amelyeket elsőként DEME LÁSZLÓ alkalmazott a magyar nyelvjárások hangjainak jelölésére. (A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése: MNyj. II, 18—37. További szíves szóbeli javaslataiért és ösztönző észrevételeiért ez úton mondok köszönetet.) Rendszerünk ismertetését mindössze 8 pontba sűrítettük, s a végén rövid táblázattal egészítettük ki. Javaslatunk

kialakításában nagymértékben támaszkodhattunk FÁBIÁN PÁL értékes megjegyzéseire, amelyekért itt fejezzük ki köszönetünket.

A) A m a g á n h a n g z ó k í r á s a. — Nem volt alaptalan az a korábbi gyakorlatunk, amelyben az újjörög szavak és tulajdonnevek magánhangzójának hosszúságát nem jelöltük. Az 1954-es szabályozás idején szinte csak az ógörög volt az egyetlen idegen nyelv, amelynél helyesírásunk ezt jelölte. A latin és a cirillbetűs nyelvek esetében ez a helyzet ma sem változott, azonban a keleti nyelvek átírásának részletes szabályozása (Keleti nyelvek magyar helyesírása. Akadémiai Kiadó. Bp., 1981.) fordulatot jelent a hosszúság jelölésének javára, s ehhez VÉRTESY, TAKÁCS és MORAVCSIK kezdeményezését követve magunk is csatlakozunk.

Álláspontunk fő érve, hogy az újjörög helyesírásban a hangsúly jelölése mint elsődleges diakritikus jel, hiánytalanul megfelel a magyar helyesírásban a hosszúság jelölésének mint elsődleges diakritikus jelnek. Az újjörögben, mint más modern európai nyelvekben, dinamikus hangsúly érvényesül, amelynek jelölése egyúttal a magánhangzó hosszúságát is jelöli. Természetesen az újjörög hangsúlyviszonyok közömbösek számunkra az átírásban, hiszen magyar szövegben az újjörög szó is első szótagján hangsúlyozódik: *Kazandzákisz* és nem *Kazandzákisz*, ám a mai görög hangsúlyjelek (a hivatalos helyesírásban az éles és hajtott ékezetek — a tompa ékezetet eltörölték nemrég —, de a legújabb ún. monotonikus rendszer pontszerű ékezése is) pontos gyakorlati eligazítást adnak a hosszúság jelölésére. BERKI javaslatának szellemében így a hangsúlyos $\alpha = \acute{\alpha}$, s ezen túl a hangsúlyos ω jelsoport = $\acute{\omega}$ jel a magyarban. Magától értetődő, hogy minden i hangot jelölő görög betűt következetesen i -nek, hangsúlyos helyzetben i -nek írunk át, az η -t is, az υ -t is. Nem vesszük figyelembe az o és az ω írásképeinek különbségét sem, hisz a két betűt azonos módon ejtik sok évszázad óta a görögök, viszont nem hallgathatjuk el ama gondunkat sem, hogy a hangsúlyos o és ω -nak írása csak közelíti a fonetikus átírást, nem egészen pontos megfelelője a nyújtott görög o -hangnak. Egy fokkal még nagyobb eltérést jelent a teljes fonetikus átírástól, hogy a magyar labialis a -val írjuk át a görögben illabialis rövid α -t, ezt a kényszerű megoldást egyenlített ki, hogy a görög hosszú nyílt ϵ -t hangsúlyos helyzetben $\acute{\epsilon}$ -vel írjuk át, noha tudjuk, hogy a mai görög nyelv az $\acute{\epsilon}$ hangot nem ismeri. Ez az utóbbi megoldásunk talán a legszokatlanabb, mégis hadd említsük meg, hogy a MHSz. 308. pontja példájaként említett *Eléni* alak indokolható a közvetítő nyelvekben meghonosodott származékszavak (*Helén*, *Heléna*) formáinak átültetési gyakorlatával is. Végeredményben — egy kivétellel — a jel = jel átírási elvet minden nehézség nélkül alkalmaztuk e kategóriában.

B) Két betűvel jelölt e és i hang, i hangot tartalmazó diftongusok. — Két különböző kategóriáról van szó ebben a problémacsoportban, amelyeknek írásképe hasonlított egymáshoz.

Semmi akadály a kiejtés szerinti átírásnak az újjörögben két betűvel jelölt, de egy hangot kifejező egységek átírásában: az α jelsoportnak a magyarban az e , hangsúlyos helyzetben az \acute{e} jel felel meg, míg az ϵ és ι jelsoportnak az i , hangsúlyos helyzetben az \acute{i} jel.

A fonetikus átírást tudjuk alkalmazni a két hangot jelölő diftongusok esetében is, a jelsoport = jelsoport elv alapján: $\alpha\iota = \acute{a}\acute{i}$, $\alpha\eta = \acute{a}\acute{\eta}$, $\omega\eta = \acute{\omega}\acute{\eta}$, $\omega\epsilon = \acute{\omega}\acute{\epsilon}$, hangsúlyos helyzetben a diftongus i tagja mindig hosszú. Itt jegyezzük meg, hogy az ϵ minden esetben i , hangsúlyos helyzetben \acute{i} jellel íródik át.

C) A m á s s a l h a n g z ó k á t í r á s a. — A fonetikus átírás elvének érvényesülése itt is alapvető követelmény, s a gyakorlatban régóta megoldott a magyar hangértékkel azonos hangot jelölő görög betűk esetében: $\beta = \nu$ és nem b ; $\zeta = z$ és nem dz , mint az ógörögben; $a = \mu\tau$, $dz = \tau\zeta$, σ viszont = sz .

A γ -t g -vel írjuk át, de magas magánhangzó előtt j -vel, követve a görög kiejtést (*Jeórijosz* és nem *Georgiosz*) pl. a $\gamma + \epsilon$ jelsoportnak $j + e$ jelsoportot feleltetve meg.

A θ -t th -val írjuk át, BERKivel egyetértésben figyelembe véve a több görög szóban — noha ezek csak ritkán előforduló köznevek a magyar átírásban — jelentéstanilag is fontos különbséget a τ (= t) betűvel jelölt alakoktól (vö. BERKI FERIZ i. m. 367—8). A δ átírása d a gyakorlat alapján. A ξ x -szel való átírása a más idegen nyelvek esetén alkalmazott szabályokat követi, s azt a meghonosodott gyakorlatot, amelyet az ógörög nevek is meghatároznak (ha *Xenophanész*, úgy *Xenópulosz* is), hiszen e hang sosem változott a görög nyelv története folyamán.

A χ h -val való átírásában eltérünk MORAVCSIK, TAKÁCS és BERKI javaslataitól, és TÉLFY megoldásához térünk vissza, a $\text{jel} = \text{jel}$ átírási elv alapján. Tudjuk, hogy a magyar h hang képzési helye eltér a görög hangétól, mégis a legjobban közelítő megoldásnak tartjuk álláspontunkat. Figyelembe vettük azt is, hogy az ógörög nyelvben még funkcionális spiritus asper-t ma már a görögök nem ejtik ki (ez felelt meg a mi h hangunknak), ma *Ómirosz*-t mondanak *Homérosz* helyett, s így a két h hangnak megkülönböztető szerepe már nincs. FERENCZY GÉZA (i. h. 354) átírási javaslatai is szerint választandók szét. Helyes a *Haszápisz* alak s nem az *Aszápisz* (*Χασάπις* az eredeti forma, nem spiritus asperrel). Átírási alapelve megfelelő, de nem látta személyesen a konkrét görög szavak eredeti alakjait. — Igaz, hogy a nyugat-európai nyelvek ch -val való átírást alkalmaznak, s magunk is, bár fenntartással, elfogadnánk ezt, ha az ógörög szavak átírásában is ez érvényesülne a jelenlegi kh helyett (*Kallimakhosz*), s ezzel érzékeltetődne, hogy a χ hang kiejtése sem változott a görög nyelv története folyamán. Fő érvünk azonban a Görög Közmunkaügyi Minisztérium 1979-ben kelt világszabvány-tervezete, amelyben földrajzi neveik átírásában maguk javasolják a h betűs megoldást, s ezzel a racionalitás elve az integrációéval is összhangba kerülhet.

A tervezet előzményeképp nemzetközi részvétellel 1977. aug. 18-án az athéni Kulturális és Tudományos Minisztériumban megbeszélés zajlott le — a földrajzi nevek egységesítésére összehívott ENSZ-konferencia kapcsán —, amelyen az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja egyik képviselőjeként Földi Ervin is részt vett. A tervezet 1979-es változatát követően, amelyet a Görög Közmunkaügyi Minisztérium alakított ki, a Görög Szabványügyi Szervezet megkezdte a görög ábécé latin betűs átírási rendszere létrehozásához szükséges szokásos eljárást, egyelőre még csak a transzkripcióra utaló táblázatot alakítva ki, a görög betűk latin betűkkel történő transliterációjára vonatkozó rendszert később dolgozzák ki. A rendszer még a vitára bocsátás szakaszában van.

D) A k e t t ő z ő t t, d e e g y n e k e j t e t t m á s s a l h a n g z ó k. — Az úgörög nyelvben a megkettőzött mássalhangzókat egynek ejtik (*Πάλλης* = *Pálisz*). MORAVCSIK GYULA kezdeményezését teljes mértékben helyeselve érvényesítjük ezt átírásunkban. Csak a ciprusi nevek esetében alkalmazunk kivételt (pl. *Joannídu*), mert Cipruson kiejtik a kettőzött mássalhangzókat, s ezzel épp a teljes fonetikuságot érvényesítjük. Miután azonban nem sok az érintett ciprusi tulajdonnevek száma, ez utóbbi rész kérdés a szaktudomány belügye, a szélesebb köröket alig érinti. Általánosságban tehát e kategóriában a jelsoport = jel elvét alkalmazzuk.

E) Z ö n g é s e d é s é s z ö n g é t l e n e d é s. — Az úgörögben a σ zöngés mássalhangzó előtt maga is zöngéssé válik. Pl. a $\sigma + \mu$ jelsoport itt a $z + m$ hangcsoportot fejezi ki a görögben, s a mi átírásunk ezt követi. Klasszikus példánk a *kózmosz* szó és annak minden származéka, de több más görög eredetű szavunk is a kiejtés szerint honosodott meg nyelvünkben. Így tehát TAKÁCS megoldását követjük MORAVCSIK megoldásával szemben, s a fonetikus átírást érvényesítjük.

Jelöljük ennek ellentett folyamatát az av és ev (elméletileg az ηv esetén is, de ez tulajdonnevekben szinte elő se fordul) esetében, amely kizárólag az úgörög nyelv saját-sága. Igaz, hogy a magyar kiejtés szempontjából érdektelen a zöngétlenülés jelölése, hiszen akár *Levkász*-nak, akár pedig *Lefkász*-nak írjuk az ismert ión sziget nevét, minden-

képp *Lejkász*-nak ejtjük. Az is igaz, hogy a hasonulásokat általában az idegen nyelvekből átvett szavakban nem jelöljük. Új érvünk ismét az 1979-es görög világszabvány-tervezet, amelynek alkalmazása nem nehéz.

F) Egyes két betűvel jelölt mássalhangzók átírása. — A $\gamma\kappa$, $\gamma\gamma$, $\gamma\chi$, $\mu\pi$, $\nu\tau$ esetéről van szó csupán. Az első három esetben a veláris zöngés nazálist ejti ki a görög, ezt közelíti a magyarban a $\gamma\kappa = ng$, $\gamma\gamma = ng$, illetve az $\gamma\chi = nh$ olvasat a jelsoport = jelsoport elv szerint. Régi görög szavaink átvételével már meghonosodott ez az átírási mód: *evangélium*-ot mondunk és nem *evaggélium*-ot. A másik két esetben fellépő hasonulás (zöngésedés) sem okoz nagyobb problémát, a szabály könnyen megjegyezhető. Szó elején, szótagismétlésben, nem görög eredetű szavakban a $\mu\pi = b$, az $\nu\tau = d$ (jelsoport = jel), néhány klasszikus görög eredetű, a két betű kombinációját kettészelő összetételben (mint *szimptóma*, *szimpózion*, *pantopolion*, főképp a *σν* és a *πν* előtagok esetén, a két hang külön ejtődik, azaz *mp* és *nt*, minden egyéb esetben azonban *mb*, illetve *nd* a kiejtés (jelsoport = jelsoport), amelyet hiánytalanul átírhatunk. Legyen szabad arra is hivatkoznunk, hogy újkori görög írók és történelmi személyiségek neveinek írásában eddig is alkalmaztuk már ezt a törvényszerűséget: *Kambanis*, *Lambrákisz*, *Karandónisz*, *Papadiamándisz*.

G) A félhangzós *i*, azaz az áldiftongusok kérdése. — Az újkori görög hangrendszer legbonyolultabb területe, amelynek átírásában kényszerű kompromisszumot kell kötnünk, s eltérnünk a kiejtés szerinti átírástól. Ennek igazolására idézzük fel puszta a szabályokat.

Alapszabály: Ha bármilyen betűvel jelölt, hangsúlytalan helyzetben levő *i* hang áll egy másik magánhangzó (főleg *a*, *o*, *u*) előtt, s egyúttal valamilyen mássalhangzó után, úgy az előtte álló mássalhangzót meglágyítja, s az egészet egy szótagnak kell ejteni, tehát ún. áldiftongus jön létre. — 1. mellékszabály: Az *i* hang β , γ , δ , ζ , ϱ , $\mu\pi$, $\nu\tau$ után *j*-nek ejtendő (pl. *Djamándisz* = *Διαμάντης*). 2. mellékszabály: Az *i* hang a κ -t palatalizálja, s kb. *ty*-nek ejtendő (*tyólasz* = *κίολας*), λ után *j*-nek ejtendő (*Vangeljó* = *Βαγγελιώ*), ν után *ny*-nek (*Nyárhosz* = *Νιάρχος*), χ után kb. *hj*-nak, $\gamma\kappa$ után pedig *gy*-nek (*Gyóna* = *Γκίωνα*). 3. mellékszabály: Az *i* hang μ után *mny*-nek ejtendő (*mnyázó* = *μοιδίζω*). 4. mellékszabály: Az *i* hang π , τ , φ , θ , σ után kb. *hj*-nak ejtendő (*karfhjá* = *καρφιά*, *vathjá* = *βαθειά*, *szhjóri* = *σιωπή*). — Manólisz Triandafilidisz nyelvтанának (*Νεοελληνική Γραμματική [τῆς δημοτικῆς]*. Θεσσαλονίκη, 1978.; az 1941-es kiadás felújítása), a ma hivatalos újkörög nyelvtankönyvnek 19. lapján írottakat ismertetjük e helyütt népszerű formában, de saját példáinkkal.

Igazá van BERKI FERIZnek, amikor a szabálynak a magyar átírás szempontjából való bonyolultságára hivatkozik. Hozzáteesszük, hogy ennek a hangváltozás-rendszernek egyetlen pontját sem veszi figyelembe maga a görög helyesírás sem. Nem a tudományos objektivitás megsértése ama dilemmába való beavatás, amelyet a jelen tanulmány készítője élt át, azon tűnődve, vajon felesége utónevét eszerint *Vangeljó*, netán *Vangeljó* alakban írja át, végül a szóelemző *Vangeljó* alaknál maradt. Figyelembe vettük azt is, hogy az imént felsorolt esetek zömében a fonetikus alkalmazás következetessége bonyolult magyar szabályozást és nehezen megvalósítható nyomdai gyakorlatot vonna maga után, s azt is, hogy egyetlen külföldi ország újkörög szavakat átíró helyesírási gyakorlata sem honosította megközelítően sem meg. Olyan nehézséggel állunk tehát szemben, amelyben indokolt a MHSz. 290. pontjának értelemszerű alkalmazása.

Mindazonáltal van néhány olyan jelenség e problémacsoportban, amelynek kiejtés szerinti megoldását mégis megkíséreljük. A szó elején, magánhangzó előtt, hangsúlytalan helyzetben az *i* és *v* *j*-nek ejtését egy sor névben már meghonosították (*Joánisz*, de a *Jézus* szóban is), következetesen alkalmazni nem nehéz, és számos földrajzi név esetében is alkalmazható. Ugyanezt mondhatjuk a hangsúlytalan γi és γv esetre

is (*Jörgosz, Járosz*), végül a szókezdő *γκ* *gy* olvasata néhány földrajzi név esetében (mint pl. *Gyóna*) jelent pontosságot. A többi esetben azonban az írásképp szerinti átírást követjük a jelcsoport = jelcsoport elve alapján.

H) A hagyományörző átírás alkalmazása. — Főképp földrajzi nevek tartoznak ebbe a kategóriába, s már SÁGI ISTVÁN joggal figyelmeztetett arra, hogy ezeket a tulajdonneveket őrizzük meg magyaros formában, legfeljebb a térképeken a magyaros névalak után zárójelben jelöljük fonetikusan az eredeti görög névalakot. Valóban semmi értelme sem volna az *Athén*, *Pireusz*, *Patrasz*, *Szaloniki*, *Spárta* formát feladni az *Athína*, *Pireász*, *Pátra*, *Thesszaloniki*, *Szpárti* formákért, s az *Olimposz* (ókori szövegekben *Olümposz*) vagy *Olimpia* (*Olümpia*) formákat fonetikusan írni és ejteni: *Ólimbosz*, *Olimbia*. *Attiká*-t kell mondanunk és írunk, és nem *Attiki*-t, *Epirusz*-t és nem *Ípirosz*-t, *Tajgetosz*-t és nem *Taigetosz*-t (holott az utóbbi a helyesen ejtett diftongusos alak), *Jón-tenger*-t és nem *Jonion pélagosz*-t, *Krétá*-t és nem *Kriti*-t, *Thébá*-t és nem *Thivé*-t (ógörögben: *Thébai*), *Thesszáliá*-t (noha a görög *Thesszaliá*-nak ejti).

A hagyományörző átírást kell megtartanunk néhány olyan történelmi és irodalmi személyiség nevének esetében is, amely nevek — noha hibásan vagy egy másik átírási gyakorlat szerint — már meghonosodtak nyelvünkben, a köztudatban. Így marad *Papandreu* neve (helyesen *Papandréu* volna), vagy *Karamanlisz* (helyesen *Karamanlisz* lenne), s a bevezetőben említett *Rüszosz*, illetve nagy kortársa *Szeferisz* neve (s nem *Szeférisz*).

4. Ezzel valamennyi lényeges kérdést kimerítettünk. Nem marad más hátra, mint hogy áttekinthető, s könnyen alkalmazható táblázatban foglaljuk össze egységes átírási rendszerünket:

Görög betűk	Magyar betűk	Példák	
		Görög eredeti	Magyar átírás
A a αι αι̑ αυ	a, á ^{1*} e, é ¹ aȋ, aȋ ¹ av, av ² áv, áv ^{1, 2}	Ἀσποῖος, Παλαμᾶς Αἰμίλιος, Αἴγινα Καραϊσκάκης, Κοραῖς Μαυροῖκιος, Ραφτόπουλος Σταῦρος, Ναύπλιον	Aszopósz, Palamász Emíliosz, Éjina Karaíszkákisz, Koraisz Mavrikiosz, Raftópulosz Sztávrosz, Náfpليون
B β ββ	v v	Βενιζέλος Σαββίδης	Venizélosz Szavídész
Γ γ γγ γι̑ γυ γκ γκι γκζ	g, j ³ ng jȋ, jȋ ¹ , j ⁴ ng, g ⁵ , nk ⁶ gy ⁷ nh	Γρηγόρης, Γεράσιμος Ἄγγελος Γύπαρης, Γύθειον Γιῶργος Μαγκάκης, Γκάτσος Πανκράτι Γκιῶνα Ἀγκιάλος	Grigórisz, Jerászimosz Angelosz Jíparisz, Jíthion Jörgosz Mangákisz, Gácosz Pankráti Gyóna Anhialosz
Δ δ	d	Δημήτριος	Dimítriosz
E ε ει ευ	e, é ¹ i, i ¹ ev, ev ²	Ἐλύτης, Βικέλας Λειβαδίτης, Ψηλορείτης Εὐδοκία, Ἐλευθερία	Ellítisz, Vikélasz Livadáitisz, Pszilorítisz Evdokia, Eleftheria

* Jelmagyarázat a táblázathoz: 1. Hangsúlyos helyzetben. — 2. Zöngétlen mássalhangzó (θ, κ, ξ, ρ, σ, τ, φ, χ, ψ) előtt. — 3. Magas magánhangzó (aȋ, ε, ει̑, η, ι, οι̑, υ) előtt. — 4. Hangsúlytalan helyzetben, mély magánhangzó (a, o, oȗ) előtt. — 5. Szó elején, szótagismétlésben, nem görög eredetű szavakban. — 6. Ógörög eredetű összetett szavakban. — 7. Szó elején, magánhangzó előtt, hangsúlytalan helyzetben. — 8. Zöngés mássalhangzó (β, γ, δ, μ, ν, ρ) előtt.

Görög betűk	Magyar betűk	Példák	
		Görög eredeti	Magyar átírás
Z ζ	z	Ζωή	Zoi
H η	i, i ¹	Ἡράκλειον, Εἰρήνη	Iráklion, Iríni
Θ θ	th	Θεόδωρος	Theódorosz
I ι	i, i ¹ , j ⁷	Ἰκαρία, Ἰωάννινα	Ikaría, Joánnina
K κ	k	Καβάφης	Kaváfisz
κκ	k	Κοκκινιά	Kokiniá
Λ λ	l	Καβάλα	Kavála
λλ	l	Πάλλης	Pálish
M μ	m	Μυριβήλης	Mirivílish
μμ	m	Γράμμος	Grámosz
μπ	mb, b ⁵ , mp ⁶	Λαμπράκης, Μπίτσιος	Lambrákisz, Bíciosz
		Σόμπαν	Szómpan
N ν	n	Ζηνοβία	Zinovia
νν	n	Γιάννης	Jánisz
ντ	nd, d ⁵ , nt ⁶	Κόντος Ντανταϊσμός	Kóndosz, Dadaizmós
		Παντοκράτωρ	Pantokrátor
Ξ ξ	x	Ξενάκης	Xenáakis
O ο	o, ó ¹	Ὀμόνοια, Κολοκοτρώνης	Omónia, Kolokotrónisz
οι	i, i ¹	Μοισιόδακας, Οἶτη	Misziódakasz, Íti
οἱ ση	oi, oi ¹	Ροῖδης, Βοημία	Roidisz, Voimía
ου	u, ú ¹	Λουντέμης, Σούνιον	Lundémisz, Szúnion
Π π	p	Πέτρος	Pétrosz
ππ	p	Παππᾶς	Papász
P ρ	r	Βάρναλης	Várnalish
ρρ	r	Παπαρηγόπουλος	Paparigópulosz
Σ σ ς	sz, z ⁸	Σολωμός, Κοσμάς	Szolomós, Kozmás
σσ	sz	Ὅσσα	Ósza
T τ	t	Τερζάκης	Terzákis
τζ	dz	Χατζής	Hadzisz
τσ	c	Καρκαβίτσας	Karkavicsz
ττ	t	Ἰμμητός	Imitós
Υ υ	i, i ¹ , j ⁷	Λικαβητός, Ὑδρα	Likavitós, Ídra
		Ἰάκινθος	Jákinthosz
Φ φ	f	Φάληρον	Fáliron
X χ	h	Χανιά	Haniá
Ψ ψ	psz	Ψαρά	Pszará
Ω ω	o, ó ¹	Κωνσταντίνος, Κῶς	Konsztandinosz, Kós

SZABÓ KÁLMÁN

Szaknyelvünk

A Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi szakosztályának felállításáról SZATHMÁRI ISTVÁN így nyilatkozott: „Ismeretes, hogy a szaknyelvek jelentősége napjainkban világ-szerte egyre nagyobb... Olvasmányaink jelentős hányadát szintén a szakkönyvek, szakeikkek teszik ki.” (MNy. LXXVI, 107.) A szakosztály megalakulására benyújtott

javaslatból idézve pedig megállapítja: „A nyelvtudomány a következőkkel járulhat hozzá a szaknyelvek fejlesztéséhez: a) betekintést nyújthat a tudományos és műszaki nyelv(ek) funkciójába és struktúrájába; — b) olyan alapelveket és szabályokat alkothat a szakmai kommunikációt illetően, amelyek szavatolják a szaknyelvek és a terminológiák tervszerű fejlődését; — c) valamint tudatossá teheti a szaknyelven beszélők nyelvhasználatát a mindennapi munka során.” (Uo.) Ebben a néhány mondatnyi (és a továbbiakban részletezett) feladatkörben szerényen és rejtetten ugyan, de benne van az is, hogy a nyelvtudomány a saját szaknyelvének kiművelésével állítson követendő példát, iránymutató normát a különböző szaknyelvek számára. S ha ez így van, felmerül a kérdés, milyen ma, illetve milyen legyen a nyelvtudomány szaknyelve.

Játékos kíváncsiság ösztökélt, hogy átböngésszek egy sor régibb, újabb nyelv-helyességi, nyelv-művelő kézikönyvet, különböző kiadványt és folyóirati cikket. Az eredmény meglepően sivár. Mellékesen elejtett, többnyire általánosságban mozgó megjegyzéseken kívül a nyelvészeti szaknyelvre vonatkozó érdemleges áttekintést, rendszerező számbavételt sehol sem találtam. Még a kérdésről legtöbbet mondó és legrészletesebb tanulmány (KOVALOVSKY, Tudományos nyelvünk alakulása: RefNy. 227—312) is inkább a szaktudománynak, mintsem a szaktudomány nyelvének alakulását taglalja, és jobbára csak az egyes műszavakat, kifejezéseket sorakoztatja fel. (A nyelvészeti nomenklatúra összeállítására különben több kísérlet is történt. Mint legújabbat és leghasználhatóbbat H. BOTTYÁNFY—HORVÁTH—KOROMPAY—D. MÁTAI összeállítását említhetem: Bev. az egyetemi m. nyelvészeti tanulmányokba. Bp., 1976. 126—204.) Amennyire tájékozódni tudtam, a külföldi szakirodalom sem dicsekedhet a nyelvészeti szaknyelvnek kimerítő feldolgozásával. Többé-kevésbé hasznosítható, de általában a tudományos nyelvre, stílusra vonatkozó munkákkal találkoztam. Közülük kitűnik ST. AARONSON axiómákba sűrített tanulmánya (Style in Scientific Writing: Current Contents XVII/2. [1977.]: 6—15). Szerinte a nyelv a kezdő és végpont a tudomány számára. Lehetetlen elválasztani a nyelvet a tudománytól és megfordítva. Ezzel kapcsolatban utal arra, hogy a tudomány magában foglalja: a) a jelenségek sorát, amelyre a tudomány épül; b) az absztrakt fogalmakat, amelyek ezeket a jelenségeket az ember emlékezetébe idézik; c) a szavakat, amelyekkel a fogalmakat kifejezzük. Még közvetlenebb és hasznos tanácsokat olvashatunk G. ORWELL szellemesen csattanós tételeiből: 1. Sose használjon olyan metaforát, hasonlatot vagy más alakzatot, amit nyomtatásban szokott látni. 2. Sose használjon hosszú szót (kifejezést), ahol egy rövid is megteszi. 3. Ahol lehetséges, dobja ki a szót (azaz rövidítsen). 4. Sose használjon passzívumot ott, ahol aktívumot is használhat. 5. Sose használjon idegen frázist, tudományos zsargont, ha van mindennapos (angol) megfelelője. (Politics and the English language. 1954. 162—76: A collection of essays by G. Orwell. Erre különben AARONSON is hivatkozik.)

Ilyen helyzetben (főleg ágyhoz kötött állapotban) mi mást tehetne az ember, mint hogy elkezdi szövegetni egy szaknyelvi feldolgozás szálait. A terv könnyen kialakul: Szó- és kifejezéskincs, főleg műszók, idegen szavak, állandósult, sablonos kifejezések, divatos fordulatok. Hangtani sajátosságok (pl. *e*-zõ, *õ*-zõ alakpárok használata); alaktani szempontok (pl. az ikes ragozás megléte vagy hiánya); mondat szerkezetek, szórend; a szövegkoherencia megnyilvánulásai (pl. kapcsoló vagy visszautaló eszközök); stilisztikai jegyek (pl. szóképek használata, egyéb egyéni stílussajátosságok); stb.

Mint hogy a bevezetőben jelzett feladatok a nyelvtudományi szaknyelv mai állapotának vizsgálatát kívánják meg (és érdeklődésem is ehhez húz), kézbe vettem a MNy. utolsó (LXXVI.) évfolyamát, és szaknyelvet kereső szemmel, piros ceruzával újra olvastam négy füzetét. Az eleinte ingadozó, bizonytalanlankodó jelölések hamarosan több száz cédulát eredményeztek, s egyre határozottabbá, rendszerezettebbé is tették a vizsgálódás módját és céljait.

A próbaanyagnak szánt 1980-as évfolyam céduláiból rá kellett jönnöm, hogy sokkal többet nyújt néhány, a mennyiségi arányok alapján feltornyosuló sajátságoknak minél teljesebb, minél részletezőbb elemzése, mint egy az egésznek átpillantására vágó, de szükségyszerűen felületen maradó összeállítás.

A számbelileg élre kerülő, a teljes mezőnyt messze maga mögött hagyó sajátság azokból a szavakból, szókapcsolatokból adódott, amelyek a cikkek szerzőinek véleményét, állásfoglalását fejezik ki. Az egész évfolyam 512 lapjáról 671 ilyen adat került ki.

Ez az adathalmaz önmagában, egybevetés, viszonyítás nélkül mit sem ér. Elővettem hát egy régebbi (éppen kéznél levő) évfolyamot. A LI. évfolyam nem kevesebb, mint 1169 adatot eredményezett az említett egyetlen fogalmi körbe tartozó kifejezésekből.

Mit lehet kezdeni egy ilyen adattömeggel, mely elsősorban szinonimagyűjteménynek tekinthető? (A szinonimát itt jóval szélesebb körűen értelmezem, mint általában, pl. a szinonimaszótár vonatkozásában szokás; vö. KÁROLY, A SzinSz. és a szinonimitás: MNy. LXXVI, 143–56). A Y. TRIER-féle szótartományi (Wortfeld) fölfogáshoz is közeledve az adatolásban arra törekedtem, hogy ne csupán az elszigetelt szót, hanem a szó-környezetbe ágyazott kifejezéseket (kontextusokat) vegyem figyelembe. Így a továbbiakban majd lehetővé válik az átfogóbb vizsgálat is, hiszen ezek az adatok sok mindent elárulnak a nyelvi (nyelvtani) funkciói, a kommunikatív, illetve stilisztikai érték stb. szempontjából is.

Mindenekelőtt azonban valamiféle rendszerbe sorolásuk, tipizálásuk volt szükséges. Erre többféle lehetőség kínálkozott. Pl. szemantikai szempont szerinti: egy szótári jelentésstruktúra összeállítása alapján. Alapul vehető a kommunikatív funkció, illetve stilisztikai érték, az állásfoglalás határozottsági foka (pl. *szerintem helyes, megítélésem szerint helyes, helyesnek mondhatjuk, helyesnek tartható, helyesnek látszik, úgy tűnik, helyes* stb.). Figyelmet érdemlő az a tipizálás is, amelyet W. HARTUNG alkalmaz (Theoretische Positionen zur sprachlichen Differenziertheit: Linguistische Studien. Reihe A) 72/1. Berlin, 1980. 1–14). HARTUNG abból a tényből indul ki, hogy az emberek nem egyformán beszélnek, sőt egyazon ember is másként beszél más helyzetekben. Ez a differenciáltság pedig félreértésekhez vezethet. Szerinte a kommunikatív valóság alapján három alapvető adottságot kell figyelembe venni: a) vannak kedvelt nyelvi fordulatok, beszédmódok; b) hagyományosan átvett, normának tekintett kifejezések; c) bizonyos minősítés, értékelés alapján választott nyelvi formák.

Az alábbiakban olyan rendszerezést kíséreltem meg, amely a nyelvi felhasználásból (nyelvtani funkcióból) indul ki. Ezt tartom legáttekinthetőbbnek, legkevesebb átfedéssel, legkisebb ingadozással megoldhatónak és a szubjektív megítélést háttérbe szorító tárgyilagosság szempontjából is legmegbízhatóbbnak. A nyelvtani csoportosítás persze nem zárja ki az egyéb szempontokra utalást sem, sőt valószínűleg legjobb és legtöbb támpontot nyújt különböző egyéb megállapításokra is.

Felvethető kérdés, van-e egy ilyen jellegű vizsgálatnak tudományos értéke és gyakorlati haszna. Meggyőződésem szerint van, és pedig a következőkben: a) Tájékoztató vagy legalábbis némi bepillantást nyújt egy szaknyelvi kifejezőkészletbe. Lehetővé teszi egy bizonyos, adott keretek közti állapotának felmérését; kimutatja gazdagságát vagy hiányait. — b) Statisztikai mutatók alapján kiszűrhetővé teszi a normatívnak, egyben „irodalminak” tekinthető nyelvhasználati formákat. Minthogy esetünkben egy fejlett, a nyelvi megformálásban is nyilván igényes nyelvi–stilisztikai rétegről van szó, példát mutathat különböző kifejezési formák felhasználására, alkalmazási lehetőségeire. — c) Lehetővé teszi egy-egy időszak jellemző nyelvi-stiláris jegyeinek feltárását, illetve azt, hogy az egyes egyének mivel, hogyan gazdagították a vizsgált tudományszak kifejezőkészletét, s ezek az elemek hogyan váltak (vagy nem váltak) megtermékenyítővé. — d) A kifejezőkészlet megfelelő feltárása és csoportosítása alapot, anyagot nyújt új rend-

szerű, gazdag szinonima- és stíluszótárak (adattárak, konkordanciák, adatbankok) kialakításához.

Az alábbi kísérlet mindezekhez a távlati célokhoz segítő szerény kezdet, első (de remélhetőleg nem utolsó) lépés kíván lenni.

I. csoport. — Melléknévvvel (ritkán szószerkezettel) kifejezett állítmány; rendszerint vmely közlés bevezetésére, szövegrészlet indítására (*ismeretes, hogy; érdekes, hogy; stb.*). Az ide sorolt 117 szótípusnak (kifejezésnek) 324 előfordulása van.

A leggyakoribb (tíznel többször előforduló) szók: *érdemes, érdekes, ismeretes, valószínű*.¹ *é r d e m e s*: ~ *megemlíteni* 55: 302, 508, 59; 80: 221 | ~ *felidézni* 80: 257 | ~ *figyelni* 80: 130, 258 | ~ *felhívunk a figyelmet* 80: 193 | ~ *velük foglalkozni* 80: 73 | ~ *körülnézni* 80: 129 | ~ *egymás mellé állítani* 55: 53 | ~ *megállnunk annál a kérdésnél* 80: 305 | ~ *egy kissé közelebből megvizsgálunk* 55: 44 | ~ *szemügyre venni* 80: 132 | ~ *röviden szóba hozunk* 80: 430 | ~ *utalni arra, amit* 55: 92 | ~ *lenne alaposabban és széleskörűen utánanézni* 80: 461 | *nem ~ külön foglalkozni* 80: 74 | *nem ~ több szót vesztegetni* 55: 493 stb. — *é r d e k e s*: 55: 50, 70, 238; ~, *hogy* 55: 59, 72, 120 | *azért is ~* 80: 196, 216 | ~ *az is, amit* 80: 392 | *csak abból a szembontból ~* 55: 54 | ~ *megemlékeznünk* 55: 54 | ~ *megfigyelni* 55: 289 | *érdekesebb* 55: 90 | *sokkal érdekesebb és szembeötlőbb* 80: 53 | *legérdekesebb és eddigi ismereteinknek, pontosabban feltevéseinknek ellentmond* 55: 262. — *i s m e r e t e s*: 55: 52, 83, 296; ~, *hogy* 55: 120, 164, 166, 300, 460; 80: 269, 305 | *jól ~* 55: 329 | *régóta ~ az a tény is, hogy* 55: 329 | *mint ~* 55: 46, 50, 457; 80: 208, 258 stb. — *v a l ó s z í n ű*: ~, *hogy* 80: 297 | *igen ~, hogy* 55: 25, 29, 456 | *nagyon ~, hogy* 55: 102 | ~, *habár nem egészen kétségtelen* 55: 211 | *több mint ~, hogy* 80: 371 | *valószínűbb, hogy* 80: 310 | *nem is ~, hogy* 55: 262, 383 | *éppen nem ~* 55: 42, 52 | *legkevésbé ~* 55: 24 stb.

6—10 előfordulású szók: *b i z o n y o s* ~, *hogy* 55: 277, 425, 456, 493; 80: 45 | *annyi ~* 55: 5 | *korántsem ~* 55: 12. — *f i g y e l e m r e m é l t ó* 55: 7, 80: 96 | ~ *egyéb-ként, hogy* 55: 153, 346 | *igen ~* 55: 134, 150. — *f o n t o s* *az a ~, hogy* 55: 378; *a ~ az, hogy* 80: 300 | ~, *szükséges tehát* 80: 295 | *igen ~, de* 80: 377 | *azért is rendkívül ~, mert* 55: 70 | *ami ~, az* 80: 335 | ~ *tudunk* 80: 393. — *k e l y e s* *föltétlenül ~* 80: 212 | *lényegében ~* 55: 380 | *elgondolása nagy vonalakban ~* 80: 453 | ~ *... nek az a megállapítása* 80: 138 | *ez eddig ~, azonban* 55: 292 | ~ *ugyan, de ... szempontból nem állja meg a helyét* 55: 49 | *helyesebb lett volna* 80: 43 | *nem ~ nem ~ azért, mert* 55: 108 | *nem volna ~ méltó megemlékezés nélkül hagyni azt aényt, hogy* 80: 257. — *i g a z ~, hogy* 55: 115, 80: 211, 295, 334 | ~ *ugyan, hogy* 80: 290, 291, 368; *megállapítása ~, ... de* 55: 479 | *ez valóban ~* 55: 40. — *k é t s é g e s* *aligha ~, hogy* 55: 43; 80: 89, 300 | *nem ~, hogy* 55: 110, 288, 476 | *nem lehet ~, hogy* 55: 72. — *k é t s é g t e l e n ~, hogy* 55: 44, 378, 384, 480, 488; 80: 378. — *n y i l v á n v a l ó ~, hogy* 55: 116, 142, 278, 322, 384; 80: 284, 368, 398. — *t a n u l s á g o s* *megállapítása ~* 55: 44 | ~ *megállapítanunk* 55: 90 | ~ *lesz* 80: 298 | *igen ~ lesz* 55: 38 | ~ *lenne* 80: 95 | ~ *lehet, ha* 80: 363 | *igen tanulságosak volnának* 80: 290 | *éppen ezek a legtanulságosabbak* 55: 45, 41. — *t e r m é s z e t e s* *egészen ~* 55: 92 | ~, *hogy* 55: 236, 479; 80: 375 | ~ *is, hogy* 55: 114 | *de az is ~, hogy* 80: 291 | ~ *tehát, hogy* 80: 291 | *némiképp ~ is* 55: 412 | *hogy ez így van, elég ~* 55: 96. — *v i l l á g o s ~, hogy* 55: 33; 80: 138, 140, 273, 443 | ~, *egyértelmű* 80: 298; *teljesen ~ és egyértelmű* 55: 43; *meghatározása szerint nem ~* 80: 213.

2—5 előfordulású szók: *c é l s z e r ű ~ lett volna* 80: 93, 212 | *nem ~ egyetlen változatra leszűkíteni csak azért, mert* 80: 324. — *e l g o n d o l k o z t a t ó ~ az a tény, hogy* 55: 465 | *természetesen ~, hogy* 80: 215. — *é r d e k t e l e n* *nem ~ megjegyezni, hogy* 55: 347 | *nem ~ egy pillantást vetni* 80: 416 | *nem ~ ... visszatekinteni* 55: 201. —

¹ Rövidség céljából a leköhelyek feltüntetésében a LI. évf. jelzése: 55, a LXXVI. évf. jelzése: 80. A felsorolás nem teljes. A ~ jel a vezérszót (kifejezést) helyettesíti.

érthető ez ~ 55: 38 | ~, *hogy* 55: 89 | *magyarázata szerint is* ~ és elképzelhető 55: 171. — *érvényes* a röviden elmondottak érvényesek — *mutatis mutandis* 80: 160 | *ez a vélemény mutatis mutandis* ... ~ 80: 281. — *felesleges* ~ ... *jelentőségét behatóban méltatnunk* 55: 3 | *nem* ~ *kiemelnünk* 55: 3. — *feltűnő* ~, *hogy* 55: 43, 50, 455 | ~ *mindenekelőtt* 55: 275 | *ez annál feltűnőbb, mivel* 55: 60. — *hiba* *szerinte szintén* ~ 55: 39 | ~ *ez a következtetés* 55: 85 | *jellemző* ~, *hogy* 80: 319 | ~, *amű* 55: 73. — *kíváncsi* ~, *hogy* 55: 423 | ~ *volna, hogy* 55: 244 | *nagyon* ~ *volna* 55: 298 | ~ *lenne* 55: 328 | ~ *lett volna* 55: 379. — *könnnyű* *nem* ~ *eldönteni* 80: 209 | *nem* ~ és *vitat* *hatalan* *annak eldöntése sem* 80: 42 | *nem* ~ ... *rendet teremteni* 80: 129. — *közismert* 80: 305 | ~ ... *az a tény is, hogy* 80: 338. — *látható* ~, *hogy* 80: 331, 378. — *látni való* ~, *hogy* 55: 72; 80: 403. — *lehetetlen* *ez nem* ~ 55: 52 | *ami persze nem* ~ 55: 47 | *az sem* ~, *hogy* 55: 4, 100, 276. — *lehetséges* ~, *hogy* 55: 56, 212, 283 | ~ *azonban, hogy* ... *ez a felfogás részben vagy egészben való helyesbítésére, illetőleg módosítására, esetleg teljes megváltoztatására kényszerít* 55: 163. — *lényeges* ~ *azonban, hogy* 80: 218, 220 | *azonban leglényegesebb, hogy* 55: 44. — *lényegtelen* *nem* ~, *hogy* 55: 43 | *az sem* ~, *hogy* 80: 290. — *logikus* ~ *feltételezni azt, hogy* 80: 64 | *igen* ~ 55: 104. — *megemlíthető* ~ *még, hogy* 55: 344 | ~ *volna még* 55: 326. — *megfigyelhető* 80: 282 | *nem* *ritkán* ~, *hogy* 55: 302; *figyelhető meg* 80: 282. — *meglehető* ~ *viszont, hogy* 55: 56 | *annál meglepőbb, hogy* 55: 284. — *megnyugtató* *kevésbé* ~ 55: 111 | *ez a fogalmazás ma már nem* ~ 80: 327. — *szükséges: elengedhetetlenül* ~ 55: 298 | *kutatása* ~ 80: 459; *nem* ~ *bizonyítani, hogy* 55: 343. — *véletlen* *nem* ~, *hogy* 55: 167; 80: 216 | *talán nem* ~ 55: 320; *nem lehet* ~ 55: 149 | *nyilván az sem* ~, *hogy* 80: 373. — *vita* *sem* ~, *hogy* 55: 112 | *nem lehet* ~, *hogy* 55: 132, 166. — *vitatható* *nem* ~, *hogy* 80: 306 | ~ *a ... szembeállítás is* 80: 369.

Hapax jellegű (túlnyomólag egyszer előforduló) szók (kifejezések): *alaptalan* 80: 306 | *alapvető* 80: 210 | *alkalmas* 80: 356 | *állítható* 80: 472 | *azonosnak vehető* 55: 146 | *biztos* 55: 311 | *egyedülálló* 80: 497 | *egyszerű* 80: 405 | *nem fogadható el* 80: 129 | *nem elhanyagolható* ... | *elkedvetlenítő* 80: 98 | *elképzeltetlenség* 55: 292 | *elképzeltetlenség* 55: 96 | *elkerülhetetlen* 55: 327 | *elmarasztalható* 80: 92 | *előremutató* 80: 274 | *elterjedt* 80: 177 | *(nem egészen)* „*elvszerű*” 55: 382 | *említésre méltó* 80: 74 | *értelmezhető* 55: 46 | *érthető* 44: 38 | *feltehető* 55: 52 | *feltételezhető* 80: 297 | *felvethető* 55: 7 | *figyelembe veendő* 55: 468 | *(legalábbis)* *fölösleges* 55: 385 | *(elégg)* *gyakori* 55: 142 | *(nem is)* *hajlandó* 55: 292 | *(igen)* *használható* 80: 284 | *haszonnal forgatható* 80: 279 | *(akkor sem)* *haszontalan* 80: 284 | *helyeslehető* 80: 431 | *(akármennyire)* *helytálló* ... *(önmagában nem)* *elégleges* 80: 334 | *helytelen* 55: 126 | *(nehezen)* *kihethető* 55: 480 | *homályos* 55: 296 | *indokolatlan* 55: 47 | *(nem)* *ismeretlen* 55: 344 | *jelentős* 80: 276 | *jogos és célszerű* 80: 368 | *kiegészíthető* 55: 325 | *kimutatható* 80: 448 | *kütiintetett* 80: 282 | *(nem volna)* *kizárható* 80: 467 | *(nem teljesen)* *kizárt*, *(de ... kevésbé)* *megokolható* 55: 311 | *(nem)* *közömbös* 80: 293 | *légből kapott* 80: 130 | *megállapítható* 80: 419 | *megemlékendő* 55: 237 | *megszívlelendő* 55: 4 | *nagy jelentőségű* 80: 277 | *nélkülözhetetlen* 55: 4 | *(kissé)* *pontatlan* 55: 52 | *pontosabb* 55: 322 | *problematis* 80: 149 | *számításba vehető* 80: 308 | *(nem mindig ilyen)* *szembeszökő* 55: 118 | *szembetűnő* 80: 421 | *(nem lenne)* *szerencsés* 80: 478 | *tagadhatatlan és örvendtes* 80: 297 | *téves* 55: 479 | *téves fogalmazású* 55: 480 | *(semmiképpen sem)* *tiszta* 55: 111 | *tisztázandó* 80: 309 | *tünetényszerű* 80: 278 | *tudvalevő* 55: 141 | *visszás* 55: 21 | *visszatetsző* ... *szokatlan* 55: 122 | *vitathatatlan* 80: 215 | *vitatott* 55: 21.

II. csoport. — A minősítő szó (kifejezés) állítmány, illetve állítmányi alaptagú (gyakran mellékmondatos) szerkezet; továbbá személyragozott igeneves szerkezet (*el kell mondanom*), személyragos határozó (*véleményem szerint*) stb.

A) Az egyes szám 1. személyű toldalékolás folytán a szerző határozott állásfoglalását, egyéni véleményét kifejező típus. Az idesorolt 134 szó-, kifejezéstípusnak össze-

s n 329 előfordulása van: (. . . tárgyalásával . . .) adós maradok 55: 530 || *nem akarok most tüzetesen foglalkozni* 55: 329 | *megjegyzéseimmel arra akarok utalni* 55: 339 | *nem elriasztani akarok . . . hanem inkább buzdítani* 80: 219 | *nem akartam kitérni* 80: 355 | *nem akarok az ellenkező végletbe sem beleesni* 80: 325 | *nem akarom a példák számát fölöslegesen szaporítani* 80: 416 || *nem állítom, hogy* 80: 325 | *arról számolok be . . . hogyan* 80: 292 | *pirulva vallom be, hogy* 55: 494 | *bízom benne, hogy* 55: 495 | *bizonyos vagyok benne, hogy* 55: 496 | *mélyebb elemzésébe nem bocsátkozom* 80: 306 | *nem célo* . . . *részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozni* 55: 130 | *nem célo*, *hogy teljes áttekintést adjak* 80: 379 | *nagyon csodálkozom* 55: 115, 495 || *én sem értek egyet* 55: 113 | *nem értek egyet* 55: 114, 380 | *teljes mértékben egyetértek* 80: 370, 371 | *nem értettem egyet* 55: 113 || *állítását elfogadtam* 80: 448 | *Hát vajon miért kellene fennakadnom rajta, ha elfogadom, hogy* 55: 493 | *nem hallgathatok el megjegyzést* 55: 495 | *nem hallgathatom el . . . azt a több szempontból érdekes körülményt, hogy* 80: 416 | *kötelezőnek ismerem el magamra nézve* 55: 495 | *írásom olvasójában . . . könnyen támadhat olyan érzés, hogy nem jártam el egészen méltányosan* 80: 371 | *nem megyek el e mellett az eset mellett szó nélkül* 55: 119 | *gyanúoknak, amit előadhattam, elég* 55: 423 || *többször említettem, hogy* 80: 411 | *fentebb már említettem* 80: 150 | *csak azt említeném* 55: 273 | *Hogy csak a legfontosabbat említsem | mint már érintettem* 80: 182 | *nem értékelném magasra* 55: 6 || *úgy érzem* 55: 8, 405, 411; 80: 419 | *túlzásnak érzem* 55: 327 | . . . *érzem ma is érvényesnek* 55: 40 | *jobban fájlalom, hogy* 80: 155 | *nem feladatom kutatni* 80: 287 || *felhívom a figyelmet vmire* : 55: 368; 80: 16, 101, 211, 274 | *mentségemre csak azt hozhatnám fel, hogy* 55: 291 | *őszintén feldárom . . . fenntartva természetesen magamnak is a tévedés jogát* 80: 371 | *figyelembe vettem* 55: 512 | *nem veszem itt figyelembe azokat az eseteket, amelyekben* 80: 168 || *úgy gondolom* 55: 338, 495; 80: 281, 303 | *úgy gondoltam* 80: 371 | *gondolom* 80: 299 | *azt gondolom, hogy* 55: 68, 97 | . . . *eredetűnek gondolom* 55: 88 | *arra gondoltam, hogy* 55: 7; *nem gondolom, hogy* 55: 100 | *másutt gyanítom* 55: 341 | *nem hagyhatom . . . szó nélkül* 55: 296 | *mint hallom* 55: 62 | *azt hangsúlyoznám, hogy* 80: 404 | *aligha hinném pl., hogy* 55: 358 || *azt hiszem* 55: 14, 66, 93, 99, 120, 148, 261, 288, 319, 324, 326, 376, 386; 80: 280, 307 | *azt hiszem, hogy* 55: 347 | *nem hiszem, hogy* 55: 446 | *a következőket fűzném hozzá* 55: 309 || *természetesen igyekszem a lehető legkisebbre csökkenteni* 80: 412 | *igyekszem viszonylag tömören fogalmazni* 80: 395 | *igyekszem választ keresni* 80: 317 | *igyekszem megvilágítani* 55: 139 | *igyekszem ráirányítani a figyelmet* 55: 469; *igyekeztem elkülöníteni* 80: 437 | *igyekeztem igazolni* 55: 284 | *az idézetekkel egyetértve javasolom* 80: 345 | *arra az eredményre jutottam* 55: 36; 80: 313 | *arra a következtetésre jutottam* 80: 460 | *Erre vagyok kénytelen gondolni, mert* 55: 120 | *elnézést kérek, hogy* 55: 387 | *okát abban keresem, hogy* 80: 484 | *hadd emeljem ki . . . munkásságát is* 80: 499 | *kiemelném még* 80: 380 | *ki is fejeztem . . . késégemet* 55: 12 | *néhány jellegzetes nézetet ragad ki* 80: 312 || *hangsúlyozni kívánom* 80: 133 | *kívánok képet nyújtani* 80: 1 | *kiegészítést kívánok közölni* 80: 470 | *meg kívánom jegyezni* 80: 159 | *megjegyzést kívánok tenni* 55: 83 | *kérdésről kívánok szólni* 80: 299 | *kívánok utalni* 80: 389 | *nem kívánok behatóbban foglalkozni* 55: 316 | *közlöm vázlatosan . . . észrevételeimet* 55: 422 || *úgy látom, hogy* 55: 7, 71, 275, 376 | *úgy látom* 55: 291, 327, 494 | *sok értelmét nem látom* 80: 433 | *semmi akadályát nem látom* 80: 215 | *örömmel látom* 55: 327 | *célszerűnek látom* 80: 370; *elfogadhatónak látnám* 80: 370 | *egyes kérdéseket ma némileg más megvilágításban látok* 80: 1 | *azt szűrtem le, hogy* 80: 291 | *távol áll tőlem, hogy . . . következtetéseket vonjak le* 55: 102 || *megemlítem, hogy* 55: 60, 95; *megemlítem még* 80: 159 | *hadd említsem meg* 55: 296 | *több ízben megfigyeltem* 55: 36 | *törvényszerűségeket figyeltem meg, amelyek* 55: 36 | *meggyőződése*, *hogy* 80: 275, 307 | *nem vagyok meggyőződve* 55: 437 | *nem egészen egyezően ítélem meg* 55: 328 || *megjegyzem, hogy* 80: 394, 400, 408 | *jegyzem meg, hogy* 55: 494 | *csak annyit jegyzek meg, hogy* 55: 75 | *mellékesen kérdezem meg . . . , hogy* 55: 114 | *meg sem kíséreltem számbavenni* 80: 402 | *megkockáztatom azt a kérdést, hogy* 55: 59 | *megpróbáltam összehasonlítani* 55: 79 | *megvallom, én . . .* 55: 329 | *anélkül, hogy . . . állást mer-*

nék foglalni 55: 339 | *el merem mondani* 55: 39 | *nem mertem . . . következtetést levonni* 55: 423 | *csak megkérdőjelezve minősítettem* 55: 423 | *igazságom vagy tévedésem megvitatására módot adjak* 55: 12 | *régi igazságot ismételtek, amikor azt mondom* 80: 193 | *újra mondom: bizonyosnak nem bizonyos, hogy* 55: 4 | *örömmel olvastam* 80: 469 | *óvakodtam attól, hogy* 80: 313 | *áttekintést próbáljak adni* 55: 412 | *ezt a feltevést próbálom igazolni* 80: 213 | *elődjére sem fogtam rá effélét* 55: 492 | *nem gondolhatok rá, hogy* 80: 403 | *rájöttem, hogy* 55: 365 | *rámutatam arra, hogy* 55: 66 | *rámutatok arra is, amit* 55: 267 | *remélem, lesz alkalmam rámutatni* 55: 96 | *sajnálom, hogy* 55: 290, 495 | *sietek hozzátenni, hogy* 80: 328 || *szeretném bemutatni* 80: 323, 326 | *szeretném felhívni a figyelmet* 55: 473, 80: 395 | *szeretném hangsúlyozni* 55: 263, 311; 80: 54, 433 | *szeretném kiemelni* 80: 54 | *szeretném más oldalról megvilágítani* 80: 176 | *korántsem szeretném azt a látszatot kelteni* 80: 95 | *nem szeretném elriasztani* 55: 118 | *szeretnék beszélni* 80: 282 | *kritikai megjegyzéseket szeretnék fűzni* 80: 469 | *egy dolgot szeretnék itt földélni* 80: 257 | *mozzanatra szeretnék rámutatni* 55: 91 | *más lehetőségekre szeretnék rámutatni* 55: 100 | *semmi meglepőt nem találók abban, ha* 55: 304 || *jó kiindulási alapnak tartom* 80: 370 | *azért tartom említésre méltónak, mert* 80: 418 | *fontosabbnak tartom* 80: 304 | *igen jelentősnek tartom* 80: 329 | *kétségesnek tartom* 55: 487 | *lehetségesnek tartom* 55: 339 | *magától értetődőnek tartom* 55: 54 | *megengedhetetlennek tartom* 55: 119 | *meggondolandónak tartom* 55: 316 | *módosítandónak tartom* 55: 4 | *szükségesnek tartom* 55: 85; 80: 378 | *tűzásnak tartom* 55: 69 | *valószínűnek tartom* 80: 322 | *kevésbé tartom valószínűnek* 80: 214 | *valószínűlennék tartom* 55: 16, 17, 119 | *veszedelmesebbnék tartom* 80: 306 | *korántsem tartom kielégítő magyarázatnak* 55: 6 | *nem tartom célszerűnek* 55: 85, 115 | *nem tartom kétségesnek* 55: 489 | *nem tartom kizártnak* 55: 316 | *nem tartottam feladatomnak* 55: 511 | *kíváncosnak tartanám* 55: 492 | *teszek néhány megjegyzést* 55: 122 | *a következő megállapításokat tehetem* 55: 34 | *e körbe tartozónak tekintem* 55: 312 | *nem is törekedtem arra, hogy* 80: 458 | *aligha tévedek, amikor* 55: 342 | *ez ellen . . . tiltakoznám, mert* 55: 494 | *nem titkolom, hogy helyesebbnek tartanám* 80: 155 || *jól tudom* 55: 9 | *sem tudom teljességében elfogadni* 55: 6 | *sem tudom semmiképpen helyeselni* 55: 383 | *nem tudom megfogni* 55: 291 | *nem tudom most már, hogyan keveri* 55: 291 | *nem tudom, ilyenféle bökkenökre gondolt-e* 55: 294 | *tudnám legjobban jellemezni* 55: 33 | *kevésbé tudnám valószínűsíteni* 55: 76 | *tudok összefoglalóan beszámolni* 80: 286 | *felsorolásszerűen utalok arra, hogy* 80: 272 | *én ugyanis ezt vallom:* 55: 291 | *amire vállalkoztam, csak ennyi:* 55: 511 || *úgy vélem* 55: 87, 222, 329; 80: 259, 341, 430, 432 | *úgy vélem, hogy* 55: 99 | *ide veendőnek vélem* 55: 312 | *úgy vélekedem hogy* 55: 387 | *ugyanígy vélekedem* 55: 495 | *az a véleményem, hogy* 55: 303 || *be kell vallanom* 80: 425 | *emlékeztetnem kell* 80: 399 | *külön kell említenem* 80: 445 | *aligha kell hangsúlyoznom* 80: 300 | *nem kell magyaráznom* 55: 267 | *meg kell állapítanom* 55: 492; 80: 357 | *meg kell jegyeznem* 55: 495 | *meg kell mondanom* 55: 291 | *rá kell mutatnom* 55: 54 | *azt kellett tapasztalnom* 80: 283 | *a leghatározottabban tiltakoznom kell* 55: 119 | *tisztáznom kell* 55: 494 | *arra is utalnom kell* 80: 266 || *legyen szabad kételyeimet előadnom* 55: 303 | *legyen szabad hozzáfűznöm* 55: 291 | *legyen szabad csak annyit megjegyeznem* 55: 290 | *legyen szabad még utalnom* 55: 326 | *talán sikerült igazolnom* 80: 408 | *talán fölösleges . . . annak bizonygatásával kezdenem* 80: 410 | *fölösleges külön kiemelnem* 80: 275 || *feltevésém szerint* 80: 463 | *meggyőződésém szerint* 80: 299 | *megítélésem szerint* 80: 103, 306, 369, 431, 432 | *nézetem szerint* 55: 41, 282, 330, 375, 488, 493; 80: 309 | *sejtésem szerint* 80: 401 | *szerintem* 55: 58, 69, 83, 87, 128, 282, 286, 289, 303; 80: 368, 371 || *tapasztalatom szerint* 80: 287; *tudomásom szerint* 55: 44, 119, 319, 330 | *véleményem szerint* 55: 33, 216, 258; 80: 345, 348 || *tudtommal* 55: 312, 502; 80: 288, 290, 295 || *alig van kétségem aziránt, hogy* 55: 329 | *még egy megjegyzésem lenne, ami* 80: 370 | *módom volt bizonyos mértékben arra is, hogy* 80: 437 | *nyilván nem jelenti azt hogy igazam van, de azt sem, hogy nincs igazam* 80: 219.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről

A hátrább képzett *t*-re és *d*-re, mint újkeletű hangtani jelenségre BÁRCZI GÉZA (MNy. VI, 111–6) figyelt fel Debrecenben, immár több mint három évtizede. Először egyéni sajátjának vélte, de hamarosan megbizonyosodott arról, hogy ha nem is általános érvényű, de eléggé elterjedt jelenségről van szó. Megfigyelései szerint főleg Debrecenről északra s a Nyírség déli felében ejtik így az említett két hangot. Nyelvésztársaitól szerzett tudomást arról, hogy az országban másutt is fellelhető a kérdéses hangváltozás, így például Székesfehérvárott, Pápán, a Veszprém megyei Szentgálon és a Szeged melletti Röszkén (i. m. 115). VÉGH JÓZSEF (Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből VII. i.) a Nyatl. próbagyűjtése közben a Heves megyei Nagyivánban az egész falu nyelvére jellemző, szociális érvényű hangként jegyezte fel a hátrább képzett *t*-t, *d*-t. Későbbi gyűjtések igazolták, hogy a Nyatl. több kutatópontján is előfordulnak (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere 295). Az alábbi kutatópontokról vannak adataink: Vág (Győr-Sopron m.), Rigács (Veszprém m.), Bődeháza (Zala m.), Nyárad (Veszprém m.), Nemesvita (Veszprém m.), Tiszadob (Szabolcs-Szatmár m.), Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Nagyiván (Szolnok m.), Viss (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Balmazújváros (Hajdú-Bihar m.), Homok, Csongor, Vári (Szovjetunió), Torontáltorda (Jugoszlávia). „A nyelvatlasz alapján a jelenségnek bizonyos földrajzi aspektusa is kirajzolódik” — írja IMRE SAMU (i. m. 295), mégpedig a Dunántúl nyugati fele (nagyjából Sopron, Vas, Zala, Veszprém megye) és a Tiszántúl északi fele (kb. a Bodrog—Tisza—Körösök határolta vidék) az a két terület, ahol a jelenség eléggé gyakori. Ehhez még hozzá kell sorolnunk a magyar nyelvterület keleti tájait, a székely nyelvjárásokat. GÁLFFY MÓZES (NyIrK. IV, 135–9) MÁRTON GYULÁVAL végzett nyelvatlaszgyűjtése során a Csíkszeredához közeli Csatószezen, a vele szomszédos Csíkszentsimonban, azután Csíkkozmáson, a Csík és Gyergyó határterületén fekvő Balánbányán, valamint Szatmárnak 14 falujában, köztük Csűrű Bálint szülőfalujában, Egriben találkozott e jelenséggel. Egyébként CSÜRY BÁLINT (NyK. L, 69) 1936-ból származó szamosháti palatogramjai már jelzik a kérdéses hangok meglétét, s mint ő is megjegyzi, ezek a postalveolaris *t* és *d* hangok Debrecenben is lépten-nyomon hallhatók. A dolog érdekessége még, hogy a szokásostól eltérő ejtésre a finnek, közülük is elsősorban ARTUR KANNISTO hívta fel CSÜRY figyelmét. Visszatérve az erdélyi gyűjtésekre, a felsorolt helységeken kívül még két-két, Dicsőszentmártonhoz, illetőleg Segesvárhoz közel eső településről vannak adatok. TEISZLER PÁL (NyIrK. VI, 165–71) a Szamoshát 29 falujában gyűjtött a GÁLFFY MÓZESTÓL és MÁRTON GYULÁTÓL szerkesztett ún. székelyföldi kis kérdőívvel. Említésre méltó, hogy egyik faluban sem találta teljes érvényűnek a jelenséget (170). Ugyancsak ő (NyIrK. XI, 83–7) gyűjtött a Nyárad és Küküllő mente között fekvő Abódban is. E gyűjtés eredményeire még visszatérek.

A nyelvjárástörténeti kutatások is bizonyítják (vö. BENKŐ, Nyjtört. 20), hogy a *t* hang hátrább képzése — több más, újabban feltűnt jelenséggel együtt — a magyar nyelvterületnek számos, igen sokszor egymástól távol eső részén jelentkezik. IMRE (i. m.) úgy véli, hogy az összes magyar nyelvjárásra kiterjedő jelenségről van szó, kár, hogy a nyelvatlaszgyűjtés során az ide vonatkozó adatok lejegyzése még kevesebb figyelmet kapott (vö. KÁLMÁN BÉLA, A hangjelölés: Nyamódsz. 108).

A kérdés eddigi legtűzetesebb vizsgálatát TEISZLER PÁL (i. m.) végezte el a romániai magyar nyelvjárások atlaszának anyaggyűjtése során, először a szamosháti nyelvjárásban, majd a székely nyelvjárásokban. Megfigyelései sok mindenben közelebb visznek bennünket a jelenség megismeréséhez. Mindjárt a hangszín-realizáció megítélésében úgy

nyilatkozik, hogy nem egyszerűen hátrább képzett *t*-t ejtenek a szamosháti nyelvjárásokban, hanem kakuminálisat (NyIrK. VI, 169): „Az egyszerű hátrábbképzettségből nem adódik az az erős, gyors és jellegzetes zárpfattanás, amely e hang képzésében megnyilvánul”. Ennek megfelelően abódi anyagának bemutatásakor már kakuminált mássalhangzó-változatokról ír (NyIrK. XI, 83–7). Érdemes itt még mások véleményét is megemlítenünk. BÁRCZI Fonetikájában (19) ezt olvashatjuk: „Megesik azonban, hogy a nyelv kissé hátra görbül, és csúcsa alkotja a zárt, ekkor *c a c u m i n á l i s* (apicalis, cerebralis) zárhangokról beszélünk; jelük a megfelelő betű alá tett pont: *ṭ, ḍ, ɲ̣*. Talán ilyen a több nyelvjárásban újonnan megfigyelt postalveoláris *ṭ, ḍ*: *tudtam : tuɟtam (?)*”. DEME LÁSZLÓ (A magyar nyelvjárások néhány kérdése (NytudÉrt. 3. sz. 57) a szóban forgó hang(ok)ról azt mondja, hogy tisztázatlan még, vajon „valóban kakuminális-e, vagy csak apicopostalveoláris a szokásos apicodentális-alveodorzális ejtés helyett”. GÁLFFY MÓZES (NyIrK. IV, 136) bár hátrább képzettnek nevezi, megjegyzi, hogy még választ kell adnunk arra, hogy „hol van meg ez a hang, *m i l y e n k é p z é s ű* [kiemelés tőlem], melyik nemzedék ejtésében figyelhető meg, terjedőben vagy eltűnőben van-e a jelenség”.

A továbbiakban nézzük meg, hogy mi a helyzet a regionális köznyelvekben. Az eddig megjelent dolgozatok alapján a következő kép rajzolódik ki:¹ ZILAH Lajos orosházi (NytudÉrt. 100. sz. 79–104), illetőleg HORVÁTHÉ BERNÁTH RÓZSA (uo. 105–24) győri anyagában nem találtam példát a hátrább képzett *ṭ/ḍ*-re. Ugyancsak hiába kerestem a kérdéses hangokat a hatvani regionális köznyelvről kiadott szöveggyűjteményben (G. VARGA GYÖRGYI, Szövegmutatványok Hatvani regionális köznyelvből: Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 4. sz.), de találkoztam velük P. LAKATOS ILONÁK „Adatok Jászberényi regionális köznyelvéhez (Néhány hangtani jelenség Jászberényi mai nyelvében)” (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 25. sz.) című munkájában. Nem a vizsgált kérdések sorában, hanem gyakori előfordulása miatt említést érdemlő jelenségnek nevezi meg a szerző a kakuminális *t*-t és *d*-t (i. m. 112–23, valamint az adattár). Azt írja, hogy szinte valamennyi adatközlőre jellemző, s úgy tűnik, hogy e tényt nem befolyásolja az életkor, mivel a 14 évestől az 59 évesig terjedően jelentkezett a kakumináció, de a nemek és műveltség szerinti különbség sem lehet döntő, mivel férfiak és nők, kevésbé iskolázottak és felsőfokú végzettségűek beszédében egyaránt megvan.

Magam a pápai regionális köznyelvben találkoztam a köznyelvitől eltérő ejtésű *ṭ*-vel és *ḍ*-vel, mint erről már korábban szoltam röviden (NytudÉrt. 100. sz. 66, 75). E tény nem meglepő, mivel a bevezetőben idézett munkák jelzik, hogy Veszprém megyében, a nyelvjárásokban jelen van ez a sajátosság, de megvan egyúttal a városi regionális köznyelvben is. Bár tizenhét adatközlőm közül hétnél nem tapasztaltam, s a többieknél sem volt általános érvényű, de a magnetofonfelvételek tanúsítják, hogy a köznyelvi *t* mellett megvan ennek hátrább képzett változata is. (Érdekességként említmem meg, hogy a pápai születésű, de egyetemista kora óta a fővárosban élő H. Á. nyelvész kiejtése megőrizte a jellegzetes — az ő szóhasználatával élve — „pápai” *ṭ*-ket. Ugyanakkor a vele egyidős (még harmincon inneni) Gy. J., aki szintén pápai születésű, s ugyanannyi ideje van Budapesten, mint H. Á., nem ejti a hátrább képzett *ṭ (ḍ)*-t. Ennek a magyarázata nyilvánvalóan nem abban rejlik, hogy egyik megőrizte, a másik pedig elhagyta e kiejtésbeli jellegzetességet, hanem az utóbbi személy, nyilván nem is ejtette e hango(ka)t korábban sem. R. E. nyelvészprofesszor több mint három évtizede elkerült Pápáról, beszédét mégis színezi azóta is a hátrább képzett *ṭ, ḍ*, sőt — megfigyelésem szerint — a hátrább képzett *ḳ* hang is.)

Visszatérve a már említett pápai adatközlőkre, nézzük meg, hogy milyen korosztályt s milyen műveltségi szintet képviselnek. Életkorukat tekintve: a legfiatalabb 23, a

¹ Azokat a munkákat most nem említem meg, amelyek nem vagy nemcsak hangtani kérdéseket vizsgálnak.

legidősebb 56 éves, s e két időhatár között oszlik meg a többieké (30, 36, 37, 38, 48 és 53 éves). Iskolai végzettségük szerint nyolcan felsőfokú, ketten középfokú iskolával rendelkeznek. Egyébként az ő esetükben mintha az iskolai végzettség nem is lenne olyan lényeges, mivel érzésem szerint a helyi norma nem is érzi regionálisnak a köznyelvitől eltérő ejtést *t*, *đ*-t, ellentétben például a nyílt *e*-vel (vö. NytudÉrt. 100. sz. 69). Jó példa erre az a 37 éves pápai jogász, akinek nyelvi igényessége „megtúrte” a vizsgált jelenséget, sőt, a többiekénél meglevő hangtani regionalitások közül nála csak ez jelentkezett (i. m. 72).

Példák a hátrább képzett *t*-re a pápai regionális köznyelvből: 1. Sz ó k e z d ő h e l y z e t b e n: *talán, tanácsi, tapolcafi, tartottq, tavaj, telek, telepítő, terhelt, terület, terv, tilalommal, tizórárt, tovább, több, töblet, török, történelmi, történeti, tudnak, Turi* szn. — 2. Sz ó b e l s e j i h e l y z e t b e n: *alkotás, atható, átfutetése, autó, Balatonalmádba, bankétfét, beépítet, belszámítom, betét, eljutottunk, erdészet, éteremhez, feloldotta, hatalmas, hathatós, hatóságnak, hetvenen, intézet, izgatott, kerthejség, kisajátítanánk, lakhatóságot, nyugati, otthonának, ötévenként, ötven, paták, pólásárg, szeretet, született, utközbe, ügyintéző, várható, vőhező, zölterület.* — 3. Sz ó v é g i h e l y z e t b e n: *alatt, alakult, akiket, amiatt, bankétfét, beépítet, benszülött, betét, csábított, élet, elmúlt, előtt, emiatt, épület, erdészet, évet, ezlött, fákát, házat, hejeit, hétvégét, intézet, irányzat, itt (2), izgatott, jelent, jött (rá), került (~ kerűt), készült, kiüzött, kölcségeket, között, kút (kűt), lakóberlőket, lapot, lét, leveleket, megnyílt, mékszervezését, ment, mert, miatt, nedűt, nyomot, onnét, ott, összegét, páját, Pécsét, részt, szabadidőt, szenvedett, szeretet, született, tehát, telket, terhelt, terület, tilalmat, töblet, tünét, utavalót, válat, vasútvonalat, villanyhálózat, volt (~ volt), vonzott, vőlegényeket, vőlegényjelöltet.*

Az adatok alapján tudunk-e valamilyen általános következtetést levonni a jelenségre vonatkozóan? TEISZLER (NyÍrK. VI, 170) úgy véli, hogy valószínűleg a szóvégi, toldalékként szereplő, magánhangzó utáni *t*-ből indult ki, ezen belül is a veláris, labiális magánhangzók után. A pápai adatok mit mutatnak? Valóban a szóvégen, illetőleg toldalékban fordul elő leggyakrabban a hátrább képzett *t*. Kétszer olyan gyakran, mint a szó belsejében, és majdnem négyszer gyakrabban, mint a szó elején. (Ez utóbbi azért is érdekes, mert a magyar hangsúlyviszonyok miatt itt több adatot vártam.) Ami a magánhangzókat illeti, magam is úgy vélem, hogy a veláris, labiális hangok kedveztek a hátrábbképzettségnek, s csak analogikusan jelentkezett a palatális, illabiális hangok után (illetőleg szókezdő helyzetben előttük). Ugyancsak az analógia hathatott abban, hogy a *t* zöngés párja, a *d* is realizálódhat a köznyelvitől eltérő módon (vö. i. m. 170). TEISZLER anyagában (NyÍrK. XI, 84) a hátrább képzett *đ* ugyan minden helyzetben előfordul, de az adatok száma jóval kevesebb, mint a *t*-é.

Példák a hátrább képzett *d*-re a pápai regionális köznyelvből: 1. Sz ó e l e j i *đ*: nincs rá adat. — 2. Sz ó b e l s e j i h e l y z e t b e n: *ađunk, Balatonalmádba, budai, budapesti, Budapestről, családđat, edđig, felađatot, feloldotta, göđöllő, Göđöllőre, Hódoska, idđ, leragađni, marađok, szabadidőt.* — 3. Sz ó v é g i h e l y z e t b e n: *csalad, majđ, móđ, szomszéd.*

Pápan ugyancsak ritkább megjelenésű a *đ*, szókezdeten nem is jelentkezik. Igaz, hogy ebben a helyzetben TEISZLERNél is csak két adat szerepel. Az abódi anyagban a *t* mellett a *d*, *k*, *g*, *n*, *nn* és *ll* realizációjában is felbukkan a hátrábbképzettség, igaz csak szórványosan. (Csűrű is megemlíti idézett munkájában a hátrább képzett *n* és *nt* hangot, illetőleg hangkapcsolatot.) Nálam ez utóbbiakra nincs adat.

Vajon megvan-e a jelenség a budapestiek ejtésében? Külön vizsgálódás nélkül is biztos állíthatjuk, hogy igen, hiszen a fővárosiak nagy része az ország különböző vidékeiről került fel, s nyelvhasználatuk még sokáig őrzi nyelvi regionalitásukat. (Korábban már utaltam erre a pápai születésű, Budapesten élő személyekkel kapcsolatban.) A nyelvjárásiasságtól, a provinciális nyelvhasználattól való elkülönülés szándéka kiejtésformáló erő-

ként hat a köznyelvben — írja G. VARGA GYÖRGYI (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben 214), de vajon mit érez az egyéni beszélő normatívnak, s mit regionálisnak? A palóc *a*-t, az *ö*-zést, *i*-zést stb. minden bizonnyal nyelvjárásiásnak tartja a laikus is, s igyekszik elkerülni, de a hátrább képzett *i*-t (*g*-t, *k*-t, *g*-t stb.) már nem biztos. Legalábbis erre mutat, hogy — megfigyelésem szerint — a televízió néhány munkatársának kiejtésében ugyancsak megvan a szóbanforgó jelenség, de ez már külön vizsgálatot igényel, amelyre érdemes lenne időt szakítanunk.

POSGAY ILDIKÓ

SZEMLE

Nyelvművelő kézikönyv I.

Akadémiai Kiadó; Budapest, 1980. 1295 l.

Több ízben is megtisztelő feladatomná tétetett már pályafutásom során, hogy egy-egy nagyszabású nyelvészeti vállalkozásunkról beszámolhattam folyóirataink hasábjain. Mindig nagy örömmel fogtam neki a munkának, de mindig el is nehezedett a kezem, amikor az íráshoz kezdtem: visszatérő fordulatként újra meg újra azt kellett leírnom, hogy az értelmező szótár, az etimológiai szótár stb. hézagpótló mű, hogy sokkal korábban meg kellett volna alkotni, hogy le vagyunk maradva más népekhez képest stb. S a közhelyszámba menő fordulatok, sajnos — igazak voltak.

A magyar nyelvtudomány régebbi és mostani állapotából következő sorsomat most sem kerülhetem el, mert a Nyelvművelő kézikönyv I. kötetének megjelenése valóban ünnepi esemény volt mindazoknak (és az ilyenek is sokan vannak), akiket hivatásuk kötött össze egy életre a nyelvvel (magyar szakos tanárok, írók, újságírók, kiadói szerkesztők, fordítók, rádiósok, televíziósok stb.). De ezen a viszonylag szűkebb körön túl érdekeltnek mondhatók a megjelenés ügyében és tényében azok a százezrek is, akik ügyiratokat fogalmazva, jelentéseket gyártva, tudományos cikkeket írva, fölös számú értekezleteink egyikén szólásra emelkedve stb. teszik föl maguknak e kérdést: Jól írtam? Jól mondtam? Hogyan helyes? Hogyan helyesebb? — Most végre *A-tól K-ig* van felelet, ismét sikerült törleszteni egy régi adósságot.

A műnek mindenekelőtt a terjedelme, s ami ezzel együtt jár, a részletessége lepi meg azt, aki a kezébe veszi. Bevallom, én (valószínűleg másokkal együtt) egy fele ekkora, egykötetes könyvre számítottam; de persze a csalódás kellemes volt számomra. Az értelmező szótár méreteiről az 1950-es években vívott csatározások óta már többször bebizonyosodott, hogy az alap kutatásokra fordított idő és pénz mindig megtérül. Ez a NymKk. esetben is így lesz. — Egyébként a tudományos igényű, a bő kézikönyvhöz való ragaszkodás nem hátráltatta egy népszerű, rövidebb változat gyors elkészítését és megjelentetését, hanem már elő-kézirati állapotában lehetővé tette a „Hivatalos nyelvünk kézikönyvé”-nek megszerkesztését. Most, hogy a nagy mű maga is kész, több más, sajátos profilú összeállítás alapja is lehet a jövőben, ahogyan ez az ÉrtSz. esetében is történt.

Annak, hogy a NymKk. terjedelmesebb lett a vártnál, a legfőbb oka a teljességre törekvés. Ezen azt értem, hogy a szorosabban nyelvművelő-nyelvhelyességi érdekű felvilágosításokon kívül benne van új kézikönyvünkben szinte az egész magyar leíró nyelvtan, irodalmi nyelvünk alakulásának mintegy 100–150 éves története, stilisztikai és helyesírási tudnivalóknak egész tömege stb.

Szigorú kritikával mérve (és az eddigi hasonló magyar kézikönyvek gyakorlata szerint) nem lett volna ugyanis köteles a NymKk. arra, hogy pl. az általános alannyal

egy minden nyelvművelő vonatkozás nélküli külön cikkben foglalkozzék. Ez tipikusan a leíró nyelvtanok dolga, mint ahogyan az állapotféle határozók definiálása és fajainak ismertetése is az. S az ilyen, nem a műfajba vágónak látszó esetek sorolását még sokáig lehetne folytatni. — Ám ha meggondoljuk, hogy a nyelvművelői állásfoglalások alapja végső soron a tüzetes, sokoldalú nyelvleírás; s ha tudjuk, hogy közönségünk mennyire nincs birtokában még a középfokú grammatikai ismereteknek sem; azonnal be kell látni, hogy a kézikönyv szerkesztői helyesen jártak el akkor, amikor művük nyelvtani alapjait is beszerkesztették (többnyire dicséretes tömörséggel!) magába a kötetbe.

Inkább értelmező szótárra (sőt szakszótárra, lexikonra) tartozónak érezheti a NymKk. forgatója azt is, ami az *alak*, *alakút* — *forma*, *formál* szócikkben található, és még inkább azt, ami az állatok, állatcsoportok megnevezéséről szól. — E témaköröknek (és a hozzájuk hasonlóknak) a szóhasználat helyessége szempontjából való érdekeltsége azonban tagadhatatlan, s ezt elismerve nem helyteleníthető az ilyen témakörök felvétele. Megkülönböztetve is: nem mindenkinek a könyvespolcán van ott az ÉrtSz., aki ezt a kézikönyvet viszont megvette!

Sokat, olykor kis részletekbe menően (sőt olykor -veszően) foglalkozik a NymKk. kiejtési kérdésekkel. Ezt az eljárást bizonyos joggal vitatni lehetne, mondván: a *József* e-jének nyílt (szerintem zárt) voltáról nyilatkozni a régen tervbe vett külön kiejtési kézikönyvnek a dolga. — De addig várjon a helyesejtési kérdések megválaszolására mindenki, amíg ez meg nem jelenik?

Az idegen szavakról néhány éve rendezett akadémiai viták óta ismét benne van a köztudatban (és tudtommal a Nyelvtudományi Intézet tervében is) egy magyartó szótár szerkesztése. — Mivel azonban ennek megvalósulása csak egy elég távoli jövőben remélhető, nem lehet kifogásolni (egyébként sem igen lehetne!), hogy a NymKk. sok idegen szót vesz fel szócikkjei sorába; magyarázza őket, és jó magyar szinonimákat ajánl helyettük.

A nyelvtudományi megalapozottságra, a komplexitásra való törekvés, a sok erőfeszítés ellenére még mindig meglevő hiányok az okai tehát annak, hogy a NymKk. voltaképpen nem is egy, hanem több könyv feladatának betöltésére vállalkozott. — Hogy végül is milyen sikerrel, ezt majd a jövő fogja megmutatni, de néhány kérdést már most sem joggal fölvetni.

A szerkesztők (korunk uralkodó felfogásának megfelelően) a következőképpen jellemzik nyelvművelői magatartásukat: „[Nyelvművelésünk] régebbi irányzatát inkább nyelvvédelemnek nevezhetjük: jelszava a nyelvtisztaság, programja az idegen szavak irtása és magyartása s az idegenszerűségek — főleg a németességek (germanizmusok) — elleni küzdelem volt. 1945 után a német nyelvi hatás és veszélye csaknem teljesen megszűnt, s a nyelvművelés elfordult addigi fő harci céljától, nem tartotta már olyan fontosnak az idegen szavak és idegenszerűségek üldözését. Purizmus helyett a nyelv kommunikációs szerepének tökéletesítése és a nyelvi közműveltség fejlesztése került előtérbe. (A korábbi »hadicél« teljes mellőzése, az éberség elhanyagolása azonban nem bizonyult helyesnek, s megbosszulta magát: egy-két évtized alatt úgy előzőlötték nyelvünket az idegen, főleg angol és újraéledt görög-latin szavak, hogy védőháborút kellett hirdetni ellenük.)

De nagy a különbség a régi és az új nyelvművelés módszerében is: a nemzeti elfogultságból vagy érzelmi, ízlésbeli előítéletből eredő »érvek« helyett tudományos módszeresség lett az új jelenségek vizsgálatának és megítélésének alapja; tekintélyelvű, merev szabály helyett pedig mai nyelvművelésünk mérlegelő értékeléssel, okszerű tanáccsal kívánja irányítani a nyelvhasználatot.” (14. lap.)

Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy az 1950-es évek elején, amikor mai nyelvművelésünk alapjait leraktuk, ezt kellett tennünk, és hogy ma sincs lényegében másra sem szükség, sem lehetőség.

Újra meg újra visszatérő gond azonban nyelv művelő berkekben (sőt rajtuk kívül is) nyelv művelésünk hatékonyságának a kérdése. Gorombán fogalmazva: arányban áll-e a szellemi és az anyagi ráfordítás az elért eredményekkel? Egyesek véleménye szerint nem, a nyelvromlás ijesztő mértékű, s ezért a magyar nyelvészek (sőt csakis a magyar nyelvészek) hibáztathatók. Ezzel a fensőbb ségesen kinyilatkoztató, a vélt bűnbakra való rámutatással minden probléma gyökerét nagy naivan megtaláltnak hívó nézettel szemben nyilvánvalóan BENKŐ LORÁNDnak van igaza, aki a NymKk.-et a Magyar Tudományban ismertette a következőket írta: „[A nyelvromlást illetően] Most arról nem is érdemes talán külön szólni, hogy valójában nem a nyelv romlik, hanem annak használói körül vannak a hibák. Lényegesebb az, hogy a mai modern élet nap mint nap veti föl azoknak az új gazdasági, társadalmi, művelődési problémáknak az óriási mennyiségét, amelyeknek mind-mind megvannak a nyelvi vetületeik, s amelyek a nyelvhasználók részéről mind-megannyi »feleletet«, megoldást várnak. A laikus nyelvhasználók erre a hatalmas nyelvi információáradatra legnagyobb részben nincsenek felkészülve, az anyanyelv-használat egyes szféráinak robbanásszerű kitágulása igen sok esetben tanácsstalanná, illetőleg egyes negatív jelenségek ellen védtelenné is teszi őket.” (MTud. 1981. 3. sz. 230.)

Rugalmas és árnyalt tanácsokra van tehát szükségük a nyelvhasználóknak, hogy eligazodhassanak a nyelvileg is egyre bonyolultabb megoldásokat kívánó élethelyzetekben; ez igaz. A komplex módszerű, a rossz ostromozása helyett inkább a jót megmutató, a nem tiltó-követelő, hanem csak ajánló-tanácsoló nyelv művelés eszménye azonban minden nehézsége ellenére sem jelenthet határozatlanságot. Mert ha a tudományos árnyaltságnak, a stilisztikai hatások mérlegelésének, a különféle kommunikációs helyzetekben hordozott más-más értékeknek dialektikus egységbe olvasztására való törekvés bizonytalanságba fullad és fullaszt, a nyelv művelés éppen arról mondana le, amiért a társadalomnak szüksége van rá: a nyelvhasználat irányításáról.

Nos, a NymKk. cikkírói és szerkesztői ezt nagyon jól tudják, a szócikkek túlnyomó nagy része olyan, amilyennek lennie kell: világos útmutatást tartalmaz. — Ilyenek például az „*áll* terpeszkedő kifejezésekben”, az „*alkalmaz* terpeszkedő kifejezésekben”, az „*alkot* terpeszkedő kifejezésekben” című összefoglalások K. M.-től; különösen a lehetséges jobb szinonimákat felsorakoztató részek. (Itt jegyzem meg, hogy a rendkívül gazdag szinonimakinálás a NymKk.-nak általános erénye.) — T. J.-nek a „germanizmusok”-ról szóló rövid, de velős tájékoztatása mintaszerűen képviseli a kötet egész nyelv művelői magatartását. — Az „*aláhúz*” meg az „*aláír*” ügyesen, tömören old fel régi, hibás tilalmakat. — A sokszor kérdezett „*által* — *tól/-től*, illetve *-val/-vel*” ügyet T. J. igen szerencsés tömörséggel ismerteti. — A sok vitára okot adó témakör, az „igék elvonása képzős összetett főnevekből” (*gyorsír*, *szakfelügyel* stb.) L. J. érdemből megnyugtató, a fejlődést elismerő, de a túlzásoktól mégis visszatartó állásfoglalással zárul. — A „befejezett melléknévi igenév” használatát tárgyaló szócikkkel K. M. azt bizonyítja, hogy igen bonyolult ügyekben is lehet gyakorlati, jól használható, okos tanácsot adni.

Sajnos azonban vannak olyan eszmefuttatások is, amelyekről az olvasó nemigen lesz okosabb. — Ha az „*akar*” szócikkének elején az áll, hogy a „Mit *akar* ez jelenteni?” mondatban az *akar* használata németes, és van helyette (meg a többi helytelen fordulat helyett) jó magyar; akkor ezeket miért az óvatoskodó „inkább” szóval ajánlják, holott így kellene fogalmazni: „Használjuk helyettük...!” — Ugyanez a hibája (szerintem) az „*akarattal*” szócikkének! A kézikönyv megállapítja róla, hogy „Használata idegenszerű, kevésbé igényes ez: „Ha csak lehet, kerüljük!”; ami azt jelenti, hogy nem kell komolyan venni a helyette felsorolt kiváló magyar szinonimákat: *készakarva*, *szándékosan*, *szándékkal*, *tudatosan*, *célzatosan* stb. — A nyelv művelők kapujába rúgott öngólnak tartom ezt a fogalmazást is: „Tömörsége azonban egyelőre élteti az *átpolitizál* és az *átideologizál* ígét” (254. l.). Az *azonban* kötőszó a mondatba azért került be, mert az

átpolitizál-ról a szócikkben korábban megállapítottak, hogy: „Zavaró ez a kifejezőmód, ismerve az ige régebbi jelentésárnyalatát (pl.: *átpolitizálták* az egész estét), s tartalmában is helytelen szemléletet tükröz.” Ha így áll a helyzet, miért dob a kézikönyv mégis mentőövet ezeknek a mindenképpen elmerülést érdemlő igéknek? — Egy furcsa helyesírási tanács még, aztán abbahagyom: „A kiejtést követő *Bülesz*, *Bitlisz* stb. írásmód nem látszik sem célszerűnek, sem indokoltnak.” Komolyan fontolgatta a munkaközösség a magyaros írás lehetőségét, vagy csak ironikus eufemizmusnak szánták ezt a mondatot?

A II. kötetre nézve más szempontot nem is tudnék a szerkesztők, GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSZKY MIKLÓS figyelmébe ajánlani. — Csak gratulálni lehet ugyanis pl. az utalószók rendszerének körültekintő megszervezéséhez, ami az egész mű használhatóságát lényegesen fokozza. — A nagy köteten nemigen érezni, hogy szövege sok szerzőtől származik: felfogás és stílus tekintetében egységes egész benyomását kelti. — Kielégítően egyeztetve van a NymKk. a többi standard nyelvészeti munkákkal: az értelmező szótárakkal, a helyesírási szabályzattal és a HTSz.-szel stb. — Felmérhetetlen segítséget jelent mind a gyakorlati nyelvművelő tevékenység, mind a további elméleti munka számára a rendkívül alapos (külön is, a szócikkek végén is fellelhető) szakirodalom-jegyzék, napjainkhoz közeledve egyre pontosabban.

A könyvismertetések műfajának szokásos rendje szerint most kerülhetne sor egyes apróbb kifogásaim előszámlálására. Úgy vélem azonban, hogy nem ez az alkalom az, amikor szóba kell hozni pl. azt, hogy az *akkord k*-ja valóban hosszú-e (ahogyan a kézikönyv tartja). Nem érdemes itt és most újrakezdeni a vitát a *tartály* meg a *tartány* közti (szerintem erőszakos és fölösleges) jelentésmegosztás jogosságáról. Az ilyen apró részletekről essen majd szó máshol és máskor; helyettük még egy lényegesnek látszó gondolat kívánczik ennek az eszmefuttatásnak a végére.

A NymKk.-et az egész országban (sőt határainkon túl is) mindenki nagyon várta. Most már használhatjuk is. Ne gondoljuk azonban, hogy megjelentetésével bármi is magától megoldódik nyelvhasználatunk visszasságai és gondjai közül. Anyanyelvünk kulturált használatához, a cél eléréséhez ugyanis nemcsak a szabályok rögzítése, illetve ismerete szükséges, hanem alap és légkör is kell hozzá: egy olyan, sok összetevőjű anyanyelvi műveltség, amelyet sok-sok munkával még meg kell teremtenünk, mert (valljuk meg) ilyenek nincsenek elegenden a birtokában. Az azonban bizonyos, hogy a Nyelvművelő kézikönyv széles körben való elterjedése nagymértékben hozzá fog járulni az anyanyelvi kultúra színvonalának emelkedéséhez, vagyis saját létezési közegének létrejöttéhez.

FÁBIÁN PÁL

Vértés O. András, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 234 (235) lap

A magyar nyelvtudomány történetének sok fehér foltja van, ezek egyikének eltüntetésére vállalkozott VÉRTES O. ANDRÁS, amikor a magyar fonetika múltjának első, több évszázadra nyúló szakaszát feltérképezte. Leíró hangtanunk történetével — egy-egy részletkérdés kivételével — jószerivel csak fonetikai kézikönyveink foglalkoztak egy-egy kurta, vázlatos fejezetben. Ezeken kívül csak MOLNÁR JÓZSEF közölt egy rövid áttekintést „A magyar fonetika története 1920-ig” címmel (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 39–46). Az első monografikus feldolgozás tehát a szerző érdeme. Tulajdonképpen nem meglepő, hogy amikor egy kisebb korszak, egy-egy jelentős

tudós tudománytörténeti értékelésére inkább akad vállalkozó, olyan hosszabb időszak vizsgálatára, amelynek eredményei feledésbe merültek, vagy éppen ismeretlenek, már alig akad példa. Az effajta kutatásnak ugyanis kemény feltételei vannak: számos nyelv — köztük a magyarországi latinság — alapos ismerete, széleskörű tájékozottság a nemzetközi és természetesen hazai szakirodalomban, a határtudományok eredményeinek — a fonetika esetében még a technikai vizsgálatokénak is — szemmeltartása, nyomtatványok, kéziratok ezreinek kézbevétele, áttanulmányozása, köztük olyanokénak is, amelyekről gyakran nem is sejthető, hogy fontos adatokat tartalmaznak. Ez esetben már a monográfia megjelenése előtt tudtuk, hogy a téma a legjobb gazdára talált: Vértess O. Andrásnak rátermettségét a legnehezebb kutatói feladatok elvégzésére nem most kellett bizonyítania, megtette ezt már több évtizeden át számos maradandó tanulmányával.

A monográfia tárgya a leíró magyar hangtan története a középkori szórványos megjegyzésektől a modern fonetika kialakulásáig, azaz BALASSA működésének kezdetéig. Forrásai: nyomtatott művek, köztük elfeledett, illetőleg — fonetikai szempontból — ismeretlen munkák (pl. BÉL MÁTYÁSÉ), kéziratok, valamint a határtudományok, főként a gyógypedagógia és a fiziológia számos hangtani vonatkozású eredménye. Anyagának feldolgozásában négy korszakot határol el. 1. A középkori szórványos hangtani megjegyzések kora 1539-ig, SYLVESTER nyelvtanáig. 2. A másodikat TSÉRSI JÁNOS 1708-ban megjelenő helyesírási — nyelvtani műve zárja le. 3. E periódus felső határa 1808, az első magyar nyelvű fonetika, SIMON ANTAL „Igaz Mester”-ének megjelenése. 4. A negyedik korszak a nyolcvanas évekig, BALASSA működéséig tart. A periodizáció igen meggyőző, mert nem öncélú, határait a szerző a feltárt eredmények gondos mérlegelésével vonja meg, ugyanakkor nem kezeli mereven. Álláspontját meg is indokolja: „A korszakoknak egymástól való elkülönítése azért is kevésbé határozott, mert egy és ugyanazon időszakban is elavult és modern hangtani, nyelvtudományi nézeteknek a »szinkretizmusa« élt.”

Lássuk, mit tartalmaznak a négy korszak egyes fejezetei!

Az első — nyilvánvalóan a legrövidebb — periódus bemutatásában szó esik többek között a szótag korai felismeréséről, HUSZ JÁNOSNAK a magyar *t*-vel és *d*-vel kapcsolatos megjegyzéséről, GALEOTTO MARZIO és TEMESVÁRI PELBÁRT — eddig jórészt ismeretlen — hangtani megállapításairól. Mind GALEOTTO, mind TEMESVÁRI PELBÁRT passzusainak forrásait is kimutatja — ezt egyébként rendre megteszi a feldolgozott munkák legnagyobb részével, szívós filológiai munkájával monográfiájának általános fonetikatörténeti értékét is növelve.

A második korszakon belül a szerzők (jórészt nyelvtanírók) hangtani megállapításait fonetikai szempontú fejezetekre bontva — azonos típusba tartozó jelenségeket együttesen — mutatja be. SYLVESTER, OTROKOSI FÓRIS FERENC, DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS, SZENCI MOLNÁR ALBERT, GELEJI KATONA ISTVÁN, KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, KÖVESDI PÁL, PERESZLÉNYI PÁL, MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS, MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS hangtani megfigyelései kerülnek szóba, mindazok, amelyek a magyar hangcsoportokra, egyes hangokra, a képzésmódra, a hangok kapcsolódására, a szótagra, illetőleg a magyar szó hangtani szerkezetére vonatkoznak. A fejezet meggyőzően igazolja, hogy a felsorolt tudósok megállapításai nem tudománytörténeti kuriózumok, hanem sok esetben maig érvényes fonetikai tételek első megfogalmazásai. Csak példaként említsük meg MISZTÓTFALUSI KIS megjegyzését a palatoveláris nazálisról, vagy SZENCI MOLNÁRNAK és GELEJI KATONÁNAK az igazodás és hasonulás bizonyítására felsorolt adatait!

A harmadik korszak bemutatásának rendje eltér az előzőétől. A szerző a kimagasló teljesítményeknek: BÉL MÁTYÁS, KALMÁR GYÖRGY, KEMPELEN FARKAS, RÉVAI MIKLÓS, SIMON ANTAL munkásságának külön fejezetet szentel, és külön egyet-egyet retorikai munkák fonetikai megjegyzéseinek, valamint a prozódiai harc és a jottista-ipszilonista háború hangtani vonatkozásainak. E korszak részletezőbb bemutatása is meghaladná egy ismer-

tetés kereteit, éppen csak a fejezet két, fontos érdemét emelném ki. Egyrészt azt, hogy megismerhetjük az első teljes magyar hangtant, amelyet VÉRTES BÉL MÁTYÁS egyik művében (*De Vetere Litteratvra Hvnno-Scythica Exercitatio*) fedezett fel. Másrészt azt, hogy részletesen ismerteti KALMÁR GYÖRGY és RÉVAI MIKLÓS fonetikai nézeteit, s ezzel megmenti azokat a végleges elsüllyedéstől. Azt a fejezetet, amelyben KEMPELEN munkásságát tárgyalja; igaz, védhető indokolással — a kelleténél rövidebbre fogja. Úgy vélem, a Mechanismust érdemes lett volna — terjedelme és minősége miatt — részletesebben bemutatni, már csak azért is, mivel a monográfiát nyilván kézikönyvként is használni fogjuk. SIMON ANTAL munkája VÉRTES korábbi kutatásaiból vált ismertté (l. Nyr. LXXI, 431—8), az „Igaz Mester”, az első magyar fonetika ebben a monográfiában is elfoglalta méltó helyét.

A negyedik korszak alsó határa — mint láttuk — 1808, a felső a nyolcvanas évek eleje. Eme jelentős periódus bemutatása a másodikéhoz hasonló módon történik, tehát a feltárt és elemzett anyag nem szerzők szerint (kivéve RÉGNER TRVADAR hangtanát), hanem a fonetika egyes területeihez igazodva rendeződik. Az elméleti kérdéseken kívül külön fejezet foglalkozik a hangok csoportosításával, az egyes hangok leírásával, a hangok kapcsolódásával és a szupraszegmentális tényezőkkel. E korszakban kezdődik meg a hangok esztétikai, stilisztikai értékelése, valamint a beszédhibák számbavétele. Meglepően korai kísérleteket tár fel VÉRTES a fonetikus írás területéről. Kiderül, hogy KYSS SÁNDOR már 1815-ben alkotott „organic” jeleket, s BUGÁT PÁL (kéziratban maradt dolgozatában) — hasonló elvek szerint — korának legjelentősebb fonetikus írását dolgozta ki. A negyedik korszak anyagának bőségét néhány mondattal nem lehet érzékeltetni, hadd emeljek ki — csupán példaként — néhány fontosabb eseményt, illetőleg szempontot. Többben is fejtegették a klíma, a környezet hatását a beszédre, s bár a megállapítások nem bizonyultak időállóknak, mégis igazolják az elméleti törekvések megindulását. Mind dialektológiai, mind hangtörténeti szempontból fontosak a kétféle *ē*, *ō*, *o* fonémára vonatkozó észrevételek. BERECSÁSZI NAGY PÁL és BARÓTI SZABÓ DÁVID határozott különbséget tesz az *o*—*ō*₂ és az *ō*—*ō*₂ fonémák között (az *ō* terminológiájukban *vastagabb* — *vékonyabb*, illetőleg *tompa* — *éles*). VÉRTES a felismerés helyességét — önálló nyelvjárástörténeti tanulmány-nak is beillő formában — meggyőző adatokkal igazolja. E fejezetben — amint a többiben is — a megállapításokat mindig gondosan és körültekintően mérlegeli, azokat is, amelyek az első pillanatra homályosnak vagy éppen érthetetlennek látszanak. Ilyenfajta elemzéssel derül ki például, hogy KOLMÁR JÓZSEF terminológiájában a „fattyú” *n* egyáltalán nem valamiféle misztikus elmélet alkotása (aminek korábban minősítették), hanem fontos megfigyelés az *n* fonémának a hangkapcsolatokban jelentkező módosulására.

Az Utószó néhány, már a modern magyar fonetika időkörébe tartozó adalékot tartalmaz, illetőleg felhívja a figyelmet az elvégzendő feladatokra.

A könyv filológiai apparátusa mintaszerű, a pontos, visszakereshető utalások révén minden megállapításnak gazdája van, a forrásjegyzékek és mutatók pedig tökéletesen biztosítják a gyors tájékozódást a kötet hatalmas anyagában.

Akad-e kifogásolnivaló a monográfiában? A tudománytörténeti szakemberek nyilván találhatnak ilyeneket is. Magam csak egyet tudnék említeni. Azt a — tulajdonképpen védhető — gyakorlatot, hogy a vélemények ismertetésében a hibás vagy éppen korszerűtlen megállapításokat olykor külön nem hangsúlyozza. Igaz, hogy ezek elavultsága a fonetikával foglalkozók számára magától értetődő.

Ismertetésem befejezéséeként hadd foglaljam össze a könyv pozitívumait. A szívós feltáró munka fontos eredménye, hogy a szerzőnek számos mai fonetikai közhely legelső megfogalmazását sikerült kiderítenie. Azt a képet, amely fonetikánk múltjáról a tudományos köztudatban élt, jelentősen megváltoztatta. Tulajdonképpen rehabilitálta azt a korszakot (a Balassa előtti évszázadokat), amelyről azt hittük, hogy — KEMPELEN kivételé-

vel — alig alkotott valaki maradandót a hangtani vizsgálatokban. VÉRTES O. ANDRÁS a monográfia kidolgozásában — maga is hangsúlyozza — számos nehézségbe ütközött. A magyar fonetikatörténeti anyag jelentős részét neki kellett feltárnia, sőt felfedeznie, az értékesítésben pedig nélkülöznie kellett — megíratlan lévén — a fonetika tüzetes, általános történetét. Több évtizedes kutatói tapasztalatával feladatát mintaszerűen oldotta meg. A feltárt hatalmas, részben eddig ismeretlen anyag önmagában is nagy érték képvisel, a nemzetközi eredményekkel való összevetése, a vélemények forrásainak kiderítése, egyáltalán a fonetika általános történetébe való beillesztésük azt eredményezte, hogy nyelvtudományunk kiemelkedő színvonalú, eredményeiben időálló munkával gazdagodhatott.

KÁZMÉR MIKLÓS

Bolla Kálmán, *A Conspectus of Russian Speech Sounds*

Атлас звуков русской речи

Budapest, 1981. 160 lap + 79 tabló¹

Jelentős fonetikai, szlavisztikai munka jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában angol és orosz nyelven (oroszul a szerző saját fordításában), közös kiadásban a Böhlau Verlaggal (Köln, Wien; Slavistische Forschungen, Band 32.). BOLLA KÁLMÁN könyve az orosz beszédhangok artikulációs és akusztikus elemzését adja, a kísérleti fonetika korszerű eszközeivel végzett vizsgálatok alapján. A szerző mintegy hét éven át foglalkozott a magyar és az orosz hangrendszer egybevető elemzésével, ebből született az orosz beszédhangok atlasza, amely egyben a magyar kísérleti fonetikának is kiemelkedő eseménye. A mű célja, amint az előszóban olvashatjuk, hogy megismertessen az orosz nyelvi kommunikáció beszédbeli (élőszóbeli) megvalósításához szükséges artikulációs—akusztikus elemek típusaival, a beszédhangokkal, s ezáltal hozzásegítsen az orosz nyelv jobb megismeréséhez, elsajátításához, oktatásához.

A könyv első fejezetében a szerző a nyelv és beszéd kapcsolatát, a másodikban a beszéd folyamat analízisének eszközeit és módszereit tárgyalja. Ezt követi az orosz beszédhangok fonetikus átírásának, majd pedig az orosz beszédhangrendszer és az egyes hangtípusok sajátosságainak leírása. A terjedelemnek közel kétharmadát kitevő fejezet a szorosabb értelemben vett atlasz: a 78 beszédhang tablóanyaga. E részek szervesen kapcsolódnak össze és alkotják a téma monografikus igényű feldolgozását.

A modern nyelvészeti fonetikai kutatásokban elengedhetetlen a nyelv és a beszéd viszonyának újrafogalmazása, új megvilágításba helyezése. A szerző felfogásában a beszéd a nyelv működésének eszköze. Ez gondolatmenetének kiindulópontja, amely a beszéd folyamatjellegének hangsúlyozásával és meghatározásával, tovább pedig a teljes beszédlánc elemzésével folytatódik. A szignálkomplexumok létezési, megjelenési formáját alapul véve öt, egymástól lényegesen eltérő szakaszt különít el a beszédfolyamban: 1. a kódolás szakasza, egysége a (sejtbiológiai) neuréma₁; 2. a beszédképzés szakasza, egysége a kinéma; 3. a beszédsszignálok továbbítása akusztikai rezgések formájában, egysége az akuszéma; 4. a beszédsszignálok felfogása, egysége a szonusz; 5. a beszédsszignálok dekódolási szakasza, egysége a neuréma₂ (megkülönböztetve a kódolás szakaszának neuréma₁ egységétől). A kódolás tárgyalásában saját hipotézisét is ismerteti. Eszerint feltételezhető, hogy az agy szenzoros és motorikus mezői mellett eddig még ismeretlen funkciók is léteznek. A nyelvi rendszer tárolására a szenzorikus mezőben léteznie kell egy szemantikai memóriának, egy grammatikai vagy más szóval szerkezeti-relációs memóriának, valamint

egy realizációs memóriának. Ez utóbbi révén valósul meg a nyelvnek beszédbeli kifejezése. A tárolt jelkészlet felhasználásához és közlésformává alakításához szükség van a motorikus mezőben egy gondolkodtató-operációs rendszerre. A beszédlánc teljes folyamatainak leírása, a folyamat különböző megjelenési formáinak komplex tárgyalása a szerző modern szemléletét tükrözi. A gondolatmenet végeredménye a fonetika tudománya tárgyának — a teljes beszédfolyam vizsgálata — és a fonetika tudományát alkotó belső empirikus szakágazatoknak — kortikális, artikulációs, akusztikai és auditorikus fonetika — meghatározása és kifejtése.

A beszédvizsgálat eszközeiről és módszereiről szóló fejezetben a szerző ismerteti a hanganalízis modern kísérleti fonetikai eljárásait; egyúttal értelmezi az atlasz diagramjait. Foglalkozik az artikulációs vizsgálatokban felhasznált röntgenográfiai, labiográfiai, palato- és lingvográfiai módszerrel, valamint az akusztikai elemzésekben alkalmazott oszcillográfiával és hangspektrográfiával. (A kísérletek eszközeinek, műszereinek fényképe az ábraanyag része.) Noha a röntgensugaras beszéd kutatás szinte egyidős a röntgen felfedezésével — már két évvel a felfedezés után találkozunk nyelvészeti célú felhasználással —, az azóta sokat fejlődött röntgentechnika (képerősítő eljárás) ma sem helyettesíthető mással. Kutatásai során Bolla statikus és dinamikus röntgenográfiaival dolgozott (utóbbi anyaga azonban még nem kerülhetett be a monográfiába). Az ajkak mozgásának elemzését szintén statikus (fotolabiográfia) és dinamikus (kinolabiográfia) labiográfiaival végezte. Az eljárással ugyanazon időpillanatban nyerünk rögzített és mérhető adatokat az ajkak artikulációjáról frontális és profilképen. A palatográfia és a lingvográfia a szájpadlás és a nyelv működésének sajátosságairól tájékoztat. A módszer lényege, hogy a kísérleti alany nyelve (palatogramok készítésekor), illetve szájpadlása (lingvogramok készítésekor) festékkel van bekenve, amely jól látható nyomot hagy a szájpadláson, illetve a nyelven a vizsgálandó hang ejtése után, s közvetlenül fényképezhető. A lingvografikus eljárást a szerző kísérletezte ki; saját készítésű palatográfjának és lingvográfjának a fényképe az ábrák között található.

A beszédhang mint kváziazonos rezgés-komplexum pontos definiálása vezeti be az akusztikai vizsgálatok ismertetését. Négy hangsajátosság: a) az időtartam, b) az alaphangmagasság, c) a hangerő (intenzitás) és d) a hangszerkezeti (formáns)kép elemzése adja a hangok akusztikai jellemzőit. A rezgés-kép vizsgálata tizenkét csatornás oszcillográfiával történt, amelynek különböző frekvenciaátviteli sávon dolgozó galvanométereivel kiemelten is bemutatathatók a különféle beszédhangok differenciálásában szerepet játszó frekvenciatartományok. (Kísérleteiben a szerző négy csatornát használt.) Az atlasz tábláin az oszcillogramoknak a metszete látható, amelynek hosszúsága arányos a hang időtartamával. A spektrálanalízis a hangok belső szerkezetének tanulmányozását teszi lehetővé. A régibb típusú Sona-Graph-fal, illetve a modernebb hangspektrográfiával készült hangszínekpek három dimenzióban rajzolják ki a beszédhangot (vagy hangsort). A diagramról kiértékelhető az idő, a frekvenciamegoszlás az idő függvényében és a grafikus rajzolatból az amplitúdó nagyság. A műszer egy más beállításával közvetlenül amplitúdó-metszet készíthető, a táblákon ez a típusú diagram is szerepel.

Az orosz beszédhangokat kétféle fonetikus átírás szemlélteti: a cirill alapú és a latin betűs APhI. Táblázatban tekinthetők át valamennyi beszédhang fonetikus jelei, példaszavak a megfelelő átírás szerint, a hang helyesírási betűjele és néhány szó, amelyekben az adott hang megvalósul. Ugyancsak táblázat foglalja össze a diakritikus jeleket és értelmezésüket.

Az orosz beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátosságai című fejezet az ismertett kísérleti fonetikai eljárásokkal kapott eredmények verbális összegzése. A hangokat a fonetikákban hagyományos felosztás szerint (magán- és mássalhangzók) tárgyalja. Az egyes hangok részletes elemzését az orosz beszédhangrendszerre jellemző általános

leírás előzi meg. Szembetűnő a magán- és mássalhangzók nagy száma (78), ami annak a következménye, hogy a szerző az orosz beszéd folyamatában — tehát a morfémahatárokra is — előforduló összes beszédhangot vizsgálata tárgyának tekintette, s így valóban a teljes orosz beszédhangrendszer tárul az olvasó elé. A szerző egy sor, a szlavisztikai fonetikai irodalomban vitás kérdésben foglal állást kutatásai és kísérletei egzakt eredményeivel. Ilyen például a diftongusok, triftongusok kérdése vagy az apikális ([l, l', r, r']) és apikopredorális hangok ([d, t]) megkülönböztetése. A röntgenografikus kísérletek eredményei alapján megállapította, hogy a mássalhangzók képzésében általában velarizációként ismert jelenség valójában pharyngalizáció: az artikulációban a nyelv hátsó részének és a nyelvgyöknek sokkal fontosabb és határozottabb a garathoz való közelítése, mint a lágy szájpaddalához. A részletes elemzésekben további finom megkülönböztetéseket végez: pharyngális, erősen és gyengén pharyngalizált hangokról ír. Pharyngális például a [d, p, m, v, f] stb., enyhén pharyngalizált a [g, k, r], erősen pharyngalizált a [ʃ]. Az orosz hangokkal végzett számos kísérlet tapasztalata, hogy a korábban izoláltan kiejthetetlennek minősített hangokról kiderült, hogy kis gyakorlással jól ejthetők önmagukban is.

Az orosz beszédhangrendszer tárgyalásában foglalkozik a fonetikai pozíciókkal, a hangminőség és a kvantitás, a már említett diftongusok, triftongusok és monoftongusok, a palatalizáció és a pharyngalizáció kérdéskörével, a nyelvhegy artikulációjával, a résképzés sajátosságával és a beszédszervek artikulációs konfigurációinak típusaival. A magánhangzók artikulációs és akusztikus sajátosságainak leírásában hat, a mássalhangzókéban tizenkét szempontot jelöl meg és következetesen végigvezet valamennyi hang elemzésében. A magánhangzók esetében: 1. a hangtípus meghatározása a fő artikulációs tulajdonságok alapján; 2. az alsó állkapocs nyitásszöge, a nyíltság — zártság foka; 3. az ajkartikuláció sajátossága: a) az ajkak helyzete, b) az alsó és felső ajak távolsága, c) az ajkzugok távolsága; 4. a specifikus átlagidőtartam; 5. az alaphangmagasság értéke; 6. az első öt formáns frekvenciaadatai. A mássalhangzóknál: 1. a gégefő és a hangszalagok részvétele a hang képzésében; 2. az uvula helyzete és hatása a hang jellegére; 3. a képzés módja, a hang jellege a képzésmód szerint; 4. a képzés helye a passzív szervnek megfelelően; 5. a nyelv artikuláló része, a hang jellege a nyelv hát legmagasabb pontját tekintve; 6. a nyelv szélek szerepe a mássalhangzók képzésében; 7. az artikulációs konfiguráció típusa; 8. kiegészítő (másodlagos) artikuláció (palatalizáció és pharyngalizáció); 9. az ajkartikuláció adatai (az ajkak helyzete és az állkapocs nyitásszöge): a) az ajkak távolsága (az ajkak nyitásának mértéke), b) az ajkzugok távolsága, c) az állkapocs nyitásszögének foka, d) az alsó állkapocs előre-hátra mozgása; 10. a hang specifikus átlagidőtartama; 11. a hang oszcillogramjának leírása; 12. a hangszínkép adatai. Minden hang tárgyalásakor zárójelben utalás történik a megfelelő táblóra, így a diagramok azonnal összehasonlíthatók az adott hang jellemzőinek verbális leírásával. Az orosz beszédhangok rendszerében az eligazodást a magán- és mássalhangzókat összesítő táblázatok, valamint az ábrák között (a szövegben utalással) szereplő két rajz segíti, amelyek szemléletesen reprezentálják az artikulációs konfigurációkat. Míg a táblórendszer egy adatközlő hangképzését mutatja be, az orosz beszédhangrendszer jellemzése és az egyes hangok (hangtípusok) részletes elemzése több személlyel végzett kísérletek anyagának feldolgozása.

Az atlasz 79 táblából áll, mindegyikük a kinyitott könyv szemközti (bal és jobb) oldalán helyezkedik el. Az első az ún. nyugalmi helyzetet demonstrálja, egyben verbálisan is magyarázza az egyes diagramokat. A táblák bal oldalán a hang fotolabiogramja, a dinamikus labiogram-sorozat (kinolabiogram), a palato- és a lingvogram, illetve az amplitúdó-metszet és az oszcillogram található. A kinolabiogram a hang artikulációjának megfelelő, általában kilenc kockából álló sorozat. A jobb oldalon van a hang fotoröntgenogramja, az ennek „leolvasását” segítő röntgen-séma: a jellegzetes kontúrok kiemelésével, továbbá a beszédhang hangszínképe, a cirill és latin betűs fonetikus jelek és helyesírásban az a

szó, amelyben az elemzés történt. A tablókat jól megtervezettek, világos elrendezésűek, egyértelműek, magas technikai színvonaluk lehetőséget biztosít ahhoz, hogy a szerző megfogalmazta célnak maradéktalanul megfeleljenek. Nyelvi korlátokat nem támasztó formában állnak az orosz beszédhangok képzési és akusztikai sajátágaiban elmélyedni kívánó rendelkezésére.

BOLLA KÁLMÁN könyve mind gyakorlati hasznát, mind pedig tárgyának határozott elméleti alapokon álló tudományos kísérleti-fonetikai feldolgozását tekintve nagy jelentőségű munka. Egy nyelv összes (a morfémahatárokon megvalósuló beszédeseményeket is beleértve) beszédhangjának ilyen komplex tárgyalása – bemutatása, az atlasz tablóinak színvonalas kivitelezése, a külföldi szakirodalom számára is újdonság.

A monográfia méltán ígérkezik széles hazai és nemzetközi érdeklődésre számot tartó műnek.

GÓSY MÁRIA

Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics

Eds. L. DEZSŐ and W. NEMSER. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 590 lap

1. A tizenöt önálló tanulmány összeszerkesztéséhez az alapvető a kiadvány címe állítja elének: „Tanulmányok az angol–magyar kontrasztív nyelvészetből”. A szerkesztők a tanulmányokat két részbe sorolják: az első rész a „Syntax and prosody” címet viseli, és tizenegy tanulmányt tartalmaz, a második rész a „Semantics and methodology”, s mindössze négy tanulmányból áll.

Mi mindjárt előljáróban kimondjuk, hogy ez a – Lotz János emlékét idéző – kiadvány nem csupán a nyelvészeknek készült, hanem nélkülözhetetlen valamennyi magyar–angol szakos tanárnak (beleértve a magyar anyanyelvű angol szakos tanárokat) és a magyarországi angol nyelvkönyvek szerzőinek.

2. A szerkesztői előszó mindenekelőtt rámutat, hogy a magyar–angol kontrasztív nyelvészeti tervmunka: „the Hungarian–English Contrastive Linguistics Project” megindulásáig (1971-ig) mennyire elhanyagolt volt Magyarországon az angol nyelvészet, s mennyire hiányoztak a jól képzett szakemberek az angolnak mint idegen nyelvnek az oktatásában, pedig – egy rövid ideig tartó korlátozást leszámítva (1950–1956.) – több mint ötven éve folyik angoloktatás ebben az országban. Mindezt a szerkesztők kapcsolatba hozzák a magyar nyelvészeti összképpel is.

És itt – úgy vélem – mindenképpen meg kell állnunk egy kicsit két okból: 1. Noha a felvázolt kép tükrözi a valóságot, mégis ez a valóság „a nem eléggé bennfentesek számára” még sötétebbnek tűnhet azzal, hogy a „háttér” is nagyon sötét. Tudniillik egyetlen szó sem esik arról, hogy a megnevezett kutatási munka előtt is voltak – kétségkívül kevés kivételként –, akik munkájukkal elévülhetetlen érdemeket szereztek a magyarországi angoloktatásban, s éppen a két nyelv vizsgálatát nagy tudományos megalapozottsággal vitték előre. (Egyébként enélkül nehezen érthető meg az is, hogy a jelen kiadvány szerzőinek többsége, hol és kitől kapta az alapot és indítékot az angol–magyar kontrasztív nyelvészet műveléséhez; másrészt hogy közülük nem egy már jóval előbb is publikált egyetemi tankönyveket és tudományos cikkeket egyaránt.) – A magyarországi angoloktatás 1970 előtti időszakából – ha mást nem – legalább ORSZÁGH LÁSZLÓT nevezzük néven, mint aki több évtizedes oktatói, publicisztikai¹ és magyar nyelvészeti tevékenysége

¹ A kötet valójában csak a szótárszerző ORSZÁGHOT emlegeti.

közben magas szinten művelte a két nyelv „összevető” kutatását, még ha nem is írt a mai értelemben „kontrasztív nyelvészeti” közleményeket (mellesleg a jelen kiadvány szerzői között is akad közvetlen tanítványa, illetőleg fiatalabb munkatársa); de már 1944-ben KÓNYA SÁNDORral kiadta a „Rendszeres angol nyelvtan”-t. Sajnos, e nyelvtan alig talál idézőre a jelen munkában. Ez a „pedagogical grammar” — véleményem szerint — legalábbis a magyar és angol szakos tanárok számára még sokáig nem lesz nélkülözhető a két nyelv összevetéséből adódó nyelvszemlélete, felosztása és számtalan gondosan és pontosan megválogatott példája miatt. — Kitérőnk második okára elég csak célozni — hiszen a későbbiekben a szerkesztők maguk hivatkoznak többször rá —, hogy Magyarországon éppen LOTZ JÁNOSsal (s ez az ő érdemeit még inkább emeli) először kaptak az angol nyelvvel foglalkozó magyar kutatók olyan erkölcsi és anyagi támogatást (ide értjük nem utolsósorban a külföldi kiutazásokat), amellyel — addig — szinte elképzelhetetlen lehetőség nyílt az angol nyelv tudományos vizsgálatára.

És ezzel gyakorlatilag mi is visszatérhetünk az előszóhoz. Itt ugyanis LOTZ érdemeinek a kiemelésével párhuzamosan megkapjuk a magyarországi magyar—angol kontrasztív nyelvészeti tervmunka, illetőleg a belőle folyó munkálatok történetét. Felsorolja a két szerkesztő a kutatócsoport kiadványának, a DEZSŐ LÁSZLÓ szerkesztette „Working Papers” című kiadványnak megjelent füzetait; és megjegyzik, hogy a kutatócsoport tagjai máshol is publikáltak. Név szerint azonban csak DEZSŐ LÁSZLÓ és CSAPÓ JÓZSEF található meg, mint akiknek a tanulmányát közzétette a W. NEMSER szerkesztette „Current Trends in the Language Sciences” című kötet. (A tudománytörténeti részekhez vessük össze a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának (1977.) anyagából: NytudÉrt. 104. sz. 196—7.)

Az előszó kiemeli azt is, hogy a tervmunka nyelvészei mindenekelőtt a szintaxisra összpontosítottak, de figyelemmel voltak a két nyelv szemantikai struktúrái között mutatkozó különbségekre és hasonlóságokra, valamint módszertani kérdésekre is, kiváltképp a kontrasztív vizsgálat szerepére a nyelvtanulók szóbeli és írásbeli tevékenységének elemzésekor. Az angol nyelv magyar tanulóinak hibáiból átfogó gyűjteményt állítottak össze: a hibák osztályozására és analizisére pedig rendszert dolgoztak ki. Előrejelzéseiket (predictions) a hibagyűjtemény vonatkozó adataival szoros kapcsolatban alkotják meg.

A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a kötetben található tanulmányok nagy többsége mondattani kérdéseket vizsgál, de ezek is egyenlőtlenséget mutatnak a tárgyválasztásukban, mert először is az angol—magyar kontrasztív szintaxisnak nem minden aspektusa egyformán fontos az angol nyelvet tanuló magyar anyanyelvűek nézőpontjából. Ezért többnyire azokat a kirívó szerkezeti különbségeket választották ki a kutatók, amelyek az alapnyelvi (= magyar) interferencia leggyakoribb megjelenési formáiként mutatkoznak meg az angol nyelvnek gyakorlati oktatásában. — Másodszor, a két nyelvben a szintaktikai struktúrák osztályozásának tradicionális megközelítése szembeszökően különbözik; a grammatikai szakkifejezések — mint a *tárgy (object)* és a *határozó (adverbial vagy modifier)* — például egymással ellentmondóak a tradicionális angol és magyar grammatikában. A szerkesztők véleménye szerint e terminológiai különbségek eredete talán abban a tényben rejlik, hogy a magyarnak — ellentétben az angollal — igen mélyreható esetrendszere (case system) van, s benne egyedül az *accusativus* használható az angol valódi tárgyra (*direct object*), s áll szemben a többi összes úgynevezett „oblique cases” rendszerével: azaz a határozók (adverbials) sokat vitatott rendszerével. A különböző tradicionális közelítés a két nyelv elemzésében számos nehézséget okoz az angol nyelvet tanuló magyar anyanyelvűeknek. Minthogy pedig a magyar nyelvtanokban és nyelvkönyvekben a szófajtákon és a mondattani kategóriákon alapuló osztályozás a legmegszokottabb, s mivel e kontrasztív tanulmányokat főként az angol nyelv magyar anyanyelvű tanárainak szán-

t á k, a szerzők összeegyeztető-kiegyenlítő módszert fogadtak el, s ezért foglalkoznak ilyen kérdésekkel, mint *nouns*, *noun phrases* (főnévi csoportok), *gerunds*, *infinitives*, *main clauses* (főmondatok), *subordinate clauses* (mellékmondatok) stb. A funkcionális grammatikához szokott olvasó viszont ezért nem talál külön részletező elemzést a magyar és az angol „tárgy”-ról és „határozó”-ról; az idevágó nyelvi tényekkel azonban gyakran foglalkoznak a szerzők más címszó alatt (pl. az angol *gerund* tárgyalása magába öleli a vonatkozásokat az alanyi, tárgyi és határozói funkciókra is).

A többi között jelzik a szerkesztők azt is, hogy a kiadvány legtöbb szerzője a régebbi strukturalista nyelvelőró módszert használja; csak KENESEI dolgozik a generatív grammatikában szokásos módszerekkel, KORPONAY pedig az esetgrammatika alapján. Itt találjuk azt a megjegyzést is, hogy a szerzők közül DEZSÓ, DIÓSY-STEPHANIDES, É. KISS már merítették az időközben megjelent összefoglaló angol grammatikából, melyet QUIRK, GREENBERG, LEECH, SVARTVIK szerkesztett: *A Grammar of Contemporary English*. London, 1972. 1120 lap.¹

A kiadvány céljáról azt írja az előszó, hogy m a j d n e m m i n d e g y i k t a n u l m á n y b a n a z a n g o l v o l t a c é l n y e l v, tehát a predikciók általában közvetlenül csak az angol nyelvre vonatkoznak; de a kontrasztív jellemzések számos hasznos predikcióval szolgálhatnak az angol anyanyelvűeknek a magyar megismeréséhez.

Az utolsó fejezetekben a többi között elgondolkasztó mondatokat olvashatunk a jövő feladatairól, hogy az angolnak és a magyarnak ésszerűen részletező, mindkét oldali kontrasztív analízise még mindig a jövőre vár; s ehhez szükséges lenne mindkét nyelvben további egyedi kutatásra, kiváltképpen a magyarban, ahol a leíró foglalat még nem teljes.

Itt még néhány megjegyzést kell fűznünk a kötetben idézett m a g y a r s z e m é l y - n e v e k é s m ű v e k írásához, illetőleg az itt-ott fellelhető következetlenséghez, hibához. Ezek ugyanis még inkább sajnálatosak egy angol nyelvű — elsődlegesen nyelvoktatóknak és nyelvészeknek szánt — kiadványban, amely feltételezhetően a világ több részébe eljut, mint a legjobb magyar nyelvűek. — 1. Nem szerencsés, hogy az angol nyelvű kiadvány olvasója a tanulmányok szerzőinek a nevét más-más módon kapja meg a tanulmány címeivel és a tartalomjegyzékben. Például mindjárt az elején: ÉVA DIÓSY-STEPHANIDES — DIÓSY-STEPHANIDES, ÉVA; KATALIN É. KISS — KISS, KATALIN É. — 2. Még a magyar olvasót is meggondolkasztja, hogy a magyar műveket sokféle változatban adják meg a kiadvány szerzői: pl. a 61. lap: TOMPA, J. (ed.) 1961 — 62. A mai magyar nyelv rendszere. — 92. lap: TOMPA, J. (ed.). 1961. A mai magyar nyelv rendszere. — 143. lap: Mai magyar nyelv rendszere. 1961. Vols 1 — 2. — 3. A kötet 145. lapján ez az idézet: „Horváth: Magyar irodalomismeret (essay)”. Én bevallom, nem tudom eldönteni, hogy melyik *Horváth*-ról van itt szó. — 4. *Károly Sándor* nevének idézésében még a családnév is megtalálható hibásan: *Károlyi* alakban. — [Még egy — csak részben idevágó — kérdést említék: ez ugyanis már nem a szerkesztők és szerzők hibája, hogy egyetemünk névadójának a keresztnévét rövid o-val idézik. A Helyesírási Tanácsadó Szótár² (1964.) valóban így kívánja. A baj csak akkor van, hogyha a kiadvány olvasója egyszer hazánkba kerül — például mint vendégprofesszor —, a bölcsészkar kapujánál hosszú ó-s változatot talál márványba vésvé, másutt meg — pl. pecséteken, hivatalos iratokon, felbélyegzett borítékokon — e keresztnév minden lehető formáját olvashatja az *Eötvös* történelmi családnévhez kapcsolva. Nem csodálkozhatunk, ha a külföldiek a magyar nyelv helyesírási kérdéseit nem mindig veszik komolyan!]

A szerkesztői előszóval aránytalanul sokat foglalkoztam, mert benne maguk a szerkesztők ismertetik a kötet célját, felépítését, a vizsgálati módszereket, s így jó alkalom

¹ Ezt a művet jóval többen is használták (l. a bibliográfiákat); mi csak rövidítve hivatkozunk rá: ContE.

adódik számunkra, hogy a magyar nyelvészeti, illetőleg grammatikai fontosságú tanulmányokat és részeket emeljük ki, a pusztán angol vonatkozásokat pedig most elhanyagolhassuk.

3. Mielőtt azonban végigmennénk a tartalomjegyzék szerint, arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy általában a szerzők külön-külön is meghatározzák tanulmányuk célját, szólnak alkalmazott módszerükről, megadják a bibliográfiát, illetőleg a „korpusz”-t. De a bibliográfiák és a korpuszok áttekintéséből azonnal nyilvánvaló lesz, hogy róluk a szerzők más-más nézetet vallanak, és más-más eljárást alkalmaznak. Van, aki a bibliográfiát két részre osztva adja meg: az első részben a javasolt munkákat sorolja fel, s a második foglalja magában az igazi korpuszt, azt a nyelvi anyagot, amelynek adatai alapján építette fel tanulmányát. De ebben is különböznek a vélemények. DIÓSY-STEPHANIDES az első részbe csak grammatikákat és nyelvészeti értékű munkákat vesz bele (nyelvkönyveket nem!), a korpuszként felsoroltak között általában irodalmi alkotások találhatók; a hivatalos nyelvet pedig az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szolgáltatja. Ezzel szemben É. H. STEPHANIDES az első részbe besorol a tankönyvkiadó tankönyv-értékű kiadványaiból is, a másodikba pedig több kulturális, nevelési, művészeti tárgyút. — Ismét mások (a többség) nem választják szét a bibliográfiát, s a tanulmánnyal kapcsolatos mindenfajta írást ebben említene meg.

A korpuszokról elmondjuk, hogy a szerzők bibliográfiája a felsorolt művek számában, fajtájában és értékében egyaránt túl nagy különbségeket mutat. Pedig egyáltalában nem mindegy, hogy a — legfeljebb néhány ezer nyelvi és mondatszerkezetre korlátozott — korpusz hány és milyen „informátor”-tól származik, hiszen a korpuszok úgyis telítve vannak a kutató és a „forrás” egyedi nyelvi jellegzetességeivel, s ezt még a beszédhelyzet is színezi. A kutató pedig ennek alapján írja le a nyelvi jelenségeket, ad példákat a nyelv egészére vonatkoztatva, azonosítja, jellemzi, osztályozza az eszközöket, s hozza kapcsolatba a nyelvi rendszer többi tagjával.

Feltűnő a korpuszokban, hogy több szerző nem tesz különbséget brit-angol és amerikai angol között; valamint igen kevés magyar nyelvészeti, grammatikai és nyelvpedagógiai munkát idéznek. A szerzők egyáltalában nem veszik figyelembe pl. a bölcsestisztelet kiadványait, s ennek következtében — sajnos — például még meg sem említik BENCÉDY — FÁBIÁN — RÁCZ — VELCSOVNÉ „A mai magyar nyelv” című alapvető grammatikáját, amelynek pedig az I. kiadása már 1965-ben megjelent egységes egyetemi jegyzetként a Tankönyvkiadónál. — Többnyire csak egy-egy szerző merít (és egy-egy alkalommal) a magyar nyelvtudományi kiadványokból (mint pl. a Nyelvtudományi Értekezésekből, a Nyelvészeti Tanulmányokból) vagy a folyóiratokból (mint például a Magyar Nyelvből vagy Magyar Nyelvőről), pedig ezekben — a kötet írása idején már — számos magyar nyelvész foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek alapul szolgálhattak volna az itt közreadott magyar — angol kontrasztív vizsgálatok magyar anyagához. — Az angol anyanyelvűek számára a világon eddig kiadott magyar nyelvkönyvek közül egyedül BÁNHIDI — JÓKAI — SZABÓ *Learn Hungarian* című művére találunk a szövegben egyetlen utalást a 196. lapon (egy bolgárok számára írt nyelvkönyv társaságában). E tekintetben bizonyos mértékig szolgál a szerzők számára, hogy a kötet tanulmányai általában már az 1970-es évek közepéig elkészültek (kivétel csak DEZSŐÉ és VÁRADÉ, akik még 1979. keltezésű írást is idéznek); de a valódi okot inkább abban sejtethetjük, hogy a szerzők közül kevés akad, aki magyar nyelvészettel vagy magyaroktatással is foglalkozik.

Most a tartalomjegyzék rendje szerint végigvesszük a tanulmányokat.

4. Part I. Syntax and prosody. — DIÓSY-STEPHANIDES, ÉVA, A preliminary study for a contrastive analysis for the English gerund and its Hungarian equi-

valents (Előkészítő tanulmány az angol gerund és magyar megfelelőinek kontrasztív analíziséhez) (15–61). — A bevezető utal arra, hogy ennek az angol nyelvi eszköznek az ismerete nagyon beszűkített a mai magyar anyanyelvűek számára, ezért sok hiba forrása lehet az angoltanulásban. Az első részben a gerund meghatározását és a mondatbeli funkcióit vizsgálja nagy részletességgel a szerző. A másodikban következik az angol gerund összevetése a magyar megfelelőekkel: a gerund mint alany, tárgy, határozó. Ezt hibaelemzés követi a különböző nyelvtanulási fokon álló magyar anyanyelvűek dolgozatai alapján: ezekből levonja a következtetéseket. Itt olvassuk azt is (58. lap), hogy további kutatások szükségesek az összetevők szerepének tisztázására, hogy az angol anyanyelvűeket is segítsük a magyartanulásban.

KISS, KATALIN É., English participles and their Hungarian equivalents (Az angol participiumok és magyar megfelelőik) (63–92). — A bevezetésből megtudjuk a célt: felkészíteni az angol nyelv tanárait a magyar anyanyelvűek oktatásához. A jelzői és határozói funkcióban szereplő *-ing* és *-ed* végződésű angol alakok meghatározásához több angol nyelvtant felhasznál a szerző (köztük KÓNYA—ORSZÁGH rendszeres nyelvtanát is), s összevető táblázatban a MMNyR. alapján közli a magyar megfelelőket a latin elnevezésekkel együtt. Ezt követi az angol „participles” és magyar megfelelőik formai felosztása, majd a két nyelv konfrontációjában a funkciók vizsgálata. Példákat azonban többnyire csak szerkezetekből kapunk, s keveset elemez belőlük mondat szinten, ezért nem alakulhat ki előttünk a megfelelések elég világos rendje. — Összegyűjti a két nyelv igeneveinek használatában mutakozó strukturális és funkcionális hibákat, majd kiküszöbölésükre előrejelzéseket és pedagógiai elképzeléseket fogalmaz meg.

Egy érdekesség a tanulmányból, hogy az egyik „perfect active participle” megfelelőként olyan magyar befejezett (múlt idejű) melléknévi igenév szerepel (sajnos, ez sem mondatban), amelyről sokat cikkeztek az utóbbi időben nálunk, s amely egyre inkább terjed nyelvünkben a folyamatos (jelen idejű) alak rovására: „*a fizetést felvett kollégák* (the colleagues who have collected the salary)” (81. lap). A helyesebb áttétel *a fizetést felvevő* volna, hiszen ezt az angol present perfect (have collected) igealak is alátámasztja. (Bár ismétlem, valódi döntés csak mondat szerkezet alapján lenne lehetséges.)

STEPHANIDES, ÉVA H., A contrastive study of the English and Hungarian infinitive (Kontrasztív tanulmány az angol és a magyar főnévi igenévről) (93–144). — A bevezető szerint a szerző célja, hogy megállapítsa a főnévi igenév kétnyelvbeli használatának lényeges hasonlóságait és különbözőségeit. Gyakorlati célja pedig leginkább az, hogy csökkentse az alapnyelvi interferenciát a tanulásban. A szerző azonban ezt a tanulmányt csak kísérletnek szánja és reméli, hogy ennek az igen összetett tárgykörnek a kidolgozására a jövőben sor kerül. — Az első rész az angol főnévi igenév formai leírása, a második a magyar főnévi igenévé. Ugyanilyen sorrendben következik külön-külön a funkcionális leírás. Csak ezek után elemzi kontrasztív módon a két nyelv azonos nyelvi eszközét (121–38), majd predikciókat ad.

A tanulmányhoz terjedelmes és változatos korpuszt használ fel, beleértve az idézett grammatikák példaanyagát is. A példák rendezése azonban nem mindig sikerül eléggé áttekinthetően, sok az átfedés meg a felesleges alosztály (vö. a 96–99. lapon: a)–e) csoport; utána közvetlen a)–g) csoport); ugyanakkor a magyar szemléletben mégis sok ellentmondás feloldatlanul marad. Mindez az alkalmazott módszerből ered, hiszen — ahogyan előbb írtuk — nem párhuzamosan vizsgálja a főnévi igenevet a két nyelvben, hanem először az angol nyelvi eszközt elemzi, és csak utána a magyart. — A tradicionális „accusative with the infinitive” néven ismert szerkezetek elkülönítésére transzformációs eljárást alkalmaz (106–8), de ez sem sokat segít a magyar nézőpontból. Ezért is írja a szerző az összegezésben mintegy zárószóként: a két nyelv főnévi igeneveinek — kíváltképpen a határozói és jelzői — használatát még tovább kell kutatni.

HELL, GYÖRGY, Object and subject *that* clauses in English and corresponding *hogy* clauses in Hungarian (*Hogy/that*-kötőszós tárgyi és alanyi mellékmondatok az angolban és a magyarban) (145–75). — A módszertani bevezetés megállapítja, hogy a címbeli *that/hogy* kötőszókkal bevezetett mellékmondatfajta a leggyakoribb mind a két nyelvben. Az angol statisztikai adatokhoz felhasználja FRIES eredményeit, magyar vonatkozásban pedig utal OROSZ amerikai kutatására. A szerző célja, hogy segítse megalapozni az angol nyelv hatékonyabb tanítását a magyarok számára.

Először angol mondatokat elemez formai ismérvek alapján, majd magyarokat. A funkcionális vizsgálathoz merít HADROVICS mondattanából, és mintegy 80–90 igét csoportosít, olyanokat, amelyek *that/hogy* kötőszós mellékmondatot kívánnak. — Megkísérli a magyar *azt* és *úgy* utaló/rámutató szó használatának tisztázását angol megfelelők segítségével. — Részletesen tárgyalja az angol „prepositional object clauses” típusait, összevetve őket a magyar állandó határozós mellékmondatokkal. Ezután kerülnek sorra a függő beszéd és függő kérdés esetei a két nyelv tradicionális elemzésében. Mindkét szer a magyar állásponthez a MMNyR.-ben foglaltakra hivatkozik.

Az alanyi mellékmondatot kicsit röviden tárgyalja, de módszertanilag igen jól sikerült e tárgykör egyik legnehezebb kérdésének összevetése: „Mindkét nyelvben az *it is necessary* — szükséges, *it is important* — fontos szerkezetű főmondat után a mellékmondat igéje (állítmánya) *subjunctive* alakban áll” (166). 85a: „*It is necessary that he should see the letter.*” 85b: „*It is necessary that he see the letter.*” A magyarban mindkettő fordítása: „Szükséges, hogy lássa a levelet.” Mindkét anyanyelvű a formai sajátosságokon kívül megtanulhatja, hogy az angol *subjunctive* magyar megfelelője gyakran a *felszólító mód*.

Rávilágít arra is, hogy az angolban a *that*-mellékmondatot a főmondatba lehet transzformálni *to* + infinitive szerkesztéssel: 86: „*It is necessary for him to see the letter.*” Ennek a magyar megfelelőjét a *kell* + *hogy* + mellékmondat adja vissza: „*Kell, hogy lássa a levelet.*” De megírja, hogy a magyar is jobban kedveli ilyenkor a főnévi igenév használatát a mellékmondatos szerkesztés helyett: „*Látnia kell a levelet.*” Ehhez hozzáfűzzük, hogy az első (az ígés) változatot a nyelvművelők közül sokan nem tartják irodalminak, másrészt pedig az angol szemléletnek is jobban megfelel a második (a főnévi ige-neves) változat.

Az elliptikus mondatokkal foglalkozik még a szerző, és hasznos hiba-előrejelzésekkel zárja tanulmányát.

KENESEI, ISTVÁN, Sentence embedding in English and Hungarian (Mondatbeágyazás az angolban és a magyarban) (177–205). — Bevezetőként megjegyzi a szerző, hogy a transzformációs grammatika nézőpontjából a két nyelv szintaxisának az összevetése magában foglalja a két nyelv egymástól eltérő transzformációs folyamatainak kontrasztivítását is. Mindjárt lábjegyzetben utal arra, hogy tanulmányát 1973–74-ben írta, s hogy a grammatika-elmélet rohamos fejlődésének következtében azóta a tanulmányban tárgyalt számos kérdésről megváltozott a véleménye. Kétségtelenül a nyelvelméletben újabb és újabb irányzatok keletkezéséről többen is írnak, mint például KIEFER: „Valóban, sok az új elméleti irányzat, de a gazdag nyelvészeti eredményeket (amelyek nagymértékben a generatív grammatikának köszönhetők) még nem sikerült egy mindent átfogó elméleti keretbe beágyazni.” (Nyr. C, 82.)

Egyébként a kötet szerzői közül a legszegényesebb bibliográfia alapján KENESEI dolgozott; az új nyelvelméletek képviselőiből csak CHOMSKY, ROSENBAUM, ROSS szerepel a névsorában, a magyarok közül pedig mindössze kettőnek a nevét — RADICSÉT és PATÁKIRT — említi.

Kenesei munkája is mutatja, hogy a mély és felszíni struktúra elméletére épülő transzformációs eljárás nyomán mennyi grammatikailag helytelen (ungrammatical) mon-

dattal dolgozik a kutató. A szerző ezenfelül nem használ eléggé egyértelmű jelzésrendszert, hogy az olvasó — kiváltképp a külföldi — el tudja dönteni, hogy a tanulmány írója szerint mely mondat „grammatikátlan” vagy csak „magyartalan”. L. pl.: *Ágnes össze merészelte tépni a ruháját* (198); *János figyelmeztette magát arra, hogy késő van.* (202).

KORPONAY, BÉLA, Middle and causative constructions in English and Hungarian (Mediális és kauzatív szerkezetek az angolban és a magyarban) (207–31). — Jó érzékkel megválogatott és bő bibliográfia adott alapot a szerzőnek a kutatáshoz. Az elméleti indításhoz néhány angol nyelvű tanulmányból (KASTOVSKY, JESPERSEN, HALLIDAY, QUICOLI) használ fel részletet, idézetet.

Először a mediális igével foglalkozik az angol nézőpontból, s ezzel párhuzamosan felvázolja a magyar ikes ige jelentésszerkezetét. Részletesebben szól az *-ódik/-ődik; -ul/-ül; -ad/-ed* képzőről. A mediális igékkel kapcsolatban vizsgálja a reflexivitás és a modalitás fogalmát, leginkább merítve ANDERSON esetgrammatikájából. Az esetgrammatika kategóriáit azonban — legalábbis magyar nézőpontból — nem sikerül megnyugtató módon tisztáznia (pl. az ágens szerepében), annál is inkább nem, mert a tanulmány e részében szinte egyedül az angolra összpontosít.

A tanulmány második részében kerül sor a kauzatív igékre. Mindenekelőtt utal a magyar terminológiai nehézségekre (főként KÁROLY SÁNDOR alapján), az angolba pedig HALLIDAY terminológiáját (*actor, initiator*) építi be. — Sok magyar példával illusztrálja a magyar *-t* képzőt (*-ít; -tat/-tet; -szt*). — A faktitív szerkezet elemzésekor külön részt szentel a lexikalizációnak. — Az angol kauzatív szerkezetek modelljéhez (*agent, patient, accusativus*) igénybe veszi a mélyszerkezeti (jelentéstani) kategóriát, a magyar mondat diagramjában a *nom/acc* jelölést. Az igeképzésben megemlíti, hogy az angol *particle* (*out, up* stb.) magyar megfelelője hasonló esetekben az *igekötő* (*meg-, el-, fel-, ki-*). A kauzativitás fogalmával összefüggő esetkategóriákhoz leginkább FILLMORE-i elképzelésekből merített.

A tanulmány nagy érdeme számunkra a szótárakból gondosan kigyűjtött magyar példaanyag az angol megfelelőikkel.

VARGA, LÁSZLÓ, A contrastive analysis of English and Hungarian word stress (Az angol és a magyar szóhangsúly kontrasztív analízise) (233–44). — A hat soros bevezetésben VARGA azt hangsúlyozza, hogy a mondat szintű prozódiai szerkezetnek három fő funkcionális eleme van, míg a szavaknak csak egyetlen: a hangsúly. — A szerző lábjegyzetben megjegyzi, hogy a cikket 1974-ben írta, s néhány brit szó, melyet példaanyagában bemutatott, felülvizsgálatra szorul.

Mindkét nyelv tanulóinak akar segítséget nyújtani azzal, hogy felszámolja a nehézségeket, ahol a hangsúlyozási szokások különböznek. Ezért vizsgálja az egyszerű szó, a képzett szavak, az összetételek és a szókezdő hangsúlyozási viszonyait a két nyelvben, majd előrejelzéseket ad a két nyelv tanulóinak hibáira.

DEZSŐ, LÁSZLÓ, Word order, theme and rheme in Hungarian and the problems of word-order acquisition (Szórend, téma-réma a magyarban, és a szórendi ismeretek problémái) (245–98). — A szerző az első mondatával tudunkra adja, hogy az ő tanulmányában a magyar a cél nyelv. A szórend és a mondat hangsúly rendszerét vizsgálja a *téma-réma* (vagy másként: *topic-comment*) irányából. Célja, hogy megkönnyítse a magyar nyelv tanulását az angol és a szláv anyanyelvűeknek. (Ez az összehárosítás meglehetősen mesterkéltnek látszik az angol és az orosz nyelv között szintén meglevő interferenciák miatt.) A téma-réma megközelítésében a prágai iskola kutatásaira támaszkodik.

A magyar példaanyagot leginkább a 2. és 3. fejezetben elemzi, mégpedig az *alany + igei és névszói állítmány + tárgy és határozó (adverbial vagy modifier)* kombinációval. A szórend-tipológia vizsgálatába belevonta a magyar szórend elemzését is. Korpusza 4000 magyar mondatot ölel fel a legkülönbözőbb szövegekből.

Az 1. fejezetben kapjuk meg a legfontosabb terminológiai tudnivalókat, gyakori hivatkozással a prágai-iskolára, valamint GREENBERGRE — és kiváltképpen — a mai angol nyelv monumentális összefoglaló grammatikájára (ContE.).

DEZSŐ a terminológiát a magyar szórend vizsgálatához egy korábbi cikkéből (vö. MNy. LXXI, 271) átvett alapmondatokon alkalmazza. Mondanivalójának magva: a magyar mondat szórendjének két alaptípusa van. Az egyik: ahol az ige a mondat végén áll; a másik szórendi típusban az alany után az igei állítmány következik. Ez utóbbi akkor igaz, ha az ige előtt igekötő is van közvetlenül, vagy a tárgyat határozott névelő előzi meg. Mind a névelő, mind az igekötő másodlagos a magyarban, tehát ez a szórendi típus is későbbi. — A mostani tanulmány több szempontból kiegészíti ezeket az elveket, illetőleg meghatározásokat, tekintettel a szöveggrammatikára, a téma-réma kapcsolatára. Új fogalmakat is bevon a magyarázatba: a *fókusz*, *emfázis*, *kontraszt* alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a lehetséges variánsokat határozottan elkülönítsük egymástól. Az angol megfelelők feltüntetése következetesen történik. Megkülönböztetésükre felhasználja a *lit* (= *literal*) 'szó szerinti fordítás' rövidítést is. — Szó esik a magyar és az angol tárgyfogalom különbségéről, a határozottság kérdéséről a két nyelvben, a tárgy és határozó egymáshoz való viszonyáról; az elliptikus mondatokról.

Egy másik részben érinti az intranszitiv igék, a névszói állítmány, a birtoklás, a lehetőség, a kötelezettség összefüggéseit.

A 3. fejezet első részét az igekötő kérdéskörére szánja, jelezve, hogy e kiadványban VÖRÖS JÓZSEF külön foglalkozik velük. A másodikban kap helyet a szófajták szerepe, a tagadás és kérdés, valamint az aspektus. Beszél az esetkategóriákról is (utal JAKOBSON és HJELMSLEV osztályozására). — A tanulmány e részében néhány orosz, szerb-horvát, finn példát idéz állításainak bizonyításához, az általános szabályosságok megállapításához. Ez a kevés — nem magyar vagy angol — példa azonban nem elégséges az „univerzális” jelenségek kiemelésére; magyar–angol vonatkozásban pedig szétfolyóvá teszi a kidolgozást.

VÖRÖS, JÓZSEF, Syntactic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents (A magyar igekötők szintaktikai szerkezete és az angol megfelelőik) (299–317). — A bevezetőben megállapítja, hogy a magyar igekötő (ő a fogalomra a *verbal particle* kifejezést választotta) részben megfelel az angol igei prefixumnak, részben a határozói partikulának. Azt is közli, hogy az angol *prefix* sohasem válik el az igétől, a *particle* meg sohasem kapcsolódik össze vele; a magyarban viszont az igekötő hármas helyzetet mutat: alapszórend, inverzió, megszakítás. — A magyar igekötő helyzete szoros viszonyban van a mondatrészek hangsúlykérdéseivel, az igei aspektussal, a tárgy és az alany határozottságával, sőt néha megjelöli, hogy a cselekvés ideje határozott vagy határozatlan. — Az itt kijelölt pontok szerint végzi el a vizsgálatot a két nyelvben párhuzamosan, de csak a kijelölt mondatra korlátozva. — Saját előbbi tanulmányain kívül a magyarban főként a MMNyR.-re, az angolban a ContE.-re támaszkodott.

Kiváltképp kitűnően sikerült a tanulmánynak az a része, amelyben néhány módosító és határozószó helyével foglalkozik a két nyelvbeli mondatok párhuzamba állításával. De az angol igeidőhasználatot is jól megvilágítja a magyar igekötő felhasználásával. A 315. lapon azonban a tesztben szereplő magyar mondat beszédssituáció nélkül eléggé meglepi még a magyar anyanyelvűeket is: a) *Nem volt benzinem, de Péter hozott haza.* b) *Nem volt benzinem, de Péter hazahozott.*

NÉRAY, JUDIT, A contrastive study of the word-order of attributes in noun phrases in English and Hungarian (Az angol és a magyar jelzői szórend kontrasztív vizsgálata a főnévi csoporton belül) (319–50). — A néhány soros bevezetésből megtudjuk, hogy itt is az angol a célnyelv, és a tanulmányt a szerző az angol jelző szintaktikai kategóriái szerint állította össze. Mintegy 800 jelzős szerkezetet válogatott ki a korpuszból ezek elemzésé-

hez. Igen sok munkával járó részletes statisztikai táblázatokat mellékel NÉRAY a tanulmányhoz. A statisztikáknak az értéke azonban — mint arra már mások is rámutattak — gyakran nincs arányban a ráfordított idővel és munkával.

A számos jól megválasztott példa mindkét nyelv oktatásához hasznos.

HELL, GYÖRGY, Compound sentences in English and Hungarian (Az angol és a magyar mellérendelő mondatok) (351–71). — Az 1. fejezetnek már maga a címe: „Traditional (semantic) and formal classification” megadja a tanulmányban használt módszert, melyhez a szerző ezt teszi hozzá: minden nyelv mellérendelő mondatait rendszerint a tagmondatok kapcsolásából fakadó jelentéstartalom alapján osztályozzák a grammatikai irodalomban. Így megkülönböztethető: kapcsolatos, ellentétes, választó, magyarázó, következtető. Egyszer az angol korpuszból választja először a példákat, másszor a magyarból; zárójelben pedig megadja a fordítást. Különös tekintettel van a kötőszók kontrasztjára; úgyszintén nagy figyelmet fordít az ellipszisre is. A hiba-előrejelzésben kiemeli az angol *nevertheless* ('mindazonáltal, mindamellet, nem kevésbé, azonban, pedig') és a magyar *pedig* szórendi kérdéseit.

Ez a tanulmány mindkét nyelv oktatásához jól felhasználható.

5. Part II. Semantics and methodology. — CSAPÓ, JÓZSEF, The problem of lexical interference (A szókészleti interferencia kérdése) (375–451). — A kötet egyik leghosszabb tanulmányával indul a II. rész: a „Jelentés és metodika”. — A szerző a lexikai kontrasztív analízis szükségességét hangsúlyozó HADLICH-idézzel kezdi írását. A hosszúra nyúlt bevezetésben foglalkozik a nyelvi univerzálék kérdésével GREENBERG, BACH és HARMS, WHORF, ULLMANN alapján; majd közli véleményét, hogy a jelentéstani elméleteket nem alapozzák elég bő adattárra (hivatkozik itt DUBLIN, MILLER, WEINRICH, HALL írásaira). A hiányon ő úgy akar segíteni, hogy maga gyűjt adatokat a forrás és a célnyelv egynyelvű szótáraiból, valamint ORSZÁGH magyar–angol szótárából (1963.). Tanulmányában leginkább két magyar középiskolai tankönyv szóanyagát veszi figyelembe (NAGY, Z., VIRÁGOS, Zs. 1971., 1972. Angol nyelvkönyv III., IV. Bp., Tankönyvkiadó.).

Az első fejezet a „lexikai interferencia — a fogalmi világ” címet viseli, melyben szegmentálási kérdéseket vet fel gyakori hivatkozással az angol szakirodalomra (a magyarok közül egyedül KÁROLY nevét tünteti fel). Példáiból megemlíttjük: *divat, szokás, szabadság, tudomány, tudós, nyelv, erdő*. E fejezetben találjuk meg a *rokonság* és a *testrészek* kifejezéseinek rendszerezését. Külön alponthban vizsgálja a szerző a szubordinált kifejezések lexikai szerkezetét és számát. Az érdekesebbek: *ember, állat, fa, pálya, társ, játék, hús, terem, öböl, betakarítás, óra, nap; fut, megy, jár*. Az összegezés és előrejelzés közé CSAPÓ belevesz egy nagyon régi és nagyon általános nyelvoktatói igazságot is a magyar tanulók angol nyelvtanulására vonatkoztatva — és hangsúlyozva az angol nyelvoktatásban szerzett 15 évi saját tapasztalatát — : a fogalmi világ osztódásában mutatkozó eltérések számos kifejezés téves használatát eredményezik.

A tanulmány második részének tárgya a poliszémia és a szinonímia. A kérdéshez itt is az angol szakirodalomból merít sokat (ULLMANN, KAY, NEMSER, BIERWISCH stb.). Számos szó, illetőleg fogalom összevetését végzi el (pl. *cél, erő, foglalkozás, hiba, hely, munka; tanul, tartalmaz, próbál, parancsol, lakik, ugrik; pontos, kényelmes, gyors, rossz, ellenkező*).

ANDRÁS, LÁSZLÓ T., Spatial adjectives: an English-Hungarian contrastive study (A térbeliséget kifejező mellékevek: angol–magyar kontrasztív tanulmány) (453–90). — A bevezetőben a szerző hosszasan szól a tárgyválasztásáról, a kutatási területről, a célokról. Az idevágó angol szakirodalom képviselői közül sokat megemlít (KATZ és FODOR, BEVER, ROSENBAUM, OHMAN, LYONS, BIERWISCH, SAPIR, LEECH stb.) Jelzi, hogy a tanul-

mány írásának időpontja a 70-es évek eleje, ezért az újabb jelentéstani nézetek nem találhatók meg nála.

A dolgozat első részében a megvizsgált melléknevek táblázatos morfológiai (képzési és ragozási) paradigmáját adja meg a vonatkozó magyarázatokkal. Ezt követi egy rövid általános jelentéstani nézőpontú kitekintés. — A főrész a kontrasztok szemantikai leírásával és a komponensek analizisével foglalkozik, melyhez a gyakorlati anyagot az ELTE elsőéves hallgatóitól vette. Hiba-előrejelzéseket és tanácsokat közöl az angol nyelv tanárai számára.

HORLAI, GYÖRGY, A contrastive study of the *had + n* and *had + been + ing* forms and their Hungarian equivalents (A nevezett igealakok kontrasztív vizsgálata és magyar megfelelőik) (491–511). — Ebben a tanulmányban a *had + n* és a *had + been + ing* igealakot, valamint a magyar megfelelőit írja le a szerző, hogy az oktatáshoz használható anyagot adjon. — Az első rész szemantikai analízist tartalmaz, a másodiknak a tárgya az igealakok gyakorisági vizsgálata, a harmadik javaslatokat gyűjt egybe a nyelvi anyag oktatásához. — Először mindig az eredeti szöveganyag található meg, s utána a fordítás.

VÁRADI, TAMÁS, A guide to Hungarian-English errors (Kalauz a magyar–angol hibákhoz) (513–90). — A kötet záró tanulmánya „kalauz” a magyar–angol hibákhoz, azaz mintegy gyakorlati próbája a többi tanulmány elméleti hipotéziseinek: a kontrasztív analízist metodikai oldalról végzi. Elemzi két magyar középiskolai osztály (I. és IV.) angol nyelvi tesztjeiben megmutatkozó hibákat, és sok statisztikai táblázatot mellékel. — Lábjegyzetben közli azoknak a tanároknak a nevét, akik a gyűjtőmunkában részt vettek. Munkájában VÁRADI utal W. NEMSERNEK a nyelvtanulásról vallott nézetére, hogy az idegen nyelv tanulója a tanulás folyamán magának egy olyan „megközelítő rendszer”-t alakít ki, amelynek a jellemzői valójában függetlenek mind az alap-, mind a célnyelv rendszertől. — A nyelvészeti keret bemutatásához F. AGARD feldolgozását veszi át az illusztrációval együtt, amely a „Romanian-English Linguistic Project” lapjain található. — Az általános következtetések között kifejezi reményét, hogy ez az elemzés rendszeres és gyakorlati feleletet tud adni néhány alapkérdésre (bár célzó az efféle kutatás nehézségeire is).

BÁNHIDI ZOLTÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései. — 1979. szeptember 14. NYÍRKOS ISTVÁN, Az inetimologikus hangok a magyarban és a rokon nyelvekben. — Az előadó megállapította, hogy mindez ideig a szervetlen (anorganikus, inetimologikus) hangok nyelvtudományunkban nem részesültek kellő figyelemben. A szakirodalom áttekintése után bemutatta a szervetlen hangok előfordulásának konkrét eseteit, külön csoportosítva a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben jelentkező magánhangzókat és mássalhangzókat.

1979. november 2. IVAN SANDERS (USA), Az amerikai magyarok nyelvállapotáról. — A színes, élvezetes stílusú előadás az idegen környezetben élő magyarság nyelvének jellemzőit mutatta be. Többek között szólt az anyanyelv visszafejlődésének folyamatáról, a nyelvkeveredés társadalmi, lélektani okairól és egy sor más érdekes kérdésről. Az előadó hangsúlyozta, hogy a néger mozgalom hatására bekövetkezett szemléletbeli

változás eredményeképpen az amerikai magyarság körében is nőtt az óhaza iránti vonzalom.

1979. december 14. É. KISS SÁNDOR, Újabb szokások igekötőink használatában. — Az előadó sok-sok példa felsorolásával bizonyította, hogy napjainkban igekötőink használatában korábban nem tapasztalt mennyiségű zavar mutatkozik. Ezt nemcsak az utca emberének beszédében lehet tetten érni, hanem a rádió, a tv és a sajtó nyelvében is. Megállapította, hogy nyelvművelőinknek harcolni kell a nyelvünk logikájától idegen igekötőhasználat ellen. — A debreceni csoport ez alkalommal emlékezett meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság fennállásának 75. évéről, a debreceni csoport megalakulásáról és két évtizedes működéséről. A megemlékező előadást KÁLNÁSI ÁRPÁD, a helyi csoport titkára tartotta (I. Hajdu-bihari Napló 1980. január 5.).

1980. február 22. NYIRKOS ISTVÁN, Irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv. — A szakirodalomban elterjedt osztályozási törekvések bírálata után a szerző saját rendszerezését ismertette. Felosztásának alappillérei a címben is jelzett fő kategóriák. Érdekes és sok vitát kiváltó felfogása, hogy a csoportnyelv, a szaknyelv és a tolvajnyelv is a köznyelv része.

1980. március 28. KÁLNÁSI ÁRPÁD, A földrajzi nevek rendszerezésének kérdéséhez. — A szerző az azonos objektumnak és elnevezéseinek kapcsolatát vizsgálta a szinkronia és a diakronia síkján. Saját gyűjteményéből vett adatait jelentéstani és névélettani szempontok szerint rendszerezte.

1980. május 30. NÉMETH ZOLTÁN, A tирpákok nyelvállapota és szlovák nyelvük magyarizmusai.

1980. június 10. HEIKKI PAUNONEN, A városi nyelv finnországi kutatásáról.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság s z e g e d i c s o p o r t j á n a k felolvasó ülései. — 1979. november 15. DEME LÁSZLÓ, Egy kérdés visszafordítása. — Az előadó felidézte Laziczius Gyulának Baudouin de Courtenay munkásságát már a harmincas-egyvenes évek fordulóján ismertető fejezeteit. Azok alapján — s minthogy Laziczius „a szláv Saussure”-ként emlegette őt — úgy tűnt számára annak idején: Baudouin de Courtenay esetleg Saussure-követőnek tekinthető, tehát így rögzült benne a kérdés: vajon ismerte-e Baudouin Saussure-t. A nagy lengyel nyelvész halálának 50. évfordulója alkalmából Varsóban rendezett konferencia (s már az arra való felkészülése) alapján ma már inkább Saussure tűnik számára (hallgatólagos) Baudouin-követőnek; a kérdést tehát így érzi valónak: vajon ismerte-e Saussure Baudouin Courtenay-t, s elveik egybecsengése az elmék véletlen találkozásának eredménye-e csupán. — H. TÓTH IMRE, Baudouin de Cortenay tanítása a nyelvről. — KOCIS MIHÁLY, Baudouin de Courtenay a morfológiai abszorbeióról.

1979. december 13. PROF. GERHARD DOERFER (Göttingen), Khalaj — eine neuentdeckte Sprache.

1980. március 27. DEME LÁSZLÓ, Szövegtan, szövegismeret, szövegszemlélet az anyanyelvi nevelésben.

1980. május 15. ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, A szólásmondat. Az előadó a szólások grammatikai szerkezetét vizsgálva megállapította, hogy azok glosszéma és szintagma nagyságrendűek lehetnek a „szótári formában”, A mondat alakú szólások, azaz szólásmondatok megszerkesztettségüket tekintve az alábbiak szerint rendszerezhetők: egyszerű (tő-, bővített és hiányos mondat); összetett 1. teljes értékű (alárendelő, mellérendelő), 2. hiányos (csak fő- vagy mellékmondatként rögzült, szóláshasonlat, párhuzamos felépítésű, töredékként lekopott formában rögzült). A szólásmondatok az élőbeszédben, szöveghelyzetben keletkeztek, állandósultak, onnan kiemelve újabb mondatokba helyezve variálódtak — míg akár egy, akár több variációs formájukban állományi szintűvé válva szólásokba kerültek. Bármilyen nagyságrendűek, megtartják az alkotó szavak lexikai és morfológiai sajátosságait (kivéve a jelentést). Beszerkeszthetők mondategészbe, bekezdésbe; ez külső, a szóláson kívül eső kapcsolási eszközökkel érhető el, s a módját a beke-

dés szerkesztési lehetőségei határozzák meg. A szólásmondatok jellemzője, hogy a jelentés szorosan összetartja őket. — Egyszerre kötöttek és szabadok is. Kötöttségüket meghatározott lexémák állandósult kapcsolata s ezek új jelentése adja. Szabadok a téren, hogy mondatba, nagyobb egységbe többféleképpen szerkeszthetők, és jelentésük is alkalmazkodik a mindenkori szöveghez.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának felolvasó ülései.
— 1979. október 12. TEMESI MIHÁLY, A magyar nyelvtudományi kutatások eljárástípusai.
1979. november 16. GERGELY JÁNOS, A magyar nyelv funkcionális vizsgálatáról.
1979. december 14. TEMESI MIHÁLY, A nyelvi tervezés gyakorlati feladatai.
1979. január 18. TEMESI MIHÁLY, A motiváltság hatása a kódolás stílusára.
1980. február 15. KERÉKES LÁSZLÓ, A szervetlen mondatrészek a magyarban.
1980. március 14. HEILMANN JÓZSEF, Az Ormánság helynévanyagának tipológiai vizsgálata.

1980. április 29. SZÉPE GYÖRGY, Az anyanyelvi nevelés és az idegennyelv-elsajátítás jövője a tanárképzésben.

1980. május 16. TEMESI MIHÁLY, Az anyanyelvi nevelés és a nyelvoktatás gyakorlata.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság központi felolvasó ülései. — 1980. szeptember 23. Szaknyelvi szakosztály. HELTAI PÁL, Poliszémia a terminológiában. — Az előadó részletesen foglalkozott a terminus fogalmának a meghatározásával. Hangsúlyozta azt a véleményt, hogy terminus és nem terminus között nincsen éles határ, sok átmenet lehetséges. Mivel a terminológia a köznyelvi szókincssel szoros kapcsolatban áll, az utóbbira jellemző többértelműség a terminológiában is érvényesül. A többértelműség mértéke azonban a tudományág, illetve szakterület jellegétől függően erősen változik. A többértelműség szerint nem minden esetben zavaró, de a lehetőségek és az ésszerűség határain belül egyértelműségekre kell törekedni. E törekvés megvalósulásának egyik előfeltétele a poliszém terminusok felismerése és „lettárbavétele”. Ez mind a terminológusok, mind a fordítók munkájában nélkülözhetetlen.

1980. szeptember 30. Magyar szakosztály. BALÁZS JÁNOS, Nyelvművelésünk és a nyelvfilozófia. (L. MNy. LXXXVII, 396–407.) — Az ülésen a társaság nevében Grétsy László köszöntötte Kovalovszky Miklós kandidátust 70. születésnapja alkalmából (L. MNy. LXXVII, 125–6.)

1980. október 7. Szaknyelvi szakosztály. CZÚNI ISTVÁN, A szaknyelv rendező ereje. — Az előadó bevezetőül kifejtette, hogy az egyes dologértő közösségek hierarchikus, fogalmi rendszerükkel (is) jellemezhetők. A fogalmi rendszerek egységeihez fogalomnevek, terminusok rendelhetők. A jó értelemben vett „szaknyelv” nem rétegnyelv, nem specifikum, hanem főnévi terminusokkal tűzdelt természetes nyelv. E terminusok exponenciális mértékben gyarapodnak, s csak fogalmi rendszerekben kezelhetők. A továbbiakban megállapította, hogy korunk jellemzője az, hogy pontosan definiált terminusok — a hivatalos nyelv és a tömegtájékoztató rendszerek nyelve révén — megkörnyékezik a köznyelvet. Az igéből képzettek gyakran álterminusokká válnak állítmányi szerkezet részeként. Ez a tendencia meggyöngyíti a nyelv rendező erejét, hatókörét, s akadályozza, hogy teljesítse funkcióját. A dologértők, az írógépbe diktálás és a tömegtájékoztató rendszerek egymásra hatottak és találtak a kényelmes, de nem természetes szófűzésben. Befejezésül statisztikai adatokkal vizsgálta, hogy korunk magyar nyelvű tömegtájékoztató rendszerében a mondatok hány százalékában van álterminust követő állítmány, s próbált megoldást találni a környezet szennyezésével szemben.

1980. október 14. Általános nyelvészeti szakosztály. RADICS KATALIN, Tipológia és nyelvtörténet. (L. NyK. LXXXII, 2–58.)

1980. október 21. A fonetikai és beszédművelési és a finnugor szakosztály közös ülése. Beszámoló két nemzetközi kongresszusról. BÜKY BÉLA, Nemzetközi Pszichológus

Kongresszus (Lipce, 1980. július 6–12.). BERECKZI GÁBOR, Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (Turku, 1980. augusztus 20–27.).

1980. október 28. Magyar szakosztály. KIRÁLY LAJOS, A nyelvjárástípusok átmenetének nyelvföldrajzi vizsgálatáról. — Az előadó készülő nyelvatlaszában célját, kutatóterületeit, az általa vizsgált nyelvjárási jelenségeket, valamint az átmeneti területek kutatására szolgáló sajátos módszereit ismertette. — Somogy megye területén három nagy nyelvjárásterület, a szomszédos zalai községeket is figyelembe véve négy hangrendszertípus érintkezik egymással. Az eddigi gyűjtések nem szolgáltatnak elegendő adatot arra, hogy ennek az egymásmellettségnek és átmenetiségnek a pontos képét megrajzolhassuk. A MNyA. kutatópont-hálózata ebből a szempontból ritka, ezért tartotta fontosnak az előadó a nyelvjárástípusok érintkezési területén (kb. hatvan községben) teljes hálózati sűrűségű, a vizsgált kisebb nyelvjárási egységek jellemzését és elkülönítését jól szolgáló címszójegyzékű tájatlász készítését. Előadásában szólt a somogyi *ë*-zés és *ö*-zés átmenetének helyzetéről, a zalai nyitódó és a somogyi záródó diftongusok ejtésének határterületeiről, a kutató nyelvjárástípusok létrejöttének okairól, a jelenlegi tendenciákról, a falusi regionális köznyelvek kialakulásának folyamatáról s végül a somogyi és zalai nyelvjáráások problémáin kívül általánosítható eredményekről is.

1980. november 4. Nyelvoktatási szakosztály. KOLTÓR ÁDÁM, A kívánatos nyelvi magatartás elérésének módszere a középiskolában. — Az előadó a bevezetőben arról szólt, hogy miért időszerű a középiskolás tanulók nyelvi magatartásának javítása, formálása. Majd rámutatott egy ellentmondásra: nincs összhang az elmúlt évtized fejlődő oktató-nevelő munkája és a tanulók anyanyelvi műveltsége között, s kereste ennek fő — társadalmi, erkölcsi, pedagógiai — okait. Ezután azt bizonyította, hogy az új szak-középiskolai tankönyvek jól segítik a korszerű anyanyelvi műveltség kialakítását s vele együtt a sokoldalú személyiségformálást. Bemutatta a kívánatos nyelvi magatartás elérésének „gyakorlóterepeit” és módszereit (a nevelő-oktató folyamatban: tanórákon, diákkörökön; az iskolai közéletben: a KISZ-ben, az iskolarádióban, az iskolaújságban; az egyéni életben: család, barátság, szerelem). Példákat közölt a fő módszerre: a nyelvi megjelenés elemzésére és gyakorlására a különböző szituációkban. Külön szólt a pedagógusok anyanyelvi kultúrájáról. Befejezésül összefoglalta az eddigi tapasztalatokat, és áttekintette a feladatokat.

1980. november 11. Germanisztikai — romanisztikai szakosztály. LÁSZLÓ ZOLTÁNNÉ, A német és a magyar igevonzatok összevethetőségének kérdéséhez. — A német és a magyar igevonzatok összehasonlító vizsgálata gyakorlati igényt kíván kielégíteni. Célja: kétnyelvű igevonzatszótárak (első lépésben egy német — magyar szótár) elméleti — módszertani megalapozása. Ennek során első helyen vetődnek fel az összevethetőség problémái, melyek közül az előadás kettőt tárgyalt részletesebben. 1. Mely vonzatfogalom keretében lenne a két genetikailag és tipológiailag különböző és ennek megfelelően eltérően strukturált nyelvben az igevonzat jelensége egyaránt leírható? (Eltérő pronominalizációs lehetőségek; az igei személyragok státusza a magyarban.) 2. Milyen paraméterek kínálnak strukturális megfelelések és eltérések mérésére?

1980. november 18. A germanisztikai — romanisztikai szakosztály és a Francia Tanszék kontrasztív kutatócsoportjának közös rendezésében. LAURI LINDGERN (Turku), A francia és a finn hangrendszer kontrasztív vizsgálatának módszerei és eredményei (francia nyelven). — A nyelvészet statisztikai módszereivel összevetette a francia és a finn nyelv hangzórendszerét, különös tekintettel a két nyelv eltérő fonémáinak kiejtési nehézségeire és az ebből adódó hibaforrásokra.

1980. november 18. Szaknyelvi szakosztály. LADÓ JÁNOS, Szótípusok a szaknyelvben. — Az előadó először végigtekintette a szaknyelveknek (a tudomány és a technika rohamos fejlődéséből születő több milliós fogalomkincs megnevezésének szükségességéből

származó) szövegét. Elemezte e hatalmas igény kielégítésének rendelkezésünkre áll, szegényes eszköztárát: tőszavak, képzett és összetett szavak. Megállapította, hogy a köznyelv 10 000 tőszava, a tőszóalkotás szűkös lehetőségei (jelentésváltozás, szóhasadás, elvonás, mozaikszóalkotás, szórövidülés, tulajdonnevek köznevesülése, idegen tőszavak átvétele stb.) a több milliós szakszöveg igény kielégítésére elég szegényes eszköznek látszanak. A képzők között vannak olyanok is, amelyek csak vagy leginkább a szaknyelvben használatosak. Összetétel típusaink között vannak ugyan hasznosak és újszerűek, de többszörös összetételeink és bonyolult szókapcsolataink nem jelentenek megoldást a szakszöveg igény kielégítésében. A szerző ezért a számítógépes tőszóalkotást (vö. *nylon*) a jövőben nélkülözhetetlennek tartja a szakszöveg igény kielégítésére.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI—XVII. századi szótörténeti adatok*

slifferes [?]. — 1642: „Egy duplászűgyelő, *slifferes*, rózsás. Egy fékagy szűgyelőstül *slifferes*.”

spallér. — 1643: „Két darab *spallér* kárpit öreg” (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

spángor [?]. — 1635: „Egy fekete *spángor* (!?) tafota virágos janker” (Zay-lev. 196. sz. El. 1).

stanet. — 1567: „Ifmeglen attam *Staneth* poztoth Neky Singeth” (Zay-lev. F. fasc. 6., 33. sz.). — A NySz.-ban *istamét*, *estamét*, *üstemét* stb. alakok vannak. Az *n*-es alakot kérdésesnek tartja. Példánk szerint valóban kellett lennie *n*-es és enklitikus magánhangzó nélküli alakváltozatnak is.

struccmony 'templomi kellék'. — 1541: „*Struccmony* ezüstös” (Zay-lev. 997. sz. El. 2).

subka. — 1597: „Fekete dupla tafota *subka*” (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

szántatás. — 1565 k.: „... beszołgáltalsa ... mind *szántatásunkat* vetésünket” (Zay-lev. 1011. sz. El. 2).

szarkaláb. — 1590: „... en a *Zarkalabatt* kwldothem” (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.). — Növénynév.

szarugyűrű. — 1695: „Egy */zarw gýűreő*, keőveczke az teteyeben” (Thurzoziana fasc. 52).

szattyan csizma. — 1660: „... külgyön ... par */zattyan cizmáth* (!)” (Zay-lev. F. fasc. 4., 5. sz.).

szegezett. — 1643: „Egy öreg lóraivaló Nyakbavető *szegezett* munka egy tenyérnyi” (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

szégyenbe forgat 'szégyenbe hoz.' — 1564: „... mert ýtyf elég *zegőnbe forgatál* engomet” (Zay-lev. F. fasc. 6., 4. sz.).

szekeřvezető. — 1554: „Ifmeg az *zeker Vezetőnek* hağoth A3zonyő Tamas Ifpan alttal...” (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.). — NySz.: 1592.

szepeši. — 1589: „... eő fellege parancholna megh az *Zepešy* kamoranak” (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.).

szerző 'tanú'. — 1573: „... mý wolthwnk ... atthyanal *fzeigeny ferencz* Vramnál */zerzeők* benne” (Zay-lev. F. fasc. 6., 56. sz.). — A NySz. nem ismeri ebben a jelentésben.

* L. MNy. LXXVII, 254–6, 381–4, 510–1.

s z í v e c s k e. — 1598: „... a3 kys *Sywekchekethes* Megh wettem” (Zay-lev. F. fasc. 6., 59. sz.).

s z í v f á j d a l o m. — 1660: „... melyk *Continentia*jat megh értettem nagy *fziv faidalommal*” (Zay-lev. F. fasc. 4., 35. sz.).

t á m a s z l ó [?]. — 1597: „Egy ezüstből csinált fodor *támaszló*” (Zay-lev. 163. sz., El. 1).

t a r k a. — 1541: „Egy kapa *tarka* bárson, körül ezüst boglárok rajta” (Zay-lev. 997. sz. El. 2). — SzófSz.: XVI. sz. e. f.

t a r t o z i k. — 1554: „*Tartozoth* sporczya Vram .n. 3a3 ferencznek, 3a3 tý3 Tal-lerral; ... e3zel *tartozom* en thy .Nnak.” (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.).

t a v a s z 'tavaszi vetés, tavaszi gabonaféle.' — 1565: „Gabonát és *tavaszt* ha vettetett ott ahol nekünk vetnek mind gabonáth s mind *tavaszt* valamennyit vethetnek ő neki is vessenek mindenütt fél fél holdot mint buzát s mind *tavaszt*.” — 1592: „... mind buzát mind *tavaszt* szakasztunk az Váczynál egymás kereftjéből.” (Zay-lev. 1011. sz. El. 2; 1008. sz. El. 2). — A NySz.-ban későbbi adat van rá.

t e k e r t. — 1643: „... *tekert* markolatú szablya” (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

T e m e s v á r. — 1567: „Rabyath a3 Rac3 Iwant *Temefwarra* kwltem...” (Zay-lev. F. fasc. 4., 27. sz.).

tetem 'holttest'. — 1634: „Jöllehet, hogy láttatnék némelyeknek, hogy ez az én kívánságom idő előtt való, és úgy tetszenék, hogy úgy talán eshetett volna becsületesebben, hogy istenben elnyugodt Uramnak hideg *teteme* még föld felett lévén, annak eltakarításától kellett volna várnom, mindazáltal az én sokféle nyomorúságim és inségim ... kéntelenített reá.” (Zay-lev. 195. sz. El. 1).

t e t s z é s 'belátás, kedv'. — 1540 k.: „... az kire biznád az ő *tetfzése* szerint veszen az lovat nem az *te tetfzésedre*” (Zay-lev. 7. sz. El. 2). — NySz.: 1604. 1. jel.

t i s z n i c e r. — 1550 k.: „A *Tjśniczer* posztó volt hét vég, vége 12 forintért” (Zay-lev. 1003. sz. El. 1).

t o l l s z á l. — XVII. sz. e. f.: „... dióolajjal kenje kd *tollszállal*, bizony meggyógyul” (Zay-lev. 207. sz. El. 1). — A NySz.-ban más jelentésben a XVI. sz. e. f.

t o l m á c s o l á s. — 1554: „Ifmeg bec3ben attam ... Janos di3aknak ... a3 w *tolmaczola/aerth*” (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.). — NySz.: 1592.

t ó t o r s z á g i. — 1643: „... portai forma *tótországi* pallos” (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

t u d 'ért vmihez'. — 1540 k.: „... de te jó fiam az ló vetelhez nem *tutsz*, jobban *tudok* ahhoz the náladnál” (Zay-lev. 7. sz. El. 2). — Időrendben a legkorábbi előfordulások egyike.

t ú l t e t l e n. — 1597: „Egy varrott kezkenyő *túltetlen*” (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

t u t o r s á g. — 1572: „... eő fölsege, mind a3 *tutorsagoth*, s mind a3 Vigles3 Capitansagoth nekye adtha” (Zay-lev. F. fasc. 1., 6/45 sz.). — NySz.: 1604.

t ö b b l e t k ő [?]. — 1695: „Veres *tebleth* kö benne. Eg3 kis arany kereft3th, het *teblet* kö benne.” (Thurzoiana fasc. 52).

t ö r ö k v a r r á s o s. — 1643: „*Török varrásos* kezkenyő” (Zay-lev. 211. sz. El. 1). — A NySz.-ban van rá egy korábbi adat.

t ö r t é n e t b ő l e s i k 'véletlenül megtörténik'. — 1554: „... ham3ffath th3 .keteknek. n3 akarok, han3 ha *Történetből es3jk*” (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.).

t ö r v é n y s z o l g á l t a t á s. — 1565: „... az k3ral3 mandatom3nak maff3a az *tewruen folgaltatafra*” (Zay-lev. F. fasc. 1., 5/14 sz.). — De OklSz.: Nád: Lev. 169.

u b o r k a. — 1590: „... a3 *uborkatt* k3gnek megh 3olgalom” (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.). — Az alakváltozat miatt írtam ki.

úgy mond. — 1580 k.: „... vagyon negyven esztendeje, hogy *ugymond* apámtól hallottam hogy Szentmiklósi föld ez; ... tudom *ugymond* hogy apám lovat küldött ide tölem” (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2). — A NySz.-ban van rá adat a XV. m. f.-ből, de ezek világosabb példák.

úrtartó. — 1541: „Egy kis *urtartó*” (Zay-lev. 997. sz. 21. 2). — NySz.: 1674.

utolján. — 1568: „... ez gonosz tykozlo ember Imar az *wtholyan* Ne fogyathko3zek megh” (Zay-lev. F. fasc. 6., 35. sz.).

üstök. — 1569: „Az én *üstököm* az Nd kezében vagyon” (Zay-lev. 1015. sz. El. 2). — Átvitt értelemben első előfordulás.

üvegpohár. — 1589: „... az Maradekan penigh Vegien *Iwegh poharokath*” (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.). — Időrendben a második adat; alakváltozata miatt is tanulságos.

vagdalt. — 1597: „... nyári köntös paszomán rajta, fekete *vagdalt* atlasz az elei” (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — NySz.: 1630.

valami 'vagy, körülbelül'. — 1606: „... hozasson maga jobbágyival *valami* 500 palánknak való karrót” (Zay-lev. 172. sz. Másolatok 2).

varrás 'hímzés'. — 1597: „Egy öreg lepedőbe való *varrás* túltetlen” (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — NySz.: 1592. A példamondatból világosan kitűnik, hogy a szó jelentése *hímzés*; ebben a jelentésben nincs meg a NySz.-ban. L. *varrott*.

varrott 'hímzett'. — 1597: „... Tizenkét öreg *varrott* hosszú kendőkeszkenyő. Egy *varrott* kezkenyő túltetlen.” (Zay-lev. 163. sz. El. 1); 1642: „... aranyospaplan az széle kék árnyék varrással *varrott*” (Zay-lev. 210. sz. El. 1). — A NySz. egy adatot közöl rá.

vasbot. — 1643: „Egy ezüstös aranyos nyelv tollas *vasbot*” (Zay-lev. 213. sz. El. 1).

veres viasz 'pecsétviasz'. — 1589: „... 1590 eztendeore valo wý Calenparió-moth es *veres viaszthis* hozzon .k.” (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.).

vérkő. — 1642: „... az boglárban egy *vérkő*” (Zay-lev. 210. sz. El. 1). — De NySz.: 1604.

verő ártány 'fiatal, legelőre járó ártány'. — 1569: „... írt volt nekie, hogy Ndnak valami jó *verő ártányokat* szerezzen” (Zay-lev. 1015. sz. El. 2). — NySz.: Évk. XIII, 72.

vet valakire 'neheztel'. — 1568: „... ez mýa se Mullyk el az My dolgwnk es My Reyank Ne *vessenek*” (Zay-lev. F. fasc. 6. 35. sz.). — NySz.: 1624.

vetemény *mag.* — 1603: „Az mi kevés *vetemény* magot adhat kd, küldjön” (Zay-lev. 171. Másolatok 1). — A NySz. egy adatot ismer rá 1541-ből.

viszszavet. — 1572: „... Vram Recognitioýth ennekem *uíza uetek* es ualafwl adak ...” (Zay-lev. F. fasc. 5., 35. sz.). — A NySz.-ban csak egy adat van rá.

zabált. — 1582: „... az én fáradt és *zabált* lovaimon Repénig estig csak alig érek” (Zay-lev. 1022. sz. Másolatok 2). — Az OklSz.-ban egy adat van rá 1544-ből.

KOVÁCS ISTVÁN

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerőmségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentéstan és stilsztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velesov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroksa:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ara: 20,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

319. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wacha Imre 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
143. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

4. Molnár György: Székesfehérvár utca neveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. R. Nagy Vera: Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. Mészárosné Varga Mária: Bazsi helynevei. 1978.
7. Hajdú Mihály—Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. Urbán Teréz: Nyíregyháza utca nevei. 1978.
9. J. Szabó Erzsébet: Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. Solymár Imre: Mezőgazdasági termelészövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. Vitányi Borbála: Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. Marosi Teréz: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. Raácz Judit: Gödöllő helynevei. 1981.
15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdívatja. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII.

ÉVFOLYAM

1982.

4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI
ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Szabó T. Attila</i> : A magyar szókészlet román eredetű kölesönszavainak kutatása	385
<i>Schlachter Wolfgang</i> : Denominális igekötős képzések a magyarban	398
<i>Antal László</i> : Még egyszer a feltételes mód jeleről	409
<i>B. Abaffy Erzsébet</i> : A <i>teszen</i> : <i>tön</i> típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében .	416
<i>Végh József</i> : Csúry Bálint öröksége	425
<i>Huszár Ágnes</i> : A félreértésen alapuló viccek nyelvi magyarázata	435
<i>Dienes Erzsébet</i> : A Jordánszky Kódex eredetéről	440
Kisebbségi közlemények. <i>Tompa József</i> : Simonyi Zsigmond pozitívizmusa. — <i>Czege György</i> : Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozások forrásaihoz. — <i>Hegedűs Attila</i> : A tanyanevekről	453
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bakos Ferenc</i> : Pont. — <i>Reuter Camillo</i> : <i>Ug</i> , <i>Kékug</i> és <i>Kékesd</i> . — <i>Scheiber Sándor</i> : Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében . .	459
Nyelvművelés. <i>Benkő László</i> : Szaknyelvünk. — <i>Ágoston Mihály</i> : Hozzászólás a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyához. — <i>G. Varga Györgyi</i> : Megjegyzés a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyának ügyéhez	466
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> : Kovács Margit kerámikusművész nyelvi regio- nalitása. — <i>Hajdú Mihály</i> : A XXIX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő- pályázat népi nyelvi témájú dolgozatairól. — <i>Szabó T. Adám</i> : Négy északi esz- től levél Moldvából (1981.)	476
Szemle: <i>Károly Sándor</i> : Anyanyelvi nevelés a középiskolában. — <i>Kálmán Béla</i> : Névtani Értesítő. — <i>Büky László</i> : Markó Imre Lehel, Kiskanisai szótár. — <i>Kiss Gabriella</i> : Tanuljunk magyarul. Ичимо магарски	495
Külföldiek: <i>J. Papp Zsuzsanna</i> : A tulajdonnév az oktatásban	509

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkiadópostai postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

A magyar szókészlet román eredetű kölcsönszavainak kutatása

I.

1. Jóllehet előadásom¹ tulajdonképpen célja: tájékoztatni a magyar nyelvtudomány munkásait a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékén tervfeladatként folyó egyik szótörténeti munkálatról, e kérdés új szempontú, beható vizsgálatának szükségessége igazában csak az eddigi kutatások történetének távlatában bizonyul elodázhatatlan feladatnak. Éppen ezért előjáróban ajánlatosnak tartom az e területen csaknem két évszázada kezdett vizsgálódás legkiemelkedőbb mozzanatairól, eredményeiről kritikai értékeléssel szót ejteni.

Elégge ismeretes tudománytörténeti tény az, hogy a magyar nyelvtudományban a jövevényszavak vizsgálatának tekintélyes múltja van. Már a modern nyelvtudomány megszületésének kora kezdetétől, a XVIII. század végéről és a XIX. század legelejéről magyar vonatkozásban is hivatkozhatunk olyan mozzanatokra, amelyek a jövevényelemek nyelvtudományi értékének és tanulságainak viszonylag feltűnően korai felismerésére mutatnak. Mindjárt elsőként hivatkozhatni például arra, hogy a nyelvújítás-ellenességében egyébként maradi Debreceni Grammatika (1795.) — a korábbi és korabeli nyelvészkedők gyermekes szófejtő vélekedéseitől eltérően — meglepő modernséggel és józansággal nyilatkozik a népi-társadalmi érintkezés szükségszerű következményeként jelentkező nyelvi kölcsönhatásról. A Debreceni Grammatika íróitól alighanem függetlenül, de velük egyidőben a kortárs GYARMATHI SÁMUEL — még németországi tanulmányútja idején — az Affinitásban (1799.), majd valamivel később a Vocabulariumban (1816.) a magyar jövevényszó-kutatás egyik úttörőjeként a maga korában új nyelvtörténeti-szófejtő szemlélettel a magyarban közkeletű szók hosszú soráról mutatta ki — nemegyszer tévedezve — a német, olasz, román, szláv, török meg más eredetet. Ezeknek az úttörő kezdeményezéseknek nyomában aztán a múlt század közepétől fogva máig a jövevényszó-kutatás a magyar nyelvtudományban az egyik legjobban és legeredményesebben művelt területek közé tartozott, s tartozik ma is (l. erre és ennek okaira nézve röviden KNIEZSA ISTVÁN, SzJjsz. 3).

E közismert tudománytörténeti tény figyelembe vételével érthető hát, hogy mikor 1958-ban a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszéke tervfeladatai közé iktatta az előadás címében jelzett kérdés monografikus feldolgozását, e törekvésben a tervfeladat munkásai számára tekintélyes tudománytörténeti előzmények, számottevő előmunkálatok már nem kis mértékben előkészítették az utat.

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1982. február 5-én tartott előadás. — A forrásutalásokban a szerző a maga közleményeire nem az első megjelenés helyére való utalással, hanem válogatott tanulmányai és cikkei öt kötetére hivatkozik.

2. Az e tárgykörbe tartozó kutatás legkorábbi mozzanataként említhető, hogy az erdélyi polihisztor, BENKŐ JÓZSEF a XVIII. század utolsó évtizedében a magyar nyelv török eredetét tagadó, sajnos, napjainkig kéziratban maradt munkájában néhány erdélyi magyar tájszóról (*bács, berbécs, bosztány, eszténa, kukujza, kompona, krinta, pakulár, szkumpia, sztringa* stb.) kimutatta a román eredetét (GR. MIKÓ IMRE, Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 320–9. — ÉDER ZOLTÁN, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Nyelvnyelvével Társaság. Bp., 1978. 35, 112, 179–80). Ettől kezdve korunkig a kutatók népes sora foglalkozott román eredetű kölcsönszavaink vizsgálatával. A kutatókat azonban e szóanyaggal kapcsolatban jó ideig többnyire csak a maguk gyűjtötte vagy a mások gyűjtésében feldolgozásra kínáló korabeli tájszóanyag szófejtő vizsgálata érdekelte; közülük kevesen tájékoztattak az etimon megállapításán túl szótörténeti kérdésekről, valamint a kölcsönvétel társadalmi vonatkozásairól, még kevésbé ejtettek szót történeti szemlélettel szóföldrajzi problémákról is.

Mínhogy feudalizmuskori román eredetű kölcsönszavaink kutatása szótörténeti és szóföldrajzi szemlélet érvényesítését kívánja meg, a merőben csak az etimon megállapítására korlátozódó, de egyébként szinte kizárólag leíró szemlélettel vizsgálódók (GÁSPÁR JÁNOS, VASS JÓZSEF, DAMIÁN ISTVÁN, MÁRTON GYULA, PÉNTÉK JÁNOS, VÖÖ ISTVÁN) jelentős eredményeinek értékelését figyelmen kívül hagyva, a továbbiakban csak a szótörténeti, sőt később szóföldrajzi szemléletet is érvényesítő kutatók eredményeinek legalább futó értékelésére keríttek sort.

3. Úttörőként EDELSPACHER ANTAL és HUNFALVY PÁL mutatott rá a történeti adalékoknak egyes feudalizmuskori román kölcsönszókka kapcsolatos felhasználási lehetőségeire (I. EDELSPACHERTŐL a *bojár* és *orbonás*: Nyr. VII, 241–2, 493–4, HUNFALVYTÓL pedig a *cimbora* és a *kaláka* kölcsönszóra vonatkozó kisebb közleményeket: NyK. XIV, 306–8). Megjegyzendő azonban, hogy — a korai felismerés ellenére — EDELSPACHER a román eredetű kölcsönszókra egybeállított összefoglalásában nem érvényesítette következetesen a történeti szemléletet. A nyomában jóval gazdagabb, de jobbra csak a múlt század második feléből származó tájszóanyagot feldolgozó SZINNYEI JÓZSEF gazdag szójegyzékében (Nyr. XXII–XXIII. köt.) azonban már egyes szók esetében a szócikk szótörténeti fejtegetésekkel egészül ki. (Történeti adatait ő a PP.-kiadásokból és más XVIII–XIX. századi forrásból merítette.) Míg SZINNYEINEK ezek a szócikkei már egyes feudalizmuskori román szókészleti elemek történeti szempontú feldolgozásának tekinthetők, kortársa, MOLDOVÁN GERGELY szójegyzékszerű egybeállításában (I. Alsó-Fehér vármegye monographiája I/2, 798–808) már csak a Lexicon Budense (1825.) helyel-közzel való használatával árul el némi szótörténeti érdeklődést.

Igazában azonban ALEXICS GYÖRGY volt az első, aki a magyar szókészlet feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeivel — az addig figyelemre nem méltatott egykorú források felhasználásával és a román nyelvtudomány szófejtő eredményeinek ismeretében — behatóbban foglalkozott. Ma is helytálló szótörténeti fejtegetései közül az *alacs*, *ármás*, *baraboly*, *borbát*, *cáp*, *cápunkurt*, *góbé* ~ *kópé*, *kurtán*, *szemény* kölcsönszóról közzétett kisebb közleményei különösen indokoltá teszik azt, hogy őt tekintsük olyannak, mint aki nyelvünk román vizsgálatában a történeti szemlélet következetes alkalmazásával úttörőnek számít (l. erre a szerzőtől részletesebben: Anyanyelvünk életéből. Bukarest,

1970. 159–61). A román eredetű kölcsönelemeknek ALEXICSTól egybeállított sorát PUTNOKY MIKLÓS, SZARVAS GÁBOR, GOMBOCZ ZOLTÁN, HORGER ANTAL és MELICH JÁNOS szótörténeti szempontú vizsgálódással a *bráha*, *dajnál*, *falcsa*, *furulya*, *gyilok*, *haricska*, *pópa*, *poronty*, *pulya*, *tretina* és *vakisa* szóval szaporította meg (l. i. m. 159–61, 167). GOMBOCZ és MELICH szótörténeti szemléletű kisebb közleményeire való hivatkozáskor külön ki kell emelnem, hogy az EtSz. két kötetében a román eredetű feudalizmuskori kölcsönszók számottevő sorának tárgyalásakor a két szerző nem eggyel kapcsolatban az etimon megállapításán túl szótörténeti és történeti szóföldrajzi kérdésekre is ráterelte a figyelmet. S ha már így első modern etimológiai szótárunk ilyen érdemeire legalább futólag sort kerítettem, itt említem meg, hogy BÁRCZI GÉZA SzófSz.-ának jóval szűkebbre szabott szókészleti anyaga csak az irodalmi szókinszbe bekerült román eredetű kölcsönszók néhányát ölelte fel, a tájszóanyag közkeletűbb elemeit is feldolgozó TESz. azonban történeti adatolással és szótörténeti-szóföldrajzi érdeklődéssel a román eredetű kölcsönszóknak minden eddigi egybeállításnál gazdagabb sorát dolgozta fel.

4. Az előbbieken számba vett nyelvészutatók eredményeinek értékelése mellett nem rekedhetnek a figyelem körén kívül TAKÁCS SÁNDOR művelődéstörténeti vizsgálódásának ide vonható eredményei sem. Ő a magyar pásztorkodás történetének életszerű rajzába (Rajzok a török világból. Bp., 1915. II, 259–354) a román eredetű kölcsönszók gazdag csoportját (*berbécs*, *boér*, *brindza*, *cáp*, *eszténa*, *esztrenga* ~ *sztromga*, *kápra*, *milióra*, *oszkotár* ~ *szkotár*, *tretina*, *vátra*) illesztette be úgy, hogy nemcsak a tőszókat, hanem ezeknek származékait (*cá-pocska*, *oszkotárság* ~ *szkotárság*, *sztromgál*, *sztromgálás*, *sztromgás*, sőt a velük alkotott összetételeket (*berbécs-bárány*, *juh-sztromga*, *kecske-cáp*, *milióra-juh*, *sztromga-hajtó*, *sztromga-bor*, *sztromga-juh*, *tretina-pézn*, *tretina-válság*, *vátra-pézn* stb.) is számba vette. Már a származékok és összetételek figyelembe vétele is szinte teljesen új mozzanatot jelentett az ő történeti szemléletű vizsgálódásában. Ha aztán ehhez még hozzávesszük azt, hogy TAKÁCS elsőként terelte rá a figyelmet a szókölsönzés társadalmi körülményeire, sőt szóföldrajzi korlátaira is, valóban kiemelkedő jelentőségűnek kell minősítenünk az ő szerepét az itt szóban forgó feudalizmuskori román kölcsönelemek kutatásában. Az újszerű vizsgálódás lehetőségeit előtte a szenvedélyes levéltári bűvárkodás villanthatta fel. Így aztán eddig jelzett érdemeinek megemlékezéséhez csatlakoztatni kell azt az értékelést is, hogy ő volt a kérdés kutatói közül az első, aki nem elégedett meg a közkeleten forgó szótárak, kiadványok és más források használatával, hanem a végtelen gazdag és minden forrásnál beszédesebb, sokszínűbb levéltári anyag odaadó búvárlatával mutatott rá az anyaghasználat és vizsgálódás új lehetőségeire (l. részletesebben a szerzőtől: Anyanyelvünk életéből 161–3). TAKÁCS történeti adalékainak nyelvészeti felhasználhatóságát azonban valamelyes mértékben csökkenti az, hogy levéltári kijegyzéseit átírásban vagy a maga szövegébe beágyazva úgy közli, hogy sok esetben nem dönthető el: vajon a kijegyzés átfogalmazásban áll-e előttünk, illetőleg a román kölcsönszóval alkotott összetétel levéltári kijegyzésből került-e bele szövegébe vagy egykorú román kölcsönszó felhasználásával maga alkotta származékszóval, illetőleg összetétellel van-e dolgunk.

5. Noha az itt említett eredmények TAKÁCSnak évek hosszú során át végzett levéltári kutatásai után még századunk két első évtizedében napvilágot

láttak, nemcsak hogy nem akadt kutató, aki az ő útmutatását követve a levéltárak végtelen iratrengetegében búvárkodott volna, hanem sokáig nem jelentkezett még olyan magyar vizsgálódó sem, aki a kiadványok anyagának felhasználásával és történeti szemlélettel közeledett volna a kérdéshez. A magyar kutatás ellanygulásának e harmadfél évtizedében csak DRĂGANU NICOLAE, a kolozsvári egyetem román nyelvészprofesszora egy más célkitűzésű munkájában (Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomastice. Buc., 1933. 582—6) szentelt egy rövid fejezetet a magyar nyelv feudalizmuskorabeli román elemeinek. Az ő kritikai észrevételekkel és a magyar történeti és nyelvészeti irodalomban való széleskörű tájékozottsággal egybeállított szójegyzékéből a *berbécs*, *cimbora*, *domika*, *fálcsa*, *ficsor*, *gárd*, *gárgya*, *milióra*, *mótin*, *pakulár*, *szkutár*, *sztronga* és *vecsín* bizonyult a későbbi kutatás rendjén valóban román kölcsönszónak. Nemcsak a jelentkezés időpontjára, hanem a kölcsönszó elterjedésének térbeli megjelölésére nézve is sorolt fel DRĂGANU történeti, illetőleg tájnyelvi adalékokat, tehát szótörténeti és szóföldrajzi mozzanatokra is kiterjedt figyelme.

Ezek után annál feltűnőbb hát, hogy BLÉDY GÉZÁnak a magyar nyelv román kölcsönszavairól közzétett monografiája (Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1942. 162 + 2 l.) egyébként gazdag szójegyzékében — figyelmen kívül hagyva a pontos időbeli rögzítés lehetőségét — az egyes szavak időbeli jelentkezésére nézve a százados utalással is megelégszik, s a feldolgozás rendjén nem követi sem TAKÁTSot, sem DRĂGANUt a történeti, társadalmi és a szóföldrajzi keletkezés körülményeinek felvázolásában. (BLÉDY munkájára nézve l. KÖPECZI BÉLA, Zur Frage der rumänischen Lehnwörter im ungarischen: Kny. az AECO. VIII. (1942.) 3—4. sz.-ból. — BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 119. — A szerzőtől: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 163—4; Nyelv és múlt, Bukarest. 1972. 99; MTA I. Oszt. Közl. XXXI, 3 kk.).

6. Jó ideig a számontartás körén kívül rekedt a nagy magyar szlavistának, KNEZSA ISTVÁNNak az ilyen irányú vizsgálódásban játszott szerepe. A szláv jövevényszókról közzétett bőséges adattárában KNEZSA ugyanis nemcsak a biztosan szláv eredetű jövevényszavakra vetett ügyet, hanem ettől az anyagtól elkülönítetten kritikai vizsgálat alá vette a kétesen szláv és a szláv eredet gyanújába került, de biztosan nem szláv származású jövevényszavakat is. A magyar, a török és az indogermán nyelvtudományi irodalomban széleskörűen tájékozott szerző — munkájának különösen e két utóbbi részében — sok, addig szlávnak vélt szóról több-kevesebb bizonyossággal kimutatta azt, hogy ezek vagy román eredetűek, vagy legalábbis román közvetítéssel kerültek a magyarba; e szavakat tehát — az eddigi vélekedések elutasításával — nyelvünk román eredetű kölcsönszavai közt kell nyilvántartanunk. Jelentős KNEZSA munkája módszertani tanulságok szempontjából is: a) Ez a munka adott példát határozott tudatossággal és következetesen a más-más nyelvcsaládba tartozó nyelvek szókészleti elemei összehasonlító vizsgálatából adódó eredmények számbavételének szükségességére. b) A vizsgálódásban a hozzáférhető történeti és nyelvtudományi forrásanyagban való széleskörű tájékozottsággal utat mutatott az egyes szavakra vonatkozó történeti adalékok egybeállításának módszertani követelményére. c) Ő alkalmazta először következetesen a román eredet gyanújába vehető szókincselemek kutatásában — részint kizáró, részint bizonyító módszeri eljárásként — a történeti szóföldrajzi szemléletet (l. erről a szerzőtől:

Anyanyelvünk életéből 16 és jóval részletesebben: A propos des mots d'origine roumaine dans la vocabulaire hongrois à l'époque du féodalisme: StudSlHung. XII, 389—96). A továbbiakban tehát KNEZSÁT, mint a román—magyar nyelvi kölcsönhatás történeti szemléletű kutatásában új módszertani lehetőségekre rámutató kutatót a magyar jövevényszó-vizsgálódás történetében kiemelkedő hely illeti meg.

7. A szlavista KNEZSA munkásságának sommás értékelése mellett nem feledkezhetünk meg a tudománytörténeti szemlélődés során a romanista BAKOS FERENCNEK a román kölcsönelemek vizsgálatában eddig elért és a jövőben várható jelentős eredményeiről. Noha már az eddig megjelent részleteredmények is értékelésre kínálkoznak, mégis mivel a doktori dolgozatának nyomtatásában előttem fekvő téziséből (A magyar szókészlet román elemeiről. Bp., 1974. 11 l.) ítélve a megjelenőben levő monográfia az eddig közzétett szómagyarázatoknál (MNY. XLVII, 250—5, LI, 90—1, LII, 202—3, LXIV, 72—4, LXVI, 178—82, LVII, 68—70, 211—2; PaisEml. 259—63), sőt még az összefoglalóbb jellegű dolgozatoknál (NyK. LXXIII, 65—111, LXXIV, 335—48) is jóval több tanulsággal kecsegtető szókincs-tanulmánynak ígérkezik, BAKOS helyét szókészletünk román elemeinek vizsgálatában pontosan csak a monográfia ismeretében jelölhetjük majd ki.¹

II.

1. A tudománytörténeti szemle rendjén — gondolom — eléggé éles megvilágításba kerültek a bennünket most közelebbről érdeklő vizsgálódási területen korunkig elért számottevő eredmények, de persze a kiötlő hiányosságok is. A módszertani kérdésekben itt-ott az új lehetőségek irányába mutató kezdeményezések szintén eszmeébresztők lehetnek, lehetnek mindenki számára az előre mutató, úttörő felismerések folytatása, tökéletesebbé tétele, a további kutatásban való következetesebb érvényesítése tekintetében.

Az erdélyi magyarság sajátos nemzetiségi helyzetében érthető hát, hogy a kolozsvári magyar nyelvészeti tanszék szükségesnek ítélte az évszázados magyar—román nyelvi érintkezés eredményeként a két nyelvbe kölcsönösen bekerült szókincselemek további vizsgálatát. Minthogy azonban egyrészt a magyarból románba átkerült szóanyag vizsgálata elsőrendűen román nyelvtudományi vagy általánosabban romanisztikai feladat, másrészt meg a nyelvi kölcsönhatásnak azt a felét TAMÁS LAJOS nagyszerű szöfejtő munkája (UngEl-Rum.) a korszerűség legmagasabb szintjén már amúgy is megoldotta, a tanszék tagjai a nyelvi kölcsönhatásnak csak a magyarban román eredetű kölcsönelemek egybegyűjtését és új szempontok szerint való feldolgozását érezték elsőrendűen sürgető feladatnak.

Már a munkálatok megindításakor előre látható volt az elvégzendő tervfeladatnak sokrétűségében idő- és munkaigényes volta. Főként ezért a tanszék úgy vélte a célkitűzést belátható időn belül megvalósíthatónak, ha a kérdést két külön, önállóan dolgozó tanszéki csoportra bízta. E megfontolás eredménye-

¹ Minthogy ezt az előadást a szerző Kolozsvárt 1981. decemberében vetette papírra, és csak Budapestre érkeztekor értesülhetett a monográfia (A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp. 1982. 560 l. Akadémiai Kiadó) 1982. februárjában való megjelenéséről, ennek részletes értékelése ezutáni feladat.

ként alakult meg 1948-ban a múlt század közepe előtt, tehát a feudalizmus korában szókészletünkbe bekerült román eredetű elemekkel foglalkozó egyik és a múlt század közepe tájától korunkig bekerült elemek gyűjtését és feldolgozását maga elé tűző másik csoport.

2. E sorok írója a következőkben a román eredetű kölcsönelemek feudálisizmuskori vizsgálatának feladatát vállaló munkacsoport tagjaként és irányítójaként csak e munkaközösség szervezetéről, célkitűzéseiről, a tervfeladat végzésében alkalmazott módszerekről és az elért eredményekről szándékszik tájékoztatni az előadás hallgatóságát. A másik csoport munkájáról való beszámolót különben is feleslegessé teszi e kérdésről — részint egyéni, részint közösségi munkával — megjelentetett három összefoglaló kiadvány (MÁRTON GYULA, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*: NytudÉrt. 66. sz. Bp., 1969.; *adattár nélkül és ugyanezzel a címmel, de adattárral*: Bukarest, 1972. 601 + 3 l. Kriterion Könyvkiadó. — MÁRTON GYULA, PÉNTEK JÁNOS és VÖÖ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977. 469 + 3 l. Kriterion Könyvkiadó).

Sem egy e kérdéssel foglalkozó monográfia szerkesztése gondolatának felvetődését, sem a munkálat kezdeti időpontját nem lehet azonban a tanszéki tervfeladatok közé iktatás évében (1958.) rögzíteni. A kezdetre nézve e sorok írójának személyes nyilatkozataként szinte szóról-szóra azt kell elismételnie, amit annak idején a Szótörténeti Tárról közzétett legelső beszámolójában mondott (l. a szerzőtől: PAIS-Eml. 69, *Nyelv és múlt* 383). Nem elméleti meggondolás eredményeképpen és nem is hirtelenjében vagy egy szűkebb időszakra korlátozódón született meg egy ilyen monográfia szerkesztésének gondolata. A levéltárakban egy erdélyi helynévtörténeti tár anyagának gyűjtögetése rendjén a beszédes-színes szótörténeti adalékok láttán lassan-lassan, észrevétlenül alakulgatott csaknem két évtizedig előbb a Szótörténeti Tár (SzT.) s vele párhuzamosan a magyar szókészlet feudalizmuskori román elemei feldolgozásának terve. Minthogy ugyanis a SzT.-t történeti tájszótárnak terveztem, magától értetődően a levéltári iratanyag rengetegéből — a közmagyar szavak ezer meg ezere mellett — elsősorban is olyan szókat tartalmazó szövegeket rótam rá céduláimra, amelyek — ha egykor közmagyar szavaknak is számítottak — később valamilyen okból szóföldrajzi jellegükben eltokozódva, később, illetőleg ma már valósággal tájszavaknak számítottak, számítanak, és így egy történeti tájszótár szerkesztéséhez értékes adalékokat szolgáltathatnak. Természetesen az ilyen történeti tájszóanyag kijegyeztetése közben százával kerültek tollhegyre a többszázados népi együttélés természetszerű következményeképpen az erdélyi magyar köznyelv és a nyelvjárások szókészletében egykor és részben ma is több-kevesebb elevenséggel élő, a románból, a szászból meg a szlávból, sőt e nyelvek közvetítésével más nyelvekből is átkerült jövevényszók.

3. S noha ezekkel a személyi vonatkozású megjegyzésekkel már el is értem a tervfeladat kezdő mozzanatának, az anyaggyűjtésnek, illetőleg a forráshasználatnak a kérdéséhez, mielőtt ezzel a munkamozzanattal foglalkoznánk, előbb legalább futólag érintenem kell egy munkaszervezési kérdést. Önként kínálkozott volna az a megoldás, hogy a magam felismerte feladatot egyéni munkavállalásként egyedül végezzem el. Sem a magam már amúgyis tervektől zsúfolt egyéni munkássága, sem az egyetemi nyelvészeti tanszék tudományos utánpótlásának egészséges alakulása szempontjából nem látszott azonban célravezető-

nek, hogy e kérdéssel egyedül foglalkozzam. Az ilyen magányosan végzett munka szerteágazó mozzanataival egyrészt rám róttá volna olyan munkarészletek időrabló terhét is, amelyek nem kívánnak a nyelvtudományi kérdések megoldásában különösebb gyakorlatot, viszont ezek a munkarészletek az akkor induló fiatalabb munkatársak számára egy bonyolult tudományos kérdés menetében való tapasztalatszerzés olyan lehetőségével kecsegtettek, hogy ezt az alkalmat igazán kár lett volna meg nem ragadni. Mindemellett — a közösségi tervmunka esetén — az anyaggyűjtés és -rendezés meggyorsításával csábított az a lehetőség is, hogy legalább a durvább cédlarendező, sőt az egyszerű másoló munkába bekapcsolódhatnak a magasabb évfolyamok tudományos munkára hajlamos hallgatói, és így ezzel a távolabbi tudományos utánpótlás vonatkozásában is történhetik előrelépés.

Ilyenféle okok késztettek arra, hogy a szervezeti kérdés vonatkozásában a tanszék — javaslatomra — a közösségi keret mellett döntött. A feladat teljesítésének kezdő mozzanatát tevő adatválogató, adalék-kiegészítő és cédlarendező munkába a tanszék fiatalabb évfolyamú tagjai közül önkéntesen B. GERGELY PIROSKA, KÓSA FERENC, B. KOVÁCS JÚLIA, SZABÓ ZOLTÁN, VÁMSZER MÁRTA, VÖÖ ISTVÁN és ZSEMLYEI JÁNOS kapcsolódott be. Ez a kezdetben viszonylag elég népes munkacsoport előbb B. KOVÁCS JÚLIA és VÖÖ ISTVÁN, majd az utolsó munkamozzanatok idején még SZABÓ ZOLTÁN kiválásával is öttagúra csökkent le.

4. Már az induláskor pontosan meg kellett határozni a kutatásba bevonandó román eredetű tájzsoanyag idő- és térbeli határait, illetőleg szófaji, stílus-szintbeli és társadalmi körbeli kereteit.¹

Ami az időbeli határt illeti, a felső határt már a tervfeladat címe eleve a múlt század közepében szabta meg, az alsó időhatár előzetes megállapítására azonban egyelőre nem volt lehetőség, de nem is volt szükség, hiszen világos volt, hogy ezt az időhatárt majd csak az adatgyűjtés során előkerülő legrégebbi adatok számbavételével rögzíthetjük. Ugyanígy nem állíhattunk a kezdet kezdetén térbeli, szóföldrajzi korlátokat sem az adatgyűjtő és a későbbi feldolgozó munka elé. Mivel ugyanis a kis munkaközösség a szótörténeti kérdés nagyarányú összefoglalására vállalkozott, nem korlátozhatta munkáját térbelileg az erdélyi régiség forrásanyagából gyűjthető szótörténeti anyagra. Számba kellett vennie a magyar nyelvterületről bárholnan előkerülő minden olyan adalékot, amely a tervfeladat körébe tartozik. Nem vonhatott azonban a munkaközösség a kutató és feldolgozó munka elé stíluszintbeli és társadalmi körbeli korlátokat sem: a beszélt és írott köznyelv, a hivatali és az irodalmi nyelv, a nyelvjárások, a diplomáciai és társadalmi érintkezés szintjén bárhol jelentkező román eredetű szóanyagot egyaránt a munkaközösség érdeklődési körébe tartozónak kellett tekintenünk.

Csak a szófaji határok vonatkozásában volt ajánlatos korlátokat állítani az adatgyűjtő és a feldolgozó munka elé. Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár mintegy 6—700 000 adata ugyan önként kínálta a magyarba átkerült román eredetű helynevekre vonatkozó adalékok százait, ezreit, de két szempontból sem látszott ajánlatosnak ilyen irányba tágítani a szófaji keretet: a) A közszók

¹ Noha igazában kölcsönszónak csak maga a románból átvett tőszó tekinthető, a szókincs hatás mértékének szembeszökőbb szemléltetése céljából a szerző e sorozatba beiktatta a magyarban keletkezett származékokat és összetételeket is.

és tulajdonnevek feldolgozása más-más nyelvészeti problémákat vet fel, és más-más módszer alkalmazását követeli meg. b) A hivatkozott Adattárban rejtekező, a románból a magyarba átkerült helynévanyag számbavétele olyan méretekre duzzasztotta volna fel az adattári részt, olyan mértékben terhelte volna meg időben a feldolgozó munkát, olyan arányúvá növelte volna a készítendő monográfiát, hogy a munka ilyen arányú megvalósítására időbeli és nyomdai térbeli korlátok miatt a munkaközösség nem gondolhatott.

Az elmondottak figyelembe vétele nyomán a munkaközösség a szófaji határok megszorításával a monográfiába felveendő szóanyag kereteit így határozta meg: a) A monográfiába a román eredetű feudalizmus kori szóanyagnak csak közzsói elemei kerülnek bele. b) A román eredetű tulajdonnevek közül csak azok a személynevek kaphatnak helyet a monográfiában, amelyek románból magyarba átkerült közzsóból alakultak, és a nevek egykori viselői kétségtelenül magyar nemzetiségűek voltak. c) A helynevek esetében ugyancsak a román eredetű közzsóból való származás, illetőleg alakulás biztosítson helyet a helynévi adaléknak az adattárban és a feldolgozásban.

5. Az előbbieken (II. 2.) már utaltam arra, hogy a román eredetű feudalizmus kori kölcsönelemek vizsgálatának terve tulajdonképpen az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.) és a Szótörténeti Tár anyagának gyűjtögetése közben, a tervfeladat körébe tartozó gazdag erdélyi tájszóanyag láttán született meg. Ez a körülmény magától értetődően rátereli a szót a monográfia adalékanyagának forrásaira. Eerre nézve a következő tájékoztatást adhatom:

A) A monográfia legfontosabb forrása a most említett két, egyéni tervmunka eredményeként keletkezett gyűjteményben már az induláskor rendelkezésre álló cédulaanyag. Csakhogy például az EHA. cédulái a tervmunka bármilyen természete miatt a román eredetű szóanyag adattári részének egybeszerkesztésekor nem voltak abban a formában felhasználhatók, ahogy eredetileg készültek. Ezért a helynévgyűjtemény cédulaanyagából — az irányító ceruzajelzései alapján — a szemináriumvezető munkatársak ellenőrzésével a hallgatók rótták cédulára és rendezték el a felhasználandó anyagot. Az anyaggyűjtésnek ez a mozzanata egy — másfél év munkáját követelte meg.

A SZT. cédulaanyaga mind formátumban, mind a kijegyzett szövegek tartalmi kívánalmait tekintetében céljainknak megfelelt. Itt azonban a néhány százezerre tehető cédulán rejtekező adalékok kikeresése és a címszók rendjébe való rendezése igényelt rengeteg időt. Ezt a jóval több felkészültséget követelő munkát is a tanszéki munkatársak, illetőleg az ő vezetésükkel a nyelvészeti szemináriumok résztvevői végezték el (l. erre részletesebben a szerzőtől: *Nyelv és múlt* 414—5).

B) Jóllehet az ilyenképpen nyert, addig a levéltárakban rejtekező adalékanyag már számbelileg is tekintélyes volt, mivel a céljainkra kiaknázott gyűjtemény csak levéltári forrásokból gyűjtött és területileg csak Erdélyre korlátozott kijegyzésanyagot tartalmazott, követelősen jelentkezett a magyar nyelvterület Erdélyen kívüli részein keletkezett forrásokból való kiegészítő anyaggyűjtés szükségessége. Az Erdélyen kívüli irattermelő területeken keletkezett levéltári forrásokban való kiegészítő kutatásra a munkahelyi kötöttség és más okok miatt nem vállalkozhattunk, csak a történeti és nyelv-történeti kiadványokban, irodalmi művekben, szótárakban lappangó adalékok egybegyűjtése kínálkozott elvégezhető feladatként. A munkatársak az irányító kijelölte források időigényes, gondos kicédulázásával jelentős mértékben gyarapították az

adattárban felhasználható adalékok számát. Ilyenképpen, mikor 1960 táján az anyagfeldolgozás kezdetét vette, mintegy 15–16 000 szótári adalékkal kellett az adattár egybeállítóinak számolniuk.

¶ 6. Mivel az anyaggyűjtés előbb említett munkamozzanatai és maga az adattári szerkesztés az előreláthatónál jóval időigényesebb volt, az 1958–1964 közötti időszak hat évére tervezett adattárat egybeállító munka csak két évvel később, 1966-ban fejeződött be legalább olyan mértékig, hogy időszerűnek és szükségesnek látszott a tervmunka menetéről, addigi eredményeiről beszámolni és az adattárból minta-szócikkeket közzétenni (B. GERGELY PIROSKA—KÓSA FERENC—ZSEMLYEI JÁNOS, „A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai” című szótörténeti monográfia szerkesztése: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények X, 93–110 és kny. 18 l.). A további két év alatt, 1966–1968 között teljesen befejeződött az adattár egybeállítása és az egyes címszókhoz csatlakozó szófejtő-szótörténeti jegyzetek megfogalmazása, sőt elkészültek az adattári anyagot sok szempontból kiértékelő összefoglaló tanulmányok is. Ilyenformán a monográfia adattári része már 1968-ban kézírásos formában, négy összefoglaló tanulmány meg éppen legépelve készen állott. A nyomdára való teljes előkészítést és a mielőbbi megjelentetést azonban másfél évtized óta két ok akadályozta meg. Az első akadály az volt, hogy a tervmunkálat irányítójának teljes munkaerejét és minden idejét 1966. januárjától a Szótörténeti Tár I. kötetének szerkesztése kötötte le, sőt mikor rövidesen a monográfia munkatársai közül négyen — B. GERGELY PIROSKA, KÓSA FERENC, VÁMSZER MÁRTA és ZSEMLYEI JÁNOS — az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. és többi kötete szerkesztésének meggyorsítása céljából munkatársul szegődtek, ez a teljes odaadást kívánó munka háttérbe szorította a monográfia befejezésének ügyét. Az előbbi tervmunka végzésére vállalkozókat különben is elkedvetlenítette az a második hátráltató okként említhető körülmény, hogy sem 1966 táján, sem később másfél évtizedig nem kínálkozott a terjedelmesnek, de „kapós”-nak egyáltalán nem ígérkező kiadvány megjelentetésére nyomdai tér. A nyomdába kerülés kilátásai mindaddig kedvezőtlenek voltak, amíg a Kritérium Könyvkiadó igazgatója, Domokos Géza 1980 végén a monográfia megjelentetését az 1983. évi kiadói tervbe nem iktatta. A kiadói készség a kis munkaközösségnek új lendületet adott. Így most már remélhető, hogy a kész kézirat — némi kiegészítés és szerkesztés-műszaki simítás után — közelesen a Kiadó asztalára és onnan a nyomdába kerül.

7. Munkaközösségünk azzal a célkitűzéssel fogott munkához, hogy egyrészt a feudalizmus korában magyarba behatolt román eredetű szóknek mentől teljesebb adattárát állítsa egybe, másrészt meg a feldolgozás rendjén eltüntesse azokat a fogyatékosságokat, hiányokat, amelyek az anyag eddigi kezelésében jelentkeztek.

Bár adattárunk a román eredetű szóanyag történeti adatolása tekintetében az eddigi kutatóktól feltárt történeti anyaggal való összehasonlításban jóval gazdagabb, mégis látván látjuk, hogy a kutatás ilyen vonatkozásban sem tekinthető sohasem lezártnak, hiszen a mindennapos levéltári kutatás és a kiadványokban való búvárkodás mindegyre vetett és ezután is vethet fel eddig számon nem tartott vagy idő és térbeli jelentkezésükben korábbi, illetőleg olyan adalékokat, amelyek szóföldrajzi szempontból sűrítethetik az egyes kölcsönszók-ról rajzolható szótérképek ponttálázatát.

E megjegyzéssel tulajdonképpen már a befejezéshez közel álló monográfia gazdag adattárából adódó olyan lehetőségre utaltam, amelyről röviden még szót kell ejtenem. Mivel mind a Helynévtörténeti Adattár, mind pedig a Szótörténeti Tár anyagának gyűjtögetése közben — bizonyos kezdeti ingadozás után — szükségesnek láttam a kijegyzett adalékoknak nyelvöldrajzi rögzítését, a monográfia adattárában az adalékok túlnyomó többsége helyhez köthető, és így valóságos történeti szóföldrajzi adaléknak tekinthető. Ilyenformán a régebbi kutatásban is már fel-feltűnedező felismerés ellenére a szóföldrajzi igény következetes érvényesítése tekintetében jelentkező hiány eltüntetésére adattárunk figyelemre méltó lehetőséget nyújt. Hogy a történeti szóföldrajzi szemléltetésre eléggé gazdagnak mondható adatgyűjteményünkben milyen lehetőségek rejtkeznek, arról a *berbécs, esztene, esztronga ~ sztronga, kalács ~ kalák, kaláku, kaluger ~ kalugyer, orda, tretina ~ tetryina* és *zsentic*e történetéről közzétett szótörténeti feldolgozások sora és még inkább az ezekhez csatlakozó, valamint más tanulmányokhoz mutatóba mellékelt néhány szóföldrajzi térképlap (*alakor, baraboly, mióra, pakulár, szokmány*) és egy összesítő térképlap, gondolom, némi tájékoztatást szolgáltat (l. a közzététel helyére: a szerzőtől: Anyanyelvünk életéből 183—4, 236—58; A szó és az ember. Bukarest, 1971. 198—274; Műveltség és hagyomány X, 153—9; Studia Universitatis Babeş-Bolyai Ser. Philologia 1962/2. 10 térképmelléklet). Továbbmenőleg a Szótörténeti Tár cédu-laanyagának felhasználásával az erdélyi szászokból kölcsönzött magyar *bongor* és a román *bungur* tájszóról megjelentetett két szótörténeti közlemény és a hozzá csatlakozó egy térképlap (l. a szerzőtől: A szó és az ember 179—97) meg éppen a hármas, magyar—román—szász nyelvi kölcsönhatás adatolási és térképes szemléltetési lehetőségeire beszédes példa.

8. A társadalmi szempont régebbi, úgyszólván teljes elhanyagolását azzal igyekeztünk kiküszöbölni, hogy a levéltári gyűjtés során céduláinkra a vallomástevők, iratszerkesztők, levélírók meg a címzettek nevét, nem egyszer társadalmi helyzetét, életkorát az adattári adalékok felsorakoztatásához csatlakoztatva feltüntettük. Úgy véltük ugyanis: nem mindegy a társadalmi szemlélődés lehetősége szempontjából, hogy valamely nyelvi nyilatkozatban szereplő kölcsönszó jobbágy- vagy zsellérsorban leledző vallomástevő ajkáról hangzott-e el, vagy a birtokigazgatás, a gazdasági irányítás alacsonyabb-magasabb fokán álló személy tolláról származó iratanyagban örökítődött korunkra. A levelezésben is más-más társadalmi és stilisztikai megítélés alá eshetnek például a kiváltságos osztályok tagjainak, fejedelmeknek, a legmagasabb államigazgatásban forgolódo főrangúaknak, tanácsuraknak, a diplomáciai testülethez tartozó személyeknek nyelvi nyilatkozatai, de alkalmasint udvariassági formákban, a társadalmi különbségeket árnyaltan, illetőleg élesen eláruló nyelvi fordulatokban, kifejezésekben is különböznek amazok társadalmi tartózkodást eláruló stílusától az értelmiségi réteg tolláról származó missziliszekben, jelentésekben, számadásokban és más iratokban ránk hagyományozódó nyelvi nyilatkozatok. Éppen ezért a társadalmi hovatartozás személyekhez kötött, sőt — ahol ez lehetséges — az életkort is feltüntető rögzítése megítélésem szerint nem tekinthető adattárunk feleslegesnek minősíthető eljárásának. A társadalmi vonatkozások kidomborítására részint az adalékok szövegének kellő terjedelemben való idézésével, itt-ott jegyzetek beiktatásával állandóan nagy gondot fordítottunk és fordítunk.

9. Ismeretes, hogy a román eredetű kölcsönszó-anyag két, kereteit tekintve számbelileg egyenlőtlen nagyságú csoportba választható szét: a) a magyar irodalmi nyelv szókészletében is több-kevesebb elevenséggel-gyakorisággal feltűnedező és b) csak táji korlátok közt, de itt kisebb részükben a táji köznyelvben is, nagyobb részükben azonban csak a nyelvjárásokba behatolt szavak csoportjára.

Az elsőnek említett csoportba tartozó román eredetű kölcsönszók száma rendkívül csekély. (BÁRCZI például, úgy látszik, mindössze a bizonytalan eredetű *alakor*, a *cimbora*, a *ficsor* ~ *ficsur*, a *poronty* és a kétesen ide vonható *pulya* szót tartja e csoportba sorolhatónak. (A magyar szókincs eredete 120—1. L. az erre vonatkozó észrevételeket a szerzőtől: Anyanyelvünk életéből 178 és köv. l.). Ide vehető azonban az esetleg román közvetítéssel átkerült *cigány*, *kalugyer* és *cserge* vagy a magyar néprajzi irodalomban műszónak számító *berbécs*, *esztena* ~ *sztina* és e szaknyelvből még több, a juhászat körébe tartozó szó (Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Red. LÁSZLÓ FÖLDES. Bp., 1961. 674 kk.).

Adattárunkban a csak a táji köznyelv és merőben nyelvjárások szintjén élő, összehasonlíthatatlanul számosabb tájszóanyagnak legtöbb történeti adaléka jóval korábbi az eddig csak XVIII—XX. századi szótárakból és szógyűjteményekből ismert kölcsönszók jelentkezési koránál. Így adattárunk ebben a tekintetben valóban hiányt pótol.

A tervfeladat munkatársainak, sőt kívülállóknak is a figyelme az adattár szerkesztése idején ráterelődött olyan forráshasználati lehetőségekre is, amelyeket a kutatásban eddig egyáltalán nem vagy csak félelesen aknáztak ki. Így kerültek be adattárunkba mások mellett a Gyöngyösi Szótártörödékekből, erdélyi emlékirók, valamint Barcsay Ábrahám, Baróti Szabó Dávid, Gvadányi József, Gyarmathi Sámuel, Pápai Páriz Ferenc és mások műveiből, szótáraiból az irodalmi nyelv stíluszintjén is jelentkező, bár egyébként máig is jórészt csak nyelvjárási környezetben élő román eredetű kölcsönszók (B. GERGELY PIROSKA: StUBB. Ser. Philologia Fasc. 1. 93—104; PÉNTEK JÁNOS: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények: XI, 13—25; SZABÓ ZOLTÁN: i. h. IX, 149—54, 293—5; a szerzőtől: Anyanyelvünk életéből 196—235).

10. A levéltári kutatás, majd a kiegészítő gyűjtés, még inkább az adattár szerkesztése és az adalékanyag kiértékelése rendjén feltűnt, hogy a kérdés történeti vonatkozásai iránt viszonylag amúgy is nagyon csekély érdeklődést mutató, bennünket megelőző vizsgálódók figyelme körén úgyszólván teljesen kívül rekedtek egyes fogalomkörök román kölcsönszavai. Meggondolkoztatóan szembeötlő volt az egyházi életre, a román vajdai udvarok tisztségeire és a hadi életre vonatkozó történeti szókészleti elemek hiányos számbavétele. Pedig a román egyházi és udvari életnek bizánci-pravoszláv tájékozódása, valamint az államéletnek és hadi szervezetnek a nyugatitól jelentősen elütő jellege ezekben a fogalomkörökben a románban sajátos szókészlet kialakulásával járt együtt. E szókészlet egyes elemei aztán a hivatali, egyházi, diplomáciai és a békés-háborús katonai érintkezés útján átkerültek, és több-kevesebb elevenséggel — legalább időlegesen benne éltek az átvevő magyar nyelv szókészletében. Az egyházi élet köréből például a magyarban szinte irodalmi nyelvi elemnek számító *biszserika* ~ *biszerika* (1648.), *kalugcr* ~ *kalugyer* (1566.) és *pópa* (1566.) mellett monográfiánkban korai adatolással helyet kapott — mások mellett — például a *monaszter* ~ *monasztéria* (1572.), a *protopop* (1568.) 'román görögkeleti esperes' és a *deák* ~ *deják* (1639.) 'kántor' szó, hogy más, a XVIII. század elejétől innen

jelentkező, az egyházi szervezetre, illetőleg vallási életre vonatkozó ritkább adatolású kölcsönelemet ne is említsek. De az előbb felsorolt és eddig ismert kölcsönszók közül is a *kaluger*-re és a *pópá*-ra eddig csak XVIII. századi adalékról tudtunk, a többi ide vonható kölcsönelemre az eddig leggazdagabbnak tekinthető szójegyzék, a BLÉNDYÉ sem tartalmaz — még százados megjelöléssel sem — történeti adalékra vonatkozó utalást.

11. A megelőző kutatás még kevesebb figyelemre méltatta a román főrangúakra, a magasabb állami tisztségekre és a román vajdai udvari méltóságokra vonatkozó kölcsönszók körét. Pedig az erdélyi fejedelmi és a magyar királyi kancellária, valamint a román vajdák oklevelezéséből, illetőleg a követ- és kémjelentésekből meg más iratokból már a XVI—XVII. századból — többé-kevésbé bő adatolással — a következő ide vonható kölcsönszó-sorozat állítható egybe: 1529: *boér* ~ *bojér* 1. 'moldvai/havaselti főrangú személy', 2. 'fogarasföldi (román) szabados-nemes-féle'; 1559: *visztiernik* 'kincstartó, kincstárnok'; 1563: *vajdoda* 'vajda'; 1569: *sztolnik* 'fejedelmi asztalnok'; 1584: *logofet* 'kancellár'. — Félíg magyarított, illetőleg magyar és román eredetű szókból alkotott összetételekből meg származékszókból ez a sorozat jelentősen szaporítható: 1559: *főármás*; 1592: *fő-pahárnik*; 1608: *fő-boér*; 1641: *fő-vornik*; 1651: *fő-logafet*; 1657—1658: *fő-visztier*; 1600: *bojérfi*; 1657: *bojér-falu*; 1696: *bojér-mente*; 1570: *bojéri*; 1641: *bojérocška*; stb.

12. A hadi életre és a katonai szervezetre vonatkozó román eredetű feudálisizmus kori kölcsönszókkal ugyan már ALEXICS foglalkozott, de ő csak IOBGA NICOLAENAK a román hadsereg történetéről írt munkájából (Istoria armatei românești. Valeni de Munte, 1910.) szemelgetett ki magyarból románba és románból magyarba átkerült kölcsönszókat. Ez utóbbi csoportba tartozó szók közül a XVI—XVII. századi, tehát korai adatolási szók közül évszámszerűen nála csak az *ármás* (1572.) 1. 'poroszló', 2. 'martalóc', 3. 'rabló, zsivány' és a *kurtán* ~ *kurtány* (1657—1658.) 'miles curiae' fordul elő; mi azonban ez utóbbit már 1592-ből adatolhatjuk. Az *ármáskurtán* (1662.) 'zsoldoskatoná' összetétel és az *ármásság* 1. 'kb. martalócság', 2. 'tolvajság, zsiványság' származék már csak a mi adatolásunkban lelhető fel. Adattárunkba az itt említhetőknél jóval bőségesebben iktattunk be e fogalomkörbe tartozó címszókat.

13. Ezek után ha csak a középmagyar kor végéig terjedőleg összeválogatom az első jelentkezés tekintetbevételével a román eredetűnek tekinthető kölcsönszókat, ezt a sorozatot állíthatom egybe: XV. sz. eleje: *katrinca*; 1429: *cserge*; 1450 k.: *alakor*; 1520—1530: *pulya*; 1529: *boér* ~ *bojér*; 1546: *brindza*, *orda*; 1549: *zsenticse*; XVI. sz. köz.: *alacs*; 1554: *esztrenya* ~ *iszttringa*; 1559: *főármás*, *visztiernik*; 1560—1570: *berbécs*; 1564: *fálcsa*; 1565: *bordó* ~ *burdó*; 1566: *fustély*, *kaluger* ~ *kalugyer*, *pópa*; 1567: *szokmány*; 1569: *bács*, *brindzatúró*, *ficsor*, *sztolnik*; 1570: *poronty*; 1572: *ármás*; 1578: *tretina* ~ *tretyina*; 1579: *csobán*; 1581: *tretyina-pénz*; 1582: *mióra*; 1583: *esztena* ~ *isztina* ~ *sztina*; 1584: *cáp*, *logofet*, *posztelnik*; 1585: *domika*, *esztrenge-bárány*, *jegumen*, *kecske-mióra*, *kozsók*, *lák*, *vornik*; 1587: *kápra*; 1588: *baraboly*; 1590: *cimbora*; 1592: *főpahárnik*; 1594: *tretyina-tehén*; 1596: *cimboraság*; 1598: *kurtán* ~ *kurtány*. — Ez összesen 47 szó.

14. Már TAKÁTS SÁNDOR ide vonható munkásságának értékelésekor rámutattam, hogy csak helyeselni lehet nála a román eredetű tőszavak mellett a ma-

gyarban keletkezett származékok és összetételek figyelembe vételét. A nyelvi kölcsönhatás mértékét, futó, felületi vagy ellenkezőleg bensőséges, hathatós jellegét egy merőben tőszavakból álló adattár alapján aligha állapíthatjuk olyan biztonsággal meg, mint ahogy a vizsgálódás körébe vonjuk a nyelvünkben alakult összetételek és származékok valamennyijét. A kölcsönvett, de magában álló, családtalanul maradt tőszó és a többé-kevésbé gazdagul bokrosodó, eleve-nül családoso-dó kölcsönelem nyelvi, társadalmi és művelődéstörténeti értéke, jelentősége közötti különbség szembeszökő voltának bizonyítására aligha kell sok szót vesztegetnem. Hirtelenjében egy-két egybevető példát mégis említek. Ilyen szempontból nyilván más-más értékelést várhat el a nagyjából egykorú kölcsönzésű *jegumen* (1585.) 'görögkeleti kolostorfőnök/gvárgyán' és a *kaluger* ~ *kalugyer* (1566.) kölcsönszó, hiszen az előbbi — adattárunkban is — ritkán és társtalanul, testvértelenül árváskodik, míg az utóbbinak *kalugereskedik* (1747.), *kalugyereskedik* (1775.), *kalugyerség* (1749.) származékát és magával a tőszóval magyarban alakult *kalugyer-gárgyán* (1749.) és *tanító-kalugyer* (1774.) összetételét is besorolhattuk adattárunkba. Vagy hogy más, jóval gazdagabban bokrosodott román eredetű kölcsönszót a *berbécs*-et (1560/1570.) említsem; ennek eleve-nységét ugyan már a szócédlulák százain szereplő történeti adalékok tömege és tájnyelvi szinten máig való élete is bizonyítja, de ennek eleve-nségéről, a szó nyelvjárási szinten való forgalmi értékéről, jelentőségéről igazában — az alapszónak minden nyelvi szinten való használata mellett — ez a gazdag szóbokor tesz tanúságot: 1. 'kos': *berbécseske* (1629.), *berbécsbárány* (1631.), *berbécsbőr* (1660.), *berbécsbőrbunda* (1795.), *berbécsbőrirha* (1688.), *berbécs címer* (1715 k.), *berbécsgyapjú* (1686.), *berbécs hús* (1629.), *berbécs juh* (1696.), *berbécs kirlán* (1782.), *berbécs-legeltetés* (1688.), *berbécs mióra* (1743.), *berbécs pásztor* (1688.), *berbécs-pecsenye* (1715 k.), *berbécs tők* (1730.); *berkeberbécs* (1794.), *dézsma berbécs* (1732.), *díszkeberbécs* (1627.), *fiaberbécs* (1728.), *kosberbécs* (1800.), *mióraberbécs* (1818.), *nótinberbécs* (1690.), *nótin-berkeberbécs* (1775.). 2. 'verőkos (cölöpverő eszköz)': *berbécs* (1813.) *fa-berbécs* (1821.), *gyalog-faberbécs* (1852.), *kézi faberbécs* (1824.), *vas-berbécs* (1818.).

15. Mielőtt befejezném a tájékoztatót, néhány olyan megjegyzést teszek, amelyek a román eredetű kölcsönszók életére és társadalmi vonatkozásaira vetnek fényt. A vizsgált kölcsönszóanyag a jelentkezés társadalmi szintje és nyelvünkben való meggyökerezése, illetőleg kihullása, elavulása szempontjából ugyanis két csoportra különíthető el: a) A román vajdák udvari életéből, az államigazgatás, valamint a felsőbb egyházi szervezet köréből bekerült szók csak az erdélyi fejedelmek közvetlen környezetében, az államközi kapcsolatokat intéző diplomáciai iratszerkesztésben, a kiváltságos rendben levők és a szolgálatukban álló hivatalnok-értelmiségi réteg oklevelezésében és az említett társadalmi rétegekhez tartozók egymás közti levelezésében jelentkeztek. b) Az állat- és mezőgazdálkodás, a népelet, az élelmezés, az öltözködés, a hiedelemvilág, a gyógyítás és bűbájoskodás-varázslatoskodás fogalomköreinek román eredetű kölcsönszó-anyaga, a közvetlen magyar—román népi-nyelvi érintkezés eredményeképpen előbb a jobbágy- és zsellér lakosság, illetőleg a velük szinte egy életszinten leledző falusi nemesség között gyökerezhetett meg, s innen terjedezhetett aztán a fejedelmi-főúri-nemesi birtokigazgatás meg a helyi közigazgatás közegeinek közvetítésével a felsőbb államigazgatás, a magasabb hivatali írásbeliség és az irodalmi nyelv kiváltságosai felé. A falu és a város cserekereskedelme, a sokadalmak, heti és nagyvásárok sok-sok alkalma hovatovább lehetőséget

teremtett aztán a falusi nyelv szintjén meggyökerezett román eredetű szóanyagnak a városi polgárság között való terjedezésre is.

Az előbb így elkülönített két csoport szavainak a fejedelemskori és a fejedelmi koron inneni életében azonban lényeges különbség állapítható meg. Az első csoportba sorolt kölcsönszók csak az erdélyi fejedelmek meg a moldvai és a havaselvi vajdák diplomáciai és személyes levelezésében, illetőleg közvetlen társasági érintkezésében éltek, de persze ott is csak addig élhettek, amíg a diplomáciai érintkezés lehetőségét a Habsburg-uralom XVII. század végi erdélyi térfoglalása teljesen ki nem küszöbölte. Innen van az, hogy adattárunkban az első csoportba tartozó kölcsönszók az említett időponttól kezdve többé nem jelentkeznek, mintegy annak bizonyságául, hogy legérzékenyebben a szókészlet válaszol az államjogi, társadalmi, gazdasági és művelődési életben bekövetkező változásokra.

Ezzel szemben a második csoportba tartozó, a népi közvetítésű szók az első, középmagyar kori jelentkezés után a folyamatos társadalmi, népi használat során nemcsak hogy megéltek, meggyökereztek, hanem — mint előbb láttuk — jelentős hányadukban szegényebb-gazdagabb szócsaládot is fejlesztettek.

16. Noha már éppen eléggé próbára tettem előadásommal a hallgatóság figyelmét, nem a tervmunka rendjén adódó tanulságok fogytak el, a terjedelem és az idő korlátai miatt vetek véget a tájékoztatásnak. Mielőtt ezt tenném, sajnálkozásomat kell kifejeznem, hogy kis munkaközösségünk a ráháruló jóval munka- és időigényesebb tervmunka, a Szótörténeti Tár szerkesztése miatt nem fejezhette be a tervezett időre a monográfiát. Nem kétséges ugyanis, hogy szókincstanulmányunk — az adatgyűjtés levéltári forrásanyagra támaszkodó történeti szóföldrajzi jellege miatt — bármely más e tárgykörbe vágó történeti szemlélettel dolgozó munkához jelentős számú adalékkal és belőlük levonható tanulsággal szolgálhatott volna, sőt történeti alapot, háttérrel kínált volna a tanszék másik tervmunkája, az utóbbi száz év román eredetű szóanyagának feldolgozását végző munkaközösség számára is. Aligha tévedek abban a hiedelememben, hogy főként történeti szóföldrajzi fogantatású adattárunk és a SzT. köteteinek megjelenése nem kis mértékben módosítja majd a kutatókkal minden ilyen jellegű eddigi feldolgozás idő- és térbeli, valamint statisztikai vonatkozású megállapításait.

SZABÓ T. ATTILA

Denominális igekötős képzések a magyarban*

4. A *meg-* igekötős denominális képzések. — Számuk a *be-* és *el-* igekötősök együttes számával azonos. SOLTÉSZ (35) említi, hogy majdnem valamennyi melléknévből lehet képezni *meg-* igekötős származékot. Ez azt mutatja, hogy a valódi és lehetséges képzések közötti határ nagyon ingatag. Ezért nehezebb eldönteni, mikor van dolgunk valódi denom. igekötős alakulattal, s mikor nem. Ez a bizonytalanság megmutatkozik az ÉKsz. és KELEMEN adatainak eltéréseiben is. Az ÉKsz.-ral szemben KELEMEN az 56 deadj. képzésből 24 esetben közöl alapszót, a 32 desubst. származékból pedig 12 esetben. A *meg-* esetek megítélésében a *meg-* alakulatokra jellemző sa-
 * L. MNy. LXXVIII, 276—86.

tosság mervadó, az tudniillik, hogy az igekötő konkrét (helyre vonatkozó) jelentése nem fordul már elő.

A *deadj. képzések*. — Ahogy eddig is, a leggyakoribb csoportot a főnévi alapszóból *-s* képzővel alkotott származékból és az egyszerű melléknevekből alkotott derivációk alkotják. A *meg-* elvont funkciója megnehezíti az adatoknak a SOLTÉSZ-féle jelentéscsoportokba való besorolását. SOLTÉSZ a *deadj. származékok* formális-szemantikai jegyeként nevezi meg azt, hogy az átmenet valamilyen állapotba maradéktalanul végbemegy. Az egész csoport erős analógiás hatás alatt keletkezett. Példákat már a XV–XVII. századból említ: közülük a *megelevenedik*, *megkönnyebbül* (KELEMEN alapszót is közöl) és a *megnémul* denom. igekötős alakulatok. Ilyen körülmények között nem érdemes SOLTÉSZ morfológiai csoportjait tovább differenciálni. Mivel a transzlativitásnak a magyarban nagy a jelentősége, érthető, hogy igény támadt a cselekvés, történés folyamatának és befejeződésének a megkülönböztetésére. Ezek a formális-szemantikai árnyalatok különösen alkalmasak analogikus terjedésre. A perfektivitásnak BUDENZTől javasolt, hely-jelentésből való származtatása (SOLTÉSZ 32) ezekre a késői képzésekre nem áll: az alany ugyanis nem hagyja maga mögött a tulajdonságot (BUDENZ), hanem teljesen magáévá teszi. A *meg-* használata a szóban forgó alakulatokban ugyanúgy föltételezi a perfektivitást, mint a „normális” deverbális képzésekben (pl. *megtalál*). Az *el-* igekötő esetében a denom. igekötős származékok keletkezése az alapszó jelentésének és az igekötő kifejezte (tartalmi) irányjelzésnek az egybeolvadásán alapul, amely az igésítést a transzlatív képzővel elősegíti. A *meg-* igekötőnél mindkét affixum hatása között majdnem ellentét keletkezik: a transzlatív képző itt is igésít, dinamikus jelentést ad, az igekötő viszont nyugalmi állapotot és eredményt jelöl. A melléknévből képzett *meg-* igekötős származékok keletkezését általánosságban az alapszó jelentése szabja meg: annak kifejezésére, hogy valamely lény 'egyre süketebb lesz' (**süketül*), vagy hogy 'egyre jobban meggyőződik valamiről' (**bizonyosodik*), nincs igény. A *meg-* igekötős denom. alakulatok a nem fokozható tulajdonságot jelölő mellékneveket részesítik előnyben. Az igekötő és az alapszó közötti tartalmi-szemantikai viszonyoknak nincs tehát szerepe.

Hogy a *meg-* terminatív funkciója az igekötő különleges helyzetéből következik, abból látható, hogy a kérdéses képzések más akcióminőségben nem fordulnak elő (vö. SOLTÉSZ 2. k): 39; itt az *ingresszív* megjelölést javasolnám *inchoatív* helyett, ugyanígy: 3.: 40, 4.: 41, 7.: 44). A *meg-* igekötővel történő igésítés nem a folyamatot (és — következőleg — még kevésbé a konkretizálást), hanem az eredményt van hivatva kifejezni.

Nehéz elkülöníteni a *meg-* igekötős származékokban a terminatív (SOLTÉSZ: perfektív) és rezultatív árnyalatot (SOLTÉSZ 6. pont: 43), amelyeket SOLTÉSZ a finitivitásra korlátoz. Az ilyen jelentésárnyalatok a kontextusban lépnek föl, és a lexikális jelentésszerkezetet nem befolyásolják.

Elvontabb körülmények kifejezésére is szolgálnak a *meg-*es származékok (SOLTÉSZ 8.: 46), pl. *megelégel*, *megembereli magát* stb. Ezek is csak tartalmi-szemantikai (lexikális) változatok a nem fokozható tulajdonságot kifejező szavak esetében.

A másik két igekötővel ellentétben a *meg-*nek a formális-szemantikai „perfektivitáson” kívül, amelynek szinte minden esetben jelen kell lennie, csak egy kapcsolódási lehetősége van SOLTÉSZ egyetlen morfológiai csoportjához: éppen a *deadj. származékokon* keresztül. Ebből az derül ki, hogy az analógia nem a lexikális jelentésen (jelentésmezők, szinonimák), hanem a formális-sze-

mantikai transzlativitáson és az akcióminőségen keresztül hat. Ez különösen SOLTÉSZ 9–10. fejezetében (48 kk.) látható világosan, ahol általános lexikális jelentésmotívumnak nyoma sincs, és ezért formális-szemantikai tényezőkhöz kell visszanyúlni (az alapszó szokásos jelentésváltozásaitól eltekintve természetesen).

Éppen ezért megelégedhetünk néhány további példával: *megfásodik*, *megemberesedik*, *megfilmesít*, *meghibásodik*, *meghiúsul*. KELEMENNél van alapszó: *meghonosodik*, *megittasodik*, *megmérgeződik* (egy mozzanatos jelentésű adat: SOLTÉSZ 4.: 41), *megnyakasodik*, *megtestesít* stb. Az igeképzők ugyanazok, mint a *be-* és az *el-* igekötősöknél, s transzlativitást és faktivitást jelölnek. A többi deadj. képzéssel szembeni különbség az igekötők jelentéséből és funkciójából következik: a *be-* igekötős származékokban a valahova jutás, kerülés bizonytalan mozzanata vagy a 'valamit teljesen betakar, átfog'-féle jelentés; az *el-* esekben az elválás, elszakadás mozzanata vagy értékcsökkenés; a *meg-* igekötősökben pedig valamely új állapotba való átkerülés fejeződik ki. Ezt SOLTÉSZ mozzanatos példáin (39; szívesebben használnám ezekre az ingresszív megjelölést), amelyek nagyon közel állnak a rezultatív származékokhoz, különösen is jól láthatjuk. Az akcióminőség a magyarban nem grammatikalizálódott teljesen. Ezért egy morfológiai kitevő nélküli tag is, mint az egyszerű transzlativitás, nincs megkötve az akcióminőséget illetően. A *meg-* igekötős denom. származékok az ilyen „lyukakból” nőnek ki a magyarban.

A tőszavas melléknévekből képzett és a képzős melléknévekből alkotott származékok között levő különbség csak morfológiai (vö. *meg-jámbor-odik* : *meg-ember-es-edik*). Jelentésbeli különbség csak gyengén fejlődött ki. Az adatok: *megjámborodik*, *megbátorodik*, *megmattol*, *megsántul*, *megnémul* (a *meg-va-ku* mellett van *vakul* is (ritka: ÉKsz.): ezt az állapotot gyakran a látási képesség lassú gyengülése vezeti be) stb.

KELEMEN a következőkhöz közöl alapszót: *megkomolyodik*, *megkönnyebbedik*, *-ít*, *-ül* (csak ezeknek a töve középfokú melléknév; az 1. és a 3. ritka használatú az ÉKsz. szerint), *megőszít* (annak a ritka helyzetnek a jelölésére — úgy látszik —, amikor valaki hirtelen öreg lesz; vö. *megőszül*, amely — minthogy van *őszül* is — nem tartozik a tárgyalt képzések közé), *megrészeződik* (vö. *megittasodik*, *megkötyagosodik*), *megvénül* stb.

Emez alcsoport adatainak többsége az ember testi és lelki tulajdonságait jelöli. Úgy látszik, mintha néhány adatban bizonyos különbség mutatkozna a jelentésszerkezetben az előző alcsoporthoz viszonyítva. A *megfilmesít* nem azt jelenti, hogy 'filmmé változtat, filmmé tesz', hanem: 'film formájába öltöztet'; a *megfőlösödik* sem 'tejföllé lesz', hanem 'tejfölössé válik' jelentésű. A *meghibásodik* sem azt jelenti, hogy 'hibává lesz', hanem azt: 'hibássá válik'. Más szavakkal: az alapszó jelentése csak a melléknévi képzés révén nyeri el azt a formát, amely föltétele a transzlatív összjelentésnek. A melléknévképző az 1. csoportban többnyire még aktív. Hasonló a helyzet az *el-* igekötőnél is: az *elasszonyosodik* pl. nem azt jelenti, hogy valaki normális állapotából a szó rossz értelmében lesz asszonnyá, hanem hogy '(unpassend) weiblich werden'. Az *-s* képzős származékok csoportjában a jelentésfejlődés és a morfológiai szerkezet is „hosszabb”, mint a továbbképezetlen melléknévek esetében.

A többi származéktípus közül a *megszentségtelenít* (KELEMEN alapszavas megfelelést is közöl) és négy multiplikatív deadj. képzés fordul elő: *megsokszorosodik*, ill. *megkétszerez*, *megháromszoroz*, *megtízszerez* (KELEMEN közöl alapszót is). Ezt a sort lehetne folytatni. A leggyakoribb igeképzőkön (*-odik*, *-ul*

és *-ít*) kívül háromszor fordul elő az *-l* és (multiplikatív származékokban) a *-z*. Hogy a *meg-* igekötős denom. származékok lényegében analógiás úton szaporodtak meg, már a szemantikai elemzés során megmutatkozott. Ezt most a csekély morfológiai elkülönülés erősíti meg.

A desubst. képzések. — Sokkal több az adat, mint az *el-* igekötősöknél volt (31 : 6), de csak kevéssel több az egészében véve gyengébben adatolt *be-* igekötős származékoknál (31 : 28). Az alapszavas megfelelések aránya (KELEMEN) valamivel magasabb, ugyanis: *el-* és *be-*: 2 : 1, a *meg-* viszont: 5 : 3.

Az *el-* igekötős desubst. származékok különleges esetek voltak; az *el-* nyilvánvalóan nem kedvez e származéktípusnak. Ugyanezt nem mondhatjuk a *meg-* igekötős alakulatokról. A következők nem irodalmi nyelvek: *megkontyul* (regionális), *megpokrócoz* (familiáris), *megsüvegel* (elavult; van *süvegel* is). Az esetek zöme különböző szemantikai területekre oszlik.

Az adatoknak a SOLTÉSZ-féle jelentéscsoportokba való besorolása a *meg-* csekély jelentéstartalma miatt a desubst. származékoknál is nehézségekbe ütközik. A legjobban még a morfológiailag jellemzett 2. b)–2. f) csoportok felelnek meg. A 2. b) csoportba tartozik a *meghatalmaz*, *megkérdőjelez*, *megmákoz* (egy nagy jelentéscsoportba tartozik: SOLTÉSZ 36), *megmételyez*, *megpecsételődik* (alany: *sors*), *megpokrócoz* (a 2. d) csoportba is beletartozik), *megrendszerbályoz*, *megszégyenít*, *megtáltozódik* (vö. a 2. k) csoportot is), *megvétőz*; van alapszavas megfelelő is: *megkrétáz*, *megportóz*, *megreguláz*. A KELEMEN-féle adatok aránya itt csekély.

Az igeképző szinte kizárólag *-z* és *-ít*. Az „ornatív” viszony gyakori a megfelelő német alakulatokban is, különösen a *be-* igekötősökben. De a jelentés szerkezet árukkodik a már többször emlegetett különbségről: az etimológiailag azonos *bei-* az elváló igekötős igékben gyakran ’a közelbe, hozzá’ jelentésű: *beibringen*, *beifügen*, *beigeben* stb. Az igei alapszó mozgást kifejező jelentésmozzanata főnévi alapszavaknál gyakran ’vmivel ellát’ jelentéssé válik. A jelentésjegy hordozója a magyarban az igeképző. A *meg-* csak akcióminőséget, rezultatívitást jelöl. A németben az analógiás terjedés alapja az igekötő, a magyarban az igeképző (*só* : *sóz*). A magyarban éppen ezért erősebb „lökésre” van szükség új származék létrehozására, mint a németben, amelyben az igekötő maga szünteti meg a szemantikai üres helyet.

A *sóz*-zal szemben (= ’salzen’) a *megsóz*-nak ’a szükséges mennyiségű sót hozzáad vmihez’ a jelentése. A *megsóz* rezultatív: az étel jól van megsózva, ízes lett. A *sóz* a cselekvést, a *megsóz* az új állapotot hangsúlyozza. Itt mutatkozik meg a deadj. származékokkal szembeni különbség: a *meghibásodik* azt jelenti, hogy az illető tárgy hibássá és emiatt használhatatlanná lesz. A *megmákoz* ezzel szemben nem azt jelenti, hogy ’mákká tesz’, hanem: ’mákkal beszó; mákossá tesz’. A főnévi alapszótól az igekötős származékig vezető út ezért nagyobb a magyarban, mint a melléknévi alapszóból induló — ha ezeknek az alakulatoknak a motivációját nézzük. Ez magyarázza az *el-* és a *meg-* igekötős deadj. származékok számbeli fölényét. Az igeiség dinamikus része, az az információ ti., hogy valaki valamely cselekvést végez, háttérbe szorul az eredménnyel szemben. Ennek megfelelően az adatok túlnyomórészt elvont jelentésűek: *meghatalmaz*, *megkérdőjelez*, *megmételyez* stb. Az efféle származékok képzésére így zömmel akkor támad igény, amikor az eredmény fontosabb, mint a cselekvés. A magyar, igekötő nélküli desubst. származékok nagy számával történő egybevetés azt mutatja, hogy a desubst. képzések analógiás terjedését

segítő előnyös föltételeknek nem volt számottevő hatásuk. Ez megerősíti azt, hogy elsősorban az új állapot rezultatív létrehozásának jelentésmozzanata, s nem a 'valamivel ellátott' jelentésárnyalat hívja életre e származékokat.

Mivel az alapszó tárgyakat jelöl, a képzés nem jöhet létre közvetlenül, ahogy a deadj. derivációk esetében. Ezekben az alapszó már azt a tulajdonságot jelöli, amely közvetíti a tárgyas származékigét a tárgyhoz (= Gegenstand). A 'valamivel ellátott' jelentés ezzel szemben nem a tárgyat teszi azzá, amit az alapszó megnevez, hanem a tárgynak (= Gegenstand) a valamivel való ellátottságát jelöli, egyidejűleg megnevezvén az (eszközként) használt tárgyat is. A cselekvésnek ez a „közvetett”, a tárgyjelölés kerülőútján történő megnevezése — tipikus nyelven belüli, nyelvi-szemantikai jelenség — valamennyi tárgyas, denom. igét jellemzi. A különleges a *meg-* igekötős denom. származékokban az, hogy ez a „kerülőút” a kérdéses tárgymegjelölések esetében valamely okból nem járható, és csak a már csupán akcióminőséget kifejező igekötő megjelenésével nyílik meg. „Luxusra” törekszünk, arra, hogy a fogalomszót, amely az összjelentés központi része, megtartsuk a cselekvésjelölésben is. Az igésítés, minthogy nincs igekötő nélküli ige, morfológiailag ugyan számos igekötős alakulat mintájára történik, szemantikailag viszont nyilvánvalóan abból az igényből, hogy az alapszó jelentésének az objektumra gyakorolt eredményes hatását írjuk le. Az így létrejövő formális-szemantikai viszony az alapszó és a származék között akkor a tapasztalatnak megfelelően: 'ellát v. kezel vmivel'. A jelentéstömörülés ennél a származékkalkotásnál a *meg-*es esetekben kisebb fokú, mint a másik két igekötőnél, mivel legkevésbé a *meg-* hoz magával saját jelentést; a disztribúciós korlátok ennek megfelelően a legkisebbek. Vö. a más igekötővel alakult denom. képzéseket: *bebörtönöz, becikkelyez, berigliz, bebábozódik, besuszterol; eleblábal, elhajóz; kibeleg* (új képzések: SOLTÉSZ 100), *ki-burkol, kicsomagol* (SOLTÉSZ 101); *felravataloz* (127), *felbélyegez* (128), *felingerel* (133); *leszegez* (vö. 144), *lefátyoloz* (145), *lehámoz* (151) stb. A jelentéstömörülésnek ez a sajátos formája figyelemre méltóan összeköti a magyart és a németet.

SOLTÉSZ egyéb denom. csoportjaira (36 kk.) alig van adatunk. A c) csoportba tartozik a *megseprűz, megsörétez, megbicskáz* (az utóbbi alapszóval); a d) csoportba talán a *megpokrócoz*, s analogikusan esetleg a *megkontyol*. A kevés ikes ige valamely (lelki) állapotba való jutást jelöl, tehát transzlatívak, mint a deadj. származékok. Itt is fontosabb az igeképző a lexikális jelentés számára, mint az (alkalmasint terminatív funkciójú) igekötő: *megcsömörlik, megnyomorodik, megtébolódik*. A többit SOLTÉSZ 9. és 10. csoportjába sorolhatjuk csak (48 kk.): *megembereli magát, megrendszabályoz, megszívvel*; (KELEMEN alapszavakat is közöl:) *megjuhászít, megmelleszt, megreguláz, megsüvegel*.

Ahogy SOLTÉSZ is megjegyzi (50), a denom. igekötős származék eltérő jelentése a származék saját történetében alakul ki, tehát nem az igekötőnek a tőhöz való kapcsolódására vezethető vissza. Ezek az igék is a szóban forgó alakulatok közé sorolandók azonban, mivel a kiindulásul szolgáló főnév részt vesz valamely formában a folyamat létrehozásában (pl.: a *megsüvegel*-ben, legyen az akár állapot (tárgyatlan: *megcsömörlik*, tárgyas: *megszégyenít*), akár eszköz (*megbicskáz*)). Az alany vagy a tárgy vagy megváltozik, vagy afficiálódik. Jelentéstömörülés mindenütt van, ha egy névszói és egy igei tartalom igeivé olvad össze.

5. Összefoglalás. — Miként a német, a magyar is ismeri az ún. denom. igekötős származékokat. Ezekre az jellemző, hogy az igekötő nélküli

ige önállóan nem él (*elidegenedik*: **idegenedik*). Szerepük a magyarban kisebb, mint a németben. Tanulmányunkban egy reprezentatív korpuszt, az ÉKsz. *be-*, *el-* és *meg-* igekötők idevágó adatait vizsgáltuk meg morfológiai és jelentés-tani sajátosságaikat kutatva. Először néhány tájékoztató számadatot közlünk. A három igekötőre vonatkozó adatokra l. JAKAB ISTVÁN, A magyar igekötők állományi vizsgálata (NytudÉrt. 91. sz. Bp., 1976. 16). A többi saját számításainkon alapul. A tabella az igekötők gyakoriságát mutatja.

A denominális igekötős származékok száma:

igekötő	össz-szám	ÉKsz.	Kelemen	összesen	deadj.	desubst.
<i>be-</i>	859	25	10	35 ¹	7	8
<i>el-</i>	1437	37	11	49 ²	42	6
<i>meg-</i>	2015	52	36	88	57 ³	31

A *be-* igekötős alakulatok 4,2%-a denominális, az *el-*ések 3,4%-a, a *meg-* igekötősöknek pedig 4,4%-a az. Minél jobban megőrződött az igekötőben az eredeti hely-jelentés, annál kisebb a részesedése a denom. származékok alkotásában. Ez a szóban forgó képzések viszonylag kései keletkezése is amellet szól, hogy a jelentésszerkezet meglehetősen absztrakt. KELEMEN alapszó-megfelelőinek aránya: *be-*: 30,5%, *el-*: 22,4%, *meg-*: 40,9%. Az össz-számtól való függőség fölismerhető, a *meg-* azonban egyértelműen túlsúlyban van. Itt, ahol az igekötő legalábbis a származék összjelentéséhez nem ad tartalmi mozzanatot, itt bizonytalan leggyakrabban a denom. igekötős képzések státusa. Bár a desubst. származékok nem pontos számarányban vannak képviselve, a fő irányokat tekintve megfelelnek az összjelentés arányának: minél konkrétabb az igekötő, annál ritkább a desubst. képzés. A deadj. alakulatok eltérnek viszont: ha a részarány itt is az igekötő elvontságától függene, akkor a *meg-*nek viszonylag gyakrabban kellene jelentkeznie, mint az *el-*-nek. A számok pedig ezt mutatják: a *meg-* 64,9%-os részesedésével szemben az *el-* 85,7%-os aránya áll. A konkrét jelentésű *el-* és a két absztrakt igekötő közötti ellentét megmarad továbbra is. Úgy látszik, hogy az *el-* alkalmasabb a deadj. képzések zömmel transzlátív jelentésének hordozására, mint a másik két igekötő.

A denom. igekötős alakulatok a grammatikai rendszerben mind morfológiailag, mind szemantikailag sajátos helyzetűek, minthogy szigorúan véve sem nem összetételek, sem nem származékok. Alaki létrejöttük nem követ szigorú képzési mintákat, azaz nem az alaki, hanem a fogalmi analógia útján születtek és születnek. Az *el-* igekötő és a *küld* ige kapcsolata, amely ugyanolyan felépítésű, mint az *elmegy*, az *oda küld* szintaktikai szerkezetnek felel meg. Az *elidegenít*-nek azonban nincs közvetlen mintája, minthogy nincsen **idegenít* ige a magyarban, és a denom. igekötős alakulatokat nem lehet automatikusan képezni az *el-* igekötőből s bármely tetszés szerinti névszóból. Ez a körülmény megnehezíti a szóban forgó származékok szaporodását, és — úgy tetszik — ez az oka annak, hogy ezen alakulatok képzésére csak kevés, és pedig a leggyako-

¹ Kivéve: *betessékel*.

² Beleértve a nem tárgyalt *elbürokratizálódik*-ot is.

³ Beleértve a multiplikatív származékokat.

ribb denom. képzők használatosak: a melléknévi alapszavakhoz *-odik*, *-ít*, ritkán *-ul*, a főnévi tövekhez *-z*, *-ít*, ritkán *-l* és *-odik*. Ez azt is jelenti, hogy a deadj. származékok túlnyomórészt tárgyatlanok, a desubst. képzések pedig tárgyasak. Az igekötők és a képzők kapcsolatáról a szóban forgó alakulatokban az anyag alapján semmi lényegest nem mondhatunk.

A képzők eloszlása a denom. igekötős származékokban és a szabályos igekötős igékben (pl. *elmegy*) nem különbözik tehát. A leggyakoribb a deadj. *-odik* (így: D. BARTHA, Szóképz. 59). Míg a desubst. alakulatoknál a képző közvetlenül a tőhöz járul, a deadj. származékok között tőszóból és (főnévi s melléknévi) derivációból melléknévi (és multiplikatív) képzővel továbbképzett alakulatok is előfordulnak. A deadj. képzések között azok az igék alkotnak nagyobb csoportokat, amelyek töve vagy melléknév, vagy — még gyakrabban — *-s* melléknévképzővel bővült főnévi tő (*elasszony-os-odik*). A többi származéktípus csak elszórtan jelentkezik: *-atlan* vagy *-(i)atlan* képzős karitív származékok, *-(i)as* képzős pejoratív képzések és a *-szor* végű határozók. A szóban forgó képzéstípus töve többnyire mégis főnévi: a legnagyobb deadj. csoportban (*-s* melléknévképzős származékok) 37 főnévi alapszavú (*meg-*: 18, *el-*: 16, *be-*: 3), 7 melléknévi (*meg-*: 4, *el-*: 3). Minthogy azonban a 176 szóban forgó képzés közül 106 deadj. származék, ez arra mutat, hogy ezeknek az a feladata túlnyomórészt, hogy a transzlatívák gazdagon kiépült kategóriáját meghonosítsák a denom. igekötős származékok körében is. Hogy pedig e származékokban csak a leggyakoribb denom. igeképzők fordulnak elő, azt mutatja, hogy e sajátos származéktípus különleges szerepe nem a származékkalkulációban (tehát egy új szófaj létrehozásában) van. E képzők funkciója ugyanis nem különbözik a szokásos származékokban található képzők funkciójától, és az igekötő tőhöz járulása is megfelel a magyar nyelv szellemének.

Az új, amit e képzési típus a nyelvbe hoz, az az igekötőnek névszói tővel való társulása. E képzési típus keletkezésének kiindulópontjai olyan szócsaládok voltak, mint a *honos* : *honosodik* : *honosít* : *meghonosodik*, olyanok tehát, amelyekben az igekötős alakulat névszóból és ige-tőből egyaránt létrejöhet. A legnagyobb bizonytalanság az adatok besorolásánál (hogy ti. az új típusba tartoznak-e vagy sem) a *meg-* igekötős származékoknál volt. A szóban forgó képzések sajátos jellege csak azokban az esetekben vizsgálható egzaktan, amikor nem áll szemben velük tőszó. Ekkor az új származéktípus „a mondaton kívül keletkezik”, tehát nem egy határozóból és egy igéből álló szintaktikai csoport összekapcsolódásából (mint a normális igekötős igék), hanem pontos alaki és tartalmi minta nélkül. Mindkét alkotórész, amelyek önállóan nem fordulnak elő, egy sajátos nyelvi teremtő aktus során egyesítettnek. Ez ahogy SOLTÉSZ is gyakran hangsúlyozza — zömmel írott nyelvi szövegekben fordul elő.

Ebbe a keletkezési folyamatba pillanthatunk bele a deadj. képzések szerkezetének vizsgálatával. Nem tekintve a karitív származékokat, a melléknévi képzők nem hoznak magukkal tipikus tartalmi jelentést. Az előtt a különös helyzet előtt állunk, hogy szótóként a főnév, továbbképzett tőként viszont a melléknév van előnyben. Csábító lenne ezt úgy magyarázni, hogy a szóban forgó képzések a denom. igék egy fajta komplementáris kiegészítése voltaképpen: mindkét típus transzlatív, de a denom. igeképzések zömmel melléknévből indulnak ki, a denom. igekötős alakulatok szemantikailag főnevekből, morfológiailag viszont éppúgy melléknevekből. A főnév az új állapot fogalmi magját jelöli.

A morfológiai sajátosságok tárgyalásakor már kiderült, hogy a szóban forgó képzések rendszertani helyének leírásához föltétlenül szükség van a jelentéstani viszonyok figyelembe vételére is. A denom. igekötős származékokban 3 morfológiai és 3 szemantikai tényezővel van dolgunk, amelyek együttes hatásából ez új képzéstípus feladata, funkciója leolvasható.

A morfológiai tényezők: az igekötő, a névszói alapszó és az igésítő képző. A szemantikaiak: a morfológiai tényezők jelentései. Ezek persze nem egységesek. Különbséget kell tennünk formális-szemantikai és tartalmi-szemantikai jelentéselemek között. A képzőknek csak formális-szemantikai feladata/funkciója van: ezek az alapszó jelentéstani természetétől teljesen (vagy majdnem teljesen) függetlenül jelölik a műveltetést, valamivel ellátottságot, transzlativitást. Az igekötő ezt egyáltalában nem befolyásolja. Az alapszó viszont túlnyomórészt tartalmi-szemantikai: lexikális jelentése a konkrét és elvont világ elemeit jelöli. A „szófaj” grammatikai kategóriájával egy formális-szemantikai alkotórész kerül az összjelentésbe. A fentebbi elemzések megmutatták, hogy a deadj. és a desubst. képzések között különbséget kell tennünk.

Legnehezebb az igekötőket elemezni. Ezek eredetük szerint tér-határolók, jelentésük túlnyomórészt deiktikus és nem referáló következképpen. Ami itt tartalmi-szemantikai, az éppen a mutatómozozanat „tartalma”: ha egyszerűen „előre”-t mutatók, akkor ez a jel a helyzettől függően jelentheti, hogy „előre; egyenesen; el; be” stb. Ezekből az árnyalatokból fejlődnek ki később, amikor a határolók már igekötőkké lettek, a többi szóelemmel való egybeolvadással új jelentéstani funkciók, amelyek a mutató funkciótól egyre inkább a megnevező funkció felé vezetnek, és ezzel erősítik a tartalmi-szemantikai álmányt. Mivel az igekötők közbülső jelentésárnyalatok egész skáláját mutatják, nem lehet pontosan besorolnunk őket a két jelentéstani típusba. Ám a végpontoktól való viszonylagos távolságuk mégiscsak ad fogódzókat az egyes adatok megítélésére és csoportosítására.

Még egy további jelentéselem érdemel különös figyelmet, mivel elválaszthatatlanul összefügg minden egyes denom. igekötős származék létrehozásával. A szóban forgó alakulatok alkotórészei (igekötő — tő — képző) közül csak a középső (a tő) szabad, a többi kötött morféma. Éspedig a névszó, amely a képzés eredményeként ige lesz. Ez a változás grammatikai síkon megy végbe, eredménye formális-szemantikai. De a szófaj megváltozásán kívül még valami történik, s emiatt egy másik szintet is figyelembe kell venni: a pragmatikait. A névszói fogalom igésítése új, más létezési forma jelöléséhez vezet. Az ige a legtágabb értelemben vett folyamatokat, valamint az ezek föltételezte idődimenziókat fejezi ki. A névszó tárgyakat és állapotot, tehát pusztá létezkést. Mivel ezek a létre vonatkozó sajátosságok minden egyes verbálisan kifejezett nyelvi tartalomra érvényesek, a formális-szemantikai elemek közé tartoznak ezek is. Gondoljuk csak meg, hogy mindegyik denom. igekötős származék denom. ige; az igésítés egy darab nyelven belüli szóteremtés (Neuschöpfung), amely az összjelentést heterogénebbé teszi. Ez utalás arra, hogy a szóban forgó alakulatokat úgy alkotják, nem pedig készen találják.

Ezeknek az alakulatoknak a jelentésszerkezetét a 3 morfológiai alkotórész szabja meg. Az igeképzőknek a tárgyalt képzéstípusban, — mint már említettük — az egyébként szokásos grammatikai funkciói vannak, amelyek többszóval kapcsolatban formális jelentésekkel válnak. Így pl. a „transzlativitás” fogalmának tartalma a névszói tövek szerint változik, lehet kontinuatív vagy rezultatív, vonatkozhat tulajdonságra vagy állapotra, stb. E tekintetben a de-

nom. igék és a tárgyalt származékok azonosak. A disztribúció bizonyos korlátai azonban fölismerhetők: a translativitás csak tárgyatlan deadj. képzésekben, a faktivitás csak tárgyasokban fordul elő. A *meg*-es származékokban a translativitás (és faktivitás) rezultatívvá lesz. Az adatokat nem fokozható melléknévekből képezik.

A képző második formális-szemantikai jegye a névszói tartalom igésítésében van. E jelentésjegy megfosztja a névszói tartalmat referencialitásától, és idődimenziókkal ruházza föl. Ez hozza a mozgásmozzanatot az összjelentésbe: a deadj. származékok állapotváltozást, a desubst. képzések a tárgy affekcióját jelölik, különösen világosan a *meg*- igekötősek.

Formális-szemantikai jegyek az alapszón csak annak szófajából adódnak. A (*be*- kivételével) gyakoribb melléknévek — úgy látszik — alkalmasabban a szóban forgó származékok alkotására, mint a főnevek. Különösen az *-s* melléknévképző hatása érződik gyakran az összjelentésben: 'annak a jellegét (*-s*) fölvenni, amit az alapszó jelöl'. Az adatok többsége desubst. melléknévre megy vissza, amelyek az *-odik* képzővel együtt a translatív képzéseknek az első helyet biztosítják a denom. igekötős származékok között.

Az igekötő mindenkor konkrétsági fokától függően van befolyással az összjelentésre. Az igekötők viszonylagos gyakorisága a tárgyalt származékokban azonos kb. a többi igekötős igéével. Az abszolút gyakoriság ezzel szemben annál nagyobb, minél formálisabb a jelentés. A tartalmi-térbeli jelentés leggyakrabban a *be*- igekötőnél van kihasználva, az *el*-nél a legkonkrétabb, a *meg*-nél viszont nincs is meg. Az elválasztás/elválasztódás és a leértékelés jelentésárnyalatai az *el*-nél oly gyakoriak, hogy bennük már formalizálódási folyamatot láthatunk. Egyértelműen formális-szemantikaiak valamennyi igekötőnél a terminatív akcióminőségek (a többi nem fordul elő a vizsgált anyagban). A *meg*- igekötős származékokban ezek mindenütt jelen vannak, a desubst. *be*- igekötőseknél ritkán.

A jelentésszerkezet leírásának következő lépése a részjelentéseknek a származékok összjelentésébe való integrálása.

A képzők mindkét formális-szemantikai jegye, a szemantikai funkciók (translativitás és faktivitás), valamint az ontológiai-pragmatikus mozgásmozzanat mindig együtt jelentkezik, ha az anyag igékből áll: mind az új állapotba való átmenet, mind a tárgy affekciója „mozgás” az időben. Egy nyelven belüli szemantikai és egy nyelven kívüli pragmatikus elem összeolvadásának az a következménye, hogy a „translativitás” és „faktivitás” grammatikai funkciók jelentéskategóriákba mennek át. A nyelvi funkció logikai kapcsolatot, amelybe a mozgásmozzanat nem tartozik bele. A mozgásnak valamiben, azaz itt: egy szemantikai tartalomban, igejelentésben kell manifesztálódnia.

A képző és az alapszó közötti legfontosabb kapcsolat is formális-szemantikai; ez a főnév és a melléknév közötti különbségben mutatkozik meg. Egészében nézve a (tárgyatlan) translatív képzők a melléknévi, a (tárgyas) faktív és ornatív képzők a főnévi alapszót részesítik előnyben. A melléknév jelentősen gyakrabban kerül a tárgyalt származékokba, mint a főnév. A deadj. származékok legnagyobb morfológiai csoportja desubst. melléknéveket tartalmaz. Tárgyfogalmak a magyarban — úgy látszik — kevésbé alkalmasak denom. igekötős származékok alkotására, mint a tulajdonságfogalmak. A desubst. képzések jelentésszerkezete bonyolultabb, mint a deadj. származékoké.

Az igekötő és a képző között is vannak jelentéstani kapcsolatok. Ezeket persze nehéz megállapítani, mivel nekik az összjelentésben kell realizálódniuk.

Az igekötő legfontosabb feladata a terminatív funkció ellátása: a translativitás és a faktivitás a származékokban mint eredmény jelenik meg. A legtisztábban ez a *meg-* igekötős képzésekben történik. Az összjelentésben ez a tartalmi jelentés akcióminőségre vonatkozó mozzanatában mutatkozik meg: „szerelmessé válni és szerelmes lenni”. Tartalmi-szemantikai szempontból egyszerűbb a melléknév igésítése, mint a főnévé, mert a translativitás és faktivitás az anyag tulajdonságainak természetes megjelenési formái, az ornatív vagy insztrumentális kapcsolat ezzel szemben már közvetítő viszonyfogalmak.

A formális-szemantikai jegyek összeolvadása módosulhat azonban, ha az igekötőnek tartalmi jelentése is van. Így pl. a *be-* (és az *el-*) a pusztá translativitást egy új állapotba való (teljes) bejutásra változtatja úgy, hogy ennek az állapotnak egy fajta térként vagy szféraként elképzelhetőnek kell lenni. Ez a restrikcio csökkenti az adatok számát. A formális-szemantikai alkotórészek összeolvadásakor a melléknév alkalmasabb a szóban forgó képzések létrehozására, kevésbé alkalmas viszont akkor, amikor a formális-szemantikai részek a tartalmi-szemantikáikkal olvadnak össze. Míg a *be-* inkább térképzetet aktualizál ('bejut', 'betesz'), az *el-* inkább az alapszó tartalmának valamitől való távolságát konkretizálja („el” vagy irányváltoztatás), s ezzel az ige formális-szemantikai mozgásmozzanatát. Ez a deadj. származékoknak jobban kedvez, és megkönnyíti az új képzések létrejöttét. Az *el-* igekötő desubst. származékaiiban átvitt értelmű, pejoratív, tartalmi-szemantikai jelentésárnyalat fejlődik ki. Az idevágó adatok egyedi esetekre korlátozódnak, és új képzések keletkezését kevésbé indukálják. Tartalmi-szemantikailag a *be-* igekötős desubst. származékok távolabb állnak az igei szófajtól, mint a deadj. képzések. Az *el-* igekötőnél fordítva van, mivel az igekötő a képzővel együtt alkotja az igei képzetet, a főnév pedig csak a tartalmat adja meg: *el-* ('fort') *eből* ('Hundebein') *-ol* ('agieren').

A szóban forgó igék eddig tárgyalt tulajdonságai nem különböznek alapvetően más igekötős alakulatoktól. A különbség akkor válik világossá, ha az összjelentést vizsgáljuk. A különbség legjobban három ponton mutatkozik meg: 1. abban a jelentéstöbbletben, amely a morféma jelentéseinek összegén túl megtalálható; 2. a jelentéstömörítésben; 3. az etimológiai és lexikális jelentés nem ritka különbségében.

A jelentéstöbblet azáltal jön létre, hogy a szóban forgó képzés nem ad pontos „utasítást” az elemzés számára: a *be-pálás-odik* azt jelöli — etimológiai nézve — egészen bizonytalanul, hogy egy tárgy párával kerül érintkezésbe. Nincs jelölve a folyamat mineműsége, mivel nincs *pálásodik* (az ÉKsz.-ban). A szó az értelmét csak valamennyi alkotórész analógiás eseteiktől támogatott összekapcsolódása révén nyeri el. A *meg-* itt is eltér némileg a többitől, mert csak a terminatív jelentésmozzanatot hozza magával (*meg-hatalm-az*): a tő és a képző közötti, önmagában határozatlan viszonyt az igekötő csak annyiban pontosítja, hogy eredményre vezet. A desubst. és deadj. képzések közötti különbség itt is nagyon világos. A deadj. igék, amelyek jelentésszerkezetükben egyébként is egyszerűbbek és kevésbé differenciáltak, oly gyakoriak a nyelvben, hogy az önálló alapszó hiánya nem befolyásolja a megértést: *meg-bátor-odik*. Míg a *meg-* igekötő jelentésbeli szintelensége a desubst. származékokban inkább nehezíti a megértést, a deadj. képzésekben inkább előnyt jelent, mert nem zavarja a megszokott sémát (pl. a translativitást). A kevés *el-* igekötős desubst. származék nagyobb figyelmet kíván a hallgatótól: a sok jelentésű *el-* igekötőt (pl. a *husáng* főnévvel) cselekvési képzetbe kell egyesíteni.

Ezzel eljutottunk a szemantikai relációk közötti különbséghez, amely kapcsolatban van a főntebb tárgyalt jelentéstöbblettel. Nem az egyes szavak történetében bekövetkezett jelentésváltozásokról van szó, amelyeket SOLTÉSZ mindegyik igekötős alakulatra kimutat. Itt inkább az összjelentés és a részek jelentései közötti különbségről van szó, amelyek mindenekelőtt a *be-* és az *el-* igekötőnél fordulnak elő. Az *eleblábol* pl. nem azért tartozik ide, mert metaforikusan használjuk, hanem mert két cselekvési képzet tudatosan vegyítve van benne: 'kutyamód cammogni' és 'elmenni'. A lexikális jelentés [+hum] jegyével valami harmadikat is jelöl, ami nem közvetlenül, hanem csak az etimológiai alkotórészekből, a szituáción keresztül jön létre. Kissé határozatlanul fogalmazva: a denom. igekötős képzések e jegye abban áll, hogy olyan szóelemek kerülnek össze, amelyek nem illenek egymáshoz. Az igekötő természete szerint az ige része, s nem alkalmas névszók pontosítására (*be-* + *börtön*). Az összjelentés a szóban forgó képzés feltalálójának bizonyára világos volt, még mielőtt a részeket nyelvileg összefűzte: előbb megvan az egész, mint alkotórészei. Ebben van a szóban forgó képzés alkotó teljesítménye és különleges feladata, valamint alkalmi jellege a maga nyelvészológiai következményeivel. — Itt ugyanazokat a korlátozásokat találjuk, mint a főntebb emlegetett többletjelentésnél: a különbség a leggyakoribb a desubst. képzésekben, a legritkább a *meg-* igekötősökben. A desubst. és deadj. származékok között az összjelentés felépítésében mutatkozó különbségek megerősítik a vizsgált szavak alkotórészeinek elemzésekor nyert megfigyeléseket, hogy ti. a magyarban a főnévtől az igekötős alakulatig megtett út nagyobb, mint a melléknév → igekötős származék között.

Mivel a denom. igekötős képzések két tagja önállóan nem fordul elő, nem jöhetnek létre e képzések a szokásos analógiás úton. Keletkezésüket nyilvánvalóan annak az igénynek köszönhetik, amely névszói fogalmat folyamatfogalom központjává akar tenni, azaz: szemantikai körülményeknek. A képzés kiindulópontjai csak kis részben jelentésmezők, leginkább még a *be-* igekötősek-nél. Gyakrabban fordulnak elő más képzés szinonimái. Különösen a *meg-* esetében formális-szemantikai képzési elvek vannak túlsúlyban: az alapszó szófaja, a képző funkciója, az igekötő akcióminőséget kifejező funkciója. Mindez erősebben érvényesül melléknévi alapszavaknál, mint főneveknél.

Az új képzések tehát formális alapon születnek, az indítékot azonban egy központi névszói fogalom és egy igeképző igekötő által összekapcsolt együttesének a létrejötte adja. Az igekötő szóalkotó ereje különbözőképpen érvényesül: a *meg-*-nél a terminatív hatás nem annyira a folyamatra, mint inkább az eredményre összpontosul. A tartalmi-szemantikailag is érintett *be-* és *el-* igekötőnél inkább a jelentéstömörítés áll előtérben. Amennyire a szóban forgó alakulatoknál analógiás terjedésről egyáltalán beszélhetünk, az mindenekelőtt az igekötőn alapul: a *be-*-nél a 'vhova bejut' stb. jelentésmozzanaton, az *el-*-nél a pejoratív jelentésárnyalaton stb., a *meg-*-nél a terminatív akcióminőségen. A *be-* és az *el-* térre vonatkozó jelentésmozzanatai révén a „mozgás”-jegyet erősíti az összjelentésben, s ezzel növeli a névszói alapszó és az igei származék közötti feszültséget. A szóban forgó képzések jellegzetes teljesítménye abban van, hogy az igei határozóként létrejött igekötő névszóval társul. Ez a kapcsolat csak akkor alakulhatott ki, amikor a szabályos szóképzés rendszere már kifejlődött. A jelentéstömörítés abban áll, hogy egy szintaktikai kapcsolat, amelyben az igekötő határozói bővítmény volt, egy szóvá vonódik össze. A *vámvizsgálat*-típushoz képest az a lényeges különbség, hogy nem szokatlan logikai viszo-

nyokról van szó névszói összetételi tagok között, hanem olyan nyelvi elemek morfológiai és szemantikai szempontból újszerű, a rendszert megbontó kapcsolódásáról, amelyek logikailag egyáltalán nem hozhatók minden további nélkül kapcsolatba. A denom. igekötős képzésekben döntőek tehát a tartalmi-szemantikai tényezők; a formális-szemantikaiak mindenekelőtt terjedésüket befolyásolják.

Mint a lexikon szilárd részei a magyarban a denominális igekötős származékok a világosan elkülönült számos denom. igeképző miatt szorosabb kapcsolatban vannak a morfológiai rendszerrel, mint a németben. Mégis ritkébbak, mint ott, mert nem terjedhetnek kitaposott úton. Ezek a képzések szellemes, szuverén nyelvhasználat kifejeződései, olyané, amely új kifejezésformákat keres fogalmak és stílusértékek jelölésére egyaránt.

SCHLACHTER WOLFGANG

Még egyszer a feltételes mód jeléről

I. Több, mint húsz esztendővel ezelőtt, 1961-ben, a magyar ígéről írt vázlatomban (MNY. LVII, 273—9) foglalkoztam a feltételes mód jelével is, és kijelentettem, hogy az nem *-na/-ne*, illetve *-ná/-né*, hanem csak *-n*. A kérdéses megállapítás egész pontosan így hangzott: „A feltételes mód jele *-n*. (S nem *-na*, *-ne*, illetőleg *-ná*, *-né*, amit jól mutat a *várna*—*várná*, illetőleg *élne*—*élné* alakok szembesítése. Ezek az alakpárok mindenben megegyeznek, csak a tárgyasság tekintetében térnek el. Márpedig tudjuk, hogy a tárgy-as-tárgyatlan ellentét hordozói és kifejezői mindig a ragok. S mivel a *várna*—*várná* pár az *a*, illetőleg *á* szegmentumában tér el, ezt a két részt kell a különbség hordozójának tekintenünk, s mint önálló morfémát a konstrukcióból leválasztanunk. A fennmaradó *várn-* részből természetesen megint leválaszthatjuk a *vár-* morfémát, s így a megmaradó *n* rész is szükségképpen önálló morféma — ez a feltételes mód jele, s ami utána következik, az a rag.)” (Uo. 277.) Noha az idézett szakasz érvelési módjával és minden egyes megállapításával ma is teljesen egyetértek, úgy látom, néhány további szemponttal feltétlenül ki kell egészíteni, ha azt akarom — és persze, hogy azt akarom —, hogy a magyar nyelvészközvélemény elfogadja vagy legalábbis komolyan mérlegelje, mint másik lehetőséget a jelenleg általánosan osztott felfogással szemben, amelyet az akadémiai leíró nyelvtan így foglal össze: „J e l e [ti. a feltételes módé] az egyszerű igealakokban az ige-tő és a személyrag közt alkalmazott *-na* ~ *-ne*, *-ná* ~ *-né* (egy-két alakban pusztán egyalakú: *-né*).” (MMNYR. I, 487.) Noha ma kétségtelenül ez az általánosan elfogadott álláspont, korántsem ez a „hagyományos” nézet. Régebbi nyelvtan-íróink ugyanis nem mindig voltak meggyőződve arról, hogy *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* a kérdéses jel alakja, s többen határozottan leszögezték, hogy a feltételes mód jele az *-n*. Nem lenne értelme, hogy minden ilyen szerzőt felsoroljunk. Ezért csak két múlt századbéli kollégánkra hivatkoznék. Az egyik FOGARASI JÁNOS, aki 1843-as grammatikájában nem teljesen egyértelmű, inkább amolyan „középutas” álláspontot foglalt el: „Az egyetömi törzshöz, mint látjuk, *n-* járul, illető önhangzóval (*na*, *ne*).” (Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pest, 1843. 232.) Persze a csaknem másfél százados nyelvtantól, egyébként egyik legjobb régebbi grammatikánktól, aligha kérhetjük számon a modern nyelvi elemzés egzaktságát. De azt megkísérhetjük, hogy mondanivalóját a napjainkban használatos kategóriák segítségével interpretáljuk. Nos, én úgy értelmezem

FOGARASI idézett megállapítását, hogy szerinte a feltételes mód jele alapvetően és lényegében az *-n*, és ez megfelelő magánhangzóval — nyilván afféle „ejtés-könnyítő kötőhangzóval” — társulva jelenik meg a tő és a rag között. Azt a kérdést, hogy a kötőhangzó, az „illető önhangzó” része-e a feltételes mód jelének, vagy nem, egész mai nyelven szólva, hogy az *-n* és az *a*, illetve *e* magánhangzó egy morféma-e, vagy kettő, ezt a kérdést FOGARASI természetesen nem válaszolhatta meg, mert magát a kérdésfeltevést sem ismerhette. De egyébként sem tehetnénk neki szemrehányást, hisz a „kötőhangzó” státusa egészen a legutóbbi időig tisztázatlan volt a magyar nyelvтанban, s mindjárt látni fogjuk, hogy a megítélésében fennálló bizonytalanság esetenként a mai napig zavarokat okoz. Összefoglalásképpen megismételjük: a feltételes mód jele FOGARASI szerint lényegében az *-n*, mikor is az „illető önhangzó” annak valamiféle kiegészítése, járuléka, kevésbé fontos, kevésbé lényeges része — ha egyáltalán a része.

Határozottabban foglalt állást SZVORÉNYI. A felszólító módról kijelenti: „Módjegye az *n*, vagy *an*, *en*.” (Magyar nyelvтан, tanodai s magánhasználatra. 1876. 162.) SZVORÉNYI tehát egyértelműen az *-n* elemet tartja jelnek. Az *-an/-en* forma, tehát az „előről kötőhangzóval bővült” forma most nem érdekel bennünket. Az akadémiai nyelvтан a „kötőhangzós toldalék” kifejezést használja az ilyen alakokkal kapcsolatban (uo.), s 1961-ben ugyanúgy nyitva hagyja a kötőhangzó státusának a kérdését (pontosan azt, hogy ez a kötőhangrész-e a jelnek, vagy nem), mint FOGARASI tette 1843-ban. Ezt a bizonytalanságot a példák szedési módja is elárulja, mert az akadémiai nyelvтан az állítólagos kötőhangzót egyszerű kurzív betűvel, míg a „tulajdonképpeni” jelet kövér kurzív betűkkel adja meg, így: *csukl-ana*, *kiötl-ené* stb. (uo.). Ez az írásmód azért félrevezető, mert a kérdéses *-ana*, *-ené* stb. alakokat megszakitás nélkül egybeírja, mintha azok egy elemet képviselnének, de két különböző betűtípust alkalmazva, mintha mégis két különböző értékű elemrészről, s így — végső fokon — két különböző elemről lenne szó. Az egésznek az alapja természetesen a határozottság hiánya: vagy önálló morféma a kötőhangzó, s akkor a szerkezet tagolódása *csukl-a-na* (elfogadva most azt, hogy a módjel *-na*, s nyitva hagyva a *csukl-tó* oszthatóságának a kérdését), vagy nem önálló elem a kötőhangzó, akkor viszont a módjel *-ana/-ene* stb., illetve a *-na/-ne* meg *-ná/-né* alapalternánsoknak van *-ana/-ene* stb. helyzeti alternánsuk is (megint csak feltételesen elfogadva azt, hogy a módjel nemcsak a szűkebb *-n* rész, hanem a *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* szegmentum). Egyébként ezekkel a legutóbb érintett alternánsokkal kapcsolatban csak két rövid megjegyzést szeretnék tenni: 1. Problémájuk csak akkor vetődik fel, ha az alternációt nem a töre „lokalizáljuk”. Elvégre a *csuklana* alak szerkezeti tagolása úgy is elképzelhető, hogy *csukla-na*, s ez esetben a „kötőhangzós toldalék” kérdése elő sem kerül. 2. Ha valaki azt vallja — mint mi is —, hogy a módjel csak az *-n*, akkor természetesen nem *-ana*, *-ené*, *-ané* stb. alternánsokkal találjuk magunkat szemben, hanem csak *-an/-en* alakú alternánssal. De ez utóbbi két pont egyike esetében sem kívánunk itt részletekbe belemenni: egyedül az érdekel bennünket, hogy a feltételes mód jele az *-n*, vagy tartozik-e hozzá még valami (egy magánhangzó), ami u t á n a következik; hogy esetenként tartozik-e hozzá valami (egy magánhangzó), ami e l ő t t e áll, az — ismételjük — ebben az írásban nem érdekel bennünket.

2. Mint már 1961-ben is hangoztattuk, ha azt a felfogást fogadnánk el, amely szerint a feltételes mód jele nemcsak egy *-n*, hanem a *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* hangkapcsolat, akkor azt is el kellene fogadnunk, hogy legalább egy

esetben, az egyes szám 3. személye esetében (pl. *várna* : *várná*) a tárgyas és tárgyatlan alak közti különbséget nem a rag, hanem a módjel fejezi ki. Mondanunk sem kell, hogy ez egyedülálló jelensége lenne a magyar igeragozásnak, ugyanis ez azt jelentené — és erre talán a módjel *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* formája mellett kardoskodók nem gondolnak —, nos, ez azt jelentené, hogy van tárgyas módjel és tárgyatlan módjel. Miért olyan szokatlan dolog ez? Mert a múlt idő *-t* és a felszólító mód *-j* jele esetében hasonló kettősséggel senki sem próbálkozott, senki sem állította szembe a múlt idő „targyas jelét” a múlt idő „targyatlan jelével”, vagy a felszólító mód „targyas jelét” annak „targyatlan jelével”. Az általam hibásnak tartott nézet elfogadásából, illetve megtartásából tehát az következik, hogy az igei jelek nem alkotnak egységes kategóriát, hanem két, minőségileg határozottan eltérő csoportra oszlanak: egyfunkciójú vagy osztatlan jelekre (a múlt idő *-t* s a felszólító mód *-j* eleme lenne ilyen), meg kétfunkciójú vagy osztott jelre, a feltételes mód tárgyas és tárgyatlan jelére. Már ez a tény önmagában elég súlyos ahhoz, hogy óvatosságra intsen bennünket. Ugyanakkor van több — konkrét meg általános rendszertani — megfontolás, amely mind amellett szól, hogy csak egy *-n* fonémát tekintsünk módjelnek.

3. Az előző pontban elsősorban azt hangsúlyoztuk, hogy a *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* alakú módjel esetén kettős módjellel kellene számolnunk a tárgyasság tekintetében, s ez bántóan elüt a többi magyar igejeltől, tehát idegen a magyar igei jelek rendszerébe számára. Nem hangsúlyoztuk viszont a dolognak azt az oldalát — noha ez logikailag következik a mondottakból, illetve más megközelítésből ugyanaz —, hogy a magyar igeragozásban mindig a ragok fejezik ki a tárgyas és tárgyatlan alakok különbségét (ezért beszélünk tárgyas és tárgyatlan ragozásról, de soha nem beszélünk tárgyas és tárgyatlan jelezésről). Egyébként az előző pontban azt mondtuk, hogy — amennyiben a feltételes mód jelének alakja *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* — akkor legalább egy esetben, az egyes szám 3. személye esetében (pl. *várna* : *várná*) a tárgyas és a tárgyatlan különbséget nem a rag, hanem a módjel fejezi ki. Nos, amiről azt mondtuk, hogy „legalább egy eset”, arról kiderül, hogy az „legfeljebb egy” is, és ebből újabb nehézségek állnak elő az általunk kárhoztatott nézet számára. Mert az egyes szám 3. személye kivételével a feltételes módban is a ragok fejezik ki a tárgyas és tárgyatlan alakok közti különbséget. Nézzük csak a paradigmákat:

<i>várnék</i>	<i>várnám</i>	<i>innék</i>	<i>innám</i>
<i>várnál</i>	<i>várnád</i>	<i>innál</i>	<i>innád</i>
<i>várna</i>	<i>várná</i>	<i>inna</i>	<i>inná</i>
<i>várnánk</i>	<i>várnánk</i>	<i>innánk</i>	<i>innánk</i>
<i>várnátok</i>	<i>várnátok</i>	<i>innátok</i>	<i>innátok</i>
<i>várnának</i>	<i>várnák</i>	<i>innának</i>	<i>innák</i>

Persze a fentebbi paradigmáknak van egy kis „hibájuk”. Ugyanis mindkét párban van két-két homonim alak (*várnánk*, *várnátok*, illetve *innánk*, *innátok*); ezek itt nem bizonyítanak — de nem is cáfolnak — semmit. Marad három-három alakpár, amelynek bizonyító ereje lehet a *várna* : *várná*, illetve *inna* : *inná* alakpárral szemben. Ezek:

<i>várnék</i>	<i>várnám</i>	<i>innék</i>	<i>innám</i>
<i>várnál</i>	<i>várnád</i>	<i>innál</i>	<i>innád</i>
<i>várnának</i>	<i>várnák</i>	<i>innának</i>	<i>innák</i>

Nézzük először az egyes szám 1. személyét, tehát a *várnék* : *várnám*, illetve *innék* : *innám* párt. Itt a következő a helyzet: vagy *né-k*, *ná-m*, vagy pedig *n-ék*, *n-ám* a helyes osztás. Önmagában véve, ha csak ezekre az egyes szám 1. személyű alakpárookra lennénk tekintettel, elméletileg lehetséges lenne, hogy a *-né*, illetve *-ná* jel fejezi ki a tárgyas : tárgyatlan különbséget (jóllehet ezt a *-k* és *-m* rag ellentéte is elégséges módon ki tudja fejezni). Viszont ez csak akkor lenne lehetséges, ha a *-né* a többi esetben és számban is mindig a tárgyatlan, a *-ná* pedig a tárgyas alakot jellemezné. Erről azonban szó sincsen. Később még részletesebben kitérünk erre a problémára.

S ezzel eljutottunk a 2. személyhez. Itt *várnál* : *várnád*, illetve *innál* : *innád* áll egymással szemben. Ellentétben tehát a *várnék* : *várnám*, illetve *innék* : *innám* párral, ahol a *-ná* : *-né* szembenállás elméletileg lehetne a tárgyas : tárgyatlan különbség kifejezője (bár mint mondtuk és tudjuk, a *k* : *m* ragkülönbség azt önmagában is teljesen kielégítő módon kifejezi), az egyes szám 2. személye esetében a kérdéses különbség hordozója már csak a rag lehet. Ezért logikus és természetes, hogy az egyes szám 3. személyében is a rag a különbség kifejezője, tehát a *várna* : *várná*, illetve *inna* : *inná* párokból adódó *-a* : *-á* (s természetesen *-e* : *-é*) szembenállás. Mint utaltunk rá, a többes szám 1. és 2. személye — mivel ezek esetében a tárgyas és tárgyatlan alakok fonológiaiailag homonimák, morfológiaiailag pedig szinkrétikusak — nem bizonyít, de nem is cáfol semmit. A többes szám 3. személye viszont megint a rag megkülönböztető szerepét mutatja. Mivel mind a tárgyas, mind a tárgyatlan alakokban ugyanaz a *-ná*, illetve — a magashangú ígék esetében — ugyanaz a *-né* szerepel, a megkülönböztetést ez az elem nem viselheti, hanem csak az a különbség, ami utána következik, vagyis a rag.

Persze azt mondhatná valaki: Rendben van, legyen a rag a tárgyalt különbség hordozója. De ettől még a kérdéses alakok tagolhatók úgy, hogy *várná-l*, *vár-ná-d*, illetve *i-nná-l*, *i-nná-d*; *vár-ná-nak*, *vár-ná-k*, illetve *i-nná-nak*, *i-nná-k* stb. Ezek az alakpárok tehát bizonyítják azt, hogy a különbséget a jelenlevő ragok (*-l*, *-d*, illetve *-nak*, *-k*) valósítják meg, tehát bizonyítják azt, hogy a módjel nem megosztott, nincs tárgyas, illetve tárgyatlan módjel, de azt nem bizonyítják, hogy *-n* a módjel, és nem *-ná*, illetve *-né*. Nos, erre egyfelől azt válaszolhatjuk, hogy a *várna* : *várná*, illetve *inna* : *inná* típusú párok szükség-szerű felbontása *várn-a*, *várn-á*, illetve *inn-a*, *inn-á* módon megköveteli, hogy a paradigma többi tagját is ilyen módon bontsuk fel (pl. *várn-ánk*, *várn-ák*, illetve *inn-ánk*, *inn-ák* stb.). De ha valakit ez nem elégít ki, akkor alább még felsorolunk néhány meggondolást, amely mind amellet látszik szólni, hogy csak egy *-n* elemből álló módjelet tételezzünk fel. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az érveknek az előterjesztésére, röviden megpróbáljuk összefoglalni érvelésünk eddigi főbb állomásait:

A) Köztudott dolog, hogy a magyar ige tárgyas és tárgyatlan alakjai között a különbséget az igeragozás egészében általában a megfelelő ragok fejezik ki.

B) Vitathatatlanul így van ez a feltételes módú alakok többsége esetében is, azokban az esetekben, amikor a tárgyas és tárgyatlan alakok fonológiaiailag és szerkezetileg nem esnek egybe.

C) A feltételes mód egyes szám 3. személye, tehát a *várna* : *várná*, illetve *inna* : *inná* típusú párok esetében a tárgyas és a tárgyatlan alak különbözik; a különbség alapjának itt is ragnak kell lennie. Ez a rag aligha lehet más, mint az *-a*, illetve az *-á*, vagy az *-e*, illetve az *-é* szegmentum.

D) Ha a *várna* : *várná*, illetve *inna* : *inná* párok esetében az *-a*, illetve az *-á* rész rag, akkor a módjel csak *-n*, illetve *-nn* lehet.

E) Ha az egyes szám 3. személyében a módjel *-n* (amelynek természetesen különféle alternánsai vannak, így *-nn*, *-an/-en*, tehát van geminált forma, van „előre bővülő” forma, de nincs *-na/-ne*, illetve *-ná/-né*, vagyis „hátrafelé bővülő” forma), akkor a többi személyben és számban is *-n* módjelet tételezhetünk fel.

4. Képzőink, ragjaink, általában nyelvtani toldalékaink köztudottan rendszerint többalakúak, hogy az illeszkedés követelményének megfelelhessenek. Az állítólagos *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* módjeltől azt várnánk el, hogy a *-na*, illetve a *-ná* mindig a mélyhangú, a *-ne*, illetve a *-né* pedig mindig a magashangú tövekhez járul. Erről azonban, amint az köztudott, szó sincsen: az egyes szám 1. személyében a tárgyatlan alakokban mindig *-né* jelenik meg (*várnék*, *innék*); a szabályos ikes ragozásban pedig *innám*, *innál* mellett *innék* az egyes szám 3. személyű alak. A *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* tehát következetlenül illeszkedik, illetve esetenként nem illeszkedik; ha megtartjuk, ha továbbra is jelnek tartjuk, pontosabban ha ilyen formában tartjuk jelnek, akkor eggyel több szabálytalanul viselkedő elemet hurcolunk magunkkal a nyelvtanban.

Még nyomósabb érvet jelent a közkeletű felfogással szemben a kissé régies *-nók/-nők* alakulat, amelyben nincs is *-na/-ne*, illetve *-ná/-né*. A *nó-k* és a *nő-k* módon való tagolás azt jelentené, hogy a *-na/-ne*, meg a *-ná/-né* alakok mellett még *-nó* és *-nő* alakot is számon kellene tartani, mint a feltételes mód jelét. De mivel e két régies alak előfordulási bázisa igen szűk, aligha lehetnének olyan teljes jogú alkok, mint a *-na/-ne* meg a *-ná/-né*, hanem csak ezek alternánsai lehetnének. De minek az alternánsa lenne a *-nók*, és minek az alternánsa a *-nők*? Az első pillantásra triviálisnak látszik a válasz: a *-nók* a mélyhangú *-na* és *-ná*, a *-nők* pedig a magashangú *-ne* és *-né* alternánsa. Csakhogy a *-nók* és a *-nők* tárgyas alakulat, míg a *-na/-ne* meg a *-ná/-né* ebben a tekintetben — mint láttuk és tudjuk — sem mutat következetes megoszlást. A tárgyas alakok elég következetesen a *-ná* formát mutatják (*várnám*, *várnád*, *várná* stb.), de a tárgyatlan alakok igencsak szeszélyesek: *várnék*, *várnál*, *várna*. Nincs tehát szabályos funkció szerinti megoszlás a rövid *-na/-ne* meg a hosszú *-ná/-né* alakok között. A feltételes mód állítólagos *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* eleme tehát nem is illeszkedik szabályosan, és a tárgyas : tárgyatlan ellentét tekintetében sem mutat szabályos megoszlást. Ez viszont azt jelenti, hogy a *-nó* és a *-nő* alakok alternációs viszonyait sem fonológiai (illeszkedés), sem funkcionális (tárgyas : tárgyatlan oppozíció) megoszlás kritériumaiban nem tudjuk megadni. Ez is amellett szól, hogy semmi értelme a módjel „*n* + magánhangzó” formájával számolni, mert egész sor nehézséget okoz.

Még egy szempont. A feltételes módú alakok nagyon sokszor (persze nem mindig) párhuzamot mutatnak a múlt idejű és a felszólító módú alakokkal. Senkinek sem jutna eszébe, hogy a *vártam* alakot úgy tagolja, hogy *vár-ta-m*, vagy a *várjam* alakot úgy, hogy *vár-ja-m*. Akkor miért kellene a *várnám* alakot *vár-ná-m* módon felbontani, és nem úgy, mint a többit, tehát *vár-n-ám* módon? Egyébként álljon itt néhány világos párhuzam:

<i>vár + t + am</i>	<i>vár + t + átok</i>	<i>vár + t + alak</i>
<i>vár + j + am</i>	<i>vár + j + átok</i>	<i>vár + j + alak</i>
<i>vár + n + ám</i>	<i>vár + n + átok</i>	<i>vár + n + álak</i>

5. Ismerjük igéink ma már voltaképpen nem használatos úgynevezett elbeszélő múltját. Állítsuk most egymás mellé az elbeszélő múlt és a feltételes mód tárgyias és tárgyatlan paradigmáját:

<i>várék</i>	<i>várnék</i>	<i>váram</i>	<i>várnám</i>
<i>várál</i>	<i>várnál</i>	<i>várad</i>	<i>várnád</i>
<i>vára</i>	<i>várna</i>	<i>vará</i>	<i>várná</i>
<i>váránk</i>	<i>várnánk</i>	<i>váránk</i>	<i>várnánk</i>
<i>várátok</i>	<i>várnátok</i>	<i>várátok</i>	<i>várnátok</i>
<i>várának</i>	<i>várnának</i>	<i>várák</i>	<i>várnák</i>

A *várék* : *várnék*, *váram* : *várnám*, *vára* : *várna*, *vará* : *várná* stb. párok szembeállítására egyértelműen egy *-n* elemet mutat ki, mint a feltételes mód jelét. És az elbeszélő múltban megtaláljuk, viszontlátjuk a feltételes módban észlelt ragokat: (*vár*)ék — (*várn*)ék; (*vár*)ál — (*várn*)ál; (*vár*)a — (*várn*)a; stb.

Hohó, mondhatná valaki, álljunk csak meg egy percre! Nem az *-ék*, az *-ál*, az *-a* stb. a rag, hanem csak a *-k*, az *-l* meg a zérus, mert az elbeszélő múlt jele az *-a/-e*, illetve az *-á/-é*. Nos, ha elfogadjuk, hogy az elbeszélő múlt jele az *-a/-e*, illetve az *-á/-é* elem, akkor újra szembetaláljuk magunkat mindazokkal a nehézségekkel, amelyeket korábban, a feltételes mód állítólagos *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* alakú jele esetében soroltunk fel. Így a *vára* : *vára* pár (ha az *-a*, illetve az *-á* időjel), ugyanazokat a bonyodalmakat okozza, amelyeket a *várna* : *várná* pár okoz akkor, ha *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* a módjel. Felesleges lenne ezeket újra elismételni. Elég, ha arra utalunk, hogy ha az *-a/-e*, illetve az *-á/-é* időjel, akkor az egyes szám 3. személyben megint olyan jelekkel állunk szemben, amelyek teljesen szokatlan módon kifejezik a tárgyias : tárgyatlan megoszlást. Végső fokon tehát egy esetleges olyan ellenvetés, hogy az elbeszélő múlt jele az *-a/-e*, illetve az *-á/-é*, és ezért, ennek mintájára a feltételes mód jele a *-na/-ne*, illetve a *-ná/-né*, nos egy ilyen ellenvetés inkább erősíti saját meggyőződésünket (csak az *-n* a módjel), semmint gyengítené azt. Mert megkettőzi, két különböző paradigmában is (a feltételes mód és az elbeszélő múlt paradigmájában) előidézi ugyanazokat a nehézségeket. Azt mondhatjuk tehát: A feltételes módban és az elbeszélő múltban speciális ragok (*-ék*, *-ám*; *-ál*, *-ád*; *-a*, *-á*; stb.) jelennek meg, a feltételes módban a módjel után, az elbeszélő múltban a *tó* után. (Ez utóbbi körülmény nem egészen megnyugtató, még szólunk róla.)

6. A rendszerszerűség, az egyöntetűség elve — ha nem is vagyunk mindig a tudatában — fontos elve a nyelvi leírásnak, amely a nyelvtanírói gyakorlatot is lépten-nyomon meghatározott irányba tereli. E rövid vázlat során elsősorban rendszertani megfontolásra támaszkodtunk, amikor furcsálltuk azt, hogy igei jel (akár mód-, akár időjel) megosztva, tárgyias és tárgyatlan formában lenne jelen és fejezné ki a különbséget a tárgyias és tárgyatlan igealakok között, holott e különbség jelölése rendszerint a ragok asztala. Tehát két összefüggő rendszertani megfontolást — a jelek a magyarban általában osztatlanok, a tárgyias : tárgyatlan különbségeket ragok fejezik ki — vonultattunk fel a magunk nézete mellett. A tisztesség azonban megköveteli, hogy azokat a rendszertani szempontokat se hallgassuk el, amelyek — legalábbis az első pillantásra — az ellentétes álláspontot látszanak támogatni.

Ha — a kifejtés kedvéért — feltesszük, hogy a feltételes mód jele csakugyan *-na/-ne*, illetve *-ná/-né*, és — mert most már ezt is hozzátehetjük — az elbeszélő múlt jele pedig *-a/-e*, illetve *-á/-é*, ha tehát ilyen paradigmát kapunk:

<i>vár-né-k</i>	<i>vár-é-k</i>
<i>vár-ná-l</i>	<i>vár-á-l</i>
<i>vár-na stb.</i>	<i>vár-a stb.,</i>

nos ez esetben az egyes szám 3. személyében nem lesz személyrag, illetve az a bizonyos zérus morféma lesz a személyrag, amelyet olyan jól ismerünk a magyar igei paradigma más soraiból (pl. *várok, vársz, vár + 0*). Mármost ez kétségtelenül a tőlem elmarasztalt felfogás mellett látszik szólni. Csakhogy a magyar ige-
nek — ha eltekintünk az éppen most vitatott két esettől — csupán a tárgyatlan egyes 3. személye szokott rag nélkül, azaz zérus-morfémával megjelenni, de az is csak a jelen és a múlt időben, mert már a felszólító módban a tárgyatlan egyes szám 3. személynek is van ragja (*vár-j-on*). Az *-ik*-es ige-
knek viszont a jelen időben is van ragjuk az egyes szám 3. személyében. Anélkül, hogy pontos leltárt akarnánk itt adni, emlékeztetünk olyan alakokra, mint *várta, várja* (jelen idő, tárgyas alak), *várja* (felszólító mód, tárgyas alak), *várjon, várnia, iszik*, ahol is az egyes szám 3. személynek mindenütt van anyagilag megformált ragja, s ezek-
kel szemben voltaképpen csak a *vár* és a *várt* alakokat sorolhatjuk fel, mint olyanokat, amelyek esetében nincs anyagilag megformált személyrag. A ragnélküliség tehát az egyes szám 3. személyében inkább kivétel, mint szabály. S így az a tény, hogy *-n* módjel feltételezése esetén a feltételes mód mindkét sorában mutatkozik személyrag az egyes szám 3. személyben (*vár-n-a* és *vár-n-á*), valójában a magyar igerendszertől nem idegen feltételezés.

Súlyosabb az elbeszélő múlt esete. Ha a feltételes mód jele valóban *-n*, és *-ék, -ál, -a* stb. a személyragok, akkor az elbeszélő múltban is természetesnek látszik ugyanezeknek a személyragoknak az azonosítása. S így a két, azonos eredményt adó elemzés erősíti egymást, mert rendszertani párhuzamot képez. Viszont ez elkerülhetetlenül azt jelenti, hogy az elbeszélő múltnak nem lesz időjele. Ha egyedül állna ebben a tekintetben, akkor azt mondhatnánk, hogy zérus időjele van. Csakhogy az van a jelen időnek is, ezért a zérus morfémával itt aligha operálhatunk. Jobb híján azt kell mondanunk, hogy a kérdéses sajátos ragok a feltételes mód esetében az *-n* módjelhez, az elbeszélő múlt esetében viszont a tőhöz járulnak. És az elbeszélő múltat a tő és a különleges ragok kapcsolatáról lehet felismerni. Ez viszont „rendszerellenes” megállapítás, az elbeszélő múlt eszerint „kilóg” a sorból, a többi idő és mód közül, mert azok esetében hármas struktúra van jelen (tő, jel, rag), viszont az elbeszélő múlt esetében a fentebbiek esetén csak kettős (tő és sajátos rag). Azt mondani, hogy az elbeszélő múlt már nem része a mai nyelvi rendszernek, jóllehet nyilván messzemenően ez a helyzet, azért nem lenne itt tisztességes dolog, mert az előbb sem volt az, amikor — ennek ellenére — a feltételes mód és az elbeszélő múlt között fennálló szerkezeti hasonlóságot saját felfogásunk érdekében próbáltuk felhasználni.

Mindenesetre úgy tűnik, hogy egy *-n* módjel feltételezése több rendszertani megfontolásra támaszkodhat, és a leírásban nagyobb egyöntetűséget és egyszerűséget eredményezhet, mint egy *-na/-ne*, illetve *-ná/-né* módjel feltételezése, amely több rendszertani elvet is megsért, és amit csak az elbeszélő múlt *-a/-e*, illetve *-á/-é* jelének a hipotézise látszik támogatni, de ez utóbbi — mint láttuk — szintén megsérti a magyar ige több alapvető sajátosságát, míg az időjel feladása az elbeszélő múlt esetében csak egy rendszertani sajátosságot sért meg, azt, hogy ebben az esetben egy olyan idővel állunk szemben, amelynek nincs időjele.

A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében

1. A *teszen* : *tőn* típusú igék (*tesz, lesz, vesz, eszik, iszik, hisz, visz*) tótani viselkedése, sajátos jelen és múlt ideje nyelvtörténetünknek régóta vitatott részlete. Legutóbb BENKŐ foglalkozott a kérdéskör teljes problematikájával „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” című nagy monográfiájában. A vélemények különösen a *tőn*-féle igealakok morfológiai felépítésének értelmezésén ütköztek össze, s két felfogás kristályosodott ki a vitából. Ezeket BENKŐ alapján ismertetem (i. m. 213 kk): „1. Ez alakok abszolút töve a magánhangzós rövid *tő*, melyhez a folyamatos múltnak $-\gamma$ vagy $-\beta$ előzményű $-u/-ü$ jele + személyrag járult; a jel pedig azonos a folyamatos melléknévi igenév képzőjével (l. pl.: KRÄUTER: NyK. XLII, 321—2; SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 36; LOSONCZI: MNy. XXIII, 160; HORGER, Igeragtört. 100—8; GOMBOCZ: UngJb. X, 13; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 203—5). — 2. Az eredetileg uráli—finnugor alapon is bizonyítható *v*-s tőhöz csak a ragok járultak, az efféle folyamatos múltak tehát jeltelenek (l. pl.: GYÖRKE: NyK. LI, 54—8; B. LŐRINCZY, KT. és Sz. 90, 127; BERRÁR, TörtMondt. 54; BÁRCZI, Szótöv. 56; némi fenntartással HAJDÚ, UrNyt. 73).”

Maga BENKŐ alapos és körültekintő érvelések alapján az 1. magyarázat mellé áll (i. m. 215): „Én mindenesetre az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék folyamatos múltú alakjainak magyarázatában a fentebb 1. számmal megjelölt felfogást tartom valósnak, illetőleg igazolhatónak, ami egyúttal ezeknek a vizsgált szövegekben is előforduló igealakoknak a j e l ö l t v o l t á t helyezi előtérbe. Az időjel előzményeként azonban nem a $*-j$ -t, hanem az eredetileg igenévképző funkciójú $*-k > *- \gamma$ -t, illetőleg $*-p > *- \beta$ -t tekintem.”

Elsősorban BENKŐ érvelése ingatott meg engem is, aki szilárdan hittem és tanítottam a 2., a GYÖRKE-féle felfogást. A bennem támadt kételkedés késztetett a kérdés újra átgondolására. A magam számára megnyugtatóbb állásfoglalás kialakítására az látszott a legcélszerűbbnek, ha az ősmagyar kor egykorú szinkroniájából indulok ki. Erre a TESz. és a MSzFgrE. immár lehetőséget adnak. Vizsgálódásaim eredménye a következő dolgozat, mely ha olykor az eddigiekhez hasonló eredményekre jut is, rendszerint más megközelítésben, más alapról kiindulva, más indokokkal s olykor a kronológiai sorrendet is másképpen látva teszi azt.

Minthogy az említett hét igében található *teszen* : *tőn* típusú igető-, illetőleg igeidő-változatok az uráli nyelvek közül egyedül a magyarban jelentkeznek, mégpedig az ómagyar korszakban már tökéletes rendszer formájában, kialakulásuk minden bizonnyal az ősmagyarra tehető. Ezért a következő magyarázat-kísérlet megpróbál az egykorú ősmagyar nyelvrendszerből kiindulni.

Tudjuk, hogy az uráli alapnyelvben az (alap)igék, mint általában a főszófajok morfofonológiai felépítettsége CVCV, CVCCV, VCV vagy VCCV lehetett. Ezekből alakultak az ősmagyar korban a *fons, tuds, éls, ads*-féle igék. A MSzFgrE. szerint csupán egyetlen, a *lesz* igeiknek volt az alapnyelvben CV szerkezetű *le-* vagy *lē-*töve.

Egészen nyilvánvaló, hogy a többi ige-típus magához fogja asszimilálni ezt az egy igét is. De bizonyítható is, hogy az ősmagyar korszakban igerendszerünk nem támogatja a CV típusú építkezést: ha történetesen különböző hangváltozások ilyenféle igestruktúrákat (s tegyük hozzá: vagy névszóstruktúrákat) hoz-

nának létre, erőteljes tendencia mutatkozik ennek valamilyen módon való ki-küszöbölésére.

Köztudott, hogy bizonyos ősmagyar kori mássalhangzók (*j*, *β*, *γ*) bizonyos fonetikai helyzetekben hajlamosak a kiesésre, az előző magánhangzóba való beolvadásra vagy a vokalizációra. Ezek éppen olyan hangok, amelyek után ismereteink szerint nagyon hamar eltűntek a szóvégi magánhangzók, így az igeragozás *∅* mód- és időjeles, *∅* személyragos kijelentő mód jelen idejének 3. személyében könnyen létrejöhett volna (s később létre is jött) a CV fonémásorú szerkezet, ám az egykorú rendszer egy jó ideig ellenáll e szerkezet meghonosodásának. A bizonyító anyagot a MSzFgrE.-ből gyűjtöttem, s a tövéghangzó előtt jelentkező alapnyelvi, illetve a finnugor vagy az ugor korra feltett mássalhangzók szerint csoportosítom.

2. Az uráli, finnugor vagy ugor *j*-t tartalmazó ige-tövek kivétel nélkül átszerveződtek az ősmagyar korban. E változásban több, egy irányban ható ok is szerepet játszhatott. Egyrészt a *j* hajlamos arra, hogy a megelőző szótagba beleolvadjon, vagy simuló hanggá válva azzal korán monoftongizálódó kettőshangzót alkosson, ez pedig éppen az elkerülendő morfofonológiai szóalakot hozta volna létre. Másrészt a *i* utótagú kettőshangzó a *-i* jeles múlt idővel alkotott volna veszélyes grammatikai homonimát. A túlságos szóalakrövidülés, illetőleg a múlt idővel való egybeesés megakadályozásának legtermészetesebb és leggyakoribb módja, hogy az igehez képző kerül.

A) Megesik, hogy az igehez csatlakozó képző előtt a *j* megmarad: *fejt* (< ugor **pej3-*), *hajt*, *hajol* (< ugor **kuj3-* ~ **kaj3-*), *hajít* (< fgr. **kaja*).

B) Máskor a képző előtti *j* beleolvad a megelőző magánhangzóba, megnyújtva azt: *nyúl* (< fgr. **ňuj3-*), *nyúz* (< fgr. **ňuj3-*), *szédül* (< ugor **sšj3-*), talán a *mutat* (ha korábban *müt* lehetett; < fgr. *muja*) és az *úsz-ik* (< uráli **uje-*), mely a kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében képző híján a fő szófajok között elő sem fordul szóalakká vált volna.

C) A harmadik megoldással a későbbiek miatt is részletesebben kell foglalkoznunk. Az történik itt, hogy a többeli *j* helyébe *β* lép. Az intervokalikus *j* ~ *β* váltakozást általában azzal szoktuk magyarázni, hogy mindkettő hiátus-töltő hang lévén a hiátusba bármelyik bekerülhetett, ennek következtében viszont a két magánhangzó közötti etimologikus *j* és *β* hangok is „mozgó” hangokká váltak: kieshettek, egymás helyét is elfoglalhatták. A jelen kategóriában ez az egymás helyére kerülés nem esetlegesség: a *j*-nek *β*-vel való helyettesítése egyik módja volt a *j*-s szóvégek kiküszöbölésének. A későbbiekben szabad váltakozásnak tetsző jelenségnek tehát eredetében funkcionális okai lehettek. Az ide tartozó három ige közül még képzővel is megtoldódott a *követ* (< fgr. **kij3-* vagy **küj3-*), a *köved* : *köveszt* (< fgr. /uráli?/ *keje-*). A *fő* (< uráli **peje-*) a nyelvterület jó részén *föl* alakú, képzőtlen változata pedig *v* tövű lett; hasonló az *ó* : *óvok* ige (< ?ugor *usj3-*)¹, mely a régiségben gyakran *ószok* formában jelentkezik. Míg a *j* hajlamos a beolvadásra, eltűnésre, a *β* határozottabb arculatú fonéma, bár szó végén *u/ü*-vé vokalizálódik, intervokalikus helyzetben sokszor megmarad. Ezért a *j*-nek *β*-vel való felváltásával képző nélkül is megőrizhető a szó kétagúsága a ragozott formákban: a *szé*-(*dül*), *ú*-(*szik*), *nyú*-(*l*)-

¹ A bilabialis zöngés spirant a MSzFgrE. *w*-vel jelöli, én — ha nem a szótárból idézem az alakot —, megmaradok a magyar hangtörténetben szokásos *β* jelölés mellett. A tanulmányban tapasztalható *w* ~ *β* kétféle hangjelölés ennek tudható be.

típus helyett *oβo-(k)*, *feβe(k)*-féle tőalakok jöttek létre, s ha a *β* után korán lekopott is a tővégi vokális, a 3. személyű *oβ*, *feβ* tovább tarthatta magát, mint esetleges (az eredeti tőből alakult) *oġ*, *feġ* változata. (BENKŐ mutatta ki meggyőzően, hogy a *β*-s szóvégek még a HB.-ben is fellelhetők (i. m. 72 kk.), ugyanakkor az elbeszélő múlt *j*-je ekkor már régen beleolvadt a tőbe, hosszú *á/é* hangokat hozva létre.)

3. Az eredeti fgr. szóbelseji *β* változatlan maradt az ősmagyarban a *lő* : *lővők* igében (< fgr. **lewe-*); a szóbelseji *p*-ből szabályos zöngésüléssel és spirantizálódással keletkezett *β*-s tő képzővel megtoldva él tovább *téved* (< ugor **tep3-*) szavunkban; a gyakran spirantizálódó *m* (vö. *fű* : *fűves* < ugor **pim3*, *jó* : *javak* < ugor **jom3*, *név* < uráli **nime* stb.) a *töm* (< fgr. *tem3-*) igében megmaradt. (Ez utóbbi ilyenféle alakulását talán befolyásolhatta, hogy ősmagyar, esetleg spirantizálódott előzménye egybeeshetett vagy egybeeshetett volna a *tesz* és a *tővik* ige ősmagyar előzményével.)

4. A másik frekvenciált hang, amely az ősmagyar ige- és névszóalkakban nem kívánatos tőváltozatokat s különféle grammatikai alakokkal való homonimákat hozhatott létre, a palatovelaris zöngés spirans, a *γ* volt. Erről tudjuk, hogy intervokalikus helyzetben ki szokott esni, s vagy egy hiátustöltő mássalhangzó, rendszerint a *j* kerül a két magánhangzó közé, vagy összevonódik a két hang egy hosszú hanggá (vö. **bayatur* > *bátor*, **ideye* : **ideyen* : > *ideje* : *idén*, **apraya* : **aprayan* : > *apraja* : *apránként*). A tővéghangzó régi eltűnése miatt korán szóvégre kerülő *γ* pedig vokalizálódik: vagy illabialis *ġ*-vé, vagy labialis *u*-vá, illetőleg *ü*-vé. E hangok a megelőző magánhangzóval diftongust alkottak, s az *ġ*-s kettőshangzók már az ősmagyar korban *í/é/á*-vá monoftongizálódhattak. Ez ismét a szokatlan CV szerkezetű ige- és névszóalkakat eredményezte volna: ez az egyik oka, hogy a többeli *γ* az ősmagyarban igyekszik kiküszöbölni.

A másik ok még súlyosabb, s az egykorú grammatikai rendszerben leli magyarázatát. Ebben a korban az ige- és névszóalkakhoz nem is egy, *γ* alakú formáns járulhatott. a) A felszólító módnak fgr. **k*-ből eredő *γ* jele. — b) A folyamatos melléknévi igenévnek **k*-ből vagy **η*-ből eredeztethető *γ* képzője. — c) Végül — ha azt valljuk, hogy *-á/-é* jeles múlt időnk nem vagy nem csak a fgr. *ġ* múlt idő folytatása lehet, hanem, ahogyan BENKŐ is lehetségesnek tartja (i. m. 216), a folyamatos melléknévi igenévképzőjéből ugyanúgy keletkezhettett időjel, ahogyan a befejezett igenév *-t* képzőjéből a mai múlt idő jele vált —, akkor ugyanez a *γ* igenévképző személyragokkal ellátva a verbum finitumok paradigmájában időjellel értékelődött át, az elbeszélő múlt jeleként funkcionálhatott.

E három egybeeső forma minden ige esetében veszélyes grammatikai homonimiát okozhatott. Kiküszöbölésére már az ősmagyarban különféle lehetőségek adódtak, s feltehetően a mai különböző megoldások éppen a homonimáktól való szabadulás megkísérlésének eredményei.

Amikor a következőkben megpróbálom rekonstruálni az ősmagyar kor szinkroniájában egymás mellett élő paradigmásorokat és az igenevet, előre kell bocsátanom néhány dolgot. Tudnivaló, hogy a felszólító mód egyes szám 2. személye eredetileg módjel és személyrag nélküli volt: a rövidebb, pusztán ige-jele fejezte ki a szigorúbb parancsot (mint ma is a *menj* : *menjél* közül az első a szigorúbb, a második kérésebb). A módjel behatolása a 2. személybe csak későbbi analógia eredménye. Másrészt figyelmeztetnem kell arra, hogy a kikövetkeztetett paradigmák *γ* előtti és utáni magánhangzói nem állapíthatók meg teljes

bizonyossággal. A felszólító $*-k > *-γ$ előtti magánhangzó ősmagyar nyelvválás-fokáról mit sem tudunk. A módjelet követő magánhangzó talán alsó nyelvválású lehetett, erre mutatnak a *várjak*, *várjatok*, *várjanak* típusú ragok, s éppen ezekből következtethetünk arra, hogy eredetileg az egyes szám 3. személy is *várjan* lehetett (vö.: BirkK. 2b: *meg batorohan*; MünchK. 17vb, 26ra: *legèn*, 57rb: *tegèn*), s csak később, talán a *vagyon*, *tészèn* analógiájára lett zártabb.

A participium $-γ$ képzője előtt már nagy valószínűséggel tehetünk fel alsó nyelvválású magánhangzót a VeszprAd.: *σαραγ* és a TA.: *azak* alapján. S hogy utána is (az előbbieket szerint a felszólító módjel esetéhez hasonlóan) alsó nyelvválású magánhangzó állhatott, azt a *bíró* : *bírák* (*bíray* : *bírayak* : $> bíroy$: *bíraak* : $> bíró$: *bírák*) tőtipus bizonyítja (vö. még GyS.: *walacnok*, *eleeknek*).

Az ősmagyar korszak egy szakaszában (azt a kort véve, amikor az abszolút szóvégre kerülő $γ$ után már eltűnt a tővégi magánhangzó) a következő $γ$ -t tartalmazó paradigmák, illetve igenevek élhettek egymás mellett.

A felszólító mód $γ$ jelével:

<i>kéreyek</i>	<i>várayak</i>
<i>kérš</i>	<i>várs</i>
<i>kérey</i>	<i>váray</i>

A folyamatos melléknévi igenév $γ$ képzőjével:

<i>kérey</i> 'kérő'	<i>váray</i> 'váró'
<i>kéreyek</i> 'kérők'	<i>várayak</i> 'várók'

Az igenévből keletkezett elbeszélő múlt:

<i>kéreyek</i>	<i>várayak</i>
<i>kéreyel</i>	<i>várayal</i>
<i>kérey</i>	<i>váray</i>

E rendszerben egybeesik az igenév a két paradigma egyes szám 3. személyű alakjával. A hármas homonímia megszüntetése érdekében a következők történhettek: Az igenév (egy jó ideig még) megmaradt *kérey*, *váray* alakúnak (vö. VeszprAd.: *σαραγ*, TA. *menek* stb.). A felszólító mód a 3. személyben külön formánst kapott. Eredetében tehát nem azért lett személyragos a felszólító mód egyes szám 3. személye, mert itt a 2. személy volt a ragtalan (ahogyan eddig tanítottuk, s ahogy a mai szinkrón rendszerben valóban ez a szerepe az $-n$ ragnak!), — hiszen a 2. személy eredetileg módjeltelen lévén, már a puszta módjel jelenléte megkülönböztette volna a 3. személyt a 2. személytől —, hanem azért, hogy az igenévvel s az elbeszélő múlttal való egybeesés megszűnjön. Ugyanakkor az elbeszélő múlt felől is megindulhatott a 3. személy módosítására való törekvés, s ez a $γ$ illabiális irányú vokalizációjával, $ǣ$ -vé válásával juthatott célba. Így a következő sorok jöhettek létre:

Folyamatos melléknévi igenév:

<i>kérey</i> : <i>kéreyek</i>	<i>váray</i> : <i>várayak</i>

Felszólító mód:

<i>kéreyek</i>	<i>várayak</i>
<i>kérŕ</i>	<i>várŕ</i>
<i>kéreyen</i>	<i>várayan</i>

Elbeszélő múlt:

<i>kéreyek</i>	<i>várayak</i>
<i>kéreyel</i>	<i>várayal</i>
<i>kéreŕ</i>	<i>váraŕ</i>

De a két ragozásban még mindig egybeesett az egyes szám első s néhány többes számú személy felszólító és elbeszélő múltú alakja, sőt ezek hangzásukban azonosak voltak az igenév többes számával is. Ezen segített, hogy a felszólító paradigmában következetesen érvényesült a kétnyíltszótagos tendencia (s egyben ez magyarázza azt a mindez ideig csak leírt jelenséget, hogy a felszólító módúak mindig a csonka tőhöz járul), s így a γ közvetlenül a mássalhangzó mellé kerülve egyrészt különböző asszimilációkat hozott létre (*cs: tartson, ss: lásson* stb.), másrészt szabályosan *j*-vé válva (vö. **pi + ery > férj, *epery > eper: Eperjes, *baltiryan > bojtorján*) palatalizálta az előző mássalhangzókat (HB.: *oggun, ÓMS.: felleyn*), illetve megmaradt *j*-nek (ez jóval később, az ómagyarban a sziszegőkhöz hasonult). — Meg kell jegyezni, hogy a γ -t már az intervokalikus helyzetben felválthatta a *j*, de a kétnyíltszótagos tendencia ez után is érvényesülhetett, s így a felsorolt változások ugyanúgy végbemehettek.

Az elbeszélő múltban, mely azonos az igenév személyragos alakjaival, egy másfajta változás folyhatott le. Itt nem a kétnyíltszótagos tendencia hatott, hanem intervokalikus helyzetben kiesett a γ , s az előző és követő magánhangzó egy hosszú hanggá olvadt össze. (Hasonló jellegű kettősség előfordul a nyelvben. Például az eredeti **oduta* alakban vagy a kétnyíltszótagos tendencia érvényesült: *adta*, vagy geminálódott az intervokalikus *t*: HB.: *odutta*.) — A 3. személyben az *ŕ* utótagú kettőshangzó esetleg már monoftongizálódott.

Meg kell jegyezni, hogy PAIS az Ómagyar Mária-Siralomról tartott előadásán elképzelhetőnek vélte az elbeszélő múlt ilyenféle alakulását, BÁRCZI viszont a Halotti Beszédről szóló szakkollégiumán PAIS-ak ezt a feltevését nem találta kellőképpen igazolhatónak. (Mindkét előadásra saját jegyzeteimből hivatkozom.)

Véleményem szerint feltehetően lehetett olyan korszak, amikor a paradigmák így hangzottak:

Felszólító mód:

<i>kéreyek ~ kérjek</i>	<i>várayak ~ várjak</i>
<i>kérŕ</i>	<i>várŕ</i>
<i>kéreyen ~ kérjen ~ kérjën</i>	<i>várayan ~ várjan ~ várjon</i>

Elbeszélő múlt:

<i>kéreek ~ kérék</i>	<i>váraak ~ várák</i>
<i>kéreel ~ kéréel</i>	<i>váraal ~ várál</i>
<i>kéreŕ ~ kéré</i>	<i>váraŕ ~ várá</i>

Az így kikövetkeztetett elbeszélő múltú paradigmához még hozzáfűzhetjük, hogy az egyes szám 1. személyben később a tárgyas ragozás többes 3. személyével való azonosságot elkerülendő, disszimiláció történhetett.

Feltehető a változássor úgy is, hogy az egyes szám 3. személyben keletkezett *ai*, *ei* diftongus analogikusan behatol az egész paradigmába.

<i>kéreḡ</i>	<i>kéreḡ</i>	<i>kéré</i> (> <i>kére</i>)
<i>kereyel</i> →	<i>kereül</i>	→ <i>kérél</i>
<i>kereyek</i>	<i>kereḡk</i>	<i>kérék</i>

Az új *tő* behatolása a formánsok elé ugyancsak mindennapi jelenség: *bíró* : *bírák* : > *bíró* : *bírók*; vagy régi példa a Konst.: *Λεβεδία* és *Λιονύτινα*, ahol a becéző-kicsinyítő képző az igenév teljes tövéhez: *lēβε-* vagy az alapalakban már vokalizálódó *β*-ből keletkezett új *tő*höz: *liḡ-* egyaránt járulhatott.

Az elbeszélő múlt *i*-s kettőshangzójáról még annyit, hogy bár nem lehet kizárni annak lehetőségét, amit mindmáig tanítottunk, hogy ebben az ősi *i* múlt idő van benne, mégis kézenfekvőbbnek látszik a BENKŐ-féle magyarázat (i. m. 215–6). Ő a befejezett melléknévi igenévképző múlt időjellel válásának folyamatából visszakövetkeztetve úgy látja, hogy ez csak párhuzamos megismétlése volt a korábban már végbement folyamatos melléknévi igenév -> múlt időjel változásnak. Természetesen az is lehetséges, hogy -*á/-é* jeles múlt időnk mindkét forrásból táplálkozott.

Mégis, hogy az igenév szoros kapcsolatban állhatott a múlt idejű paradigmával, azt két újabb érveléssel is támogatathatjuk: egyrészt a *γ*-nek *i*-vé vokalizálódását nemcsak az elbeszélő múlt kedvéért kell feltennünk, hanem magában az igenévben is ez történt a „szereté leányom”, a *lenge*, *perge*, *csusza*, *hulla*-féle szavakban.

Másrészt ha elfogadjuk, hogy a tárgyas ragozású *kéré* eredetileg annyit jelentett, mint a *kérő* (ahogyan a *tegnap olvasott a fiú* igéje azonos az *olvasott fiú* igenévvel), ebből nyilvánvaló, hogy a *kérék* ennek szabályos többese a 3. személyben; s ha tudjuk, hogy a többes 1. személy a paradigmák egy részében nem tartalmaz a személyre utaló elemet, hanem csupán az ige-, illetve a mód- vagy az időtőhöz járuló többesjelet (például a kijelentő módú *kérjük*, *kértük*, felszólító módú *kérjék*), akkor természetesnek tűnik, hogy az igenév, illetve elbeszélő múlt többese (*kérék*) betöltvén a többes 3. személyű alak szerepét, az egybeesést elkerülendő, a többes 1. személybe az igenév új változata, a labialis irányú vokalizációval keletkezett kettőshangzó monoftongizálódása után létrejött *kérő*, *váró* -*k* többesjeles alakja, a *kérők*, *várók* került. Így a közös igenévi előzményből (a *γ*-ből) volna magyarázható a *kérők*, *várók* forma is, mely az -*á/-é* jeles tárgyas paradigmába az ómagyar korban 100%-osan épült be, s így nem kellene ahhoz folyamodnunk, hogy két merőben különböző: egy ősi -*i* jeles időjel, s egyetlen alakban valami egészen más, egy ősi -*k* időjel (vagy igenévképző) jelentkeznek az egész nyelvtérületen oly feltűnő következetességgel.

5. Az eddig tárgyalt három grammatikai forma kellemetlen homonimiáját még súlyosabbá tehetette, ha az igetőben magában is *γ* hang volt, s így a nyelvérzék akár magát ezt a többeli hangot is felszólító módjelnek, elbeszélő múltnak vagy igenévnak érzékelhette. Nem véletlen, hogy — akárcsak a *j* esetében — itt is minden tendencia a többeli *γ* felszámolására irányul. Például az uráli/finn-ugor intervokalikus *η* válhatott volna *γ*-vé (vö. uráli **pāḡ3* > *fő* : *feje*, uráli

**niŋä* > *nő* : *neje*). Mégis, az igékben legtöbbször más megoldással találkozunk. Leggyakoribb a *g*-vé válás: *ég* (< fgr. **äŋš-*), *fog* (< fgr. **puŋš-*), *lóg* (< fgr. **loŋe-*), *nyug-szik* (< fgr. **nuŋš-*), *vág* (< ugor **šaŋš-*). Egyszer a *g* képzővel van megtoldva: *száguld* (< ugor **šaŋš-*). A másik megoldás, hogy az *ŋ* helyén *β*-t találunk. Ez a bilabialis hang fonetikailag le sem vezethető a palatovelaris *ŋ*-ből, megint csak arról lehet szó, amit a *j*-vel kapcsolatban láttunk, hogy a valószínűleg *γ*-n keresztül kiesett hang helyére hiátustöltőként kerül a *β*, azért, mert ez sem a felszólító mód, sem a múlt idő jelével nem eshetett egybe, s kevésbé tűnékeny hang lévén megtarthatta a teljes tő kétszótagos jellegét is (ellentétben a *szé(dül)*, *nyú(lik)*-félékkel): a *jő* : *jövök* (< ugor [fgr. ?] **jšŋš-*) és az *av-ik* 'bemegy, behatol' (< uráli **soŋe-*) igékben a pusztá alapszó, az *avat* és a mai *old* igében (vö. HB.: *ovdonia*; < fgr. **aŋa-*) pedig *-t*, illetve *-d* képzős változat él tovább.

6. Legmeggyőzőbb a *γ* elkerülésére való szinte „tudatos” törekvés a fgr. **k*-t tartalmazó igékben. Ez a hang intervokalikus helyzetben általában zöngésül és spirantizálódik az ősmagyarban (vö. uráli **joke-* > *jó* 'folyó'; így jött létre a felszólító mód és az igenévképző *γ*-je is), az ige-*t*övek *k* hangjai valamilyen módon mégis elkerülik ezt a tendenciát. Megesik, hogy a szó képzőt kap, s az így két magánhangzó közé került *γ* kiesik, s a magánhangzók egy hosszú hanggá vonódnak össze: *néz* (< fgr. **näke-*); az ugor **näkš-* vagy **nekš-* 'köt' jelentésű ige csak egy deverbális nomen képzős származéka élte túl: *nyék*. Fonetikailag — akárcsak az *ŋ* esetében — meglepő megoldás a másik próbálkozás, hogy a palatovelaris *γ* helyét a bilabialis *β* váltja fel. A hiátustöltő-csere itt is nyilvánvalóan a homonímia elkerülése végett történt: így lesz az uráli **nikš-* vagy **nükš-* folytatása a *nyű* ~ *nyő* : *nyövök* (nyelvjárásokban *nyől* továbbképzett változathan); a fgr. **tekš-* megfelelője a *töv-ik* (vö. *tű*, *tüis* stb. s képzős származéka a *tűz* ige). A fgr. **puke-* megfelelője a *búv-ik* ~ *bü*, s csak később tűnik fel a *bújik*. Máskor a *β*-s változatúvá alakult tövet még képző is követi: *nevet* (< ugor **nškš-*).

Ha az uráli, finnugor vagy ugor *j*, *β*, *ŋ*, *k*-t tartalmazó ige-*t*övek eddigi tanulságaira tekintünk, nem szorulnak külön magyarázatra a következő megfigyelések, melyekben a MSzFgrE. vagylagos ősi alakokat tesz fel. Elég a pusztá felsorolásuk: fgr. **rokš-* vagy **rowš-* > *ró* : *rovok*; fgr. **puwš-* vagy **puŋš-* > *fúl* : *fojt*; ugor **renš-* vagy **rekš-* > *révül* : *rejt* : *regöl*; fgr. **šenš-*, **šekš-*, **šeyš-* vagy **šepš-* > *szó* : *szövök*; uráli **puwš-* vagy **puŋš-* > *fú* : *fúvok* ~ *fújok*; fgr. **čijš-*, **čikš-*, **činš-* (vagy *č*-vel **cějš-* stb.) > *siet*.

7. S végül egyetlen kategória, a *teszen* : *tőn*-félék csoportja maradt magyarázatlanul. E szavak tövében a MSzFgrE. vagy *k* hangot tesz fel: fgr. **teke-* > *tesz*, fgr. **wike-* > *visz*; vagy vagylagosan *k*-t, illetve *γ*-t: fgr. **juke-* (**jüke-*) vagy **juye-* (**jüye-*) > *iszik*; vagylagosan *β*-t, illetve *γ*-t: fgr. **sewe-* vagy **seye-* > *eszik*; eredeti ugor *γ*-t tartalmaz az ugor **weŋš* > *vesz* ige. — A *lesz* igével később foglalkozunk; a *hisz* ismeretlen eredetű.

A fenti ige-*t*övek töve az ősmagyar kor egy szakaszában *γ*-t tartalmazó **tēŋ(e)*, **vēŋ(e)*, **viŋ(e)*, **ēŋ(e)*, **iŋ(o)* alakká formálódhatott. Ám más ige-*t*övek esetében ugyanez a formáció vagy felszólító módjeles, vagy igenévképzős, vagy elbeszélő múlt jeles alak volt. Már az előzőkben bemutattuk, hogy e három grammatikai alakkal valamilyen oknál fogva egybeeső ige-*t*övek milyen különböző megoldásokkal igyekeznek kiküszöbölni egy esetleges negyedik homonímiát. A most tár-

gyalásra kerülő csoportban az eddigiektől teljesen eltérő, más megoldás született. Véleményem szerint ezeknek a többeli γ -jébe valóban beleérezték a formánst, vagyis: a) az igenévképzőt: *teγ : teyek* 'tevő : tevők'; b) a felszólító módjelét: *teyek, tey8, teyen*; és c) az elbeszélő múlt jelét: *teyek, teyel, tey*.

Az igenév képzője sokáig megmaradt, később *u, ü*-vé vokalizálódva a *tő* (vö. *kesztyű*), *vő* (és *hű*)-féle igenevek keletkeztek belőle.

A felszólító módban az igenévvél való egybeesést elkerülendő itt is szerepet kapott az egyes szám 3. személyben az *-n* személyrag: *teyen*. A *tő* egyszótagú lévén e tövek paradigmáiban nem volt lehetőség arra, amit az egyéb igék esetében láttunk, hogy a felszólító mód és az elbeszélő múlt azonos ragozási sorát a felszólító módban a kétnyíltszótagos tendenciával különítsék el az elbeszélő múlttól. Más megoldáshoz folyamodott a nyelv: valószínűleg ez volt az oka annak a sajátos affrikálódásnak, amit éppen ezeknek az igéknek a felszólító módjában tapasztalunk: $\gamma (> dzs) > gy$: *tegyek, tégy, tegyen*.

Az elbeszélő múlt többféleképpen alakulhatott. Az intervokális γ kiesésével a többi igéhez hasonlóan illabialis formák jöhettek létre: *teyek, teyel, tey > ték, tél, tey*. A 3. személyben ez a paradigmásor korán *-n* ragot kaphatott: *teyen > tén*. Erre azért lehetett szükség, mert a többszótagú igékben lehetséges *ü*-vé való alakulást (mely egyben az igenévtől is megkülönböztette volna) itt megakadályozhatta az, hogy egy *tey > tei* s ennek korai *té* alakú monoftongizálódása ismét csak az egykorú rendszerben még nem kívánatos szóalakot hozta volna létre. Ez különösen áll az *eszik* és az *iszik* igékre, ahol az elbeszélő múlt 3. személye egyetlen kettőshangzó vagy egyenesen egyetlen magánhangzó lett volna: *é, í*.

A labialis *tőn, vőn*-féle alakok magyarázata csak abból indulhat ki, hogy a *teyek, teyel, tey* sorozat utolsó tagja *teü > tő* lett (s az igenévvél való azonoság elkerülése céljából ragot is kapott): *tőn*, s ez másodlagosan behatolhatott az egész paradigmába: *tők, től, tőn*.

Feltevésem szerint tehát míg az előzőekben felsorolt igető-típusokban különböző egyéb módokon küszöbölte ki a nyelvérzék a többeli γ hangnak a γ formánsokkal való egybeesését, ebben a csoportban az történt, hogy a felszólító, az igenévi, illetve az elbeszélő funkciót *b e l e é r e z t é k* a *t ő b e l i* γ - *b e*, ennek viszont természetes következménye, hogy a többi igealak megalkotásához elvonták a γ „formánst”, s így új, a megmaradó CV- vagy V- tövet hozták létre. A *t ő -, v ő -, v i -, ő -, i - t ő a l a k o k* t e h á t e l v o n á s e r e d m é n y e i l e h e t n e k.

Úgy gondolom, ilyenféle elvonás történhetett az osztjákban is. A szigvai nyelvjárás létigéjének ragozásáról azt tudjuk, hogy két alternánsa van a *tő*nek, az *l*-re végződő a jelen időben, a pusztá magánhangzóból álló *tő* pedig a múlt időben használatos (NyK. LXXV, 323). Köztudott, hogy a létige ősi tövébe az *l* beletartozik, s azt is tudjuk, hogy az osztjákban a jelen időnek van jele, az *-l*. A nyelvérzék a többeli *l*-be beleérezhette a jelen idő jelét, s ezért a múlt időt az *e l v o n t l* nélküli *tőből* alkotta meg.

8. Ha a fenti magyarázat helyes, több eddigi nehézség megoldódik. Nem kell tagadnunk, hogy a szóban forgó tövek eredetileg mássalhangzót tartalmaztak, s hogy ezek még az ősmagyarban is megvoltak. Ugyanakkor az elvonás feltevésével elfogadható értelmezést nyer az eddig megmagyarázatlan *tő-, vő-, ő-*típusú tövek keletkezése. — Ha elfogadjuk, hogy a többeli γ átértékelődhetett igenévképzővé, illetőleg időjellé, egyesíthetjük az eddigi elméleteket: az is igaz, hogy

a *γ* a tő tartozéka volt, de az is igaz, hogy (ráértéssel, a homonimia zavarákövetkeztében!) betöltötte a toldalék szerepét is.

Ezek alapján tehát úgy tetszik, fel kell adnunk a GYÖRKE-féle elméletet. Nem fogadhatjuk el az uráli alapnyelv, illetőleg a szamojéd nyelvek szemszögéből pedig rendkívül tetszetős, sőt meggyőző érvelését amellelt, hogy ez az ige-csoport egy ősi mozzanatos alapjelentés → jelöletlen múlt : gyakorító képző → jelölt jelen rendszer maradványa volna.

A valóban *-sz* gyakorító képzős jelen idő nem egy ilyenféle szembenállásban leli magyarázatát, az *-sz*-re azért volt szükség éppen ezen igék paradigmáiban, mert — különösen az időjel nélküli és személyragtalan egyes szám 3. személyben — az ősmagyarban nem létező CV, illetve V igestruktúra jött volna létre. Az elvont, új tő csakis valamilyen módon megerősített, testesített formában jelentkezhetett. A jelen idejű paradigma megerősítésére az *-sz* gyakorító képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az *-sz* ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, hogy a CV, illetve V-s tövekből az ige-tövek szokásos morfofonológiai szerkezetét létrehozza. Az már más kérdés, hogy így egy igecsoportban „különleges” jelenidő-tövek jöttek létre, melyek szemben álltak egy ugyancsak „sajátos” múlt idejű paradigmával, s az is más lapra tartozik, hogy ez a *teszen : tön*-típusú jelen : múlt analogikusan más igékbe is behatolt: *aluszom : alúm*, sőt az *-sz*-es jelenidő-tő (a sajátos múlt idő nélkül) még tovább terjeszkedik, olyan töveket hozva létre, melyek az ómagyar korszakban egy-egy ige paradigmáin belül kizárólag a jelen időben alkalmazhatók: *vonszom : vontá*, *tetszik : tetüt* stb. (Még későbbi analogikus keveredéssel az *-sz* behatol a *cselekszik* típusú igék jelen idejébe is.)

Ami az egyes szám 2. személyű *tesz ~ tész* és a 3. személyű *teszen* szembenállását illeti, BENKŐ szerint (i. m. 246) „Míg az *adsz, élsz* típusú 2. személyben az *-sz* a nyelvérzek számára jól érzékelhető, valóságos raggá vált, s emiatt a 3. személy *ad, él* típusú ragtalan alakja zavartalanul fennmaradhatott, addig a *tész ~ tész, vész ~ tész*-féle 2. személyekben az *-sz* nem vált raggá — ezért keletkezettek a *tészén, vészén*-féle formák is —, hanem a tőhöz csatlakozott, s az így létrejött 2. személyű ragtalanossággal szemben a 3. személy nem maradhatott ragtalan.”

Én megkockáztatnék egy ellenkező feltevést. (Sajnos, adattalan korszakban csak feltevésekről és kockázatokról lehet szó.) Véleményem szerint — ahogy az eddigiekből is kiderült — az *-n* személyrag először minden ige felszólító módjában jelentkezett (ugyanígy a *teszen : tön* típus felszólító módjában is) a folyamatos melléknévi igenévtől való megkülönböztetés céljából. Innen terjedt át csak a *teszen : tön* típusban az elbeszélő múltba is — ahol egyrészt az igenévtől különülhetett így el a verbum finitum, másrészt az egyes szám 3. személyű CV, illetve V struktúrát alkította a rag a megszokott felépítésű szóalakká. A *tegyen : tön ~ tén*-féle 3. személyekből e személyrag a jelen időre is áterjedhetett, *teszen* alakot hozva létre. Erre egyébként a 2. személlyel való egybeesés miatt valójában szükség is volt. Mármost — s ez a „kockázatos” feltevés! — elképzelhetőnek tartom, hogy éppen a *te-sz-ek, te-sz, te-sz-en : te-het, : te-tt : tön* típusú sorozatban (amelyben nyilvánvaló volt még az *-sz*-nek képző, formáns-volta, az, hogy nem a tő eleme) értékelődött át az *-sz* ragmorfémává a 2. személyben. Ezt a feltevést támogatja, hogy az *-sz* személyrag egyéb igék ragozásában is kizárólag a jelen idejű paradigmákban található meg. Másrészt a 2. személyű raggá válását megkönnyíthette az, hogy min-

den más paradigmában ugyancsak egy gyakorító képző (az *-l*) töltötte be ezt a funkciót.

A *teszen* : *tőn* típusú igék *v-s* tövéről régóta tudjuk, hogy másodlagosan, valószínűleg a személyraggal is kapcsolatba hozható különböző analógiás hatások eredményeképpen az elbeszélő múlt tárgyas ragozása egyes és többes számú 3. személyből kiindulva terjedt el, így létrehozva a más igékben megszokott *-á/-é* jeles múltat: *tőm, tőd, tevé . . . tevék* : > *tevé, tevé, tevé*. Az ikes ragozás történetével kapcsolatban próbálom majd megvizsgálni azt az elképzelésem, mely a *v-s* tövek kialakulását és az analógia megindulását az ikes ragozás kényszerű — elbeszélő múltú — *ék* formájában is keresi (HB.: *evec, Horogu vec*).

Végül, az eddig elmondottakból természetesen következik, hogy az ősi *lő- tő*, mely CV struktúrájával egyedül állt az igei tartományban, éppen a *tő-, vő-, vi-* típusú tövek csoportjába illeszkedett, maga is megalkotva a *leszen* : *lőn-*féle jelen : múlt paradigmákat.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Csűry Bálint öröksége*

Engedtessek meg, hogy mielőtt előadásom tárgyára rátérnék, néhány szóval megemlékezzem BÁRCZI GÉZÁRÓL is. Hadd vegyek tőle búcsút én is a nagy nyilvánosság előtt. Amikor 1975 november elején meghalt, sokan búcsúztatták, akik közelebb álltak hozzá, mint én. Ezért én magam akkor nem szóltam. Ámde most mégis szükségesnek és kötelességemnek érzem, hogy ezt megtegyem.

Amikor Csűry Bálint 1941 februárjában itthagyt bennünket, nagyon árvának éreztük magunkat mi, Csűry-tanítványok. A sors különös kegyelme és rendeltetése folytán, a budapesti nyelvészprofesszorok véleménye alapján a debreceni egyetem Bölcsészeti Kara és az Egyetemi Tanács Bárczi Gézát hívta meg Csűry Bálint utódjának.

Bárczi valóban méltó utódja lett Csűrynek. Jól értékelte Csűry szerepét a magyar nyelvtudomány történetében. Nemcsak jelentéstani és nyelvbölcseleti munkáit becsülte, hanem hamar felismerte azt is, hogy elődje mennyire megelőzte korát. Csűry szorgalmazta először a nyelvjárásnak, mint önálló nyelvi egységnek rendszerszerű feldolgozását. Nem véletlen, hogy éppen a Csűry-utód, Bárczi Géza alapozta meg debreceni egyetemi tanári éveiben a történeti nyelvjáráskutatást. A magyar nyelvjárások atlasza munkálatainak is azért volt Bárczi kitűnő irányítója, mert rájött arra, hogy nem lehet a nyelvjáráskutatást íróasztal mellett végezni, ki kell menni a terepre.

Hogy milyen nagy hiba az, ha valaki íróasztal mellett akar dialektológiát művelni, arra jó példa a nagy fonetikus és fonológus zseninek, LAZICZIUSNAK több kísérlete, tanulmánya, amelyeknek inkább csak tudománytörténeti jelentőségük van, gyakorlati hasznuk alig.

A fentebb mondottak alapján bátran állíthatjuk, hogy Csűry Bálint nemcsak Szabó T. Attila munkásságának volt megihletője, hanem Bárczi Gézára is nagy hatással volt. Szabó T. Attilán kívül az 1976-ban korán elhunyt Márton Gyulának, továbbá Bartha Katalinnak, Bakó Elemérnek, Imre Samunak, Balassa Ivánnak, jómagamnak és közvetve talán még sok nyelvésznek volt tanítója és mestere Csűry. Én úgy gondolom, hogy hatott Csűry Nyíri Antalra

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának és a Magyar Néprajzi Társaságnak 1977. évi február 1-én tartott együttes ülésén.

is, aki a szó és a tárgy egységének elvét, a Wörter und Sachen fogalmát már Mószoly Gedeontól is megtanulta. Hatott továbbá Kálmán Bélára, Kovács Istvánra és közvetve Sebestyén Árpádra, Papp Lászlóra, Szathmári Istvánra, Nyirkos Istvánra, Jakab Lászlóra, Mező Andrássra, Abaffy Erzsébetre. Talán be sem lehet fejezni a sort. Úgy vélem, hogy még Deme László és Benkő Loránd is merített Csűry gondolataiból.

De hadd térjek vissza Bárczi Gézához! Nemcsak Csűry Bálint látott el bennünket hasznos tudományos tanácsokkal, és figyelte féltő szeretettel nyelvész pályánk első botladozó lépéseit. Azt tapasztaltam, és ezt most illőnek tartom elmondani, hogy Bárczi Géza is kedves kötelességének tartotta a Csűry-tanítványok támogatását. Bárczi életem igen nehéz szakaszaiban állott melletttem, és hathatósan segített. Az Akadémia I. Osztályának minden évi közgyűlésén szót emelt a nyelvjárási anyaggyűjtés fontossága mellett. Eljött az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők találkozóra, valamint azokra az ünnepi ülésekre, amelyeket az Akadémia I. Osztálya rendezett, ha egy-egy megye a földrajzi nevek gyűjtését befejezte. Jól esik elmondanom azt is, hogy szintén nagy hálával gondolok Zsirai Miklóssra, Pais Dezsőre, Beke Ödönre, Ortutay Gyulára, hogy csak az elhunytak nevét említsem. Az élők közül igen sok nevet kellene felsorolnom. Nem csupán nyelvészekét, hanem néprajzkutatókét, történészekét, nemcsak professzorokét, hanem közép- és általános iskolai tanárokat. Ez utóbbiak gyűjtő tevékenységükkel, igyekezetükkel igen hasznosan segítették adatfeltáró munkánkat.

Eme szubjektív érzések és gondolatok elmondása után szeretnék rátérni annak fejtegetésére, hogy mit is jelentett számomra a Csűry-örökség, és közszolgálati pályám végén mit tartok szükségesnek tovább adni kollegáimnak, barátaimnak, tanítványaimnak.

Talán legtöbbet sikerült megvalósítanunk a Csűry-örökségből a földrajzi nevek gyűjtése és közzététele terén. Csak a velem egykorúak és az idősebbek tudják, hogy Csűry Bálint kezdeményezésére Nadányi János Bihar megyei alispán segítségével a Csűry-tanítványok 47 bihari községben végezték el a gyűjtést. Ezért vállalkozott Imre Samu is szülőfalujának, a burgenlandi Felsőőr helyneveinek összegyűjtésére és közzétételére (MNy. II.).

A földrajzi nevek gyűjtésében és közzétételében elért újabb eredményeink közismertek. Remélem, hogy az 1980-as évek végére a gyűjtéseket az egész országban be lehet fejezni. Talán a közzététel zöme is megvalósulhat még ebben a században. Ezt én már sajnos nem érhetem meg. De örömmel mondhatom, hogy sikerült egy kitűnő baráti kört összekovácsolni, amelyik ezt a feladatot meg tudja oldani. E kör nem hivatali függőségből, hanem az ügy szeretetéből jött össze. A helynévgyűjtő-mozgalom jelentőségét, súlyát méltóan emelte ki BÁRCZI GÉZA az Akadémia I. Osztályának ünnepi ülésén, 1974-ben „A ... nyelvújítás kora óta az első eset, hogy a nyelvtudomány megmozgatta az egész országot”.

Már kevesebbet sikerült megvalósítanunk Csűry másik nagy kezdeményezéséből: a nyelvjárási monográfiák készítéséből, a népi szókincs gyűjtéséből, általában a nyelvjárási adatgyűjtésből. A nyelvjáráskutatás és a gyűjtés sürgőségét hangoztatták vezető nyelvészeink. Így pl. PAIS DEZSŐ (Akad. Értesítő LVIII, 379, I. OK. IV, 27 és VI, 111–5). BÁRCZI GÉZA pedig az Akadémia 1955. évi nagygyűlésén erről tartott előadást: „A magyar nyelvjáráskutatás időszerű kérdései” címen (I. OK. VI, 59–87). Én magam három alkalommal tárgyaltam behatóan a kérdéseket (MNy. II, 43–58, uo. VI, 103–110 és MNy. LIX, 265–

279, LX, 290—303). Jelen előadásom tehát nem az első adhortáció kollegáimhoz és főleg a fiatalsághoz.

Hiba volna tagadni, hogy mi minden történt a magyar dialektológiában a második világháború után. Elkészült és megjelent A magyar nyelvjárások atlasza. Budapest, 1968—78. Sikeresen haladnak a ÚMTsz. munkálatai (az I. kötet ezen előadás elhangzása után, 1979-ben meg is jelent). Igen fontos esemény volt a Magyar Nyelvőr 1958. évi pályázata a nyelvjárási anyag gyűjtésére. Erről a következő summázó értékelést írtuk 1959-ben: „A pályázat teljes mértékben elérte célját, sikerült a nyelvjárási anyag gyűjtése iránt a lelkesedést országsszerte felkelteni. A beküldött dolgozatok nemcsak mennyiségi, hanem minőségi szempontból is többet nyújtottak, mint amire a pályázat kiírásakor számítottunk” (SZÉPE—VÉGH: Nyr. LXXXIII, 219). A Nyr.-pályázat alkalmával ismertük meg Markó Imre, Bolla Kálmán, Balogh Lajos, Király Lajos, Várkonyi Imre és még sok más (azóta a dialektológia területén credményesen kutató, munkálkodó) nyelvészünk nevét. Az MNyTK. 113. számaként megjelent azóta VÁRKONYI IMRE „A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. A büssüi nyelvjárás ő-zése” (Bp., 1956.) című könyve. A teljesség igénye nélkül hadd említsem meg a következő munkákat: SZABÓ GÉZA, Szempontok az ő-zés vizsgálatához (Dobozon). (Az Eötvös Loránd TudEgyet. Nyelvtud. dolg. 5. Bp., 1971.) BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi atlasza. Bp., 1976.

Nagyon fontos eredményeink vannak a történeti nyelvjáráskutatás terén. Egyetemi tankönyv is készült e témakörben: BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957., mely nem csupán elvi és módszertani fejtegetéseket nyújt, hanem a magyar nyelvjárások vázlatos történetét is megadja.

E tudományágban a legtöbb sikert a két Bárczi-tanítvány: PAPP LÁSZLÓ és ABAFFY ERZSÉBET érte el. PAPP több munkája közül a „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” (Bp., 1963.) címűt említtem most. ABAFFY-nak pedig legjelentősebb e tárgyú munkája: „Sopron megye nyelve a XVI. században” (Bp., 1965.). A teljesség kedvéért szólnom kell arról, hogy még DEME LÁSZLÓ is írt egy könyvet e témakörben. „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” (Bp., 1959.).

Közismert egyébként, hogy a magyar dialektológia elvi és módszertani kérdéseivel az utolsó 30 évben DEME foglalkozott legtöbbször. Legfontosabb e tárgyú műve: „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953.: a róla folyó vitát l. BENKŐ: I. ÖK. VII, 500—23; DEME: uo. 523—35). A másik fontos DEME-tanulmány: „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” (Bp., 1956.). A magyar nyelvatlasz nagy adathalmazára alapján készült el IMRE SAMU nagy összegező munkája, „A mai magyar nyelvjárások rendszere” (Bp., 1971.). A nyelvjárási szótárakkal és tájszótárakkal a következőkben részletesen foglalkozom.

Igen becsesek azok a dialektológiai tanulmányok, amelyeket KRSS JENŐ közölt nyelvészeti szakfolyóiratainkban és önálló kiadványokban, továbbá SZABÓ JÓZSEF nyelvészeti folyóiratainkban.

A most említett kiadványokból, tanulmányokból is látható, hogy a magyar dialektológia jelentőségéhez és súlyához méltó helyet foglal el a magyar nyelvtudományban. De ugyanakkor nem hallgathatom el aggodalmamat (és jól tudom, ezt velem együtt sokan így látják), hogy a magyar nyelvjárások rendszeres tanulmányozására — az atlasz-munkálatokat nem számítva — nem tudunk eddig sem anyagi fedezetet, sem munkaerőt biztosítani. Nincs dialektoló-

giai gyűjtés sem a Nyelvtudományi Intézet, sem az ELTE tervében. A finnektől pedig azt hallottam, hogy ahol a nyelvtörténeti kutatáson kívül nyelvjárás-kutató tevékenység, főleg pedig nyelvjárási tárgyú gyűjtés nem folyik, ott a nyelvtudománnyal baj van, vagy baj lesz. Szerepel viszont a nyelvtudományi Intézet és az ELTE magyar nyelvi tanszékeinek munkatervében a regionális köznyelvi kutatás. Ez kétségtelenül nem elhanyagolandó feladat, érdemes vele foglalkozni. Ámde véleményem szerint mennyivel nagyobb eredményeket ér-nénk el e téren is, ha jobban ismernénk nyelvjárásainkat, amelyekhez a regioná-lis köznyelvet (annak régióként változó típusait) hasonlíthatnánk. A vidéki egyetemek és főiskolák terveit nem ismerem. Remélem, hogy Debrecenben és Szegeden e téren jobb a helyzet, mint Budapesten. Két felsőfokú tanítóképző intézetről tudok, ahol rendszeres népnyelvi és néprajzi gyűjtőmunka folyik. Ez a kaposvári és a sárospataki főiskola. Az előadás elhangzása óta eltelt idő alatt már jelentős sikereket ért el, sőt irányító és vezető szerepre vállalkozott e téren a szombathelyi tanárképző főiskola.

A dialektológia feladatairól és gondjairól nem egy társasági ülésen, hanem egy tudományos ülésen lehetne és kellene beszélni. Csúry Bálint munkássá-gának bemutatása is több órát igényelne. Erről nekem most is le kell monda-nom. Csúry Bálint tudományos portréját fiatalon megrajzoltam a halála után írt nekrológomban: NyK. LI, 232—40. E cikkem azon kevés publikációim közé tartozik, amelyet mindig örömmel veszek a kezembe, mert ugyanezt mondanám most, 36 év elteltével is.

Jelen előadásomban sem foglalkozom a Csúry Bálintról és a Csúry-iskolá-ról írt megjegyzésekkel (főleg DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU és SEBESTYÉN ÁRPÁD tanulmányaira, cikkeire célok.). Egyet azonban ki kell jelentenem, kétségtelen, hogy Csúry Bálint működéséről is mondhat néhány kérdésben elmarasztalót az utókor, de nem jó az, ha a bírálók szavá téve a Csúry-tanítványok néhány hibá-ját (itt főleg a sematikus hangjelölésre gondolok), összetévesztik Csúryt a Csúry-tanítványokkal. Kétségtelen, hogy Csúry Bálint életének egyik tragikumához tartozik, hogy csak a szamosháti és moldvai csángó nyelvjárás ismerte igazá-ban. Nem volt abban a szerencsés helyzetben, mint mi, a magyar nyelvvelasz munkatársai, mi ugyanis a magyarországi nyelvjárások mindegyikében több-ször megfordultunk, sőt közülünk egyesek a csehszlovákiai, a romániai és a ju-goszláviai magyar etnikai egységekben is jártak. Lehet, hogy Csúry Bálintnak nem voltak elegendő elméleti és kísérleti fonetikai ismeretei, bár ő palatogram-mokat is készített. De azt, hogy a Szamosháton a köznyelvi *é* hangnak megfele-lően bizonyos helyzetekben más *é* hang, vagy ahogy ő jelölte, ún. zártabb *é* felel meg, felismerte. Ma ezt a hangot nyitódó *ie* kettőshangzónak mondjuk. Arra most nem térek ki, hogy milyen vita bontakozott ki arról, hogy e hang való-ban milyen fonéma.

A Csúryról írt nekrológomban arra is rámutattam, hogy milyen kitűnő hangtani tanulmányokat írt egyébként Csúry Bálint. Ezek közül is a legfonto-sabb „A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái” című tanulmánya: MNy. XXI, 1—21, 159—175, 247—254.

Úgy gondolom, nem tévedek sokat, ha azt állítom, hogy Csúry életművé-ben legfontosabb mégis az 1935—6-ban megjelent Szamosháti Szótár. Ez előtt jelent meg KANNISTO és CSÚRY közzétételében a WICHMANN-féle csángó szótár. A SzamSz. hatására készült el 1952-ben az Ormánysági Szótár (KISS GÉZA szó-tári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN). Továbbá BÁLINT SÁN-dornak, a jeles néprajzkutatónak 1957-ben megjelent Szegedi Szótára és végül

PENAVIN OLGA újvidéki professzornak Szlavóniai (kórogyi) szótára Újvidéken, az I. kötet é. n. — 1968-ban —, a II. kötet 1975-ben, a III. 1978-ban.

1973-ban megjelent IMRE SAMU Felsőőri Tájszótára. IMRE sok munkája közül ez tetszik nekem a legjobban. A magyar nyelvjárási és tájszótáraknak örökké mintája lesz e kitűnő munka. Tudomásom szerint rövidesen megjelenik MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai Szótára. Elkészült KISS JENŐ Mihályi tájszótára. Előadásom után mindkettő elhagyta a sajtót. Kisebb méretű nyelvjárási szótárt készít Békésen BERECKZI GÁBOR.

Nemcsak a dialektológiában, hanem az utolsó 50–70 év magyar nyelvtudományában is viszonylag egy ágat művelnek. Ez a hangtan. Legyen szabad elmondanom, hogy amikor 1960-ban részt vettem a Lőwenben és Brüsszelben tartott első nemzetközi dialektológiai kongresszuson, az azt szervező Sever Pop és a nagytekintélyű Eberhard Kranzmayer bécsi professzor jóvoltából nemcsak az előadótermekben találkozhattam a világ legismertebb dialektológusaival (nyelvtudósaival), hanem a fogadásokon és a fehér asztal mellett is sokszor elbeszélgethettem velük. Azok, akik valamelyest ismerték a magyar nyelvtudomány eredményeit, hiányolták, hogy nálunk kevés a szótár, nem foglalkozunk eleget a szókinccsel. 1960-ban még az Értelmező Szótárunk sem volt kész. CZUCZOR—FOGARASI nagy akadémiai szótára állt a kutatók rendelkezésére (A magyar nyelv szótára. I–VI. 1862–1871.). Megjelent továbbá BALASSA JÓZSEF munkájaként 1940-ben A magyar nyelv szótára. Elkészült Szinnyi József saját munkájaként a MTsz. (1893–1901.). A belgiumi dialektológiai kongresszus legnagyobb élménye és tanulsága volt számomra, hogy nem elégedhetünk meg csupán a hangtani vizsgálatokkal. Természetesen ez is kell, de nem elég. A külföldi kollegák meg is mondták, hogy a világ nyelvészeti tevékenységének középpontjában a szókinccsgyűjtés és szókutatás áll, továbbá a szintagmák vizsgálata meg az általában sok helyt elhanyagolt mondatban.

A magyar nyelvjáráskutatás középpontjában a hangtani vizsgálatok álltak a legutóbbi időkig. Persze ez a legkönnyebben megfogható, de a hang csak a ruhája a szónak. Szükség volna a magyar dialektológiában morfológiai kutatásokra is. Én próbáltam ezt az ÓHA-ban. BÁRCZI GÉZA 1944-ben a morfológiai kutatást így fogalmazta meg: szóalkotásban. A morfológia sem mondhat le a syntaxisról. Hiszen a szavak szó szerkezetekben és mondatokban élnek. Többen felismerték már nálunk is, hogy a mondatban, a szóalkotásban, a jelentésben is legalább annyira fontos területei a nyelvnek, mint a hangtan. Már Arany János is sajnálkozva emlegeti nálunk a mondatban elhanyagolását... A magyar nyelvjáráskutatásban még a köznyelvi és a nyelvtörténeti bűvárlatokhoz hasonlítva is elhanyagoltabb volt a mondatban, a jelentésben és a szóalkotásban. Pedig ezek a területek azok, ahol a nyelv lényegét, a nyelv szellemét igazában meg lehet tapintani. Csúry Bálint a már előbb említett hanglejtés tanulmányai-val is felbecsülhetetlen értékű munkát végzett a magyar mondatban számára is. Noha e témákat hiányolom, művelésüket javaslom, mégis elsősorban a magyar nyelvjárási szókinccsgyűjtést tartom ma a legfontosabb feladatnak. Nemcsak azért, mert a nyelvtudománynak is kell, hanem nagy hasznára van a néprajznak, a történelemnek, a közgazdaságtannak, az agrártörténetnek, a földrajznak, az irodalomtörténetnek is. Az elmondottakból az is következik, hogy a nyelvjárási szókinccset csak úgy érdemes gyűjteni, hogy az említett tudományok érdekeit is figyelembe kell vennünk. Sőt, amikor mi most az elkészítendő gyűjtési útmutatók tervét tárgyaljuk, akkor a társtudományok szakértőivel is le kell ülnünk tanácskozni. Csúry mindig azt mondta nekünk: ne gondoljuk azt, hogy

a néprajzi háttér megadása a néprajz érdekeit szolgálja. Nem; elsősorban a nyelvészetét. Talán ezt mondhatják a néprajz kutatói is. Viszonzásul pedig mi is megkérhetjük néprajzos kollégáinkat, hogy pontosan rögzítsék a szó hangalakját, adják meg a szavak jelentését. Főképpen azt kérnénk a néprajzi gyűjtőktől, hogy élesen különítsék el feljegyzéseikben a paraszti terminust a tudós, a gyűjtő, alkotta műszavaktól. (Mi nyelvészek a népnyelvi alakot kurziváljuk, a tudós, a gyűjtő kifejezéseit ritkítjuk.)

De a szókincsgyűjtést nemcsak az elmondottak: ismétlem, a nyelvészet, a tártudományok érdekében kell szorgalmaznunk, hanem azért is, mert a szókincs jelentős részei a nyelvjárások legkönnyebben pusztuló, a köznyelvi hatásnak legkevésbé ellenálló elemei. Gondoljunk a nagy gazdasági reformokra. A modern gépek alkalmazásával a régi mezőgazdasági technológia terminológiája éppen úgy kivész a használatból, mint a nem használt határrész- vagy te-reptárgynevek. Ma még talán (20–30 éven belül legalábbis) a paraszti szókincs fontosabb elemeit meg tudjuk örökíteni, ha tervszerű gyűjtéshez kezdünk. Azután már nem. Hogy a nyelvjárásnak a leggyorsabban pusztuló elemei, a szókincs bizonyos rétegei, arra már többen rámutattak. Általános elvi kérdésekről nyilatkozván erre is kitért DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXXII, 481–4; IMRE SAMU: Nyr. LXXXVI, 321–5, uő., ÁNyTan. VIII, 85–104; VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXVII, 426–8, valamint uő., ŐHA. 74–7. Legújabban KISS JENŐ mutatta ezt ki: MNy. LXIX, 501–7 és SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXII, 111. Magam már a MNy. II. kötetében, „A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései” című cikkemben szoltam arról, hogy legtöbbet érnek a jó regionális szótárak. Ezekre volna szükség, nem kell rá talán egy emberélet, de legalább 25 esztendő.

Belgiumból hazatérve — Benkő Loránd tanácsára — több mint egy évig tanulmányoztam azt, hogyan végzik a nyelvjárási szókincsgyűjtést a finneknel, a svédeknel, a svájciaknál, a vallonoknál, a lengyeleknél, a cseheknél, az osztrákoknál, a románoknál (tehát nemcsak a nagy nemzeteknél, hanem a mellettük élő kis népeknél is, akiknek hasonló adottságaik vannak, mint nekünk). 1962-ben láttam már, hogy a legjobb a világon a svéd és a finn módszer. A finnek pl. 23 helyre küldtek ki ösztöndíjjal 3–4 évi tartózkodásra egy-egy tanárt, hogy az a parasztsággal együtt élve a teljes emberi szókincsét összegyűjtse. Általában községenként (fáránként 'egyházközségenként' — Finnországban a kis, szinte tanyai nagyságú települések között ezek a központok — 25–30 000 szó gyűlt össze).

1962-ben már láttam, hogy arra kevés lehetőségünk van, hogy akár egy palóc vagy nyugat-dunántúli, tiszántúli stb. regionális szótárt elkészítsünk olyan terjedelemben, ahogy a SzamSz., az OrmSz., a SzegSz. megíródott. A regionális nyelvjárási szótárak elkészítésének nehézségeiről ír KISS JENŐ: MNy. LXXIX, 501–7 és IMRE SAMU. Az utóbbi ezt írja: „... én ma egy ... szerényebb cél megvalósítását tartom elsődleges fontosságúnak: nem regionális nyelvjárási szótárak, hanem regionális tájszótárak készítését az erősen pusztuló nyelvi értékek megmentésének a jegyében.” (MNy. LXXXI. 224.)

Nagy szerencséje volna a magyar nyelvtudománynak (sőt a néprajznak, művelődéstörténetnek is), ha néhány paraszti származású (tudjuk, hogy ez milyen nagy előnyt jelent) nyelvészünk vagy néprajzkutatónk falujában nyelvjárási szótárt készítené, ha lényegesen kevesebb címszóval is, mint a SzamSz., elsősorban családja és rokonai és más értelmes adatközlők aktív közreműködésével. Meg az is jó volna, ha néhányan vállalkoznának tájszótár írására is. Sajnos azonban tudományszakunk jelesei nagyon sok feladat megoldása vár.

Mivel szótárkészítő munkához sem most, sem az elkövetkező esztendőkből nem tudunk anyagi segítséget nyújtani, ezért javasoltam már 1962-ben tartott előadásomban, hogy önkéntes gyűjtők bevonásával kezdjünk hozzá a szűkebb értelemben vett paraszti szókincsnek (a mezőgazdasági munkálatok műszavainak és technológiájának) a megörökítéséhez szakaszokban, részletekben. Úgy gondoltam, és ezt a tapasztalat igazolta is, hogy gondosan elkészített útmutatókkal (ezek nélkül már sehol a világon nem végeztetnek laikusokkal, nem szakemberekkel hasonló munkákat), professzori, főiskolai, főleg pedig közép és általános iskolai tanárok vezetésével meg lehetne ezt a tervet valósítani. Az első útmutatókra mintegy 100 kutatópontról érkezett be válasz, tehát a gyűjtési kedv nagy volt. A területi eloszlás nem volt egyenletes, hiszen minden résztvevő a saját erejéből gyűjtött. Legjobb önkéntes gyűjtőink voltak: Ördög Ferenc gimn. tanár, Galuska Imre, Szűcs István ref. lelkészek, Hagymássy Sándor mezőgazdász (agronómus), a büki Szabó József pedagógus. Galuska Imre lelkész még egy kicsit meg is toldotta az Útmutató kérdéseit. Ki kell emelnünk a kaposvári tanítóképzőben készült gyűjtéseket (előbb Várkonyi Imre, később Király Lajos vezetésével), továbbá azokat az általános iskolai tanári szakdolgozatokat is, amelyeket a pécsi Tanárképző Főiskola Zalaegerszегre kihelyezett tagozatán ÖrdögFerenchez nyújtottak be. Ördög Ferenc ezen kívül a nagykanizsai Landler Jenő Gimnáziumban is készítettett kitűnő gyűjtéseket. Meg kell említenem a kalocsai Gimnáziumban a Kuczy Károly irányította gyűjtéseket, Pelle Béláné tanítványainak gyűjtését Egerben; a Timaffy-tanítványokat Győrben, a Szabó László és Vörös Ottó segítségével elkészített gyűjtéseket Körmenden, a kishéri dolgozatokat, amelyeket Túri Róbert, végül a tataiakét, amelyeket Körmendi Géza irányított.

A középiskolás diákok általában jobb gyűjtéseket küldtek be a kétévénként megrendezett országos diáknapokra, továbbá a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet évenként megrendezett néprajzi-nyelvjárási pályázataira, mint az egyetemi hallgatók. Ennek oka, hogy a jó honismereti közép- és általános iskolai szakkörvezető tanárok sokat foglalkoznak a diákokkal, egyes részeket újra meg újra fogalmaztatnak. A jó iskolai honismereti tanárok arra is ügyelnek, hogy a gépirást kijavítsák, a feljegyzett *ű, ű, í*-s tövek hosszúsága a valóságnak megfelelő legyen. A köznyelvi *ly* helyén a helyi nyelvi valóságnak megfelelő *l* vagy *j* álljon (a palóc területen lehet *ly* is), gondos legyen a zárt *ē* és az *í*-zés jelölése. Az egyetemisták közül 1963-ban kaptam egy kitűnő dolgozatot: Molnár István budapesti egyetemi hallgató készítette Gyulaházán (Szabolcs-Szatmár m.). Kár, hogy e kitűnő tehetségű ifjú, aki magában, tanári segítség nélkül készítette el a gyűjtését, nem foglalkozik többé tárgyi néprajzzal.

Kerékgyártó Adrienne néprajzkutató, akivel hosszú esztendőknél át együtt bíráltuk a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet pályázatára beküldött dolgozatokat, összeállította és szemléltető módon térképre vetítette a hagyományos paraszti gazdálkodás témakörébe vágó dolgozatokat, jelezvén, hogy az I. útmutató (Szántás, vetés), a II. útmutató (Aratás), a III. útmutató (Hordás, nyomtatás, cséplés) anyagát gyűjtötték-e össze az önkéntes munkatársak. Ennek a térképnek a segítségével írta meg MORVAY PÉTER a következő cikket: „Egy fontos atlaszmunka folytatásáért. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének gyűjtése”: Honismeret 1977: 2—3. sz. 70—3, egy térképpel.

A három tárgyú útmutatóra kb. 300 válaszunk van. Amint már említettem, az eloszlás nem egyenletes. Megjegyzem még, hogy az I. útmutatót magam

állítottam össze néprajzos barátaim segítségével, a II.-at HOFFER TAMÁSSAL, a III.-at pedig BALOGH ISTVÁNNAL közösen írtuk. Kevesen tudják, hogy egy ilyen útmutató elkészítése mennyire igényes és fárasztó munka. Tartalmaznia kell az útmutatónak a néprajzi és nyelvjárási irodalomban található anyagot, valamint azon felül azokat a tapasztalatokat, ismereteket, amelyek könyv alakjában, cikkben, tanulmányban még nincsenek közölve, de a szakemberek ismerik. — Paládi Kovács Attila néprajzos kollegám vállalta, hogy a rendelkezésünkre bocsátja a rétről, a legelőről, a pajtáról szóló kérdőívet, amelyet a palóc kutatás számára állított össze. Ígérte volt, hogy ugyanő összeállít egy útmutatót (kérdőívet) a szarvasmarhával kapcsolatosan. Már nehezebb feladat a lóval végzett munkák és a ló kérdőívének összeállítása. Ismeretes, hogy TÁLASI ISTVÁN professzor több tanulmányában foglalkozott a lóval és a lótarással. Legutóbb a Kiskunság című 1979-ben megjelent könyvében. A lóról értékes tanulmánya jelent meg egy önkéntes néprajzi gyűjtőnek. MÁRTON LÁSZLÓ, A békési lótarás ismeretanyaga és szókincse: Néprajzi Közlemények 1965: 1 — 2. sz. 290 — 361. Ma már minálunk talán sehol sem végeznek földművelést lóval, legfeljebb teherhordásra veszik igénybe a lovat, mégis akadnak még országunkban olyan öregebb, értelmes parasztemberek, akiktől a lóra vonatkozó szókincset és ismeretanyagot össze lehetne gyűjteni. Legalább 10 — 20 kutatóponton.

1962-ben azt javasoltam, hogy noha a diákok szülei vagy rokonaik lakóhelyein gyűjthetnek, mert kiszállási költséget nem tudunk fizetni, mégis azt kellene elérnünk, hogy járásonként egy-két helyen gyűjtsünk és minden híres etnikai egységben. Tisztelettel ajánlanám a két Társaság Választmányának, küldjön ki a gyűjtéseket irányító tanárok jutalmazására egy bizottságot. Két évenként adnánk egy „a néprajzi és néprajzi gyűjtések irányításában kiváló (vagy jó) egyetemi vagy főiskolai oktató” oklevelet. Az oklevél mellé a bizottság, illetve a választmány döntése szerint az oktatók választásuk szerint 8 — 10 jutalomkönyvet kapnának. A kiadók erre a jutalomadásra készek. Emlékszem, hogy milyen lelkesítő hatással volt rám, a IV. éves egyetemi hallgatóra, amikor a 10 legkiválóbb nyelvészkiadványt megkaptam a Nyelvtudományi Társaságtól. Azt is felvetem, de a két Társaság választmányának bölcs döntésére bízom, nem volna-e jó a „nyelvi és a néprajzi gyűjtésben kiváló és jó egyetem és főiskola” oklevelet készíttetni Csúry, Györffy képeivel.

A további részletekbe most nem megyek bele. Ezt majd a bizottságban, illetve a választmányban tárgyaljuk meg.

Nem volna haszontalan, ha az 1962-ben megtartott előadásom főbb mondanivalóit megismételném. Ámde ez megjelent az MNy. LIX., LX. kötetében. Az ÁNyTan. VIII. kötetében, „A magyarországi néprajz és nyelvtudomány” címen írt cikkemben leírtam, hogy a magyarországi nagy magyar nyelv- és néprajztudósok mindig szem előtt tartották a Wörter und Sachen elvét. Említettem Szinnyei József, Melich János, Knieszsa István, Pais Dezső, Mészöly Gedeon, Kertész Manó, Hajdú Péter, Nyíri Antal, Csúry Bálint, Viski Károly, Györffy István, Tálasi István, Balogh István, Vargha László, Balassa Iván, Földes László, Paládi Kovács László, Voigt Vilmos és mások munkásságát.

Előadásom rendhagyó. Társaságainkban általában adatokkal gazdagon dokumentált előadásokat szoktak tartani az előadók. Nekem most csak néhány igen fontos példa idézésére van lehetőségem, hiszen az előadásom agitatív, meggyőző jellegű. És mindenképpen igényli előadásom a vitát. Erre kell az idő. Sok jó példám közül 12-t mutatok be. Óriszentpéteren és Szalafőn, nyilván az Őrség más helyein is megvan a köznyelvi *dűlő* szó *dűllet* alakja (ez olyanféle képzés,

mint *disznóület, sorozat*), szó szerinti jelentése a köznyelvben 'dülés' volna. De hát akkor mit jelent a *düllet* szó az Őrségben? Jelöli a szántóföldek közötti szántatlan, kb. két ölnyi füves területet. Jelentheti (ritkábban) a dülőutat is. A *düllet* sem az OKISz.-ban, sem a NYSz.-ban, sem semmiféle nyelvészkiadványban nincs megemlítve. Pedig e szó nagyban támogatja BENKŐ etimónját is. Megvan az Őrségben jelentéskülönüléssel a *düllü* 'dülő' szó is. A nyugat-dunántúli *düllő*-féle adatok szerint a szó nem út, hanem 'a ház mellett levő füves térség' jelentésben használatos. — A *falazás* a köznyelvben a fal rakását jelenti, a Somogy megyei Lábodon (Mike Györgyi gyűjtésében) az asztag oldalának megrakását jelenti. Az *edény* Foktón (KUCZY KÁROLY, Vízi élet, vízi hajózás Foktón. Kalocsa, 1976.) jelenti természetesen a főzőedényt, de jelenti a sódert szállító dereglyét is. Az *állás* a köznyelvben általában a munka nélkül eltöltött időt, pihenőt, munkahelyi foglalkozást stb. jelent, viszont Foktón két más jelentése is van (KUCZY): 1. 'kerített vagy kerítetlen hely az állatok számára'; 2. 'építmény a dereglye kormányosának'. Természetesen Foktón is van a szónak köznyelvi jelentése is. — A *mëghordoz* Somogyban, Zalában — magam megfigyelése — jelenti a 'megboronál' fogalmat is. Egyetlen nyelvészeti szótárunk sem közli ezt. TAKÁCS LAJOSnak jelentős történeti anyaga van erre. — A *nyomás* a köznyelvben a cselekvést jelöli, hogy valaki nyom, de jelenti a testi fájdalmat is; továbbá nyomdai műszó. Békésen, Túrkevén és talán egész Tiszántúlon azonban ezt jelenti: 'a legelőre jutó állat törte csapás'. Békésen van egy ilyen határ-résznevé is: *Csordanyomás*. Az *állás* és a *nyomás* eme táji jelentését közli az ÉKSz. is. — Az *élet* többféle köznyelvi jelentését ismerjük mindnyájan, de csak kevesen ismerik (az ÉKSz. is hozza) 'gabona' jelentését. Ez lehet *élet*, *ület*, *üélet* hangalakú, főleg északkeleten van meg. — A *jószág* köznyelvi jelentéseit mindnyájan ismerjük, de csak kevesen tudják azt, hogy az Őrségben 'a búza, árpa, gabona összefoglaló neve' is (ezt is hozza az ÉKSz., de helyjelölés nélkül). — A *fok* szónak több jelentését ismerjük a köznyelvben, az ÉKSz. megadja a *fok*-nak következő jelentését: 'szárazföld tengerbe nyúló kiszögellése'; ANDRÁSFALVY BERTALAN szerint a Sárközben a 'folyóból kijövő vízmeder', néha ezt ásták is (A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Bp., 1973. 20). Foktón KUCZY szerint a *fok* már 'száraz, régi vízmeder'. A *legény* szó bizonyos beszédkörnyezetben Foktón 'matróz'-t is jelent.

Hogy a paraszti szakszókincs mennyi segítséget jelent a nyelvtörténeti adatok, a szólások, közmondások megfejtésében, csak egy példát említek. A köznyelvben megvan a familiáris beszédstílusban az *összeeszkábál* 'összeállít, elkészít' jelentésben. Nos KUCZY KÁROLY kitűnő, idézett művében megvan az *iszkába* szó, jelentése: 'mindkét végén hegyes szög, így két deszkát fog össze, és leszorítja a köztük levő tömítést, mohát, színvesszőt'. Az *eszkába*, *eszkábál* megvan a TESz.-ben is, de KUCZY adata megtámogatja az ott mondottakat.

Az *aszó* szóról három évtizeden át azt tanították, hogy 'száraz völgy'. A TESz. meg is jegyzi, hogy e szónak ez a jelentése a régi magyar nyelvből nem mutatható ki bizonyosan. Nos, TAKÁCS LAJOS mondta el először Kaposváron, hogy a *keringetés*, *aszálás* az erdőirtás régi módja volt. A fák kérgét lehántották, így a fa kiszáradt, azután felgyújtották az erdőt. Előadása címe: A régi gazdálkodás földrajzi neveinkben: Nyr. XCIII, 120; 1. uő., Az irtásgazdálkodás régi módjainak emléke a földrajzi nevekben: NyttudÉrt. 70. sz. 224; uő., Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp., 1980. — Nos, a zalai helynevekben mindig domboldalt jelöl az *aszó*, Somogyban is 80–85%-ban ezt, az egyetlen Tolna megyei adatban szintén „dombos” felszínt jelez a gyűjtő. Persze erdőirtás völgyben, sík terüle-

ten is előfordul. GEREVICH LÁSZLÓ régész szóbeli közlése szerint az erdőirtásnak fentebb közölt módja a latin kultúrájú népeknél általános volt.

Előadásom végén néhány újabb irodalmi adatra hívom fel a figyelmet: Tálasi Istvánról az ÁltNy. VIII. kötetében közölt tanulmányomban sokat szóltam, hadd említsem még az 1979-ben megjelent Kiskunság című monográfiáját. ORTUTAY GYULA, Magyar népmesék (Bp., 1960.): itt a szerző főképpen az *ördög* és *sárkány* összetételű földrajzi neveket vizsgálta. BALASSA IVÁN, Földművelés a Hegyközben (Bp., 1964.); uő., A legeltetés három műszava: *avas*, *avar*, *havas*: MNy. LXIX, 296—305; uő., Földrajzi neveink és földhasználati módok: NytudÉrt. 70 sz. 209—13. — Nem új munkák, de rendkívül becsesek: NYÍRI ANTAL, a Zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása (Kaposvár, 1939.); uő., A kihaló szentesi vízi élet néprajzi és néprajzi maradványai (Szeged, 1938.) és más hasonló cikkei. — BENKŐ LORÁND, A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében: ÁNyTan. VIII, 11—27; vö. még PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58. sz. 164—7; l. még TESZ. Előszó 9—10.

Az 1976 tavaszán elhunyt Márton Gyula barátom elmondta, hogy Kolozsváron a tanári szakdolgozatok 60%-a, a doktori szigorlatok 30—40%-a ilyen jellegű, vagyis a Wörter und Sachen elvét követi. Márton Gyula közölte azt is velem, hogy hozzáfogtak egy erdélyi nyelvjárás szótár készítéséhez. Bár sikerülne Gálffy Mózesnek, Vöö Istvánnak, Balogh Dezsőnek e csodálatos tervet végrehajtaniuk!

Nagyon jól tudom, hogy az előttünk álló feladat nem könnyű, de ha a helynévgyűjtés szervezését meg tudtuk oldani, úgy gondolom, nem jelentéktelen eredményeket tudunk elérni ezen a téren is. Természetesen a gyűjtéseket jól meg kell szervezni. Nagyon sokat jelentene, ha az egyetemi és főiskolaiszakdolgozatok között is szerepelnének e témák. Valamint a bölcsészdoktori értekezésekben is.

Bessenyei György megálmodta a Magyar Tudós Társaság tervét, Széchenyi István megalapította. Van tehát akadémiánk és vannak jó professzoraink. Hazai tudományunk célját és lényegét, egyetemes nemzetközi és ugyanakkor sajátos nemzeti jellegét, közelebbről a nemzeti tudományok tartalmát és értelmét aligha jelölte meg valaki költőiben, mint Arany János az Akadémia 1864—65. évi munkálkodásáról írt titoknoki jelentésében. Bár az idézet sokak előtt ismeretes, engedjék meg, hogy felolvassam: „Valamint anyagi téren nem az elzárkózás — mely már lehetetlen is — szolgál üdvünkre; hanem mind nagyobb részvét a világforgalomban, úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is aszerint növekszik, aminő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbreviteléhez. E g y v a n f ő l e g , m i e l s ő h e l y e n r á n k , m a g y a r o k r a n é z [a kiemelés tőlem, V. J.]: hazánk minden oldalú megismerése, s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kódarab elmondja, honnan jött, kivel találkozott; ha minden élő, mely rajta enyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege m e s é k l e t é t , a n e d v - é s a s z á l y h o r d ó f u v a l m a k v i s z o n y a i t ; h a n é p e i e g y m á s r a t e m e t k e z e t t r é t e g e i t f e l b ú v á r o l t u k a l e g m é l y e b b i g , d e k i v á l t a m a é l ő k n e k — é d e s n e m z e t ű n k n e k — a n y e l v é s t e t t e k b e n n y i l a t k o z ó m ű l t j á t , j e l e n é t [a kiemelés tőlem, V. J.] a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly politikai tőkére tettünk szert . . . , melynek keletét legörömeztőbb ismeri el a művelt külföld. És ím ez a honszeretet a tudományban.” (Arany összes művei. Hivatali iratok 2. Akadémiai évek (1859—77). Összeállította GERGELY PÁL. 1964. 127. sz. 818.).

VÉGH JÓZSEF

A félreértésen alapuló viccek nyelvi magyarázata*

Mindennapi életünkben nagyon sok és sokféle kommunikációs kapcsolatot létesítünk. Ha csak a beszédre, a verbális kommunikációra gondolunk, akkor is könnyen belátható, hogy a számos és különféle kapcsolatfelvétel között, amely az utcai érdeklődés párszavas aktusától a hallgatóság előtt tartott szónoki beszédig terjed, természetsszerűleg gyakran előfordul sikertelen kísérlet, kommunikációs baleset, „téves kapcsolás”. A mindennapi beszélgetések baleseteit okozhatja a kommunikátor túlzott szűkszavúsága, az, hogy ismertnek tételiz fel partnerénél annak számára ismeretlen dolgokat, s maga a nyelvi megnyilatkozás többértelműsége is. A félreértést ilyen esetben az okozhatja, hogy a többértelmű nyelvi alakzathoz a kommunikátor és hallgatója más-más értelmezést fűz.

A mindennapi kommunikációs gyakorlatnak ezeket a spontán módon derűt kiváltó eseteit a humoros irodalom nagyon régen ismeri és felhasználja, a „nagyothallók párbeszédének” nem túlságosan igényes komikumától a szójátékon keresztül az intellektuális humor különféle formáig.

A félreértésen alapuló viccek sokféle szempontból oszthatók. (A vice definícióját DÖMÖTÖR—KATONA—MARTIN—OLSVAI—ORTUTAY—VOIGT „A magyar folklór” (szerk. ORTUTAY GYULA) című tankönyve alapján idézzük: „... a vice egy (legfeljebb két) epizódból áll. Rövid történet, néhány szereplővel, általában párbeszédessé, kiélezett csattanóban végződik.” 304.) A vicceket lehet osztályozni témájuk, a szereplők száma, szándéka szerint stb. Úgy érzem azonban, hogy az elsősorban nyelvi megközelítés számára nincs különösebb jelentősége annak, hogy milyen témakörhöz tartoznak ezek a viccek, a magánélet síkján maradnak-e, vagy közéleti, politikai tartalmuk is van. Az általam vizsgált viccek között gyakoriak a kétszemélyes dialógusra épülő szerkezetek, de előfordulnak olyanok is, amelyekben a félreértést nem elevenítik fel, nem dramatizálják, csak múlt időben beszélnek róla. Olyan viccek is előfordulnak, amelyek nem tartalmaznak szereplőket, a viccet mesélő maga fordul kérdéssel hallgatójához, s a kérdésre maga is válaszol. A félreértés maga is másként realizálódik ezekben a szerkezetekben, mint a dialógusra épülő humoros történetekben. A párbeszédet megjelenítő viccekben a hallgató a vice egyik szereplőjével együtt az egyik értelmezést ismeri fel, majd a másik szereplő reagálásának hatására a másikat is, s így a vice poénját is megérti. A nem dramatizált történetekben a félreértés és a kettős értelmezhetőség nem a viccen belül fogalmazódik meg, hanem a viccet hallgató ismeri fel a többértelműséget, az elemek össze nem illését, az inkongruenciát.

A dialógusra épülő viccek nagy része abból a szempontból is felosztható, hogy a félreértés a partner részéről szándékosan vagy szándéktalanul következik-e be. Ezt az osztályozási szempontot érvényesíti pl. WINFRIED ULRICH „Das Missverständniswitz” című cikkében (Muttersprache 1978: 73–92). Szerintünk azonban a nyelvi megközelítés számára ez a felosztás nem látszik gyümölcsözőnek.

Ezek az osztályozási szempontok nagyon érdekes eredményeket hozhatnak egy szociálpszichológiai megközelítés számára, s gyümölcsözőek lehetnek akkor is, ha a viccek mint műfajnak a szerkezeti sajátosságait kívánjuk fel-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1981. szeptember 22-én elhangzott előadása módosított változata.

tárni. Bennünket most azonban mindenekelőtt a vicc poénjában megtestesülő félreértés nyelvi, nyelvhasználati magyarázata érdekel.

Különböznek egymástól a félreértésen alapuló viccek abban is, hogy csak szövegesek, vagy tartozik hozzájuk kép is. Viszonylag kevés viccet egészít ki kép, ezeket a képeket is lehet pótolni szöveges magyarázattal, persze így éppen a vicc tömörsége, rövidsége, tehát legfőbb jellemző tulajdonsága vesz el. V. MORIN szerint ezek a rajzos viccek „... sokat veszítenek mulatságosságukból, ha elbeszéljük őket, azaz nem láthatók. A szavak csökkentik (komikus) robbanótöltetüket, mintha a lefolyásukhoz szükséges idő elvonná a céltáblájukat.” (A humoros rajz: A jel tudománya. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB és SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 541.)

Vannak egyébként c s a k k é p e t tartalmazó félreértésviccek is, némelyikhez még cím sem kell, annyira érthető. Ezek a képes viccek a humoros hatás keltése szempontjából az általam utolsónak tárgyalandó beszédaktusos viccekkel tartanak rokonságot, valamely (nem beszédben, hanem más jelrendszerben) kifejeződő szándékot nem ismernek fel, illetőleg értelmeznek félre bennük.

Mielőtt a konkrét nyelvi elemzésre rátérnénk, érdemes elgondolkodni egy kicsit azon, hogy miért is humorosak ezek a félreértésen alapuló dialógusok vagy történetkéek. A válaszhoz a zavarba ejtően nagyszámú komikumelmélet tanulmányozása adhat kiindulópontot. A könyvtárnyi szakirodalomban SÉRA LÁSZLÓ-nak „A nevetés és a humor pszichológiája” (Bp., 1980.) című könyve segít eligazodni. A komikum, a humor mibenléte már évezredek óta foglalkoztatja a filozófusokat, irodalomárokat, pszichológusokat. Már viszonylag rövid tájékozódás alapján is szembeötlő, hogy a kizárólagos érvényesség igényével fellépő komikumelméletek általában jól jellemzik a komikus jelenségek, helyzetek egy részét, de könnyen találni olyan, tapasztalatunk alapján humorosnak ítéltető jelenséget vagy helyzetet, amelyre nem illenek rá. A félreértésen alapuló viccek komikus hatását nem magyarázzák kielégítően az említett kézikönyvben f ö l é n y e l m é l e t e k címszóval tárgyalt felfogások Platontól Bergsonig, bár egy csoportjukra, az egy szó használati szabályának nem ismerésén alapuló viccek hatásába kétségkívül belejátszik az a vélt szellemi fölény, amelyet a vicc mesélője és hallgatója érez a viccben szereplő műveletlen, tájékozatlan személlyel szemben (rendőrviccek). Nem adnak magyarázatot a k o n f l i k t u s e l m é l e t e k és a s z e l e p e l m é l e t e k sem.

Nézetem szerint a félreértésviccek humoros hatásának magyarázatához az alaklélektan humorelméleteiben jutunk legközelebb. Az alaklélektani megközelítések „... a humoros anyag — vicc — struktúráját helyezték előtérbe, és azt a tényt, hogy a humor megértése és élvezése igen szoros kapcsolatot mutat a hirtelen, váratlan átstrukturálódás tényével, az észlelt minták újraszerveződésében [...] előforduló folyamattal.” (I. m. 85.) A vicc megértésekor érzett felszabadult nevetés egy logikai rejtvény megfejtésekor érzett örömmel rokon, hiszen, akár a rejtvényfejtéskor, a vicc hallgatásakor is össze nem illő elemek gondolkodtatják meg a hallgatót. A viccet akkor értjük meg, ha felfedezzük, hogy a tapasztalt össze nem illést, inkongruenciát az egyik elem kettőssége okozza. A félreértésen alapuló viccek megértése jól szemléltethető az alaklélektanostokat sokat foglalkoztató figura-háttér elvet alkalmazó rajzok felismerésének analógiájával. A vicc hallgatójában először csak a szó, szintagma vagy mondat egyik lehetséges értelmezése válik élővé, a vicc hallgatása során azonban a másik, eddig háttérben maradt értelem is felbukkan, a „háttér” maga is „alakká” válik. Így érti meg a többértelműséget, s ezzel magát a viccet is.

A félreértésen alapuló vicceket nyelvi szempontból sem könnyű osztályozni. Számomra a félreértést okozó, többértelmű nyelvi egységeket alapul vevő felosztás látszott kézenfekvőnek. A szó, a szintagma és a mondat félreértésén alapuló osztályozás némileg mechanikusnak tűnhet fel, és nem is teljesen következetes, hiszen a szintaktikai többértelműség, amelyet csak a mondatoknál érintek, természetszerűleg előfordulhat a szintagmáknál is. Ez a kezdetleges osztályozási rendszer is alkalmasnak látszott arra, hogy általa a legjellemzőbb vicctípusokat elkülönítsem egymástól. Az általam említett alcsoportokon kívül más csoportosítás is elképzelhető és nagyobb anyag birtokában finomabb különbségek figyelembe vételére is lehetőség nyílna. A példaanyag kiválogatásakor csak írásban megjelent vicceket vettem figyelembe, a példákat elsősorban a Ludas Matyi 1980-as évfolyamából válogattam, ettől csak olyan esetben tértem el, amikor ez a példaanyag szűkössége miatt szükségesnek bizonyult.¹

A) Először az egyes szavak félreértésén, használati szabályának nem ismerésén alapuló viccek csoportját vesszük szemügyre. A félreértett szavaknak a magyar szókincsben elfoglalt helyét tekintve nevezhetjük ezeket a kis dialógusokat műveltségvicceknek is. A humor forrása ezekben a viccekben többnyire az, hogy az egyik szereplő nem ismeri valamely szó használati szabályát, s téves analógiával próbál rá következtetni. Ilyen vicceket magyar nyelvterületen főleg rendőrszereplőkkel mesélnek. Mint KATONA IMRE megállapítja, ezek a viccek eredetüket tekintve többségükben diákviccek voltak, s csak később kötődtek más társadalmi rétegekhez, a népi káderekhez s a rendőrökhöz. A Szovjetunióban hasonló felépítésű vicceket Csapajev (Vaszilij Ivanics) nevéhez kapcsolva mesélnek.

1. Ebbe az alcsoportba azok a viccek tartoznak, amelyekben az egyik szereplő nem ismeri a félreértést okozó szó jelentését, s téves analógiával mást kapcsol hozzá. KATONA egyik példájával próbálom ezt a vicccsoportot illusztrálni: „Rendőrtiszt vizsgán megkérdezik az egyik jelölttől, hogyan halt meg Rákóczi. Válasz: Belefulladt a *Rodostóba*.” (Mi a különbség? Bp., 1980. 159.)

2. Ezekben a viccekben a szereplő ismeri a szó alapjelentését, de nem ismeri az adott szövegkörnyezetben használt speciális vagy metaforikus jelentést. Sok gyerekszájvicc tartozik ide. „Egy kislány kiszalad az anyjához a konyhába. — Azt hiszem, apu beteg. Egy *bogárkával* beszélget telefonon.” (Susanne 1981. 9. sz. 4.) A viccben szereplő kislány ismeri a *bogárka* szó alapjelentését, de nem ismeri női becézőnévként használt metaforikus értelmét.

Következő példánk azt igazolja, hogy némelykor nem a szó alapjelentéséről van szó, hanem arról, hogy a két szereplő — foglalkozásuk, illetőleg társadalmi helyzetük által indokolt módon — az ige egy-egy speciális szövegkörnyezetben használt mellékjelentésére gondolnak, s ezért értik félre egymást. WINFRIED ULRICH egyik példáját idézem: „Egy festő férfimodellt keres. Talál is jelentkezőt. Megkérdezi tőle: — *Ült* már? — Jaj, ne is emlékeztessen rá! — válaszol a modell.” (I. h. 81.) A félreértést az okozza, hogy a festő az *ül* igét a *modellt* *ült* tárgyas szintagma elliptikus formájaként alkalmazza, modellje pedig a *börtönben ül* szó szerkezetet véli benne felismerni.

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás vitájában VOIGT VILMOS felhívta figyelmemet a példaanyag egységességének szükségességére. Ezt az elvet igyekszem jelen tanulmányomban érvényesíteni. Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik ebben a vitában részt vettek, s munkámat hasznos tanácsokkal segítették.

3. Ebbe az alcsoportba a homonimián, illetőleg homofónián alapuló viccek tartoznak. Ezeknek jó részében nem is szándékos vagy szándéktalan félreértésről van szó, hanem szójátékról, ahol az össze nem illés, az inkongruencia a homonimia felismerésével oldódik meg. „Van, akinél státusszimbólum a *kerítés*, van, akinél foglalkozás.” (Ludas Matyi 1980. 41. sz. 4); vagy: „A többszörös rablógyilkos után kutató rendőrség kérdése: Hol *késel* az éji homályban?” (Uo. 1980. 42. sz. 19.) A *kerítés* nomen actionisnak 'területet körülvevő építmény', illetőleg 'nőnek másvalaki számára nemi érintkezésre való csalárd megszerzése' (ÉKsz. 680) értelmezései oldják fel az első vicc kétértelműségét, a második esetben a klasszikus idézetben a *késik* ige egyes számú 2. személyű alakja helyére a *késel* 3. személyű alakját sugallja az egyértelműsítő szövegkörnyezet.

KATONA idézi ezt az ötvenes évek elejéről származó viccet: „-- Fejlődésünk melyik szakaszába léptünk? — A *racionálszocializmusba*. — Kik építik? A munkából *kiváló* dolgozók. — Milyen terv alapján? — Az *ő téves tervük* alapján.” (I. m. 67.) Ez az emeletes felépítésű vicc már határeset. Tiszta homonimia csak a *kiváló* esetében van, bár a *munkából* szövegkörnyezet ennek humoros hatását gyengíti is. A *racionálszocializmus* egyszeri szóalkotás, egyszerre utal a hasonló hangzású *nacionálszocializmus*-ra és a *racionalizálás*-ra. Az *ő téves tervük* pedig eltérő szegmentáláson alapuló homofónia.

B) A következő nagy csoportba a *s z ó s z e r k e z e t e k* félreértései tartoznak.

1. Ebbe az alcsoportba azokat a vicceket soroltam, amelyekben egy elliptikus szószerkezetet a szokásostól eltérő módon használnak, azaz nem a megszokott módon kihagyott elemet értik bele, hanem egy másikat. „— Pistike nem akar enni. Ezért a szállodák mintájára én is bevezettem otthon a *kötelező reggelt*.” (Ludas Matyi 1980. 24. sz. 4.) „Nők egymás közt: — Te tudtad azt, hogy a *távollét erősíti a szerelmet*? — Persze. Minél tovább nincs otthon a férjem, annál jobban szeretem Jenőt . . .” (Uo. 1980. 24. sz. 12.)

A *kötelező reggeli* szintagma szokásos értelmezése a kihagyott tag visszahelyezésével: *a kifizetni köteles reggeli*. Ezt a szokásos értelmezést helyettesíti a viccben szereplő anya a *megenni kötelező reggeli* értelmezéssel. A másik viccben a szószerkezet szokásos kiegészítése így hangzana: *a távollét erősíti a szerelmet a távollévőhöz*. A viccben szereplő váratlan értelmezés: *a távollét erősíti a szerelmet a nem távollévőhöz*. A szokásostól eltérő kiegészítés adja ezeknek a vicceknek meglepő, váratlan fordulatát.

2. Ebbe az alcsoportba azok a viccek tartoznak, amelyek bizonyos frazeológiai egységek szokásos és szó szerinti értelmezhetőségén alapulnak. ULRICH példáját idézem: „Egy szobafestő kiadja az utasítást segédjének, hogy *fesse be az ablakot*. Egy kis idő múlva a segéd visszajön, s közli, hogy befestette az ablakot. — Fessem be a keretét is? — kérdezi.” (I. h. 80.) Az *ablakot befesti* frazeológiai egység szokásos értelmezése: 'az ablakkeretet befesti'. A mázolósegéd nem ismeri ezt a konvenciót, s a fordulatot szó szerint értelmezve az ablaküveget festi be.

Ebbe az alcsoportba tartozik az ún. *a b s z o l ú t v i c c e k* egy része is. KATONA idézi a következőt: „Ki az abszolút vallásos? Akinél józanul is *keresztbe áll* a szeme.” (I. m. 68.) Talán fölösleges is megemlíteni, hogy a kétértelműséget a *keresztbe áll* szószerkezet főnévi tagja okozza.

C) A nagyobb beszédegységre, a *m o n d a t r a* áttérve mindenekelőtt a referenciális különbözőségeen alapuló félreértéseket kell megemlíteni. A szándékos és értelmezett referencia különbözősége a mindennapi kommunikációban

is gyakran okoz zavarokat, főleg akkor, ha a mondat témájára csak deiktikus elemmel utalunk. Ezek a viccek csak képpel együtt értelmezhetők, hiszen a félreértést érthetővé tevő szöveggörnyezet túlságosan nehézkesé, hosszúvá tenné a viccet. Mint nem tisztán szöveges viccípust nem is vesszük figyelembe osztályozásunkban. A referenciális különbözőségeen alapuló félreértés a humoros irodalom régi eszköze, pl. Nóti Károly bohózatainak is egyik kedvelt fogása. Abban a Nóti-bohózatban például, amelyikből a „Lepsénynél még megvolt” szállóige származik, egy viszonylag hosszú párbeszédben az egyik szereplő egy autósapkárról, a másik pedig a nagyságos asszonyról beszél. A közönség már a szituáció elején be van avatva, s nagyon élvezi, hogy a két szereplő, ahogy mondani szokták: „két malomban örül”.

1. Ez a viccípust a mondatok szintaktikai többértelműségén alapszik. Ezt szemlélteti a következő példa is. „Egy vevő megkérdezi az áruházi eladót: — Tessék mondani, *felpróbálhatom* azt a piros ruhát *a kirakatban*? — Felpróbálhatja, asszonyom — válaszolja az eladó —, de vannak próbafülkénk is.” (ULRICH 85.) Az elhangzó mondat szintaktikailag kétértelmű, a két szereplő a két lehetséges elemzési módot képviseli. A vevő a *kirakatban* helyhatározót a *piros ruhát* szintagmához kapcsolja, mondhatta volna ezzel egyértékű és egyértelmű szerkezettel így is: *a kirakatban levő piros ruhát*. Az eladó a *kirakatban* helyhatározót az igei csoport részeként értelmezi, *s a kirakatban felpróbál* szintagmát tételez fel a hallott mondatban. A kétféle értelmezésnek kétféle mélystruktúra felel meg, ezt ágrajzzal jól lehetne szemléltetni.

Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a reklámgrafika, a plakátművészet kedvelt fogása az egyértelmű szintaktikai szerkezetek tipográfiai eszközökkel való kétértelműsítése. Ezzel a nézőnek a vicchallgatáshoz vagy rejtvényfejtéshez hasonló élményt ad. (Szemléletes példát idéz erre HORÁNYI ÖZSÉB, Jel, jelentés, információ. Bp., 1975. 26.)

2. A mondatok félreértésének másik fajtáját az előfeltevésekkel magyarázhatjuk. A közös előfeltevések a sikeres kommunikáció feltételeihez tartoznak. A kommunikációs aktusban részt vevők számára bizonyos ki nem mondott feltevések beleértődnek a hallott közlésekbe. Ha aztán a beszélgetés során kiderül, hogy ezek a feltevések mégsem közősek, akkor tisztázódik a félreértés, akkor értjük meg a vicc poénját. „Egy operáció előtt álló beteg megkérdezi az orvost: — Milyenek az esélyeim, doktor úr? — Hát tudja — válaszol az orvos —, én ezt a műtétet már harmincnyolcszor végeztem. A beteg megnyugszik, de az orvos folytatja: — Hát egyszer csak sikerül!” (ULRICH 91.) A beteg joggal feltételezi, hogy az orvos nagy gyakorlata folytán jól, biztonságosan végzi a műtétet. Ez az előfeltevése bizonyul hamisnak az orvos őszinte közlése folytán.

„Egy vadász hazatér indiai tigrisvadászatáról. Társaságban kérdezik tőle: — No, szerencsével jártál? — Igen — válaszolja —, egyetlen tigrissel sem találkoztam.” (Ludas Matyi 1980. 34. sz. 6.) A társaság joggal feltételezi, hogy a *vadászszerencsét* az jellemzi, hogy a vadász találkozik a tigrissel. Ő viszont azt a mindennapi ember számára érvényes feltevést képviseli, hogy jobb nem találkozni egy ilyen vérengző vadállattal.

3. Ebbe az alcsoportba azok a viccek sorolhatók, amelyeknek félreértéseit a párbeszédaktusok elméletével magyarázhatjuk. Elméletileg háromféle viccfelépítés képzelhető el.

a) A partner illokúciós aktusnak értelmez egy nem annak szánt mondatot. „A vendég, miután hosszú ideig hiába vár, hogy felszolgálják neki a megrendelt ebédet, a pincérhez fordul: — Főúr, nem vagyok magának ismerős? — Nem,

uram — válaszolja a pincér. — Pedig én voltam az, aki negyven perccel ezelőtt rendelt magánál egy pörköltet.” (Ludas Matyi 1980. 14. sz. 5.) A pincér a vendég kérdését tévesen az ismerkedési szándék megnyilvánulásának értelmezi, s ennek megfelelően reagál rá.

b) A partner másfajta szándékot tulajdonít a kommunikátornak, az illokúciós aktus iránya megfordul. „Egy skót megkérdezi angol ismerősét: — Akar ma este velem vacsorázni? — Hogyne, nagyon szívesen — válaszol a megkérdezett. — Akkor ma este nyolcra odamegyek magához — mondja a skót.” (Ludas Matyi 1980. 43. sz. 5.) Az angol ismerős meghívásnak, illokúciós aktusnak értelmezi a kérdést. A skót az igenlő válasz után azonban úgy tesz, mintha neki tették volna fel a meghívással egyértékű kérdést, s ennek megfelelően cselekszik.

c) A harmadik lehetőség az, hogy valaki egy illokúciós aktusnak szánt mondatot nem beszédaktusnak értelmez, hanem eredeti, szó szerinti értelmében. A mindennapi viccelődések köréből sok példát lehetne mondani, a népi tréfák között is akadnak ilyenek, de írott viccet még nem találtam ennek a típusnak szemléltetésére.

A félreértésen alapuló viccek, szójátékok mindennapi életünkhöz tartoznak. Szívesen hallgatjuk, magunk is meséljük őket. Nagyon alkalmasak ezek a kis dialógusok, történetkéik arra is, hogy a nyelvi kifejezés rugalmasságát próbára tegyük általuk, a „szó fegyverét” élesítsük velük.

Jól lehetne alkalmazni ezeket a nyelvi alapú vicceket az idegennyelv-oktatásban. Szemléltetni lehet velük a poliszémiának, homonimiának, frazeológizmusoknak az anyanyelvétől eltérő sajátosságait, s így nyelvi ismereteket könnyen, játékosan s nem utolsó sorban vidáman lehet elsajátítani általuk.

HUSZÁR ÁGNES

A Jordánszky Kódex eredetéről

Az ÉrdyK.-ról már e század elejére több megalapozatlan állítás keletkezett pontatlan adatok, helytelen kutatási módszerek és elavult hangtörténeti ismeretek alapján. Mivel ezeket a megállapításokat a szakirodalom napjainkig bírálat nélkül átvette, szükségesnek mutatkozott e hibás vélemények felülvizsgálása, s a kódex adatai alapján a valóságnak megfelelő tények rögzítése. — Az ÉrdyK. teljes nyelvi anyagát, kéziratát, íráshibáinak és javításainak rendszerét több szempontból vizsgáltam az elmúlt évek alatt. A kódexelemző munkálatok során a következő megállapításokat tettem: — A nyílt rövid *e*-vel hangzó, majd a zárt hosszú *é* és az *á* hangokat tartalmazó szavak csoportjainak vizsgálata minden kétséget kizáróan azt igazolta, hogy az ÉrdyK. a kettőzött magánhangzókkal a magánhangzók hosszúságát jelöli: a kettős *ee* az *é*, a kettős *aa* az *á*, a kettős *oo* a hosszú *ó*, a kettős *óó* pedig a hosszú *ő* hang jele (l. DIENES, Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és SUHAJDA LAJOS tanulmánya: NéprNytud. I, 111—24; Az Érdy-kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 79—92; A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy Kódexben: NéprNytud. VII, 59—69; Földrajzi nevek az Érdy-kódexből: NéprNytud. XVII—XVIII, 221—9; Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek”-ben: MNy. LXXIII, 208—11; A zárt hosszú *é* és az *á* hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben: MNy. LXXV, 421—37). — Mivel a kódex a magánhangzók hosszúságát megjelöli, lehetővé vált a *lész* és a *tész* igék meg-

vizsgálása arra nézve, hogy az ómagyarban a hosszú vagy a rövid magánhangzó volt-e az eredetibb a két ige abszolút tövében; a két szócsoporthoz adatai egyúttal választ adtak arra a kérdésre is, hogy legnagyobb nyelvemlékünk tanulságai szerint a két ige eredetileg *v-s* tövű volt-e, avagy nem (A *lész* és a *tész* igék az Érdy Kódexben: 1980-ban Turkuban, az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott előadás). — A javítások rendszere igazolta azt a tényt, hogy a fordítás, másolás, kompilálás eredményeként is létrejött ÉrdyK.-et olyan tudatosan megszerkesztett műnek kell tekintenünk, amelynek még egységes nyelvi megformálására is törekedett alkotója, a Karthausi Névtelen (a továbbiakban: KN) (I. DIENES, Az Érdy-kódex keletkezésének ideje: In memoriam Gedeon Mészöly: Acta Univ. Szegediensis 1961. 175—8; Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—29; Az Érdy-kódex írójáról: MNy. LXV, 312—5; BÁN IMRE, A Karthausi Névtelen műveltsége: MNy. LXXIII, 377—80; recenzió). — Az *ó* (= *ö*) betűs szavak vizsgálata közben arra is fény derült, hogy az ÉrdyK. — eddigi ismereteinkkel ellentétben — nem egy, hanem két kéz munkája (I. DIENES, A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az Érdy-kódexben: Népr. Nytud. XXI, 47—69; A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai: NytudÉrt. 104. sz. 277—87). — Az ÉrdyK. különféle szempontú vizsgálata közben szükségesnek mutatkozott a vele azonos helyesírási sajátosságokat mutató Jordánszky Kódex tanulmányozása: ezért megkezdtem a két kódex helyesírásának, hangjelölésének, kézírásának és javításainak összehasonlítását is (I. DIENES, Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről: MNy. LXXIV, 208—11; Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kézíratai összehasonlításának tanulságaiból: MNy. LXXVII, 315—9).

Jelen tanulmányban eddig végzett összehasonlító munkáimnak azon tanulságait kívánom összegezni, amelyek támpontot nyújthatnak annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy melyik szerzetesrend tagja lehetett a JordK. szövegének leírója, másolója.

A két kódexről szólva mindenkor szem előtt kell tartanunk a következő tényt: Az ÉrdyK.-et a KN önálló alkotásaként, műfészéként kell kezelnünk, ahogyan azt BÁN IMRE is tette „A Karthausi Névtelen műveltsége” című munkájában (IrtörtFüz. 88. sz. Bp., 1976.); a kódex íróját, a KN-t pedig alkotó egyéniségnek kell tekintenünk, akinek saját nyelvjárására és hangjelölési módjára a javítások rendszere is jól rávilágít. Ezzel szemben a JordK. esetében különbséget kell tennünk a kódex szövegének fordítója és másolója között. A JordK. másolat voltát minden kétséget kizáróan bizonyítja a törlés- és íráshiba-típusoknak az a rendszere, amelyet már VOLF GYÖRGY is körvonalazott a JordK. kiadásának Előszavában.

A kérdés tárgyalása előtt tekintsük át röviden: mit mond a szakirodalom a JordK. eredetéről; nyelvi, helyesírási, hangjelölési sajátosságairól és az Érdy Kódexhez való viszonyáról.

Az ÉrdyK.-hez hasonlóan a JordK.-ről is több megalapozatlan állítás látott napvilágot, illetve került be elfogadott tényként a szakirodalomba a múlt század közepétől kezdve. A JordK.-re vonatkozó fenti kérdések épp ezért napjainkig jórészt tisztázatlanok, vagy csak megközelítően tisztáztak.

1888-ban, a JordK. kiadásának Előszavában VOLF GYÖRGY a kódex adataival igazolható, helytálló megállapításokat tett. Ezek a következők: 1. Már a múlt században az a vélemény terjedt el — minden bizonyíték nél-

kül —, hogy a JordK. a Bátori László pálos szerzetes által írott munka másolata. E nézeteket VOLF behatóan elemezte, s rámutatott: JANKOVICH MIKLÓS alaptalan véleményezése után a nyelvtudósok évtizedeken át egymástól bírálat nélkül átvették és továbbfejlesztették Bátori szerzőségének valószínűségét, s a XIX. század végén már bizonyított adatként tartotta számon a szakirodalom Bátori szerzőségét, — ezzel együtt a JordK. pálos eredetét is. VOLF így összegezte kutatásainak eredményét: „...a dogma alapja pusztá gyanítás, üres állítás ... Ott vagyunk ma is, a hol a magyar tudomány még Jankovich előtt állt. Van egy adatunk, mely szerint a XV. század második felében élt Bátori László budaszentlőrinci pálos szerzetes magyarra fordította a bibliát, és van a XVI. század első negyedében készült Jordánszky-codexben egy bibliafordításunk. Van egy bibliafordítónk, a kinek nem ismerjük a munkáját, és van egy bibliafordításunk, a melynek nem tudjuk a szerzőjét. A kettőnek összehasonlítására nincs semminemű bizonyító adatunk” (VII. 1.). 2. A kódex íráshibáival és javításaival VOLF hitelt érdemlően bizonyítja, hogy „a Jordánszky-codex nem a fordító írása, hanem a másolóé” (XIII. 1.). A kódex teljes szövege alapján arra is rámutat, hogy a másoló személyére nézve semminemű támpontot nem nyújt az a — mindössze — két bejegyzés, amelyik kétségkívül a leírótól származik (XI. 1.); ily módon tehát — adatok hiányában — nemcsak a fordító, hanem a másoló személye is ismeretlen, éppúgy, mint az a hely vagy az a szerzetesrend, ahol a fordítás, illetve a kézirat készült. VOLF valószínűnek tartja azt a — valóban feltételezhető — tény is, hogy a mű „mint magyar nyelvű codexeink rendszeren, apáczák számára készült”; ezt azonban adatok hiányában — igen helyesen — nem állítja teljes bizonyossággal (XIV. 1.). 3. VOLF nemcsak rögzíti a két kódex (ti. az ÉrdyK. és a JordK.) helyesírásáról azt a köztudott tény, hogy jellemző reájuk a kettőzött magánhangzók használata, hanem e betűjeleket — helyesen — a hosszú magánhangzók jeleinek tekinti. 4. VOLF a két kódex teljes anyagából helyesen vonja le azt a következtetést, hogy a JordK. és az ÉrdyK. bizonyos nyelvjárási sajátosságai megegyeznek egymással, s így a JordK. nyelvének forrása — az ÉrdyK.-éhez hasonlóan — a Dráva mellékén keresendő (XIV. 1.). — Megjegyzendő azonban: hiányzik az elemzésből a két kódex bizonyító erejű nyelvjárási adatainak részletező felsorolása, s VOLF nem szól a két kódex nyelve között kétségkívül meglevő nyelvjárási különbségről sem (a kérdésről később bővebben).

VOLF jól megindokolt véleményével egyetértett ZOLNAI GYULA mind Bátori szerzőségének, mind pedig a két kódex nyelvjárásának kérdésében (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 209–22).

A JordK. kiadása után sem kerültek elő újabb bizonyítékok Bátori szerzőségét illetően, de arra nézve sem, hogy a JordK. leírója melyik szerzetesrend tagja volt. Ennek ellenére a szakirodalom egy része — egészen napjainkig — visszatér Bátori személyéhez, mint a JordK. eredetijének feltételezett fordítójához. A szakmunkák másik csoportja viszont a JordK. és az ÉrdyK. között kimutatható tartalmi-helyesírási-nyelvi egyezések valamelyikéből kiindulva próbálta meghatározni a JordK. eredetét; a szerzők elsősorban a két kódex párhuzamos szövegrészeinek elemzését állították előtérbe, s azok állítólagos nyelvi hasonlóságából vontak le messzemenő következtetéseket.

A szakirodalom évtizedekig irányt adóaknak tartotta VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL cikksorozatának megállapításait (A Jordánszky és Érdy

codex: Nyr. XXIII, 217—20, 267—74, 313—20, 364—7, 400—4, 458—63). VEINSTEIN-HEVESS a szöveg hasonlóságoknak — igen helyesen — nem tulajdonított túlzott jelentőséget. Ezt írja: „Abból, hogy a szentírási versek a két kódexben eggyezők, még nem lehet egész bizonyossággal a nyelv eggyezésére következtetni, mert a bibliafordítások nagyjában eggyeznek egymással, kivált az olyanok, melyeknél mint codexeinknél csak 10 év az időbeli különbség” (i. m. 274). — VEINSTEIN-HEVESS a mindkét kódexben fellelhető jellegzetesebb kifejezésekből, illetve nyelvjárási szóhasználatokból vonja le azt a merész következtetést, hogy „a JordC. és ÉrdyC. nyelve tökéletesen megegyezik egymással” (i. m. 319), sőt azt is, hogy „az ÉrdyC. írója írta a JordCodexet” (i. m. 274). — VEINSTEIN-HEVESS módszerének alapvető hibája az, hogy nem a két kódex egészének nyelvi anyagát, nyelvjárási sajátosságait vizsgálja, csupán egyes kifejezések megegyezésére építi véleményét. Nem kétséges ugyan, hogy kódexeink mutatnak azonos nyelvjárási sajátosságokat, de nem érthetünk egyet azzal a következtetéssel, hogy „...ha bebizonyítottuk, hogy nyelvük eggyezik, ezzel egyszersmind a szerző azonosságát is megállapítottuk” (i. m. 320). Nyilvánvaló ugyanis, hogy két mű megegyező nyelvi, nyelvjárási sajátosságaiból még nem feltétlenül következik a szerzők azonossága. Mivel pedig VEINSTEIN-HEVESS csupán kiragadott szavakat, kifejezéseket elemez, így a kétségek kívül meglevő szövegegyezések mellett ő sem figyelt fel a két kódex közötti egyik alapvető nyelvi különbségre: arra ugyanis, hogy a JordK.-et az ő-ző, az ÉrdyK.-et viszont az ő-ző nyelvhasználat jellemzi. Csupán annyit jegyez meg, hogy a JordK. ő-zése „mérsékeltebb” az ÉrdyK.-énél; ezt a tényt viszont a két kódex megírása között eltelt idővel magyarázza, amely idő alatt szerinte ugyanazon vidéken a korábbinál jobban elterjedhetett az ő-zés. — A magyarázat megalapozatlan volta nyilvánvaló.

VEINSTEIN-HEVESS szól a cikksorozatban a két kódex helyesírási egyezéseiről és eltéréseiről is. Bizonyító adatai azonban egyrészt csekély számúak, másrészt ezek sem tükrözik a két kódex egészében fellelhető általános jelenségeket. A helyesírás, a hangjelölés megegyezéséről írt megállapítások így tévesek, felszínesek vagy hiányosak. A szakirodalomban általánosan ismert megegyezést: a kettőzött magánhangzók használatát is említi a szerző, de már e nyelvi tényhez fűzött magyarázatok — ezeket VEINSTEIN-HEVESS a korabeli cikkekből veszi át — helytelenek (l. DIENES, Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: NéprNytud. I, 111—24). VEINSTEIN-HEVESS hibás következtetéseinek forrása az a téves kutatási módszer is, hogy a szerző csupán a nyomtatott szövegekre támaszkodott, s nem vizsgálta meg a két kódex kéziratait. Nem vette tehát észre sem a kézírások közötti szemmel látható különbségeket, sem pedig a kódexek között meglevő helyesírási és jelölési eltéréseket. E két tényező pedig eleve kizárja a K N szerzőségét a JordK.-et illetően.

VEINSTEIN-HEVESS lényegesebb megállapításairól, módszertani hibáiról azért volt szükséges részletesebben szólni, mert a későbbi szakcikkek egy része egyetért a tanulmánsorozat megalapozatlan állításaival is.

Hasonlóképpen bírálat nélkül fogadták el és tekintették irányt adóaknak SUHAJDA LAJOS véleményeit is (Az Érdy- és Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói: NyK. XXXI, 85—108, 202—224). SUHAJDA az ÉrdyK.-ból és a JordK.-ból rendszertelenül kiragadott, olykor pontatlan adatok alapján, elhibázott kutatási módszerekkel és elavult nyelvtörténeti ismeretekből kiindulva a két kódex kettőzött magánhangzóinak hangértékéről tett hibás meg-

állapításokat; többek között azt, hogy „az Érdy- és a Jordánszky-kódex az *e* betű kettőzésével a hangzó zártságát jelöli, tekintet nélkül annak hosszú vagy rövid voltára, épen úgy, mint a Bécsi- és a Müncheni-kódex” (i. m. 222). VEINSTEIN-HEVESS-hez hasonlóan SUHAJDA sem vizsgálta meg a kódexek kéziratait (l. bővebben: NéprNytud. I, 111–24; NéprNytud. II, 79–92).

A XX. század elejének szakirodalma a kódexirodalom párhuzamos vagy megegyező szövegrészeinek összehasonlítása során gyakran szól nemcsak az ÉrdyK. és a JordK., hanem e két kódex és a többi magyar kódex szöveg-egyezéseiről, az esetleges egymásra hatásról s a szóba jöhető közös forrásokról is (HORVÁTH CYRILL, Pelbárt és Codexeink: BpSz. 1891.; KATONA LAJOS, Az Érdy-codex egy fejezetéről: AkÉrt. XX.; SZILY KÁLMÁN, A Döbrentei-codex viszonya a Münchenivel: MNy. VIII.; SZERECZ ALAJOS IMRE, Kódexeink párhuzamos szentírás töredékei. Bp., 1916.; VARGHA DAMJÁN, Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum. Bp., 1923.; HARSÁNYI ISTVÁN, A magyar biblia. Bp., 1927.). E szöveg-összehasonlítások segítségével sem tudtak azonban a szerzők újabb adatokra következtetni a két kódex egymáshoz való viszonyára nézve; nem tudtak elfogadható választ adni arra a kérdésre sem, hogy a JordK. — a fordító vagy a másoló révén — melyik szerzetesrendhez kapcsolható. Meg kell jegyeznünk: az ÉrdyK.-ból és a JordK.-ból bizonyítékokként idézett párhuzamos szövegek (VEINSTEIN-HEVESS cikksorozatát is ide számítva) egy esetben sem mutatnak olyan mértékű nyelvi megegyezéseket, amelyekkel igazolni lehetne akár azon feltételezést, hogy a KN egyes szövegrészeket a JordK.-ból másolt, akár azt, hogy a KN írta a JordK.-et is; e szöveg-összehasonlítások alapján nem tisztázódott megnyugtatóan a két kódexnek egyéb kódexeinkhez való viszonya sem.

A szöveg-összehasonlítások általános módszertani hibáira, illetőleg veszélyeire MÉSZÖLY GEDEON már 1913-ban (A Döbrentei Codex evangéliumai és a Müncheni Codex: MNy. IX.) és 1914-ben (A Döbrentei-Kódex zsoltárai és az Apor-Kódex: Nyr. XLIII.), majd 1917-ben szintén rámutatott (Legrégibb bibliafordítóinkról: MNy. XIII.; Szerecz Alajos Imre, Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei: Irtört. 1917.). MÉSZÖLY kiemelte: az egyoldalú szöveg-összehasonlításokból, illetőleg a látszólagos szöveg hasonlóságokból elhamarkodottan levont tanulságok téves következtetésekre vezethetnek. SZERECZ egyik elemzéséről megállapítja: „...ha utánanézzünk a három kódexidézett »pontos« egyezésének, azt látjuk, hogy az Érdy C. bizony nem »ugyanúgy« fordít, mint a Weszpr.- és Tih C.” „Ily tapasztalat arra figyelmeztet bennünket, hogy a szerző ilyenmű megállapításainak mindaddig ne higgyünk, míg magunk szemével el nem olvassuk a csak utalással jelölt kódexhelyeket s úgy meg nem győződünk” (Irtört. 1917: 422). — MÉSZÖLY rámutatott a következőkre is: „Azonos latin szövegnek azonos korbéli fordításai közt keresve rokonságot, óvatosaknak kell lennünk. Két régi bibliafordítás közt bizonyára mindig találunk több-kevesebb hasonlóságot” (A Döbrentei Codex és az Apor Codex Második Keze: ItK. 1915: 45).

Az 1920-as évekig a szakirodalom egyik csoportja tehát azt írja a JordK.-ról — VEINSTEIN-HEVESS hibásan megalapozott véleményezése nyomán —, hogy karthausi eredetű (HORVÁTH SÁNDOR, A szent domonkos-rend multjából és jelenéből. Bp., 1916.; VARGHA DAMJÁN, A Domonkos-rend érdeme a magyar irodalom megalapozásában: A Szent István Ak. Ért. 1916.; WALDAFFEL JÓZSEF, Legrégibb bibliafordításunk: ItK. 1927.); másik csoportja — VOLF nyomán, bizonyító adatok hiányában — megkérdőjelezi vagy nem fogadja el

Bátori László feltételezett szerzőségét s egyúttal a kódex pálos eredetét, ennek következtében a JordK.-et ismeretlen eredetűnek mondja, illetve nem foglal állást a kérdésben (SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv I.; Kalauz Az Orsz. Magy. Iparm. Muz. részéről rendezett Könyvkiállításához. Bp., 1882.; ZOLNAI GYULA, Nyelvmélekeink a könyvnyomtatás koráig; KATONA LAJOS, Az Érdy-códex egy helyéhez: MNy. IV.; HARSÁNYI ISTVÁN, A magyar biblia. Bp., 1927.).

Itt kell megjegyeznünk: a szakirodalom gyakran megfélekezni látszik arról a tényről, hogy a JordK. leírója nem azonos annak fordítójával: a szerzők olykor nem tesznek különbséget a fordító és a leíró személye között.

A nyelvtudomány az 1930-as évek után — egészen napjainkig — első sorban TIMÁR KÁLMÁN megállapításaiból indul ki. TIMÁR cikkeiben bírálata alá veszi a JordK. eredetéről érvényben levő nézeteket (Prémontrei-kódexek. Kalocsa, 1924.; Magyar kódex-családok: ItK. 1927—29.). Bátori László szerzőségét ő sem fogadja el. Ugyanakkor megalapozatlannak találja azt az állítást is, hogy a JordK. fordítója azonos az ÉrdyK. szerzőjével. Ezt mondja: e föltevésnek „nincsen tárgyilag igazolható alapja” (ItK. 1927. 224. 1). Végül nem fogadja el SZILY KÁLMÁN szóbeli — TIMÁR által indoklás nélkül idézett — véleményét sem: „Szily Kálmán — mint a kódex-kutatók nagyérdemű nesztorának saját szóbeli közléséből is tudom — *prémontrei* eredetűnek tartja a Jord. bibliát” (Prémontrei kódexek 32). TIMÁR a JordK. domonkos eredete mellett foglal állást, mivel a domonkos eredetű kódexek és a JordK. között tartalmi, szöveg- és gondolategyezéseket lát. Többek között így indokol: „Hogy a Jord.-biblia a margitszigeti Domonkos-apácák birtokában volt, azt az Érs. k.-szel való szoros kapcsolatából bizonyossággal meg lehet állapítani. Maga a bibliafordító is Domonkos-rendi szerzetes lehetett” (ItK. 1927: 218). „Az Érs. K-et János evangéliumának eleje vezeti be, melynek szövege oly hűen követi a Jord. K. szövegét, hogy azt közvetítés kizárásával, egyenest a Jord. K. lapjairól írhatták át. A Jord. K. tehát minden valószínűség szerint eredetileg a margitszigeti domonkos apácáké volt.” „A Jord.-biblia újszövetségi könyvei az Érdy K-en kívül főleg domonkos eredetű kódexekbe ... találtak utat.” „A bibliafordításnak az a másolata, mely a Jord. K-ben s töredékeiben maradt fenn, a margitszigeti domonkos apácák részére készült s utóbb azok vitték magukkal Nagyszombatba” (Prémontrei kódexek 32).

TIMÁR tehát nem látja bizonyítotttnak azt, hogy a JordK.-et is a KN írta; nem tekinti meggyőzőeknek VEINSTEIN-HEVESS és WALDAFFEL azon érveit, hogy e tényt az ÉrdyK.-szel való helyesírási, nyelvi, nyelvjárási hasonlóságok s a két kódex szövegegyezései támogatják. Ugyanakkor a fordítás domonkos eredete mellett TIMÁR is első sorban szövegegyezésekkel érvel. Az általa felsorolt egyezésekből még arra is következtet, hogy a JordK. a margitszigeti domonkos apácáké volt, sőt arra is, hogy a JordK. — mint másolat — a margitszigeti domonkos apácák részére íródott. — Nem lehet vitás, hogy TIMÁR ezen indokai a fordítás és a másolat domonkos eredete mellett semmivel sem meggyőzőbbek, mint VEINSTEIN-HEVESS és WALDAFFEL bizonyításai a karthausi eredet mellett. — Szerepel azonban TIMÁR érvei között egy fontos tényező: ő a JordK.-nek — nem a leíróját, hanem — a fordítóját a prologusok gondolategyezései miatt sorolja a Domonkos rend tagjai közé. Ezeket írja: „A Jord. biblia evangéliumainak prologusa gondolategyezést tüntet föl a domonkos-rend konstitúciónak prologusával. Közelfekvő a gondolat,

hogy maga a bibliafordító is sz. Domonkos rendjének tagja volt. A *Jord. K*-et tehát azon kódexek közé sorolom, melyeknek domonkos eredete lehetséges.” (Prémontrei kódexek 32.) Végül pedig: „Magam önálló kutatások alapján arra az eredményre jutottam, hogy a szóbanforgó bibliafordításnak a *Jord. k*-ben s töredékeiben . . . ránk maradt példánya a margitszigeti Domonkos-apácák részére készült s magát a bibliafordítót is a Sz. Domonkos-rendben kell keresnünk” (ItK. 1927: 219).

TIMÁR helyesen látta meg, hogy az adott kérdés megközelítéséhez alapvetően fontos a mű szemléletének, célkitűzéseinek vizsgálata. Azonban nyilvánvaló az is: csupán ezen az alapon nem dönthető el egyértelműen sem a kódex fordítójának, sem pedig másolójának szerzetesrendi hovatartozása. HORVÁTH JÁNOS, aki nem fogadta el Bátori szerzőségét, s nem is foglalt állást a *JordK*. eredetének kérdésében, a következőkre hívta fel a figyelmet a *JordK*-ről szóló elemzésében: „Azt . . . , hogy melyik kolostoré volt valamely kódex, a legtöbb esetben csak nagyon sok szempontú hozzávetés döntheti el s nem mindig egész bizonyossággal” (Kezdetek 144).

A kérdéssel ezután részletesebben, több szempontot figyelembe véve, értékelő módon KARDOS TIBOR és MEZEY LÁSZLÓ foglalkoztak.

KARDOS „A magyarországi humanizmus kora” (Bp., 1955.) című munkájában a *JordK*-et „kódex-irodalmunk egyik legrejtélyesebb teljesítményé”-nek nevezi (i. m. 365), s az elemzés során elsősorban a *JordK*. megírásának indíttatásából, a mű egészének célkitűzéséből indul ki. A domonkos eredetet nem tartja bizonyítottnak; indokai a következők: „Volt, aki . . . azt igyekezett bizonyítani, hogy a *Jordánszky-biblia* a dominikánus szerzetnél szokásos perikópa beosztást követi. E kérdés természetesen nem mellőzendő. Azonban éppen egy olyan kódexnél, mely a rendi határokat tudatosan átlépi, ez a kérdés másodrendű, még ha helytálló is lenne a feltevés.” (I. m. 365. l.) KARDOS szerint az azonos szellemi gyökérből kinőtt *JordK*-et és *ÉrdyK*-et nemcsak egymással, hanem Bátori László tevékenységével is egy csoportba helyezik tartalmi értékeik, jeromoszi szemlélettől áthatott voltak: „Hunyadi Mátyás idejében az uralkodó pártfogásával, a »*devotio moderna*« irányzata a központosítás céljai érdekében pártolt törekvéssé válik és teljességgel utat tör a biblia fordításának, kommentálásának, előreformációs, nyelv művelési szándékkal kísért feladata. Ezután Bátori László tevékenységét, a *Jordánszky-kódexet*, a Karthauzi Névtelent . . . mint egyetlen folyamat láncolatát látjuk.” (I. m. 326.) KARDOS ugyanakkor elfogadhatóan megindokolja a következőket is: az *ÉrdyK*. és a *JordK*. szellemi rokonsága önmagában még nem jelenti azt, hogy a *JordK*. fordítóját feltétlenül a karthausi szerzetesek között kell keresnünk, hiszen a bibliafordító Jeromos tisztelete nem csupán egyetlen szerzetesrendre volt jellemző. Mint írja: „. . . a »*devotio moderna*« társadalmi és kulturális eszményei pontosan ezekben a rendekben találtak talajra: vagyis a pálos és karthauzi, valamint az augustinus szerzetben, de jelek vannak rá, hogy Magyarországon a német helyzettől gyökeresen eltérően, még a dominikánusok között is” (i. m. 348). Továbbá: „. . . a pálosrendben annyira dívó tisztelete a bibliafordító Jeromosnak, és a könyvmásolás nagy kultusza. Két olyan jelenség, mely Németalföldön is a »*devotio moderna*« legjellemzőbb kísérő jelensége. Elsősorban bibliafordításokat jelentett és bibliai szövegek másolását, egy olyan szemléletet, mely a forrásokhoz akart visszatérni, a középkori népi eretnekségekhez hasonlóan biblia-központi volt.” (I. m. 351.) — Mindezek mellett KARDOS nem tartja kizártnak, hogy a *JordK*. karthausi eredetű, de ugyanakkor lehetségesnek ítéli

Bátori László bizonyos mértékű szerzőségét is a JordK. eredetijére nézve. Jól megalapozott állításai a két mű (az ÉrdyK. és a JordK.), illetőleg Bátori tevékenységének tartalmi értékeiből, szellemiségéből indulnak ki; ellentétben az előző évtizedek szakirodalmának — jórészt felszínes — szövegösszehasonlító munkálataival. Így összegezi véleményét: „Volt olyan felfogás, hogy a kódex karthauzi eredetű, ahová könnyen eljuthatott a pálosoktól, lévén különösen szoros kapcsolat a két rend között. Ez nincs kizárva, mivel éppen a karthauziak között tört utat Európa-szerte a »*devotio moderna*«. (I. m. 365.) „Volt olyan felfogás, melyet magunk is valószínűnek tartunk, hogy — legalábbis részben — a Bátori-féle bibliai szerkesztménnyel állunk szemben” (i. m. 365). — KARDOS tehát elveti az alaptalan állítást a JordK. domonkos eredetére nézve, s csupán a tartalmi értékeket tekintve lehetségesnek ítéli mind a karthausi, mind a pálos eredetet. Egyéb bizonyító adatok hiányában azonban — igen helyesen — nem foglal határozottan állást. A kérdéskör több szempontú elemzése során a következőket szögezi le az előreformációs magatartást, illetve a humanizmus magyar nyelven való megjelenését mutató művekről: „... több esetben nehéz eldönteni, vajon a szerző pálos volt-e vagy karthauzi, augustinus-e vagy dominikus, hogy olyan törekvés is feltűnik, mely rendre való tekintet nélkül szól mindenkire, akinek köze van a szerzetesrendekhez, bármelyikhez. Ilyen jelenség állapítható meg már a *Jordánszky-kódex*ben, majd később a Karthauzi Névtelennél.” (I. m. 351.)

MEZEY LÁSZLÓ 1956-ban példamutató alapos-sággal tárta fel és összegezte a Bátori László személyére, munkásságára és jelentőségére vonatkozó tényeket, s a szakirodalom számos téves megállapítását módosította (A „Báthory-biblia” körül: MTA I. OK. VIII, 191—221). Abban a kérdésben, hogy Bátori munkája volt-e a JordK. eredetije, MEZEY a KARDOSTól idézett véleménnyel ért egyet, hogy ti.: „... a Jordánszky-biblia valóban Bátori munkája, de csak olyan értelemben, hogy a pálos remete egy régebbi fordítást — a Huszita-bibliát — átjavíttatott és újramásolt” (i. m. 204).

Ehhez a megállapításhoz hozzá kell tennünk: a feltevést eddigi ismereteink szerint valóban nem cáfolja, ugyanakkor azonban nem is támasztja semmilyen kézzelfogható tény.

Legújabban NAGY ILONA tett figyelemreméltó megállapításokat — részletező adatfelsorolásból kiindulva — a JordK. fordítástechnikai sajátosságairól. NAGY ILONA — VOLF nyomán — határozottan elkülöníti egymástól — igen helyesen — az ismeretlen fordító és az ismeretlen másoló személyt (A Jordánszky Kódex fordítástechnikai sajátosságairól: MNy. LXXVII, 41—8).

A legújabb forrásértékű, összefoglaló jellegű kézikönyvek nem foglalkoznak részletekbe menően a JordK. eredetének kérdésével. A szerzők általában csupán összegezik a szakirodalom megállapításait, illetve rögzítik a kialakult véleményeket: egyrészt azt, hogy Bátori szerzősége alaptalan; másrészt azt, hogy lehetséges a kódex domonkos eredete; továbbá hogy a fordító, illetve a leíró személye ismeretlen (SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek.² Bp., 1959. 37—8; KNEZSA, Hírtört. 171; A magyar irodalom története 1600-ig. Bp., 1964. 123—4; BÁN IMRE, A Karthausi Névtelen műveltsége: IrtörtFüz. 88. Bp., 1976.).

Máig tisztázatlan tehát a kérdés: a fordító, illetve a másoló révén melyik szerzetesrendhez kapcsolható a JordK.

Mint láttuk, a két kódex párhuzamos szövegrészeinek összehasonlításából, illetőleg a célkitűzések taglalásából kiinduló feltevések mindegyikének

van ugyan létjogosultsága, azonban egyik feltevését sem támogatják súlyosabb indokok, mint a többi. Az eddigi szövegösszevetésekből egyelőre az sem bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy a KN forrásul használta a JordK. szövegét. — Nyilvánvaló az is, hogy a két kódexnek csupán tartalmi értékei alapján a kérdést egyértelműen eldönteni nem lehet: szólnak érvek mind a pálos, mind a domonkos, mind pedig a karthausi eredet mellett. — Nem hozott megnyugtató eredményt az az eljárás sem, amely az ÉrdyK. és a JordK. nyelvi tényeinek összehasonlításából kiindulva kísérelte meg felderíteni a JordK. eredetét. Az ÉrdyK. és a JordK. bizonyos nyelvjárási megegyezéseiből valóban logikusan következik az a feltételezés, hogy a JordK. eredetijének nyelvi forrása is a Dráva mellékén keresendő (legújabbban l. MIKESY SÁNDOR, A Jordánszky-kódex és a Nagyváti Glosszák keletkezési helyéhez: MNy. LXIII, 197—9), bizonyítottan azonban egyelőre nem tekinthetjük, hiszen a két kódex nyelvjárási sajátosságainak tüzetes összehasonlítására mindeddig nem került sor. — Teljesen alaptalan azonban a nyelvjárási egyezésekből levont azon következtetés, hogy a JordK.-et is a KN írta (sőt: fordította!), éppúgy, mint az ÉrdyK.-et.

A nyelvi sajátosságokból kiinduló kutatási irányzat — mint láttuk — három alapvető módszertani hibát mutat: 1. A szerzők nem vizsgálták a két kódex anyagának egészét, idézett példáik pedig nem tükrözik a két munkára legjellemzőbb nyelvi sajátosságokat. 2. A kétségkívül meglevő nyelvi hasonlóságok mellett figyelmen kívül hagyták a két kódex között megmutatkozó helyesírási, hangjelölési és nyelvjárási különbségeket. 3. Egyetlen esetben sem került sor a két kézirat betűformálási módjainak, íráshibáinak és javításainak tanulmányozására, összehasonlítására.

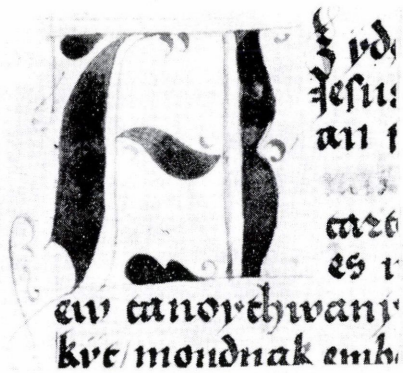
MÉSZÖLY GEDEON különös jelentőséget tulajdonított a nyelvemlékek vizsgálata során az íráshibarendszerek feltárásának, valamint a lejegyzőtől származó javítások vizsgálatának. A kódexszövegek közös forrásainak feltárása céljából pedig elengedhetetlennek tartotta — a stílusbeli, nyelvi összehasonlítás mellett — a kézírások, javítási módok összehasonlítását is (pl.: A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 95; ÖMSzöv. 132—4).

Nem lehet kétséges: a JordK. és az ÉrdyK. kéziratának több szempontú összehasonlítása is nyújthat számunkra olyan tanulságokat, amelyeknek segítségével legalább megközelítően tisztázhatunk a két kódexre vonatkozó több — eddig még felderítetlen — kérdést.

Magam az ÉrdyK. *ő-ö* hangokat jelölő betűinek, illetve a KN javítási rendszerének vizsgálata során kezdtem el a JordK. kéziratának tanulmányozását. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, Dr. Kovách Zoltánnak a segítségével alkalmam nyílt arra is, hogy a Széchenyi Könyvtár Kézirattárában a két kódex kéziratát nem fényképmásolaton, hanem egymás mellé téve hasonlíthassam össze. A közvetlen összehasonlítás lehetősége e két kézirat esetében lényeges: a fényképmásolat nem mutatja világosan pl. a betűjavítások módjait, vagy a használt tinták egymástól különböző színeit. — Az ÉrdyK. kézírásának a JordK. kézírásával való összehasonlítása többek között a következő tanulsággal járt: Az ÉrdyK. szövegének nagyobb része folyóírással készült, de helyenként egyes szövegegységek gótbetűkkel íródtak. — Az ÉrdyK.-ről az a vélemény napjainkig, hogy egy kéz írása. A kézirat azonban mást mutat. A 103a lappal kezdődő szövegrész kézírása szemmel láthatóan különbözik az előző szövegrész kézírásától. Ugyanakkor a 103a laptól kezdve más betűjelek találhatók

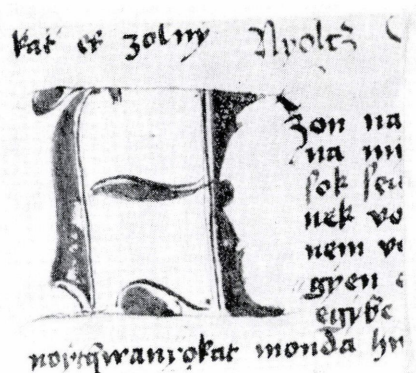
Iniálék az Érdy és a Jordánszky Kódexből

Érdy Kódex

Nagy A betű (363b)

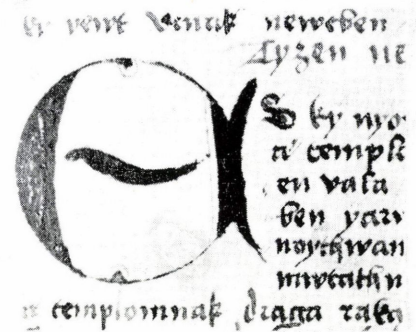
Jordánszky Kódex

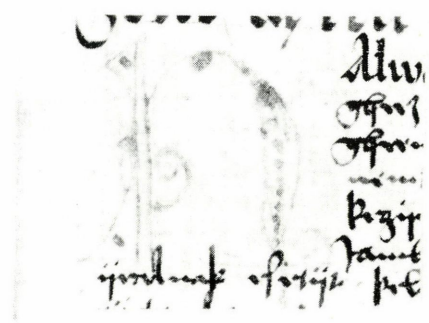
Nagy A betű (106va)

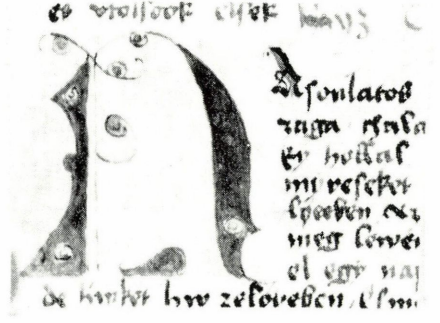
Nagy E betű (122b)

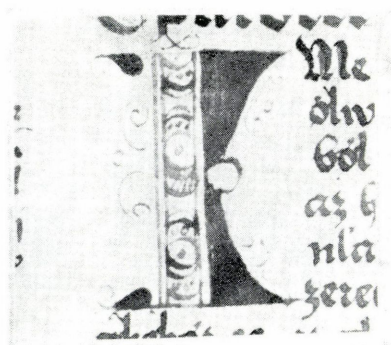
Nagy E betű (98ra)

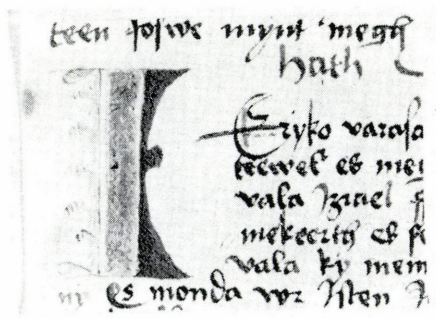
Nagy H betű (400a)

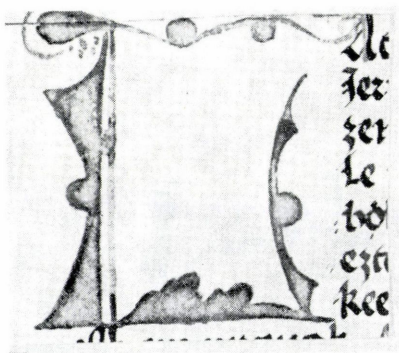
Nagy H betű (95va)

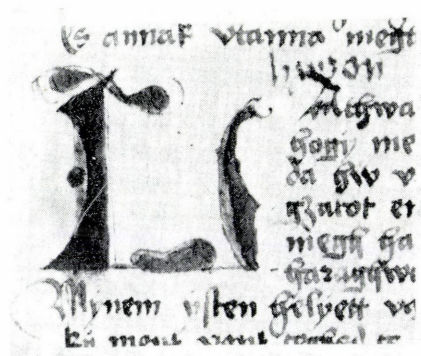
Nagy I betű (379b)

Nagy I betű (76ra)

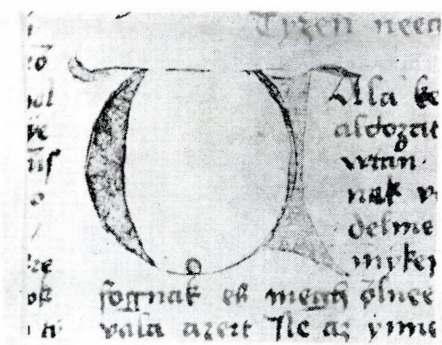
Nagy L betű (144a)

Nagy L betű (11va)

Nagy U betű (159a)

Nagy U betű (110vb)

elsősorban az *ö—ő*, a *c* és a *cs* hangok jelölésére, mint előbb; s a kódexre addig jellemző *ö*-zés helyett itt az *ē*-ző nyelvhasználat lesz általános. Ezekon kívül egyéb jelölésbeli és nyelvi különbségek is találhatók. A 103a lappal kezdődő szövegrész nem a KN, hanem egy Második Kéz (a továbbiakban: 2. K.) írása: az általa használt tintának a színe is elüt a KN tintájának színétől. E szövegrész a stílus, a szóhasználat terén azonban nem különbözik a kódex egészétől. — A 103a laptól kezdődően több mint 30 lapon keresztül szinte megszámlálhatatlanul sorakoznak egymás mellett a KN által a 2. K. írásában tett javítások. A két kéz írásmódja, tintájának színe jól megkülönböztethető egymástól. A 2. K. a kérdéses szövegrészt feltehetően a KN irányításával másolta, részben valószínűleg diktálás után írta. A 2. K. bizonyos betűjeleit, *ē*-ző szóhasználatát a KN egy ideig igen aprólékosan átjavította a saját *ö*-ző nyelvhasználatának és a saját hangjelölésének megfelelően. A KN-nek ugyanitt szövegtoldásaival is találkozhatunk. A 2. K. által írott szövegrészt azonban a KN nem tudta végig átjavítani. — A 212b laptól kezdődő rész a kódex végéig már — valószínűleg teljes egészében — ismét a KN keze írását és a kézirat egészére jellemző hangjelölést mutatja. A két kéz szövegének betűformálási és hangjelölési különbségeiről, a KN-nek a 2. K. szövegében tett javításairól részletesebben szoltam „A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai” című előadásban (NytudÉrt. 104. sz. 277—87). Ott már rámutattam a következőkre is: bizonyos betűformálási és hangjelölési tényezők alapján lehetségesnek tűnik, hogy a 103a-tól a 212b-ig terjedő rész egyes gótbetűs szövegeit a KN írta le. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a 212b-től a kódex végéig terjedő rész egyes gótbetűs szövegeit a 2. K. jegyezte le. — A kéziratok összehasonlításának egyéb — jelölésbeli, nyelvjárási — tanulságait más alkalommal kívánom részletesebben ismertetni. Meg kell azonban jegyeznem azt is: a két kódex kézírásának, betűtípusainak összevetése hosszas tanulmányozást igénylő s nem egysíkú feladat. KIRÁLY PÉTERnek a nyelvemlékek vizsgálatáról tett alábbi megállapítása ma is helytálló: „A magyar nyelvemlékek írástörténeti vizsgálata még nem történt meg, s épp ezért — főleg nem paleográfusnak — igen nehéz egy-egy emlék paleográfiai vonatkozásairól írni. A helyzetet nehezíti az is, hogy magyarországi emlékekre: oklevelekre és kódexekre támaszkodó paleográfiai kézikönyvvvel sem rendelkezünk.” (Ismeretlen magyar glosszák: NytudÉrt. 21. sz. 7.) — Az ÉrdyK.-ról és a JordK.-ról is elmondható: a szakirodalom — a betűtípus megállapításán túl — nem foglalkozik számottevően a két kódex paleográfiai kérdéseivel. Ami azonban ennél is feltűnőbb: a művészettörténeti szakkönyvek nem szólnak részletekbe menően a két mű díszítő elemeiről, iniciáléiról. A JordK. díszítő motívumairól BERKOVITS ILONA két munkája ad nagyjából azonos áttekintést (Magyarország műemléki topográfiája I/1. 1948. 308; Magyar kódexek a XI—XVI. században. 1965. 76—9). BERKOVITS legfontosabb megállapításai a következők: „Vörös, zöld, kék kezdőbetűk. 7 lapszéldíszítés, 25 iniciálé ... Miniátora a sok díszítés ellenére közepes mester ... A lapszéldíszítések és iniciálék igen rongáltak, a festék legtöbb helyen elkopott, de az épebben maradt részek gondos kidolgozásra mutatnak.” (Magyarorsz. MT. I/1, 308.) „... a miniátor kevésbé fejlett tudását díszes kiállítással, s arany alkalmazásával is igyekezett ellensúlyozni ... Miniátorának stílusa nem egységes: a lapszéldíszítésekben kevert motívumokat alkalmaz, régi mintaképeket követ, különösképpen a Corvin Mátyás korabeli budai miniátorműhely termékeit. A reneszánsz bőségszaruk, vázák és girlandok motívumait élénkpiros, sárga,

kék, zöld színekkel festi, s e színek eredeti tarkasága a díszítéseknek szinte népművészeti jelleget ad. A miniátor egyéni formaérzéke meglepő módon nyilvánul meg a kódex első lapján, ahol a miniatúrafestészetben szokatlan bizarr, valószínűleg a népi textíliákról kölcsönzött tarka fonatos s kockás mintázatos díszítőmotívumokkal találkozunk.” (Magyar kódexek a XI–XVI. században 76–9.) — Az értékelés nem szól részletesen a JordK. iniciáléiról. Az ÉrdyK. díszítő motívumairól, iniciáléiról pedig a szakirodalomban még a fentiekhez hasonló kevésbé részletes módon sem esik szó. Ezt a tényt természetesen megmagyarázzák az ÉrdyK. díszítéseinek csekély száma, illetve egyszerű megoldásai. Az ÉrdyK. terjedelméhez mérten a megrajzolt iniciálék száma is igen kevés. Általános jelenség, hogy a kódexben az iniciáléknak csupán körvonalai vannak meg; helyenként elkészültek az igen egyszerű iniciálék: vörös tintával kirajzolva, díszítés nélkül. Az a jelenség a leggyakoribb, hogy az iniciálé helye üresen maradt. Azaz: miután a KN leírta a szöveget az iniciáléknak kihagyott helyekkel, az iniciálékat utólag csak elvétele készítette el, illetve azoknak többnyire csak a körvonalait rajzolta meg. A KN hatalmas tempójú munkája közben nem fordított különösebb gondot a munka- és időigényes iniciálék elkészítésére. (A kódex nem egészen egy év alatt, 1526-ban készült el; l. BÀN IMRE i. m.) Annál feltűnőbb, hogy a 103a lappal kezdődő, tehát a 2. K. által írott részben 47 db színes, viszonylag díszes iniciálé található. Ezeket szemmel láthatóan a szöveg lejegyzője, a 2. K. rajzolta. A 2. K. által írott részben egyes szövegegységek tiszta, világos, nyugodt tempójú, szöveg-másolásra utaló írásmódot mutatnak; más szövegegységek felületesen megformált betűiből igen gyors tempójú, diktálás utáni írásra következtethetünk. Elsősorban ez utóbbi szövegegységek tükrözik a 2. K. hangjelölési és nyelvjárási sajátosságait, s épp ezért itt találhatók legnagyobb számban a KN hangjelölési, illetve nyelvjárási jellegű javításai. — Feltételezhető tehát, hogy a 2. K. feladatköre — talán a KN irányításával — szövegmásolás, diktálás utáni írás s egyéb mechanikusabb jellegű munka lehetett.

A JordK. egészének írásmódját, betűformáit BERKOVITS ILONA így jellemzi: „Bastarda írással két hasábon 46–51 sorba írva” (Magyarorsz. MT. I/1, 308). — A szakirodalom a JordK.-et is egy kéz munkájának tartja. (Így legutóbb VOLF nyomán NAGY ILONA is: i. h. 41.) A JordK. kézirata valóban azt mutatja, hogy ez a kódex teljes egészében egy gyakorlott kéz másolata. Lehetséges azonban, hogy a csekély számú, folyóírással írt, elsősorban tartalmi jellegű szövegtoldások másik kéztől erednek. Külön vizsgálódást igényelnek majd többek között a „Bodogfagos zent Jeronimus Doctornak epistolaya” betűformái is. E kérdésekről, illetőleg a JordK. javításairól és íráshibáiról más alkalommal kívánok szólni. — A JordK. kézirata — elejétől végéig — viszonylag kevésbé díszes iniciálékkal van díszítve: ezek az iniciálék szemmel láthatóan szintén a másoló kéz munkái. Az egységes kézírású kódex betűtípusai különböznek az ÉrdyK. betűitől. Feltűnő azonban, hogy a JordK. egésze használja ugyanazokat a betűjeleket az ő-ő, a c és a cs hangok jelölésére, amelyeket az ÉrdyK. 2. Keze. Ugyanakkor pl. a mellékjeles ő-féle betűk vagy a cz betűkapcsolat megformálása is hasonlóságot mutat az ÉrdyK. 2. Kezének írásával. A JordK. nyelve elsősorban ő-ző, éppúgy, mint az ÉrdyK. 2. Kezének szövege. Végül pedig: a JordK. iniciáléi formájukat, vonalvezetésüket, díszítő motívumaikat tekintve igen gyakran szinte azonosaknak látszanak az ÉrdyK.-nek a 2. K. által írott szövegében található 47 iniciáléval. A jelek arra mutatnak, hogy az iniciálékat

ugyanaz a gyakorlott rajzoló készítette mindkét kódexben. E kérdésben kikerterm BALOGH JOLÁN művészettörténész véleményét is. Az ő írásban is rögzített szakvéleménye a következő: „Az Érdy Kódex iniciálái (1526.) és a Jordánszky Kódex iniciálái (1516–1519.) kétségtelenül a legszorosabban összefüggnek. Mindazáltal a kvalitásbeli különbség is nyilvánvaló közöttük: az Érdy Kódex scriptora biztosabban rajzolt, betűkompozíciói fejlettebbek, vonalvezetése határozottabb. Ez a különbség magyarázható a scriptor stílus- és rajzkészségének a fejlődésével, ami megfelelne a 7 évnyi időkülönbségnek. De lehet gondolni arra is, hogy az összefüggést közös mintaképek (mintakönyv) használata eredményezte. Mivel a két kézirat között egyébként is szoros összefüggés mutatkozik, valószínűbbnek látszik az első feltevés, azaz, hogy a két kódex iniciálái ugyanattól a kéztől származnak.”

A két kódex kézírásának, iniciáléinak összehasonlítása tehát a következő tanulssággal járt: az ÉrdyK.-et a másolásokkal együtt a KN önálló, tudatos írói alkotásának kell tekintenünk. Az ÉrdyK. egy meglehetősen jól körülhatárolható részét azonban a 2. K. másolta, illetőleg írta diktálás után. Ugyanebben a részben a 2. K. iniciálékát is rajzolt. Ezt a 2. Kezet — a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján — a zonosnak kell tekintenünk a JordK. szövegének leírójával, másolójával. Mindezek alapján feltételezhetjük tehát, hogy az ÉrdyK. és a JordK. ugyanazon kódexkészítő műhelyből származó alkotások. Mivel pedig az ÉrdyK. karthausi eredete eddigi ismereteink szerint nem vitatható, így a JordK.-et is karthausi eredetűnek kell tekintenünk mindaddig, amíg ezt valamely később előkerülő adat meg nem cáfolja. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget, amelyre MÁLYUSZ ELEMER figyelmeztet: „Nagyon valószínű, hogy a külföldi kéziratárak átbúvár-lása főleg a XV. századból eddig ismeretlen magyar írók műveit és emléket hozná napfényre” (Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 341). — Sz. KOROKNAY ÉVA a karthausi kolostorokról szólva hasonló tényekre hívja fel a figyelmet: „... külföldön a karthausi íróknak és könyv-készítőknek sok műve ismeretes” (Magyar reneszánsz könyvkötések. Művtört-Füz. 6. sz. 21). KOROKNAY a lövöldi kolostor könyvtáráról is lényeges megjegyzést tesz: „Bizonyos, hogy a királyok által kedvelt kolostornak tekintélyes könyvtára volt. Valószínű, hogy a köteteket a mohácsi vész utáni időkben Ausztriába menekítették s talán valamelyik ottani kolostorban sikerül majd ezeket megtalálni” (i. m. 21). KOROKNAY leszögezi a következő tény is: „Sok magyarországi eredetű könyv és reneszánsz kötés került el a háborús események következtében az ország egykori peremvidékeire (Felvidék és Erdély), valamint Bécsbe és az osztrák kolostorokba. Tapasztalataink szerint a környező országok, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Lengyelország kolostorai és állami könyvtárai szintén nagy mennyiségben őriznek magyarországi eredetű köteket.” (I. m. 32.)

Megtörténhetik tehát, hogy a következő években valamelyik környező ország állami vagy kolostori könyvtárából olyan XV–XVI. századi magyar kéziratok kerülnek elő, amelyeknek adatai az eddigieknél is kézzelfoghatóbb tényeket közölnek velünk a JordK. — s esetleg az ÉrdyK. — lejegyzőjéről, illetve írójáról.

A két kézirat összehasonlításának azt a tanulságát, hogy mindkét kódexet ugyanazon kódexkészítő műhelyben készíthették, a fent elmondottakon kívül egyéb tények is támogatják. Elsősorban a már eddig is ismert hangjelöl-

lósbeli megegyezés: a magánhangzók hosszúságának betűkettőzéssel való jelölése. — Bizonyos jelentéstani és alaktani tényezők alapján feltételezhető az is, hogy nemcsak az ÉrdyK.-nek, hanem a JordK. eredetijének nyelvi forrását is valóban a Dráva vidékén kell keresnünk; azzal a megszorítással azonban, hogy a KN nyelvjárása *ö-ző*, míg az ÉrdyK. 2. Kezének és a JordK.-nek a *szö-vege* *ē-ző* nyelvjárást mutat. — Arra a kérdésre, hogy a JordK. gondos és gyakorlott másolójának nyelvjárása az *ē*-zésen kívül mennyire egyezhetett meg a kódexben tükröződő nyelvjárási sajátosságokkal, most még nem adható válasz. A lejegyző saját nyelvjárására ugyanis elsősorban az egyéni megjegyzéseket tartalmazó szövegrészekből következtethetnénk. Egyelőre viszont úgy tűnik, hogy a kódexben csupán két megjegyzés származik minden kétséget kizáróan a másolótól; e két rövid szöveg azonban nem alkalmas arra, hogy belőlük a másoló nyelvjárási sajátosságaira következtessünk. A JordK. íráshibáinak és javításainak jövőbeni feltárása, rendszerezése után, valamint a JordK. szövegének és az ÉrdyK. 2. K. által írt szövegének tüzetesebb összehasonlító elemzése után remélhetőleg közelebb jutunk majd e kérdés tisztázásához is.

A két kódex megírása feltételezett helyének megállapításakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy mindkét kódex Nagyszombatból került elő. Így, bár nem bizonyítja, de nem is cáfolja semmi azt a lehetőséget, hogy eredetileg is ugyanazon kolostor tulajdonai voltak, s oda esetleg ugyanazon kódexkészítő műhelyből kerültek.

Végül pedig minden bizonnyal megerősítheti a JordK. karthausi eredetének feltételezését megírásának indíttatása, célkitűzésének a jeromosai szemlélettől áthattott volta: e tényezők révén a JordK. az ÉrdyK.-szel köztudomásúan tartalmazott is kapcsolatot, rokonságot mutat.

A két kézirat további összehasonlítási munkái remélhetőleg tisztáznak majd egyéb — fentebb már vázolt — kérdéseket is. — Mindezekon túlmenően azonban több nyitott kérdéssel állunk szemben a JordK. szövegének forrásaira, illetőleg fordítójának személyére nézve is. Ezeket a tisztázatlan kérdéseket a külföldi könyvtárakból esetleg majdan előkerülő adatok tanulságai mellett elsősorban a rendelkezésünkre álló források, vagyis a magyar kódexirodalom egyes darabjainak összehasonlító elemzése közelítheti meg. Változatlanul időszerűek KÁROLY SÁNDORNak 1955-ben „A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz” (NyK. LVII.) című tanulmányában tett feladatmegjelölései: „Igen tanulságos és kíváncsú lenne ... teljes vagy majdnem teljes anyaggyűjtésen alapuló rendszeres szövegösszehasonlítást végezni. Ez nemcsak a kódexek egymáshoz való viszonyát világítaná meg pontosabban, hanem a fordítástechnika módszerére és fejlődésére, valamint az irodalmi nyelv kialakulására vonatkozólag is értékes eredményekkel járna.” (I. m. 268.) Ugyanitt KÁROLY is felhívja a figyelmet egy igen fontos, a szöveg-összehasonlítások esetében szem előtt tartandó tényezőre: „A szóról szóra, sőt szóalakról szóalakra való egyezés ... sokszor egymástól független fordítások között is lehetséges, különösen olyan általánosan ismert és tiszteletben tartott szöveg esetében, mint amilyen a biblia szövege volt” (i. m. 261. l.). — Az ÉrdyK.-ről szólva hasonló feladatra figyelmeztet BÁN IMRE is: „Viszonya az egyéb kortársi fordításokhoz, leginkább a Jordánszky-kódex és a Döbrentei-kódex evangélium- és epistola-fordításaihoz, nincs kellőleg tisztázva” (i. m. 13. l.). — BENKŐ LORÁNDnak a nyelvemlék-elemzésről írott módszertani útmutatását az ÉrdyK. és a JordK., illetőleg a velük összefüggésbe hozható nyelvemlékcsoport esetében is feltétlenül szükséges alkalmazni az elkövetkezendőkben; azt tudniillik,

hogy szükségszerű egy nyelvemlékcsoport „együttesének vizsgálata, problematikájuknak egymásba kapcsolódó, egymásra vonatkoztatott felvetése” (A legrégibb magyar szövegemlék-csoport: MNy. LXXIII, 131). — Mindezek mellett magam a két kódexre vonatkozó számos tisztázatlan kérdés megközelítéséhez ismételten a következő kutatási módszereket látom még célravezetőnek: A kéziratok, illetőleg azok íráshibáinak és javításainak tanulmányozása, összehasonlítása mellett szükség van „a szóba jöhető közös forrásszövegeknek az eddigieknél részletezőbb elemzésére, s a kérdéses szövegeknek kódexeink szövegeivel való tüzetes egybevetésére” (MNy. LXXIV, 210).

DIENES ERZSÉBET

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Simonyi Zsigmond pozitívizmusa

Nemrég úgy terveztem, hogy szemem romlása miatt (átmenetileg vagy végleg?) csak „magyarul hallgatva” veszek részt szakmánk életében (vö. MNy. LXXVIII, 19). Most munkáim megítélése dolgában mégis szót kell kérnem e hasábkokon.

KÁROLY SÁNDOR „Tudósmagatartások néhány nyelvészportré tükrében (Szemelvények a magyar nyelvtudomány történetéből)” címen szép, az „esszéstílushoz közeledő” fogalmazásban színes képet festett néhány már nem élő, de részben még kortárs nagy nyelvészünk „tudósmagatartásáról” (I. ÁltNyTan. XIII, 263—78); mindenekelőtt azonban SIMONYI ZSIGMOND vonásait egyesítette teljes arcképpé.

Bevezetőjében előre figyelmeztette az olvasót, hogy a címbeli *nyelvészportré* szó két jelentésű (1. ’másoktól rajzolt arckép’; 2. ’az őbenne kialakult portré’) igazi elkülönítés nélkül, „lebegtetve” használja, bár inkább a 2. értelmet részesíti előnyben (264).

A Simonyiról írt részben Károly a másoktól Simonyira vonatkoztatott *pozitivist*a, *pozitívizmus* terminussal, pontosabban ezek nem egyértelmű használatával is foglalkozik (266—8). Mint írja, „A nyelvtudományra éppúgy érvényes, mint bármely más tudományra, hogy . . . terminusai időnként más-más jelentésűek. Alkalmazásukban tehát óvatosság szükséges. Így van ez a pozitívizmus szóval is . . .” Jegyzete: „Az egyik értelmezés szerint a pozitívizmus annyi, mint adatokra építő, a történeti magyarázatokban nem pusztán spekulatív módszer. A nyelvtudományban ez a megjelölés pozitív értékű a megelőző, pusztán spekulatív magyarázatokkal dolgozó tudományossággal szemben. Ilyen értelemben használja a szót [1949-i monográfiájában] RUBINYI. A *pozitivist*a, *pozitívizmus* szónak más az értelme a vossleri idealizmus szemszögéből. Ebben az értelemben a pozitívizmus azt jelenti, hogy a nyelvet mechanikusan magyarázó elmélet, ilyen értelemben az újgrammatikus tanítás is az. A marxizmus szerint a pozitívizmus tagadja az elméleti gondolkodás jelentőségét a megismerésben. A tudomány feladatát csak az adatok összegyűjtésében látja, szűk empirizmus jellemzi. Ez a filozófiai pozitívizmus . . .” Ezért rosszallja a szónak RUBINYINÁL (I. alább) található ilyen használatát: „Révai is, Simonyi is, a pozitivist történelmi módszernek a maguk nemében senkitől felül nem múlt mesterei hazánkban, és így gyűjtő, kiadó-közlő és monografikus munkásságuk adja meg minden utánuk következő magyar nyelvtudományi kutatás alapját”. Ezért ismerteti Károly ebben az összefüggésben Simonyinak sok, éppen nem szűk pozitivist értelemben készült elvszerű és adatközlő munkáját. Sőt így sorolja el Simonyinak a RUBINYI említett akadé-

miai székfoglalójában („Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében”) elemlegetett sok, e pozitívizmussal igazában szembenálló vonását, alkotását is. Csak RUBINYI-nak egy ominózuossá válható jellemzését nem idézi: azt, hogy Simonyi „inkább volt gyűjtő-közlő, mint filozófiai érdeklődésű”. (Vö. még Nyr. LXXIII, 144.) Ilyesfélét ugyan utóbb más is írt az elhunyt mesterről, de 1949-ben — a fordulat éve után egyre erősödő dogmatizmus légkörében — a *pozitivist*a minősítéssel együtt szerintem nyilván másként hatott, mint ma.

Károly ezután 1975-ben megjelent, „Simonyi Zsigmond” című, csakugyan esszé-stílusban fogalmazott, népszerűsítő célú könyvecskémre tér: „Kár, hogy e [pozitivist]a minősítést Tompa is átvesszi, sőt többször hangsúlyozza, bár megszorításokkal: pozitivist, de a pozitívizmus jó oldalai jellemzik, helyes értelemben vett pozitívizmusa stb. Egyszer azonban filozófiai pozitívizmusról is beszél vele kapcsolatban. Én tehát nem azt mondanám, hogy pozitivist, de . . ., hanem ezt: *nem pozitivist ugyan, de . . .*” (268).

Nos, Károly Sándornak az 1981 végén megjelent, szigorúbban tudományos műszó-használati fejtegetése előtti, kötelességszerűen esszézerű fogalmazásomban levő *pozitivist*a, *pozitívizmus* terminus miatt szerintem nem éppen méltányos sajnálkozásának első része. Végre is a Simonyira s az őtől igen sokban követett német újgrammatikusokra nem egy magyar (és hozzátéve: nem magyar) nyelvészeti szövegben találkoztam — igaz, egyre ritkábban — reprezentáns szakirodalmi összefüggésben is a *pozitivist*a, *pozitívizmus* minősítéssel, még a nálam található, félreértések ellen alkalmazott „jó értelemben vett” stb. jelzetek nélkül is. Én e kötetkében a Károlytól megfogalmazott jelentések közül többnyire az elsőt akartam kifejezni a két főnévvel; olykor azonban az elsőt és a másodikat pontos elkülönítés nélkül, az ő szavával: „lebegtetve” az értelmeket.

Ellenben a *filozófiai pozitívizmus* kiemelt használatát én is rossznak tartom Simonyival kapcsolatban a magam szövegében, s ezért köszönöm Károlynak, hogy felhívta rá a figyelmet. Igaz, a fogalmazást enyhítő folytatás itt sem hiányzott szövegemből: „. . . Az mármost nem kétséges, hogy Simonyit elsősorban a pozitívizmus jó oldalai jellemzik: ő vezeti be nálunk először tanítványait a cédlázásba, tehát a módszeres előzetes adatgyűjtésnek akkor egyetlen megbízható technikájába. Saját magának is minden érdekes adatot cédlára jegyzett . . . Mint Budenz hajdani tanítványa nem feledkezett meg soha a finnugor nyelvi előzményekről . . .” stb. (i. m. 83—4). Sőt a kis könyv egésze szerintem azt a Simonyit mutatja be, akinél alig-alig lehet a filozófiai pozitívizmusnak egy-két árnyalatnyi jelentkezésénél többet megfigyelni. Ám éppen ezért helytelen volt egyszer a *filozófiai* jelzőt a *pozitívizmus* főnév elé tennem. Kétségtelen okát — idevágó jegyzeteim, saját fogalmazványom nem lévén meg — már nem is tudom megadni mással, mint rövidzárlattal. Mentség persze ez sem lehet.

Hadd térjek még ki e rossz szóhasználatom tragikomikus voltára! A tárgyalt terminusok többféle értelmű szakmai használata engem is régóta zavart. S ahol a népszerű előadás kényszere nem gátolt benne, ott — tudományos előadásban és értekezésemben — jóval előbb szóba is hoztam, szintén Simonyival kapcsolatban. Bizonyára többen is emlékeznek rá, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967. december 17-én érdekes nyelvtudomány-történeti konferenciát tartott az Akadémián; anyaga SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében (egyetemi segédkönyv jelleggel) előbb 1970-ben, majd 2. kiadásban 1978-ban is megjelent. Címe: „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920)”. Ez a tudományos ülés tehát pontosan Simonyi közvetlen elődei és az ő korával foglalkozott; előadói s a gyűjtelék szerzői közt Károly Sándor is, én is szerepeltünk. Én „Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás” címen Simonyi grammatikai munkáinak elődeihez való viszonyáról mondtam el egyet-mást. Vége felé kitértem RUBINYI MÓZES főntebb is emlegetett nagy emlékbeszédének kritikus terminushasználatára, s igyekeztem röviden tisztázni felfogásomat. Egy pár sor innen: „SIMONYI lényegében igen

kevésbé előzménye a XIX. század [itt a haplográfia miatt — s megint az én hibámból — kiesett egy ilyenféle szövegdarab: végi és XX. század] eleji filozófiai-társadalomtudományi pozitivizmusnak, mely annyira halmozta a felszíni jelenségekre vonatkozó adatokat, de nem hitt a mélyebben ható okok és elvek megismerhetőségében. Az ő részletes rendszerezése és hatalmas példaanyaga éppen élesen szembeállítja tudományos módszerét a¹ korábban még hatékony metafizikus felfogásokkal vagy a *grammatica speculativa* megújítóival, a gyermekes szófejtőkkel és a kisujjból bölcsességet szopott nyelvhelyességi „szakértőkkel”. Gondoljunk csak arra, milyen nagy adatszerű anyagismerettel győzte meg nem sokkal előbb BUDENZ is a közvéleményt! . . .” (i. h. 154—5). — Én tehát az újgrammatikusokra külföldön sem ismeretlen *pozitivistá*, *pozitivizmus* műszónak Simonyival kapcsolatban használatát jó értelemben, elődjeihez való viszonyát is jelezve ma sem rosszallnám (l. alább). A „filozófiai pozitivizmus” kifejezést kis monográfiámban csak figyelmetlenség, esetleg a sok régebbi túlzó forrásnak öntudatlan hatása magyarázhatja, de ismétlem: nem mentheti. — Megjegyzem még, hogy a Sauvageot-émlékkönyvbe (287—93) írt, 1972-ben megjelent francia nyelvű Simonyi-méltatásomban a főnti műszók és kérdéscsoportjuk nem kerül szóba. — A problémakör történeti oldalához nem érdektelen, jórészt más tanulságokkal szolgál a testvér-diszciplína múltja is, vö.: HORVÁTH KÁROLY, A pozitivizmus a magyar irodalomtörténetben (ItK. 1959: 403—15); TARNÓC MÁRTON, Riedl Frigyes (It. 1981: 882—98); SÓTÉR ISTVÁN, Pozitivizmus a magyar kritikában — Németh G. Béla szintéziséről (Kortárs 1982. 4. sz. 648—52).

Bevezetőmben idézett 1981-i cikkében Károly Simonyira vonatkozóan csak RUBINYI és TOMPA monográfiáját vette föl az „Irodalom” jegyzékébe. Nem csoda tehát, hogy iménti, 1967-ben előadott, 1970-ben és 1978-ban megjelent nézetemet nem említi, noha annak idején talán mint előadó- és szerzőtárs hallhatta vagy olvashatta. Mindenesetre örülök, hogy nézeteink a valóságban nem állnak olyan merev ellentétben egymással, mint 1981 végén megjelent írása sejteti. Az, hogy Simonyit egészen merev egyértelműséggel beskatulyázzuk az újgrammatikusok vagy más „isták”, „ikusok” közé, úgyis veszélyes dolog. Mondattani érdeklődése például eléggé elvlasztja még a legtöbb német újgrammatikustól is. Ezt sokan megírtuk már. Ha a tudomány fejlődésébe beállítjuk is, sok erényével és kevés gyöngyével, leginkább „simonyista”, „simonyikus” alkotót kell látnunk benne; s ő mint ilyen lett nagygyá. Így kell őt becsülnünk, sőt szeretnünk.

Végezetül írásom első részeihez visszatérve, három kisebb tudománytörténeti érdekességet említek meg:

A) KLEMM ANTAL 1927—28-ban nagy tanulmányt tett közzé „Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban (A nyelvtudomány módszertanához)” címen (MNY. XXIII, 10—24; XXIV, 151—60, 247—57). Ebben a VOSSLERTől és a többi idealistától megrótt pozitivisták sorában egyáltalán nem szerepel Simonyi: sem azok közt, akik az adatok puszta közlésével pótolták a magyarázatot, sem azok közt, akik mechanikus felszíni, rendszeren egyéni lélektani megokolással sematikusan dolgoztak. Simonyi nevét az értekezés egyetlen egyszer idézi: „. . . Az idealisták táborán kívül álló nyelvűbúvárok közül is többen ezen a fölfogáson vannak: egyének újítanak, tömegek utánoznak. Így különösen DELBRÜCK, továbbá OERTEL, SANDFELD-JENSEN, SIMONYI ZS., HORGER A., SCHMIDT J. stb.” (a jegyzeteket elhagyva: MNY. XXIV, 247). Vagyis csupán egy olyan nézetével jellemzi, amelyben Simonyi és az idealisták közt nincs eltérés. Ezzel szemben 1953/1954-i jubileumi tanulmányának már bevezetésében idézi RUBINYI minősítését: „RUBINYI M. találónak nevezte őt a magyar pozitivista nyelvtudomány modern klasszikusának” (KLEMM IMRE néven: I. OK. V, 484). — A filozófiai pozitivizmust KLEMM egyik helyen sem érinti.

B) MIKOR SULÁN BÉLA 1953-ban marxista—leninista szempontból szigorúan elmarasztalta a hazai, szerinte pozitivista nyelvészeket (is) (vö. pl.: „A pozitivista nyelv-

tudomány nem egyéb, mint a filozófiai pozitívizmus bevitele a nyelvészetbe. Tudjuk, hogy a filozófiai pozitívizmus a maga idejében is reakciós volt . . . a materializmus tudományos filozófiája ellen lépett fel . . .”), elismeréssel nyugtázta többek közt az elmúlt századforduló körüli időben megjelent nagy hazai adattárakat. Simonyi munkásságának nagy hasznát ebben a vonatkozásban tehát hallgatólag ő is elismerte.

C) Említettem már, hogy tudománytörténezeink legújabbban nem szívesen élnek a *pozitívizmus*, *pozitivist* terminussal, kivált magyar nyelvészeti vonatkozásban nem. Helyette a *realizmus*, *realista* szót használják, vagy körülírják a megfelelő fogalmakat, hogy elkerüljék a *filozófiai pozitívizmus*-hoz kapcsolódó megrovások átsugárzását. Én nem hiszem, hogy ezzel sokra megyünk: a nemzetközi általános nyelvészet történetével kapcsolatban ugyanis változatlanul ez, a nyelvészeti idealizmus szemléletéhez vágó egykori elnevezés használatos. (Vö. pl. BÁRCZI, Bev.³ 136—7.)

TOMPA JÓZSEF

Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz

1982 március havában, berlini tartózkodásom idején, volt alkalmam használni Mutahhar ibn Táhir al-Makdiszi (i. sz. XI. sz.), „A kezdet és a történelem könyve” című nagy művének számomra eddig eredetiben hozzáférhetetlen, IV. kötetét. Ebben szó van a turkok (magyarok) andalúziai, i. sz. 942. évi portyájáról is. A datálás nélküli, rövid tudósítást Makdiszi egy „Abú Abd-al-Rahmán” elmondása alapján közli, aki egy mekkai zarándoklatra érkezett oda. A zarándok szerint a magyarok Andalúzia egyik tartományába törtek be. Embereket ejtettek foglyul, és elhajtották a legelésző állatokat. Mikor azonban tovább indultak, üldözők szegődtek a nyomukba, akiknek sikerült is az egyik magyart kézre keríteni. Szót azonban nem tudtak érteni vele, minthogy kölcsönösen nem értették meg egymás nyelvét.

Ez a tudósítás már régen ismert volt számomra KMSKÓ MIHÁLY kéziratos forrásgyűjteményéből (M II, 115, A III, 20; vö. CZEGLÉDY: ActaOrientHung. 1955: 68—9) és KMSKÓ szóbeli közléséből, amelyet NÉMETH GYULÁNAK tett (HonfKial. 197). KMSKÓ csak egy-két megjegyzést fűzött a tudósításhoz. A részletes magyarázatot — úgy látszik — későbbre hagyta. NÉMETH számára pedig csak a magyaroknak itt használt *turk* neve volt fontos, minthogy őt erősen foglalkoztatták a magyaroknak a más forrásokból is jól ismert különböző elnevezései.

Makdiszi tudósításának jelentőségét a magam részéről abban látom, hogy segítségével meggyőző módon állapíthatjuk meg főforrásunk, Ibn Hajján párhuzamos tudósításának eredetét. A Makdiszinél említett zarándok ugyanis, Abú Abd-al-Rahmán, a híres andalúziai történetíróval azonos, aki bizonyára az i. sz. 942. évi zarándoklat alkalmából érkezett Mekkába. Teljes neve *Abú Abd al-Rahmán Muávija ibn Hishám al-Sabaniszi* volt. Az is aligha lehet kétséges, hogy Abú Abd-al-Rahmán, korának foglalkozásszerű történetírója, mekkai szóbeli közlésén kívül ránk nem maradt nagy művében is részletesen beszámolt a 942. évi magyar portyáról, és azt a riadalmat is szemtanúként írta le, amelyet a kordovai udvarban keltett a hirtelen magyar támadás. Ibn Hajján tehát, aki nek egyik főforrása éppen Abú Abd al-Rahmán műve volt (vö. K. A. БОЙКО, Арабская историческая литература в Испании. Москва, 1977. 95—6), minden valószínűség szerint innen vette a számunkra legújabbban ismertté vált, hiteles és pontos, a szemtanú friss benyomásait tükröző beszámolóját erről a portyáról.

Egyébként a hét magyar portyázó vezér nevét aligha a portya áttekinthetetlen, zűrzavaros eseményei alatt jegyezték fel az arabok. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy

a pontos információn alapuló vezérnév-lista azoktól a fogságba jutott magyaroktól származik, akik a portya után a kordovai udvarba kerültek, és a kalifa testőrségébe vették fel őket (vö. MNy. LXXV, 276). Ott volt alkalom arra, hogy megfelelő tolmácsok segítségével kihallgassák őket, és feljegyzéseket készítsenek információik alapján. Az a hiedelem azonban, hogy a kordovai udvarban ezerszámrá voltak magyar testőrök, mindenképp tévesnek mondható, minthogy az arab *szakláb* 'szláv, északkelet-európai ember' név félreértésén alapul (vö. már PAULER, A magyar nemzet története Szent Istvánig 171, 119. jegyz.).

CZEGLÉDY KÁROLY

A tanyanevekről

1. A tanyanevek kutatása sokáig a magyar névtani kutatások mostohagyermeké volt. Csak elvétve, egyes helységek dűlőneveihez mintegy hozzásapva jelentek meg szakfolyóiratainkban tanyanévközlések. A szerzőket zavarta a tanyanevek változékony-sága, a bennük megőrzött személynév uralkodó hatása. A személynévi előtagiak közül csak az ún. „régieket” közölték, illetőleg a nem személynévi meghatározó eleműeket írták össze, mint pl. MIKESY (MNy. XL, 384 és MNy. XXXIX, 334—5).

Az 50-es, 60-as évek során egyre több közlemény tartalmazott tanyaneveket, jelentős közülük H. FEKETE PÉTERÉ (Hajdúböszörmény helyneveinek adattára: MNyTKI 102. sz.) és É. KISS SÁMDORÉ (Hajdúhadház helynevei. 1967.). Fontos lépést jelentett BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete² (1958.), amely a megoldandó feladatok között sorolta fel a tanyanevek gyűjtését is, mint olyan fogalomét, amelyet a földrajzi nevek közé sorolunk.

2. A tanyanevek gyűjtését s az ezzel járó szemléleti és módszertani vitát a 70-es évek elején megtervezett, majd megkezdett Bács-Kiskun megyei földrajzinév-gyűjtemény indította el. Bár BÁRCZI helynév-meghatározása egyértelműen magában foglalja az „egyes épületek, tanyák” neveit is (i. m. 145), és bár Bács-Kiskun megye helyneveinek gyűjtői ezt a meghatározást szem előtt tartva gyűjtötték össze a megye tanyáinak, külterületi lakott helyeinek neveit, a vélemények megoszlának arról, van-e értelme tanyaneveket gyűjteni. H. FEKETE PÉTER (i. m. 4) mellőzi a dűlő- és tanyanevek közül azokat, amelyek a birtokos nevét „minden jelentőség nélkül viselik”. Azzal érvel, hogy ezek a nevek rendkívül változékonyak. Hozzáteszi azonban: „Ellenben feljegyeztem a *Karap-tanya* nevet, . . . amelyet száz év óta . . . ezen a néven ismer a lakosság”. BOGNÁR ANDRÁS és HAJDÚ MIHÁLY álláspontja ezzel szemben: „Mindenkor azt kell általános szempontnak tekinteni, hogy a helyneveknek lokalizáló funkciója is van, s ha ezt a szerepet egy név betölti, akkor ennek a főlvétele a gyűjteménybe indokolt”. (Helynévgyűjtés tanyarendszerű településeken: A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. 21—9). H. FEKETE egyoldalúan a történetiséget részesíti előnyben, pedig a hosszú ideig tartó névhasználat még nem elegendő ok a név életben maradására. Az alföldi tanyaelnevezésekhez — szerkezetükben — igen hasonló schwarzwalddi tanyaelnevezések (Hofnamen) kapcsán is megfigyelhető az a — nem általános, de mégis meglevő — tendencia, hogy a tanyát az után nevezik el, aki ott idegen. FRITZ LANGENBECK egyik példája szerint a furtwangeni Mucklehofban 1440-től 1796-ig a *Löffler*-család élt, a tanyát azonban *Nikolaus Muckle* után nevezik, aki azt 1827-ben megvásárolta (Beobachtungen an den mit Personennamen gebildeten Hofnamen des mittleren Schwarzwaldes: Namenforschung. Festschrift für Adolf Bach. Heidelberg, 1965. 419). Ezenkívül H. FEKETE saját szempontja szerint, önkénnyel íté: kénye-kedve szerint rostálja meg a nyelvi anyagot.

Honnan gondolja, hogy bárki illetékes annak megállapítására, hogy egy adott objektum egy adott nevet „jelentőséggel” vagy „jelentőség nélkül” visel? Nem más ez, mint a nyelvi tények meghamisítása (vö. PELLE BÉLÁNÉ, Tanyanevek a hevesi járás földrajzi neveiben: MNyj. XXIII, 98). BOGNÁR és HAJDÚ ezzel szemben a név identifikáló szerepét hangsúlyozzák, ez a szerep pedig — helyneveknél a lokalizáció — elsődleges a tulajdonnév sajátos jelentésszerkezetében (vö. J. SOLTÉSZ, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979.). Más gyűjtemények is — különös indoklás nélkül — közölnek tanyaneveket, ingadozó nevű, sőt alapelem nélküli tanyaneveket is, mint pl. a PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS által szerkesztett Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára.

3. Magam 1979-ben vizsgáltam meg Bács-Kiskun megye 53 helységének tanyaneveit. A készített tipológiát és az ennek alapján leszűrt következtetéseket közzétettem a Névtani Értesítő 3. számában (14—22). A gyűjtés és a vizsgálat során állandóan fölmerült a kérdés: hol húzódik a személynév és a földrajzi név határa? Hova soroljuk a tanyaneveket? Minden bizonnyal földrajzi nevek: funkció szerint ebbe a csoportba tartoznak, hiszen hely, földrajzi egység lokalizációjára szolgálnak. Viszont, ha alakjuk szerint tekintjük őket, akkor igen közel állnak a személynemekhez, sőt sokszor meg is egyeznek velük. A pusztai személynemek által felvetett problémához egy másik úton is eljuthatunk: az ingadozó nevű tanyák megvizsgálásával. Ezekben az adatokban egyforma vagy közel egyforma erővel érvényesül bármelyik elnevezési forma. Melyik tehát a tanya igazi neve? Van-e ilyen az ingadozó nevek között?

A felmerült probléma megoldását három kérdés megválaszolásával kísérem meg megoldani. A kérdések a következők: 1. Mi a tanyanév lényege? 2. Mennyiben állandó, illetőleg változó? 3. Mi az állandóság, illetőleg változás oka?

E három kérdés kielégítő megválaszolása csak szinkrón szemlélettel és kizárólag nyelvészeti alapon nem lehetséges. Legalább vázlatosan ismertetnünk kell az alföldi tanyakialakulás történetét (természetesen teljességre való törekvés nélkül, elsősorban a névadást befolyásoló tényezőket figyelembe véve). Első és lényegi pontként le kell szögeznünk, hogy az alföldi tanyarendszer nem középkori eredetű (a középkori *sessiones compes* trales és a *-telke*, *-ülése* utótagú megjelölések nem a maihoz hasonló paraszti kistanyára utalnak (vö. SZABÓ ISTVÁN, Hanyatló jobbágyság a középkor végén: Jobbágyságok—paraszatok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp., 1976. 169, 190). Éppen ezért a tanyakezdetek adatai (néhány bizonytalan adat ellenére, l. SZABÓ KÁLMÁN, Kecskeméti tanyák. 1936. 55 kk.) nem nyúlnak túl a XVIII. századon (vö. még SOLYMOSI LÁSZLÓ, A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája: A magyar tanyarendszer múltja (tanulmánygyűjtemény). Bp., 1980. 77). Ebben az időben hívta létre az intenzívebb állattenyésztés igénye a kezdeti szállásokat, s ezekből alakultak ki később az Alföldre jellemző földműves paraszttanyák (vö. RÁCZ ISTVÁN, A tanyarendszer kialakulása: A magyar tanyarendszer múltja 114). Az állattartás létrehívta szállásoktól nem tagadhatunk meg bizonyos nomád jelleget. A nomád pusztán pedig a tájékozódni kívánó elsősorban az ott lakó embert keresi. Elsődleges információt számára a személynév jelent, és csak másodlagosan gondol a helyre (vö. KERTÉSZ MANÓ: Nyr LXVIII, 33—9). Ezen ideiglenes települések nevének változása tehát az ember, az ott levő emberek változásának tükrözése, nemcsak századokkal ezelőtt, hanem ma is (vö. KERESZTES ÁGNES, Elégségeink: Valóság 1981/3: 86). Az alföldi tanyanév tehát kialakulása mikéntje miatt is, történeti előzményei miatt is olyan névfajta, amelynek specifikusan a magyar vonatkozása a változékonyság. Fontos a magyar vonatkozás hangsúlyozása, mivel a paraszti kisgazdaság szórványtelepülésen való meglétére — többek között — az Alpokban is találunk példákat. Ezek a kisgazdaságok azonban ugyanannak a családnak ugyanazon a helyen meglévő birtokai, és ezek hitelesen középkori eredetűek. Megvan tehát az az időbeli, település-

történeti, birtokjogi folytonosság, amely a magyar Alföldön ismert történeti okok miatt nem maradt meg. Az Alpokban ezért a tájékozódásban nem az ember, a személy fontos, hanem a tanya (Hof) (vö.: K. FINSTERWALDER, Tiroler Namenkunde. Innsbruck, 1978.; R. BLEIER, Zur Rolle der Siedlungsnamen in der Familiennamendeutung: Beitrage zur Namenforschung 1974. 133—50). Magyar területen viszont a változékonyság a lényeges, mert a névtestek meghatározó eleme túlnyomórészt az ember, az ott lakó vagy az objektummal egyéb viszonyban levő személy neve (saját vizsgálatomban ez a mutató közel 97%). Ez adja a magyarázatát annak a jelenségnek is, hogy az alapelem olyan sok esetben hiányzik; hiszen az összefüggésekből, az előzményekből világosan kiderül, hogy az emberről beszélünk-e vagy a helyről, ahol lakik. Összefoglalóan tehát a második kérdésre azt felelhetjük: az alföldi tanyanevek legfontosabb tulajdonsága a nagyfokú változékonyság. Ismeretes, hogy a földrajzi nevek állandósága különféle. Ez az állandóság, illetőleg változás nemcsak a nevek fajtájától függ, hanem számos egyéb körülménytől, elsősorban — mint LŐRINCZE LAJOS írja (Földrajzneveink élete. Bp., 1947. 25) — az elnevező lakosság változásától. Ez utóbbi mondattal megadtuk az egyetlen lehetséges választ a 3. kérdésre is. További árnyalások természetesen ezen belül is lehetségesek. Gondolok itt a nemzetiségek érintkezésekor fellépő párhuzamos elnevezésekre (vö. KNEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944. 4), a tanyák számának a XIX. század közepétől való ugrásszerű megnövekedésére és az ezzel járó névmennyiség és -minőség változására (MIKESY: MNy. XL, 384), az anyatelepülést körülvevő tanyai lakosság etnikai idegenségére (vö. CSALOG ZSOLT, Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban: A magyar tanyarendszer múltja 349).

Egy kérdés megválaszolása maradt még hátra: mi a tanyanév lényege? A mai alföldi névanyag arra mutat, hogy a tanyanevek, bár funkciójuk szerint helynevek, alakjuk, nyelvtani viselkedésük (toldalékolhatóság), a néven belüli variációs lehetőségek és főképpen eredetük miatt nem olyan értelemben földrajzi nevek, mint pl. a hegységek, folyók nevei. Sokkal közelebb vannak a személynevekhez, mint bármely más névtípus, mivel zömükben személynévi meghatározó elemük ebbe az irányba tolja el őket, s éppen ezért sokkal érzékenyebben reagálnak a személynevekben bekövetkezett változásokra (lakosságváltozás, ragadványnévvé váló ellátás stb.). Mindezt minden egyes tanyanévvel leginkább mint lehetséges elnevezések halmazát, ezeknek szűkebb vagy tágabb körét tudom elképzelni, amelyek mintegy ott gomolyognak az adatközlő tudatában. Hogy ebből a potenciálisan adott szűkebb vagy tágabb körből esetenként melyik érvényesül, melyik aktualizálódik, igen sok körülménytől függ. Függ az adatközlő személyétől, egyéniségétől, az adatközlő és a gyűjtő közötti bizalomtól, a gyűjtő stílusától, egyéniségétől, az adatközlő befolyásoltságának mértékétől, a szituációtól (vö. BALOGH LÁSZLÓ, A szituáció szerepe tulajdonneveink alakulásában: Nyr. XCV, 158—61).

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Pont 'munkaegység'. A magyar *pont* szónak a megadott jelentésben való előfordulását a kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók három községből jelzik: Csík: Csíksomlás (KELEMEN BÉLA: NyÍrK. VI, 269), Hunyad: Mákó, Bánát: Omor (VÖÖ ISTVÁN: NyÍrK. VII, 105). Ugyancsak mezőgazdasági környezetből írói példa is idézhető: „S a bíró? Szolgál mint az úri kutya, csak nehogy elveszítse a *pontkönyveket*” (Horváth István: Török a parlagot. [Bukarest], 1950. 153).

A magyar köznyelvi *pont* 'punctum' szónak mindehhez csak másodlagos köze van; román hatást gyaníthatunk benne, bár MÁRTON GYULA—PÉNTEK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN monográfiájában „A magyar nyelvjárások román kölesönszavai” (Bukarest, 1977. Kriterion.) nem szerepel. Találunk viszont e műben három olyan lexémát is, amelyeknek a vele való összefüggése, egy szócsaládba tartozása nem kétséges: *pontál* 'végzett munkát, jelenlétet számba vesz'; *pontator* 'a végzett munkát, jelenlétet számba vevő személy'; *pontázs* 'időmérés, időkimutatás'. Az első két esetben a könyvben megadott román értelmezés, mindhármójuknál a helyes román etimon közlése (*a pontă, pontator, pontaj*) világossá teszi, hogy a mi *pont* elemünk is e sorba tartozik; a *pontál* és a *pontator* szélesebb földrajzi elterjedése (Észak-Erdélyből is számos adat) megengedi annak a feltevését is, hogy a Román Szocialista Köztársaság magyar nyelvjárásaiban maga a *pont* 'munkaegység' is elterjedtebb, mintsem az általam ismert adatokból kitetszik.

A román szócsalád tagjai eredetileg az ipar nyelvéből valók és a gyári bélyegzést, a munkateljesítmény mérését, a norma megállapítását jelentik (Dicționar explicativ român. [DEX] București, 1975. Ed. Acad. RSR. 721), sőt a román akadémiai nagyszótárban (DLR.) utalószóként található egy *pont*³ homonima is, amely a *punct*-ra utal, ennek pedig a DEX.-ben 'mértékegység' jelentése is van. A DLR. *punct* címszavának még publikálatlan volta folytán csak a feltevésünket közölhetjük, hogy a *pont*³ esetében nem a *punct* alakváltozatával, hanem a magyar *pont* román kölesönszásával van dolgunk (vö. TAMÁS, UngElRum. 631, így a DEX. is), de a *pont* 'mértékegység, munkaegység, teljesítmény' jelentésfejlődésére jó analógiát szolgáltat. (Vö. még: ÉKsz.: *pont* 6. *Ját Sp* Az értékelés egysége. 7. Folyamatnak, állapotnak mérőeszközön megjelölhető mértéke, foka.) Ráadásul a DEX.-ben a *pont*-nak ilyen értelme is van: 'a múltban a parasztokra kényszerített mezőgazdasági megállapodási feltétel'. A szocialista mezőgazdaságban a társadalmi viszonyok megváltozása folytán természetesen maga a jelentés is teljesen megváltozott.

Itt a helye, hogy megadjuk a román szó magyarázatát is, amely nem a magyar *pont* kiterbélyesedése, hanem a francia *pointer* (> r. *a pontă*) 'a munkahelyen való tartózkodást ellenőriz/igazolja; bélyegez'; *pointage* (> r. *pontaj*) 'a jelenlét ellenőrzése valamely jegyzéken; bélyegzés' átvétele; a *pontator* már belső román képzés (DEX.). A francia szó a latin *punctum*-ból való *point* 'pont' szócsaládjába tartozik (DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND, Nouv. dict. étym. Paris, 1964. Larousse. *point* a.). A románban az e nyelv fonológiai rendszerében szóbelseji helyzetben ismeretlen *ua* kettőshangzó — nem utolsósorban az írásképe hatására is — egyszerűsödött. (Van ugyan a franciában *ponter* is, de az nem ezt jelenti.) Mindez nem zárja ki, hogy a nyelvünkbe átkerült román elemekre a magyar *pont*, a *pontál* *pontáz* változatára a magyar *pontoz* (l. MÁRTON—PÉNTEK—VÖÖ i. m.) ne hathatott volna.

BAKOS FERENC

Ug, Kékug és Kékesd. E baranyai helységnevek vizsgálata nyomán arra a megállapításra jutunk, hogy nem két, hanem három létező helységről van szó. A nevek megfejtésének nyitját a lehetőségig teljes történeti névanyag összeállításában találjuk meg. Ennek során azonban szükségesnek látszott — természetesen szintén a lehetőségig — a helységnevekhez tartozó történeti személynév-környezet meghatározása is.

Az első adatokat *Ug* és *Kékug* helységekre GYÖRFFY GYÖRGY műve szolgáltatja (I², 323 és 398). *Ug* adatainak ismétlésétől eltekintek, mivel olvasatában a kutatók egységesek. Ellenben *Kékug* ~ *Kékesd* (egyelőre így jelzem) név olvasatában eltérés található, s ezért a további fejtegetésemet a név felsorolásával kezdem: é. n. [1290 k.]: „Laur. et Pet. de *Keykug*”; [1292—97]: „Mark. f. *Vyrunth* de *Kykug*”; 1332—5/Pp. Reg: „(sac.) de *Kirugi*, ~ de *Vekengh*, Nic. sac. de *Kywkuth*, ~ de *Sygud*, ~ de *Kykugh*” (i. h.).

A szerző a neveket *Kéked* ~ *Kékügy* címszó alatt tárgyalja, s így olvassa is. A *Kékügy* olvasatot a TESz. III, 1049 is elfogadja.

Az olvasattal kapcsolatban egy szóföldrajzi megfigyelésemre térnék ki. Baranyában a *séd* közső (eként kihalt) gyakran maradt fenn önálló vagy összetett víznévként (REUTER, Malomséd: Janus Pannonius múzeum évk. Pécs, 1964. 143–5). KNEZSA ISTVÁN egy névfejtése nyomán Baranyában talán még a *jó* (pl. *Rikájó* < *rieka* + *jó*, Magyaregregy határában: REUTER, Magyaregregy helynevei. Bp., 1961. 33) is ismert volt. Az *ügy* szóról azonban sem történeti, sem élőnyelvi adatot nem ismerek, — így ezt az olvasatot szóföldrajzi alapon bizvást nagyon is megkérdőjelezhetjük. Helységneveink vidékén, Zengővárkony határában is (ahol a később sokat emlegetett *Várkonyvize* ered) 1352/358-ban *Ósed*-et („aque *Osed*”: AnjOkm. V, 540) említene.

KISS LAJOS (FNESz. 324) szerint az 1290 körüli *Keykug* név a régi m. *Kékegy* névvel azonos (*kék* + *-gy* névszóképző), viszont a mai *Kékesd* alak képzőcserével jött volna létre. — Állásfoglalása GYÖRKE JÓZSEF klasszikus dolgozatán (A *-gy* névszóképző. Kny. Bp., 1940. 3, 6–7) alapul, amely azonban CSÁNKI sajtóhibás *Kekegh* (recte *Kekeugh*!) adatára támaszkodva, de figyelmen kívül hagyva a XV. századi *Kekogh* adatainak sorát, dolgozta ki ezen megoldást.

Meglátásom szerint a névmagyarázat a helyes olvasaton fordul, amelyhez a lehető legtöbb adatot kell összegyűjteni mindkét feltételezett névvariánsához. A szóvéget *ügy*-nek, *egy*-nek olvasták eddig. Az olvasatok aránylag kevés adaton, valamint az elválasztandó *Magyar*- és *Tóikékes* tévesen idevont adatain alapultak.

Azonban az általam összegyűjtött számos, időben folyamatos adat mást mutat. Az első *Keykug* adaton át a *Kekugh*-ok sora következik, míg a XV. században megjelenik a következetesen megmaradó *Kekogh* írásbeli — nyíltabbá válást jelző — alak, s ez megmarad a század végéig.

Az *o* betű a XV. századi kancelláriai írásbeliségében az *ö* ~ *ő* hang jeleként nem ismert (KNEZSA, Hír.). Így a következetes *Kekogh* írásalak legfeljebb csak *Kékog* ~ *Kékogy* hangsornak megfelelő olvasatot enged meg. — A nyíltabbá válás tárgyalásakor BÁRCZI (HTört.² 41–2) *-gy* névszóképző végződésű szóként csak a *Somogy* nevet említi, GYÖRKE (i. m.) a *Kórógy*, *Somogy* és *Ugrogy* neveket is tárgyalja (utóbbi ide nem vonható és hibás adatokkal; l. FEKETE NAGY, Trencsén vm. 81, 189). Bár kétségtelennek látszik, hogy itt is csak a *som* + *-gy* hasonlítható tárgyalt *Kekogh* írásképi nevünkhöz, a másik kettő alapszava a *kóro* köznév, illetőleg az *ugr*-tő. Így ez előrebecsített megfontolások után a nevet *Kékug*-nak olvasom, s magyarázatára az alábbi gondolatot vetem fel.

Mi lehet akkor a *Kékug* név értelme? PAIS DEZSÓNEK egy régi, de maradandó névfejtése a végekre kitelepített *kékkend* népelemmel kapcsolatos (KCsA. I, 270 kk.; GYÖRFFY, Tanulm. a m. állam reredetéről. Bp., 1959. 153–5; Uő., Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Kny. Bp., 1974. 283.). Úgy látom, névfejtése felhasználható lenne Baranyában is. Itt van ugyanis, helyesebben volt egy *Ug* helység (GYÖRFFY I², 398; nevének kiejtése a ma is élő baranyai *Ugi* család nevében is fennmaradt), amely a török alatt elpusztult. Ettől nem messze fekhetett az a *Kékug* község, amely az előbbtől megkülönböztetésül viselte a *kék* jelzőt, gyaníthatóan THOMSEN (Inscription de l'Orchon 138 — GYÖRFFY nyomán) helyes értelmezése szerint. Milyen indítékból, ma még nem tudjuk.

És mi lehet az *Ug*? KISS LAJOS, FNESz. az *Ug*, *Ukk*, *Ugocsa*, *Ugod* hely(ség)neveket elsősorban az *Ugrin* ~ *Ugron* személynévből származtatja (PAIS: MNy. XIV, 196 és Szily-Eml. 42 nyomán); megerősítésnek tekinti, hogy a Csák-nem tagjai közötti kedvelt *Ugrin* nevűek mellett egy *Ugod* ispán is élt. Úgy gondolom, a kérdés bővebb vizsgálatot érdemel, mert az e névfejtésen alapuló magyarázat ellenőrzést kíván. — A PAIS-féle személynév-magyarázaton kívül KISS i. m. 609 felveti az *Ugo* személynévből, illetőleg az *Ucko* német családnévből való származtatás lehetőségét is.

Az *Ug* név személynév-anyagunk ősi tartozéka: 1282/1411: „*Wg* fil. Iwanka de genere *Wg*” (GYÖRFFY I², 757) az 1282. évi osztozkodás emlékét őrzi Mikófalva határában: 1882: *Ughfalva*, 1907: *Ugfalva* Hnt., *Ugfa*[*lva*]: MNyTK. 125. sz. 15/44, 48, 184, 187; KÁZMÉR, Falu — nem ismer *Ugfalva* > *Ugfa* adatot); 1323: „Dom. fil. *Huck* de Chorog”, olv. *Kórógy* (GYÖRFFY I², 635); 1338: *Ugh* ~ *Vgh*, Jobagio M. Andreae, dicti Sümegh” (CZINÁR, Index 464); 1350: „Lad. fil. *Wgh*” (AnjOkm. V, 394); 1353, 1399: „Laur. fil. *Wgh* de *Wgh*” (HO. IV, 179, 238); 1413: „Joh. dictus *Vgh*”, apáti jobbágy, Bodrog m. (ZichyOkm. VII, 240); 1489: sajonémeti *Ugfi* család (CSÁNKI I, 159). — Becéző származékok: 1219/1550: *Vgud* ~ *Vgudut* (acc.) (VR. 67/219); 1229/550: *Vgud* (uo. 360/297); 1247 k.: „*Vgocha* pro villa Oucha” (ÓMO. 99); 1266: „Blas. et *Vgudinus* f-i c-is St-i de Nempty !”, Baranya m. (GYÖRFFY I², 348); 1277: „domina Morha nomine relicte c-is Stephani fily *Vgud*” (ZichyOkm. I, 38; GYÖRFFY I², 348); 1281: „Demeter fia *Wgud*” (SZENTPÉTERY, KritJ. 3108); 1285: „Chak nb. *Vgud* fia Demeter” (uo. 3373); [IV. László]: *Vgudinus* mester (uo. 3581); 1285: „Demetrii bani filii *Ugud* de genere Chak” (HO. VIII, 239); 1409, 1409/409: „Laur. fil. *Vkocha*, Mathias *Vkach* dictus”, egyházasjónosi (Baranya m.) hatalmaskodó jobbágyság (ZichyOkm. V, 605, 607).

A *Kékug* ~ *Ug* párhuzamos községnévben a *kék* jelző azonban roppant szokatlan, sőt (egyelőre) szinte páratlan lenne keresztény személynévvel kapcsolatban.¹ Nem kereshetjük-e eredetét a *kék* jelző nyomán (pl. *kök-börü* 'kék-farkas' nemzetség: NÉMETH, HonfKial. 71; NytudÉrt. 70. sz. 230, a *Göklen* 'Kékely' türkmén törzsnév alighanem a *kök-türk*, *köke mongol* nevekkal függ össze: uo. 231) valamely török szóban, személynévben?

Alkalmasnak látszik a kirgizből ismert *uku*, sary *uku* 'uhu (bagoly)' szó (NÉMETH i. m. 70), amelyet a kunban is megtalálunk (CC.: *ugu* 'bubo, noctua', *ugu yungi* 'pluma bubonis'). NÉMETH GYULA ismerteti (NytudÉrt. 70. sz. 230), hogy MAKSZIMOV kiemeli-e madarak szerepét a török totemizmusban, s közli azt is, hogy a kirgizek tisztelik a baglyot. Legújabbán LIGETI LAJOS „Régi török eredetű neveink” (MNy. LXXV, 31) című dolgozatában tesz említést az oguz törzsek totemeiről, köztük a Bayat törzs madaráról, az *ügi* 'bagoly' ongonról (uo.). — PAIS (MNyTK. 115. sz. 14) — GOMBOCZ nyomán — rámutat arra, hogy a török törzsek védőállataikat többnyire a ragadozómadarak közül választották, s a magyar *Sólyom*, *Ölyves*, *Kaba*, *Kánya*, *Hollód*, *Keselőd*, *B a g l y a d*-féle személynéveket legalább részben a török személynévek fordításának tarthatjuk. BÁRCZI (Htört.² 17—24) vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy „viszonylag legtovább tart ki a véghangzó egytagú szavak végén”. Így ide sorolhatjuk az *ugu* 'bagoly' > *Ugu* 'ua.' török eredetű személynévet is, amely a magyarban véghangzóját veszítve *Ug* személynévvé alakult. E személynév megfelel a m. *Baglyad* névnek.

A fehérvári keresztések 1193. évi oklevelében egy érdekes szórvány található. „In Bokon prima meta incipit de *vgufa*”, illetőleg „Redit ad predictam *ugufa*” (MIKÓS JÓZSEF dolg. nyomán: MNy. XXXI, 298). A szórványnak több magyarázatát ismerjük, legelterjedtebb az *üd'j(ü)fa* olvasat nyomán a feltételezett *egy* 'szent' szóval összefüggő 'szentfa' szófejtés. Így már MELICH (MNy. VI, 151), MIKÓS (uo. XXXI, 298 és ott irodalom). VÁMOS (UngJb. XIII, 243 kk.) kísérletezett az *uguk* ~ *uuk* ~ *uk* 'sátorfa' török szóval, de nagyobb visszhangot nem váltott ki. N. SEBESTYÉN IRÉN — az OklSz. 1029. olvasatát elfogadva — finnugor magyarázattal 'Pinus silvestris L.; erdei fenyő' értelmezést ad.

¹ KRISTÓ—MAKK—SZEGFÜ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. Szeged, 1974. 26 hívja fel a figyelmet a *Nagyitván* és *Sártitván* genusra. Említi az AO. I, 70 nyomán 1303-ból a *Kék*—*Iván* nemzetséget. Felvetem a gondolatot, hogy utóbbi nem frás- vagy olvasáshiiba *Kéktiván* genus név helyett.

MIKOS — aki tüzetesen foglalkozott az oklevél szórványemlékeivel — az *üd'j(ü)fa* olvasathoz tér vissza, feltehetően az EtSz. I, 1494 tekintélye nyomán. Úgy látom azonban, hogy az OklSz. feltételes olvasata a helyes. Érdekes, hogy MIKOS nem ezt fogadta el, holott saját helyesírási és hangtani összefoglalása — az oklevél egyéb adatai nyomán — is inkább ezt igazolja. Dolgozatában (302) a *g* hang jelét a *gu* betűkapcsolatban, a *d'j* hangét a *gi*-ben mutatja ki az *ügyüfa* olvasatnak ellentmondó példákkal. Az *ü* hangnál sem említi, mint megerősítő példát. Említi viszont a hangtani példaknál: *ü* hangnál (307); az affrikátának tekintett *d'j* hangot *g*, *gi* jelöltnek írja (305).

Azóta az *egy* 'szent' szóval más állásfoglalás alakult ki (TESz. *egyház* és *ünnep* címszavaknál). Így az *ugufa* — amely olvasatot KNIEZSA, HírT. adatai (15, 22) egészen 1241-ig megerősítenek — kell elfogadni. S itt kanyarodnék vissza az *uku ~ ugu ~ ügi* 'uhu (bagoly)' szó lehetséges felhasználásához. Csak az OklSz.-ban kalászolva, említem meg: 1256/273: „Uadit ad locum qui wigo uocatur *Holoja*”, 'hollófa'; 1286: „magna arbor ilicis est pro meta *machkafa* nuncupatur”, 'macskafa'; 1314: „ad arborem *keseleukurthel* dictum protelantur”, Bakony!, 'keselyűkörtély'; 1435: „ad quasdam arbores *Waryaffa* dictas”, (az utolsó betű kétes, olv. *varja* ?, vö. MTsz.). Ez adatok arra mutatnak, hogy egy feltételezett *ugufa* 'uhu (bagoly)fa' összetétel nyelvünkől nem lenne idegen. — De megfelel a nagy ragadozómadarak azon szokásának is, hogy fészekükhöz (az emberi elzavarást kikapcsolva) évtizedig ragaszkodnak. Magam is ismerek öreg rétisas fészket, amely legalább 1,5 m magasra nőtt a folyamatos ráfészkeléstől, s a fa ezért közismert.

A nehézség csak az, hogy ilyen köznévre adatunk nincsen (vagy jelen felvetésemig nem volt). Azonban az, hogy a *bese* (1855: *Besejészek*, szántó Kő határában: BmLt. BmK. 159), *szongor* (*Szongorkő*, szikla Kővágószőlős határában), *torontál*, *turul*, *karvaly* török madárnevek köznévként is élnek ~ éltek nyelvünkben, lehetővé teszi ennek feltevését. Hogy egyébként személynévként is igazolható, az csak erősíti származtatásának lehetőségét. Miként hasonló eredetűek az *Ákos*, *Karcsa*, *Kartal*, *Tiván* stb. személy- és nemzetségnévek is.

Csongrád megye korai történeti földrajza érdekes adatot nyújt. Tiszaug határában GYÖRFFY (I², 906 és 899, *Ság* alatt) az 1075. évi ún. garamszentbenedeki oklevél 1338. évi tartalmi átiratából (amelyet a TörtFöldr. első kiadása még nem közölt) a következőket közli: 1075 — 1338: „*Hucu* fl. *eru* ... fl. *Hucueru*” (GYÖRFFY olvasathelyesbítése a Dl. 3141 oklevél nyomán.). A hamis †1075/†1124/†1217. évi átiratokban ismert teljes alapítólevél: „ubi fl. *Huger* de aqua Tiza egreditur ... fl. *Huger* decurrens prope v-m Kurth” (GYÖRFFY I, 906 és 899, *Ság* alatt, I², uo.) adatot közöl. Az adatokat (az első és 2. kiadásban is) *Tiszaug* helységgel kapcsolja össze, és *Ug-ér*-nek olvassa.

Ezzel szemben Csongrád városánál †1075/†1124/†1217: „a fl-o *Hucu*, qui sep. Cernigradensis” adatot közöl (GYÖRFFY i. m. I, 893, *Csany* és *Csongrád* alatt). Az adat névalakja megegyezik az 1075 — 1338. évi tartalmi átiratban levővel. De míg az első a Tisza balpartján, a második a Tisza jobbpartján tűnik fel. Utóbbit GYÖRFFY csak a művéhez csatolt „Csongrád vármegye a XIV. sz. elejéig” című térképen „*Huk* (*Ik?*)” névvel tünteti fel, Csongrádtól délnyugatra levő vízfolyáson. — Meglátásom szerint itt az *Ugér* hasonló — a Tisza vándorlásával összefüggő — két részre válását látjuk, mint a Duna melletti Vajas folyónál (GYÖRFFY I², 249, 695; REUTER, Vajsok-tanya: Nyr. XCV, 482) is megtörtént. Az *Ug-ér* nevet — mint elsődleges víznevet —, amely után *Tiszaug* helység a nevént kaphatta, köznévi eredetűnek tartom. Ez tehát a feltételezett *ugu* 'buhu (bagoly)' szó másik köznévi előfordulása lenne a magyar nyelvben.

Hasonló névképzések — csak szerény bemutatásként — a következők: *Baglas-herdew* (1445-től: MAKSAI, Szatmár m. 111); *Bagolyárok* (Dés: SZABÓ T. A., Dés hn.-i 1937. 13); *Baglyosírok* (Maklár: MNyTK. 125. sz. 48/109); *Baglyosláp* (Rétközberencs: Régi Rétköz 330, 332—3); *Bagolykút* (Bánffyahunyad: SZABÓ T. A., Kalotaszeg 27);

Hollós, vízfolyás (H.-böszörmény: MNyTK. 102. sz. 67); ¹*Babuka*, forrás 'Upupa epops, bűdösbanka' (MORVAY, Kádárta helynevei. 1940. 59).

Addig is, amíg hivatott kutatóink felvetésemre érdemi magyarázatot tudnak adni, rendelkezésükre bocsátom a *Kékug* és *Kékes(d)* község neveire GYÖRFFY adatait követő időkre összegyűjtötteket:

1. *K é k u g*: 1383, 1383, 1401: „Mich. fil. Bened. de *Kekugh*” ~ *Kekug* (Zichy-Okm. IV, 255, 264); 1383, 1385, 1389, 1389, 1390: „Lypoldus ~ Ipolitus fil. Pauli de *Kekugh*”, „Ipolth ~ Ipolitus [2×] de *Kekeug*” ~ *Kekugh* [2×] (uo. IV, 255, 297, 404, 413, 418); 1383, 1385, 1389 [3×]: „Dominicus fil. Ladislai de *Kekugh*” [4×] ~ *Kekeug* (uo. IV, 255, 297, 404, 410, 413); 1383: „Bened. aut Joh. fily Martini de *Kekugh*” (uo. IV, 255); „Mychael fil. Pauli de *Kekugh*” (uo. IV, 267); 1385: „Steph. fil. Egidy de *Kekugh*” (uo. IV, 297); 1389 [2×], 1390: „Mych. fil. Stephani de *Kekeug*” ~ *Kekugh* [2×] (uo. IV, 404, 413, 418); 1392, 1401, 1408, 1409: „Joh. de *Kekugh*, Blas. et Joh. dictos Bak de *Kekug*” ~ *Kekugh* ~ *Kekogh* (ZsigmOkl. I, 2591 sz.; ZichyOkm. XII, 75–7; uo. V, 569, 606); 1400: „Petrus dictus Kewer de *Kekogh*” (uo. V, 156); 1401: „Lad. fil. Mich. fil. Bened. de *Kekug*” (uo. XII, 77); 1403: *Kekogh*-i Loaz (dictus) György özvegye Erzsébet, *Kekogh*-i Tamás fia László leánya (ZsigmOkl. II/1, 2659 sz.); 1408: „Bened. fil. Mich. de *Kekud*” (ZichyOkm. V, 569); 1426: „Steph. dictus Dwl de *Kekogh*” (ZichyOkm. VIII, 280); 1439, 1466: *Kekogh* (CSÁNKI II, 495, 550); 1483: „Blas. *Kekogy* de Lelez, Blas. de *Lekogh* [o: *Kekogh*]” (ZichyOkm. XI, 345, 349). — Az említett személyek szinte kivétel nélkül homo regiusokként működtek, magát a községet egyszer sem említik, s így fekvése gyakorlatilag ismeretlen.

2. *K é k e s (d)*: 1368: „Steph. fil. Dragyn de *Thouchekus* [o: *Thouthkekus*]” (ZichyOkm. III, 343, VII/1, 199); 1387: *Tothkekés* (CSÁNKI II, 495; ZsigmOkl. I, 113 sz.); 1392: „poss. *Maygerkekus*” (ZsigmOkl. II/1, 2536 sz.); 1405: „Domin. fil. Thome, alter. Domin. fil. Petri iobag. de *Kekes*” (ZichyOkm. V, 403); 1542: *Also Kekews* (HORVÁTH J. GYULA—TÍMÁR GYÖRGY, XVI. sz.-i dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). Kny. Pécs, 1973. 45); 1554, 1565, 1582: *Felsőkékes* (KÁLDY-NAGY: MNyTK. 103. sz. 561. tétel); 1710 k.: *Kükös Mazarsky, Kükös Lasky* [értsd *Vlasky*!] (OL. U. et C. 37: 47, 323–4. t.); 1786: *Kékesch* (KORABINSKY, Lex. 294); 1804: *Kékes* (KORABINSKY, Atl.); 1808: *Kékesd* (LIPSZKY); 1836: ua. (FÉNYES I, 55); 1882, 1907: ua. (Hnt.).

Amint látjuk, a két helység névanyaga élesen elválik egymástól, sőt igen jelentős az, hogy a név mai *Kékesd* alakja — amelyet a régi *Keykug* névvel vélték összececsengeni (?) — csak 1808 óta ismert, tehát legújabbkori fejlemény! (vö. a baranyai *Beremen* > *Bere-mend*, *Emén* > *Véménd* stb. névváltozásokkal). De a két helység nemcsak névanyagában, hanem birtokviszonyában, jogállásában, sőt alábbiak szerint láthatólag nemzetiségében is eltérő fejlődést mutat.

Figyelemre méltó a helységek személynév-környezete, s ez igen jó magyarázatot nyújt a helységnévadást illetően is. *Tótkékes* első felbukkanásakor (1368.) „Steph. fil. Dragyn de *Thouchekus* [o: *Thouthkekus*]” Péter testvérének a Várkony vizén malomrészt hagy örökül (ZichyOkm. III, 343, VII/1, 199). E malmot 1404-ben is (uo. V, 370) — „molendini iuxta villam Zenthelsebet vocatam super fluvium Warkonveze inter molendina Dragon et Galli de Pal habiti et existentis, cuius residua tertia pars Blasio sclavo dinoscitur pertinere” — róla nevezik. — 1387-ben néhai István fia Barnabás özvegye Erzsébet a pécsváradi monostor *Tothkekés*-i jobbágya, a maga és fia Bereck nevében eladja egy *Tothkekés*-i telek 1/4 részét. A telek szomszédai (4 jellegtelen név mellett) „Stephano *Bogdassa* dicto” (e személynévvel azonos a mai baranyai *Bogdása* község neve). — 1392-ben néhai András fia Demeter özvegye „*Anys* provida” (*Anys* ma is élő pécsi becéző alakja az *Anna* névnek; HAJDÚ, Becézőnevek 95, 131, 139 az *Anics*, *Anicska* és *Aniska* változatokat ismeri) eladja „in territorio possessionis nostra [conuentus Wara-

diensis] *Maygerkekus vocate*” levő szöllejét, amely K-ról „Laur. dictus *Dragyn*”, É-ről *Dragyn* özvegye és fia István szöllejével szomszédos. Vevő a *Kekus*-on lakó Miklós fia Benedek (ZsigmOkl. II/1, 2536. sz.).

Dragyn, „*Blasius sclavus*”, „*Stephanus Bogdassa*” valóban jól magyarázzák a *Tótkékes* helységnevet, lakói tót nemzetiségűek lehettek, a középkori Tótország szláv lakóival azonosak.

A Várkony vize a középkor óta jelentős malomhajtó víz (1352/358: „fossatum molendini in vulgo *gaath dictum*”: AnjOkm. V, 540, Zengővárkony határában). A *Dragon* név ma is él *Daragó* alakban Hosszúhetény határában: 1836: „[H. hetény] Erdejének közepette pedig egy kristály tisztaságú forrás buzog (*Dragonnak* híjják), mely olly bővízü, hogy kifolyásától 1 fertályni távolságra 1 átallyába véve pedig a' helységhez 14 lisztmalmot forgat’ (FÉNYES, Mo. állapotja stb. Pest, 1836. I, 26 és REUTER, Hosszúhetény helynevei. Pécs, 1968. 28—9.) — A két név esetleges összefüggése felderítetlen, de e vízfolyás később a *Hodos* nevet viseli, s ömlik így a Karassóba. Az említett malmokat, tulajdonosaikat 1403, 1405-ben *Kekes*-ben emlegetik (ZsigmOkl. II/1, 2659, 3923. sz. és ZichyOkm. V, 403).

1542-ben *Also Kekews* (HORVÁTH J. GYULA—TIMÁR GYÖRGY i. m.), de 1551 és 1564-ben már nem szerepel. 1554-ben (majd 1565, 1582-ben) *Felsőkékes*-t a törökök írják össze (KÁLDY-NAGY: MNyTK. 103. sz. 561. tétel). 1554, 1565 és 1582-ben említ (uo. 598. tétel) egy *Tódkövezsd* helységet, amelynek sem előzményét nem ismerjük, s többet sem szerepel. Ez a *Tótkékes* félreírt vagy olvasott neve lehet.

REUTER CAMILLO

Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében. A Halotti Beszéd e fordulatáról vitacikk volt olvasható a MNy.-ben (LXXVII, 457—9). BENKÓ LORÁND értelmezésével: „az úr őt kegyelemben részesítve Ábrahám, Izsák, Jákob bensőséges körében helyezze el”. TOMPA JÓZSEF ellenben a *kebel* szót testrésznévnek veszi: „a hazai egyháziak a maguk híveit nem tartották képtelennek az *Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze* nemzetközi vallásos kifejezés »helyes« értelmezésére”.

Azért szölok hozzá a témához, mert a vitafelek nem az igazukat keresik, hanem „az igazat”.

A kép a zsidó irodalomban jelentkezik először. Az elhalt „Ábrahám apánk ölében pihen” (Échá Rábbá, ed. BUBER 43a). A prozelytáról hasonlóan áll (Kidd. 72a/b). E helyeken a héber eredeti így hangzik: „böchékó sel Ávrahám” — „Ábrahám ölében”.

A *chék* szó nemcsak ölet, hanem keblet is jelent: „Busen, aber eher d. v. den Hüften umschlossene Teil des Körpers” (GESENIUS—BUHL, Hwb. über das A. T.¹⁷ Leipzig, 1921. 229). Így Prov. 5 : 20: „átöleled az idegen nő keblét”.

A kép az ókori lakomáról való. Itt elfeküdtek a résztvevők, egyik a másikának keblén nyugtatva fejét: „so geschah, dass der eine Tischnachbar mit seinem Kopf etwa in Brusthöhe des Anderen zu liegen kam” (STRACK—BILLERBECK, Komm. zum N. T. aus Talmud und Midrasch. II. München, 1924. 225). Megvan már az Utolsó vacsora újtestamentumi leírásában: „Egy pedig az ő tanítványai közül a Jézus kebelén nyugszik vala, akit szeret vala Jézus” (János 13: 23.). A görög *κολπος* 'kebel' jelentésben is előfordul.

A szépművészet és a népművészet gyakran ábrázolja. A középkori katedrálisokban és kódexillusztrációkban állandó téma (M. HAIN, „In Abrahams Schoss.” Festschrift Mathias Zender. I. Bonn, 1972. 447—54). Magyar vonatkozású is akad közöttük. „Az 1320 tájáról származó, sienai iskolát idéző Utolsó Ítéleten a Mennyei Jeruzsálem kapujában Ábrahám, Izsák, Jákob fogadja ölébe a magvaszakadt Árpádházát . . . A gömöri Karaszko

(Kraskovo) templomának keresztboltozatán a keleti süvegen a nap és hold fölött a Maiestas Domini félalakos ábrázolása jelenik meg, a nyugati süvegen pedig az Ábrahám keblében várakozó, üdvösség után sóvárgó lelkek.” (BÁLINT SÁNDOR, Ünnepi kalendárium. II. Bp., 1977. 365.)

Az európai szólásokban napjainkig él.

Az irodalomhoz lásd még: B. HELLER, Im Schosse Abrahams: OLZ. XXXVI [1933.], 146—9; SCHEIBER SÁNDOR, Folklór és tárgytörténet. II. Bp., 1977. 164—6.

Tehát nem körébe, hanem keblére fogadja a három ősa az elhaltat.

SCHEIBER SÁNDOR

NYELVMŰVELÉS

Szaknyelvünk*

B) A többes szám 1. személyű toldalékolás (fejedelmi többes) folytán általánosító típus.

Az idesorolt 180 szó-, kifejezéstípusnak összesen 285 előfordulása van: *mielőtt* ... *helyeselni vagy cáfolni akarnók* 55: 24 | *ha ... érinteni akarjuk is* 80: 157 | *ha ... akarjuk megállapítani* 80: 160 | *bizvást állíthatjuk* 55: 50 | *nyugodtan állíthatjuk* 55: 2 | *nem állíthatjuk* 55: 307 | *tekintsük át* 80: 1 | *térjünk át ... vizsgálatára* 80: 422 | *fenntartás nélkül átvesszük* 80: 219 | *a pusztá szőszaporításnak már nem vagyunk barátja* 55: 296 | *valljuk be, az igazság az, hogy* 80: 299; *bizunk abban, hogy* 55: 3 | *nem vagyunk biztosak abban sem, hogy* 55: 383 | *elégedettek, sőt büszkék lehetünk rá* 55: 2 | *nézetéhez mi is csatlakozunk* 55: 15 | *egy cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy* 55: 151 | *bizonyára mindannyian egyetértünk abban, hogy* 80: 212 | *ejtsünk néhány szót* 80: 100 | *ellenvetésekkel élhetünk* 80: 208 | *azt sem felelhetjük el, hogy* 55: 107 || *ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy* 55: 23, 215 | *függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e* 55: 478 | *véleményét fogadjuk el* 55: 19 | *hacsak nem fogadjuk el nézetét* 55: 20 | *magyarázatát fogadjuk el* 55: 21 | *ha nem fogadjuk el* 80: 334 | *ha elfogadnók is azt a felfogást, hogy* 55: 108 | *ítéletét tehát nem fogadhatjuk el* 80: 213 || *elképzelhetjük másképpen* 55: 43 | *úgy képzelhetjük el, hogy* 55: 28 | *általánosságban elmondhatjuk* 80: 221 | *helyes-e vagy sem, azon csaknem mindig elvitákozhatunk* 45: 113 | *nem zárközhatunk el ... feltevéseitől* 55: 20 | *nem zárközhatunk el az elől sem, hogy* 55: 21 | *olvasási hibának érezzük* 55: 383 | *azt vesszük észre, hogy* 55: 306 | *ok nélkül esünk ebbe a hibába* 80: 219 | *különösen fájlalhatjuk, hogy* 55: 381 | *ne feledjük ... el, hogy* 55: 78 | *így foghatjuk fel* 55: 50 | *ha ... feltesszük* 55: 57 | *amennyiben feltesszük* 55: 22 | *jogosan tehetjük fel* 55: 14 | *feltételezhetjük, hogy* 80: 214 | *üssük fel* 80: 7 | *fokozott éberséggel figyeljük* 80: 220 | *örömmel fogadjuk* 55: 103 | *haszonnal forgathatjuk* 80: 428 || *úgy gondoljuk, hogy* 55: 91, 104 | *arra gondolhatunk, hogy* 55: 33 | *arra is gondolhatnánk* 55: 22, 24 | *azt gondolhatnánk, hogy* 80: 222 | *azt gondolhatnók, hogy* 55: 34 | *aligha gondolhatunk arra, hogy* 55: 335 | *már csak azért sem gondolhatunk, mert* 55: 79 || *gyanítjuk, hogy* 55: 275 | *hagyjuk a többi* 55: 121 | *nem hagyhatjuk figyelmen kívül* 55: 239 | *helyteleníthetjük, hogy* 55: 239 | *hiányoljuk* 80: 96 | *távol áll tőlünk, hogy hibáztassuk* 55: 112 | *amúgy se voltunk híjjával a kérdőjeleknek* 55: 75 | *azt hisszük, nem tévedünk, amikor* 55: 92 | *úgy hisszük, hogy* 55: 40, 395, 503 | *mindentehhez tegyük hozzá* 80: 161 | *akkor sem jutunk messzebbre, ha* 80: 133 | *arra az észleletre fogunk jutni, hogy* 55:

* L. MNy. LXXVIII, 350—6.

183 | úgy képzeljük, hogy 80: 211 | kezdjük a sort azzal, hogy 80: 129 | bizvást kereshetjük 55: 52 | röviden összefoglalva, kimondjuk, hogy 55: 48 | az eddigiek alapján kimondhatjuk, hogy 55: 124 | a végső szót . . . nem mondhatjuk ki anélkül, hogy 80: 189 | mint fentebb kimutattuk 55: 46 | gondos vizsgálattal ki kell szűrniünk azokat, amelyeket 80: 325 | ilyen szándékkal kívánunk szólni 80: 475 | minden tőlünk telhetőt el kívánunk követni 80: 260 | nem zárhatjuk ki, hogy 55: 90, 336 | egyaránt következtethetünk 55: 21 | részben arra következtethetünk 55: 87 || látjuk, hogy 55: 38, 183, 353 | mint láttuk 80: 218, 336, 438 | alább majd látni fogjuk 55: 297 | mint majd látni fogjuk 80: 129 | valójában csak akkor látjuk, ha 80: 218 | a jentiekből láthatjuk 80: 137 | az előzőekben . . . láthattuk 80: 454 | mindezek tisztában [sic!] tévése után lássuk most már 80: 467 | meglehetősen biztos következtetést vonhatunk le 55: 166 | bátran levonhatjuk azt a következtetést, hogy 55: 30 || megállapíthatjuk, hogy 55 43, 90, 174, 283, 334 | a következőket állapíthatjuk meg 55: 31 | bizonyos főbb vonásokat . . . állapíthatunk meg 55: 38 || elégedjünk meg azzal a néhány alaptétellel 55: 480 | megemlítiük, hogy 55: 92 | figyelemre méltó párhuzamként megemlíthetjük 55: 46 | ha jobban megfigyeljük . . . , azt látjuk 55: 352 | ha meggondoljuk, hogy 55: 22 | meggyőződésünk, hogy 55: 2 | meg vagyunk győződve, hogy 55: 422 | újabb elképzelést kockáztatnánk meg 55: 24 | nézzük meg közelebből 80: 57 | nézzük meg alaposabban 80: 183 | megtudjuk, hogy 55: 275 | csak annyit tudunk meg, hogy 55: 319 | nem ütközünk meg . . . on 55: 117 | mielőtt megvizsgálunk, ki kell javítani 80: 470 | ha mellányoljuk is . . . helyességét . . . rá kell mutatnunk, hogy 55: 102 || azt mondhatjuk, hogy 55: 56, 259, 299, 377 | joggal mondhatjuk 55: 140 | egyikre sem mondhatjuk, hogy 55: 24 | nem mondhatjuk olyan mértékben helytelennek, mint 55: 354 | sem mondhatjuk eleve elítélendő képtelenségnek 55: 28 | mondhatnók . . . egy kissé gúnyolódva ítéli el 80: 159 || csak olyan szerény véleményt nyilváníthatunk, amelyet 55: 391 | megállapításainkat a következőképpen összegezhettük 55: 35 | ha . . . kérdések megbeszélésével próbálkozunk 80: 417 | bátran rámutathatunk 55: 267 | térjünk . . . rá a lényegre 55: 292 | sajnálhatjuk, hogy 55: 382 | esetei közé sorolhatjuk 55: 21 | joggal sorolhatjuk 80: 497 | szeretnénk megnyugtató feleletet kapni 55: 24 | nagyon szerettük volna, ha 55: 112 | nem tagadjuk . . . azt, hogy 55: 123 | természetesnek találjuk, hogy 55: 61 | gyakran találkozunk azzal, hogy 80: 285 | azt tapasztaljuk, hogy 55: 262 | az ellenkezőjét tapasztaljuk 55: 310 || fontosnak tartjuk 55: 503 | nem tartjuk helyesnek 55: 137 | tartjuk számon 80: 91 | lehetségesnek tarthatjuk 55: 20 | valószínűnek tarthatjuk 55: 64, 437 | kétségtelennek vagy valószínűnek, de legalábbis lehetségesnek tarthatjuk 55: 18 | nem tarthatjuk valószínűnek 55: 20 | nem is tarthatjuk képtelenségnek 55: 31 | valóban annak is tarthatjuk 55: 14 | számon szoktuk tartani 55: 69 | nem azt fogjuk meglepőnek tartani, hogy 80: 372 || meglehetősen hitelesnek tekinthetjük 55: 14 | nem tekinthetjük elintézettnak 55: 8 | úgy tekinthetjük, mint 55: 43 | azért tekinthetjük, mert 55: 55 | kedves kötelességünknek teszünk eleget 55: 390 | hasonló megfigyelést tehetünk 55: 302 || tudjuk, hogy 55: 80, 109, 263, 382; 80: 47, 333 | mint tudjuk 55: 142; 80: 191, 277 | bármennyire tudjuk is 55: 134 | nem tudjuk, hogy 55: 395 | nem tudjuk lemérni 55: 18 | nem tudjuk magyarázni 55: 20 | sem tudjuk egészen biztosan 55: 18 | nem tudjuk kimutatni 55: 47 | megnyugtatóbb választ tudunk majd adni 80: 323 | vajmi keveset tudunk 55: 478 | nagyon keveset tudunk 80: 296 | egyelőre semmit sem tudunk 55: 276 | egyelőre semmi mást nem tudunk 55: 276 | arra sem tudunk feleletet adni 55: 276 | nem tudunk kimutatni 55: 21 | nem tudunk következtetni 55: 21 | nem tudunk egyértelmű választ adni 80: 223 | úgy tudtuk 55: 4, 274 | eddig is tudtuk 55: 41, 43 | alig tudnánk megmondani 55: 108 | mégsem tulajdoníthatunk ilyen jelentőséget 55: 70 | egyértelműen csak akkor válaszolhatunk, ha 55: 199 | úgy véljük 55: 384 | ha tekintetbe vesszük, hogy 80: 306 | vegyük . . . szemügyre 55: 63 | vegyük figyelembe 80: 215 | vehetjük . . . következménynek is 55: 21 | sokkal szívesebben vettük volna, ha 55: 109 | ha figyelmesen vizsgáljuk 55: 151 | a legvalószínűtlenebb elgondolást sem utasítjuk vissza megfontolás nélkül 55: 24 || igazat kell adnunk 80: 271 | azt kell bizonyítanunk 55: 332 | azt a lehetőséget el kell ejteniünk 55: 4 | így kell tennünk 55: 41 | így kell felfognunk 55:

49 | *nem kell-e úgy felfognunk* 55: 13 | *fel kell tennünk azt a kérdést* 55: 41 | *kell . . . felhív-
nunk a figyelmet* 55: 469 | *minden bizonnyal . . . kell felvennünk* 55: 23 | *figyelembe kell
vennünk* 55: 19, 24, 85; 80: 459 | *részletesebben kell foglalkoznunk* 80: 429 | *kell az eddigiek-
nél több figyelmet fordítanunk* 80: 259 | *föl kell figyelniünk* 55: 28 | *nem kell közvetlenül azt-
gondolnunk* 55: 12 | *kapcsolatba kell hoznunk* 55: 199 | *nem kell azt hinnünk* 80: 211 | *el kell
ismernünk* 55: 148 | *ismernünk kell* 80: 290 | *kételkedniünk kell* 55: 110 | *külön is ki kell
emelnünk* 80: 293 | *látunk kell* 55: 21; 80: 334 | *óvatosnak kell lenniünk* 55: 81 | *figyelem-
mel kell lenniünk* 55: 33 | *meg kell állapítanunk* 55: 80, 151, 307; 80: 160 | *meg kell emlékez-
niünk* 55: 80 | *meg kell említenünk* 80: 74, 476 | *meg kell jegyezniünk* 55: 112, 352 | *meg kell
vizsgálnunk* 55: 81, 189, 199 | *módosítanunk kell* 55: 275 | *azt kell mondanunk* 55: 108 |
80: 68 | *szerényen és realisan kell nézniünk* 80: 257 | *szólnunk kell* 55: 286; 80: 103, 269 | *fon-
tosnak kell tartanunk* 80: 41 | *eredetinek kell tartanunk* 55: 20 | *nem kell . . . hibásnak . . .
tartanunk* 55: 125 | *különösnek kell tartanunk* 80: 215 | *véglegesnek és megdönthetetlennek
kell tartanunk* 55: 148 | *valószínűnek kell tartanunk* 55: 3 | *szóvá kell tenniünk* 55: 137 |
egyéni munkájának kell tekinteniünk 55: 79 | *tudunk kell* 80: 219 || *nem nehéz rájönnünk*
55: 75 | *nem szabad azt hinnünk* 55: 196 | *tanácsos óvakodnunk* 80: 211 | *csak helyeselniünk
lehet, s örülnünk kell* 55: 54 | *arra is lehetne gondolnunk* 55: 28 | *nincs bizonyítékunk* 55:
90, 172 | *nincs ugyan okunk kételkedni* 55: 329 | *nincs okunk kétségbe vonni* 55: 14 | *nincs
okunk szégyenkezésre* 55: 1 | *semmi különös megfigyelni valónk* *nincs* 55: 285 | *van jogunk
az optimizmusra* 80: 286 | *kétségeink vannak* 55: 383 | *semmi okunk sincs* 55: 149 || *szerin-
tünk* 55: 49, 50, 52, 128, 395 | *eddig tudomásunk szerint* 55: 51 | *véleményünk szerint* 55:
40, 106 || *támogatják nézetünket* 55: 143 | *megerősít bennünket* 55: 15 | *föl sem merül ben-
niünk* 55: 207 | *benniünket . . . azért is érdekel, mert* 55: 338

C) 3. személyű, illetőleg általános alanyú kifejezés; a szerző személyétől mintegy függetlenített, gyakran passzívum értékű (*a fentiekből kiderül, felvetődik a kérdés*) vagy valamire ráruházó, megszemélyesítő jellegű (ezek az adatok azt mutatják, kétségesse teszi az a körülmény), az első csoportba is közel álló (itt-ott azt átfedő) típus. Az ide sorolt szó-, kifejezéstípusnak összesen 365 előfordulása van: *felvetésére az ad alkalmat* 80: 57 | *magyarázatot adnak* 55: 132 | *sem adnak . . . útbaigazítást* 55: 21, 23 | *nem adnak világos választ* 80: 472 | *a válasz a fentiekből önként adódik* 55: 49 | *akad más . . . lehetőség* 55: 215 | *kezdeti kísérlet akar lenni* 55: 298 | *alakultak és alakulnak a vélemények* 55: 10 | *nem támasztják alá azt . . . a tény, hogy* 80: 354 | *fontossága nemcsak abban áll . . . bárhogyan is áll a dolog* 80: 134 | *kétségen fölüll áll, hogy* 55: 328 | *túlás nélkül állítható* 80: 190 | *még nem lenne okvetlenül baj* 80: 98 | *csak az a baj* 55: 99 | *fontos szerepet töltött be* 80: 210 | *azt bizonyítja, hogy* 55: 29 | *legjobban bizonyítja* 55: 216 | *a felsorolt adatok bizonyítják* 55: 221 | *biztosít . . . különös értéket* 55: 5 | *sokkal bonyolultabb a helyzet* 80: 369 | *elsődleges célja* 80: 483 | *a korábbi véleményekhez csatlakozva* 80: 333 | *nem csoda, ha* 55: 303 | *nem csökkenti, sőt fokozza . . . fontosságát* 55: 189 | *világosságot derít* 55: 344 | *közismert dolog, hogy* 55: 193, 485 | *nem új dolog* 80: 411 | *a dolog . . . nem ennyire egyszerű* 55: 16 | *ezek az adatok azt is elárulják* 55: 29 | *a kérdést az döntheti el* 55: 347 | *nem dönthető el* 80: 69 | *idézése helyett elég lesz, ha* 55: 366 | *lényeges eleme, hogy* 55: 324 | *központi helyet foglalnak el* 55: 297 | *elgondolkoztat e tekintetben az, amit* 55: 134 | *elképzелhetetlen . . . , hogy* 55: 340 | *tisztázása nem képzelhető el . . . anélkül* 55: 25 | *elkerülte a szócikk írójának figyelmét* 80: 129; 80: 434 | *e jelenségek elég jól különülnek el* 55: 130 | *ellenvethetné valaki* 55: 34 | *előfordul, hogy* 80: 335, 337, 432 | *a figyelem . . . felé tolódik el* 80: 282 | *elismerést érdemelnek* 55: 103 | *figyelmet érdemel* 55: 187, 344, 345; 80: 476 | *világosan érezhető* 55: 28 | *magától értetődik* 55: 295 | *azonos felfogás érvényesül* 55: 38 | *félreérthetetlen rosszsallást érzékeltetnek* 80: 425 | *rendkívüli eset . . . , hogy* 55: 128 | *tévedés ne essék* 80: 47 | *félreértés ne essék* 80: 295 | *könnyen észrevehetni, hogy* 55: 128 | *első ránézésre evidensek* 80: 370 | *nagy lépésekben fejlődik* 80: 282 | *többen is felfigyeltek* 80: 465 | *felhívják a figyelmet* 80: 429, 447 | *így fog-*

hatók fel 55: 338 | nézete mellett felhozható 80: 310 | bizonytalanság merül fel 80: 282 | felmerülhet a kérdés 55: 6, 99, 307, 438 | olyan mozzanatok merültek fel 55: 12 | az érdemi hozzászólás feltételezné 80: 190 | nemcsak feltevés, ha 55: 348 | csupán feltevés 55: 376 | feltűnik, hogy 55: 43 | visszásnak tűnik fel 55: 38 | problémát vetnek fel 55: 298; 80: 369, 370 | joggal felvethető ... a kérdés 55: 347 | felvetődik a kérdés 55: 58; 80: 458 | felvetődik a gondolat 55: 169 | röviden felvillantva 80: 290 | alig férhet kétség 55: 453 | kérdését ... általában kevéssé feszegetik 55: 269 | fordul a figyelem ... felé 80: 282 | erősen formális 80: 371 | komoly kétélyek merültek föl 55: 102 | aki figyelmesen olvassa el ... , nem gondolhatja 55: 493 | úgy gondolván 55: 382 | gyümölcsözőben fogja gyarapítani 55: 2 | jelentős új forrással gyarapodott 80: 308 | az a gyengéje, hogy 55: 254 | nem gyengíti ezt a lehetőséget az sem 55: 19 | nem lesz haszontalan, ha 55: 91 | sok a hiány 55: 384 | az a súlyos gyengéjük 55: 345 | közös hibájuk 55: 47 | szinte óvatatlanul hibaok 55: 4 | sokan azt hiszik 80: 208 | további magyarázatot igényel 55: 166 | az észrevételek főként arra intenek 80: 211 | többen ... arra intettek 80: 330 | nem csupán rováására irandó 55: 478 | irányították a figyelmet 80: 187 | több tanulsággal jár 80: 446 | nem új jelenség 80: 195 | új perspektívát jelent 80: 285 | fontos problémát jelent 55: 298 | a megoldás azért jó, mert 80: 378 | jöhet számításba 80: 467; 55: 23 | benyomást kelt 55: 71 | nehézkesség és darabosság benyomását keltheti 55: 6 | nem keltheti a feleslegesség látszatát 55: 114 | alig kerülhet igazán éles megvilágításba 55: 69 | kételkedhet az olvasó 80: 211 | állítását némelyek kétségbe vonták 55: 41 | súlyos helyzet alakul ki 80: 25 || kiderül az idézetből 55: 355 | az eddigiekből kiderül 80: 91, 154 | a fentiekből kiderül 55: 88 | közelebbi vizsgálat után kiderül 55: 44 | dolgozatom anyagából kiderül 55: 94 | az derült ki 80: 286 || nagyon világosan kiemelkedik 55: 87 | kifejeződik 80: 211 | a szabály ... valahogy „kilóg” 80: 346 | általában kimondhatni 55: 142 | kínálkozik néhány következtetés 80: 326 | nem kísérhető ... nyomon 55: 214 || vizsgálatából kitűnik 55: 30 | a fent közölt anyagból ... kitűnik 55: 90 | a fentiekből kitűnik 55: 477 | e megjegyzésből kitűnik 55: 134 | cikkének egyik részéből is kitűnik 80: 217 || aligha kíván bizonyítást 80: 323 | figyelmét kívánja felkelteni 80: 101 | további vizsgálatot kívánnak 55: 4 | rá kívánta volna terelni a néző figyelmét 80: 211 || ide kívánczik ... megállapítása 80: 392, 427 | jól kiviláglik 55: 238 | a fentiekből ... kiviláglik 80: 217 | teljességgel nem zárják ki annak a ... helyes voltát 55: 29 | nem zárható ki 80: 215 | lehetősége nem kizárt 55: 19 || ebből következik ... , 80: 290, 298, 370 | az elmondottakból következik 80: 295 | nyilvánvalóan következik 80: 294 | ennek a tételnek az igazságából következik 80: 291 | önként következik 55: 142 | természetesen következik 55: 503 | természetesen következik 55: 268 | nem következik 80: 334 || szükségszerű következménye annak 80: 375 | minőségileg különbözik 55: 272 | hiányosságát valamennyien abban látják 80: 450 | abban látják a fő veszélyt 80: 306 | jól látni 55: 286 | látható 80: 67; 55: 123 || célszerűnek látszik 55: 437; 80: 57 | érdemesnek látszik 80: 59 | az látszik feltehetőnek 55: 56 | helyesnek látszik 55: 277 | jónak látszik 55: 104 | legérdekesebbnek látszik 55: 261 | nem látszik eléggé meggyőzőnek 55: 21 | megokoltnak látszik 55: 60 | aligha látszik megoldhatónak 80: 194 | szükségesnek látszik 55: 170 | látszik valószínűnek 55: 99 | nem látszik valószínűnek 80: 342 | az látszik valószínűbbnek 80: 213 | legvalószínűbbnek látszik 55: 21 | világosan látszik 55: 123, 49, 197 | sem látszik igazságtalóbbnak 55: 201 | úgy látszik 55: 16, 56, 73, 134, 145, 298, 301 | bonyolultabbnak látszanak 55: 126 | nem lehet feltűnő 55: 469 | bizonyításról ... nem lehet szó 55: 28 | az a következtetés vonható le 80: 309 | megnyugtatóan nem zárult le 55: 36 | nem magyarázható-e másképpen 55: 13 | rejtve maradt néhány ... összefüggés 80: 436 | nem más, mint 80: 97 | nem állja meg a helyét 55: 13 | megállapítható 80: 137 | nem állapítható meg 55: 101 | a példák száma nem engedi meg 80: 455 | ez adatok ... megerősítenek 55: 357 | tanulmányozása arról győz meg 55: 102 | hitelességét megkérdőjelezi 80: 193 | aligha magyarázza meg ... az 55: 289 | megoldódik a rejtély, ha 55: 227 | az ilyen kifejezések ... megpróbálnak polgárjogot szerezni 80: 446 | ez a különbség kétségtelenül megvan 55: 130 | ez a meghatározás ... megvilágítja 80: 378 | fontosnak minősülhet 80: 40 |

többen mondták 55: 41 | mondhatná valaki 80: 63 | eredményesebbnek mondható 55: 503 | elfogadottnak mondható 55: 172 || ezek az adatok azt mutatják, 55: 132 | több... jel mutat arra 55: 167 | meglehetősen jól mutatja 55: 270; ez a kép azt mutatja 80: 286 | tarka képet mutat 80: 184 | zűrzavaros képet mutat 55: 90 | jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint 80: 215 || feltűnő bizonytalanság mutatkozik 55: 54 | hatás mutatkozik 55: 339 | bizonyos következetesség mutatkozik 55: 38 || nincs semmi akadálya 55: 294 | nincs pontosan felderítve 55: 39 | nincs semmi hiba, csak 55: 327 | kizárva nincs ugyan, de igen kivételes véletlen 55: 425 | nincsenek biztosan elfogadott megállapítások és vélemények 80: 378 | nincs tisztázva 55: 101 | nincs szükség különösebb vizsgálódásra annak... meglátásához 55: 29 || más világitást nyer a dolog, ha 55: 183 | több s igen becses felvilágosítást nyújt 55: 6 | jelentős segítséget nyújthat 80: 447 | nagy gondot okozott 80: 448 | a probléma az 80: 495 | sokan rájöttek arra 80: 293 | az olvasó... csak ritka esetben sejtethi 80: 433 | nem sikerült kideríteni 80: 452 | ma sincs határozottan kialakult vélemény 55: 24 | kis szépséghiba 55: 380 | hasznosan szolgált 80: 428 | tanulssággal szolgálhat 55: 36 | érdekes tanulságot szolgáltat 80: 425 | külön bizonyításra szorul 55: 384 | aligha szorul bővebb bizonyításra 55: 48; 80: 139, 190 | kétségek támadnak abban a tekintetben is 55: 55 | e fellevét teljes mértékben támogatja 55: 275 | ezt az elgondolást szépen támogatják 55: 30 | aki csak némiképp is tájékozott... tisztában van 55: 107 | arról tanúskodnak 55: 340 | inkább az ellenkezőjéről tanúskodnak 55: 479 | kiki tapasztalhatta, mennyire tisztázatlanok... kérdései 55: 139 | figyelemre tarthatnak számot 55: 297 | semmiféle információt nem tartalmaznak 80: 209 | eredménynek tekinthető 55: 23 | elevennek tekinthető 55: 24 | ilyennek tekinthető 55: 345 | semmi esetre sem tekinthetők szilárd tudományos igazságoknak 55: 384 || tény 80: 63, 94, 143 | annyi tény 55: 48 | ismeretes tény 80: 367 | közismert tény 55: 198 || kétségessé tesz 55: 29, 56, 60 | kétségtelenné teszi 55: 65 | tette nehezen eldönthetővé 55: 146 | megállapításokat tesz lehetővé 55: 41 | többen szóvá tették 80: 84 | valószínűvé teszi 55: 30 | furcsának is tetszik 80: 217 | még valószínűlenebbnek tetszik 55: 29 | nem tisztázódik 55: 419 | jó ideje tisztázódott 55: 91 | jóval több merő véletlennél 55: 268, 330 | senki sem tudott elfogadható adatot közölni 55: 41 | azt mindenki tudja 55: 104 | túlhaladta a változó idő 80: 258 | ezt a szemléletet tükrözi 55: 46 | munkáját híven tükrözik 80: 379 || úgy tűnik 55: 302; 80: 61, 212, 222, 375, 378 | újnak tűnik 80: 216 | szemünkbe tűnik 55: 28 | a magyarázat hiányzó láncszemének pontosan az... tűnik, amelyről 80: 334 || azon még nem igen tűnődött senki 55: 43 | csak úgy válik számunkra érhetővé, értelmessé, ha 55: 49 | az adatok azt vallják 55: 13 | állításomat... valószínűsíti 55: 331 | ezen az alapvető tényen az sem változtat 80: 332 || két problematikus dolog van 80: 496 | ellentétben van azzal 55: 480 | hatással van arra 55: 118; igaza van 80: 208 | abban igazuk van az aggodalmaskodóknak 80: 306 | van... messzire mutató jelentősége is 80: 392 | csupán... rövid méltatására van lehetőség 80: 380 | fokozott óvatosságra van szükségünk 55: 90 | eddig a legnagyobb rendben van 55: 106 | minden bizonnyal arról van szó 80: 171 | vannak, akik úgy gondolják 80: 87 | nyilván nagy szerepe volt s van annak is 80: 400 || visszhangja nem sokáig váratott magára 80: 131 | még kevésbé vehető figyelembe 55: 493 | azt vehetné ez ellen 55: 292 | az ilyen... törekvés nyelvünk merevedéséhez vezet 80: 324 | egészen más célkitűzések vezettek 80: 55 | némi fényt villant 55: 6 | a teljes megoldásra való törekvés igényét természetesen nem viselheti magán 55: 299 | kétségtelenül vezető szerepet visz 55: 2 | nem volna semmi értelme 55: 117 | volna még egy lehetséges magyarázat 55: 47 | alig vonható kétségbe 55: 16 || arra kell itt felhívni a figyelmet 55: 237, 349; 80: 80 | figyelembe kell venni 80: 80 | le kell szögezni 80: 466 | meg kell említeni 55: 20 | meg kell nézni 55: 57 | hiányát sürgősen pótolni kellene 80: 449 | számba kell venni 55: 79 | külön kell szólni 80: 29 | tisztázni kell 80: 448 || vajon nem lehet... bebizonyítani 55: 320 | ezt az állítást is lehetne cáfolni 55: 479 | lehet... néhány ellenvetést tenni 55: 384 | lehetne ennek ellene vetni 55: 385 | arra viszont nem igen lehet gondolni 55: 149 | nem lehet igazolni, annyi mégis biztos 55: 34 | kétféle okkal lehetne indokolni 80: 451 | alig lehet kételkedni 55: 149 | nem lehet kétségbe

vonni 55: 5 | *ki lehet talán mondani* 55: 239; 80: 288 | *ki lehet zárni azt a lehetőséget* 55: 133 | *nem lehet komolyan venni* 55: 282 | *erre lehet következtetni* 55: 152 | *rajta le lehet mérni, sőt rajta lehet legjobban lemérni* 55: 1 | *meg lehet állapítani* 55: 87; 80: 140 | *nem lehet megállapítani* 55: 22 | *csak sajnálni lehet* 55: 54 | *csak elvétele lehet találkozni* 80: 443 | *nem lehet vitatkozni* 55: 107 | *lehetetlen egyet nem érteni* 80: 208 | *legyen szabad figyelmébe ajánlani* 55: 18 | *legyen szabad rögtön megjegyezni azt is, hogy véleményével egyedül maradt* 55: 120 | *bajos mereven szétválasztani* 80: 134 | *igen nehéz elképzelni* 55: 28 | *nehéz lenne . . . magyarázni* 55: 21 | *semmi ok hitelt adni* 55: 424 | *egyesek szerint* 55: 33.

III. csoport. — 3. személyű igei, ritkábban névszói állítmánnyal, személyragos határozóval kifejezett típus. Kívül álló személy véleményének tolmácsolása, illetve valakinek tulajdonított, valakire (esetleg valamire) ráruházott vélemény, minősítés (X megállapítja; helytelenül fogja fel; szerinte). Az ide sorolt 106 szó-, kifejezéstípusnak összesen 174 előfordulása van: *felvilágosítást nem ad* 80: 340 | *olyan átfogó keretet ad, amelyen belül* 80: 376 | *annak a meggyőződésének ad kifejezést* 80: 392 | *csupán azt akarja általánosságban bizonyítani* 55: 350 | *átfogó képet akar adni* 80: 277 | *azt állítja* 55: 116; 80: 208 | *meglehetősen következetesen javítja át* 55: 90 | *nem azonosították magukat ezzel a tillakozással* 55: 36 | *nagy pályát fut be* 80: 276 | *az a benyomása* 55: 17 | *igen jelentős tudománytörténeti szerepet tölt be* 80: 379 | *azt bizonyítja* 55: 212 | *meggyőzően bizonyít* 55: 90 | *nagy valószínűséggel bizonyít* 55: 386 | *szerzők egyike sem bizonyítja* 55: 146 | *szerzőnek címezi ellenvetését* 55: 11 | *teljesen egyetért azzal* 80: 343 | *nem ért egyet* 55: 39 | *elfogadja* 55: 291 | *elismeri* 80: 343 | *figyelmét elkerülte* 55: 282 | *abban is elmarasztal* 55: 292 | *határozottan elutasítja* 80: 214 | *mereven elutasítja* 55: 38 | *sikeresen, beható szakértelemmel és helyes értékeléssel végezte el* 55: 522 | *elvet minden olyan felfogást, amely* 55: 292 | . . . *szempontból sem érdektelen tudományos tevékenysége* 80: 277 | *érdeme az a felismerés* 80: 377 | *abba a hibába estek* 55: 39 | *bizonyára észrevette* 55: 495 | *nem vette észre, hogy önmagával került ellenkezésbe, mert* 55: 115 | *hívja fel a figyelmet* 55: 44; 80: 418 | *nem ismerte fel tudatosan, de ösztönösen helyesen vélte* 55: 39 | *azt rója fel* 55: 115 | *meggyőző adatokkal tárta fel* 80: 489 | *a kérdést — egészen futólag — . . . feltette magának* 80: 385 | *felveti azt a lehetőséget* 55: 319 | *fenn tartja azt a korábbi elgondolását* 55: 146 | *festi kevés szóval, de igen érzékletesen és hangulat-keltően* 55: 75 | *emellett foglalt állást* 55: 184, 530 | *foglalkozott behatóan* 55: 80 | *több helyütt is foglalkozott* 80: 465 | *behatóan foglalkoztatta* 80: 387 | *ahogyan ő gondolta* 55: 226 | *azt gondolja* 55: 294 | *arra gondol* 55: 52; 80: 377 | *úgy gondolta* 55: 143 | *helyesen használta* 55: 39 | *igen helyteleníti, sőt „teljes képtelenségnek” minősíti* 55: 493 | *találkozóan írta* 55: 77 | *jónak és hasznosnak ítélték* 55: 119 | *megállapításai . . . a magyar nyelvtudomány történetének értékes elemeit jelentik* 80: 380 | *arra a megállapításra jut* 55: 495 | *akaratlanul is azt a látszatot kelti, mintha* 55: 350 | *ezt az álláspontot képviseli* 55: 338 | *legkritikusabb pontja* 80: 369 | *kiemeli* 55: 77; 80: 392 | *két ismertető jegyét emeli ki* 55: 80 | *kihagyott, összevont, a bekezdések szerinti elrendezést felforgatta* 55: 121 | *abból indul ki* 80: 376 | *fejtegetései eredményeképpen kijelenti* 55: 11 | *kimutatja* 55: 44, 51 | *helytelenül olvassa ki soraiból* 55: 492 | *arra nem terjed ki vizsgálatuk* 55: 192 | *magyarázata persze nem zárna ki azt a felfogást . . .* 55: 337 | *túlságosan szűk térre korlátozza* 55: 80 | *nem voltak egészen következetesek* 80: 432 | *igen alaposan kutatja* 80: 490 | *még lát tisztázatlan mozzanatokat* 55: 51 | *nem lát akkora nehézséget, mint* 80: 343 | *bizonyítékát látja* 55: 24 | *látja a fontosságát annak* 80: 277 | *nem látják szükségét annak* 80: 327 | *úgy látja* 55: 17 | *érdeklődése nem lohadt* 80: 393 | *úgy magyarázta* 55: 197 | *megállapítja* 55: 44, 310, 385, 523 | *mint megállapítja* 80: 461 | *nyugodtan megállapíthatják* 55: 3 | *megállapította* 55: 41 | *állapítja meg* 55: 88 | *azt állapítja meg* 80: 289 | *helyesen állapítja meg* 55: 479; 80: 208 | *megeleveníti azt az észrevételemet* 55: 17 | *nem győzött meg* 55: 172 | *nézetiünk szerint — helytelenül old meg* 55: 107 | *nagy vonalban, mintegy madártávlatból mutatja meg, de* 55: 363 | *helyes törekvése az* 80: 494 | *„kötő”-nek minősíti* 55: 6 | *érdekesnek mondja* 55: 7 | *helyes kritikát*

mondott 55: 182 | *kitűnően foglalta össze* 55: 9 | *méltán panaszkodik* 55: : 478 | *amilyen szűkre . . . próbálja megvonni a határait* 55: 292 | *próbálja vizsgálni* 55: 268 || *rámutat arra* 55: 51, 478 | *rámutatott arra* 55: 183; *helyesen mutat rá* 55: 46, 477; 80: 138, 209 || *rávilágít arra is, milyen* 55: 48 | *nem sikerült — nem is sikerülhetett — generálisan megoldania* 55: 110 | *fejtegetése abba az alapvető tévedésbe siklik* 55: 479 | *azzal sincs megelégedve* 55: 291 | *nem tájékoztat arról* 80: 371 | *ő sem találja egyértelműnek* 80: 215 | *sötétséget és zavart támaszt maga körül, hogy menekülhessen* 55: 122 | . . . *szerint az ő álláspontját támogatja* 55: 311 | *támogatja . . . eddigi nézetét* 55: 311 || *tartja eredetibbnek* 55: 33, 45 | *helyesnek tartja* 55: 39 | *helyesebbnek tartja* 80: 377 | *így tartotta ezt számon* 55: 275 | *joggal tarthat számot* 55: 76 | *szükségesnek tartotta* 80: 391 | *nem tartja valószínűnek* 55: 24 *alaposab-magas fokon teljesítette* 80: 430 | *sok helyes megállapítást tesz* 55: 192 | *jobb lenne feladatát alaposabban tekintetbe venni, mint . . . teszi* 55: 350 | *ezt a . . . véleményt ő is magáévá teszi* 55: 11 | *nem teszi okvetlenül fölöslegessé* 80: 324 | *terjengősséggel nemhogy világossá tenné mon-danivalóját, ellenkezőleg: homályba takarja* 55: 296 || *még a lehetősége ellen is tiltakozik annak* 55: 292 | *tiltakozik . . . az ellen, mintha* 55: 295 | *tisztázta az . . . összefüggő kérdéseket, vagy legalábbis előre vitte igen sok kérdés tisztázását* 55: 9 | *bizonyára nem tudták* 55: 196 | *helye-sen utal arra* 55: 45 | *világosan utal* 55: 204 | *helyesen is választott olyan . . . módszert, mely* 55: 182 | *ezt az álláspontot vallja* 55: 39 | *egybehangzóan vallják* 55: 13 | *ezt a feladatot vál-lalta magára* 55: 202 | . . . *szerint mindkét fellevés . . . valószínűleg* 55: 340 | *nagyon igazá van abban* 55: 113 | *igaza van vagy lehet abban* 55: 126 | *valóban elismerésre méltó munkát végeztek* 55: 111 | *úgy véli* 55: 62, 295 || *sztintén így vélekedik* 55: 40 | *másképp vélekedik* 55: 39 | *úgy vélekedik* 55: 9 || *veszi örömmel tudomásul* 55: 103 | *komolyan vitatja . . . jogos-ságát* 55: 294 | *visszavonja előbbi nézetét* 55: 33 || . . . *szerint* 80: 303 | *szerinte* 55: 44, 145, 292, 477; 80: 275 | *megfigyelése szerint* 55: 17; 80: 289 | *véleménye szerint* 80: 343.

IV. csoport. — Fokozó vagy mérséklő módhatározók, mondatzó stb. 16 típus, 32 előfordulásban: *feltehetően* 55: 52, 63 | *csak helyesülhetően* 80: 434 | *hozzávető-leg* 80: 399 | *kár volna* 55: 328 | *kétségkívül* 55: 116 | *adatainkból kitetszőleg* 55: 20 | *okvet-lenül* 55: 118 | *fejtegetéseivel összhangban* 55: 47 | *pontosabban szólva* 80: 290 | *sajnos* 55: 328, 382; 80: 307 | *talán* 55: 57 | *természetesen* 55: 53, 57, 79, 299, 365, 366, 381, 417, 466; 80: 85 | *tévesen* 55: 352 | *valóban* 80: 222 | *minden valószínűség szerint* 55: 46 | *nagy valószínűséggel* 55: 65.

V. csoport. — Minősítő jelzők. 45 típus, 56 előfordulás. *alapos és széles körű tanulmány* 80: 460; *alaposabb vizsgálat* 80: 212 || *becses kiadvány* 55: 377 | *becses forrás* 55: 380 | *egyértelmű megoldás* 80: 453 | *sokak által elfogadott vélemény* 55: 331 | *teljesen el-hanyagolható szempont* 55: 238 | *elhanyagolt rész* 55: 478 || *igen érdekes példája annak* 55: 328 | *érdekes alaktani jellegzetesség* 55: 509 | *érdekes emlék* 55: 530 | *érdekes jelenség* 55: 366 | *érdekes tanulság* 55: 302 | *érdekes és fontos ének* 55: 385 | *igen érdemes régi nyelvész* 55: 387 | *igen értékes magyarázat* 55: 385 | *rendkívüli figyelmet érdemlő adat* 55: 275 || *fon-tos feladat* 80: 295 | *fontos szerep* 55: 33 | *fontos támpont* 55: 478 | *fontos töredék* 55: 381 | *sem olyan hallatlan dolog* 55: 292 | *hatozott pozitívum* 55: 105 | *meglehetősen heterogén (anyag)* 80: 429 | *hibázatos mondat* 55: 38 | *gazdag anyag* 55: 370 | *nem szorosan idetar-tozó, de fontos kérdés* 55: 480 | *ismeretes jelenség* 55: 289 | *jobbára ismeretlen, legalábbis kellő-képp nem vizsgált és nem tisztázott kérdés* 55: 298 | *kedves fogadtatás* 55: 395 | *kielégítő vagy akárcsak némileg is elfogadható válasz* 55: 41 | *kitűnő kiadvány* 55: 361 | *kitűnő szerző* 55: 389 | *kitűnő tanulmány* 55: 252 || *elég megbízhatatlan forrás* 55: 69 | *nem is egész határozot-tan megfogalmazott nézet* 55: 185 | *nagyrabecsült szerző* 55: 422 || *nélkülözhetetlen alap* 55: 273 | *nélkülözhetetlen segédeszköz* 55: 9 || *örvendetes kezdeményezés* 55: 378 | *problémát is okozó nézőpontkülönbség* 80: 212 | *nem éppen ritka jelenség* 55: 299 | *szendvics-módszerű el-képzelés* 80: 284 | *legszebben kidolgozott, lebilincselő okfejtés* 55: 250 | *színes, természetes stí-lus* 55: 380 | *sok tanulságot ígérő (vizsgálat)* 55: 300 | *tervszerű munka* 55: 381 | *egyik leg-*

tisztázatlanabb kérdés 55: 356 | tömérdek idézet 80: 407 | tömör meghatározás 55: 290 | tömör, világos, érdekes áttekintés 55: 417 | túlhaladott álláspont 55: 27 | túlmutató jelentőség 80: 283 | nem új s tölem sem először vallott felfogás 80: 343 | kellőképp nem vizsgált probléma 55: 466 || monográfiák egyik legjobbjá 55: 9.

V I. csoport. — Képszerű, körülírással kifejezések. 22 jellegzetesnek vélt, szemelvényes példa: *szinte az adatok felelnek meg helyettünk* 55: 29 | *téves ítéletüknek forrása az a hibás nézet, amely* 55: 39 | *első pillanatban talán sivárnak és hagyománytiprónak tűnik fel az a megoldás, amelyet* 55: 63 | *csak aztán sikerüljön is a tudomány jegyverét stílszerűen forgatnia* 55: 290 | *az sem út szeget bírálom fejébe, hogy* 55: 290 | *e sorok írójának nem is lehet célja . . . hozzászólni, csupán — inkább a mindenáron „advocatus Diaboli” szerepét játszva, de a lényegben, sőt a részletekben is egyetértve — néhány gondolatmorzsát óhajít a hatalmas anyag végleges mérlegébe dobni* 55: 324 | *végzett agymosást* 80: 275 | *mint valami daganat telepszik rá a tudományra* 80: 284 | *ha nem ezt tesszük, menthetetlenül belekerülünk a túlbonyolítás zsákutcájába* 80: 472 || *aligha várt mostanában nagyobb érdeklődéssel könyvet a magyar társadalom, mint* 55: 102 | *nem töltöm be sem a hivatásos védő szerepét, sem mindenáron gáncsoskodni nem akarok valamiféle ellenzéki szellemtől vezérelve, úgy gondolom, tárgyilagosan rámutathatok az előbbi cikknek egy-két tévedésére vagy — mondjuk inkább — vitatható állítására* 55: 113 | *kénytelen leszek kétségbevonat vagy támadott helyes álláspontok védelmére, hamisaknak cáfolására is megfelelő helyet biztosítani* 55: 139 | *tanulmányának hiánya, gyöngéje, hogy* 55: 144 | *nyelvtudományunk megindult a minőségi átalakulás útján, de még csak megindult, a feladatok nagy része még előtte áll* 55: 274 | *előtte ugyan semmi különös probléma nem volt soha ebben a kérdésben* 55: 294 | *a . . . kritikai és nem kritikai jellegű megjegyzések és fejtegetések remélhetőleg helyeslő vagy ellentmondó hozzászólásokat váltanak ki, s így hozzájárulnak a valóban problémákkal terhes körben való tisztánlátás előmozdításához* 55: 297 | *van még egy érvem — nem is jelentéktelen — a mellett, hogy* 55: 310 | *ezt önbírálólag kell a szakembereknek magukra vállalniok* 80: 306 | *szerény vizsgálódásaim célja és remélhető tanulságai szempontjából csaknem közömbös lett volna, hogy* 80: 412 | *jóllehet a . . . vitatott kérdések zömét sikerült tisztázniuk, mégis maradt még számukra egy-néhány megoldásra váró feladat* 80: 459 | *ha felfogását e sorok írója nem is osztja maradéktalanul, alkalmasnak ítéli a tekintetben, hogy* 80: 489.

Az itt felhalmozott adatokat több oldalról lehetne vallomásra készíteni. De ebből még nem származnak végleges megállapítások, csak kérdésfeltevések. Ilyen kérdés például, hogy véletlen-e vagy tudatos igényesség következménye az I. csoportbeli hapaxok nagyobb száma 1980-ban, mint 1955-ben. (A többi csoportban fordított az arány.) Törvényszerű, illetve jellemző sajátosság-e és milyen körben (csupán a nyelvészetben, általában a szaknyelvekben vagy az irodalmi nyelv egészében), hogy az *azt hiszem* típusú főmondat után kötőszó nélkül következik a tárgyi mellékmondat? Egyáltalán a sajátosan szaknyelvi terminus technicusoktól eltekintve, beszélhetünk-e a nyelvészet (vagy bármely más szaktudomány) nyelvéről, vagy a kommunikációs kényszer az interdiszciplináris szaknyelvet követeli meg (vö. SZENDE TAMÁS: Nyr. CIV, 494) stb.? Az efféle kérdésekre a szaknyelv feltérképezésének csak további részletező munkálatai adhatnak feleletet.

BENKŐ LÁSZLÓ

Hozzászólás a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyához

G. VARGA GYÖRGYI „A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszzerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából” című tanulmányában (MNY. LXXV, 475–85) első-sorban a szójegyzékben meglevő és az oda beiktatandó alakváltozatok szemszögéből vizsgálja az 1954-es szabályzatot, s a Helyesírási Bizottságnak javaslatot tesz arról, hogy mit

kellene megtartani, és mit kellene majd megváltoztatni. Kisebb mértékben foglalkozik a *h* végű szavak és néhány egyéb szavunk kiejtési és írásmódbeli kérdésével. Munkájában főleg az elmúlt évtizedek szakirodalmára támaszkodik, de rendszeresen hivatkozik saját gyűjtésére is, mely a budapesti köznyelvre vonatkozott.

Előrebocsátom, hogy egy elvi természetű kérdésben eleve nem érthetek egyet a szerzővel. Aligha helyeselhetjük azt, hogy ebből az alkalomból csak budapesti gyűjtésre hivatkozik. Éppen a beszédhangok tartambeli és egyéb megoszlása tekintetében a főváros alaprétegének kiejtését nem vehetjük országos átlagnak, de mintának sem. Ezzel a megjegyzésemmel semennyire sem kívánom kisebbiteni a szerző kiváló fölmérő munkájának (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968.) értékét, hanem csak hangsúlyozni szeretném, hogy itt másról van szó. A magyar helyesírás kérdése (főleg a normák tekintetében!) országosnál is nagyobb hatósugarú. — Minthogy azonban G. Varga Györgyi javasolatainak zömét igen jónak, elfogadandónak tartom, az előbbi kifogásom pusztán elvi természetű marad. Ezt bizonyára annak köszönhetjük, hogy a szerző helyes nyelvszemlélettel és biztos nyelvérzéssel nyúlt a kérdéshez, és korrektül viszonyult a szakirodalomhoz.

A földolgozás szempontját a cím jelzi. Tehát írásában a szerző nem foglalkozik általában a szójegyzék tartalmi, szerkesztési kérdéseivel; az alakváltozatokban sem vizsgálja a tisztán ortográfiai többalakúság lehetőségeit (*ábécé* v. *abc*, *ábécéje* v. *abc-je*; *téeszelnők* v. *tesz-elnők*; *aug. elseje* v. *aug. 1-je* v. *aug. 1.*; stb.), nem válogat a kihagyandó s a fölveendő címszókban, nem tér ki a szóelválasztást szemléltető kötőjel sor eleji megismétlésének fölsőlegességére (*abszt- || -rak-ció*) stb. Egyszóval: nem tér el a kitűzött céltól. Ez így is van rendjén, éppen csak jelezni kívántam, hogy a szójegyzéknek egyéb időszerű kérdései is vannak — még a többalakúság szempontjából is.

A szerző pozitív állásfoglalásait nem szándékozom fölsorolni, hozzászólásomnak nem célja a méltatás. Két dolgot azonban ilyent is említék. A szerző fölismeri annak nyelvélektani jelentőségét, hogy lehetőleg ne változtassunk olyan szóalakokon, melyeket a szabályzat 1954-ben újított. A másik a nyelvi beavatkozás lehetőségének fölismerése: a helyesírási szabályzat egy kicsit nyelvművelő útmutató is.

Az alábbiakban G. Varga tanulmányának beosztása szerint teszem meg megjegyzéseimet.

2. A) — E) — Itt a szerzőnek minden javaslatát jónak tartom. A bizottság döntésével többnyire akkor érthetek egyet, ha az elfogadta a javaslatot. Így pl. a *cseber*, *fertelem*, *szeg* megtartása (az *ő-ző* alakok mellett) nem látszik indokoltnak vagy legalábbis a jóhangzás szempontjából célszerűnek (l. a 2. E)-ben jelzett célt).

2. E) — Az írásból nem tudjuk meg, hogyan döntött a bizottság az itt javasolt szóalakok fölvételére vonatkozólag. — A jóhangzásért is, a szóalak elterjedtsége miatt is idekívánczik a *kell* vagy *köll* kettősség labiális magánhangzójú változata is. Sokat érne, gyakran használjuk.

3. Az *i-í*, *u-ú*, *ü-ű* megoszlásának meghatározásában igen elvszerű a szerző állásfoglalása. Nem világos azonban, amit mond a *hívő* — *hívó* szópár sorsáról, illetve az ezzel kapcsolatos döntésről.

A *hisz* ige folyamatos cselekvésű melléknévi igenévi alakjától gyakorlatilag különvált a vallási vonatkozású *hívő* főnév. Különvált jelentésben is, alakban is. Másként és máskor használjuk az egyiket, mint a másikat. Az utóbbiban (*hívő*) némileg egybeolvad a *hű* melléknév *hív* változatának alakja és főnévi jelentése (l. 5. C) 2.). Tehát: 1. *hívő* (melléknévi igenév) — pl. *könnyen, mindent hívő személy*; a *győzelemben, Istenben, Buddhában hívő emberek*; a *szüleinek, tanárainak hívő gyerekek*. (Értelmetlen lenne ezekben hosszú *i*-vel írni és mondani a *hívő*-t!). 2. *hívő* (főnév, főleg birtokos személyraggal, többes számban: felekezet tagja; pl. a *plébános hívei*). (A két jelentésből eredően a szó viselkedésében van némi ingadozás: *hívőt*; *hívőket* vagy *híveket*; *híveim, híveink*.)

4. C) — Célszerű lenne magyar *h*-val írni a *ch*-s közsavakat: *almanah, ceh, eunuh, peh, sarlah, vlah*. Ezeket ugyanis ugyanolyan *h*-val ejtjük, mint az ilyeneket: *ah! eh! huh! hah! bohgh, doh, potroh, sah, Allah, kazah, Zilah, fellah, ajatollah*. S a *ch* helyébe tenni a magyar *h*-t sokkal elvszerűbb, ide illőbb lenne, mint (itt) arról dönten, hogy ejtjük-e a tövégi *h*-t és *ch*-t.

5. A) — A kétalakúság fönntartása fölösleges olyankor, hogyha az egyik változat ma régiesen vagy táji színezettel hat. Ilyenek maradhattak volna ki: *általmegy, csügg, fekszik, főfájás, főtelen, főtlen, hallszik, halovány, mindegyikőjük* (s ugyanígy kihagyandó: *mindegyikőnk, mindegyikőtök; hármónk, hármótok, hármójuk; négyőnk; stb.* — helyesen: *mindegyikünk, mindegyiketek, mindegyikünk; hármunk, hármatok, hármuk; négyünk, ötünk, hatunk, tízünk, százunk*), *nyugovás*.

5. A) — Egyéb észrevételek: *Gyerekcipőben jár a kezdő, gyermekcipőben a kisgyerek*. — Ha van is közös jelentésük a *mosakodás, mosdás* szavaknak, eltérő jelentésük indokolja szétválasztásukat. *Mosdás*: arcmosás. — A *nyüglődik, nyügölődik* rövid ü-je sajtóhiba. — A *vész* ma már főleg csak főnévi jelentésben általános. Ezért a *vész* vagy *veszik* helyébe ajánlom: *vesz* vagy *veszik*, noha az *ikes* alak nálunk nemigen él az alapszóban sem, ige-kötős származékaiban sem. Pl. *elvesz* = 'eltűnik, elkallódik'; *megvesz* = 'vesztetté válik'; *kivesz* = 'kihal, kipusztul'. — A *vész* (= tűnik) és a *vész* (= vásárol) azonosalakúságot eredményez ugyan, de a homonímia általános jelenség a nyelvben. Egyébként ez nálunk csak helyesírási homonímia, mert az ejtésben ez *e-s* (*vész*), amaz *ē-s* (*vész*). — A *vész* alak kihasználása elképzelhetetlen!

5. B) — Nem kellene összekeverni a többalakúságot a rokonalakúsággal! A *mosak-szik* vagy *mosakodik* alakpár; a *mosdik* másik ige.

5. C) — Nem éppen célszerű a *vetet* vagy *vétet* kettősség, mégpedig a *vétet* a fölösleges, mert a *vét* ige műveltető alakjával kerül homonímiába. Egyébként is régiesen hat.

5. D) — A *dunna* vagy *dunya* megoldás jobb lenne az egyalakú *dunya* szónál. („*Dunna alatt alszik a rét, — Aludj el szépen, kis Balázs!*”) Nálunk a *dunna* köznyelvi alak.

6. — A vegyes hangrendű változatok fölvételével fölöslegesen növeljük a kétalakúságot. Nem kellene fölvenni ezeket: *arrébb, odébb, idébb, hamarébb*, hanem csak: *arrább, odább, idébb* és *hamarabb* vagy *hamarább*. Tény, hogy élnek a vegyes hangrendű változatok is, de alacsonyabb stílusértékkel. Ennyi súllyal ilyen kettősségeket is terjeszthetnénk: *mint* vagy *mind*, *nő* vagy *nől*, *fő* vagy *fől*, *hol* vagy *hun* stb. Ennek semmi értelme sem lenne. Ez a tanulmány másutt helyesen szolgálja az egyalakúsítást, de itt az ellenkezőjét teszi fölöslegesen.

A *bandzsa* annyira ismeretlen nálunk, hogy tájszóként hat. Jobb lenne csak a *bandzsál* alak vagy legalább a kettősség.

A *levő* vagy *lévő* kettősségből elég lenne csak a *levő*, azaz helyes lenne megmaradnunk az AkH. 10. újításánál.

Terhes archaizálás a *miénk, tiéd, tiétek* változatok fölvétele. E tekintetben is megtarthatnánk az AkH. 10. újítását: *mienk, tied, tietek*.

A *verejték* egyalakúsága megmaradhatott volna.

Meglepő, hogy a szerző írásujiító javaslatai között nem szerepelnek pl. ilyenek: *milió, miliméter; balon, konektor; semilyen, semikor* (vö. *semekkorá, semeddig...*); *eggy, eggyet, eggyes, eggyezik, eggyoldalú, eggyáltalán; csittul, csittit; koppaszt*; stb. Azaz nem meglepő mégsem, hiszen ez összhangban áll a szerző óvatosságával, amire ilyenkor valóban szükség van. Megérezni, meglátni, hogy majd mit fogadna el a gyakorlat, mi lenne hasznára nyelvünknek. Két szempont.

ÁGOSTON MIHÁLY

Megjegyzés a köznyelvi kiejtés és a helyesírás viszonyának ügyéhez

Ágoston Mihály hozzászólásából az érint legérzékenyebben, amit a saját gyűjtési eredményeimre való hivatkozásról mond, mert — kimondatlanul is — tudományos elfogultsággal vádol; az elfogultság pedig nem tartozik a kutatói erények közé. Mit lehet tenni, ha egyszer nincs más közreadott köznyelvi gyűjtés? Sosem állítottam, s nem is gondolom, hogy a budapesti nyelvhasználat országos átlag vagy minta volna, noha a főváros mint politikai, gazdasági, kulturális központ élvez bizonyos tekintélyt, s ennek lehetnek nyelvi vetületei is. Hogy érdeklődésem nem rekedt meg a főváros nyelvhasználatánál, arra bizonyíték, hogy nyolcadik éve vidéki városokban végzünk a budapestihez hasonló gyűjtőmunkát (Cegléd és Hatvan után most Esztergomban dolgozunk), s 8–10 év nem csekély idő egy ember életében.

Ágoston hozzászólása számos meglepő megállapítást tartalmaz. Pl. a 10. pontban azonos stílusértékűnek minősíti az *odább* vagy *odébb* váltakozást a *hol* vagy *hun* formával. Nekem is jobban tetszenek a tiszta hangrendű variánsok, de ez nem mérvadó. Az *odébb* az irodalom nyelvében sem ritka, a *hun* az irodalomban csak tájszóként használható fel. Ami az *eggy*, *eggyet*, *eggyes*, *eggyezik*, *eggyoldalú*, *eggyáltalán* írásra tett javaslatot illeti: Ha kiejtésbeli megoszlás van egy szócsaládon belül (l. *egyedül*, *egyetem* stb.), akkor célszerűbb az egyszerű írásmódot választani. Ezen az alapon a *lessz*-t is el lehetne fogadni, bár ez nem származékaiban, hanem paradigmájában váltakozik.

G. VARGA GYÖRGYI

NYELVJÁRÁSOK

Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása

1. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó regionális köznyelvi kutatások során a figyelem előterébe került az egyéni nyelvhasználat, közelebből véve konkrét beszélt nyelvi szövegek elemzése, a tájhoz kötődő regionális sajátosságok elkülönítése. Jól kiválasztott adatközlők magnetofonfelvételein vizsgáltuk a nyelvjárás és a köznyelv közötti átmenetiség jellegét, a mozaikokból pedig valamiféle képet is próbáltunk összerakni egy-egy vidéki város regionális köznyelvének normatív értékű jelenségeiről (Nytud-Ért. 100. sz. 33–124). Az egyéni nyelvhasználat tudományos analízisének azonban többféle útja és módja van, mint ahogy általában más kutatási célhoz is különféle utak vezetnek.

A magnetofonfelvételek elemzése közben merült fel a nyelvi regionalitás mérésének gondolata, annak megállapítása, hogy egy-egy konkrét szöveg milyen mennyiségben tartalmaz táji elemeket, az adatközlő környezetére jellemző nyelvjárási sajátosságokat. Mivel a magyar nyelvterületen a tájnyelvi eltérések nagyobb részben hangtani természetűek, ezeknek a számbavételével eléggé megbízható képet kapunk a vizsgált személy nyelvi regionalitásának mértékéről.

A nyelvi regionalitás mérésének egyik eszköze a hangstatisztika, amelynek lehetőségeiről már korábban írtam (MNY. LXXIV, 51–5), a közelmúltban pedig két szombathelyi születésű adatközlő szövegének statisztikai elemzését tettem közzé (Magyar Fonetikai Füzetek V, 77–89). Ezen az úton járva tovább most a nemrég elhunyt nagyhírű keramikusművész, K o v á c s M a r g i t rádiófelvételéből választottam ki egy kb. 10 percnyi időtartamú korpuszt, amelyről a már korábban alkalmazott módszer segítségével

vel adattárat és hangstatisztikai értékelést készítettem. Az azonos módszer lehetővé teszi, hogy a mérési eredményeket összehasonlítsuk, és így három különböző adatközlő nyelvi regionalitásának mértékét vethetjük össze, egészében és részleteiben is, egy-egy beszédhang használatát, megterhelését illetően.

Megvallom őszintén, sokáig gondolkodtam azon, hogy vajon nem kegyeletsértés-e Kovács Margit emlékével szemben az, ha ilyen tüzetes vizsgálat tárgyává tesszük a beszédét, objektív mércével mérckeljük a kiválasztott szövegrész minden egyes szavát, gondosan figyelve arra, hogy hol tér el a normaként elfogadott köznyelvtől. Azt hiszem, talán megértik barátai és művészetének tisztelői, hogy ezzel a vizsgálattal nem az elmarasztalás volt a célom. Valójában rég túl vagyunk már azon a szemléleten, amely hibásnak minősíti a nyelvjárási beszédet, azt, ha valaki táji színezetű hangtani jelenségek kíséretében fejezi ki gondolatait. De ezen túlmenően is úgy gondolom, egy ilyen elismert művész esetében nem állhat fenn a hitelrontás veszélye. Sőt inkább még jobban megértjük életművét, ha látjuk, hogy nyelviileg is hogyan kötődik a tájhoz, ahhoz a vidékhez, ahol született, ahol gyerekkorának nagy részét eltöltötte.

A művésznővel a Magyar Rádió megbízásából Rapcsányi László készített riportot valószínűleg még az 1970-es évek elején. Ennek az anyagnak a másolatát a Rádió munkatársai megőrzés, további vizsgálat és tanulmányozás céljából átadták a Nyelvtudományi Intézet hangarchívumának. Ebből a hanganyagból választottam ki egy olyan részletet, amely első hallásra is a legarchaikusabbnak tűnt. Gyerekkoráról beszélt Kovács Margit, a családjáról, továbbá arról, hogy hogyan szerette meg az agyagot, hogyan vált a kerámia elismert művészevé. A gyerekkori élmények, a bensőséges téma nagyon sok nyelvi regionalitást csalt a felszínre.

Rapcsányi László felvételét SÁNDOR MÁRIA jegyezte le, ő cédulázta ki az adattárban szereplő példákat is, amelyekből a nyelvjárási eltérést mutató hangstatisztika készült. A beszédhangok számlálását az MTA SZTAKI számítógépén végeztük el. Minden közreműködőnek hálásan köszönöm a szíves segítséget, amellyel lehetővé tették, hogy ez az elemzés a Magyar Nyelv olvasóinak a kezébe kerüljön.

2. Az alábbiakban részben BOBROVSZKY IDÁNAK egy kisebb könyvéből (Kovács Margit. A művészet kiskönyvtára XXV. szám, 1961.), részben pedig a jelenlegi vizsgálat alapjául szolgáló eredeti szövegből szeretnék néhány olyan életrajzi mozzanatot feleleveníteni, amelyek meghatározó jellegűek voltak Kovács Margit nyelvhasználatát illetően. A vizsgált szövegből vett idézetekkel egyúttal azt is szeretném érzékeltetni, hogy mit is jelent a valóságban az a nyelvi regionalitás, amelyet a statisztikai táblázatok objektív módon tükröznek. Persze hozzátéve azt, hogy a lejegyzett szöveg csak töredékeiben képes visszaadni mindazt a sokszínű hangtani és egyéb szupraszegmentális sajátosságot, amelyet a hangszalagok rögzítettek.

Kovács Margit Győrött született, 1902-ben. Apja jó hírű, elismert matematika–fizika szakos tanár volt a városban. „... *apa korán elmént, mātēmātika – fizika tanár vót, és az az iērdēkēs, amit... amit én mongyuk tēnylek csak így visszahangzó hīrēgből és... és elmondāsogbul tudok, hogy mennyire jó tanár lēhetēt, hogy eszt a nēm romantikus tárgyot, hogy eszt űty tanította, hogy vót, amikor ēty-kēt ēvvel ezeltēt ēgy nyōcvanon fōlūli nēbulō, aki apa növendēke volt, irt nekēm levelet, hogy vajon én gyērēkē vagy unokāja vagyok-ē annak a Kovādzs Zoltānnak, aki őt tanította, mer hogy ā... ha tōp tanár vót is, akit szerētēt ēzs bōcsūt | dē hogy apāra emlékszik a legnagyobb sz... hālūval īzs, de szeretettel is.*” Itt Győrött járt iskolába, és már gyerekkorában felébredt benne a kerámia iránti érdeklődés. „... az uēāngba vót ēggy, vót ēggy | kājhās és attū kaptam agyagot. Az ugyan nggyon | nggyon ojan, ojan tapasztanivalō agyag vót, az nēm vót hivatalos cserēphōz való kerī... kērāmīkushoz való agyag. Viszont v^uót neki ēgy unokaōccsē, aki od | dōgozott, és asz hozot nekēm nēmcsak rēndēs

aggyagot, hanēm ēty korongot is, amit asztán nálam a padláson föllállítottunk, és ot rugdostam először a korongot | de esz csak ēgy | futó ismeretség vót, még az eljeddzést nēm jēlētētte a mestērséggel, csak ēggy oan kis k^ustul^uót."

1924-ben kezdte meg művészeti tanulmányait Budapesten, Jaschlik Álmós magániskolájában. Ez a dátum azért fontos az életében — nyelvi szempontból is —, mert ekkor szakadt el a szülőföldjétől, ekkor került először huzamosabb ideig más nyelvi környezet hatása alá. A nyelvi magatartást illetően azonban fiatalságának 22 esztendeje alapvető jelentőségű volt, olyannyira, hogy élete végéig megőrizte azoknak a nyelvi regionalitásoknak nagy részét, amelyek még gyerekkorában Győrött szívódtak fel benne. „*Pestēn akkor ēty kicsid belekóstútam a . . . Iparművészeti Iskolának a masinériájábq, nēm mīn növendék, hanēm csak úgy vendékēnd bejártunk . . .*"

Kerámiával rendszeresen Bécsben kezdett el foglalkozni Hertha Bucher műhelyében. „*Aszt a közvetlen kapcsolatot, aszt a matéria 'érintésēvel mēkpōndülō örōmōt, amit az agyak hozol, aszt asztán tulajdonképpen Bédzsbe kaptam.*" Hogy hogyan jutott el Bécsbe, annak kalandos történetét a következőképpen mesélte el: „*. . . hallottunk én | még a kolēganōm, a Kendē Judit arrul, nēmcsak hallottunk, hanēm tuttunk is rola, mēg látunk is belülē, hogy Bédzsbe mījen 'érdēkēs, mījen izgalmas, mījen új, számunkra mījen vonzó kērámiaélet van, ész gondútunk . . . gondútuk, hogy odamēgyünk majd, és ot tanulunk. || Na mostan | mi elindutunk anyával, hogy eszt a tranzakciót elintēzzük, dē késōn jēlētēkēszünk, és a profēsszora a kērámianak aszonta, hogy ēggy — ēggy embērt mēk fővēs, de kettőt má nēm. || Hát ijen, ijen gyászjēlētēssel nēm akartunk hazamēnni, kértük tōle, hogy nēm tudna-ē valami . . . ajánlani ēggy . . . ami mīnd a kettōnk számára szōl, és montā, hogy ēgy vót növendēké asz tanit, és néhány növendēkēt vālal. || Mēgata a címīt, mī mēntünk. És eszt tekintēm életēm ēggyik naty fene szerēncsējīnek ész boldokságának, tunilik anya ottan lēhorgonyzōt a Mōszárd-gāsszē drēj háza előt, ēgy régi-régi kis ház, és ém mēk fölmēntem a Hērtā Būhērhoz. || Pici kis műhej vót, ahun nēm is jērt vōna el több gmbēr, mīnt négy vagy mākssimum öt növendék rajta kívül. Fōvēd bennünket mīnd a [kettōnket. Hát ojan szerelēm támad bennem a matéria iránt és hōttig való hāla Hērtā Būhērnek a . . . tanitása iránt, mert . . . mer valahogy az első pillanātul kezdve ojan vót számunkra az aggyag, ojan, ojan nyelv, amit mindēgyikünk meg'értēt.*"

Tanulmányait a müncheni Iparművészeti Főiskolán folytatta, majd később Koppenhágában és Párizsban fejlesztette tovább a tudását. Münchenből hazatérve 1929-ben Győrből Budapestre költözött, és aktívan bekapcsolódott a hazai művészeti életbe.

3. A lejegyzett magnetofonfelvétélből származó adatok és a belőlük készült statisztika hű képet ad a vizsgált szöveg nyelvi regionalitásáról, az egyes beszédhangok megterhelésében tapasztalható eltérésekről. Az összehasonlítás alapja a köznyelv. Valójában tehát nem egy, hanem két szövegváltozat elemzésére került sor, a ténylegesen elhangzott regionális köznyelvi (rkny.-i) szöveg és a belőle rekonstruált köznyelvi változat (kny.-i) volt a vizsgálat corpora. Arra, hogy hogyan is történt ez a rekonstrukció, itt most részletesen nem térek ki. Csúpn azt említem meg, hogy a köznyelvnek is a beszélt változatát vettem alapul, nem az írott szóalakokat, mert Kovács Margit szövege is élő nyelvi korpusz. Ennek megfelelően tehát a rkny.-i *mongya* és a kny.-i *mondja* között a hangstatisztika szempontjából nincs eltérés, ugyanis az ejtémód mindkét esetben lényegében azonosnak vehető.

Közismert, hogy nyelvjárásainkban az egyes beszédhangok megterhelése vagy megegyezik a köznyelvvvel, vagy pedig pozitív, illetőleg negatív irányban eltér attól. Nyugat-Dunántúlon például a *viz*, *tiz*, *igy*, *bíró* szavakban ejtett rövid *i* hangok egyrészt növelik az *i* megterhelését, másrészt viszont csökkentik a hosszú *i* előfordulását. Egy-egy beszédhang nyelvjárási, illetőleg regionális köznyelvi megterhelését azonban két ellen-

tétes tendencia is befolyásolhatja, ilyenkor ezek kiegyenlítő hatása érvényesül. A vizsgált szövegben például a hosszú *ó* hang nagyobb gyakoriságának egyik oka az *l* kiesése miatt bekövetkezett pótlónyúlás: *vót*, *nyócvan* stb. De ugyanakkor egy másik, az előbbivel ellentétes tendencia is hat, a *-ból*, *-ról*, *-tól* ragokban a hosszú *ó* helyett gyakran rövid *u* hallható *-bul*, *-rul*, *-tul*.

A megterhelésben mutatkozó eltérések, pontosabban fogalmazva a változások mennyiségének összesítése után százalékszámmal is meg tudjuk határozni a vizsgált szöveg regionalitásának mértékét. Kovács Margit köznyelvire rekonstruált szövege 8128 beszédhangot tartalmaz. Ebből 751 esetben volt valamiféle eltérés a tényleges, regionális köznyelvvél való összevetés során: vagy hangcsere, vagy pedig hangkiesés. Az azonossági index 90,76%, amely azt jelenti, hogy a köznyelvi szöveg beszédhangjainak 90,76%-a változás nélkül azonos a regionális köznyelvi szövegével. Nyilvánvaló, hogy minél alacsonyabb egy ilyen összehasonlító vizsgálat során az azonossági index, annál több az eltérés, annál nyelvjárásosabb a szöveg. Majd később más vizsgálati eredményekkel történő egybevetés során látjuk, hogy Kovács Margitnak ez az indexszáma elég jelentős nyelvjárásiasságra vall.

Kisebb mértékben, de azért a nyelvjárásiasságról árulkodik az ún. redukciós index is, amely Kovács Margitnál 98,43%. Azt bizonyítja ez a százalékszám, hogy a beszédmű megalkotásához szükséges hangoknak 98,43%-át használta fel Kovács Margit, mennyiség szerint 128-cal kevesebbet, mint amennyire a köznyelvi norma szerint szükség lett volna.

4. A továbbiakban a számok mögé nézve tekintsük át röviden, hogy milyen hangjelenségek rejtőznek az adattárban szereplő kny.-i > rkny.-i megfelelések mögött, miből is adódik valójában Kovács Margit nyelvi regionalitása legalábbis beszédének a hangtani részét illetően.

Ha az eltéréseket feltüntető statisztikára pillantunk, leolvashatjuk róla, hogy nagyobb részben az *a*, *e*, *é*, *i*, *í*, *k*, *kk*, *l*, *n*, *o*, *ó*, *ö*, *ő*, *r*, *s*, *sz*, *ssz*, *t*, *tt*, *u*, *ú*, *ü*, *ű* hangok mutatnak figyelemre méltó mozgást, eltérést. Az előidéző okokból csak néhány hangjelenséget szeretnék kiemelni.

Az *a* néha félhosszú vagy hosszú, idegen szavakban gyakran illabialis: *hà*, *mëkhāni*, *mákszimum* stb.

A dunántúli zárt *ë*-zés szinte kivétel nélkül érvényesül a beszédében: *nëm*, *értëtte*, *mëgëtte*, *lëhetne*, *mëgërekszëm* stb.

Nyitódó kettőshangzók is előfordulnak nála, jobbra az *é* helyén hangsúlyos helyzetben: *íérték*, *íérdëkës* stb. Ritkábban az *ó* helyén is: *k^uóstul^uót*.

A dunántúli nyelvjárásnak megfelelően főként egytagú szavakban a felső nyelvállású hosszú magánhangzók helyett majdnem mindig rövidet ejt: *igy*, *hi^utuk*, *csusztam*, *ugy*, *ujdonság*, *hüvös* stb.

Nagyon gyakori a szótagzáró *l* kiesése, amely egyúttal az előtte levő magánhangzó nyúlásával jár együtt: *attú*, *be^utem*, *em^untünk* stb.

Az *n* elmarad az inessivusi *-ban/-ben* ragból: *abba*, *jóba*, *napogba* stb.

Kisebb fokú *ö*-zés is előfordul néhány szóban: *böcsút*, *cseréphöz*, *köllött* stb.

Néhány gyakran használatos egytagú szó végéről elmarad az *r* vagy a *t* hang: *má*, *mer*, *megin* stb.

Az *o* helyett zártabb hangzó, az *ú* sem ritka, pedig ez talán még a regionális köznyelvi norma szerint is nyelvjárásiasságnak tűnik: *gondútam*, *hazúrú*, *gyerëkkorom^utú* stb.

Az *s* geminációjára is van néhány példa: *dühösëbb*, *szorgalmassan* stb.

5. Amint már korábban jeleztem, hasonló vizsgálat készült két szombathelyi adatközlő szövegből is. Nem érdektelen tehát, ha a három eredményt összehasonlítjuk,

összesítve és lebontva is egy-egy beszédhang megterhelését illetően. Lássuk először a regionalitás mértékét mutató indexeket:

	D. J. szombathelyi tanár	T. I. nyugdíjas szombathelyi SZTK ügyintéző	Kovács Margit
Azonossági index	92,44%	89,95%	90,76%
Redukciós index	99,10%	97,31%	98,43%

Mindkét index azt mutatja, hogy T. I. nyugdíjas ügyintéző szövege a legnyelvjárásosabb, azután következik a „rangsorban” Kovács Margité, és végül D. J. tanáré, amely a három felvétel közül a legkevésbé tér el a köznyelvtől. Igaz, hogy a téma is erősen befolyásolta a regionalitás mértékét. Valószínűleg az is közrejátszott ennek a sorrendnek a kialakításában, hogy T. I. és Kovács Margit bensőséges, családi élményeiről beszélt, D. J. pedig Szombathely nevezetességeit bemutató idegenvezetői szöveget mondott magnóra.

Hasonlítsuk össze most néhány beszédhang regionális köznyelvi telítettségét, olyan hangokét, amelyek nagyobb ingadozást mutatnak, mert számottevő fonetikai-fonológiai jelenségnek a hordozói. A 100%-os telítettség megegyezik a köznyelvi állapottal, a negatív irányú eltérést a 100-on aluli, a pozitívát pedig a 100-on felüli százalékszámok fejezik ki.

	D. J. szombathelyi tanár %	T. I. szombathelyi nyugdíjas SZTK ügyintéző %	Kovács Margit %
<i>i</i>	113,92	106,07	105,33
<i>í</i>	12,66	29,63	41,40
<i>l</i>	95,81	70,96	80,99
<i>n</i>	88,47	94,15	96,61
<i>o</i>	80	91,04	89,94
<i>ó</i>	102,79	140,28	120,99
<i>ö</i>	105,45	101,19	110,53
<i>ő</i>	94,23	83,33	92,86
<i>t</i>	94,23	93,34	96,48
<i>u</i>	125,37	127,27	139,82
<i>ú</i>	19,05	47,50	56,86
<i>ü</i>	130	108,82	128,57
<i>ű</i>	41,94	123,08	81,25

Ehhez a táblázathoz is kívánczik egy-két megjegyzés. A hosszú *i*, *ú*, *ü* rövidülése D. J.-nél a legerőteljesebb. A másik két adatközlőnél viszont a felső nyelvválású hosszú magánhangzók megterhelését növeli a szótagzáró *l* gyakori kiesése, amely megnyújtja az előtte levő magánhangzót. Az *l* megterhelése emiatt például T. I.-nél csak 70,96%-os. Az *n* elmaradása — főként a *-ban/-ben* ragban — szintén D. J.-nél mutat nagyobb gyakoriságot. Néhány megterhelésbeli eltérés bonyolult okokra vezethető vissza, amelyeknek a

magyarázatához bővebb kifejtésre lenne szükség. Csak annyit fűznék még hozzá ehhez a kérdéshez, hogy olykor a ritkán használt beszédhang kis mennyisége, a 20-on aluli előfordulás is okozhat torzulásokat a statisztikában.

5. Amikor SÁNDOR MÁRIÁVAL megbeszéltük ennek a vizsgálatnak a módszerét, aggodalmát fejezte ki a várható eredményt illetően. Szerinte elsikkad a vizsgálatból a lényeg, az a nehezen megfogható valami, ami Kovács Margit beszédét oly vonzóvá teszi mindenki számára, aki hallgatja őt, sajnos most már csak felvételtől. Azt hiszem, lényegében igaza van SÁNDOR MÁRIÁNAK. Nem tudtuk érzékeltetni azt, ami a „szegmentumokon fölül” van, a szupraszegmentális jelenségeket, pedig bennük rejtőzik sok egyéni és talán regionális sajátosság is. Itt bújik meg mindaz, amit Rapesányi László „harapható íz”-nek nevezett a riportban: „annyira szeretjük Margitka beszédének ezt a szinte harapható ízét”. Ennek az objektív mérésére azonban még nincs kidolgozott módszer, egyelőre nincs lehetőség.

6. A d a t t á r Kovács Margit keramikusművész beszédszövegéből. — A félkövérrel szedett + jel a beszédhang megterhelését növelő adatok előtt áll, a — jel után pedig a megterhelést csökkentő példák következnek. A rövidítések feloldása: kny.-i = köznyelvi, rkny.-i = regionális köznyelvi.

a Kny.-i 782; rkny.-i 752 | — Kny.-i $a > rkny.-i \grave{a}$: példáit lásd az \grave{a} -nál, — 8. Kny.-i $a > rkny.-i \bar{a}$: példáit lásd az \bar{a} -nál, — 6. Kny.-i $a > rkny.-i \acute{a}$: példáit lásd az \acute{a} -nál, — 16. Össz. — 30.

ã Kny.-i 0; rkny.-i 8 | + Kny.-i $a > rkny.-i \grave{a}$: \grave{a} névelő (7), *hà*. Össz. + 8.

ã Kny.-i 0; rkny.-i 6 | + Kny.-i $a > rkny.-i \bar{a}$: \bar{a} névelő (4); nyúlás az *l* kiesése miatt *hāni*, *mēkhāni*. Össz. + 6.

ã Kny.-i 0; rkny.-i 16 | + Kny.-i $a > rkny.-i \acute{a}$: *atmosfera*, *Hértá*, idegen család-név (2), *Kámpó*, olasz helységnév, *kérámikus*hoz, *mákszium*, *mátémátika* (2), *mátémátikábul* (2), *mátémátikát* (2), *Mószárdgásszö* (2), *Szántó*, olasz helységnév, *Viváldit*. Össz. + 16.

á Kny.-i 193; rkny.-i 193.

b Kny.-i 101; rkny.-i 101.

bb Kny.-i 9; rkny.-i 9.

c Kny.-i 18; rkny.-i 18.

è Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i $cc > rkny.-i \grave{c}$: *ucángba*. Össz. + 1.

cc Kny.-i 2; rkny.-i 1 | — Kny.-i $cc > rkny.-i \grave{c}$: *ucángba*. Össz. — 1.

cs Kny.-i 30; rkny.-i 30.

ccs Kny.-i 1; rkny.-i 1.

i d Kny.-i 140; rkny.-i 140 | + Kny.-i $t > rkny.-i d$: *ujjászüledve*. Össz. + 1 | — Kny.-i $d > rkny.-i \emptyset$: *kezve*. Össz. — 1. Kiegyenlítő: 0.

dz Kny.-i 2; rkny.-i 2.

ddz Kny.-i 2; rkny.-i 2.

dzs Kny.-i 3; rkny.-i 3.

e Kny.-i 835; rkny.-i 492 | — Kny.-i $e > rkny.-i \grave{e}$: példáit lásd az \grave{e} -nél, — 3. Kny.-i $e > rkny.-i \bar{e}$: példáit lásd az \bar{e} -nél, — 3. Kny.-i $e > rkny.-i \acute{e}$: a példák nagy száma miatt adatközlésre nincs mód, — 321. Kny.-i $e > rkny.-i \acute{o}$: példáit lásd az \acute{o} -nél, — 14. Kny.-i $e > rkny.-i \acute{o}$: *kő hāni* 'kell halni', — 1. Össz. — 343.

è Kny.-i 0; rkny.-i 3 | + Kny.-i $e > rkny.-i \grave{e}$: *dè* (2), *éfelejtettem*. Össz. + 3.

ē Kny.-i 0; rkny.-i 3 | + Kny.-i $e > rkny.-i \bar{e}$: nyúlás az *l* kiesése miatt: *ēkerütem*, *ēmēntünk*, *ēnevettem*. Össz. + 3.

ë Kny.-i 0; rkny.-i 323 | + Kny.-i e > rkny.-i ë: a példák nagy száma miatt adat-
közlésre nincs mód, +322. Kny.-i é > rkny.-i ë: *kol'ëganõm*, +1. Össz. +323.

é Kny.-i 276; rkny.-i 262 | – Kny.-i é > rkny.-i ë: *kol'ëganõm*, –1. Kny.-i é >
rkny.-i i: példáit lásd az i-nél, –8. Kny.-i é > rkny.-i i: példáit lásd az i-nél, –5.
Össz. –14.

ë Kny.-i 0; rkny.-i 8 | + Kny.-i é > rkny.-i i: *é: érdekës* (2), *érintésével*, *érték;*
értét meg, *és, megéresztem, megértét, nem*. Össz. +8.

f Kny.-i 60; rkny.-i 60.

g Kny.-i 158; rkny.-i 158.

gg Kny.-i 2; rkny.-i 2.

gy Kny.-i 181; rkny.-i 185 | + Kny.-i ggy > rkny.-i gy: *tugya*, +1. Kny.-i j >
rkny.-i gy: *gyüjjön, gyüvök, hazagyüssz*, +3. Össz. +4.

gý Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i ggy > rkny.-i gý: *ëgý | futó*. Össz. +1.

ggy Kny.-i 12; rkny.-i 10 | – Kny.-i ggy > rkny.-i gy: *tugya*, –1. Kny.-i ggy >
rkny.-i gý: *ëgý | futó*, –1. Össz. –2.

h Kny.-i 205; rkny.-i 204 | + Kny.-i hh > rkny.-i h: *ahoz*. Össz. +1 | – Kny.-i
h > rkny.-i ø: *asziszëm, aszüttem*. Össz. –2. Kiegyenlítve: –1.

hh Kny.-i 2; rkny.-i 1 | – Kny.-i hh > rkny.-i h: *ahoz*. Össz. –1.

i Kny.-i 338; rkny.-i 356 | + Kny.-i é > rkny.-i i: *címüt, kerttyivel, sëmibevételivel,*
szërëncsëjének, tömegivel, +5. Kny.-i é > rkny.-i i: *amig, hiftuk* (2), *hërëgbül, így, irogattam,*
irogattunk, irt (3), *irtunk, írva, így szépën, kívül, segítségëmre, tanított, tanította*, +17. Össz.
+22 | – Kny.-i i > rkny.-i ð: példáit lásd az ð-nél. Össz. –4. Kiegyenlítve: +18.

ï Kny.-i 0; rkny.-i 4 | + Kny.-i i > rkny.-i ð: *amï, annyï* (2), *oroszlánï*. Össz. +4.

í Kny.-i 29; rkny.-i 12 | – Kny.-i é > rkny.-i i: példáit lásd az i-nél. Össz. –17.

j Kny.-i 114; rkny.-i 106 | – Kny.-i j > rkny.-i gy: példáit lásd a gy-nél, –3.
Kny.-i j > rkny.-i l: példáit lásd az l-nél, –2. Kny.-i j > rkny.-i jj: *jajj*, –1. Kny.-i
j > rkny.-i ø: *fërhöz, oan*, –2. Össz. –8.

jj Kny.-i 3; rkny.-i 4 | + Kny.-i j > rkny.-i jj: *jajj*. Össz. +1.

k Kny.-i 385; rkny.-i 385.

k Kny.-i 0; rkny.-i 7 | + Kny.-i kk > rkny.-i k: *akor* (4), *cikëket, könyvekel, vendë-*
kënd bejártunk. Össz. +7.

kk Kny.-i 32; rkny.-i 25 | – Kny.-i kk > rkny.-i k: példáit lásd a k-nál. Össz. –7.

l Kny.-i 405; rkny.-i 328 | + Kny.-i j > rkny.-i l: *helës, orlukat*, +2. Kny.-i ll >
rkny.-i l: *fölältítottunk, válat*, +2. Össz. +4 | – Kny.-i l > rkny.-i ll: *belülle*, –1. Kny.-i
l > rkny.-i n: *ahun, hun*, –2. Kny.-i l > rkny.-i ø: *attú* (2), *belekóstútam, beütem, böcsüt,*
dógozott, éfelejtëtem, ékerütem (2); *elindútam, elindútunk, emëntünk, énevettem, fővëd ben-*
nünk, fővës, gondoták, gondútam, gondútuk, gondútunk, gyërëkkoromtá, hãni, hazúrú (2),
hazúrul, hóttig (2), *kerút, kerütem, mëkhãni, nézzé mindënfële, nyócvanon, örökütem, taláni,*
tanútam, vód barátñm, vóna (2), *vót* (29), *vót, vótak, vótam* (7), *vótunk* (3), –78. Össz. –81.
Kiegyenlítve: –77.

l' Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i ll > rkny.-i l': *kol'ëganõm*. Össz. +1.

ll Kny.-i 15; rkny.-i 12 | + Kny.-i l > rkny.-i ll: *belülle*. Össz. +1 | – Kny.-i
ll > rkny.-i l: példáit lásd az l-nél, –2. Kny.-i ll > rkny.-i l': *kol'ëganõm*, –1. Kny.-i
ll > rkny.-i ø: *kõ hãni 'kell halni'*, –1. Össz. –4. Kiegyenlítve: –3.

m Kny.-i 459; rkny.-i 457 | + Kny.-i mm > rkny.-i m: *gramatikai*. Össz. +1 |
– Kny.-i m > rkny.-i ø: *aszonta* (2), *asszonták*. Össz. –3. Kiegyenlítve: –2.

m Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i mm > rkny.-i m: *sëmibevételivel*. Össz. +1.

mm Kny.-i 4; rkny.-i 2 | – Kny.-i mm > rkny.-i m: *gramatikai*, –1. Kny.-i
mm > rkny.-i m: *sëmibevételivel*, –1. Össz. –2.

n Kny.-i 531; rkny.-i 513 | + Kny.-i l > rkny.-i n : *ahun* (2). Össz. +2 | — Kny.-i n > rkny.-i ñ : példait lásd az ñ-nél, —3. Kny.-i n > rkny.-i Ø : *asztá* : a *-ban/-ben* *ragban* : *abba*, *azogba*, *barátságba*, *csöppögbe*, *ebbe*, *formába*, *gyerékkorba*, *jóba*, *levelegbe*, *mérgembe*, *napogba*, *Olaszországba*, *Párizsba*, *Revännába*, *templomba*, *ucángba*, —17. Össz. —20. Kiegészítve: —18.

ñ Kny.-i 0; rkny.-i 4 | + Kny.-i n > rkny.-i ñ : *íjen* (2), *ojañ*, +3. Kny.-i nn > rkny.-i ñ : *énekem*, +1. Össz. +4.

nn Kny.-i 18; rkny.-i 17 | — Kny.-i nn > rkny.-i ñ : *énekem*. Össz. —1.

ný Kny.-i 27; rkny.-i 27.

ny Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i nny > rkny.-i ný : *anyíra*. Össz. +1.

nny Kny.-i 10; rkny.-i 9 | — Kny.-i nny > rkny.-i ný : *anyíra*. Össz. —1.

o Kny.-i 507; rkny.-i 456 | + Kny.-i ó > rkny.-i o : *rola*, *szoval* (6). Össz. +7 | — Kny.-i o > rkny.-i ó : példait lásd az ó-nál, —48. Kny.-i o > rkny.-i ^uó : példáját lásd az ^uó-nál. —1. Kny.-i o > rkny.-i u : példait lásd az u-nál, —5. Kny.-i o > rkny.-i ú : példait lásd az ú-nál, —4. Össz. —58. Kiegészítve: —51.

ó Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i ó > rkny.-i ò : *jò*. Össz. +1.

ó Kny.-i 81; rkny.-i 98 | + Kny.-i ó > rkny.-i ó : *bórsasztó*; nyúlás az l kiesése miatt: *dógozott*, *hóttig* (2), *nyócvanon*, *vód barátinóm*, *vóna* (2), *vót* (29), *vótak*, *vótam* (7), *vótunk* (3). Össz. +48 | — Kny.-i ó > rkny.-i o : példait lásd az o-nál, —7. Kny.-i ó > rkny.-i ò : *jò*, —1. Kny.-i ó > rkny.-i ^uó : *k^uóstul^uót* (2), —2. Kny.-i ó > rkny.-i u : példait lásd az u-nál, —14. Kny.-i ó > rkny.-i ú : példait lásd az ú-nál, —2. Kny.-i ó > rkny.-i ú : példait lásd az ú-nál, —5. Össz. —31. Kiegészítve: +17.

^uó Kny.-i 0; rkny.-i 3 | + Kny.-i o > rkny.-i ^uó : az l kiesése miatt ó helyén *v^uót*, —1. Kny.-i ó > rkny.-i ^uó : *k^ustul^uót* (2), +2. Össz. +3.

ö Kny.-i 76; rkny.-i 84 | + Kny.-i e > rkny.-i ö : *böcsút*, *csöppöröttünk* (3), *cserephöz*, *férhöz*, *köl vallanom*, *köll*, *köllöt mulni* (2), *mékpöndül*, *ölöget* (2), *teccöt*. Össz. +14 | — Kny.-i ö > rkny.-i ò : példait lásd az ò-nél, —2. Kny.-i ö > rkny.-i ü : példait lásd az ü-nél, —3. Kny.-i ö > rkny.-i ű : *örökltem*, —1. Össz. —6. Kiegészítve: +8.

ő Kny.-i 42; rkny.-i 39 | + Kny.-i e > rkny.-i ő : *kő hāni* 'kell halni', +1. Kny.-i ő > rkny.-i ò : nyúlás az l kiesése miatt *fővöd bennünket*, *fővész*, +2. Össz. +3 | — Kny.-i ő > rkny.-i ü : példait lásd az ü-nél. Össz. —6. Kiegészítve: —3.

p Kny.-i 72; rkny.-i 72.

pp Kny.-i 6; rkny.-i 6.

r Kny.-i 268; rkny.-i 263 | + Kny.-i rr > rkny.-i r : *korigáltam*. Össz. +1 | — Kny.-i r > rkny.-i Ø : *má, má biztos*, *má készültem*, *má megin*, *má utysé*, *me tényleg*. Össz. —6. Kiegészítve: —5.

rr Kny.-i 2; rkny.-i 1 | — Kny.-i rr > rkny.-i r : *korigáltam*. Össz. —1.

s Kny.-i 236; rkny.-i 229 | + Kny.-i sz > rkny.-i s : *bistos* (ejtéshiba). Össz. +1 | — Kny.-i s > rkny.-i š : *kiš*, *különösen*, —2. Kny.-i s > rkny.-i ss : példait lásd az ss-nél, —6. Össz. —8. Kiegészítve: —7.

š Kny.-i 0; rkny.-i 3 | + Kny.-i s > rkny.-i š : *kiš*, *különösen*, +2. Kny.-i ss > rkny.-i s : *gyászjelentéssel*, +1. Össz. 3.

ss Kny.-i 3; rkny.-i 8 | + Kny.-i s > rkny.-i ss : *dühösebb*, *okossan*, *szorgalmassan*, *teljessen*, *túlsgoossan*, *véggyessen*. Össz. +6 | — Kny.-i ss > rkny.-i š : *gyászjelentéssel*. Össz. —1. Kiegészítve: +5.

sz Kny.-i 166; rkny.-i 161 | — Kny.-i sz > rkny.-i s : *bistos* (ejtéshiba), —1. Kny.-i sz > rkny.-i sž : *egész*, —1. Kny.-i szth > rkny.-i ssz : *asszültem*, —1. Kny.-i sztm > rkny.-i ssz : *asszonták*, —1. Kny.-i sz > rkny.-i ssz : *asszerint*, —1. Össz. —5.

sű Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i sz > rkny.-i sű: egész. Össz. +1.

ssz Kny.-i 15; rkny.-i 18 | + Kny.-i szth > rkny.-i ssz: asszíttem, +1.
Kny.-i sztm > rkny.-i ssz: asszonták, +1. Kny.-i sz > rkny.-i ssz: asszerint, +1.
Össz. +3.

t Kny.-i 568; rkny.-i 548 | + Kny.-i tt > rkny.-i t: ezelőt, látunk. Össz. +2 | –
Kny.-i t > rkny.-i d: ujjászüledve, –1. Kny.-i t > rkny.-i ð: tanít, –1. Kny.-i lt >
rkny.-i tt: hótig (2), –2. Kny.-i t > rkny.-i ø: asziszēm, aszonta (2), asszíttem, asszonták,
azér (2), az gondoták, mēgin, mer 'mert' (6), me tēnyleg, mīn növendék, mos má, –18.
Össz. –22. Kiegyenlítő: –20.

î Kny.-i 0; rkny.-i 10 | + Kny.-i t > rkny.-i ð: tanít, +1. Kny.-i tt > rkny.-i ð:
előt egy, hozzót | aszt, kezdődöt | de, lēhorgonyzót, mēgaia, pillanától, tulam (2), vágoi | attul,
+9. Össz. 10.

tt Kny.-i 82; rkny.-i 73 | + Kny.-i lt > rkny.-i tt: hótig (2). Össz. +2 | – Kny.-i
tt > rkny.-i t: ezelőt, látunk, –2. Kny.-i tt > rkny.-i ð: példait lásd a ð-nél, –9. Össz. –11.
Kiegyenlítő: –9.

ty Kny.-i 52; rkny.-i 52.

u Kny.-i 113; rkny.-i 158 | + Kny.-i o > rkny.-i u: ahun, csudálatos, hun, k^uós-
tulót, pakujj, +5. Kny.-i ó > rkny.-i u: a -ból ragban elmondásogbul, kudbul, mātēmāti-
kából, tapasztalatából: a -ról ragban arrul, hazúrul, utazásrul: a -tól ragban attul (4), azoktul,
muzsikáktul (2), +14. Kny.-i ú > rkny.-i u: csusztam, csuszva, csusszon, hangulatu,
hosszu, husztam, ifju, kudbul, mulni, tul, ugy (11), ugyis (2), ujdonság, ujságba, ujjá-
szüledve uty (2), utyhogy (2), utysē, +31. Össz. +50 | – Kny.-i u > rkny.-i ù: el-
indútunk, –1. Kny.-i u > rkny.-i ú: példait lásd az ú-nál, –4. Össz. –5. Kiegyen-
lítő: +45.

û Kny.-i 0; rkny.-i 7 | + Kny.-i ó > rkny.-i ù: a -tól ragban Álmoséktul, pillanától,
+2. Kny.-i u > rkny.-i ù: elindútunk, +1. Kny.-i ú > rkny.-i ù: úgy (2), útyhogy (2),
+4. Össz. +7.

ú Kny.-i 51; rkny.-i 29 | + Kny.-i o > rkny.-i ú: belekóstútam, gondútam, gondú-
tunk, gondútuk, +4. Kny.-i ó > rkny.-i ú: a -ról ragban hazúrú: a -tól ragban attú (2),
gyerékkorontú, muzsikátul, +5. Kny.-i u > rkny.-i ú: nyúlás az l kiesése miatt el-
indútam, hazúrul, hazúrú, tanútam, +4. Össz. +13 | – Kny.-i ú > rkny.-i u: példait
lásd az u-nál, –31. Kny.-i ú > rkny.-i ù: példait lásd az ù-nál, –4. Össz. –35. Ki-
ejenlítő: –22.

ű Kny.-i 42; rkny.-i 54 | + Kny.-i ö > rkny.-i ü: hazagyűssz, gyűjjön, gyűvők,
+3. Kny.-i ó > rkny.-i ü: belülle, a -ból ragban hirēgbül, szépségēgbül, zenēbül: a -tól ragban
amitül, kitül, +6. Kny.-i ű > rkny.-i ü: büvölő, egyszerűb dolog, gyönyörűségēkkel, hüvös,
iparművészeti, kitünő, tūszhetem, vilákhírű, +8. Össz. +17 | – Kny.-i ü > rkny.-i ű:
példait lásd az ű-nél. Össz. –5. Kiegyenlítő: +12.

ű Kny.-i 0; rkny.-i 1 | + Kny.-i ü > rkny.-i ű: fotóművész. Össz. +1.

ű Kny.-i 16; rkny.-i 13 | + Kny.-i ö > rkny.-i ű: nyúlás az l kiesése miatt örökű-
tem, +1. Kny.-i ü > rkny.-i ű: nyúlás az l kiesése miatt böcsűt, beűtem, ēkerűtem, kerűt,
kerűtem, +5. Össz. +6 | – Kny.-i ű > rkny.-i ü: példait lásd az ü-nél, –8. Kny.-i ű >
rkny.-i ü: fotóművész, –1. Össz. –9. Kiegyenlítő: –3.

v Kny.-i 209; rkny.-i 209.

vv Kny.-i 3; rkny.-i 3.

z Kny.-i 109; rkny.-i 109.

zz Kny.-i 8; rkny.-i 8.

zs Kny.-i 17; rkny.-i 17.

7. Statisztikai adatok Kovács Margit beszédszövegéből:

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettség %-ban
	Mennyiség	A teljes mennyiséghez viszonyítva %	Mennyiség	A teljes mennyiséghez viszonyítva %	Növekedés	Csökkenés	Kiegyenlítő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>a</i>	782	9,621	752	9,4	—	30	—30	96,16
<i>à</i>	—	—	8	0,1	8	—	+8	—
<i>ā</i>	—	—	6	0,075	6	—	+6	—
<i>â</i>	—	—	16	0,2	16	—	+16	—
<i>á</i>	193	2,375	193	2,413	—	—	—	100
<i>b</i>	101	1,243	101	1,263	—	—	—	100
<i>bb</i>	9	0,111	9	0,113	—	—	—	100
<i>c</i>	18	0,221	18	0,225	—	—	—	100
<i>è</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>cc</i>	2	0,025	1	0,013	—	1	—1	50
<i>cs</i>	30	0,369	30	0,375	—	—	—	100
<i>ccs</i>	1	0,012	1	0,013	—	—	—	100
<i>d</i>	140	1,722	140	1,75	1	1	—	100
<i>dz</i>	2	0,025	2	0,025	—	—	—	100
<i>ddz</i>	2	0,025	2	0,025	—	—	—	100
<i>dzs</i>	3	0,037	3	0,038	—	—	—	100
<i>e</i>	835	10,273	492	6,15	—	343	—343	58,92
<i>è</i>	—	—	3	0,038	3	—	+3	—
<i>ē</i>	—	—	3	0,038	3	—	+3	—
<i>ě</i>	—	—	323	4,038	323	—	+323	—
<i>é</i>	276	3,396	262	3,275	—	14	—14	94,93
<i>ié</i>	—	—	8	0,1	8	—	+8	—
<i>f</i>	60	0,738	60	0,75	—	—	—	100
<i>g</i>	158	1,944	158	1,975	—	—	—	100
<i>gg</i>	2	0,025	2	0,025	—	—	—	100
<i>gy</i>	181	2,227	185	2,313	4	—	+4	102,21
<i>gÿ</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>ggy</i>	12	0,148	10	0,125	—	2	—2	83,33
<i>h</i>	205	2,522	204	2,55	1	2	—1	99,51
<i>hh</i>	2	0,025	1	0,013	—	1	—1	50
<i>i</i>	338	4,158	356	4,45	22	4	+18	105,33
<i>ì</i>	—	—	4	0,05	4	—	+4	—
<i>í</i>	29	0,357	12	0,15	—	17	—17	41,40

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettség % -ban
	Mennyiség	A teljes mennyiség-hez viszonyítva %	Mennyiség	A teljes mennyiség-hez viszonyítva %	Növekedés	Ösökkenés	Kiegyenlítő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>j</i>	114	1,403	106	1,325	—	8	—8	92,98
<i>jj</i>	3	0,037	4	0,05	1	—	+1	133,33
<i>k</i>	385	4,737	385	4,813	—	—	—	100
<i>k̄</i>	—	—	7	0,088	7	—	+7	—
<i>kk</i>	32	0,394	25	0,313	—	7	—7	78,13
<i>l</i>	405	4,983	328	4,1	4	81	—77	80,99
<i>l'</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>ll</i>	15	0,185	12	0,15	1	4	—3	80
<i>m</i>	459	5,647	457	5,713	1	3	—2	99,56
<i>m̄</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>mm</i>	4	0,049	2	0,025	—	2	—2	50
<i>n</i>	531	6,533	513	6,413	2	20	—18	96,61
<i>n̄</i>	—	—	4	0,05	4	—	+4	—
<i>nn</i>	18	0,221	17	0,213	—	1	—1	94,44
<i>ny</i>	27	0,332	27	0,338	—	—	—	100
<i>nȳ</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>nnȳ</i>	10	0,123	9	0,113	—	1	—1	90
<i>o</i>	507	6,238	456	5,7	7	58	—51	89,94
<i>ò</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>ó</i>	81	0,997	98	1,225	48	31	+17	120,99
<i>uó</i>	—	—	3	0,038	3	—	+3	—
<i>ö</i>	76	0,936	84	1,05	14	6	+8	110,53
<i>ő</i>	42	0,517	39	0,488	3	6	—3	92,86
<i>p</i>	72	0,886	72	0,9	—	—	—	100
<i>pp</i>	6	0,074	6	0,075	—	—	—	100
<i>r</i>	268	3,297	263	3,288	1	6	—5	98,13
<i>rr</i>	2	0,025	1	0,013	—	1	—1	50
<i>s</i>	236	2,904	229	2,863	1	8	—7	97,03
<i>š</i>	—	—	3	0,038	3	—	+3	—
<i>ss</i>	3	0,037	8	0,1	6	1	+5	266,66
<i>sz</i>	166	2,042	161	2,013	—	5	—5	96,99
<i>sž</i>	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
<i>ssz</i>	15	0,185	18	0,225	3	—	+3	120
<i>t</i>	568	6,988	548	6,85	2	22	—22	96,48

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettsége %-ban
	Mennyiség	A teljes mennyiség-hez viszonyítva %	Mennyiség	A teljes mennyiség-hez viszonyítva %	Növekedés	Ösökkenés	Kiegyenlítő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
—	—	—	10	0,125	10	—	+10	—
tt	82	1,009	73	0,913	2	11	—9	89,02
ty	52	0,640	52	0,65	—	—	—	100
u	113	1,390	158	1,975	50	5	+45	139,82
ű	—	—	7	0,088	7	—	+7	—
ú	51	0,627	29	0,363	13	35	—22	56,86
ü	42	0,517	54	0,675	17	5	+12	128,57
ű	—	—	1	0,013	1	—	+1	—
ű	16	0,197	13	0,163	6	9	—3	81,25
v	209	2,571	209	2,613	—	—	—	100
vv	3	0,037	3	0,038	—	—	—	100
z	109	1,341	109	1,363	—	—	—	100
zz	8	0,098	8	0,1	—	—	—	100
zs	17	0,209	17	0,213	—	—	—	100
Összesen	8128		8000		623	751	—128	98,43

Azonossági index: 90,76%

Redukciós index: 98,43

BALOGH LAJOS

A XXIX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

Mint minden esztendőben, 1981-ben is meghirdette a Néprajzi Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, az MTA Néprajzi Kutatócsoportja, a Hazafias Népfőnt, a KISZ KB, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége a megyei tanácsok és múzeumi szervezetek támogatásával és közreműködésével az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatot. Az Országos Bíráló Bizottság Tálasi István akadémikus elnökletével 1981. november 27-én ült össze, hogy döntsön a beérkezett 375 pályamunka (ebből 192 felnőtt, 183 ifjúsági kategóriájú) értékéről, odaítélje az országos díjakat.

A beérkezett pályaművek száma — főleg az ifjúsági kategóriában — minden esztendőben változik, s ennek az az oka, hogy minden második évben rendeznek területi diáknapokat, amelyeknek néprajzi és nyelvjárási témájú dolgozatai csatlakoznak az

országos pályázatokhoz. Ez részben azért történik így, mivel csak itt van lehetőség a pályamunkák jutalmazására, részben pedig, hogy az értékesebb munkák ne kallódjanak el. A kéziratok ugyanis bekerülnek a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába, ahol a kutatók számára bármikor hozzáférhető forrásul szolgálnak a jövőben esetleg elkészülő nagyobb szintézisek, az egyes kérdéskörök monografikus földolgozása számára.

Mindezek előrebocsátása után érthető, hogy a tavalyi 48 népnyelvi témájú munka után az idén 70 ilyen jellegű került az országos zsűri elé. Közülük csak kettőt kellett visszautasítani, vagy azért, mert készítője a néprajznak, illetve a nyelvtudománynak hivatásos művelője (intézeti, múzeumi kutató, főiskolai, egyetemi oktató), vagy pedig a munka nem leletmentő, nem önálló helyszíni kutatásra alapul, még ha igen kiválóan rendszerezett és sok értékes megállapítást tartalmazó szakmunka is. Ezek elfogadása és díjazása ugyanis nem áll összhangban a pályázat célkitűzésével, amely határozottan megkívánja a helyszíni gyűjtésen alapuló forrásanyag föltárását, s csak másodsorban értékeli az összegyűjtött anyag földolgozását, rendszerezését, tanulságainak levonását.

Már a múlt esztendőben is megállapíthattuk, hogy a beküldött pályaművek színvonala jobb az előző években benyújtottakénál. Kifejeződik ez a mostani eredményekben is. A népnyelvi témájú dolgozatokból kettő kapott kiemelt első, három első díjat, három második, hét pedig országos harmadik díjban részesült. Ezeken kívül harmincnyolcan kaptak kisebb-nagyobb összegű pénzjutalmat, tizennégyen pedig valamilyen, a további munkájukban felhasználható könyvet. Különösen a szókincsgyűjtésben születtek szép eredmények. Szinte közlésre érett tájszótárakat küldött be néhány pályázó (MOLNÁR DEZSŐ, NAGY GÉZA, RÁCZ SÁNDOR). Természetesen munkáiknak előzményei voltak, valamennyien már régi munkatársai az önkéntes néprajzi és nyelvjárási adatgyűjtésnek, s előbbi pályázataik is mutatták pontos, lelkiismeretes munkájukat, tevékenységüket. Nagy többségüknek már könyv formájában is megjelent egy vagy több leletmentő munkája, némelyik éppen az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékszoportjának a kiadásában. Bízunk abban, hogy néhányuk most beadott pályaművének is megjelentetői lehetünk valamelyik sorozatunkban a közeljövőben.

A népnyelvi témájú pályaművek közül helynévgyűjtést tartalmaz 17, személynévgyűjteményt 14, állatnévanyagot 7, szólásokat, közmondásokat 11, tájszavakat 7, nyelvjárási szakszókincset 8 pályamunka. Vegyes népnyelvi tartalmú 4 dolgozat. Mindezek mellett sokszor a néprajzi gyűjtések is tartalmaznak szép és értékes népnyelvi, elsősorban lexikai adatot.

Több szempontú népnyelvi gyűjtést adott Mersevát községből Kovács JENŐ pályamunkája (105 lap). 1841-ből való helynévközlése után a családnévek történeti adataiból találunk válogatást. 1828-tól 1970-ig igen kiváló adattárat ad tízévenkénti csoportosításban ezekről. Gyakoriság és jelentés szerint is osztályozza őket. Az 1981. esztendő családneveit külön is felsorolja. A keresztnevekről hasonlóképpen jó adattárat és tömör elemezést nyújt. Ragadványnevei először funkcionális fölosztásúak, majd morfológiaiak, végül jelentéstaniak. A szólító- és beceneveket család- vagy ragadványneveikkel együtt közli. Végül növényneveket sorol föl, és egy kisebb tájszótárat is csatol a pályázatához.

A helynevek témaköréből kiemelkedik E. Kovács KÁLMÁNNak „Miről valának Sárospatak földrajzi nevei? A—J.” című történeti és jelenkori gyűjtést, valamint etimológiai földolgozást tartalmazó pályaműve (17 lap), amely eddigi kutatásainak első részét, az A-tól a J-ig kezdődő neveket tartalmazza betűrendben. Térképet ugyan nem adott ehhez a kötethez, de remélhetőleg a befejező részhez olyat fog mellékelni, amelyen valamennyi névadatának lokalizálása szerepel.

SÜLE SÁNDOR már többször pályázott, s mindig igen értékes munkákat küldött be a Káli-medence népnyelvi anyagából. Most Mindszentkállya (88 lap, 2 térkép) és

Balatonhenye (84 lap, 2 térkép) helyneveit tartalmazó két munkája aratott osztatlan elismerést. Mindkét pályamunka betűrendes adattárat és rendszerezést ad a nevekről, majd bemutatja típusonkénti megterhelésüket, végül a községek földrajzi közneveinek szótárát is összeállítja. SZABÓ KÁROLY és SZABÓ DÉNES három Veszprém megyei község (Kispirit, Nagypirit és Kiscsősz) helyneveit gyűjtötte össze és látta el igen gazdag néprajzi magyarázatokkal (31+32+34 lap, 6 térk.). KISS JÓZSEF, Jászfényszaru földrajzi nevei (113 lap, 122 fotó, 3 térk.) külterületi neveket tartalmaz, s szintén sok jó néprajzi adatot közöl. ZSIFRÓ SÁNDOR Felsőzsolca (62+9 lap, 15 fotó, 7 térk.); BOROS EDIT tanárnő vezetésével a 300. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet és Gépipari Szakközépiskola Ajka külterületi helyneveit (22 lap); IFJ. CSIKÁSZ GÁBORNÉ Bánhorváti (51 lap, 6 fotó, 2 térk.); BALOGH LÁSZLÓ tanár vezetésével a Szabolcs-Szatmár megyei honismereti felnőtt- és diáktábor Tiszavid (16 lap, 2 térk.) helyneveit küldte be teljességre törekvő gyűjtőmunka eredményeképpen, rendszerezéssel, földolgozással.

Az alábbi dolgozatok készítői nem törekedtek valamennyi név összegyűjtésére, de jó anyagot szolgáltatnak munkáikkal az országos helynévgyűjtés számára. Ide tartozik KOVÁCS MÁRIA, Nyírbogát (14 lap), JUHÁSZ JÓZSEF, Alsózsolca (15 lap), BALÓ ATTILA, Sajólad (19 lap), PADÁNYI LAJOS, Budakeszi (34 lap), WILHELMNÉ ROSSZAY MÁRIA, Borsodbóta (27 lap, 2 térkép, fotók), MADARÁSZ IMRE, Túrkeve és Ecseggpuszta (2 lap, 1 térkép), MIKLÓS JUDIT, Hajmáskér (7 lap, 1 térkép), KÖVES EDIT, Balaton község (10 lap), KÖVÁRI JÓZSEF, Mende (37+10 lap, 1 térkép) helyneveiről készült, néha igen jó néprajzi és nyelvészeti—névtani magyarázatokat tartalmazó, máskor egyszerű felsorolást, több-kevesebb értékes adatot tartalmazó pályaműve.

Országos helynévgyűjtő mozgalmunk szoros kölcsönhatásban áll az önkéntes néprajzi és nyelvjárási pályázatokkal. Egyrészt adatokat kap tőle: a pályázatok résztvevői legtöbbször a területük helyneveinek összegyűjtői is; másrészt a publikált megyei és járási kötetek jó példát mutatnak a gyűjteni szándékozókna, s ahol még eddig rendszeres, szervezett gyűjtés nem folyt, ott is elkezdődik öntevékenyen a kutatómunka, pályázatok készülnek, amelyekre azután a megyei és járási gyűjtések szervezői, közlétezői bátran építhetnek.

A s z e m é l y n e v e k kutatása köréből most is legértékesebbek és legnagyobb számúak a ragadványnév-gyűjtemények. Különösen gazdag anyagot küldött be a makói Kun Béla Általános Iskola Honismereti Szakköre, amely RÁCZ SÁNDOR tanár vezetésével és irányításával készített munkájával már több pályázaton nyert első helyet, s most is kiemelt első díjat kapott „Ferencszállás és a volt báró Gerliczy (kukutyini) uradalom lakosságának ragadványnevei” című pályamunkájával (175 lap, sok rajz). Ebben a munkában 2531 különböző ragadványnevet közölnek használati alakzatukban (család-, illetőleg keresztnévvel), névmagyarázatukkal együtt, jó fonetikai lejegyzéssel. Külön kis szótárban magyarázzák a nevekben előforduló valódi tájszavakat. VÉGH ZSUZSANNA Szuha (25 lap), MORVAY GYULA Tardoskedd (55 lap), ZAGYVA LAJOSNÉ Bükkszék (7 lap), SZÍVÓS ILONA Szeghalom (18 lap), GÁL GYULA tanár vezetésével a nagyvisnyói Általános Iskola Honismereti Szakköre Nagyvisnyó (25 lap), EGYED KATALIN Lónya (19 lap), EGYED SÁNDOR Tamási (7 lap), a sárospataki Rákóczi Ferenc Gimnázium és Művelődési Ház Honismereti Szakköre HAJDÚ ISTVÁN tanár vezetésével Vésztő, Cigánd, Laca és Zemplénagárd (15 lap) ragadványneveiből állította össze pályamunkáját.

Valamennyi névelemet tárgyalja VÖÖ IMRE pályamunkája, amelynek címe: Névhasználat Szigetszentmiklóson 1430 és 1978 között (44 lap, fotók). Sok történeti adatot gyűjtött, összeírásokat közöl, s családnévanyagából településtörténeti megállapításokra törekszik. A XVIII. századtól csak a keresztneveket vizsgálja alapos részletességgel. KÖVÁRI JÓZSEF „Mendei nevek” című összeállítása (27 lap) szintén régi névsorokkal kezdi az adatait, majd tíz ragadványnevet magyaráz aprólékosan. Végül egy tájszótár-félet

csatol a munkához, amely a gyermekek észbeli képességeire vonatkozó szavakat, kifejezéseket, szókapcsolatokat foglalja magába. AVAS KÁLMÁNNÉ Őriszentpéter református és római katolikus születési anyakönyveinek keresztnév-gyakorisági sorrendjeit adja 20 évenkénti korszakolásban 1783-tól, illetőleg 1778-tól 1895-ig (21 + 19 lap).

Már harmadik esztendeje, hogy az ÖRDÖG FERENC vezette nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium és Művelődési Ház Honismereti Szakkörének kezdeményező gyűjtőtevékenysége hatására állatnevek is szerepelnek a gyűjtőpályázat dolgozatainak témái között. Nagy érdemük ezeknek a munkáknak az egy-egy településen és egy-egy állatfaj esetében a teljességre való törekvés, aminek eredményeképpen nemcsak a név meglétére vagy hiányára és földrajzi elterjedésére lehet következtetni, hanem a név népszerűsége, gyakorisága, megterhelése is megállapítható.

PAULUSZ JULIANNA „Nagykanizsai kutyanévek” című dolgozata (38 lap) egy jelentős város valamennyi kutyanévadatát tartalmazza több szempont szerint is rendszerezve. Ez a sok munkával, gonddal járó gyűjtés és földolgozás méltán kapta az ifjúsági kategória országos III. díját, s az ezzel járó 1500,— Ft pénzjutalmat, jóllehet terjedelme nem olyan nagy, mint egy ugyanekkora energiával készített más típusú gyűjtőmunkáé.

A további, állatneveket tartalmazó pályamunkák: TÓTH ÉVA és TÓTH MÁRIA, Palin, Korpavár, Bagolasánc és Kerecseny kutyanévei (23 lap); BISKOPICS ÉVA, Kiskanisai kutyanévek (33 lap); TÓTH ILDIKÓ, Pölöskefő szarvasmarhanévei (20 lap); BOHA JUDIT, Pákai szarvasmarka- és kutyanévek (17 lap); EGYED MÁRIA, Orosztonyi szarvasmarhanévek (10 lap); HORVÁTH ATTILA, Pölöskefő és Kacorlak kutyanévei (9 lap).

Sajnálatos, hogy az ország más részében nem népszerűsödött ez az érdekes és mindenképpen hasznos névtani téma. Mivel középiskolai, de még általános iskolai korú tanulókkal is teljes gyűjtést és jó eredményt lehet elérni ebben a témakörben, jó lenne, ha a honismereti szakkörvezetők megpróbálnák rávenni tanítványaikat efféle munkák végzésére az erejüket meghaladó, sokszor hézagos vagy éppen értéktelen más nyelvjárási gyűjtések helyett.

A lexikai témájú pályamunkák közül igen szép számú foglalkozott szóláso-k, közmondások összegyűjtésével. Kiemelkedik ezek közül RÁ CZ SÁNDOR „Szülőfalum, Földeák és környékének szólásai és közmondásai” című hatalmas munkája (557 lap), amely teljességre törekedve 9600 adatot közöl igen jó fonetikus lejegyzésben, és tömör, lényegretörő magyarázatokkal. SZABÓ DÉNES szójegyzéke (77 lap) 804 olyan kötött szókapcsolatot ad, amelynek többsége nem szerepel O. NAGY GÁBOR közmondás-gyűjteményében. CSIKÁSZ ZOLTÁNNÉ és GÁL GYULA Nagyvisnyó (37 lap), BERTALAN IMRÉNÉ Szilvásvárad (25 lap), SÓVÁGÓ MIHÁLY Hajdúböszörmény (24 lap), JELI JÓZSEF Somogy és Baranya megye (48 lap), PADÁNYI LAJOS Buda környéki német és magyar (17 lap), valamint Budakeszi német (25 lap), CSOMANGÓ ÉVA Hajdúdorog (9 lap) szólásai-ból ad egy-egy csokorral. A sárospataki Rákóczi Ferenc Gimnázium és Művelődési Ház Honismereti Szakköre HAJDÚ ISTVÁN tanár vezetésével Sárospatak környékének 16 községében gyűjtött és küldött be kötött szókapcsolatokat (33 lap). A besenyőtelki Berze Nagy János Általános Iskola Honismereti Szakköre BÉRES ENDRE tanító vezetésével 584 mai szólást, közmondást szedett össze és adott be pályamunkaként, sajnos minden magyarázat, példamondat, rendszerezés nélkül.

A lexikai témájú gyűjtemények legértékesebb darabjai a tájszótárak műfajában születtek most is. MOLNÁR DEZSŐ kiemelt első díjat kapott „Adalékok Kemenes-alja nyelvéhez” című pályaműve (90 + 1031 lap!) mintegy 16 ezer szócikket tartalmazó tájszótárt is ad. Hangjelölései, jelentésmegadásai és példamondatai majdnem kivétel nélkül elfogadhatók, nagy többségükben kiválóak. Megjelentetésre érdemes munka! Ugyanezt mondhatjuk NAGY GÉZA „Karcasai tájszótár” című munkájáról (184 lap),

amelynek harmadfélezernyi szócikke valódi és jelentésbeli tájszavakat tartalmaz kiváló nyelvészeti szereléssel, példamondatokkal.

Tájszavakat közöl még HORVÁTH GIZELLA Bogád (34 lap), VARGA GYULA Pusztacsalád (47 lap) és GÁL KRISZTIÁN III. osztályos általános iskolai tanuló (elsősorban a gyermeknyelv területéről) Szilvásvár (18 lap) községből. SOMFAINÉ PADOS MÁRIA újabb elterjedésű, diáknyelvi vagy éppen adminisztrációbeli zsargonszavakat közöl pontos jelentésmegadással. KOVÁCS RITA „Így beszélünk mi...” címmel (9 lap) olvasmányos, szellemes szövegbe ágyazva adta be pályamunkájában Pécs diák- és ifjúsági nyelve szavainak egy részét.

A néprajzzal legszorosabb kapcsolatot mutat a nyelvjárási szakszókincsgyűjtés. Az egyes munkafolyamatok, munkaeszközök stb. leírása általában megelőzi a szakszótárat, s ez sok szép néprajzi adatot tartalmaz. Betűrendes szótár vagy szójegyzék mellékelése föltétlenül szükséges ahhoz, hogy népnyelvi témájának tekintsünk egy-egy pályaművet. Ugyanakkor azonban ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajzi témájának tekintett pályamunkák (szokások, népi gazdálkodás, táplálkozás, ruházkodás, gyógyítás, település, építkezés, berendezkedés stb. leírásai) is tartalmaznak nagyszámú nyelvjárási szakszót, csak esetleg nincs hozzájuk csatolva szótárszerű földolgozás.

GEREBENICS ISTVÁN a Marcali környéki erdőgazdálkodás szókincséből közöl jó adatokat (41 lap, 25 fotó). A 405. számú (szombathelyi) Ipari Szakmunkásképző Intézet 3/21. sz. csoportja Kőszegdoroszló szőlőtermelését írja le (32 lap, 1 magnókazetta, sok fotó, dallamlejegyzés stb.). Szöveglejegyzésükre és ötlapnyi szakszótárukra a meglepően jó fonetikai pontossággal jellemző. (Sajnálatos, hogy vezető tanárunk neve nem került rá a pályázatra.) NAGY IMRE CSABA Makó és környéke vöröshagyma-termeléséről küldött be kisebb szótárat (8 lap, 2 tábla), s csatolt pályamunkájához 15 szólás-, illetőleg közmondásmagyarázatot.

A paraszti gazdálkodás szókincsének összegyűjtése továbbra is kedvelt téma. Ennek egyik magyarázata, hogy részletes kérdőívet jelentetett meg ehhez 10–15 évvel ezelőtt a Néprajzi Múzeum és az MTA Nyelvtudományi Intézete. Az ilyen típusú munkákhoz azonban ritkán csatolnak jelentésmegadást és példamondatokat tartalmazó szótárt is. Ebben az esztendőben KAJDI FERENC Sár község (48 kéziratos lap), MOLNÁR JULIANNA Ordacsehi (29 lap, 5 fotó, 7 rajz), TÓTH KATALIN Fegyvernek (78 lap, 16 tábla), SIPOS ÁGNES és SZUKITS ÉVA Veszprém környéke (24 lap, fotók), SZÖNYEG BEÁTA Vászoly (16 lap) paraszti gazdálkodásának valamelyik kisebb munkamenetét írta le a kérdőívet segítségével.

A több kisebb leírást, néprajzi és tájnyelvi gyűjtést egyaránt tartalmazó, úgynevezett vegyes témájú pályamunkák közül ki kell emelnünk GÁL GYULA szilvásvárad nyugdíjas általános iskolai igazgató írásait. Több éven keresztül kiváló pályaműveket küldött már eddig is, több pályázónak, kezdő gyűjtőnek adott hathatós segítséget, útmutatást, s most is társszerzője több pályaműnek. Önállóan benyújtott munkájának egyik része (25 lap) az „Így beszélünk mink” címet viseli, s 120–150 valódi vagy jelentésbeli tájszót közöl pontosan megfogalmazott jelentésekkel és jó példamondatokkal. ÉLÍÁS CSABA „Nekézseny község története, hagyományai és nyelve” című munkájában (31 lap) többek között a kendertermelésről ír, amelynek munkafolyamat-ábrázolásába szépen beépíti a nyelvjárási szakszavakat. Fölsorol több helynevet, továbbá — jó megfigyelő érzékről tanúskodva — a falu nyelvjárásának néhány jellemző sajátosságát is megemlíti. SZELEI BALÁZSNÉ PINTÉR ANNA népdalgyűjteménye mellé somogyi és jász-sági tájszavakat is fölvett. VAS RITA Újpetre német nyelvjárásáról közöl adatokat (34 lap).

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat most is sok értékes eredményt hozott fölszínre a tudományos kutatás számára

népünk, nyelvünk jobb megismerése és megismertetése céljából. Most már a tudomány képviselőin van a sor, hogy ezt a mérhetetlen mennyiségű, legtöbbször forrásértékű, de alig rendszerezett vagy nehezen áttekinthető nyersanyagot hasznosítsa, földolgozza, de legalább hivatkozzon rá. Hadd érezhesse minden önkéntes gyűjtő munkájának fontosságát, szükségességét, s ne legyen a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában elraktározott ismeretanyag holt tőke, hanem állandóan kamatozó, élő tudományos alkotássá váljék.

HAJDÚ MIHÁLY

Négy északi csángó levél Moldvából (1981.)

1. Kedves barátom !

En vagyok az öreg barátja amelyékel beszélt Július holnapon a postánál Szabófalón. A 14 Júliusban meg küldtem egy levelet amelyekben kértem küldjen képeket az menyegzővel amelyeket felvete ot a templó lepcséken amint igrte.

Azt gondolom hogy most lacaeskán haza érkezett. Engemet kap meg há leolvasa az Tarkány Szűcs Ernő könyvet 1980: Magyar jogi népszokások.

Hogy van jól egészséggel e? Hol dolgozik? Kűlde el az másik barátja címejt vai mondja meg nekie írjon őis.

En nyugdiban vagyok és ugyis meg dolgozom a Teéznél. Kérem nemár felejtse el külden vai két képet az menyegzővel a templotul. Nekem rokonáim, Őkis kéri az képeket meglátni.

En sok egészséget es kedves munkat kívánon, s e várom e képeket.

2. Kedves barátom és ismerősem.

Gondolom hogy nem felejtett el amin beszéltünk az 12 Július vasárnapon . . .

Amind emlékeztem egy könyv sokasokról és az a igaz könyvő(?) feje; (?) Tarkány Szűcs Ernő Uj Kőnyve 1980 vai 1981 a népi jogszokásokról. Kérem mondja meg nekiék vai maga keresse meg est a könyvet és küldje el nekem Miet jó valaki erefeli, s adja fel a postán az én cimemre s így megkapom. Van 904 oldala 95 forint az ára.

Én há küldnek nekem egy darabot eből e könyveből akkor küldek énis egy Nep-ismereti Dolgozatokat . . .

Imár más dolgokat és szeretném kérni?

Mondota az barátom Péter postás hogy felvete maga nyireását és nyerélt a templo előtt. Nagyan és sépen remélem külden nekemis azakból a képekből, minden formán mend felvette maga nyireásukat egy egy darabot számát. Há küld akkor énis más forma képes lapokat fagni küldek magának.

Hogy érkezett haza? Jól e egészséggel e?

Sok sépséget látat ez hoszu utazáson ! . . .

Én sok egészséget és kedves munkát kívának magának együtt a családjal és felelést és képeket a nyireásákal várok.

Sok szeretettel. R . . . bács barátja.

3. Kedves egyetem [sic !]¹ D... A...

Most küldöm a harmadik levét és sépen remélem há akkor, küldje el erefeli enim cimemre, azakat a képeket a fiatalakal az nyireáza es nyeril vőlegeny amelyeket felképezt a templó előtt a lepcséken a Július holnapon 1981.

¹ Számomra nem világos címzés, hiszen magánszemélynek szól (esetleg az *egyetlen* elírása); ez után a címzett neve következik.

Kérem sépen mert mondaták és reméltek azak a fiatalak az ujsalad a nyári amelyeket maga felképezte iti nálunk

Irtom egy barátomnak V... K... Órég ember törvényes és nagy tumányan könyve iro hogy beszéljen magáva, most azt irta, hogy beszelt magával s aztis mondja hogy maga ígérte, hogy elküldi e fenképeket.

Én azakal ujsaladal amelyék felvette, nagyon és gyorsa várunk az sép képeket és más képeket amelyeket felvette felkepezte maga itt nálunk. Nagyon kérem elküldje aztan énis küldök magának egy sép szokást könyvet amelyékbe énis irtom. Sok egészséget és kedves munkát kívának magának és felelést várok. R... barátia bács.

4. Kedves barátom!

Ma megkaptam azt a nőle [= nyole] küldet képet és a három képeslapokat, és azt a Táncház Találkozó lapatis. Sépen és nagyon köszönöm. Ilyen Táncház Találkozot küldet a postás mesternekes és kántornakis.

Nagyan örvendek hogy beszélt az S. R. barátommal vis, irt hogy megtalalkozot velle.

Tarkány Szűcs Könyvet megkaptam. Nálom van... A postamesternek és a kántornak sok egészséget és sikért kel üzenjek magától mondjam nekiék.

Az képeket szeretem és meg kel mutitsam azaknak akik van nak a kepeken.

Nyára Augustusban S. R. barátom el akar jőni erefeli. Kérem há meg csinált több képet a Szabófalvan, a Téploval éppen, és más hazakat és ilyen sép ruha katrinca vetkeztben akor meg küldjen Miét jo [= jó] az S. R. erefeli. Akor énis küldök egy Korunkat amelyékben irtom énis. Nagyam kérem küldjen ilyen képeket amilyent csinált a Szabófalvan kell gyorsa nekem egy kronika könyvének.

Sok egészséget és sok sikért kívának előre. s várom a felelését.

Sok szeretettel.

R.

bács.

5. A levél írója kétségkívül az anyanyelvét írásban is — környezetéhez mérten — jól ismerő moldvai csángó értelmiségi. Legszembetűnőbb az az erősen idegen nyelvi hatást tükröző sajátosság, hogy mind a magánhangzók, mind pedig a mássalhangzók körében a rövid—hosszú ellentétpárt nem érzékeli eléggé a levél írója. Van ugyan: *őreg, küldé, címejt, őis, őkis, könyv, küldöm, törvényes, könyvet, jó, vőlegény*, amiből arra következtethetünk, hogy e moldvai csángó levélíró — elsősorban a székely nyelvjárásokhoz hasonlóan — az első szótag magánhangzóját nyújtja, de a *jol, címejt ~ cimemre, kívánom, uj, kívának, ujsalad, iro, irtom, kívának* példája azt mutatja, hogy ebben is már bizonytalan. A mássalhangzók kettőződésének hiánya még szembeötlőbb: *haza érkezet, felvete, keresé, eből, Imár, Mondota, előtt, akor, érkezet haza, látat, hoszu, együt, mondaták, azakal*. Ezzel szemben csak elvétve kettőz a levél írója: *felejtett el, felvette*. A rövid—hosszú ellentétpár megbomlását egy mezősegi hetedik osztályos iskoláslány levelében is megfigyeltem, pedig ott még anyanyelvi elemi oktatás is volt. A jelenség arra figyelmeztet, hogy a peremvidékeken (elsősorban a szórvány-jellegű csángó és mezősegi magyar telepeken) nyelvünk természetes egyensúlya megbomlott, a beszédet követően az írásban is.

Másrészt, mintha többszáz éves kódexeinket olvasnók, amikor a mássalhangzó előtt is az jelentkezik határozott névelőként: *az menyegzővel, az Tarkány Szűcs Ernő, az másik barátja, az képeket*. Érdekes, figyelemre méltó sajátossága a levélnek, hogy a

¹ A három képeslapot kijavítva három képeslapokat-ra.

régi magyar írásszokáshoz hasonlóan az *is* nyomatékositó szócskát az előtte álló szóval következetesen egybeírja a csángó férfi: *őis, őkis, énis, nekemis*.

Északi csángó nyelvjárási sajátosság, a jésült *sz* érzékeltetése is lehet a *sokásokról* 'szokásokról', *seretném* 'szeretném', *sépen* 'szépen', *sépséget* 'szépséget', bár a *sép szokást* 'szép szokást' és több más adat is arrafelé mutat, hogy a kiejtés ingadozik. (Nem valószínű, hogy a román helyesírás *s* = magyar *sz* betűjének hangértéke hat az öreg csángó kezeírására.) Mindenesetre az *s* és az *sz* közötti különbségtétel nehezebbre esik az *sz-ező* levélíróknak.

A régiségből Erdélyszerte jól ismert *a*-zásra is van jónéhány példánk: *azakot, fiatalakat, holnapan, mondaták, azak, azakal, azakból, nagyon, kívának, darabat, képes lapakat, látat* (vö.: BENKŐ LORÁND, Nyjtört. 90—91; SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Bukarest, 1971. 495—501).

Az *-at/-et* és az *-ás/-és* deverbális névszóképző mai köznyelvi használatától eltérő jelentkezése XV. századi kódexeinkben igen gyakori volt. Itt is *felelés-t*, nem *felelet-et* vár a levél írója.

Meglepően kevés e levelekben a román jövevényszavak száma, bár ebből nem következtethetünk még a hatás fokára (hiszen pl. a hangok hosszúságának, illetőleg kettőzésének hiánya is erős idegen hatás eredménye). A *nyírásza* 'menyasszony' és a *nyerél* 'vőlegény' moldvai román jövevényszók. Mivel a levél írója szövegét egy románul nem tudó ismerősének szánta, a *nyeril* mögé odairta a magyar megfelelőjét, a *vőlegény-t* is. Az *e ~ é*, illetőleg a *a ~ á* helyesírásában mutatkozó következtelenség (az *sép képeket* és más *képeket* . . .) a román helyesírás hatása is lehet. Feltűnő viszont, hogy a mai romániai magyar nyelvjárásokban ismeretes és a csángók között is használatos *kolektív* 'mezőgazdasági termelőszövetkezet' helyett a levél a *Teéz* 'téesz' szót használja (vö. MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. 368). Ismeri a csángó bácsi *nyugdi* alakban *nyugdij* szavunkat is. (A szóvégi mássalhangzó lekopására példa a *templom* szavunk *templo* alakja.) Valószínűnek tartom, hogy e szavak a magyarországiakkal való közvetlen kapcsolat, illetőleg a rádió (esetleg a televízió) útján terjedtek el. Másrészt viszont a *14 Júliusban, 12 Július vasárnapon* azt mutatja, hogy a magyar nyelvszokástól eltérő a keltezés használata a szövegben.

E négy azonos jellegű közlés meglehetősen kis terjedelmű. Szóanyagában viszonylag kevés az összetételek száma: *holnapan, népszokások, vasárnapon, jogszokásokról, valaki, erefeli, Nepismereti, Imár, vőlegény, újcsalad, fenképeket, képes lapakat*. Ezekből az egyiket: *jogszokások-at* maga a levél írója alkotta a *népszokások* mintájára. Egy könyvcím elírása a *jogszokások*, de a csángó nyelvi alkotókészség egyik bizonyítéka is. A *fényképez* helyett a *felvesz* és a nyelvjárásokból országszerte ismert *felképez* jelentkezik a szövegben. Mintegy azonnal a népetimológia szintjén értelmesíti a számára nem egészen „transzparens” *fényképez* szót a levél írója.

Összegezve: Ahhoz képest, hogy ötven éve már nem prédikálnak magyarul a moldvai csángóknál, s anyanyelvi iskolák sincsenek harminc éve e vidéken, mégis él, fejlődik a nyelv, van turizmus, és a hétfő délutáni országos magyar nyelvű televízióadások, a rádió műsora, a Kriterion kiadványai, a lapok, egy-egy új, érdekes könyv eljuthat a moldvai csángó értelmiség körébe. Ez a hatás nyelvileg jól tükröződik egy-egy ilyen levélben. A hagyomány mellett jól nyomon követhető az új: a távoli és közeli szomszéd hatása. Fontos lenne hasonló, de alaposabb felméréseket végezni a mai iskoláskorú csángó, székely, mezőszégi gyermekeknek s általában a magyar peremvidékek fiatalságának anyanyelvi íráskészsége irányában is.

SZABÓ T. ÁDÁM

SZEMLE

Anyanyelvi nevelés a középiskolában

Szerk. FÜLÖP LAJOS. Országos Pedagógiai Intézet Pedagógus továbbképző Könyvtára.
Budapest, 1980. 184 lap

1. Anyanyelvi nevelésünk és oktatásunk reformkorszakát éli. Az anyanyelvi oktatás reformjának az előkészítésében kiveszi a részét a nyelvtudomány is. Két okból. Egyrészt az oktatási reform általános célkitűzéseinek megfelelően a nyelvi oktatást is tudományosan megalapozottabbnak tervezi, másrészt a nyelvtudománynak az utolsó évtizedekben való világméretű fejlődése sem hagyhatja érintetlenül az iskolát. Időszerű feladatot vállalt tehát az OPI, amikor a nyelvtudomány jeles képviselőiből, idősebbekből és fiatalabbakból egy közösséget hozott létre azzal a céllal, hogy az oktatást leginkább érintő témakörökben tájékoztatást nyújtsanak a pedagógusoknak, ezáltal a középiskolai tanároknak a nyelvtudomány újabb eredményeiről. A szerkesztést FÜLÖP LAJOS, az OPI osztályvezetője végezte, a kötet szaklektora FÁBIÁN PÁL, egyetemi tanár.

A bevezető tanulmányban („Tanterveink és háttéranyagunk”) FÜLÖP LAJOS a kötet szemléleti, tartalmi és módszertani célkitűzéseiről tájékoztat. A tantervek továbbra is a hagyományos nyelvészet időtálló értékeire építenek, ezek azonban kiegészülnek a modern nyelvészet hasznosítható eredményeivel — tudjuk meg a tájékoztatásból. A szerző ugyan a *klasszikus nyelvészet* kifejezést használja *hagyományos nyelvészet* helyett, e szóhasználatot azonban részben a *klasszikus* szó értelmezéséből fakadó félreértések, részben pedig a nyelvtudományban való megvitatás hiánya miatt nem tartom helyesnek egy ilyen tájékoztató jellegű kiadványban.

2. A kötet első tanulmánya „Az ember és a nyelv” címen egy általános szemlélet körvonalait van hivatva lerakni. Szerzője, DEME LÁSZLÓ adhatta volna „A társadalom és a nyelv” címet is e fejezetnek, hiszen a nyelv alapvetően társadalmi jellege bontakozik ki e tanulmány egyes fejezeteiben, a beszéd és a nyelv sajátosságainak a fejtegetésében, a kommunikáció és az információ fogalmainak a megvilágításában, a különböző jeltípusok jellemzésében, a nyelv társadalmi tagolódásának bemutatásában, az állandóság és a változás dialektikus ellentétének az érzékeltetésében. Ez a bevezető tanulmány általában jól tekinti át azt az ismeretet, amit a nyelvtudomány az utolsó húsz-harminc évben — a kommunikációkutatást állítva figyelme középpontjába — felhalmozott. Feladatának azonban nem az egyes fejezetek tartalmának az ismertetését tartom, hanem azokra a pontokra mutatnék rá, amelyekről az a meggyőződése, hogy túlságosan egyéniek, s nem a legjobb szolgálatot teszik annak érdekében, hogy a tanárság megismerkedjék a nyelvtudománynak az alapkérdésekben kialakított felfogásával. Persze, tanulmánya elején éppen azt vonja kétségbe a szerző, hogy volna valami „egység” tudományunkban az alapkérdéseket illetően. Ez természetesen az olvasó befolyásolásának ügyes módszere (bár biztos vagyok abban, hogy komoly meggyőződés az indítéka), mert amikor kiélezi a tudomány egyetemességében és összességében adott kép ellentmondásosságát, ezzel a saját egyéni nézete elől hárítja el az akadályokat. A Deme által adott összkép igaz, ha mindent teljes értékű és érvényes tudományos közleménynek tekintünk, ami ma megjelenik. Én azonban úgy látom, hogy a nyelvtudománynak az utolsó évtizedekben való fejlődése az elméletnek és a módszernek a színvonala által egységes táborba tömöríti azokat, akik e fejlődést nyomon kísérték. E tábor nem testület, hanem egymásról esetleg nem is tudók szellemi közössége, akiket a tudomány sokrétű fejlődésén való áthaladás közös élménye tart össze, éppen az alapkérdésekben, például abban, hogy a

nyelv nem állományi szint, hanem a grammatikai szabályokat is magába foglaló dinamikus séma. Erről annyira meg vagyok győződve, már tudniillik nemcsak a tanítás igazában, hanem a benne való egyetértés haladó, érvényes és általános voltában, hogy restelleném a róla való vitát, amire itt nincs is mód. Amire mégis ki akarok térni, az egyrészt Deme nézetének a pontos bemutatása, másrészt e felfogás néhány következményének e tanulmányban való jelentkezése.

Deme Lászlónak a nyelvről és a beszédről kialakított sajátos nézete visszamegy legalább „A beszéd és a nyelv” című, a Tankönyvkiadónál 1976-ban megjelent könyvecskére. Itt található már részletesen kifejtve a nyelvnek és a beszédnek egy olyan felfogása, amely túlságosan a beszéd javára billenti ki a mérleget: a nyelv nem más és nem több, mint eszközkészlet, állományi szint, azaz morféma és lexéma gyűjteménye. A nyelvi szabályok, amelyek alapján az eszközökből szintagmák és mondatok lesznek, nem a nyelvhez, hanem a beszédhez tartoznak. De álljon itt a kétséget nem hagyó szöveg magától a szerzőtől: „Az általános felfogás ma az, hogy a konkrét mondatok a beszédbe tartoznak ugyan, de „a” mondat, és megalkotásának s z a b á l y a i s, a nyelv része ugyanúgy, mint a mondat megalkotásának eszközei. E felfogás szerint tehát a nyelv egyaránt magában foglalja a beszéd egységeit jelentő mondatok megalkotásának eszközeit is, szabályait is.” Ezután így folytatja gondolatmenetét: „A beszédnek és a nyelvnek fentebb általunk [értsd: Deme által] adott meghatározásával ez a felfogás nehezen férne össze. A már elmondottakból az következik: a mondat a beszéd egysége, a morféma a nyelv; a beszéd területére tartoznak a nyelvhasználattal együtt annak szabályai is, s a nyelv területére csak az eszközök, amelyek a nyelvhasználatot szolgálják. Hiszen a beszéd hozza működésbe a nyelvi anyagot, annak magának működési szabályai nincsenek, nem lehetnek. Ha volnának, a nyelv önműködő szerkezet volna.” (A beszéd és a nyelv 56.)

Ezt a szűkreszabott nyelvfelfogást sehol nem találni a mai nyelvtudományban [sic!] és szerencsére középiskolai tankönyveinkben sem, hanem ellenkezőleg, annak a hangsúlyozását, hogy a grammatikai szabályok is a nyelvhez tartoznak. Kár, hogy ez a felfogás lényegében, bár kissé a fogalmazásban módosítva, megmaradt a jelen tanulmányban is. A nyelvről továbbra is úgy van szó, mint állományi szintről (az állomány az *áll* ige származéka!), és nem mint dinamikus sémáról; a nyelvi produktivitásról, mint az emberi nyelv egyik fontos megkülönböztető sajátosságáról szó sem esik. Ennek a felfogásnak a következménye többek között, hogy e fejezetben a beszéd és a nyelv viszonyában a nyelv az alárendeltebb helyzetű (12), a nyelvnek struktúrája van, de a mondatnak konstrukciója (25), csak vonzatsémák vannak, de mondatok nincsenek (29), a nyelv nem úgy van szembeállítva a beszéddel, mint potencia a realizálódással, hanem mint potencia a valósággal (30). Részben e felfogásból következik, hogy Deme a generatív nyelvtan jellemzőjeként nem produktív szabályok formalizálását, hanem a formai oldal szerkesztettségének az abszolutizálását (!) látja (91). Ezeknek a szűkszavú informálásoknak a kiadványban való szerepét két szempontból látom kétségesnek: 1. egyéni véleményt tükröznek tudományos megvitatás nélkül; 2. bizonyítás nélküli jelzések, amelyek olvasóit (akik többnyire a tudományos ellenőrzésig nem juthatnak el) csak orientálni, befolyásolni tudják komoly tudásbeli megalapozás nélkül. De mindez első sorban e tanulmány jellemzője. A szerző közismerten sokat tett a magyar nyelv oktatásának az ügyéért, egyébként más tanulmányaiban, különösen mondat- és szövegtani munkáiban úttörő szerepű kutatásainak az eredményeit tette közzé, s ezek az oktatás számára is igen hasznos ismeretanyagot nyújtanak. Egy alapkérdésben azonban nem érthetünk egyet vele, s mivel itt nem szakemberek közti nézeteltérésekről, részletekben való másképpen látásról, hanem többről: a nyelvtudomány egységéről és tanárok tájékoztatásáról van szó: szükségesnek tartottam a magam véleményét elmondani. Nem mondtam mást, mint amit egyetemi óráimon is mondok, felelősségem tudatában. Ha leg-

alább a tanulmány után más véleményekre utaló irodalomjegyzék szerepelne! Van irodalomjegyzék, de ebben SAUSSURE Bevezetésén kívül csak a már említett saját munkáját ajánlja a szerző cím szerint.

3. A következő tanulmány „Szövegalkotás, szövegvizsgálat” címen a jelenlegi középiskolai tantervben fontos szerepet játszó szövegtan témakörével foglalkozik. BÉKÉSI IMRE gazdag példaanyaggal illusztrálja elméleti mondanivalóját. A formális szemléletű szövegtanokra vonatkozó kritikai megjegyzésénél viszont éppen a példaanyaggal való szemléltetést hiányolom (38). Az a benyomásom, hogy a külföldi és a hazai szakirodalom, főleg a kaposvári szövegtani konferencia anyagát jobban fel lehetett volna használni, így gazdagodott volna a dolgozat tematikája. Kár, hogy az említett konferencia anyagának pontos bibliográfiai adatát nem közli a tanulmány. Az irodalomjegyzékből vagy a szövegből ugyancsak hiányolom BENKŐ LÁSZLÓ mondattani főiskolai jegyzeteinek az említését. Az olvasók ugyan e jegyzetekhez már nem tudnak hozzáférni, de említésük a tanulmány tudománytörténeti áttekintését pontosabbá tette volna. BENKŐ e jegyzeteiben ugyanis a mellérendelt mondatok tartalmi viszonyait a nyomtatott szakirodalom átlagánál részletesebben tárgyalja, s ezek a viszonyok jellemzik az önálló mondatok kapcsolatainak a többségét is. BENKŐ ezen önálló mondatok tárgyalására is kiterjeszti figyelmét. (E jegyzetek már 1954-től forgalomban voltak, de lehet, hogy korábban is.) Végül megjegyzem, hogy *A gép forog, az alkotó pihen* típusú összetett mondatokat a szerző a közszokásnak megfelelően mint ellentétes mondatokat említi. E szembeállítás tartalmazó mondatok ugyanilyen joggal kapcsolatos mondatoknak is tekinthetők. Kérdés, szövegtani szempontból nem volna-e jobb ezeket kapcsolatos mondatoknak venni?

4. A „Grammatika” című fejezetnek, amelynek BENCÉDY JÓZSEF a szerzője, különös beosztása van: egy bevezető rész után „A mondat és a szó a közlésben”, „A hangalak és a jelentés” és „Beszédhangjaink” című szakaszokból áll. A bevezető rész a nyelvtan témakörét vázolja fel, egy különös és nehezen értelmezhető vizuális keretben, táblázatban. A *szójelentés*tan alatt zárójelben ennek idegen elnevezését adja meg (*szemantika*), de a *szemantika* szót ma már tágabb értelemben használják. A szójelentés tan inkább *szemasziológia*.

Az iskolában tanított nyelvtan elméleti alapjairól szólva a szerző egy strukturális-funkcionális módszer körvonalait látja kibontakozóban. A terminus technikus részletesebb indokolást kívánna, különös tekintettel a könyv olvasóira, akik így csupán e szavakhoz fűződő homályos ismeretekre, konnotációkra vannak utalva. Nekem ez a strukturális-funkcionális íránymegjelölés nagyon tetszik, és örömmel veszem tudomásul, hogy az új tantervek és tankönyvek ezt az elvet követik.

„A mondat és a szó a közlésben” című fejezet elején a szerző megemlíti, hogy van a nyelvtudományban olyan nézet, amely szerint a mondat mint tipikusan parole jelenség nem tartozik a grammatikába. Tapasztalatból tudjuk, teszi hozzá, hogy a mondat szerkesztésnek vannak társadalmilag érvényes szabályai. A mondattannak tehát a grammatikában a helye. Ezután DEME LÁSZLÓ véleményét fejti ki, aki szerinte mélyebben fogja meg a témát. E szerint a nyelv eszközkészlet, s a beszéd ennek működése. A mondat a beszéd alapegysége. A nyelvtudomány foglalkozik mind a nyelvvel, mind a beszéddel. Bencédy nem veszi észre, hogy DEME ugyanazt mondja, amit ő fentebb kifogásolt. De a nyelv és a beszéd deme-i felfogásáról már fentebb szoltunk. Bencédy megfogalmazásában az sem elég világos, hogy a grammatika a nyelvhez tartozik-e.

Bencédy a továbbiakban a nyelvtan anyagába részben nyelvtörténeti ismereteket, részben nyelvhelyességi tudnivalókat épít bele, konkrét példákkal illusztrálva, hogyan kell ezt az összeötvözést megvalósítani. Általában DEME gondolatmenetét követi, hol

idézetek, hol nem szó szerinti közvetítés formájában. Az utóbbi módszerű fejtegetésekben is DEME kifejezéseire ismer rá a szakavatott olvasó.

A következőkben Bencédy fejtegetése ezt közli velünk: nincs *langue* mondat és *parole* mondat; nincs aktuális jelentés, mert csak aktuális mondat (*parole* mondat) létezik! Nem vitatkozhatom ezzel az állítással, mert az egész mai nyelvtudománnyal ellentétben van. És egy időben nem taníthatunk homlokegyenest ellenkező dolgokat alapkérdésekben. De ez nem a magyar mondattan kérdése, és különösen nem ennek a kiadványnak a kérdése.

A továbbiakban a szerző a mondat szerkezetét magyarázza. *Az ember nem látta szarvas előjönni az erdőből.* Ennek a mondatnak a közvetlen összetevői a szerző szerint: *Az — szarvas | előjönni | az erdőből.* A közvetlen összetevő (immediate constituent) a nyelvtudományban közismert, egyértelműen definiált fogalom. Nem szabad megzavarni a pedagógusokat ennek a fogalomnak egy új, egyéni értelmezésével.

Egy következő mondat: *A nézőket meglepte utcáról váratlanul feltörő szokatlan morajlás.* A szerző elemzése szerint a *feltörő* a *szokatlan*-nal alárendelt függőségi viszonyban van. Ez nagy tévedés, az *utca* szó névelőjének az elmaradása pedig filológiai hiba vagy ennél több.

Azt írja szerzőnk, hogy ANTAL LÁSZLÓ „A magyar esetrendszer” című tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy csak 15-féle határozónk van. ANTAL azonban ezt sohasem mondta, csak azt, hogy a magyar nyelvben 17, illetőleg 16 esetrag van. Az esetet azonban ANTAL sohasem azonosította a mondatnani pozícióval, sőt határozottan elkülönítette a kettőt. Az erősen szóalakot ANTAL nem ragos, hanem képzős szónak tartja, de azt soha nem állította, hogy ez az erősen ne volna a mondatban (pl. *János erősen megszorította Máriát*) határozó.

A hangalak és a jelentés című fejezetben Bencédy a szójelentéstanon túllépő, a szintagmák, mondatok jelentésével is foglalkozó jelentéstan megírását tartja kívánatosnak, „de eddig még senki sem vállalkozott rá. (Leginkább még *Károly Sándor* lépett túl a szójelentésen. Általános és magyar jelentéstan c. művében, Ak. 1970.)”. Ha figyelembe vesszük, hogy könyvem másfél év alatt elfogyott a piacon, s pedagógusok, tanárok részére igazán nem hozzáférhető, akkor ez a tájékoztatás nem mondható célravezetőnek, mert ha valaki mégis meg tudná szerezni, a „leginkább még” nem sok jóval bíztatná a mondattan irányában. A valóság az, hogy fenti munkámban a jelek jelentésére szánt terjedelem: $26 + 26 + 23 + 54 = 129$ lap, a jelkapcsolatok jelentésével (szóképzés, mondattan) foglalkozó részek terjedelme: $82 + 10 + 34 + 8 = 134$ lap. Persze a tárgyalt tematika még így is hiányos és sokszor túlságosan tömör, de ez áll a szójelentéstani részekre is. Viszont a könyv utalásainak tekintélyes része korábbi mondatnani munkáimat építi be a megfelelő fejezetekbe. Bencédy még a vállalkozás szándékát is elvitatná tőlem, aminek a meglétéről pedig a könyv előszava és egész szerkezete szembeötlően tanúskodik. (A jelkapcsolatok denotatív, szintaktikai és pragmatikus jelentéséről szóló, valamint „A jelentés és kommunikáció” című fejezetek a szöveg és a jelentés viszonyát is érintik. A denotatív jelentés című fejezetben (94—137) egy olyan jelentésrendszer van felvázolva, amely a szövegből és nem a mondatból indul ki. Ez a kísérlet még ma is túlságosan újszerű „vállalkozás” ahhoz, hogy jelentőségét felmérhessük. Csak egyetlen külföldi, nem közismert párhuzamát ismerem.) Nagyon érdekelne mindenesetre, milyen tematikákat hiányol Bencédy a munkámban, ez ösztönzőleg hatna rám. Viszont egyáltalán nem hat ösztönzőleg, mikor jelentésdefiniációban kifogásolja, hogy nem emelem ki a jelentés és a hangalak kapcsolatát. Ez ugyanis pusztán formális kifogás, mert a definíció kifejtésében szó van a hangalakról is. Inkább kifogásolhatta volna, hogy nem definiáltam a nyelvi jelet. Ha azonban valaki, mint én is, a jelentést nem helyezi kívül a nyelvi jelen, hanem a nyelvhez tartozónak, a jelalak korrelatív párjának tartja, akkor már a továbbiakban

pusztán technikai kérdés, hogy a *jel* szót 'jelalak' vagy 'jel' (azaz jelalak + jeljelentés) értelemben használja. Könyvemben a *jel* szót legtöbbször jelalak értelemben használok, úgy, ahogy ez nagyon sok nyelvésznél megtalálható. Például TELEGDY ZSIGMOND a „Bevezetés az általános nyelvészetbe” című egyetemi tankönyvében, amikor a jel hangtestének és jelentésének az egymástól független változási lehetőségeiről beszél, akkor a *jel* és a *jelentés* terminusokat használja, s itt kétségtelenül a *jel* szót 'jelalak' értelemben veszi: „Régi sokszázados felismerés, hogy egy jel jelentését nem ennek a jelnek természete határozza meg, hogy kapcsolatuk ilyen értelemben nem természetes, csupán külsőleges . . . jel és jelentés változása között nincs szükségszerű összefüggés, egy jel elváltozhat anélkül, hogy ez érintené jelentését . . . Pl. a kutya latin neve, *canis* [kanis] a franciában idő folyamán a *chien* [fjē] alakot vette fel, egyetlen hang nem maradt változatlan, de az egymást követő változások nem hatottak ki a jel jelentésére. A m. *ravasz* jelnek viszont elváltozott a jelentése . . . de az új jelentés akadálytalanul a régi jelhez fűződik . . .” (53.)

Bencédy több rovatok ábrát átvész a könyvemből. Az egyikből azonban elmaradt egy-egy pont: nálam: *gy. po maty.* és *b. po maty.* található a *gyeduska po matyeri* és a *babuska po matyeri* rövidítéseként. Bencédynél azonban *gy. po maty* és *b. po maty* található. A pontatlan közlésbe valaki helytelen nyelvtudást magyarázhat, mivel a *maty*-nak is van értelme, de ebben a kifejezésben hibás morfológiai alak volna. Aprólékos kifogás, de a könyv rendeltetése miatt az ilyen apró filológiai pontosságra is ügyelni kell. E fejezetben nem ez az egyetlen ilyen pontatlanság.

Minden kifogásolható részlettel szemben szeretném kiemelni a tanulmánynak azt a pozitívumát, hogy a nyelvitanítási helyes irányvonalát a strukturális-funkcionális módszer által látja biztosítotttnak. Nincs itt mód arra, hogy megvilágítsuk: ehhez a természetesnek látszó célkitűzéshez milyen hosszú és harcos út vezetett el a magyar nyelvtudományi közgondolkodásban. Bencédi javaslata ennek az útnak a végállomását jelzi.

5. A stilisztikát két tanulmány is képviseli a kötetben: az egyik „A stílus és a stílusrétegek” címet viseli. Szerzője GÁSPÁRI LÁSZLÓ. Ez a tanulmány inkább a tudományos esszé módszerével készült, és zömmel a szépirodalmi stílussal és elemzésével foglalkozik. A költői nyelv stílárís megközelítéséhez sok hasznos szempontot ad, és sok példával illusztrálja mondanivalóját. Jól érzékelteti azt a gondolatot, amelyet így fogalmaz meg: „a poétika szabályrendszere a köznapí nyelvhasználat grammatikáján és jelentésán alapszik, de eltéréseivel azon szándékosan túllép”. A költői szöveg elemzéséhez szükséges érzéket Gáspári tanulmánya jól fejleszti, s teljes mértékben egyetértünk abban vele, hogy a kíváncsatos irányzatot a *komplex és funkcionális stilisztika* megjelölésben adta meg. A *komplex* szó a különböző modern megközelítések együttes felhasználására való utalásként fogható fel a tanulmány szellemében. A szépirodalmi stíloselemzéssel foglalkozó második, terjedelmesebb fejezetet „A stílus mivolta, az írott és a beszélt nyelvi stílusok” című rövid fejezet előzi meg. Ez a mindenféle stilisztikai stúdiumba bevezetőnek szánt rész azonban túl summásnak sikerült, itt a stílus fogalmát, ennek sokrétűségét és az úgynevezett funkcionális stílusokat valamivel kifejtettebb módon lehetett volna tárgyalni. Az *érthető és értelmes beszéd* szembeállításáa világos, de ezek mellett a *hangos stílus*, mint harmadik rétege a beszélt nyelvi stílusnak már homályt keltő, mivel itt is ugyanazok a stíluselemek szerepelnek, mint az *értelmes beszéd*-nél (a beszéd zenei elemei). A tanulmány végén jó szakirodalmi válogatás található, élesen elválasztva az érintett két témakört (az általános és a művészi stílus problémakörét). Ami az általános stílus tematikáját illeti, irodalom csak a beszélt nyelv stílusához van adva, a stílus és stílusok témakörhöz nincs.

A második stilisztikai tanulmányt HORVÁTH MÁRIA írta „A nyelvi — stilisztikai elemzés” címen. A dolgozat címe is, tárgyalási módja is azt a benyomást kelti, össze-

haszonlívta az előbbi dolgozattal, hogy a kötet szerkesztésében ennek a tanulmánynak a feladatává jutott a tanári munkának a gyakorlati stíluselemzésben való segítése, az előző tanulmány inkább elméleti jellegű. Ez azonban csak látszat, s inkább csak a két tanulmány stílári különbségéből ered ez a benyomás. Horváth Mária dolgozata kevésbé esszészerű, a módszertani segédkönyv stílusának inkább megfelel, könnyen érthető, gyakorlatias. Ő a stíluselemzés módszereit is iskolásabb, osztályozó módon tekinti át, az egyes irányzatok, módszerek közül határozottan a funkcionális módszernek adja az elsőséget. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az, amit Horváth funkcionálisnak nevez, akár magától, akár mások szóhasználatát követve, az ugyanúgy lehetne a GÁSPÁRI LÁSZLÓNÁL említett komplex funkcionális módszer, vagy akár a strukturális módszer is. TÖRÖK GÁBORTÓL idézi a funkcionális stilisztika célkitűzését, amelynek feladata „főleg azt kimutatni, hogy a választott nyelvi eszközök milyen szerepet töltenek be az alkotás egészében.” A műalkotás strukturális elemzésének a módszere sem vallhat más alapelveket, hiszen a résznek az egészben betöltött szerepe, az, hogy a rész az egésztől kapja értékét, szerepét, funkcionális helyét, legalább annyira alapelve a strukturális elemzésnek is, mint a funkcionálisnak. „A művészi struktúrában minden rész az egész függvénye, e kapcsolat biztosít az egyedi elemeknek sajátos értéket.” — írja J. NAGY MÁRIA „A szó művészete” című könyvében, amelyet GÁSPÁRI szakirodalmi jegyzékében találhatunk meg. Készséggel elismerem, hogy Horváth Mária elemzése, amelyet Pilinszky Négysoró-sához fűz, komplexebb, mint PETŐFI S. JÁNOSÉ, de túlzás ebből a strukturalista módszer egészére vonatkozó következtetéseket levonni. PETŐFI-nak különben sem volt célja egy minden szempontra kiterjedő elemzést nyújtani! Ezért tartom szerencsésnek GÁSPÁRI-nál a *komplex* szó használatát, amelyet én a funkcionális-strukturális jellemzőkkel egészítenék ki, úgy használva e kétféle megközelítést, ahogy ezt BENCÉDY JÓZSEF teszi a grammatikára vonatkozólag.

A funkcionális stilisztika egyébként abban az értelmezésben, ahogy ez Horváth Mária tanulmányában szerepel, nem kizárólagos. Sokkal általánosabb ennek a terminusnak az a használata, amely SZABÓ ZOLTÁN „Kis magyar stilisztiká”-jában található „A funkcionális stilisztika” cím alatt (17). Itt pedig ez olvasható: „A funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki. Fő képviselői, elsősorban a mai orosz és a cseh stilisztika művelői hibáztatják a stíluseszközök leltározó számbavételét. Ettől eltérően ők azt kutatják, hogy a nyelvi eszközöket milyen funkciókban használják fel az élet különböző területein: a szépirodalomban, a tudományos értekezésekben, a társalgásban, a levelezésben stb. Ugyanígyen funkcionális szempont alapján osztályozzák a stílusokat is. Szerintük a főbb stílusfajták: a tudományos, hivatalos, publicisztikai, szépiírói, társalgási, szónoki.” Tehát ebben az értelemben a funkcionális stilisztika a funkcionális stílusokkal foglalkozik. Ezek, amelyeket GÁSPÁRI is felsorol, képezik fő tárgyát például L. G. BARLASZ orosz stilisztikai kézikönyvének is (Ruszkij Jazik. Stilisztika. Moszkva, 1978.).

A két stilisztikai fejezethez csatolva jegyzem meg, hogy a mai középiskolai oktatás távlati tervezése szempontjából helyes elgondolás volt a stilisztikának ilyen kiemelt szerepeltetése. A közlőképeség fejlesztése, a beszédművelés és az írásművelés ma a középiskolai magyar nyelvi oktatás központi részeit alkotják. A kommunikációs képességek fejlesztése pedig elképzelhetetlen a stilisztika elmélete és gyakorlata nélkül.

Egy másik megjegyzés: a szakirodalom tárgyalásában, a stilisztikai kutatások ismeretetésében szerepelnek egyes erdélyi kutatók, de szép és egységesen körvonalazható munkásságuk megérdemelte volna, hogy mint a modern stilisztika erdélyi műhelyét számon tartsa ez a kiadvány is, és felhívja rá a pedagógusok figyelmét. MURVAI OLGA könyvét (Szöveg és jelentés. Bukarest, 1980.) se itt, se a szövegtani dolgozat irodalomjegyzékében nem találjuk.

6. A legterjedelmesebb tanulmányt D. MÁTAI MÁRIA írta. Címe: „Nyelvünk élete”. Két határozottan elkülönülő részre oszlik: 1. A nyelvfejlődés általános kérdései. 2. A magyar nyelv története. Az első rész a nyelvi változások elméletével ismerteti meg, sok szemléltető példával. Nagyon jó összegezése a nyelv történetére vonatkozó tudományos ismereteknek. Tudjuk, a magyar nyelvészet, főleg a hatvanas évekig, elsősorban a nyelvtörténeti kutatásokra koncentrált, és a nyelvi változásokra vonatkozó általános elméleti tudásunkat is jelentékenyen fejlesztette. Ezek a kutatások, ha szerényebb mértékben is, folytatódtak később is, és legújabbán ismét lendületet kaptak. Mátai a magyar nyelvészeknek a nyelvtörténet vizsgálatában felhalmozódott anyagát sűrítette össze tanulmányának első, nagyobb részében. A címben nyelvfejlődésről van szó. DEME LÁSZLÓ megfelelő cikkszakaszában éppen fordítva van: a címben változás van említve. Míg azonban DEME a szövegében változásról és fejlődésről megkülönböztetve beszél, MÁTAI a szövegben — a címmel ellentétben — csak változásokról tesz említést. Bőséges illusztráló anyagában azonban szép számmal van képviselve a fejlődés is, magának a *fejlődés* szónak az említése nélkül. Mivel a *fejlődés* és a *változás* szavak nem szinonimák, nem ártott volna e két fogalomnak kifejtett módon való tisztázása. Egyébként is, a változások szövevényes okait (és céljait!) sokoldalúan bemutató anyagban a tájékoztatás bősége szinte nyomasztóan hat az olvasóra, célszerű lett volna néhány alapvonást jobban kiemelni és a figyelmet ezekre összpontosítani.

A második, rövidebb részben a szerző áttekinti a magyar nyelv történetét történeti és művelődéstörténeti összefüggésben. A korszakokat egy áttekintő táblázatban szemlélteti. A (talán túlságosan is) vázlatos ismertetés elsősorban a nyelv külső történetét és az irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát mutatja be. Csak két apró megjegyzést tesztek. Az ősmagyar korra vonatkozólag ezt olvashatjuk: „az ember művelődési—gondolkodási—nyelvi fejlődésének már egy viszonylag magas fokát képviselte: mindent ki tudott fejezni, amire használóinak [a maguk fejlődési színvonalán] közlési és érzelmekeltő vonatkozásban szükségük volt”. Azt hiszem, ezt már az uráli alapnyelvről is elmondhatjuk. A másik megjegyzés: az ősmagyar kor szakaszában szerepel a képzőbokra felhozott *álldogál* példa. Mivel a *-dogál* képzőre csak jóval későbből vannak adataink, a példának e szakaszban való említése nem szerencsés.

7. SZENDE ALADÁR dolgozata, „A módszertan tükrében” zárja le a továbbképzési kötetet. Ez a pedagógiaiailag kiérlelt tanulmány a kommunikációra való nevelés módszereit mutatja be. A beszédművelést állítja a központba, ennek a módszereit tárgyalja a leg részletesebben. A tanulmány szövegében tudományos utalásokat csak elvétve találunk, de a szöveg háttérében ott van három tudománynak az alkalmazás megkívánta ismerete: a nyelvészetnek, a lélektannak és a pedagógiának. Szendének a pedagógiai cél érdekében sikerült egységes képbe foglalni azt, ami a kötet résztanulmányaiban sokszor ellentmondásosan jelentkezik, s ez a tanulmány az, amely hidat ver az általános és a középiskola között is.

8. A kötet összefoglaló értékelése az ismertetésből önként adódik. Gazdag ismeretanyagot kapnak kézhez a középiskolai tanárok benne, s a legtöbb esetben jó bibliográfiai tájékoztatást. A témák jól vannak megválogatva, de hasznos lett volna még egy fejezetet beiktatni a lexikológiáról és egyet a világ nyelveiről, rokonsági keretben. A szerzők tudásuk legjavát igyekeztek összefoglalni, illetőleg a szakirodalom leginkább hasznosítható eredményeit összegezni. A feladat nem volt könnyű, mert magának a nyelvtudománynak a mai összképe sem könnyen áttekinthető. Ennek a kötetnek azonban jobban kellett volna arra törekednie, hogy az egyes tanulmányok között ne legyenek ellentmondások vagy műszóhasználati különbözőségek. A szemléletnek kellett volna egységesebbnek len-

nie. A szerkesztő ugyan a közölt anyag „megérlelt, letisztult” voltáról beszél a bevezető fejezetben, de ez optimista megítélése a tanulmánykötetnek. Az egyes szerzők mindent elkövettek a kötet sikeréért, a szerkesztésnek lett volna a feladata az egységesség biztosítása. Ha ez a tanulmánykötet egy tudományos testület szerkesztésében jelenik meg, az egyes tanulmányok közti szemléletkülönbségek nemcsak hogy nem kifogásolhatók, hanem egyenesen pozitívumként könyvelendők el. Így azonban, mint a mai oktatás tudományos háttéranyaga, túl sok probléma elé állítja a könyv használóit. Azt hiszem, ez is kiderült az ismertetésből.

KÁROLY SÁNDOR

Névtani Értesítő

Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és MEZŐ ANDRÁS. 2—5. szám

A magyar névtan egyetlen folyóiratának (időszakos kiadványának) 1. számáról már megemlékeztem 1979-ben írt, de csak 1981-ben megjelent ismertetésemben. Röviden méltattam annak jelentőségét, hogy a Névkatató Munkaközösség áldozatos munkája eredményeképpen végre külön orgánuma lett a magyar névtannak, és ez címében is viseli tartalmát.

Mostani ismertetésemre az a tény is ösztönzött, hogy a Magyar Nyelvjárások című évkönyv magyarázható, de nem menthető többéves késése miatt az 1979. évi jugoszláviai Magyar Szóban megjelent ismertetést üdvözölte első fecskéként a NÉ. 5. számában az egyik szerkesztő (113). Joggal írhatta „Talán különös, hogy megköszönjük, s hogy csak most köszönjük meg ezt a kedves figyelmet, jóindulatú bizalmat, de igazán értékelni most tudjuk, miután eltelt két esztendő, kiadványunknak megjelent immár az ötödik száma is, és még mindig ez az egyetlen cikk, amely foglalkozott a NÉ-vel . . .” Mivel a hosszú átfutás miatt nem tudom, ez az ismertetésem mikor lát napvilágot, így tehát keltezem: 1981 október.

Már az első szám ismertetésében megemlítettem, hogy a NÉ. megjelenése örömdetes jelenség, és már az első szám színvonala eléri a nemzetközi szintet. Az NDK (Namenkundliche Informationen, Leipzig) és Kanada (Onomastica, Ottawa) névtani értesítője éppenúgy sokszorosított formában jelenik meg, és a NÉ. írásai elérik, helyenként meg is haladják ezek szintjét. Jó volna, ha a NÉ. fokozatosan továbbra is a lehetőségekhez mérten külföldi laptársait ismertetné.

Külön is érdemes megemlíteni, hogy az „időszakos kiadvány” szerzői közt idősebb, tapasztaltabb kutatók mellett fiatal ígéretek dolgozatait is bátran leközlük a szerkesztők, tehát fórumot adnak a kevesebb gyakorlattal rendelkező, de jó képességű és jószándékú szerzőknek.

Minden számot egy rövid angol nyelvű összefoglaló zár, amely a magyarul nem tudó olvasókat is tájékoztatja a számban tárgyalt kérdésekről.

A 2. szám (1979. 91 l.) gazdag és változatos tartalommal jelent meg. FABÓ KINGA véleményeket közöl a névtan helyéről a társtudományok közt. Egy -*η*- betűvel jelzett szerző a névtan egy több jelentésben használt műszavának, a *ragadványnév*-nek tartalmával és a névrendszerben betöltött helyével foglalkozik. MIZSER LAJOS a predikátum (nemesi előnév) fogalmát magyarázza és viszonyát a vezetéknevhez. A magyar névtudomány műszavairól szóló vitában HAJDÚ MIHÁLY, RÁCZ ENDRE, BACHÁT LÁSZLÓ és SZABÓ T. ATTILA vesznek részt. A helynevek közül a *helynév* — *földrajzi név*, *helység-név* — *településnév*, *határnév* — *dűlőnév* stb., a személynévek közül a *vezetéknev* — *családnév*, *keresztnev* — *utónév*, *ragadványnév*, *becenév* meghatározásáról, párhuzamos használatáról megnyilvánuló véleményeket olvashatjuk. Hogy a magam voksát is letegyem, én

SZABÓ T. ATTILÁVAL és GYÖRFFY GYÖRGYGYEL értek egyet, magam is a *helynév* műszoát használom. Nem is tartom tükörszónak, hiszen akkor az *asztalláb* is tükörszó volna. Rövidebb, könnyű továbbképezni és összetételeket alkotni vele, és hagyománya is van. A *településnév* — *helységnév* elnevezéseket párhuzamosan használom, de inkább a *helység*-*nev*-et, mert az rövidebb. A *dűlőnév* — *határnév* párhuzamos használata sem zavar. Az *utónév* azért szerencsétlen elnevezés, mert csak a magyar, japán, indonéz stb. nyelvekre alkalmazhatom, de a *Johann Müller* vagy a *Jean Duval* nevekben miért *utónév* a *Johann* és a *Jean*?

Igen gazdag e szám Szemle rovata. JUHÁSZ DEZSŐ, HAJDÚ MIHÁLY, BREDÁR ÉVA, PAPP GYÖRGY, MARKKU RAINIO, VIRÁG GÁBOR, HEGEDŰS ATTILA és REUTER CAMILLO ismertetnek magyar, szovjet, cseh, jugoszláviai magyar, német, finn, szerb névtani szótárakat, kézikönyveket, folyóiratokat, kiadványokat.

A Műhely rovatban PENAVIN OLGA tájékoztat a jugoszláviai magyar névgyűjtés munkálatairól, TORMA ISTVÁN a történelmi Magyarország más országokhoz került részeire készült Helynévazonosító tárról számol be, TAKÁTS KÁROLYNÉ pedig közli a JATE Magyar Nyelvészeti Könyvtárában található névtani kéziratok jegyzékét.

A Figyelő rovatban színes közleményeket olvashatunk A. MOLNÁR FERENC, SOLYMÁR IMRE, MIZSER LAJOS, HENNEY SZABOLCS, CAREN MEYER és névjeles szerzők tollából.

A 3. szám (1980. 91 l.) tanulmányai közül az elsőben JUHÁSZ DEZSŐ fejti ki nagyon meggyőzően, hogy a régi *Harangod* és *Harang* ~ *Harangos* előtagú helynevei általában vizes, mocsaras helyen fordulnak elő, és egyfajta virágos növény nevéből keletkeztek. Elválasztandók a kisebb számú *Harangláb* helység- és utcanevektől, amelyek tényleg megfelelnek nevüknek, mert harangláb után kapták elnevezésüket. MIZSER LAJOS a *Hór* patak nevét — szerintem is helyesen — a *horh(ó)* 'vízmosta árok, mélyút, horhos' szóból vezeti le. HEGEDŰS ATTILA a Bács-Kiskun megyei tanyanevek tipológiáját állítja össze. HAJDÚ MIHÁLY Orosháza utcanevait közli, és típusai szerint hasonlítja össze Budapest, Szeged, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Zalaegerszeg, Ózd és Kiskunfélegyháza utcanevével. Öröndetes tény, hogy utcanevünket is kezdik a névtan kutatói tudományosan rendszerezni. Az utcanevék tudományos feldolgozására elsőnek a magyar nyelvterületen — tudomásom szerint — SZABÓ T. ATTILA mutatott példát Kolozsvár XIX. századi utcanevének névtani és történeti bemutatásával. Gyakorlati célokat is szolgál REUTER CAMILLO összeállítása a helynévtárak rövidítési rendszereiről. Bonyhád környéki tehennevekről számol be SOLYMÁR IMRE. Folytatódik az előző számban megindult terminológiai vita P. SHERWOOD, ÖRDÖG FERENC, M. VARGA MÁRIA és HAJDÚ MIHÁLY hozzászólásával.

A Szemle rovatban MEZŐ ANDRÁS, HAJDÚ MIHÁLY, WASEDA MIKO és KÁROLYI MARGIT ismertetnek ukrán, angol, magyar névtani munkákat és történeti folyóiratainkban megjelent névtant érintő cikkeket. Az angol nyelvű könyvek közt japán tárgyú is akad.

A Műhely rovatban MATIJEVICS LAJOS számol be röviden a Bácska vízneveinek gyűjtéséről, HÉVVÍZI SÁNDOR pedig a Békés megyei helynévgyűjtésről. Nagyon tanulságos KÁLNÁSI ÁRPÁD terjedelmes, gyakorlatias, tapasztalat-átadó beszámolója a fehér-gyarmati járásban végzett helynévgyűjtő munkájáról.

A Figyelő ismét érdekes, színes névtani apróságokat közöl. Külön kiemelem HENNEY SZABOLCS írását, amely bő szövegidézetekkel és kevés kommentárral is jól elszórakoztatja az olvasót a Keletmagyarország című napilap tudálékos, vérbeli dilettáns helynév-etimológiáival.

A 4. szám (1980. 106 l.) már öröndetes módon mutatja, hogy a folyóirat munkatársai közé bekapcsolódott egy olyan — névtan iránt érdeklődő — jeles történész is, mint KRISTÓ GYULA. Egy — GYÖRFFY GYÖRGYGYTŐL 1031 és 1043 közé datált — itine-

rárium egyik *Hanenburch* néven civitasként említett helységét azonosítja a mai *Kakasl* községgel. REUTER CAMILLO a rejtélyes *Köbölgyuk* helynévről szóló adatokat állítja össze. MEZŐ ANDRÁS megállapítja, hogy *Ágasegyháza* neve elválasztandó a *Nyíregyháza* típusú nevektől, és inkább a *Verese egyház* típushoz tartozik, tehát a templom építésmódjáról kapta nevét. Az *ágas* jelentés lehet 'tartóoszlop' is. (Ilyen „ágasegyház” szerintem a mai műemléki nevezetességű tákosi régi templom.) A régészeti leletek és Sümeg dűlőnevei alapján állapítja meg M. VARGA MÁRIA az egykori *Sarvaly* (*Soruul*) község egykori helyét. Jászsági helynevek stilisztikai sajátásaival foglalkozik FARKAS FERENC, és így eddig egy inkább csak a személynevekkel kapcsolatos szemponttal gazdagítja a helynévkutatást. HAJDÚ MIHÁLY Békés megyei mén-nevekkel foglalkozik. Az írói állatnév-adást vizsgálja MIZSER LAJOS Fekete István műveiben. Gazdag listát közöl DÉGI ZOLTÁN a Somogy megyei ordacsehi állatneveiből. Elméleti szempontból vizsgálja FABÓ KINGA a tulajdonnév és köznév szófaji viszonyát. KOSZORÚS OSZKÁR fűz néhány kiegészítő megjegyzést HAJDÚ MIHÁLYnak a 3. számban megjelent Orosháza utcanevéről szóló tanulmányához.

Az ezúttal is gazdag Szemle rovat ismertetői HAJDÚ MIHÁLY, KÁROLYI MARGIT, MIZSER LAJOS, TORMA ISTVÁN, UDVARI ISTVÁN és MEZŐ ANDRÁS. Ismét egy egzotikus távoli, sőt a tőlünk lehető legtávolabbi nyelv, az újzélandi maori helynévadási rendszeréről is kapunk egy kis ízelítőt egy újzélandi könyv ismertetéséből. Magyar névtani munkákat (a Kriterion kiadótól is) ismerhetünk meg, valamint orosz és ukrán hasonló tárgyú könyveket. Kár, hogy KRUGLJAK könyvében hanyagságból vagy tudatos ferdítésből származó hibák vannak az amúgyis erősen megritkított magyar vonatkozású adatokban és névmagyarázatokban.

A megszokott érdekes, olvasmányos Figyelő rovat e számban sem okoz csalódást.

A Krónika megemlékezik a 65 éves Lőrincze Lajosról, beszámol a III. (veszprémi) névtudományi konferenciáról, és bejelenti azt az örömdetes tényt, hogy Komárom megye helyneveinek összegyűjtését befejezték.

Az 5. s z á m (1981. 116 lap) a Tanulmányok, Cikkek, Adatok rovatában MEZŐ ANDRÁS írása igazolja a CSÁNKITÓL közölt 1476. évi *Moreghaza* Hortobágy körüli név hitelességét az ugyancsak e vidékre helyezhető 1355. évi *Moorh* adattal. SZABÓ JÓZSEF a Tolna megyei *Nagykőnyi* névre talál az eddignél jobb magyarázatot. REUTER CAMILLO az *Ipp* helynév és *Ipacs* személynév összefüggését és eredetét világítja meg. Szőreg neveivel kapcsolatban érdekes módszertani vitát olvashatunk PÉTER LÁSZLÓ és SZABÓ JÓZSEF tollából. HAJDÚ MIHÁLY szerkesztői megjegyzést is fűz a vitához. BACHÁT LÁSZLÓ az ifjúság nyelvének névtani vonatkozásaiból a helynevek és intézménynevek „becézésével” foglalkozik. J. SOLTÉSZ KATALIN a „Személynevek az intézménynevekben” című cikke ennek a kissé elhanyagoltabb területnek mai divatjelenségeit tárja elénk. BORSA IVÁN rövid írása a levéltáros szemszögéből tisztázza a nemesi előnév viszonyát a magyar névrendszerben. IVÁN LÁSZLÓ az ikrek elnevezéseit vizsgálja a XIX. századi Kecelen. Az egyetlen leszűrhető tanulság, hogy a vegyesnemű ikreknél feltűnően gyakori az *Ádám—Éva* névpár. VILLÁNYI PÉTER névcsúfolókat közöl Galgamácsáról. A többségükben obszcén névcsúfolók nagy része szerintem elég széles elterjedésű, érdemes volna a vizsgálatot más területen is elvégezni. KISS JENŐ írása a népi és a hivatalos madárnevekről a névtannak egy határesetre. „A madárnevek középkori helyneveinkben” című adattárát J. PAPP ZSUZSANNA közli térképpel. Az egyébként értékes adattárban nem utal arra, hogy adatai egy részében nemcsak közvetlen (madárnév > helynév), hanem közvetett (madárnév > személynév > helynév) névátvitel is lehetséges, sőt valószínű. HAJDÚ MIHÁLY a Békés megyei apaállatnevekről szóló sorozatát folytatja a bikanevekkel.

A Szemle rovat ismertetéseket közöl KOROMPAY KLÁRA, M. VARGA MÁRIA, SZÍJ ENIKŐ, JUHÁSZ DEZSŐ és HAJDÚ MIHÁLY tollából. Az ismertetések különböző hosszúsá-

gúák és mélységűek, de igen hasznosak, és többségükben fontos névtani vagy névtani vonatkozású kül- és belföldi könyvek, kiadványokra hívják fel az olvasók figyelmét.

A Műhely rovatban HAJDÚ MIHÁLY ismerteti a Néprajzi múzeum etnológiai adattárában található névtani kéziratok jegyzékét, korát és terjedelmét.

A Figyelő rovat rövid, színes és szubjektív jegyzetekkel zárja a számot.

KÁLMÁN BÉLA

Markó Imre Lehel, Kiskanizsai szótár

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 278 lap

A magyar nyelvjáráskutatás több mint húsz éve számon tartja MARKÓ IMRE LEHEL munkáját, azóta, amióta a Magyar Nyelvőr 1957-ben meghirdetett anyaggyűjtő pályázatára benyújtotta (Nyr. LXXXIII, 214). A szógyűjtemény anyagát feldolgozta az ÜMTsz. (az 1503. számú forrás). Már az ÜMTsz. I. kötetéből is látható volt, hogy nem kevés azoknak a valódi tájszavaknak a száma, amelyeket Markó gyűjtéséből ismerünk, s ezt a megjelent kötet csak erősíti (pl. *cimpa* 'a lepke tapogatója',¹ *bomfű* 'borostyán (*Hedera helix*)', *bömhéc* 'nagy hasú v[ala]ki'; *ákfog* 'zápfog', *agyoncsápol* '〈növényt〉 összevissza zúz', *brukla* 'hosszú nyelvű, villa alakú lapos vas 〈aminek segítségével a fát a szabad kályhákba rakták〉'; *fókszik* 'szikkad, szárad', *mangáz* 'koldul', *patya* 'parafadugó'; *pásztorgya* 'a disznógerinc két oldalán levő ízes hús', *plávis* 'pálinkafőzésnél először csorgó erős szesz', *puzsér* 'kölyök', *plőtye* 1. 'egyfajta gyermekjáték', 2. 'fából faragott egyfajta játékeszköz'). Azoknak a szavaknak a száma is jelentős, amelyeknek eredetéhez a KiskSz. nyújthat fogódzót (pl. *fincsóka* 'töpörödött' — vö. MTsz., CzF. *fincsalék* 'szakadék- vagy hulladékresz', *zatfarász* 'hosszan zörög' — vö. MTsz., CzF. *zatvarkodik* 'patvarkodik, perlekedik, veszekedik' stb.). A szótár megjelenése — amelyhez a nagykanizsai városi tanács támogatása örvendetes módon hozzájárult — ezeken túlmenően a kiskanizsai nyelvjárás 1951—1954. közötti állapotának rögzítésében jeles munkáról ad számot, e nyelvjárás hangtani, szótani — és példamondatai révén bizonyos fokú — mondattani jellemzőit írja le nem kevés néprajzi adatolással. — A szerző főleg a megfigyelés módszerével gyűjtötte a szótár anyagát, ennek következtében — amint a Bevezetésben írja a 8. lapon — a „szójegyzék nem teljes, sőt hiányoznak belőle a nyilvánvalóan meglegelő szavak is”, mégis helyeselhető, hogy nem egészítette ki, növelte meg a szótárát, a terjedelmet két évtizeddel később gyűjthető nyelvi anyaggal, hiszen Kiskanizsa lakosságának életében olyan minőségi változások mentek végbe, amelyek a nyelvjárást sem hagyták változatlanul (főképpen a szókészlet vonatkozásában, kevésbé — tapasztalatom szerint — hangtani jellemzőiben).

Markó Imre Lehel szótárából jól felismerhető a nyugati nyelvjárástípus számos sajátossága. Így például a kiskanizsai nyelvjárás hangtani arculatát az *ē* és az *e*, valamint az *ā* és az *ē* is jellemzi. Számos helyen figyelhető meg *é*-zés: *borzét*, *tanét*, *ténta* stb. Sajnálatos, hogy a kettőshangzók jelölésétől a szerző elzárkózott, 1. Bevezetés 10. — A mássalhangzók körében jól megfigyelhető az *l*-ezés: *Méllik millen tüke* (a *melyik* szócikkből); a palatizált *n*: *nyőjés*; a hangzóközi helyzetű hosszú mássalhangzók: *Igön szép írása vót* (az *írás* szócikkből). Mássalhangzó után a kiskanizsai nyelvjárásban sincs *j*, csak *gy*: *Na, fog|gyátok, asztán huzzátok előre* (a *húz* szócikkből). A *v* zöngésítő szerepe

¹ A továbbiakban — a mondanivaló jellegéhez igazodva — vagy a köznyelviesített címszót, vagy a tájnyelvi szóalakot közlöm; az értelmezéseket változatlanul adom.

ugyancsak kitűnik: *Od vód az árogba, a vaccsallamba* (a *vadcsalán* szócikkből); *tedves*. — A nyugati nyelvjárástípus alakítani jellemzői szintén jól nyomon követhetők, így például az illeszkedés hiánya: *A Pistávē ēggyūdőssek* (az *együdős* szócikkből); a *j* hanghézagot töltő szerepe: *fűjjes, nyőjés, cüjek*. Jellemző, hogy még az etimologikus *v* helyén is *j* lép föl. A hiátustöltő *j ~ jj* azután nemritkán a szótóhoz vonódik: *borküjj, fűjj, vasfűjj*. — Megtalálható a nyelvjárástípusban ismeretes *-nyi ~ -nya* főnévi igenévképző is: *Vót ěnnyi, innya, amennyi kő* (az *szik* szócikkből). Sajátos a múlt idejű melléknévi igenév *-tty* képzője: *aggatty* 'aggott, vén, öreg', *főtty*, e képző eredetét Markó már feltárta egy tanulmányában (A múlt idejű melléknévi igenév a kiskánizsai nyelvjárásban: MNy. LIII, 289—91). — Feltűnő, hogy számos az olyan szláv jövevényszó, amelyik szó eleji mássalhangzó-torlódást mutat: *brázda, bránna, grábol*. Néhány ritkább előfordulási szláv jövevényszó is adatolva van: *bédák* 'ostoba', *bédákos* 'hóbortos' (vö.: OrmSz.: *bedák* 'lusta, mafla'; Kniezsa, SzlJSz.: *bēda*; ŰMTsz.), *riba* 'apró hal' (l. Kniezsa i. m.).

„Az egyes szócikkekben a címszó félkövér szedéssel a köznyelvi adatot [értsd: alakot] közli, a valódi tájszavaknál a kikövetkeztetett »köznyelvi« adatot [= alakot]” — írja a Bevezetésben a szerző (10), s ebben az eljárásában más tájszótárakat követ. Ez a címszóválasztás okozhat bizonyos nehézségeket, a nyelvjárás bizonyos fokú ismerete szükséges lehet egyes szavak megtalálásához; főképpen akkor fordul ez elő, ha a példamondatokban szereplő szavakat keresi a szótárforgató. A *szalma* szócikkének *Ěkalátótam, asztám bevüttök a szómát* mondatában levő *ēkalátótam* igét például a szerkesztés a következő utalásokkal törekszik megtalálhatóvá tenni: *elkalátol* l. *elkorlátol*, *kalátol* l. *bekalátol*, *bekalátol* l. *bekorlátol*, *korlátol* l. *bekorlátol*, *elkorlátol*. — Egyébként az utalások több hiányt mutatnak, ilyen a *hecsli* szócikk utalása a *seggszuporító* 'csipkebogyó'-ra, az utóbbinál viszont nincs utalás a *hecsli*-re (*csipkebogyó* címszó nincs). (E szóval kapcsolatban hiányolhatók a *hēcšēdli ~ hōcsōdli* változatok. Ezeket még az 1960 körüli években is hallotta a recenzens a városban házaló kiskánizsai asszonyoktól: *Vögyenek hēcšēdli lēgvárt*.) — A címszavak beszédbeli előfordulását jól szemléltetik a példamondatok. Egészen kivételes a *méh* szócikkben közölt (*Vannak méhei* [sic!] a *hōgyōn*), mert az nem mutatja a tájnyelvi változatként megadott *mēhe* szótári tövet, ezt bizonyos a *mēhejei ~ mēhéjei* birtokos személyragos alakokból következtette a szótáríró (vö. MÉSZÖLY, ŐMSz. 157: „*kácsa májája v[agy] májájó*”). E sorok íróját így figyelmeztették gyerekkorában a cserfői szőlőhegyen: *Nē mōnny āra* [ti. a szomszéd udvara felől], *mer mōkēsipnek a Gyura mēhejei!*

A KiskSz. anyagában — többek között — megismerhető a betlehemes játékok, gyermekjátékok és -mondókák, valamint a lakodalmi rikonyálások szókinése. A kiskánizsaiak szőlőművelésének szókinése különösen bőséges, jól kiegészül tárgyi, néprajzi megjegyzésekkel. Sorra megtalálhatók a fontosabb szőlőhegyek nevei: *Bacónaki-hőgy, Cserfe, Kics-Cserfe, Nacs-Cserfe, Vajda-Hőtyhát*; a *dombpart* címszóban még részleteződik is, milyen is a zalai szőlőhegy: *A cserfeji hőgy ollan dombpart*. Az említett *Vajda-Hőtyhát* mellől hiányzik az ugyanolyan gyakoriságú *Vajda-Cserfe*, a *Bacónaki-hőgy* mellől pedig a *Bakónaki-hőgy* és a *Bakónak*. Minthogy ezek a nevek megvannak a Zala megyei földrajzi nevei (Zalaegerszeg, 1964.) kötetben, hiányuk csak viszonylagos. A szőlőműveléssel kapcsolatos szókinés ellenben aligha hagy kívánnivalót a szótár használóitól a *hőgy, hőgy* 'szőlőhegy' mellett a *hőgybíró, hőgyes* 'szőlőhegyre járó, sokat ott tartózkodó', *hőgyhajdu, hőtykapu, hőgypásztor* és a többi, a szőlőhegyi vonatkozású szó rendre megtalálható. Ugyanígy a *prés, gúzsosprés* kiterjedt szócsaládja, a gúzsosprés részeinek nevei, a különféle szőlőfajták nevei (*noha, szőlőskertők királnéja* stb.). (A recenzens ugyan *szőlő, szőlőleje, szőlőpásztor, szőlőfürt* stb. alakú szavakat ismer a kiskánizsaiaktól a kis-cserfői hegyről a szótár *szőlő, szőlőleje, szőlőpásztor* stb. alakú szavak helyett.) — A *borküjj, cavarinka, csigör, sōprü, palackó, borvállu, mustfoló kád, bucska* és a többi szó őrizi a nyelv-

járásterület borászatának nyelvkincsét. Különös, hogy az ábrával is szemléltetett *metszőkés*-nek *bízsók* neve nem ismeretes (akárcsak NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár, 1939. című munkájában). — A *tüke* 'szőlőtőke' és szócsaládja a szőlőmunkák megismeréséhez segíti az olvasót. Megjegyzendő, hogy a *vendéktőke* szócikkében említett *bójtás* értelmezése a *bujtás* címszóéval nem azonos. Az utóbbi helyen — helyesen — 'bújtó ág', az előbbi szócikkben 'homlítás': „A *bójtás*-nál a rőnd közepén egy tőkehajtást meghagynak [...]”.

A különböző népszokások szókincséből is bőséges anyagot közöl a KiskSz., így a Luca naphoz tartozó szokások a *lucakalendárium*, *lucaszék*, *lucázó*, *Luca napja* szócikkein kívül a *tányér*, *abroncs*, *kotyolás*, *forgács* mellett olvashatunk a Luca naphoz tartozó szokásokról. — A regölés szokása több helyen, a *csöcs* címszó szócikkében közölt példamondatban meg a *húshagyókedd* és *regölés* szócikkekben is bemutatódik. — Néhány népmonda is felelevenedik a nyelvjárásterület ismerőjében, így a *cseléd*, *hangyál* és *kápolna* kapcsán a lazsnakpusztai Inkey sírkápolnához fűződő vagy a szerző által is megemléltett *törökátka* *heté*-hez kapcsolódó, amelyik egyébként jeles naphoz kötődik, *Szent Györgynap*-hoz. E naphoz tartozik a *helységnap* a hegyközségi gyűlés napja, amikor a hegy-pásztorokat választják. A *törökátka* *hete* szócikkében idézett mondarészlet — *Átkozd még úgy, hov' vergyöm mög a szengyörharmat, Magyarország — szengyörharmat* szava önálló szócikként kifejejtődött. Hasonlóképpen: az *izé* szócikk példamondatai közt a *Maort* szó maradt értelmezetlenül (*Mère is möntünk? Ize, a Maortnak*). A Magyar Amerikai Olajipari Rt. (I. ÜMLex. IV, 545) üzemeiről vagy lakótelepéről van szó, alkalomadtán még ma is hallható Nagykanizsán: *A Maort telepen lakik*.

A KiskSz. szócikkeinek felépítése jó, az értelmezések túlnyomó többsége szabatos és lényegre törő. Nagyon hasznosak az ábrák, kották, gyermekjáték-helyzetrajzok. Nem-gyszer okoz egyenetlenséget azonban az értelmezésekben az a megoldás, amelyik 'kny.' jelzéssel határozza meg a jelentést, ha az megegyezik a köznyelvivel. Például: *lekvár* 'gyümölcsíz'; *szilvalekvár* 'szilvából készített gyümölcsíz' (mindegyik lehetne 'kny.', l. ÉrtSz. IV, 700 és VI, 278), ellenben: *szilvapálinka* 'kny.'; *szilvágombóc* 'kny.'. Nem helyeselhetők azok az értelmezések sem, amelyek e példákkal szemléltethetők: *kreáca* 'egy szőlőfajta'; *tusagomba* 'egy gombafajta' (egyébként ezeknél és a *vargánya*, *szömör-csöggomba*, *szilvaalja gomba* értelmezéseinél úgyszintén elmaradt a fél idézőjel, amellyel a 'kny.'-től eltérő jelentést ígéri jelölni a szerző a Bevezetésben — ez szórványosan másutt is előfordul. — A *galambica* és a *szilvaalja gomba* esetében a latin név sincs meg. Az utóbbi gomba szócikkében említendő *szengyörgomba* pedig önálló szócikket nem kapott. — A *pele* 'mókusszerű állat' meghatározás is elégtelen, ugyanígy: *szezségvirág* 'egyfajta szobai futónövény (sugaras virágai vannak)'. Nem tisztázódik a meghatározás alapján a *vörös farcinkó* 'egy madárfajta (rozsdafarkú légykapó)', pedig e madárnak a másutt előforduló *farcinya madár* neve (Nyr. XXVII, 96; HERMAN OTTÓ, A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp., 1914. 648 idézi) bizonyosságot nyújt arról, hogy a régebben *Ruticilla tithys*-nek, újabban *Phoenicurus ochurus*-nak, *házi rozsdafarkú*-nak nevezett madárról van szó (persze a nyelvjárásterületen nem tesznek különbséget a *Phoenicurus phoenicurus*, azaz a *kerti rozsdafarkú* és a *Ph. ochurus* között), s ez a név, vagyis a *farcinkó* nyilván a *-cinkó* kicsinyítő képzőbokkal alakult, amit becézőneveinkből ismerünk (l. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 142). A *farcinya* hasonlóképpen kicsinyítő képzős alakulat lehet, e változatában azonos képzésűnek látszik a *pehej* 'kialudt szalmapernye' szónak *pejhinnya* '(fölszálló) tüzes szalmapernye' alakulatával (l. MOKÁNY SÁNDOR, Magyar szófejtések: NytudÉrt. 105. sz. 5). — Megjegyzendő, hogy az 'egy gombafajta' példájával szemléltetett pontatlan jelentésmeghatározások KISS JENŐ, Mihályi tájszótár (NytudÉrt. 103. sz.) című kötetében is akadnak, pl. *györgyike* 'egy fajta több színű, magról kelt virág'. Joggal kifogásolja az ilyenfélét KISS munkájában PÉTER LÁSZLÓ (Nyr. CV, 368).

Amiként a szótárírást, úgy a szótárismerttetést is csak abbahagyni lehet, nem pedig befejezni. MARKÓ IMRE LEHEL kötetének esetében még jóleső érzéssel is tehetni ezt, mert a szótáríró jeles munkájának eredményeképpen a KiskSz. nyelvi gazdagsága amúgyis vonzza az olvasókat, kutatókat.

BÜKY LÁSZLÓ

Tanuljunk magyarul. Учимо мадарски

A magyar nyelv multimediális rendszerű tanfolyama I.
Szerk. FEHÉR TEREZA és SAVA BABIĆ. Novi Sad, 1979. 148 lap

A kiadvány másodlagos megjelenési forma. Rádiós (televíziós?) nyelvtanfolyam anyagát találjuk benne. Hasznosak az ilyen munkák különösen azokban a testvérországainkban, ahol a magyar kisebbség nyelve és az ország államnyelve más, hivatalos ügyeket tehát a magyarok sem anyanyelvükön intézik, anyanyelvüket csak szűk családi körben beszélik, s gyakran a családok is vegyes nyelvűek. Használják tehát azok, akik anyanyelvük megtartásához várnak segítségre, vagy akik más nyelvűek lévén — rendszerint magyarokkal való kapcsolatuk miatt — kedvet kapnak a magyar megtanulásához.

A jugoszláviai magyarok a magyarországiakkal levelezéssel és kölcsönös látogatásokkal tartják a kapcsolatot. Kézenfekvők tehát az ilyen beszélgetések: A levél, A postán, Látogatóban, Az utazás, Vámvizsgálat, Szegeden, Budapesten, A Halászbástyán (a könyvben tévesen kis kezdőbetűvel), Kirándulás Balatonra (sajnos egy szükséges névelő hiányzik a címből). Az utazás, városnézés (Séta a városban stb.) elképzelhetetlen jó ebéd és a vásárlás örömei nélkül (A vendéglőben, Az áruházban). Helyt ad a forгатókönyv a hobbinak (A horgászok), és gondol a kultúrsumj kielégítésére is (A színházban, A . . . művésztelepen). Tematikája életszerű, különösen a kis határmenti forgalom igényeinek figyelembevételével állt össze. A beszélgetések szövegét minden esetben szótári és nyelvtani rész követi.

A könyv viszont mégsem igazán kedvet csináló. Egészében a hevenyészettség jeleit viseli magán. Kár, hogy a fejlett szocialista ország könyvkiadásában nem jutott jobb papír erre az ügyre. (Ez minden bizonnyal nem a szerkesztőkön múlott.) És nyelvkönyv esetében különösen nem tarthatjuk bocsánatos bűnnek a tipográfiai kivitelezés hanyagságát. A sorkezdetek szinte az egész könyvön végig hullámoznak. Fél szavak nem kaptak nyomdafestéket, ékezetek hol vannak, hol nincsenek, gyakran hiányzik a betűk alsó szára. (Nem tudom, kell-e idéznem a példát, mennyire nem mindegy, hogy valami *cipó* vagy *cipő*.)

Nem jelenik meg Jugoszláviában annyi magyar nyelvű kiadvány, hogy ne kellene jobban megbecsülni a kapott alkalmakat.

A műsor felújítása vagy a könyv újra megjelentetése esetére mondanám: Nagy szükség lett volna arra, hogy a nyelvtani magyarázatokat készítő MATIJEVICS LAJOS vagy más valaki nyelvhelyesség szempontjából is alaposan átfésülje a szöveget (A könyvben ez van: *Fésüld a fiókokat*. Ezt magyar ember nem mondja. Azt sem kérdik, ha cukrot kínálnak a kávéhoz: *Hány darabot kér?*). Sajnos sok benne a teljesen nyilvánvaló magyar-talanság.

A beszélgetések helyszíne sokszor egy adáson belül változik. Ezt jó lenne tagolással érzékeltetni. Azok kedvéért, akik csak a könyvből tanulnak, alkalmazhatnának ábrákat. A szerzőkkel együtt fontosnak tartom, hogy a szövegek valóságízűek legyenek. Erről nem szabad lemondani az új nyelvtani anyag hangsúlyozása érdekében sem. *Fehérnek van kalapja. Fehérnek nincs kalapja*. Ez lehetetlen, vagy van, vagy nincs. Ezt akkor sem

írhatom, ha a *van*-t és a *nincs*-et akarom bevésni, csak pl. így: *Fehérnek van kalapja. Kovácsnak nincs (kalapja).* S ha már a kalapnál tartunk: A beszélgetések vitelére minden áron való kedélyeskedés, jópofáskodás jellemző, amit nem tartok túl szerencsés megoldásnak. Ilyen típusú párbeszédnek találhatók lépten-nyomon: *Hol a kalapod? — A kalapom? Öngyilkos lett. Felakasztotta magát otthon a fogasra.*

Az ilyen tanfolyamnak az alapszókincs megtanítása a célja, hogy segítsen kifejezni magunkat a legszokványosabb helyzetekben. A súlypontosítás viszont nem könnyű feladat, így kerülhetnek bele már a kurzus első öt leckéjébe olyan egyáltalán nem életfontosságú kifejezések, mint *szoknyavadász* és *szavadon foglak*.

KISS GABRIELLA

KÜLÖNFÉLÉK

A tulajdonnév az oktatásban

A magyar névtanوسok tanácskozása. Nyíregyháza, 1981. október 8—10.

Alig múlt el a III. országos névtudományi konferencia, a magyar névtanوسok újabb előadássorozatra készültek. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvészeti Szakbizottságának kezdeményezésére az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékesportjának Névutató Munkaközössége szűkebb körű tanácskozást javasolt a névtani oktatás magyarországi helyzetéről. Nagy szerencsére a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola és a Debreceni Akadémiai Bizottság fölkarolta a kezdeményezést, s a Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke gazdájává vált e kisebb konferenciának, amely időközben tekintélyes országos és határainkon kívüli szimpozionná bővült. Több mint harmincan jelentkeztek előadással, és nagyon sokan, különösen nyíregyháziak és környékbeliak, főiskolások és működő tanárok, múzeológusok és levéltárosok hallgatták végig a háromnapos konferenciát.

Az előzményekhez meg kell említeni, hogy néhány évvel ezelőtt, 1977-ben ugyanitt, Nyíregyházán bővült ki a Névutató Munkaközösség, s akkor itt határozták el a Névtani Értesítő megindítását. 1980 tavaszán ugyancsak Nyíregyházán rendezte a Munkaközösség első, kisebb méretű, de nagyon eredményes megbeszélését a magyar névtörténeti kutatásokról, eredményeiről és feladataikról. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének szinte minden egyes tagja aktívan foglalkozik névutatóval valamilyen formában, s itt az egyik legerősebb a magyar névtudomány bázisa. Amennyiben a vidéki egyetemek, főiskolák tanszékei kutatóhelyek is lesznek, a nyíregyházi magyar nyelvi tanszék arculatát kétségtelenül a névtan határozza meg, s fémjelzi is majd eddigi kiváló eredményeivel.

A mostani tanácskozás feladata kettős volt. Egyrészt számba kellett vennie azokat az eredményeket és hiányosságokat, amelyek a névtan oktatása, tudatos művelése területén az egyes képzési szinteken megtalálhatók; másrészt föl kellett tárnia azokat a lehetőségeket, az oktatás és tudomány eredményeit, amelyek emelhetik a magyar közgondolkodás névtani ismereteit, amelyek segítségére lehetnek a különböző oktatási formáknak a névtan érdekessé és hasznossá tételében. Ezért az előadások, hozzászólások egy része a gyakorlati élet oldaláról, az általános iskolától a közép- és főiskolákon keresztül az egyetemekig vizsgálta meg a névtani oktatást; az előadások másik része pedig módszertani példákkal, tudományos előadásokkal, egy-egy részprobléma megoldásával segítette az oktatásban résztvevőket, s tette eredményesebbé, színesebbé a konferenciát.

Az első napon Bachát László főiskolai tanár elnökletével BALOGH LÁSZLÓ tanár (Rohod, általános iskola) kezdte meg az előadások sorozatát. A honismereti szakkörökben folyó névtani kutatások tanórai hatásáról beszélt. Hangsúlyozta, hogy a tanórákon való tulajdonnév-oktatás nem tudja teljesíteni a rá háruló feladatokat, hiszen egyetlen osztályban (a hatodikban) igen szűk órakeretben tárgyalható csak a névtan, pontosabban a tulajdonnevek fölsimertetése és helyesírása, s ez a rá fordítható idő teljes egészét leköti. (Nem mondta ki, de fölvetődött sokakban újból a magyar tulajdonnevek helyesírási egyszerűsítésének, kivétel nélkülivé tételének a gondolata.) Sok példával igazolta a hely-, személy- és állatnévkutatásban végzett munka hasznosságát. — OROSZ BÉLA docens (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a névtannak az általános iskolai oktatás kereteibe beépíthető és az új tantervekbe már részben be is vett nevelő hatásáról beszélt. — URBÁN TERÉZ tanárnő (Nyíregyháza, gyakorló iskola) az ország négy iskolájában lefolytatott kísérletről számolt be, amely bebizonyította az általános iskolai tanulók érettségét a nyelvtörténeti ismeretek befogadására a nevek eredetének, történetének, rendszereinek vizsgálata, megismerése közben. — SZABÓNÉ ERDÉLYI ERZSÉBET tanárnő (Kecskemét, szakközépiskola) és MÁTÉ JÓZSEF tanár (Debrecen, gyakorló gimnázium) a tulajdonneveknek a középiskolai oktatásban való szerepéről szólt. Mindketten föl hívták a figyelmet a gimnázium első osztályában adódó lehetőségek fölhasználására, valamint a különböző szaktárgyak (földrajz, történelem, irodalomtörténet stb.) keretében fölmerülő tulajdonnevekkel kapcsolatos kérdésekre.

NAGY GÉZA tanár (Karcsa, általános iskola) a diáknevek keletkezésének és rendszerezésének bemutatásával a gyakorlati élethez vitte közelebb a tanácskozás tematikáját. — FARKAS FERENC docens (Jászberény, tanítóképző főiskola) beszámolt a jászszági helynevek gyűjtéséről és földolgozásáról. Elmondta, hogy a helynevek országos gyűjtemozgalmában való részvételen túl a ragadványnevek módszeres és teljességre törekvő gyűjtéséhez is hozzáfogtak, s tervezik az állatnévgyűjtést is. — TUNGLI GYULA tanár (Pápa, gimnázium) az irodalmi névadás középiskolai tárgyalásáról tartott részletes, sok példával illusztrált előadást. — BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES tanárnő (Budapest, gimnázium) előadásának érdekes témája a középiskolai matematika- és fizikatanításban előforduló idegen személynevek helyesírási és helyes kiejtési kérdésköre volt.

KIRÁLY LAJOS docens (Kaposvár, tanítóképző főiskola) a tanítóképző intézetekben folyó magyar nyelvészeti oktatás kereteibe beilleszkedő névtani ismeretek átadásának lehetőségeiről, ezen a téren elért eredményeiről szólt. — ÖRDÖG FERENC kandidátus, c. egyetemi docens (Nagykanizsa, gimnázium) az ELTE hallgatói számára „Bevezetés a személynevek vizsgálatába” címmel tartott speciális kollégiumának programjáról és tapasztalatairól számolt be. — HAJDÚ MIHÁLY kandidátus, egyetemi docens (Budapest, ELTE) az egyetemeken szervezhető speciális névtanos képzés tervezett tematikájáról, tantárgyairól, tananyagáról és követelményeiről beszélt.

Mindezeket az előadásokat élénk vita követte, amelyben többek között fölszólalt SEBESTYÉN ÁRPÁD kandidátus, egyetemi tanár (Debrecen, KLTE), aki hangsúlyozta a névtani oktatásnak a különböző tantervekbe való módszeres beleillesztését, ha minimális időtartammal és követelményigénnyel is.

A második napon olyan tudományos előadások megtartására került sor, amelyek valamiképpen az oktatás szolgálatába állíthatók. KOVÁTS DÁNIEL docens (Sárospatak, tanítóképző főiskola) Móricz Zsigmond írói névadásának néhány sajátosságát mutatta be. — CSIGE KATALIN tanársegéd (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a XIX. századi orosz irodalom személynévadását vizsgálta meg. — VIRÁGH GÁBOR tanár (Jugoszlávia, Kishelyes, gimnázium) Majtényi Mihály bácskai író egyik regényének névadásáról beszélt. — BÜKY BÉLA kandidátus, tudományos főmunkatárs (Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete) egy írói névadási szótár tervét vázolta. — KÁLMÁN BÉLA akadémikus, egyetemi

tanár (Debrecen, KLTE) beszámolt az 1981-ben Amerikában megrendezett névtudományi kongresszusról, majd egy sajátos magyar helynévtípus, a vásárok napjára utaló nevek adatait vette számba. — NÉMETH ZOLTÁN docens (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a volt Pozsony megyei Taksony helyneveit mutatta be részletes alapoossággal, térképekkel szemléltetve. — MEZŐ ANDRÁS kandidátus, főiskolai tanár (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a *Törökbálint* helynévről bizonyította be, hogy a személynévvel nincs kapcsolata, hanem a *Torbágy* név német ejtésének (*Torbály*) népetimológiás vagy tudálékos alakításáról van szó. — ÜDVARI ISTVÁN tanársegéd (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a bács-szerémi *Dorocki* családnév eredetét magyarázta a *Dorog* (Hajdúdorog) helynévből.

Ezt az előadássorozatot is élénk vita követte, amely elsősorban az írói névadási szótárak készítésének problémája körül folyt. Mivel a folyóújtendő anyag körülhatárolásában nem alakult ki egységes vélemény, azt javasolták többen is, hogy az eddigi gyakorlatnak megfelelően egy-egy író névadását vizsgálják meg alapos részletességgel a kutatók, s minél előbb készüljön egy-egy író oeuvre-jéből névtani monográfia.

A következő nap előadásait MIZSER LAJOS adjunktus (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) kezdte meg a tudálékos etimológiákról, amelyek eredményei igen elterjedtek, s veszélyeztetik az egész magyar névtudomány hitelét. — RÓNAI BÉLA docens (Szekszárd, tanítóképző főiskola) a helynevekhez kapcsolódó népetimológiákat vette számba, s nem értett egyet velük kapcsolatban a mindent tagadó nézetekkel, mivel ezek is a nép szellemi alkotásai, s szerinte a nyelvtudománynak és a néprajztudománynak össze kell gyűjteni ezeket is. — NYÍRKOS ISTVÁN egyetemi docens (Debrecen, KLTE) a nevek hírértékét vette vizsgálat alá igen érdekes és sok új gondolatot tartalmazó előadásában. — SEBESTYÉN ÁRPÁD kandidátus, egyetemi tanár (Debrecen, KLTE) a tulajdonneveknek a hazafias nevelésben betöltött szerepéről beszélt magávalragadó előadásmóddal és tudományosan megalapozott érvekkel. — J. SOLTÉSZ KATALIN a nyelvtudományok doktora, tudományos főmunkatárs (Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete) a tulajdonnevek és a nyelvtanulás összefüggéseit taglalta. Megállapította, hogy elképzelhetetlen egy nyelv megtanulása névhasználati gyakorlatának és törvényszerűségeinek megismerése nélkül. Állításai érvényességét sok szemléletes és hangulatos példával igazolta. — RÁCZ ENDRE kandidátus, egyetemi tanár (Budapest, ELTE) a tulajdonnevek grammatikáját vizsgálva megállapította, hogy több ponton eltérnek a köznevektől, s ezért külön tárgyalásuk a leíró nyelvtani rendszerben is indokolt. — BACHÁT LÁSZLÓ tanszékvezető tanár (Nyíregyháza, tanárképző főiskola) a tulajdonnévnek mint mondatrésznek a szerepét mutatta be értékes előadásában.

KÁLNÁSI ÁRPÁD egyetemi adjunktus (Debrecen, KLTE) a Kubában tapasztalt keresztnévadási gyakorlat érdekességeiről, különösségeiről beszélt.

A konferencia egyik előadássorozatának elnökeként BENKŐ LORÁND akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest, ELTE) is elmondta véleményét a tulajdonnevek oktatásának és kutatásának hazai állapotáról. A sok hiányosság mellett felsorolta a megbecsülendő eredményeket is, amelyek közé tartozónak tekintette ennek a konferenciának a megrendezését. — Zárszávaiban KÁLMÁN BÉLA akadémikus is nagyra értékelte a tanácskozás munkáját. Színvonalasnak és hasznosnak minősített szinte minden egyes előadást, s további jó munkát kívánt valamennyi résztvevőnek.

A konferencia megrendezése a Debreceni Akadémiai Bizottságnak, valamint a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolának, különösen pedig Magyar Nyelvészeti Tanszékének az érdeme. Személy szerint köszönetet kell mondani Mező Andrásnak, a Tanszék tanárának, a Főiskola főigazgató-helyettesének, aki összefogta a szervezőmunkát, s megnyerte előadásra a hazai névkutatás legjobbjaait, továbbá a különböző típusú iskolákban oktató tanárokat.

A tanácskozás eredményességéhez és jó hangulatához hozzájárult a szép környezetben elhelyezkedő főiskola, a kényelmes, minden igényt kielégítő elhelyezés, a fehér asztal melletti hasznos és hangulatos beszélgetésekre lehetőséget adó főigazgatói fogadás és a beregi kirándulás. Ez a vendégszeretet a magyar névtanosok táborában felejthetetlen marad.

J. PAPP ZSUZSANNA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címre küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. 111. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

78. **R. Hutás Magdolna:** Az ices igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentőstan és stilisztika, (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hudrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítőse. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonyina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft

Előfizetés egy évre: 80,— Ft

INDEX: 25 549

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
143. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
165. Lotz János: Az ígék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

7. Hajdú Mihály—Molnár József: Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. Urbán Teréz: Nyíregyháza utcaenevei. 1978.
9. J. Szabó Erzsébet: Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. Solymár Imre: Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. Vitányi Borbála: Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. Marosi Teréz: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. Raácz Judit: Gödöllő helynevei. 1981.
15. Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna: Napjaink különleges keresztnévdivatja. 1981.
16. Knausz Ágnes: Kutya-, ló- és szarvasmarha nevek Miklósfán. 1981.
17. Fülöp László: Kaposvár utcaeneveinek névtani vizsgálata. 1981.
18. Tóth Éva: Letenye és Sormás kutyaenevei. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. em. 10).